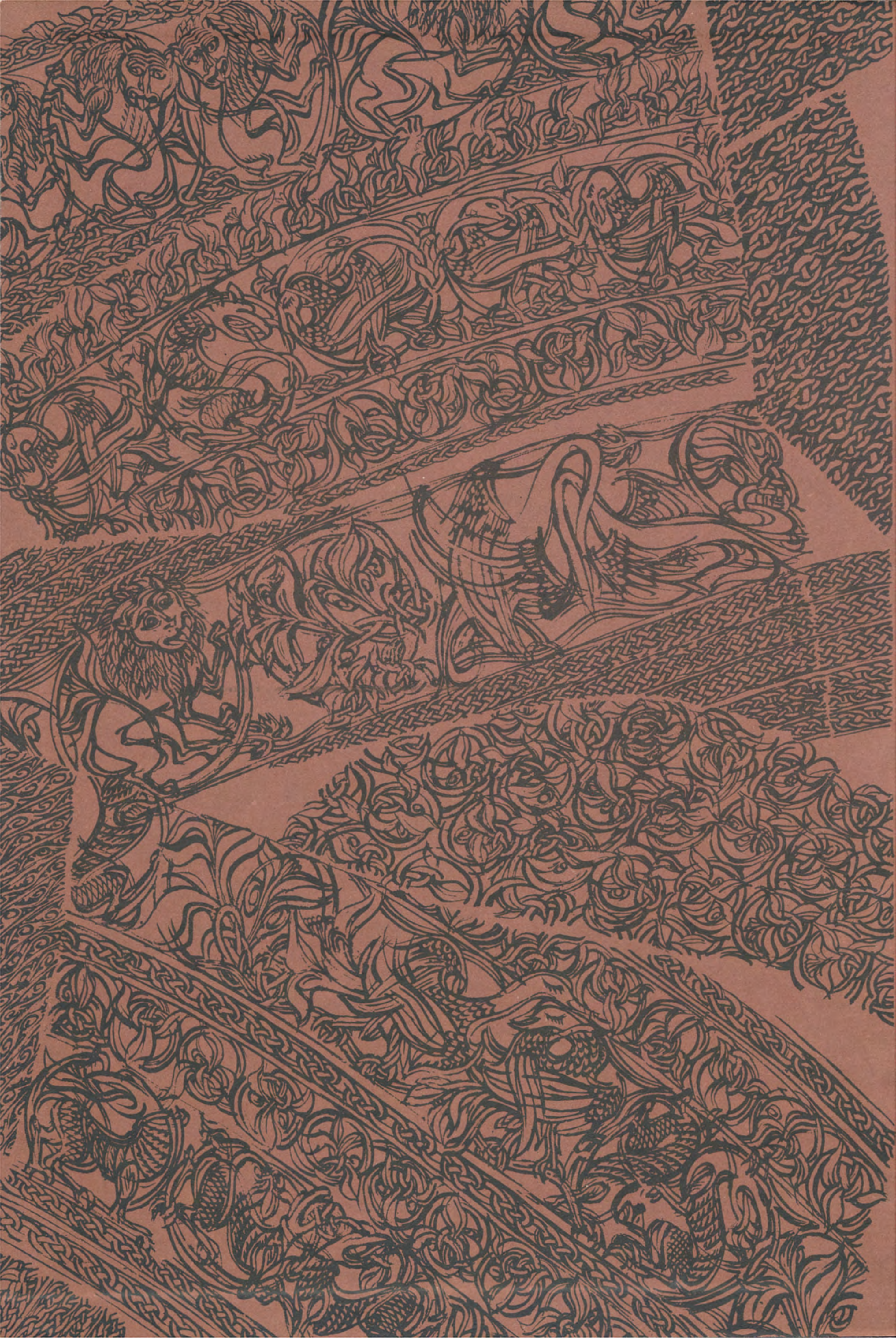
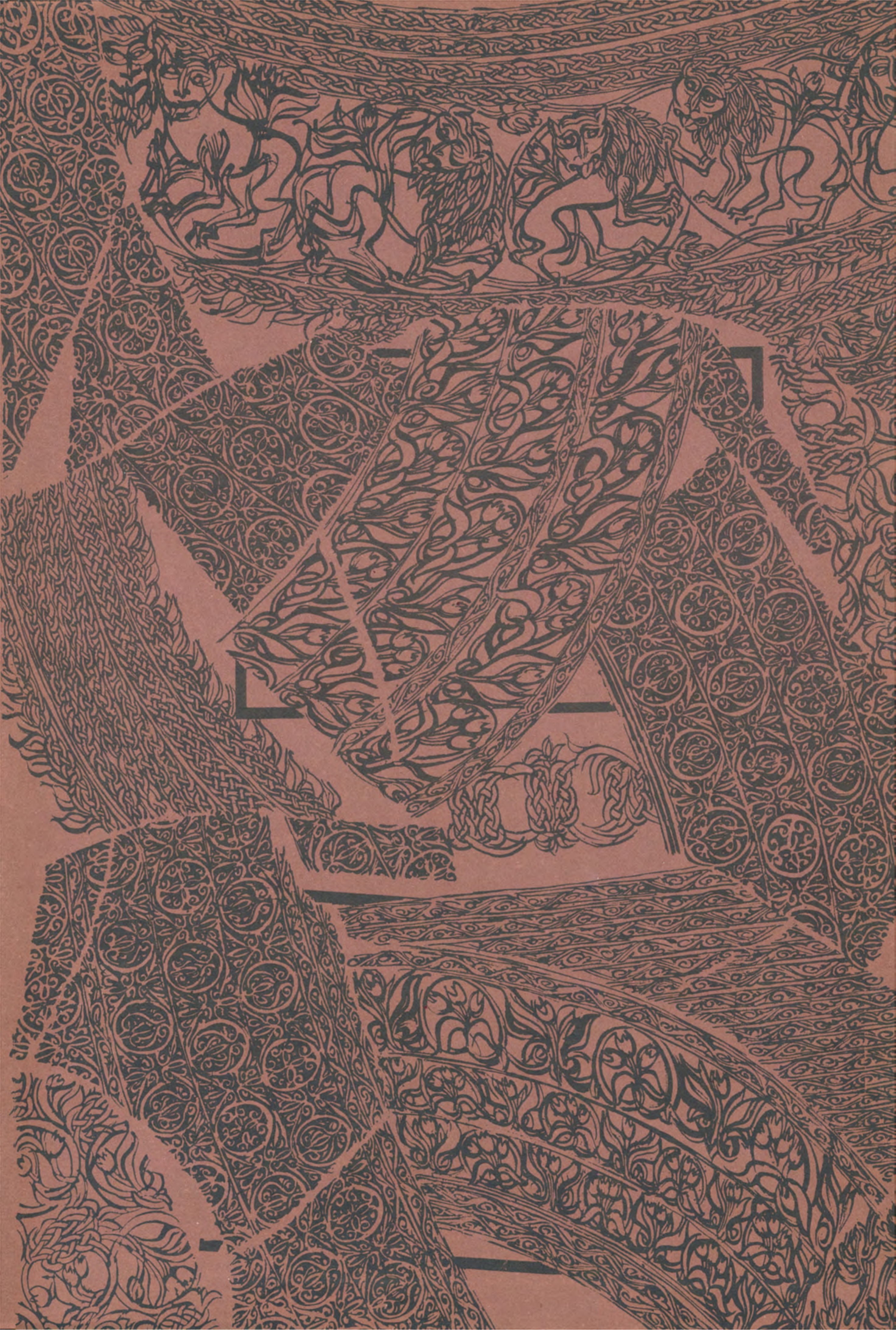
Літопис руський

ВИДАВНИЦТВО
ХУДОЖНЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ
«ДНІПРО»

ДАВНЬОРУСЬКІ ТА ДАВНІ УКРАЇНСЬКІ ЛІТОПИСИ

ЛІТОПИС РУСЬКИЙ

ЗА ІПАТСЬКИМ СПИСКОМ

ПЕРЕКЛАВ ЛЕОНІД МАХНОВЕЦЬ

КИЇВ
ВИДАВНИЦТВО «ДНІПРО»
1989

ББК 63.3(2)4
Л64

«Літопис руський» — велетенська епопея про події всесвітньої історії та історії Давньої Русі від незапам'ятних часів до кінця XIII ст. Це — документальне першоджерело, де значуще кожне слово. Складається з «Повісті минулих літ», Київського літопису та Галицько-Волинського літопису. Переклад «Літопису руського» (з додатком творів Володимира Мономаха) українською мовою здійснено вперше. Книга містить фундаментальний науковий апарат, широко ілюстрована.

Видання універсальне. Воно придатне і для наукової роботи, і для задоволення інтересу любителів рідної історії.

Відповідальний редактор О. В. МИШАНИЧ

Передмова, примітки,
іменно-особовий та географічно-археологічно-етнографічний покажчики,
генеалогічні таблиці, карти і плани Л. Є. МАХНОВЦЯ

Редактор С. А. ЗАХАРОВА

Л $\frac{4702590100-222}{М205(04)-88}$ Бз 4.10.88.

ISBN 5—308—00052—2

ВІД ПЕРЕКЛАДАЧА

Книгу цю писали триста літ. Дванадцять поколінь передавали з рук до рук вікопомне перо. Передавали, щоб закарбувати діяння давно минулих днів. Закарбувати словом у пам'яті тих, що жили. Тих, що живуть. І тих, що будуть жити.

Книга ця — велетенська історична епопея. Події в ній розпочинаються з пралегендарного «сотворіння світу» і закінчуються 6800 (1292) роком, розгортаючись на землі й на небі, на степових роздолах і на просторах морів, на всенародних торжищах і в княжих гридницях, в монастирях і тюрмах, в імператорських палацах і в хижах трударів. Тут дві тисячі дійових осіб, відомих на ім'я, і безліч безіменних. Тих, що орали землю, кували залізо, зводили міста, писали книги, проливали кров свою, боронячи вітчизну, і тих, що панували над ними, грабували, палили, осліплювали, вбивали, ненаситні на владу, землі, золото й рабів.

Книга ця — першоджерело відомостей про тисячі й тисячі подій, історій, людей. В ній усе важливе. Тому так пильно вивчали і вивчають її ось уже ціле тисячоліття, з пієтетом вслухаючись у кожне слово, довго роздумуючи над кожною літерою. Про неї написано безліч праць. І ще безліч буде написано. Вона невичерпна, бо невичерпне життя, про яке вона розповідає.

* * *

«Лѣтописець руский» («Літопис руський») — такий заголовок має ця книга в рукопису, що колись належав Іпатському монастирю біля міста Костроми (нотатка XVII ст. на звороті першого аркуша: «Книга Ипатцкого монастыря летописец о княжении»). В науці літопис цей звичайно і називається Іпатським, або Іпатіївським, хоча він має свою власну назву, яка точно розкриває його зміст. Власне, можна говорити — і то на підставі лише давнього місця зберігання рукопису — про Іпатський список «Літопису руського». Нині рукопис зберігається в Ленінграді, у бібліотеці Академії наук СРСР під шифром 16.4.4.

«Літопис руський» — це книга великого формату (30×23 см). Аналіз паперу і почерків показав, що книгу переписано близько 1425 року. Рукопис має старовинну шкіряну оправу з мідними застібками і нараховує 307 нумерованих аркушів (включаючи й перший, колись чистий, а тепер із різними пізнішими приписками), або 614 сторінок. У рукопису, де текст розташовано у два стовпці, 40 зошитів (не рахуючи першого аркуша) по 8 аркушів; але 5-й зошит має 7 аркушів, 8-й — 6, 10-й — 3, 14-й — 6, 40-й — 7. Вирвано лише один, восьмий аркуш п'ятого зошита; він мав бути між арк. 40 зворотним (с. 80) і арк. 41 (с. 81) нинішньої нумерації. Отже, літопис дійшов до нас у задовільному стані.

Коли книгу копіювали, її було розшито і розділено між чотирма переписувачами. Всі працювали одночасно. Однією рукою переписано арк. 3—40 (перші п'ять зошитів); другою — арк. 41—103 (зошити 6—14), перші п'ять рядків 104 арк. і арк.

198—212 (зошити 27—28); третьою — арк. 104—197 (зошити 15—26); четвертою рукою переписано арк. 213—307 (зошити 29—40). На арк. 2—2 звор. пізніше кіновар'ю в один стовпець виписано імена князів, що сиділи в Києві «до избитья Батыєва». Із арк. 3 (с. 5) розпочинається текст самого літопису. В рукопису є прогалини. Деякі виникли тому, що переписувачі не могли точно припасувати одну до одної виготовлені частини, інші — через окремі пошкодження в оригіналі, з якого переписували книгу, місцями через поганий папір самого Іпатського списку тощо. Є прогалини на арк. 304 звор. і на арк. 305; постали вони тому, очевидно, що було втрачено або переплутано аркуші оригіналу. Рукопис має численні приписки на берегах, які треба поставити на своє місце в тексті. Зроблено немало інших виправлень, при цьому й пізнішого часу.

«Літопис руський» — це південноруське літописне зведення, складене з різних зводів на початку XIV ст. Іпатський список (кодекс) скопійовано на півночі Русі з якогось рукопису, де вже були проставлені дати для третьої, останньої частини літопису. Від літописного зведення початку XIV ст. походить і так званий Хлєбниковський список (колись належав коломенському купцю Хлєбникову), який нині зберігається теж у Ленінграді, у Державній публічній бібліотеці ім. М. Є. Салтикова-Щедріна під шифром F IV № 230. Папір, почерк і мова цього кодексу показують, що його виготовлено на Україні в XVI ст., але скопійовано з оригіналу, який був генетично давніший, ніж той, з котрого зроблено список Іпатський. Тут немає, зокрема, датування в останній частині літопису, якого, отже, не було і в самому зведенні початку XIV ст., бо не було і в авторських протографах. Хлєбниковський кодекс допомагає в багатьох місцях відновити пропуски та виправити інші дефекти Іпатського списку. Є ще інші, пізніші списки «Літопису руського», але вони похідні від Хлєбниковського.

«Літопис руський» ділять на три частини, які в науці дістали такі назви: «Повість минулих літ» («Повѣсть временныхъ лѣтъ»), Київський літопис, Галицько-Волинський літопис. Історія створення літописного зведення початку XIV ст. є проблемою дуже складною. Так само складним є питання про те, коли і як постала кожна з частин літопису. Про це існує величезна література, висловлюються різні погляди, дискусії тривають, і тут варто сказати лише в найзагальніших словах, як виникнення літописної справи на Русі взагалі й нашого літопису зокрема уявляють нині.

Вважають, що найраніше зведення літописних матеріалів різного характеру і походження (короткі порічні записи, княжі літописи, народні перекази тощо) постало в Києві у 996—997 роках. Його склала, мабуть, група світських та духовних осіб із оточення Володимира Святославича.

Далі в літопису йдуть 16 років майже без історичного матеріалу (998—1013), а тоді маємо детальний опис подій 1014—1017 років із Ярославом Мудрим у центрі. Ярослав у ті роки князював у Новгороді й при ньому тут, очевидно, і були зроблені ці записи. Продовжувалися вони й далі, коли в 1018/19 році Ярослав остаточно укріпився в Києві. Оформились вони зведенням, що виникло десь між 1054—1060 роками і довело розповідь до смерті Ярослава. У цьому зведенні з'явилися відомості проприкликання варягів, розповіді про Олега Віщого, про Ігоря і його жону Ольгу, про діяльність їхнього сина Святослава, про заснування Києво-Печерського монастиря.

Ігумен Києво-Печерського монастиря Никон у 1072—1073 роках зробив нове зведення давніших і подальших літописних матеріалів. Тут, зокрема, говориться про народне повстання в Києві 1068 року. У 1093—1095 роках, коли на Русь ринули половці, наступне літописне зведення складає інший ігумен цього ж монастиря Іоанн, закінчивши його подіями 1093 року.

Ці літописні зведення, розповідь київського боярина Василя про осліплення теребовльського князя Василька Ростиславича, яка постала десь після 1097 року, численні пам'ятки всесвітньої історії та літератури (твори Георгія Амартола, Іоанна Малали, біблійні книги, договори Київської Русі з Візантією тощо) використано при складанні «Повісті минулих літ».

Автором-укладачем «Повісті минулих літ» був Нестор, чернець Києво-Печерського монастиря. Він продовжив зведення ігумена Іоанна, можливо, до 1112 року, включивши сюди деякі нові матеріали, зокрема розповідь про перенесення мощей Феодосія Печерського. Нестор же написав початок літопису, що розпочинається знаменитими словами «Повѣсть временныхъ лѣтъ...», а далі вів хроніку подій 860—1111 років. Точно кажучи, «Повість минулих літ» (Повість про літа, що минули) — це вступ до літопису, його недатована частина. У ній розповідається

лише про те, «откуду есть пошла Руская земля и хто в неи почалъ пѣрвѣе княжити». Але звичайно «Повістю минулих літ» називають комплекс літописних праць, що склався між 1112—1119 роками.

Несторів звід, або першу редакцію «Повісті минулих літ», за часів Володимира Мономаха було передано в його родовий Михайлівський монастир на Видобичі, і далі над літописом працював тутешній ігумен Сильвестр. Він завершив роботу над текстом (можливо, лише переписав) у 1116 році, наприкінці зазначивши: «Игуменъ Силивестръ святаго Михаила написахъ книгы си Лѣтописець, надѣяся отъ бога милость прияти, при князи Володимерѣ, княжащю ему Кыєвѣ, а мнѣ в то время игуменящю оу святаго Михаїла, въ 6624, индикта 9 лѣта; а иже чтеть книгы сия, то буди ми въ молитвахъ». Текст під 1110 роком просто урвано, навіть не закінчено речення. Ім'я Нестора в цій редакції зникло.

Так постала друга редакція «Повісті минулих літ», що збереглась у пергаментному Лаврентіївському списку (та інших), який зробив 1377 року «Лаврентей мнихъ». Під 1096 роком (на стор. 155—169) сюди вписано Твори Володимира Мономаха. Рукопис зберігається також у Ленінграді, в Державній публічній бібліотеці ім. М. Є. Салтикова-Щедріна під шифром F IV № 2.

У 1118—1119 роках над літописом працював третій редактор, бувала людина. Зробивши деякі доповнення (розповідь Гуряти Роговича, ладозькі легенди тощо) в тексті другої редакції, він продовжив розповідь до кінця 1117 року. Є гіпотеза, що в роботі над цією новою редакцією брав участь син Володимира Мономаха Мстислав, який до 1117 року князював у Новгороді. Мстислав намагався піднести роль свого стольного города і варягів. Третя редакція продовжує, зокрема, речення під 1110 роком, урване в другій редакції. Третя редакція «Повісті минулих літ» і дійшла в Іпатському кодексі та за списком Хлєбниковським, у якому збереглося ім'я Нестора-літописця.

Розповіді про події наступних 80 років, що відбулися головним чином у Київській землі, займають у книзі найбільше за обсягом місце. Вони складають Київський літопис, що ввійшов до Київського зведення 1199 року, яке скомпілював і поповнив, довівши мову до 1199 року, видобицький ігумен Мойсей. Він використав третю редакцію «Повісті минулих літ», а також різноманітні матеріали наступних десятиліть, які залишила ціла група князівських та монастирсько-єпископських літописців. Серед них виділяються літописні відомості про «Мстиславове плем'я» (з 1146 по 1168 рік, з перервою). Автором їх був, можливо, київський боярин Петро Бориславич, котрий сам неодноразово виступає на сторінках літопису як людина, добре поінформована в княжих справах і як виконавець різних дипломатичних доручень. У 1139 (1140)—1171 роках (також з перервами) літопис вів, імовірно, архімандрит Києво-Печерського монастиря Полікарп. У Київське зведення ввійшли матеріали чернігівського та володимиро-суздальського літописання.

Ігумен Мойсей, зводячи докупи всі ці відомості, багато чого з них опустив, зокрема виключив надзвичайно колоритні характеристики доброго десятка князів. Матеріали ці відомі з виписок історика В. М. Татіщева, котрий мав у себе так званий Розкольницький рукопис літопису, до якого, очевидно, не дотягнулося цензорське перо Мойсея. Цей надзвичайно цінний пергаментний рукопис згорів у маєтку Татіщева.

Різні автори, орієнтація на ті чи інші князівсько-боярські угруповання, різний рівень таланту, освіти, поінформованості, різний підхід до літописної справи — все це є причиною того, що в літопису, особливо в його середній частині, марно шукати якоїсь однієї концепції, однотипності викладу подій, узгодженості характеристик, однакової оцінки тих самих фактів або осіб. Це ж саме стосується й стилю, єдиного в цілому та з індивідуальними особливостями в частинах. Розповідь у київській частині ділова, фактична, багата на конкретну історичну інформацію.

Київський літопис закінчується промовою-ораторією ігумена Мойсея з приводу побудови підпорної стіни на березі Дніпра біля Михайлівської церкви Видобицького монастиря.

Остання, третя частина «Літопису руського» — Галицько-Волинський літопис. Нині він просто приєднаний до Київського літопису. Початок його було втрачено ще в протооригіналі Хлєбниковського списку. Тут немає відомостей про важливі події 1199—1204 років, а відразу йде згадка про смерть Романа Мстиславича, який загинув 19 червня 1205 року. Закінчується літопис 6800 (1292) роком (фактично — зимою 1289/90 року).

Це було окреме літописне зведення. Як доводять, над ним працювало не менше п'яти авторів-укладачів (чи редакторів). Перший, що трудився десь у 1255 році,

довів розповідь до 1234 року включно (за датуванням Іпатського списку); другий продовжив літопис до 1265 чи 1266 року, а писав коло 1269 року; десь у 1286 році працював третій укладач, який закінчив виклад 1285 роком включно; четвертий автор трудився близько 1289 року і до цього ж року включно довів літопис, але грунтовно переробив, починаючи з 1261 року матеріали другого і третього редакторів; п'ятий автор написав кілька сторінок на початку XIV ст. і 1292 роком закінчив остаточну редакцію Галицько-Волинського літопису. Є спроба встановити імена редакторів. Та поки що вияснюється одне: перший і другий літописці належали до оточення Данила Романовича і діяли головним чином у Холмі; переважно із середовища Володимира Васильковича були третій і четвертий редактори, хтось, можливо, з духівництва Перемишля та Любомля; п'ятий міг бути жителем Пінська.

Перша частина Галицько-Волинського літопису (по 1260 рік включно) розповідає про події насамперед у Галицькій землі і в науці називається Галицьким літописом. Виклад тут зосереджено навколо яскравої постаті Данила Романовича, але подано немало відомостей і про інші землі Давньої Русі. Саме тут детально змальовано трагічну і героїчну картину оборони Києва в грудні 1240 року від навали татаро-монгольських орд Батия. З 1261 року йде друга, Волинська частина Галицько-Волинського літопису. На перший план тут виходить Волинська земля і волинські князі.

Укладачі-редактори Галицько-Волинського літопису збирали й оформляли літописні записки-нотатки, що складалися при князівських дворах та монастирях цих земель, використовуючи також інші літописні матеріали, де були, зокрема, відомості про татаро-монголів, про окремі події у північно-східній Русі; записували вони й свідчення очевидців. Під рукою у них була «Повість минулих літ», Київський літопис, численні історично-літературні твори («Хроніка» Іоанна Малали, твори Йосифа Флавія, повість «Олександрія», «Слово о законі і благодаті» Іларіона тощо). Характерною рисою третьої частини «Літопису руського» є її суто світське спрямування. Тут значно менше біблійно-євангельських цитат, ніж у частинах попередніх (особливо у «Повісті минулих літ»). Виклад подій у багатьох місцях образний, художній.

* * *

Переклад «Літопису руського» здійснено за книгою: Полное собрание русских летописей. Том второй. Ипатьевская летопись. Издание второе. СПб., 1908, яку підготував акад. О. О. Шахматов, та за факсиміле оригіналу. Деякі втрачені тексти Іпатського списку в перекладі відновлено за Лаврентіївським списком, опублікованим у виданні: Полное собрание русских летописей. Том первый. Лаврентьевская летопись. Вып. 1—3. Издание второе. Л., 1926—1928, підготованому акад. Ю. Ф. Карським. За цим же виданням та факсиміле оригіналу перекладено Твори Володимира Мономаха.

При перекладанні взято до уваги або додано читання Хлєбниковського кодексу, підведені О. О. Шахматовим до видання Іпатського списку, а також поправки і доповнення, які він навів у примітках наприкінці книги. Тексти-доповнення з Хлєбниковського списку (крім трьох великих уривків) друкуються курсивом і без застережень. Тексти, додані в перекладі з Лаврентіївського списку та з інших джерел, також друкуються курсивом, але кожного разу із вказівкою на джерело у посторінкових виносках. У квадратних дужках надруковано додатки від перекладача. Це — слова, що їх не можна було відновити за жодним джерелом, але які потрібні для закінченої структури речення; у квадратних дужках подано також інформативний матеріал, без якого текст документа-літопису є дуже, а то й зовсім неясним,— названо, де це потрібно, по-батькові того чи іншого князя, встановлено, де це вдалося зробити, імена анонімних персонажів, визначено суспільне становище певної особи, географічну реалію і т. д. Отже, якщо випустити все, надруковане курсивом, у квадратних і ламаних дужках (див. далі), то матимемо «чистий» Іпатський текст з усіма пропусками, перекрученнями, неясностями. Такий спосіб подачі матеріалу відповідає нинішнім міжнародним текстологічним стандартам.

Поділ тексту на речення та абзаци зроблено відповідно до логіки викладу літописного матеріалу і розуміння її перекладачем, оскільки в оригіналі не завжди навіть відокремлено слова; крапки стоять без будь-якого порядку. Абзаців узагалі немає, якщо не вважати ними початки порічних статей.

Власні імена, географічні, етнічні та інші назви подано в тих документально зафіксованих історичних формах, які знала Давня Русь, але відповідно до норм сучасного українського правопису. Оскільки в оригіналі багато імен тих самих осіб, географічних та інших назв мають несталі написання (Георгии, Гюргии, Гюргя, Гюрга, Дюрдя, Дюрга, Юрии; Луцескъ, Луческъ, Лучьскъ, Лучькъ, Луцкъ), то в перекладі, ясна річ, написання кожного імені чи назви уніфікується; при цьому враховано тенденцію історичної видозміни їх (отже, всюди буде Георгій або Юрій, Луцьк). Імена духовних осіб передано у традиційному церковному звучанні (Феодосии, Федосии, Федос всюди перекладено через Феодосій); хрестильні ж імена світських осіб наведено у світських формах (Иванъ та Иоаннъ для імені князя всюди перекладено через Іван). Іноземні імена й назви подано за тогочасним руським звучанням (залишаємо Володислав, не перекладаючи на Владислав); у кількох випадках дуже перекручені іноземні імена й назви виправлено (із застереженням у виносках). Тогочасні юридичні, адміністративні, державні, церковні, побутові та інші терміни, зокрема іншомовні, не перекладаються (як правило),— де треба, їх пояснено у посторінкових примітках або в покажчиках.

Дуже важливою і дуже складною проблемою літопису є його хронологія. Відзначимо лише найголовніше. Всі дати в оригіналі наведено від «сотворіння світу»: перший рік нашої ери вважався 5509 роком від початку цієї легендарної події. Новий рік наші предки розпочинали не першого січня, а навесні. Рік закінчувався кінцем лютого — початком або серединою березня. Називався він березневим. Щоб перевести березневу дату від «сотворіння світу» на січневу дату нашої ери, треба для січня — лютого від дати, що рахувалась од «сотворіння світу», відняти 5507 років, а для решти місяців — 5508 років. Отже, коли в літопису сказано, що якась подія відбулася 2 лютого 6569 року, тобто наприкінці 1061 березневого року нашої ери, то за січневим літочисленням це буде 2 лютого 1062 року. Зустрічаються в літопису також дати за вересневим візантійським літочисленням, якого дотримувалась церква; тут новий рік розпочинається 1 вересня, тобто на чотири місяці раніше від початку січневого року і на півроку раніше від початку року березневого. У кількох випадках виявлено дати за александрійським літочисленням, яке час від «сотворіння світу» до початку нашої ери визначає у 5500 років.

Усі дати літопису наведено за старим, юліанським стилем, бо нинішній, григоріанський календар, який виправив багатовікові, що все збільшувалися, астрономічні відставання юліанського календаря, запроваджено лише 1582 року, коли 5 жовтня було оголошено 15-м жовтня (додано десять днів). Щоб установити астрономічну тотожність будь-якого дня IX—XIII ст. дню нинішньому і майбутньому, тобто перерахувати його на новий стиль, треба для IX ст. до числа за старим стилем додавати 4 дні, для X ст.— 5 днів, для XI ст.— 6, для XII—XIII ст.— 7 днів. Отже, коли в літопису сказано, що Володимир Василькович помер 10 грудня 1288 року, то цей день припадає на нинішнє 17 грудня.

Цілі смуги років у Київському літопису занотовано за так званим ультраберезневим літочисленням (про що сказано у примітках на своєму місці). Це літочислення випереджає березневе на рік; подія, записана тут, приміром, під 19 травня 6666(1158) року, насправді сталася 19 травня 6665(1157) року.

Багато дат довелося уточнити, бо нерідко під одним роком літописець нотує події двох, а то й кількох років; під двома роками — події одного року; у межах року події записано далеко не завжди в реальній хронологічній послідовності. Дати подій Галицько-Волинського літопису встановлено ученими на основі багатьох джерел; в Іпатському кодексі вони лише в кількох випадках відповідають дійсності. У Хлєбниковському списку, як було зауважено вище, датування у цій частині літопису немає.

У перекладі збережено наявне в оригіналі (там — літерне) березневе чи ультраберезневе літочислення від «сотворіння світу». Але тут же, поруч, у квадратних дужках його переведено на березневе чи ультраберезневе літочислення нашої ери — 6666 [1158]. На берегах книги курсивом надруковано істинні дати за січневим літочисленням. Події, що відбулися в межах березневого чи ультраберезневого року, хронологізуються двома січневими роками через косу риску (1237/8); події, що відбулися в межах певних років, позначені через тире (1254—56). На колонтитулах перекладу, які розкривають зміст кожної сторінки, всюди стоїть літописна дата, але її для зручності переведено на березневе чи ультраберезневе літочислення нашої ери (не 6666, а 1158 рік). Під цією ж датою нашої ери проведена і суцільна в межах року нумерація приміток.

Надруковані курсивом на берегах перекладу літопису справжні дати, яких нема

в Іпатському списку у перших двох частинах його або які відрізняються від наведених у ньому (бо ті не відповідають дійсності), взято з авторитетних джерел — з інших літописів, головно з Лаврентіївського списку та з Новгородського першого літопису, з житій, іноземних документів, наукових досліджень тощо. Дати, які встановлено самостійно, коротко аргументуються в примітках. Дати й імена, які стоять під знаком запитання, означають гіпотетичність їх. Татіщевські дати і тексти друкуються в ламаних дужках. На берегах перекладу цифрами подано нумерацію відповідних сторінок оригіналу, межі яких у тексті позначено вертикальною рискою.

Примітки подано посторінково. Через обсяг цього видання вони є лаконічними, суто фактичними і мають в основному такий характер: в одних дуже коротко пояснюється ситуація, якщо вона незрозуміла з літописного викладу; у других подано документацію генеалогічних матеріалів та літописних цитат, які вдалося виявити і встановити, звідки їх узято; треті мають суто текстологічний сенс — у них занотовано значущі зі змістового погляду різночитання Іпатського списку (Іп.), Хлєбниковського (Хл.), Погодінського (Погод.), Єрмолаївського (Єрмол.), Густинського літопису (Густ.), Лаврентіївського (Лавр.) та двох з ним споріднених списків — Радзивіллівського (Радз.) і Академічного (Акад.), Новгородського першого літопису (Новг. I), Воскресенського (Воскр.), Никонівського (Никон.) тощо. Безсумнівні дрібні описки оригіналу не обумовлюються. Іноді, де це викликано доконечною потребою, у примітках наводяться давньоруські тексти з Іпатського чи іншого списку. У примітках надруковано в перекладі найколоритніші княжі характеристики з Розкольницького рукопису (за Татіщевим). Примітки мають перехресні посилання на інші примітки. Вони тісно зв'язані з позиціями покажчиків і близькі до них за змістом.

У виданні публікуються чотири покажчики.

Перший покажчик — іменно-особовий. У цей покажчик до тексту літопису і приміток внесено не лише людей чи міфічні персонажі, що мають власні імена, але й усіх безіменних, котрі маються на увазі і виступають індивідуально (іноді — удвох чи утрьох), а не як сукупність. Безіменні персонажі підведені, як правило, під тих, що мають імена і від яких вони залежать чи зв'язані з ними (син, дочка, жінка, посол тощо), і лише в небагатьох випадках вони зареєстровані окремо, бо їх нема до кого прив'язати (напр., князь ятвязький). Коли йдеться про сукупність людей (кияни, бояри, попи та ін.), то про них сказано у відповідних позиціях географічно-археологічно-етнографічного покажчика.

Другий покажчик — реєстр великих князів київських. Сюди внесено всіх осіб, що сиділи на київському столі від Олега Віщого до 1246 року, незалежно від того, скільки часу тривало це князювання (навіть кілька годин). Для першої половини XIII ст. низка хронологічних позицій має гіпотетичний характер, бо цілком точних відомостей тут джерела не дають.

Третій покажчик — реєстр київських митрополитів, що відігравали велику роль у суспільному житті як друга, духовно-ідеологічна іпостась верховної влади. Він доведений до кінця існування київської митрополії, матеріали для нього дуже скупі.

Четвертий покажчик — географічно-археологічно-етнографічний. Він фіксує всі реалії тексту літопису і приміток в іменниковій чи прикметниковій формі (Київ, київський). Населені пункти прив'язані в покажчику абсолютно — до берегів річок, озер, морів. Для Русі їх в основній масі зідентифіковано на основі археологічних досліджень до рівня городища, поселення, а підпункти — іноді до нинішньої вулиці і навіть номера будинку. Це стосується насамперед Києва — «матері городам руським»: покажчик до нього в цьому виданні виділено окремо. Подано також нинішнє адміністративно-територіальне підпорядкування кожної позиції (країна, область, район, село, воєводство, ном, вілайєт і т. п.), хоча етнографічна суть її могла змінитися (обри, авари, як народ зникли, а територія, де вони жили, залишилася). Як і в іменно-особовий покажчик, сюди внесено реалії (річки, озера, броди, ліси тощо), які не мали або не мають власних назв; по можливості визначено їх територіальну ситуацію. Кожна позиція покажчика деталізована настільки, наскільки літопис чи примітки до нього дають для цього матеріал. Отже, для певного города в покажчику можна знайти відомості про його дитинець, передгороддя, ворота, церкви, двори і т. д. Ріки і річки, крім відомих з літопису, у покажчику мають, зрозуміло, сучасні назви; ці назви можуть бути тотожними зі стародавніми, подібними до них, або зовсім іншими; річки можуть не мати ніякої назви (колись або тепер). Прикметниково-присвійні дефініції цього покажчика мають іменниковий відповідник в іменно-особовому покажчику (Чюдинів двір — Чюдин Микула).

Видання містить вісім родовідних таблиць. В основній родовідній таблиці — руських князів — подано імена чи безіменних осіб і розкрито генеалогію (родинні зв'язки) князів, княжичів, княгинь і князівен, які відомі не тільки з Іпатського кодексу літопису, але також з інших документальних джерел чи виведені ученими по одинадцятий ступінь (від Рюрика починаючи) включно; особи XII—XV ступенів подані лише для тексту Іпатського списку. Ці ступені пронумеровано в покажчиках і таблицях римськими цифрами, що полегшує орієнтацію серед багатьох однакових імен. Щоб ув'язати іменно-особовий покажчик і генеалогічні таблиці з текстом літопису, в перекладі на своїх місцях додано відповідні примітки — матеріали про тих чи інших імператорів, королів, князів, принців та ін., які не згадуються в Іпатському списку, з загальним посиланням на джерела, основний список яких наведено нижче. Про побудову таблиці та її особливості сказано в поясненнях до неї.

Слід мати на увазі, що реально існувало набагато більше князів (особливо дітей), але вони не потрапили на сторінки літописів та інших документів. Кількох князів, згаданих у літопису, не можна поставити в генеалогічні ряди — нема для цього даних. Список їх подано на самій таблиці. До таблиці не введено кількох чернігівських князів IX—XI ступенів, які відомі з Любецького синодика (пом'яника), бо точний родовід їх не встановлено (та й були це, мабуть, переважно діти).

Складено також сім родовідних таблиць державців інших країн і народів — Візантії, Польщі, Угорщини, Чехії (і Моравії), Данії, князів литовських, монгольських ханів. До цих таблиць внесено тих осіб, які були причетні до історії Давньої Русі, виступають у нашому літопису (прямо чи посередньо). Ці таблиці унаочнюють міжнародні зв'язки Русі, вони поєднані між собою і основною родовідною таблицею.

Для видання зроблено дві схеми Києва — план самого города і карту города з околицями IX—XIII ст., а також плани центрів земель-князівств. Публікуються тут і спеціально складені карти: карта Київщини IX—XIII ст., карта Східної Європи до кінця XIII ст., карта Європи до кінця XIII ст. і карта Всесвіту до кінця XIII ст. Позиції географічно-археологічно-етнографічного покажчика можна знайти на одній, двох чи трьох картах або планах (крім позицій дрібних, деталізованих та кількох невияснених).

Книга містить 570 документів-ілюстрацій.

«Л і т о п и с р у с ь к и й» за Іпатським списком є своєрідною енциклопедією Русі від найдавніших часів до кінця XIII ст. Тому науковий апарат видання теж має енциклопедичний характер і ставить за мету розкрити енциклопедичність цієї монументальної книги.

Оригінал написано давньоруською мовою, в основі якої лежала жива мова русичів, нерідко навіть з діалектизмами; наявні в літопису також елементи старослов'янської лексики, фразеології, синтаксису. Мова ця нині важко доступна для досконалого розуміння її, вона потребує спеціальних філологічних знань, а літопис як пам'ятка — також знань історичного, хронологічного, археологічного, генеалогічного та іншого характеру, щоб серйозно її осягнути.

Переклад та коментування нашого літопису, вже перекладеного багатьма мовами народів світу, і здійснено для того, щоб зробити його цілком зрозумілим для кожної культурної людини. Водночас це не просто переклад, а й наукова робота. Це документальний науково-академічний український переклад, за перекладацькими принципами тотожний сучасним аналогічним перекладам літопису російською і польською мовами. Визначальним тут є прагнення досягти максимально можливої точності з різних поглядів, щоб текст перекладу був таким же надійним, як сам оригінал, щоб він зберігав риси багатогранної специфіки первотвору. Треба було, отже, домогтися тотожності, адекватності не лише при передачі змісту цього виняткового за своїм суспільним значенням документа — першоджерела історії братніх східнослов'янських народів — українського, російського, білоруського та їхніх сусідів, а й відтворити сучасними мовними засобами літописну мову, її колорит, стиль, ритм, у яких закріплено — і це особливо важливо — своєрідність мислення цієї епохи, історичну конкретність його, зважати на те, що цей синкретичний документ у багатьох моментах є пам'яткою художнього, образного слова. Тому не лише зміст, але й стиль (стилі) перекладу перекладачеві, власне, не належать. Це в усіх майже компонентах стиль (стилі) оригіналу. Загалом робота ця є, отже, своєрідною науковою реставрацією староруського тексту. Де сучасна синтаксична будова природно і правильно накладалася на давню — особливості оригіналу зберігалися: залишено той самий порядок слів у реченні, зокрема інверсії, активні чи пасивні конструкції, еліпсиси, численні частки тощо. Зі стилістичною метою вжито як коротких прикметників, так і нестягнених, залишено характерні діалектизми давньої живої мови, окремі слов'-

янізми високого стилю і т. п. «Певна старовинність лексики, стилю, синтаксису в працях такого типу — не тільки право, але й обов'язок перекладача»,— підкреслював Максим Рильський, ініціатор цієї праці. Йшлося про те, щоб надати сучасному слову дихання старожитності. Природно, що зниклі або змінені змістово в плині часу слова й конструкції замінено нинішніми (напр., давальний самостійний відмінок), але так, щоб це не мало неісторичного характеру. Кожне слово витлумачено, виходячи з контексту не одного якогось речення, а всього твору. А все сказане вище передбачало глибоку повагу до первотвору, бережне ставлення до всіх його деталей і нюансів. Літопис перекладено повністю, без жодних скорочень, і так він тут друкується.

Джерела, використані в роботі над перекладом: Полное собрание русских летописей (ПСРЛ). Т. II. Ипатиевская летопись. СПб., 1843 (тут же — текст Густинського літопису); Ипатьевская летопись. Изд. 2-е. СПб., 1908; фототипія цього видання — М., 1962. Т. I. Лаврентиевская и Троицкая летописи. СПб., 1846; Лаврентьевская летопись. Изд. 2-е. Вып. 1. Повесть временных лет. Вып. 2. Суздальская летопись, по Лаврентьевскому списку. Вып. 3. Приложения: Продолжение Суздальской летописи по Академическому списку. Указатели. Л., 1926—1928; фототипія цього видання — М., 1962. Т. III. Новгородские летописи. СПб., 1841. Т. IV. Новгородские и Псковские летописи. СПб., 1848. Т. V. Псковские и Софийские летописи. СПб., 1851. Т. VI. Софийские летописи. СПб., 1853. Т. VII. Летопись по Воскресенскому списку. СПб., 1856. Т. VIII. Продолжение летописи по Воскресенскому списку. СПб., 1859. Т. IX—XIV. Летописный сборник, именуемый Патриаршею, или Никоновскою летописью. СПб., Пгр., 1862—1918 (у другій половині XIV тому — покажчик до Никонівського літопису). Указатель к первым осьми томам Полного собрания русских летописей. Отдел первый. Указатель лиц (А—Ф). СПб., 1898. Отдел второй. Указатель географический (А—Θ). СПб., 1907. Видання, використані поза серією ПСРЛ: Летопись по Ипатскому списку. СПб., 1871; факсиміле його — СПб., 1871; Летопись по Лаврентьевскому списку. СПб., 1872; факсиміле його — СПб., 1872; Летопись по Лаврентиевскому списку. Изд. 3-е. СПб., 1897; Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. М.—Л., 1950, та ін.

Про виникнення «П о в і с т і м и н у л и х л і т», її авторів та редакції див.: *Рыбаков Б. А.* Древняя Русь. Сказания. Былины. Летописи. М., 1963 (найновіша розробка питання); *Шахматов А. А.* Разыскания о древнейших русских летописных сводах. СПб., 1908; *його ж.* Повесть временных лет. Т. I. Вводная часть. Текст. Примечания. Пгр., 1916; *Лихачев Д. С.* Русские летописи и их культурно-историческое значение. М.-Л., 1947. Досить повну бібліографію з усіх аспектів літописання див.: Библиография русского летописания. Составила *Р. П. Дмитриева.* М.—Л., 1962 (бібліографія друкованих праць з 1674 по 1959 р. включно); продовження див.: *Казакевич А. Н.* Советская литература по летописанию (1960—1972).— У кн.: Летописи и хроники. 1976. М. Н. Тихомиров и летописеведение. М., 1976.

Про складання К и ї в с ь к о г о л і т о п и с у, його авторів та редакторів див.: *Рыбаков Б. А.* Русские летописцы и автор «Слова о полку Игореве». М., 1972.

Про Г а л и ц ь к о-В о л и н с ь к и й л і т о п и с див.: *Генсьорський А. І.* Галицько-Волинський літопис. (Процес складання; редакції і редактори). К., 1958; *його ж.* Галицько-Волинський літопис. (Лексичні, фразеологічні та стилістичні особливості). К., 1961; *Пашуто В. Т.* Очерки по истории Галицко-Волынской Руси. [М.], 1950.

Про хронологію «П о в і с т і м и н у л и х л і т» див. згадані вище роботи О. О. Шахматова та Б. О. Рибакова; про датування К и ї в с ь к о г о л і т о п и с у див.: *Бережков Н. Г.* Хронология русского летописания. М., 1963; про хронологію Г а л и ц ь к о-В о л и н с ь к о г о л і т о п и с у див.: *Грушевський М.* Хронологія подій Галицько-Волинської літописі.— Записки Наукового товариства імені Шевченка у Львові, т. XLI, 1901; *Włodarski Br.* Polska i Ruś. 1194—1340. Варшава, 1966; є тут також генеалогічні таблиці. Див. іще: *Степанов Н. В.* Календарно-хронологические факторы Ипатьевской летописи до XIII века.— Известия Отделения русского языка и словесности имп. Академии наук, т. XX, кн. 2. Пгр., 1915; *його ж.* Календарно-хронологический справочник. Пособие при решении летописных задач на время.— Чтения при Обществе истории и древностей российских при Московском университете, 1917, кн. 1 (260); *Святский Д. О.* Астрономические явления в русских летописях с научно-критической точки зрения.— Известия Отделения русского языка и словесности имп. Академии наук, т. XX, кн. 1—2. Пгр., 1915.

Найголовніші з використаних генеалогічних джерел такі:

Д а в н я Р у с ь: *Baumgarten N. de.* Genealogies et mariages occidentaux des Ruri-

kides Russes du Xe au XIIIe siécle. Рим, 1928 (основна робота; з документацією всіх родовідних позицій за руськими, візантійськими, польськими, угорськими, чеськими, німецькими, ісландськими, російськими, українськими та іншими джерелами; не розроблена генеалогія муромо-рязанських князів); *Погодин М.* Исследования, замечания и лекции о русской истории. Т. VI. М., 1855 (реєстри князів); *Иловайский Д. И.* История Рязанского княжества. М., 1858 (є генеалогічна таблиця); *Экземплярский А. В.* Великие и удельные князья Северной Руси в татарский период с 1238 по 1505 год. Т. I. СПб., 1889 (є генеалогічні таблиці); *Данилевич В. Е.* Очерк истории Полоцкой земли до конца XIV ст. К., 1896 (є генеалогічні таблиці); *Рапов О. М.* Княжеские владения на Руси в X — первой половине XIII в. М., 1977 (є генеалогічні таблиці); *Янин В. Л.* Актовые печати Древней Руси X—XV вв. в двух томах. Т. I. Печати X — начала XIII в. М., 1970 (матеріали про хрестильні імена руських князів та ін.); *Пашуто В. Т.* Внешняя политика Древней Руси. М., 1968 (є документовані генеалогічні уривки, що стосуються зв'язків Русі з іншими країнами та народами).

Візантія: *Ostrogorski G.* History of the Byzantine state. Оксфорд, 1956 (є генеалогічні таблиці); История Византии в трех томах. Т. I—III. М., 1967 (є генеалогічні та інші таблиці).

Польща: *Balzer O.* Genealogia Piastów. Львів, 1895 (генеалогічні таблиці з документацією їх).

Угорщина: *Wertner M.* Az Árpádok scaládi törtenété. Надьбечкерек, 1892 (генеалогічна таблиця з її документацією).

Чехія і Моравія: *Palacký Fr.* Dějiny národu českého v Čechách a v Moravé. Т. I. Прага, 1904 (є генеалогічні таблиці); *Флоровский А. В.* Чехи и восточные славяне. Т. I. Прага, 1935 (є генеалогічна таблиця).

Литва: *Пашуто В. Т.* Образование Литовского государства. М., 1959 (є генеалогічна таблиця).

Монголи: *Сафаргалиев М. Г.* Распад Золотой Орды. Саранск, 1960 (є генеалогічна таблиця); *Рашид-ад-дин.* Сборник летописей. Т. I, кн. 1—2, т. 2—3. М.—Л., 1946—1960 (родоводи монгольських ханів; є генеалогічні таблиці).

Родовідні таблиці всіх європейських держав див.: *Isenburg Wilhelm Karl von.* Stammtafeln zur Geschichte der Europäischen Staaten. Т. I—IV. 2-е вид. Марбург, 1956—1958. Для уточнення окремих генеалогічних позицій використано матеріали з видань: Синопсис. К., 1674; Слово о плъку Игоревѣ; *Зотов Р. В.* О Черниговских князьях по Любецкому синодику и о Черниговском княжестве в татарское время. СПб., 1893; *Татищев В. Н.* История российская в семи томах. Т. I—V. М.— Л., 1962—1965; *Генрих Латвийский.* Хроника Ливонии. Введение, перевод и комментарии С. А. Аннинского. М.— Л., 1938; *Карпини Джиованни дель Плано.* История монгалов.— *Рубрук Гильем де.* Путешествие в Восточные страны. Редакция, вступительная статья и примечания Н. П. Щастиной. М., 1957; узято до уваги новітні багатотомні російські та українські історії Давньої Русі, де є, зокрема, генеалогічні таблиці.

Найголовніші використані матеріали для географічно-археологічно-етнографічного покажчика: *Барсов Н. П.* Очерки русской исторической географии. География начальной (Несторовой) летописи. Изд. 2-е. Варшава, 1885; *Погодин М.* Исследования, замечания и лекции о русской истории. Т. IV. М., 1850; тут — ідентифікація літописних топонімів та гідронімів; *Семенов П.* Географическо-статистический словарь Российской империи. Т. I—V. СПб., 1862—1875; Słownik geograficzny królewstwa polskiego i innych krajów słowiańskich. Т. I—XV. Варшава, 1880—1900; *Головацкий Я.* Географический словарь западнославянских и югославянских земель и прилежащих стран. Вильно, 1884; *Насонов Н. А.* «Русская земля» и образование территории древнерусского государства. М., 1951; *Тихомиров М. Н.* Древнерусские города. М., 1956; *його ж.* «Список русских городов дальних и ближних».— У кн.: *Тихомиров М. Н.* Русское летописание. М., 1979; Історія міст і сіл Української РСР. В двадцяти шести томах. Т. 1—26. К., 1967—1974; Археологічні пам'ятки Української РСР. Короткий список. К., 1966; Археологія Української РСР. У трьох томах. Т. I—III. К., 1971—1975; Словник гідронімів України. К., 1979; *Антонович В. Б.* Археологическая карта Киевской губернии. М., 1895; *Похилевич Л.* Сказания о населенных местностях Киевской губернии, или статистические, исторические и церковные заметки о всех деревнях, селах, местечках и городах, в пределах губернии находящихся. К., 1864; *Голубовский П. В.* История Северской земли до половины XIV ст. К., 1881; *його ж.* Историческая карта Черниговской губернии до 1300 г.— Труды XIII Археологического съезда. М., 1908; *Багалей Д. И.* История Северской земли до половины XIV ст. К., 1881; *Ляскоронский В.* История Переяславльской земли с древнейших времен до половины XIII ст. К., 1897; *Ратич О.* Древньоруські археоло-

гічні пам'ятки на території західних областей УРСР. К., 1957; *Андрияшев А. М.* Очерки истории Волынской земли до конца XIV ст. К., 1887; *Антонович В. Б.* Археологическая карта Волынской губернии. М., 1900; Археологічні пам'ятки Прикарпаття і Волині ранньослов'янського і давньоруського періодів. К., 1982; Очерки по археологии Белоруссии. Т. I—II. Минск, 1970—1972; *Алексеев Л. В.* Полоцкая земля. (Очерки истории Северной Белоруссии в IX—XIII вв.). М., 1966; *його ж.* Смоленская земля в IX—XIII вв. М., 1980; *Голубовский П. В.* История Смоленской земли до начала XV ст. К., 1895; *Монгайт А. Л.* Рязанская земля. М., 1961; *Никольская Т. Н.* Земля вятичей. М., 1981; Древнерусские княжества X—XIII вв. М., 1975; *Кудряшов К. В.* Половецкая степь. Очерки исторической географии. М., 1948; *Берлинский М. Ф.* Краткое описание Киева, содержащее историческую перечень сего города. СПб., 1820; *Закревский Н.* Описание Киева. Т. I—II. М., 1868; *Петров Н. И.* Историко-топографические очерки древнего Киева. К., 1897; *Каргер М. К.* Древний Киев. Очерки по истории материальной культуры древнерусского города. Т. I—II. М.—Л., 1959—1961; *Толочко П. П.* Історична топографія стародавнього Києва. К., 1972; *його ж.* Древний Киев. К., 1976, 1983; *Максимович Н. И.* Днепр и его бассейн. Приложение. [Кн. 1—2]. К., 1901.

Археологічні журнали, труди та збірники: Советская археология. М. (1936—1980); Археологические открытия. М. (1965—1978); Материалы и исследования по археологии СССР. М. (1940—1980); Краткие сообщения Института материальной культуры (потім — Краткие сообщения Института археологии АН СССР). М.—Л. (1930—1980); Труды I—XV Археологических съездов. Місця видання — різні, 1871—1916; Археологія. К. (1947—1970); Археологія. К., (1971—1980); Археологічні пам'ятки УРСР. К. (1949—1963); Археологические исследования на Украине (Археологічні дослідження на Україні). К. (1967—1972) та ін. Використано матеріали Наукового архіву Інституту археології АН УРСР, різні друковані та рукописні картографічні матеріали з 1638 р. до наших днів.

Переклад Київського літопису опубліковано в журн. «Київ» (1984, № 6—8), Галицько-Волинського — в журн. «Жовтень» (1982, № 7), Творів Володимира Мономаха — в бюлетені «Пам'ятники України» (1986, №3); переклад «Повісті минулих літ» друкується вперше.

КИЇВ
1951—1988

ЛЕОНІД МАХНОВЕЦЬ

Іпатський монастир у Костромі, де знайдено «Літопис руський».

ЛІТОПИС РУСЬКИЙ

ЛІТОПИС РУСЬКИЙ

з богом починаєм. Отче, благослови.

1. Нестор-літописець.

5 Повість минулих літ *Нестора*, чорноризця Феодосієвого монастиря Печерського, звідки пішла Руська земля [1], і хто в ній [2] почав спершу княжити, *і як Руська земля* постала.

Тож почнемо повість оцю.

Після потопу, отже, три сини Ноєві розділили Землю — Сим, Хам *і* Яфет [3].

І дістався схід Симові: Персіда, Бактрія і аж до Індії в довготу, а в широту ж до [города] Рінокоруры,— як ото сказати, від сходу і аж до півдня,— і Сірія, і Мідія, і Євфрат-ріка, і Вавілонія, [і] Кордуена, *і* Ассірія, *і* Месопотамія, Аравія Старіша, Елимаїс, Індія, Аравія Сильна, Колія, Коммагина, Фінікія вся.

Хамові ж дісталась південна частина: Єгипет, Ефіопія, прилегла до Індії, і друга Ефіопія, з якої витікає ріка ефіопська Червона, та, що плине на схід, [город] Фіви, Лівія, прилегла аж до Кірінії, Мармарія, Сірт, Лівія друга, Нумідія, Масурія, Мавританія, котра є навпроти [города] Гадіра. А [з країв], що є на схід, він узяв Кілікію, Памфілію, Пісідію, Місію, Лікаонію, Фрігію, Кавалію, Лікію, Карію, Лідію, Місію другу, Троаду, Еоліду, Віфінію, Стару Фрігію. І острови також він узяв: Сардінію, Кріт, Кіпр, і ріку Гіону, яку називають Нілом.

Яфетові ж дісталась північна сторона і західна: Мідія, Албанія, Арменія Мала і Велика, Каппадокія, Пафлагонія, Галатія, Колхіда, Боспорій, Меотія, [город] Дервія, Сарматія, Тавріанія, Скіфія, Фракія, Македонія, Далматія, Молоссія, Фессалія, Локрія, Пеленія, котра й Пелопоннесом зветься, Аркадія, Іпіротія, Іллірія, Слов'яни, Ліхнітія, Адріакія, Адріатичне море. Узяв же він і острови: Британію,
6 Сі|цілію, Евбею, Родос, Хіос, Лесбос, Кіферу, Закінф, Кефаллінію, Ітаку, Керкіру і частину азійської [4] сторони, яку називають Іонією, і ріку Тігр, що тече межи Мідією і Вавілонією. [Узяв він також краї] до Понтійського моря на північних сторонах: Дунай, Дністер і Кавкасійські гори, себто Угорські, а звідти, отже, й до самого Дніпра. [Дісталися йому] й інші ріки: Десна, Прип'ять, Двіна, Волхов, Волга, що йде на схід у частину Симову.

В Яфетовій же частині сидить русь, чудь і всякі народи: меря, мурома, весь, мордва, заволоцька чудь, перм, печера, ям, угра, литва, зимигола, корсь, летьгола [5], ліб. Ляхи ж, і прусси, і чудь сидять поблизу моря Варязького. По сьому ж морю сидять варяги: сюди, на схід,— до наділу Симового; по тому ж морю сидять вони на захід — до землі Англійської [6] і до Волоської. Яфетове бо коліно й це: варяги, свеї, нормани, готи, русь, англи, галичани, волохи, римляни, німці, корляги, венедиці, фряги та інші. Вони сидять [одні коло одних] од заходу до півдня і сусідять з племенем Хамовим.

Сим же, Хам та Яфет, розділивши землю і метавши жереб, [поклали] не переступати анікому в братній уділ, і жили кожен у своїй частині.

І був [тоді] один народ. А коли намножилося людей на Землі, то намислили вони у дні Іоктана й Фалека спорудити башту до неба. І, зібравшись на містині поля Сенаар зводити башту до небес і город навколо неї Вавілон, будували вони башту сорок літ. І не була вона

[1] Слово «земля» (Руська, Половецька та ін.) вживається у літописі в значенні держави, території, народу, іноді — війська, раті.

[2] У Лаврентіївському списку літопису (далі — Лавр.) «въ Киевѣ».

[3] Подальші відомості про розподіл Землі між синами біблійного Ноя та про вавілонське стовпотворіння Нестор узяв в основному зі слов'яно-руського перекладу «Хроніки» Георгія Амартола, дещо додавши, а дещо скоротивши.

[4] В Іпатському і Хлєбниковському списках літопису (далі — Іп. та Хл.) «всякоя»; треба «Асіискыя», бо в грецькому оригіналі Амартола тут говориться про Азію.

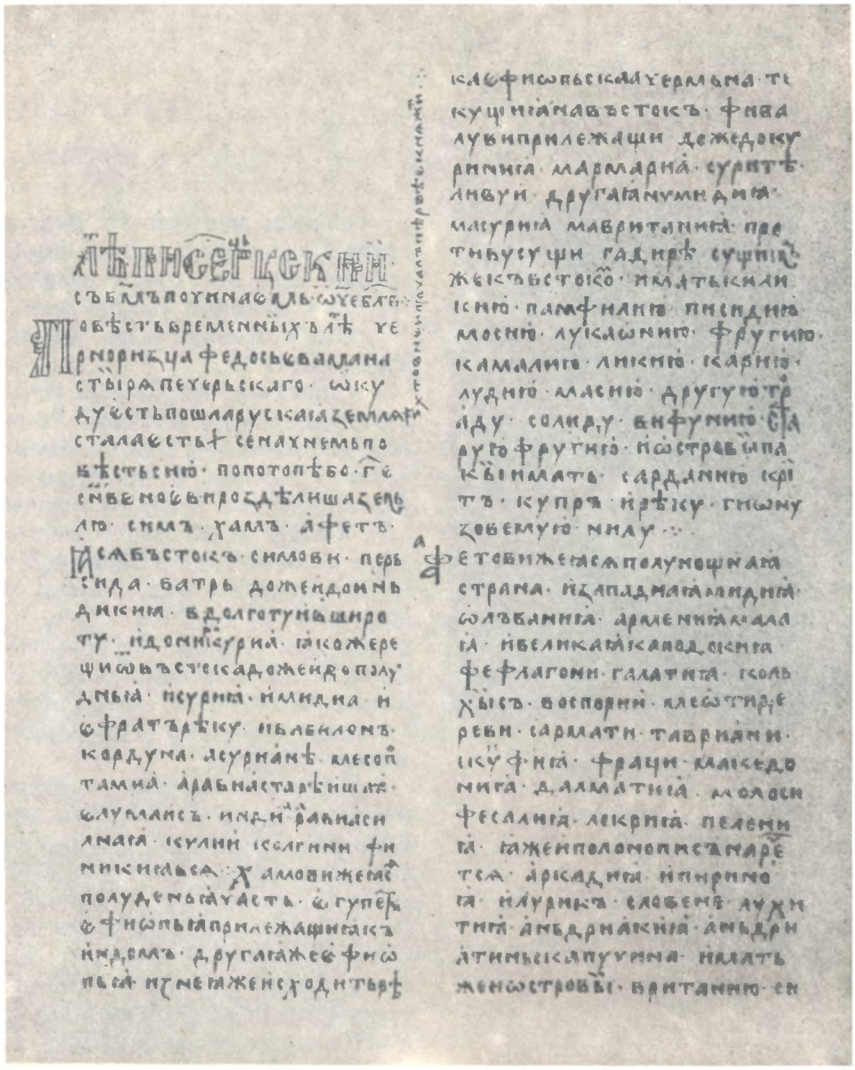
[5] В Іп. і Хл. хибно «сѣтьгола».

[6] В Іп. хибно «Агаряньски», у Хл. «Аглянскы».

завершена, бо зійшов господь бог глянути на город і на башту, і сказав господь: «Се народ один і мова одна». І змішав бог народи, і розділив на сімдесят і на дві мови, і розсіяв [їх] по всій Землі[7]. По змішанні ж народів бог вітром великим розвалив башту, однак
7 є останок її межи | Ассірією і Вавілоном; і є він у висоту [?], а в ширину 5433[8] лікті. Багато літ держиться останок той.

[7] Буття XI, 2—9.

[8] Про довжину нічого не сказано: можливо, що тут іде мова й не про ширину, а про обшир, периметр, і не залишків башти, а Есагіли — головного храму Вавілона і всієї Вавілонії.

2. «Літопис руський» за Іпатським списком. Перша сторінка. До 1425 р.

Після того ж, як було розвалено башту і розділено народи, взяли сини Симові східні краї, а Хамові сини — південні краї; Яфетові ж сини захід узяли і північні краї. Від цих ото сімдесяти і двох народів, од племені таки Яфетового, постав народ слов'янський — так звані норики, які є слов'янами.

По довгих же часах сіли слов'яни по Дунаєві, де єсть нині Угорська земля і Болгарська. Од тих слов'ян розійшлися вони по Землі і прозвалися іменами своїми,— [од того], де сіли, на котрому місці. Ті, що, прийшовши, сіли по ріці на ймення Морава, і прозвалися моравами, а другі чехами назвалися. А се — ті самі слов'яни: білі хорвати, серби і хорутани. Коли ж волохи найшли на слов'ян на дунайських, і осіли між них, і чинили їм насильство, то слов'яни ті, прийшовши, сіли на Віслі і прозвалися ляхами. А від тих ляхів [пішли одні, що] прозвалися полянами, другі ляхи [прозвалися] лютичами, інші — мазовшанами, ще інші — поморянами.

Так само й ті ж слов'яни, прийшовши, сіли по Дніпру і назвалися полянами, а інші — деревлянами, бо осіли в лісах; а другі сіли

межи Прип'яттю і Двіною і назвалися дреговичами; а інші сіли на Двіні і назвалися полочанами — од річки, яка впадає в Двіну і має назву Полота; од сеї [річки] вони прозвалися полочанами. Слов'яни ж, [що] сіли довкола озера Ільменя, прозвалися своїм іменем — [словенами]; і зробили вони город, і назвали його Новгородом. А другі ж сіли на Десні, і по Сейму, і по Сулі і назвалися сіверянами.

І так розійшовся слов'янський народ, а від його [імені] й дістали [свою] назву слов'янські письмена [9].

8 Коли ж поляни жили особно | по горах сих [київських], то була тут путь із Варягів у Греки, а із Греків [у Варяги]: по Дніпру, а у верхів'ї Дніпра — волок до [ріки] Ловоті, а по Ловоті [можна] увійти в Ільмень, озеро велике. Із цього ж озера витікає Волхов і впадає в озеро велике Нево, а устя того озера входить у море Варязьке. І по тому морю [можна] дійти до самого Риму, а од Риму прийти по тому ж морю до Цесарограда, а від Цесарограда прийти в Понтморе, у яке впадає Дніпро-ріка. Дніпро ж витікає з Оковського лісу і плине на південь, а Двіна із того самого лісу вибігає і йде на північ, і входить у море Варязьке. Із того ж лісу витікає Волга на схід і вливається сімдесятьма гирлами в море Хвалійське. Тому-то із Русі можна йти по Волзі в Болгари і в Хвалиси, і на схід дійти в уділ Симів, а по Двіні — у Варяги, а з Варягів — і до Риму, од Риму ж — і до племені Хамового. А Дніпро впадає в Понтійське море трьома гирлами; море це зовуть Руським. Побіля нього ж учив святий апостол Андрій, брат Петрів.

Як ото говорили, коли Андрій учив у Синопі *і* прийшов у [город] Корсунь, він довідався, що од Корсуня близько устя Дніпрове. І захотів він піти в Рим, і прибув в устя Дніпрове, і звідти рушив по Дніпру вгору, і за приреченням божим прийшов і став під горами на березі.

А на другий день, уставши, сказав він ученикам своїм, які були з ним: «Бачите ви гори сі? Так от, на сих горах возсіяє благодать божа, і буде город великий, і церков багато воздвигне бог». І зійшов він на гори сі, і благословив їх, і поставив хреста. І, поклонившись богу, він спустився з гори сеї, де опісля постав Київ, і рушив по Дніпру вгору.|

[9] Друга частина цього речення не має логічного зв'язку з першою і перенесена сюди, як вважають, із подальшої розповіді (під 898 р.) про переклад книг слов'янською мовою.

3. Апостол Андрій ставить хрест на київських горах. Мал. XIII (XV) ст.

9 І прибув він до словен, де ото нині Новгород, і, побачивши людей, тут сущих,— який їхній обичай, і як вони миються і хвощуться,— здивувався їм.

І пішов він у Варяги, і прибув у Рим, [і] повідав, скільки навчив і скільки бачив, і розказав їм: «Дивне бачив я в землі Словенській. Коли йшов я сюди, бачив бані дерев'яні. І розпалять вони їх вельми, і роздягнуться, і стануть нагими, і обіллються мителем, і візьмуть віники, і почнуть хвостатись, і [до] того себе доб'ють, що вилізуть ледве живі. А обіллються водою студеною — і тоді оживуть. І так

творять вони повсякдень. Ніхто ж їх не мучить, а самі вони себе мучать, і творять не миття собі, а мучення». І, це чувши, [римляни] дивувалися. Андрій же, побувши в Римі, прийшов у Синоп [10].

[10] Відомості про цю легендарну подорож Андрія на Русь є і в грецьких апокрифах про діяння апостола.

4. Боричів (Андріївський) узвіз. 1889 р.

5. Гора Київська. Місце городка Кия. Сучасний вигляд.

Друга пол. V (?) — перша третина VI ст. (?)

Коли ж поляни жили особно і володіли родами своїми,— бо й до сих братів існували поляни і жили кожен із родом своїм на своїх місцях, володіючи кожен родом своїм,— то було [між них] три брати: одному ім'я Кий, а другому — Щек, а третьому — Хорив, і сестра їх — Либідь. І сидів Кий на горі, де нині узвіз Боричів, а Щек сидів на горі, яка нині зветься Щековицею, а Хорив — на третій горі, од чого й прозвалася вона Хоривицею. Зробили вони городок [і] на честь брата їх найстаршого назвали його Києвом. І був довкола города ліс і бір великий, і ловили вони [тут] звірину. Були ж

6. Гора Щековиця.
Сучасний вигляд.

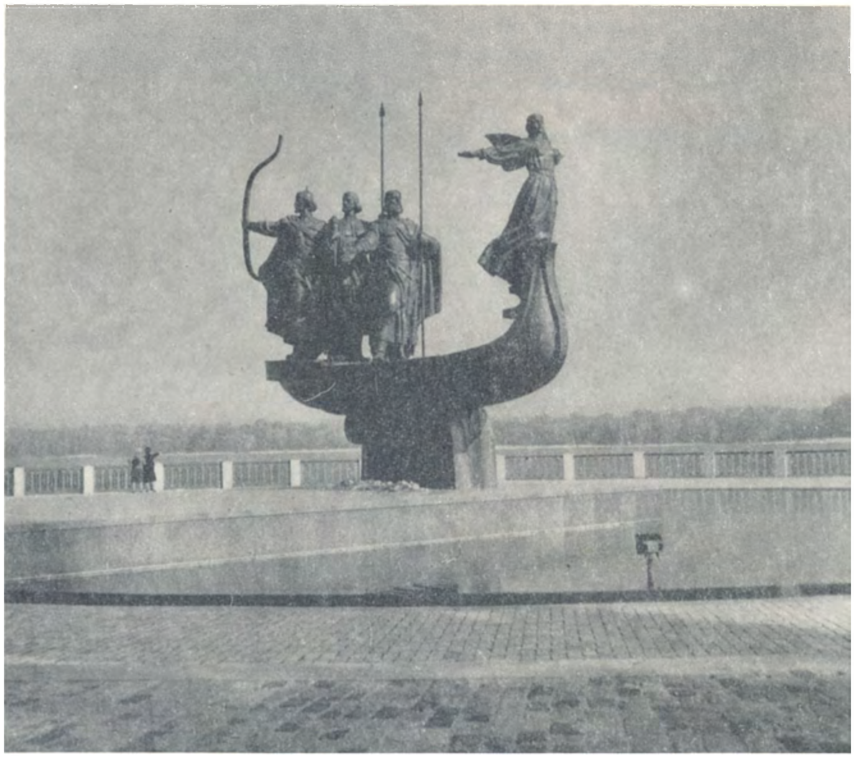

7. Гора Хоривиця.
Сучасний вигляд.

вони *мужами* [11] мудрими й тямущими і називалися полянами. Од них ото є поляни в Києві [12] й до сьогодні.

Інші ж, не знаючи, говорили, ніби Кий був перевізником, бо тоді коло Києва перевіз був з тої сторони Дніпра. Тому [й] казали: «На перевіз на Київ». Коли б Кий був перевізником, то не ходив би

[11] Додано з Лавр.
[12] В Іп. «суть поляне кияне», у Хл. «суть поляне въ Кыеве».

8. Кий, Щек, Хорив і сестра їх Либідь. Київ. 1982 р.

10 він до Цесарограда. А сей | Кий княжив у роду своєму і ходив до цесаря. Не знаємо, [щоправда, до якого] [13], а тільки про те відаємо, що велику честь, як ото розказують, прийняв він од [того] цесаря,— котрого я не знаю, [як не знаю] і при котрім він цесарі приходив [туди].

А коли він вертався назад, [то] прийшов до Дунаю і вподобав місце, і поставив городок невеликий, і хотів [тут] сісти з родом своїм. Та не дали йому ті, що жили поблизу. Так що й донині називають дунайці городище те — Києвець. Кий же повернувся у свій город Київ. Тут він і скончав життя своє. І два брати його, Щек і Хорив, і сестра їх Либідь тут скончалися.

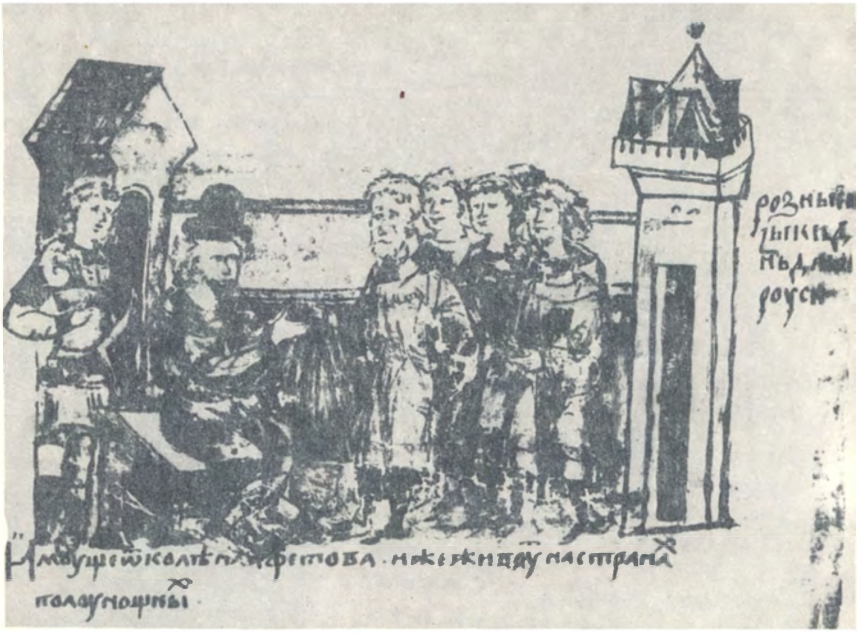
А по сих братах почав рід їхній держати княжіння в полян. А в деревлян [було княжіння] своє, а дреговичі [мали] своє, а слов вени — своє в Новгороді, а другі [сиділи] на [ріці] Полоті, котрі й [називаються] полочанами. Од сих же [полочан на схід(?) є] і кривичі, що сидять у верхів'ї Волги, і в верхів'ї Двіни, і в верхів'ї Дніпра; їхній же й город є — Смоленськ, бо туди сидять кривичі. Також сіверяни [сидять на схід(?)] од них. На Білім озері сидить весь, а на Ростові-озері — меря, а на Клещині-озері сидить теж меря. А по Оці-ріці, де впадає вона у Волгу, [сидить] окремий народ — мурома. І черемиси окремий народ, і мордва окремий народ. Бо сé тільки слов'янський народ на Русі: поляни, деревляни, новгородці, полочани, дреговичі, сіверяни, бужани,— бо сидять [14] вони по [ріці] Бугу,— а потім же волиняни. А се — інші народи, які данину дають Русі: чудь, весь, меря, мурома, черемиси, мордва, перм, печера, ям, литва, зимигола, корсь, нарова, ліб. Ці мають свою мову, [походять] від коліна Яфетового, бо живуть у північних краях.

Коли ж слов'янський народ, як ото ми сказали, жив на Дунаї,
Серед. VII ст. то прийшли од [землі] скіфів, себто від хозар, так звані болгари,
11 і сіли вони по Дунаєві, [і] були насильники | слов'ян.

837 (839) А по сьому прийшли білі угри і успадкували землю Слов'янську, прогнавши волохів, які раніш захопили були Слов'янську землю.
627 Бо ці угри з'явилися за Іраклія, цесаря [грецького], які ходили [з ним] на Хоздроя, цесаря перського.

[13] Можливо, до Юстініана I, візантійського імператора, що зійшов на трон 527 р.

[14] У Лавр. «сѣдоша» (сиділи).

9. Народи дають данину Русі. Мал. XIII (XV) ст.

7. VIII 626
Бл. 565

У ті самі часи існували й обри, що воювали проти цесаря Іраклія і мало його не схопили [15]. Ці ж обри воювали проти слов'ян і примучили дулібів, що [теж] були слов'янами, і насильство вони чинили жінкам дулібським: якщо поїхати [треба] було обринові, [то] не давав він запрягти ні коня, ні вола, а велів упрягти три, або чотири, або п'ять жінок у телігу і повезти обрина,— і так мучили вони дулібів [16]. Були ж обри тілом великі, а умом горді, і потребив їх бог, і померли вони всі, і не зостався ані один обрин. І єсть приказка в Русі й до сьогодні: «Погинули вони, як обри»,— бо нема їхнього ні племені, ні потомства.

10. Жінки везуть обрина. Мал. XIII (XV) ст.

Бл. 893

Після цих же прийшли печеніги, а потім ішли чорні угри мимо Києва,— але опісля, за [часів] Олега.

Поляни, що жили особно, як ото ми сказали, були з роду слов'янського і назвалися полянами, а деревляни теж [пішли] від слов'ян і назвалися древлянами. Радимичі ж і вятичі [походять] од ляхів. Бо було в ляхів два брати — [один] Радим, а другий Вятко. І, прийшовши, сіли вони: Радим на [ріці] Сожу, [од якого] й прозвалися

[15] Відомості про різночасові походи і розселення болгар, угрів та обрів літописець запозичив із перекладу «Хроніки» Амартола. 7 серпня 626 р. обри та інші війська, союзники персів, ледве не взяли штурмом Константинополь, але Іраклія тоді тут не було.

[16] Можливо, тих дулібів, що жили в басейні верхів'я Західного Бугу; є також думка, що тут ідеться про дулібів, які частково переселилися звідти в Паннонію.

радимичі, а Вятко сів своїм родом по Оці; од нього прозвалися вятичі. І жили в мирі поляни, і древляни, і сіверяни, і радимичі, і вятичі, і хорвати. Дуліби тоді жили по Бугу, де нині волиняни, а уличі [й] тиверці сиділи по [другому] Бугу і по Дніпру; сиділи вони також поблизу Дунаю. І було множество їх, бо сиділи вони по Бугові й по Дніпру аж до моря, і єсть городи їх і до сьогодні. Через те називали їх греки «Велика Скіфія».

11. Скіфська золота пектораль. IV ст. до н. е.

12 [Усі племена] мали ж свої обичаї, і закони предків своїх, і за|повіти, кожне — свій норов. Так, поляни мали звичай своїх предків, тихий і лагідний, і поштивість до невісток своїх, і до сестер, і до матерів своїх, а невістки до свекрів своїх і до діверів велику пошану мали. І весільний звичай мали вони: не ходив жених по молоду, а приводили [її] ввечері; а назавтра приносили [для її родини те], що за неї дадуть. А деревляни жили подібно до звірів, жили по-скотськи: і вбивали вони один одного, [і] їли все нечисте, і весіль у них не було, а умикали вони дівчат коло води. А радимичі, і вятичі, і сіверяни один обичай мали: жили вони в лісі, як от всякий звір, їли все нечисте, і срамослів'я [було] в них перед батьками і перед невістками.

12. Фрагмент пекторалі.

13. Фрагмент пекторалі.

14. Лаврентіївський літопис. Перша сторінка. 1377 р.

І весіль не бувало в них, а ігрища межи селами. І сходилися вони на ігрища, на пляси і на всякі бісівські пісні, і тут умикали жінок собі,— з якою ото хто умовився. Мали ж вони по дві і по три жони. А коли хто вмирав — чинили вони тризну над ним, а потім розводили великий вогонь [17] і, поклавши на вогонь [17] мерця, спалювали [його]. А після цього, зібравши кості, вкладали [їх] у невеликий посуд і ставили на придорожньому стовпі, як [це] роблять вятичі й нині.

[17] В Іп. і Лавр. хибно «творяху кладу велику»; в Академічному і Радзивіллівському списках літопису (далі — Акад. і Радз.) «творяху краду велику»; «крада» — вогонь, вогнище.

15. Ігрища межи селами. Мал. XIII (XV) ст.

Сей же обичай держали і кривичі, й інші погани, не відаючи закону божого, бо творили вони самі собі закон.

Говорить Георгій [Амартол] у літопису, що «кожному народові [дано] закон. В одних є писаний, а в других — звичай, який ті, що не мають [писаного] закону, вважають отчим законом. Серед них же — це насамперед сіри, які живуть на краю Землі. Вони мають закон отців своїх і звичай: не розпутствувати, не перелюб-
13 ствувати, не красти, не обмовляти, чи убивати, чи загалом усім | діяти зло.

[Такий] же закон і в бактріян,— яких називають брахманами й островичами [18],— котрі за настановами прадідів і з благочестя м'яса не їдять, вина не п'ють, блуду не чинять і ніякого зла не коять через страх великий *перед богом* [19]. Бо ж явно інакше в прилеглих до них індів — убивців, негідників, гнівливих надприродно: адже у внутрішній [частині] країни їхньої людей їдять і подорожніх убивають, та ще й *одні одних* [19] вони їдять, яко пси.

[18] Островами у давнину називалися, зокрема, віддалені краї взагалі.

[19] Додано з перекладу «Хроніки» Амартола та її грецького оригіналу.

А інший закон у халдеїв і вавілонян: брати [за себе] матерів, і з дітьми братів блуд чинити, і вбивати. Усяке безстидне діло вони діють, вважаючи його за доброчесне, навіть якщо й далеко від землі своєї вони будуть.

16. Половецька жіноча статуя з дитиною.

Інший же закон у гелів: жінки в них орють, і доми зводять, і мужські діла роблять. Але [й] розпутствує [кожна], скільки хоче, бо мужі їхні зовсім їх не здержують і не ревнують. У них же є і хоробрі жінки, здатні ловити звірів. Володіють [ці] жінки мужами своїми і володарюють над ними.

У Британії ж багато мужів з однією жінкою сплять і так само багато жінок з одним мужем задовольняють похіть, і беззаконня як закон отчий чинять вони щедро і нездержливо.

Амазонки ж мужа не мають, яко скот безсловесний, а один раз на рік, під весняні дні, ідуть вони із землі своєї і злягаються з навколишніми мужами, вважаючи цей час за якесь для них торжество і велике празникування. Коли [ж] од них зачнуть вони у чреві, то знову розбіжаться звідси всі. А як прийде пора родити [і] якщо народиться хлопча — погублять його, якщо ж дівочої статі — то
14 вигодують і дбайливо | її виростять».

Так само оце й нині, при нас, половці держать закон предків своїх: кров проливати і вихвалятися цим. І їдять вони мертвечину і всяку нечисть, хом'яків і ховрахів. А [за себе] беруть вони мачух своїх і ятрівок, і інші [сповняють] обичаї отців своїх. А ми ж, християни,— скільки [єсть] земель, що вірують у святую трійцю, і в єдине хрещення, і в єдину віру,— закон маємо один, оскільки ми в Христа охрестилися і в Христа втілились.

По сих же літах, по смерті братів сих, [Кия, Щека і Хорива], утискувалися [поляни] деревлянами та іншими навколишніми [племенами]. І знайшли їх хозари, коли вони сиділи в лісах на горах, і сказали хозари: «Платіте нам данину». Поляни тоді, порадившись, дали [їм] од диму по мечу. І понесли [це] хозари князеві своєму

17. Меч — руська данина хозарам. Мал. XIII (XV) ст.

і старійшинам своїм, і сказали їм: «Ось, знайшли ми данину нову». А ті запитали їх: «Звідки?» І вони сказали їм: «В лісі на горах, над рікою Дніпровською». А ті запитали: «Що вони дали?» І вони показали меч, і мовили старці хозарські: «Недобра [се] данина, княже. Ми здобули [її] однобічним оружжям, себто шаблями, а сих оружжя обоюдогостре, себто мечі. Сі будуть брати данину і з нас, і з інших земель». І все це збулося, [бо] говорили вони не з своєї волі, а за божим повелінням.

Так [було] й за фараона [Рамзеса?], цесаря єгипетського, коли привели перед фараона Мойсея, і мовили старці фараонові: «Сей усмирить землю Єгипетську». Як воно й сталося: погинули єгиптяни од Мойсея, а спершу [євреї] були в рабстві у них. Отак і ці [хозари]: спершу вони володіли, а опісля [ними] самими володіють. Як ото воно й сталося: володіють бо хозарами руські князі й до сьогоднішнього дня.

21. I 842 **У РІК 6360[852]**, індикта [1] 15, коли почав Михайло цесарству-
вати, стала називатися [наша земля] — Руська земля. А про се
18 — 25.VI 860 ми довідалися [з того], що за сього цесаря приходила Русь на Цесароград, як ото писав [Георгій] у літописанні грецькому [2]. Тим-то і звідси почнемо, і числа положимо.

Отже, від Адама до потопу 2242 роки, а від потопу до Авраама 1082 роки; від Авраама до виходу Мойсеєвого [з Єгипту] 430 років, од виходу Мойсеєвого до Давида 601 рік; від [смерті] Давида і од початку цесарювання Соломонового до полонення Єрусалима
378 448 років; од полонення до [початку цесарювання] Олександра
251 [Македонського] 313 років, од [смерті] Олександра до різдва
323 Христового 333 роки. Од різдва Христового до [початку цесарю-
324 вання] Костянтина [Великого] 318 років, а од [початку цесарю-
543 вання] Костянтина до [смерті] Михайла сього 542 роки [3].

Од першого року [цесарювання] Михайла сього до першого
40 року [княжіння в Києві] Олега, руського князя, 29 літ; од першого
року Олегового, відтоді, як він сів у Києві, до першого року [кня-
30 жіння] Ігоревого 31 рік; од першого року [княжіння] Ігоревого
33 до першого року [княжіння] Святославового 33 роки; од першого
року [життя] Святославового до першого року [княжіння] Яро-
Бл. 28 9 полкового 28 років. Ярополк [Святославич] княжив 8 літ, Володи-
37 мир [Святославич] княжив 37 літ, Ярослав [Володимирович] кня-
37 жив 40 літ. Тому-то від смерті Святославової до смерті Ярославової
82 59 85 літ, од смерті Ярославової до смерті Святополкової [4] 60 літ.

Та ми до попереднього повернемось і розкажемо, що вдіялося в ці літа, як ото ми раніш почали були — [у] перший рік [цесарювання] Михайла,— і по порядку положимо числа [літ].

У РІК 6361[853].
У РІК 6362[854].
У РІК 6363[855].
У РІК 6364[856].
У РІК 6365[857].
У РІК 6366[858]. Михайло-цесар з військом рушив берегом і морем на Болгар. Болгари ж, побачивши, [що] не могли вони
Друга пол. 864 стати насупроти, просили охрестити їх [і дали згоду] покоритися грекам. Цесар, отож, охрестив князя їхнього [Бориса] і бояр усіх, і мир учинив з Болгарами [1].

852

[1] *Індикт* — візантійське літочислення п'ятнадцятирічними періодами; індикт має 15 років і розпочинається 1 вересня; його визначають, ділячи дату від «сотворіння світу» на 15; остача, включаючи число 15, і буде індиктом.

[2] Про це написано в анонімному продовженні «Хроніки» Амартола; з інших джерел також відомо, що напад русичів на Константинополь стався 18—25 червня 860 р., отже, в літописі дату походу було вирахувано за александрійським літочисленням (тут від «сотворіння світу» рахували не 5508, а 5500 років; 6360—5500 = 860). Візантійський імператор Михайло III П'яниця, син імператора Феофіла і онук імператора Михайла II Травла, зійшов на трон 21 січня 842 р. зовсім малою дитиною, а самостійним імператором став лише 856 р.

[3] Дати ці вирахувано, можливо, на основі «Лѣтописца вскорѣ» — твору візантійського історіографа Никифора, що являє собою короткий перелік подій та осіб від Адама до смерті автора; тут є хронологічні помилки.

[4] В Іп. і Хл. хибно «до смерти Ярополчи»; у Лавр. «до смерти Святополчи», тобто Святополка Ізяславича; при розрахунках неповні роки заокруглено до повних; не всюди наведені в тексті дати відповідають дійсності.

858

[1] Відомості про похід греків на Болгарію взято з продовження «Хроніки» Амартола, але там дати нема; при хрещенні Борис дістав ім'я Михайло.

859 16 **У РІК 6367 [859].** Варяги, приходячи | із замор'я, брали данину з чуді, і з словен, і з мері, і з весі, [і з] кривичів. А хозари брали з полян, і з сіверян, і з вятичів; брали вони по білій вивірці [1] — стільки від диму.

У РІК 6368 [860].

У РІК 6369 [861].

862 **У РІК 6370 [862].** Вигнали [чудь, словени, кривичі і весь] варягів за море, і не дали їм данини, і стали самі в себе володіти. І не було в них правди, і встав рід на рід, і були усобиці в них, і воювати вони між собою почали. І сказали вони: «Пошукаємо самі собі князя, який би володів нами і рядив за угодою, по праву».

Пішли вони за море до варягів, до русі. Бо так звали тих варягів — русь, як ото одні звуться свеями, а другі — норманами, англами, інші — готами,— отак і ці. Сказали русі чудь, словени, кривичі і весь: «Земля наша велика і щедра [1], а порядку в ній нема. Ідіть-но княжити і володіти нами».

18. Ізборськ. Труворове городище. VIII—IX ст. Сучасний вигляд.

867 І вибралося троє братів із родами своїми, і з собою всю узяли русь. І прийшли вони спершу до словен, і поставили город Ладогу. І сів у Ладозі найстарший [брат] Рюрик, а другий, Синеус,— на Білім озері, а третій, Трувор,— в [городі] Ізборську. І од тих варягів дістала [свою] назву Руська земля [2].

870 А по двох літах помер Синеус і брат його Трувор, і взяв Рюрик волость усю один. І, прийшовши до [озера] Ільменя, поставив він город над Волховом, і назвали його Новгородом. І сів він тут, кня-
873 зюючи і роздаючи мужам своїм волості, [звелівши їм] городи ставити: тому — Полоцьк, тому — Ростов, другому — Білоозеро. А варяги по тих городах є приходні. Перші насельники в Новгоро-
17 ді — словени, а в Полоцьку — кривичі, *в* Ростові — меря, *у* Біло|озері — весь, *в* Муромі — мурома. І тими всіма володів Рюрик.

І було в нього два мужі, Аскольд і Дір, не його племені, а бояри. І відпросилися вони [в Рюрика піти] до Цесарограда з родом своїм, і рушили обидва по Дніпру. Ідучи мимо, узріли вони на горі городок і запитали, кажучи: «Чий се город?» А вони, [тамтешні жителі], сказали: «Було троє братів, Кий, Щек [і] Хорив, які зробили город сей і згинули. А ми сидимо в городі їхньому і платимо данину хозарам». Аскольд, отож, і Дір зостались удвох у городі цьому, і зібрали багато варягів, і почали володіти Полянською землею. А Рюрик княжив у Новгороді.

У РІК 6371 [863].

У РІК 6372 [864].

У РІК 6373 [865].

859

[1] В Іп. і Хл. «по бѣлѣ. и вѣверици»; у Лавр. «по бѣлѣ и вѣверицѣ»; тлумачили це місце по-різному; найімовірніше нове твердження, що біла вивірка — це зимовий горностай, бо в ті багаті на звірів часи данина білкою від диму (оселі) була б такою мізерною, що про це й згадувати було б не варто.

862

[1] В Іп. і Хл. «обилна», себто мала всього у достатку, насамперед хліба від родючої землі.

[2] Весь епізод про запрошення варягів правити, про нібито варязьке походження самої назви «Русь», «Руська земля» — новгородського походження; встановлено, що іноземні хроністи називали нашу землю і народ «руссю» задовго до появи варязьких дружин у руських князів, бо назва ця — автохтонна, слов'янська.

874

866 *860*

[1] Дату цього походу вирахувано, як доводять, за александрійським літочисленням (6374—5500 = 874), але в розповідь внесено подробиці першого походу Русі на Константинополь 860 р. і, очевидно, другого 866 р. Михайло III П'яниця помер 867 р.

866 (?)

[2] *Єпарх* (гр.) — тут: правитель Константинополя.

24.IX 867

[3] В Іп. «в рѣку», у Хл. «въ море»; правильне друге читання, так і в продовженні «Хроніки» Амартола.

[4] Додано з продовження «Хроніки» Амартола.

868

[1] Відомості з продовження «Хроніки» Амартола; за візантійським літочисленням це був початок 868 р.

19. Бронзовий топірець. Ладога. X—XI ст.

Весна (?) 882

У РІК 6374[866]. Рушив Аскольд і Дір на Греків, і прийшов [туди] в чотирнадцятий рік [після першого походу Русі на] Михайла-цесаря [1]. А цесар [Михайло тоді] був у поході на агарян. І коли дійшов він до Чорної ріки, єпарх [2] [Орифа] послав йому вість, що русь іде на Цесароград. І вернувся цесар. А ці, [руси], в середину Суда увійшовши, вчинили убивство багатьох християн і Цесароград двомастами кораблів оточили. Цесар же ледве в город увійшов, і з патріархом Фотієм у церкві святої Богородиці, що є у Влахернах, всю ніч молитву творили. А тоді, божественну ризу святої богородиці зі співами винісши, у *море* [3] вмочили [її] *полу* [4]. Була тиша, і море заспокоїлось. [А тут] одразу знялася буря з вітром, і знову встали великі хвилі, і кораблі безбожної русі розметало, і до берега пригнало, і побило їх [так], що мало їх вибавилося з такої біди і до себе повернулося.

У РІК 6375[867].

У РІК 6376[868]. Почав цесарствувати [в Греках] Василій [1].

18 У РІК 6377[869]. Охрещена була вся земля | Болгарська.

У РІК 6378[870].

У РІК 6379[871].

У РІК 6380[872].

У РІК 6381[873].

У РІК 6382[874].

У РІК 6383[875].

У РІК 6384[876].

У РІК 6385[877].

У РІК 6386[878].

У РІК 6387[879]. Помер Рюрик. Княжіння своє він передав Олегові, що був із його роду, віддавши йому на руки сина свого Ігоря, бо той був дуже малий.

У РІК 6388[880].

У РІК 6389[881].

У РІК 6390[882]. Вирушив Олег [у похід], узявши багато своїх воїв — варягів, чудь, словен, мерю, весь, кривичів. *І прийшов він до Смоленська з кривичами,* і взяв город Смоленськ, і посадив у ньому мужа свого. Звідти рушив він униз [по Дніпру] і, прийшовши, узяв [город] Любеч і посадив мужа свого.

І прибули [Олег та Ігор] до гір київських, і довідався Олег, що [тут] Аскольд і Дір удвох княжать. І сховав він воїв у човнах, а інших позаду зоставив, і сам прийшов [на берег Дніпра], несучи Ігоря малого. А підступивши під Угорське [і] сховавши воїв своїх, він послав [посла] до Аскольда й Діра сказати, що, мовляв: «Ми — купці єсмо, ідемо в Греки од Олега і од Ігоря-княжича. Прийдітьно оба до рідні своєї, до нас».

Аскольд же й Дір прийшли. І вискочили всі *інші* [вої] з човнів, і мовив Олег Аскольдові й Дірові: «Ви оба не є ні князі, ні роду княжого. А я єсмь роду княжого.— І [тут] винесли Ігоря.— А се — син Рюриків».

І вбили вони Аскольда й Діра, і віднесли на гору, і *погребли* [Аскольда] *на горі,* яка нині зветься Угорське і де ото нині Ольмин двір. На тій могилі поставив [боярин] Ольма церкву святого Миколи [Мирлікійського]. А Дірова могила — за святою Ориною.

І сів Олег, князюючи, в Києві, і мовив Олег: «Хай буде се мати городам руським». І були в нього словени, і варяги, й інші, що прозвалися руссю.

Сей же Олег почав городи ставити і встановив данину слове-
19 нам, | і кривичам, і мерям. І встановив він варягам данину давати від Новгорода,— триста гривень на рік заради миру,— що до смерті Ярославової давали [новгородці] варягам.

У РІК 6391[883]. Почав Олег воювати проти древлян і, примучивши їх, став із них данину брати по чорній куниці.

У РІК 6392[884]. Пішов Олег на сіверян, і побідив сіверян,

20. Аскольдова могила. 1846 р.

і наклав на них данину легку. І не велів він їм хозарам данину давати,
сказавши: «Я їм противник, і вам нічого *давати*».

У РІК 6393[885]. Послав Олег [послів] до радимичів, питаючи: «Кому ви данину даєте?» Вони ж сказали: «Хозарам». І мовив їм Олег: «Не давайте хозарам, а мені давайте». І дали вони Олегові
885 по шелягу, як ото й хозарам давали. І володів Олег деревлянами,
полянами, *сіверянами* [1], радимичами, а з уличами й тиверцями мав рать.

[1] Додано з Лавр.

У РІК 6394[886].

30. VIII 886 — 11.V 912 **У РІК 6395[887].** [У Греках] Леон цесарствував, син Васи-
12.V 912 — 6.VI 913 лиїв, який також Левом прозвався, і брат його Олександр. Вони це-
886—913 сарствували двадцять і шість літ [1].

887

[1] Відомості з продовження «Хроніки» Амартола.

У РІК 6396[888].
У РІК 6397[889].
У РІК 6398[890].
У РІК 6399[891].
У РІК 6400[892].
У РІК 6401[893].
У РІК 6402[894].
У РІК 6403[895].
У РІК 6404[896].
У РІК 6405[897].

Бл. 893 **У РІК 6406[898].** Ішли угри мимо Києва горою, що зветься
нині Угорське. І, прийшовши до Дніпра, стали вежами [1], бо ходили
вони [так], як і половці. І, прийшовши зі сходу, ринулися вони
896 через гори великі, що прозвалися горами Угорськими, і стали воювати проти *слов'ян і волохів* [2], які тут жили. Бо сиділи тут раніше слов'яни, і волохи забрали землю Слов'янську. А потім угри прогнали волохів і унаслідували землю ту. І сиділи вони зі слов'янами, підкоривши їх собі, і відтоді прозвалася | земля [ця] Угорською.
Квітень 934 І стали воювати угри проти греків, і захопили вони землю Фракійську і Македонську, аж до [города] Солуня, і стали воювати проти мора-
902—906 вів і проти чехів.

Був же один народ слов'янський: слов'яни, що сиділи по Дунаю і яких захопили угри, і морави, і чехи, і ляхи, і поляни, яких нині звуть русь. Сим *же* моравам найперше було створено письмена,

898

[1] *Вежі* — кочові житла на колесах. За угорськими джерелами, на чолі об'єднання семи угорських племен стояв тоді вождь Альмош; з ним був його син Арпад, засновник угорської королівської династії. Вийшли ці угри (чорні угри літопису) з прабатьківщини (басейну нижньої течії ріки Ками), близько 893 р. минули Київ, перевалили через Карпати і 896 р. уже з'явилися в басейні середнього Дунаю. Після смерті Арпада главою союзу угорських племен став його син Жольт (Золтан), а потім онук Такшонь.

[2] Додано з Лавр.

які й дістали назву — азбука слов'янська; ця азбука є в Русі і в Болгарах дунайських.

862 Бо коли слов'яни [вже] жили охрещеними, то князі їхні — Ростислав, і Святополк, і Коцел — послали [послів] до цесаря Михайла [3], кажучи: «Земля наша охрещена, а нема в нас учителя, який би нас учив, і повчав, і витолкував святії книги. Не розуміємо бо ми ні грецької мови, ні латинської. Ті ж нас учать так, а інші — інак, тому-то не розуміємо ми написання букв, ані значення їх. Пришліть нам учителів, які можуть нам розказати [про] книжні слова і їх суть».

[3] Посольство в Константинополь до імператора Михайла III П'яниці було виряджено від одного Ростислава, моравського князя; напочатку не зовсім точна розповідь про слов'янські письмена далі спирається на «Житіє Мефодія».

Це почувши, Михайло-цесар скликав філософів усіх і переказав їм усі речі слов'янських князів. І мовили філософи: «Єсть муж у Солуні, на ім'я Лев, і є в нього сини, що розуміють мову слов'янську,— і вчені два сини в нього, і філософи». Це почувши, цесар послав [посланця] по них у Солунь до Льва, кажучи: «Пошли до нас *негайно* обох синів своїх, Мефодія і Костянтина».

Це почувши, Лев негайно послав їх. І прийшли вони оба до цесаря, і сказав їм цесар: «Осе прислала до мене Слов'янська земля,

21. Аскольдова могила. Сучасний вигляд.

просячи учителя собі, який би міг витолкувати їм святії книги. Бо сього вони хочуть». І умовлені вони були цесарем, і послали їх у Слов'янську землю до Ростислава, і Святополка, і Коцела.

21 Коли ж ці оба прийшли, | [то] почали вони створювати письмена азбуковні слов'янські і переклали Апостол і Євангеліє. І раді були слов'яни, що почули [слова] про велич божу своєю мовою. А після цього переклали вони Псалтир, і Октаїх [4], і інші книги.

[4] *Октаїх, Октоїх*, чи *Осмогласник* — богослужебна книга, що містить літургійні співи, які виконують на вісім «гласів», чи розспівів.

Деякі тоді почали хулити слов'янські письмена, кажучи: «Не належить бо нікотрому народові мати свою азбуку, окрім євреїв, і греків, і латин,— згідно з Пілатовим написом, що його він на хресті господньому написав» [5].

867 Коли ж почув це папа римський [Адріан], він осудив тих, що ропчуть на слов'янські письмена, кажучи: «Нехай сповниться слово Писання, що «восхвалять бога всі народи» [6], і друге: «Возглаголять усі мовами різними [про] велич божу, оскільки бо дав їм святий дух говорити» [7]. А якщо хто хулить слов'янську грамоту — хай будуть вони відлучені од церкви, допоки виправляться. Бо вони — вовки, а не вівці, так що треба за ділами впізнати їх і берегтися їх. Ви ж, чада, божого послухайте учення і не відкиньте повчання церковного, як ото поучив вас Мефодій, учитель ваш».

[5] Згідно з Євангелієм, напис над розіп'ятим Христом «Ісус Назарей, цар іудейський» було зроблено на хресті за наказом Пілата єврейською, грецькою і латинською мовами.

[6] Псалом LXXXV, 9.

[7] Діяння апостолів II, 4.

Костянтин тим часом вернувся назад і пішов навчати болгарський народ, а Мефодій зостався в Моравії. Після цього ж князь Коцел поставив Мефодія за єпископа в Паннонії, на місці святого
870 апостола Андроника, одного з сімдесяти учеників святого апостола Павла. А Мефодій посадив двох попів, гарних скорописців, і повністю переклав усі книги [Святого письма] з грецької мови слов'янською за шість місяців, почавши з березня місяця [і] до двадцять і шостого дня жовтня місяця. Закінчивши ж, воздав він достойну хвалу і славу богові, який дав таку благодать єпископові Мефодію,
22 наступнику Андрониковому, тому що учителем слов'янського народу є Андроник-апостол.

22. Кирило і Мефодій перекладають Святе письмо. Мал. XIII (XV) ст.

До Моравії ж доходив і апостол Павло й учив тут. Тут бо є Іллірія, до якої доходив апостол Павло, і тут спершу були слов'яни. Тому-то вчителем слов'янського народу є Павло. Від того ж народу і ми єсмо, русь; тим-то й нам, русі, учителем є Павло апостол, оскільки учив він народ слов'янський і поставив по собі слов'янському народові за єпископа і намісника Андроника.

А слов'янський народ і руський — один; од варягів бо прозвалися вони руссю, а спершу були слов'янами; хоча вони й полянами звалися, але мова [в них] слов'янська була. Полянами ж вони прозвалися тому, що в полі сиділи, а мова в них була одна — слов'янська.

У РІК 6407[899].

У РІК 6408[900].

У РІК 6409[901].

894—896 У РІК 6410[902]. Леон, цесар [грецький], найняв угрів проти болгар, і угри, напавши, всю землю Болгарську розоряли. Симеон же, [князь болгарський], довідавшись [про це], повернув на угрів. Угри насупроти пішли і перемогли болгар, так що Симеон ледве в [город] Дерестер утік [1].

У РІК 6411[903]. Коли Ігор виріс, він ходив [у походи] вслід за Олегом, і [кожен] слухався його. І привели йому жону із Пскова, на ім'я Ольгу.

У РІК 6412[904].

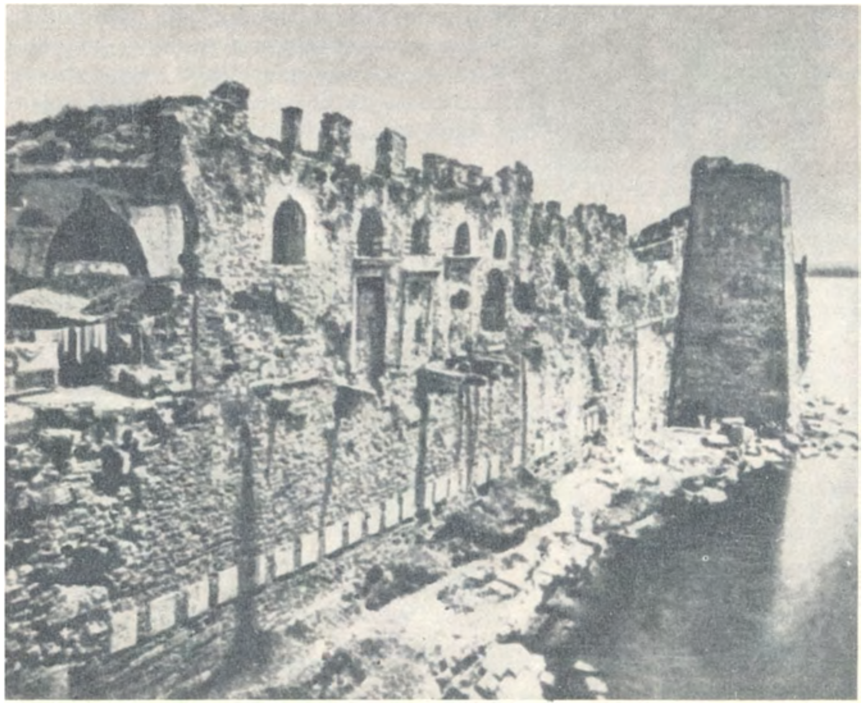
У РІК 6413[905].

У РІК 6414[906].

907 У РІК 6415[907]. Пішов Олег на Греків, Ігоря зоставивши в Києві. Узяв же він множество варягів, і словен, і чуді, і кривичів, і мері, і полян, і сіверян, і деревлян, і радимичів, і хорватів, і дулібів, і тиверців, котрі є пособниками. Ці всі називалися «Велика Скіфія». І з цими усіма вирушив Олег на конях і в кораблях, і було кораблів числом дві тисячі [1].

902
[1] Відомості з продовження «Хроніки» Амартола.

907
[1] Кількість кораблів, можливо, перебільшена.

23. Стіни Цесарограда (Константинополя)

23 І прибув він до Цесарограда, | а греки замкнули Суд [2] і город заперли. І вийшов Олег на берег, і повелів воям виволокти кораблі на берег. І попустошив він довкола города, і вчинив убивство багатьох греків. І палат багато вони розбили, і церкви попалили. А котрих же брали як полоняників, [то] одних вони посікали, а других мучили, інших же розстрілювали, а [ще] інших у море кидали. І багато іншого зла творили руси грекам, як ото [звичайно] вороги творять.

І повелів Олег воям своїм колеса зробити і поставити кораблі на колеса. А коли настав попутний вітер, напнули вони паруси, [рушили] з поля, і пішов [Олег] до города.

Побачивши ж [це], греки убоялися і сказали, виславши [послів] до Олега: «Не погубляй город. Ми згоджуємось на данину, як ти ото хочеш». І зупинив Олег воїв, і винесли йому [греки] їжі і вина, і не взяв він його, бо було воно приготоване з отрутою. І убоялися греки, і сказали: «Не Олег се, а святий Дмитрій, посланий на нас богом».

[2] Затоку і гавань Константинополя Суд замикали, протягуючи ланцюг по морю між баштами, що стояли обабіч неї.

24. Кораблі Олега на колесах. Мал. XIII (XV) ст.

І зажадав Олег, щоб вони данину дали на дві тисячі кораблів: по дванадцять гривень на чоловіка, а в кораблі [було] по сорок мужів. І згодилися греки на це, і стали греки миру просити, щоби не пустошив він Грецької землі.

Олег тоді, трохи відступивши од города, почав мир ладнати з обома цесарями грецькими, з Леоном і з Олександром. Він послав до них обох у город Карла, Фарлофа, Вермуда, Рулава і Стемида, кажучи: «Згоджуйтесь мені на данину». І сказали греки: «Чого хочете — [того] ми й дамо тобі». І зажадав Олег дати воям на дві тисячі кораблів по дванадцять гривень на кочет, а потім давати углади [3] на руські городи — спершу на Київ, а тоді й на Чернігів, і на Переяславль, і на Полоцьк, і на Ростов, і на Любеч, і на інші городи,— бо по тих городах сиділи князі, під Олегом сущі.

24 «[Коли] приходять руси, нехай посольське [4] беруть, скільки [посли] хотять. А якщо прийдуть купці, хай беруть місячину [5] на шість місяців: і хліб, і вино, і м'яса, і риби, і овочів. І нехай дадуть їм митися, скільки вони хотять [6]. А коли йтимуть руси додому, нехай беруть у цесаря нашого [7] на дорогу їжу, і якорі, і канати, і паруси, і [все], скільки треба».

І згодилися греки, і сказали обидва цесарі і боярство все: «Якщо прийдуть руси не для торгу — хай місячини не побирають. Хай заборонить князь людям своїм, русам, які приходять сюди, щоб не творили вони капості в селах і в землі нашій. Руси, що прибувають, нехай живуть коло [церкви] святого Мами [8]. А [коли] пошле цесарство наше [своїх мужів], хай ті перепишуть імена їхні, і тоді [хай] візьмуть вони місячину свою: спершу [ті, що] від города Києва, а тоді з Чернігова, і [з] Переяславля, і [з] інших городів. І нехай входять вони в город одними воротами [8], з цесаревим мужем, без оружжя, [по] п'ятдесят чоловік, і хай торгують, як ото їм треба, не платячи мита ні від чого».

25. Візантійські амфори. X—XIII ст.

[3] *Уґлади* (у Радз. «уклады») — або контрибуція, або щорічна данина.

[4] В Іп. хибно «хлѣбное», у Хл. «слебное»,— ідеться про все, що було потрібне для утримання послів.

[5] *Місячина* — провіант на місяць.

[6] Вода в посушливому Константинополі мала велику вартість, а купання в лазні для греків було великою насолодою і навіть засобом лікування.

[7] В Іп., Хл. і Радз. помилково «вашего».

[8] Церкву монастиря святого Мами (Маманта) було збудовано не в самому місті, а за фортечною стіною північно-західного (Влахернського) району Константинополя біля правого (південного) берега затоки Суд (Золотого Рогу), поблизу старих Влахернських воріт; цими воротами, очевидно, і пропускали русичів у Цесароград.

26. Ідол Святовита-Рода. Вигляд з чотирьох боків. X ст.

Отож, цесар Леон з Олександром мир оба вчинили з Олегом, згодившись на данину і присягнувши межи собою. Цілувавши самі хреста, Олега і мужів його водили вони до присяги по руському закону. Клялися ті оружжям своїм, і Перуном, богом своїм, і Волосом, богом скоту. І утвердили вони мир.

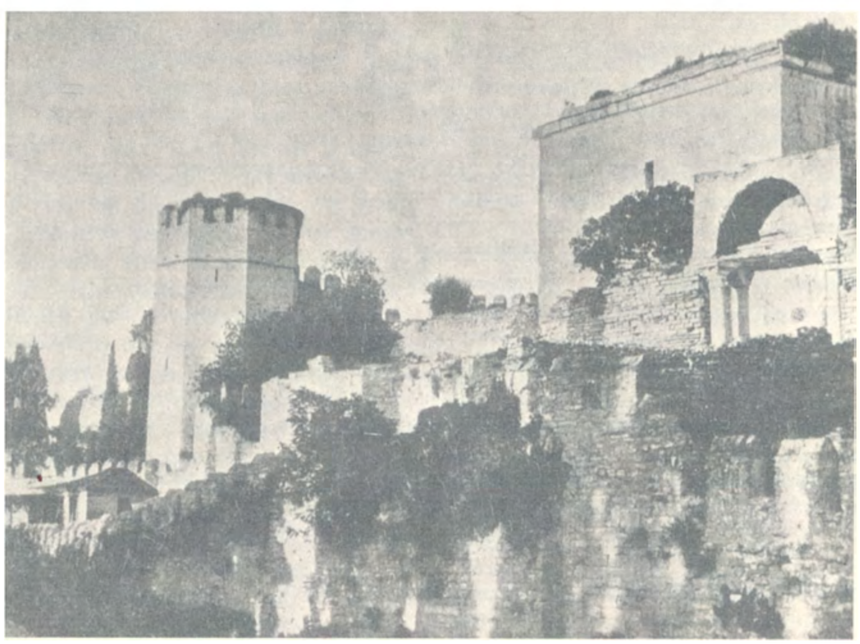

27. Руси присягають Перуном. Мал. XIII (XV) ст.

І сказав Олег: «Ізшийте паруси паволочані [9] русам, а словенам — шовкові». Так і вчинили. І повісив [Олег] щита свого [10] на [Золотих] воротах, знаменуючи побіду, і пішов од Цесарограда. І напнули руси паруси паволочані, а словени — шовкові, і роздер їх вітер. І сказали словени: «Візьмемось за свої грубі. Не дано словенам [напинати] паруси шовкові».

[9] *Паволока* — загальна назва міцної дорогої матерії — порфіри, парчі, багору та ін.— пурпурового кольору або витканої золотом чи сріблом на шовковій основі.

[10] В Іп. і Хл., очевидно, хибно «повѣсиша щиты своя»; у Радз. «повѣси щитъ свои».

28. Золоті ворота Цесарограда (Константинополя).

І прибув Олег до Києва, несучи золото, і паволоки, і овочі, і вина, і всяке узороччя [11]. І прозвали [кияни] Олега — «Віщий», бо були люди [ці] поганами і невігласами.|

25 **У РІК 6416 [908].**

У РІК 6417 [909].

[11] *Узороччя* — коштовності взагалі, зокрема тканини з вишитими візерунками, різьблені речі, ювелірні та ін.

912

У РІК 6418[910].

У РІК 6419[911]. З'явилася звізда велика на заході, подібна до списа [1].

У РІК 6420[912]. Послав Олег мужів своїх налагодити мир і укласти договір межи Греками і Руссю. І послав він, мовлячи:

«Згідно з другою угодою, що відбулась при [1] тих же цесарях, Льві й Олександрові, ми, [мужі] від народу руського — Карл, Інгельд, Фарлоф, Вермуд, Рулав, Гуди, Руальд, Карн, Фрелав, Руар, Актеву, Труан, Лідул, Фост, Стемид,— послані від Олега, великого князя руського, і всіх, що є під рукою його, світлих бояр, до вас, Льва, і Олександра, і Костянтина, великих за волею божою самодержців, цесарів грецьких, для збереження і на засвідчення дружби, яка од багатьох літ була межи християнами і руссю, за бажанням наших князів і за [їхнім] велінням, і від усіх, що є під рукою його, [Олега], сущих русів. Наша світлість, більше від інших за волею божою хотячи зберегти і засвідчити таку дружбу, яка бувала межи християнами і руссю, багато разів насправді прагнули не лише просто на словах, а на письмі і з клятвою твердою, клявшись оружжям своїм, дружбу таку засвідчити і утвердити по вірі і по закону нашому.

Глави [угоди], які ми, отже, взяли на себе по божій вірі і дружбі, суть такі:

По першому слову замирімося з вами, греки, дружімо один з одним від усієї душі і призволення, а ми не дамо, наскільки наша воля, статися ніякому обману чи злочинові од тих, що перебувають під рукою наших світлих князів, і подбаємо, наскільки [наша] сила, щоб зберегти з вами, греки, на подальші літа і назавжди дружбу
26 немінливу | й бездоганну, яку ми засвідчуємо проголошенням і написанням з клятвою. Так само й ви, греки, бережіте таку ж дружбу, незвабливу й непорушну, до князів світлих наших руських і до всіх [людей], що є під рукою світлого князя нашого, завжди і в усі літа.

А про справи щодо злочинів, які можуть статися, урядимося так:

[Злочин] нехай настільки явно буде доведений доказами, щоб [судді] мали віру до цих доказів; а коли вони йому, [доказові], будуть не йняти віри, нехай не клянеться [2] та сторона, яка прагне, щоб [доказові] не вірили; а коли поклянеться [позивач] по вірі своїй — буде [такою] кара, якою й виявиться провина.

Про це: якщо хто уб'є, християнина русин чи християнин русина, нехай умре там, де вчинить убивство. Якщо ж утече той, що вчинив убивство, [і] якщо є він імущим, то [ту] частину [майна] його, котра його буде по закону, хай візьме родич убитого; але й жона убивці хай має стільки, скільки належить [їй] по закону; якщо ж той, що вчинив убивство і втік, є неімущим, хай буде він під судом, поки не знайдеться, і тоді хай умре.

Якщо ж ударить [хто кого] мечем або поб'є яким-небудь знаряддям, то за удар або побої нехай дасть п'ять літр [3] срібла по закону руському; якщо ж той, що так учинив, буде неімущим, хай дасть, скільки може, і хай зніме із себе [потерпілому] навіть ту саму одежу свою, у якій він ходить, а про решту [суми] нехай поклянеться по своїй вірі, що [ніхто] інший ніяк [не може] допомогти йому; після цього за провину хай [більше] не стягують.

Про це: якщо украде русин що-небудь у християнина чи, навпаки, християнин у русина, і злодій буде спійманий у той час, коли вчинить крадіжку, тим, хто втратив що-небудь, [та] якщо опиратиметься [4] він, крадіжку чинячи, і буде вбитий, хай не карають за
27 смерть [його] ні християни, ні руси, але ще | нехай забере своє той, який [це] втратить. А якщо віддасться в руки крадій, нехай буде він узятий тим же, у кого буде украдено, і зв'язаний буде, і оддасть те, що посмів украсти, однак оддасть потрійно.

Про це: якщо ж хто, чи русин християнинові, чи християнин русинові, завдаючи муки, вчинить грабіж або явно насильно візьме що-небудь у другого, хай верне потрійно.

911

[1] Комета Галлея; була вона в перигелії (в найближчій до сонця точці орбіти) 19 липня 912 р.; відомості про неї взято з продовження «Хроніки» Амартола.

912

[1] В Іп., Хл. і Радз. «равно другаго свѣщания, бывшаго при». Цими ж словами розпочинаються договори з греками 944 і 971 рр. Більшість учених приймає гіпотезу, що словом «равно» було перекладене грецьке τό 'ίσον — копія, список, а наведений текст тлумачать так: «Список з другого договору, що укладений при...» Договір 911 р., як доводять нині, було укладено в Константинополі без попередніх переговорів у Києві і виготовлено на двох хартіях (пергаментах): 1. Хрисовул — затверджена Леоном і Олександром грамота, призначена для Олега; 2. Доповнена (чи тотожна?) клятвена грамота руських послів для грецької сторони; з цієї грамоти до від'їзду з Цесарограда руські посли одержали копію, переклад якої, недоладно зроблений, зрештою, невідомо ким, де і коли, потрапив до літопису.

Є також грунтовна аргументація, якої дотримуємось, що слова «равно другаго свѣщания, бывшаго при» слід перекладати так: «Згідно з другою угодою, що відбулась при...» і що цими словами говориться про другу, попередню, прелімінарну угоду-нараду в Константинополі між представниками Візантії і Русі, на якій вироблялися пункти договору, котрі згодом остаточно формулювалися в даному договорі, підписувалися і затверджувалися. Такий порядок підготовки і укладання договорів — здавна узвичаєна, чинна й нині юридично-дипломатична процедура.

[2] В Іп. і Хл. «да не кленется», у Радз. навпаки — «да кленется»; перекладаємо за Іп., хоча немає цілковитої певності щодо того, чи точно перекладено цю ключову статтю. Тому наводимо тут текст оригіналу за Іп.: «да єлико явѣ будеть показании явлеными. да имѣють вѣрноє о тацѣхъ явлении. а ємуже начнуть не яти вѣры. да не кленется часть та. иже ищеть неятью вѣры. да єгда клѣнется по вѣрѣ своєи. будеть казнь яко же явится съгрѣшениє». Переклад темного тексту договору Олега з Греками 911 р. є справою надзвичайно складною, а всім договорам присвячена ціла література, багато місць цих документів учені витлумачують порізному.

[3] *Літра* (лібра, фунт) — основна вагова одиниця римської і візантійської монетної системи (327, 45 *г*).

[4] В Іп. і Радз., мабуть, хибно «приготовится», треба — «противится».

Якщо викинутий буде човен вітром великим на чужу землю, і якщо він знайдений [5] буде нами, русами, то якщо хто збереться спорядити човен з добром своїм і відіслати назад у землю Християнську, ми проведемо його крізь усяке небезпечне місце, доки [не] прибуде він у безпечне місце. Якщо ж такий човен, чи бурею, чи земною перепоною задержаний, не може добратися до своїх місць, то ми, руси, допоможемо гребцям того човна і допровадимо [туди] з куплею їх по-здорову. Якщо це станеться поблизу землі Грецької і якщо приключиться така сама біда човну руському, то ми, [греки], проведемо його в Руську землю; і хай продають [руси] товар того човна; і якщо може [хто] продати щó з човна, [то] ми, [греки], виволочимо їм [товар]. А коли ми, руси, прийдемо в Греки чи для торгівлі, чи з посольством до цесаря вашого [6], то ми, [греки], пропустимо з честю їх [і] проданий товар човна їхнього. Якщо ж приключиться кому з того човна в ньому убитим бути, або побитим бути нами, русами, або взято [буде з човна] що-небудь, то хай ті, що це вчинили, зазнають названої раніш кари.

Про цих: якщо полоняник з обох країн задержується чи русами, чи греками, проданий в ту [їхню] країну [7], *і* якщо знайдеться чи русин, чи гречин, що викуплять [8] і вернуть викуплену особу у свою країну, то [хай] візьмуть ті, які [раніш] його, [полоняника], купили, [заплачену] ціну його або [те] візьмуть за нього, що вважа-
28 ється на торзі на [той] день [9] ціною | челядина. Так само якщо з війська взятий буде [русин у полон] тими ж греками, то хай же повернеться він у свою країну і [хай] оддана буде [та] ціна його, як уже сказано, що й на торзі.

Коли ж потрібно [цесареві вашому] на війну іти і якщо виникне вам потреба [в людях], а ці, [руси], захотять віддати честь вашому цесареві,— то коли в будь-який час скільки їх [не] прийде і схочуть вони остатись [на службі] у цесаря вашого своєю волею,— нехай вони будуть [там].

Про полонення русами [10] [тих], які часто прибувають із якої-небудь країни в Русь і яких продають в Християни, а також іще й про [11] полонених християн, які часто з якої-небудь країни прибувають в Русь,— цих [нехай] продають по двадцять золотих [12], і хай прибудуть вони в Греки.

Про це: якщо украдений буде челядин руський, або втече, або насильно проданий буде і жалітися стануть руси,— хай підтвердиться це челядином, [і] нехай заберуть вони його в Русь; також і купці, *якщо* [13] вони втратили челядина і жаліються,— нехай позивають [через суд] і, знайшовши його, нехай заберуть; якщо ж який-небудь місцевий [житель] не дасть учинити цей розшук,— хай буде він винуватим.

Про русів, що служать у Греках у християнського цесаря. Якщо хто [з них] помре, не розпорядившись своїм майном, чи також своїх [тут] не матиме, хай верне [цесар] майно [його] найближчим родичам в Русь. Якщо ж [русин] учинить заповіт,— той візьме спадок його, кому він напише успадкувати майно; хай успадкує його [хто-небудь] із русів, що [тут] торгують, [чи хто] з різних [людей], що прибувають [із Русі] в Греки і надовго [тут] залишаються [14].

Якщо злочинець [не] повернеться [15] в Русь,— хай жаліються руси християнському цесареві і [нехай] схоплять такого і повернуть насильно в Русь. Це ж усе нехай роблять руси грекам, якщо де-небудь станеться таке [саме].

29 На підтвердження ж | і непорушність [миру, що має] бути межи вами, християнами, і [нами], руссю, цей мирний договір учинили ми, [руси], і ви, оба [цесарі], новим написанням [16] на двох хартіях [17],— цесаря вашого і своєю рукою, [а цесар] присягальним чесним хрестом і святою єдиносущою трійцею єдиного істинного бога вашого [18] засвідчив [свій договір] і дав нашим послам [19]. Ми ж клялися цесарю вашому, од бога сущому, яко божому створінню, по закону і за звичаєм народу нашого не переступати ні нам,

[5] В Іп. і Радз. «обрящються», треба, вважаємо, «обрящеться».

[6] В Іп. і Хл. хибно «нашему», у Радз. «вашему».

[7] В Іп. і Хл. «въ ину страну (сторону)», у Радз. «въ ону страну»; вірне, вважаємо, читання Радз.

[8] В Іп. і Хл. хибно «да не купять».

[9] В Іп. «на дань», у Хл. «дань», у Радз. «на д[е]нь».

[10] В Іп. і Хл. хибно «о Руси», у Радз. «отъ Руси».

[11] В Іп. і Хл. хибно «от», у Радз. «о».

[12] *Золотий*, або *солід* — золота римська, потім візантійська монета, основна монетна і лічильно-грошова одиниця (4,55 *г*, $^{1}/_{72}$ фунта).

[13] Додано з Софійського списку.

[14] В Іп., Хл. і Радз. «и удолжающихъ»; слово це означає «які довго перебувають, які надовго залишаються»; див. під 997 р. про облогу Білгорода печенігами: «и оудолжишася остояче вь град[ѣ] люди».

[15] В Іп., Хл. і Радз. «възвратится»; без «не».

[16] В Іп. і Хл. «съ творихом Ивановомъ (Радз. «Ивановымъ») написаниєм»; давно зауважено, що тут невірно розбито текст на слова; треба — «сътворихомъ» (учинили ми) «и ва» (і ви оба — двоїна) «новымъ написаниємъ» (новим написанням); цими словами підтверджується існування договору 907 р. як «старого», ранішого.

[17] *Хартія* — пергамент, відповідним способом вичинена шкура телят, ягнят чи козенят.

[18] В Іп., Хл. і Радз. «нашего», в Акад. «вашего»; оскільки було складено дві договірні грамоти — для греків і для русів, то, виготовляючи їх, треба було відповідно змінювати «ви» на «ми», «вами» на «нами» і навпаки, що в перекладі було зроблено непослідовно; такі самі помилки є і в тексті договору Ігоря з Греками 944 р.

[19] В Іп. хибно «словомъ», у Хл. «послом».

ні іншому [кому] із країни нашої встановлених глав договору про мир і дружбу. І це написання дали ми обом цесарям [20] вашим для підтвердження, що договору цьому бути на укріплення і засвідчення існуючого межи нами миру, місяця вересня в другий [день], а в індикт [21] п'ятнадцятий, у рік [від] сотворіння світу 6420».

2.IX 911

[20] Згаданий вище Константин договір не підписував. Цей Леонів син Константин VII Порфірогенет (Багрянородний), з дитинства престолонаслідник, мав тоді всього шість років і три місяці.

[21] В Іп., Хл. і Радз. «а в недѣлю», «недѣли», хоч ясно, що тут ідеться про літочислення індиктами (див. прим. 1 до 852 р.); в літопис договір внесено під 912 р. за візантійським літочисленням.

Цесар же Леон, вшанувавши послів руських дарами — золотом, і паволоками, і фофудіями [22],— приставив до них мужів своїх показати їм церковну красу, і палати золотії, і багатство, що було в них: золота безліч, і паволоки, і каміння дороге, і страждання господні — вінець, і гвоздіє, і багряницю, і мощі святих, повчаючи їх віри своєї і показуючи їм істинну віру. І тоді одпустив він їх у свою землю з честю великою.

Послані ж Олегом посли прийшли до Олега і повідали всі речі обох цесарів, як учинили мир і уклали договір межи Грецькою землею і Руською і як [дійшли згоди] клятви не переступати ні грекам, ні русі.

Осінь 912

[22] *Фофудія* — особлива грецька матерія, з якої шили каптани з поясами, чи фофудоти; з середини XII ст. замість фофудій з'явилися оксамити (див. ще прим. 2 до 1115 р.).

І жив Олег, мир маючи з усіма землями [і] князюючи в Києві.

І приспіла осінь, і спом'янув Олег коня свого, якого поставив був годувати, [зарікшись] не сідати на нього. Бо колись запитував він був волхвів *і* віщунів: «Од чого мені прийдеться померти?» І сказав йому один віщун: «Княже! Кінь, що його ти любиш і їздиш на нім,— од нього тобі померти». Олег же, взявши це собі на ум, сказав: «Ніколи тоді [не] сяду на коня [сього], ані гляну більше на нього». І повелів він годувати його, але не водити його до нього. І, проживши декілька літ, він не займав його, поки й на Греків пішов.

907

907—912

А коли вернувся він до Києва і минуло чотири роки, на п'ятий рік спом'янув він коня свого, що од нього, як прорекли були волхви, [прийдеться] померти Олегові. І призвав він старшого над конюхами, запитуючи: «Де є кінь мій, що його я поставив був годувати і берегти його?» А він сказав: «Умер». Олег тоді посміявся і вкорив віщуна, кажучи: «Неправдиво то говорять волхви, і все те — лжа єсть: кінь умер, а я живий». І повелів він осідлати коня: «Дай-но погляну я на кості його». І приїхав він на місце, де ото лежали його кості голі і череп голий, і зліз він з коня, [і] посміявся, мовлячи: «Чи од сього черепа смерть мені прийняти?» І наступив він ногою на череп, і, виповзши [звідти], змія вжалила його в ногу.

29. Змія кусає Олега. Мал. XIII (XV) ст.

[23] Це число вирахувано від часу смерті Рюрика в 879 р.

[24] Додано з Радз. Розповідь про чарівництво Аполлонія Тіанського виписана з продовження перекладу «Хроніки» Амартола; місцями він важкий для тлумачення; наш переклад звірено з грецьким оригіналом.

Осінь 912

І з того розболівшись, він помер. І плакали по ньому всі люди плачем великим, і понесли його, і погребли його на горі, що зветься Щековицею. Єсть же могила його *й* до сьогодні, називається могила *тá* Олеговою. А було всіх літ його княжіння тридцять і три [23].

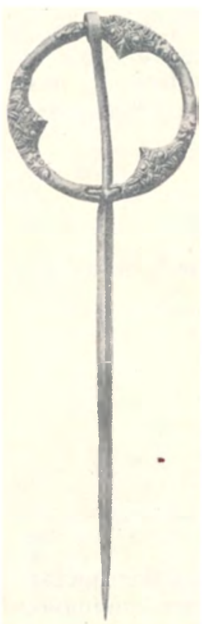
Се ж *не* [24] дивно є, що від волхвування збувається чародійство,

81—96

як ото було в цесарювання [у Римі] Доміціана. Відомо, що був [тоді] один волхв, на ім'я Аполлоній Тіанський, який ходив і творив усюди в городах і селах бісівські чуда. Якось, коли він із Риму при-

30. Гора Щековиця. Кін. 1840-х рр.

31. Фібула (застібка). Київ. X ст.

йшов у Візантій, упросили його тутешні жителі вчинити оці [чуда]: він вигнав безліч зміїв і скорпіонів із города, щоб вони не вадили людям, [а] коли зійшлися бояри, приборкав роз'ярених коней. Так само, коли він і в Антіохію прийшов, і впросили його вони, | —
31 бо антіохійців мучили скорпіони й комарі,— він зробив мідного скорпіона і закопав його в землі. І поставив він над ним невеликий мармуровий стовп, і звелів людям узяти палиці і ходити по городу [і] кричати, потрясаючи палицями: «Без комара [бути] городу!» Так іщезли з города комарі й скорпіони. Запитали його також і про землетрус, що загрожував городу [25]. Він зітхнув [і] написав на дощечці оці [слова]: «Горе тобі, нещасний городе, бо потрусить тебе багато, охопить тебе вогонь, оплачуть же тебе й при березі Оронта!» [26]

Про нього ж і великий Анастасій [із] божого города [Єрусалима] сказав: «[Зображення], зроблені Аполлонієм, навіть і донині в деяких місцях існують. Стоять викувані [ним зображення], що відганяють четвероногих [і] птиць, які можуть вадити людям, другі ж — щоб удержувати потоки річок, які ринуть нестримно, а деякі інші стоять, щоб запобігати людській згубі і каліцтву. Бо ж не тільки за життя його таке й подібне вчинили біси завдяки йому, але й по
Бл. 97 смерті його, перебуваючи коло гробу його, вони чуда творили на його честь і на спокусу нещасним людям, яких особливо на таке ловить диявол».

А хто що скаже про спрямовані проти *Нерона* [27] чаклунські діла, який сам таким умілим був на чародійську облуду? Він завжди *явно* [27] глузував з Аполлонія, що той не мав властивого чародіям філософського досвіду. «Треба було б йому,— говорив [Нерон],— як ото і я, словом тільки творити те, чого він хотів, а не чаклунством досягати того, що він здійснював».

А все те за допустом божим і дією бісівською буває. Такими речами [має] випробовуватися наша православна [28] віра: чи твер-
32 да | вона єсть [і] кріпка, пробуваючи [в] господеві, чи не зваблює її враг оманливих ради чудес і сатанинських діл, які чинять раби і слуги зла.

А ще [бувало, що] іменем господнім пророкували декотрі, як Валаам, і Саул, і Каіафа, і бісів навіть вигнали, як Іуда і сини Скева. Бо й на недостойних часто діє благодать [божа], щоб іншим учинити благодать [29]. Хоча Валаам далекий був од обох,— од [праведного] життя і віри,— а проте проявилася в нім благодать заради дбання про інших. І фараон таким був, але й тому [бог] будучину показав [30]. І Навуходоносор законопереступником [був], але й

[25] В Іп. попсований текст «от лежащими на гробѣ трусъ», у Радз. «о лезащимъ на градѣ трусѣ».

[26] В Іп. «ополчать же тя и при березѣ си Орити», у Хл. «при брезѣ сі орнити», у Радз. «оплачеть же тя и при березѣ сыи Оронтии».

[27] Додано з грецького оригіналу.

[28] В Іп. і Хл. хибно «преславныя», у Радз. «православныя».

[29] В Іп., Хл. і Радз. хибно «здѣтельствуеть», «свидѣтельствуеть».

[30] Ідеться про фараона, якому, за Біблією (Буття XLI), бог наслав пророчі сни і цим дав знати про наступні сім років урожайних і сім неурожайних, голодних.

цьому також одкрив [бог], що станеться через багато поколінь [31], являючи цим, що многі, котрі мають хибні думки, [ще] до пришестя Христа чинять знамення іншим способом на спокусу людям, які не розуміють добра. Такими ж були Симон Волхв, і Менандр, і інші, з приводу яких істинно сказано: «Не чудесами спокушати...»

У РІК 6421[913]. Почав княжити Ігор після Олега [1].

У сей же час почав цесарствувати [в Греках] Костянтин, син Леонтів, зять Романів [2].

А деревляни заперлися [3] [в городі Іскоростені] від Ігоря після Олегової смерті.

У РІК 6422[914]. Пішов Ігор на древлян і, перемігши, наклав на них данину, більшу від Олегової.

У сей же рік прийшов Симеон, [князь] болгарський, на Цесароград і, вчинивши мир, пішов до себе [1].

У РІК 6423[915]. Уперше прийшли печеніги на Руську землю і, вчинивши мир з Ігорем, пішли до Дунаю.

У ці самі часи прийшов Симеон [на Греків], грабуючи Фракію. Греки тоді послали по печенігів. Та коли печеніги прийшли і хотіли [рушити] на Симеона, то розсварилися грецькі воєводи. Печеніги,
33 побачивши, що вони самі між собою воюють, | пішли назад до себе, а болгари з греками зступились, і посічені були греки.

Симеон узяв також город Адріанів, який спершу називався городом Ореста, сина Агамемнонового, бо він, колись у трьох ріках купавшись, позбувся тут недуги [і] сей город назвав [так] на свою честь. Пізніше ж кесар Адріан, який обновив [город], назвав [його] на свою честь Адріановим; а ми звемо [його] Адріанградом [1].

У РІК 6424[916].

У РІК 6425[917].

У РІК 6426[918].

У РІК 6427[919].

У РІК 6428[920]. Поставлено Романа [1] цесарем у Греках. Ігор же воював проти печенігів.

У РІК 6429[921].

У РІК 6430[922].

У РІК 6431[923].

У РІК 6432[924].

У РІК 6433[925].

У РІК 6434[926].

У РІК 6435[927].

У РІК 6436[928].

У РІК 6437[929]. Прийшов Симеон, [цар болгарський], на Цесароград. І захопив він Фракію й Македонію, і прийшов до Цесарограда з силою великою і з гордістю, і вчинив мир із Романом-цесарем, і вернувся до себе [1].

У РІК 6438[930].

У РІК 6439[931].

У РІК 6440[932].

У РІК 6441[933].

У РІК 6442[934]. Уперше прийшли угри на Цесароград, і грабували вони всю Фракію. Роман же учинив мир із уграми [1].

У РІК 6443[935].

У РІК 6444[936].

У РІК 6445[937].

У РІК 6446[938].

У РІК 6447[939].

У РІК 6448[940] [1].

У РІК 6449[941]. Пішов Ігор на Греків [1]. І хоча послали болгари вість цесареві [Роману], що йдуть руси на Цесароград — десять тисяч суден [2],— вони і прийшли, і припливли, і стали пустошити Віфінську землю. І грабували вони по [узбережжі] Понту

---

[31] В Іп. і Хл. хибно «посредѣ же града», «посреди же города»; у Радз. «последи же родъ».

Осінь 912
7.VI 913

913

[1] Зрозуміло, що Ігор став князювати відразу після смерті Олега, восени 912 р.; запис про це під 913 р. свідчить про візантійське літочислення (початок року).

Серпень 913

[2] Відомості з продовження «Хроніки» Амартола.

[3] В Іп. і Хл. «заратишася», у Радз. «затворишася».

914

[1] Відомості з продовження «Хроніки» Амартола.

20.VIII 917
Вересень 914

125

915

[1] Відомості про ці два походи Симеона взято з продовження «Хроніки» Амартола.

17.XII 920

920

[1] Роман Лакапін, вірменин, професійний воїн-моряк, 919 р. здійснив у Візантії державний переворот, одружив чотирнадцятилітнього імператора Константина VII Порфірогенета зі своєю дочкою Оленою, і той примушений був спочатку проголосити Романа кесарем, а 17 грудня 920 р., про що говориться в продовженні «Хроніки» Амартола, коронувати його як співімператора; аж до 16 грудня 944 р., коли Романові

Вересень 924

сини Стефан і Константин у свою чергу скинули свого батька, вся влада перебувала в його руках.

929

[1] Відомості з продовження «Хроніки» Амартола, де хибно наведено число індикта (2 замість 12), і тому в наш

Квітень 934

літопис їх внесено під 929 р.; подія була 6432 [924] р.

934

[1] Відомості з продовження «Хроніки» Амартола.

940

[1] У Новгородському першому літописі (далі — Новг. I) тут сказано, що уличі згодилися на данину Ігореві, яку

18.VI 941

до [города] Іраклії і до Пафлагонської землі, і всю землю Нікомідійську пограбували, і [обабіч затоки] Суд усе попалили. А їх,
34 [греків], *полоненими*[3] взявши,— тих розтинали, а | других же, ставлячи як мішені, стрілами розстрілювали. А *скільки ратників*[3] [грецьких] схоплювали[4], [то], руки назад зв'язавши, гвіздки залізні посеред голів вбивали їм. Багато ж і святих церков вони вогневі оддали, і майна немало [по] обох сторонах [Босфору] взяли, *і монастирі ж і села всі вогневі оддали.*

Вересень 941

Потім же, коли прийшли війська зі сходу,— Панфір-доместик[5] із чотирма десятками тисяч, і [Варда] Фока-патрикій з македонянами, і Феодор [Спонгарій]-стратилат[6] із фракійцями, а з ними також і сановники боярські,— обійшли вони русів довкола. І порадилися руси, і вийшли, оружившись, проти греків, і битва межи ними обома була люта, [і] заледве одоліли греки. Руси ж повернулися до дружини своєї під вечір і на ніч, сівши в човни, утекли. Але Феофан, [сановник Романа], зустрів їх у човнах з вогнем і став пускати

32. Грецький вогонь. Мал. XIII (XV) ст.

вогонь трубами на човни руські, і було видно страшне диво. Руси ж, бачивши полум'я, кидались у воду морську [і] намагалися [подалі] відбрести. І таким чином рештки [їх] вернулися до себе.

Ті ж, які прибули в землю свою, розповідали кожен своїм про те, що сталося, і про вогонь із човнів. «Таке, як ото блискавка, що на небесах,— казали вони,— греки мають у себе, і, її пускаючи, палили вони нас. І через се не подолали ми їх».

Ігор же, прийшовши, став збирати численних воїв. І послав він [послів] по варягів за море, закликаючи їх проти греків [і] маючи намір знову піти на них.

27.V 927

У РІК 6450 [942]. Симеон, [цар болгарський], пішов на Хорватів. І переможений він був хорватами, і помер, зоставивши Петра, сина свого, княжити[1].

У сей же рік родився Святослав у Ігоря.

Квітень 943

У РІК 6451 [943]. Знову прийшли *угри* на Цесароград і, мир учинивши з Романом, вернулись до себе[1].

943 (944?)

У РІК 6452 [944]. Ігор зібрав багато воїв — варягів, і русів, і по-
35 лян, | і словен, і кривичів, і тиверців. І печенігів він найняв, і, заложників у них взявши, рушив на Греків у човнах і на конях, прагнучи помститись за себе.

Коли почули це корсунці, вони послали [гінців] до Романа, кажучи: «Тут ідуть руси, покрили вже море кораблями, *без числа кораблів*». Так само й болгари послали вість, кажучи: «Ідуть руси, і печенігів вони найняли собі».

Це почувши, цесар послав до Ігоря ліпших бояр, прохаючи і кажучи: «Не ходи, а візьми данину, що її брав Олег, і я придам іще до тої данини». Так само й печенігам послали вони паволок і золота багато.

він відступив своєму воєводі Свенельду, і що було взято їхній город-столицю Пересічень.

941

[1] Розповідь про цей похід Ігоря спирається на даних «Житія Василія Нового», продовження «Хроніки» Амартола та на народних переказах.

[2] Кількість суден дуже перебільшено. Дату приходу русів джерела наводять різну — 10 червня, 18 червня (у продовженні «Хроніки» Амартола), 10 липня 941 р. Візантійські кораблі зустріли Ігореву флотилію біля входу в Босфор 8 червня, застосували грецький вогонь — вибухову суміш зі смоли, сірки, селітри, нафти на ін., що горіла й на воді; її метали з труб-сифонів, укріплених у позолоченій пащі лева, що була встановлена на носі корабля.

[3] Додано з продовження «Хроніки» Амартола.

[4] В Іп. і Хл. хибно «изъламляху»; у Лавр. «изимахуть».

[5] *Доместик* — тут; командуючий східними військами Візантії.

[6] *Стратилат* — воєначальник.

942

[1] Відомості з продовження «Хроніки» Амартола, але 15 індикт, що припадав на 6435 [927] р., літописець помилково відніс до 6450 [942] р. Симеон з 918 (919) р. був уже не князем (ханом) болгарським, а царем.

943

[1] Відомості з продовження «Хроніки» Амартола.

Ігор же, дійшовши [до] Дунаю, скликав дружину, і став радитися, і повідав їм річ цесареву. Сказала тоді дружина Ігорева: «Да якщо так говорить цесар, то чого нам більше од сього хотіти — не бившись, узяти золото, і сéребро, і паволоки? Бо хто відає, хто подолає — чи ми, чи вони? Чи з морем хто в згоді? Се ж не по землі ми ходимо, а по глибині морській, і спільна смерть усім». І послухав їх Ігор, і повелів печенігам пустошити Болгарську землю. А сам, узявши в греків золото і паволоки на всіх воїв, він вернувся назад і прийшов до Києва, до себе.

Кінець 944

945

У РІК 6453[945]. Прислав Роман, і Костянтин, і Стефан до Ігоря послів налагодити колишній мир. Ігор тоді, поговоривши з ними про мир, послав мужів своїх до Романа. Роман же зібрав бояр і сановників. І привели руських послів, і повеліли [їм] говорити, і [стали] писати речі обох [сторін] на хартію: «Згідно з другою угодою, що відбулась при цесареві Романові, і Костянтинові, *і* Стефанові, христолюбивих владиках [1], ми, од народу руського посли й купці, Івор, посол Ігоря, великого князя руського, й інші посли: Вуєфаст — Святослава, сина Ігоревого, Іскусев — Ольги-
36 княгині, Слуди — Ігоря, племінника Ігоревого, | Уліб — Володиславів, Каніцар — Предславин; Шигоберн — Сфандри, жони Улібової, Прастен — Турдів, Лібіар — Фостів, Грім — Сфірків, Прастен — Якуна, племінника Ігоревого; Кари — Тудків, Каршев — Тудорів, Єгрі — Єрлісків, Воїст — Воїків, Істр — Яміндів, *Прастен — Бернів* [2], Ятвяг — Гунарів, Шібрід — Алданів, Кол — Клеків, Стеггі — Єтонів, Сфірка — [......?], Алвад — Гудів, Фудрі — Тулбів, Мутор — Утінів; купці: Адун, Адолб, Ангівлад, Уліб, Фрутан, Гомол, Куці, Єміг, Турбрід, Фурстен, Бруни, Роальд, Гунастр, Фрастен, Інгельд, Турберн і другий Турберн, Уліб, Турбен, Мони, Руальд, Свен, Стір, Алдан, Тілій, Апубкар, Свен, Вузелів, і Сенько-бирич [3], послані Ігорем, великим князем руським, і всім князівством, і всіма людьми Руської землі, і ними заповідано [нам] обновити давній мир, розладнаний од багатьох літ ворожнечолюбцем-дияволом, який ненавидить добро, [і] утвердити дружбу межи Греками і Руссю.

І великий наш князь Ігор, і бояри його, і всі люди руські послали нас до Романа, і Стефана, і Костянтина, великих цесарів грецьких, учинити дружбу *з* самими цесарями, і з усім боярством, і з усіма людьми грецькими на всі літа, допоки сонце сіяє і весь світ стоїть. [А] якщо намислить [хто] із країни Руської розладнати цю дружбу, то [ті], скільки їх прийняло хрещення, хай дістануть відплату од бога вседержителя — осудження їх на погибель і в сей вік, і в будучий, а [ті], скільки їх не охрещено є, хай не мають помочі від бога, ані від Перуна, хай не захистяться вони щитами своїми,
37 і хай посічені бу|дуть мечами своїми, і хай [погинуть] од стріл і од іншого оружжя свого, і хай будуть вони рабами і в сей вік, і *в* будучий.

Великий князь руський і бояри його хай посилають для того, [для чого їм треба], у Греки до великих цесарів грецьких [стільки] кораблів з послами своїми і купцями, скільки хочуть.

Оскільки ж їм є [так] установлено, [то] носили посли печаті золоті, а купці — срібні; нині ж домовився князь наш посилати грамоту до цесарства вашого. Коли од них, [русів], посилатимуть послів і купців, хай приносять вони грамоту, де написано так: «Я послав стільки-то кораблів», і щоб із тих [грамот] узнали й ми, [цесарі], що вони з миром приходять. Якщо ж вони без грамоти прибудуть і передані будуть нам, ми будемо держати їх і стерегти [доти], доки не сповістимо князеві вашому [про них]. Якщо ж вони рук [зв'язати] не дадуть, а стануть противитись і будуть убиті, то хай не карається за смерть їх князем вашим [той, хто вбив]. Якщо ж, утікши, прибудуть вони в Русь, а ми напишемо [про них] до князя вашого, то [нехай] зроблять [із ними так], як їм, [властям], угодно.

А якщо прийдуть руси не на торг, хай не побирають місячину.

І хай заборонить князь послам [4] своїм та [іншим] русам, які

[1] Цей договір, за найновішими дослідженнями, укладено в Константинополі після попередніх переговорів візантійських послів у Києві з Ігорем. Грамоту, затверджену в Цесарограді руськими послами і купцями, було доставлено в Київ, де її утвердив присягою Ігор, і відіслано назад у Константинополь через візантійських послів, які натомість вручили в Києві руському князеві хрисовул (затверджену імператорську грамоту); копія грамоти руських послів залишилася на Русі, і переклад її було внесено в літопис.

[2] Додано з Лавр.

[3] *Бирич* — адміністративно-судовий виконавець.

[4] В Іп. і Хл. хибно «словомъ»; у Лавр, «сломъ».

приходять сюди, щоб не творили вони безчинства в селах, ні в країні нашій. А коли вони приходять, хай живуть коло [церкви] святого Мами. А [коли] пошле цесарство наше [5] [мужа свого], хай перепише він імена їхні, і тоді [хай] візьмуть вони місячину свою — і посли посольське своє, і купці місячину свою,— спершу [ті, що] від города Києва, а тоді з Чернігова, і з Переяславля, і [з] інших городів. І нехай входять вони в город одними воротами, з цесаревим мужем, без оружжя, [по] п'ятдесят чоловік, і хай торгують, як ото їм треба; а тоді нехай виходять [із города] і муж цесарства нашого [6] хай оберігає їх; а якщо хто з русів чи з греків учинить [що-небудь]
38 несправедливо, | хай він розсуджує.

[5] В Іп., Хл. і Лавр. помилково «ваше».

[6] В Іп., Хл. і Лавр. помилково «вашего».

33. **Срібна оправа турячого рога. Чернігів. X ст.**

34. **Деталь оправи.**

Коли ж руси входять у город, хай не творять вони капості і [хай] не мають права купити паволок більше [ніж] на п'ятдесят золотих; а якщо хто купить [скільки-небудь] із тих паволок, нехай показує цесаревому мужеві, і той їх запечатає і віддасть їм.

А відходячи звідси, руси [нехай] беруть од нас, що потрібно: їжу на дорогу і що треба для човнів, як це вже встановлено раніш, і хай вертаються безпечно у свою сторону; і хай не мають вони права зимувати коло [церкви] святого Мами.

А якщо втече челядин від русів, коли вони прийдуть у країну цесарства нашого, і од [церкви] святого Мами, [де вони живуть], то якщо він буде знайдений,— нехай вони візьмуть його; а якщо не знайдеться,— нехай поклянуться наші руси-християни *за своєю вірою* [7], а нехристияни по закону своєму, [що він утік], і тоді беруть од нас, [греків], ціну свою, як це вже встановлено давніше: дві паволоки за челядина.

Якщо ж від кого із людей цесарства нашого [6], чи з города *нашого* [8], чи з інших городів утече челядин до вас, [русів], і принесе що-небудь,— нехай вони вернуть його назад, і якщо те, що він приніс, буде ціле все,— нехай візьме [той, хто його спіймав], від нього, [того, чий є челядин], два золотих за спіймання.

Якщо ж заміриться хто з русів узяти [що-небудь] у людей цесарства нашого [6], [то той], що це вчинить, покараний буде вельми; а якщо він візьме,— хай заплатить подвійно. А якщо таке саме вчинить гречин русинові,— нехай дістане ту ж кару, яку ото дістав він, [русин].

Якщо ж приключиться украсти що-небудь русинові в греків чи гречинові в русів, [то] належить, щоб [крадій] повернув не лише одне [вкрадене], але й ціну його; якщо виявиться, що вкрадене продано,— нехай він оддасть його подвійну ціну і [хай] буде він покараний по закону грецькому, і за правилом грецьким, і по закону руському.

[7] Додано з Лавр.

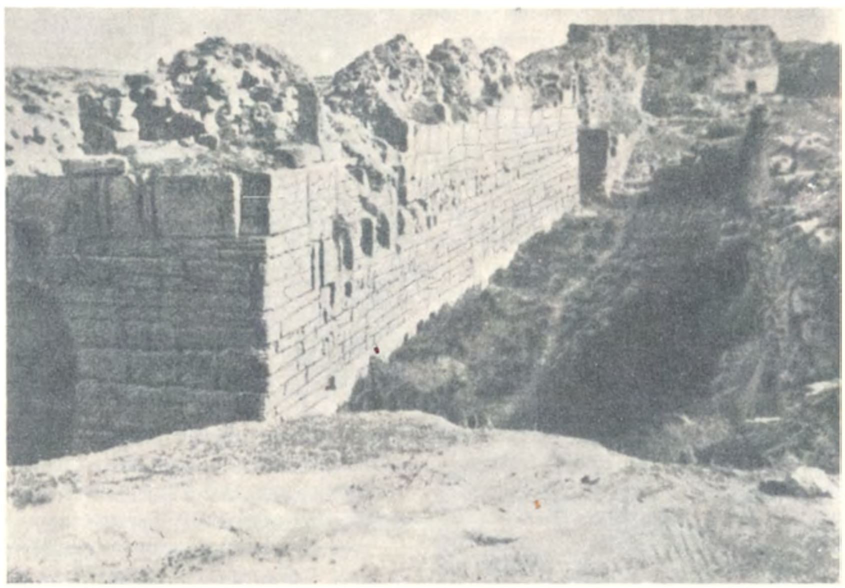
[8] В Іп. і Хл. хибно «от рода вашего»; у Лавр. «отъ города вашего»; ідеться про Константинополь.

39 А скільки полонених християн, підвладних | наших, приведуть руси сюди, [в Греки, то] якщо буде [це] юнак чи дівчина добра,— хай дадуть [греки] десять золотих і візьмуть їх; якщо ж він, [полоняник], є середнього віку,— хай дасть [покупець] вісім золотих і візьме його; якщо ж буде старий чи дитина,— нехай дасть п'ять золотих. Якщо ж виявляться руси в рабстві у греків, [то], коли є вони полоняниками, хай викуповують їх руси по десять золотих; якщо ж його, [русина, раніш] купить гречин [і поклянеться про це] перед хрестом, [то] належить йому взяти [ту] ціну, скільки він і дав за нього.

Про Корсунську сторону. Скільки ж є городів у тій частині [землі Грецької], хай не мають права [на них] князі руські. Хай воює [князь руський] у тих сторонах,— а та сторона не покоряється нам [9],— і тоді, якщо попросить війська од нас, [греків], князь руський, ми дамо йому, скільки йому буде треба,— і нехай він воює [10].

[9] В Іп., Хл. і Лавр., мабуть, помилково «вамъ».

[10] Статтю цю в літописі сформульовано не зовсім ясно, і тлумачать її порізному. Тому подаємо текст за оригіналом Іп. «о Корсуньсции сторонѣ. колко же єсть городъ на тои части да не имуть власти князи Рускыи. да воюєть на тѣхъ сторонахъ. а та страна не (у Хл. «да не») покоряєтся вам. и тогда ащє просит. вои от насъ князь Рускыи. дамы єму єлико єму будет требѣ. и да воюєт».

35. Рештки кріпосних стін Корсуня (Херсонеса). VI ст. до н. е.

І про це: якщо знайдуть руси корабель грецький, викинутий [на берег] в якому-небудь місці,— хай не завдадуть вони йому шкоди; якщо ж із нього візьме хто що-небудь чи людину [з нього] забере в рабство,— хай буде той винуватий по закону руському і грецькому.

А якщо виявлять руси корсунян, які рибу ловлять в усті Дніпра,— хай не чинять їм ніякого зла.

І хай не мають руси права зимувати в усті Дніпра, Білобережжі, коло [острова] святого Елевферія, а коли прийде осінь, хай ідуть вони у доми свої в Русь.

І про сих: оскільки ж приходять чорні болгари і пустошать в стороні Корсунській, то ми поручаємо князю руському, хай їх не пускає, бо вони завдають шкоди [і] його стороні.

А якщо скоять злочин який-небудь греки, сущі під владою цесарства нашого, [то] не майте ви, [руси], права карати їх, але за велінням цесарства нашого хай дістане [злочинець так], як ото вчинить.

А якщо уб'є християнин русина чи русин християнина,— нехай задержать того, що вчинив убивство, родичі вбитого [і] хай уб'ють його.

40 Якщо | ж утече той, що вчинив убивство, і зникне, і якщо він буде імущим,— хай візьмуть майно його родичі вбитого; якщо ж той, що вчинив убивство, є неімущим і втече,— нехай шукають його, доки він [не] знайдеться, а якщо знайдеться,— хай убитим буде.

А якщо ударить мечем, чи списом, чи яким іншим знаряддям русин гречина чи гречин русина,— хай за цей злочин заплатить він п'ять літр срібла по закону руському; якщо ж він є неімущим,— хай [дасть], скільки може, і все те [хай] продане буде, навіть хай і одежу, в якій він ходить,— і те з нього зняти, а про решту [суми] нехай поклянеться він по своїй вірі, що не має [більше] нічого, і тоді [хай] одпущений буде.

Якщо ж зажадає наше цесарство од вас воїв на тих, що нам противляться, то хай напишуть [мужі наші] до великого князя вашого і [хай] він пошле нам [стільки], скільки ми хочемо; і з цього довідаються інші країни, яку дружбу мають Греки з Руссю.

Ми ж договір сей [11] виклали на двох хартіях, і одна хартія є у цесарства нашого і на ній єсть хрест і імена наші написані, а на дру-

[11] В Іп., Хл. і Лавр. хибно «все».

36. Софійський собор у Цесарограді (Константинополі). 532—537 рр.

гій [імена свої написали] посли ваші і купці ваші. А відходячи з послом цесарства нашого, хай вони допровадять *їх* [12] до великого князя руського Ігоря і до людей його, і ті, приймаючи хартію [нашу, хай] поклянуться додержувати вірність [тому], про що ми домовились і написали на хартії сій, на якій написані суть імена наші.

[12] Додано з Акад. і Радз.

Ми ж, [руси], скільки нас охрестилося, клялися [своєю] церквою святого Іллі в соборній церкві [цесароградській Софії] і присягальним чесним хрестом, і хартією сею додержувати ж усього, що є написано на ній, і не переступати з того анічого; а якщо переступить це [хто-небудь] із країни нашої, чи князь, чи інший хто, чи охрещений, чи нехрещений,— хай не має він од бога помочі,
41 і хай буде він рабом [13] у сей вік і в будучий, | і хай заколений буде своїм оружжям. А нехрещені руси хай покладають щити свої, і мечі свої оголені, і обручі [14] свої, і інше оружжя і хай клянуться, що все, написане на хартії сій, [буде] додержано Ігорем, і всіма боярами, і всіма людьми, і землею Руською в наступні літа і завжди. Якщо ж хто із князів чи із людей руських, чи християнин, чи нехрещений, переступить се [15], що написано на хартії сій,— йому належить від оружжя свого померти, і хай буде він проклят богом і Перуном [за те], що переступив свою клятву.

[13] В Іп. і Хл. «и да будуть рабі»; у Лавр. «и да будеть рабъ».

[14] Роль обруча (обручки, браслета) як зброї полягала в тім, що, надітий на руку, він удержував м'язи від розтягання і захищав від удару меча; такі бронзові ребристі обручі відомі археологічно.

А коли схвалить [це] Ігор, великий князь, хай береже він дружбу сю [15] правдиву, хай вона не розладнається, допоки сонце сіяє і весь світ стоїть, у нинішні віки і в будучі».

[15] В Іп. і Хл. «всє», «вьсю»; у Лавр. «се», «си».

Послані ж Ігорем посли прийшли до Ігоря з послами грецькими і повідали всі речі цесаря Романа. Ігор тоді призвав послів грецьких [і] сказав: «Говоріте, що вам повелів цесар!» І сказали посли цесареві: «Се послав нас цесар. Рад він єсть мирові і хоче мир мати з князем руським і дружбу. А твої посли водили вже цесаря нашого до присяги, і нас послали водити до присяги тебе і мужів твоїх». І обіцявся Ігор так учинити.

І на другий день призвав Ігор послів і прийшов на пагорби, де стояв Перун. І поклали [руси] оружжя своє, і щити, і золото, і присягнув Ігор, і мужі його, і скільки [було] поган-русів. А християн-русів водили *присягати* [7] в церкву святого Іллі, що є над ручаєм кінець Пасинчої бесіди, бо це була соборна церква, а багато варягів і хозар були християнами.

37. Капище в Києві.

Ігор тим часом, утвердивши мир з Греками, відпустив послів; одаривши хутром, і челяддю, і воском, він одпустив їх. А посли прийшли до цесаря [свого Романа] і повідали всі речі Ігореві і [розповіли про] дружбу, яку [він виявляє] до Греків. |

42 Ігор же став княжити в Києві, мир маючи з усіма землями. І приспіла осінь, і став він замишляти [похід] на деревлян, прагнучи добути більшу данину.

Осінь 945

У РІК 6453[945] [1]. Сказала дружина Ігореві: «Отроки [2] Свенельдові вирядилися оружжям і одежею [3], а ми — голі. Піди-но, княже, з нами по данину, хай і ти добудеш, і ми».

Осінь 945

945

І послухав їх Ігор, пішов у Деревляни по данину. І добув він [собі ще] до попередньої данини, і чинив їм насильство він і мужі його. А взявши данину, він пішов у свій город [Київ].

Та коли він повертався назад, він роздумав [і] сказав дружині своїй: «Ідіте ви з даниною додому, а я вернусь і походжу іще». І відпустив він дружину свою додому, а з невеликою дружиною вернувся, жадаючи більше майна.

Коли ж почули древляни, що він знов іде, порадилися древляни з князем своїм Малом і сказали: «Якщо внадиться вовк до овець, то виносить по одній все стадо, якщо не уб'ють його. Так і сей: якщо не вб'ємо його, то він усіх нас погубить».

І послали вони до нього [мужів своїх], кажучи: «Чого ти йдеш знову? Ти забрав єси всю данину». І не послухав їх Ігор, і древляни, вийшовши насупроти з города Іскоростеня, вбили Ігоря [4] і дружину його, бо їх було мало. І похований був Ігор, і єсть могила його коло Іскоростеня-города в Деревлянах і до сьогодні.

Ольга ж перебувала в Києві з сином своїм, малим Святославом, і кормилець [5] його [тут] був Асмуд, і воєвода [тут] був Свенельд, той самий отець Мстишин [6].

[1] Дата ця була вже попереду; там її, можливо, подали за візантійським літочисленням (період з 1 вересня 944 р. по 31 серпня 945 р.), тут же, вдруге — за давньоруським календарем, і стосується це подій з березня 945 р. по березень 946 р.; тільки в такому разі можна було тут говорити про те, що сталося восени 945 р.

[2] *Отроки* — молодші князівські дружинники (не обов'язково молоді за віком).

[3] Новг. І під 922, 940 і 942 рр. повідомляє, що Ігор віддав своєму воєводі данину, яку стягували з деревлян і уличів, а це викликало нарікання Ігоревої дружини: «се далъ еси единому мужевѣ много».

[4] Грецький історик Лев Діакон пише, що Ігоря прив'язали за ноги до двох нагнутих дерев і розчахнули надвоє.

[5] *Кормилець* — вихователь, «дядько» юного князя; кормильці та їхні нащадки нерідко виступають у літописі обік князів.

[6] *Мстиша* — Мстислав; словами «той самий» («то же») літописець пов'язує цю розповідь з убивством у 975 р. Олегом Святославичем цього, очевидно, сина Свенельда, який там має прозвище Лют (Лютий).

38. Убивство Ігоря деревлянами. Мал. XIII (XV) ст.

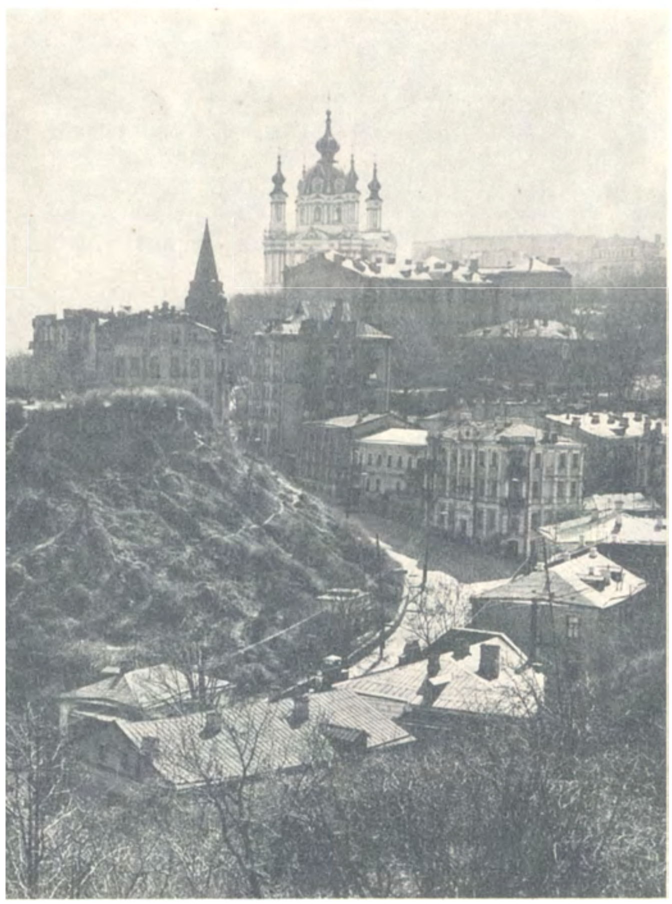
І сказали деревляни: «Осе князя руського ми вбили. Візьмемо жону [7] його Ольгу за князя свого Мала і Святослава [візьмемо] і зробимо йому, як ото схочем». І послали деревляни ліпших мужів своїх, числом двадцять, у човні до Ольги, і пристали вони під Бори-
43 чевим [узвозом] у човні, бо тоді вода | текла біля Гори київської, і на Подоллі не сиділи люди, а на Горі.

Город же Київ був [тут], де є нині двір Гордятин і Никифорів, і двір княжий був у городі, де є нині двір Воротиславів і Чюдинів, а перевісище було поза городом; *поза городом був і* двір теремний другий, де є двір доместиків [8],— за святою Богородицею над горою,— саме тут був терем кам'яний [9].

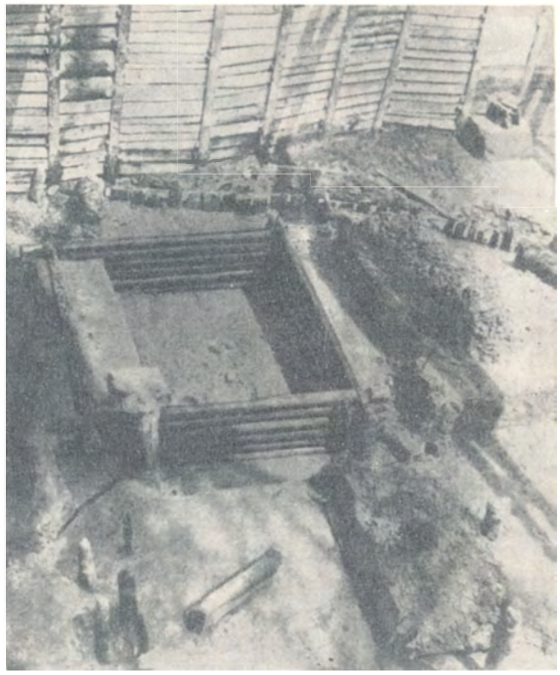
[7] В Іп. «жону» закреслено і новим почерком виправлено на «княгиню»; у Лавр. «жону».

[8] *Доместик* (демественик) — тут: керівник церковного хору.

[9] *Терем* — характерна кругла будівля (ротонда) княжого палацового ансамблю X—XIII ст.; інші палаци мали вигляд витягнутих прямокутників. Де стояв цей терем, див. прим. 1 до 1039 р.

39. Боричів (Андріївський) узвіз. Сучасний вигляд.

40. Зруб. Київ, Поділ. X ст.

41. Зруб. Київ, Поділ. X ст.

І розповіли Ользі, що деревляни прийшли, і позвала [їх] Ольга до себе, і мовила їм: «Добрі гості прийшли». І сказали древляни: «Прийшли, княгине». І мовила їм Ольга: «Говоріть-но, заради чого ви прийшли сюди?» І сказали деревляни: «Послала нас Деревлянська земля, кажучи так: «Мужа твойого ми вбили, бо був муж твій, як той вовк, що обкрадав і грабував. А наші князі добрі є, бо пильно вони подбали про Деревлянську землю. Іди-но за нашого князя за Мала»,— бо ім'я йому було Мал, князю деревлянському. Мовила тоді їм Ольга: «Люба мені є річ ваша. Мужа свойого мені вже не воскресити, а вас хочу я завтра вшанувати перед людьми своїми. Тож нині ідіте в човен свій і ляжте в човні, величаючись. Завтра я пошлю по вас, а ви скажіте: «Не поїдемо ми ні на конях, ні пішки [не] підемо, а понесіте нас у човні». І вознесуть вас у човні». І відпустила вона їх у човен.

Ольга тим часом звеліла викопати яму велику й глибоку на дворі теремному, поза городом. І назавтра Ольга, сидячи в теремі, послала

42. Деревлянських послів несуть у човнах і кидають у яму. Мал. XIII (XV) ст.

по гостей. І прийшли до них [кияни], кажучи: «Зове вас Ольга на честь велику». Вони ж сказали: «Не поїдемо ми ні на конях, ні на возах, ні пішки [не] підемо, а понесіте нас у човні». І сказали кияни: «Прийдеться нам [нести]. Князь наш убитий, а княгиня
44 наша хоче | [йти] за вашого князя». І понесли їх у човні. Вони ж сиділи, взявшись у боки, *величаючись* і вигорджуючись, у великих застібках. І принесли їх на двір до Ольги, і, нісши їх, [так] і вкинули з човном у яму. І, приникнувши [до ями], Ольга мовила їм: «Чи добра вам честь?» Вони ж сказали: «Гірша нам смерть, ніж Ігореві». І повеліла вона засипати їх живими, і засипали їх.

І пославши Ольга [послів] до деревлян, сказала: «Якщо ж ви мене щиро просите, то пришліте до мене знатних мужів, хай у великій честі піду я за вашого князя. А то не пустять мене люди київські». Це почувши, древляни вибрали ліпших мужів, які держать Деревлянську землю, і послали по неї.

Коли ж деревляни прийшли, звеліла Ольга приготувати мийню, кажучи [їм] так: «Помившись, прийдіте до мене». Вони, [слуги], тоді розпалили мийню, і ввійшли древляни [туди], і стали митися. І заперли мийню за ними, і повеліла [Ольга] запалити її од дверей, і тут згоріли вони всі.

43. Спалюють деревлянських послів. Мал. XIII (XV) ст.

І послала вона [послів] до деревлян, кажучи так: «Се вже йду я до вас. Тож зготуйте медів много коло города, де ото вбили ви мужа мойого. Хай поплачу я над гробом його і вчиню тризну мужеві моєму». Вони ж, почувши [це], звезли медів вельми багато. А Ольга, взявши трохи дружини і йдучи без нічого, прийшла до гробу його і плакала по мужеві своєму. І повеліла вона людям *своїм* [10] насипати могилу велику, а як вони насипали, звеліла тризну чинити. Після цього сіли деревляни пити, і звеліла Ольга отрокам своїм прислужувати перед ними. І сказали деревляни Ользі: «Де є друзі наші, що їх ми послали по тебе?» А вона відповіла: «Ідуть вслід за мною з дружиною мужа мойого». І як упились деревляни, звеліла вона
45 отрокам своїм пити за них, а | сама відійшла звідти і потім наказала отрокам сікти їх. І посікли їх п’ять тисяч. А Ольга вернулася до Києва і спорядила воїв на рештки їх.

[10] Додано з Лавр.

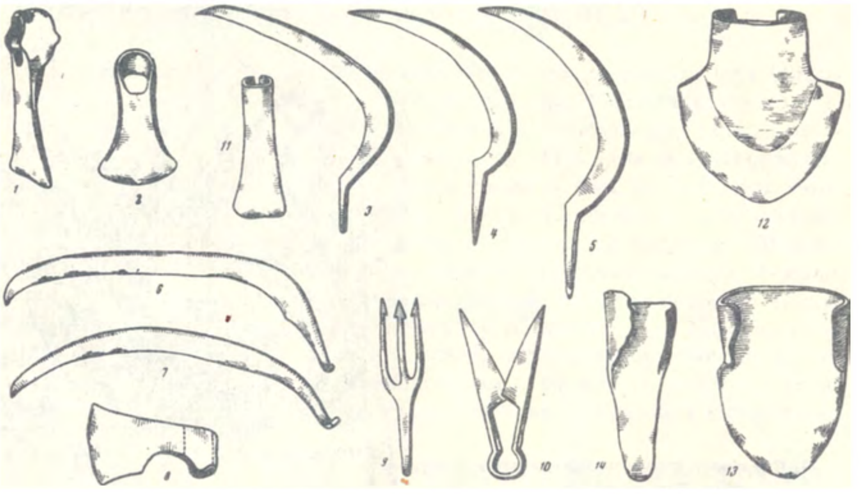
Початок княжіння Святославового

У РІК 6454[946]. Ольга з сином Святославом зібрала воїв, багатьох і хоробрих, і пішла на Деревлянську землю. І вийшли древляни насупротив. І коли зійшлися обидва війська докупи, кинув списом Святослав на деревлян, а спис пролетів між ушима коня і вдарив під ноги коневі, бо був [Святослав] зовсім малим. І сказав [воєвода] Свенельд і [кормилець] Асмуд: «Князь уже почав. Ударимо, дружино, вслід за князем».

І перемогли вони деревлян. Деревляни ж побігли й заперлися в городах своїх. А Ольга кинулася з сином своїм на Іскоростень-город, бо ті [городяни] вбили були мужа її, і стала довкола города з сином своїм. А деревляни заперлися в городі і кріпко боролися з городських стін, бо знали вони, що самі вбили князя і на що [довелося б їм] здатись.

Літо 946

І стояла Ольга літо ціле, і не могла вона взяти города. І намислила вона так: послала [послів] до города, кажучи: «Чого ви хочете досидітись? Адже всі ваші городи здались мені, і згодились на данину, і обробляють ниви свої і землю свою. А ви хочете з голоду

44. Сільськогосподарські знаряддя. XI—XII ст. 1, 2, 11 — мотики; 3—5 — серпи; 6, 7 — коси; 8 — топір; 9 — острога; 10 — ножиці для стрижки овець; 12, 13 — лемеші плугів; 14 — леміш сохи.

45. Леміш і чересло.

46. Коси, оковка лопати, мотика, сокири.

померти, не згоджуючись на данину?» Деревляни ж [їй] сказали: «Ми раді б згодитись на данину, але ти будеш мстити за мужа свойого». І сказала їм Ольга, мовляв: «Я вже одомстила за мужа свойого, коли прийшли ви до Києва, і вдруге, і втретє тоді, коли чинили тризну мужеві моєму. Тому я вже не буду помсту чинити, а хочу взяти потрохи данини і, помирившися з вами, піду назад». Запитали
46 тоді древляни: «Чого ти хочеш од нас? | Ми раді дати і медом, і хутром». Вона ж сказала їм: «Нині у вас нема *ні* меду, ні хутра. Лише малого я у вас прошу: дайте мені од двора по три голуби і по три горобці. Бо не хочу я тяжкі данини накласти на вас, як ото муж мій, а сього прошу у вас малого. Знемоглись бо ви єсте в облозі, тож дайте мені се мале».

Деревляни ж раді були [цьому]. Зібрали отож вони од двора по три голуби і по три горобці і послали до Ольги з поклоном. Ольга тоді сказала їм: «Се вже покорились ви єсте мені й моїй дитині. Ідіть-но в город, а я завтра відступлю од города і піду в город свій». Деревляни ж раді були [цьому], увійшли в город і розповіли [про все] людям. І обрадувалися люди в городі.

Ольга тим часом, роздаючи воям кому ото по голубові, а другим по горобцеві, звеліла [їм] кожному голубові й горобцеві прив'язати трут, обгортаючи [його] в маленькі платочки [і] ниткою прив'язую-

чи до всіх голубів і горобців. І звеліла Ольга, коли смеркнося, воям своїм пустити голубів і горобців.

Голуби ж і горобці полетіли в гнізда свої,— ті в голубники свої, а горобці під остріхи,— і тоді загорялися голубники, а од них хижі і стодоли [1]. І не було двора, де б не горіло, і не можна було гасити, бо всі двори загорілися. І побігли люди з города, і повеліла Ольга воям своїм хватати їх.

А як узяла вона город, то спалила його. І старійшин же города спалила, а інших людей — тих побила, а других оддала в рабство мужам своїм, а решту їх зоставила платити данину.

І наклала вона на них данину тяжку, і дві частини [її] ішли [2]
47 Києву, а третя — Вишгороду, до Ольги, бо Вишгород був Ольжиним городом. І пішла Ольга по Деревлянській землі з сином своїм і з дружиною своєю, встановлюючи устави і уроки [3]. І [донині] є становища її і ловища її.

І прийшла вона в город свій Київ із сином своїм Святославом. І, пробувши один рік,

946

[1] В Іп. і Хл. «клѣти и одрины»; слово «кліть» означало хату, хижу, кімнату; «одрина» — хлів, стодола, хата, зокрема кімната другої половини хати, холодна, «чиста», де жили влітку і яка правила також за комору.

[2] Іп., Хл. і Лавр. «идета» (двоїна теперішнього часу).

[3] *Устави* і *уроки* — різні, встановлені княжою владою, данини, податі і повинності.

47. План Вишгорода.

У РІК 6455[947], пішла Ольга до Новгорода. І встановила вона по [ріці] Мсті погости [1] і данину, і по [ріці] Лузі погости, і данину, і оброки [2]. І ловища її є по всій землі, і знаки [3] [її], і місця [4], і погости, і сани її стоять у Пскові й до сьогодні. І по Дніпру [є] перевісища [її], і по Десні, і єсть село її Ольжичі й до сьогодні.

Установивши порядок, повернулася вона до сина свого в Київ і перебувала [тут] із ним у любові.

947

[1] *Погост* — адміністративно-господарський осередок, де княжі люди здійснювали князівські розпорядження, чинили суд, громадили данину та ін.

[2] *Оброк* (пізніше — чинш) — різновид феодальних поборів у натуральній формі (продуктами); згодом оброк стягували грішми.

[3] В Іп. і Хл. «знамения»; це — знаки-тавра княжої і боярської власності на землю, ловища та ін., зроблені на деревах, стовпах, каменях тощо.

[4] В Іп., Хл. і Лавр. «мѣста»; очевидно, йдеться про земельні угіддя.

48. Ольга зі Святославом. Мал. XIII (XV) ст.

У РІК 6456[948].
У РІК 6457[949].
У РІК 6458[950].
У РІК 6459[951].
У РІК 6460[952].
У РІК 6461[953].
У РІК 6462[954].

Літо 957
Середа 9.IX 957

У РІК 6463[955]. Вирушила Ольга в Греки і прибула до Цесарограда [1]. А був тоді цесарем Костянтин, син Леонтів. І, побачивши її, гарну з лиця і вельми тямущу, здивувався цесар розумові її і розмовляв з нею, сказавши їй: «Достойна ти єси цесарствувати в городі сьому з нами». Вона ж, зрозумівши [його річ], мовила до цесаря: «Я поганинка єсмь. А якщо ти хочеш мене охрестити, то охрести мене сам. Якщо ні — то я не охрещуся». І охрестив її цесар з патріархом [Полієвктом].

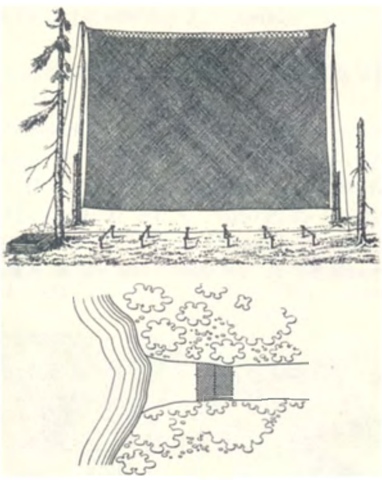
Просвітившись же, радувалась вона душею і тілом. І поучив її патріарх про віру [християнську], і мовив їй: «Благословенна

955

[1] Про подорож Ольги до Константинополя детально розповідає і сам Константин VII Порфірогенет (Багрянородний), наводячи, зокрема, дату першої аудієнції в нього і дату від'їзду Ольги.

49. Ольга у Цесарограді (Константинополі). Мал. XIII (XV) ст.

50. Перевіс.

ти єси в руських князях, бо возлюбила ти світло, а тьму облишила. Благословлятимуть тебе сини руської навіть в останньому поколінні нащадків твоїх». І дав він їй заповіді про церковний устав, і про молитву, і *про* піст, і про милостиню, і про додержання тіла в чистоті.
48 А вона, схиливши голову, стояла, | слухаючи поучення, вбирала [його], як губка, і, поклонившись патріархові, говорила: «Молитвами твоїми, владико, хай убережена буду я од сіті вражої». І було наречено її в хрещенні ім'ям Олена, як ото й колишню цесарицю, матір великого Костянтина. І благословив її патріарх, і відпустив її.

Неділя 18.X 957

А по охрещенні призвав її цесар і сказав їй: «Я хочу взяти тебе за жону». Вона тоді мовила: «Як ти мене хочеш узяти, коли охрестив мене сам і назвав мене дочкою? Адже в християнах нема такого закону — ти ж сам знаєш». І сказав цесар: «Перехитрила ти мене *єси* [2], Ольго». І дав він їй дари многі — золото, і сéребро, *і* паволоки, *і* начиння різного, і відпустив її, назвавши її дочкою своєю.

Вона ж, збираючись додому, прийшла до патріарха, благословення просячи для роду [свого], і сказала йому: «Люди мої —

[2] Додано з Лавр.

51. Серпи.

погани і син мій,— хай би уберіг мене бог од усякого зла». І мовив патріарх: «Чадо вірнеє! Ти в Христа охрестилася єси і в Христа втілилася. І Христос убереже тебе, як ото уберіг Єноха в найдавніші покоління, потім Ноя в ковчезі, Авраама од Авімелеха, Лота од содомлян, Мойсея од фараона, Давида од Саула, трьох отроків [3] од [смерті в] печі, Даниїла од звірів,— так і тебе він ізбавить од врага і сітей його» [4]. І благословив її патріарх, і пішла вона з миром у землю свою, і прибула до Києва.

Се ж [усе] сталося [так], як при Соломоні: прийшла цариця ефіопська, хотячи почути мудрість Соломонову, [і] велику мудрість побачила [5], і свідчення [її]. Отак і ся блаженна Ольга шукала істинної мудрості божої. Але та, [цариця ефіопська],— людської, а ся — божої. «Бо ті, що шукають премудрості,— знайдуть [її]» [6]. «Премудрість на розпуттях волає, і на дорогах сміливо [голос] підносить, і на краях стін із заборолами проповідує, і в воротах городських одважно говорить: «Скільки ж літ ви, невігласи, [будете]
49 держатися неправди?» [7] А ся ж блаженна Ольга з малих літ шукала мудрості, яка є лучче від усього на світі сьому, і знайшла вона перло многоцінне, що ним є Христос. Сказав бо Соломон: «Бажання благовірних насолоджує душу [їх]» [8], і «прихили серце своє до розуму» [9], бо «тих, що люблять мене, [премудрість],— я люблю, і ті, що шукають мене,— знайдуть мене» [10]. Бо господь сказав: «Того, хто приходить до мене,— я не вижену геть» [11].

Ся ж Ольга прибула до Києва, як ото ми сказали, і прислав до неї цесар грецький [послів], мовлячи: «Многим одарив я тебе, і ти говорила мені: «Коли я повернуся в Русь, [то] многі дари пошлю тобі: челядь, і віск, і хутро, і воїв багато на поміч». Ольга ж, відповідавши [цесареві], сказала послам: «Якщо ти, отож, так само постоїш у мене в Почайні [12], як і я в Суду,— то тоді я тобі дам». І відпустила вона послів, це сказавши.

Жила ж Ольга [разом] із сином своїм Святославом, і повчала його мати охреститися, та не зважав він на це, ні до вух не брав. А якщо хто хотів [своєю] волею охреститися — [Святослав і його дружина] не боронили, але глумилися з того. «Адже для невіруючих віра християнська юродство єсть» [13]; «не знали бо [її], ані розуміли ті, які ходять у тьмі, і не відали вони слави господньої» [14], «бо одебеліли серця їх, і ушима ж важко вони слухали, [а] очима [не хотіли] видіти» [15]. Сказав бо Соломон: «Діла нечестивих далекі від розуму» [16], «хоча я, [премудрість], кликала вас, та ви не послухали, і простерла я слова [мої], а ви не розуміли, і одкидали ви мої поради, а моїх же докорів не слухали», «зненавиділи бо ви премудрість і страху господнього не прийняли, не хотіли ви слухати порад моїх і зневажали мої викриття» [17].

Отак і Ольга часто [Святославові] говорила: «Я, сину, бога пізнала і радуюся. Якщо й ти пізнаєш бога, то радуватися станеш». Але він не слухав цього, кажучи: «Як я інший закон один прийму? Адже дружина моя з сього сміятись почне!» Вона тоді сказала йому:
50 «Якщо ти охрестишся,— всі це саме вчинять». Та він не послухав матері і додержував поганських звичаїв, не відаючи, [що] коли хто матері не слухає,— у біду впадає. Як ото сказано: «Якщо хто отця чи матері не слухає,— смертю хай умре» [18]. Сей же [Святослав] *після* [2] цього гнівався на матір, бо Соломон сказав: «Той, хто повчає злих,— наживе собі безчестя; викриваючи нечестивого, він опорочить себе, бо викриття нечестивих — це страждання їм, [обличителям]; не викривай злих, щоб не зненавиділи вони тебе» [19]. Та,

[3] Ідеться про біблійних отроків Ананію, Азарію та Мисаїла, які нібито не згоріли у полум'ї печі, куди їх звелів кинути вавілонський цар Навуходоносор.

[4] Це уривок із молитви, яку співають під час охрещення за православним обрядом.

[5] В Іп. і Хл. «видѣтѣ»; у Лавр. «видѣ».

[6] Притчі Соломона VIII, 17. Тут і далі в численних місцях літопису цитати з Біблії не зовсім відповідають канонічному церковнослов'янському перекладу; текст нерідко переказується, трансформується, адаптується, комбінується тощо. У перекладі дотримуємося літописного тексту, виправляючи лише явні недоречності й помилки.

52. Кістяна пластинка з княжим знаком Святослава Ігоревича. Біла Вежа. X ст.

[7] Притчі Солом. I, 20—22.

[8] Там же, XIII, 20.

[9] Там же, II, 2.

[10] Там же, VIII, 17.

[11] Єванг. від Іоанна VI, 37.

[12] До поч. XVIII ст. протока — правий рукав Дніпра, Почайна була київською гаванню; вона порівнюється з затокою Судом — гаванню Цесарограда (див. прим. 2 до 907 р.). У літописі, де сплелися дві версії про подорож Ольги до Константинополя, виразно виступає незадоволення княгині тим прийомом, який влаштував їй візантійський імператор; вона, зокрема, була змушена довго чекати аудієнції в Константина, і «дари многі», які він дав їй, насправді були мізерними.

[13] Перше послання Павла до корінфян I, 18.

[14] Псалом LXXXI, 5.

[15] Ісайя VI, 10 або Єванг. від Матфія XIII, 15.

[16] Притчі Солом. XI, 18.

[17] Там же, I, 24—25, 29—30.

[18] Вихід XXI, 17.

[19] Притчі Солом. IX, 7—8.

проте, любила Ольга сина свого Святослава, мовлячи: «Нехай буде воля божа. Якщо бог захоче помилувати рід мій і землю Руськую, хай покладе їм на серце звернутись до бога, як ото і мені бог дарував».

І, це сказавши, молилась вона за сина і за людей у всі дні і ночі, вирощуючи сина свого до змужніння його і до повноліття його.

У РІК 6464[956].

У РІК 6465[957].

У РІК 6466[958].

У РІК 6467[959].

У РІК 6468[960].

У РІК 6469[961].

У РІК 6470[962].

У РІК 6471[963].

У РІК 6472[964]. Коли князь Святослав виріс і змужнів, став він воїв збирати, багатьох і хоробрих, бо й сам був хоробрий і легкий.
964 Ходячи, яко пардус [1], багато воєн він чинив. Возів же за собою він не возив, ні котла [не брав], ні м'яса [не] варив, але, потонку нарізавши конину, або звірину, або воловину [і] на вуглях спікши, [це] він їв. Навіть шатра він [не] мав, а пітник слав і сідло [клав] у головах. Такими ж і всі інші вої його були. І посилав він до [інших] земель [послів], кажучи: «Хочу на вас іти».

[1] *Пардус* — гепард, хижак із родини котячих; приручений пардус був мисливським звіром.

І пішов він на Оку-ріку і на Волгу, і знайшов вятичів, і сказав їм: «Кому ви данину даєте?» Вони ж одказали: «Хозарам. По шелягу од рала даєм».

965 **У РІК 6473[965].** Рушив Святослав на Хозар. Почувши ж [про це], хозари вийшли насупроти з князем своїм, каганом [Іосифом?].
965 І зступилися [війська] битися, і сталася битва межи ними, [і] одолів Святослав хозар і город їхній [столицю Ітіль], *і* [1] [город]
51 Білу Вежу взяв. І ясів переміг | він, і касогів, і прийшов до Києва.

[1] Додано з Лавр.

966 (?) **У РІК 6474[966].** Переміг Святослав вятичів і данину на них наклав.

У РІК 6475[967]. Рушив Святослав на Дунай на Болгар, і в битві одолів Святослав болгар. І взяв він вісімдесят городів по Дунаю, (*Серпень 968*) і сів, князюючи, тут, у [городі] Переяславці, [і] беручи данину з греків.

Весна 969 **У РІК 6476[968].** Прийшли печеніги вперше [1] на Руську землю. А Святослав був [тоді] в Переяславці, і заперлася Ольга з онуками
968 своїми — Ярополком, і Олегом, і Володимиром — у городі Києві. І оступили печеніги город силою великою,— незчисленне множество [стояло їх] довкола города,— і не можна було вийти з города, ні вісті послати, і знемагали люди од голоду й безвіддя. І, зібравшись, люди тої сторони Дніпра стояли в човнах на тій стороні, та не можна було увійти в Київ ані одному з них, ні із города [вийти кому] до них.

[1] У Хл. виправлено на «второе».

53. Хлопця беруть у човен. Мал. XIII (XV) ст.

І затужили люди в городі, і сказали: «Чи нема кого, який би на ту сторону міг дійти *і переказати*[2]: «Якщо ви не приступите завтра під город,— ми здамось печенігам». І сказав один хлопець: «Я можу перейти». Городяни ж, зрадівши, сказали хлопцеві: «Коли можеш ти якось іти — іди». Він тоді вийшов із города з уздечкою і ходив серед печенігів, запитуючи: «Чи ніхто не бачив коня?»,— бо він умів по-печенізькому і вони вважали його [за одного з] своїх. А як приблизився він до ріки, [то], скинувши одежу з себе, скочив у Дніпро і побрів. І коли побачили [це] печеніги, кинулися вони за ним, стріляючи в нього, але не могли йому анічого зробити.

А ті, побачивши [це] з тої сторони [Дніпра і] прибувши в човні назустріч йому, взяли його в човен і привезли його до дружини. І сказав він їм: «Якщо ви не підступите завтра рано під город,— здадуться
52 люди печенігам». Мовив тоді їм воєвода їхній, на ім'я Претич: «Підступимо завтра в човнах і, захопивши княгиню і княжичів, умчимо ми́ на сю сторону і люди. Якщо ж сього не зробимо,— погубить нас Святослав».

І як настав ранок, сіли вони в човни перед світом, затрубили сильно трубами, і люди в городі зняли крик. Печеніги ж подумали, що князь [Святослав] прийшов, [і] побігли од города хто куди.

І вийшла Ольга з онуками і з людьми до човнів, а князь печенізький [Куря], побачивши [це], вернувся один до воєводи Претича і запитав: «Хто се прийшов?» І сказав йому [воєвода]: «Люди тої сторони». І спитав князь печенізький: «А ти чи не князь єси?» Він же сказав: «Я — муж його і прийшов зі сторожею, а вслід за мною іде воїв незчисленне множество»,— а це він сказав, лякаючи їх. І мовив князь печенізький Претичеві: «Будь мені другом». Він тоді сказав: «Нехай буде так». І подали вони руку один одному, і дав печенізький князь Претичеві коня, шаблю, стріли, а він дав йому броню, щит, меч. І відступили печеніги од города, і не можна було коня напоїти: на Либеді — печеніги[3].

І послали кияни [гінця] до Святослава, говорячи: «Ти, княже, чужої землі шукаєш і дбаєш [про неї], а свою полишив. Нас же мало не взяли печеніги, і матір твою, і дітей твоїх. Якщо ти не прийдеш, не оброниш нас,— то таки *нас* візьмуть. Чи тобі не жаль отчини своєї, і матері, що стала старою, і дітей своїх?»

Це почувши, Святослав швидко сів на коней з дружиною своєю, і прибув до Києва, і цілував матір свою, і дітей своїх, [і] журився тим, що сталося од печенігів. І зібрав він воїв, і прогнав печенігів у поле, і було мирно.

У РІК 6477[969]. Сказав Святослав матері своїй і боярам своїм: «Не любо мені є в Києві жити. Хочу жити я в Переяславці на Дунаї, бо то є середина землі моєї. Адже там усі до́бра сходяться:
53 із Греків — паволоки, золото, вино й овочі різні, | а з Чехів і з Угрів — се́ребро й коні, із Русі ж — хутро, і віск, і мед, і челядь». І мовила йому мати: «Чи бачиш ти, що я недужа? Куди ти хочеш [іти] од мене?» — бо вона вже розболілася була. Сказала ж вона йому: «Погребши мене — іди, куди хочеш».

Неділя 11.VII 969

І по трьох днях померла Ольга. І плакав за нею син її, і внуки її, і люди всі плачем великим, і, понісши, погребли її на [уготованому] місці[1]. І заповіла була Ольга не творити тризни над собою, бо мала вона пресвітера, і той похоронив блаженну Ольгу.

Ся [Ольга] була передвісницею християнській землі, яко вранішня зоря перед сонцем і яко зірниця перед світом. Вона бо сіяла, як місяць уночі. Так ся між невірних людей світилася, як перло в багні, бо були вони закаляні гріхом, не омиті святим хрещенням, а ся омилась святою купіллю, скинула з себе гріховну одіж ветхого чоловіка Адама і в нового Адама втілилась, що ним є Христос.

Речім же до неї: «Радуйся, руськеє пізнання бога! Стали ми початком примирення [з ним]». Вона бо першою увійшла в царство небеснеє із Русі, і її восхваляють руськії сини яко зачинательку, бо й по смерті молилась вона богові за Русь. «Праведних же душі не вмирають»[2]. Як ото сказав Соломон: «Коли хвалять праведни-

[2] Додано з Лавр.

[3] Це речення тут явно не на місці. Слова «відступили печеніги од города» мали б звучати як «обступили печеніги город», і все речення повинно б стояти на початку розповіді про облогу Києва після слів «і не можна було вийти з города, ні вісті послати». Як гадають, неув'язка ця сталася тому, що народну легенду про хлопця з уздечкою і про братання печенізького князя з воєводою Претичем внесено до літопису пізніше.

969

[1] Ясно, що за християнською традицією Ольгу було поховано в одній із споруджених нею церков у Києві; слово «мѣсто», місце (чи уготоване місце) означає до того ж єпископський амвон (рундук), який під час архієрейської служби встановлюється посеред храму. За даними Іакова Мніха (XI ст.), останки Ольги її онук Володимир Святославич переніс у Десятинну церкву, де вони покоїлися у невеликому кам'яному саркофазі з віконцем наверху.

[2] Премудр. Солом. III, 1.

54. Похорон Ольги.
Мал. XIII (XV) ст.

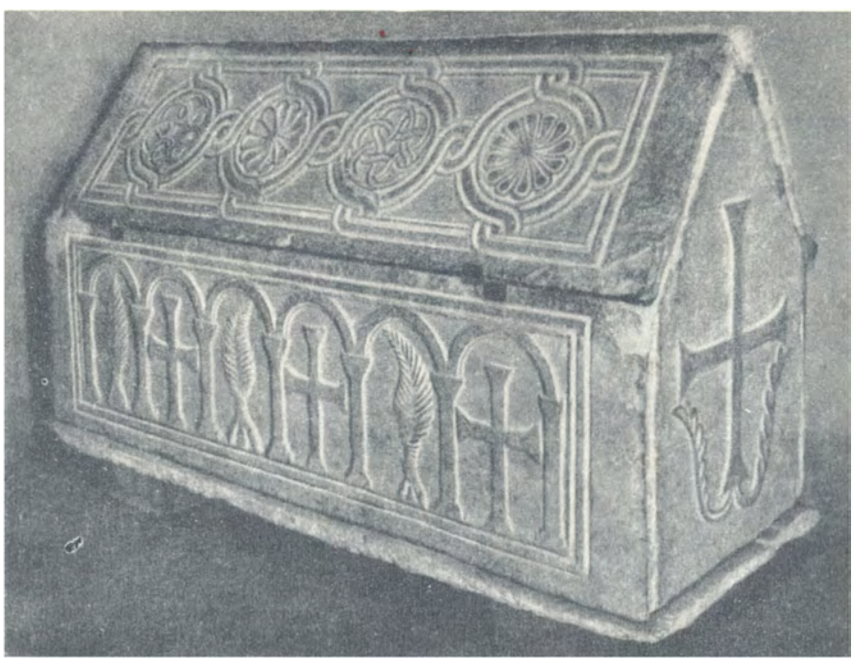
ка,— веселяться люди» [3], «безсмертною бо є пам'ять його» [4], коли
признається він богом і людьми. Її теж усі люди прославляють, ба-
чачи, що лежить вона нетлінною многі літа. Сказав бо пророк [Ілій
про слова господа]: «Тих, що прославляють мене,— я прославлю» [5].
Про таких же *і* Давид говорив: «У пам'яті вічній буде праведник,
він поговору злого не убоїться. Готово серце його уповати на госпо-
да, утвердилося серце його і не здригнеться» [6]. Соломон же сказав:
«Праведники вовіки живуть, і від господа нагорода їм є, і дбання
од всевишнього. Тому дістануть вони царство краси і вінець доброти
54 од руки господньої, бо десницею захистить він їх і рукою покриє
їх» [7]. Захистив бо він силою [своєю] блаженну Ольгу од врага і супо-
стата диявола.

Серед. липня 969

У РІК 6478 [970]. Святослав посадив Ярополка в Києві, а Олега в Деревлянах.

У цей же час прийшли люди новгородські, просячи князя собі: «Якщо не підете ви до нас, то ми знайдемо князя собі». І сказав їм Святослав: «Аби хто до вас пішов!» І відмовився [йти до них і] Ярополк, і Олег. І сказав Добриня: «Просіте Володимира»,— бо Володимир був од Малуші, улюблениці Ольжиної; [Малуша] ж була

[3] Притчі Солом. XXIX, 2.
[4] Премудр. Солом. III, 4.
[5] Перша Кн. Царств II, 30.
[6] Псалом CXI, 6—8.
[7] Премудр. Солом. V, 15—16.

55. Саркофаг Ольги (?).
Київ, Десятинна церква. X ст.

сестра Добринина, а отцем їм обом *був* Малко Любчанин, отож Добриня був вуєм Володимирові. І сказали новгородці Святославу: «Дай нам Володимира».

І взяли новгородці Володимира собі, і пішов Володимир з Добринею, вуєм своїм, до Новгорода, а Святослав — до Переяславця.

Серпень 969

971

У РІК 6479[971]. Прийшов Святослав *до* Переяславця, і заперлися болгари в городі. І вийшли болгари на січу проти Святослава, і була січа велика, і одолівали болгари. І сказав Святослав воям своїм: «Уже нам тут полягти. Ударимо мужньо, браття і дружино!» А під вечір одолів Святослав [болгар] і взяв город списом, кажучи: «Се город мій!»

Весна 970

І послав він до Греків [послів], мовлячи: «Хочу на вас іти і взяти город [1] ваш, як і сей». І сказали греки: «Ми не в силі супроти вас стати. Так що візьми з нас данину [собі] і на дружину свою. Але скажіте нам, скільки вас, щоб дали ми по числу воїв». А це говорили греки, обманюючи русів: греки бо є хитромудрі й до сьогодні. І сказав їм Святослав: «Єсть нас двадцять тисяч»,— і додав він десять тисяч, бо було русі десять тисяч тільки. І спорядили греки сто тисяч на Святослава, і не дали данини.

Весна — літо 970

І рушив Святослав на греків, і вийшли вони супроти русі. І коли
55 побачили [це] руси, то убоялися вельми | множества воїв. І мовив Святослав: «Уже нам нікуди дітись, а волею і неволею [доведеться] стати насупроти. Тож не осоромимо землі Руської, а ляжемо кістьми тут, бо ж мертвий сорому не зазнáє. Якщо ж побіжимо ми,— то сором нам. Тож не втечемо, а станемо кріпко, і я перед вами піду. Якщо моя голова ляже,— тоді [самі] подумайте про себе». І сказали вої: «Де голова твоя ляже, там і наші голови ми зложимо».

56. Наконечники списів.

І приготувались до бою руси і греки насупроти [них]. І зітнулися обидва війська, і обступили греки русів, і була січа велика, і одолів Святослав, а греки побігли. І пішов Святослав, воюючи, до города [Цесарограда], і інші городи розбиваючи, які стоять пустими і до сьогоднішнього дня.

І зізвав цесар [грецький Іоанн] у палату бояр своїх, і сказав їм: «Що вдіємо? *Адже* не можемо ми стати супроти нього». І сказали йому бояри: «Пошли йому дари. Спитýємо його, чи падкий він є до золота чи паволок?» *І* послали вони до нього золото, і паволоки, і мужа мудрого, і сказали йому: «Стеж за поглядом його, і лицем його, і мислями його» [2].

Він же, [муж цесарів], узявши дари, прийшов до Святослава. І коли прийшли греки з дарунком, він сказав: «Введіте їх сюди». І прийшли вони, і поклонились йому, і поклали перед ним золото й паволоки. І сказав Святослав, убік дивлячись: «Сховайте». І отроки Святославові, узявши, [все] сховали, а посли цесареві повернулися до цесаря.

І зізвав цесар бояр, і сказали тоді послані: «Коли прийшли ми до нього і піднесли дари, він і не глянув на них, а повелів сховати *їх*». І мовив один [боярин]: «Спитýй його ще один раз. Пошли ще йому оружжя». Вони ж послухали того і послали йому меч та інше оружжя.

І принесли йому меч, і він, узявши, став любуватися [ним], і хвалити, і дякувати цесареві.

І прийшли [послані] назад до цесаря, і повідали все, що було.
56 І сказали бояри: «Лютим буде | сей муж, бо майном нехтує, а оружжя бере. Згоджуйся на данину». І послав цесар [послів до Святослава], кажучи так: «Не ходи до города, а візьми данину, навіть яку ти хочеш»,— бо він замалим не дійшов до Цесарограда [3].

І дали вони йому данину, а він узяв і за вбитих, кажучи: «Рід його візьме». Узяв він також і дари многі і вернувся в Переяславець зі славою великою.

Побачивши ж, що мало дружини у нього, він сказав собі: «Іще, обманувши як-небудь, поб'ють вони дружину мою і мене»,— бо багато загинуло було в бою. І сказав він: «Піду я в Русь і приведу більше дружини».

[1] Тобто столицю Візантійської імперії Константинополь.

[2] Грецький історик Лев Діакон, який сам бачив Святослава, залишив опис зовнішності цього руського князя: «На вигляд він був таким: середній на зріст, ні надто високий, ні надто малий, з густими бровами, з голубими очима, з рівним носом, з голеною головою і з густим довгим волоссям, що висіло на верхній губі. Голова в нього була зовсім гола, і лише на одному її боці висіло пасмо волосся, що означало знатність роду; шия товста, плечі широкі і весь стан досить стрункий. Він виглядав похмурим і суворим. В одному вусі висіла в нього золота сережка, прикрашена двома перлинами з рубіном, вставленим між ними. Одіж на ньому була біла, яка нічим, окрім чистоти, не відрізнялась від одягу інших».

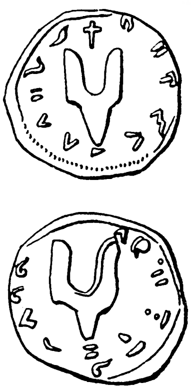
[3] Святослав дійшов тоді до города Аркадіополя.

57. Греки підносять меч Святославу Ігоревичу. Мал. XIII (XV) ст.

58. Срібна печать-перстень з княжим знаком Рюриковичів. XII ст.

59. Печать Святослава Ігоревича.

І послав він послів до цесаря в [город] Дерестер,— бо тут був цесар,— кажучи так: «Хочу я мати мир з тобою твердий і дружбу». І, це почувши, цесар зрадів і послав йому дари, більші від перших.

Святослав же прийняв дари і став радитися з дружиною своєю, говорячи так: «Якщо ми не вчинимо миру з цесарем, а довідається цесар, що нас мало є, то, прийшовши, обступлять вони нас у городі. А Руська земля далеко є і печеніги з нами вороги,— то хто нам поможе? Учинимо ж мир із цесарем, бо він же згодився нам на данину,— і сього хай буде досить нам. Якщо ж він стане не давати данини, то знову, зібравши воїв більше, ніж спершу, прийдемо із Русі до Цесарограда».

І до вподоби була річ ся дружині, і послали вони ліпших мужів до цесаря. І прийшли ті в Дерестер, і сказали [про них] цесареві. А цесар на другий день прикликав їх, і мовив цесар: «Хай говорять посли руські». Вони ж сказали: «Так говорить князь наш: «Хочу я мати справжню дружбу з цесарем грецьким на всі прийдешні часи».

Цесар же, рад бувши, повелів писцю писати на хартію всі речі Святославові. І стали говорити посли всі речі,— і став писець писати,— мовлячи так: «Згідно з другою угодою [4], що відбулась при Святославі, великому князеві руському, і при Свенельді, писано при Феофілові-синкелі до Іоанна, прозваного Цімісхієм, цесаря

Липень 971 57 грецького, в Дерестрі, місяця липня, індикта 14, | у рік 6479.

Я, Святослав, *великий* князь руський, як клявся, [так] і утверджую цим договором присягу свою, що хочу [разом] із русами, які підо мною, боярами та іншими [людьми], мати мир і справжню дружбу з кожним — і [з] великим цесарем грецьким, і з Василієм, і з Костянтином, і з [іншими] богонатхненними цесарями, і з усіма людьми вашими до кінця віку.

Ніколи ж не буду я замишляти на землю вашу, ні збирати людей [проти неї], ні приводити інший народ на землю вашу і скільки є [країв] під владою грецькою, ні на волость Корсунську і на городи її, скільки їх є, ні на землю Болгарську.

А якщо інший хто-небудь замислить на землю вашу, то я буду противником йому і буду битися з ним.

Як і клявся я цесарям грецьким, а зі мною бояри і русь уся, будемо ми додержувати попереднього договору. Якщо ж ми не додержимо чого із сього і [зі] сказаного раніш, то я і [всі, хто] зі мною і підо мною, хай будемо прокляті богом, у якого віруємо,— в Перуна, і в Волоса, бога скоту,— хай будемо ми золоті, як ото золото се [5], і своїм оружжям хай ми посічені будемо, і хай ми вмремо. Ви ж майте се за правду, що нині вчинив я вам і написав на хартії сій, а ми своїми печатями запечатали» [6].

[4] У літописі заголовок-вступ договору дуже заплутаний, і тлумачать його порізному. Процедура укладання цього договору нині уявляється такою: один екземпляр його, призначений для руської сторони, було складено в таборі Святослава від імені Візантії в присутності її посла (синкела; це — найближчий радник патріарха); потім для грецької сторони у ставці візантійського імператора зі слів руських послів було зроблено інший список, затверджений їхніми печатями; до літопису внесено, очевидно, переклад копії грецького запису, зробленого в таборі Іоанна Цімісхія, цього чергового узурпатора, що укріпився на троні, оженившись на овдовілій Феодорі, дочці Константина VII Багрянородного.

[5] Тобто, «щоб ми стали жовтими», «щоб ми померли»; «золото се» — золота дощечка для письма (пінехруса).

[6] Колізії другого походу Святослава на греків зображено в літописі у яскра-

вій художній формі, але не зовсім ясно і неточно з історичного погляду. Похід був не переможним для Русі, а невдалим, і це підтверджує текст договору Святослава з Греками. За візантійськими джерелами, Святослав запропонував мир на другий день після битви під Доростолом, що сталася 21 липня 971 р.

Учинивши мир із Греками, Святослав рушив у човнах до [дніпрових] порогів. І сказав йому воєвода отця його Свенельд: «Обійди, княже, [їх] на конях, бо стоять печеніги в порогах». Однак не послухав він його і рушив у човнах.

60. Вовнизький поріг на Дніпрі.

Тим часом послали переяславці до печенігів [гінців], кажучи: «Іде Святослав у Русь, узявши майна багато у греків і полон незчисленний, а з малою дружиною». Почувши ж печеніги се, заступили пороги. І прийшов Святослав до порогів, та не можна було пройти порогів, і став він зимувати у Білобережжі. *І* не було в них їжі, і настав голод великий, так що по півгривні [була] голова коняча. І зимував [тут] Святослав. А коли приспіла весна, пішов Святослав у пороги. |

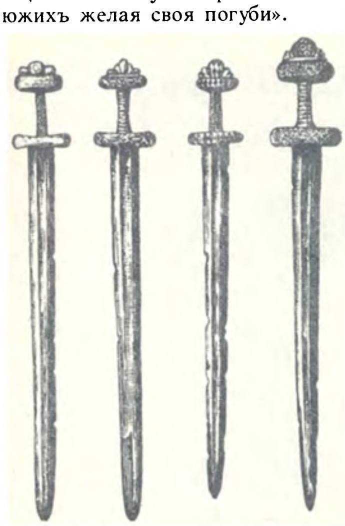
Весна 972

Березень 972 58

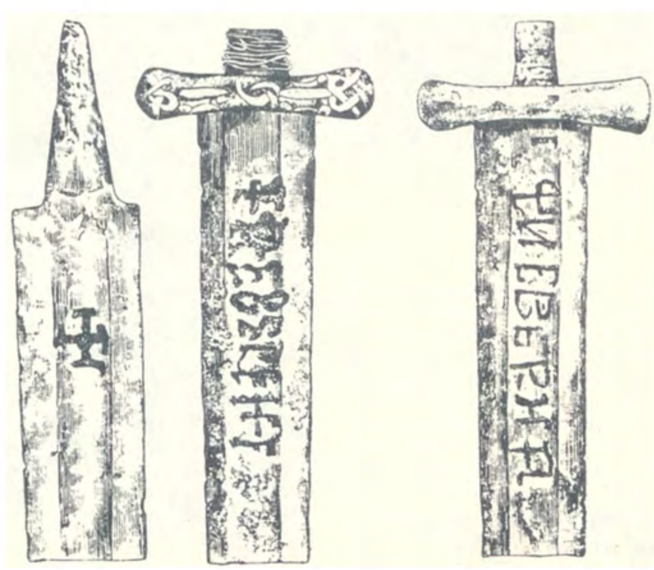
У РІК 6480[972]. Прийшов Святослав у пороги, і напав на нього Куря, князь печенізький. І вбили вони Святослава, і взяли голову його, і з черепа його зробили чашу,— окувавши череп його золотом [1], пили з нього. Свенельд же прийшов у Київ до Ярополка. І було всіх літ княжіння Святославового двадцять і вісім.

972

[1] За Уваровським списком літопису, на цій чаші було зроблено напис: «Чюжихъ желая своя погуби».

61. Мечі, знайдені у дніпрових порогах. X ст.

62. Деталі мечів.

Березень 972

У РІК 6481[973]. Почав княжити [в Києві] Ярополк.

У РІК 6482[974].

975

У РІК 6483[975]. Коли Свенельдич, на ймення Лют [1], вийшовши якось із Києва лови діяти, гнав за звіром у лісі, узрів його Олег і спитав: «Хто се є?» І сказали йому: «Свенельдич». І, напавши, він убив його, бо й Олег діяв був лови. І через це постала ненависть межи ними, Ярополком і Олегом, і завжди мовив Ярополкові Свенельд, хотячи відомстити за сина свого: «Піди на брата свойого, і візьмеш ти волость його один».

[1] В Іп. і Хл. хибно «Лоть»; у Лавр. «Лють» (див. також прим. 6 до 945 р.).

63. Лют жене за звіром. Мал. XIII (XV) ст.

У РІК 6484[976].

У РІК 6485[977]. Пішов Ярополк на Олега, брата свого, на Деревлянську землю. І вийшов супроти нього Олег, і приготувались вони обидва до бою, і коли зітнулися війська, переміг Ярополк Олега. І побіг тоді Олег з воями своїми в город, що зветься Вручий. А був міст через рів до воріт городських, і [люди], давлячи один одного, спихнули Олега з мосту в урвище. І падало багато людей з мосту, і подавили [тут] і коней, і людей.

977

І ввійшовши Ярополк у город Олегів, узяв волость його і послав шукати брата свого. І, шукавши, його не знайшли, та сказав один древлянин: «Я бачив учора, як спихнули його з моста». І послав Ярополк шукати *його*. І волочили трупи з рову од ранку й до полудня, і знайшли Олега насподі під трупами, і, винісши [1], поклали його на ков-

[1] В Іп. «внесъше»; у Лавр. «внесоша»,— неясно куди; в Радз. і Акад. «вынесоша».

64. Олега Святославича зіпхнули в рів. Мал. XIII (XV) ст.

рі [2]. І прийшов Ярополк до нього, і плакав, і сказав Свенельду: «Дивись, адже ти сього хотів». І погребли Олега на [високому] місці коло города Вручого, і єсть могила його *коло* Вручого й до сьогодні.

59 І взяв волость його Ярополк. | А в Ярополка була жона грекиня,— [раніше] ж була вона черницею, та привів був її отець його Святослав і віддав її за Ярополка, бо гарна вона була з лиця.

Коли ж почув це Володимир у Новгороді, що Ярополк убив Олега, то, убоявшись, утік він за море. А Ярополк посадив посадників своїх у Новгороді і володів один у Русі.

У РІК 6486[978].

У РІК 6487[979].

978 **У РІК 6488[980].** Прийшов Володимир з варягами до Новгорода і сказав посадникам Ярополковим: «Ідіте до брата мойого і скажіте йому: «Володимир іде на тебе, готуйся насупроти, битися».

Друга пол. 969 — поч. 970 І сів він у Новгороді, і послав [отроків] до Рогволода, князя полоцького, мовлячи: «Хочу взяти дочку твою за жону». Він тоді запитав дочку свою: «Чи хочеш ти за Володимира?» А вона сказала: «Не хочу я роззути Володимира, а Ярополка хочу». Рогволод же прийшов був із замор'я і мав волость свою в Полоцьку. А Тур [сів] *у* Турові; од нього ж і туровці прозвалися.

І прийшли отроки Володимирові, і повідали йому всю річ Рогніді, дочки Рогволода, князя полоцького. Володимир тоді зібрав воїв багато — варягів, і словен, і чуді, і кривичів — і пішов на Рогволода. У сей же час хотіли вести Рогнідь за Ярополка. І прийшов Володимир на Полоцьк, і вбив Рогволода і синів його двох, а дочку його Рогнідь узяв за жону і пішов на Ярополка [1].

[2] *Ковер* — різновид килима.

65. Рогнідь-Горислава хоче зарізати Володимира Святославича. Мал. XIII (XV) ст.

980

[1] У Лавр. під 1128 р. про сватання Володимира говориться ширше. Там Рогнідь зневажливо заявляє, що вона «не хоче роззути Володимира» як «робичича», тобто сина рабині,— натяк на те, що Володимир був нешлюбним сином Святослава від Малуші, улюблениці Ольги. За цю зневагу Добриня, брат Малушин, вуйко Володимирів, помстився: Рогволода і його двох синів було вбито, а Рогнідь силою взято за Володимира, який тут же пішов походом на свого брата Ярополка, жениха Рогніді. Рогнідь народила Володимирові Ізяслава, але набридла чоловікові, який, до того ж, мав інших жінок. Рогнідь вирішила відплатити за батька, себе, братів і якось уночі хотіла зарізати Володимира. Той постановив убити її, але мати дала Ізяславові меч, і коли Володимир зайшов до покою, син виступив уперед і сказав: «Отче, ти думаєш, що прийшов [сюди] один»,— тобто попереджуючи, що він може помститися за матір. Задля сина бояри відрадили Володимирові вбивати Рогнідь, сказавши дати їй із сином отчину, що князь і зробив. За це горе Рогнідь прозвали Гориславою. Але «відтоді підіймають онуки Рогволода меч на Ярославових онуків»,— говорить літописець, щоб пояснити ворожнечу між нащадками Ізяслава полоцького і Ярослава Мудрого (хоча за Іп. Ізяслав і Ярослав, як і Мстислав та Всеволод, були синами Рогніді). За дослідженнями, епізод сватання (від слів «І сів він у Новгороді» до «Рогнідь узяв за жону») є пізнішою вставкою під 980 р.; його слід віднести до другої пол. 969 — поч. 970 р. (див. текст під 970 р.).

Поч. літа 978

66. Кам'яна іконка. Родень. XII-XIII ст.

І прийшов Володимир до Києва з воями многими. І не зміг Ярополк стати супроти Володимира, і заперся Ярополк з людьми своїми і з воєводою Блудом. І стояв Володимир, окопавшись, на Дорогожичі — межи Дорогожичем і Капичем,— і єсть рів [той] і до сьогодні.

Володимир тим часом послав до Блуда, воєводи Ярополкового, [послів], обманливо мовлячи: «Посприяй мені! Якщо уб'ю я брата свойого — буду мати тебе за отця свойого і велику честь
60 дістанеш ти од мене. Не я бо почав братів | убивати, а він. Я ж того убоявся і прийшов на нього». І сказав Блуд до посланих Володимиром: «Я буду з тобою в приязні».

О злая облудо людськая! Як ото Давид говорить: «Той, що їсть хліб мій, підняв на мене облуду» [2]. Так і сей лукавив проти князя *свого* обманом. І ще [говорив Давид]: «Язиками своїми вони лестили. Осуди їх, боже, хай відпадуть вони од замислів своїх; за безліч нечестя *їх* відринь їх, бо прогнівали вони тебе, господи» [3]. І ще сказав той же Давид: «Мужі криваві *і* лукаві не проживуть [і] половини днів своїх» [4]. Се є зла порада, коли підбивають на кровопролиття. То є безумнії [люди], які, діставши од князя чи од господина свого честь і дари, замишляють іще погубити голову князя свого. Гіршими такі є від бісів. Отак і Блуд зрадив князя свого, діставши од нього почесті многі. Сей і був повинен за ту кров.

Бо сей Блуд, запершись із Ярополком [у Києві], часто слав до Володимира [послів], кажучи йому іти на приступ до города з боєм, [а] сам замишляв убити Ярополка. Та [через] городян не можна [було] вбити його. Блуд, отож, не змігши, як би його погубити, замислив [учинити це] обманом, кажучи йому не виходити на битву з города. І мовив при цім Блуд Ярополкові: «Кияни посилають до Володимира, говорячи: «Іди на приступ до города з боєм. Ми видамо,— мовляв,— тобі Ярополка».— Утікай із города».

І послухав його Ярополк, і побіг із города, і, прийшовши, заперся в городі Родні [5] на усті Росі. А Володимир увійшов у Київ.

І обложили [вої Володимирові] Ярополка в Родні, і був голод великий у ньому, і єсть примовка й до сьогодні: «Біда, як у Родні». І сказав Блуд Ярополкові: «Чи бачиш ти, скільки воїв у брата твойого? Нам їх не перебороти. Тому мирися ти з братом своїм»,— обманюючи його, це говорив він. І мовив Ярополк: «Нехай буде так». І послав Блуд до Володимира [посла], кажучи: «Збувся,— мовляв,— намір твій. Я приведу,— мовляв,— Ярополка до тебе, а ти приготуй [людей] убити його».

61 Володимир же, це почувши [і] увійшовши у двір теремний отчий, що про нього ми раніш сказали, сів тут із воями і з дружиною своєю.

І сказав Блуд Ярополкові: «Піди до брата свойого і скажи йому: «Що ти мені не даси — те я візьму». Пішов тоді Ярополк, і сказав йому [боярин його] Варяжко: «Не ходи, княже. Уб'ють тебе. Утікай в Печеніги і ти приведеш воїв».

11.VI 978

І не послухав він його, і прибув Ярополк до Володимира. І коли входив він у двері, підняли його два варяги двома мечами під груди, а Блуд зачинив двері і не дав услід за ним увійти своїм. І так убитий був Ярополк.

Варяжко ж, побачивши, що вбито Ярополка, утік із двору в Печеніги і багато воював з печенігами проти Володимира. І той ледве прихилив його [до себе], поклявшись йому.

Кін. 978 або поч. 979

Володимир же став жити з жоною брата, грекинею, а була вона вагітна. Від неї він і родив Святополка. А від гріховного кореня — лихий плід буває. Тому, що була раніш мати його черницею, а, по-друге, [оскільки] Володимир жив із нею, не одружившись, то був він плодом перелюбства. Тим-то й отець його не любив, бо був він од двох батьків: од Ярополка і від Володимира.

Після цього сказали варяги Володимиру: «Се город наш, бо ми здобули його. Тому хочемо ми взяти окуп із них по дві гривні з чоловіка». І мовив їм Володимир: «Пождіте з місяць, поки вам куни [6]

[2] Псалом XL, 10.
[3] Псалом V, 10—11.
[4] Псалом LIV, 24.
[5] *Родень* — форпост на півдні Київської Русі — був дуже укріпленим городом, і розбудовано його у другій пол. X ст. Вважаємо, що це діло могутнього і діяльного Святослава, а не його досить безбарвного сина Ярополка, маріонетки в руках воєвод. Можна висловити твердження, що офіційно Родень (від слова «родьныи» — рідний або від слова «родъ» — гора) називався Святославлем, так найменований, за традицією, на свою честь князем-будівничим. Треба думати, що саме цей город згадує у своєму «Поученні» Володимир Мономах. У 1086—87 рр. він ходив із Переяславля на Правобережжя Дніпра проти половців, відвідавши руські городи Святославль, Торчський, Юр'єв і Красн. Їх (досі, крім Святославля) зідентифіковано; всі вони розташовані в одному невеликому районі Поросся.

[6] *Куна* — грошова одиниця (первісно — хутро куниці) і основа грошової системи стародавньої Русі, що уже в XI ст. була такою: гривня (49, 25 *г* срібла) = 20 ногатам = 25 кунам = 50 різаням = 100 (150) вівериць.

67. Воїни на фоні городської стіни. Золота інкрустація на міді. Родень. XII—XIII ст.

68. Варяги убивають Ярополка Святославича. Мал. XIII (XV) ст.

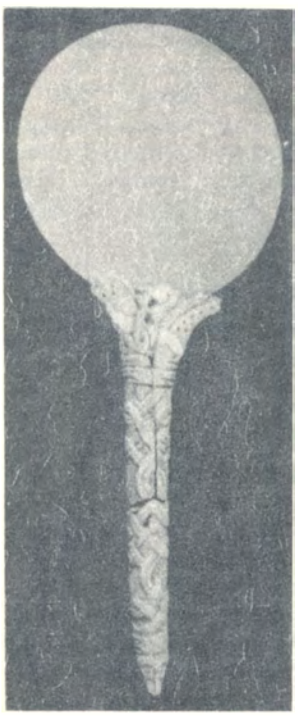
зберуть». І ждали вони місяць, і не дав він їм [окупу], і сказали варяги: «Обдурив ти єси нас. Так що покажи нам путь у Греки». І він сказав *їм*: «Ідіте».

І вибрав він із них мужів добрих, і тямущих, і хоробрих, і роздав їм городи. А інші пішли до Цесарограда. І послав він поперед них послів, кажучи так цесареві [грецькому Василію]: «Ідуть осе до тебе варяги. Не держи їх у столиці, бо того вони натворять тобі в городі, що й тут, але розішли їх нарізно і сюди не пускай ні одного».

69. Наріжний камінь з Борисоглібського собору в Чернігові з зображенням Сімаргла. XII ст.

І став княжити Володимир у Києві один. І поставив він кумири на пагорбі, поза двором теремним: Перуна дерев'яного,— а голова його [була] срібна, а вус — золотий,— і Хорса, і Дажбога, і Стри-
62 бога, і Сімаргла, | і Мокош. І приносили їм [люди] жертви, називаючи *їх* богами, і приводили синів своїх і жертвували [їх цим] бісам, і оскверняли землю требами своїми. І осквернилася жертвами *їхніми* земля Руська і пагорб той. Але преблагий бог не хоче смерті грішникам; на тім пагорбі нині є церква святого Василія [Великого], як ото ми потім скажемо. Та ми до попереднього повернемось.

70. Дзеркало. Бронза, різьблена кість. Родень (?). XI-XIII ст.

71. Перун у Києві. Мал. XIII (XV) ст.

72. Вали дитинця у Білгороді. X ст. Сучасний вигляд.

Володимир же посадив Добриню, вуя свого, в Новгороді. І Добриня, прийшовши в Новгород, поставив кумир Перуна над рікою Волховом, і приносили йому жертви люди новгородські яко богу.

Був же Володимир переможений похіттю до жінок, [і] було йому приведено *шість жон*: Рогнідь, що її посадив він на [річці] Либеді, де ото є нині сільце Передславине [7], і від неї родив чотирьох синів: Ізяслава, Мстислава, Ярослава, Всеволода,— і двох дочок: [Передславу та] ⟨Премиславу⟩; від грекині [він родив] Святополка; від чехині [Аллогії] — Вишеслава, а від другої [чехині Малфріді] — Святослава [і] Станіслава [8]; від болгарині — Бориса і Гліба. І наложниць [було] в нього триста у Вишгороді, триста в Білгороді, а двісті — на Берестовім, у сільці, яке й нині зовуть Берестовим [9].

73. Різьблені капітелі з Борисоглібського собору в Чернігові. XII ст.

---

[7] Очевидно, село це перейшло потім до Рогнідіної дочки Передслави і звідси дістало свою назву.

[8] В Іп. ім'я «Станислав» вписано на середньому полі проти виноски до слова «Святослава», у Хл. «Святослава и Мьстислава».

[9] Руські й іноземні джерела, а також результати наукових розвідок нині подають таку картину шлюбних зв'язків Володимира Святославича. Першою жоною його, за даними ісландських саг та Іоакимівським літописом (Татіщевим), була варяжка Аллогія (Аурлог'я, Олава), мати найстаршого Володимирового сина Вишеслава (в Іп. і Лавр. вона названа чехинею). Другою жоною він силоміць зробив Рогнідь, дочку полоцького князя Рогволода (у Лавр., як зазначалось, її названо ще Гориславою; за Тверським літописом, пізніше вона стала черницею під ім'ям Анастасії). Від Рогніді Володимир мав чотирьох синів: Ізяслава, Ярослава, Всеволода, Мстислава, та двох дочок. Старша, Передслава, була, за Татіщевим, жоною чеського князя ⟨Болеслава III Рудого⟩; твердження це нічим більше не підкріплено, але вчені його й не заперечують; тоді це була його, очевидно, друга жона. Молодшою була ⟨Премислава⟩, яку, за Татіщевим та угорськими джерелами, видали за угорського принца Ласло Сара Лисого; судячи з хронологічних розрахунків, це була його, очевидно, друга жона. Водночас Володимир присилував стати його жоною вагітну удову (грекиню) убитого ним старшого брата Ярополка, сина Святослава від невідомої нешлюбної жони; від грекині Володимир мав не свого сина Святополка-Петра Окаянного. Ще одна його жона, чехиня Малфрідь, напевне, княжого роду, була матір'ю Святослава, який народився раніше від Мстислава у Рогніді, і, очевидно, Стані-

І був він ненаситний на блуд, і, приводячи до себе замужніх жінок і дівчат, він розтлівав їх. Був бо він [такий] жонолюбець, як і Соломон, бо в Соломона було, кажуть, сімсот *жон* і наложниць триста, і мудрий він був, а кінець кінцем погиб. Сей же був невіглас, а кінець кінцем знайшов [вічне] спасіння.

«Велик бо господь, і велика сила його, і розумові його нема числа» [10]. Бо злом є жіноча принада. Як ото сказав Соломон, покаявшись, про жінок: «Не слухай злої жони, бо мед капле із уст її, жони-любодійки; часину тільки насолоджує вона гортань твою, а потім знайдеш [це] гіркішим од жовчі; ті, що туляться до неї, [підуть із] смертю в пекло; по путі бо життя не ходить вона, блудна бо стезя її і нерозважна» [11]. Се так сказав Соломон про перелюбницю.

А про добрих жінок він сказав: «Дорожча вона від каменя многоцінного, радується нею муж її, бо робить вона мужеві своєму добрим усе життя. Добувши вовну і льон, зробить вона потрібне
63 руками своїми. Будучи мов корабель, | вона чинить торг, здалеку збирає собі багатство; і встає вона ще вночі, і дає їжу в домі і діло рабиням. Побачивши ниву — купує *її*, плодами рук своїх вона засадить ниву. Перепоясавши міцно стегна свої, укріпить вона рамена свої на діло; і відчуває вона, що робити — добре, і не гасне світильник її всю ніч. Руки свої простирає вона на корисне, а лікті свої підставляє під веретено. Руки свої вона розтуляє убогим, а плід подасть жебракам. Не клопочеться про дім свій муж її, коли де-небудь він буде. Подвійну одіж зробить вона мужеві своєму, *а* собі черлене і багряне одіння. Примітним буває у воротах муж її, якщо коли сяде він на зібранні зі старійшинами і з жителями землі. Вона зробить покривала і віддасть [їх] на продаж. Уста ж свої одкриває вона розсудливо і до речі мовить язиком своїм. У силу і в красу вона убралась. Милості її піднесли, діти її збагатіли, і муж її похвалить її. Благословенною ж є жона розумна, бо хвалить вона страх господній. Дайте їй од плоду рук [12] її, нехай хвалять у воротах мужа її» [13].

У РІК 6489 [981]. Пішов Володимир до Ляхів і зайняв городи їх — Перемишль, Червен та інші городи, які є й до сьогодні під Руссю.

Сього ж року і вятичів він переміг, і наклав на них данину од плуга, як і отець його брав.

У РІК 6490 [982]. Піднялися оружно вятичі. І пішов на них Володимир, і переміг їх удруге.

У РІК 6491 [983]. Пішов Володимир на ятвягів і взяв землю їх.

І вернувся він до Києва, і приносив жертву кумирам із людьми своїми. І сказали старці і бояри: «Метнемо жереб на хлопця і дівчину, і на кого він упаде,— того заріжемо богам».

А був варяг один [Тури],— двір його був [там], де є нині церква святої Богородиці [Десятинна], що її звів Володимир,— і варяг той
64 прийшов був із Греків і потай держався віри християнської. | І був у нього син [Іван], гарний з лиця і душею, і на сього упав жереб по зависті диявола, бо не терпів [його] диявол, який має владу над усіма; сей був йому наче терен у серці, і прагнув погубити [його] окаянний, і підбурив людей.

І сказали, прийшовши, послані до нього, [варяга]: «Упав жереб на сина твойого, бо зволили боги його собі. Тож учинимо жертву богам». І сказав варяг: «Не боги вони суть, а дерево. Сьогодні є, а завтра вже згнило. Не їдять бо вони, ні п'ють, ні говорять, а зробле-

слава, що з'явився на світ після Бориса і Гліба. Невідома на ім'я жона-болгариня, теж, слід думати, князівського походження, народила двох синів — Бориса-Романа та Гліба-Давида. 989 р. Володимир узяв шлюб (уже за християнським обрядом) з Анною, дочкою візантійського імператора Романа II. Після смерті Анни в 1011 р. Володимир одружився (за німецькими джерелами) з дочкою німецького графа Куно Енінгенського (фон Енінген) на ім'я, очевидно, Аделлю, яка народила дочку Добронігу-Марію, згодом видану за польського князя Казимира І Відновителя. Отже, всього відомо не шість, як сказано в літописі, а сім жон Володимира. Він мав іще двох синів — Позвізда, можливо, від болгарині, який народився після Станіслава, та Судислава (від якої дружини — невідомо). Була у Володимира, за дослідженнями, очевидно, ще одна дочка, невідома на ім'я і невідомо від якої жони; її, «слов'янку», видали, за німецькими джерелами, за німецького (північно-саксонського) маркграфа Бернгарда II, який оженився вдруге. Можна не сумніватись, що у Володимира були ще й інші діти, зокрема, від численних наложниць.

[10] Псалом CXLIV, 3.
[11] Притчі Солом. V, 2—6.
[12] В Іп. і Хл. хибно «устьну».
[13] Притчі Солом. XXXI, 10—31.

74. Світильники. Київ.

75. Свічник.

76. Підрубують сіни під варягом-християнином. Мал. XIII (XV) ст.

ні вони руками з дерева, сокирою і ножем. А бог один єсть, [той], що йому служать греки і поклоняються, бо сотворив він небо, і землю, і людину, і зорі, і сонце, і місяць, і дав життя на землі. А сі боги що зробили? Вони самі зроблені є. Не дам сина свойого бісам».

Вони тоді, пішовши, повідали [се] людям. А ті, взявши оружжя, пішли на нього і рознесли двір довкола нього. Він же стояв на сінях [1] із сином своїм, [і] вони сказали йому: «Дай сина свойого, ми оддамо його богам». А він відповів: «Якщо вони боги є, то нехай пошлють одного [з-між] себе бога і візьмуть сина мойого. А ви чому приносите їм жертви?» І зняли вони крик, і підрубали сіни

12.VII 978 (?) (983?) [2] під ними, а тоді повбивали їх. І не знає ж ніхто, де їх положили, бо люди були тоді невігласами *і* поганами [2].

983 А диявол радувався цьому, не знаючи, що скоро буде погибель йому. Отак бо й раніше старався він погубити рід християнський, але прогонили його хрестом чесним в інших землях. «Тут же,— думав собі окаянний,— тут,— мовляв,— єсть мені житвó, бо тут не вчили апостоли, ні пророки [не] прорекли». Не відав він, що про-

[1] *Сіни* — галерея (веранда) на стовпах.

[2] Є гіпотеза, що історію про вбивство варягів-християн первісно було вміщено під 980 р. після слів «І став княжити Володимир у Києві один».

77. Деревообробні інструменти. Свердла, долота, струг, пили. Родень.

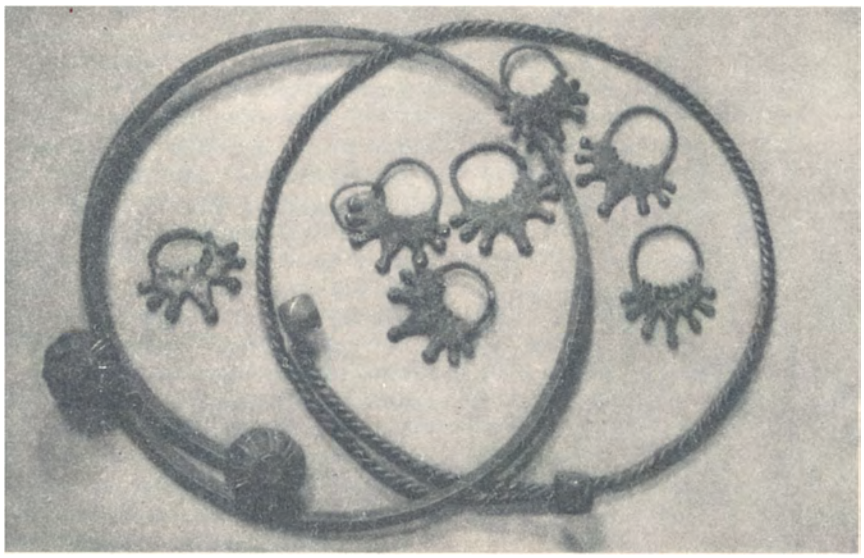
[3] Осія II, 23.
[4] Псалом XVIII, 5.

рок [Осія] сказав [про слова господа]: «І наречу не моїх людей *людьми моїми*» [3]. А про апостолів [Давид] сказав: «По всій Землі розійшлися провіщання їх, і до кінця Всесвіту глаголи їх» [4]. Бо якщо апостоли і не були тут самі, то учення їх, яко труби, звучать по всім
65 світі в церквах. Їх бо ученням побіждаємо ми врага-диявола, топчучи [його] ногами, як ото потоптали його сі два побожники, діставши вінець небесний зо святими мучениками і з праведниками.

984

[1] *Повіз* — обов'язок возити за розпорядженням князя різні вантажі, насамперед сільськогосподарські продукти, або давати для князя чи його людей коней у підводу.

У РІК 6492[984]. Пішов Володимир на радимичів. А був у нього воєвода Вовчий Хвіст, і послав перед собою Володимир Вовчого Хвоста. І стрів він радимичів на ріці Піщані, [і] побідив Вовчий Хвіст радимичів. Тому й дражнять руси радимичів, кажучи: «Піщанці од вовчого хвоста втікають». Були ж радимичі із роду ляхів і, прийшовши, тут поселилися. І платять вони данину Русі, і возять повіз [1] і до сьогодні.

78. Гривна і семипроменеві кільця радимичів. Мідь, лиття. XI—XII ст.

985

[1]*Колодники* — полоняники, забиті в дерев'яні кайдани-колодки.

У РІК 6493[985]. Рушив Володимир на Болгар з Добринею, вуєм своїм, у човнах, а торків берегом [Волги] привів на конях, і так переміг болгар. І сказав Добриня Володимирові: «Оглядав я колодників [1], і всі вони є в чоботях. Сим данини нам не платити, підемо оба шукати тих, що в постолах». І вчинив мир Володимир з болгарами, і поклялися вони межи собою, і сказали болгари: «Тоді хай не буде миру межи нами, коли камінь стане плавати, а хміль — тонути». І вернувся Володимир до Києва.

У РІК 6494[986]. Прийшли болгари віри магометанської, говорячи: «Ти князь єси мудрий і тямущий, а не знаєш закону. Увіруй-но в закон наш і поклонися Магомету». Володимир запитав: «Яка є віра ваша?» І вони сказали: «Ми віруємо в бога, а Магомет нас учить, наказуючи робити обрізання, а свинини не їсти, і вина не пити, а по смерті з жінками чинити похіть блудну. Дасть Магомет кожному по сімдесят жінок красивих, і вибере одну красиву, і складе красу всіх на [неї] одну, і та́ буде йому за жону. Тут же, сказав він, нале-
66 жить чинити всякий | блуд. Якщо ж на сьому світі хто буде убогим, то [таким буде] й там. Якщо ж багатим він є тут, то [таким буде] й там». І багато іншої облуди [вони говорили], що про неї й писати не можна сорома ради. Володимир же слухав їх, бо сам любив жінок і многоблудство, і вислухав [це все] з насолодою. Але се було йому не до вподоби: обрізання, і про їду свинячого м'яса, а про пиття — особливо. Він сказав: «Русі веселість — пиття, ми не можем без сього бути».

986

[1] Німцями на Русі називали — і в давнину, і пізніше — всяких іноземців; тут ідеться про італійців-католиків; папою римським тоді був Іоанн XV.

А потім прийшли німці [1] з Риму, говорячи: «Прийшли ми, послані папою». І сказали вони йому: «Мовив тобі папа: «Земля твоя [така], як земля наша, а віра ваша не [така], як віра наша. Віра

бо наша — світло. Ми поклоняємось богові, який сотворив небо, і землю, і зорі, і місяць, і всяке дихання, а боги ваші — дерево суть». Володимир тоді запитав: «Яка є заповідь ваша?» І вони сказали: «Постити по змозі. «Якщо хто п'є чи їсть — усе во славу божу» [2],— мовив учитель наш апостол Павло». Володимир же сказав німцям: «Ідіть назад, бо предки наші сього не прийняли».

Коли почули це жиди хозарські, [то] прийшли вони, кажучи: «Чували ми, що приходили болгари і християни, навчаючи тебе кожен віри своєї. Християни ж вірують [у того], що його ми розп'яли, а ми віруємо в єдиного бога Авраама, Ісаака, Іакова». І запитав Володимир: «Який є закон ваш?» Вони ж сказали: «Обрізатися, і свинини не їсти, ні заячини, суботи додержувати». Він тоді запитав: «То де єсть земля ваша?» І вони сказали: «В Єрусалимі». Він же спитав: «А чи там вона єсть нині?» І вони сказали: «Розгнівався бог на предків наших, і розточив нас по землях за гріхи наші, і віддана була земля наша християнам». Володимир тоді мовив: «То як ви інших учите, коли самі ви одкинуті богом? Якби бог любив вас, то не були б ви розкидані по чужих землях. Чи ви замишляєте, щоб і нам таке лихо прийняти?»

А потім до Володимира греки прислали філософа [Кирила],
67 говорячи так: «Чували ми, що приходили болгари, повчаючи тебе
прийняти віру свою. Але їхня віра оскверняє небо і землю, бо вони прокляті суть більше од усіх людей, уподобившись Содому і Гоморрі, на яких ото напустив бог каміння розжарене, і потопив їх, і потонули вони. Отак і сих жде день погибелі їх, коли прийде бог судити на землю і погубити всіх, що чинять беззаконня і скверну діють. Ці ж підмивають зади свої, обливавшись водою, і в рот [її] вливають, і по бороді мажуть [нею], згадуючи Магомета. Так же й жінки їхні чинять таку саму скверну та інше, ще гірше: чоловічі [викиди] од злягання вони поїдають».

Коли почув це Володимир, він плюнув на землю, сказавши: «Нечисте се діло».

Сказав тоді філософ: «Чували ми й се, що приходили з Риму німці учити вас віри своєї. Їхня ж віра мало од нашої різниться, хоча вони служать на опрісноках, сиріч облатках, але їх бог не заповів, а повелів на хлібі служити. Він поучив апостолів, узявши хліб і сказавши: «Се єсть тіло моє, яке ламаю за вас». Так само і чашу взявши, він сказав: «Се єсть кров моя нового завіту» [3]. Сі ж цього не роблять, і не додержали вони правил віри».

Сказав тоді Володимир: «Прийшли до мене жиди, мовлячи: «Німці і греки вірують [у того], що його ми розп'яли». Філософ на це сказав: «Воістину ми в того віруємо. Їхні бо пророки передрекли, що родиться бог, а інші — що його розіпнуть *і погребуть,* і що він на третій день воскресне і зійде на небеса. Вони ж тих пророків побивали, а других нищили. Коли ж збулося пророцтво їх — зійшов він на землю і, розп'яття прийнявши, воскрес і на небеса вознісся,— то сих же покаяння ждав він сорок і шість літ, *і* не по-
68 каялися вони. І послав він на них римлян, вони городи їхні розбили,
а самих розточили по землях, і пробувають вони в рабстві [по різних] краях».

Спитав тоді Володимир: «Для чого зійшов бог на землю і страждання таке прийняв?» І, відповідаючи, сказав філософ: «Якщо хочеш ти, княже, послухати, *то скажу я тобі* з початку, для чого зійшов бог на землю». Володимир на це мовив: «Я послухати рад».

І став філософ говорити так [4]:

«З самого початку, в перший день, сотворив бог небо і землю. У другий день сотворив він твердь [небесну], що єсть посеред води. Сього ж дня розділилися води: половина їх зійшла на твердь, а половина їх — під твердь. У третій день сотворив він море, ріки, джерела і сімена. У четвертий *день* — сонце, і місяць, і зорі, і прикрасив бог небо.

Коли ж побачив [це] перший із ангелів, старійшина чину ангельського, намислив він собі, сказавши: «Зійду я на Землю

[2] Перше посл. Павла до корінфян X, 31.

[3] Єванг. від Матфія XXVI, 26—28.

[4] Подальшу велику розповідь філософа, що переростає в популярний у християнсько-учительній літературі діалог, де проповідник-християнин відповідає на короткі запитання царя-поганина і викладає йому основи християнства, скомбіновано з біблійних цитат, доповнених деякими апокрифічними та іншими деталями. У примітках до цієї розповіді подаємо джерела опорних її моментів, за якими легко знайти і джерело того чи іншого тексту.

і візьму Землю, і поставлю престол свій на оболоках північних, і буду подобен богу»[5]. І тут [бог] одразу звергнув його, чин десятий, з небес, а вслід за ним упали [й ті], що були під ним[6]. Було ж ім'я врагу [тому] Сатанаїл, і на його місце поставив [бог] старійшину Михаїла. Сатана ж, обманувшись у помислі своїм і відпавши од первісної слави, назвався противником богу.

А потім, у п'ятий день, сотворив бог китів, і гадів, і риб, і птиць пернатих, і звірів, і скотів, і гадів земних. У шостий же день сотворив бог людину. В сьомий день, який є суботою, опочив бог од трудів своїх[7].

І насадив бог рай на сході в Едемі, і ввів бог сюди чоловіка, якого він сотворив, і заповів йому їсти з усякого дерева, а з одного древа не їсти,— яке є для пізнання зла і добра. І пробува́в Адам у раю, і бачив бога, і славив [його]; коли ангели славили бога — і він з ними.

І наслав бог на Адама сон, і заснув Адам, і, взявши бог одно ребро в Адама, сотворив йому жону і привів її до Адама. І сказав
69 Адам: «Сé — кість од кості моєї і плоть | од плоті моєї. Вона буде
зватися жоною». І назвав Адам імена всім скотам, і птицям, і звірам, і гадам, і самим ангелам нарік імена. І підкорив бог Адамові звірів і скотів, і володів він *ними* усіма, і вони слухали його[8].

Диявол же, побачивши, яку почесть воздав бог людині, позавидував їй, обернувся в змія, і прийшов до Єви, і сказав їй: «Чому не їсте ви із древа, що є посеред раю?» І мовила жона до змія: «Сказав бог: «Не їжте, а то умрете смертю». І сказав змій до жони: «Смертю не умрете, але відає бог, що в той же день, коли ви з'їсте з нього, відкриються очі ваші, і будете ви, яко бог, що розуміє добро і зло».

І побачила жона, що добре древо [це] для їжі. І, взявши [плід], з'їла жона, і дала мужеві своєму, і їли вони обоє. І відкрилися очі їм, і зрозуміли обоє, що вони є нагими, і зшили з листя смоковного оперізання. І сказав бог [Адамові]: «Проклята земля за діла твої, у печалі будеш ти їсти усі дні живоття твойого». І сказав господь бог: «Коли як-небудь простре ви обоє руки і візьмете із древа життя — то житимете вічно».

І вигнав господь бог Адама з раю, і сів він навпроти раю, плачучи і обробляючи землю, і порадувався сатана з прокляття землі[9]. Се [було] наше перше падіння *і* гірка розплата — одпадіння від ангельського життя.

І родив Адам Каїна і Авеля, і був Каїн ратаєм, а Авель пастухом. І приніс Каїн од плодів земних [дари] богові, і не прийняв бог дарів його. Авель же приніс од ягнят первістка, і прийняв бог дари Авелеві. Сатана тоді ввійшов у Каїна і підбурював Каїна на вбивство Авеля. І сказав Каїн Авелеві: «Вийдемо на поле». І коли вони вийшли, став Каїн [на Авеля] і хотів убити його, *і* не вмів він убити його. І сказав йому сатана: «Візьми камінь і вдар його». І вбив він Авеля, і сказав бог Каїнові: «Де є брат твій?» Він же одказав: «Хіба я сторож є братові моєму?» І прорік бог: «Кров брата твойого волає до мене. Будеш ти стогнати і трепетати до кінця живоття свойого».
70 Адам же і Єва плакали, а ди|явол радувався, сказавши: «Йому бог
почесть воздав, а я зробив так, що одпав він од бога, і ось нині призвів його до плачу».

І плакали вони обоє за Авелем тридцять літ, і не згнило тіло його, і не вміли вони погребти його. І за велінням божим прилетіло двоє пташенят. Одно з них померло, а друге викопало ямку, поклало померлого і погребло. Побачивши ж се, Адам і Єва викопали удвох йому яму, і положили Авеля, і погребли його з плачем[10].

А коли Адамові було двісті і тридцять літ, родив він [сина] Сифа і двох дочок. І взяв óдну Каїн, а другу Сиф, і од сього розплодилися люди на землі. І не пізнали вони тогó, який сотворив їх, сповнилися блуду, і всякої нечистоти, і вбивства, і зависті, і жили поскотському люди. І один Ной був праведен у роду сьому, і родив він три сини — Сима, Хама *та* Яфета[11].

[5] Ісайя XIV, 13—14.

[6] За християнським ученням, міфічні ангельські чини діляться на три ієрархії, чи лики: вищий (серафими, херувими, престоли), середній (владарства, сили, власті) і нижчий (начала, архангели, ангели); десятий чин, воєвода небесних сил — архістратиг Михаїл; до нього це місце посідав Сатанаїл.

[7] Цей текст — виклад першої глави Книги Буття.

[8] Попереднє — виклад другої глави Книги Буття; додано апокрифічну деталь, що Адам із ангелами славили бога.

[9] Виклад третьої глави Книги Буття; додано апокрифічну подробицю про радість диявола з приводу прокляття богом землі.

[10] Виклад четвертої глави Книги Буття з великим апокрифічним додатком про те, що Каїн не знає, як убити Авеля, що Адам і Єва плакали, що тіло Авеля було нетлінним і що поховали вони сина, навчившись цього у пташенят.

[11] Виклад п'ятої і частково шостої глави Книги Буття.

І сказав бог: «Не буде перебувати дух мій серед людей». І сказав він [іще]: «Погублю людину, що її сотворив я. [Погублю всіх], од людини до скотини». І сказав бог Ноєві: «Зроби ковчег, у довжину триста ліктів, а в ширину — п'ятдесят, а заввишки — тридцять ліктів»,— бо в Єгипті ліктем сажень зовуть.

Робив же він ковчег сто літ, і [коли] Ной говорив, що бути потопу, насміхалися з нього люди. А коли зробив він ковчег, сказав господь бог Ноєві: «Увійди ти, і жона твоя, і сини твої, і невістки твої, і введи їх до себе — по парі од усього *скоту, і птиць,* [і] гадів». І ввів Ной [усіх], як ото наказав йому бог. І навів бог потоп на Землю, і втопилась усяка плоть, а ковчег плавав на воді. Коли ж вода спала, вийшов Ной, і сини його, і жона його, і од сих населилася земля [12].

[12] Виклад шостої, сьомої і восьмої глав Книги Буття.

І було людей багато, і [всі] одномовні, *і* сказали вони один одному: «Зведемо башту до небес». І почали вони зводити, і старійшиною їм був Неврод. І сказав бог: «Намножилося людей, і помисли їх суєтні». І зійшов бог [на Землю], і розрізнив народи на сімдесят і *на* дві мови. Адамову ж мову не було забрано в Євера, бо той один не прилучився до безумства їх, мовивши так: «Якби сказав бог
71 людям баш|ту на небо робити, то повелів би сам бог словом [своїм], як ото сотворив він небеса, і землю, і море, і все видиме і невидиме». Через те його мова не перемінилася, од сього [Євера] пішли євреї. [І] розділилися [люди] на сімдесят і одну мову, і розійшлися вони по землях [13]; кожен прийняв свій звичай, і по науценню диявола ті лісам і джерелам приносили жертви, а [ті] — рікам, і не спізнали вони бога. Від Адама ж до потопу [було] літ 2242, а від потопу до розділення народів 529 літ.

[13] Виклад одинадцятої глави Книги Буття; додано деталь про участь Неврода у побудові башти і апокрифічну репліку Євера.

Потім же диявол увергнув людей в [іще] більший обман, і стали вони кумири робити: ті — дерев'яні й мідяні, і другі — мармурові, золоті і срібні. І поклонялися вони їм, і приводили синів своїх і дочок своїх, і заколювали [їх] перед ними, і була вся земля осквернена. А починателем же кумиротворення був Серух: він бо робив кумири на честь померлих людей — тим, що були царями, [і] другим хоробрим [людям], і волхвам, і жонам-перелюбницям. Цей же Серух родив [Нахора, а Нахор] Фарру, а Фарра родив три сини — Аврама, і Нахора, і Арана. Фарра також робив кумири, навчившись у отця свого. Аврам же, дійшовши істини [і] глянувши на небо, *побачив зорі і небо* і сказав: «Воістину той єсть бог, який сотворив небо і землю, а отець мій обманює людей». І мовив Аврам: «Іспитаю богів отця свойого». І сказав він [до Фарри]: «Отче! Обманюєш ти людей, роблячи дерев'яних кумирів. Той єсть бог, який сотворив небо і землю». І взявши Аврам вогонь, запалив ідолів у храмі. Коли ж побачив се Аран, брат Аврамів, [то], дбаючи про ідолів, хотів умчати ідолів, і сам згорів тут Аран. І помер він раніш від отця, бо до сього не вмирав син раніш від отця, а отець раніше від сина. І од сього [часу] почали вмирати сини раніше від отців [14].

[14] Весь епізод про приношення жертв лісам, джерелам, рікам, де маємо відгомін руського поганства, і про кумиротворення — апокрифічний.

І возлюбив бог Аврама, і сказав бог Аврамові: «Вийди з дому отця твойого і піди в землю, в яку я тобі покажу. І я сотворю од тебе народ великий, і благословлять тебе *всі* племена земні». І вчинив
72 Аврам, як ото заповів йому бог, і взяв Аврам Лота, синівця сво|го,— а був же йому Лот шурином і синівцем, бо Аврам узяв був [за себе] дочку брата Арана, Сару. І прийшов він у землю Хананейську до дуба високого, і сказав бог Аврамові: «Потомству твоєму дам я землю оцю». І поклонився Аврам богові. Аврам же був сімдесяти літ, коли вийшов він із Харрану [15].

[15] Виклад початку дванадцятої глави Книги Буття; Аврам тут має 75 літ; за Біблією, Сара була не дочкою, а сестрою Арана, дочкою Фарри; була вона сестрою (але від другої матері) і свого чоловіка Аврама.

Сара ж була неплідною, боляща непліддям. *Тому* сказала Сара Аврамові: «Увійди-но до рабині моєї». І взявши Сара Агар, дала її мужеві своєму. І ввійшов Аврам до Агарі, і зачала Агар, і родила сина *Агар,* і назвав *його* Аврам Ізмаїлом. А був же Аврам вісімдесяти і шести літ, коли родився Ізмаїл. Потім же, зачавши, Сара родила [йому] сина, і нарік він його ім'ям Ісаак. І повелів бог Аврамові обрізати дитинча, і обрізав [його] Аврам на восьмий день [16].

[16] Виклад початку й кінця шістнадцятої та початку двадцять першої глави Книги Буття; після 99 років життя Аврам був названий Авраамом.

І возлюбив бог Авраама і плем'я його, і нарік його народом своїм, і оддgolив його від [інших] народів, назвавши людьми своїми. І сей Ісаак виріс, Авраам же жив сто сімдесят і п'ять літ, і помер він, і був похований. А коли Ісааку було шістдесят літ, родив він двох синів — Ісава й Іакова. Ісав же був лукавий, а Іаков праведний. І сей Іаков робив у вуя свого [Лавана] заради дочки його, заради меншої, [Рахілі], сім літ. І не дав йому її Лаван, вуй його, сказавши: «Старшу візьми». І дав він йому Лію, старшу, а заради другої [зажадав], сказавши йому: «Роби другі сім літ». І він робив другі сім літ заради Рахілі, і взяв собі двох сестер, і од них же родив вісім синів: [од Лії] — Рувима, Симеона, Левія, Іуду, Ісахара й Завулона; [од Рахілі] — Іосифа та Веніаміна; а від двох рабинь [Валли і Зелфи] — Дана, Неффалима, Гада, Асира. І од сих розплодилися жиди [17].

Іаков же сей вийшов у Єгипет ста і тридцяти літ із родом своїм числом шістдесят і п'ять душ, а пожив у Єгипті сімнадцять літ і помер. І було в рабстві потомство його чотириста літ [18].

Серед. XIII ст. до н. е.
1290—1224 до н. е.

По сих же літах посилились люди жидівські і намножилися, а єгиптяни утискували їх роботою. У сі ж часи родився в жидів Мойсей, і сказали волхви єгипетські царю [своєму Рамзесові?]:
73 «Родилося дитя | в жидів, яке погубить Єгипет». Цар тут одразу
повелів щойно народжених дітей жидівських вкидати в ріку [Ніл]. І мати Мойсеєва [Іоахaведа], злякавшись, що його погублять, взяла немовля, вложила *його* в кошик і, віднісши, поставила [кошик] у лузі. У сей же час прийшла дочка фараонова Фермуфі купатися. І побачила вона дитя, яке плакало, і взяла його, і пощадила його, і нарекла його ім'ям Мойсей, і виростила його [19].

І було дитя воно гарне, і коли мало воно чотири роки, то привела його дочка фараонова до отця свого фараона, а як побачив фараон Мойсея, [то] став фараон любити дитину. Мойсей же, [якось] хапаючись за шию цареву, скинув вінець із голови царевої і наступив на нього. Побачивши ж [це], волхв сказав цареві: «О царю! Погуби отроча се. Бо коли ти не погубиш — погубить він увесь Єгипет». Та не послухав його цар, а ще повелів не погубляти дітей жидівських.

1224—1214 до н. е.

Коли ж Мойсей виріс, то став він великим [мужем] у домі фараоновім. Але настав інший цар [Мернепта?], *і* позавидували йому, [Мойсеєві], бояри. Мойсей же убив єгиптянина, [що зобиджав єврея, і] втік із Єгипту. І прийшов він у землю Мадіамську, і, ходячи по пустині, навчився од ангела Гавриїла про сотворення всього світу, і про першу людину, і [про тих], що були після неї, і про потоп, і про змішання народів, [і] скільки хто літ жив, і про зоряний хід і число [їх], і про розмір Землі, і всякої мудрості.

А потім з'явився йому бог у купині, вогнем, і сказав йому: «Побачив я біду людей моїх в Єгипті, і зійшов забрати їх од рук єгипетських, *і* вивести їх із землі тієї. Ти ж іди до фараона, царя єгипетського, і скажи йому: «Пусти ізраїля, нехай вони три дні приносять требу господу богу». Якщо не послухає тебе цар єгипетський — поб'ю його всіма чудесами моїми» [20].

І прийшов Мойсей, і не послухав його фараон, і напустив бог десять кар на фараона: перша — криваві ріки; друга — жаби; третя — мошки; четверта — песячі мухи; п'ята — падіж на скот; шоста — запалення з наривами; сьома — град; восьма — сарана; де-
74 в'ята — тьма на три дні; | десята — мор серед людей,— тому десять
кар було [напущено] на них, що десять місяців топили вони дітей жидівських. Коли ж настав мор у Єгипті, то сказав фараон Мойсеєві *і* брату його Аарону: «Ідіте обидва звідси скоріш!» Мойсей тоді, зібравши людей жидівських, пішов із землі Єгипетської [21].

І вів їх господь у путь по [Аравійській] пустині до Червоного моря, і йшов перед ними вночі стовп вогняний, а вдень — хмарний.

Коли ж почув фараон, що втікають люди, погнав він за ними і притиснув він їх до моря. Побачивши ж [се], закричали люди

[17] Виклад початку і середини двадцять п'ятої, середини двадцять дев'ятої і кінця тридцять п'ятої глави Книги Буття.

[18] Виклад матеріалу із глав Книги Буття XLVI, 26; XLVII, 9; XLVII, 28 та з Книги Вихід XII, 40; у Біблії рід Іакова числить 66 душ, а перебування євреїв у Єгипті визначено в 430 літ.

[19] Виклад середини першої і початку другої глави Книги Вихід; з апокрифічною деталлю прослова єгипетських волхвів. Час володарювання фараона Рамзеса II обчислюють по-різному: 1317—1251; 1301—1234; 1298—1232 рр. до н. е. та ін., і відповідно пересувають час царювання його сина Мернепти; приймаємо хронологію найновіших досліджень: 1290—1224 та 1224—1214 рр. до н. е.

[20] Виклад середини другої, початку, середини та кінця третьої глави Книги Вихід; з апокрифічною історією про вінець фараона та про науку Мойсея в архангела Гавриїла.

[21] Розповідь про десять божих кар міститься в главах сьомій — дванадцятій Книги Вихід.

жидівські на Мойсея, кажучи: «Нащо вивів ти нас на смерть?» І заволав Мойсей до бога, і сказав господь: «Чого ти волаєш до мене? Удар жезлом по морю!» І вчинив Мойсей так, і розступилася вода надвоє, і ввійшли сини ізраїлеві в море. Побачивши ж [се], фараон погнав за ними, а сини ізраїлеві пройшли [море] посуху. *І* коли вони вийшли на берег, то зступилося море над фараоном і над воями його [22].

[22] Виклад кінця тринадцятої і основних місць чотирнадцятої глави Книги Вихід.

І возлюбив бог ізраїля, і йшли вони од моря три дні по [Сінайській] пустині, і прийшли в Мерру. А вода тут була гірка, і заремствували люди до бога. І показав їм *господь* дерево, і поклав його Мойсей у воду, і води стали солодкими.

Потім же знову заремствували люди на Мойсея і на Аарона, кажучи: «Лучче нам було [б померти] в Єгипті, коли їли ми м'яса, і жиру, і хліба досита». І сказав господь бог Мойсеєві: «Чув я нарікання синів ізраїлевих»,— і дав він їм манну їсти.

Потім же дав він їм закон на горі Сінайській. Та коли Мойсей вийшов на гору [Хорив] до бога, то вони, відливши телячу голову, поклонилися [їй], яко богу, і Мойсей посік їх три тисячі числом [23].

[23] Виклад кінця п'ятнадцятої, початку шістнадцятої глави, глави дев'ятнадцятої та 8-го і 28 віршів тридцять другої глави Книги Вихід.

Потім же знову заремствували вони на Мойсея і на Аарона, що не було води, і сказав господь Мойсеєві: «Удар жезлом у камінь». [Мойсей же] сказав: «А якщо з сього каменя ми оба не випустимо води?» І розгнівався господь на Мойсея, що не возвеличив він господа. І не ввійшов він у землю обітовану через це і через нарі-
75 кання тих [людей]. Але вивів його [бог] на гору Вамську і пока|зав йому землю обітовану, і помер Мойсей тут на горі [24].

XII ст. до н. е.

[24] Виклад першої половини двадцятої глави Книги Чисел, а також першої половини тридцять четвертої глави Книги Второзаконня. Подальший старозавітний матеріал — це загальний виклад Книги Ісуса Навіна, Книги Суддів Ізраїлевих, Першої і Третьої Книги Царств.

І взяв владу Ісус Навін. Сей прийшов у землю обітовану, і перебив хананейське плем'я, і вселив на їхнє місце синів ізраїлевих. А коли Ісус помер, замість нього став суддя Іуда; інших суддів було чотирнадцять. При них же, забувши бога, що вивів їх із Єгипту, стали [сини ізраїлеві] служити бісам. І розгнівався бог, *і* віддав він їх іноплемінникам на розкрадення. А коли вони починали каятися,— милував їх. І знову вони ухилялися на служіння бісам. Після сих же служив Ілій-жрець, а потім Самуїл-пророк. [І] сказали люди Самуїлу: «Настанови нам царя» [25]. І розгнівався бог на ізраїля, і настановив він над ними царя Саула, але Саул не схотів ходити під законом господнім.

XI ст. до н. е.

Бл. 1024 до н. е.

1004 до н. е.

Вибрав [тоді] господь Давида, настановив його царем над ізраїлем, і вгодив Давид богу. Сьому Давидові поклявся бог, що із племені його родиться бог, і він першим став пророкувати про втілення боже, сказавши: «Із утроби перед ранньою зорею породив я тебе» [26]. Сей же пророкував сорок літ і помер.

[25] Перша Кн. Царств VIII, 6.
[26] Псалом CIX, 3.

965 до н. е.

А по ньому царствував *і* пророкував син його Соломон, який спорудив церкву богові і назвав її Святою святих. І мудрим він був, але під кінець впав у гріх; царствував він сорок літ і помер.

926 до н. е.

926—910 до н. е.

926—907 до н. е.

По Соломоні ж царствував син його Ровоам; при цьому розділилося царство Жидівське надвоє — в Єрусалимі одне, а друге — в Самарії [27]. В Самарії ж царствував Ієровоам, холоп Соломонів, який зробив дві корови золоті і поставив одну в Вефілі на пагорбі, а другу — в Єндані, сказавши: «Се два боги твої, ізраїлю!» [28] І поклонялися [їм] люди, а бога забули. Так само і в Єрусалимі *стали* забувати бога *і* почали кланятися Ваалові, тобто богові війни, що ним є Арей, і забули бога предків своїх.

[27] В Іп. хибно «въ Сурии», у Хл. «Самаріи».
[28] Третя Кн. Царств XII, 28.

І став бог посилати до них пророків. Пророки ж стали осуджувати *їх* за беззаконня їхні і за служіння кумирам, а вони стали побивати пророків, які їх осуджували. І розгнівався бог на ізраїля
76 вельми, і | сказав: «Одкину *я їх* од себе і призову інших людей, що будуть мене слухати, а якщо вони согрішать,— не спом'яну беззаконня їх» [29]. І став він посилати пророків, говорячи: «Пророкуйте про одкинення жидів і про прикликання [інших] народів» [30].

[29] Джерело цитати встановити не вдалося.
[30] Так само.

Бл. 755—725 до н. е.

Першим же став пророкувати Осія, кажучи: «Покінчу я з царством роду ізраїлевого, і сокрушу лук ізраїлів, і не буду більше милувати роду ізраїлевого, але, відмітаючи, одкинуся від них,— говорить господь,— і будуть блукати вони межи народами» [31]. Ієре-

[31] Осія I, 4—6 і IX, 17.

мія ж сказав [про слова господа]: «Хоч би став [перед мене] Самуїл і Мойсей,— я не помилую їх» [32]. І ще той же Ієремія сказав: «Так говорить господь: «Тож поклявся я ім'ям моїм великим, що віднині [не] буде ніде ім'я моє вимовлятися устами іудейськими» [33]. Ієзекіїль же сказав: «Так говорить господь Адонай: «Я розсію вас і всі останки твої [розвію] по всіх вітрах, бо святилище моє осквернили ви всіма мерзотами твоїми, і відкину я тебе, і не помилую більше» [34]. Малахія ж сказав: «Так говорить господь: «Уже нема мого благовоління до вас, бо од сходу і до заходу прославиться ім'я моє межи народами, і на всякому місці будуть приносити фіміам імені моєму і чисту жертву, бо великим [буде] ім'я моє між народів; через це оддам я вас на ганьбу і на розсіяння поміж усіма народами» [35]. Ісайя великий сказав: «Так говорить господь: «Простру на тебе я руку свою, згною тебе, і розсію тебе, і не приведу тебе знову». І ще той же [пророк] сказав [про слова господа]: «Зненавидів я празники ваші і новомісяччя ваші, *і субот ваших я* не приймаю» [36]. Амос же пророк сказав: «Слухайте слово господа: «Я зніму плач за вас; рід ізраїлів упав і не встане знову» [37]. Малахія ж сказав: «Так говорить господь: «Пошлю я на вас прокляття, і проклену благословення ваше, і розорю, і не буде [мене] між вас» [38]. І багато пророкували вони про відкинення їх.

Сим же пророкам повелів бог пророкувати про прикликання інших народів замість них. [І] став волати Ісайя, так говорячи
77 [про слова господа]: «Од мене бо вийде закон, і суд мій | [буде] світлом народам. Наближається швидко правда моя, [спасіння моє] прийде, і на рамено моє народи уповають» [39]. Ієремія ж сказав: «Так говорить господь: «І встановлю я родові Іудиному завіт новий, даючи закони для зрозуміння їм, і на серцях їхніх напишу [його], і буду я їм богом, а вони будуть моїми людьми» [40]. Ісайя ж сказав [про слова господа]: «Старе минуло, а нове я провіщаю, і провіщання раніш [від здійснення] явлено буде вам. Співайте господеві пісню нову». «Слугам моїм буде дано ім'я нове, яке благословиться по всій Землі. Дім мій домом молитви назоветься для всіх народів». Той же Ісайя говорить: «Покаже господь руку свою святую перед усіма народами — [і] всі кінці Землі побачать спасіння, [дане] богом нашим» [41]. Давид же [говорить]: «Хваліте господа, всі народи, прославляйте його, всі люди» [42].

Коли так бог возлюбив нових людей, сказавши їм, що зійде до них сам, і з'явиться у плоті людській, і постраждає за гріх Адамів, то стали [пророки] пророкувати про втілення боже, і найперше Давид, говорячи: «Сказав господь господеві моєму: «Сядь одесну́ю мене, поки [не] покладу я ворогів твоїх до підніжжя ніг твоїх» [43]. І ще: «Сказав господь до мене: «Ти син мій єси, я нині родив тебе» [44]. Ісайя ж сказав: «Не посол, ні вісник, а сам господь, прийшовши, спасе нас». І ще: «Дитя бо родилося нам, владицтво його — на раменах його, і наречуть ім'я йому: Великого Світу Ангел. І велика влада його, і світові його немає кінця». І ще: «Тож у череві діва зачне, і родить сина, і наречуть його ім'ям Еммануїл» [45]. Міхей же сказав: «*І* ти, Віфлієме, доме Єфрафи, хіба малий [46] ти єси між тисячами Іудиними? Із тебе бо вийде той, котрий буде старійшиною князів їхніх [47] в Ізраїлі [і] походження котрого — од днів вічності. Тому облишить він [їх] до пори, [поки] родить та, що має родити, і [тоді] інші з братів його вернуться до синів ізраїлевих» [48]. Ієремія ж сказав: «Се бог наш, і [ніхто] інший не дорівняється йому. Знайшов він усі путі премудрості і дав [її] Іакову, слузі своєму. А після
78 цього він на Землі з'явився | і жив між людьми» [49]. І ще: «Людина він є. І хто спізнає, що він бог є? Як людина ж — він умирає» [50]. Захарія ж сказав: «Не послухали вони сина мойого, і я не почую їх»,— говорить господь» [51]. І Осія сказав: «Так говорить господь: «Плоть моя — від них» [52].

Пророкли ж вони і про страждання його, кажучи [так], як ото мовив Ісайя: «О горе душам їх! Бо лиху раду вони врадили, кажучи: «Зв'яжемо праведника». І ще той же [пророк] сказав: «Так говорить

627 — бл. 587 до н. е.

32 Ієремія XV, 1.
33 Ієремія XLIV, 26.

597—571 до н. е.

34 Ієзекіїль V, 10—11.

740—701 до н. е.

35 Малахія I, 10—11 і II, 9.

Бл. 755 до н. е.

36 Ісайя I, 25, 13—14.
37 Амос V, 1—2.
38 Малахія II, 2.
39 Ісайя LI, 4—5.
40 Ієремія XXXI, 31—32.
41 Ісайя XLII, 9—10; LVI, 5, 7; LII, 10.
42 Псалом CXVI, 1.
43 Псалом CIX, 1.
44 Псалом II, 7.
45 Ісайя XXXV, 4; IX, 6—7; VII, 14.
46 В Іп. хибно «моглъ», у Хл. «менши».
47 В Іп. «быти князь их», у Хл. «иже упасет люди моа».
48 Міхей V, 2—3.
49 Варух III, 36—38 (Ієремії ці слова приписані помилково).
50 Джерело цитати встановити не вдалося.
51 Захарія VII, 13.
52 Осія XII, 9 (цитата видозмінена).

господь: «Я не чиню опору, ні противлюся, ні говорю всупереч. Хребет мій я оддав на удари, і щоки мої — на побої, і лиця свого я не одвернув од наруги [і] *оплювання*»[53]. Ієремія ж сказав [про слова іудеїв]: «Прийдіте, вкладемо [отруйне] дерево в їжу його [і] відторгнемо од землі життя його»[54]. Мойсей же сказав про розп'яття його: «Побачите ви життя ваше, що буде висіти перед очима вашими»[55]. І Давид сказав: «Чому хвилюються народи?»[56] Ісайя ж сказав: «Як вівця, він ведений був на заклання»[57]. Ездра ж сказав: «Благословен бог, що розпростер руки свої і спас Єрусалим»[58].

І про воскресіння його вони теж говорили. Давид [сказав]: «Устань, боже, суди землю, бо ти успадкуєш усі народи»[59]. *І ще: «Устав, немов зі сну, господь»*[60]. І ще: «Хай воскресне бог, і *хай* розточаться вороги його»[61]. І ще: «Воскресни, господи боже мій, нехай вознесеться рука твоя»[62]. Ісайя ж сказав: «Ви, що зійшли в край тіні смертної,— світло возсіяє на вас»[63]. Захарія ж сказав: «І ти задля крові завіту твойого випустив єси в'язнів своїх із рову, що не мав води»[64]. І багато іншого пророкували вони про нього, що й збулося все».

[53] Ісайя III, 9—12; L, 5—6.
[54] Ієремія XI, 19.
[55] Второзаконня XXVIII, 66.
[56] Псалом II, 1.
[57] Ісайя LIII, 7.
[58] Перша Кн. Ездри VI, 12.
[59] Псалом LXXXI, 8.
[60] Псалом LXXVII, 65.
[61] Псалом LXVII, 2.
[62] Псалом IX, 33.
[63] Ісайя IX, 2.
[64] Захарія IX, 11.

Спитав тоді Володимир: «А в які часи се збулося? І чи було се? Чи, може, тепер се має збутися?»

І філософ же, відповідавши, сказав йому:

«Усе вже давно збулося, коли втілився бог. Як ото раніш я сказав, коли жиди побивали пророків *і* царі їхні переступали закони, *723 до н. е.* оддав їх [бог] на розкрадення, і були виведені вони у полон в Ассірію *597 (587) до н. е.* за гріхи їхні, і пробували вони там у рабстві сімдесят літ. А потім вернулись вони в землю свою *536 до н. е.* і не було в них царя, а володіли ними архієреї до Ірода-іноплемінника, що оволодів ними. |

79 У його ж владарювання, у рік п'ять тисяч і п'ятсотий, посланий був [ангел] Гавриїл у Назарет до діви Марії з племені Давидового сказати їй: «Радуйся, обрадувана, господь з тобою!» І од слова сього зачавши Слово боже в утробі, породила вона сина і нарекла його ім'ям Ісус[65].

[65] Єванг. від Луки I, 26—31; хронологія — 5500 років подана за александрійським літочисленням (див. прим. 2 до 852 р.).

І от прийшли зі сходу волхви, говорячи: «Де єсть народжений цар іудейський? *Бо* ми бачили зорю його на сході *і* прийшли поклонитись йому».

Почувши ж це, Ірод-цар стривожився і весь Єрусалим із ним, і, прикликавши книжників і ста́рців із народу, він запитував: «Де рождається Христос?» І вони сказали йому: «У Віфлеємі іудейському». Коли ж Ірод це почув, він послав [воїв], сказавши: «Вибийте дітей до двох літ, які є у Віфлеємі». Вони тоді, пішовши, вибили чотирнадцять тисяч дітей.

Марія ж, убоявшись, скрила хлопча. А тоді Іосиф із Марією, *4 до н. е.* взявши хлопча, утік в Єгипет і пробува́в тут до смерті Ірода. В Єгипті ж з'явився ангел Іосифові, говорячи: «Устань, візьми хлопча і матір його і йди в землю Ізраїлеву». І він, прийшовши, поселився в Назареті[66].

[66] Єванг. від Матфія II, 1—5, 16, 14, 19—20, 23.

І коли він, [Ісус], виріс і було йому тридцять літ, став він чудеса творити і проповідувати царство небеснеє. *І* вибрав він дванадцятьох, що їх учениками своїми назвав, і став чудеса творити великі: мертвих воскрешати, прокажених очищати, кульгавих зціляти, сліпим прозріння чинити. І багато інших чудес великих [він сотворив], як ото пророки прорекли були про нього, говорячи: «Той недуги наші зцілив і болісті [наші] взяв [на себе]»[67]. І охрестився він у Йордані через Іоанна, показуючи новим людям оновлення. Коли ж він охрестився, то тут отверзлися небеса і дух сходив на нього у подобі голуба, і голос говорив: «Сей єсть син мій улюблений, і в ньому моє благовоління»[68].

[67] Ісайя LIII, 4.

[68] Єванг. від Матфія III, 6, 16—17.

І посилав він учеників своїх проповідувати царство небесне і покаяння, щоб збутися гріхів. І, збираючись сповнити пророцтво, став він проповідувати, що належить синові людському постраждати, і бути розіп'ятим, і на третій день воскреснути. І коли він учив у хра-
80 мі, а|рхієреї і книжники сповнилися заздрості, прагнули вбити його і, схопивши його, повели його до правителя Пілата. Пілат же, узнавши,

що без вини видали вони його, хотів пустити його. Вони тоді сказали йому: «Якщо сього пустиш,— не будеш ти другом кесареві» [69]. І Пілат повелів, щоб його розп'яли.

Вони ж, узявши Ісуса, повели його на лобне місце і тут розп'яли його. І настала пітьма по всій Землі од шостого часа до дев'ятого, а о дев'ятім часі сконав Ісус [70].

І церковна запона розідралася надвоє, і встало багато мертвих, яким він повелів бути в раю. І тоді, знявши його з хреста, поклали його в гроб і печатями запечатали гроб. А люди жидівські навіть сторожів приставили, кажучи: «Іще украдуть його вночі ученики його».

Він же на третій день воскрес і з'явився ученикам, а воскреснувши з мертвих, сказав їм: «Ідіте межи всі народи, і научіте всі народи, хрестячи їх во ім'я отця і сина і святого духа» [71]. І пробув він із ними сорок днів, з'являючись до них після воскресіння. А коли сповнилося сорок *днів,* він повелів їм іти на гору Єлеонську, і тут з'явився їм, і, благословивши їх, сказав їм: «Оставайтеся в городі Єрусалимі, поки не пошлю я обітницю отця мого *на вас».*

І, це сказавши, став він возноситися. А коли возносився він на небо, ученики поклонилися йому і вернулися в Єрусалим, а пробували завше у храмі [72]. А коли скінчилося п'ятдесят днів, зійшов дух святий на апостолів, і, прийнявши обітницю святого духа, розійшлися вони по всьому світу, навчаючи і хрестячи водою».

Запитав тоді Володимир філософа: «Чому він од жони родився, і на дереві був розіп'ятий, і водою охрестився?»

Філософ же сказав йому:

«Тому, що спервовіку рід людський согрішив через жону: диявол спокусив через Єву Адама, і він одпав від раю. Так само й бог одплату вчинив дияволові. Через жону спочатку дісталась побіда дияволу, бо із-за жони поперва [73] вигнаний був Адам із раю; через

жону ж потім втілився бог, і повелів він у рай іти вірним. А що на древі він був розіп'ятий, [так] се тому, що із древа [Адам] з'їв [плід] і був вигнаний з раю. Бог також на древі страждання прийняв, щоб древом був переможений диявол, і од древа праведного [74] дістануть [спасіння] праведні. А що оновлення водою було, [то се] тому, що коли вельми умножилися гріхи в людях,— наслав бог потоп на Землю і потопив людей водою. Через це сказав бог: «Оскільки погубив я водою людей за гріхи їхні, то нині знову очищу водою гріхи людям — водою оновлення» [75]. І народ жидівський у морі очистився од єгипетського злого діяння [тому], що вода створена найперше. Сказано бо: «І дух божий носився над водою» [76]. Отож бо й нині хрестяться водою і духом.

Перше преображення було водою, як се прообразив Гедеон: коли ото прийшов до нього ангел [і] велів йому йти на Мадіама, він іспитував і мовив до бога, поклавши руно на току [і] сказавши: «І якщо буде по всій землі роса, а на руні сухо» [77]. І сталося так. Се й дало прообраз, що інші народи були колись сушею, а жиди — руном, потім же на [інших] народах [стала] роса, тобто святе хрещення, а на жидах — сухо. І пророки теж проповідували, що водою оновлення буде.

Коли ж апостоли вчили по всій землі вірувати в бога, то їх учення прийняли і ми, греки, і весь світ вірує в учення їх. Уже назначив бог і день один, у який він, зійшовши [з небес], буде судити живих і мертвих і воздасть кожному по ділах його: праведному — царство небесне, і красу невимовну, [і] радість без кінця, і не [буде] він умирати вовіки, а грішникам — мука вогненна, і черва невсипуща, і муці [їх] не буде кінця. Такі ото будуть муки [тим], які не вірують у господа нашого Ісуса Христа. Будуть їх мучити в огні, якщо хто не охреститься».

І, це сказавши, показав він йому, [Володимирові], запону, на якій було написано судилище господнє. Показував же він

[69] Єванг. від Іоанна XIX, 12; у 14—37 рр. римським імператором був Тіберій.

[70] Єванг. від Луки XXIII, 33, 44, 46.

[71] Єванг. від Матфія XXVII, 51—52, 60, 64; XXVIII, 19.

[72] Єванг. від Луки XXIV, 49, 51—53.

[73] Тут в Іп. вирвано один аркуш, що мав іти після аркуша 40 зворотного (80 с.). Текст є в Лавр. і Хл.; перекладаємо за Хл. і друкуємо з втяжкою.

[74] Тобто древа, на якому розіп'ятий праведник — Христос; хрест іще називається в літописі «крьстьноє дрѣво», «животьноє дрѣво» — животворящий хрест.

[75] Джерело цитати встановити не вдалося.

[76] Буття I, 2.

[77] Кн. Суддів VI, 37, 39—40. У літописі про цей біблійний епізод сказано скорочено і тому не зовсім зрозуміло. Гедеон, випробовуючи бога, чи справді він має намір спасти ізраїля, спершу вимагав, щоб уночі роса впала лише на вовну, а на всій землі щоб було сухо, а на другу ніч вимагав зробити навпаки.

йому праворуч праведників, що в радості попереду йдуть у рай, а ліворуч — грішників, що йдуть на муку. І Володимир, зітхнувши, сказав: «Добре сим праворуч, горе ж тим ліворуч». Він тоді сказав: «Якщо ти хочеш праворуч стати, то охрестись». І Володимир прийняв [це] до серця свойого, сказавши: «Пожду ще трохи»,— бо хотів він розізнати про всі віри.

І Володимир, давши йому дари многі, відпустив [філософа] з честю великою.

У РІК 6495[987]. Скликав Володимир бояр своїх і ста́рців городських і сказав їм: «Осе приходили до мене болгари, кажучи: «Прийми закон наш». Потім же прийшли німці, і тії хвалили закон свій. Після сих приходили жиди. А після сих приходили й греки, гудячи всі закони, а свій хвалячи, і багато говорили вони, розказуючи од початку світу. Мудро ж
987 говорять вони, розказують, що й другий світ [має] бути, і чудно слухати їх [1]. (А якщо хто, мовляв, у нашу віру перейде, то, померши, встане знову, і не померти йому вовіки. Якщо ж хто в інший закон перейде, то на тім світі [йому] в огні горіти. Так що ви врадите? Що відповісте?»

І сказали бояри і ста́рці: «Ти знаєш, княже, що своє ніхто не хулить, а хвалить. Якщо хочеш ти розізнати гаразд, то маєш у себе мужів. Пославши [їх], розізнай у кожного про їхню службу, і як [хто] служить богові».

І була до вподоби річ [ця] князеві і всім людям. Вибрали вони мужів добрих і) [2] | тямущих, числом десять, і сказали їм: «Ідіте спершу в Болгари, розізнайте про віру їхню і службу».

Вони, отож, пішли, і, прийшовши, бачили бридкі діла їх і поклоніння в мечеті, і вернулися в землю свою. І сказав їм Володимир: «Ідіте ще в Німці і роздивіться також, а звідти ідіте в Греки».

Вони ж прийшли в Німці, і, роздивившись церкву і службу їхню, прийшли до Цесарограда, і прибули до цесаря [Василія]. Цесар же спитав [їх], задля чого вони прийшли, і вони розповіли йому все, що було. Це почувши, цесар і рад був, і честь велику склав їм у той день. А на другий день послав він [вість] до патріарха [Миколая], кажучи так: «Прийшли руси іспитувати віру нашу. Тож приготуй церкву і клір і сам облачись у святительські ризи. Хай бачать вони

[1] Далі в Хл. прогалина, яку заповнюємо за Лавр., узявши цей текст у круглі дужки.

[2] Після цього продовжується текст[81] Іп., який написано вже іншою рукою.

79. Інтер'єр Софійського собору в Цесарограді (Константинополі).

славу бога нашого». І, це почувши, патріарх повелів скликати клір увесь, і за звичаєм вчинив празникову службу, і кадила вони запалили, і співи, [й] хори влаштували.

І пішов з ними й цесар у церкву [святої Софії], і поставили їх на почесному місці, показуючи красу церковну, і співи, і службу архієрейську, і дияконів, що стояли попереду, [і] розказуючи їм про службу богові своєму. Вони ж, у зачудуванні бувши і здивувавшись, похвалили службу їхню. І, прикликавши їх, цесарі Василій і Костянтин сказали їм: «Ідіте в землю вашу». І відпустив їх [Василій] з дарами великими і з честю.

Вони ж прийшли в землю свою, і зізвав князь бояр своїх і ста́рців, [і] мовив Володимир: «Осе прийшли послані нами мужі. Так послухаймо од них, що було». І сказав він їм: «Розкажіть перед дружиною».

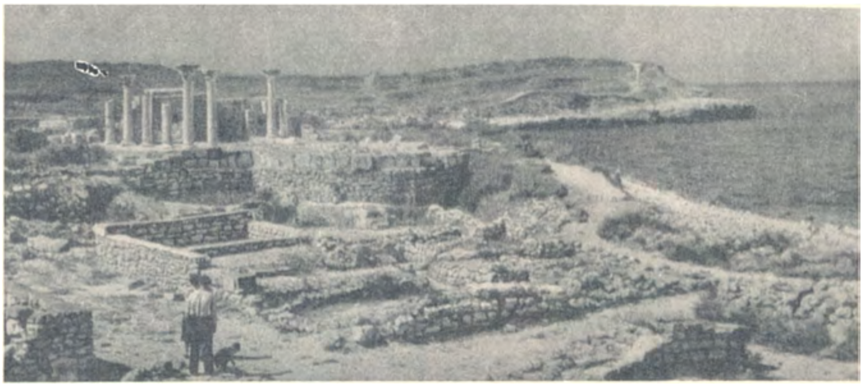
Вони тоді розказали: «Ходили ми спершу в Болгари і дивилися, як вони поклоняються в храмі, тобто в мечеті, стоячи без пояса. Отож, поклонившись, сяде [кожен] і глядить сюди й туди, як навіжений, і нема радості в них, але печаль і сморід великий, і недобрий є закон їхній. І прийшли ми в Німці, і бачили, як вони службу правили, а краси ж не побачили ніякої. І прийшли ми тоді в Греки. І повели нас [туди], де ото вони служать богові своєму, і не знали
82 ми, чи ми на небі були, чи на землі. | Бо нема на землі такого видовища або краси такої,— не вміємо ми й сказати [про се]. Тільки те ми відаємо, що напевне бог [їхній] перебуває з людьми і служба їх есть краща, ніж в усіх землях. Ми навіть не можемо забути краси тієї, бо всяк чоловік, якщо спершу спробує солодкого, потім же не може гіркоти взяти. Так і ми не будемо тут [поганами] жити».

Бояри ж, відповідавши, сказали: «Якби лихий був закон грецький, то не прийняла б хрещення баба твоя Ольга, що була мудрішою за всіх людей». А Володимир, відповідавши, мовив: «То де ми хрещення приймемо?» І вони сказали: «Де тобі вгодно».

А коли минув рік,

Весна 989

У РІК 6496[988], пішов Володимир з військом на Корсунь, город грецький. Та заперлися корсуняни в городі, і став Володимир з одного боку города в гавані, на віддалі одного польоту стріли од города, і боролися кріпко городяни з ними. Володимир обложив

80. Руїни Корсуня (Херсонеса). Сучасний вигляд.

город, і знемагали люди в городі. І сказав Володимир городянам: «Якщо ви не здастеся,— буду стояти хоч три роки».

Володимир тим часом спорядив воїв своїх і повелів насип сипати до городської стіни. І коли ці насипа́ли, корсуняни, підкопавши стіну городську, викрадали сипану землю і носили до себе в город, висипаючи [її] посеред города. Вої тоді досипа́ли більше, а Володимир стояв.

988

І от [один] муж, на ім'я Анастас, корсунянин, стрілив, написавши на стрілі: «За тобою, зі сходу, є колодязі [1], з яких іде вода по трубі. Перекопавши [їх], ви переймете воду». Володимир же, це по-

[1] Цистерни.

81. Русичі підкопують стіни Корсуня (Херсонеса). Мал. XIII (XV) ст.

чувши [і] глянувши на небо, сказав: «Якщо збудеться се — охрещусь». І тут одразу звелів він перекопати труби, і перейняли вони

Між 7.IV і 27.VI 989 воду, і люди знемагали від спраги і здалися.

І ввійшов Володимир у город, і дружина його. І послав Володимир [послів] до цесаря Василія і Костянтина, говорячи так: «Осе город ваш славний я взяв. Та чую ось я, що сестру ви маєте, дівчину. Тож якщо її не оддасте за мене, то вчиню вашому городу [2] [те], що й сьому вчинив».

І, це почувши, опечалились цесарі, [і] послали [йому] вість, так говорячи: «Не належить християнам заміж виходити за поган і од-
83 давати за них. Якщо ж ти охрестишся, то візьмеш її, і дістанеш царство небесне, і з нами єдиновірцем будеш. Якщо ж сього не вчиниш — не зможемо ми віддати сестри своєї за тебе».

І, це почувши, Володимир мовив посланим цесарями: «Скажіте обом цесарям так: «Я охрещусь, тому що раніше від сих днів іспитав я закон ваш, і він мені єсть до вподоби, і віра ваша, і служба. Бо мені розповіли послані нами мужі».

[2] Константинополю.

82. Везуть жону Анну Володимирові Святославичу Мал. XIII (XV) ст.

І, це почувши, обидва цесарі і раді були, і вмолили сестру свою, на ймення Анну, і послали до Володимира [послів], говорячи: «Охрестись, тоді пошлемо сестру свою до тебе». І сказав Володимир: «Нехай, прийшовши [із] сестрою вашою, охрестять мене».

І послухали [його] цесарі, і послали сестру свою, і деяких сановників, і пресвітерів. Вона ж не хотіла йти [в Русь], як у погани, і сказала їм: «Лучче б мені тут умерти». І сказали їй брати: «Коли наверне як-небудь бог Руську землю в покаяння, ти й Грецьку землю ізбавиш од лютої раті. Ти ж бачиш, скільки зла наробили руси грекам? Нині ж, якщо ти не підеш, те саме вони творитимуть нам». І ледве удвох присилували вони її, і вона, сівши в корабель [і] з плачем поцілувавши родичів своїх, рушила через море.

Коли прибула вона до Корсуня, то вийшли корсуняни з поклоном, і ввели її в город, і посадили її в палаті.

А за божим приреченням в сей час розболівся Володимир очима. І не бачив він нічого, і тужив вельми, і не догадувався, що зробити. І послала до нього цесариця [посла], кажучи: «Якщо ти хочеш болісті сеї позбутися, то відразу охрестись. Якщо ж ні,— то не позбудешся сього». І, це почувши, Володимир *сказав* [3]: «Якщо буде се правда,— воістину велик бог християнський». І повелів він охрестити себе.

[3] Додано з Лавр.

83. Охрещення Володимира Святославича. Мал. XIII (XV) ст.

І тоді єпископ корсунський з попами цесарициними, оглasивши [4] його, охрестили Володимира. І коли возложив [єпископ] руку на нього — він зразу прозрів. Як побачив Володимир це раптове зцілення, він прославив бога, сказавши: «Тепер узнав я бога істинного». А коли побачила це дружина його,— многі охрестилися.

Охрестився ж він у церкві святої Софії. І єсть церква та́ в городі
84 Корсуні, стоїть вона на [високому] місці посеред города, де ото чинять торг корсуняни; палата Володимирова стоїть окрай церкви і до сьогодні, а цесарицина палата — за олтарем.

По охрещенні ж привів він цесарицю на обручення. А сього не відаючи, [деякі] *не*правильно говорять, ніби він охрестився в Києві, інші ж — кажучи, [що] у Василеві, а другі, говорячи, [ще] інакше кажуть.

Коли ж охрестили Володимира в Корсуні, [то] передали йому віру християнську, кажучи так: «Хай не спокусять тебе деякі з єретиків. А ти віруй, так говорячи:

[4] *Оглашення* — церковний потрійний (повчальний та покаяльно-сповідний) чин підготовки до хрещення.

«Вірую во єдиного бога отця вседержителя, творця неба і зем-
лі»,— і до кінця цей символ віри. І ще: «Вірую во єдиного бога
отця нерожденного, і в єдиного сина рожденного, і в єдиний святий
дух, що з'являється: три сутності довершені, мисленні, що розді-
ляються по числу і *власній* сутності, а нероздільні в божестві,
і з'єднуються вони нероздільно. Отець бо, бог отець,— він завжди
перебуває в отцівстві, він нерожденний, безначальний, начало [і]
причина всьому, одним [не]рожденням [5] він *старший* [3] од сина і ду-
ха; од нього ж рождається син; раніше ж від усіх віків з'являється
дух святий, і поза часом і без тіла; вкупі отець, вкупі син, вкупі
дух святий єсть. Син подібносущий [6] [єсть] до безначального
отця, рожденням тільки одрізняючись від отця і духа. Дух єсть
пресвятий, отцю і сину подібносущий [6] і вічносущий. Отцю бо —
отцівство, сину ж — синівство, святому духу — з'явлення. *Ні* отець
бо в сина чи *в* духа [не] переходить, ні син в отця і духа, ні дух
у сина або в отця; незмінні бо [їхні] сутності. Не три боги, *а* один бог,
тому що божество єдине в трьох ликах. За бажанням же отця
і духа спасти своє творіння, [те], що отчого лона не покинуло,
зійшовши яко боже сім'я і в дівоче лоно пречисте ввійшовши, при-
йняло плоть одушевлену, і словесну ще, і розумну, якої раніш не бу-
ло. Вийшов бог втілений, який родився незбагненно і дівоцтво ма-
тері зберіг нерозтлінним, ні змішання, ні з'єднання, ні зміни не за-
знавши, але оставшись [таким], яким був, *він став* [таким], *яким
не був* [3], прийнявши насправді, а не в уяві, образ раба, [і] в усьому,
окрім гріха, нам подобен бувши. Своєю волею він родився, своєю
85 волею відчув спрагу, своєю волею зголод|нів, своєю волею мучився,
своєю волею устрашився, своєю волею помер, насправді, а не в уяві,
всі переживши неудавані страждання людства. Коли ж він розі-
п'явся *і* смерті зазнав, безгрішний,— то воскрес у своїй плоті, і,
не відавши тління, на небеса зійшов, і сів одеснýю отця. І прийде ж
він знову зі славою судити живих і мертвих; як же вознісся він
зі славою із своєю плоттю,— так і зійде сюди. До сього одне хре-
щення визнаю — водою і духом, приступаю до пречистих тайн,
вірую воістину [в] тіло і кров, і приймаю церковні завіти, і покло-
няюся чесним іконам, поклоняюся древу чесному — хресту, і вся-
кому хресту, і святим мощам, і священному начинню.

325 Вірую теж у сім соборів святих отців, з яких перший був у Ні-
кеї, трьохсот і вісімнадцяти святих [отців], що прокляли Арія
381 і проповідували віру непорочну і правдиву; другий же собор —
у Константинограді, ста і п'ятдесяти святих отців, які прокляли
431 духоборця Македонія і проповідували трійцю єдиносущу; третій же
собор — у Ефесі, ста святих *отців,* проти Несторія, які, його про-
451 клявши, проповідували святу богородицю; четвертий собор — у Хал-
кідоні, шестисот і тридцяти святих отців, проти Євтихія і Діоскора,
що їх, проклявши, святі отці проголосили істинним богом та істин-
553 ною людиною господа нашого Ісуса Христа; п'ятий собор — у Це-
сарограді, святих отців ста і шістдесяти і п'яти, проти Орігенового
680—681 учення і проти Євагрія, що їх прокляли святі отці; шостий собор —
у Цесарограді, святих отців ста і сімдесяти, проти Сергія і Кіра,
787 що їх прокляли [7] святі отці; сьомий собор — у Нікеї, трьохсот
і п'ятдесяти святих отців; вони прокляли [тих], які не поклоняються
святим іконам».

Не приймай же учення од латинян, бо їхнє учення перекручене.
Увійшовши бо в церкву, вони не поклоняються іконам, а, стоячи,
поклониться [кожен], і, поклонившись, напише хреста на землі,
і цілує, і стане ногами просто на ньому; так що, лігши, цілує, а встав-
ши — топче. А сього апостоли не заповіли; апостоли заповіли цілу-
вати поставлений хрест *та* ікони заповіли *цілувати.* Лука бо єван-
86 геліст, | уперше написавши [ікону], послав її в Рим [8]. Як ото гово-
рить Василій [Великий]: «[Шана] ікони на первообраз переходить».
Іще ж вони землю називають матір'ю. А якщо земля єсть їм мати,
то отцем для них є небо,— спервоначалу *бо* сотворив бог небо
і також землю. Так говорять: «Отче наш, що єси на небесах». Якщо ж

[5] В Іп. і Хл. хибно «рожениємь», «рожденіємь»; у Новг. І «нерождениемъ».

[6] Термін «подібносущий» — духоборська (напіваріанська) єресь; його обстоював константинопольський єпископ Македоній, за що й був проклятий на другому вселенському соборі; канонічне — «єдиносущий».

[7] В Іп. і Хл. хибно «проповѣдаша»; у Лавр. «прокляша».

[8] В Іп. і Хл. хибно «вь миръ»; у Лавр. «в Римъ».

за їхнім розумінням земля єсть *їм* мати, *то* чому ви плюєте на матір свою? Тут же її цілуєте і тут її скверните? Сього бо *раніш* [3] римляни не чинили, а виправляли [віру] на всіх соборах, сходячись од Рима й од усіх єпархій.

На перший собор, що [був] проти Арія в Нікеї, із Рима насамперед [папа] Сильвестр прислав єпископів і пресвітерів, а з Олександрії [прибув] Афанасій [Великий]; із Цесарограда [патріарх] Митрофан послав єпископів од себе,— і так виправляли вони віру. На другий же собор із Рима [папа] Дамас [прислав послання], а з Олександрії [прибув патріарх] Тимофій, з Антіохії — [патріарх] Мелетій; [були тут] Кирило єрусалимський, Григорій Богословець. На третій же собор [прислав послів] Келестин, [папа] римський; [прибули] Кирило олександрійський [та] *Ювеналій єрусалимський* [3]. На четвертий же собор [прислав послів] Леонтій, [папа] римський; [прибули патріарх] Анатолій [із] Цесарограда [та] Ювеналій єрусалимський. На п'ятий же собор [послання послав папа] римський Вігілій; [були тут патріарх] Євтихий [із] Цесарограда, Аполінарій олександрійський, Домнин антіохійський. На шостий же собор [прислав послів] із Рима [папа] Агафон; [присутніми були патріарх] Георгій [із] Цесарограда, Феофан антіохійський, з Олександрії — Петро монах. На сьомий же собор [папа] Адріан [прислав послів] із Рима; [патріарх] Тарасій [прибув із] Цесарограда; Політіан олександрійський, Феодор антіохійський, Ілля єрусалимський [прислали пресвітера Фому]. Ці всі зі своїми єпископами, сходячись [9], виправляли віру.

[9] Особисто жоден із пап на жодному соборі не був. Папа Дамас навіть легатів (своїх послів) не прислав; на соборі лише читали його сувій, що містив віровизнання Римського собору, але й це послання Константинопольському собору безпосередньо адресоване не було. Папа Вігілій, скільки його смиренно не благали патріархи та єпископи, на п'ятий собор не з'явився, хоча в цей час перебував у Константинополі; на соборі лише читали його послання; легатів він не послав. Цесароградський патріарх не зміг прибути на перший собор у Нікею через старість. Не брали особистої участі в роботі сьомого Нікейського собору єпископи Політіан, Феодор та Ілля.

84. Григорій Назіанзин Богослов. Мозаїка у Софійському соборі в Києві. XI ст.

По сьомім же соборі Петро Гугнивий з іншими, прийшовши в Рим, і престол захопивши, [і] перекрутивши віру, одкинувся од престолу єрусалимського, і олександрійського, і Цесарограда, і антіохійського. І збаламутили вони Італію всю, сіючи учення своє по-різному.

Тим-то додержують [римляни] не узгоджену в одно віру, а по-різному: одні бо попи служать, оженившись на одній жоні, а другі служать, беручи до семи жінок. І багато іншого чого додержують вони по-різному. Остерігайся ж їхнього учення! Прощають же вони гріхи за дар, що є гіршим за все. Бог нехай береже тебе, княже, од сього». |

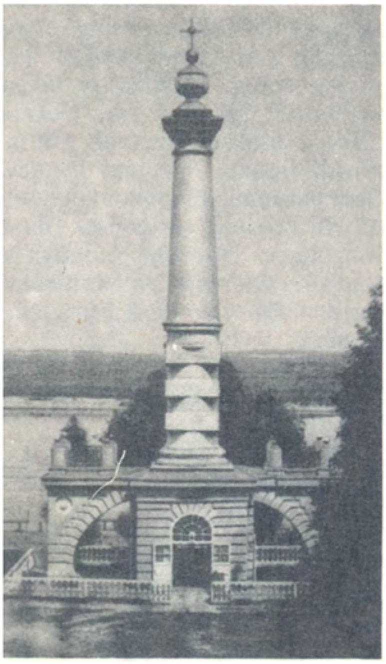
Володимир же, взявши цесарицю [Анну], і Анастаса, і попів корсунських, мощі святого Климента і Фіва, ученика його, узяв також начиння церковне [й] ікони на благословення собі. Поставив він теж церкву святого Іоанна Предтечі в Корсуні на горі, що її насипали [корсуняни] посеред города, крадучи насип, і та ж церква стоїть і до сьогодні. Узяли ж вони, ідучи [в Русь], двох мідяних

ідолів і чотирьох коней мідяних, які й нині стоять за святою Богородицею [Десятинною?]; про них, не знаючи, думають, що вони мармурові є. Корсунь же він оддав грекам як віно за цесарицю, а сам вернувся до Києва.

Весна 990 (?)

І коли [Володимир] прибув, повелів він поскидати кумирів — тих порубати, а других вогню оддати. Перуна ж повелів він прив'язати коневі до хвоста і волочити з Гори по Боричевому [узвозу] на ручай, і дванадцятьох мужів приставив бити [його] палицями. І це [діяли йому] не яко древу, що відчуває, а на знеславлення біса. Коли спокушав він сим образом людей — хай одплату прийме від людей! «Велик ти єси, господи, дивні діла твої!» [10] Учора шанований людьми, а сьогодні знеславлений!

[10] Псалом CXLIV, 3—4.

85. Пам'ятник хрещення Русі. 1802—1808 рр.

І коли ото волокли його по ручаю до Дніпра, оплакували його невірні люди, бо іще не прийняли вони були хрещення. І, приволікши його, вкинули його в Дніпро. І приставив Володимир [до нього людей], сказавши: «Якщо де пристане він, то ви одпихайте його від берега, допоки пороги пройде. Тоді облиште його». І вони вчинили звелене. Коли пустили [його] і пройшов він крізь пороги, викинув його вітер на рінь, яку й до сьогодні зовуть Перунова рінь.

Потім же Володимир послав посланців своїх по всьому городу, говорячи: «Якщо не з'явиться хто завтра на ріці — багатий, чи убогий, чи старець, чи раб,— то мені той противником буде». І, це почувши, люди з радістю йшли, радуючись, і говорили: «Якби се не добре було, князь і бояри сього б не прийняли». А назавтра вийшов Володимир з попами цесарициними і корсунськими на Дніпро. І зійшлося людей без ліку, і влізли вони у воду, і стояли — ті до шиї, а другі — до грудей. Діти ж [не відходили] од берега,
88 а інші немовлят держали. Дорослі | ж бродили [у воді], а попи, стоячи, молитви творили.

І було видіти радість велику на небі й на землі, що стільки душ спасається, а диявол тужив, говорячи: «Горе мені, бо проганяють мене звідси! Тут бо думав я житво мати, бо тут немає вчення апостольського, не знають [тут люди] бога. І радів я з служіння їх, тому що служили вони мені. І ось побіждає мене невіглас оцей, а не апостол і мученик, і вже не буду я царствувати у землях сих».

Люди ж, охрестившись, ішли кожен у доми свої. А Володимир, рад бувши, що пізнав він бога сам і люди його, і глянувши на небо, сказав: «Боже великий, що сотворив небо і землю! Поглянь на нові люди свої! Дай же їм, господи, узнати тебе, істинного бога, як ото узнали землі християнськії, і утверди в них віру правдиву і незмінную. [А] мені поможи, господи, проти врага-диявола, щоб, надіючись на тебе і на твою силу, одолів я підступи його».

І, це сказавши, повелів він робити церкви і ставити [їх] на місцях, де ото стояли кумири. І поставив він церкву святого Василія [Великого] на пагорбі, де ото стояли кумири Перун та інші і де жертви приносили князь і люди. І почав він ставити по городах церкви, і попів [настановляти], і людей на хрещення приводити по всіх городах і селах. І, пославши [мужів своїх], став він у знатних людей дітей забирати і оддавати їх на учення книжне. А матері ж дітей своїх оплакували, бо іще не укріпилися вони були вірою і, як померлого, вони оплакували.

Коли ж цих роздавали на учення книжне, то збулося пророцтво на Руській землі, яке говорить: «У ті дні почують глухії слова книжнії [і] ясною буде мова недоріку ватих» [11]. Бо сі не чули були раніше книжних словес, але за божим приреченням і по милості своїй помилував [їх] бог. Як ото сказав пророк [Мойсей про слова господа]: «Помилую [того], кого я захочу» [12]. Помилував бо він усе-таки нас хрещенням та оновленням духа, і [це] за волею божою, а не
89 за наші | діла. Благословен господь Ісус Христос, що возлюбив нові люди, Руськую землю, і просвітив її хрещенням святим.

[11] Ісайя XXIX, 18.

[12] Вихід XXXIII, 19.

Тим-то й ми припадаєм до нього, говорячи: «Господи Ісусе Христе! Чим тобі воздамо ми за все, що ти дав нам, грішникам сущим? Ми не знаєм, що дати тобі за дари твої, бо велик ти єси,

і дивні діла твої, і величі твоїй немає кінця. Із роду в рід будемо восхваляти ми діла твої, кажучи з Давидом: «Прийдіте, возрадуємся господеві і [в піснях] вигукнемо богу і спасителю нашому. Станем перед лице його, славословлячи. Славте його, бо він благий, бо вовіки милість його» [13], бо ізбавив ти *нас* єси од ворогів наших, себто од ідолів суєтних [14]. І ще скажемо з Давидом: «Заспівайте господеві пісню нову; заспівайте господеві, вся Земля; заспівайте господеві, благословіте ім'я його, благовістіте день за днем спасіння його; возвістіте в народах славу його і в усіх людях чудеса його; бо велик господь *і* прехвален, і величі його немає кінця» [15]. Яка це радість! Не один, не два спасаються! Сказав бо господь: «Так, радість буває на небі [й] за одного грішника, який кається!» [16] А се не один, не два, а незчисленне множество до бога приступило, святим хрещенням просвітлені. Як ото пророк [Ієзекіїль] сказав: «Окроплю вас водою чистою, *і* ви очиститеся од ідолів ваших і *од* гріхів ваших» [17]. І ще другий пророк [Міхей] сказав: «Хто, яко бог, одпускає гріхи і прощає несправедливість? Як той, що хоче [милості],— він милостив єсть, він наверне і помилує нас, занурить гріхи наші в глибину [морську]» [18]. Бо Павло говорить: «Браття! Скільки нас охрестилося в Христа Ісуса, [стільки] і в смерть його охрестилося; бо погреблись ми з ним хрещенням у смерть [тому], що як ото встав Христос із мертвих зі славою отця, так само й ми в оновленім житті підемо» [19]. І ще: «Старе минуло, і тепер усе стало нове»; «нині наблизилось нам спасіння; ніч пройшла, а день наблизився»; «через нього бо, [Ісуса Христа], здобули ми вірою князя нашого Володимира доступ до благодаті сієї, якою ми хвалимось і [в якій] стоїмо»; «нині ж, звільнившись од гріха [і] ставши рабами господеві, маєте
90 ви плід ваш — святість» [20]. Тому-то повинні ми | єсмо служити господеві, радуючись йому. Сказав бо Давид: «Служіте господеві зі страхом і радуйтеся йому з трепетом» [21]. Ми ж волаємо до владики бога нашого, говорячи: «Благословен господь, що не дав нас у добичу зубам їх! Сіть розірвалась, і ми ізбавлені були від обману диявольського». «І загинула пам'ять його з шумом, а господь пробуває вовіки» [22], якого прославляють руськії сини, оспівують у трійці, а демони проклинаються благовірними мужами і благочестивими жонами, що прийняли хрещення [і] покаяння для одпущення гріхів,— нові люди християнськії, вибрані богом».

Володимир, отож, просвітився сам, і сини його, і земля його. А було в нього синів дванадцять: Вишеслав, Ізяслав, Святополк і Ярослав, Всеволод, Святослав, Мстислав, Борис і Гліб, Станіслав, Позвізд, Судислав. І посадив він Вишеслава в Новгороді, а Ізяслава в Полоцьку, а Святополка в Турові, [а] Ярослава в Ростові. І коли помер найстарший, Вишеслав, у Новгороді, то посадив він Ярослава в Новгороді, а Бориса в Ростові, а Гліба в Муромі, Святослава в Деревлянах, Всеволода у Володимирі, Мстислава в Тмуторокані.

І сказав Володимир: «Се недобре є, [що] мало городів довкола Києва». І став він городи зводити по Десні, і по Остру, і по Трубежу, і по Сулі, і по Стугні. І став він набирати мужів ліпших із словен, і з кривичів, і з чуді, і з вятичів і ними населив він городи, бо була війна з печенігами. І воював він із ними, і одолівав їх.

У РІК 6497[989].

У РІК 6498[990].

У РІК 6499[991]. Потім же, коли Володимир жив у законі християнському, надумав він спорудити камінну церкву святої Богородиці, і, пославши [послів], привів майстрів із Греків, [і] почав зводити. *А* коли скінчив споруджувати, прикрасив він її іконами, і поручив її Анастасові-корсунянину, і попів корсунських приставив служити в ній. Він дав сюди все, що взяв був у Корсуні,— ікони, і начиння церковне, і хрести.

Освячена 12.V 995

91 **У РІК 6500[992].** Володимир | заклав город Білгород, і набрав у нього [людей] з інших городів, і багато людей звів у нього, бо любив він город сей.

[13] Псалом CXLIV, 3, 4, XCIV, 1, 2; CXVII, 1 або 29.

[14] В Іп. і Хл. хибно «идолъслужитель»; у Лавр. «идолъ суєтних».

[15] Псалом XCV, 1—4; CXLIV, 3.

[16] Єванг. від Луки XV, 10.

[17] Ієзекіїль XXXVI, 25.

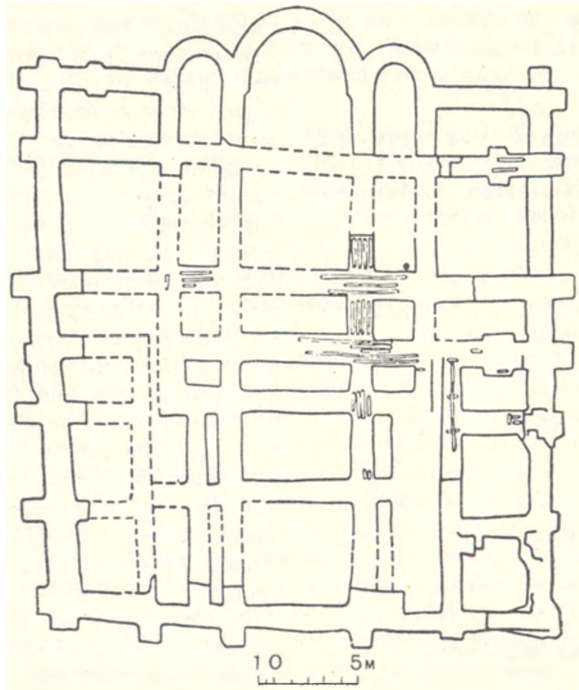
[18] Міхей VII, 18—19.

[19] Посл. Павла до римлян VI, 3, 4.

[20] Друге посл. Павла до корінфян V, 17 і його ж до римлян XIII, 11, 12; V, 2; VI, 22.

[21] Псалом II, 11.

[22] Псалом CXXIII, 6, 7; IX, 7, 8.

86. План фундаментів Десятинної церкви.

У РІК 6501 [993]. Пішов Володимир на Хорватів. А коли вернувся він із війни хорватської, то тут печеніги прийшли по тій стороні [Дніпра] од Сули. Володимир тоді *пішов* супроти них і встрів їх на Трубежі коло броду, де нині Переяславль. І став Володимир на сій стороні [ріки], а печеніги на тій. І не наважувалися ці [перейти] на ту сторону, а ті — на сю сторону.

І приїхав князь печенізький [Куря?] до ріки, і ви́кликав Володимира, і сказав йому: «Ти випусти свого мужа, а я — свого. Нехай обидва борються. І якщо твій муж ударить моїм [об землю], то не будем воювати три роки, якщо ж наш муж ударить вашим, то будем воювати три роки». І розійшлися вони урізнобіч [1].

Володимир же, вернувшись у табір, послав по табору бирича, говорячи: «Чи нема такого мужа, який би взявся з печеніжином боротися?» І не знайшовся такий аніде.

А назавтра приїхали печеніги і свого мужа привели, а [мужа] наших не було. І став тужити Володимир, посилаючи [биричів] по всьому війську своєму. І прийшов один старий муж до нього, і сказав йому: «Княже, єсть у мене один син удома, менший. Бо

993

[1] В Іп. і Хл. це речення стоїть не на своєму місці (після першого «воювати три роки»); у Лавр.— правильно.

87. Десятинна церква. Мал. XIII (XV) ст.

88. Закладини Білгорода. Мал. XIII (XV) ст.

з чотирма я вийшов, а він удома. Від самого дитинства його ніхто не вдарив ним. Одного ж разу, коли я сварив [його], а він м'яв шкуру, він розгнівався на мене [і] роздер шкуру руками».

Князь же, це почувши і зрадівши, послав по нього [гінця] зараз же. І привели його до князя, і князь розповів йому все. Цей тоді сказав: «Княже! Я не знаю, чи переможу його. Спробуйте-но мене. Чи немає бика [2], великого й сильного?» І знайшли бика сильного, і сказав він роздражнити бика, і поклали *на* нього залізо гаряче, і пустили бика. І побіг бик мимо нього, і схватив він бика рукою за бік, і вирвав шкуру з м'ясом, скільки йому рука захопила. І сказав йому Володимир: «Можеш із ним боротись».

92 А назавтра прибули печеніги | і стали гукати: «Чи нема [вашого] мужа? Наш ось готов!» Володимир же повелів тої ночі надіти оружжя. *І приступили тут вони одні до одних* [3], і випустили печеніги мужа свого, і був він превеликий вельми і страшний. Виступив також муж Володимирів, і, побачивши його, печеніжин посміявся, бо був він середній тілом. І, розмірявши [відстань] між обома військами, пустили їх одного до одного. І взялися вони оба, *і стали*

89. Кожум'яка задушив печеніжина. Мал. XIII (XV) ст.

[2] В Іп. тут і далі «вола»; у Хл. і Лавр. «быка».

[3] Додано з Лавр.

[4] Додано з Лавр. Переяславль згадується ще 907 р., у договорі Олега з греками. Очевидно, легенда про Кожум'яку (Кирила, Микиту, Яна) виникла за часів Володимира і була внесена в літопис під 993 р. пізніше, коли складалася «Повість минулих літ».

кріпко *держати* [один одного], і удавив він печеніжина в руках *своїх* до смерті, і вдарив ним об землю. І вигукнули руси, а печеніги побігли, а руси погнали вслід за ними, рубаючи їх, і прогнали їх.

Володимир же, рад бувши, заклав город на броду тому і назвав його Переяславлем, бо [тут] перейняв славу отрок *той* [4]. Володимир при цім великим мужем зробив його і отця його. А Володимир вернувся у Київ з побідою і славою великою.

90. Десятинна церква. Фундамент західної стіни. X ст.

У РІК 6502[994].

У РІК 6503[995].

У РІК 6504[996]. Коли ж Володимир побачив, що церкву завершено, він, увійшовши до неї, помолився богу, говорячи: «Господи боже! Поглянь із небес, і побач, *і* одвідай сад свій, і зроби, [щоб те], що насадила десниця твоя, люди сії нові, серце яких ти навернув єси до істини, [могли] пізнати тебе, істинного бога. І поглянь ти на церкву осю, що її спорудив я, недостойний раб твій, на честь матері, яка породила тебе, і приснодіви Марії богородиці. І якщо помолиться хто в церкві сій, то почуй ти молитву його і одпусти всі гріхи його благання ради пречистої богородиці». А коли він помолився, то сказав так: «Осе даю церкві сій, святій Богородиці, од маєтності своєї і од моїх городів десяту частину». І, написавши, положив він присягу в церкві сій, [і] сказав: «Якщо се одмінить хто,— хай буде проклят». І дав він десятину Анастасові-корсунянину, і справив тоді празник великий у той день боярам, і стáрцям городським, і вбогим *роздав* [1] багато добра.

Неділя 12.V 995

Після цього ж прийшли печеніги до Василева, і Володимир з невеликою дружиною вийшов супроти них. А коли зступилися
93 вони, не зміг Володимир усто|яти проти [натиску їх]. Підбігши,
став він під мостом і ледве укрився од противників. І тоді обіцявся Володимир поставити у Василеві церкву святого Преображення, бо був празник Преображення господнього в *той* день, коли сталась ця січа.

6.VIII 995

Оскільки Володимир уник [небезпеки] сеї, він поставив церкву і справляв празник, зваривши триста перевар [2] меду. І скликав він бояр своїх, і посадників, і старійшин по всіх городах, і людей многих, і роздав триста гривень убогим. І празникував князь Володимир тут вісім днів, і вертався до Києва на Успіння святої богородиці. І тут знову він празник світлий справляв, скликаючи незчисленне множество народу. Він бачив же, [що] люди є християнами, [і] радувався душею і тілом. І так в усі літа він чинив.

15.VIII 996

Він бо любив книжнії слова і одного разу почув читане в Євангелії: «Блаженні милостивії, бо вони помилувані будуть» [3]. І ще: «Продайте маєтності ваші і дайте убогим» [4]. І ще: «Не ховайте собі скарбів на землі, де ото міль жере і злодії підкопують, а збирайте собі скарби на небі, де ані міль [не] жере, ні злодії [не] крадуть» [5]. І Давида [він слухав], який говорить: «Добрий чоловік милує і дає» [6]. *І* Соломона він слухав, який говорить: «Той, хто бідним дає, богу в позику дає» [7].

Це почувши, повелів він усякому старцеві і вбогому приходити на двір на княжий і брати всяку потребу — питво і їжу, і з скарбниць кунами. Урядив він також і це. Сказавши: «Немічні *й* недужі не можуть дійти до двору мойого»,— він повелів спорядити вози і накладав [на них] хлібів, м'яса, риби, і овочів різних, і мед у бочках, а в других квас. [І стали це] возити по городу [8], запитуючи: «Де недужі *чи* старці, що не можуть ходити?» І тим роздавали [все] на потребу.

91. Фрагмент підлоги Десятинної церкви. X ст.

996

[1] Додано з Лавр.

[2] *Перевара* — посудина, в якій варили мед (напій).

[3] Єванг. від Матфія V, 7.

[4] Єванг. від Луки XII, 33.

[5] Єванг. від Матфія VI, 19—20.

[6] Псалом CXI, 5.

[7] Притчі Солом. XIX, 17.

[8] В Іп. і Хл. «по градомъ»; у Лавр. «по городу».

І, це саме роблячи людям своїм щонеділі, установив він повсякдень на дворі *своїм*, у гридниці [9], пир справляти, і [звелів] приходити [сюди] боярам, і гридям, і соцьким, і десятникам, і знатним
94 мужам — і при князі, і без князя. І бувало на обіді тому | багато м'яса, і яловичини, і звірини, і було ж подостатком усього. А коли підпивалися вони, то починали нарікати на князя, говорячи: «Зле єсть нашим головам! Дав він нам їсти дерев'яними ложками, а не срібними!»

І коли це почув Володимир, звелів він викувати срібні ложки, їсти дружині, сказавши так: «Сріблом і злотом не знайти мені дружини, а дружиною знайду я срібло і злото, як ото дід мій і отець мій добули дружиною злота і срібла». Володимир бо любив дружину і з ними радився про устрій землі [своєї], і про порядки землі, і про війни. І жив він із князями навколишніми у мирі — з Болеславом лядським, і з Стефаном угорським, і з Ондроником [10] чеським, і був мир межи ними і дружба.

І жив Володимир у страху божому. І умножилися розбої, і казали єпископи [11] Володимирові: «Осе умножилися розбійники. Чому ти не караєш?» І він мовив: «Боюся гріха». Вони ж сказали йому: «Ти поставлений єси богом на кару *всім* злим і на милість добрим. Належить тобі карати розбійника, але з дізнанням». Володимир тоді, одкинувши віри [12], став карати розбійників. І сказали єпископи і стáрці: «Воєн багато. А коли б [була] віра, то хай вона на коней і на оружжя буде». І мовив Володимир: «То нехай так буде». І жив Володимир за порядками діда і отця.

93. Срібник Володимира Святославича. X—XI ст.

У РІК 6505 [997]. Коли Володимир пішов до Новгорода по верхніх [1] воїв проти печенігів,— бо рать велика була безперестану,— в той же час довідались печеніги, що князя нема, прийшли і стали навколо Білгорода. І не давали вони вийти з города, настав, отож, голод великий у городі, і не можна [було] Володимиру помогти [їм]. А не можна було піти йому [через те], що іще не зібралися були до нього вої, печенігів же було многе-множество. І затягнулась
95 облога людей у городі, і був голод ве|ликий, і вчинили вони віче в городі, і сказали: «Так доведеться нам померти од голоду, а од князя помочі немає. То чи лучче нам померти? Здамося печенігам. Адже когось таки вони залишать у живих, якщо кого умертвлять. Ми вже помираєм од голоду». Так ото вони раду вчинили.

А був же один старець, [який] не був на вічі тому, [і] він запитував: «Задля чого вчинили віче люди?» І сказали йому, що завтра хотять люди здатися печенігам. Це ж почувши, він послав [посланця] по старійшин городських і сказав їм: «Чув я, що ви хочете здатися печенігам?» А вони сказали: «Не видержать люди голоду». І мовив він їм: «Послухайте мене. Не здавайтеся ще три дні, а що я вам звелю — те зробіте». І вони ото раді [були] і обіцялися послухатись. І сказав він їм: «Зберіте по жмені вівса, або пшениці, або висівок». І вони, раді пішовши, [це] знайшли.

І звелів він тоді їм зробити бовтанку, з якої варять кисіль, і сказав викопати колодязь і вставити туди кадіб, наливши в кадіб бовтанки. І звелів він викопати другий колодязь і вставити туди

[9] *Гридниця* — велика зала (мабуть, окреме приміщення), де перебували гриді — дружинники-охоронці князя.

92. Златник Володимира Святославича. X—XI ст.

[10] В Іп. «Ондроникомъ»; у Лавр. «андрихомъ».
[11] В Іп. і Хл. «епископ»; у Лавр. «епископи».
[12] *Віра* — грошова кара за вбивство або тяжке каліцтво вільної людини; плата ця йшла князеві.

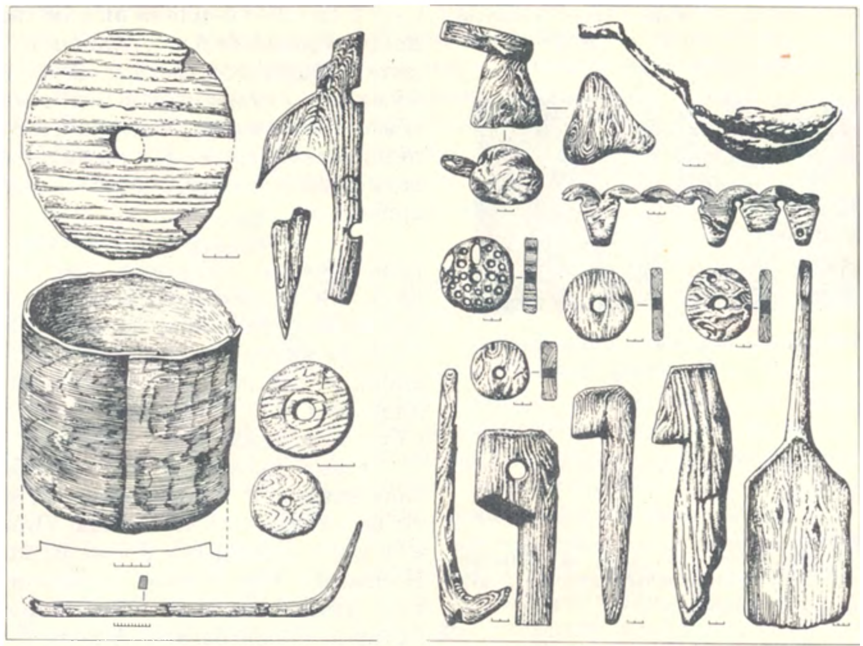

94. Дерев'яна ложка. Київ. XII ст.

997
[1] В Іп. і Хл. «вѣрхъниє»; верхньою землею називалася Новгородська земля; низовською новгородці називали Київську землю.

95. Горшки.

96. Дерев'яні вироби. Київ. X—XI ст.

97. Горщик-амфорка. Білгород.

другий кадіб, *і* сказав їм шукати меду. Вони ж, пішовши, взяли лукно [2] меду,— бо було воно сховане в княжій медуші [3],— і загадав він вельми розситити [мед] водою і вилити в кадіб, і в другім колодязі так [само]. А назавтра *звелів* він послати по печенігів.

Городяни тоді, пішовши, сказали печенігам: «Візьміте собі заложників наших, а вас чоловіка з десять ідіте в город, і ви побачите, що діється в городі нашому». Печеніги ж, зрадівши [і] думаючи, що вони хочуть здатися, *взяли у них заложників* [4], а самі вибрали ліпших мужів у родах [5] [своїх] і послали їх у город — нехай розглядають, що діється в городі у них.

І прийшли вони в город, і сказали їм люди: «Пощо ви губите себе, коли ви *не* можете перестояти нас? Стійте хоч десять літ, що́ ви можете зробити нам? Адже ми маємо споживок од землі. Якщо ж не вірите,— то подивіться своїми очима».

І привели їх до колодязя, де ото [була] бовтанка, і зачерпнули
96 відром, [і] лили в гладишки, і варили перед ни|ми. А коли зварили перед ними кисіль, то, узявши їх, привели [їх] до другого колодязя і зачерпнули сити. І стали [городяни] їсти спершу самі, а потім

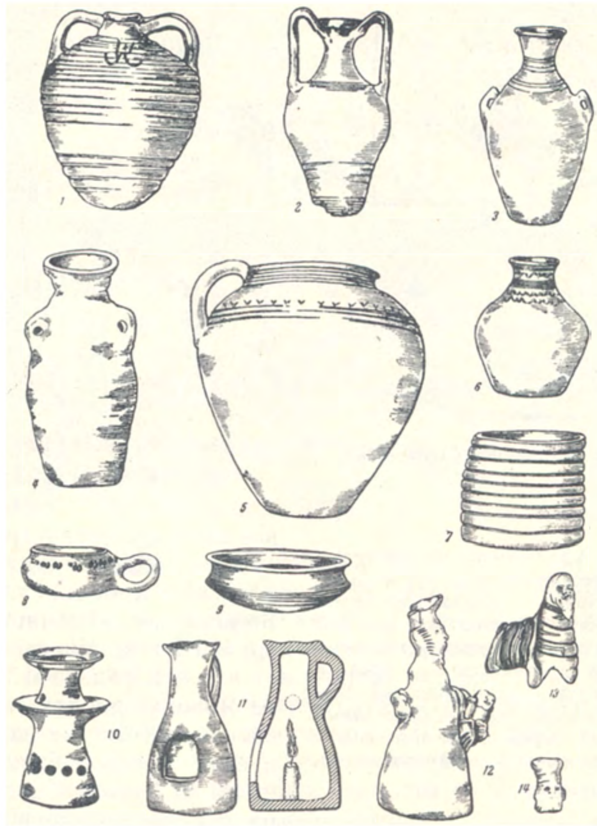
[2] *Лукно* — діжечка з лубу.
[3] *Медуша* — приміщення для зберігання меду (їжі і напою).
[4] Додано з Лавр.
[5] В Іп., Хл. і Лавр. помилково — «въ градѣ», «въ градѣх», «в городѣхъ».

98. Варять кисіль у Білгороді. Мал. XIII (XV) ст.

99. Уламок корчаги з написом «[благодат]неша плона корчага си[я]». Київ. XI ст.

100. Вироби городських гончарів. 1,2 — корчаги; 3,4 — корчажки; 5 — горнець з однією ручкою; 6 — глечик (гладишка); 7 — дзбан; 8 — черпак; 9 — миска; 10, 11 — світильники; 12—14 — глиняні іграшки.

і печеніги. І здивувалися вони, *і* сказали: «Не йнятимуть сьому віри наші князі, якщо не поїдять самі». І люди налили корчагу [6] бовтанки і сити з колодязя і дали печенігам.

Вони ж, прийшовши, розказали все, що було. І зварили вони кисіль, і їли князі печенізькі, і здивувалися. І, забравши заложників своїх, а тих пустивши, знялися вони од города і до себе пішли.

У РІК 6506[998].

У РІК 6507[999].

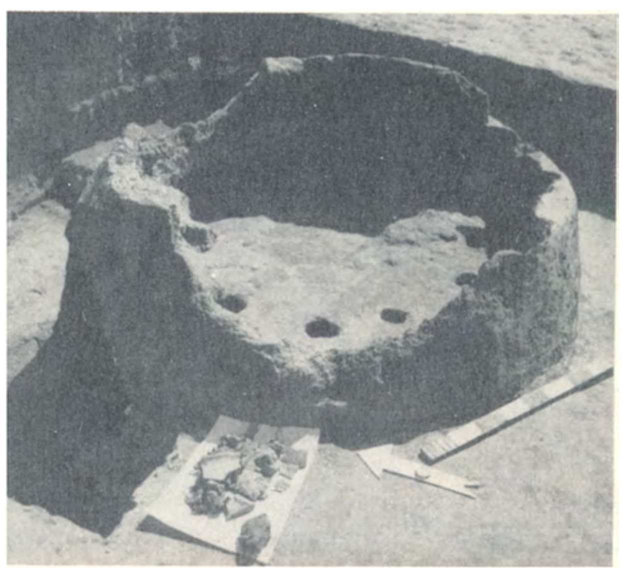
У РІК 6508[1000]. Преставилася Малфрідь, 〈мати Святославова〉.

У сей же рік преставилася і Рогнідь, мати Ярославова.

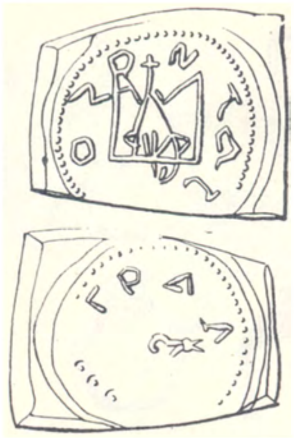
[6] *Корчага* — велика глиняна посудина, типу широкої низької амфори, з вузьким горлом.

101. Корчага. Київ.

102. Гончарна піч. Білгород.

103. Печать Ізяслава Володимировича.

У РІК 6509[1001]. Преставився Ізяслав, отець Брячиславів, син Володимирів.

У РІК 6510[1002].

У РІК 6511[1003]. Преставився Всеслав, син Ізяславів, онук Володимирів.

У РІК 6512[1004].

У РІК 6513[1005].

У РІК 6514[1006].

У РІК 6515 [1007]. Принесені ці [1] [князі] у святу Богородицю.

У РІК 6516[1008].

У РІК 6517[1009].

У РІК 6518[1010].

У РІК 6519[1011]. Преставилася цесариця Володимирова Анна.

У РІК 6520[1012].

У РІК 6521[1013].

У РІК 6522[1014]. Коли Ярослав був у Новгороді, то уроків він давав дві тисячі гривень од року до року Києву, а тисячу гривень *гридям* [1] у Новгороді роздавали. І так давали всі посадники новгородські, а Ярослав став цього не давати у Київ отцю своєму. І сказав Володимир: «Розчищайте путь і мости мостіте»,— бо збирався він іти на Ярослава, сина свойого, але розболівся.

У РІК 6523[1015]. Коли Володимир збирався йти на Ярослава, то Ярослав послав [послів] за море і привів варягів, боячись отця свого. Але бог не дав дияволу радості. Володимир бо розболівся, а в сей час перебував у нього [син його] Борис. І коли печеніги йшли на Русь, він послав проти них Бориса, а сам слабував вельми,
97 і в сій же болісті він і скончався місяця | липня у п'ятнадцятий день.

П'ятниця 15.VII 1015

Помер же Володимир, князь великий, на [селі] Берестовім, і потаїли [смерть] його, бо Святополк був у Києві. І вночі ж, розібравши межи покоями поміст [і] в ковер загорнувши, вірьовками опустили його на землю. І, поклавши його на сани, одвезли його, і поставили його у святій Богородиці — в церкві, що її він сам був спорудив [1]. Коли ж довідалися про це люди, то зійшлися без числа.

1007

[1] В Іп. і Хл. «принесени святии»; у Лавр. «перенесени святии»; тут явна помилка; у Новг. І маємо «принесени си», а в Новг. V додано «князи», тобто мовиться про померлих у попередні роки князів і княгинь; у 1044 р. сюди перенесуть останки Ярополка і Олега Святославичів; за дослідженнями, в Десятинній церкві була похована й Анна, шоста жона Володимира Святославича.

1014

[1] Додано з Лавр.

1015

[1] Події ці тлумачать так. Святополкові, який у час смерті Володимира перебував у Києві, треба було виграти деньдва, аби влаштувати справи захоплення престолу. Він приставив сторожу до покійного батька, щоб приховати його смерть. Але бояри, противники Святополка і прихильники Бориса, вивезли тіло Володимира, і всі кияни дізналися про його кончину.

104. Обрис фундаментів Десятинної церкви, викладений каменем. Сучасний вигляд.

105. Володимира Святославича опускають на вірьовках. Мал. XIII (XV) ст.

І оплакували його бояри яко заступника землі їхньої, [а] вбогії — яко заступника і кормителя. І положили його в гробі мармуровім, опрятавши тіло його, блаженного князя, з плачем великим.

Він є новим Костянтином [2] великого Риму, що охрестився сам і [охрестив] люди свої,— і сей так учинив, подібно йому. Якщо бо раніш пробував він у поганстві, скверної похоті прагнучи, то потім *же* старався він про покаяння. Як ото говорив [Павло] апостол: «Де ж умножився гріх, там стало вповні благодаті» [3]. Бо якщо раніш, у невігластві, були [в нього] деякі гріхи, то потім спокутувалися вони покаянням і милостинями. Як ото [Соломон] говорить: «В чім я

[2] Римсько-візантійський імператор Константин проголосив християнство офіційною релігією Римської імперії, за що був прозваний Великим і визнаний за святого. Володимир Святославич, що запровадив християнство на Русі, тому й порівнюється з Константином.

[3] Посл. Павла до римлян V, 20.

106. Пам'ятник Володимирові Святославичу в Києві. 1853 р. Сучасний вигляд.

107. Деталь пам'ятника Володимирові Святославичу.

тебе застану, в тім тебе й судитиму» [4]. Як ото пророк [Ієзекіїль] говорить: «Жив я, Адонай господь, і не хочу я смерті грішника, *а* [хочу], щоб одвернувся він од путі своєї і був жив; одверненням одвернися од путі своєї злої» [5]. Многі бо праведники, що по правді чинять і живуть, перед смертю звертають із праведної путі і погибають. А другії живуть беззаконно, та перед смертю опам'ятаються і покаянням щирим очистять гріхи. Як ото пророк [Ієзекіїль] говорить [про слова господа]: «Праведник не зможе спастися в день согрішення свого. Коли скажу я праведному: «Жив будеш»,— а він понадіється на праведність свою і вчинить беззаконня, [то] вся праведність його не спом'янеться в неправді його, яку він учинив, і в ній він умре. А коли скажу я беззаконникові: «Смертю помреш»,— і одвернеться він од путі своєї, і буде чинити суд і правду, і заставу беззаконник оддасть, і вкрадене поверне, [то] всі гріхи його, що їх він учинив, не спом'януться йому, бо суд і правду він учинив, і жив
98 буде в них. Кожного з вас я буду судити по путі його, | роде ізраїлів» [6].

Сей же [Володимир] помер у сповіданні щирому, покаянням спокутувавши гріхи свої *і* милостинями, що є ліпшим над усе. «Милості бо хочу,— *сказав* [господь],— а не жертви» [7]. Милостиня бо єсть від усього лучче і вище, *і* підносить вона до самого неба перед бога. Як ото ангел Корнилієві сказав: «Молитви твої і милостині твої спом'янулись перед богом» [8]. *О чудо!* Дивно *ж* се є: скільки добра він зробив *у* Руській землі, охрестивши її, *і до бога привів* [її]. А ми, християнами будучи, не воздаєм [йому] почестей за те, що він [нам] дав [9]. Бо коли б він не охрестив нас, то й нині пробували б ми в обмані диявольському, як ото і прародителі наші, ми загинули б. А коли б *мали* [10] й ми старання, і молитви приносили богові за нього в день смерті його, [то] бог би, бачачи ревність нашу до нього, прославив би його. Нам бо належить бога молити за нього, бо через нього бога ми пізнали.

То дай же тобі господь бажане серцю твоєму і всі прохання твої сповни, що їх ти хотів. Царства небесного дай тобі господь, вінець [життя вічного] з праведниками, в радості райській веселощі і торжество з Авраамом і з іншими праотцями. Як ото Соломон сказав: «Якщо помре *муж* праведний,— не згине надія» [11].

[4] Премудр. Солом. XI, 17.

[5] Ієзекіїль XXXIII, 11.

[6] Ієзекіїль XXXIII, 12—16, 20.

[7] Єванг. від Матфія IX, 13.

[8] Діяння апостолів X, 31.

[9] Натяк, очевидно, на те, що Володимира не канонізовано як святого, бо далі літописець свідчить, що пам'ять його бережуть руські люди.

[10] Додано з Лавр.

[11] Притчі Солом. XI, 7; слово курсивом додано з Лавр.; у літопису подано зворотний афоризм, бо в Біблії сказано: «Із смертю людини нечестивої зникає надія».

Сього бо в пам'яті держать руськії люди, споминаючи святе хрещення і прославляючи бога в молитвах, і в піснях, і в псалмах. Співаючи [славу] господеві, новії люди, просвітлені духом святим, ждуть надії [своєї] — великого бога *і* спасителя нашого Ісуса Христа, [який прийде] воздати кожному за труди [його] невимовну радість, [ту], що її мають дістати усі християни.

Убивство святих новоявлених мучеників Бориса і Гліба [12]

15.VII 1015

Святополк же сів у Києві після отця свого, і скликав киян, і став майно їм давати. А вони брали, та не було серце їхнє з ним, бо браття їх були з Борисом.

Коли ж Борис вернувся з війни, не знайшовши печенігів, вість прийшла йому: «Отець тобі помер». І плакав він вельми за отцем своїм, бо любив його отець більше од усіх. І став він на [ріці] Альті, прийшовши, [і] сказала йому дружина отцева: «Ось дружина у тебе
99 отцева і вої. Піди сядь у Києві на сто|лі отчому». Але він мовив: «Не буде того, [щоб] мені зняти руки на брата на старшого. Коли отець мій помер, то сей мені буде замість отця». І, це почувши, вої розійшлися од нього, а Борис стояв із отроками своїми.

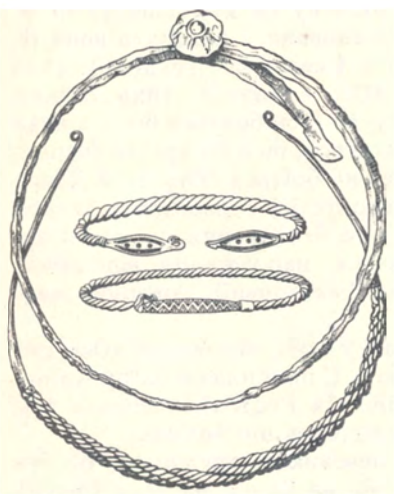
Святополк же, сповнившись беззаконня [і] Каїнів замір прийнявши, посилав [послів] до Бориса, говорячи: «З тобою,— мовляв,— хочу я любов мати і до отчого [добра] тобі [ще] придам»,— [так] він обманював його, щоб якось *його* погубити.

Святополк тим часом прийшов уночі до Вишгорода, і потай прикликав [боярина] Путшу і вишгородських боярців, і сказав їм: «Чи віддані ви мені всім серцем?» І сказав Путша: «Можемо ми голови свої з вишгородцями положити *за тебе*». Він тоді мовив їм: «Не говоріть же нікому. Підіть убийте брата мойого Бориса». І вони обіцялися йому скоро вчинити се.

Про сяких бо Соломон сказав: «Скорі вони є несправедливо пролити кров, збираються вони для зла, вони бо спілкуються на кровопролиття. Такі є путі тих, що вчиняють беззаконня: вони бо нечестям свою душу однімають» [13].

Послані ж прийшли *на Альту* вночі, і, підступивши ближче, чули вони блаженного Бориса, що співав заутреню. Сказали бо йому: «Хотять тебе погубити». І, вставши, почав він співати, говорячи: «Господи! Чого умножились мучителі мої? Встають на мене многі» [14]. І ще: «Стріли твої встромилися в мене, та я на рани готов, і скорбота моя передо мною єсть» [15]. І ще говорив він: «Господи! Почуй ти молитву мою і не ввійди в суд із рабом твоїм, бо не оправдається перед тобою жоден із живущих, бо піддав гонінню враг душу мою» [16]. І, скінчивши шестипсалміє і побачивши, що є [вже] послані погубити його, став він співати псалтир, говорячи: *«Обступили мене* тельці тучні, і зборище злобних оточило мене. Господи боже мій, на тебе уповав я. Тож спаси ти мене і од усіх гонителів *моїх* ізбав мене» [17]. Потім же став він канон співати. Так на заутрені він помолився, дивлячись на ікону, на образ владики, [і] говорячи: «Господи Ісусе Христе! Як ти сим образом явився на землі спасіння
100 ради нашого, і дав своєю волею | пригвоздити руки свої на хресті, і прийняв страждання заради гріхів наших, так і мене сподоби прийняти страждання. Се ж не од ворогів я приймаю [його], а од брата свойого, і не постав ти йому, господи, се за гріх». А коли помолився, він ліг на постелю свою.

І тут напали на нього вони, як ті звірі дикії, з усіх сторін шатра, і простромили його списами, і пронизали Бориса. І слугу його, що [князя прикрив], упавши на нього, пронизали [разом] із ним. Був же сей улюбленцем Бориса, а родом отрок сей був угрин, на ім'я Георгій, і його сильно любив Борис, навіть возложив був на нього гривну *велику* золоту. В ній він і служив йому. Побили вони також отроків багатьох Борисових. У Георгія ж не могли вони швидко зняти гривни з шиї. І відрубали вони голову його, і так зняли гривну

108. Шийні гривні.

[12] Цей заголовок в Іп. зі знаком виноски приписано внизу новим почерком.

[13] Притчі Солом. І, 16, 18, 19.

[14] Псалом III, 2.
[15] Псалом XXXVII, 3, 18.
[16] Псалом CXIII, 1—3.
[17] Псалом XXI, 13, 17; VII, 2.

109. Добивають Бориса Володимировича. Мал. XIII (XV) ст.

ту, голову одкинувши геть. Через те й не знайшли опісля тіла його серед трупів.

Бориса ж, убивши, окаянні завернули в шатро, і поклали його на воза, *і* повезли, а він іще дихав. І коли довідався про це окаянний Святополк, що він іще дихає, то послав двох варягів, [Еймунда і Рагнара] [18], прикінчити його. А коли ті обидва прийшли і побачили, що він іще живий є, то один із них, вийнявши меча, вдарив його в серце.

[18] Імена відомі з «Саги про Еймунда».

Неділя 24.VII 1015

І так скончався блаженний Борис, діставши з праведниками вінець [життя вічного] од Христа бога. Він прилучився до пророків і до апостолів, із сонмом мучеників пробуваючи, на лоні Авраама почиваючи, бачачи невимовну радість, співаючи з ангелами і веселячись із сонмом святих. І положили тіло його, принісши його потай до Вишгорода, в церкві святого Василія [Великого].

Окаяннії ж убивці прийшли до Святополка, ніби славу маючи, беззаконники. Імена ж цих законопереступників є: Путша, Талець Єлович, Ляшко. Отець же їх — сатана.

Бо такі бувають слуги — біси; бісів бо посилають на зло, а ангелів — на добро. Ангели ж людині зла не чинять, а завжди мислять
101 їй добро. Вони також християнам помагають і заступають од супостата-врага. Біси ж завжди ловлять людину на злі, завидуючи їй, оскільки бачать, що людина богом ушанована, і заздрять вони їй. І коли шлють їх на зло — вони скорі є. Сказав бо [господь]: «Хто піде спокусити Ахава?» І сказав біс: «Ось я піду» [19]. Лиха людина, прагнучи до злого, не поступиться бісу, бо біси бояться бога, а лиха людина ані бога боїться, ні людей стидиться; біси бо хреста господнього бояться, а лиха людина і хреста не боїться. Тим-то й Давид говорив: «Чи воістину ж ви правду говорите [і] справедливо судите, сини людськії? Адже в серці ви готуєте беззаконня, на землі неправду руки ваші сплітають. Із самого народження відступили грішники, обманюють вони од утроби [матерньої], говорячи лжу. Лютість їх подібна до зміїної» [20].

[19] Друга кн. Параліпоменон XVIII, 19, 20.

[20] Псалом LVII, 2—5.

Святополк же окаянний намислив у собі, сказавши: «Осе вже убив я Бориса, а я́к би ще вбити Гліба?» І, прийнявши замір Каїнів, з обманом послав він [гінця] до Гліба [в Ростов], говорячи так: «Іди зараз же. Отець тебе зове, бо нездоров він вельми».

І Гліб, сівши на коня, рушив з невеликою дружиною, бо був він послушлив отцю. Та коли прибув він на Волгу, *на устя* [річки] *Тьми* [21], на полі спіткнувся *під ним* кінь у рові і надламав він йому трохи ногу. І прибув він до Смоленська, і рушив од Смоленська,

[21] Додано з Погод. «на оусть тмы»; у Хл. це виправлено (хибно) на «оусти смѣдыни».

110. Кам'яна іконка. Гліб-Давид Володимирович. Тмуторокань. XI ст.

і став на [річці] Смядині в кораблі, так що видно було [город] [22].

У сей же час Ярославу прийшла була вість од [сестри] Передслави про смерть отця. І послав Ярослав [гінця] до Гліба, говорячи: «Не ходи. Отець тобі помер, а брат твій убитий Святополком».

І коли почув це Гліб, закричав він вельми крізь сльози, і плакав за отцем, а більше ще й за братом, і став він молитися зі слізьми, говорячи: «Горе мені, господи! Лучче б мені померти з братом, аніж жити у світі сьому облудному! Коли б же побачив я, *брате,* лице твоє ангельськеє,— умер би з тобою! А нині для чого зостався я один? Де є слова твої, що ти говорив їх мені, брате мій любимий? Нині вже я не почую тихого твойого научання. А якщо дістав ти єси уповання у бога, молися за мене, щоб і я прийняв таку саму смерть. Лучче б мені з тобою померти, аніж у світі сьому облудному жити». |

102 І коли так він молився зі сльозами, знагла прийшли послані Святополком, щоб погубити Гліба. І при цім одразу послані захопили корабель Глібів і видобули оружжя, а отроки Глібові впали у одчай. Окаянний же [убивця] Горясір звелів тут же зарізати Гліба, і повар Глібів, на ім'я Торчин, вийнявши ножа, зарізав Гліба.

Понеділок 5.IX 1015

Мов те ягня непорочне, приніс він себе в жертву богові замість запашного фіміаму, жертва словесна, і дістав він *од Христа* вінець [життя вічного]. Увійшовши в небесні обителі, він побачив жаданого брата свойого і радувався з ним невимовною радістю, що її сподобились вони братолюбством своїм. «Як це добре і як гарно, коли жити обом братам вкупі» [23].

А окаянні ж вернулися назад. Як ото сказав Давид: «Вернулися грішники в пекло» [24]. І ще: «Оружжя видобули грішники, і натягли вони луки свої постріляти нищого і вбогого, заколоти праведних серцем. Та оружжя їх увійде в серця їхні і луки їх сокрушаться. Бо грішники погибнуть, як дим, щезаючи, погибнуть» [25].

Коли ж вони вернулись *і* сказали Святополкові: «Вчинили ми звелене тобою»,— то він, це почувши, [загордився], і возвеселилося

[22] Від устя тепер висохлої річки Смядині до Смоленська приблизно 3 *км.*
[23] Псалом CXXXII, 1.
[24] Псалом IX, 18.
[25] Псалом XXXVI, 14; X, 2; XXXVI, 15, 20.

111. Борис і Гліб. Ікона кін. XIII — поч. XIV ст.

серце його вельми. Та не відав він, що Давид говорив: «Чого ти хвалишся злобою, сильний? Беззаконня замислив язик твій, як та бритва вигострена, учинив він лжу. Возлюбив ти єси злобу більше, ніж благостиню, неправду [більше любиш] говорити, аніж правду. Возлюбив ти єси всякі слова погибельні, язик ти облесливий. За се бог знищить тебе до кінця, і вирве він тебе із оселі твоєї і корінь твій із землі живих» [26]. Як ото і Соломон сказав: «Я з погибелі вашої посміюся і порадуюсь, коли прийде на вас пагуба. Тому-то з'їдять вони свого труда плоди [27] і своїм нечестям наситяться» [28].

Коли ж Гліба вбили, то покинули [його] на березі [Волги?] межи двома колодами, а потім, узявши, одвезли його [до Вишгорода] і положили його коло брата його Бориса у церкві святого Василія [Великого].

103 З'єднані тілами, а тим паче й душами, у владики всіх, царя [небесного], пробуваючи, у радості безконечній і в сяєві невимовному, подаючи зцілення дари Руській землі *та* іншим, приходящим *з* правдивою вірою, ви даєте зцілення: калікам — ходити, сліпим — прозріння, болящим — одужання, окованим — звільнення, темницям — одчинення, печальним — утіху, гнаним — вибавлення. Бо єсте ви заступники Руської землі і світильники, що завжди сіяють і моляться завжди до владики за своїх людей.

Тим-то і ми повинні єсмо славити достойно страстотерпців Христових, ревно молитись до них, мовлячи:

«Радуйтеся, страстотерпці Христові, заступники Руської землі, що зцілення подаєте приходящим до вас [із] вірою і любов'ю.

Радуйтеся, небеснії жителі! Во плоті ви ангелами стали, єдинодумними служителями [богу], рівнею однаковою, святим єдинодушною. Тому *і* страждениим усім зцілення ви подаєте.

Радуйтеся, Борисе і Глібе богомудрії! Яко потоки, точите ви од кладезя води живоносної; зцілення течуть вірним людям на одужання.

Радуйтеся, промені світозорії! Бо з'явились ви, яко світила, що осявають всю землю Руськую, завше тьму одганяючи, являючись вірою непохитною.

Радуйтеся, недремного ока досягши, ви, душі, що звершення божих святих заповідей прийняли в серце своє, блаженнії.

Радуйтеся, брати, вкупі в місцях злотосяйних, в оселях небесних, і в славі нев'янучій, що її достойно ви сподобилися.

Радуйтеся, божими світлостями ясно осіяннії! Ви світ увесь обходите, біси одганяючи, недуги зціляючи, світильники предобрії і заступники ревнії, сущі з богом, блаженними променями завше розігрітії, доблеснії страстотерпці, що душі просвіщають вірним людям. Возвисила бо єсть вас світлоносная небесная любов, тому
104 прекраснеє все | наслідували ви в небеснім житті — славу і райський поживок, світло розуму [і] прекрасну радість.

Радуйтеся, бо напаяєте ви *всі* серця, горесті і болісті одганяючи, страсті злії зціляючи, ви, що краплями крові святими зчервонили багряницю, преславнії, ту, що красно ви її носите, з Христом царствуєте завше, молячись за новії люди християнськії і [за] родичів своїх. Земля Руськая благословилася вашою кров'ю і мощами, що покояться в церкві. Духом божественним ви просвіщаєте, бо в ній із мучениками, яко мученики, за люди свої молите.

Радуйтеся, церкви світосяйнеє сонце здобувши! Схід [його] завше просвітлює в стражданні во славу вас, мученики.

Радуйтеся, світлії зорі, що зрання ви сходите, новохристолюбивії заступники наші, страстотерпці! Покоріте поганих під ноги князям нашим, молячись до владики і бога нашого, щоб мирно їм пробувати в єднанні і в здоров'ї, ізбавляючи [їх] од усобної раті і од пронирства диявольського. Сподобіте ж [сього] і нас, що оспівують і славлять ваше святеє торжество, в усі віки [і] до скончання [світу]».

1015

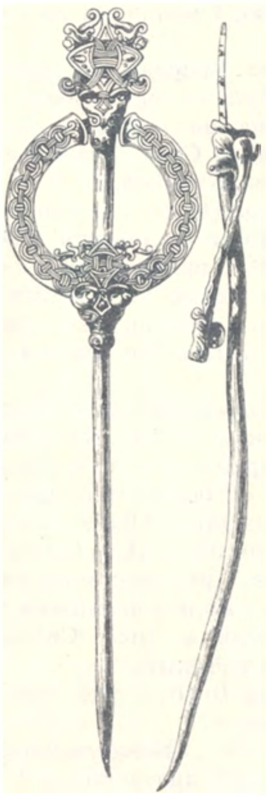
Святополк же *сей* окаянний, лихий, убив [також брата] Святослава, пославши [убивць] до гори Угорської [29], коли він утікав в Угри.

[26] Псалом II, 3—7.

[27] В Іп. «пути плоды» у Хл. «труда плоды».

[28] Притчі Солом. І, 26, 31.

[29] Імовірне місце поховання Святослава — пагорб Могила Святослава. У Никон. відзначено, що в нього був син Ян (Іван). Судячи з маршруту втечі, можна з великою вірогідністю припускати, що Святослав був одружений з невідомою на ім'я дочкою угорського князя (принца) Гейзи; їх у Гейзи (за угорськими джерелами) було три, шлюбні зв'язки їх відомі; тоді це буде четверта (друга по старшинству). Є давня гіпотеза, що й брат Гейзи Михай жоною мав якусь руську княжну.

112. Кільцева бронзова фібула (застібка). Київ.

І став він помишляти: «Переб'ю всіх братів своїх і візьму землю Руськую один». Намислив він зарозумілістю своєю, а не знав, що *бог* дає владу [тому], кому ото хоче; «настановляє за царя і князя всевишній, *кому хоче, він* дає [владу]» [30]. Якщо бо котра-*небудь* земля удостоїться перед богом, настановляє він *їй* царя і князя справедливого, що любить закон і правду, і властителя [такого ж] ставить, [і] суддю, що чинить суд. Бо якщо князі справедливі бувають на землі, то многі провини прощаються [їй], а якщо лихі й лукаві бувають, то більше зло насилає бог на землю ту, оскільки [князь] — то глава єсть землі. Так бо Ісайя сказав: «Згрішили вони від голови і до ніг» [31],— себто від царя і до простих людей. «Горе ж городу тому, в якому князь молодий» [32], що любить вино пити під гуслі та з молодими дорадниками. Таких бог дає за гріхи, а старих *і* мудрих забирає. Як ото Ісайя говорить: «Одбере господь у Єрусалима силу, і дужого велета, і чоловіка хороброго, і суддю, і пророка, і смиренного старця, і славного порадника, і мудрого знавця, і тямущого підлеглого»; «і поставлю,— [говорить господь],— юнака князем їм і кривдника їм, щоб він володів ними» [33].

Святополк же окаянний став княжити в Києві і, скликавши людей, став давати тим корзна [34], а другим — кунами, роздаючи множество *отчого багатства.*

Ярослав же не знав про смерть отця. [А] було в Ярослава багато варягів, і насильство чинили вони новгородцям, і, вставши на них, новгородці перебили варягів у дворі Поромонім. І розгнівався Ярослав, і, пішовши на [село] Ракомо [35], сів у [своїм] дворі. Та, пославши [гінців] до новгородців, він сказав: «Уже мені сих не воскресити». І позвав він до себе знатних мужів, що посікли були варягів, і обманув так їх, *і* порубав їх одну тисячу [36].

113. Рубають знатних мужів у Новгороді. Мал. XIII (XV) ст.

Бл. 1.VIII 1015

У ту саму ніч прийшла йому вість із Києва од сестри його Передслави: «Отець тобі помер, а Святополк сидить у Києві, вбивши Бориса. І по Гліба він послав. І ти бережись його дуже» [37]. І, це почувши, Ярослав печалувався за отцем, і за братом, і за дружиною.

А назавтра, зібравши решту новгородців, мовив Ярослав: «О люба моя дружино! Я перебив їх учора, а нині вони знадобилися». І витер він сльози, і сказав їм на вічі: «Отець мені помер, а Святополк сидить у Києві, убиваючи братів своїх». І сказали новгородці: «Хоча, княже, браття наші порубані є, ми можем за тебе боротися!»

І зібрав Ярослав варягів тисячу, а інших воїв сорок тисяч [38], і пішов на Святополка, призвавши [на поміч] бога [і] сказавши: «Не я почав побивати братів, а він. Хай буде бог месником за кров братів моїх, бо без вини пролив він кров праведну Борисову і Глібову. Іще й мені се ж учинить! Тож суди мене, господи, по правді

[30] Даниїл V, 21.
[31] Ісайя I, 6.
[32] Екклезіаст X, 16.
[33] Ісайя III, 1—*5*.
[34] *Корзно* — накидка, плащ на хутрі або оторочений хутром.
[35] В Іп. «на Рокъмъ»; у Лавр. «на Рокомъ».
[36] У Хл. і Лавр. числа убитих нема, а в Іп. його приписано внизу сторінки (з виноскою).
[37] Про це вже говорилося вище. Бориса убили 24 липня. З убивством Гліба Святополк, ясно, не гаявся, отже послав до нього гінця 24 чи 25 липня. Про цього таємного гінця дізналася Передслава і тоді ж (треба було й собі блискавично організувати таємну місію) послала вістку про все Ярославові. Гонець (один чи два), міняючи коней і долаючи за добу 150 *км* чи й більше, прибув до Новгорода напередодні першого Спаса (1 серпня).
[38] У Хл. число варягів становить шість тисяч; кількість війська Ярослава в Іп. дуже перебільшено; за Новг. I (Комісійний список), у Ярослава було чотири тисячі воїв — тисяча варягів і три тисячі новгородців.

6. VIII 1015 *і хай скінчиться лиходійство беззаконника».* І пішов він на Святополка [39].

106 Коли ж почув це Святополк, що йде Ярослав, то спорядив він воїв без числа, і русів, і печенігів, і виступив супроти нього *до* [40] [города] Любеча по той бік Дніпра, а Ярослав — звідси.

Поч. вересня 1015 **У РІК 6524[1016].** Прийшов Ярослав на Святополка, і стали вони насупроти обаполи Дніпра. І не одважувалися ні сі на тих рушити, ні ті на сих, і стояли вони три місяці одні проти одних.

І став воєвода Святополків *Вовчий Хвіст* [1] глузувати з новгородців, їздячи коло берега [і] говорячи: «Чого прийшли ви зі шкандибою оцим? [2] А ви теслярі є! Ось ми заставимо вас хороми зводити наші! [3]» Це почувши, новгородці сказали Ярославу: «Завтра переправимось на них. Якщо хто не піде з нами, то ми самі *його* порубаєм».

А було уже в заморозь, і стояв Святополк межи двома озерами, і всю ніч [ту] *спав*, упившись із дружиною своєю. Ярослав же *Ніч на 26.XI 1015* назавтра, приготувавши до бою дружину, перед світом переправився, і, висівши на берег, одіпхнули вони човни од берега. І пішли [війська] одні проти одних, а коли зійшлися докупи, то була січа люта, і не можна було із-за озера печенігам помагати [Святополкові]. І притиснули Святополкових воїв до озера, і ступили вони на лід, *і обломився лід із воями Святополковими, і багато втопилось у водах,* і одолівати почав Ярослав. Побачивши ж [це], Святополк побіг. І одолів Ярослав, а Святополк утік у Ляхи [4].

26(27).XI 1015 Ярослав же сів у Києві на столі отчім. Було ж тоді Ярославу літ тридцять і вісім [5].

У РІК 6525[1017]. Ярослав увійшов у Київ [1], і погоріли церкви.

Літо 1018 **У РІК 6526[1018].** Рушив Болеслав, [князь лядський], зі Святополком на Ярослава, з ляхами. Ярослав же зібрав множество русі, варягів, словен, рушив супроти Болеслава і Святополка, і прийшов до [города] Волині, і стали [війська] обаполи ріки Бугу.

А був у Ярослава кормилець і воєвода Блуд [1]. І став Блуд [1] глузувати з Болеслава, говорячи: «Ось як ми пропорем тобі тріскою

---

[39] Дізнавшись про вбивство Бориса, Ярослав відразу рушив у похід, витративши кілька днів на збір. У літопису далі багаторазово простежуються факти, що християнізовані князі вирушали в походи, а по можливості розпочинали й вирішальні битви, у великі християнські свята або в день свого патрона-покровителя. Перебіг подій, як і до певної міри слова «призвавши [на поміч] бога», дають підставу для твердження, що Ярослав, спасаючись від можливої загрози з боку Святополка, виступив проти нього саме на Спаса Преображення, 6 серпня 1015 р., після урочистого богослужіння. Прибуття його до Любеча подано вже під 1016 р., тобто на початку вересня (початок візантійського нового року). Розрахунки відстані від Новгорода до Любеча і звичайного темпу походу (30—40 *км* за добу) визначають тривалість путі у 25—30 днів. Обабіч Дніпра війська стояли три місяці — у вересні, жовтні і листопаді, до заморозів.

[40] Додано з Акад.

1016

[1] Додано з Новг. I.

[2] Ярослав Мудрий справді був кульгавий; рентген кісток показав, що в дитинстві княжич вивихнув праву ногу, а пізніше й переламав нижче коліна; зрослася вона неправильно.

[3] В Іп. «хоромъ рубить нашихъ». Найновіші археологічні розкопки теж показали, що Київ був тоді забудований дерев'яними рубленими домами. У Новг. I після цих слів про хороми іде таке продовження, відмінне од тексту Іп. і Лавр.: «І почав Дніпро замерзати. А був у Святополка муж, заприязнений з Ярославом, і послав до нього Ярослав отрока свого уночі, сказавши до нього [мужа]: «Такий-то! Що ти тому велиш робити? Меду мало варено, а дружини багато». І мовив той муж: «Скажи так Ярославу: «Якщо ж меду мало, а дружини багато, треба під вечір дати». І зрозумів Ярослав, що в [ту] ніч він велить іти на січу. І відразу того вечора перевізся Ярослав на ту сторону Дніпра, а човни одіпхнули вони од берега. І тої ночі пішли вони на січу, і сказав Ярослав: «Позначайте себе. Завивайте собі голови убрусом». Далі говориться про битву і перемогу над Святополком, але матеріал цей в Іп. поданий уже під 1019 р. (ідеться про іншу битву).

Пиятика Святополка, своєрідність зашифрованої мови Ярослава (знову-таки ідея свята) і той факт, що 26 листопада було свято Юрія — день Юрія-Георгія Побідоносця, християнського патрона Ярослава Мудрого,— все це знову дозволяє говорити, особливо беручи до уваги попередні докази (див. прим. 39 до 1015 р.), що саме на світанні 26 листопада 1015 р., після майже трьохмісячного стояння, Ярослав і розпочав вирішальну і переможну битву. Можна звідси твердити також, що того ж дня наприкінці або 27 листопада Ярослав був уже на київському столі.

[4] Святополк (за актовими печатями, його друге, хрестильне ім'я — Петро) був одружений з дочкою польського князя (наприкінці життя — короля) Болеслава Хороброго, сина князя польського Мешка I і внука князя польського Земомисла.

[5] В Іп. тут спочатку було написано «кй» (тобто 28, так і в Хл., і в Лавр.), потім «к» видряпано, а «і» (тобто 10) приписано після «и»; отже, вийшло 18. Але з літопису точно відомо, що Ярослав помер 1054 р., маючи 76 літ; отже, в листопаді 1015 р. йому було 38 років, а народився він десь у листопаді 977 р.

1017

[1] У Новг. I під 1017 р. сказано, що Ярослав рушив у похід до города Берестія. Отже, в Іп. мається на увазі його повернення назад до Києва. Пожежа церков спричинилася до того, що в 1017 р., як свідчить той же Новг. I, «заложена бысть святая София Кыевѣ»; за найновішими дослідженнями, це справжня дата закладин Софійського собору.

1018

[1] В Іп., Хл. і Лавр. хибно «Будыи».

черево твоє товстеє!» Був бо великий і важкий Болеслав, так що навіть на коні не міг він сидіти, але був тямущий. І сказав Болеслав *до дружини своєї* [2]: «Якщо вам од сього глузування не прикро,— я один погибну!» І, сівши на коня, вбрів він у ріку, а вслід за ним —
107 вої його. Ярослав | же не встиг приготуватися до бою, і переміг Болеслав Ярослава.

22.VII 1018

Ярослав тоді втік із чотирма чоловіками до Новгорода, а Болеслав увійшов у Київ зі Святополком. І сказав Болеслав: «Розведіте дружину мою по городах на покорм». І було так [зроблено].

14.VIII 1018

Коли ж Ярослав прибіг до Новгорода, хотів він утікати за море. Та посадник Костянтин, син Добринин, з новгородцями порубали човни Ярославові, кажучи: «Ми можем іще битись за тебе з Болеславом і з Святополком». І стали [новгородці] гроші збирати: з мужа — по чотири куни, а з старост — по десять гривень, а з бояр — по вісімдесят [3] гривень. *І* привели варягів, і дали їм гроші, і зібрав Ярослав воїв многих.

Болеслав тим часом перебував у Києві, сидячи [тут], а нерозумний Святополк наказав: «Скільки ото ляхів по городах — бийте їх!»

І побили ляхів, а Болеслав утік із Києва, узявши майно, і бояр Ярославових, і *дві* сестри його [4], [Передславу та ⟨Премиславу⟩]. І Анастаса, [попа] десятинного [5], він приставив до майна, бо той увійшов був йому в довір'я обманом, і безліч людей він повів із собою, і городи червенські зайняв собі. І вернувся він у землю свою.

Поч. листопада 1018

Святополк же став княжити в Києві, та пішов Ярослав на Святополка, і переміг Ярослав Святополка, і втік Святополк у Печеніги.

Зима 1018/19

У РІК 6527 [1019]. Прийшов Святополк із печенігами, з великою силою. І Ярослав зібрав множество воїв і виступив супроти нього на [ріку] Альту. Ярослав при цьому став на [тім] місці, де ото вбили Бориса, і, звівши руки до неба, сказав: «Кров брата мойого волає до тебе, владико! Відомсти за кров праведника сього, як ото відомстив ти єси за кров Авелеву, наславши на Каїна стогін і трепет. Таке нашли ти *й* на сього». І, помолившись, він сказав: «Брати мої! Якщо ви тілом одійшли єсте звідси, то молитвою своєю поможіте мені на противника сього, убивцю гордого». І як тільки він сказав це, рушили [полки] один проти одного і покрили поле битви на Альті безліччю воїв.

П'ятниця 24.VII 1019

108 Була ж тоді п'ятниця, | сходило сонце, і зійшлися оба [полки], і сталася січа люта, якої ото не було в Русі — і за руки беручись, рубалися, і зступилися тричі, так що по долинах кров текла,— і під вечір одолів Ярослав, а Святополк утік.

114. Смерть Святополка Окаянного. Мал. XIII (XV) ст.

[2] Додано з Лавр.

[3] У Лавр. «по 18 гривенъ»; це, мабуть, вірніше.

[4] За даними польського історика Яна Длугоша, Болеслав, захопивши Київ, зробив своєю наложницею Передславу, пізніше, як зауважувалось (див. прим. 9 до 980 р.), видану, очевидно, у Польщі, за Болеслава III Рудого, де той був тоді у вигнанні і де його осліпили. Утікаючи з Києва, Болеслав «поволік» із собою і Премиславу, у Длугоша названу, мабуть, хибно, Мстиславою (згодом її видали за Ласло Сара Лисого; див. ту саму примітку). Німецький хроніст-сучасник Тітмар Мерзебурзький, який наводить точні дати окремих епізодів походу (22 липня і 14 серпня 1018 р.), пише, що Болеслав захопив тоді навіть дев'ять сестер Ярослава, його мачуху, тобто сьому жону Володимира Адель (див. ту саму примітку), і невідому на ім'я першу Ярославову жону. За «Києво-Печерським патериком», до польського полону потрапив тоді також друг Передслави Мойсей, угрин, брат Георгія (якому 1015 р. відрубали голову, знімаючи з шиї гривну).

[5] Тобто священика Десятинної церкви.

Коли ж він утікав, то напав на нього біс, і розслабились кості його, і не міг він сидіти на коні, а носили його в носилах. І принесли його до [города] Берестія [отроки], утікаючи з ним, а він говорив: «Утікайте зо мною, женуть вслід за нами». Отроки його тоді посилали насупроти, [узнати], чи хто женеться за ним. І не було ж нікого, хто гнався б услід, та втікали вони з ним. А він у немочі лежав і, схопившись, говорив: «Осьо женуться, оно женуться! Втікайте!» І не міг він видержати на однім місці, і пробіг Лядську землю, гнаний гнівом божим, і прибіг [1] *у* пустиню межи Чехами і Ляхами, і тут

Осінь(?) 1019 зле покинув він живоття своє.

Його ж і по справедливості, яко грішника, постиг суд [божий]. По зішестю зі світу сього пойняли муки цього окаянного Святополка. Показувала явно послана [богом] пагубна кара, [яка] в смерть немилостиво ввігнала [2] [його, що] й по смерті він вічно мучиться *на дні пекла* [3], зв'язаний. Єсть же могила його в пустині тій і до сих днів, і виходить із неї сморід тяжкий.

Се ж бог явив на поучення князям руським, що коли вони так само вчинять, [то], чувши це, таку саму кару дістануть,— навіть більшу од сеї, тому що, знаючи це, що сталося, [негоже] вчинити таке саме зло — братовбивство. Бо сім кар дістав Каїн, убивши Авеля, а Ламех — сімдесят [сідмиць], оскільки бо Каїн не знав, що [доведеться] відплату прийняти од бога, а Ламех, знаючи про кару, що була прародителю його, учинив убивство. «Сказав бо Ламех обом жонам своїм, [Аді і Циллі]: «Мужа убив я на лихо мені і юнака на горе мені. Тим-то,— сказав він,— сімдесят [сідмиць] помст на мені, оскільки,— сказав він,— знаючи, я се вчинив» [4]. Ламех убив двох братів Єнохових [5] і забрав собі обох їхніх жон. Сей же Святополк — новий Авімелех [6], що родився був од перелюбу [і] який

109 перебив братів | своїх, синів Гедеонових,— такий і сей [Святополк] був.

Ярослав же прийшов [і] сів у Києві, утерши поту з дружиною своєю, показавши побіду і труд великий.

У РІК 6528 [1020]. Родився у Ярослава син, і нарік він його ім'ям Володимир [1].

У РІК 6529 [1021]. Прийшов Брячислав, син Ізяславів, онук Володимирів, на Новгород і зайняв Новгород. Забравши безліч

115. Ярослав Мудрий сідає в Києві на столі.
Мал. XIII (XV) ст.

1019

[1] В Іп. і Хл. «пробѣже»; у Лавр. «прибѣжа».

[2] Цей уривок (від слів «Його ж і по справедливості...») запозичено з «Хроніки» Амартола.

[3] Додано з паримійного «Житія Бориса і Гліба».

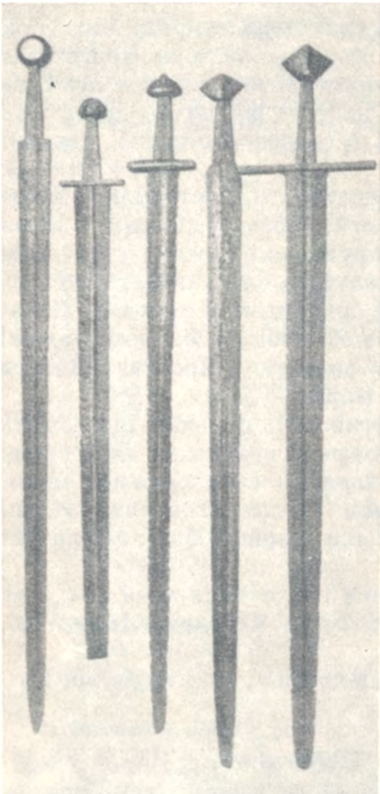
[4] Буття IV, 23—24.

[5] У Біблії не сказано, що вони були братами Єноха.

[6] В Іп. помилково «Ламех»; у Хл. і Лавр. «Авимелех»; біблійний Авімелех, син судді Гедеона від наложниці, після смерті батька убив сімдесятьох своїх зведених братів (Кн. Суддів IX, 5).

1020

[1] Це другий син Ярослава; першим від невідомої на ім'я жони, за Новг. І, був Ілля, який помер, за дослідженнями, очевидно, в 1034 р.; далі, рахуючи синів Ярослава, літописець Іллю до уваги не бере; жона Володимира невідома.

116. Мечі руських воїнів.

новгородців і майно їх, він пішов до Полоцька назад. А коли він прибув до Судомири-ріки, Ярослав і виступив із Києва, на сьомий день настиг його тут. І переміг Ярослав Брячислава, а новгородців вернув там до Новгорода, а Брячислав утік до Полоцька.

У РІК 6530 [1022]. Прийшов Ярослав до Берестія [1].

У сі ж часи Мстислав [2], [брат Ярослава], пробував у [городі] Тмуторокані. І пішов він на Касогів, а почувши це, князь касозький Редедя виступив супроти нього. І коли стали війська одне проти одного, то сказав Редедя Мстиславові: «Для чого ми будемо губити дружину один одному? Зійдімось-но оба *самі* боротися. І якщо одолієш ти, то візьмеш майно моє, і жону мою, і землю мою. Якщо ж я одолію, то візьму твоє все». І сказав Мстислав: «Хай буде так».

І з'їхалися вони, і сказав Редедя Мстиславові: «Не оружжям давай битися, а боротись». І взялись вони боротися кріпко, і довго обидва боролися, і став знемагати Мстислав, бо був великий *і сильний* Редедя. І сказав Мстислав: «О пресвятая богородице, поможи мені! Якщо бо одолію я його, споруджу церкву на честь твою». І, це сказавши, ударив він ним о землю, і, вийнявши ножа, ударив його в гортань ножем, і був тут зарізаний Редедя. І, ввійшовши в землю його, він узяв усе майно його, і жону його, і дітей його, і данину наклав на касогів. А коли вернувся він до Тмутороканя, то заложив церкву святої Богородиці і спорудив її, [ту], що стоїть і до сьогодні в Тмуторокані.

1022

[1] Мовиться про похід 1017 р. (див. прим. 1 до 1017 р.).

[2] Цього Мстислава (за актовими печатями, його хрестильне ім'я — Костянтин) прославляв також Боян, як це свідчить «Слово о полку Ігоревім»; ім'я жони Мстислава, за Любецьким синодиком,— Анастасія.

117. Боротьба Мстислава Володимировича з Редедею. Мал. XIII (XV) ст.

Січень(?) 1024 У РІК 6531 [1023]. Пішов Мстислав на Ярослава з хозарами і з касогами.

Березень 1024 У РІК 6532 [1024]. Коли Ярослав перебував у Новгороді,
110 прийшов Мстислав із Тмуторо|каня *до* Києва. Та не прийняли його кияни, і він, *пішовши,* сів на столі в Чернігові. Ярослав перебував у Новгороді тоді.

У сей же рік повстали волхви в Суздальцях. *І* побивали [там] старших людей по диявольському наущенню і через бісівську ману, говорячи, що ці держать запаси. І заколот великий, і голод в усій
Весна 1024 землі тій *був* [1]. [І] рушили по Волзі всі люди в Болгари, і привезли хліба, і так вижили.

Коли ж почув Ярослав про волхвів тих, то прийшов він до Суздаля, *і* захопив волхвів, *і* [одних] розточив, а других покарав, сказавши так: «Бог наводить за гріхи на кожну землю голод, або мор, або засуху, або іншу кару, а людина не знає нічого».

І, вернувшись, Ярослав прибув до Новгорода. І послав Ярослав [послів] за море по варягів, і прийшов [князь] Якун із варягами. А був Якун сей гарний, і накидка в нього злотом *була* виткана. І прийшов він до Ярослава, і Ярослав із Якуном рушив на Мстислава.

1024

[1] Додано з Лавр.

Осінь 1024

Мстислав же, почувши [про це], виступив супроти них обох до [города] Листвена [2]. Мстислав при цім звечора приготував до бою дружину і поставив сіверян у чоло проти варягів, а сам став із дружиною своєю по обох крилах. І настала ніч *горобина* [3], *і* була пітьма, і громи, і блискавка, і дощ. І сказав Мстислав дружині своїй: «Підемо на них!»

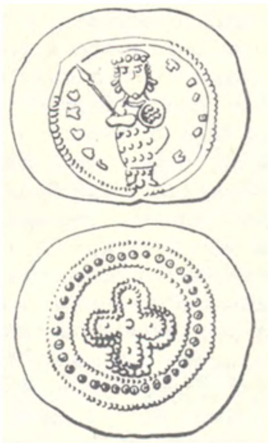
І пішов Мстислав, а Ярослав — насупроти, і зступилися в лоб варяги з сіверянами, і трудилися варяги, рубаючи сіверян, а після цього рушив у наступ Мстислав із дружиною своєю і став сікти варягів, і була січа сильна. Коли спалахувала блискавка, то виблискувало оружжя, і була гроза велика, і січа сильна і страшна. Побачивши ж Ярослав, що його перемагають, побіг із Якуном, князем варязьким, і Якун тут загубив накидку золотую. І Ярослав прийшов тоді до Новгорода, а Якун пішов за море.

Коли ж Мстислав засвіта на другий день побачив, що лежать посічені із своїх сіверяни і варяги Ярославові, він сказав: «Хто сьому не рад? Се лежить сіверянин, а се варяг, а своя дружина ціла». І послав Мстислав услід за Ярославом [посла], говорячи: «Сиди
111 ти на столі своїм *у* Києві, оскільки ти єси старший брат, а мені хай буде *ся* сторона».

Та не одважувався Ярослав у Київ іти, допоки вони оба [не] замирилися. І сидів *Мстислав у Чернігові,* а Ярослав у Новгороді, а в Києві сиділи мужі Ярославові.

У тім же році родився у Ярослава другий син, і нарік він його ім'ям Ізяслав [4].

[2] У Софійськ. І тут уточнено: «и бяше осень, и ту ся срѣтоша».
[3] Додано з Софійськ. І.

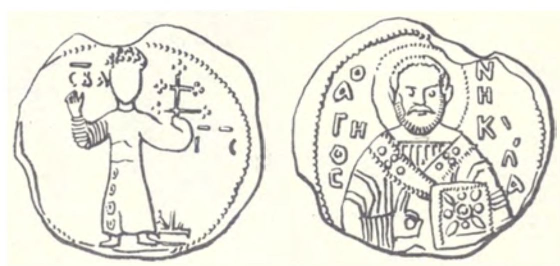
118. Печать Ізяслава-Дмитрія Ярославича.

[4] За літописами, актовими печатями та іншими даними, хрестильне ім'я Ізяслава було Дмитрій.

У РІК 6533[1025].

⟨Весна⟩ 1026

У РІК 6534[1026]. Ярослав зібрав воїв многих, і прийшов до Києва, і вчинив мир із братом своїм Мстиславом коло Городця [Пісочного]. І розділили вони по Дніпру Руську землю: Ярослав узяв сю сторону, а Мстислав — ту. І стали вони оба жити мирно і в братолюбстві, і перестали усобиця й заколот, і була тиша велика в землі Руській.

119. Печать Святослава-Миколая Ярославича.

1027

У РІК 6535[1027]. Родився третій син Ярославу, і нарік він його ім'ям Святослав [1].

[1] За Любецьким синодиком, хрестильне ім'я Святослава — Миколай.

У РІК 6536[1028].

У РІК 6537[1029]. Мирний рік.

1030

У РІК 6538[1030]. Ярослав узяв [город] Белз.

І родився Ярославу четвертий син, і нарік він його ім'ям Всеволод [1].

Сього ж року пішов Ярослав на Чудь, і переміг їх, і поставив город Юр'єв.

[1] За актовими печатями і графіті Софії київської, хрестильне ім'я Всеволода — Андрій.

120. Печать Всеволода-Андрія Ярославича.

17.VI 1025

[2] Після смерті Болеслава Хороброго у Польщі розпочалася довготривала боротьба за королівський престол, яку наш літописець пов'язав із пізнішими антифеодальними повстаннями.

У сей же час, коли помер Болеслав Великий у Ляхах, був заколот великий в Лядській землі, і, повставши, люди побили єпископів, і попів, і бояр своїх, і був заколот у них [2].

121. **Повстання в Ляхах. Мал. XIII (XV) ст.**

У РІК 6539[1031]. Ярослав і Мстислав зібрали воїв многих і пішли на Ляхів. І зайняли вони городи червенські знову, і спустошили Лядську землю, і багатьох ляхів привели, і розділили їх. І посадив Ярослав своїх [ляхів] по [ріці] Росі, і є вони [тут] і до сьогодні.

У РІК 6540[1032]. Ярослав почав ставити городи по Росі [1].

У РІК 6541[1033] Мстиславич Євстафій помер.

У РІК 6542[1034]. Мстислав вийшов на лови, і розболівся, і помер. І положили його [у Чернігові] в церкві святого Спаса, що її він спорудив *був* сам; було бо зведено її при ньому [так] заввишки, як, на коні стоячи, [можна] рукою досягти.

Був же Мстислав дебелий тілом, рудий лицем, мав великі очі. |
112[Він був] хоробрий у бою, і милостивий, і любив дружину вéлико, і майна не жалів [для неї], ні питва, ні їжі не боронив.

Після цього ж узяв волость його *всю* Ярослав і став єдиновладником Руської землі. Пішов Ярослав до Новгорода *і* посадив сина

1032

[1] За Татіщевим, цього ж року в Ярослава народилася дочка; це, очевидно, добре відома з французьких джерел його третя дочка — Анна-Агнеса, друга жона французького короля Генріха I Капета, а після його смерті — третя жона могутнього французького феодала

1034

Рауля II (III), графа де Крепі і де Валуа, якого вона теж пережила. Так само добре відома з угорських джерел Ярославова дочка Анастасія-Агмунда, жона угорського короля Андрія (Ендре) I; це, очевидно, його найстарша дочка. В ісландських сагах згадується друга, мабуть, дочка Ярослава — Єлизавета (Еллісів); першим мужем її був норвезький король Гаральд III Суворий Сігурдссон; коли його вбили, Єлизавета вийшла заміж удруге, за датського короля Свена II Естрідсена, ставши його третьою жоною.

1033

[1] У Лавр. після 6541 (1033) р. ідуть два незаповнені роки — 6542 і 6543 (1034 і 1035). Події, записані в Лавр. під 6544 (1036) р., в Іп. подані під 6542 (1034) р., а далі роки 6543 і 6544 (1035 і 1036) відсутні зовсім; після 6542 (1034) р. відразу йде знаменитий 6545 (1037) р. За Татіщевим, 1036 р. в Ярослава народився сьомий син Ігор (за актовими печатями, його хрестильне ім'я Костянтин, а за іншими, писаними джерелами, можливо, Юрій); жона його невідома.

122. **Похорон Мстислава Володимировича. Мал. XIII (XV) ст.**

свого Володимира в Новгороді, [а] єпископом поставив [Луку] Жидяту.

1034 І в той час родився Ярославу син, і нарекли його ім'ям Вячеслав [1].

123. Печать Вячеслава-Меркурія Ярославича.

А коли ж Ярослав перебував у Новгороді, то прийшла йому вість, що печеніги стоять, обложивши Київ. І Ярослав, зібравши воїв многих, варягів і словен, прийшов до Києва і ввійшов у *Весна 1017* город свій [2].

А було ж печенігів без числа. Ярослав тоді виступив із города, приготував до бою дружину. І поставив він варягів посередині, а на правій стороні — киян, а на лівім крилі — новгородців, і стали вони перед городом. А печеніги почали йти на приступ, і зступилися вони на [тім] місці, де ото є нині свята Софія, митрополія руська;

124. Спаський собор у Чернігові. Західний фасад. 1036 р. Сучасний вигляд.

1034

[1] За актовими печатями, хрестильне ім'я Вячеслава — Меркурій; жона його невідома.

[2] У Лавр. про цей похід сказано під 1036 р. З тексту, однак, цілком ясно, що тут ідеться про події давноминулого часу, коли Ярослав тільки став київським князем (що й підкреслено словами «ввійшов у город свій», доречними в 1017 р. і зовсім не доречними тоді, коли Ярослав уже давно сидів у Києві) і ще був тісно зв'язаний з Новгородом; приєднуємось до твердження, що печеніги обложили Київ навесні 1017 р.; після перемоги над ними та пізніших пожеж (див. прим. 1 до 1017 р.) і було закладено Софію київську, яку закінчили і освятили саме 1037 р., відзначаючи 500-ліття її прототипу Софії константинопольської (532—537 рр.) та ювілей Ярослава Мудрого (див. ще прим. 1 до 1037 р.).

бо тоді [це] було поле поза городом. І сталася січа люта, і ледве одолів під вечір Ярослав, і побігли печеніги в різні боки, і не знали вони, куди втікати, і ті, втікаючи, тонули в [ріці] Ситомлі, а інші — в інших ріках. І так погинули вони, а решта їх [десь] розбіглась і до сьогодні.

1035

У той же рік всадив Ярослав у поруб[3] Судислава, брата свого, у Пскові; йому [на брата] звели наклеп.

Весна 1017

1037

У РІК 6545[1037]. Заложив Ярослав город — великий Київ, а в города сього ворота є Золоті. Заложив він також церкву святої Софії, премудрості божої, митрополію, а потім церкву на Золотих воротах, кам'яну, Благовіщення святої богородиці. Сей же премудрий *великий* князь Ярослав задля того спорудив [церкву] Благовіщення на воротах, [щоб] давати завше радість городу сьому святим благовіщенням господнім і молитвою святої богородиці та архангела Гавриїла. Після цього [він звів] монастир святого Георгія [Побідоносця] і [монастир] святої Орини [1].

І при нім стала віра християнська плодитися в Русі і розши-
113 рятися, і чорноризці | стали множитися, і монастирі почали з'являтися. І любив Ярослав церковні устави, і попів любив він ве́лико, а понад усе любив чорноризців. І до книг він мав нахил, читаючи [їх] часто вдень і вночі. І зібрав він писців многих, і перекладали вони з гречизни на слов'янську мову і письмо [святеє], і списали

125. **Анна Ярославна. Її підпис-автограф.**

126. **Ярослав Мудрий закладає великий Київ. Мал. XIII (XV) ст.**

багато книг. І придбав він [книги], що ними поучаються віруючі люди і втішаються ученням божественного слова. Бо як ото хтонебудь землю зоре, а другий засіє, а інші пожинають і їдять поживу вдосталь,— так і сей. Отець бо його Володимир землю зорав і розм'якшив, себто хрещенням просвітив, а сей *великий князь* Ярослав, син Володимирів, засіяв книжними словами серця віруючих людей, а ми пожинаєм, учення приймаючи книжнеє.

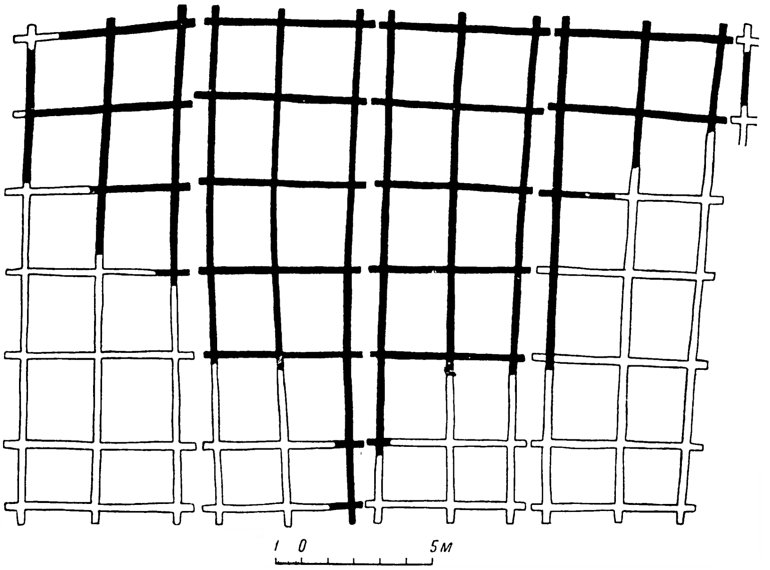
Велика бо користь буває людині од учення книжного. Книги ж учать і наставляють нас на путь покаяння, і мудрість бо, і стриманість здобуваємо ми із словес книжних, бо се є ріки, що напоюють всесвіт увесь. Се є джерела мудрості, бо є у книгах незмірна глибина. Ними бо в печалі ми втішаємось, вони є уздою стриманості. А мудрість великою є, бо й Соломон же хвалив її [і] говорив: «Я, премудрість, вселила пораду, і розум, і тяму, я призвала страх господній; у мене — порада, у мене — мудрість, у мене — сила; мною царі царствують і владарі узаконюють правду; мною вельможі возвели-

[3] *Поруб* — темниця, тюрма, найчастіше підземна.

[1] В Іп. стаття під 1037 р.— ювілейна, до шістдесятиріччя Ярослава Мудрого. Хрестильне ім'я Ярослава було Георгій, а його друга жона Інгігерд, дочка шведського короля Олафа (Олава) III (Скотконунга), відома з ісландських саг, мала хрестильне ім'я Ірина (в черницях — Анна,— так вона названа в житіях святих). На свою честь (Георгій-Юрій) Ярослав назвав також два городи, збудовані ним,— Юр'єв у Чудській землі і Юр'єв на ріці Росі.

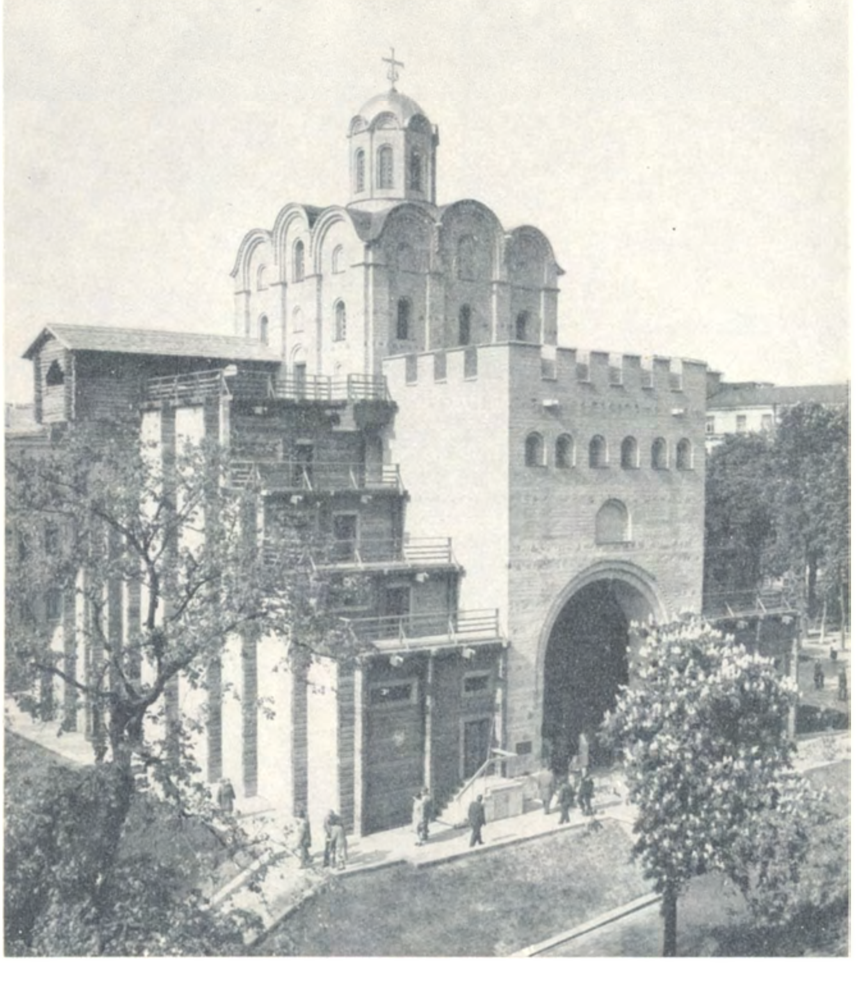
127. Деталь наріжних з'єднань клітей города Ярослава. XI ст.

128. План внутрівальних клітей города Ярослава.

чуються *і* деспоти держать землю; я люблю тих, які люблять *мене*; ті, що шукають мене, знайдуть *благодать*» [2]. Якщо бо пошукаєш ти в книгах мудрості пильно, то знайдеш ти велику користь душі своїй. Бо коли хто часто читає книги, то бесідує він із богом або зі святими мужами. Читаючи бесіди пророків, євангельські повчання і апостольські, і житія святих отців, знайде душі він користь велику.

[2] Притчі Солом. VIII, 12—17.

129. Золоті ворота з церквою Благовіщення богородиці в Києві. 1037 р. Реконструкція 1981—1982 рр.

130. Фундамент церкви Ірини (Орини) в Києві. XI ст.

Ярослав же сей, як ото ми сказали, любив книги і, многі списавши, положив [їх] у церкві святої Софії, що її спорудив він сам. |
114 І прикрасив він її іконами многоцінними, і злотом, і сріблом, і начинням церковним. У ній же належні співи воздають богові в на-

131. Софійський собор у Києві. 1017—1037 рр. Сучасний вигляд.

лежні часи. І інші церкви ставив він по городах і по містах, настановляючи попів і даючи *їм* частку [3] майна свого і велячи їм повчати людей і приходити часто до церков; попові бо часто належить повчати людей, оскільки це йому поручено богом. І умножилися пресвітери і люди християнськії, і радувався Ярослав вельми, бачачи багато церков і люду християнського, а враг-[диявол] ремствував, що його побіждають новії люди християнськії.

У РІК 6546[1038]. Пішов Ярослав на Ятвягів *і переміг.*

15.VIII 1039

У РІК 6547[1039]. Освячена була митрополитом Феопемптом церква [Успіння] святої Богородиці, що її спорудив Володимир, отець Ярославів [1].

У РІК 6548[1040]. Ярослав пішов на Литву *і переміг.*

У РІК 6549[1041]. Пішов Ярослав на Мазовшан у човнах і *переміг їх.*

У РІК 6550[1042]. Пішов Володимир, син Ярославів, на Ям

[3] В Іп., Хл. і Лавр. «урокъ» — тобто умовлену частку майна.

1039

[1] Десятинну церкву могли повторно освячувати, якщо її частково перебудували (сліди такої зміни в будові, власне у фундаменті, виявлено, тільки якого вона часу — невідомо) або осквернили (але тоді мало б місце так зване мале освячення і про це літописець навіть не згадував би). Є давнє обгрунтоване твердження, що слова про те, нібито згадану церкву «спорудив Володимир, отець Ярославів», внесено до літопису помилково в пізніші часи. Тут ідеться не про Десятинну і не про Софію, а про освячення третьої церкви Богородиці (Успіння), збудованої Ярославом,— рештки великої церкви того часу розкопано на перехресті нинішніх Володимирської та Ірининської вул. Аналіз топографічного викладу в літописі показує, що саме за цією церквою Богородиці стояв у часи Ярослава двір і, отже, дім доместика (керівника хору сусідньої Софії, а не Десятинної церкви) на місці зниклого кам'яного терема-ротонди Ольги на теремнім дворі справді над горою «внѣ града» (під фундаментом будинку виявлено старіший фундамент). Про кам'яний терем за городом, двір доместика і межі Києва за часів Ольги говориться під 945 р. (див. тут прим. 9).

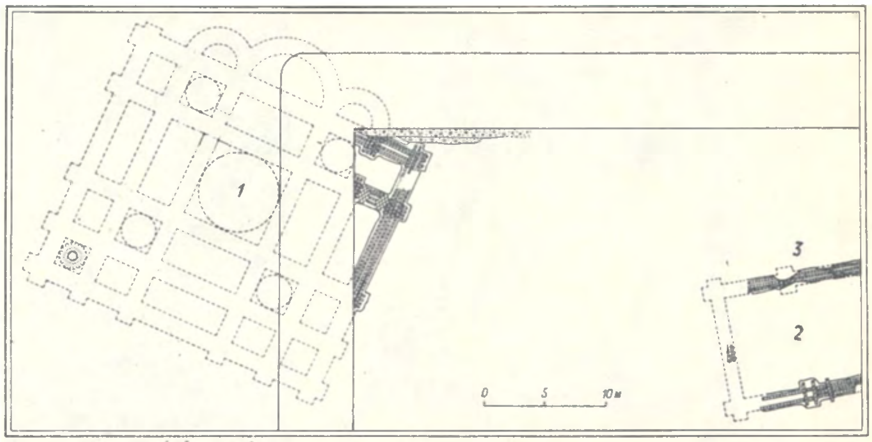
Згаданий митрополит Феопемпт з'явився у Києві, як твердять, десь у 1037 р. Про попередніх митрополитів відомості не досить певні. Новг. І налічує їх три — Леонтій, Михаїл та Іоанн, причому перші два нібито одна особа. Вважають, що Леонтій (Михаїл) був митрополитом у 992 (?) — 1008 (?) роках, а Іоанн (світське ім'я — Іона) — у 1008 (?)—1036 (?) роках.

132. Софійський собор. Центральний неф. Сучасний вигляд.

133. Печать митрополита Феопемпта.

134. План фундаментів церкви Успіння Богородиці в Києві та дому доместика. 1. Церква Успіння Богородиці. 2. Дім доместика на місці терему Ольги. 3. Сліди лежнів.

і переміг їх. І погинули коні у Володимирових воїв, і коли іще дихали коні, здирали шкури з них,— такий був мор на коней.

У РІК 6551 [1043]. Послав Ярослав Володимира, сина свого, на Греків і дав йому воїв многих, а воєводство поручив Вишаті, отцю Яневому.

Червень 1043 І рушив Володимир на Цесароград у човнах, і прийшли вони на Дунай, а од Дунаю пішли до Цесарограда. І знялась буря велика, і розбила кораблі русі. І княжий корабель розбив вітер, і взяли князя [Володимира] в корабель Івана Творимирича, воєводи Ярославового. Інші вої Володимирові викинуті були *на* берег, числом шість тисяч. І коли хотіли вони вернутися в Русь, то не пішов з ними ніхто із дружини княжої. І сказав Вишата: «Я піду з ними». І ви́сів він із корабля до них, сказавши: «Якщо живий буду — то з ними, а якщо погибну — *то* з дружиною». І пішли вони, маючи намір [добратися] в Русь.

І була вість грекам, що побило море [кораблі] русі, і послав цесар, на ім'я [Костянтин] Мономах, услід за руссю чотирнадцять суден. Тоді Володимир *з дружиною,* побачивши, що вони йдуть

Липень 1043 115 за ними, [і] пішовши | назад, побив судна грецькі. І вернулися вони в Русь, повсідавши в кораблі свої.

Вишату ж [греки] схопили з викинутими на берег [русами]. І привели вони їх *до* Цесарограда, і осліпили багатьох русів. А по трьох літах, коли настав мир, одпущений був Вишата в Русь до Ярослава.

135. Воїн. Шиферний рельєф із церкви Успіння Богородиці в Києві. XI ст.

136. Іларіона настановляють митрополитом. Мал. XIII (XV) ст.

137. Митрополичий престол у Софійському соборі. XI ст.

Осінь 1039 У сі ж часи видав Ярослав сестру свою [Добронігу-Марію] за Казимира, [князя лядського]. І дав Казимир, замість віна, людей вісімсот, яких полонив був Болеслав, перемігши Ярослава.

1044 **У РІК 6552 [1044].** Викопані були [з могил] два князі, Ярополк і Олег, сини Святославові. І охрестили кості їх, і положили їх у церкві святої Богородиці у Володимирі [1].

У сей же час і в сей рік помер Брячислав, *князь полоцький,* син Ізяславів [2], онук Володимирів, отець Всеславів, і Всеслав, син його, сів на столі його. Народила ж його мати од волхвування, бо коли мати родила його, то була в нього сорочка на голові його, і сказали волхви матері його: «Цю сорочку, [що] на голові його, нав'яжи на нього. Хай носить він її *на собі* до [кінця] живоття свойого». Так що носив Всеслав її до смертного дня на собі, і через це немилостивий він був на кровопролиття.

[1] Насправді останки князів положили в Десятинній церкві Богородиці в Києві; у Лавр. нема «в Володимѣри».
[2] Жона Ізяслава невідома.

138. Пантократор. Мозаїка у Софійському соборі. XI ст.

139. Печать митрополита Єфрема.

140. У Ближніх, або Антонієвих печерах. Мал. 1651 р. (XVIII ст.).

У РІК 6553[1045]. Заложив Володимир святу Софію в Новгороді.

У РІК 6554[1046]. У сей рік була тиша велика.

1047

У РІК 6555[1047]. Ярослав пішов на Мазовшан, і переміг їх, і князя їх убив Мойслава [1], і покорив їх Казимирові.

[1] За іншими історичними даними, Мойслава (Мецлава, Маслава), цього бунтівного мазовецького вельможу, убив сам Казимир.

У РІК 6556[1048].

У РІК 6557[1049].

10.II 1051

У РІК 6558[1050]. Преставилася жона Ярославова, княгиня [Ірина, у Новгороді місяця] лютого в десятий [день].

1051

У РІК 6559[1051]. Поставив Ярослав *русина* [1] Ларіона митрополитом Русі *у* святій Софії, зібравши єпископів.

А тепер-от скажем, звідки дістав свою назву Печерський монастир.

Коли боголюбивий князь *великий* Ярослав уподобав [село] Берестове і церкву Святих апостолів, сущу *тут*, і попів многих надбав, то між них же був пресвітер, на ім'я Ларіон, муж благий, і книжний, і пісник. І ходив він із Берестового на Дніпро, на пагорб,
116 де нині старий монастир Печерський, і тут молитви діяв. А був ліс тут великий, *і* викопав він тут печерку малу, двосаженну, і, приходячи з Берестового, одспівував [церковні] часи і молився тут богу потай.

Потім же вложив бог князю в серце [добрий намір]: поставив він його митрополитом [у] святій Софії, а ся печерка так осталася. А не по багатьох днях знайшовся один чоловік, на мирське ім'я [Антипа], із города Любеча. І вложив йому бог *у серце* [1] [намір] у землю [Грецьку] іти *і монастирі, що є там, подивитися*. Він і подався іти на Святу Гору [2], і побачив тутешні монастирі, і возлюбив чернецтво. І прийшов він у один монастир із сущих тут монастирів, і вмолив ігумена його, щоби возложив він на нього сан чернечий. І він тоді, послухавши його, постриг його і нарік його ім'ям Антоній. І, напутивши його і научивши його чернецтва, сказав він йому: «Тож іди назад в Русь, і хай буде *на тобі* благословення од Святої Гори, бо многі од тебе чорноризцями стануть». І благословив він його, *і* відпустив *його,* сказавши йому: «Іди з миром».

Антоній, отож, прийшов *до* Києва і думав: «Де жити?» І походив він по монастирях, і не вподобав [жодного], бо [цього] бог не хотів. І став він ходити по дебрях і по горах, шукаючи, де б йому бог показав [належне місце]. І прийшов він на пагорб, де ото Ларіон викопав був печеру, і возлюбив місце се, і вселився в неї, і став молитися богові, зі сльозами говорячи: «Господи! Утверди мене

[1] Додано з Лавр. Ларіон (Іларіон), автор знаменитого «Слова о законі і благодаті», митрополитом був недовго, очевидно, до 1052 чи 1053 р., бо у Новг. І під 1055 р. уже згадується, як діючий, новий митрополит грек Єфрем. Можливо, що Іларіон десь 1053 р. помер. Але є гіпотеза, що його скинули з митрополитства і він у неділю 7 листопада 1053 р. постригся під іменем Никона в ченці Києво-Печерського монастиря, далі став тут ігуменом і в 1072—1073 роках зробив літописне зведення.

[2] Тобто на Афон.

в місці сьому, і хай буде на місці сьому благословення Святої Гори і мойого ігумена, що мене постриг».

І став він жити тут, молячи бога, їв хліб сухий, і того через день, а води в міру заживаючи, і копаючи печеру, і не даючи собі покою ні вдень, ні вночі,— в трудах пробуваючи, *і* в неспанні, і в молитвах.

Потім же, коли узнали [це] добрії люди, вони приходили до нього, приносячи йому, *що було* на потребу *його*. І набув він [такої] слави, як і Великий Антоній. І, приходячи до нього, просили [люди] од нього благословення.

Потім же, коли преставився великий князь Ярослав і взяв владу його син Ізяслав і сів *у* Києві, Антоній уже був прославлений в Руській землі. І Ізяслав, довідавшись про життя його, прийшов із дру-
117 жиною своєю, просячи | у нього благословення і молитов.

141. План Ближніх, або Антонієвих печер. 1674 р.

І відомий усім став Великий Антоній, і шанований *усіма*. І почали приходити до нього братія, і став він приймати і постригати їх. І зібралося до нього братії числом із дванадцять, викопали вони печеру велику, і церкву, і келії, які є і до сьогодні в печері під старим монастирем.

Коли ж згуртувалася братія, сказав їм Антоній: «Се бог вас зібрав, братія. Ви [тут] єсте по благословенню Святої Гори, тому що мене постриг ігумен Святої Гори, а я вас постригав. Хай буде на вас благословення,— перше — од бога, а другеє — од Святої Гори». І, це сказавши їм, він мовив до них: «Живіте особно. Я поставлю вам ігумена, а сам хочу в іншу гору сісти один, усамотнившись, як ото і раніш я був звик».

7.V 1073

І настановив він їм ігумена, на ім'я Варлаама, а сам пішов у гору, викопав печеру, яка є під новим монастирем, і в ній і скончав він живоття своє, живши у чесноті і не виходячи з печери сорок літ [3],— і ніколи, і нікуди. В ній же лежать мощі його й до сьогодні.

[3] Сюди, очевидно, зараховано й час, коли Антоній вперше усамітнився в печеру, тобто, десь у 1033 р., ще за князіння Ярослава Мудрого.

Братія ж *та* ігумен жили в печері. А коли братії умножилося і не могли вони вміститися в печеру, то задумали вони поставити монастир зовні печери. І прийшов ігумен і братія до Антонія, і сказали вони йому: «Отче! Умножилося братії, і не можемо ми вміститися в печері. Коли б повелів бог і твоя молитва, то поставили б ми церквицю малу зовні печери». І повелів їм Антоній.

1062 Вони тоді поклонилися йому і поставили церквицю малу над печерою на честь Успіння святої богородиці. І став бог умножати чорноризців молитвами святої богородиці, і вчинила раду братія з ігуменом поставити монастир, і сказала братія з ігуменом Антонію: «Отче *святий*! Братія умножається, тому хотіли б ми поставити монастир». Антоній же, рад бувши, сказав: «Благословен бог в
усьому. А молитва святої богородиці і отців, сущих у Святій Горі,
118 нехай буде з вами». І, се мовивши, послав він одного з братії | до
Ізяслава, *великого* князя, кажучи так: «Княже мій! Бог ось умножає братію, а місце мале. Якби дав ти нам гору ту, що є над печерою».

Ізяслав же, це почувши, був рад, і послав мужів своїх, і дав
1073 їм гору ту. А ігумен і братія заложили церкву велику, і монастир
1.VII 1078 обгородили стовп'ям, і келій поставили багато, і церкву завершили,
і прикрасили її іконами.

І відтоді почали називати монастир Печерським; тому що жили було ченці раніш у печері, то од того прозвався монастир Печерським. Постав же Печерський монастир по благословенню Святої Гори.

Коли ж монастир [Печерський було] споруджено, а ігуменство держав Варлаам, Ізяслав теж поставив монастир святого Дмитрія [Солунського] і вивів Варлаама на ігуменство до святого Дмитрія, бо хотів зробити [його] вищим од сього монастиря, надіючись на багатство. Многі бо монастирі цесарями, і боярами, і багатством поставлені, та не такі вони, як ті, що поставлені сльозами, і постом, і молитвою, і неспанням. Антоній бо не мав [ні] злота, ні срібла, а *досягнув* [1] [усього] постом і сльозами, як ото я говорив.

Коли ж Варлаам ішов до святого Дмитрія, то братія, вчинивши раду, пішли до старця Антонія і сказали: «Постав нам ігумена». Він же мовив їм: «Кого ви хочете?» І вони сказали йому: «Кого хоче бог і ти». І сказав він *їм*: «Хто у вас єсть більше послушливий, і кроткий, і смиренний, ніж Феодосій, нехай буде сей вам ігуменом». Братія тоді, раді бувши, поклонилися старцю і поставили Феодосія ігуменом сущій братії, числом двадцять.

Коли ж Феодосій прийняв монастир, то почав він додержувати великого стримання, *і* посту, і молитви зі сльозами, і збирати став многих чорноризців, і зібрав братії числом сто. І почав він шукати правила чернецького. І знайшовся тоді Михаїл, чернець
монастиря Студійського, що прийшов був із Греків з митрополитом
119 Георгієм. І став [Феодосій] у нього шукати устав чен|ців студійських [4], і, добувши [його] у нього, списав, і встановив у монастирі своєму: як співати співи монастирські, і поклони як держати, і читання читати; і стояння в церкві, і весь порядок церковний, [і] сидіння на трапезі, і що їсти в які дні — все це за уставом. Феодосій, все це роздобувши, передав монастирю своєму.

Од сього ж монастиря прийняли всі монастирі устав,— по всіх монастирях. Тому-то вшанований є монастир Печерський як старший од усіх і почестю більший од усіх.

А коли Феодосій жив у монастирі і додержував доброчинного життя і чернецького правила, приймаючи всякого приходящого до нього,— до нього ж і я прийшов, мізерний і недостойний раб. І прийняв він мене, коли мені було сімнадцять літ од рождення мойого [5].

Ось так написав я і розказав і в який рік постав монастир, і через що монастир зветься Печерським. А про житіє Феодосія ще скажемо.

Неділя 4.X 1052 **У РІК 6560[1052].** Преставився Володимир, син Ярославів

[4] Устав Студійського (Студитського) монастиря із церквою Іоанна Студита, заснованого в Константинополі ще в середині V ст., відзначався особливою строгістю.

[5] Хто був автором літописної статті про заснування Києво-Печерського монастиря — точно невідомо. Але в «Києво-Печерському патерику» подібні слова говорить про себе Нестор-літописець, автор і «Житія Феодосія Печерського»: «приидох же и азъ к нему, худый и недостойный азъ рабъ Несторъ, и приять мя, тогда лѣтъ ми сущу 17 от рожденіа моего».

142. Нестор-літописець. Мал. XIII (XV) ст.

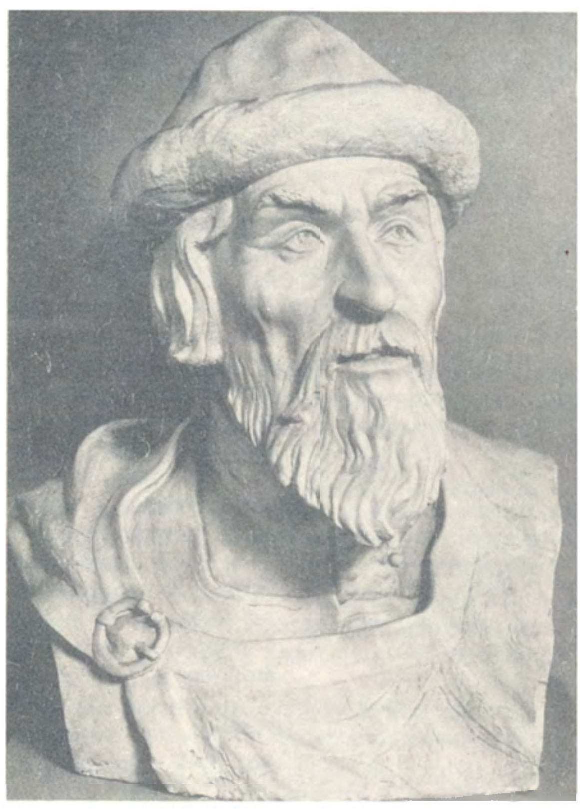
старший, у Новгороді, і покладений був у святій Софії, що її він спорудив був сам.

У РІК 6561[1053]. У Всеволода родився син Володимир од [Марії], цесариці грецької [1].

У РІК 6562[1054]. Преставився *великий* князь руський Ярослав. А коли ще він був живий, наставив він синів своїх, сказавши їм: «Осе я одходжу зі світу сього. А ви, сини мої, майте межи собою любов, бо ви єсте брати від одного отця і одної матері. І якщо будете ви в любові межи собою, то й бог буде в вас, і покорить він вам противників під вас, і будете ви мирно жити. Якщо ж будете ви в ненависті жити, у роздорах сварячись, то й самі погибнете, і землю отців своїх і дідів погубите, що її надбали вони трудом великим. Тож слухайтесь брат брата, пробувайте мирно. Тепер же поручаю

1053

[1] Що перша жона Всеволода Ярославича, мати Володимира (його хрестильне ім'я — Василій) Мономаха, звалася Марією, про це свідчать найновіші сфрагістичні дослідження; за гіпотетичними даними Видобицького синодика, вона мала ім'я Анастасія; це, очевидно її друге ім'я. Марія була дочкою візантійського імператора Константина IX Мономаха не від його тоді зовсім старої третьої жони Зої, дочки візантійського імператора Константина VIII а від фаворитки (потім — четвертої жони) Склірини. Померла Марія, за Татіщевим, 1067 р.

143. Ярослав Мудрий.

144. Печать Ярослава-Георгія Володимировича Мудрого.

1054

120 я,— замість себе,— стіл свій, Київ, найстаршому синові | своєму, брату вашому Ізяславу. Слухайтесь його, як ото слухались ви мене, нехай він вам буде замість мене. А Святославу *даю я* [1] Чернігів, а Всеволоду — Переяславль, *а Ігорю — Володимир* [2], а Вячеславу — Смоленськ».

І так розділив він городи, заповівши їм не переступати братнього уділу, ні згонити *брата свого* [зі стола, і] сказавши Ізяславу: «Якщо хто схоче зобидити свого брата, так ти помагай тому, кого скривдять». І так наставив він синів своїх пробувати в любові.

Сам же [Ярослав] був слабий. А коли прибув він до Вишгорода, [то] розболівся вельми. Ізяслав тоді в Турові княжив, а Святослав у Володимирі, а Всеволод тоді *перебував* [1] у отця, бо любив його отець більше од усіх братів і мав його *завше* у себе.

У ніч із суботи на неділю, з 19 на 20.II 1054

Отож приспів Ярославу кінець життя, і оддав він душу свою *богові* [2] місяця лютого у двадцятий [день], в суботу першої неділі посту, в святого Феодора [Тірона] день. Всеволод тоді опрятав тіло отця свойого, положив на сани, і повезли [його] *до* Києва. Попи по обичаю співали співи, і плакали по ньому *всі* люди. І, принісши, положили його в раці мармуровій у церкві святої Софії [3]. І плакав по ньому Всеволод і люди всі. Жив же усіх літ Ярослав сімдесят і шість.

[1] Додано з Лавр.
[2] Додано з Акад.

[1] Додано з Лавр.
[2] Додано з Акад.
[3] Цей мармуровий саркофаг із останками Ярослава (та іншими) і досі стоїть у Софійському соборі. За черепом Ярослава відтворено скульптурний портрет князя.

Початок княжіння Ізяславового в Києві

Кін. лютого 1054

У РІК 6563[1055]. Прийшовши, Ізяслав сів у Києві, а Святослав у Чернігові, Всеволод же — в Переяславлі, Ігор у Володимирі, Вячеслав у Смоленську.

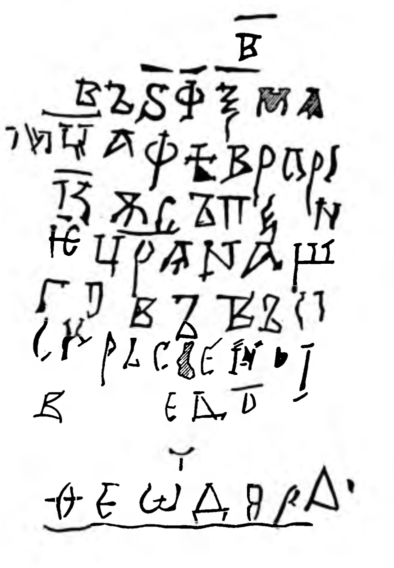
У той же рік зимою пішов Всеволод на торків *до* [города] Воїня і переміг торків.

Того ж року приходив [хан] Блуш із половцями. І вчинив Всеволод мир із ними, і вернулися *половці* до себе.

У РІК 6564[1056].

У РІК 6565[1057]. Преставився Вячеслав смоленський, син Ярославів, і посадили Ігоря в Смоленську, із Володимира вивівши.

У РІК 6566[1058]. Переміг Ізяслав голядь.

145. Запис на стіні Софійського собору про смерть Ярослава Мудрого. «Въ [лѣто] 6562 мѣсяца фѣврар[авъ] 20 [е]усъпен[и]е цесаря нашего въ въскрісение».

146. Саркофаг Ярослава Мудрого. Мармур. X (?) — XI ст.

1059

[1] *Стрий* — дядько по батькові; *вуй, вуйко* — дядько по матері.

У РІК 6567 [1059]. Ізяслав, і Святослав, і Всеволод висадили стрия [1] свого Судислава з поруба, який сидів [у ньому] двадцять і чотири роки. І водили вони його до хреста, і став він ченцем.

121 **У РІК 6568 [1060].** Преставився Ігор, син Ярославів.

Того ж року Ізяслав, і Святослав, і Всеволод, і Всеслав [Брячиславич] зібрали незчисленних воїв. І рушили вони на конях і в човнах, незчисленне множество, на торків. А це почувши *і* убоявшись, торки розбіглися [десь] і до сьогодні. І померли вони, утікаючи, божим гнівом гнані, ті — од холоду, а другі — од голоду, інші ж — од мору і суда божого. І так бог ізбавив християн од поганих.

У РІК 6569 [1061]. Прийшли половці вперше на Руську землю, воювати. Всеволод тоді вийшов супроти них місяця лютого у другий день. І сталася битва межи ними, [і] перемогли [половці] Всеволода, і, спустошивши [землю], відійшли. Се вперше було лихо для Руської землі од поганих безбожних ворогів. Князем же був у них Сокал.

2.II 1062

У РІК 6570 [1062].

У РІК 6571 [1063]. Преставився Судислав, брат Ярославів. І погребли його [в Києві] у церкві святого Георгія [Побідоносця].

1063

[1] Коли в засуху дуже міліє озеро Ільмень, то буває, що ріка Волхов тече назад.

[2] У Хл. і Лавр. сказано, що тоді весь Новгород спалив Всеслав Брячиславич.

Того ж року в Новгороді ішов Волхов назад п'ять днів [1]. А се знамення не на добро було: на четвертий рік погорів увесь город [2].

У РІК 6572 [1064]. Утік Ростислав, син Володимирів, онук Ярославів, до Тмутороканя, і з ним утік [воєвода] Порей і Вишата, син Остромира, воєводи новгородського. І, прибувши, вигнав він Гліба [Святославича] із Тмутороканя, а сам сів замість нього.

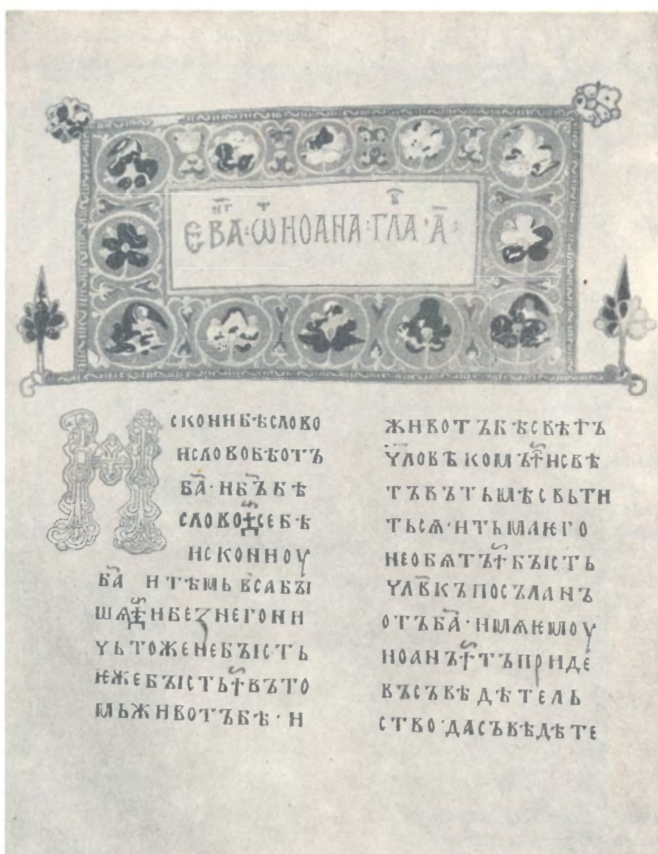
У РІК 6573 [1065]. Рушив Святослав на Ростислава до Тмутороканя, і Ростислав одступив геть із города,— не убоявшись його, а не хотячи проти стрия свого оружжя взяти. Святослав же, прийшовши до Тмутороканя, знову посадив сина свого Гліба і вернувся до себе. А прийшовши знову назад, Ростислав вигнав Гліба, і прийшов Гліб [1] до отця свого. Ростислав же, прийшовши, сів у Тмуторокані.

147. Деталь саркофага Ярослава Мудрого.

148. Печать Ігоря-Костянтина Ярославича.

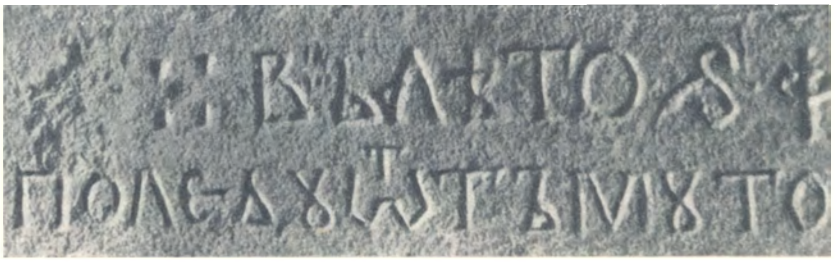

149. Остромирове євангеліє. Перша сторінка. 1056—1057 рр.

1065

[1] Ім’я цього Гліба вибито на знаменитому Тмутороканському камені: «∴въ лѣто. ҂зфоз (тобто 6576—1068 року) інді[кта] ҃з (6) глѣбъ князь мѣрилъ мо[ре] по лєду от тьмутороканя до кърчева. ҃іи҃д (10 000 і 4 000) сяже[нъ]».

150. Тмутороканський камінь. Мармур. 1068 р.

[2] Додано з Акад.

У той же рік Всеслав [Брячиславич] сів [у город] *Копиль* [2] [і] війну почав.

24.IV — 1.V 1066

[3] Комета Галлея; у перигелії була 27 березня 1066 р., увечері стала з’являтися з 24 квітня.
[4] Додано з Лавр.

У ті ж часи сталося знамення на заході: звізда превелика [3], промені маючи немов криваві, сходила звечора по заході сонця,— і [так] було протягом семи днів. А се з’явилося не на добро, бо після
122 цього було усобиць багато і нашестя поганих на Руськую землю,— ся ж звізда *була* [4] немов кривава, віщуючи пролиття крові.

У ті ж часи дитину було вкинуто в [ріку] Ситомль. А дитя це виволокли риболови в неводі, і ми роздивлялися його до вечора, і вони знову вкинули його в воду, бо було на лиці його таке: срамні вирости, а про інше не можна сказати сорома ради.

151. Заставка з Остромирового євангелія.

152. Євангеліст Лука. З Остромирового євангелія.

153. Зоря превелика на заході. Мал. XIII (XV) ст.

19.IV 1064 Перед сим же часом сонце перемінилося: не було світле, а як
місяць стало, і про це невігласи говорять, що його з'їдають.
Так от, бувають сі знамення не на добро. Ми ж знаємо [про
це] з того, що й колись [5], за Антіоха, [царя сірійського], в Єру-
163(?) до н. е. салимі приключилося. Зненацька по всьому городу протягом сорока
днів [стали] з'являтися в повітрі [вершники], що гасали на конях,
при оружжі, маючи золоту одіж. І полки [їх] з'являлися з усіх
166 до н. е. боків, і потрясали вони оружжям [6],— а це провіщало навалу Антіоха,
нашестя раті на Єрусалим. Потім же, за Нерона, цесаря [римсько-
66 го], в тім же Єрусалимі над городом засіяла зоря, подібна до спи-
са,— а це віщувало нашестя римської раті. І знову так [само] було
за Юстініана, цесаря [римського]: зоря засіяла на заході, випро-
Листопад 530 мінюючи світло, яку називали лампадою і яка сіяла протягом два-
28.VIII 532 дцяти днів; а після цього був зорелет з вечора до ранку, так що
всі думали, що падають зорі, і знову сонце без променів світило,—
582—602 а це провіщало крамоли, недуги, смерть людям. І знову, за Маври-
кія, цесаря [грецького], було оце: жінка дитя народила без очей,
без рук, в бедрах йому риб'ячий хвіст був приріс; і пес родився
шестиногий. У Фракії [7] ж двоє дітей родилося, одне з чотирма
ногами, а друге з двома головами. Потім же, за Костянтина-іконо-
30.XII 764 борця, [цесаря грецького], сина Леонового, був зорелет на небі,
так що [зорі] одривалися на землю, і ті, які бачили [це], думали,
що [настав] кінець [світу]; тоді ж сильно дули вітри. У Сирії ж
744 був землетрус великий; земля розсілася на три поприща [8], [і]
з землі дивом вийшов мул, який говорив людським голосом, про-

154. Отруюють Ростислава Володимировича. Мал. XIII (XV) ст.

[5] Звідси починаючи і словами «що й сталося» кінчаючи, іде текст, запозичений із руського компілятивного «Хронографа за великим викладом», де використано «Хроніку» Амартола та її продовження.

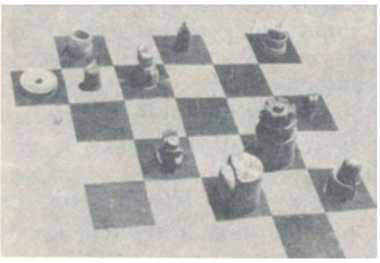
[6] Відомості про це Амартол запозичив із Біблії (Друга кн. Маккавеїв V, 1—4); можливо, тут ідеться про марево, міраж (повторно про це в літописі занотовано під 1113 р.); за іншими даними, тут також мовиться про комету Галлея, яка була в перигелії 163 р. до н. е.,— але тоді матимемо деяку неузгодженість, бо Антіох IV Єпіфан Славний помер 164 р. до н. е. під час походу на Єрусалим. Про цю саму комету Галлея говориться й далі: вона була в перигелії 66 р. до н. е. і 15 листопада 530 р. Точні дати метеоритних дощів (зорелет) відомі з китайських хронік.

[7] В Іп., Хл. і Лавр. хибно «въ Африкии», в Амартола і Акад. «въ Фракии».

[8] *Поприще* — міра довжини, близько 700 *м*.

746 віщаючи нашестя іномовців, що й сталося, бо найшли сарацини на Палестинську землю.

123 Знамення, отож, у небі, або в зорях, або в сонці, | або птицями, або іншим чим не [на] добро буває, а знамення такі на лихо бувають: [це] або провіщання війни, або голоду, або смерть воно віщує.

155. Шахи. Київ.

У РІК 6574[1066]. Коли Ростислав [Володимирович] сидів у Тмуторокані і брав данину в Касогів і в інших землях, то греки, убоявшись його, послали [туди] з обманом катепана [1]. І коли той прибув до Ростислава і ввійшов йому в довір'я, то складав йому честь Ростислав. І одного разу, коли пив Ростислав із дружиною своєю, сказав катепан: «Княже! Хочу я за тебе пити!» І той мовив: «Пий!» Він тоді, випивши половину чаші, половину дав князеві пити; притиснувши пальцем у чашу,— бо мав він під нігтем смертну трутизну,— [катепан] дав [її] князю, прирікши смерть за вісім днів. І той випив, а катепан, прийшовши до Корсуня, сказав, що в сей день помре Ростислав. Так воно й сталося. А сього катепана побили камінням люди корсунські.

Був же Ростислав муж доблесний у бою, а на зріст ставний,
3.II 1067 і красен лицем, *і* милостивий до убогих. Помер же він місяця лютого в третій день а тоді покладений був у церкві святої Богородиці [у Тмуторокані] [2].

У РІК 6575[1067]. Розпочав війну Всеслав полоцький, син Брячиславів, і зайняв Новгород. Ярославичі ж троє,— Ізяслав, Святослав, Всеволод,— зібравши воїв, рушили на Всеслава, коли була велика зима, і прийшли до Мінська. Та мінчани заперлися в городі, і брати ці взяли Мінськ, посікли чоловіків, а жінок і дітей забрали в добичу і пішли до [річки] Немиги. Всеслав також рушив насупроти. І, зібравшись на Немизі [1] місяця березня в третій день,
3.III 1067 пішли вони одні проти одних. А був сніг великий, і сталася січа

156. Всеслав Брячиславич із двома синами в порубі. Мал. XIII (XV) ст.

157. Ворота Корсуня (Херсонеса). IV ст. до н. е.

1066

[1] *Катепан* — імператорський намісник, вищий воєначальник.

[2] За Воскр., у Ростислава (за Татіщевим, його друге ім'я Михайло) був брат Ярополк, існування якого, однак, викликає сумніви. Жона Ростислава, за Густ., мала ім'я Ланка і, за даними Татіщева, який хибно називає її Анною, після смерті мужа вона хотіла з дітьми (тобто з синами Рюриком, Володарем, Васильком і дочкою) іхати в Угри до свого батька. Але великий князь київський Ізяслав Ярославич дітей її не віддав і їхати не дозволив. Генеалогічні дослідження показали, що Ланка (Ілона, Олена) була дочкою угорського короля Бели І, який помер 1063 р. Отже, Ланка збиралася в Угри до своїх рідних братів — Гейзи (з 1074 р. короля Гейзи І) чи Ласло (з 1077 р. короля Ласло І Святого), де й вийшла заміж удруге за хорватського короля Дмитрія Звонимира. Після його смерті у 1089 р. Ланка, як видно, знову повернулася на Русь, до свого сина Володаря, бо 1097 р. з'являється на сторінках Густинського літопису.

1067

[1] Про цю битву говориться і в «Слові о полку Ігоревім»: «На Немизѣ снопы стелють головами...»

люта, *і* впали многі [у битві]. І одолів Ізяслав, Святослав, Всеволод, а Всеслав утік.

10.VII 1067

Потім же, місяця липня [2] у десятий день, Ізяслав, Святослав і Всеволод, цілувавши хрест чесний Всеславу, сказали: «Прийди до нас, а ми не вчинимо тобі зла». Він же, надіючись на хресне цілування, переїхав у човні через Дніпро. І коли Ізяслав попереду йшов у шатро, *а Всеслав за ним ішов* [3],— тут і схопили вони Всеслава на
124 [річці] Рші коло Смоленська, переступивши | хреста. Ізяслав тоді привів Всеслава до Києва, і всадили його в поруб із двома синками.

1068

У РІК 6576[1068]. Прийшли іноплемінники на Руську землю, половці многі. А Ізяслав, і Святослав, і Всеволод вийшли супроти них на [річку] Альту. І коли настала ніч, рушили вони одні проти одних. За гріхи наші напустив бог на нас поганих, і побігли *руські князі, і перемогли* [1] половці.

Наводить [2] бог у гніві своєму іноплемінників на землю, і тоді, коли вони в скрусі, [люди] звертаються до бога; усобна ж війна буває од зваби диявольської. Бог бо не хоче зла в людях, а добра; а диявол радується злому, убивству, кровопролиттю, підіймаючи свари, зависті, братоненависництво, брехні. Коли ж котрий-небудь народ впаде у гріх, то карає [його] бог смертю, або голодом, або наводячи поганих, або посухою [3], або гусеницею, або іншими карами. А якщо ми вчинимо покаяння, то в ньому бог нам [і] велить пробувати. Говорить бо він нам через пророка [Іоїля]: «Наверніться до мене усім серцем вашим, постом і плачем» [4]. Адже якщо ми так вчинимо, [то] за всі гріхи прощені будем. Але ми до зла повертаємось, як свиня в калі гріховному завжди валяючись, і так перебуваємо. Тому-то через пророка [Ісайю господь] і говорить нам: «Я знав,— сказав він,— що ти впертий єси і залізні жили шиї твоєї» [5]. Через те «удержував я од вас дощ, один наділ одощив, а другий не одощив, [і] він висох, і поразив я вас спекою і різними карами, але й тоді не навернулись ви до мене. Через це сади ваші, і смокви ваші, ниви і діброви ваші я вигубив,— говорить господь,— а пороків ваших не зміг вигубити. Посилав я на вас різні недуги і смерті тяжкі, і на скот ваш кару свою пóслав,— але й тоді не навернулися ви до мене, а сказали: «Кріпімося» [6]. Допоки не насититесь ви пороками вашими? Ви ж ухилились од путі моєї,— говорить господь,— *і* спокусили многих, тим-то «*буду* [7] я обличителем скорим противників [моїх], *і* перелюбників, і тих, що клянуться
125 ложно іменем моїм, і тих, що лишають плати на|ємника, і тих, що чинять насильство сироті і вдовиці, і тих, що ухиляють суд од правди. Чого не здержались ви у гріхах ваших, а відхилили закони мої і не додержали їх? Тож навернітесь до мене, і я навернуся до вас,— говорить господь,— і я відкрию вам потоки небесні, і одверну від вас гнів свій, допоки не буде усього в достатку у вас, і не виснажуватимуться сади ваші і ниви. Але ви обрушили на мене слова ваші, говорячи: «Суєтен той, хто служить богу» [8]. Тому-то «устами воздають мені честь, а серце ваше далеко перебуває од мене»,— говорить господь [9]. Через те — чого ми просимо, [того] й не дістанемо. «Буде бо,— сказав [господь,— так]: коли призовете ви мене, то я не послухаю вас. Будете шукати ви мене, злії, і не знайдете» [10], бо не схотіли ви ходити по путях моїх. А через те закривається небо або ж зле одкривається, град замість дощу пускаючи або ж інеєм плоди виморожуючи і землю спекою мучачи за наші гріхи. Якщо ж ми покаємось у пороках своїх, то, яко чадам своїм, подасть він нам усе, чого ми просимо, і піде дощ нам ранній і пізній. «І наповняться токи ваші пшеницею, і проллються точила винні і маслинні, і я воздам вам за літа, що їх пожерла сарана, і жуки, і гусениця,— сила моя велика, яку послав я на вас» [11],— говорить господь вседержитель.

І, се чуючи, удержімось од зла, [навернімось] до добра. Знайдіте [правий] суд, ізбавте [од біди] скривджуваного. На покаяння прийдімо, не воздаючи злом за зло і ні лжею за лжу, а любов'ю прилучімось до господа бога нашого, постом, і риданням, *і* сльозами

[2] В Іп. «июня», у Хл. і Лавр. «іуля».
[3] Додано з Новг. І.

[1] Додано з Лавр.; в Іп. тут змістова помилка, бо пропущено слова «русьскыи князи. и побѣдиша».
[2] Звідси розпочинається вставлене в літопис «Поучення про кари божі», яке гіпотетично приписувалось Феодосієві Печерському.
[3] В Іп. і Хл. хибно «вредомъ»; у Лавр. «ведромъ».
[4] Іоїль II, 12.
[5] Ісайя XLVIII, 4.
[6] Амос IV, 7, 9, 10; вільний і скорочений виклад.
[7] Додано з Лавр.
[8] Малахія III, 5—7, 10, 11, 13, 14; вільний виклад.
[9] Ісайя XXIX, 13.
[10] Притчі Солом. I, 28.
[11] Іоїль II, 23—25.

омиваючи всі прогрішення *наші*, не словом [лише] називаючись християнами, а погански живучи. Бо *хіба* се не погански ми живемо, якщо в стрічу віримо? Адже якщо хто зустріне чорноризця, або [вепра]-одинця, або свиню, то вертається,— а чи не по-поганському є се? Се ж по диявольському наущенню [одні] сеї приміти держаться, а другі *і* в чхання вірять, котре буває на здоров'я голові. Але цими і другими способами всякими диявол обманює, хитрощами
126 переваблюючи нас од бога: трубами, *і* скоморохами, і гуслями, і русаліями [12]. Ми бачимо ж ігрища витолочені і людей безліч на них, як вони пхати стануть один одного, видовища діючи,— [це] бісом задумане діло,— а церкви стоять, і коли буває час молитви, [то] мало їх знаходиться в церкві. Тож через це кари усякі ми дістаємо од бога [і] нашестя ворогів. По божому повелінню дістаємо ми кару за гріхи наші. Та ми ж до попереднього *знову* повернемось.

Коли ж Ізяслав із Всеволодом прийшов *до* Києва, а Святослав *до* Чернігова, то люди київські прибігли *до* Києва і вчинили віче на торговищі, і сказали, пославши [послів] до князя: «Осьо половці розсипались по землі. Дай-но, княже, оружжя і коней, і ми ще поб'ємося з ними».

Але Ізяслав цього не послухав. І стали люди говорити на воєводу на Коснячка, і пішли з віча на Гору, і прийшли на двір Коснячків, і, не знайшовши його, стали коло двора Брячислава [Ізяславича], і сказали: «Підем висадимо дружину з погреба». І розділилися вони надвоє, і половина їх пішла до погреба, а половина пішла по мосту, і ці прийшли на княжий двір.

Ізяслав сидів на сінях із дружиною своєю. І почали вони сперечатися з князем, стоячи внизу. Коли ж князь із оконця дивився, а дружина стояла біля князя, сказав Туки, Чюдинів брат, Ізяславу: «Бачиш, княже, люди завили. Пошли, нехай стережуть Всеслава».

І коли він це говорив, то друга половина людей прийшла од погреба, відкривши погреб. І сказала дружина князю: «Се лихо є *велике*. Пошли до Всеслава, нехай, прикликавши *його обманом* до оконця, просадять його мечем».

15.IX 1068

Та не послухав цього князь, а люди зняли крик і пішли до поруба Всеславового. Ізяслав же, бачивши це, із Всеволодом побігли з двора. Люди ж висікли Всеслава із поруба в п'ятнадцятий день вересня і поставили його [князем] посеред княжого двора. А двір княжий розграбували — незчисленне множество золота і срібла, і кунами і хутром. Ізяслав же втік у Ляхи [13].

[12] *Русалії* — древньослов'янське поганське свято-моління русалкам (вілам); відзначалося чотири рази на рік — 25 грудня, 6 січня, на русальну неділю (див. прим. 1 до 1177 р.) і на Івана Купала (24 червня).

[13] Ізяслав подався по допомогу в Польщу до свого родича, Болеслава Сміливого (з 1076 р. короля польського), сина тітки Ізяслава Доброніги-Марії, що була замужем за Казимиром І Відновителем, і водночас небожа жони Ізяслава Гертруди-Олісави, сестри того ж Казимира.

158. Всеслава Брячиславича висікають із поруба. Мал. XIII (XV) ст.

Після цього ж половці пустошили по землі Руській, а Святослав тоді був у Чернігові. І коли половці пустошили [вже] довкола
127 Чернігова, | то Святослав, зібравши дружину і трохи їх, [чернігівців], вийшов на них, [половців], до [города] Сновська. Та побачили половці, що йде військо, і приготувалися [стати] насупроти. А Святослав, побачивши множество їх, сказав дружині своїй: «Ударимо, *дружино*! Уже ніяк нам куди дітися!»

І вдарили вони в коні, і одолів Святослав з трьома тисячами, а половців *було* дванадцять тисяч. І так побив він їх, а другі потопилися в Снові, і князя їхнього Шарукана схопили [14] у перший
1.XI 1068 день листопада. І вернувся з побідою в город свій Чернігів Святослав.

[14] В Іп. «руками яша», у Хл. «рукама яша»; у Лавр. «яша рукама»,— всюди хибно.

Всеслав же сів у Києві,— а се бог явив хресну силу, тому що Ізяслав, цілувавши хреста, схопив його, [Всеслава]. І через те навів бог поганих, а сього явно вибавив хрест чесний, бо в день
14.IX 1068 Воздвиження Всеслав, зітхнувши, сказав: «О хресте чесний! Оскільки я в тебе вірив, ізбав мене од ями сеї». І бог показав силу хресну на поучення землі Руській: хай не переступають чесного хреста, цілувавши його. Якщо ж хто переступить,— то й тут дістануть кару і в прийдешньому віці муку вічную, тому що великою єсть сила хресна. Хрестом бо переможені бувають сили бісівські; хрестом бо господь пособляє князям у битвах; хрестом захищені, віруючі люди побіждають супостатів-противників; хрестом бо скоро ізбавляємось ми од напасті, призиваючи його з вірою. Нічого ж біси не бояться, тільки хреста, бо якщо буває од бісів видіння, то їх проганяють, осінивши лице хрестом. Всеслав же сидів у Києві сім місяців.

1069

У РІК 6577[1069]. Рушив Ізяслав з Болеславом, [князем лядським], на Всеслава, а Всеслав пішов насупроти. І прийшов Всеслав до Білгорода, *а* коли настала ніч, він, утаївшись од киян, утік
Серед. квітня 1069 із Білгорода до Полоцька [1].

[1] Про цю втечу Всеслава (жона його невідома) потай од киян говориться і в «Слові о полку Ігоревім»: «Скочи отъ нихъ лютымъ звѣремъ въ плъночи изъ Бѣлаграда, обѣсися синѣ мьглѣ».

Назавтра ж, побачивши, що князь утік, вернулися люди *до* Києва. І вчинили вони віче, *і* послали [послів] до Святослава і Всеволода, говорячи: «Зло ми ото вчинили єсмо, князя свойого прогнавши, а тепер веде він на нас землю лядську. Підіть-но удвох у город отця свойого. Бо якщо ви не схочете, то доведеться нам,
128 запаливши город свій, рушити в Грецьку землю».

І сказав їм Святослав: «Ми пошлемо до брата свойого, що коли він піде на вас із ляхами погубити вас, то ми удвох [підемо] проти нього раттю. Не дамо ми погубити город отця свойого. Якщо ж він хоче [прийти] з миром, то [хай] прийде з невеликою дружиною». І заспокоїли вони оба киян.

Тим часом Святослав і Всеволод послали до Ізяслава [послів], говорячи: «Всеслав од тебе втік. Тож не води ляхів *до* Києва, противника тобі нема. Якщо ж ти хочеш із гнівом іти і погубити город — то знай, що нам жаль отчого стола».

Коли почув це Ізяслав, він оставив ляхів *і* пішов з Болеславом, небагато ляхів узявши, а перед собою послав *до* Києва сина свого Мстислава. І, прийшовши, Мстислав порубав киян, що висікли були [з поруба] Всеслава, числом сімдесят чоловік, а других осліпили, *а* інших він без вини погубив, не вчинивши дізнання.

Коли ж Ізяслав ішов до города, то вийшли люди назустріч з поклоном. І прийняли князя свого кияни, і сів Ізяслав на столі
2.V 1069 своїм місяця травня у другий день.

І коли розпустив він ляхів на покорм, то побивали [руси] ляхів потайки, і вернувся Болеслав у землю свою. Ізяслав же вигнав торг на Гору, і прогнав Всеслава з Полоцька, і посадив сина свого Мстислава в Полоцьку, який незабаром тут помер [2]. І посадив [Ізяслав] замість нього брата його Святополка, а Всеслав же втік [3].

[2] У Мстислава залишився син Ростислав від невідомої жони.

[3] У Новг. І тут додано, що тоді погоріло Подолля (у Києві).

1070

У РІК 6578[1070]. Родився у Всеволода [1] син, і нарекли *його* ім'ям Ростислав.

[1] В Іп. і Хл. хибно «оу Всеслава»; у Лавр. «у Всеволода».

Того ж року закладена була церква святого Михайла у монастирі Всеволожім на Видобичі.

У РІК 6579[1071]. Пустошили половці коло [города] Ростовця і коло [города] Неятина.

159. Видубецький (Видобицький) монастир у Києві. Офорт. 1844 р.

Того ж року вигнав Всеслав Святополка з Полоцька.

Того ж року переміг Ярополк [Ізяславич] Всеслава коло [города] Голотичська.

1064 (?) У ті ж часи прийшов волхв, спокушений бісом, бо, прийшовши до Києва, він говорив: «Явилися мені п'ять богів, кажучи так: «Повідай людям, що на п'ятий рік потекти Дніпру назад, а землям переступати на інші місця, так що стати Грецькій землі на Руській

160. Церква Михаїла на Видобичі. Сучасний вигляд.

129 землі, а Руській на Грецькій, і іншим землям переміститися». | Невігласи ж його слухали, а віруючі насміхалися, говорячи йому: «Біс тобою грає на пагубу тобі». Що й сталося йому, бо одної ночі зник він безвісти.

Біси бо, підштовхнувши її, [людину], у зло вводять її. А потім, насміхаючись, вкинуть її в пропасть смертельну, научивши її говорити, як оце ми розкажемо [про] бісівське наущення і дійство.

Коли був ото якось нестаток у Ростовській землі, то встали два волхви із Ярославля, говорячи: «Ми знаємо, хто запаси держать». І пішли вони оба по Волзі, і де в погост приходили, тут і називали
1071 вали[1] ліпших жон, говорячи, що ці жито держать, а ці — мед, а ці — рибу, а ці — хутро. І приводили [люди] до них сестер своїх, і матерів, і жінок своїх, а вони, напустивши ману [і ніби] прорізавши за плечем, виймали або жито, або рибу, або вивірку. І вбивали вони многих жон, *а* майно їх забирали собі. І прийшли вони обидва на Білоозеро, і було з ними людей інших триста.

[1] В Іп. і Хл. хибно «начаста»; у Лавр. «нарицаху».

У той же час випала нагода прийти [сюди] од Святослава Яневі, сину Вишатиному, який збирав данину. І розказали йому білоозерці, що два чаклуни побили многих жон по Волзі і по Шексні і прийшли вже сюди. Янь же, вивідавши, чиї вони є смерди, і узнавши, що вони власного його князя, послав тоді [попа?] до тих [людей], що були коло них, і сказав їм: «Видайте волхвів тих обох сюди, бо вони смерди є мойого князя». Але вони цього не послухали.

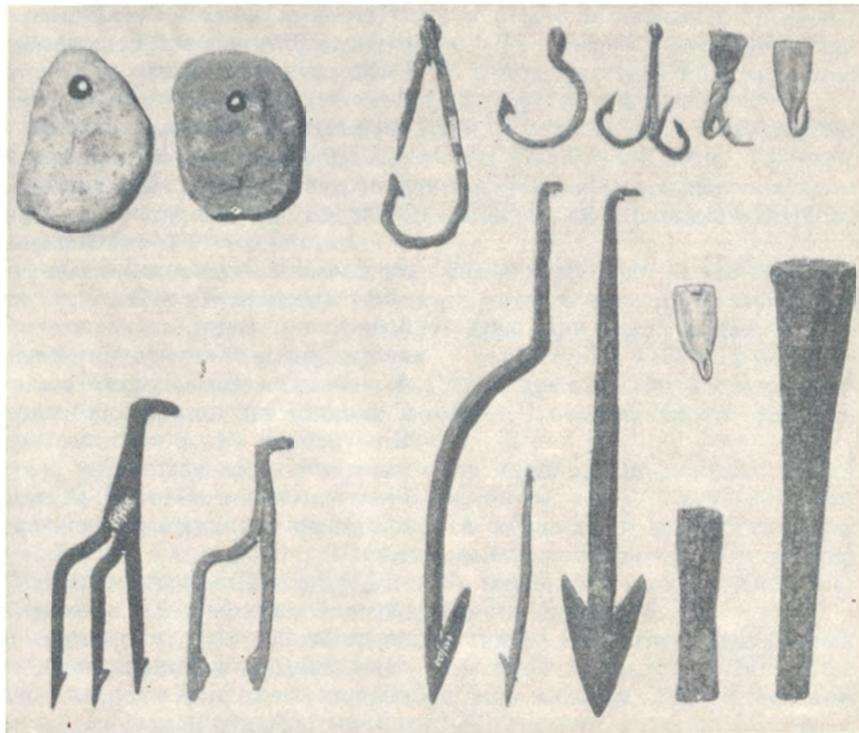
Янь тоді пішов [до них] сам, без оружжя. І сказали йому отроки його: «Не ходи без оружжя, осоромлять тебе». Він тоді повелів узяти оружжя отрокам,— а було з ним дванадцять отроків,— і пішов до них у ліс.

Вони тим часом стали насупроти, приготувавшись до битви. І коли Янь ішов з топірцем, [то] виступили з-поміж них троє мужів і підійшли до Яня, кажучи йому: «Видно, йдеш ти на смерть. Не ходи». Він тоді повелів бити їх, а до інших пішов, і вони накинулись на нього, *і* один не попав у Яня топором. Янь же, обернувши топір, ударив *його* обухом і повелів отрокам сікти їх. Вони утекли тоді
130 в ліс, | а вбили тут попа Яневого.

Янь же, увійшовши в город до білоозерців, сказав їм: «Якщо ви не схопите обох волхвів сих, то не піду я од вас рік». Білоозерці, отож, пішовши, схопили їх і привели їх до нього. І сказав він їм: «За що ви погубили стільки людей?» Вони ж сказали: «Тому, що ці держать запаси. А якщо ми оба винищимо *і* переб'ємо всіх, то буде достаток. Якщо ж ти хочеш, то перед тобою ми виймемо жито, або рибу, або інше». Янь тоді сказав: «Воістину ви брешете, бо сотворив бог людину з землі, і складається вона з кісток і жил з кров'ю, і нема в ній [більше] нічого. І [ніхто більше] нічого не знає, тільки бог один відає». Та вони сказали: «Ми оба знаємо, як створено людину».

161. Бойові топори.

162. Рибальське знаряддя. Грузила, гачки, блешні, ості, гарпун, плішні. Родень.

І він запитав: «Як?» Вони тоді сказали: «Коли мився бог у мийні і спотівся, він отерся віхтем і скинув [його] з неба на землю. І засперечався сатана з богом, кому з нього створити людину. І створив диявол людину, а бог душу в неї вложив. Тому-то коли помре людина, [то] в землю іде, а душа — до бога». І мовив їм Янь: «Воістину спокусив уже вас диявол. Котрому ви богу віруєте?» Вони ж сказали: «Антихристу». Він тоді запитав їх: «То де він є?» І вони відповіли: «Сидить у безодні». І мовив їм Янь: «То який се є бог, коли сидить він у безодні? То біс є. А бог сидить на небі і на престолі. Його славлять ангели, що стоять перед ним зі страхом, не можучи на нього глянути. А сей же, що його ви звете антихристом, був викинутий з ангелів. За гордість його він і скинутий був із неба, і є він у безодні,— як ото ви говорите,— ждучи, коли прийде *бог* із неба, і, взявши сього антихриста, зв'яже путами, і посадить в огні вічному зі слугами його і тими, хто в нього вірує. А вам же обом — тут муку прийняти од мене, а по смерті — там». Вони тоді сказали:

163. Б'ють волхвів. Янь Вишатич рубає топором. Мал. XIII (XV) ст.

«Нам боги повідають: «Не можеш ти нам зробити нічого». А він мовив: «Брешуть вам боги ваші». Вони ж сказали: «Стати нам перед Святославом, а ти нам не можеш зробити нічого». Янь тоді повелів бити їх і повиривати бороди їм. Коли ж сих побили, а бороди по-
131 виривали розщепом, сказав їм Янь: «Що вам боги мовлять?» Вони все одно сказали: «Стати нам перед Святославом». І повелів Янь вложити їм обом рубля в роти, і прив'язати їх до упругів, і пустити їх перед собою в човні [2], а сам за ними рушив.

І стали вони на усті Шексни, і запитав їх Янь: «Що вам мовлять боги ваші?» Вони тоді сказали: «Так нам боги мовлять: «Не бути нам обом живим через тебе». І сказав їм Янь: «То вам по правді мовлять боги ваші». Вони ж сказали: «Якщо ти нас пустиш — багато тобі добра буде, а якщо нас погубиш — багато печалі ти дістанеш і лиха». А він сказав їм: «Якщо я вас відпущу, то лихо мені буде од бога, а якщо я вас погублю, то нагорода мені буде од бога». І спитав Янь гребців: «Чи в кого із вас убили оці двоє родича?» І вони сказали: «У мене матір, а в другого — сестру, в іншого — родича». Він тоді сказав: «Мстіте за своїх». І вони, схопивши їх, побили їх і повісили їх на дереві. Одплату дістали вони од бога по справедливості.

А коли Янь ішов додому, [то] другої ночі ведмідь, влізши [на дерево], одгриз їх і з'їв обох чаклунів. І так погибли вони по наущенню диявольському, іншим провіщаючи і гадаючи, а своєї пагуби не відаючи. Бо коли б знали вони, то не прийшли б оба на місце те, де їх мали схопити. А коли вже були вони схоплені, то чому говорили, що «не померти нам обом», хоча той задумував убити їх? Це і єсть бісівське наущення: біси бо не відають думок людських, вони тільки вкладають помисли в людину, а тайни не знаючи. Бог лише один відає помисли людські, а біси не знають зовсім нічого. Вони й немічні є, і хиряві на вигляд.

Так от тепер розкажемо про вигляд їх і про *їхню* ману. У ці ж часи і в ці літа довелось одному новгородцю прийти в Чудь. І прийшов він до чаклуна, хотячи, щоб той поволхвував, і той за обичаєм своїм став прикликати бісів у дім свій. Новгородець при цім сидів на порозі того дому, [а] в стороні оціпеніло лежав чаклун. І вдарив ним біс. Чаклун тоді, вставши, сказав новгородцю: «Боги наші не сміють увійти. Ти щось маєш на собі, що його вони бояться».
132 Він тоді згадав хреста на собі і, одійшовши, повісив *його* поза домом тим. Той же став знову прикликати бісів, а біси, кидавши [3] ним, сказали, заради чого [новгородець] прийшов. А після цього [новгородець] став питати його: «Чому вони бояться того, що ми носимо на собі хреста?» І той сказав: «То є знамення небесного бога, що його наші боги бояться». *Він тоді запитав: «А які є боги ваші? Де вони живуть?»* [4] І той сказав: «Боги наші живуть у безоднях. На вигляд же вони чорні, крилаті, хвоста мають, і підіймаються вони навіть під небо, щоб послухати ваших богів, *бо* [4] ваші боги на небі є. Коли хто помре з ваших людей, то возносять його на небо, а коли [хто] з наших помирає, то несуть його до наших богів у безодню». Так що грішники в пеклі пробувають, ждучи муки вічної, а праведники — в царстві небесному і в житлі оселяються з ангелами.

Така ото єсть бісівська сила, і краса, і неміч. Тому-то й спокушають вони людей, велячи їм розказувати про видіння, що являються їм, нетвердим вірою. [Одним] вони являються ві сні, іншим — у маренні, і так волхвують [люди] через наущення диявольське. Більше ж бісівські волхвування бувають через жінок; бо сперш усього біс жінку спокусив, а жінка *ця* — мужа. Так [із роду] в рід багато волхвують жінки чародійством, і отрутою, *і* іншими бісівськими підступами. Але й чоловіки невірні бувають спокушені бісами, як ото в найдавніші покоління, при апостолах же, був Симон волхв, який чарами діяв. Він повелів псам по-людському говорити, а сам перемінявся то в старого, то в молодого, а то одного обертав в образ іншого; він це чинив, напускаючи ману. *І* Анній *і* Амврій

[2] В Іп. «в лодьях», у Хл. «в лодіи».

[3] В Іп. хибно «мечтавше», у Хл. «метавше».

[4] Додано з Лавр.

чародійством чудеса творили, змагаючись з Мойсеєм, *та невдовзі не змогли оба зрівнятися з Мойсеєм* [4]. Так само й Куноп чинив маною бісівською, ніби [можна] й по водах ходити, і інші наслання він чинив, бо звабляв його біс на пагубу йому й іншим.

Такий волхв встав був при Глібі [Святославичі] в Новгороді. Говорив ото він людям, і удавав із себе, ніби був він богом, і многих обманув, мало не весь город. Говорив же він, що «я все знаю», хулячи віру християнську; він говорив, що, мовляв, «я перейду по Волхову перед усіма».

133 І стався заколот у городі, і всі йняли йому віри, | і хотіли побити [5] єпископа. Єпископ же [Феодор], узявши хреста і облачившись у ризи, став [і] сказав: «Якщо *хто* хоче віри йняти волхву — хай за ним іде, а хто ж вірує в хреста — нехай іде *до нього*». І розділилися [люди] надвоє: князь же Гліб і дружина його стали коло єпископа, а люди всі ішли за волхвом, і стався заколот великий вельми.

[5] В Іп. і Хл. «побѣдити»; у Лавр. «погубити»; у Новг. І «побити».

Гліб тоді, взявши топір під полу, прийшов до волхва і мовив йому: «То чи знаєш ти, що має бути завтра, а що до вечора?» І він сказав: «Я все знаю». І спитав Гліб: «А чи знаєш ти, що *тобі* сьогодні має бути?» І він сказав: «Я чудеса великі сотворю». Гліб тоді, вийнявши топір, розтяв його. І упав він мертвим, а люди розійшлися. Він же погиб тілом і душею, віддавшись дияволові.

164. Печать митрополита Георгія.

У РІК 6580[1072]. Перенесли святих страстотерпців Бориса і Гліба. Зібралися [у Вишгороді] Ярославичі — Ізяслав, Святослав і Всеволод, митрополит, яким був тоді Георгій, Петро, єпископ переяславський, Михаїл, [єпископ] юр'євський, і Феодосій, ігумен печерський, і Софроній, ігумен [монастиря] святого Михайла, [і] Герман, ігумен [монастиря] святого Спаса [на Берестовім], і Миколай, ігумен переяславський, і інші ігумени. І всі, учинивши празник світлий, переложили їх у нову церкву, що її зробив Ізяслав [і] яка стоїть і нині.

Отож, узявши спершу Бориса в дерев'яній раці, Ізяслав, і Святослав, і Всеволод підняли [її] на плечі свої і понесли його. Попереду йшли чорноризці, свічі держачи в руках, а за ними — диякони з кадилами, а після цього — пресвітери, а за ними — єпископи з митрополитом, і за ними, раку несучи, ішли [князі]. І, принісши його в нову церкву, відкрили вони раку. *І* виповнилася церква пахощами, гарними, приємними, *і*, побачивши се, прославили вони бога. А митрополита страх обняв, бо він нетвердо вірував у них, [Бориса і Гліба], і, упавши ниць, він просив прощення. І, цілувавши мощі його, [Бориса], вложили його в раку кам'яну.

165. Обід у Вишгороді
Мал. XIII (XV) ст.

А після цього, узявши Гліба в раці кам'яній, поставили його на сани і, взявши за вірьовки, повезли його. Коли були вони у дверях, став гроб, не проходячи. І повеліли народові волати: «Господи, помилуй!», і повезли [його].

Неділя 20.V 1072

І положили їх місяця травня у двадцятий [день] [1], і, одспівавши літургію, обідали брати ці всі вкупі, кожен із боярами своїми,
134 і в любові великій. Держав же тоді Вишгород [боярин Микула] Чюдин, а церкву — [піп] Лазар. І по сьому розійшлися вони [кожен] до себе.

22.III 1073

У РІК 6581[1073]. Підняв диявол розлад серед братів сих — Ярославичів. І коли настала звада межи ними, [то] були Святослав із Всеволодом заодно проти Ізяслава.

І вийшов Ізяслав із Києва, а Святослав і Всеволод увійшли в Київ місяця березня у двадцять і другий [день], і сіли обидва на столі, на [селі] Берестовім, переступивши заповідь отчу. Святослав же був призвідцем вигнання брата, бо хотів він більшої волості. І Всеволода він звабив, говорячи: «Ізяслав сватається [1] з Всеславом, замишляючи проти нас, і якщо ми його не упередимо, то він нас обох прожене». І так підбурив він Всеволода проти Ізяслава.

Ізяслав же пішов у Ляхи із майном многим і з жоною [Олісавою], надіючись на багатство велике [і] говорячи: «Сим знайду я воїв». Та *все* [2] забрали в нього ляхи [і] показали йому дорогу од себе [3].

А Святослав сів у Києві, прогнавши брата свого [і] переступивши заповідь отчу, тим паче — і божу. Великий бо [це] є гріх — переступати заповідь отця свойого. Так, найперше переступили [заповідь] сини Хамові, [рушивши] на землю Сифову, [а] через чотириста літ дістали вони відплату од бога, бо од племені Сифового пішли євреї, що вибили хананейське плем'я, забрали свій уділ і свою землю. А потім переступив заповідь [Ісаака], отця свого, Ісав, і був убитий, *бо* недобре [це] є — переступати чужий уділ.

Того ж року основана була церква Печерська [4] Святославом князем, сином Ярославовим, ігуменом Феодосієм [і] єпископом [юр'євським] Михаїлом. Митрополит Георгій тоді перебував у Греках, а Святослав у Києві сидів.

У РІК 6582[1074]. Феодосій, ігумен печерський, преставився. Скажем же про кончину його трохи.

Коли ото приходила пора посту, то Феодосій мав звичай у масляну неділю ввечері цілувати [на прощання] братію, поучивши їх, як проводити пору посту в молитвах нічних і денних і [як] берегти
135 себе од помислів поганих і од | бісівського насіяння. «Біси бо,— казав він,— всівають чорноризцям *помисли* [і] бажання лукаві, розпалюючи їм уяву, і через це попсовані бувають їхні молитви. Отож, коли приходять такі помисли — [треба] не пускати їх знаменням хресним, говорячи так: «Господи, Ісусе Христе, боже наш, помилуй нас. Амінь». А до сього [іще треба] мати здержливість, щоб не їсти багато, бо в їді многій і в питті безмірному виростають помисли лукаві, а через помисли, що виросли, вчиняється гріх. Тому-то,— казав він,— [треба] противитися бісівському дійству і пронирству їх, і берегти себе од лінивства і од довгого спання, і бадьорим бути для церковного співу, і для [слухання] заповідей [святих] отців, і для читання книжного. Більше також належить чорноризцям мати в устах псалом Давидів *і* сим прогонити бісівську млявість. Паче ж усього — мати в собі любов до менших і покору та послух перед старшими. Старшим же — до менших [мати] любов і поучати їх, бути собою за приклад здержливістю, і неспанням, і ходінням [до церкви], *і* смиренням,— і так научати й менших, *і* піддержувати їх. І так проводити піст».

Говорив він теж так: «Оскільки бог дав нам сих сорок днів на очищення душі,— а се є десятина од року, яку дають богові, бо днів од року до року є триста і шістдесят і п'ять, і з сих днів десятий день [треба] оддавати богу [як] десятину, котрою є піст сей сорокаденний,— то, в ці дні очистившись, душа празнує світле

1072

[1] У Лавр. «мѣсяца мая 2 день»,— але ця дата невірна, бо тоді була середа; крім того, на неділю 20 травня 1072 р. припадав празник всіх святих (отців Нікейських собор), вибраний, очевидно, для того, щоб підкреслити святість Бориса і Гліба (див. також текст під 1115 р. про перенесення їхніх останків).

1073

[1] Тобто, входить у зносини, змовляється; в Іп. «вьстаєть», у Хл. «сватается».

[2] Додано з Лавр.

[3] Як і в 1068 р., Ізяслав подався до Болеслава Сміливого, і той навіть розпочав якісь бойові дії на окраїнах Русі, але, воюючи з чехами, був примушений звернутися по допомогу до Святослава; при цьому Болеслав забрав Ізяславове добро, пограбував свого дядька (вуйка).

[4] Успенський собор Києво-Печерського монастиря.

Воскресіння господнє, радуючись богові. Бо пора посту очищає ж розум людині, і пощення споконвіку має свій прообраз: Адаму не [можна було] їсти з одного древа; постився і Мойсей сорок днів, [і] сподобився він дістати закон на горі Сінайській, побачивши славу божу; у піст Самуїла мати [Анна] родила; постившись, ніневітяни гніву божого збулися; постившись, Даниїл видіння великого сподобився; постившись, Ілія, отож, на небо був узятий і в райське
136 блаженство; постившись, три отроки [1] погасили силу | вогненну; постившись сорок днів, господь нам показав пору посту; постом апостоли іскоренили бісівське учення; завдяки посту явилися отці наші в світі, яко світила, і сіяють вони й по смерті, виказавши труди великі і здержливість, як ото сей Великий Антоній, і Євфимій, і Сава, та інші отці, що їх і ми ревно будемо наслідувати, братія».

1074

[1] Ананія, Азарія та Мисаїл.

І так поучивши братію і цілувавши всіх, [кожного називаючи] по імені, він ішов тоді з монастиря, узявши трохи хлібців. І, ввійшовши в печеру, запирав двері печери і засипав землею, і не говорив ні до кого. Якщо ж бувало доконечне діло, то через оконце він трохи бесідував у суботу або в неділю, а в інші дні пробував він у пості і в молитві і воздержувався кріпко. А приходив він [назад] у монастир у п'ятницю, в переддень Лазарів, бо в сей день кінчається сорокаденний піст: він розпочинається од першого понеділка Феодорової неділі [2], що настала, і закінчується в Лазареву п'ятницю [3]; а страсна неділя [4] встановлена, [щоби] поститися страждання ради господнього.

[2] *Феодорова неділя* (Феодора Тірона) — перший тиждень великого посту.

[3] *Лазарева п'ятниця* — переддень Лазаревої суботи, тобто суботи шостого тижня (вербного, або цвітного) великого посту.

[4] *Страсна неділя* — останні сім днів великого посту перед Великоднем.

Неділя 13.IV 1074

20.IV 1074

Вечір 30.IV 1074

Коли ж [на сей раз] Феодосій прийшов [до монастиря], по звичаю він цілував, [вітаючись], братію і празнував з ними цвітну неділю [5]. А дождавши великого дня Воскресіння господнього [і] по обичаю одпразнувавши [його] світло, він упав у недугу. І розболівся він, і болів він п'ять днів. Потім настав вечір, і звелів він винести себе на двір. І братія, взявши його на санях, поставила їх перед церквою.

[5] *Цвітна неділя* — вербна неділя (день).

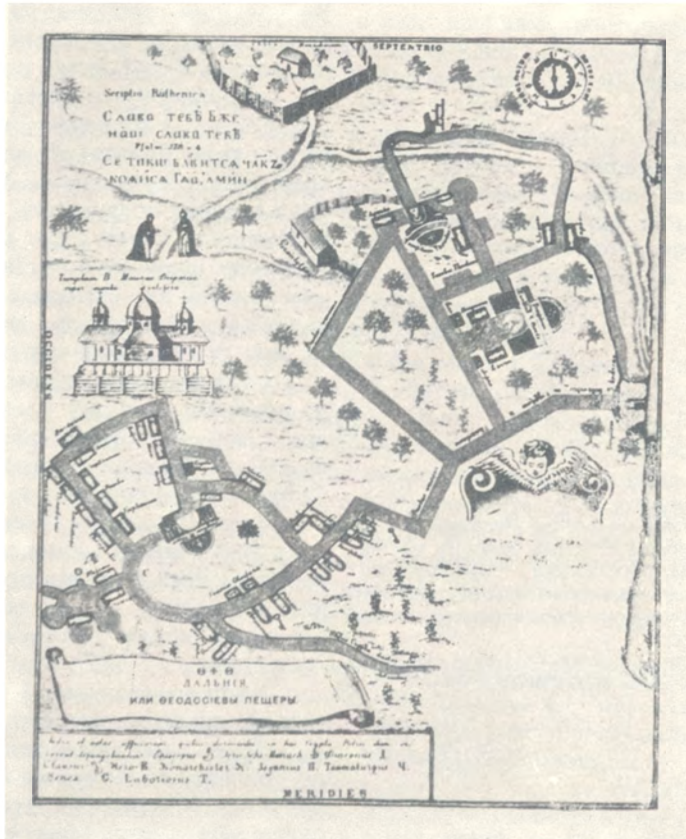
Він тоді повелів зібрати братію всю. І братія ударили в било, і зібралися всі. І він сказав їм: «Братія моя, і отці мої, і чада мої! Осе я *вже* відходжу од вас, бо явив ото мені господь у пору посту, коли був я в печері, [що] піти мені зі світу сього. А ви кого хочете ігуменом поставити собі, щоб і я дав благословення йому?» І вони сказали йому: «Ти єси отець нам усім *і учитель.* Тому кого зволиш ти сам, то він буде нам отцем *і* ігуменом, і ми будемо слухати його, як і тебе». Отець же наш Феодосій сказав: «Пішовши, без мене
137 назовіте, кого ви хочете, окр|ім двох братів — Миколи [6] *й* Ігната. Із інших — кого хочете, од старших і до менших».

[6] Цей чернець Микола виступає і в «Житії Феодосія Печерського», написаному Нестором; Микола був нечистий на руку, злодій; Ігнат, очевидно, теж не відзначався високою мораллю.

166. У Дальніх, або Феодосієвих печерах (?). Мал. 1651 р. (XVIII ст.).

167. План Дальніх, або Феодосієвих печер. 1674 р.

[7] В Іп., Хл., Лавр. «кь», «къ»; в Акад. «отъ».

[8] Деякі вчені приписують цьому Іакову Мніху авторство «Пам'яті і похвали Володимирові», житій Володимира, Бориса і Гліба та інших творів.

[9] Додано з Лавр.

Вони тоді, послухавши його, відступивши трохи од[7] церкви [і] порадившись, послали двох братів сказати так: «Кого ото зволить бог і твоя чесна молитва і кого *й* тобі любо — того назови». І Феодосій мовив їм: «Тож якщо од мене ви хочете ігумена прийняти, то я настановлю вам, але не по своєму волінню, а по приреченню божому». І назвав він їм Іакова-пресвітера[8]. Братії ж було [се] не любо, [і] вони сказали: «Він не тут постригся»,— бо Іаков прийшов був з Альти із братом своїм Павлом. І стала братія просити [дати їм] Стефана-доместика, що був тоді учеником Феодосія, говорячи: «Сей виріс під рукою твоєю і тобі послужив. Його нині *нам*[9] дай». Сказав тоді їм Феодосій: «Се я по божому повелінню нарік був вам Іакова, а се ви своєю волею вчинити хочете». Та, послухавши їх, він призначив їм Стефана, щоб був він їм за ігумена, і благословив Стефана, і сказав йому: «Чадо! Осе передаю я тобі монастир. Бережи його пильно, і як я встановив у ньому служби — так [і] ти додержуй. Правила монастирські і устав не змінюй, а роби все по закону, по чину монастирському». І після цього, взявши його, братія однесли його в келію і положили його на одрі.

1.V 1074 А як настав шостий день, і був він вельми слабий, прийшов до нього Святослав із сином своїм Глібом. І коли сиділи вони обидва у нього, сказав йому Феодосій: «Осе одходжу я зі світу сього і ось передаю тобі монастир під нагляд, коли буде яке замішання в ньому. А ігуменство я поручаю Стефану, не давай його в обиду». І князь, поцілувавши його [на прощання], обіцявся піклуватись монастирем, і пішов од нього.

2.V 1074 Коли ж прийшов сьомий день, Феодосій [уже] знемагав. І прикликав він Стефана і братію, і став їм говорити так: «Якщо по моїм зішестю зі світу сього буду я угоден богові і прийме мене бог, то по моїм зішестю монастир стане підноситися і прибуватимуть у ньому
138 [чорноризці]. І ви знайте, що прийняв мене бог. Якщо ж | після моєї кончини бідніти стане монастир чорноризцями *і*[9] потребами монастирськими,— то ви будете знати, що не буду я угоден богові».

І коли він се говорив, плакала братія, мовлячи: «Отче! Моли за нас господа! Бо ми відаєм, що бог труда твойого не зневажить». І просиділи братія в нього всю ту ніч.

Ніч на 3.V 1074

А коли настав день восьмий, у другу суботу після Паски, у годину другу дня [10], оддав він душу в руки божії, місяця травня у третій день, індикта у дванадцятий рік [11], і плакали за ним братія.

Субота 3.V 1074

Феодосій же заповідав був братії положити себе в печері, де ото явив він труди многі, сказавши так: «Уночі похороніте тіло моє». Як вони і вчинили. Коли ж приспів вечір, уся братія, узявши тіло його, положили його в печері, провівши зі співами, і з свічами, достойно, на хвалу господу нашому Ісусу Христу.

А Стефан правив монастирем і блаженним стадом, що його зібрав був Феодосій. Такі чорноризці, яко світила, в Руській землі сіяли. Бо ті були пісники, а ті — [тверді] на неспання, а ті — на колінопоклоніння, а ті — на пощення через день і через два дні; одні ото їли хліб із водою, інші ж — зілля варене, а другі — *сире* [9]. В любові пробуваючи, менші покорялися старшим, не сміючи перед ними говорити, а все [сповняючи] з покорою і з послухом великим. І так само й старші мали любов до менших, поучаючи *їх* і піддержуючи, яко ча̑д возлюблених. Якщо котрий брат упаде в яке-небудь прогрішення, то піддержували його і єпітимію одного брата розділяли троє або четверо із великої любові. Така ото була любов межи братією тією і здержливість велика. Якщо брат котрий-небудь ішов із монастиря, то вся братія мали через це печаль велику, і, посилаючи по̑ нього, приводили вони брата [назад] до монастиря. І, пішовши усі, поклонялись вони ігуменові, і молили ігумена, і приймали брата в монастир з радістю. Такі ото були вони, сповнені любові і здержливості, а із них назву кількох мужів, гідних подиву. |

139 Перший, Дем'ян-пресвітер, був *такий* [9] пісник і воздержник, що тільки хліб і воду їв він до смерті своєї. Якщо ж коли хто приносив слабу дитину, [або іншого кого], болящого якою-небудь недугою, приносили в монастир, або коли доросла людина, маючи яку-небудь недугу, приходила в монастир до блаженного Феодосія, то повелівав він сьому Дем'яну молитву творити над болящим. І як тільки він учиняв молитву і оливою святою мазав, то відразу зцілювалися ті, що приходили до нього. А якось, коли він розболівся [і] лежав у недузі, [готовий] кончину прийняти, то прийшов до нього ангел в образі Феодосієвім, даруючи йому царство небесне за труди його. Після цього ж прийшов Феодосій *з братією,* і сиділи вони у нього, а він знемагав [і], глянувши на ігумена, сказав: «Не забувай, ігумене, що́ ти мені єси ночі сеї обіцяв». І зрозумів Феодосій великий, що він видіння бачив, і сказав йому: «Брате Дем'яне! Що я тобі пообіцяв — те тобі хай буде». Він тоді, закривши очі, оддав дух у руки божії, а ігумен і братія похоронили тіло його.

Був [9] також і другий брат, на йменння Ієремія, що пам'ятав хрещення землі Руської. Сьому *ж був* дар даний од бога: він провіщав *і* передбачав будучність. І якщо він бачив кого в [нечистім] помислі, [то] викривав потайки і поучав берегтися диявола. *А* якщо котрий брат замишляв піти з монастиря, він бачив [це], і, прийшовши до нього, викривав намір його, і піддержував брата. І якщо він кому передрікав [що-небудь], чи добре, чи зле,— збувалося старцеве слово.

Був теж і другий брат, на ймення Матвій. Той був прозорливий. Одного разу, коли він стояв у церкві на місці своїм, і підвів очі свої, і оглянув братію, що стояли, співаючи, по обох сторонах *на криласі* [12], то побачив він біса, який ходив навколо них в образі ляха, в накидці, [і] який носив у приполі квітки, що їх називають ліпок [13]. І, обходячи навколо братію [та] виймаючи з надра [приполи] квітку,
140 він кидав [її] на кого|-небудь. *І* якщо прилипала квітка до кого з братії, що співали, то той, трохи постоявши і розслабівши умом, знаходив яку-небудь причину, ішов із церкви і, прийшовши в келію, спав і не повертався в церкву до кінця співу. Якщо ж кидав він на другого і не прилипала до нього квітка, то стояв той кріпко,

[10] День і ніч на Русі ділилися, незалежно від пори року, на дванадцять годин (різної тривалості); друга година дня — це друга година після сходу сонця.

[11] В Іп., Хл. і Лавр. хибно «въ 11 лѣто».

[12] Додано з Акад.

[13] Смолка (Silene L.).

співаючи, допоки [не] одспівували заутреню, і тоді йшов у келію свою. І се, бачивши, старець розповів братії своїй.

А іще ж сей старець бачив таке. Як звичайно, коли сей старець одстояв заутреню, [а] братія, одспівавши заутреню, перед зорею ішли по келіях своїх, старець же сей виходив із церкви *після всіх*. І коли він якось ішов і сів, спочиваючи, під билом,— бо келія його була оддалеки від церкви,— то побачив він тут, ніби натовп пішов од воріт. І підвів він очі свої, [і] побачив одного, що сидів на свині, а другі бігли довкола нього. І сказав їм старець: «Куди ви ідете?» І відказав біс, сидячи на свині: «По Михаля по Толбоковича». Старець осінив себе хресним знаменням і прийшов у келію *свою*. І коли розсвіло, то [все] зрозумів старець і сказав келійнику: «Іди спитай, чи є Михаль у келії?» І сказали йому: «Він вискочив через стовп'я після заутрені». І розповів старець [про] видіння це ігумену і всій братії.

При сьому ж старці Феодосій преставився, і був Стефан ігуменом, а після Стефана — Никон, а сей старець і [далі] ще жив. Якось, коли він стояв на заутрені, підвів він очі свої, хотячи побачити ігумена Никона, а побачив осла, що стояв на ігуменовім місці. І зрозумів він, що не встав іще ігумен. Так само *й* інших багато видінь бачив старець сей, і почив він у старості поважній у монастирі сьому.

А був ото *і* другий чорноризець, на ім'я Ісакій. Коли пробував він іще в мирському житті, він був багатий,— бо був він купець, родом торопчанин,— але надумав він стати монахом. І, роздаючи майно своє нужденним і по монастирях, пішов він до Великого
141 Антонія в печеру, молячи його, щоби той зробив *його* чорноризцем. І, прийнявши його, Антоній возложив на нього одіння чернече і нарік його ім'ям Ісакій,— бо мирське ім'я йому було Чернь.

І сей Ісакій обрав строге життя. Він облачився у власяницю, і звелів купити собі козла, і обдерти козла мішком, і натягнув його на власяницю, і обсохла довкола нього кожа сира. І затворився він у печері, в одному проході, в келійці малій, ліктів на чотири, і тут молився богу безперестану день і ніч зі сльозами. А їжею його була одна проскура, і та через день, а води в міру він пив. Приносив же [це] йому Великий Антоній і подавав йому оконцем, в яке лише рука проходила, і так діставав він їжу. І таке чинив він сім літ, на світ не виходячи, ні на боку [не] лежачи, а сидячи він приймав трохи сну.

І одного разу, коли настав вечір, він, як звичайно, став класти поклони, співаючи псалми аж до полуночі. А як стомлювався, то

168. Видіння Матвія прозорливого. Мал. XIII (XV) ст.

169. Ігумен Никон у вигляді осла. Мал. XIII (XV) ст.

сідав на сидінні своїм. І коли ото він якось сидів, за звичаєм, і погасив свічу, то несподівано світ засіяв, яко сонце, в печері, так, що очі виймало людині. І підійшли до нього двоє юнаків прегарних, і сіяли лиця їм, як те сонце, і говорили вони до нього: «Ісакію! Ми ангели є. А се йде до тебе Христос із ангелами». І, вставши, Ісакій побачив натовп і лиця їх, ясніші від сонця,— а один серед них [такий], що сіяло од лиця його дужче, ніж од усіх. І сказали вони оба йому: «Ісакію! Осе тобі *єсть* Христос! Упавши, поклонись йому!» Він же не зрозумів бісівського дійства, ані спом'янув перехреститися, [а], виступивши, поклонився, яко Христу, бісівському дійству. Біси тоді зняли крик і сказали: «Ти вже наш єси, Ісакію!» І ввели вони його в келійку, і посадили його, і стали всідатися навколо нього, *і була* [9] повна келія *їх* [9] і прохід печери. І сказав один із бісів, якого називали «Христос»: «Візьміте сопілки, і бубни, і гуслі і тніть, хай нам Ісакій погопцює!» І утнули вони в сопілки, і в гуслі, і в бубни,
142 і стали ним забавлятися, і, втомивши його, оставили *його* ледве живого і пішли, познущавшись над ним.

А назавтра, коли розсвіло і приспіла [пора] спожити хліба, і прийшов Антоній до оконця, як звичайно, і мовив: «Благослови,

170. Ісакій танцює перед чортами. Мал. XIII (XV) ст.

171. Стулки браслета: танцівниця, гусляр, танцівник, Сімаргл. Срібло, гравірування, чернь. XII ст.

отче Ісакію!»,— то не було [ні] голосу, ні послухання. І багато разів кликав Антоній, і не було одвіту. І сказав Антоній: «Се вже, видно, він преставився». І послав він [одного брата] у монастир по Феодосія і по братію. І відкопали вони [там], де було загороджено вхід, і, ввійшовши, узяли його, вважаючи його за мертвого, і, винісши, поклали його перед печерою. Та побачили вони, що він живий є, і сказав ігумен Феодосій: «Се могло *бути* од бісівського дійства». І положили вони його на одрі, і слугував коло нього Антоній.

15.VII 1077 У той самий час випало Ізяславові прийти з Ляхів. І став гніватися Ізяслав на Антонія із-за Всеслава [Брячиславича], і Святослав, прикликавши, уночі забрав Антонія до Чернігова. Антоній же, прибувши до Чернігова, уподобав Болдину гору і, викопавши печеру, тут вселився. І єсть [печерний] монастир святої Богородиці на Болдиних горах і до сих днів.

172. Іллінська церква у Чернігові. XII ст.

Коли ж Феодосій довідався, що Антоній пішов до Чернігова, то, пішовши з братією, узяв він Ісакія, і приніс до себе в келію, і слугував коло нього. Бо він був [такий] розслаблений тілом і умом, що несила [було] йому перевернутися на другий бік, ні встати, ні сидіти, а лежав він на одному боці і лив під себе багаторазово, і черви прикинулися йому під бедрами од того, що він мочився. А Феодосій сам, своїми руками, обмивав *його* і опрятував його. Два роки ходив він отак коло нього. Се ж було чудно і дивно, що два роки лежав він, ні хліба [не] зажив, ні води, ні їжі якої, ні овочу, ні язиком [слова не] проговорив, а німий і глухий лежав два роки [14].

Феодосій *же* молив бога за нього і молитву діяв над ним ніч і день, поки на третій рік він [не] заговорив, і став чути, і на ноги почав ставати, як дитина, і почав ходити. Але нехтував він до церкви ходити, і силою притягували його до церкви, і так помалу привчили
143 його. | А потім навчився він і до трапезної ходити. І, посадивши його окремо од братії, клали перед ним хліб, та він не брав його, доки не вложити, було, йому в руки. Феодосій тоді сказав: «Положіте хліб перед ним і не вкладайте йому в руки. Хай сам їсть». І не хотів він неділю їсти, та помалу, оглядавшись, він одкушував хліба і так навчився їсти. І так ізбавив його Феодосій од підступу диявольського і од спокуси *його*.

Ісакій же *знову* обрав тверде уповання і здержливість сувору.
3.V 1074 Коли ж Феодосій преставився і Стефан був замість нього, Ісакій тоді сказав: «Ото вже спокусив ти мене єси, дияволе, коли сидів я на одному місці, тому я вже не затворятимуся в печері, а подолаю тебе, ходячи в монастирі».

І облачився він у власяницю, а на власяницю [натягнув] свиту з валу, і став юродство чинити, і помагати почав поварам, і варити на братію. А на заутреню ходячи раніш од усіх, він стояв кріпко і недвижно. Коли ж приспівала зима і морози люті, то стояв він у пробоснях [15], у черевиках у протоптаних, так що примерзали ноги його до каменя, і не двигав ногами, допоки [не] одспівають заутреню. А по заутрені він ішов у поварню і приготовляв огонь, і воду, і дрова, а [тоді] приходили інші повари з братії.

[14] Летаргія.

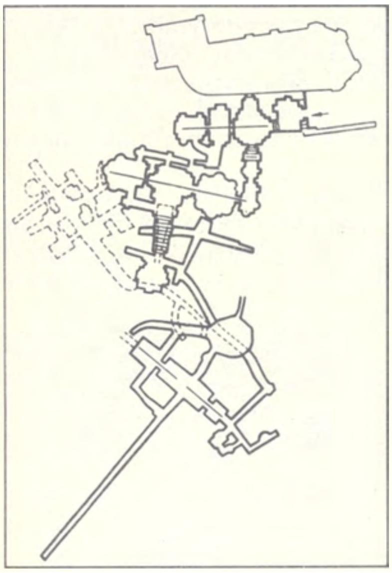
[15] В Іп. і Лавр. «прабошняхъ» — ідеться про черевики, легке домашнє взуття з черевної частини шкури, яке надівалося на босу ногу.

А один повар,— він так само був на ім'я Ісакій,— сказав, насміхаючись, Ісакієві: «Оно сидить ворон чорний. Іди піймай його». Він тоді, поклонившись йому до землі і пішовши, піймав ворона і приніс йому перед усіма поварами. І вжахнулися вони, і розповіли [про це] ігумену й братії, і стала його братія поважати.

Він же, не хотячи слави людської, став юродствувати і капостити почав то ігумену, то братії, то світським людям, так що деякі ударів [16] йому завдавали. І став він по миру ходити, так само юродивого із себе вдаючи.

[16] В Іп. і Хл. «дары»; у Лавр. «раны».

І вселився він у печеру, в якій раніш пробував,— бо вже Антоній
7.V 1073 144 був преставився,— і зібрав собі дітей, і натягав [на них] чернече одіння, так що [за це] то від ігумена Никона діставав він побої, а то від родителів *тих* дітей. Сей же те все терпів, і переносив побої, і наготу, і холод удень і вночі.

173. План печерного монастиря Троїце-Іллінського монастиря у Чернігові. XI ст.

А одної ночі, коли запалив він піч у хижці *біля* печери і коли розгорілася піч,— а була вона стара,— то почало палати полум'я крізь щілини. Йому ж нічим [було їх] заложити, і він, наступивши на полум'я ногами босими, *стояв,* поки не вигоріла піч, і зліз. *І* багато іншого розказували про нього, а другому і ми самовидцями були.

І так здобув він побіду над бісівськими силами. Як тих мух, за ніщо він мав ото устрашання їх і ману їх. Говорив бо він до них: «Якщо ж ви мене колись спокусили були, то через те, що не знав я підступів ваших і лукавства. А нині маю я господа Ісуса Христа, бога нашого, і молитву отця нашого Феодосія. Я надіюся на Христа, я подолаю вас».

І багато разів біси капості *йому* чинили і говорили йому: «А ти наш єси. Поклонився ти єси нашому старійшині і нам». Він же говорив їм: «Ваш старійшина є антихрист, а ви — біси *його* єсте». І осіняв він себе хресним знаменням, і вони тоді щезали. А іноді ж знову вночі приходили вони до нього, страх на нього наводячи або ману [напускаючи], ніби ото багато народу з мотиками і з рискалями [з'являлося], говорячи: «Розкопаємо печеру осю і його тут загребем». Інші ж говорили: «Утікай, Ісакію, вони хотять тебе загребти». І він говорив до них: «Коли б ви людьми були, то вдень би ходили. А ви єсте тьма, *і* ві тьмі ходите, *і тьма вас забере*» [9]. І осінявся він хресним знаменням, і вони щезали. А іншим разом страхали вони його в образі ведмежім, іноді ж — лютим звіром, іноді ж — волом, а то змії повзли до нього, а то [з'являлися] жаби, і миші, і всяк гад. Та не змогли вони йому нічого-таки вчинити, і сказали йому: «Ісакію! Побідив ти нас єси!» Він же сказав: «Оскільки ж ви колись побідили мене були в образі Ісуса Христа і в ангельському, недостойними будучи того образу, *то* тепер являєтесь ви в образі звіриному і скотському, зміями і гадом, якими ото ви самі і є, бридкі,

174. Шевські інструменти. Крюк, струги, ніж, шила, ножиці. Родень.

175. Чорти перед Ісакієм. Мал. XIII (XV) ст.

погані на вигляд». І відразу погибли біси од нього, і відтоді не було
145 йому капості од бісів. Як він і сам розповідав: | «Було ото мені три роки борні сеї».

А потім став він [іще] строгіше жити, і воздержуватися, *і* постити, і не спати. І так жив він [і] скончав життя своє. І розболівся він у печері, і однесли його, недужого, в монастир, і до восьмого дня скончався він у го́споді. Ігумен же Іоанн і братія, опрятавши тіло його, погребли його.

Такі ото були чорноризці Феодосієвого монастиря, що сіяють і по смерті, яко світила, і молять бога за сущу тут братію, і за тих, що приносять [пожертви] в монастир, і за мирську братію, [за тих], що в ньому й нині добродійним життям живуть, спільно, вкупі, у співах, і в молитвах, і в послуху на славу богу всемогущому, і Феодосієвими молитвами бережені. Йому ж слава вовіки. Амінь [17]. |

[17] Далі в Іп. незаповнений другий стовпець 73 арк. (145 с.) і весь зворот 73 арк. (146 с.); з арк. 74 (147 с.) розпочинається другий почерк.

Неділя 1.VII 1078

147 У РІК 6583[1075]. Почата була Стефаном-ігуменом церква Печерська над підвалинами; бо від основи Феодосій почав, а на підвалинах Стефан почав,— і закінчена вона була на третій рік, місяця липня в перший день [1].

Кін. літа — поч. осені 1075

У сей же рік прийшли посли із Німців до Святослава [2], і Святослав, величаючись, показав їм багатство своє. Вони ж, побачивши незчисленне множество злота, і срібла, і паволок, сказали: «Воно за ніщо ж є, бо се лежить мертве. Військо [3] є лучче за се, бо мужі

176. Ізборник Святослава 1073 р. Фронтиспіс.

1075

[1] У Лавр. дата закінчення Успенського собору Києво-Печерського монастиря — 11 липня (1078 р.), у Радз. і Акад.— 3 липня.

[2] Ізяслав Ярославич, вигнаний із Києва і пограбований у Польщі (див. прим. 3 до 1073 р.), у січні 1075 р. прибув до німецького міста Майнца, до німецького імператора, з 1084 р.— імператора Священної Римської імперії Генріха IV, і прохав у нього підмоги проти Святослава. Імператор вирядив до Києва послом трірського архієпископа Бурхарда, брата (по матері) Оди, дочки німецького графа Ліппольда Штаденського (фон Штаде), другої Святославової жони (першою, за Любецьким синодиком, була Килікія), і, природно, той не лише не заступився за Ізяслава, а привіз Генріхові IV багаті подарунки від Святослава — силу золота, срібла, дорогої одежі.

[3] В Іп. і Хл. хибно «смѣтье», «клѣт»; у Лавр. «кметье», тобто воіни, кметі.

177. Святослав Ярославич показує німцям своє багатство. Мал. XIII (XV) ст.

добудуть і більше од сього». Так похвалився Єзекія, цар іудейський, перед послами царя вавілонського [4] [Меродахбаладана], а все його було забрано у Вавілон. Так і по смерті сього [Святослава] всі маєтності [його] розсипались нарізно.

[4] В Іп. хибно «к Соломону (у Хл. «къ послом») царю Асирииску»; за Біблією, Єзекія вихвалявся перед послами вавілонського царя (Ісайя XXXIX, 2, 8).

1076

У РІК 6584[1076]. Ходив Володимир, син Всеволодів, і Олег, *син* [1] Святославів, ляхам у поміч на Чехів [2].

27.XII 1076 У сей же рік преставився Святослав, син Ярославів, місяця грудня у двадцять і сьомий [день] од розрізування гулі [на шиї] і покладений був *у Чернігові* [1], в [церкві] *святого* Спаса.

1.I 1077 І сів після нього Всеволод на столі [в Києві] місяця січня в перший день.

⟨1.VI 1076⟩ У сей же рік родився у Володимира син Мстислав [3], онук Всеволодів.

[1] Додано з Лавр.

[2] Про цей похід Володимира Мономаха і Олега Святославича проти чехів (де тоді князював Вратислав II) на допомогу Болеславу Сміливому говорить також Мономах у своєму «Поученні».

[3] Хрестильне ім'я Мстислава (за Мстиславовим євангелієм та «Ходінням» Данила Паломника) було Федір; мав він ще й третє ім'я — Гаральд.

178. Печать Всеволода-Андрія Ярославича.

179. Печать Мстислава-Федора Володимировича.

У РІК 6585[1077]. Рушив Ізяслав з ляхами [до Києва], а Всеволод пішов насупроти йому.

4.V 1077 І коли Всеволод був [у поході], в Чернігові сів Борис [Вячеславич] місяця травня [у] четвертий день. І було княжіння його вісім днів, і втік він *у* Тмуторокань до Романа [Святославича].

15.VII 1077 Всеволод же вийшов супроти брата Ізяслава на Волинь і вчинив мир. І, прийшовши, Ізяслав сів у Києві місяця липня [у] п'ятнадцятий день.

Олег же, Святославів син, перебував у Всеволода в Чернігові.

10.IV 1078 **У РІК 6586[1078].** Утік Олег, син Святославів, *до* Тмутороканя од Всеволода місяця квітня в десятий день.

30.V 1078 У сей же рік убитий був Гліб, Святославів син, у Заволоччі. Був же Гліб милостивий до убогих і гостелюбний, старання мав до церков, [був] гарячий у вірі і кроткий, з виду гарний.

23.VII 1078 Тіло ж його покладено було в Чернігові за *святим* Спасом місяця липня *у* двадцять і третій день.

1078

Коли замість нього в Новгороді сидів Святополк, син Ізяславів, Ярополк [Ізяславич] сидів *у* Вишгороді, а Володимир [Всеволодо-
148 вич] сидів у Смоленську, привів Олег і Борис поганих на Руську землю, і пішли вони обидва з половцями на Всеволода. Всеволод тоді виступив проти них на [річці] Сожиці [1], і перемогли половці русь, і багато було вбито тут: убитий був тут [воєвода] Іван Жиро-

[1] Така річка невідома; ймовірно, що це права притока Сули Оржиця.

25.VIII 1078

славич, і [боярин] Туки, Чюдинів брат, і [воєвода] Порей, і багато інших місяця серпня *у* двадцять і п'ятий день.

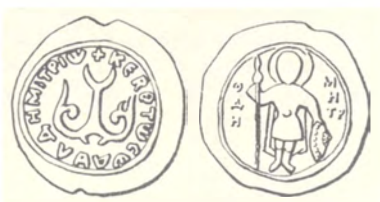
Олег же і Борис прийшли *до* Чернігова, думаючи, що вони подолали. Та їм, які землі Руській багато зла вчинили, проливши кров християнську, [довелось узнати], що за кров ту од рук їхніх одплатить бог, [довелось] одвіт дати за погиблі душі християнськії.

Всеволод же прийшов до брата свого Ізяслава *в* Київ, і, поцілувавшись, сіли вони обоє, і розповів йому Всеволод усе, що сталося. І сказав йому Ізяслав: «Брате, не тужи. Ти ж бачиш, скільки мені приключилося лиха? Спершу бо чи не вигнали мене і майно моє [чи не] розграбували? А яку потім я вину вчинив? *А* чи не вигнали ви мене, оба брати мої? І чи не блукав я по чужих землях *і* майна [не] був позбавлений, *хоч* не зробив я ніякого ж зла? І нині, брате, не тужімо. Якщо буде нам частка в Руській землі — то обом, якщо позбавлені будемо — то обидва. Я зложу голову свою за тебе». І, це сказавши, утішив він Всеволода, і повелів збирати воїв од малого до великого.

І рушив Ізяслав з Ярополком, сином своїм, а Всеволод із Володимиром, сином своїм, і пішли вони до Чернігова. А чернігівці заперлися в городі. Олега ж і Бориса *не* [2] було в Чернігові. Оскільки ж чернігівці не одчинилися, [війська] пішли приступом до города, і Володимир підійшов до Східних воріт од [річки] Стрижені і захопив ворота. І взяли вони окольний город, і спалили вогнем, *а* [3] люди втекли у внутрішній город. Ізяслав тим часом і Всеволод почули, що проти [них] іде Олег і Борис. Отож Ізяслав і Всеволод, упередивши, пішли удвох од города насупроти Олегові.

[2] Додано з Акад.

[3] Додано з Лавр.

180. Печать Ізяслава-Дмитрія Ярославича.

181. Війська Володимира Мономаха палять окольний город Чернігова. Мал. XIII (XV) ст.

І сказав Олег Борисові: «Не ходімо супроти [них]. Не можемо ми двоє стати проти чотирьох князів. Пошлім-но з просьбою до обох
149 стриїв своїх». | І сказав йому Борис: «Ти дивись, я готов. Я їм противник усім». І, нахвалившись вельми, не знав він, що «бог гордим противиться, а смиренним благодать дає» [4] і «хай не хвалиться сильний силою своєю» [5].

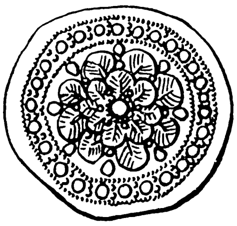
І пішли [війська одне одному] насупроти. І коли були вони на містині *коло села* [3] [Гуричева] на Нежатиній ниві і зійшлися обидва, *то* сталася січа люта. І спершу вбили Бориса, сина Вячеславового, що нахвалився вельми [6]. *А* Ізяслав стояв у піших рядах, [і] один [воїн], зненацька під'їхавши, ударив його *списом* у плечі, і так убитий був Ізяслав, син Ярославів. Січа ж продовжувалася, [і] побіг Олег з невеликою дружиною, *і* ледве втік. І подався він до Тмутороканя.

[4] Притчі Солом. III, 34.
[5] Ієремія IX, 23.

[6] Про це нахваляння і загибель Бориса говориться також у «Слові о полку Ігоревім»: «Бориса же Вячеславлича слава на судъ приведе и на Канину зелену паполому постла за обиду Олгову, храбра и млада князя».

182. Убивство Бориса Вячеславича. Мал. XIII (XV) ст.

3.X 1078

183. Печать Ізяслава-Дмитрія Ярославича.

Убитий був князь Ізяслав місяця жовтня у третій день. І, взявши тіло його, привезли *його* в човні, і поставили навпроти Городця [Пісочного]. І вийшов назустріч йому весь город Київ. І положили *його* на сани, і повезли його зі співами попи і чорноризці, і понесли *його* в город, і не можна було чути співу серед плачу великого і голосіння: плакав по ньому весь город. Ярополк же ішов за ним, плачучи, з дружиною своєю: «Отче, отче мій! Скільки без печалі пожив ти єси на світі сьому, многих напастей зазнавши од людей і од братів своїх? Тепер же погиб ти не од брата, а за брата свойого положив голову свою!» І, принісши, положили тіло його в церкві [Успіння] святої Богородиці, вложили його в раку кам'яну і мармурову [7].

Був же Ізяслав на вигляд гарний, тілом великий, незлобивий норовом, кривду ненавидів, любив правду. Хитрощів же в нім не було, ні лукавства, а [був] він прямий умом, не воздаючи злом за зло. Скільки *ото* [3] йому заподіяли кияни! Самого вигнали, а добро його розграбували,— і не воздав він за це злом. Якщо хто каже: «Він киян порубав, котрі ото висадили Всеслава з поруба»,— то не він це зробив, а [8] син його. А тоді оба брати свої вигнали його, і ходив він по чужій землі, блукаючи. А коли знову сидів він на своїм столі [і]
150 прийшов до нього | Всеволод, переможений, [то] не сказав він йому: «Скільки зазнав я од вас обох зла!» *Не воздав він злом* [3] за зло, а втішив його, сказавши йому: «Після того ж, як ти, брате мій, виявив до мене любов, увів мене на стіл мій, назвавши мене старшим од себе, то я не спом'яну колишнього зла. Ти мені єси брат, а я тобі, і положу я голову свою за тебе»,— що й сталося. Не сказав же він йому: «Скільки зла ви мені оба вчинили, а нині се тобі приключилося».

[7] Отже, подвійний саркофаг (рака) Ізяслава стояв у церкві Богородиці. Але в якій? Вважають, що в Десятинній, однак цього уточнення в тексті немає, хоча воно наявне у літопису в 14 випадках із безсумнівних 16. Відсутність уточнення не випадкова, бо йдеться про сусідню з Софією церкву Успіння Богородиці, про яку говорилося під 1039 р. (див. там прим. 1) і де археологами знайдено сім кам'яних (шиферних) плит гробниці, ясно, що княжої. Мармурова зникла, бо цінність її дуже велика, можливо, під час загибелі цієї та інших церков, спалених 12 березня і в наступні дні 1169 р. (див. далі текст літопису). Софійський перший та Воскресенський літописи твердять, ніби Ізяслава було покладено в Софії, але у світлі вищевикладеного ясно, що це помилка. Крім того, стосунки Ізяслава з киянами були такі, що його ніяк не могли покласти в престижній митрополії — Софії, і в «Слові о полку Ігоревім» сказано, що тіло князя допровадили «ко святѣи Софии, къ Киеву», тобто «до», а не «в»; Софія тут є символом Києва.

[8] В Іп. і Хл. хибно «ни», «ну»; у Лавр. «но».

184. Убивство Ізяслава Ярославича. Мал. XIII (XV) ст.

Не сказав він : «Се мене не обходить», а взяв він на себе печаль братню, *і* виявив любов велику, діючи за апостолом [Павлом], який говорить: «Утішайте печальних» [9].

Воістину, якщо *і* вчинив він щось на світі сім, який-небудь гріх,— проститься йому, бо положив він голову свою за брата свойого, ані прагнучи більшої частки, ані майна хотячи більшого, а за братню обиду. Про таких бо і господь сказав: «Якщо хто положить душу свою за друзів своїх, *великим сей наречеться в царстві небесному*» [10]. Соломон же сказав: «Браття, в бідах пособниками бувайте» [11]. Любов бо є вище од усього. Як ото Іоанн [12] говорить: «Бог — се любов, і той, хто пробуває в любові,— у бозі пробуває, і бог у ньому пробуває. Того досягається любов'ю, що ми заслугу маємо в день судний, бо яким ото він є, такими і ми єсмо у світі сьому. Боязні нема в любові, а справжня любов геть викидає боязнь, тому що в боязні є мука, і той, хто боїться, не є сповнений справжньої любові. Якщо хто каже: «Я бога люблю», а брата свого ненавидить,— це лжа є. *Бо* [3] той, хто не любить брата свойого, котрого він бачить, як він може любити бога, котрого не бачить? Таку заповідь ми маємо од нього: нехай той, хто любить бога, любить і брата свойого» [13]. У любові бо все досягається, через любов же *і* гріхи щезають, заради любові ж і господь зійшов на землю, і розіп'явся за нас, грішних, і, взявши гріхи наші, пригвоздив [себе] на хресті, давши нам хрест свій на поміч і на прогнання бісів. Задля любові мученики пролили кров свою, задля любові ж і сей князь пролив кров свою за брата свойого, здійснюючи заповідь господню.

[9] Перше посл. Павла до фессалонікійців V, 14.

[10] Єванг. від Іоанна XV, 13.
[11] Притчі Солом. XVII, 17.
[12] В Іп. «и от»; у Лавр. «Иоанъ».

[13] Перше посл. Іоанна Богослова IV, 16—18, 20, 21.

Початок княжіння Всеволодового в Києві

151 Всеволод же сів у Києві | на столі отця свойого і брата свойого, перейнявши всю волость Руську. І посадив він сина свого Володимира у Чернігові, а Ярополка [Ізяславича] *у* Володимирі, придавши йому Туров.

185. Христос у славі, що вінчає на царство Ярополка Ізяславича та Ірину. Мал. 1078—1087 рр.

У РІК 6587[1079]. Прийшов Роман [Святославич] із половцями до [города] Воїня. Всеволод же, ставши коло Переяславля, вчинив мир із половцями. І вернувся Роман назад, і коли був він [...] [1], убили його половці, Романа, місяця серпня *у* другий день. І єсть кості його, і донині [2] вони там лежать, сина Святослава і внука Ярослава.

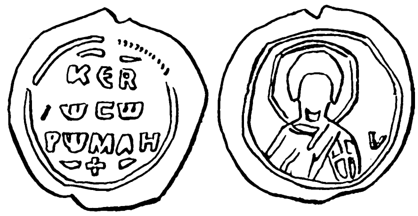
2.VIII 1079

А Олега [Святославича], схопивши, хозари вислали за море, *до* Цесарограда [3], і Всеволод посадив посадника Ратибора *у* Тмутороканi.

У РІК 6588[1080]. Піднялися на рать торки переяславські проти Русі. Всеволод тоді послав на них сина свого Володимира, і Володимир, пішовши, переміг торків.

У РІК 6589[1081]. Утік Ігоревич Давид ⟨із Турова⟩ з Володарем Ростиславичем місяця травня у вісімнадцятий день. І прийшли вони обидва до Тмутороканя, і схопили Ратибора, і сіли *у* Тмуторокані.

18.V 1081

186. Печать Романа-Бориса Святославича.

187. Печать посадника Ратибора-Климента.

У РІК 6590[1082]. Осінь помер, половецький князь.

У РІК 6591[1083]. Прийшов Олег із Греків *до* Тмутороканя, і схопив Давида [Ігоревича] і Володаря Ростиславича, і сів *у* Тмуторокані. І посік він хозар, які були радниками, щоб убити брата його [Романа] і [його] самого, а Давида і Володаря пустив.

У РІК 6592[1084]. Приходив Ярополк [Ізяславич у Київ] до Всеволода на Великдень.

31.III 1084

У сей же час утекли два Ростиславичі, [Володар і Василько], від Ярополка [із города Перемишля] *і, прийшовши* [до города Володимира], *прогнали Ярополка.* І послав Всеволод сина свого Володимира, і вигнав він обох Ростиславичів, і посадив Ярополка *у* Володимирі.

У сей же рік Давид захопив гречників [1] у [городі] Олешші і забрав у них все майно. Всеволод тоді, пославши [мужів своїх], привів його і дав йому [город] Дорогобуж.

У РІК 6593[1085]. Ярополк збирався іти на Всеволода, бо послухав він злих дорадників. Довідавшись про це, Всеволод послав проти нього сина свого Володимира, і Ярополк тоді, оставивши матір свою і дружину [1] свою в Луцьку, сам утік в Ляхи.

Коли ж Володимир прийшов до Луцька, лучани здалися. Володимир посадив тоді Давида в [городі] Володимирі замість Ярополка,
152 а матір Ярополкову [Олісаву], і жону його [Ірину] [2], і дружину його привів *до* Києва, майно його забравши.

У РІК 6594[1086]. Всеволод заклав церкву святого Андрія [Первозваного] при Іоанні преподобнім, митрополиті. Він зробив

188. Жорно.

1079

[1] Тут в оригіналі очевидний пропуск, і неясно, де був Роман.

[2] У Лавр. «и доселѣ»; в Іп. і Хл. невдале переосмислення — «и до сего лѣта»; існує припущення, що це ритмізоване речення є уривком якоїсь пісні про «красного Романа», котрого оспівував і славетний Боян; за актовими печатями, друге ім'я Романа було Борис.

[3] Схоплений тмутороканськими хозарами за ініціативою, очевидно, Всеволода, Олег Святославич (у «Слові о полку Ігоревім» він має промовисте співчутливе прізвисько «Гориславич») був засланий у Візантію, з імператорським двором якої Всеволод мав тісні зв'язки. Олег пробув у засланні чотири роки, два із них — на острові Родос, про що згадує у своєму «Ходінні» Данило Паломник. На засланні Олег одружився з Теофанією (Феофано) Музалон (див. про це ще прим. 4 до 1115 р.). Посадник Ратибор мав (за актовими печатями) хрестильне ім'я Климент.

1084

[1] *Гречники* — купці, що користувалися Гречником (дніпровською частиною водної путі із Варягів у Греки), здійснюючи торгові операції між Києвом і Константинополем. Захопивши і пограбувавши гречників, Давид шкодив торговим інтересам Русі, і тому Всеволод змушений був дати цьому князеві-ізгою город Дорогобуж.

1085

[1] Не жону, а військо, дружину.

[2] Жона Ярополка Ірина (перше ім'я її — Кунігунда), як свідчать німецькі джерела і висновки дослідників, була дочкою німецького графа Отто Орламюндського (фон Орламюнде); за цими ж джерелами, одну з їхніх двох дочок, Мехтільду, було видано за німецького графа Гюнтера І Шварцбурзького (фон Шварцбург).

у церкві тій монастир, і в ньому дівою постриглася дочка його, на ім'я Янка. Ся ж Янка, зібравши чорноризиць многих, пробувала з ними по монастирському правилу [1].

1086

[1] За грецькими джерелами та науковими дослідженнями, Янка (Анна) була нареченою Константина, сина візантійського імператора Константина Х Дуки і його другої жони Євдокії Макремволітиси, але шлюб не відбувся, бо нареченого силоміць постригли в ченці, а тоді постриглася в черниці і Янка. У Лавр. весь матеріал, поданий в Іп. під 1086 р., опущено, а матеріал наступного, 1087 р., викладено під 1086 р.

У РІК 6595[1087]. Прийшов Ярополк із Ляхів і вчинив мир з Володимиром. І пішов Володимир назад *до* Чернігова, а Ярополк сів *у* [городі] Володимирі. І, пересидівши кілька днів, пішов він до Звенигорода. І не дійшов він [до] города: простромив його проклятий [убивця] Нерядець, дияволом наущений і злими людьми. Князь же Ярополк лежав на санках, а він з коня шаблею проткнув

22.XI 1087 його місяця листопада у двадцять і другий день. Тоді, підвівшись,

189. Убивство Ярополка Ізяславича. Мал. XIII (XV) ст.

Ярополк вирвав із себе шаблю і голосно заволав: «Ох, це ти [1] мене, вороже, погубив!» І втік Нерядець проклятий у Перемишль до Рюрика [Ростиславича]. А Ярополка взяли перед собою на коня отроки Радко, і Войкіна, і інші отроки *і* понесли *його* до Володимира, а звідти *до* Києва.

І вийшов назустріч йому благовірний князь Всеволод із двома синами своїми, Володимиром і Ростиславом, і всі бояри, і блаженний митрополит Іоанн, і чорноризці, *і* пресвітери, і всі кияни. Великий плач учинили вони над ним, із псалмами і співами провели його до монастиря святого Дмитрія [Солунського і], опрятавши тіло його, з честю положили його в раці *мармуровій* [2] у церкві святого апостола Петра [3], що її він сам почав був зводити, місяця грудня

1087

[1] Очевидно, Ярополк мав на увазі Рюрика Ростиславича.

[2] Додано з Лавр.

[3] З різних джерел, зокрема актових печатей, відомо, що Ярополк мав третє (католицьке) ім'я Петро, а друге, хрестильне, було Гаврило.

190. Печать Ярополка-Гаврила-Петра Ізяславича (?).

Неділя 5.XII 1087 у п'ятий день. Багато бід зазнавши, без вини вигнаний братами своїми, кривджений і розграбований, вкінці він і смерть гірку прийняв, та вічного життя і покою сподобився.

Такий бо був блаженний князь Ярополк: кроткий, смиренний, братолюбивий і нищелюбець, він десятину давав щорічно од усіх
153 дібр своїх і од хлібів святій Богородиці [печерській] і | молив бога завше, говорячи: «Господи, боже мій, Ісусе Христе! Прийми

молитву мою і дай же мені смерть таку, яку ото дав ти єси брату моєму Борису і Глібові, од чужих рук, нехай омию я гріхи всі своєю кров'ю, ізбудуся суєтного світу і сіті вражої». І того, чого він просив, не позбавив його милостивий бог. Він дістав ті блага, що їх ані око не бачило, ні вухо *не* чуло, ні на серце людині які не спадали, [а] які уготував бог тим, що люблять його.

У сей же рік ходив Всеволод до Перемишля.

У РІК 6596[1088]. Освячена була церква святого Михайла Всеволодового монастиря [1] митрополитом Іоанном і єпископами Лукою [білгородським] *та* Ісайєю [ростовським]. Ігуменство того монастиря держав тоді Лазар.

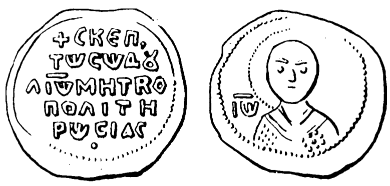
1088

[1] Ідеться про освячення закладеної 1070 р. Михайлівської церкви Видобицького монастиря; оскільки при освяченні строго додержувались патрональних (храмових) днів, то можна думати, що й ця урочистість відбулася 8 листопада, у велике (соборне) свято Михаїла архангела.

8 (?). XI (?) 1088

191. Освячення церкви Михаїла на Видобичі. Мал. XIII (XV) ст.

192. Печать митрополита Іоанна III.

У тім же році пішов Святополк [Ізяславич] із Новгорода *до* Турова на княжіння.

У сей же рік помер Никон, печерський ігумен.

У сей же рік узяли [волзькі] болгари [город] Муром.

У РІК 6597[1089]. Освячена була церква печерська святої Богородиці [1] Феодосієвого монастиря Іоанном, митрополитом, і Лукою, білгородським єпископом, і єпископом ростовським Ісайєю, і Іоанном, чернігівським єпископом, і Антонієм, юр'євським єпископом [2], при Всеволодові, благовірному князеві державному Руської землі, і дітях обох його, Володимирові і Ростиславові, коли воєводство київської тисячі держав Янь [Вишатич, а] ігуменство [печерське] держав Іоанн [3].

1089

[1] Мовиться про освячення в неділю 14 серпня 1089 р. (дата — з «Києво-Печерського патерика»), напередодні свята Успіння богородиці, закладеного 1073 р. Успенського собору (церкви Успіння Богородиці) Києво-Печерського монастиря. У Новг. І після цих відомостей сказано, що померла (невідома на ім'я) дочка Всеволода.

[2] В Іп. і Хл., очевидно, хибно «ігуменомь».

[3] Цей печерський ігумен Іоанн (Іван) і склав, як доводять, літописне зведення у 1093—1095 рр., закінчивши розповідь подіями 1093 р.

Неділя 14.VIII 1089

У сей же рік преставився Іоанн, митрополит. Був же Іоанн сей муж знаючий у письмі святому і поученні, милостивий до убогих і вдовиць, і ласкавий до всякого, до багатого і до вбогого, і смиренний душею, і кроткий, і мовчазний, але пророчистий, коли письмом святим утішав він печальних. І не було такого раніше в Русі, ні по ньому не буде такого.

У сей же рік пішла в Греки Янка, дочка Всеволодова, про яку сказано раніш.

Весна(?) 1090

У РІК 6598[1090]. Привела Янка митрополита Іоанна, скопця, і, побачивши його, люди всі сказали: «Се мертвець прийшов». І, про-
154 був|ши від року до року, він помер. Був же сей муж не книжник, а простий умом і просторіка.

Весна(?) 1091

У сей же рік освячена була церква святого Михайла [1] переяславська Єфремом, тої церкви митрополитом, який спорудив її великою, *бо раніш була в Переяславлі митрополія* [2], і спорядив

8(?). XI(?) 1090

1090

[1] Про обгрунтування можливої дати освячення див. прим. 1 до 1088 р.

[2] Додано з Лавр.

у ній багате убрання [3], оздобивши її всякими прикрасами і церковним начинням.

Сей бо Єфрем [4] у ці роки багато звів споруд: *докінчивши* [2] церкву святого Михайла, він заклав також церкву святого Феодора [Стратилата] на [Єпископських] воротах *города* [2], і святого Андрія [Первозваного] коло церкви [святого Михайла] біля воріт, і кам'яні стіни города, і кам'яну споруду бані,— сього ж не було в Русі,— і прикрасив город Переяславський спорудами церковними та іншими будовами.

[3] В Іп. «и пристрою (у Хл. «прикроутоу») в нѣи велику створи»; у Лавр. «и пристрои ю великою пристроеєю»,— ідеться про багате внутрішнє оздоблення: розпис, мозаїку, ікони, різні церковні шати і т. д.

[4] У Лавр. про нього сказано: «був скопець, високий тілом».

12.VIII 1091

У РІК 6599[1091]. Ігумен *Іоанн* і чорноризці, раду вчинивши, сказали: «Недобре є лежати отцю нашому Феодосію поза монастирем *і* церквою своєю, тому що він оснував церкву і чорноризців зібрав». І, вчинивши раду, звеліли вони приготувати місце, де ото положити мощі його.

15.VIII 1091

А оскільки за три дні приспівав празник Успіння богородиці, то повелів ігумен копати [там], де лежать мощі отця нашого Феодосія. Його-таки повелінню був я [1], грішний, першим самовидцем, і те, що розкажу, я не із слуху чував, а сам-один *був* [його] зачинателем.

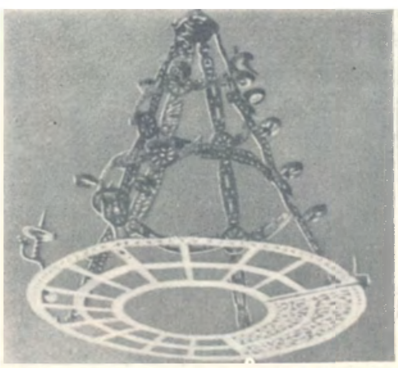
1091

[1] Розповідь про те, як було викопано і перенесено мощі Феодосія, ведеться від першої особи і в «Києво-Печерському патерику», де вона приписана «Нестору мниху». Текст нижче: «Я ж приготував того дня мотику». у Воскр. має таку редакцію: «Азъ же грѣшныи, иже и лѣтописаніе се въ то время писахъ, вземъ мотыку начахъ прилежно копати».

Прийшов, отож, ігумен до мене і сказав мені: «Підімо обидва в печеру до Феодосія». І я, прийшовши з ігуменом, [так] щоб же не знав ніхто, [і] роздивившись, куди копати, визначив місце, де копати — збоку од входу. Сказав тоді до мене ігумен: «Не смій розповідати нікому ж із братії, щоб ніхто ж не довідався, а візьми того, кого хочеш, хай він тобі поможе».

Вівторок 12.VIII 1091

Я ж приготував того дня мотику, щоб нею копати, і в вівторок присмерком узяв із собою другого брата [Марка] [2], так щоб ніхто не знав, прийшов у печеру і, одспівавши псалми, почав копати, а втомившись, дав [мотику] другому брату. І копали ми до полуночі, і втомилися, [та] не могли докопатися. *І* став я журитися, чи не вбік
55 ми якось копаємо. | Тоді я, взявши мотику, почав копати із запалом, [а] друг мій відпочивав перед печерою. І сказав він мені: «Ударили в било»,— і я в той час протяв до мощей Феодосієвих. І коли він говорив до мене: «Ударили в било»,— то я сказав: «Я прокопав уже». Та коли я прокопав, обняв мене страх, [і] став я волати: «Господи, помилуй!»

193. Хорос (панікадило). Переяславль. XI ст.

[2] Ім'я Марка додаємо тому, що в «Києво-Печерському патерику» говориться саме про нього як копача могил ченцям.

194. Б'ють у било, викопують мощі Феодосія. Мал. XIII (XV) ст.

У той же час сиділи два брати в монастирі, *стережучи,* коли ігумен, утаївшись, з кимось перенесе його потай, *і* дивилися в бік печери. І коли ударили в било, побачили вони обидва три стовпи, яко дуги осяйні, що, постоявши, перейшли на верх церкви, де ото [потім] похований був *святий* Феодосій.

У цю саму пору Стефан,— що був замість нього, [Феодосія], ігуменом, а на цей час уже став єпископом [володимирським],— дивлячись у своєму монастирі [на Клові] через поле, побачив зорю велику над печерою. Подумавши, що [це] несуть Феодосія,— бо йому було сповіщено [про це] раніш за один день,— і пожалкувавши, що без нього переносять його, він, сівши на коня, швидко поїхав, узявши з собою Климента, якого він поставив [на Клові] ігуменом після себе. *І* їхали вони собі, *і* бачили зорю велику, а коли прибули близько — побачили багато свічей над печерою. Та прийшли вони до печери — і не побачили анічого.

І прийшли вони всередину печери, [а] ми сиділи коло мощей його. Бо коли я прокопав, [то] послав [Марка] до ігумена [Іоанна]: «Приходь, та візьмемо його». Ігумен тоді прийшов із двома братами, а я прокопав багато і вліз. І ми побачили мощі його, які лежали, але суглоби *його* не розпалися були і волосся на голові присохло. І, поклавши *його* на варимантію [3] [та взявши] на плече, винесли вони *його* перед печеру.

А на другий день зібралися єпископи — Єфрем переяславський, Стефан володимирський, Іоанн чернігівський, Марин юр'євський. *І* ігумени всі од усіх монастирів із чорноризцями прийшли, і люди благочестиві. *І* взяли вони мощі Феодосієві, з свічами і з фіміамом, і принесли, і положили його у власній його церкві, у притворі на правій стороні, місяця серпня в чотирнадцятий [день], у четвер, о першій годині дня [4], індикта чотирнадцятого року. І празнували світло в той день. |

Четвер 14.VIII 1091

195. Посуд для зберігання зерна. Київ.

156 Тепер же трохи розповім дещо, як збулося пророцтво Феодосієве. Коли ото за життя свого Феодосій держав ігуменство і правив стадом, порученим йому богом,— чорноризцями, то не лише сими одними, але й мирськими душами опікувався він, щоби вони спаслися. Особливо ж [дбав] він про синів своїх духовних, утішаючи і поучаючи приходящих до нього, [а] іноді в доми їх приходячи і благословення їм даючи.

Так, одного разу, коли він прийшов у дім Янів до Яня [Вишатича, воєводи київського] і до жони його Марії,— бо Феодосій любив їх за те, що вони жили обоє по заповіді господній і в любові жили,— так от, коли він якось прийшов до них обох, то поучав він їх про милість до убогих, і про царство небесне, що його прийняти праведникам, а грішним — муку, і про смертний час. Та коли він се́ говорив, і про покладення тіл їх обох у гробі, то сказала їм, [Феодосієві та Яневі, жона] Янева: «Хто зна, де *ото* мене положать?» Сказав тоді їй Феодосій: «Воістину, де ото я ляжу, там і ти похована будеш».

16.VIII 1091

І це збулося. Хоча ігумен преставився на вісімнадцять літ раніш, [а] це збулося, бо в сей рік преставилася [жона] Янева, на ім'я Марія, місяця серпня в шістнадцятий день. І, прийшовши [та] співавши належні співи, чорноризці принесли і положили її в церкві святої Богородиці навпроти гробу Феодосія, на лівій стороні. Феодосій же покладений був [у] чотирнадцятий день, а ся — у шістнадцятий день.

Так збулося пророцтво блаженного отця нашого Феодосія, доброго пастиря, що пас словесні вівці нелицемірно, кротко і розважливо, дивлячись за ними, і дбаючи за них, і молячись за поручене йому стадо, і за люди християнськії, і за землю Руськую.

Отож по зішестю своїм ти молишся, [Феодосію], за віруючих людей і за своїх учеників, які, дивлячись на раку твою, споминають учення твоє, і здержливість твою, і прославляють бога, а я, грішний твій раб і ученик, не знаю, чим вихвалити тебе, добре твоє життя і здержливість. Так скажу осе лише небагато:

«Радуйся, отче наш і наставниче, Феодосію! Мирський гамір одкинувши, мовчання возлюбивши, богу послужив ти єси у монашім
157 житті. Всяке божественне приношення ти приніс єси собі, | пощенням [5] превозвисившись, плотські насолоди зненавидівши, і мирську красу і бажання віку сього одкинувши, ідучи вслід за стопами висо-

[3] *Варимантія* (гр.) — верхня важка чернеча одежа без рукавів.

[4] Про першу годину дня див. прим. 10 до 1074 р.

[5] В Іп. хибно «посъщеньемь»; у Лавр. «пощеньемь».

кодумних отців [і] ревно наслідуючи їх, мовчанням возносячись, смиренням прикрашаючись!

Радуйся, преподобниче, бо укріпився ти надією і вічні блага дістав, умертвивши плотське бажання — джерело беззаконня і неспокою. І підступів бісівських уникнувши, і сітей його, із праведними, отче, ти почив єси, діставши за труди свої нагороду, бо був ти послідовником отців [святих], наслідувавши учення їх, і звичай їх, *і* здержливість їх, і правила їх додержуючи.

Особливо ж ревно наслідував ти Великого Феодосія — життям, і звичаєм, і здержливістю. Ревно наслідуючи [його], і додержуючи обичаю його, і переходячи од діла [доброго] до діла кращого, належні богові молитви воздаючи і гарні пахощі приносячи — кадило молитовне, фіміам запашний,— побідивши мирське бажання і миродержця-князя віку сього, супротивника подолавши — диявола і його підступи, ти побідником явився, ворожим його стрілам і гордим помислам ставши супротивно, укріпившись оружжям хресним, і вірою непоборною, і божою поміччю.

Тож помолися за мене, чесний отче, щоб ізбавитись мені од сіті вражої, і од врага-противника убережи мене твоїми молитвами».

У сей же рік було знамення в сонці: воно щезло *і* мало його зосталося; було воно, як місяць, о другій годині дня місяця травня

21.V 1091 у двадцять і перший [день] [6].

У сей же рік, коли Всеволод діяв лови на звірів за Вишгородом, [і] коли розкинули тенета, і люди зняли крик, упав превеликий змій із неба [7]. І перелякалися всі люди, бо в цей час загула земля,— багато хто чув.

[6] У 1091 р. сонячне затемнення було справді о другій годині після сходу сонця 21 травня.

[7] Ідеться про падіння на землю великого метеорита, вогненний слід якого вважали за небесного змія.

196. Змій упав з небес. Мал. XIII (XV) ст.

У сей же рік волхв об'явився у Ростові і пропав.

У РІК 6600[1092]. Предивне було чудо в Полоцьку. У навожденні [дияволькому], серед ночі був тупіт, стогнало опівночі,
158 бігали, | як люди, біси по вулиці. Якщо хто виходив із дому, хотячи подивитись, то його відразу невидимо вражали біси. І од того [люди] вмирали, і не сміли вони виходити із домів. Потім же стали [біси] вдень з'являтися на конях, але не було видно їх самих, а [було] видно коней їхніх копита. І так уражали вони людей у Полоцьку і його область. Тому й говорили люди: «Мертвяки б'ють полочан». А з'явисько це почалося із [города] Друцька.

У ці ж часи було знамення в небі: наче круг превеликий був посеред неба.

1092 У це ж літо була засуха, так що вигорала земля, і багато борів загоралися [1] самі, і болота. Багато знамень бувало на землі, і рать

[1] В Іп. «ізгоряхуся»; у Лавр. «възгарахуся».

197. Біси на вулицях Полоцька. Мал. XIII (XV) ст.

велика була од половців звідусіль, і взяли вони три городи: Пісочен [2], *Переволоку* [3], Прилук, і багато сіл попустошили.

У сей же рік половці з Васильком Ростиславичем пустошили Ляхів.

У сей же рік помер Рюрик, син Ростиславів.

14.XI 1092—14—20.II 1093

У ці ж часи багато людей умирало од різних недуг, так що говорили ті, які продають гроби [4]: «*Продали ми гробів* од Філіппового дня до м'ясопусту сім тисяч [5]. А це сталося за гріхи наші, бо умножилися гріхи наші *і* неправди. Се ж навів на нас бог, велячи нам мати покаяння, і здержатися од гріха, і заздрості, *і* од інших злих діл диявольських.

Середа 13.IV 1093
Четвер 14.IV 1093

У РІК 6601 [1093], індикта перший рік. Преставився *великий* князь Всеволод, син Ярославів, онук Володимирів, місяця квітня [в] тринадцятий день, а похований був [у] чотирнадцятий день; неділя тоді була страсна, а день був тоді великий четвер, коли його положили в гробі у великій церкві святої Софії.

Сей благовірний князь Всеволод змалку любив правду, і дбав він про убогих, і воздавав честь єпископам і пресвітерам, а над усе любив чорноризців і давав їм те, чого вони потребували. І сам же він здержувався од п'янства і похоті, тому *й* любив його отець його, так що

198. Знамення в небі (круг). Мал. XIII (XV) ст.

[2] В Іп. хибно «Посѣченъ»; у Лавр. «Пѣсоченъ».
[3] Додано з Лавр.
[4] В Іп. хибно «хрест», у Хл. «крсты»; у Лавр. «корсты».
[5] ***Філіппів день*** (день пам'яті апостола Філіппа) припадає на 14 листопада; м'ясопуст (м'ясниці) — передостанній (перед масляною) тиждень перед великим постом; у 1093 січневому році м'ясопуст припадав на 14—20 лютого; можна припустити, що така велика смертність у Києві була викликана ускладненнями після осінньо-зимової епідемії грипу.

[лучалось] говорити отцю його до нього: «Сину мій! Добре тобі, що чую я про твою сумирність, і радуюсь я, бо ти заспокоюєш старість мою. Якщо тобі бог дасть прийняти волость стола мойого
159 після братів | своїх по праву, а не насильством, то коли одведе тебе бог од живоття твойого, тут теж ти ляжеш, де ото я, коло гробу мойого, тому що люблю я тебе більше, ніж братів твоїх».

Отож і збулося *слово* [1] отця його, яке він говорив був, бо сей [Всеволод] прийняв-таки після всіх братів стіл отця свого, і по смерті брата свого [Ізяслава] сів *у* Києві, князюючи, хоча були йому [тут] прикрості більші, гірші, ніж тоді, коли сидів він у Переяславлі. Бо коли він сів *у* Києві, прикрість була йому од синівців своїх, тому що стали вони дозоляти йому, хотячи волостей,— той сеї, а той другої. І він, мирячи їх, роздавав волості їм, а через них же прикрощі настали йому і недуги. І надходила до нього старість, і стали йому подобатися думки молодих, і раду він чинив із ними. А ці й почали його підбивати, і [став він] невдоволений дружиною своєю першою, а людям не [можна було] знайти [2] княжої справедливості. І стали тіуни [3] його грабувати людей і обкладати продажами [4], [а] він [сього] не знав у недугах своїх.

І коли він розболівся вельми, [то] послав [гінця] *по* сина свого Володимира *до* Чернігова. І прийшов Володимир, [і], побачивши отця недужим, плакав вельми. І сиділи біля [Всеволода] Володимир і Ростислав, син його менший, а коли ж прийшов час, преставився він тихо і спокійно і прилучився до предків своїх, княживши в Києві п'ятнадцять літ, а в Переяславлі — рік, і *в* Чернігові рік.

Володимир же, оплакавши з Ростиславом, братом своїм, [отця свого], опрятали тіло його. *І* зібралися єпископи, *і* ігумени з чорноризцями, і попи, і бояри, і простії люди, [і], взявши тіло його, з належними співами положили його у святій Софії, як ото ми сказали раніш.

Володимир тим часом став роздумувати, кажучи: «Якщо я сяду на столі отця свойого, то матиму війну зі Святополком, бо то стіл його [5] отця раніше був». І, так розмисливши, послав він [послів] по Святополка *до* Турова, а сам пішов *до* Чернігова, а Ростислав — *до* Переяславля.

А коли минув Великдень і пройшла світла неділя, *в* день антипасхи [6], місяця квітня [у] двадцять і четвертий [день, був] початок Святополкового [в] Києві княжіння. |

1093

[1] Додано з Акад.

[2] В Іп. і Хл. хибно «не хотѣти»; у Лавр. «не доходити».

[3] *Тіун, тівун, тивун* — управитель княжого господарства, дворецький, слуга, який виконував також судові та адміністративні обов'язки.

[4] В Іп. і Хл. «грабити люди и продаяти»; «продаяти» — від слова «продажа», яке означало грошовий штраф на користь князя за різні вчинки і злочини (крім убивства); ці продажі перетворилися у справжнє здирство з народу.

[5] В Іп. хибно «моего», у Хл. і Лавр. «его».

Неділя 24.IV 1093

[6] *Світла неділя* — великодній тиждень; *антипасха* — наступна неділя (день) після Великодня.

199. Архангел. Мозаїка у Софійському соборі. XI ст.

200. Портрет княжича. Фрагмент фрески у Софійському соборі. XI ст.

Початок княжіння Святополкового у Києві

160 Прийшов Святополк *до* Києва, *і* вийшли назустріч йому кияни з поклоном. І прийняли вони *його* з радістю, і сів він на столі отця свойого і стрия свойого.

У сей же час пішли половці на Руську землю. Почувши, що вже помер Всеволод, послали вони послів до Святополка [вимагати викуп] за мир. Святополк же не порадився зі старшою дружиною отця і стрия свого, а вчинив раду з тими, які прийшли з ним, [і], схопивши послів, всадив [їх] у погреб [7]. Почувши ж це, половці почали воювати.

І прийшло половців багато, і обступили вони город Торчський. І Святополк, почувши [це], відіслав [послів]-половців, просячи миру. Та не схотіли половці миру і пустилися по землі, розоряючи [її]. Святополк тоді став збирати воїв, маючи намір [іти] на них.

І сказали йому мужі розважливі: «Не пробуй [іти] проти них, бо мало ти маєш воїв». Він же сказав їм: «Я маю отроків своїх вісімсот, що можуть супроти них стати». І почали другі, нерозважливі,

201. Родина Ярослава Мудрого. Фрагмент фрески у Софійському соборі. XI ст.

202. Печать Святополка-Михайла Ізяславича.

мовити: «Піди, княже!» Розважливі ж говорили: «Коли б спорядив ти їх вісім тисяч, було б се не зле, [але] наша земля збідніла вже од воєн і продаж. Пошли-но до брата свого Володимира, хай би він тобі поміг». Святополк, отож, послухав їх і послав [послів] до Володимира, щоб він поміг йому.

Володимир тоді зібрав воїв своїх і послав [гінця] по Ростислава, брата свого, до Переяславля, велячи йому помагати Святополку. Та коли Володимир прийшов *до* Києва і зустрівся [з Святополком] у [монастирі] святого Михайла [8], то затіяли вони межи собою чвари та свари, але, владившись, цілували хреста один одному.

А половці пустошили по землі. І сказали їм обом [9] мужі розважливі: «Чого ви чвари маєте межи собою? Погані ж гублять землю Руськую. Потім помиритесь оба, а нині підіте супроти них — або з миром, або війною». І Володимир хотів миру, а Святополк хотів [піти] війною.

161 І пішов Святополк, | і Володимир, і Ростислав до [города] Треполя, і прийшли вони до [ріки] Стугни. При цім Святополк, і Володимир, і Ростислав скликали дружину свою на раду, маючи намір перейти через ріку. І стали вони радитися, і говорив Володимир: «Стоячи тут, через ріку коло загрози сеї, ми вчинимо мир із ними». І пристали до цієї поради розважливі мужі, Янь [Вишатич] та інші. Кияни ж не захотіли поради цієї, а сказали: «Ми волимо битися. Перейдімо на ту сторону ріки». [І] уподобали [всі] пораду цю, і перейшли Стугну-ріку, а вона тоді вельми наводнилася була.

[7] У Хл. «в ыстебу»; у Лавр. «выстобъку».
[8] Себто в Михайлівському Видобицькому монастирі.
[9] В Іп. і Хл. хибно «ему»; у Лавр. «има» (двоїна).

Святополк, отож, і Володимир, і Ростислав, приготувавшись до бою, рушили. На правій стороні ішов Святополк, а на лівій — Володимир, а посередині — Ростислав, і, минувши Треполь, пройшли вони вал. А тут половці ішли насупроти, і стрільці [їх ішли] насупроти перед ними. Наші тоді стали межи двома валами, і поставили стяги свої, і вийшли стрільці із-за валу. А половці, прийшовши до валу, поставили стяги свої, налягли спершу на Святополка і проламали полк його. Святополк же стояв кріпко, та побігли люди, не видержуючи натиску ворогів, а опісля побіг [і] Святополк.

203. Оранта. Мозаїка у Софійському соборі. XI ст.

І налягли вони на Володимира, і була битва люта, і побіг і Володимир з Ростиславом, і вої його. І прибігли вони до ріки Стугни, і коли вбрів Володимир з Ростиславом, то став утопати Ростислав перед очима Володимировими, і хотів він підхватити брата свого, і мало не втонув сам. І так утопився Ростислав, син Всеволодів.

Володимир же, перебрівши ріку з невеликою дружиною,— бо многі упали із полку його і бояри його тута *ж* полягли,— і прийшовши на ту сторону Дніпра, плакав за братом своїм і за дружиною своєю. [І] пішов він *до* Чернігова печален вельми.

Святополк же вбіг у Треполь, і заперся тут, і був до вечора,
Ніч на 27.V 1093 і в ту ніч прийшов *до* Києва. |
162 Половці ж, побачивши, що вони одоліли, пустилися по землі, розоряючи, а другі вернулися до Торчського.

Се ж лихо приключилося в день святого Вознесіння господа
26.V 1093 нашого Ісуса Христа, місяця травня [у] двадцять і шостий [день].

А Ростислава, шукавши, знайшли в ріці. І, взявши його, принесли його *до* Києва. І плакала за ним мати його [княгиня Анна], і всі люди плакали за ним сильно, юності його заради. І зібралися єпископи, і попи, і чорноризці, і, співи належні співавши, положили *його* в церкві святої Софії коло отця його [10].

[10] У підземеллі Софійського собору, в усипальниці київських князів,

1961 р. між різними останками знайдено череп Ростислава; у черепі стримів залізний наконечник стріли. Звідси ясно, чому молодий і здоровий, що умів плавати, Ростислав раптом став тонути перед очима Володимира: він був смертельно поранений. Про його загибель у Стугні говорить і «Слово о полку Ігоревім». Ця ріка, «пожръши чужи ручьи и стругы, ростренá къ устью, уношу князю Ростиславу затвори днѣ при темнѣ березѣ. Плачется мати Ростиславля по уноши князи Ростиславѣ».

Половці тим часом облягали Торчський, а торки чинили спротив, і завзято боролися з городських стін, [і] вбивали багатьох із ворогів. Половці тоді стали налягати *і* однімати воду. *І* знемагати почали люди в городі од спраги на безводді *й* голоду. І прислали торки [посланців] до Святополка, говорячи: «Якщо ти не пришлеш харчів, ми здамося». І Святополк послав *їм*, та не можна було прокрастися в город *через* множество ворогів.

І стояли [половці] навколо города [Торчського] дев'ять неділь, і розділилися надвоє: одні стали коло города, раттю борючись, а другі рушили *до* Києва і пустилися в напад межи Києвом і Вишгородом.

Святополк же вийшов на [річку] Желянь, і пішли обоє одні проти одних, і зступилися, і покріпшала битва. [І] побігли наші перед іноплемінниками, і падали поранені перед ворогами нашими, і многі погибли, і було мертвих більше, ніж коло Треполя. Святополк же прийшов *до* Києва з двома [мужами], а половці вернулися до Торчського.

23.VII 1093 І сталося ж се лихо місяця липня *у* двадцять і третій [день].
24.VII 1093 А назавтра, у двадцять і четвертий [день], у [день] святих мучеників Бориса і Гліба, був плач великий у городі [Києві] за гріхи наші великі, за умноження беззаконь наших.

Напустив же бог на нас поганих, не їх милуючи, а нас караючи, щоби удержались ми од злих діл. Томý карає він нас навалою пога-
163 них, що се ж єсть | бич божий, щоб коли-небудь, смирившись, ми опам'яталися, [одійшли] од злої путі. Через це в празники бог насилає нам тужбу, як воно сталося в се літо: перше лихо — на Вознесіння коло Треполя, друге — на празник Бориса і Гліба, який є новим празником руським [11].

Тому-то пророк [Амос] говорив [про слова господні]: «І оберну я празники ваші у плач, а пісні ваші — в ридання» [12]. Учинився бо плач великий у землі нашій, і опустіли села наші і городи наші, і стали ми утікати перед ворогами нашими. Як ото і пророк [Мойсей] говорив: «Упадете ви перед ворогами вашими, і поженуть вас ті, що ненавидять вас, і побіжите ви тоді, коли ніхто не гониться за вами. І сокрушу я зухвалість гордині вашої, і буде даремною сила ваша, і уб'є вас приходящий меч, і буде земля ваша пустою, *і* двори ваші пустими будуть, бо ви лихі єсте і лукаві, і я піду на вас *із* гнівом лютим» [13],— *так* [14] говорить господь бог святий Ізраїлів. І що лукаві сини Ізмаїлові [15] палили села й стодоли, і багато церков запалили вогнем,— хай ніхто ж не дивується цьому, бо «де ото багато гріхів, там бачимо ми всякі кари» [16]. Через це весь світ був одданий [на покару], через це гнів [божий] розпростерся, через це мучать народ: тих ведуть полоненими, а других рубають, інших оддають на помсту, і гірку вони приймають смерть, другі тремтять, дивлячись на тих, яких убивають, інших уморюють голодом і спрагою,— одна покута, одна кара, що багатоманітні несе нещастя, і різні печалі, і страшні муки. Тих в'яжуть, і ногами пхають, і на морозі держать, і знущаються, та се найгірше і найстрашніше, що в християнськім роді страх, і неспокій, і біда розпросторилася.

Справедливо і належно [це є]. Хай нас так покарають, і тоді ми віру в собі матимем, карані будучи, бо належить нам «в руки одданим бути народу чужому, і беззаконному, і найлукавішому з усіх на землі» [17]. Скажімо велемовно: «Праведен ти єси, господи,
164 і справедливі суди твої» [18]. Скажімо за тим розбійником: «Ми на|лежне дістали за те, що вдіяли» [19]. Скажімо з Іовом: «Як воно господеві вгодно, так і сталося. Нехай буде ім'я господнє благословенне вовіки» [20]. Хай, страждаючи од нашестя поганих, ми владику пізнаєм, що його ми прогнівили: прославлені бувши — *не прославили* [його], *вшановані бувши* — не вшанували [його], просвітившись — не зрозуміли, найняті бувши — не послужили, породившись — не постидились його яко отця. Ми согрішили — і карані єсмо; як ото накоїли, так і страждаємо: і городи всі, *і села* опустіли; а перейдімо поля, де ото паслися стада коней, *і* вівці, і воли,— усе це нині бачимо пустим; ниви, порісши, стоять, житвом для звірів стали.

[11] Уже було зауважено (див. прим. 39 до 1015 р.), що важливі походи та битви русичі-християни нерідко приурочували до християнських свят.
[12] Амос VIII, 10.
[13] Левіт XXVI, 17, 19, 20, 25, 32, 31, 28.
[14] Додано з Лавр.
[15] У давні часи вважалося, що кочові східні народи, отже й половці, походили від біблійного Ізмаїла і його матері Агарі.
[16] Посл. Павла до римлян V, 20 (текст переосмислено).
[17] Даниїл III, 32.
[18] Псалом CXVIII, 137.
[19] Єванг. від Луки XXIII, 41; мається на увазі один із двох розбійників, розіп'ятих разом з Ісусом Христом.
[20] Іов I, 21.

[21] Псалом СІІ, 10.
[22] В Іп. і Хл. «тако же»; у Лавр. «якоже».

204. Піхви меча та їх наконечник. Київ. З княжого поховання у Десятинній церкві. XI ст.

Та все ж ми надіємось на милість божу, бо карає нас добре благий владика, і «*не* по беззаконню нашому учинив він нам, і *не* згідно з гріхами нашими він воздав нам» [21]; так належить благому владиці карати не за множество гріхів. Так господь учинив нам: тих, що впали, підняв, Адамів гріх простив, купіль нетління дарував, свою кров за нас пролив. А *як* [22] побачив він нас, що ми в неправді пробуваємо, приніс нам оцю війну і скорботу, щоб, хотячи й не хотячи, ми в будучім віці знайшли усяку милість. Душа бо, яку карають тут, у будучім віці знайде всяку милість і полегшу од муки, бо не мстить господь двічі за те [саме].

О, несказанне людинолюбство божеє! Хоча ж бачить він, що ми поневолі до нього звертаємось, а незмірна його любов до нас! Оскільки хотіли ми ухилитись од заповідей його, то тепер уже не хотячи терпимо, через насильство. І хоч би поневолі, а то ж своєю волею! Бо де тоді було туження в нас? А нині все повне сліз. Де було в нас зітхання? А нині плач по всіх улицях умножився за вбитими, що їх побили беззаконнії.

Половці пустошили багато і вернулись до Торчського. *І* знемогли люди в городі од голоду, і здались ворогам. Половці ж, узявши город, запалили *його* [14] вогнем, а людей розділили і повели їх у вежі

205. Половці палять город Торчський. Мал. XIII (XV) ст.

165 до ближніх своїх і родичів своїх. Мучені холодом і виснажені, у голоді, і в спразі, і в біді, поблідлі лицями і почорнілі тілами, ходячи невідомою землею голі й босі, ноги маючи поколоті терням, вони запаленим язиком, зі сльозами відповідали один одному, говорячи: «Я був із сього города», а другий: «Я із сього села». І так розпитувалися вони зі сльозами, рід свій називаючи, *а* очі підносячи до неба до всевишнього, який відає все потаємне.

Та нехай не посміє ніхто сказати, що ми ненавидимі богом єсмо! Бо кого бог так любить, як ото нас возлюбив? Кого бо так він ушанував, як ото нас, прославив і возніс? А нікого! І тим більше гнів свій він підняв на нас, що, більше од усіх *вшановані бувши, ми гірше од усіх накоїли гріхів. Тому, що ми, більше од усіх* просвітлені бувши і волю владики відаючи, зневажили [її],— ми слушно дужче од інших карані єсмо! Так і я, [Іоанн], грішний, багато і часто бога прогнівив, і живу, часто согрішаючи повсякдень [23].

[23] Тут закінчується літописне зведення ігумена Іоанна, а далі йде текст Нестора, доповнений вставками третього редактора 1118—1119 рр. (розповідь Гуряти Роговича, повість Василя про осліплення Василька Ростиславича).

1.X 1093 У сей же рік преставився Ростислав, син Мстиславів, онук Ізяславів, місяця жовтня в перший *день*. А похований був він місяця *16.XI 1093* листопада в шістнадцятий [день] у церкві святої Богородиці Десятинній.

У РІК 6602[1094]. Учинив Святополк [Ізяславич] мир із половцями і взяв собі за жону дочку Тугоркана, князя половецького.

Того ж року прийшов Олег [Святославич] з половцями із Тмутороканя і підійшов до Чернігова. Володимир же [Всеволодович] заперся в городі, а Олег підступив до города, і попалив навколо

24.VII 1094 города, і монастирі спалив. Володимир уладнав тоді мир із Олегом і пішов з города на отчий стіл до Переяславля, а Олег увійшов у город отця свого. Половці ж стали пустошити навколо Чернігова, [і] Олег [їм] не боронив, бо сам повелів був їм пустошити.

Се уже втретє навів Олег поганих на Руську землю. Його ж гріх хай би йому хоч бог простив, тому що багато християн погублено було, а інших забрано в полон і розточено по землях.

1094

[1] У Лавр. «мѣсяца августа въ 26».

У сей же рік прийшла сарана на Руську землю, місяця серпня |

16.VIII 1094 166 в шістнадцятий [день] [1], і поїла всяку траву і багато хліба. І не було сього чувано у дні давні в землі Руській, що ото побачили очі наші за гріхи наші.

У сей же рік преставився єпископ володимирський Стефан,

27.IV 1094 місяця квітня у двадцять і сьомий [день], о шостій годині ночі; він був раніш ігуменом Печерського монастиря.

206. Сарана. Мал. XIII (XV) ст.

У РІК 6603[1095]. Пішли половці на Греків із Девгеневичем [1], і воювали вони проти Греків. А цесар [грецький Олексій Комнин] схопив Девгеневича і осліпив.

1095

[1] Насправді це був самозванець, що видавав себе за Константина, убитого ще 1073 р. сина візантійського імператора Романа IV Діогена від першого шлюбу; самозванець з'явився в Константинополі, його схопили, заслали в Херсонес, звідки він утік і з половцями напав на Візантію; тут його схопили вдруге.

У сей же рік прийшли половці — [хан] Ітлар [і хан] Кітан — до Володимира [вимагати викуп] за мир. І прибув Ітлар у город Переяславль, а Кітан став межи двома валами з воями. І оддав Володимир сина свого Святослава Кітанові в заложники, а Ітлар перебував у городі з ліпшою дружиною.

У сей же час прибув [боярин] Слав'ята з Києва од Святополка до Володимира за якимось ділом. І стала радитися дружина Ратиборова, [його] люди, з князем Володимиром, щоб погубити Ітларевих людей, хоча Володимир не хотів цього вчинити. Він говорив: «Як можу я се вчинити, давши їм клятву?» Дружина ж, відповідавши, сказала Володимирові: «Княже! Нема тобі в тім гріха. Привів тобі їх бог у руки твої. Чому вони, тобі завше клянучись, гублять землю Руськую і кров християнську проливають безперестану?» І послухав їх Володимир.

У ту ніч послав Володимир Слав'яту з декількома [людьми] дружини і з торками межи оба вали. Викравши спершу Святослава, вони потім убили Кітана і дружину його всю перебили.

207. Убивають Ітларя.
Мал. XIII (XV) ст.

Субота, вечір 22.II 1096

Неділя, ранок 23.II 1096

Вечір тоді був суботній. А Ітлар в ту ніч лежав на сінцях у *дворі* [2] [воєводи] Ратибора, і не знав він, що над Кітаном скоїлося в ту ніч. А назавтра, в неділю, коли була вранішня година, приготував, отож, Ратибор отроків при оружжі і повелів їм хату затопити. І прислав Володимир отрока свого Байдюка по Ітларевих людей, і сказав Байдюк Ітлареві: «Зове вас князь Володимир, сказавши так: «Обувшись у теплій хаті і поснідавши у Ратибора, прийдіть же до мене». І сказав Ітлар: «Нехай буде так». |

[2] Додано з Лавр.

167 І коли увійшли вони в хату, то заперли їх, а вої, вилізши на хату, прокопали хату, *верх* [2] [її], і тоді Ольбег [3] Ратиборич, узявши лук свій і наклавши стрілу, ударив Ітларя під серце. І дружину його всю постріляли. І так зле покинув життя своє Ітлар із дружиною своєю в неділю сиропусну [4], о першій годині дня, *місяця лютого у двадцять і четвертий день* [2].

[3] В Іп. «Ельбѣхъ»; у Лавр. «Ольбегъ».

[4] *Сиропусна неділя*, або *масляна*, чи *масниця* — останній тиждень перед великим постом; розпочинається з понеділка (див. ще прим. 5 до 1092 р.).

Понеділок 24.II 1096

Тим часом Святополк і Володимир послали [послів] до Олега, велячи йому іти з собою на половців. І Олег обіцявся іти з ними обома, та, виступивши, не пішов із ними в одну путь. Святополк же і Володимир пішли на вежі [половецькі], *і взяли вежі,* і забрали скот, і коней, і верблюдів, і челядь, і привели в землю свою.

І стали вони оба гніватися на Олега, що не пішов він із ними на поганих. І послав Святополк і Володимир [послів] до Олега, говорячи так: «Ти ось не пішов єси з нами на поганих, що погубили землю Руськую, а тепер у тебе є Ітларевич. Або *його* вбий, або дай нам обом. То є ворог нам обом і Руській землі». Олег же цього не послухав, і постала межи ними ненависть.

Літо 1095

У сей же рік прийшли половці до [города] Юр'єва і стояли навколо нього все літо, мало не взяли його, та Святополк [викупом] замирив їх. Половці, однак, прийшли за [ріку] Рось, а юр'євці вибігли [з города] і прийшли до Києва. Святополк тоді повелів рубати город на Вітечівському пагорбі, нарікши [його] своїм ім'ям — Святополчградом. І наказав він єпископу [юр'євському] Марину з юр'євцями сісти тут, і засаківцям [5], і іншим *з других городів* [2]. А пустий Юр'єв запалили половці.

[5] *Засаківці* — люди з околиць города Сакова.

Лютий 1096

Сього ж року наприкінці пішов Давид Святославич із Новгорода до Смоленська. Новгородці тоді пішли *до* Ростова по Мстислава Володимировича і, взявши його, привели його до Новгорода, а Давидові сказали: «Не ходи до нас». *І*, пішовши, Давид вернувся і сів у Смоленську знову, а Мстислав сів у Новгороді.

У сей же час прийшов Ізяслав, син Володимирів, із Курська до
168 Мурома. І прийняли його муромці, і схопив він поса|дника Олегового.

208. Оправа Мстиславового євангелія. Між 1103 і 1117 рр.

28.VIII 1095 У се ж літо прийшла сарана, місяця серпня [у] двадцять і восьмий [день], і покрила землю, і страшно було [це] видіти. Ішла вона до північних країв, поїдаючи траву або проса.

У РІК 6604[1096]. Святополк і Володимир послали [послів] до Олега, говорячи так: «Піди до Києва. Хай урядимось ми про Руську землю перед єпископами, ігуменами, і перед мужами отців наших, і перед городянами, щоби оборонили ми землю Руськую од поганих». Олег же, сповнившись зухвалого помислу і словес погірдливих, сказав так: «Не гоже *мене* судити єпископам і ченцям або смердам». І не схотів він іти до обох братів своїх, послухавши злих дорадників. Святополк тоді і Володимир сказали йому: «Якщо ти осе ні на поганих [не] ідеш із нами, ні на думу, то ти і зло замишляєш на нас обох, і помагати хочеш поганим. Тож хай нас бог розсудить».

209. Сарана. Мал. XIII (XV) ст.

Так що Святополк і Володимир пішли удвох на Олега до Чер-
Субота 3.V 1096 нігова. І вибіг Олег із Чернігова місяця травня у третій день, у су-
боту, а Святополк і Володимир гналися вслід за ним. Та Олег вбіг
4(5).V 1096 у [город] Стародуб і заперся тут [1]. Святополк же і Володимир
обступили *його* в городі. І кріпко билися із городських стін [ото-
чені], а ці йшли приступом до города, і багато було поранених
з обох [сторін]. І точилася межи ними битва люта, і стояли вони
5(6).V — 6(7).VI 1096 довкола города днів тридцять і три, і знемагали люди в городі.
7(8).VI 1096 І вийшов Олег із города, прагнучи миру, і дали вони оба йому
мир, кажучи так: «Іди до брата свойого Давида, і прийдіте обидва
до Києва на стіл отців наших і дідів наших. Бо то єсть найстарший
[город] у землі нашій — Київ, і тут належить нам зібратися і вклас-
ти угоду». Олег же обіцявся [так] учинити, і на цьому вони цілували
хреста.

У сей же час прийшов [хан] Боняк із половцями до Києва,
Неділя, вечір 25.V 1096 у неділю [2] звечора. І спустошили вони окіл Києва, і спалив він
на [селі] Берестовім княжий двір.

У сей же час пустошив [хан] Куря з половцями *коло* Пере-
169 яславля і [город] Устя попалив, | місяця травня [у] двадцять
24.V 1096 і четвертий [день].

Олег же вийшов ізо Стародуба і прийшов до Смоленська.
Та не прийняли його смольняни, і пішов він до Рязані. А Святополк
8(9).VI 1096 і Володимир пішли обидва до себе.

Того ж місяця прийшов Тугоркан, тесть Святополків, до Пе-
31.V 1096 реяславля місяця травня у тридцять і перший [день] [3] і став довкола
города. А переяславці заперлися в городі. Святополк тим часом
16.VI 1096 і Володимир пішли на нього по сій стороні Дніпра, і прийшли до [го-
Ніч на 19.VI 1096 рода] Заруба, і тута перебрели [ріку]. І не провідали про них по-
ловці,— бо оберіг їх бог,— *і*, приготувавшись до бою, рушили вони
Ранок 19.VI 1096 до города. Городяни *ж*, узрівши [їх], зраділи і вийшли до них обох.
А половці стояли на тій стороні Трубежа, приготувавшись до бою.

Коли ж Святополк і Володимир вбрели у Трубіж до половців,
то хотів Володимир почати ладнати дружину, але вони не послуха-
лися [його], а вдарили в коні до противників. І, це побачивши,
половці кинулися втікати, а наші погнали вслід за ворогами, рубаючи
противників.

Учинив у той день господь спасіння велике: місяця червня [4]
Четвер 19.VI 1096 у дев'ятнадцятий день переможені були іноплемінники. І князь
їхній Тугоркан убитий був, і син його, і інші князі многі тут упали.
А назавтра знайшли Тугоркана мертвого, і взяв його Святополк

1096

[1] Від Чернігова до Стародуба приблизно 185 *км* (по ймовірній дорозі); отже, утікаючи, Олег подолав цю відстань десь за один-два дні.

[2] Що це була неділя саме 25 травня, видно із синхронності половецьких ударів; крім того, половці ударили тоді, коли ні Святополка, ні Володимира у Києві не було.

[3] У Лавр. «мѣсяца мая 30».

[4] В Іп., Хл. і Лавр. «июля», але треба «июня», бо п'ятниця у 1096 р. припадала на 20 червня; дати 8 (9) і 16 червня проставлено на основі розрахунків відстаней і темпу походів; переправу через Дніпро на Зарубському броді визначаємо на ніч із 18 на 19 червня, бо цього не помітили половці.

210. Копають могилу Тугорканові. Мал. XIII (XV) ст.

яко тестя свого і яко ворога. І, привізши *його до* Києва, погребли його на Берестовім на могилі, межи дорогою, що йде на Берестове, і другою, що йде в монастир [Печерський].

П'ятниця 20.VI 1096

У двадцятий день того ж місяця, у п'ятницю, о першій годині дня, прийшов удруге Боняк, безбожний, шолудивий, до Києва, потайки, хижак, зненацька, і мало в город не ввігналися половці. І запалили вони [села?] по піску [5] довкола города, і повернули на монастирі, і спалили монастир Стефанів *і* [6] дерев'яний Германів.

І прийшли вони на монастир Печерський, коли ми були по келіях, спочиваючи після заутрені, і зняли крик навколо монастиря,
170 і поставили два стяги перед воротами | монастирськими. Ми тоді стали утікати задвірками монастиря, а другі вибігли на хори. Безбожні ж сини Ізмаїлові вирубали ворота монастиря і кинулися по келіях, вирубуючи двері, *і* виносили [все], коли що знаходили в келії. А після цього запалили вони храм святої владичиці Богородиці: прийшли вони до церкви і підпалили двері, які були зроблені на південь [7], і другі, що на північ, і, вдершись у притвор коло гробу Феодосія і забравши ікони, підпалювали [олтарні] двері, і зневажали бога і закон наш.

Бог же терпів їх, бо іще не прийшов був кінець гріхам їхнім і беззаконню їх. Тим-то й говорили вони: «Де є бог їхній? Хай він

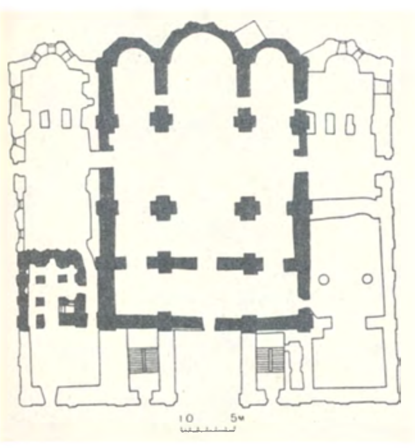
[5] В Іп. і Хл. «по пѣску»; у Лавр. «болонье».

[6] Додано з Лавр. В Іп. «ї пожгоша манастырь Стефанечь деревнѣ. и Германечь»; у Лавр. «и въжгоша Стефановъ манастырь и деревнѣи Герьманы».

[7] В Іп. «ко оугу стороннѣ»; у Лавр. «къ угу устроении».

211. Успенський собор Києво-Печерської лаври. 1073—1078 рр.

212. План Успенського собору Києво-Печерської лаври.

поможе їм і збавить їх од нас» [8]. І інші слова хули говорили вони на святі ікони, насміхаючись, [а] не знаючи, що бог карає рабів своїх напастями і війнами, аби стали вони, як золото, випробуване в горнилі. Християнам бо через многі скорботи і печалі *належить* увійти в царство небеснеє, а ці погані глумителі, що на сім світі здобули веселощі і привілля, на тім світі дістануть муку з дияволом і вогонь вічний.

Тоді ж запалили вони і двір Красний, що його поставив благовірний князь Всеволод [Ярославич] на [тім] пагорбі, який є над [урочищем] Видобич. Усе те окаянні половці запалили вогнем. Тому-то і ми, вслід за пророком [Давидом], говоримо: «Боже мій! Зроби з ними [так], як вихор [із пилюкою], як вогонь [із соломою] на вітрі. [Як вогонь], що палить діброви,— так пожени їх бурею твоєю, сповни лиця їх безчестям» [9], бо ж осквернили вони і спалили святий храм твій, монастир матері твоєї, і трупи рабів твоїх; убили бо із братії нашої кількох оружжям безбожні сини Ізмаїлові, послані на кару християнам.

Вийшли [10] ж вони із пустині Єтривської, межи сходом і північчю, а число колін їхніх є | чотири: торкмени і печеніги, торки, половці. Мефодій же [Патарський] [11] свідчить про них, що вісім колін [їх] утекло, коли порубав їх Гедеон; вісім їх утекло в пустиню, а чотири він посік. Другі ж говорять: «Вони сини Аммановї». *Але це* [6] не так, бо сини Моавові — хвалиси, а сини Амманові — болгари, а сарацини — од Ізмаїла, що видають себе за Сариних [12] і прозвали себе ім'ям «сарацини», себто «ми Сарині єсмо». Тому-то хвалиси і болгари є од двох дочок Лотових, що зачали од отця свого, а через

171

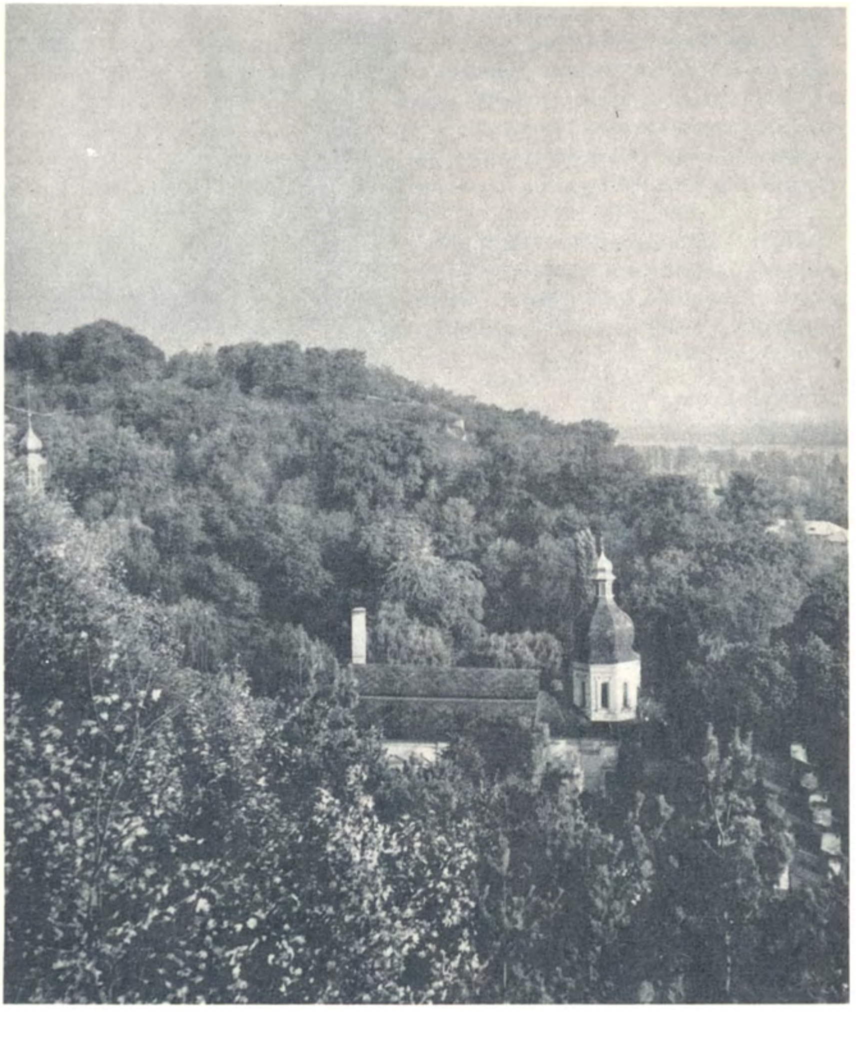
[8] Псалом LXXVIII, 10.

[9] Псалом LXXXII, 14—17; Нестор подав такий скорочений виклад, який незрозумілий без доповнень, узятих із Біблії.

[10] В Іп. і Хл. «аще ли»; у Лавр. «ищьли».

[11] Про походження половців та інших східних народів літописець розповідає на основі «Одкровення» — твору невідомого автора, який приписували єпископові Мефодію Патарському. Літописець використав також «Хроніку» Амартола («Другі ж говорять...»).

[12] За Біблією (Буття XVI, 15), Ізмаїл, син Авраама (Аврама), був народжений не від безплідної тоді його жони Сари, а від Сариної рабині Агарі.

213. Пагорб коло Видобича, де стояв Красний двір Всеволода Ярославича. Сучасний вигляд.

214. Половці палять Всеволодів Красний двір. Мал. XIII (XV) ст.

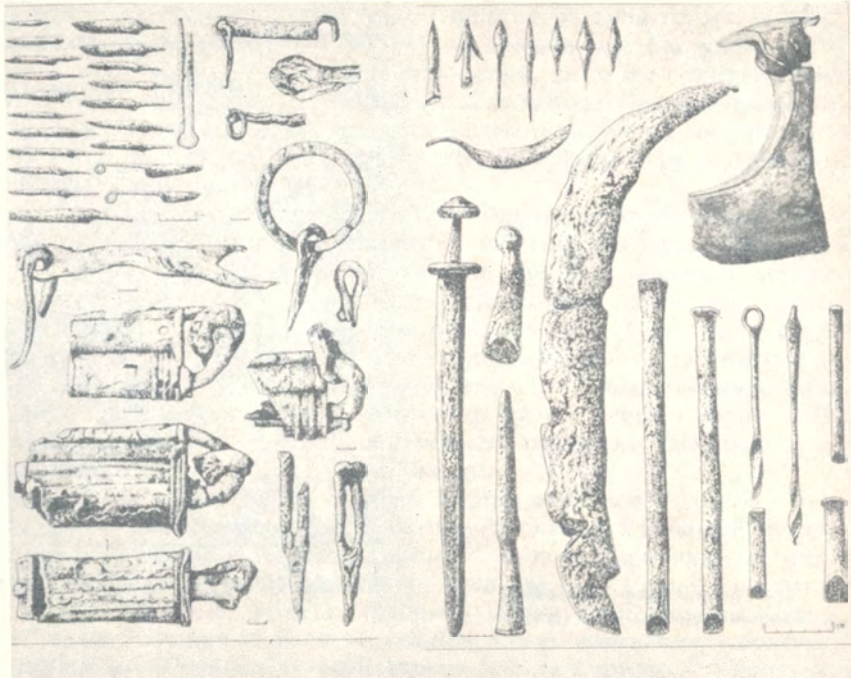
те нечисте є плем'я їх. А Ізмаїл родив дванадцять синів. Од них і є торкмени, печеніги, і торки, і половці, що виходять із пустині. А після сих восьми колін перед кінцем світу вийдуть заклепані в горі Олександром Македонським нечисті люди [13].

1114 Тепер же я хочу розказати, що чув я чотири роки перед цим, що розповів мені Гурята Рогович, новгородець, говорячи так: «Коли послав я отрока свого в Печору,— [це] люди, що дають данину Новгороду,— то прийшов отрок мій до них, а звідти пішов в Угри. Угри ж — це є люди, мова їх незрозуміла, і сусідять вони з самоїддю на північних краях. Угри, отож, сказали отроку моєму: «Знаходили ми дивне нове чудо, що про нього ми не чували до сих пір. Нині ж
1112 оце третій рік, як воно почалося. Є гори, що заходять в лукомор'я, а висота їх — як до неба, і в горах тих — крик великий і говір, і січуть вони гору, хотячи прорубатися. І є в горі тій прорубане оконце невелике, і туди вони мовлять. [Але] не зрозуміти мови їх, а показують вони залізо і махають рукою, просячи заліза. І якщо хто дасть їм залізо, або ножа, або сокиру, то вони дають хутро за це. А путь до гір тих непроходима є із-за пропастей, снігу і лісу, тому не завше ми до них доходимо. Є вона також і далі, *ідучи* на північ».

Я сказав тоді Гуряті: «Се є люди, заклепані Олександром, македонським царем. Адже ж розповів про них Мефодій Патар-
Весна 334 до н. е. ський, говорячи: «Олександр, цар македонський, пішов на східні
332 до н. е. 172 краї, до моря, | [до] так званого Сонячного міста, і побачив *там* [6] нечистих людей із племені Яфетового. Їх же нечистоту побачивши,— їли вони скверну всяку — комарів, мух, котів, зміїв, мерців не погребали, а поїдали, [як] і жіночі викидні, і скотів усяких нечистих,— се побачивши, Олександр убоявся, що коли вони як-небудь умножаться, то осквернять Землю, [і] *загнав їх* у північні краї в гори високі. І за божим велінням зступилися за ними гори північні; не зійшлися за ними гори тільки на дванадцять ліктів, але зробили [тут] ворота мідяні і помазали [їх] синклітом. І якщо схочуть вони їх узяти, то не зможуть, ні вогнем *не* зможуть спалити, бо природа синкліту є така: ні вогонь [не] може спалити його, ні залізо його [не] візьме. В останні ж дні після сих восьми колін, які вийдуть із пустині Єтривської, вийдуть *і* сі нечисті народи, що пробувають в горах опівнічних за велінням божим». Та ми до сказаного раніш повернемось, про що ми говорили були спершу.

Хоча Олег [Святославич] обіцявся піти до брата свого Давида у Смоленськ, і прийти з братом своїм *до* Києва, і укласти ряд, та не схотів сього Олег зробити. Він, прийшовши до Смоленська і взявши

[13] Після цього в Лавр. уміщено «Твори» Володимира Мономаха, переклад яких друкуємо після тексту Іп.

215. Ковальські вироби. Київ. X—XIII ст.

воїв, пішов *до* Мурома. У Муромі тоді пробував Ізяслав *Володимирович* [6], *і була вість Ізяславові,* що Олег іде до Мурома. [І] послав Ізяслав [мужів] по воїв *до* Ростова, і *до* Суздаля, і по білозерців, і зібрав воїв многих. Однак послав Олег послів своїх до Ізяслава, говорячи: «Іди у волость отця свойого *до* Ростова. А се є волость отця мойого. І хочу я, тута сидячи, укласти ряд із отцем твоїм, бо се він мене вигнав із города отця мойого. Чи ти *теж* мені тут не хочеш мойого-таки [14] хліба дати?» І не послухав Ізяслав слів оцих, надіючись на множество воїв, а Олег, надіючись на правоту свою,— бо він був прав у сьому,— пішов до города з військом.

[14] В Іп. і Хл. «своего же»; у Лавр. «моего же».

Ізяслав тим часом приготувався до бою перед городом на полі, а Олег пішов проти нього військом. І зійшлися вони оба, і була битва люта, і вбили Ізяслава, сина *Володимирового, внука* [6] Всеволодового, місяця вересня в шостий день. А інші вої побігли — ті через ліс, а другі в город. |

6.IX 1096

173 *Олег тоді увійшов у город,* і прийняли його городяни. Ізяслава ж, узявши, положили в монастирі святого Спаса, а звідти перенесли його *до* Новгорода і положили *його* у святій Софії, на лівій стороні.

Олег же після взяття города похватав ростовців, і білозерців, і суздальців — і закував. І кинувся він на Суздаль, і коли прийшов *до* Суздаля, то суздальці здалися йому. А Олег, замиривши город, тих похватав, других розточив і майно їхнє забрав. І прийшов він до Ростова, і ростовці здалися йому. І перебрав [15] він [собі] всю землю Муромську і Ростовську, і посаджав посадників по городах, і данини став брати.

[15] В Іп. і Хл. хибно «и Переяславцѣ»; у Лавр. «и перея».

І послав до нього Мстислав [Володимирович] посла свого з Новгорода, говорячи: «Іди назад *до* Мурома, а в чужій волості не сиди. І я з дружиною своєю пошлю до отця мойого просити, і помирю тебе з ним. Хоча й брата мойого ти убив єси, се не дивно є, бо в ратях [і] цесарі, і мужі погибають».

Олег же не схотів цього послухати, а замишляв іще й новгородців узяти. І послав Олег брата свого Ярослава [Святославича] в сторожі, а сам стояв на полі коло Ростова. Мстислав тим часом порадився з новгородцями. І послали вони перед собою *в* сторожі [посадника] Добриню Рагуйловича, і Добриня насамперед похватав збирачів данини. Коли ж довідався про це Ярослав, що він похватав

збирачів данини,— бо стояв тоді Ярослав на [ріці] Медведиці у сторо́жі,— [то] втік тієї ночі, і прибіг до Олега, і розповів йому, що йде Мстислав. Прийшла також вість Олегові, що сторожів його похватано, [і] рушив він до Ростова.

А Мстислав пішов на Волгу, [і] розповіли йому, що Олег уже вернувся до Ростова. І Мстислав пішов услід за ним. Олег же прийшов до Суздаля, та, почувши, що йде вслід за ним Мстислав, повелів тоді Олег запалити город Суздаль; остався тільки двір монастирський Печерського монастиря і церква, що там є, святого Дмитрія [Солунського], яку із селами дав був [митрополит київський] Єфрем [монастирю]. Олег тим часом побіг до Мурома, а Мстислав
174 прийшов до Суздаля. І, сидячи тут, посилав | він [послів] до Олега, миру просячи [і] говорячи: «Я менший є од тебе. Пошли ти до отця мойого, а дружину верни, яку ти захопив єси. А я тебе в усьому послухаюсь». Олег тоді послав до нього [посла], обманливо хотячи миру, а Мстислав, пойнявши віри обману, і розпустив дружину по селах.

Субота 21.II 1097

І настала Феодорова неділя, перший [тиждень] посту, і приспіла Феодорова субота. Коли Мстислав сидів на обіді, то прийшла йому вість, що Олег на [ріці] Клязьмі, близько. Бо прийшов він був, не сповістивши, а Мстислав, пойнявши йому віри, не поставив сторожів. Та відає бог, [як] ізбавити людей благочестивих своїх од обману! Олег бо зупинився на Клязьмі, гадаючи, що, убоявшись його, Мстислав і побіжить. *А* до Мстислава зібралася дружина, в той день і в другий,— новгородці, і ростовці, і білозерці.

Мстислав, отож, став перед городом [Суздалем], приготувавши до бою дружину. [Але] не рушив ні він, [Олег], до Мстислава, ні Мстислав на Олега, і стояли вони обидва один проти одного чотири дні. І прийшла Мстиславу вість: «Послав тобі отець брата Вячеслава з половцями».

П'ятниця, ранок 27.II 1097

І прийшов Вячеслав [Володимирович] у четвер після Феодорової неділі посту. А в п'ятницю вранці рушив Олег, приготувавшись до бою, до города, а Мстислав пішов супроти нього з новгородцями. І дав Мстислав стяг Володимирів [хану] половчинові, на ім'я Куману[16], *і*, давши йому піших воїв, поставив його на правім крилі. І *Куман, повівши піших воїв*[6], нап'яв стяг Володимирів. І узрів Олег стяг Володимирів, і убоявся, і жах напав на нього і на воїв його.

І пішли вони до бою одні проти одних, і рушив Олег супроти *Мстислава, а Ярослав пішов проти* Вячеслава. І коли Мстислав перейшов пожарище з новгородцями, то зступилися вони на [ріці] Кулакші, і була битва сильна, і став одолівати Мстислав. А як побачив Олег, що пішов стяг Володимирів і почав заходити в тил його, то, убоявшись, побіг Олег, і одолів Мстислав.

[16] У Лавр. «Кунуи»; 1103 р. у Лавр. він згадується серед убитих ханів під ім'ям Куман, а в Іп. тут має ім'я Кунам.

216. Рештки древнього валу в Суздалі. XI—XII ст. Сучасний вигляд.

Олег прибіг тоді до Мурома і зачинив Ярослава в Муромі, а сам пішов до Рязані. Мстислав же прийшов *до* Мурома і вчинив мир з муромцями. Він узяв людей своїх, і ростовців, і суздальців, і рушив |
175 до Рязані вслід за Олегом. Олег тоді вибіг із Рязані, а Мстислав учинив мир із рязанцями, і забрав людей своїх, що їх ув'язнив був Олег, і послав [посла] до Олега, говорячи: «Не тікай же ти нікуди, а пошли до братів своїх із благанням, *щоб* не позбавили вони тебе Руської землі. А я пошлю до отця просити за тебе». І Олег обіцявся так зробити.

Мстислав же вернувся назад до Суздаля і звідти прийшов до Новгорода, в город свій, за молитвами преподобного єпископа Микити. А було це наприкінці року 6604, індикта четвертого, на половину [п'ятого] [17].

Перша пол. березня 1097

[17] Оскільки за візантійським літочисленням рік розпочинався 1 вересня, то перша половина березня 1097 січневого року припадала на середину 6605 (1097) візантійського року, тобто на половину п'ятого, або четвертого з половиною індикта (про індикт див. прим. 1 до 852 р.).

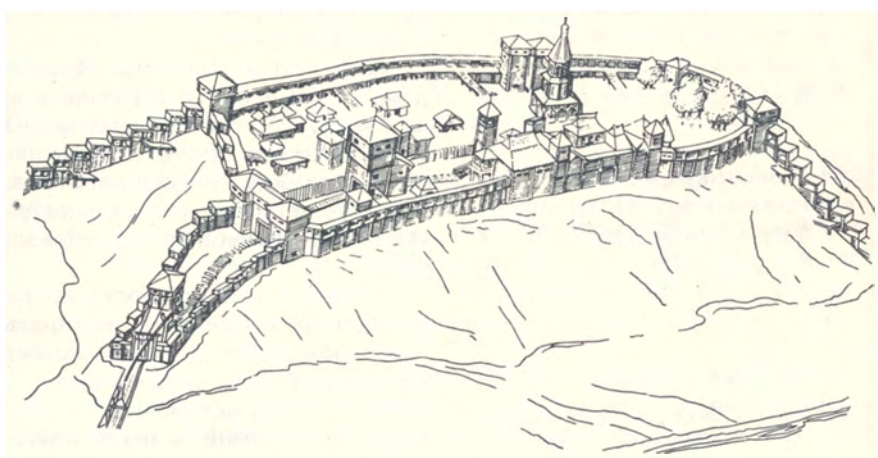
Кін. жовтня — поч. листопада 1097

1097

У РІК 6605 [1097] [1]. Прибули Святополк [Ізяславич], і Володимир [Всеволодович], і Давид Ігоревич, і Василько Ростиславич, і Давид Святославич, і брат його Олег і зібралися [в городі] Любечі, щоб уладнати мир. І говорили вони один одному, кажучи: «Пощо ми губимо Руськую землю, самі проти себе зваду маючи? А половці землю нашу розносять і раді є, що межи нами війна донині. Відтепер з'єднаймося в одне серце і обережімо Руськую землю. Кожен *хай* [2] держить отчину свою: Святополк — Київ Ізяславів; Володимир — Всеволодів [уділ]; Давид, і Олег, *і* [2] Ярослав — Святославів [уділ]; [іншим хай будуть] городи, які їм роздав Всеволод: Давидові — Володимир; двом Ростиславичам: Перемишль — Володареві, а Теребовль — Василькові». І на цім вони цілували хреста: «А якщо відтепер хто на кого встане, то проти того будемо ми всі і чесний хрест». І сказали вони всі: «Хай буде проти нього

[1] У великій статті 1097 р. розповідається про події з осені 1097 р. по 30 серпня 1100 р., насамперед про долю князя Василька Ростиславича теребовльського. Відомості ідуть від безпосереднього свідка подій — киянина Василя, боярина Святополкового. Василь був присутній на вузьких княжих нарадах, при осліпленні Василька, супроводжував його до города Володимира і короткий час перебував тут як посадник Святополка. Цю дуже яскраву повість Василь або написав сам, або її хтось записав з його детальної розповіді.

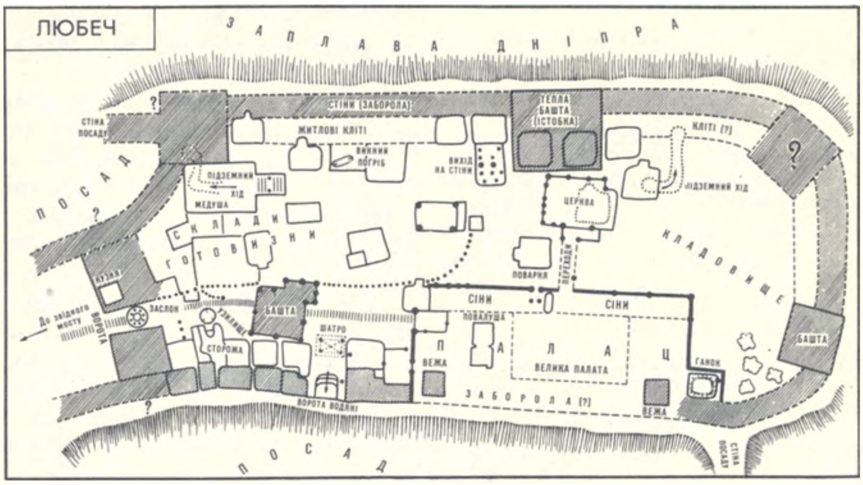
[2] Додано з Лавр.

217. Замок Володимира Мономаха в Любечі. Реконструкція.

хрест чесний і вся земля Руськая». І, поцілувавшись, пішли вони до себе.

І прийшов Святополк *до* Києва з Давидом [Ігоревичем], і раді були люди всі. Тільки диявола взяла досада через любов оцю. І вліз сатана в серце декотрим мужам, [Василеві, Лазарю і Туряку], і стали вони говорити Давидові Ігоревичу, кажучи так: «Володимир уже поєднався з Васильком проти Святополка і проти тебе». Давид же, пойнявши віри брехливим словам, став говорити [Святополкові] на Василька, мовлячи так: «Хто вже убив брата твойого Ярополка? А нині він замишляє на тебе і на мене, і поєднався уже з Володими-
176 ром. Тож подумай ти про свою голову!» І Святополк | стривожився, кажучи: «А чи се правда буде, чи брехня?» Не відав він [сього], і сказав Святополк Давидові: «Якщо ж ти правду мовиш — нехай бог тобі буде свідком. А якщо ти із заздрості мовиш — нехай бог буде за ним». Бо Святополк жалкував за братом своїм [Ярополком], і про себе став він помишляти: «А коли се правда буде?» І пойняв він віри Давидові, і обманув Давид Святополка, і стали

218. План замку в Любечі.

вони удвох радитися про Василька. А Василько цього не відав і Володимир. І став Давид говорити: «Якщо ми оба не візьмемо Василька,— то ні тобі княжіння в Києві, ні мені *у* Володимирі». І послухав його Святополк.

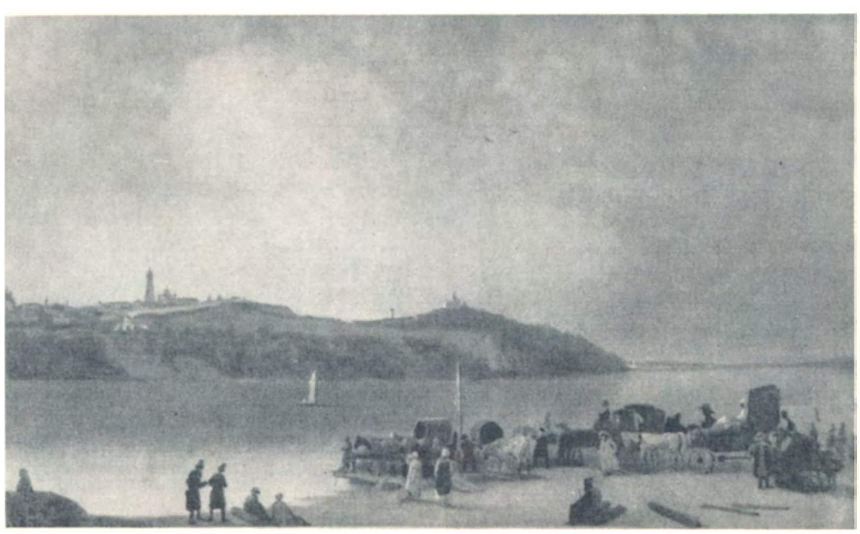
4.XI 1097 І прибув Василько [до Дніпра] в четвертий [день] листопада, і перевізся на Видобич, *і* [2] пішов поклонитися до святого Михайла в монастир, і вечеряв тут. А обоз свій він поставив на [річці] Рудиці, і коли настав вечір, він вернувся у свій обоз.

Коли ж настав ранок, прислав [до нього] Святополк [посла], кажучи: «Не йди із іменин моїх». Але Василько відперся, кажучи: «Не можу я ждати, а то ще буде війна вдома». І прислав до нього [посла] Давид: «Не йди, брате, і не ослухайся брата старшого. Підімо оба». Проте не схотів Василько вчинити так, ні послухатися їх обох.

І сказав Давид Святополкові: «Бачиш же? Він не шанує тебе, ходячи під рукою твоєю. А якщо він одійде у свою волость? Сам побачиш, чи ще він не займе ото городів твоїх — Турова, і Пінська, і інших городів твоїх? Тоді ти згадаєш мене. Так от, прикликавши його нині, ти схопи *його* і дай його мені».

І послухав його Святополк, і послав [посла] по Василька, говорячи: «Якщо ж ти не хочеш ждати до іменин моїх, то прийди нині та привітаєш мене і посидимо ми всі з Давидом». І Василько обіцявся прийти, не знаючи лукавства, що його кував на нього Давид.

Василько, отож, сівши на коня, поїхав. І встрів його отрок його, і розповів йому, говорячи: «Не ходи, княже. Вони хотять тебе схопити». Та не послухав він його, думаючи: «Я́к мене хотять схопити?

219. Переправа через Дніпро коло Видобича. 1837 р.

Щойно вони цілували хреста, кажучи: «Якщо хто проти кого буде, то хрест *проти того хай* [буде] і ми всі». І, подумавши так, він перехрестився, мовлячи: «Воля господня хай буде».

І приїхав він з невеликою дружиною на княжий двір. І вийшов назустріч йому Святополк, і пішли вони в гридницю [3], і прийшов
177 Давид, і сіли вони, | і почав Святополк говорити: «Останься на святки» [4]. І сказав Василько: «Не можу я, брате, остатись. Уже повелів я обозові піти вперед». Давид же сидів, як німий. І сказав Святополк: «Снідай, брате». І згодився Василько поснідати. І сказав Святополк: «Ви посидьте удвох тут, а я піду розпоряджусь». І він вийшов звідти, а Давид із Васильком сиділи удвох, і почав Василько говорити до Давида, а Давид не міг ні говорити, ані слухати, бо він злякався був, облуду маючи в серці. І, посидівши трохи, Давид сказав: «Де є брат?» А вони, [слуги], сказали йому: «Стоїть на сінях». І, вставши, Давид сказав: «А піду я до нього, а ти тут, брате, посиди». І, вставши, Давид вийшов звідти. А як вийшов Давид, то заперли Василька
5.XI 1097 в п'ятий [день] листопада і, окувавши у дві окови, приставили до нього сторожів на ніч.

[3] У Хл. «в ыстьбоу»; у Лавр. «въ истобку»; в Акад. «в комору».

[4] Тобто на день архангела Михаїла (8 листопада).

6.XI 1097 А назавтра Святополк скликав бояр і киян і розповів їм, що йому розказав був Давид, мовляв: «Брата тобі він убив і на тебе врадився з Володимиром. Він хоче тебе убити і город твій зайняти». І сказали бояри і люди: «Тобі, княже, голови своєї треба берегти. І якщо сказав правду Давид, хай дістане Василько кару. Якщо ж неправду говорив Давид, хай дістане він одплату від бога і одповідає перед богом».

І довідалися [про це] ігумени, і стали вони благати за Василька перед Святополком, і сказав їм Святополк: «Оно Давид!» А Давид, це вивідавши, став під'юджувати [Святополка] на осліплення [Василька]: «Якщо ж ти сього не зробиш і його пустиш, то ні тобі [не] княжити, ні мені»,— бо Святополк хотів пустити його, а Давид не хотів, остерігаючись його.

Ніч на 7.XI 1097 І на ту ніч повезли [5] його *до* Звенигорода [5],— а це є город невеликий коло Києва, так верстов із десять оддалеки,— і, привізши його на возі, окованого, зсадили його з воза, і ввели у невелику хижу [6]. І коли він [тут] сидів, узрів Василько торчина, що гострив ножа, і зрозумів, що хотять його осліпити, і заволав він до бога плачем великим і стогоном великим.

[5] У Лавр. «ведоша (в Акад. «везоша») и Бѣлугороду», але ці дані хибні, бо тут про Білгород сказано як про «градъ малъ», а це може стосуватися лише Звенигорода; Білгород був центром удільного князівства.

[6] В Іп., Хл. і Лавр. «в ыстобъку»,— ідеться про невелику хату, хижу, в якій топили.

І тут увійшли, послані Святополком і Давидом, Сновид Ізе-
178 чевич, | конюх Святополків, і Дмитро, конюх Давидів, *і* [2] стали розстеляти ковер. І, розіславши, вони схопили Василька обидва, намагаючись повалити його. Та він боровся з ними кріпко, і не могли вони його удвох повалити. А тут увійшли другі, *і* повалили вони його, і зв'язали його, і, знявши дошку з печі, поклали на груди йому. І сіли по обидва боки Сновид Ізечевич і Дмитро, і не могли його удвох вдержати. Тоді підійшло інших двоє, і зняли вони другу дошку з печі, і сіли оба, і придавили його так сильно, що груди

220. Василька Ростиславича душать дошками. Мал. XIII (XV) ст.

затріщали. І приступив торчин, на ім'я Берендій, овчар Святополків, держачи ножа. Він намагався ввертіти [7] ножа в око, та не попав у око, а перерізав йому лице,— і було знати [пізніш] рану ту на лиці його. Потім же він увертів йому ножа в око [8] *і* вийняв зіницю, тоді в друге око ввертів ножа *і* вийняв другу зіницю. І по тім часі він був, як мертвий.

І, взявши його на коврі, положили вони його на воза, як мертвого, і повезли його *до* Володимира. І коли прибули вони [до города Здвиженя], перейшовши міст воздвиженський, [то] стали з ним на торговищі, і, стягнувши з нього сорочку криваву, дали [її] попаді випрати. Попадя ж, виправши, натягла [її] на нього, коли вони обідали, і плакати стала попадя. *А* він був, як мертвий.

Обід 7.XI 1097

[7] Тут і далі в Лавр. «ударити», «удари» (замість «оуверьтѣти», «оуверьтѣ»).
[8] В Іп. «в зѣницю»; у Лавр. «око».

221. Попадя знімає з Василька криваву сорочку. Мал. XIII (XV) ст.

І [2] збудив його плач, і спитав він: «Де се я єсмь?» Вони ж сказали йому: «У городі Здвижені». І попросив він води, і вони дали йому. І випив він води, і вернулась *до нього* [2] душа, і опам'ятався він, і пощупав сорочку, і сказав: «Чому єсте зняли ви [її] з мене? Хай би я в сій сорочці *і* смерть прийняв, і став перед богом у кривавій сорочці».

А коли вони пообідали, вони швидко рушили з ним на возі, а по грудкуватій путі, бо був тоді місяць грудень, себто листопад,

222. Василька везуть на возі. Мал. XIII (XV) ст.

13.XI 1097 і прибули з ним [до города] Володимира на шостий день. Прийшов також і Давид услід за ним, наче звіра зловив. І посадили його у дворі Вакієвім, і стерегти приставили тридцять мужів і двох отроків княжих, Улана і Колчю.

223. Половецька чоловіча статуя.

Володимир же [Всеволодович], почувши, що схоплено Василька і осліплено, вжахнувся, і заплакав вельми, і сказав: «Сього ж не
179 було в Руській землі ні при дідах наших, ні при отцях наших, такого зла». І тоді він одразу послав [послів] до Давида і до Олега Святославичів, говорячи: «Підіть обидва до Городця, та поправимо се зло, яке скоїлося в Руській землі і в нас, брати, бо кинув він у нас ножа. Бо якщо сьогодні ми не поправимо — більше зло встане між нас. І почне брат брата заколювати, і погибне земля Руськая, а вороги наші, половці, прийшовши, візьмуть землю Руськую».

Це почувши, Давид і Олег вельми опечалились і стали тужити, кажучи: «Сього не було в роду нашому». І тоді одразу, зібравши воїв, прийшли вони обидва до Володимира, [а] Володимир перебував, стоячи з військом, у бору [коло Городця Пісочного].

Володимир, отож, і Давид, і Олег послали мужів своїх до Святополка, говорячи: «Що се ти вчинив єси в Руській землі? Кинув ти єси ножа в нас! Чому ти осліпив єси брата свойого? Якщо б ото вина яка була на ньому — викрив би *єси його* перед нами і, доказавши його [вину], вчинив би йому [се]. А нині яке обвинувачення проти нього, коли ти йому се заподіяв єси?» І сказав Святополк: «Розповів мені Давид Ігоревич: «Василько брата тобі убив, Ярополка, і тебе він хоче вбити, і зайняти волость твою, Туров, і Пінськ, і Берестій, і Погорину. І поклявся він з Володимиром, що Володимирові сісти в Києві, а Василькові *у* Володимирі». А мені доводиться голови своєї берегти. І не я його осліпив, а Давид. Він і повів його до себе». І сказали мужі Володимирові, і Давидові, і Олегові: «Виправдання за се ви оба не маєте, що Давид осліпив його. Не в Давидовім городі він схоплений і осліплений, а в твоєму городі схоплений і осліплений». І, сказавши це, розійшлися вони нарізно.

Назавтра ж Володимир, і Давид, і Олег збиралися [іти] через Дніпро на Святополка, а Святополк хотів утекти з Києва. Та не дали
180 йому кияни втекти, а послали [вдову] Всеволодову, княгиню [Анну], і митрополита Миколая до Володимира, говорячи: «Ми молимо тебе, княже, і обох братів твоїх: не погубіте Руської землі. Бо якщо піднімете ви рать між собою, погані будуть радуватися і візьмуть землю вашу, що її зібрали були ваші діди і отці ваші трудом великим і хоробрістю, борючись за Руськую землю. І інші землі вони добули, а ви хочете погубити Руськую землю».

Всеволодова княгиня і митрополит прийшли до Володимира, і молили обоє його, і повідали благання киян — щоб уладнати мир, і берегти землю Руську, і боротися з поганими. І, це почувши, Володимир розплакався *і сказав:* «Воістину отці наші і діди наші оберегли Руськую землю, а ми її хочем погубити». І схилився він на мольбу *княгинину* [2], бо поважав він її, як матір [9] із-за отця свого, адже вельми він був любий отцю своєму. За життя [його] і по смерті він не ослухався його ані в чому, *тому* [2] і послухав він *її* [10], як матері. І митрополита він так само поважав, [його] сан святительський, *і* [10] не ослухався мольби його.

Володимир бо такий є сповнений любові. Любов маючи до митрополитів і до єпископів, а особливо чорноризький чин люблячи, він і тих, що приходять до нього, нагодує і напоїть, як мати дітей своїх. Якщо кого він бачить чи галасливим, чи в якій ганьбі, то не осуджував, а все до приязні прихиляв і піддержував. Та ми до сказаного раніш повернемося.

Княгиня ж, побувши у Володимира, прийшла до Києва і повідала всю річ [Володимирову] Святополкові і киянам,— що мир буде.

І стали вони межи собою мужів слати, і замирилися на тім, що сказали Святополкові: «Оскільки се є Давидове баламутство, то йди ти, Святополче, на Давида. Або схопи його, або прожени».

[9] Це підтвердження, що княгиня Анна (за здогадами, половчанка) була не матір'ю Володимира Мономаха, а мачухою.

[10] Додано з Акад.

Святополк, отож, згодився на це, і цілували вони хреста межи собою, мир уладнавши.

Перша пол. лютого 1098

Коли ж Василько перебував у Володимирі, у вказаному раніш місці, *і* коли наблизився [11] великий піст,— а я був тут, у Володи-
181 мирі,— [то] в одну ніч прислав по мене князь Давид отрока. І прийшов я до нього, і сиділа дружина навколо нього, і посадив він мене, і сказав мені: «Осе говорив Василько сеї ночі до Улана і до Колчі. Сказав так Василько: «Чую се я, що йде Володимир і Святополк на Давида. Якщо б ото мене Давид послухав, то послав би я мужа свойого до Володимира. *І* він вернеться, бо я знаю, щó я з ним говорив, *і* він не піде». Так ось, Василю, шлю я тебе. Іди до Василька з двома сими отроками і скажи йому так: «Якщо хочеш ти *до Володимира* послати мужа свойого і вернеться Володимир, то дам я тобі котрий *тобі* вгодно город — або Всеволож, або Шеполь, або Перемиль».

Я тоді пішов до Василька і повідав йому всю річ Давидову. А він сказав: «Сього я не говорив. Але, надіючись на бога, я пошлю до Володимира, щоб не пролили крові задля мене. Та се мені дивно: він дає мені город свій або й *мій* Теребовль. [Се] моя волость і нині». Так воно й сталося. Пождавши, він бо невдовзі узяв волость свою. Мені ж він сказав: «Іди до Давида і скажи йому: «Пришли мені Кульмія. Я його пошлю до Володимира». Однак не послухав його Давид, а послав мене, кажучи знову: «Нема Кульмія». І сказав мені Василько: «Посиди трохи».

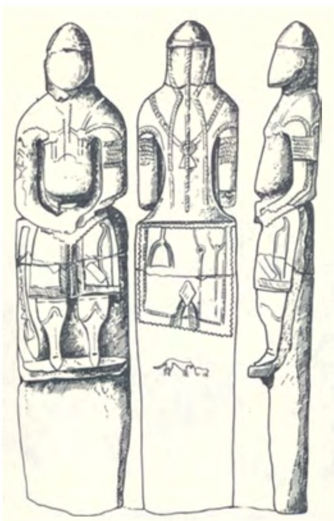
І звелів він слузі своєму вийти, і сів зо мною, і став говорити: «Осе я чую, що хоче Давид видати мене ляхам. Мало ото наситився він крові моєї, так тепер більше насититься, якщо мене видасть їм. Бо я ляхам багато зла вчинив, і ще хотів учинити і відомстити за Руськую землю. Якщо видасть він мене ляхам — не боюсь я смерті. А тепер скажу я тобі по правді, що навів [се] на мене бог за мою гордовитість. Коли прийшла мені вість, що йдуть до мене берендичі, і печеніги, і торки, то так сказав я в умі своєму: «Якщо будуть у мене берендичі, і торки, і печеніги, то скажу я брату своєму Володареві і Давидові [Ігоревичу]: «Дайте *мені* дружину свою молодшу, а самі пийте оба і веселітеся». І задумав я: «На землю Лядську буду я наступати зимою і літом, і візьму землю Лядську, і відомщу за землю Руськую». А після цього хотів я вже забрати болгар
182 дунайських і посадити їх у себе. Потім хотів я проситися у Святополка і у Володимира *іти* [2] на половців. «І піду,— сказав я [собі],— на половців, і або знайду собі славу, або голову свою зложу за Руськую землю». А іншого помислу в серці моїм не було — ні на Святополка, ні на Давида. І осе клянусь я богом і його пришестям, що не замислив я зла братам моїм ані в чому. Але за мою гордовитість, що пішли берендичі до мене, і возвеселилося серце моє, і возвеличився [12] ум мій,— і принизив мене бог, і усмирив мене».

Бл. 28.III 1098

Після цього ж, коли надходив Великдень [13], пішов Давид [Ігоревич], маючи намір забрати волость Васильковую. Та встрів його Володар, брат Васильків, коло [города] Бужська, і не одважився Давид стати супроти Володаря, а заперся в Бужську [14]. І обступив Володар город Бужськ, і став Володар мовити: «Чому ти, зло скоївши, не каєшся в ньому? Та вже спом'яни, скільки зла ти натворив єси!» Давид же на Святополка став вину валити, говорячи: «Чи я се вчинив? І чи в моєму городі? Я й сам боявся, щоб і мене не схопили і [не] вдіяли те саме. Довелось мені було пристати на раду їх, будучи в руках їхніх». І сказав Володар: «Бог свідок тому. А нині ти пусти брата мойого, і я вчиню з тобою мир». І, зрадівши, Давид послав [отроків] по Василька. І привели його, [і] оддав він його Володареві, і настав мир, і розійшлися вони обидва. І сів Василько у Теребовлі, *а* Давид прийшов *до* Володимира.

Весна 1098

Коли настала весна, то прийшов Володар і Василько на Давида. І прибули вони до [города] Всеволожа, а Давид заперся у Володимирі. Вони ж оба стали навколо Всеволожа, і взяли город списом, і запалили вогнем. І вибігли люди *од* вогню, і повелів Василько

224. Половецька чоловіча статуя.

[11] В Іп., Хл. і Лавр. «приближися», що може тлумачитися двояко: «наблизився» і «настав»; великий піст у 1098 р. розпочався в понеділок 8 лютого.

[12] В Іп. хибно «възвеселися», у Хл. «възвеличися».

[13] У 1098 р. Великдень був 28 березня.

[14] За Татіщевим, Володар прикликав собі на підмогу угрів; королем тоді там бýв Коломан, двоюрідний брат Василька (див. далі прим. 24).

всіх посікти. І вчинив Василько помсту на людях неповинних, і пролив кров неповинну.

Після цього ж прийшли вони *до* Володимира, і Давид заперся в городі, а ці удвох обступили город. І послали вони [послів] до володимирців, говорячи: «Ми оба прийшли не на город ваш, ні на вас, а на ворогів своїх — на Туряка, і на Лазаря, і на Василя. Бо ті намовили Давида, і тих послухав Давид, і вчинив усе зло. Якщо ви
183 хочете за сих битися, то ми ось готові. А як ні — то видайте ворогів наших».

Городяни ж, почувши це, здзвонили [15] віче. І сказали Давиду люди на вічі: «Видай мужів сих. Ми не б'ємося за них. Бо за тебе ми можем битися, а за сих — не б'ємося. А як ні — то ми одчинимо ворота города і ти сам промишляй про себе». І довелося видати їх, і сказав Давид: «Нема їх тут, бо я послав їх був до Луцька».

Але коли ті пішли *до* Луцька, [то] Туряк утік *до* Києва, а Лазар і Василь вернулися *до* [города] Турійська. І прочули люди, що вони в Турійську є, і закричали люди на Давида, кажучи: «Видай, кого од тебе хотять. А як ні — то здамося». Давид тоді, пославши [отроків], привів Василя і Лазаря і видав їх.

І вчинили вони мир у неділю, а назавтра, в понеділок, на зорях, повісили Лазаря і Василя і розстріляли *їх* стрілами Васильковичі [16] І пішли вони од города.

225. Вішають Лазаря і Василя. Мал. XIII (XV) ст.

Се вже другу помсту учинив [Василько], що її не гаразд було вдіяти. Хай би месником бог був і [треба] було возложити на бога помсту свою. Як ото сказав пророк [Мойсей про слова господа]: «І воздам я помсту ворогам і ненависникам моїм воздам». Бо за кров синів своїх він одплачує і мстить. І воздасть він помсту ворогам і ненависникам його воздасть» [17].

А коли ті відійшли од города, то цих обох, знявши, погребли.

Оскільки ж Святополк обіцявся се вчинити — прогнати Давида,— він пішов до Берестія, до Ляхів. І, це почувши, Давид пішов у Ляхи, до [князя] Володислава [Германа] [18], шукаючи підмоги. Ляхи ж обіцялися це сповнити і взяли в нього п'ятдесят гривень золота, кажучи йому: «Ти піди з нами *до* Берестія, бо ось запрошує нас Святополк на збір, і там ми помиримо тебе із Святополком». І, послухавши їх, Давид пішов *до* Берестія з Володиславом.

І став Святополк у городі [Берестії], а ляхи на [ріці] Бузі. І ввійшов Святополк у зносини з ляхами [19], і дав їм великі дари за Давида. І сказав Володислав *Давидові*: «Не послухає мене Святополк, так що ти іди назад». І прийшов Давид *до* [города] Володимира. А Святополк учинив раду з ляхами і рушив до Пінська. Він
184 послав по військо, і прибув *до* Дорогобужа, і діждався тут воїв своїх, [і] пішов на Давида до города [Володимира]. *А* Давид заперся в городі, надіючись помочі [дістати] в ляхів проти Святополка,

[15] В Іп. на «созвониша» виправлено слово «созваша»; у Хл. і Лавр. «созваша».

[16] Відомо про двох синів Василька (див. прим. 4 до 1124 р.), а тут в оригіналі стоїть не двоїна — «растрѣляста», «Василковича», а множина — «растрѣляша», «Василковичи»,— це або помилка, або у Василька було більше синів (що дуже сумнівно), або — найімовірніше — тут просто йде мова про Василькових воїв.

[17] Второзаконня XXXII, 41, 43.

[18] Давид звернувся по допомогу до свого родича: князь польський Владислав І Герман був сином Казимира І Відновителя, а Казимир був одружений з Добронігою-Марією, сестрою Ярослава Мудрого, тіткою Давидового батька Ігоря Ярославича (наш літопис нотує шлюб Казимира під 1043 р., але дослідники відсовують цю подію до кінця 1038, початку 1039 чи на осінь 1039 р. (що ймовірніше).

[19] Родинні стосунки Святополка Ізяславича з Владиславом І Германом були такі самі, як і в Давида, і навіть тісніші, бо Ізяслав Ярославич, батько Святополків, був одружений з Гертрудою-Олісавою, сестрою Казимира І Відновителя, а згадана Доброніга-Марія, жона Казимира, була тіткою також Ізяслава Ярославича.

бо вони сказали були йому: «Якщо на тебе прийдуть руські князі, то ми тобі будемо помічниками». І збрехали вони, бо взяли золото у Давида *і в Святополка* [20]. Святополк, отож, обступив город, а Давид [був] у городі. *Бл. 20.II 1099*

І стояв Святополк довкола города сім неділь, і став Давид благати: «Пусти мене із города». Святополк тоді обіцявся йому, і цілували вони оба хреста межи собою. І вийшов Давид із города [Володимира], і прийшов у [город] Червен, а Святополк увійшов у город у велику суботу. Давид же втік у Ляхи. *Субота 9.IV 1099*

Святополк же, прогнавши Давида, почав замишляти проти Володаря і проти Василька, говорячи: «Адже се є волость отця мойого і брата» [21]. І пішов він на них, і коли почули це Володар [22] і Василько, [то] пішли вони насупроти, взявши хреста, *якого він цілував із ними на тім, що «на Давида* [23] я прийшов, а з вами обома хочу мати мир і любов».

І переступив Святополк *хреста* [2], надіючись на множество воїв. І зступилися вони на полі на Рожні, коли приготувались до бою вони обидва, і Василько підніс хреста, говорячи: «Сього ти цілував єси. *Спершу,* коли взяв ти єси у мене зір очей моїх, а нині осе хочеш ти душу відняти мою. Тож хай межи нами буде хрест сей чесний».

І рушили вони одні супроти одних до бою, і зступилися полки, і багато людей благочестивих бачили хреста над Васильковими воями, що піднісся вельми. І коли сталася велика битва і багато падало з обох військ, побачив Святополк, що битва люта, і побіг, і прибіг до Володимира. А Володар же і Василько, перемігши, стали тут, кажучи: «Доволі нам обом на межі своїй стати». І не пішли вони нікуди.

Святополк же прибіг *до* Володимира, і з ним сини його два, [Мстислав і Ярослав], *і Ярополчичів два* [2], [Ярослав і Вячеслав], і Святоша, син Давида Святославича, і інша дружина. Святополк при цьому посадив *у* Володимирі сина свого Мстислава, що був у нього від наложниці, а Ярослава послав *в* Угри, запрошуючи угрів
185 проти Володаря, | а сам пішов *до* Києва.

Ярослав, син Святополків, прийшов з уграми, і король [угорський] Коломан [прийшов], і два біскупи, [Купан і Лаврентій], і стали вони довкола Перемишля по [ріці] Вягру, а Володар заперся в городі [24].

Давид же [Ігоревич], у той час прийшовши з Ляхів, посадив жону свою у ⟨*брата її*⟩ [25] Володаря, а сам пішов у Половці. І зустрів його [хан] Боняк, і вернувся Давид, і рушили вони оба на угрів. І коли вони ото йшли, і стали на нічліг, і коли наступила опівніч, то Боняк, уставши, від'їхав од війська і почав вити вовчим *голосом.* І відвився йому вовк, і стало багато вовків вити. Боняк тоді, приїхавши, сказав Давидові: «Побіда нам є над уграми *завтра»* [2].

А назавтра Боняк, приготувавши воїв своїх до бою,— *і* Давидових *було* [2] сто, а Боняк із трьома стами,— розділив [їх] на три полки і рушив до угрів. І пустив він у напад [хана] Алтунопу з п'ятдесятьма *людьми* [2], а Давида поставив під стягом, а сам розділився на два полки — по п'ятдесят на [кожну] сторону.

Угри ж виладналися до бою загонами, бо було угрів числом сто тисяч [26]. Алтунопа тоді примчав до першого загону і, стріливши, побіг перед уграми. Угри ж погнали вслід за ними, думаючи, що Боняк утікає, а Боняк помчав [за ними], рубаючи з тилу. Алтунопа *ж* повернув назад, і не допускали вони угрів назад, і так множицею побивав він їх. Боняк же розділився на три полки, і збили вони угрів у товпу, як ото сокіл галок збиває, і побігли угри, і многі втопились у Вягрі, а другі в Сяні. І, втікаючи понад Сяном угору, спихали вони один одного, і гнав услід за ними [Боняк] два дні, рубаючи їх. Тут же вбили біскупа їхнього Купана [27] і з бояр багатьох. Як ото говорили, погибло, убито сорок тисяч.

Ярослав же утік на Ляхи і прийшов *до* Берестія, а Давид, зайнявши [городи] Сутійськ і Червен, прийшов зненацька і захопив володимирців.

[20] В Іп. «и въ Святополка» видряпано і викреслено, але помилково; у Лавр. «у Давида и у Святополка».

[21] Тобто, Ізяслава Ярославича та підступно вбитого Ярополка Ізяславича.

[22] В Іп. хибно «Святополкъ»; у Хл. і Лавр. «Володарь».

[23] В Іп. тут дуже попсований текст, із виносками: «и Давиду рѣша на цѣлован пришел еси. и рече Давидъ».

[24] В Густ. тут додано: «І вийшла Ланка, княгиня перемишльська, мати Володарева, до Коломана, молячи його, щоб він не мучив облогою неповинний город і людей». Кульгавий Коломан відіпхнув свою рідну тітку ногою: «Негоже хороброму царю з жінками дружбу мати».

[25] Додано з Татіщева; звідси можна зробити висновок, що Давид був одружений з дочкою Ростислава Володимировича від Ланки; отже, в обложеному Перемишлі Коломан держав і свою тітку, і двоюрідну сестру.

[26] Кількість дуже перебільшено; Ян Длугош пише про вісім тисяч.

[27] За польськими джерелами, тоді було вбито і другого угорського біскупа — Лаврентія.

[28] В Іп. «вышегородци» (при цьому літери «ро» написані по вишкрябаному «в», а зверху над «ро» дописано літеру «д»); у Лавр. «выгошевци»; ідеться про жителів города Вишеги (Вишегова, Вигошева).

[29] В Іп. хибно «пустиша», у Хл. «подступиша».

Ніч на 12. VI 1099

[30] *Заборола, забрала, забороло, забрало* — поміст на городському валу з дерев'яною стіною (бруствером), що захищала від стріл.

[31] Ім'я Мстиславового батька в літописах не зустрічається, але Всеволод відомий із «Ходіння» Данила Паломника — тут згадується Мстислав-Андрій Всеволодович; жона Всеволода невідома. Напад на город Володимир саме 5 серпня теж не випадковий: переможці хотіли бути в городі на Преображення (другий Спас), тобто 6 серпня.

Полудень 5.VIII 1099

226. Печать Мстислава-Андрія Всеволодовича.

30.VIII 1100

1098

[1] Про цю подію вже говорилося під 1097 р.

1099

[1] Про ці події теж говорилося під 1097 р.

9.IV 1099

[2] *Шостий час* — очевидно, церковний час, який припадає приблизно на 12 годину дня; знамення являло собою *гало* — оптичне явище в атмосфері.

[3] В Іп. «стязи», у Хл. «стези».

12.VI 1099

10.VI 1100

14.VIII 1100

30.VIII 1100

1100

[1] Додано з Лавр.; в Іп. і Хл. дати немає.

[2] У Лавр. «августа во 10 дѣнь»; вірогідніша дата 14 серпня, бо це перед-

Мстислав же заперся в городі [Володимирі] з залогою, тому що були в нього берестяни, і піняни, *і* вишеговці [28]. І став Давид, обступивши город, і часто ходив приступом. Одного разу підступили [29] вони до города під вежами, а ті билися з городських стін. І стріляли
186 вони одні на одних, | [і] йшли стріли, як дощ. Коли ж Мстислав збирався стрілити, він зненацька ударений був під груди стрілою на заборолах [30] крізь щілину. І звели його [вниз], і на ту ніч він умер. І таїли [смерть] його три дні, а на четвертий день розповіли про це на вічі. І сказали люди: «Князь ось убитий. А якщо ми здамося, то Святополк погубить нас».

І послали вони до Святополка [гінців], говорячи: «Син ось твій убитий, а ми ізнемагаєм од голоду. Якщо ти не прийдеш, то здадуться люди, не можучи видержати голоду». Святополк тоді послав Путяту [Вишатича], свого воєводу. І коли Путята прийшов із військом до Луцька, до Святоші, сина Давида [Святославича], то були тут мужі Давида [Ігоревича], бо поклявся був Святоша *Давидові* [2]: «Якщо піде на тебе Святополк, я скажу тобі». Однак не зробив цього Святоша, а похватав мужів Давидових і сам пішов на Давида.

І прийшов Святоша і Путята [місяця] серпня у п'ятий день в полудне [до Володимира], коли *вої* [2] Давидові облягали город, а Давид спав. І напали вони на них, і стали сікти, і городяни зіскочили з городських стін і [теж] стали сікти воїв Давидових. І побіг Давид і Мстислав [Всеволодович], синовець його [31]. Святоша *ж* [2] і Путята зайняли город і посадили удвох посадника Святополкового Василя. І прийшов Святоша *до* Луцька, а Путята *до* Києва.

Давид же втік *у* Половці, і зустрів його [хан] Боняк *і* половці. І пішов Давид і Боняк на Святошу до Луцька, і обступили вони Святошу в городі, і вчинили мир. І вийшов Святоша з города, і прийшов до отця свого, [Давида Святославича], *в* Чернігів. А Давид [Ігоревич] забрав Луцьк і звідти прийшов до Володимира. Посадник Василь вибіг тоді з города, а Давид перебрав [собі] Володимир і сів у ньому.

А на другий рік збір учинили князі — Святополк [Ізяславич], Володимир [Всеволодович], Давид і Олег [Святославичі]. Запросили вони Давида Ігоревича і не дали йому Володимира, а дали йому Дорогобуж. У нім же він і вмер. А Святополк перебрав [собі] Володимир і посадив [тут] сина свого Ярослава.

У РІК 6606 [1098]. Прийшов Володимир, і Давид, і Олег на Святополка, і стали вони коло Городця [Пісочного], і владнали мир [1].
187 У сей же рік заклав Володимир кам'яну церкву святоі | Богородиці *в* Переяславлі на княжім дворі.

Того ж року заложив Володимир Мономах Город на [ріці] Острі.

У РІК 6607 [1099]. Пішов Святополк на *Давида* [Ігоревича] *до* [города] *Володимира і прогнав* Давида в Ляхи [1].

У сей же рік було знамення над Володимиром у місяці квітні: [стояли в небі] два круги, а в них — наче сонце, [зранку] і до шостого часа [2], а вночі — наче три дороги [3] світлі, аж до зірниць.

У сей же рік побиті *були* угри коло Перемишля [1].

У сей же рік убитий був Мстислав, син Святополків, у Володимирі, місяця червня [у] дванадцятий день [1].

У РІК 6608 [1100] [1]. Вийшов Мстислав [Всеволодович з города Володимира] од Давида на море місяця червня в десятий [день].

Того ж року брати владнали мир межи собою — Святополк, і Володимир, Давид і Олег, в [городі] Увітичах місяця серпня в чотирнадцятий день [2].

Того ж місяця в тридцятий [день], у тім же місці, зібралися всі брати — Святополк, Володимир, *Давид* [1] і Олег. *І* прибув до них Давид Ігоревич, і сказав їм: «Нащо мене ви запросили єсте? Я ось єсмь. Кому до мене обида?» І відповів йому Володимир: «Ти єси прислав до нас, кажучи: «Хочу я, брати, прийти до вас і пожалітись на свою обиду». І ось ти прийшов єси, і сидиш зі своїми братами на одному

день великого свята — Успіння богородиці (Перша пречиста).

227. Княжий з'їзд в Увітичах. Мал. XIII (XV) ст.

коврі. А чому ти не жалієшся? До кого тобі обида?» І не відповів йому Давид анічого.

І стали усі браття на конях. І став Святополк зі своєю дружиною, *а Володимир — так само* [3], а Давид і Олег — зі своєю дружиною, нарізно один від одного. А Давид Ігоревич сидів окремо. І не допустили вони його до себе, і осібно радилися про Давида. І, нарадившись, послали вони до Давида мужів своїх — Святополк [воєводу] Путяту [Вишатича], Володимир — [воєвод] *Орогостя і* [1] Ратибора, Давид і Олег — [боярина] Торчина.

Послані ж прийшли до Давида і сказали йому: «Се тобі мовлять брати: «Ми не дамо тобі стола володимирського, бо ти кинув єси ножа в нас, а сього не було в Руській землі. Але ми тебе не візьмемо, ні іншого зла *не* вчинимо, а се тобі даєм: пішовши, ти сядь у Бужську [і] в Острозі [4]; *а* [1] Дубен і Чорторийськ — се тобі дає Святополк; а осе тобі дає Володимир двісті гривень, *а* [1] Давид і Олег — двісті гривень».

188 І тоді послали вони послів своїх до Володаря і | до Василька [Ростиславичів]: «Візьми, [Володарю], брата свойого Василька до себе, і нехай буде вам *одна волость* [1] — Перемишль. І якщо вам угодно, то сидіть [там] обидва, а як ні, то пусти Василька сюди, хай ми його прогодуємо тут. А холопів наших і смердів видайте!» Але не послухав цього Володар і Василько.

А Давид [Ігоревич] сів [5] у Бужську, і після цього дав Святополк Давидові Дорогобуж. У нім же він і вмер. А [город] Володимир [Святополк] дав синові своєму Ярославу [6].

[3] Додано з Воскр.

[4] В Іп. «и Божескомъ. во острозѣ», у Хл. «в боузскомъ въ острозѣ»; у Лавр. «в Бужьскѣмь. въ Остромѣ».

[5] В Іп. і Хл. хибно «сѣдяше»; у Лавр. «сѣде».

[6] Про події Увітицького з'їзду 30 серпня 1100 року коротко говорилося також наприкінці 1097 р.

Середа 24(?).IV 1101

1101

У РІК 6609 [1101]. Преставився Всеслав [Брячиславич], полоцький князь, місяця квітня в чотирнадцятий день о дев'ятій *годині* [1] дня в середу [2].

У той же рік підняв рать [3] Ярослав Ярополчич у Берестії. І виступив на нього Святополк, і застав [4] його в городі, і, схопивши його, окував, і привів його до Києва. І благав за нього митрополит [Миколай] і ігумени, *і* вблагали вони Святополка. І повели його, [Ярослава, присягнути] перед гробами святих Бориса і Гліба, і зняли з нього окови, і пустили його.

У тім же році зібралися брати Святополк, і Володимир, Давид *і* [1] Олег [Святославичі], Ярослав, брат їх обох [5], на [річці] Золотчі. І прислали половці послів од усіх князів [своїх] до всіх братів, говорячи і просячи миру. І сказали їм князі руські: «Якщо ви хочете миру, то зберімось коло Сакова». І послали вони [послів] *по* [1] половців, і зустрілися коло [города] Сакова, і вчинили мир із половцями, і взяли вони заложників одні в одних місяця вересня в п'ятнадцятий день.

[1] Додано з Лавр.; можливо, однак, що слова «въ 9 час дне» — це невірне переосмислення слів «индикта 9».

[2] У 1101 березневому році середа припадала не на 14, а на 24 квітня.

[3] В Іп. і Хл. «затворися»; у Лавр. «заратися» — і це, гадаємо, правильно.

[4] В Іп. і Хл. хибно «заступи»; у Лавр. «заста».

[5] В Іп. хибно «съ братьею»; у Лавр. «брать ею» (двоїна).

15.IX 1101

228. Мир із половцями коло Сакова. Мал. XIII (XV) ст.

2.V 1101 У сей же рік Володимир заложив у Смоленську кам'яну церкву святої Богородиці, єпископію.

У РІК 6610[1102]. Вибіг Ярослав Ярополчич із Києва місяця
1.X 1101 жовтня в перший день.

Того ж місяця наприкінці обманув Ярослав Святополчич Ярослава Ярополчича, *і* [1], схопивши його на [ріці] Нурі, привів *його* до отця [свого] Святополка, і окували його.

229. Оковують Ярослава Ярополковича. Мал. XIII (XV) ст.

20.X 1101 Того ж року, місяця жовтня [2] у двадцятий [день], прийшов [до Києва] Мстислав, син Володимирів, з новгородцями, бо Святополк з Володимиром мав раніш угоду, що Новгород має бути Святополковим і він має посадити сина свого [Ярослава] *в Новгороді, а в* [городі] *Володимирі сина свого* [Мстислава] *має посадити* Володимир.

1102 І прийшов Мстислав *до* Києва, і сіли вони в гридниці [3], і сказали мужі Володимирові [Святополку]: «Осе прислав Володимир |
189 сина свойого, а ось сидять новгородці. Нехай, узявши сина твойого, вони йдуть до Новгорода, а Мстислав нехай іде *до* Володимира».

[1] Додано з Лавр.
[2] У Лавр. «декабря».
[3] В Іп. «в ыстобцѣ»; у Лавр. «вь избѣ».

І сказали новгородці Святополку: «Осе ми, княже, прислані до тебе. І сказали нам так: «Не хочемо ми Святополка, ні сина його. Хіба що дві голови має син твій, то пошли його. Сього нам дав Всеволод, і ми виростили єсмо собі князя. А ти пішов єси од нас». Святополк же багато спорив з ними, але вони не схотіли [його сина і], взявши Мстислава, пішли *до* Новгорода.

29.I — 31.I 1102 У той же рік було знамення на небі, місяця січня *у* [1] двадцять і дев'ятий [день]: протягом трьох днів наче заграва пожежі [стояла] зі сходу, і півдня, і заходу, і півночі,— і таке світло було всю ніч, як од місяця, що світиться уповні [4].

5.IV(?) 1102 У той же рік було знамення в місяці, місяця лютого в п'ятий день [5].

7.IV(?) 1102 Того ж місяця в сьомий день було знамення в сонці: огородилось було сонце трьома дугами, і були інші дуги, хребтами одна до одної [6].

А сі знамення бачачи, благочестиві люди з зітханням *і* [1] з слізьми молилися богу, аби обернув бог знамення сі на добро. Бо знамення бувають або ж на добро, або ж на зло. І от сі знамення були на добро. На прийдешній рік вложив бог добрий намір [в серце] руським князям: намислили вони дерзнути на Половців, піти в землю їхню. Що й збулося, як ото ми розкажем у наступному році.

4.VI 1102 У сей же рік преставився Володислав [Герман], лядський князь.

11.VIII 1102 У сей же рік преставився Ярослав Ярополчич, місяця серпня в одинадцятий день [7].

16.XI 1102 У сей же рік повели дочку Святополкову Збиславу в Ляхи, за Болеслава [Кривоустого, князя лядського], місяця листопада в шістнадцятий день.

11.VIII 1102 У той же рік родився у Володимира [Всеволодовича] син Андрій [8].

Поч. березня 1103 **У РІК 6611 [1103].** Вложив бог у серце руським князям, Святополку [і] Володимиру, добрий намір, і зібралися вони радитись на [озері] Долобську. І сів Святополк зі своєю дружиною, а Володимир зі своєю дружиною та в одному шатрі, і стали радитися. І почала говорити дружина Святополкова: «Не час навесні воювати. Погубимо ми смердів і ріллю їх». І сказав Володимир: «Дивно мені,
190 дружино, що коня дехто жаліє, яким оре хто-небудь. | А сього чому не розглянете, що стане смерд орати, а половчин, приїхавши, ударить смерда стрілою, а кобилу його забере. А в оселю *його* [1] в'їхавши, забере жону його, і дітей, і все майно його візьме. То коня його ти жалієш, а самого чому не жалієш?» І не змогла йому на це відповісти дружина Святополкова, і сказав Святополк: «Брате, я ось готов уже». І встав Святополк, і сказав йому Володимир: «То ти,

230. Княжий з'їзд на Долобську. Мал. XIII (XV) ст.

[4] Ідеться про північне сяйво.

[5] 5 лютого 1102 р. затемнення місяця не було; отже, тут іде мова або про якесь атмосферне явище, або, що, мабуть, вірніше, про місячне затемнення 5 квітня 1102 р.; на Русі воно не спостерігалося, але в Польщі було видне, і про нього, можна думати, розповіли посланці Святополка, які восени одвели туди його дочку Збиславу (див. нижче); напівстерте «апрѣля» переписувач прочитав, мабуть, як «ѳевраля».

[6] Мовиться про гало (див. прим. 2 до 1099 р.).

[7] Татіщев у другій редакції своєї історії свідчить, що в Ярослава Ярополковича залишився син Юрій. Це явна помилка, і про це нема мови в першій редакції твору. Татіщев створив Юрія Ярославича, сина Ярослава Ярополковича, із Юрія Ярославича, сина Ярослава (Ярославця) Святополковича.

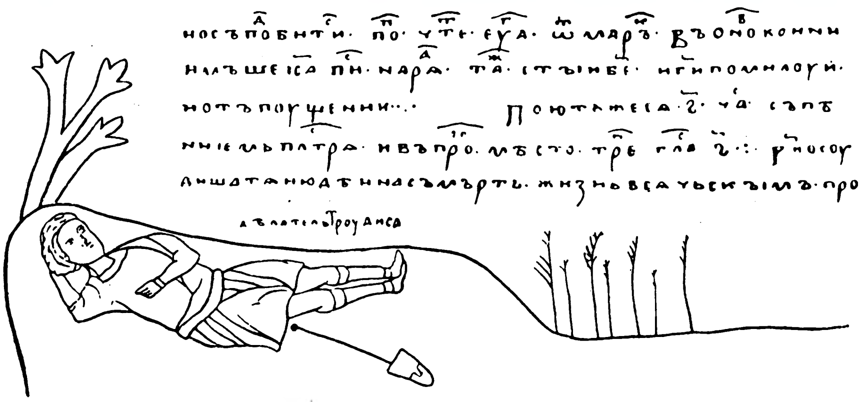
[8] За Тверським збірником, хрестильне ім'я Андрія — Стратилат; дату народження подаємо за Никон.

1103

[1] В Іп. «в село»; у Хл. і Лавр. «в село его»,— ідеться не про село як населений пункт, а про оселю, осідок, місце мешкання і господарювання селянина.

231. Печать Володимира-Василія Всеволодовича Мономаха.

232. Селянин струдився. Мал. XII ст.

брате, велике добро зробиш Руській землі». І послали вони удвох [послів] до Давида і Олега [Святославичів], говорячи: «Підіть оба на половців. І або живі ми будемо, або мертві». Давид, отож, послухав їх, а Олег не послухав сього, причину сказавши: «Нездоров я».

Серед. березня 1103
29—30.III 1103

Володимир же, поцілувавши брата свого, пішов *до* Переяславля, а Святополк — услід за ним, і Давид Святославич, і Давид Всеславич, і Мстислав [Всеволодович], Ігорів онук, [і] Вячеслав Ярополчич, [і] Ярополк Володимирович. І рушили вони на конях і в човнах, і прибули нижче від порогів, і стали в [урочищі] Протолчах і на Хортичім острові [2]. І сіли вони на коней, а піші вої, висівши з човнів, ішли в поле чотири дні, і прийшли на [ріку] Сутінь.

[2] Оскільки далі сказано, що битва з половцями сталася 4 квітня, а до річки Сутіні руські війська ішли чотири дні, то вони виступили від Протолчів і Хортиці 31 березня; прибуття сюди було,— за багато разів підкресленою нами традицією,— точно розраховане на свято, на Великдень, який 1103 р. припадав на 29 березня.

233. Похід русів на половців. Мал. XIII (XV) ст.

Половці ж, почувши, що йдуть руси, зібралися без числа і стали радитися. І сказав [хан] Урусоба: «Просімо миру в русі, бо кріпко вони битимуться з нами. Ми бо багато зла вчинили Руській землі». І сказали молодші Урусобі: «Якщо ти боїшся русі, то ми не боїмось. Сих же побивши, ми підемо в землю їх і візьмемо всі городи їхні. І хто ізбавить їх од нас?»

Руськії ж князі і вої молили бога і обітниці воздавали богові і пречистій матері його — той кутею, а той милостинею убогим, а ті пожертвами монастирям. І коли вони так молилися, рушили половці і послали перед собою в сторожі [хана] Алтунопу, що славився *в них* [3] мужністю. Так само й руські князі послали сторожів своїх. І устерегли вони Алтунопу, і обступили Алтунопу, і вбили його і тих, що були з ним. І ні один [не] втік із них, а всіх побили.

[3] Додано з Лавр.

І пішли полки половецькії, як бори, і не окинути було оком їх, а руси пішли супроти них. І великий бог вложив боязнь велику
191 в половців, | і страх напав на них і трепет перед лицем руських воїв. І умлівали вони самі, і коням їхнім не було спіху в ногах, а руси ве-

234. Острів Хортиця. Фото 1905 р.

село на конях і пішо побігли до них. Половці ж, побачивши, як руси кинулися на них, побігли, не зступившись, перед руськими князями,
4.IV 1103 а наші погнали, рубаючи їх, у четвертий [день] місяця квітня.

І велике спасіння вчинив бог у той день благовірним князям руським і всім християнам, а над ворогами нашими дав побіду велику. І вбили тут у бою двадцять князів: Урусобу, Кочія, Яросланопу, Кітанопу, Кумана, Асупа, Куртка, Ченегрепа, Сурбаря та інших князів їхніх, а Белдузя схопили.

Потім же сіли брати [обідати?], побідивши ворогів своїх. І привели Белдузя до Святополка, і став Белдузь давати за себе злото, і срібло, і коні, і скот. Святополк же послав *його* [3] [до] Володимира, і коли він прийшов, запитав його Володимир: «Се, знай, схопила вас клятва! Бо багато разів, давши клятву, розоряли ви Руськую землю! То чому ти не учив синів своїх і рід свій не переступати клятви, і ви проливаєте кров християнську? Нехай тепер буде кров твоя на голові твоїй!» І повелів він убити його, і тоді розсікли його на куски.

А після цього зібралися брати всі, і сказав Володимир: «Се день, що сотворив його господь. Возрадуймося і возвеселімся в день сей» [4], тому що бог ізбавив нас од ворогів наших, і покорив ворогів наших, і «сокрушив голови зміїні, і дав господь пожиток їх нам» [5]. Взяли бо тоді вони скоту, і овець, і коней, і верблюдів, і вежі з набутком і з челяддю, і захопили печенігів і торків з вежами, і прийшли в Русь із полоном великим, і зі славою, і з побідою великою.

[4] Псалом CXVII, 24.

[5] Псалом LXXIII, 13, 14.

1.VIII 1103 Того ж року прийшла сарана, [місяця] серпня в перший день.
18.VIII 1103 У тім же році, того ж місяця у вісімнадцятий день, пішов Святополк і поставив [город] Юр'єв, що його спалили були половці.

Того ж року бився Ярослав [Святославич] з мордвою, місяця
4.III 1104 березня в четвертий день, і переможений був Ярослав.

У РІК 6612 [1104]. Повели [Ірину], дочку Володареву, за цеса-
192 ревича [Ісаака], за Олексинича [1], *до* Цесарограда місяця липня
20.VII 1104 у двадцятий [день].

1104

[1] Тобто дочку Володаря Ростиславича, за грецькими джерелами — Ірину, було видано за Ісаака, сина візантійського імператора Олексія І Комнина; повели її в день пророка Іллі.

Неділя 21.VIII 1104

У тім же році повели Передславу, дочку Святополкову, в Угри за королевича [Альмоша] [2], місяця серпня у двадцять і перший [день].

6.XII 1104

Того ж року прийшов митрополит Никифор в Русь, місяця грудня в шостий день.

13.XII 1104

У тім же році преставився Вячеслав Ярополчич, *того ж місяця* [3] у тринадцятий день.

Неділя 18.XII 1104

Того ж місяця у вісімнадцятий [3] [день] Никифора, митрополита, посаджено [в Києві] на столі.

Лютий 1105

Сього ж року наприкінці послав Святополк [воєводу] Путяту [Вишатича] на Мінськ, а Володимир послав сина свого Ярополка, а Олег [Святославич] сам пішов на Гліба [Всеславича], узявши Давида Всеславича. Та не досягли вони нічого і вернулися назад.

Лютий (?) 1105

І родився у Святополка син, і нарекли його ім'ям Брячислав.

4—6.II 1105

У сей же рік було знамення: стояло сонце в крузі, а посередині круга — хрест, а посередині хреста — сонце, а поза кругом обабіч — два сонця, над сонцем же, поза кругом, дуга, обома рогами на північ. Таке ж знамення [було] *і* в місяці, такого самого вигляду, місяця лютого в четвертий, і п'ятий, і шостий день. Удень [на сонці воно було] протягом трьох днів, а вночі в місяці протягом трьох ночей [4].

У РІК 6613[1105]. Увалився верх [церкви] святого Андрія [Первозваного].

Неділя 27.VIII 1105

У сей же рік митрополит [Никифор] поставив Амфілохія єпископом *у* Володимир, *місяця* [1] серпня у двадцять і сьомий *день* [1].

Неділя 12.XI 1105

У тім же році поставив він Лазаря [єпископом] *у* Переяславль, місяця листопада *у* дванадцятий [2] [день].

Неділя 3.XII 1105

[У] тім же році поставив він Мину [єпископом] *у* Полоцьк, місяця грудня в третій день [3].

7.II — 25.III 1106

У тім же році з'явилася звізда з хвостом [4] на заході і стояла місяць.

Зима 1105/6

Того ж року, прийшовши зимою, на [броді] Зарубі [хан] Боняк переміг торків і берендіїв.

У РІК 6614[1106]. Спустошили половці навколо [города] Зарічська. І послав Святополк услід за ними [воєвод] Яня Вишатича, і брата його Путяту, *і* Іванка Захаровича, хозарина. І, догнавши половців коло Дунаю [1], вони здобич одібрали, а половців посікли.

У сей же рік преставився Янь [Вишатич], старець добрий, проживши дев'яносто літ, у старості поважній. Живши по закону

235. Знамення в сонці. Мал. XIII (XV) ст.

---

[2] Альмош був сином тоді вже покійного угорського короля Гейзи I і братом тодішнього короля Коломана (див. про нього прим. 2 до 1112 р.), який незабаром осліпив Альмоша і його сина від Передслави, майбутнього короля Белу II.

[3] Додано з Лавр.

[4] Ідеться про гало (див. прим. 2 до 1099 р.).

1105

[1] Додано з Лавр.

[2] У Хл. «въ 22», але це хибно, бо тоді була середа.

[3] В Іп., Хл. і Лавр. «въ 13 день», але це невірно, бо тоді була середа, а неділя припадала на 3 і 10 грудня; приймаємо першу дату, якою можна палеографічно пояснити помилку переписувачів (хоча в Никанорівському літопису стоїть 10 грудня).

[4] Комета.

1106

[1] У Лавр. не сказано, що половців догнали аж біля Дунаю.

божому, він *був* [2] не гірший од перших праведників. Од нього ж я, [Нестор], чув багато розповідей, що їх вписав у літопис. Був бо він муж благий, і кроткий, і сумирний, що уникав усякого [злого] діла. Його ж і гроб єсть у Печерському монастирі, у притворі, де й
Неділя 24.VI 1106 193 лежить | тіло його, покладене місяця червня у двадцять і четвертий [день].

6.XII 1106 У той же рік постриглася Євпраксія, Всеволодова дочка, місяця грудня в шостий день.

1.VIII 1106 Того ж року затьмарення було в сонці, серпня [місяця в перший день] [3].

17.II 1107 *Тоді* [ж] *постригся князь Святоша, син Давидів, онук Святославів,* [під ім'ям] *Миколай, місяця лютого в сімнадцятий* [день] [4].

У тім же році перемогла зимигола [Рогволода-Бориса] *Всеславича, і всіх братів* [його], *і дружину їхню убили, дев'ять тисяч.*

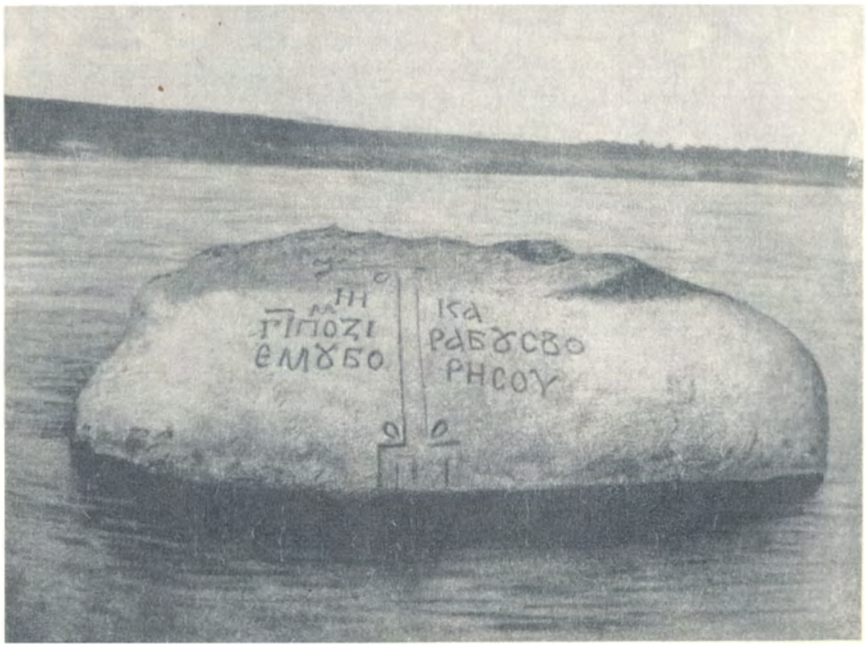
[2] Додано з Лавр.

[3] Замість цього речення про повне затемнення сонця, що сталося 1 серпня 1106 р., у Лавр. таке: «В то же лѣто прибѣже Избыгнѣвъ к Святополку»,— ідеться про втечу до Києва польського князя Збігнєва, сина Владислава I Германа, від рідного брата Болеслава Кривоустого, між якими точилася боротьба за владу. Після мови про затемнення сонця в Іп. на арк. 97 прогалина у тринадцять рядків. Текст зберігся в Хл.

[4] За дослідженнями, хрестильне ім'я Святоші було, очевидно, Панкратій. Жона його мала (за Любецьким синодиком) ім'я Анна і, згідно з висновками учених, була дочкою Святополка Ізяславича.

236. Печать єпископа полоцького Мини.

237. Камінь Рогволода-Бориса Всеславича на Західній Двіні.

У РІК 6615 [*1107*], *круга місяця 3* [рік], *а сонячного круга 7 рік* [1].

7.V 1107 У сей же час преставилася Володимирова княгиня [Гіда] [2], місяця травня в сьомий день.

Травень 1107 Того ж місяця воював [хан] Боняк і зайняв коней коло Переяславля.

У тім же році прийшов Боняк, і Шарукань Старий, і інших князів багато, і стали вони навколо [города] Лубна. Святополк же [Ізяславич] і Володимир [Всеволодович], і Олег [Святославич, і син його] Святослав, Мстислав [Всеволодович], Вячеслав [і] Ярополк [Володимировичі] пішли на половців до Лубна, о шостій годині дня перебрели через Сулу і зняли клик на них. Половці ж перелякалися *і* од страху не змогли навіть стяга поставити, а побігли, хватаючи коней [3], *і другі, піші, побігли. Наші ж стали сікти їх, а других руками хапати, і гнали їх до* [ріки] *Хорола. Убили ж вони Тааза, Бонякового брата, а* [хана] *Сугра схопили і братів його,*

1107

[1] У Хл. і Лавр. місячні і сонячні круги вираховано хибно — 4 і 8. Круг (коло) місяця — дев'ятнадцятирічний період, після якого місяць-молодик і місяць уповні знову припадають на те саме число певного місяця; круг сонця — двадцятивосьмирічний період, після якого дні тижня (неділя, понеділок і т. д.) припадають на ті самі числа того ж місяця, що й 28 років тому. Їх визначають, ділячи дату від «сотворіння світу» відповідно на 19 чи 28; остача (або числа 19 чи 28) і буде числом круга (кола) місяця чи сонця.

[2] Ім'я Гіди (Гіти) відоме з датських джерел; вона була дочкою останнього англосакського короля Гарольда II Годвінсона.

[3] Далі в Іп. на арк. 97 друга прогалина, теж на тринадцять рядків. Текст зберігся в Хл.

а Шарукань ледве втік. Покинули вони і обоз свій, і взяли [його] *руські вої місяця серпня у дванадцятий день, і вернулися до себе з побідою великою.*

12.VIII 1107

Святополк тоді прийшов на заутреню в Печерський монастир на Успіння святої богородиці [4], а братія цілували його [з] радістю великою, що вороги наші переможені були молитвами святої богородиці і великого Феодосія, отця нашого. Бо такий ото обичай мав Святополк: коли він ішов на війну чи куди-інде, то тільки поклонившись перед гробом Феодосієвим і благословення взявши в ігумена [Феоктиста], сущого *тут*, а тоді йшов у свою путь.

15.VIII 1107

[4] Отже, за дві доби (13 і 14 серпня) вони промчали понад 225 *км* (від Хорола до Києва по прямій).

У той же рік преставилася княгиня [Олісава] [5], Святополкова мати, місяця січня в четвертий день.

4.I 1108

194 *У* тім же році *і* того ж місяця пішов Володимир [Всеволодович], і Давид [Святославич], і Олег [Святославич] до [хана] Аєпи і [до] другого Аєпи, і вчинили вони мир. І взяв Володимир за [сина свого] Юрія Аєпину дочку, Осіневу онуку, а Олег узяв *за сина* [свого Святослава] Аєпину дочку, Гіргеневу онуку [6], місяця січня у дванадцятий день.

12.I 1108

Місяця *лютого* [7] в п'ятнадцятий день трусилася земля перед зорями.

15.II 1108

[5] *Олісава (Єлизавета)* — це друге ім'я жони Ізяслава Ярославича, матері Святополка Ізяславича, яке їй дали на Русі; воно встановлене на основі графіті Софії київської; з польських джерел відоме її перше ім'я — Гертруда; вона була дочкою польського короля Мешка II Ламберта, сестрою князя польського Казимира I Відновителя.

[6] В Іп. хибно «Акаепиду дщерь. Яневу внуку»; у Лавр. «Аепину дщерь, Гиргеневу внуку».

[7] Додано з Акад., але там інше число місяця — «февраля 5».

238. Печать Гертруди-Олісави, жони Ізяслава Ярославича.

239. Землетрус. Мал. XIII (XV) ст.

У РІК 6616[1108]. Закладена була церква святого Михайла, Золотоверха, Святополком-князем, місяця липня в одинадцятий [день] [1].

Субота 11.VII 1108

І скінчили трапезницю Печерського монастиря при Феоктисті-ігумені, яку він заклав за повелінням Гліба [Всеславича], котрий і дав на неї засоби.

У сей же рік вода була велика в Дніпрі, і в Десні, і в Прип'яті.

Того ж року вложив бог у серце архімандриту, ігумену печерському [Феоктисту добрий намір]: став спонукувати Феоктист Святополка-князя вписати Феодосія в синодик [2]. Оскільки бог так зволив, то Святополк був рад [і] обіцявся вчинити се. І, отож, знаючи житіє його, став Святополк сповіщати про житіє Феодосія і звелів його вписати в синодик, що *й* зробив митрополит [Никифор] — вписав його в синодик. Митрополит повелів також по всіх єпископіях вписати Феодосія в синодик. І всі єпископи з радістю вписали і поминають його в усіх урочистих службах божих.

1108

[1] День закладин — не випадковий; це дата смерті Ольги (і підтвердження істинності цієї дати, відомої з «Пролога»); зауважимо, що в Новг. I закладини датуються наступним 6617 (1109) р., тоді це буде ще й 140 літ з дня смерті Ольги.

[2] *Синодик (пом'яник)* — церковна книга, у яку вписують імена померлих — переважно духовних осіб чи княжого стану — і тих взагалі, що дбали про дану церкву,— для поминання їх під час служби божої.

[3] В Іп. і Хл. по-чернечому «Єрина»; у Лавр. «Катерина», «иулия в 11».

У сей же рік преставилася Катерина [3], Всеволодова дочка, місяця липня у двадцять і четвертий [день] [3].

24.VII 1108

240. Михайлівський Золотоверхий собор у Києві. 1108 р.

У сей же рік скінчили верх [церкви] святої Богородиці Влахернської на Клові, закладеної Стефаном, єпископом [володимирським], який був раніш ігуменом Печерського монастиря.

241. Голосники з Михайлівського Золотоверхого собору.

242. Феодосія вписують у синодик. Мал. XIII (XV) ст.

У РІК 6617[1109]. Преставилася Євпраксія, Всеволодова дочка,
9.VII 1109 місяця липня у дев'ятий день [1]. І покладено було тіло її в Печерському монастирі коло дверей, що на південь, і зробили над нею божницю, де ото лежить тіло її.

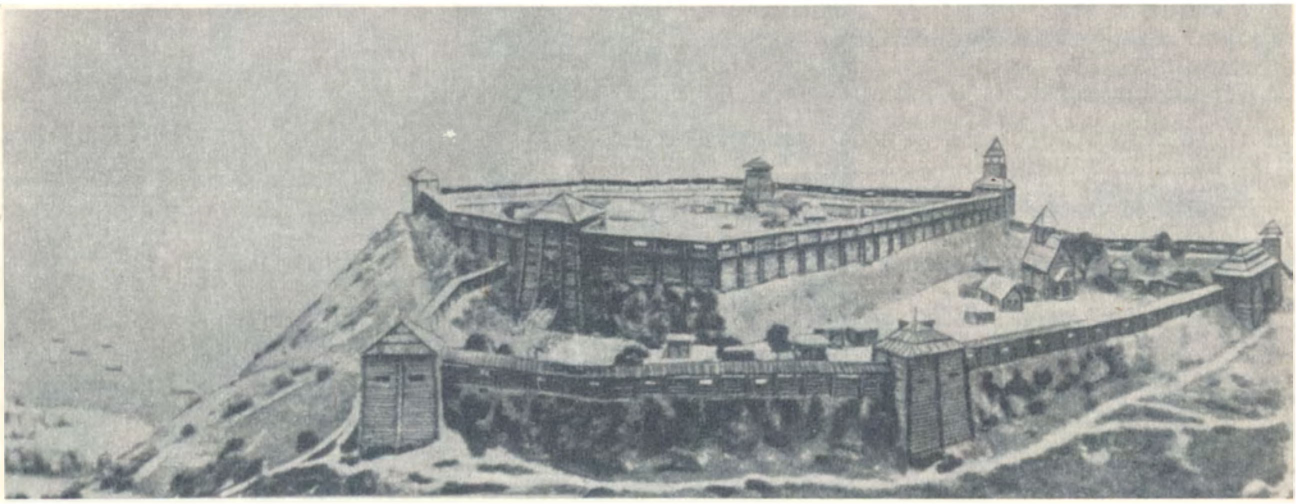
2.XII 1109 У той же рік місяця грудня в другий день, [воєвода] Дмитро Іворович захопив вежі половецькі біля Дону [2]; тисячу веж він узяв, посланий Володимиром-князем.

Весна 1110 У РІК 6618[1110]. Рушили весною на половців Святополк, і Володимир, і Давид [Святославич], і, дійшовши [до города] Воїня, вернулися.

Того ж року половці, прийшовши [до] Воїня, вернулися [1].

195 Того ж ро|ку, прийшовши, половці пустошили довкола Переяславля по селах.

Того ж року взяли половці полон коло [города] Чучина [2].

243. Город Чучин. Реконструкція.

11.II 1111 У той же рік було знамення в Печерському монастирі. [Місяця] лютого в одинадцятий день з'явився стовп вогняний од землі до неба, а блискавки освітили всю землю, і на небі прогриміло о першій годині ночі,— весь мир бачив. Сей же стовп став на трапезниці кам'яній, так що не було видно хреста, і, постоявши трохи, перейшов на церкву і став над гробом Феодосієвим, а тоді на верх [церкви] перейшов, ніби до сходу передом, і потім його не стало видно [3].

Та се був не вогонь, ні стовп, а образ ангельський. Бо ангел так являється: то стовпом вогняним, а то полум'ям. Як ото сказав Давид [про господа]: «Ти перетворюєш ангелів своїх у духів і слуг своїх у вогонь палаючий» [4]. І посилаються вони за повелінням божим [туди], куди ото хоче владика всіх, творець ангелів і людей. Ангел бо приходить [туди], де благі місця і молитовні храми, і тут являють вони трохи образ свій або ж вогнем, або стовпом, або в іншому вигляді, щоб можна [було їх] бачити їм, [людям]. Бо ж не можна дивитися людям на істоту ангельську [ні] видіти [її],

244. Мідна накладка на оправу книги із зображенням Василія Великого. Чучин. Друга пол. XI ст.

1109

[1] У Лавр. «иулия въ 10 день». За німецькими джерелами, першим мужем Євпраксії (після коронації — Адельгейди) був німецький (північносаксонський) маркграф Генріх Довгий Штаденський (фон Штаде); після його смерті вона стала другою жоною німецького імператора Священної Римської імперії Генріха IV, від якого зазнала багато горя і знущань. Після смерті Генріха IV Євпраксія повернулась до Києва і прийняла чернецтво (див. про це під 1106 р.).

[2] Ідеться про Сіверський Донець.

1110

[1] Речення це вписане в Іп. помилково (у Хл. і Лавр. його нема); див. попереднє речення.

[2] В Іп. хибно виправлено «оу Чина» на «ідучи назадъ, много селъ», у Хл. «полонъ оу тчючина».

[3] Ідеться про вогні Ельма — тихі електричні розряди, що мають вигляд пучків світла, які виникають над різними шпилями, гострими вершинами скель тощо; спостерігається це явище під час грози, заметілі, пилових бур. Перша година ночі — перша година, коли починається ніч, себто після заходу сонця (див. також прим. 10 до 1074 р.).

[4] Псалом CIII, 4.

245. Вогненний стовп над Києво-Печерським монастирем. Мал. XIII (XV) ст.

якщо навіть Мойсей великий не зміг видіти ангельську істоту. Водив бо його вдень стовп хмарний, а вночі стовп вогняний [5], але се не стовп водив їх, а божий ангел ішов перед ним уночі і вдень.

Таким же [було] і се явлення, котре показувало, що мало статися і що сталося. На другий рік чи не сей ангел [нам] вождем був на іноплемінників-супостатів? Як ото сказано: «Ангел іде перед тобою» [6], і ще: «Ангел твій нехай буде з тобою» [7]. Як ото пророк Давид говорить [про господа]: «Адже ангелам своїм він заповів про тебе — оберегти тебе» [8].

Як ото пише премудрий Єпіфаній: «До кожного ж створіння ангел приставлений: [є] ангел хмарам, і туманам, і снігу, і граду, і морозу; ангел голосам і громам; ангел зимі, і спеці, і осені, і весні, і літу,— всякому духу створіння його на землі і [в] таємних безоднях. Бо є вони сховані під землею і [в] пропасті пітьми, і ті, що пробувають у безодні, були колись наверху | землі; од них ото [є] пітьма, вечір і ніч, і світло й день» [9].

196

До всіх створінь ангели приставлені; так само ангел приставлений до якої завгодно землі, щоб оберегти кожен народ, якщо вони є навіть погани. Якщо гнів божий буде на який-небудь народ [і господь] повелить ангелу тому на яку-небудь землю війною піти, то тієї землі ангел не спротивиться повелінню божому. Так і оце навів був на нас бог за гріхи наші іноплемінників поганих, і побіждали вони нас за повелінням божим: водив бо їх ангел за повелінням божим.

Весна 334 до н. е.

332 до н. е.

Весна 331 до н. е.

Якщо ж хто каже, що ангела нема в поганих, нехай він почує, що коли Олександр Македонський зібрав військо проти Дарія, [царя перського], і коли він пішов і переміг землю всю од сходу і до заходу, і побив землю Єгипетську, і побив Арам, і прийшов у острови морські [10], то [тут] він звернув погляд свій [на Іудею, щоб] увійти в Єрусалим [і] побити [11] жидів, бо вони були в мирі з Дарієм.

І пішов він з усіма воями його, і став на таборищі, і ліг спочити. І приспіла ніч, і лежав він на ложі своїм посеред шатра, *і*, відкривши очі свої, побачив мужа, що стояв перед ним, і меча наголо в руці його, і вигляд меча його, як блискавки. І замахнувся він мечем своїм на голову цареву, і вжахнувся цар вельми, і сказав: «Не вбий [12] мене!» І сказав йому ангел: «Послав мене бог усмиряти царів великих перед тобою і людей многих, і я ходжу попереду тебе, помагаючи тобі. А нині знай, що умреш ти, оскільки намислив ти єси ввійти в Єрусалим *і* зло вчинити ієреям божим і людям його». І сказав цар: «Молю тебе, о господи, відпусти нині гріх раба твойого. Якщо не вгодно тобі, то я вернуся до дому мойого». І сказав ангел: «Не бійся. Іди путею твоєю до Єрусалима, і ти побачиш там, в Єрусалимі,

[5] Вихід XIII, 21.

[6] Вихід XXIII, 23.

[7] Вихід XXIII, 20. Цією біблійною цитатою, а далі припискою Сильвестра, ігумена Михайлівського Видобицького монастиря, що він написав «книгы си, Лѣтописець», закінчується Лаврентіївський список «Повісті минулих літ». В Іпатському і Хлєбниковському списках продовжується суцільний текст.

[8] Псалом XC, 11.

[9] Це уривок із «Анкората» («Якоря віри») — твору Єпіфанія Кіпрського.

[10] Про острови див. прим. 18 у недатованій частині літопису.

[11] В Іп. «побидити», у Хл. «побити».

[12] В Іп. «не бии», у Хл. «не оубіи».

мужа у моїй подобі. І борзо ти впади лицем своїм, і поклонися мужеві тому, і все, що він скаже тобі, зроби, не переступи слова його, бо в той день, коли переступиш слово його, ти й умреш».

Весна 331 до н. е.

І, вставши, цар пішов в Єрусалим. І, прийшовши, він запитав ієреїв: «Чи йти мені на Дарія?» І показали вони йому книги Даніїла-пророка, і сказали йому: «Ти єси козел, а він — баран, і розіб'єш ти, і візьмеш ти царство його» [13].

[13] Даниїл VIII, 20—22.

197 Так | чи се не ангел водив Олександра? Чи не він поган побіждав і всіх еллінів-кумирослужителів? Отак і сі погани напущені [на нас] за гріхи наші. Та нехай се відомо буде, що в християн *не* один ангел, а [стільки], скільки [їх] охрестилося, особливо ж при благовірних князях наших. Хоча [ангели] супроти божого повеління не можуть противитися, але вони ревно молять бога за християнських людей. Як воно й сталося: молитвами святої богородиці і святих ангелів змилосердився бог і послав ангелів на поміч руським князям проти поганих. Як ото сказав він Мойсеєві: «Се ангел мій піде попереду тебе» [14]. Як ми ото сказали раніш, знамення це було місяця лютого в одинадцятий день, наприкінці сього вісімнадцятого року.

[14] Вихід XXIII, 23 або XXXII, 34.

11.II 1111

1111

У РІК 6619[1111]. Вложив бог Володимиру [Всеволодовичу] в серце [добрий намір], і став він говорити брату своєму Святополку [Ізяславичу], спонукаючи його [піти] на поганих весною. Святополк тоді повідав дружині своїй річ Володимирову, але вони сказали: «Не час нині відривати смердів од ріллі». І послав Святополк [послів] до Володимира, говорячи: «Коли б ми удвох зібралися та про се порадилися б з дружиною». Послані, отож, прийшли до Володимира і повідали все, що сказав Святополк.

І прийшов Володимир, і зустрілись вони на [озері] Долобську, і сіли в одному шатрі — Святополк зі своєю дружиною, а Володимир зі своєю *дружиною*. І настало мовчання, і сказав Володимир: «Брате! Ти єси старший. Почни мову, як би нам подбати про Руськую землю». І мовив Святополк: «Брате, ти почни». І сказав Володимир: «Як я маю мовити? Адже на мене говоритимуть твоя дружина і моя, кажучи: «Погубить він смердів і ріллю смердам». Та се дивно мені, брате, що смердів ви жалієте і їхніх коней, а про се не думаючи, що на весну стане смерд отой орати конем тим, а половчин, приїхавши, ударить смерда стрілою і забере коня того, і жону його, і дітей його, і стодолу його запалить. То про се чому ви не думаєте?» І сказала вся дружина: «Правда, воістину так воно єсть». І сказав
198 Святополк: «То | я, брате, готов є [іти] з тобою». І послали вони оба [послів] до Давида Святославича, велячи йому [іти] з собою. І встав Володимир і Святополк, і поцілувалися вони, [прощаючись].

І рушили на половців Святополк удвох із сином своїм Ярославом, і Володимир із синами [Святославом та Ярополком], і Мстислав [Всеволодович] [1], і Давид *Святославич* [2] із сином *Ростиславом* [2], [і] *Давид Ігоревич* [2]. І пішли вони, поклавши надію на бога, і на пречистую матір його, і на святих ангелів його.

Неділя 26.II 1111

Неділя 5.III 1111

Середа 8.III 1111

І рушили вони [з Переяславля] в другу неділю посту, а в п'ятницю були на [ріці] Сулі. В суботу вони [далі] пішли і були на [ріці] Хоролі, а тут і сани покидали. А в неділю вони [ще далі] пішли, в ту, коли хреста цілують [3], і прийшли на [ріку] Псел. А звідти [пішовши], стали на ріці Голті, і тут підождали воїв, і звідти пішли [до ріки] Ворскола. Тут же назавтра, в середу, вони хреста цілували із многими слізьми і поклали всю свою надію на хреста.

Вівторок 21.III 1111

А звідти [рушивши], вони перейшли багато рік [і] у вівторок, у шосту неділю посту, прийшли до Дону [4]. І одягнулися вони в броні, і виладнали полки, і пішли до города Шаруканя. А князь Володимир, їдучи перед військом, наказав попам [5] своїм співати тропарі, і кондаки хреста чесного, і канон [6] святій богородиці. *І* поїхали [війська] до города, коли настав вечір,— бо [ще] в неділю вийшли [жителі] з города, і поклонилися князям руським, і принесли риби і вина,— і переспали тут ніч. А назавтра, в середу, рушили вони до [города] Сугрова і, прийшовши, запалили його, а в четвер пішли з Дону.

Неділя 19.III 1111

Четвер 23.III 1111

[1] Імена цих трьох князів наводяться в Лавр.

[2] Додано з Лавр.

[3] Тобто у неділю, якою закінчується третій тиждень великого посту; у понеділок розпочинається четвертий (середохресний) тиждень посту; за церковним календарем, тиждень розпочинається не з понеділка, а з неділі (див. ще прим. 2 до 1170 р.).

[4] Мова йде про Сіверський Донець; в Іп. хибно «поидоша», у Хл. «придоша».

[5] В Іп. і Хл. хибно «полкы».

[6] *Тропар* — короткий спів, що прославляє якогось святого або церковну подію; *кондак* — спів, що коротко мовить про суть якого-небудь свята або славить святого; *канон* — великий спів, що складається з двох чи більше (звичайно дев'яти) пісень на честь богородиці, хреста господнього тощо.

П'ятниця 24.III 1111

А в п'ятницю, назавтра, місяця березня у двадцять і четвертий день, зібралися половці. *І* виладнали половці полки свої, і пішли до бою. Князі ж наші поклали надію свою на бога і сказали: «Уже смерть нам тут, так станемо кріпко!» І поцілували вони один одного, *і*, звівши очі свої до неба, призивали вони бога всевишнього. А коли ж сталося зіткнення і битва сильна, бог всевишній глянув на іноплемінників із гнівом, [і] падали вони перед християнами. І так переможені були іноплемінники, і упали многі вороги наші супостати перед руськими князями і воями на потоці Дегія.

Субота 25.III 1111

І поміг бог руським князям, і воздали вони хвалу богові в той день. А назавтра, коли настала субота, празнували вони Лазареве |
199 воскресіння і Благовіщення день, і, воздавши хвалу богові, провели суботу і в неділю вступили.

Понеділок 27.III 1111

Коли ж настав понеділок страсної неділі, знову іноплемінники зібрали військо своє, многеє множество, і виступили, як ті бори великії, і тьмою тьмущою вони й обступили полки руськії. І послав господь бог ангела на поміч руським князям, і пішли половецькії полки і полки руськії. І зітнулися [половці] спершу з полком [Святополка], і як грім ударив, коли вони обидва зітнулися чолами, і битва була люта межи ними, і падали [вої] з обох [сторін]. Та підійшов Володимир з полками своїми і Давид [Святославич] *з полками своїми*, і, побачивши [це], половці кинулись навтікача. І падали половці перед військом Володимировим, невидимо биті ангелом, як це бачило багато людей, і голови летіли, невидимо зітнуті, на землю.

Понеділок 27.III 1111

І побили їх у понеділок страсний, місяця березня у двадцять і сьомий день. Побиті були іноплемінники, сила-силенна, на ріці Сальниці, і спас бог людей своїх. Святополк же, і Володимир, і Давид [Святославич] прославили бога, який дав їм побіду таку над поганими, і взяли вони здобичі багато і *всякого багатства много* — і скоту, і коней, і овець, і колодників багато захопили руками.

І запитали вони колодників, говорячи: «Як вас така сила і многеє множество не змогли противитися, а скоро ви побігли?» А ці відповідали, говорячи: «Як ми можемо битися з вами? Адже інші їздили уверху над вами при оружжі ясному і страшному, які помагали вам?»

То хіба се є *не* ангели, послані богом помагати християнам? Се ж ангел вложив у серце Володимирові Мономаху [намір] наустити братів своїх, руських князів, на іноплемінників. Се ж, як ото ми говорили, [всі] видіння бачили в Печерськім монастирі: що стояв стовп вогняний на трапезниці, тоді переступив він на церкву і звідти [рушив] до Городця [Пісочного], бо тут у [дворі] Радосині перебував Володимир. І тоді осе ангел вложив Володимирові в серце [намір сей, і] став він спонукати *братів на поганих* [7], як ото ми сказали.

200 Тим-то [8] «належить хва|лити ангелів,— як ото Іоанн Златоустець каже,— бо вони творцю безустанно співають *молитву,* щоб був він милостивий і ласкавий до людей. Ангели бо, кажу, наші поборники, що воюють проти ворожих сил. З них, [ангелів, одним] є архангел Михаїл, що з дияволом за тіло Мойсеєве боровся [і] проти князя перського, [архангела Гавриїла], боровся заради свободи *обраного* [9] [богом] народу. Коли бог повелів усі створіння розділити і народам старших настановляв, то дбати за сих персів він назначив одного, *Гавриїла* [9], а Михаїла повелів залишити сущим обрізаним людям. І встановив він уділи їх *обох* [9] [не] гнівом, не через гнівну ярість, а через благословенне певне несказанне слово. Отож сей *Гавриїл* [9] заставляв іудеїв на персів робити, а сей [Михаїл] на свободу [їх] видобув і ревно богові молитву приносив, говорячи: «Господи вседержителю! Допоки не змилуєшся ти над Єрусалимом і городами Іуди, на які ти гніваєшся сімдесят літ?» [10] А його, [Гавриїла], у видінні і Даниїл [бачив]: він летів, «лице його — як вигляд блискавиці,— сказав [Даниїл],— і очі його — як світильники, а руки його і ноги [такі] на вигляд, як блискуча мідь,

[7] Додано з Воскр.

[8] Наступна розповідь запозичена з «Хроніки» Амартола, в яку історик у свою чергу вніс у власний текст цитати з Іоанна Златоустого, Єпіфанія Кіпрського та з біблійних книг; у літопису переклад з «Хроніки» такий темний, що доводилося звертатись до грецького оригіналу.

[9] Додано з грецького оригіналу «Хроніки» Амартола.

[10] Захарія І, 12.

246. Іоанн Златоуст.
Мозаїка у Софійському соборі. XI ст.

і голос слова його — як голос безлічі народу» [11]. З них же, [ангелів], є той, що осла завернув і Валаама удержав творити нечестиве волхвування [12]. Із них же один навіть меча видобув перед Ісусом Навіном, [прийшовши] помогти йому [і] таким чином повеліваючи [іти] на противників [13]. Із них є [той, що] сто і вісімдесят тисяч ассірійців [14] поразив за одну ніч і сон варварів обернув у смерть [15]. Із них же є [той], що пророка Аввакума силою духу [свого] переніс, примчавши [його у Вавілон] до пророка Даниїла, [кинутого в яму], щоб він [тут] серед левів нагодував його [16]. Такі ж бо і подібні [ангели] легко побіждають ворогів. Таким самим є і богоподібний Рафаїл. Із однієї риби він вирізав нутрощі, зцілив [ними] біснувату отроковицю і сліпому старцеві дав змогу бачити сонце [17]. Так чи не є великих почестей достойні ті, що наше життя оберігають? Але не тільки охоронцями народів повелено бути ангелам, як ото сказано було: «Коли розділяв всевишній народи, що їх він | розсіяв, синів Адамових, [то] встановив він уділи народам по числу ангелів божих» [18], але й віруючим людям кожному дістався ангел. Адже коли отроковиця Рода [19] сказала апостолам, що перед воротами стоїть [апостол] Петро, який утік од Ірода [Агріппи], вони говорили, не ймучи віри: «То ангел його є» [20]. Свідчить же й сам господь, говорячи: «Глядіть, не зневажайте жодного із малих сих, бо говорю я вам, що ангели їхні завжди бачать лице отця мойого, сущого на небесах» [21]. А ще і в кожній церкві Христос приставив ангела-хранителя, як ото він одкриває [апостолові] Іоанну, говорячи: «Скажи ангелу, що є в церкві Смирнській [22]: «Бачив я твою убогість і скорботу, але ти багат єси» [23]. Добре бо відомо є про ангелів, які люблять нас, що вони заради нас до владики моляться, бо «вони є служебні духи,— як ото і апостол [Павло] говорить,— що їх [бог] посилає на служіння тим, які мають унаслідувати спасіння» [24]. Їх же вони і поборники, і соратники, як ото й нині ти чув єси Даниїла, що привів [бог] архангела Михаїла на персів у час гніву заради нашої свободи. Причім сей, [Гавриїл], заставляв людей [іудейських] робити на персів, як ото було сказано, а сей, [Михаїл], звільнити полонених старався. І одолів Михаїл противника, бо жиди, перейшовши Євфрат-[ріку], од нього, [господа], знову осідок дістали, і город [Єрусалим], і церкву [Святую святих знову] спорудили. Так само і великий Єпіфаній говорив: «До кожного народу ангел приставлений». І Писання [це каже], бо до Даниїла говорив ангел [Гавриїл], якого господь *властителем персів* і властителем еллінів [назначив], а Михаїла — властителем іудеїв.

[11] Даниїл X, 6.
[12] У Книзі Чисел (XXII—XXIV) розповідається: після того, як євреї на чолі з Мойсеєм вийшли з Єгипту, Валак, цар моавитян, звернувся до волхва Валаама, щоб той прокляв євреїв, бо вони все поїдали. Коли Валаам їхав на ослиці, аби це здійснити, то ангел заступив їм дорогу, і ослиця, побачивши ангела, звернула в поле. Валаам став її бити, і вона заговорила до нього людським голосом: «Що я тобі зробила, що ти б'єш мене ось уже третій раз?» Тоді ангел сказав Валаамові про волю господню, і той відмовився волхвувати проти євреїв.
[13] Ісус Навін V, 13, 14.
[14] В Іп. і Хл. хибно «Суриськиихъ», «Соурискых»; у «Хроніці» Амартола «Асоурииcкыхъ»; у Біблії сказано про 185 тисяч.
[15] Четверта книга Царств XIX, 35.
[16] Даниїл XIV, 31—36.
[17] У Книзі Товіта (VI, 3—9; VIII, 2, 3; XI, 1—12) говориться, що коли Товія, син сліпого Товіта, якось пішов митися до ріки Тігр, то з води вирнула риба і хотіла його проковтнути. Рафаїл звелів юнакові схопити рибу і вирізати з неї серце, печінку і жовч, щоб зцілювати недуги, наслані дияволом. Поклавши в кадильницю серце й печінку, Товія вигнав біса із своєї нареченої, а потім помазав жовчю більма свого отця, і той прозрів.
[18] Второзаконня XXXII, 8.
[19] В Іп. і Хл. хибно «ради».
[20] Діяння апостолів XII, 13—15.
[21] Єванг. від Матфія XVIII, 10.
[22] В Іп. і Хл. хибно «Измуреньстѣ».
[23] Апокаліпсис II, 8, 9.
[24] Посл. Павла євреям I, 14.

Говорить же [Мойсей]: «І встановив він уділи за числом ангелів» [18].
А ось іще як ото Іпполит, *єпископ*, тлумачить Даниїла: «У третій
555 до н. е. рік [володарювання] Кіра, царя [перського], я, Даниїл, плакав три
неділі, а [в день двадцять і четвертий] першого місяця заспокоївся,
молячи бога днів двадцять і один [і] просячи в нього одкровення
тайни. І, почувши [це], отець послав слово своє, возвіщаючи, що
має бути їм, [іудеям], і що сталося на великій [ріці Тігр],— гоже
було йому тут явитися, де ото має він і гріхи відпускати. І, підвівши
очі свої, я побачив: і ось муж, одягнутий у багряницю, на перший
погляд,— каже [Даниїл],— наче ангел Гавриїл, коли він летить.
Але тут [було] не так, бо бачив він, [Даниїл], самого господа,
202 бачив же не справжню людину, а [бога], що в образі людини являється. Як ото [Даниїл] говорить: «І ось муж, одягнутий у строкате,
а бедра його перепоясані чистим золотом, а тіло його — як топаз,
і лице його — як блискавиця, і очі його — як світильники вогненні,
а руки його *і* плечі подібні до міді чистої, а голос його — як [голос]
безлічі народу. І впав я [ниць] на землі, і тут узяла мене,— сказав
[Даниїл],— наче рука людська, і тоді поставив він мене на коліна
і сказав до мене: «Не бійся, Даниїле! Знаєш, заради чого я прийшов
до тебе? Я війну хочу вчинити з князем перським. Однак повідаю
тобі написане в писанні істинному, що нема ж нікого, хто боровся б
за це [разом] зі мною, окрім Михаїла, князя вашого. Але його я зоставив тут, бо з того дня заповзявся ти молитись перед богом твоїм,
і він почув молитву твою, і я посланий є вчинити війну з князем
перським. Була така порада: не посилати людей [іудейських на війну
з персами], адже скоро ж збудеться твоя молитва. Я противився
їй, [цій пораді], і зоставив тут Михаїла, князя вашого» [25]. [А] хто
є Михаїл, як не ангел, приданий людям? Адже і до Мойсея [господь]
говорить: «Не піду я з вами в путь, тому що ви є люди з упертою
шиєю, але ангел мій піде з вами» [26].

Отак же й тепер, з божою поміччю, молитвами святої богородиці і святих ангелів, вернулися руськії князі до себе зі славою великою, [що дійшла] до своїх людей і до всіх країв далеких — себто
до Греків, і Угрів, і Ляхів, і Чехів, допоки і до Риму [не] прийшла,
на славу богові завжди, і нині і вічно во віки. Амінь.

Того ж року преставилася княгиня *Анна*, [удова] Всеволодо-
7.X 1111 ва, місяця жовтня у сьомий день, і покладена була в [церкві] святого Андрія [Первозваного], в монастирі.

Того ж року преставився Іоанн, єпископ чернігівський, місяця
23.XI 1111 листопада у двадцять і третій [день].

У РІК 6620 [1112], індикта [5]. Ярослав, син Святополків,
ходив на Ятвяги і переміг їх. І, прийшовши з війни, він послав [сва-

[25] Даниїл X, 1—21; у цьому тлумаченні Іпполита виклад матеріалу подано не в біблійній послідовності; частини тексту в Біблії нема.
[26] Вихід XXXIII, 2, 3.

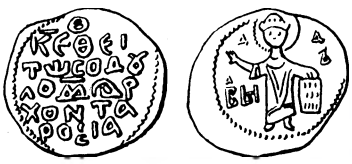
247. Сережки. Птахи, посередині «дерево життя». Золото, перегородчаста емаль. XII ст.

тів] *до* Новгорода, і взяв Мстиславову дочку, Володимирову онуку,
Неділя 12.V 1112 собі за жону місяця травня у дванадцятий [день]. А приведена вона
29.VI 1112 була [до города Володимира місяця] червня у двадцять і дев'ятий [день] [1].

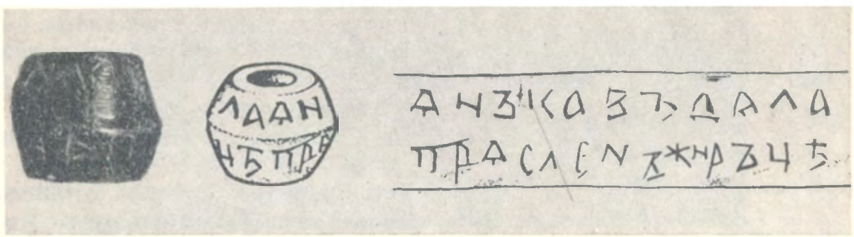
203 Того ж року повели Володимирівну Єфимію в Угри за короля [Коломана] [2].

Того ж року преставився Давид Ігоревич, місяця травня у два-
25.V 1112 дцять і п'ятий [день]. І покладено було тіло його у двадцять і дев'я-
29.V 1112 тий [день] у церкві святої Богородиці Влахернській на Клові.

У тім же році преставилася Янка, дочка Всеволодова, сестра
3.XI 1112 Володимира, місяця листопада у третій день. Вона покладена була в церкві святого Андрія [Первозваного], що її спорудив був отець її. Тут бо вона і постриглася була, в церкві тій, дівою будучи.

248. Печать Давида Ігоревича.

249. Прясельце Янки Всеволодівни (?).

Наприкінці ж сього року поставили Феоктиста, ігумена печер-
Неділя 12.I 1113 ського, єпископом у Чернігів, місяця січня у дванадцятий день,
Неділя 19.I 1113 а посаджено його на столі в дев'ятнадцятий [день]. І рад був князь Давид [Святославич] і княгиня [Феодосія] [3], бо він був її отцем духовним. І бояри, і всі люди радувалися, бо перед ним був єпископ [Іоанн] недужий, і не міг він служити, а лежав у болісті двадцять і п'ять літ [4]. Тому-то князь і люди жадали єпископської служби, і радувалися вони, славлячи бога.

Оскільки ж се так сталося і братія [печерська] була без ігумена, [то] зібралася братія вся, і нарекли вони в себе ігуменом Прохора, попа, і звістили про нього митрополита [Никифора] і князя Святополка. І з радістю повелів князь митрополитові поставити *його*, і був він поставлений м'ясопусної неділі в неділю [5], місяця
Неділя 9.II 1113 лютого в дев'ятий день. І так увійшла в піст братія з ігуменом.

У РІК 6621 [1113]. Було знамення в сонці о першій годині дня. Було видно всім людям: зосталося сонця мало, як [серп] місяця
19.III 1113 вниз обома рогами, місяця березня в дев'ятнадцятий день, а місяця у дев'ятий [круг] [1].

Сі ж знамення бувають не на добро. Знамення в сонці і в місяці або звіздами бувають не по всій землі; але якщо в котрій-небудь землі буде знамення, то земля [його] й бачить, а інша земля не бачить. Так оце колись, у дні Антіоха, [царя сірійського], були знамення в Єрусалимі: приключилось з'являтися [вершникам], що
166 до н. е. гасали на конях у повітрі при оружжі і потрясали оружжям [2]. Та

1112

[1] Невідома на ім'я дочка Мстислава Володимировича була третьою жоною Ярослава (Ярославця; за актовими печатями, його хрестильне ім'я — Іван) Святополковича; першою (за угорськими джерелами) була невідома на ім'я дочка угорського короля Ласло І Святого; другою (за польськими документами) — невідома на ім'я дочка польського князя Владислава І Германа. Третю жону Ярослав вигнав у 1118 р., і про це, хоч невиразно, далі говориться в Іп. (див. прим. 1 до 1118 р.).

[2] Шлюб цей не був щасливим. Коломан (Кальман), тридцятивосьмилітній удівець, один із найосвіченіших монархів свого часу, горбатий, косоокий, патлатий, кульгавий, заїка, що страждав від болю голови, звинуватив свою другу жону Єфимію в невірності і через кілька місяців після шлюбу відіслав її до батька Володимира Мономаха, і в Києві вона народила сина Бориса. Цей Борис пізніше вів затяту боротьбу за угорський престол, одружившись, як доводять, із родичкою візантійського імператора Іоанна II Комнина і його жони Піроски-Ірини, дочки угорського короля Ласло І Святого. Загинув Борис 1154 р. в одній із битв од стріли якогось із власних половців, котрих він очолював.

[3] Ім'я — з Любецького синодика.

[4] Мабуть, не 25, а 20, бо інакше Іоанн не міг би бути присутнім на перенесенні мощей Феодосія Печерського 14 серпня 1091 р.

[5] В Іп. і Хл. «недѣлѣ масленоѣ в четвергъ», але в 1113 р. на 9 лютого припадав недільний день м'ясниць.

1113

[1] Затемнення сонця літописець датує не лише за юліанським календарем, але й за календарем місячним; в Іп. помилково додано «к» (20) після «ѳ» (9).

[2] Про це знамення-міраж говорилося під 1065 р.

250. Печать Святополка-Михайла Ізяславича.

251. Георгій Побідоносець та Феодор Стратилат. Шиферний рельєф із Михайлівського Золотоверхого собору.

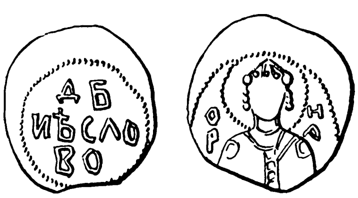
се було в Єрусалимі тільки, а по інших землях не було сього. Оскільки знамення було в сонці, воно провіщало Святополкову смерть.
204

6.IV 1113 Після цього бо приспів празник Пасхи, і празнували його, а після празника розболівся князь. А преставився благовірний князь *16.IV 1113* Михайло, званий Святополком, місяця квітня в шістнадцятий день за Вишгородом [3]. І привезли його в човні *до* Києва, і, опрятавши тіло його, положили *його* на сани. І плакали за ним бояри і дружина його вся, [і], співавши над ним належні співи, поклали *його* в церкві святого Михайла *Золотоверхій*, що її він сам був спорудив. А княгиня його [Варвара] [4] велике розділила багатство монастирям, і попам, і убогим, так що дивувалися всі люди, бо такої милості ніхто [не] може вчинити.

17.IV 1113 А назавтра, в сімнадцятий день, кияни вчинили раду [і] послали [послів] до Володимира [Всеволодовича в Переяславль], говорячи: «Піди, княже, на стіл отчий і дідній». Це почувши, Володимир вельми тужив, але не пішов, горюючи за братом. Кияни тим часом розграбували двір Путяти [Вишатича], тисяцького, і пішли на жидів, і розграбували їх.

252. Нестор Солунський та Дмитрій Солунський. Шиферний рельєф із Михайлівського Золотоверхого собору.

253. Печать Варвари-Ірини, жони Святополка Ізяславича.

[3] У Татіщева Святополк Ізяславич має таку характеристику: 〈«Сей великий князь на зріст був високий, сухий, волосся рудувате і пряме, борода довга, зір гострий. Був читальником книг і вельми пам'ятливим, і те, що було за багато літ, міг розказати, як написане. Через недуги ж мало їв; і досить рідко, та й то через принуку інших, упивався. До війни охочим не був і хоча на кого скоро гнівався, але скоро [це] й забував. При цьому був вельми сріблолюбним і скупим, задля чого жидам багато вольностей супроти християн дав і через що багато християн торгу і ремесел було позбавлено. Наложницю свою взяв за жону, і так її любив, що без сліз на малий час розлучитися не міг, і, багато її слухаючись, від князів терпів ганьбу, а часто й шкоду зі співчуттям. І коли б Володимир його не охороняв, то Святославичі давно б позбавили його Києва»〉.

[4] За даними акафіста св. Варварі, третя (рахуючи нешлюбну) жона Святополка мала ім'я Варвара і була вона дочкою візантійського імператора Олексія I Комнина; в синодику Михайлівського Золотоверхого монастиря, де Варвару було поховано, вона названа Іриною; це, можна думати, її друге ім'я, котре вона дістала на Русі, вийшовши заміж. Вона ж привезла до Києва з Константинополя мощі св. Варвари, які також перебували в Михайлівському монастирі,— для християнізованої Русі це був факт високого престижу.

І послали знову кияни [послів] до Володимира, говорячи: «Піди, княже, *до Києва*. Бо якщо ти не підеш, то знай, що багато зла підніметься, і тоді [будуть] не Путятин двір, ні соцьких, але й жидів грабувати, а далі й підуть на ятрівку твою [5], і на бояр, і на монастирі. І будеш ти одвіт мати, княже, якщо ото монастирі розграбують».

Отож, це почувши, Володимир пішов у Київ.

[5] Тобто на жону брата, удову Святополка Ізяславича, цю саму Варвару.

[6] За Татіщевим, Володимир Мономах посадив у Смоленську разом з Вячеславом ще іншого сина ⟨Гліба⟩, невідомого з інших джерел, якого в 1118 р. перевів до Переяславля.

[7] Дочку Володаря Ростиславича; за генеалогічними дослідженнями, жоною Володаря була невідома на ім'я дочка якогось поморського князя.

Початок княжіння Володимира, сина Всеволодового

Неділя 20.IV 1113

Володимир Мономах сів у Києві в неділю. Зустріли ж його митрополит Никифор з єпископами [Лазарем, Феоктистом та Амфілохієм] і з усіма киянами з честю великою. [І] сів він на столі отця свойого і предків своїх, і всі люди раді були, а заколот улігся.

254. Печать Володимира-Василія Всеволодовича Мономаха.

Половці ж, почувши про смерть Святополкову і зібравшись, прийшли до [города] Вира. Володимир тоді, зібравши синів своїх і синівців, пішов до [річки?] Виру і з'єднався з Олегом [Святославичем]. А половці втекли.

Того ж року посадив [Володимир] сина свого Святослава в
205 Переяславлі, а [другого сина], Вячеслава, в Смоленську [6].

14.IX 1113

У сей же рік преставилася ігуменя Лазаревого монастиря, свята життям, місяця вересня в чотирнадцятий день, живши шістдесят літ у чернецтві, а од народження дев'яносто літ і два.

11.IX 1113

У сей же рік узяв Володимир за сина свого Романа Володарівну [7], місяця вересня в одинадцятий день.

У сей же рік Мстислав [Володимирович] заклав кам'яну церкву святого Миколи [Мирлікійського] на княжім дворі коло торговища *в* Новгороді.

Того ж року посадив [Володимир] сина свого Ярополка в Переяславлі [8].

[8] Це речення повинно б стояти на початку 1114 р. після відомостей про смерть Святослава Володимировича у Переяславлі.

6.I 1114

[У] тім же році поставили Даниїла єпископом [у город] Юр'єв, а в Білгород — Микиту [9].

16.III 1114

207 **У РІК 6622 [1114].** Преставився Святослав, син Володимирів, місяця березня *в* шістнадцятий [1] день, і покладений був у Переяславлі, в церкві святого Михайла; тут бо отець дав йому стіл, вивівши його із Смоленська.

[9] Після цього в Іп. незаповнені три з половиною стовпці (с. 205—206); далі текст переписано третьою рукою.

1114

[1] У Лавр. «марта въ 17».

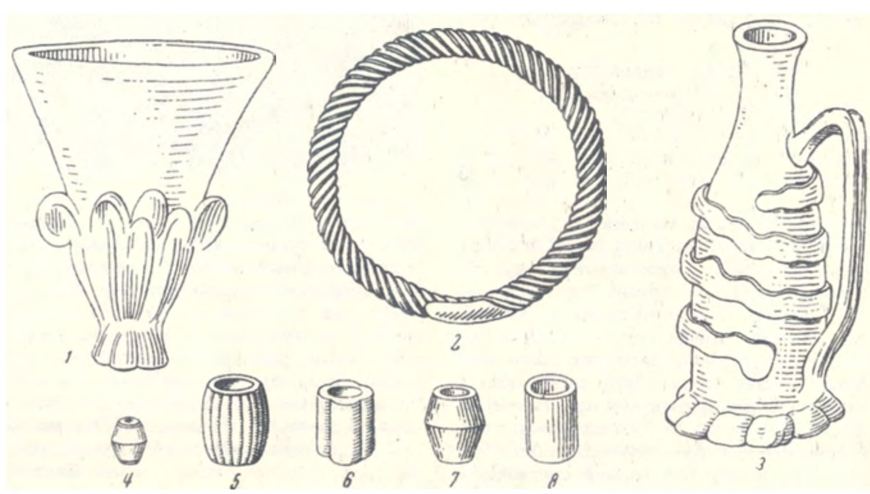
У сей же рік Мстислав заклав Новгород, більший од попереднього.

У сей же рік, при князі Мстиславі, закладена була Ладога із каменю на насипу Павлом-посадником.

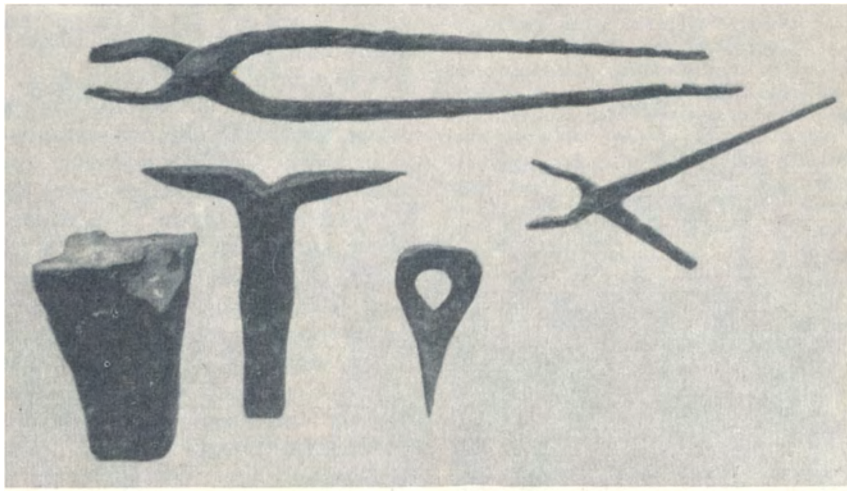
Коли я прибув у Ладогу, [то] мені розповіли ладожани: «Якщо тут буває коли великий дощ, то знаходять діти наші очка скляні, і малі [і] великі, провірчені, а інші коло Волхова підбирають, тому що їх

255. Миколо-Дворищенський собор у Новгороді. 1113 р.

256. Скляні вироби. 1,3 — посуд; 2 — браслет; 4—8 — буси.

257. Ковальські інструменти. Ковадла. кліщі, зубило. Родень.

виполіскує вода»[2]. Із них ото я взяв більше ста, і є вони різні. Коли ж я сьому дивувався, вони сказали мені: «Се не дивно. І досі *в нас* є ще старі мужі, *що* ходили за Угру і за Самоїдь, котрі самі бачили в опівнічних краях: спаде *великий* дощ, і в тім дощі спаде маленька вивірка, ніби щойно народжена, а виросши, вони розходяться по землі. А іще буває інший дощ, і спадають у ньому оленятка маленькі, і виростають вони, і розходяться по землі». Сьому ж мені є свідком Павло ладозький і всі ладожани.

276—282

Якщо ж хто сьому віри не йме, хай прочитає «Хронограф»[3]. У цесарювання Проба[4], [володаря римського], коли [якось] був дощ і гроза велика, випала пшениця, з водою многою змішана, і, її зібравши, [люди] насипали великі засіки. Так само *і* при Авреліані, [цесареві римському], крихти срібні випали, а в Африці упали три камені превеликі[5].

174

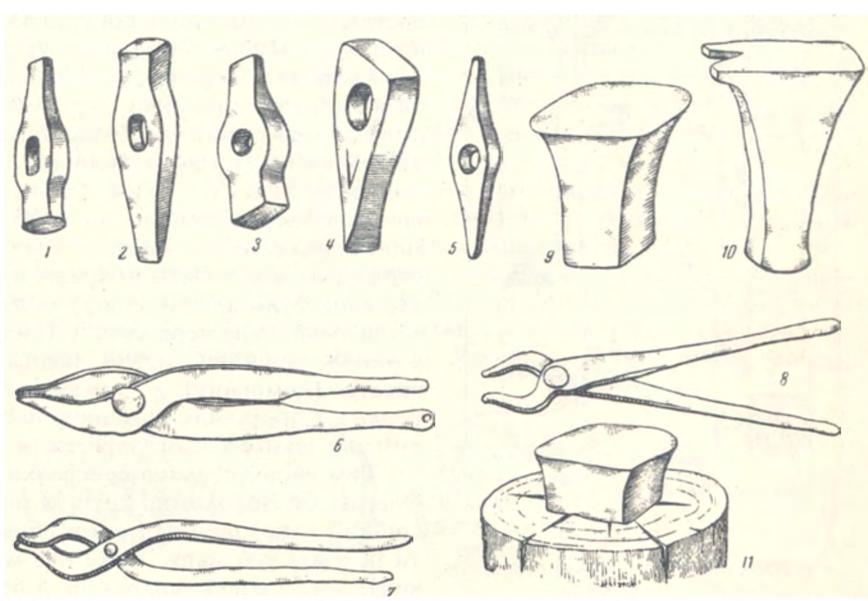
«А після того, як був потоп і розділено народи, став царствувати спершу Местром із роду Хамового, по ньому — Гермес, після нього — Гефест,— бо так Сварога назвали єгиптяни. Коли сей Гефест царствував у Єгипті, [то] в час царювання його упали кліщі з неба. [І] стали [єгиптяни] кувати оружжя, бо раніше від того вони палицями і камінням билися. Той же Гефест закон установив жінкам: виходити заміж за одного чоловіка і поводитись стримано. А якщо [котра] перелюбство чинить — він повелівав скарати [її], за що прозвали його богом Сварогом. Бо раніш від сього жінки чинили

[2] Поселення Ладога існувало вже у VIII ст., і в X—XI ст. серед культурних шарів двохсотлітньої давності ладожани знаходили скляні намистини. Автор, що говорить про себе «я»,— це третій літописець, невідомий на ім'я.

[3] Ідеться про руський компілятивний «Хронограф за великим викладом», оснований на «Хроніках» Амартола та Іоанна Малали.

[4] В Іп. хибно «право».

[5] Текст узято з «Хроніки» Амартола через згаданий «Хронограф».

258. Ковальські інструменти.
1,2 — молотки-ручники;
3,4 — молотки-сікачі;
5 — молоток для тонкої роботи;
6—8 — кліщі; 9 — ковадло просте;
10 — ковадло з розтрубом;
11 — ковадло на колоді.

блуд, з ким ото [яка] хотіла, і займалися вони блудом, як скотина.
208 Коли | вона народжувала дитя, [то] оддавала [його] тому, котрий був їй люб: «Се твоє дитя». А він справляв празник *і* приймав [його]. Гефест же цей закон одмінив і встановив одному мужеві одну жону мати, а жінці за одного чоловіка виходити заміж. Якщо ж хто [це] переступить, нехай вкинуть його в піч огненну. Через це прозвали його Сварогом, і восхваляли його єгиптяни» [6].

«А після цього царствував син його, на ймення Сонце,— що його зовуть Дажбогом,— сім тисяч і чотириста і сімдесят днів,— себто буде двадцять з половиною літ. Єгиптяни бо не знали іншого числення: ті по місяцю числили, а другі [...] [7] днями вели лік рокам; число ж дванадцять місяців вони узнали потім, відтоді, як стали люди данину давати царям. Цар Сонце, син Сварогів [8], себто Дажбог, був же мужем сильним. Почувши від когось [про] одну жону з єгиптян, що була багатою і грановитою, і про одного, який, захотівши блудити з нею, шукав її, намагаючись узяти її, він, [цар Сонце], не бажаючи порушити закону отця свого Сварога, узяв із собою кількох мужів своїх [і], узнавши час, коли вона перелюбствує, вночі напав на неї. Він не застав [того] мужа з нею, а її знайшов, коли вона лежала з іншим, з яким ото хотіла. Отож, схопивши її, він, [цар Сонце], і мучив [її], і послав водити її по землі з ганьбою, а тому перелюбникові одсік [голову]. І настало непорочне життя по всій землі Єгипетській, і стали *його* прославляти» [9].

Та ми не будемо наводити [цю] розповідь, а скажімо з Давидом: «Усе, що схотів, те сотворив господь на небі і на землі, в морі і в усіх безоднях, здіймаючи хмари од краю землі» [10]. Бо це й був кінець землі, що про нього ми сказали раніш [11].

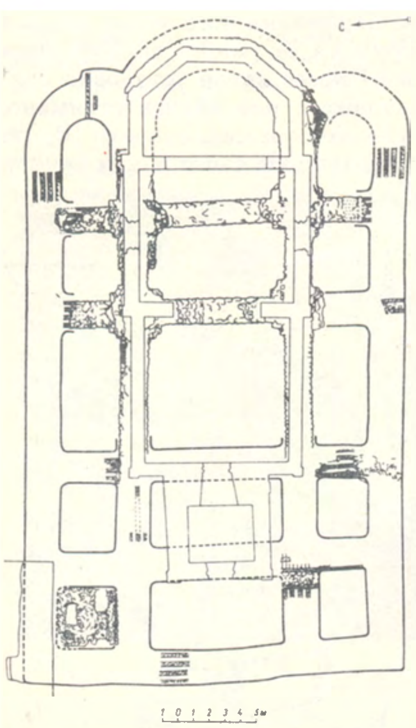
259. Рештки фундаменту церкви Бориса і Гліба у Вишгороді. 1115 р.

У РІК 6623 [1115], індикта 8. Зібралися брати, руськії князі, Володимир, званий Мономахом, син Всеволодів, і Давид Святославич, і Олег, брат його, і надумали вони перенести мощі Бориса і Гліба; бо вони спорудили були їм обом [у Вишгороді] церкву кам'яну на похвалу і почесть мощам їхнім і щоб положити [їх тут].

Неділя 2.V 1115

209 Спершу ж освятили | церкву кам'яну, [місяця] травня в перший день, у суботу, а назавтра, у другий день, перенесли святих.

І було зборище велике народу, що зійшовся з усіх сторін. [Прибув] митрополит Никифор з усіма єпископами — з Феоктистом чернігівським і з Лазарем переяславським, з єпископом [1] Микитою білгородським і з Даниїлом юр'євським, і з ігуменами — з Прохором печерським, і з Сильвестром, [ігуменом] святого Михайла [Видобицького], і Сава [був, ігумен] святого Спаса [на Берестовім], і Григорій, [ігумен] святого Андрія [Первозваного, і] Петро кловський та інші ігумени, і освятили вони церкву кам'яну. А коли вони одспівали обідню, вони обідали в Олега [Святославича] і пили. І було вгощання велике, і годували убогих і прочан три дні.

260. План фундаменту церкви Бориса і Гліба у Вишгороді.

А як настав ранок, митрополит, *і* єпископи, *і* ігумени облачилися в святительські ризи і, свічі запаливши, з кадилами запахущими прийшли до гробниць обох святих. І взяли раку Борисову, і встановили її на повіз, і поволокли [його за] вірьовки князі і бояри. Ченці попереду ішли зі свічами, попи за ними ішли, тоді ігумени, тоді єпископи перед домовиною, а князі з домовиною ішли межи оградами. І не можна було везти [її] через множество народу: вони ламали ограду, а інші навіть покрили були городські стіни і забрала, аж страшно було видіти [таку] силу народу. І повелів Володимир, ріжучи паволоки, мережива [2], [кидати їх і] біль [2] розкидати народу, а також срібняки кидати людям, які сильно налягли,— аби легко внести [домовину] в церкву,— *і тоді ледве змогли ввезти* [її] *в церкву*. І поставили домовину посеред церкви, і пішли по Гліба. Таким же чином і сього привезли і поставили коло брата.

Тим часом сталася суперечка межи Володимиром і Давидом та Олегом, бо Володимир хотів їх поставити посередині церкви і терем срібний спорудити над ними обома, а Давид і Олег хотіли поставити їх у дві закомари [3]. «Де ото мій отець назначив»,— *сказав* [Давид],— на правій стороні, де й були зроблені їм закомари. І сказав

[6] Наведений уривок — це кінець першої книги «Хроніки» Малали зі вставкою з четвертої книги, почипаючи від слів «за що прозвали його» до «піч огненну»; античних богів Малала виводить у ролях земних правителів-царів; текст Малали доповнено руськими відомостями, при цьому в староруському оригіналі деякі назви перекручено (Гермес — Еремия, Гефест — Феост).

[7] Тут в Іп. прогалина, для вставки числа.
[8] *Геліос* (бог сонця), за грецькою міфологією, був сином титана Гіперіона і титаніди Тейї, а не бога вогню Гефеста (Сварога).
[9] Наведений текст (від слів «А після цього...») — початок другої книги «Хроніки» Малали.
[10] Псалом CXXXIV, 6, 7.
[11] Тобто попереду, де йшлося про землі за Угрою і Самоїддю.

261. Знамення в сонці. Мал. XIII (XV) ст.

митрополит і єпископи: «Киньте жереб. Хай де зволять мученики, тут їх і поставимо». І на це була згода. І поклав Володимир свій же-
210 реб, а Давид і Олег свій жереб на святім | престолі, і вийнявся жереб Давидів і Олегів. І поставили їх у дві закомари тії на правій стороні, де нині вони обидва лежать. Перенесені ж були святі мученики [місяця] травня у другий день із дерев'яної церкви в кам'яну *у* Вишгороді.

Вони оба є славою князів наших і заступниками землі Руської, що знехтували славою світу сього, а Христа возлюбили. Вони зволіли по стопах його іти, овчата Христові добрії, які, коли їх тягли на заколення, не противились, ні втекли од насильної смерті і тому із Христом воцарилися у вічній радості. І, дар зцілення прийнявши од Спаса нашого Ісуса Христа, вони щедро подають [його] недужим, які з вірою приходять у святий храм їхній, поборників отчизни своєї.

Князі ж, і бояри, і всі люди празникували три дні. І воздали вони хвалу богові і обом святим мученикам, і тоді розійшлися кожен до себе.

· Володимир же окував обидві домовини сріблом і злотом і прикрасив гробниці їх, і так само й закомари покував він сріблом і злотом. І поклоняються їм люди, просячи прощення гріхів.

У сей же рік було знамення: щезло сонце і стало, як місяць, про що говорять невігласи: «Сонце хтось з'їдає».

У сей же рік преставився Олег Святославич, місяця серпня в перший [4] день, а в другий [день] він похований був [у Чернігові] в [церкві] святого Спаса, коло гробу отця свого Святослава.

Того ж року *Володимир* спорудив міст через Дніпро.

У РІК 6624 [1116]. Приходив Володимир на Гліба [Всеславича], бо Гліб пустошив був Дреговичів і [город] Слуцьк спалив. І не каявся він про це, ні покорявся, а ще проти Володимира говорив, осуджуючи його. Володимир тоді, надіючись на бога і на справедливість, пішов до Мінська [1] із синами своїми, і з Давидом Святославичем, і [з] Ольговичами. І взяв Вячеслав [Володимирович городи] Ршу і Копис, а Давид із Ярополком [Володимировичем]

1115

[1] В Іп. і Хл. хибно «с попомъ».
[2] В Іп. «орници»; у Лавр. «орничѣ»; очевидно, слово походить від грецького ὄρνα — кайма, облямівка. Перед цим у Лавр. ще стоїть «фофудью» (див. прим. 22 до 912 р.), але нема слова

2.V 1115

«рѣжючи»; біль, біла вивірка — горностай (див. прим. 1 до 859 р.).
[3] В Іп. «комару», у Хл. «в комору»,— тут, очевидно, ідеться про напівкруглі закомари, заглибини-ніші в стінах.
[4] У Лавр., очевидно, хибно,«въ 8 день», в Акад. «въ 18». Першою жоною Олега Святославича-«Гориславича» (за даними Любецького синодика і актових печатей, його хрестильне ім'я — Михайло) була, за цими ж даними, візантійська патриціанка Теофанія (Феофано) Музалон (Музалониса; див. ще прим. 3 до 1079 р.); другою — дочка половецького хана Осулука,— у літопису під 1146 р. хани Тюнрак і Камос Осулуковичі названі вуями (дядьками по матері) Олегового сина Святослава.

23.VII 1115

1.VIII 1115

28.I 1116

1116

[1] В Іп. і Хл. хибно «къ Смоленьску»; у Лавр. «к Мѣньску»; тут подано також дату виступу Володимира з Києва — 28 січня 1116 р.

262. Печать Олега-Михайла Святославича.

263. Печать Теофанії (Феофано) Музалон, жони Олега Святославича.

264. Інтер'єр Спаського собору в Чернігові.

узяв на добичу [город] Друцьк. А сам Володимир пішов до Мінська [1].

І заперся Гліб у городі, а Володимир почав ставити хижу коло табору свого, навпроти города. Коли ж побачив [це] Гліб, ужахнувся він серцем. І став благати Гліб Володимира, шлючи од себе
211 послів. Володимир тим часом пожалкував за тим, що | проливається кров у пісні дні великого посту, і дав йому мир.

Березень 1116

Гліб же, вийшовши з города з дітьми і з дружиною, поклонився Володимиру. І мовили вони речі про мир, і обіцявся Гліб в усьому послухатися Володимира. Володимир тоді, усмиривши Гліба і провчивши його за все, дав йому Мінськ, а сам вернувся до Києва.

Ярополк же поставив город Желні [2] дручанам, яких він забрав був у полон.

У сей же рік Мстислав Володимирович ходив на Чудь з новгородцями і з псковичами і взяв город їхній, що зветься Медвежа Голова. І погостів вони узяли без числа, і вернулися до себе з великою добичею.

У сей же рік пішов цесаревич [грецький] Леон *Діогенович* [3], зять Володимирів, на кир Олексія [Комнина], цесаря [грецького]. І здалося йому декілька городів дунайських, а в Дерестрі-городі підступно вбили його два сарацини, послані цесарем, місяця серпня в п'ятнадцятий день.

15.VIII 1116

У сей же рік князь великий Володимир послав [воєводу] Івана Войтишича і посаджав посадників по Дунаю [4].

У сей же рік послав Володимир сина свого Ярополка, а Давид [Святославич] сина свого Всеволода на Дон [5], і взяли вони три городи: Сугров, Шарукань, Балин [6]. Тоді ж Ярополк привів собі жону [Олену], красиву вельми, яського князя дочку, взявши [її] в полон.

[У] тім же році і Предслава Святославівна, черниця, преставилася [7].

[У] тім же році ходив Вячеслав [Володимирович] на Дунай з [посадником] Фомою Ратиборичем. Та, прийшовши до [города] Дерестра і не досягнувши нічого, вони вернулися.

[2] В Іп. і Хл. хибно «Желъди», «желди»; у Лавр. «Желни».

[3] Додано з Лавр.; за Леона було видано дочку Володимира Всеволодовича Марію-Марицу.

[4] За Татіщевим, Володимир хотів відомстити Олексієві І Комнину за смерть свого зятя Леона Діогена і зятів уділ задержати для свого внука Василька (див. ще прим. 3 до 1136 р.).

[5] В обох випадках ідеться про Сіверський Донець.

[6] У Лавр. «Галинъ (хибно), Чешюевъ и Сугровъ».

[7] У Татіщева Предслава (в Іп. і Хл. хибно «Предъславна») названа королевою, розуміється, угорською. Справді, тодішній угорський король Ласло І Святий овдовів, як свідчать угорські джерела, 1090 р., і його другою жоною (невідомою з інших джерел) могла бути Предслава; після смерті мужа (у 1095 р.) вона, природно, повернулася додому і постриглася в черниці. За польськими джерелами і за Татіщевим, у Святослава Ярославича була ще старша дочка Вишеслава (Вислава); близько 1065—1067 рр. її видали (чи заручили?) за князя, потім короля польського Болеслава Сміливого, який свого сина Мешка оженив 1088 р. на Мешковій двоюрідній тітці Євдоксії (?), дочці Ізяслава Ярославича і Гертруди-Олісави.

265. **Два сарацини убивають Леона Діогеновича. Мал. XIII (XV) ст.**

У сей же рік билися половці з торками і з печенігами коло Дону [5]. І рубалися вони два дні і дві ночі, і прийшли в Русь до Володимира торки і печеніги.

У сей же рік преставився Роман Всеславич.

У сей же рік преставився Мстислав [Всеволодович], онук Ігорів.

[У] тім же році Володимир оддав дочку свою Огафію за Всеволодка [Давидовича].

266. **Ярополк Володимирович привів собі жону ясиню. Мал. XIII (XV) ст.**

1117

У РІК 6625 [1117]. Привів Володимир [сина свого] Мстислава з Новгорода [1]. І дав йому отець Білгород, а *в* Новгороді сів Мстиславич [Всеволод], син його, внук Володимирів.

У сей же рік пішов Володимир на Ярослава *Святополковича* до [города] Володимира, [а з ним] і Давид Святославич [2], і Володар
212 [Ростиславич], і Василько [Ростиславич]. І обступи|ли вони його в городі Володимирі, і стояли шістдесят днів. І вчинив [Володимир]

[1] Із Новгорода Мстислав вийшов 17 березня 1117 р.

[2] В Іп. і Хл. хибно «Ольговичь»; можливо, треба читати «і Давид [Святославич, і] Ольговичі».

мир із Ярославом, бо Ярослав покорився і вдарив чолом перед стриєм своїм Володимиром. І, провчивши його за все [3], Володимир повелів йому до себе приходити: «Коли я тебе позову». І тоді в мирі розійшлися вони кожен до себе.

Тоді ж прийшли половці до Болгар [4]. І вислав їм князь болгарський пити з отрутою, і, пивши, Аєпа, [син Осіня?], та інші князі [половецькі] всі померли.

У сім же році преставився Лазар, єпископ переяславський,
6.IX 1117 [місяця] вересня в шостий [день] [5].

[У] тім же році прийшли біловежці [6] в Русь.

У сей же рік узяв Володимир за Андрія, [сина свого], онуку Тугоркана, [хана половецького].

У сей же рік потрусилася земля, [місяця] вересня у двадцять
26.IX 1117 і шостий [день].

Того ж року вивів Володимир із Мінська Гліба [Всеславича] [7] і церкву заклав на [ріці] Альті обом мученикам, [Борису і Глібу] [8].

Володимир послав сина [свого] Романа у [город] Володимир княжити [9].

15.VIII 1118 Того ж року помер кир Олексій [Комнин, цесар грецький], і взяв цесарство син його Іоанн.

У РІК 6626 [1118]. Вибіг Ярослав Святополкович із Володимира [в] Угри [1], і бояри його відступили од нього.

У сей же рік преставився Роман Володимирович [місяця]
6.I 1119 січня в шостий [день] [2]. І послав Володимир другого сина, Андрія, у Володимир княжити.

У РІК 6627 [1119]. Володимир забрав Мінськ у Гліба у Всеславича, *а* самого привів *до* Києва.

[У] тім же році преставився в Києві Гліб Всеславич, [місяця]
13.IX 1119 вересня у тринадцятий [день] [1].

У РІК 6628 [1120]. Юрій Володимирович ходив на Болгар по Волзі. І взяв він добичу велику, і полки їхні переміг, і, розоривши [їх], прийшов [у Ростов] по-здорову, з честю і славою.

Тоді ж послав Володимир Андрія, [сина свого], з поганими на Ляхів, і попустошили вони їх.

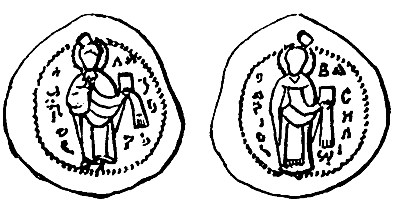
[У] тім же році преставився Ростислав, син Давидів.

Лютий — березень 1121 **У РІК 6629 [1121].** Прогнав Володимир берендичів із Русі. А торки і печеніги самі втекли.

[У] тім же році приходив Ярослав [Святополкович] із ляхами до [города] Червена при посадникові Фомі Ратиборичу. І вернулися вони назад, не досягнувши нічого.

Того ж року в Києві преставився митрополит Никифор, місяця
Квітень 1121 квітня.

10 і 24.III 1122 [213] І було знамення в сонці і *в* місяці одного місяця.

267. Печать єпископа переяславського Лазаря.

268. Печать митрополита Никифора І.

---

[3] За Татіщевим, Ярослав Святополкович збирався вигнати свою третю жону, дочку Мстислава Володимировича, онуку Володимира Мономаха (див. прим. 1 до 1112 р.).

[4] Ідеться про дунайських болгар.

[5] У Лавр. «въ 16 день» і додано, що 1 січня 1118 р. на його місце поставили Сильвестра, ігумена Видобицького Михайлівського монастиря, переписувача «Повісті минулих літ», яка й закінчується в Іпатському списку цим 1117 р.

[6] Тобто жителі Білої Вежі, або Саркела.

[7] Це речення тут не на місці, далі воно правильно вписане під 1119 р.

[8] На річці Альті 1015 р. було вбито Бориса.

[9] Це речення, як підтверджує Лавр., повинне закінчувати першу фразу під 1118 р. (стояти після слів «бояри його відступили од нього»).

1118

[1] У Лавр. «в Ляхы»; Ярослав, вигнавши свою третю жону і боячись Володимира Мономаха, утік і звертався по допомогу спочатку до угорських родичів, а потім до польських (див. ще прим. 1 до 1112 р. та прим. 3 до 1117 р.).

[2] У Лавр. «въ 15 день».

1119

[1] З Іп. відомо, що Гліб Всеславич залишив трьох синів — Ростислава, який був одружений із Софією, дочкою Ярослава Святополковича, а також Володаря (жона якого невідома) і Всеволода.

269. Половецька жіноча статуя.

270. Торки і печеніги втікають з Русі. Мал. XIII (XV) ст.

І княгиня [Христина, жона] Мстислава [Володимировича],
18.I 1122 померла місяця січня у вісімнадцятий [день] [1].

Того ж року [Володимир] заклав церкву святого Іоанна [Предтечі (?)] в Копиревім кінці.

У РІК 6630 [1122]. Одведена 〈Добродія〉 Мстиславна в Греки за цесаря [грецького Олексія] [1].

І митрополит Микита прийшов із Греків.

9.IX 1122 І Даниїл, єпископ юр'євський, помер.

І Амфілохій, єпископ володимирський, помер.

І земля потряслася трохи.

І Володаря [Ростиславича] схопили підступно ляхи, Василькового брата [2].

У сей же рік привели з Новгорода Мстиславові [Володимировичу] другу жону, 〈Любаву〉 Дмитрівну, онуку Завидову.

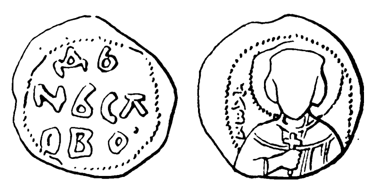
У РІК 6631 [1123]. Преставився Давид Святославич [у] Чернігові, і сів [тут] замість нього Ярослав, брат його.

12.IV 1123 Того ж року преставився Сильвестр, єпископ переяславський.

6.VIII 1123 І Феоктист, єпископ чернігівський, преставився.

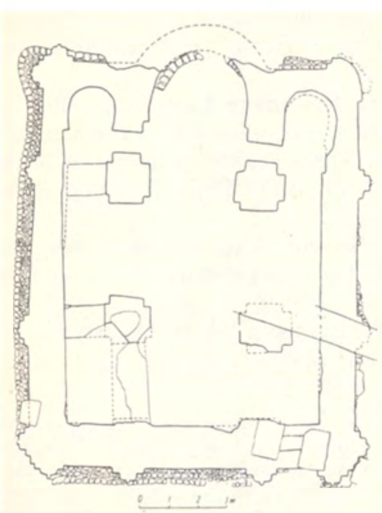

271. Печать Христини, жони Мстислава Володимировича.

272. Печать Давида Святославича.

Того ж року поставили Симеона єпископом [у город] Володимир.

273. План фундаменту церкви Іоанна (Предтечі?) в Копиревім кінці у Києві.

1121

[1] За датськими джерелами, Христина була дочкою шведського короля Інге Стенкільссона.

1122

[1] Дочка Мстислава Володимировича, за Татіщевим, 〈Добродія〉, по-грецькому — Євпраксія, була видана, згідно з дослідженнями, заміж за Олексія Комнина (одержавши після шлюбу ім'я Ірина), який був сином і співправителем батька — візантійського імператора Іоанна II Комнина. З інших іноземних династичних зв'язків Мстислава відомо (за датськими джерелами), що його дочка Інгеборг була жоною принца датського, короля бодричів Кнута Лаварда, сина датського короля Еріка I Ейєгода (Доброго), і матір'ю датського короля Вальдемара I Великого. Ще інша дочка Малфрідь у першому шлюбі була за норвезьким королем Сігурдом I Магнуссоном, а овдовівши, вийшла вдруге заміж за датського короля Еріка II Емуна, брата Кнута Лаварда.

[2] Див. про це прим. 5 до 1145 р.

⟨15.V 1123⟩

[У] тім же році прийшов Ярослав Святополкович з уграми, і з ляхами, і з чехами, і з Володарем та Васильком [Ростиславичами] до [города] Володимира. І безліч воїв було з ним, і обступили вони город Володимир. Андрій [Володимирович] перебував тоді в ньому, а Володимир [Мономах] не поспів із Києва з Мстиславом, сином своїм.

Неділя 20.V 1123 [1]

1123

І коли настав недільний день, під'їхав Ярослав близько до города, всього утрьох, рано в неділю. І, їздячи під стінами города, сперечався він з людьми [і] князем Андрієм, бо розгордівся, надіючись на безліч воїв, і так говорив Андрієві і городянам: «То є город мій. Якщо ви не одчинитеся, ні вийдете з поклоном, то побачите: завтра я піду приступом до города і візьму город».

Андрій же мав надію велику на бога з усіма людьми своїми, і на молитву отця свого він надіявся. І коли ще той [Ярослав] їздив під городом, вийшли двоє ляхів на узвіз угорі і тут лягли сховавшись. І поїхав Ярослав, посперечавшись, од города, і коли був він в узвозі, де ото два ляхи ті підстерігали його, вони, зсунувшись в узвіз, ударили його списом [2]. І насилу умчали його, ледве живого, і на ніч він помер.

Ніч на 21.V 1123

І так умер Ярослав один [3] серед такої сили воїв, через велику
214 гордість його, тому що не мав він на бога надії, а надіявся на безліч воїв.

Угри ж, і ляхи, і Володар, і Василько розійшлися кожен до себе, а до Володимира з благанням і з дарами послали послів, *аби простив він їм, що вони осмілились на нього* [4] [піти].

Володимир же прославив бога за таке чудо божеє і за поміч його. Дивись, як подолав [бог] гордість, і ще він [це] зробить у гніві, як нагородить він смирення! Як ото Писання говорить: «Всяк, хто возноситься серцем,— мерзота перед богом» [5]. Решту, дружино і браття, [самі] розумійте: за котрим єсть бог — чи за гордим, чи за смиренним. Бо коли Володимир іще в Києві перебував, коли збирав він воїв многих, він молив бога щодо насильства і щодо гордості Ярослава, бо він же Мстислава послав був перед собою до [города] Володимира з малим [числом] воїв, а сам збирався піти услід за ним усім військом. І була велика поміч божая благовірному князю Володимиру із його синами за достойне його життя і за смирення його. А той [Ярослав], молодим будучи, заносився перед стриєм своїм, а також перед тестем своїм Мстиславом. Дивіться, браття, який благий бог і милостив до смиренних і до праведних, дбаючи і помщаючи за них, «тому що гордим господь бог противиться силою своєю, а смиренним же дає благодать» [6].

[1] Це число виведене з попередньої татіщевської дати ⟨15. V 1123⟩.

[2] В Іп. «оскѣпомъ»; *оскіп* — вид списа, але своєрідність його археологічно поки що не вияснена.

[3] В Іп. далі виступають два його сини — Юрій-Георгій та Вячеслав; з генеалогічних досліджень, основаних на німецьких джерелах, відома його дочка Прибислава, яка була жоною західнопоморського князя Ратибора І.

[4] Додано з Воскр.

[5] Притчі Солом. XVI, 5.

[6] Притчі Солом. III, 34.

Субота 10.V 1124

У РІК 6632[1124]. Земля потряслася трохи, і впала церква велика святого Михайла в Переяславлі [місяця] травня в десятий [день], що її спорудив був і прикрасив блаженний єпископ Єфрем.

У тім же році одвели ляховицю до [города] Мурома за Давидовича Всеволода [1].

У сей же рік преставилася жона Ярослава Святославича.

23.VI 1124 *24.VI 1124*

У се ж літо було бездощів'я. Тоді ж погоріло Подолля все, напередодні святого рождення Іоанна Хрестителя і Предтечі. А на другий день погоріла Гора і монастирі всі, що їх [було] на Горі в городі [2], і жиди.

11.VIII 1124

[У] тім же році було знамення в сонці: надвечір [3] воно [стало] як місяць малий і мало не померкло [місяця] серпня в одинадцятий день.

28.II 1124 *19.III 1124*

У сей же рік помер Василько Ростиславич [4], а після нього пре-
215 ставився Володар, брат його старший.

1124

[1] За генеалогічними дослідженнями, князь польський Болеслав Кривоустий віддав невідому на ім'я дочку за Всеволода Давидовича, сина Давида Святославича; Всеволод сів у Муромі після того, як звідти пішов у 1123 р. до Чернігова його стрий Ярослав Святославич.

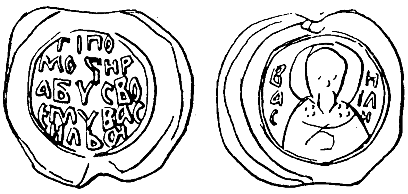
[2] За Лавр., на Подоллі і на Горі самих церков згоріло близько шестисот.

[3] У Лавр. уточнено: «въ 9 часъ дне».

[4] За Татіщевим, Василько від невідомої жони мав сина ⟨Ростислава⟩, або, за Длугошем, Григорія, а свого старшого сина ⟨Ігоря⟩ (в Іп. він виступає лише під хрестильним ім'ям Івана) оженив на ⟨Анні⟩, дочці Всеволода Ольговича; невідома на ім'я дочка, очевидно, Василька була, згідно з чеськими джерелами, жоною князя моравського (брненського) Вратислава, сина Ольдржиха і внука Конрада І.

274. Розкопки на Подолі в Києві. 1972 р.

275. Печать Володимира-Василія Всеволодовича Мономаха.

1124/5
28.II 1125

У РІК 6633[1125] [1]. Преставилася княгиня [Варвара, жона] Святополка [Ізяславича, місяця] лютого [у] двадцять і восьмий [день].

1125/6

У РІК 6634[1126]. Преставився благовірний князь, христолюбивий великий князь всеї Русі Володимир Мономах, що просвітив Руськую землю, наче сонце, промені пускаючи, і слава його розійшлася по всіх землях. А найбільше страшним він був для поганих, [цей] братолюбець, і нищелюбець, і добрий дбайливець за Руськую землю.

19.V 1125

Преставився він [місяця] травня в дев'ятнадцятий [день]. І, опрятавши тіло його, положили [його] у святій Софії, коло отця [його] Всеволода [1], співавши належні співи над ним. Священнослужителі ж, жалкуючи, тужили по святому і доброму князеві, [а] весь народ і всі люди за ним плакали, як ото діти за отцем або за матір'ю. Плакали по ньому всі люди і сини його Мстислав, Ярополк, Вячеслав, Юрій, Андрій, і внуки його.

І тоді розійшлися всі люди з жалобою великою. І так само й сини його розійшлися кожен у свою волость із тугою великою, туди, де ото він кожному з них роздав був волості.

276. Саркофаг Володимира Мономаха (?). Мармур.

1125

[1] З 6633 р. в Іп. розпочинається смуга ультраберезневих років, яка закінчується 6648 р. включно.

1126

[1] У Лавр., де подано ширшу характеристику Володимира Мономаха, тут говориться: «І посидів він у Києві на отчім столі тринадцять літ, і в рік 6633 од початку світу преставився, травня місяця в дев'ятнадцятий день, живши од народження свого сімдесят і три роки. Преставився він на [ріці] Альті, коло улюбленої церкви, що її він спорудив великими засобами [на честь Бориса і Гліба]. Сини ж його і бояри однесли його до Києва, і він покладений був у святій Софії коло отця свого».

У Татіщева характеристика Володимира Мономаха набагато яскравіша. До того, що «найбільше страшним він був для поганих», додано: ⟨«і любили його всі навколишні і підвладні йому. Він не був гордим, не возносився у своїх добрих ділах, а славу і честь за всі побіди воздавав насамперед богові, на нього одного надіявся, і за те бог йому престол помимо інших дарував і багатьох супротивників покорив. До всіх він був милостивим і щедрим на пожертви, у правосудді додержував законів, і хоча винних карав, але більше зменшуючи їх вину і прощаючи. З лиця був гарний, очі великі, волосся рудувате і кучеряве, чоло високе, борода широка, на зріст не вельми великий, але міцний тілом і сильний. У ратях вельми хоробрий і вмілий виладнувати війська. Він багатьох своїх ворогів переміг і покорив, сам же один раз біля Треполя був переможений, про що ніколи згадувати не міг, почасти від жалю за братом Ростиславом, який тоді втопився і якого він вельми любив, а почасти від сорому, що нелад Святополків його до цього спонукав. Володів Руссю 13, а всього жив 73 роки»⟩.

Початок княжіння Мстиславового в Києві

20.V 1125

Мстислав, старший син його, сів на столі в Києві замість отця свого [місяця] травня у двадцятий [день]. І коли почули це вороги-половці [про] смерть Володимирову, то присунулися до [городів] Баруча *і до Броньокняжа* [2], сказавши: «Візьмемо торків їхніх». Та була [про це] вість Ярополку [Володимировичу], і повелів він гнати [руських] людей і торків у Баруч і в інші городи. Вороги ж, наскочивши, не досягли нічого, *бог звів на ніщо їхній намір* [3], але, довідавшись, що Ярополк у Переяславлі, вони вернулися на Посулля пустошити.

[2] Додано з Лавр.

[3] Додано з Погод.

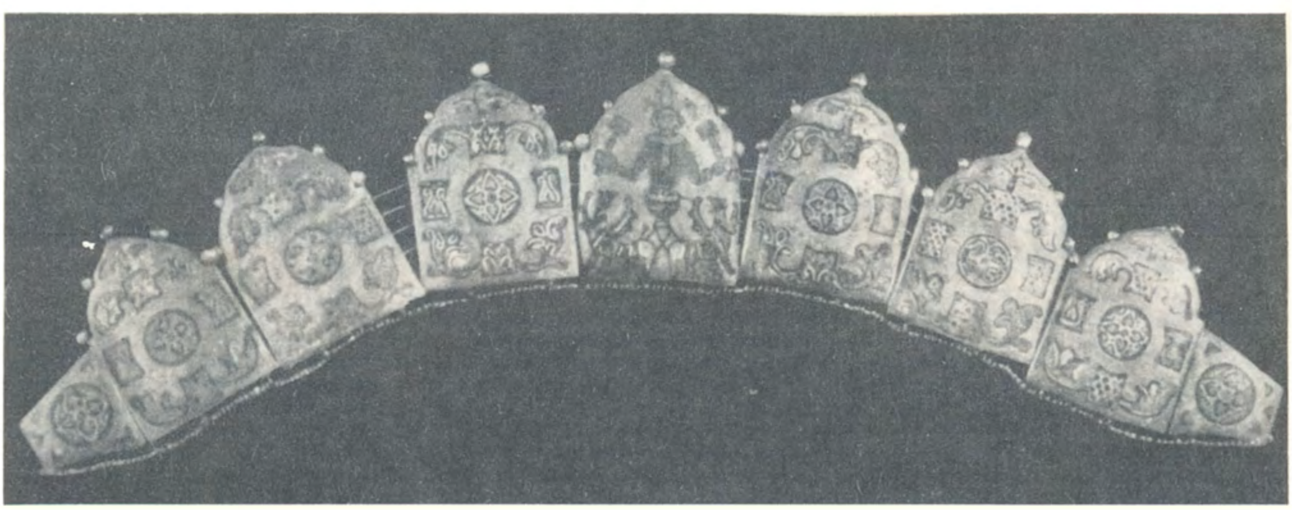

277. Мстислав Володимирович сідає на столі в Києві. Мал. XIII (XV) ст.

Князь Ярополк тим часом, укріпившись, пішов услід за ними з божою поміччю, не ждучи підмоги [ні] од брата [одного], ні од другого,— з [самими] тільки переяславцями він догнав їх *біля Полкстіня* [2]. [Половці], побачивши, що їх мало, вернулися назад і рушили, приготувавшись до бою, насупроти. І тоді благовірного князя корінь
216 і благовірний пагін Ярополк, призвавши [на поміч] ім'я боже і отця свого, з дружиною своєю дерзнув [на них]. І коли зітнулися оба полки, переможені були поганії силою чесного хреста і святим [архангелом] Михаїлом. Частину їх побили, а частина їх потопилася в ріках. І поміг йому бог і отця його молитва, і прославили бога всі люди за такий дар і поміч.

15.XI 1125

У сей же рік преставився ігумен святої Богородиці Печерського монастиря Прохор [місяця] листопада в п'ятнадцятий [день].

278. Золота княжа діадема з перегородчастою емаллю. XI—XII ст.

1126/7 9.III 1126 **У РІК 6635[1127].** Преставився митрополит Микита.

11.VII 1126 У сей же рік преставилася княгиня, [жона] Володимира [Мономаха], місяця липня в одинадцятий [день] [1].

2.VIII 1126 Того ж року потрусилася земля місяця серпня в другий [день] [2].

1127/8 **У РІК 6636[1128].** Ольгович Всеволод схопив стрия свого *Літо 1127* Ярослава [Святославича] в Чернігові, напавши на нього, а дружину його посік і розграбував. Мстислав же з Ярополком, [братом своїм], і з воями хотів іти на Всеволода із-за Ярослава. Всеволод тоді послав [послів] по половців, а Ярослава пустив *до* Мурома.

1127

[1] У Лавр. «июня въ 11 день»; ім'я і походження другої жони Володимира Мономаха поки що невідоме.

[2] У Лавр. «августа въ 1 день и въ часъ 8 нощи».

279. Ярослав Святославич кланяється Мстиславові Володимировичу. Мал. XIII (XV) ст.

Половців тим часом прийшло сім тисяч із [ханом] Осулуком [1], і стали вони коло Ратмирової діброви за [рікою] Виром, бо вони послали були послів до Всеволода. [Але] Ярополкові посадники, захопивши їх на [ріці] Локні, привели їх до Ярополка,— бо Ярополкові посадники були *по всій* [ріці] *Сейму* [2],— і половці, не діставши вісті од Ольговича, втекли до себе. А тому що Мстислав усе більше налягав на Всеволода, сказали йому: «Навів ти єси половців, а вони не досягли нічого». Всеволод тоді став благати Мстислава і бояр його. Підчуючи [їх] і дари даючи їм, він благав, і так пробув він *Зима 1127/8* [у Чернігові] все літо до зими. І прийшов Ярослав із Мурома до Мстислава, кланяючись йому, благаючи [і] кажучи: «Ти хреста єси цілував мені. Піди на Всеволода». Всеволод же ще більше благав Мстислава.

А в ті дні ігуменом [монастиря] святого Андрія був Григорій, якого раніш бо любив Володимир [Мономах], а поважав Мстислав і всі люди. Так той не дав Мстиславу стати раттю за Ярослава, ка-
217 жучи: «То | для тебе менший *гріх* [2] єсть, якщо, переступивши хресне цілування, ти на рать не встанеш, аніж кров пролити християнськую». І зібрався *весь* [2] собор ієрейський,— бо митрополита в той час не було,— і сказали вони Мстиславу: *«Хай* [2] на нас буде той гріх». І вчинив він волю їх, і відступив Мстислав од хресної клятви Ярославу, і журився тим усі дні життя свойого. Ярослав же пішов назад до Мурома.

Того ж року послав князь Мстислав із братами своїми многих [воїв] *на* [2] Кривичів чотирма путями: Вячеслава [Володимировича] із Турова, Андрія [Володимировича] з Володимира, Всеволодка [Давидовича] з Городна, Вячеслава Ярославича з Клеческа; їм повелів він іти до [города] Ізяславля. А Всеволоду Ольговичу повелів іти зі своїми братами на [город] Стрежев, до [города] Борисова. [Воєводу] Івана Войтишича він послав із торками, а сина *свого Ізяслава із Курська з його військом послав на* [город] *Логожськ, а другого сина* [2] свого Ростислава послав зі смольнянами до [горо-

1128

[1] В Іп. «селелукомъ»; у Лавр. «со селукомь»; в Акад. списку «со оселукомь».

[2] Додано з Лавр.

да] Друцька, сказавши їм: «В один день усім зробити напад, місяця серпня в одинадцятий день» [3].

11.VIII 1127

Та Ізяслав прийшов на день скоріш од братів, захопив людей із города [Логожська], і вони, перестрашившись, здалися. А ізяславці стали битися з Вячеславом і з Андрієм. Ізяслав тоді, переждавши два дні коло Логожська, рушив до Ізяславля до обох стриїв своїх [4], ведучи з собою Брячислава [Давидовича], зятя свого [5], який пішов був до отця свого [Давида Всеславича у Полоцьк], та, бувши посеред путі і устрашившись, не маючи змоги піти ні сюди, ні туди, пішов до шурина свого в руки і логожан привів, що їх вивів був із Логожська. І коли побачили ізяславці князя свого і логожан, яких узяли без шкоди, то вони здалися, сказавши Вячеславу: «Поклянись нам перед богом, що не даси нас на грабунок».

І настав вечір. Воротислав, Андріїв тисяцький, та Іванко, [тисяцький] Вячеславів, увіслали обидва отроків своїх у город, а на світанні, коли побачили всі вої, що ті взяли його, [Ізяславль], уночі, то ледве Мстиславів обоз уберегли [од воїв], і то силоміць,
218 б'ючись. І так вернулися вони з великою добичею.

А потім і новгородці прийшли з Мстиславичем із Всеволодом до [города] Неклоча. І тоді полочани, розгнівавшись, вигнали Давида [Всеславича] з синами. Узявши Рогволода [-Бориса Всеславича], вони пішли до Мстислава, просячи його собі за князя, і вчинив волю їх Мстислав. Узявши Рогволода, вони повели його до Полоцька.

23.XII 1127

[У] тім же році преставився Ізяслав Святополкович, місяця грудня у двадцять і третій [6] [день], а похований був [у] двадцять і четвертий день.

1128/9

У РІК 6637[1129]. Преставився князь полоцький Борис [-Рогволод Всеславич].

Весна 1128

У сей же рік була вода велика, вона потопила людей, і хліба, і доми знесла.

Того ж року Мстислав, син Володимирів, заклав у Києві кам'яну церкву [монастиря] святого Феодора [Тірона].

[3] У Лавр. «въ 4 день».

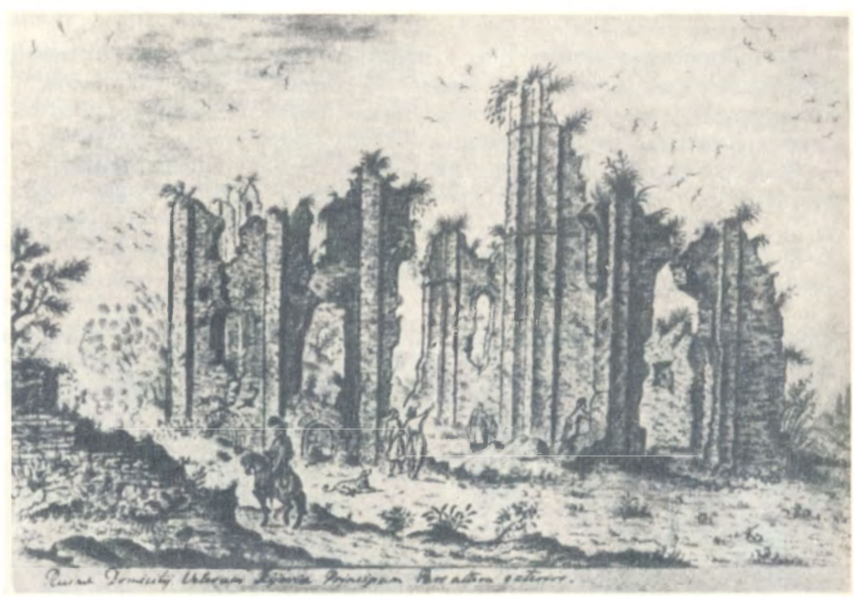
[4] В Іп. «къ строеви своему»; у Лавр. «къ стрыема своима»,— тобто, до обох стриїв — Вячеслава та Андрія Володимировичів.

[5] Тут — чоловіка Ізяславової сестри Ксенії. У 1129 р. її разом з чоловіком Брячиславом, свекром Давидом Всеславичем (жона якого невідома) та іншими полоцькими князями (див. про це прим. 2 до 1130 р.) було вислано у Візантію, де вона й померла невідомо коли разом з усіма вигнанцями, крім Василька (Рогволода-Василія) та Івана Рогволодовичів-Борисовичів. Більше в літописі ці князі не згадуються, а новгородець-паломник Добриня Ядрійкович (Андрійкович, пізніше — новгородський архієпископ Антоній), який 1200 р. відвідав Константинополь, свідчить у своїх записках, що він бачив, де тут «лежить блаженая княгиня Ксенія Брячиславля».

[6] В Іп. і Лавр. дата, очевидно, невірна — «декабря въ 13», в Радз. і Акад., гадаємо, правильна — «декабря 23».

280. Печать архієпископа новгородського Антонія.

281. Руїни церкви Феодора Тірона в Києві. Мал. 1651 р. (XVIII ст.).

1130

[1] Батько Георгія Шимон (Симон), родом варяг, воєвода Всеволода Ярославича, один із засновників Києво-Печерської лаври, добре відомий із «Києво-Печерського патерика».

1129/30

У РІК 6638[1130]. Георгій *Шимонович* [1], ростовський тисяцький, окував гробницю Феодосія, ігумена печерського, при ігумені Тимофієві.

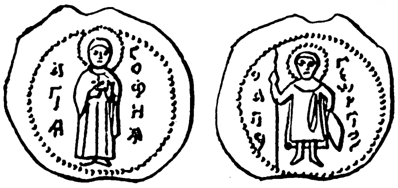
25.VII 1129

У сей же рік преставився Вячеславич Михайло, внук Володимирів, [місяця] липня у двадцять і п'ятий [день].

У сей же рік заслав Мстислав полоцьких князів із жонами і з дітьми в Греки, бо вони переступили хресне цілування [2].

282. Мстислав Володимирович засилає полоцьких князів з жінками і дітьми в Греки. Мал. XIII (XV) ст.

283. Печать Софії, жони Святослава Всеславича.

284. Печать Передслави (Єфросинії) Святославівни полоцької.

[У] тім же році преставився Ярослав [3] Святославич у Муромі.

1130/1 **У РІК 6639[1131].** Послав Мстислав синів своїх Всеволода,
Зима 1129/30 Ізяслава, Ростислава на Чудь. І взяли вони їх, і наклали на них данину.

[У] тім же році прийшов митрополит Михаїл.

У сей же рік потрусилася земля [місяця] липня [1] [у] двадцять
24.VII 1130 і четвертий день, о третій годині дня.

30.XI 1130 [У] тім же році була освячена церква святого Андрія [Первозваного] Янчиного монастиря.

285. Хрест Єфросинії полоцької. Київ. 1161 р.

---

[2] У Воскр. уточнено, що Мстислав вислав у Візантію Давида, Ростислава і Святослава Всеславичів та двох синів недавно померлого Рогволода-Бориса Всеславича (жона його невідома) — Василька (Рогволода-Василія) й Івана. Їх вислано за те, що вони ухилилися від боротьби з половцями, навіть співчували їм. А саме до Візантії заслали їх тому, що всі вони доводилися родичами тогочасному візантійському імператорові Іоанну II Комнину: його рідна сестра Варвара-Ірина, тоді, правда, вже небіжчиця, була третьою жоною Святополка Ізяславича (див. прим. 3 до 1113 р.), троюрідного брата їхнього батька Всеслава Брячиславича. Крім того, син Іоанна II Комнина Олексій був одружений з ⟨Добродією-Євпраксією⟩-Іриною, дочкою того самого Мстислава Володимировича (див. прим. 1 до 1122 р.), який заслав цих Всеславичів. Як вважають, жона наймолодшого Всеславича — Святослава-Георгія Софія (її ім'я атрибутовано за грецьким текстом актових печатей) теж належала до роду (тітка?) Іоанна II Комнина. Доповнюючи генеалогію полоцьких князів, нагадаємо: з «Житія Єфросинії Полоцької» (до черництва — Передслави), дочки Святослава і Софії, відомо, що в неї була сестра Городислава (в черництві — Євдокія) і брати — Вячеслав і Давид. Вячеслав від невідомої жони мав двох дочок — Киріанну (в черницях — Огафію) та Ольгу (в черницях — Єфимію). Єфросинія постригла в черниці також, свою двоюрідну сестру, дочку дядька-стрия Рогволода-Бориса, Звениславу (під ім'ям Євпраксії). Зі своїм братом Давидом та Звениславою-Євпраксією Єфросинія 1172 року вирушила до Константинополя та Єрусалима (в якому й померла 23 травня 1173 р.); при цьому в дорозі вона зустріла імператора Мануїла I Комнина (теж сина Іоанна II Комнина),— який ішов в Угри садити на престол Белу III,— і він «з великою честю послав її в Царгород». У цьому «Житії» виступає також удова-черниця, невідома на ім'я жона померлого в 1116 р. дядька-стрия Єфросинії Романа Всеславича. З Лавр. відомий ще один син Святослава-Георгія — Василько (жона його невідома). Давид Святославич, за Новг. I та за Татіщевим, від невідомої жони мав двох синів — Бориса та Гліба. Борис від першої, невідомої на ім'я, жони мав двох синів — Вячка (відомого також із «Хроніки Лівонії» Генріха Латвійського) і Рогволода-⟨Василька⟩, а від другої жони, ⟨Святохни⟩, дочки західнопоморського князя Казимира II, мав третього сина ⟨Володимира-Войцеха⟩. Рогволод-⟨Василько⟩, за житіями святих, від невідомої жони мав дочку Євпраксію, котра була другою жоною новгородського князя Ярослава Володимировича (див. ще прим. 4 до 1178 р.).

[3] За дослідженнями, хрестильне ім'я Ярослава було Панкратій (у ченцях — Костянтин).

1131

[1] У Хл. «іюня».

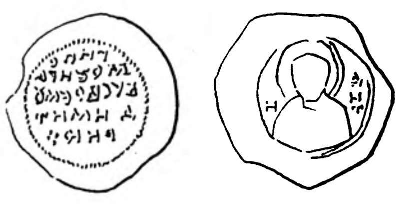
286. Данина з чуді. Мал. XIII (XV) ст.

287. Печать митрополита Михаїла.

288. Печать Мстислава-Федора Володимировича.

289. Печать посадника новгородського Дмитра Завидовича.

1131/2 **У РІК 6640[1132].** Ходив Мстислав на Литву із синами своїми, [Всеволодом, Ізяславом і Ростиславом], і з Ольговичами, і з Всеволодом [Давидовичем] городенським, і попалили вони їх. Та самі вони, [литва], поховалися, а киян тоді багато побила литва, бо не встигли вони були [йти] з князем, а пізніше йшли услід за ним, окремо [1].

У сей же рік була закладена кам'яна церква святої Богородиці, звана Пирогощею [2].

У сей же рік родився у Мстислава син, і нарекли його ім'ям Володимир.

Початок княжіння Ярополкового в Києві

1132/3 **У РІК 6641[1133].** Преставився благовірний князь Мстислав, Володимирів син, зоставивши княжіння брату своєму Ярополкові.
219 Йому ж на руки він оддав і дітей своїх, з богом. Преставився Мсти-
П'ятниця 15.IV 1132 слав [місяця] квітня у п'ятнадцятий день, у п'ятницю великодньої

1132

[1] У Татіщева відомості про цей похід доповнені рідкісними для літопису життєво-побутовими подробицями, які дещо по-різному викладено в нього у другому і четвертому томах: ⟨«Ходив Мстислав із синами своїми і з чернігівськими князями вдруге на Литву. Але вони, [литва], не сміючи проти нього, зібравшись, виступити і попаливши самі доми свої, пішли в ліс зі скотом. Мстислав же, спустошивши поля, побравши полонених і розпустивши військо по домах, пішов назад. Воєводи ж, не маючи од литви ніякого побоювання, ішли безпечно. А литва, побачивши, що війська йдуть нарізно, вийшли з лісу, багатьох необережних побили і декілька обозів одняли.

Прийшовши до Києва, Мстислав дбав про порядок у державі. Якось увечері він бесідував із дружиною своєю і веселився. Тоді один із євнухів його, підійшовши до нього, тихо сказав: «Княже! Ти ось, ходячи, землі чужі воюєш і неприятелів усюди перемагаєш. Коли ж ти вдома, то або в суді, або над справами землі своєї трудишся, а іноді з приятелями твоїми, веселячись, проводиш час, а не відаєш, що у княгині твоєї діється. Прохор бо Васильович часто з княгинею наодинці буває. Якщо нині ти підеш, то можеш сам побачити, що я правду тобі кажу». Мстислав, вислухавши, усміхнувся і сказав: «Рабе! А чи не пам'ятаєш ти, як княгиня Христина вельми мене любила і ми жили в цілковитій злагоді? І хоч я тоді, як молода людина, не скупо чужих жінок навідував, але вона, знаючи це, зовсім не ображалась і тих жінок приязно приймала, показуючи їм, ніби нічого не знала, і через те найбільше мене до її любові і пошани зобов'язувала. Нині ж я зістарівся, а багато трудів і клопотів про землю мені вже про це думати не дозволяють. А княгиня, як людина молода, хоче веселитися і може при цьому вчинити щось і непристойне. Мені це устерегти уже немає змоги, але досить того, коли про це ніхто не знає і не говорять. Тому й тобі краще мовчати, якщо не хочеш нерозумним бути. І надалі нікому про це не говори, щоб княгиня не довідалась і тебе не погубила».

І хоча Мстислав тоді нічого супротивного не виказав і обернув у безумство євнухове зухвальство, але через деякий час тіуна Прохора звелів судити за те, що ніби він у судах не по закону діяв і людей грабував. За це заслали його в Полоцьк, де він незабаром у порубі помер»⟩.

У цій новелі йдеться про другу жону Мстислава Володимировича, дочку новгородського посадника Дмитра Завидовича (див. 1122 р.), за Татіщевим, ⟨Любаву⟩. Характерно, що в літопису тут же, під 1132 р., говориться про народження у Мстислава сина Володимира (за актовими печатями його хрестильне ім'я — Дмитрій), котрий мав прізвисько «мачушич» і далі зображався негативними рисами.

[2] Згадкою про церкву Пирогощу закінчується «Слово о полку Ігоревім».

290. Мстислав Володимирович закладає церкву Пирогощу в Києві. Мал. XIII (XV) ст.

291. Печать посадника новгородського Мирослава Гюрятинича.

неділі. Покладений він був у церкві святого Феодора [Тірона], що її сам був спорудив [1].

А Ярополк [Володимирович] увійшов у Київ у сімнадцятий
Неділя 17.IV 1132 день, у неділю.

[У] тім же році Ярополк привів Всеволода Мстиславича з Новгорода і дав йому Переяславль. Та зранку він сів у ньому, а до обіду вигнав *його* Юрій, стрий його, і сидів у ньому вісім днів, бо вивів *його,* [Юрія], брат його Ярополк із Переяславля згідно з хресним цілуванням. І послав Ярополк [посла] по другого Мстиславича в Полоцьк, по Ізяслава, *і* привів його з клятвою [2].
15.VIII або 8.IX 1132

1133/4
У РІК 6642[1134]. Преставився Ізяслав Глібович, [місяця]
14.V 1133 травня в чотирнадцятий [день].

У сей же рік була принесена покрайня дошка гробу господнього [паломником] Діонісієм. А послав був [його] Мирослав [Гюрятинич, посадник новгородський] [1].

6.I 1134 У той же рік преставився єпископ переяславський Марко.

Зима 1133/4 Тої ж зими Вячеслав [Володимирович] залишив Переяславль [і] пішов назад *до* Турова, не послухавшись брата свого Ярополка.

292. Рештки фундаменту церкви Успіння Богородиці Пирогощої.

1133

[1] У літопису нині нема ніякої посмертної характеристики Мстислава Володимировича. У Татіщева вона теж лаконічна і без портретних рис: 〈«Він був великий правосудець, у ратях хоробрий і вмів тут наводити лад, усім сусідам його був страшний, до підлеглих милостивий і уважний. За його часу всі князі руські жили в цілковитій тиші і не сміли один одного скривдити. Через це його всі іменували Мстислав Великий. Податі при ньому хоч були великі, але всім урівняно, і через те всі це переносили без тяготи»〉.

[2] Зміст цих присяг дещо вияснюється в Лавр. Згідно з присягою, даною Мстиславу, і вчинивши волю батька, Володимира Мономаха, Ярополк посадив у Переяславлі Всеволода Мстиславича і вивів з Переяславля Юрія Володимировича, котрий чигав тут на київський стіл. Ярополк узяв якусь присягу і від Ізяслава Мстиславича, який прибув до Переяславля «на госпожинъ день» (тобто 15 серпня або 8 вересня — на Успіння чи Різдво богородиці), а в Полоцьку залишив свого брата Святополка. Полочани вигнали Святополка, а в себе посадили Василька Святославича. Тим часом Ярополк дав Переяславль брату Вячеславу, а Ізяслава вивів звідти силоміць, і йому дали, окрім Мінська, Туров і Пінськ.

1134

[1] У цей час, за Новг. І, він посадничав у Пскові.

1134/5

У РІК 6643[1135]. Юрій випросив у брата свого Ярополка Переяславль, а Ярополку дав Суздаль, і Ростов, та інші волості свої, але не всі. А через це й підняли війну Ольговичі з *Володимировичами* [1].

Листопад 1134

Пішов Ярополк із братами своїми, із Юрієм і Андрієм, на Всеволода на Ольговича, і забрали вони навколо города Чернігова села. Але Всеволод не вийшов супроти [них] битися, бо іще не прийшли були до нього половці. Ярополк же постояв декілька днів коло Чернігова, і вернувся в Київ, і розпустив воїв, а з Всеволодом ніяк-таки не владнавши, ні миру з ним [не] вчинивши.

А коли половці прибули до Всеволода, то Всеволод зі своїми братами і з Ізяславом та Святополком Мстиславичами пішли, розоряючи села й городи Переяславської волості, а людей рубаючи. Навіть і до Києва вони прийшли, і Городець [Пісочний] [2] запалили

30.XI 1134

в день святого Андрія [Первозваного]. Вони їздили по тій стороні

1135

Дніпра, [одних] людей хватаючи, а других рубаючи, які не встигли

220 перевезтися,— бо не можна було переправитися: ішли криги,— і зайняли тоді й скоту незчисленну силу, оскільки Ярополку не можна було перевезтися із-за криг із *воями* своїми. А вони, постоявши три дні за Городцем у бору, пішли *до* Чернігова.

[1] Додано з Лавр. Довготривала боротьба між Ольговичами і Мономаховичами розпочалася з того, що Ізяслав і Всеволод Мстиславичі хотіли забрати в Юрія Ростово-Суздальську область-землю і увійшли в спілку з Ольговичами, які намагалися повернути собі батьківське Посейм'я, забране в них у часи Мстислава. Згодом Ольговичі діляли проти Мономаховичів уже самостійно, прагнучи засісти на київському столі.

[2] У Лавр. сказано більше: «и взяша Городокъ и Нѣжатинъ, и село (в Акад. «села») пожгоша, и Баручь пожгоша».

293. Ольговичі з половцями беруть полон. Мал. XIII (XV) ст.

А звідти [й звідси послів] шлючи між собою, [князі] вчинили мир, і знову Ольговичі стали просити в Ярополка: «Що наш отець держав при вашому отці, того самого і ми хочемо. А як не дасте, то не жалкуйте, що вдіється. То ви винуваті, і нехай на вас буде кров».

Те ж усе вчинилося [тому], що вигнав Юрій [Володимирович] Всеволода [Мстиславича] з Переяславля, а потім Ізяслава [Мстиславича] вигнав Вячеслав [Володимирович], а потім Ізяслава-таки вигнав той же Вячеслав, із Турова, і вони перейшли до Ольговичів. І була через це межи ними суперечка велика [і] злоба. Ольговичі виступали, вказуючи причину: «Ви почали єсте спершу нас губити».

Зима 1134/5

Тої ж зими зібрав [Ярополк] воїв київських, а Юрій — переяславців. І стояли вони вісім [3] днів коло Києва, і замирився Ярополк із Всеволодом [Ольговичем]. І дали [Мономаховичі] Переяславль Андрієві, брату своєму, а [город] Володимир — Ізяславу Мстиславичу.

[3] В Іп. «50 днии», у Хл. «20 днии», у Погод. «30 днии», у Лавр. «8 днии»; правильними вважаємо дані Лавр.

1135/6

У РІК 6644[1136]. Привів Ярополк брата свого Андрія з Володимира і дав йому Переяславль, а Ізяславу, синівцю своєму,— Володимир.

1136

Того ж року прийшов Всеволод [Ольгович] з усіма братами до Переяславля. І стояв він під городом три дні, і билися вони коло Єпископських воріт і коло Княжих воріт [1]. Однак почули вони, що

[1] У Лавр. тут додано, що Ольговичі спалили тоді город Устя.

294. Церква Успіння Богородиці Пирогощої. Фото 20-х рр.

йде Ярополк, [і] пішли у верхів'я [ріки] Супою, і тут, приготувавшись, діждали їх. А Ярополк одразу з дружиною своєю і з братами кинувся до бою, ні воїв своїх [не] діждавшись, ні приготувавшись гаразд, вважаючи; що «не встояти Ольговичам проти нашої сили».

І коли зступилися обидва війська, то билися вони кріпко. Але незабаром побігли половці Ольговичів [2], і погнала вслід за ними ліп-
221 ша дружина Володимировичів, а князі їх, Володимировичі, билися з Ольговичами. Тоді ж Василько Леонович, цесаревич [3], був убитий, і була битва люта, і багато падало з обох [сторін]. Коли ж побачили усі брати — Ярополк, Вячеслав, Юрій і Андрій,— що полки їхні розладнані, вони од'їхали до себе. А тисяцький [київський Давид Ярославич] із боярами їх, [Мономаховичів], раніш погнали вслід за половцями, побили їх і вернулися назад на поле бою. Та не знайшли вони князів своїх і попали Ольговичам у руки. І так похватали їх [Ольговичі], держачи стяг Ярополків [4], [і] взяли бояр багато: Давида Ярославича [5], тисяцького, і Станіслава Доброго Тудковича, й інших мужів. І внук Володимирів Василько Маричич убитий був тут, і багатьох бояр київських вони були захопили. Ярополк же з
8.VIII 1135 братами своїми прийшов *до* Києва. А сталося це місяця серпня у восьмий день.

Андрій вернувся в Переяславль, а Всеволод, перейшовши Десну, став навпроти Вишгорода з воями. Ярополк тим часом став збирати військо на нього. І постояв Всеволод сім [6] днів, [і] пішов *до* Чернігова. І слали вони межи собою послів, і не могли уладитися.

Потім же Ольговичі з половцями перейшли Дніпро [місяця]
29.XII 1135 грудня у двадцять і дев'ятий *день*. І стали вони пустошити, од Треполя [7] [починаючи], навколо [городів] Красна і Василева, і до Білгорода, і аж до самого Києва, і по [річці] Желяні, і до Вишгорода, і до Деревлян, і через [ріку] Либідь перестрілювалися.

Ярополк же зібрав був безліч воїв на нього ізо всіх земель, та, прийнявши милосердну розважливість, не вийшов на нього насупроти, ані вчинив кровопролиття, а, убоявшись суда божого, повів себе як менший серед них, хулу й докір прийняв на себе *і* од братів своїх, і од усіх, по-сказаному: «Любіте ворогів ваших» [8].

12.I 1136 І вчинив він із ними мир у дванадцятий [день] січня [місяця], і цілували вони хреста межи собою, коли між ними ходив смиренний митрополит Михаїл із хрестом. І дав Ярополк Ольговичам
222 отчину їхню, чого вони й хотіли. І так утишив розважливий князь Ярополк борню ту лютую.

У тім же році церква Пирогоща була завершена.

1136/7 **У РІК 6645[1137].** Єпископом у Смоленськ був поставлений скопець Мануйло, гарний співак, що прийшов був із Греків утрьох [1] [із Феодором та Ігнатієм] до благолюбивого князя Мстислава [Володимировича]; перед цим бо не було єпископа *в* Смоленську.

1.VI 1136 У сей же рік були знамення в сонці місяця червня в перший день [2].

У сей же рік билися новгородці з суздальцями на Ждані-
26.I 1135 горі, і одоліли суздальці новгородців [3].

Поч. 1135 У той же час пішов Юрій [Володимирович] *до* Ростова.

295. Печать єпископа смоленського Мануїла.

---

[2] В Іп. помилково «Олговѣ»; в Акад. «Олговичи».

[3] Нижче він зветься також Василько Маричич,— це був син дочки Володимира Мономаха Марії-Мариці і Леона, сина Романа IV Діогена (див. ще прим. 4 до 1116 р.).

[4] Орієнтуючись на піднесений княжий стяг, до нього збиралися, стягувалися воїни. Ольговичі, які захопили стяг Ярополка, підняли його і заманули до себе добірних воїнів противника.

[5] У Лавр. «Давида Яруновича».

[6] У Хл. «4 дни».

[7] У Лавр. «взяша Треполь и Халѣпъ пуста».

[8] Єванг. від Матфія V, 44.

1137

[1] За Лавр. та дослідженнями, з греком Мануйлом прийшов грек-скопець Феодор, якого настановлено єпископом у Володимир-Волинський, та ще другий скопець грек Ігнатій, що сів єпископом у Турові, де тоді відкрилася єпископська кафедра.

[2] В Іп. і Хл. затемнення сонця датовано хибно «въ 9 день».

[3] Матеріали про битву новгородців із суздальцями та про вихід Юрія Володимировича у свою Ростово-Суздальську землю із Переяславля повинні були стояти наприкінці 6643 р., як це видно з Лавр. та Новг. I. Під 6645 р. в Іп. і Хл. вони внесені помилково. У битві новгородців із суздальцями загинув, за Новг. I, Петрило Микулич, який до похо-

1136—37 І Всеволод Мстиславич оддав у Ляхи дочку свою Верхуславу [4].
1136—38 *15.VII 1136* **У РІК 6646[1138].** Вигнали новгородці князя свого Всеволода
19.VII 1136 Мстиславича з Новгорода, а Святослава Ольговича ввели до себе.
І Всеволод Мстиславич прийшов *у* Київ до стрия свого Ярополка, і
дав йому стрий Вишгород.
1137 Того ж року прийшли псковичі і взяли до себе Всеволода [Мсти-
славича] княжити, а від новгородців оддfestлилися.
Того ж року він преставився, сидівши [у] Пскові, місяця лютого
Четвер 10.II 1138 в десятий [1] [день], у четвер масляної неділі. Там же він і покладений
був у церкві святої Трійці, що її сам був спорудив у Пскові.
1138/9 **У РІК 6647[1139].** Преставилася Володимирівна Єфимія мі-
Понеділок 4.IV 1138 сяця квітня в четвертий день, у понеділок великодньої неділі[1].
17.IV 1138 У сей же рік вигнали новгородці Святослава Ольговича [2] і
10.V 1138 прийняли його смольняни, а Ростислава Юрійовича новгородці поса-
дили в себе.
Весна 1138 У сей же рік привів Всеволод Ольгович половців до [города]
Прилука, і взяв він інші городи, *і* захопив Посулля.
Ярополк тоді скликав братів своїх, і з синівцями своїми зібрав-
ся, і з суздальцями та ростовцями, *і* з полочанами та смольнянами,
і [з] *киянами та переяславцями, і Васильковичі* [3] [Іван та Ростислав
прийшли], *і Володаревич* [Володимирко] *прислав* [на] *поміч гали-
чан,* і король [угорський Бела Сліпий] угрів прислав *у* поміч, [і] бе-
223 рендичів | [прийшло] тридцять тисяч, і туровці. І зібрав він воїв мно-
гих, і пішов *до* Чернігова.

Всеволод же почув, що багато воїв у Ярополка, [і] убоявся, а люди, чернігівці, заволали до Всеволода: «Ти надієшся утекти в Половці, а волость свою погубиш? То до чого ти назад вернешся? Лучче облиш оту свою зарозумілість і проси собі миру. Ми бо знаємо милосердя Ярополкове, що він не радується кровопролиттю, і задля бога він захоче миру. Він же береже землю Руськую!»

Всеволод тоді, це почувши, схаменувся і почав слати [послів] із благанням до Ярополка, просячи миру в Ярополка. І от Ярополк, благий сей і милостивий норовом, страх божий маючи в серці,— так само, як і отець його мав страх божий [4],— і про все розваживши, не схотів учинити кровопролиття *і* вчинив із ним мир. Стояли вони коло [города] Моровійська, і, владившись, цілували чесного хреста, і розійшлися кожен до себе.

296. Печать посадника новгородського Петрила Микулича.

297. Печать Всеволода-Гаврила Мстиславича.

298. Печать Володимира-Івана (?) Всеволодовича.

ду був новгородським посадником; у наступному, 6644 р., Святослав Ольгович, якого новгородці ненадовго ввели до себе з Чернігова княжити, удруге оженився, за Татіщевим, на дочці Петрила, незважаючи на опір новгородського архієпископа Нифонта («не достоить ея пояти»); за Любецьким синодиком, її ім'я було Катерина, за Татіщевим — ⟨Марія⟩.

[4] Всеволод-Гаврило Мстиславич уперше був одружений з невідомою на ім'я дочкою луцького князя Святоші (Святослава) Давидовича (потім — ченця; у Новг. І під 1108 р. Святоша названий тестем Всеволода), а в 1123 р., за цим же Новг. І, оженився вдруге, за Татіщевим, з ⟨Вірою⟩, дочкою тисяцького. У Всеволода було два сини. Перший — Володимир (від першого шлюбу; за актовими печатями, його хрестильне ім'я — Іван, що сумнівне); за польськими джерелами, його одружили з Риксою, овдовілою дочкою польського князя Болеслава Кривоустого; у них, за датськими та німецькими джерелами, була дочка Софія — у першому шлюбі жона датського короля Вальдемара І Великого (сина короля бодричів і датського принца Кнута Лаварда та Інгеборг, дочки Мстислава Володимировича; див. прим. 1 до 1122 р.), у другому шлюбі — друга жона німецького тюрінгського ландграфа Людвіга III Побожного. Від другої жони ⟨Віри⟩ у Всеволода Мстиславича був другий син Іван (помер дитиною 16 квітня 1128 р.). Від цього ж другого шлюбу, слід думати, була й Верхуслава; оскільки її віддали заміж 1136 чи 1137 р., то народилася вона десь 1124 р. За польськими джерелами, Верхуслава була першою жоною великого князя польського Болеслава Кучерявого.

1138

[1] В Іп. і Хл. хибно «11»; 11 лютого 1138 р. була п'ятниця.

1139

[1] За Лавр., її поховано «на Берестовѣмъ у святого Спаса».
[2] За Акад., цього ж 1138 р. восени помер не згаданий в Іп. брат Святослава Ольговича Гліб, жона якого невідома.
[3] Тут знову не двоїна, а множина (див. прим. 16 до 1097 р.).
[4] Ця ідея особливо яскраво розвинута у «Поученні» Володимира Мономаха.

299. Мир Ярополка Володимировича зі Всеволодом Ольговичем. Мал. XIII (XV) ст.

Того ж року преставився князь Ярополк [5], місяця лютого у ві-
18.II 1139 сімнадцятий день, і покладений був у Янчинім монастирі [в гробниці] коло [церкви] святого Андрія [Первозваного].

І ввійшов брат його Вячеслав у Київ того ж місяця у двадцять
Середа 22.II 1139 і другий [6] [день], у середу м'ясниць.

І довідався Всеволод, що Ярополк помер, а Вячеслав сидить у Києві, і, зібравши трохи дружини, з братом своїм Святославом і з Володимиром Давидовичем прийшли вони до Вишгорода, і стали тут, увійшовши в город.

1139—41 **У РІК 6648[1140].** Рушив Всеволод Ольгович із Вишгорода до Києва, виладнавши полки. І, прийшовши, став він коло города в Копиревім кінці, і почав підпалювати двори, які є перед городом у Ко-
4.III 1139 пиревому кінці, місяця березня в четвертий день.

Та Вячеслав насупроти не вийшов, не хотячи крові проливати, а повів себе як менший і вислав до нього митрополита [Михаїла], кажучи йому так: «Іди назад до Вишгорода, а я сьогодні піду в свою волость. А се тобі Київ».

224 І вчинив так Всеволод: пішов до Вишгорода | назад. [І] в той день Вячеслав пішов у свою волость, у Туров.

5.III 1139 Всеволод же увійшов у Київ [місяця] березня в п'ятий день з честю і славою великою. І прийшов до нього [брат] Ігор [Ольговпч], бо він іздавна обіцяв був Ігореві дати од себе Чернігів. Та не дав він йому, а дав його, [Чернігів], Давидовичу Володимиру. І пересварив він братів, а тоді одпустив їх.

У той же час вийшли із Цесарограда двоє княжичів — [Василько та Іван Рогволодовичі]. Вони були заслані Мстиславом, великим князем київським, тому що не сповняли його волі і не слухали його, коли він кликав їх у Руську землю на поміч, а ще [й] говорили Бонякові шолудивому: «На здоров'я!» І за це розгнівався на них Мстислав і хотів на них іти, але ж не можна було піти, тому що тоді ж налягли були половці на Русь. І тому він стояв, б'ючись із ними *і* перемагаючи [їх].

Сей бо Мстислав Великий і пішов по путі отця свого Володимира Мономаха Великого. Володимир сам особисто постояв на Дону, багато поту втерши за землю Руськую, а Мстислав, мужів своїх пославши, загнав половців за Дон, і за Волгу, за [ріку] Яїк. І так ізбавив бог Руську землю од поганих.

А коли вивільнився Мстислав од війни, то згадав він про раніше, послав [мужів своїх] по кривицьких князів, по Давида, по Ростислава і Святослава [Всеславичів], і [по] двох Рогволодовичів,
1129 [Василька та Івана]. І всадив він [їх] у три човни, і заслав їх до Цесарограда за непослух їх, а мужів своїх посаджав по городах їхніх. Та ми до попереднього повернемось.

[5] У Татіщева про нього сказано одним реченням: 〈«Був великий правосудець і миролюбець, до всіх милостивий і весело дивився, охоче з усіма говорив і в усяких справах давав пораду, тому всі його любили, як отця»〉.

[6] В Іп. і Хл. помилково «24»; у Лавр. правильно «въ 22 день», коли й була середа.

Початок княжіння Всеволодового в Києві

У сей же рік, коли Всеволод сів *у* Києві, став він тоді слати [послів] до Володимировичів і до двох Мстиславичів, [Ростислава і Святополка], хотячи миру з ними. І запрошував він *до себе* князя Ізяслава Мстиславича з Володимира. Та не схотіли вони для Всеволода цього вчинити, а самі посилали [послів] між собою, маючи намір піти на нього *до* Києва.

225 Всеволод | же, не ждучи того, пішов на Андрія [Володимировича] до Переяславля з братом своїм Святославом, а Ізяслава Давидовича послав із половцями. Івана Васильковича і Володаревича Володимирка з [города] Галича [1] на Вячеслава [Володимировича] *і* на Ізяслава на Мстиславича він послав. Сам же він пішов до Переяславля на Андрія з братом *своїм* Святославом. Надіючись бо на силу свою, він сам хотів усю землю [Руську] держати. Він домагався од Ростислава [Мстиславича] Смоленська, а од Ізяслава [Мстиславича] — Володимира. І послав він воїв на Ізяслава до Володимира, кажучи: «Іди з Володимира». Та дійшовши до [ріки] Горинки [і] пополошившись, вони вернулися.

1140

[1] У Галичі тоді сидів Іван Василькович, а Володимир Володаревич — у Перемишлі.

Коли ж прийшов Всеволод до Переяславля, він хотів вигнати Андрія, а брата свого [Святослава] посадити, кажучи Андрієві: «Ішов би ти *до* Курська!» І Андрій так сказав, порадившися з дружиною своєю: «Ліпше мені смерть із дружиною на своїй отчизні і дідизні взяти, аніж Курське княжіння. Отець мій *в* Курську не сидів, а в Переяславлі. Я волію на своїй отчизні смерть прийняти. Коли тобі, брате, не досить волостей, всю землю Руськую держачи, а хочеш ти сеї волості, то убий мене,— і [буде] тобі волость. А живим не піду я із своєї волості. Бо се не дивно роду нашому. Так само й раніше було. Святополк задля волості чи не вбив Бориса і Гліба? А сам чи довго пожив? Адже й тут життя він збувся, і там мучиться вічно!»

І стояв на Дніпрі Всеволод, і послав Всеволод брата свого Святослава з полками до Переяславля, і встріла *його* Андрієва дружина, і билися вони з ним. І поміг бог Андрійовичам [2], [Володимирові та Ярополку?], проти Святослава, і гонили вони вслід за ними до [річки] Карані, а далі не пустив Андрій дружини своєї.

[2] Оскільки тут не двоїна, а множина, то, можливо, ідеться не про синів Андрія, а про його дружину.

Ніч на 1.IX 1139

А назавтра мир оба учинили, Всеволод з Андрієм, і цілував хреста Андрій; Всеволод же не цілував був іще хреста. І на ту ніч 226 загорівся Переяславль, і Все|волод, пройнявшись страхом божим, не послав до города анікого. На ранок же Всеволод став мовити Андрієві: «Бачиш ти, що я тобі іще хреста не цілував, а дав був мені ото бог, що ви самі загорілися єсте. Коли б я лиха хотів, то що б мені вгодно, те б я і вчинив. А нині цілував ти єси мені хреста, що додержиш присяги, і се добре. Коли ж не додержиш, хай бог усе розсудить». Всеволод, отож, цілував йому хреста і, замирившись із ним, прийшов *до* Києва.

Василькович же [Іван] і [Володимирко] Володаревич, галицький князь, запросили до себе Ізяслава Мстиславича і, не врядившись, вернулися. Ізяслав же [Давидович] пішов із двома синами [3], і розоряв волость Вячеславову, і вернувся назад. А ляхи [пустошили] Володимирську волость, помагаючи Всеволоду.

[3] Імена їх невідомі.

І послав Вячеслав [Володимирович] й Ізяслав Мстиславич послів своїх до Всеволода зі словами, щоб рядитися [з ним], та Всеволод не схотів учинити волі їх. А потім, роздумавши, що йому без них не можна бути, і давши їм те, чого вони просили [4], він цілував їм хреста.

[4] Всеволод пообіцяв дати після себе Київ Вячеславу та Ізяславу.

1139

У сей же рік родився у Всеволода син, і нарекли його ім'ям Ярослав [5].

1.IX 1139
25.XII 1139

У сей же рік вигнали новгородці Юрійовича Ростислава, і випросили у Всеволода брата [його] Святослава в Новгород, і посадили його *в* Новгороді.

[5] За актовими печатями, його хрестильне ім'я — Прокопій, а в ченцях, за Любецьким синодиком, Василій.

А по недовгім часі почали вставати новгородці на вічі проти Святослава через його лиходійство. Він тоді, побачивши, що встають на

нього новгородці, послав до брата [свого] Всеволода [посла], кажучи йому: «Тягота, брате, між людей сих, і не хочу я в них бути. А кого тобі вгодно, того пошли в нього» [6].

І послав [Всеволод] до них [воєводу] Івана Войтишича, прохаючи в них ліпших мужів. І, взявши їх, той привів [їх] до Всеволода. І мав намір [Всеволод] послати сина свого Святослава [в Новгород], та почув, що встали новгородці на вічі і б'ють приятелів Святославових із-за його насильства. І, сприяючи йому, [Святославу Ольговичу], кум його, тисяцький, [сказав]: «Княже, хотять тебе схопи-
227 ти». Він тоді, | убоявшись, утік із жоною [Катериною] і з дружиною на Полоцьк, *до* Смоленська.

І коли почув це Всеволод, не пустив він сина свого Святослава, ні мужів новгородських, що їх ото привів був до себе [7]. І прислали новгородці єпископа [Нифонта] з мужами своїми до Всеволода, кажучи: «Дай нам сина твойого, а Святослава, брата твойого, ми не хочем!»

І послав він до них сина свого Святослава, та коли був він у Чернігові, новгородці, порадившись, сказали Всеволоду: «Ми не хочемо сина твойого, ні брата, ні племені *вашого, а хочемо роду* Володимирового».

Всеволод же, це почувши, послав услід за ними [отроків], вернув *їх і* єпископа з ними і задержав їх з єпископом, бо вони сказали так: «Дай нам шурина свого, Мстиславича» [8]. І Всеволод, не хотячи перепустити Новгород Володимировому племені, прикликав двох шуринів своїх, [Ізяслава та Святополка Мстиславичів, і] дав їм [город] Берестій, кажучи: «Про Новгород ви оба не дбайте. Хай сидять самі своєю владою. Де князя вони знайдуть?»

А новгородців же з єпископом він держав у себе і зиму, і літо.

Того ж року прийшла половецька земля і князі половецькі [по викуп] за мир. Всеволод із Києва, *а* Андрій [Володимирович] із Переяславля [прийшли] до [города] Малотина і вчинили мир із ними.

У РІК 6649 [1141] [1]. Приведена була дочка Всеволода [Ольговича Звенислава] [2] в Ляхи.

У той же рік поставили єпископа в Переяславль на ім'я Євфимія.

Сього ж року преставився в [городі] Галичі Василькович Іван і взяв волость його Володимирко Володаревич. Він сів ув обох волостях, [Галицькій і Перемишльській], князюючи в Галичі.

Сього ж року новгородці, почувши, що забрав Всеволод браття їхнє [3], і не видержавши без князя сидіти,— та й хліб до них не йшов нізвідкіля,— послали до Юрія [Володимировича] мужів своїх і взяли Ростислава Юрійовича. І посадили [його] новгородці з великою честю в Новгороді на столі його власного отця [4].

І через це розгнівався Всеволод [і] зайняв [Юріїв] Городець
228 Остерський. А коли Святослав [Ольгович] утікав | із Новгорода [і] йшов у Русь до брата, то послав Всеволод назустріч йому [гінця] і сказав: «Брате! Піди сюди!» Святослав тоді поїхав до нього із Стародуба, та не поладнав із ним щодо волостей. *І* пішов Святослав *до* Курська, а сидів він і в Новгороді-Сіверськім.

У той же час Всеволод, ділячись із братом своїм [Святославом], дав йому Білгород.

Тої ж зими преставився благовірний князь Андрій Володимирович у Переяславлі, місяця січня у двадцять і другий день, а в двадцять і третій похоронений був у [церкві] святого Михайла.

Коли ж несли його до могили, предивне знамення було на небі: було три сонця, що сіяли межи собою, і три стовпи, що стояли од землі до неба, а над [ними] усіма вгорі був, як дуга, місяць, що окремо стояв. І стояли знамення ті [5], поки [не] похоронили його.

У той же час зайняв Всеволод городи Юрієві, коні, скот, вівці і де який назнав товар.

У той же рік ходив Ігор [Ольгович] до Чернігова на [Володимира] Давидовича, і вчинили вони обоє мир.

У сей же рік преставився Всеволод [Давидович] городенський [6].

---

[6] У Новгород.

Кін. осені 1140

[7] У Лавр. сказано, що Всеволод узяв заложників-новгородців ще перед тим, як до Новгорода наприкінці 1139 р. пішов Святослав Ольгович.

Лютий — березень 1141

Березень 1141

300. Печать єпископа новгородського Нифонта.

[8] Святополка Мстиславича; оскільки він тут названий шурином (братом жінки) Всеволода Ольговича, то ясно, що Всеволод був одружений з дочкою Мстислава Володимировича, за Густ.— Марією, за Татіщевим — ⟨Агафією⟩.

Зима 1140/1, літо 1141

301. Печать ⟨Ігоря⟩-Івана Васильковича.

1141

[1] З 6649 р. і по 6664 р. включно Іп. знову переходить з ультраберезневого на березневе літочислення.

26.XI 1141

[2] Звениславу було видано, за польськими джерелами, за польського (шльонського) князя Болеслава Високого. Про це говориться також наприкінці 1142 р., і тому точно невідомо, коли вона вийшла заміж — у 1141/2 чи 1142/3 березневому році; обидві дати узгоджуються, якщо йдеться про лютий — березень 1142 р.

[3] Ідеться про затриманих Всеволодом новгородців (див. вище під попереднім роком).

22.I 1142

[4] В Іп. і Хл. «на столѣ своего ему отца»; з Лавр. відомо, що новгородці пропонували свій стіл Юрієві Володимировичу.

[5] Знамення це — гало (див. прим. 2 до 1099 р.).

[6] За Татіщевим, у Всеволода був іще брат ⟨Ігор⟩.

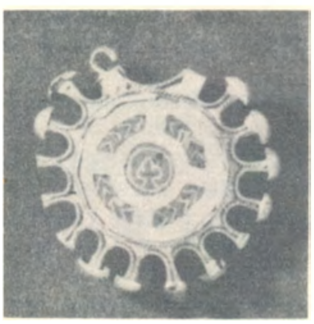
Зима 1141/2

302. Знамення: три сонця. Мал. XIII (XV) ст.

303. Сережка. Золото, перегородчаста емаль. XII ст.

304. Сережка. Золото, перегородчаста емаль. XII ст.

У той же рік послав Ізяслав [Мстиславич посла] до сестри своєї [Марії і] сказав: «Випроси нам у зятя [7] Новгород Великий брату своєму Святополку». Вона так і зробила.

У РІК 6650[1142]. Преставився чернігівський єпископ блаженний Пантелеймон.

19.IV 1142

У сей же рік послав Всеволод Святополка [Мстиславича], шурина свого, в Новгород, домовившися з новгородцями, котрих ото він був узяв. І взяли його новгородці, і сів він на столі, а [Ростислава] Юрійовича, стрийчича свого, відпустив із Новгорода до отця в Суздаль.

У сей же рік послав Всеволод із Києва [воїв] на Вячеслава [Володимировича], кажучи: «Ти сидиш у Київській волості, а [вона] мені належить. Отож ти піди в Переяславль, отчину свою». А сінівцю його, [Вячеслава], Ізяславу [Мстиславичу] він дав [город]
229 Володимир, а Святославу, синові своєму, дав | [город] Туров.

І тяжким стало серце братів його, Ігоря і Святослава [Ольговичів]: волость бо дає він синові, а братів не наділив анічим. І покликав Всеволод братів до себе, і, прийшовши, стали вони в [селі] Ольжичах,— Святослав [Ольгович], Володимир [Давидович], Ізяслав [Давидович],— а Ігор [Ольгович] стояв коло Городця [Пісочного]. І поїхав Святослав до Ігоря, і спитав: «Що тобі дає старший брат?» І сказав Ігор: «Він дає нам по городу — Берестій і Дорогичин, Чорторийськ і Клечеськ, а отчини своєї, Вятичів, не дає». І цілував Святослав хреста з братом своїм Ігорем, а на другий день цілували удвох Володимир [та] Ізяслав з Ігорем. І так згодилися вони всі, кажучи: «Хто відступить од хресного цілування, нехай тому хрест одомстить».

І послав Всеволод [посланця] звати їх на обід, та вони не поїхали, а послали брати [послів] до Всеволода, кажучи: «Ти осе в Києві сидиш, а ми просим у тебе Чернігівської і Новгородської волості [1]. А Київської ми не домагаємось». Але він од Вятичів не одступався, а давав їм чотири городи, що їх ми раніш назвали. Вони тоді сказали: «Ти нам старший брат. Якщо ти нам не даси, то [доведеться] нам самим про себе подбати».

Весна — літо 1142

І, розсварившись зі Всеволодом, поїхали вони од Києва до Переяславля раттю на Вячеслава [Володимировича]. Та коли вони билися поблизу Переяславля [2], Всеволод послав [3] [воєводу] Лазаря Саковського з печенігами і з воями Вячеславу на поміч. Ізяслав же [Мстиславич], почувши, що прийшли на стрия його раттю, поїхав уборзі з військом своїм до Переяславля і бився з ними. І поміг бог Ізяславу, і, не змігши встояти, побігли вони в городи свої.

У той же час Ростислав [Мстиславич] ішов із смоленським військом до зятя свого [Всеволода Ольговича] *в* Київ. Та, почувши,

[7] Себто у свого чоловіка, Всеволода Ольговича.

1142

[1] Ідеться про Новгород-Сіверську волость.

[2] У Лавр. тут уточнено, що Ігор Ольгович «пришедъ ста по Стрѣкви, и много пакости створиша, села пожгоша и жита попасоша; и стояше 2 мѣсяця».

[3] В Іп. тут повторно (хибно) додано «у Переяславля».

305. Сережка. Золото, перегородчаста емаль. XII ст.

306. Сережка. Золото, перегородчаста емаль. XII ст.

що билися Ольговичі коло Переяславля зі стриєм його, з Вячеславом, і з братом його Ізяславом, він пішов на волость їхню і взяв
230 навколо | [города] Гомія волость їх усю.

А Ізяслав, почувши, що брат його пустошить волость їх, уборзі поїхав із Переяславля в землю Чернігівську і розорив коло Десни села їх і навколо Чернігова. І так, спустошивши волость їх, вернувся він до себе з честю великою.

Ігор же [Ольгович], порадившись із братами своїми, захотів одомстити за себе. І поїхали вони до Переяславля вдруге, і стали коло Переяславля, і, бившись три дні, та не досягнувши нічого, вернулися до себе.

І послав по них Всеволод брата свого Святошу [Давидовича], кажучи їм: «Брати мої! Візьміте у мене з дружбою, що я вам даю — Городець, Рогачов, Берестій, Дорогичин, Клечеськ»,— [і] наказавши їм: «Більше не воюйте з Мстиславичами». І вони вволили волю його, *і* покликав він їх до себе *в* Київ, і приїхали вони до нього всі вкупі.

Всеволод же, не хотячи того, щоб брати з'єдналися в однім помислі, послав [послів] до обох Давидовичів, [Володимира та Ізяслава], кажучи їм: «Одступіте ви оба од обох братів моїх, *а* я вас наділю». І вони обоє, переступивши хресне цілування, відступили од Ігоря і од Святослава до брата Всеволода. Всеволод же, рад бувши розлученню їх і уладившись щодо [своєї] волості, дав їм Берестій, Дорогичин, і Вщиж, [і] Орміну. А братам обом, пославши [послів], він дав: Ігореві — Городець Юріїв і Рогачов, а Святославу — Клечеськ і Чорторийськ. І так вони розійшлися.

1.I 1143

У той же рік Вячеслав [Володимирович], домовившись із Всеволодом, дав Переяславль Ізяславу [Мстиславичу], синівцю своєму, а [сам] Вячеслав пішов у Туров. Всеволод же синові *своєму* Святославу оддав Володимир. І не подобалось це Ольговичам, братам Всеволодовим, і заремствували вони на нього: «Дружбу він має з Мстиславичами, з шуряками своїми, а з нашими ворогами, і обсаджався ними навколо,— і нам на безголов'я та безмістя, і собі». І так говорили йому брати, і докучали йому, [щоб] піти раттю на
231 Мсти|славичів, та він волі їхньої не вчинив.

Того ж року оддав Всеволод дочку свою Звениславу в Ляхи, за Болеслава [Високого] [4].

Зима 1142/3

У ту ж зиму послав Всеволод сина свого Святослава [та] Ізяслава Давидовича з Володимиром [Володаревичем], з галицьким, у поміч свату [5] своєму, [князеві лядському], Володиславу на братів його на менших, на Болеславичів [5]. І зібралися вони всі коло [города] Чернечська, і, пустошивши, вернулися, узявши більше мирних *ляхів* [6], аніж ратних.

У РІК 6651[1143]. Поставили єпископа *у* Чернігів, на ім'я Онофрія.

У той же рік привів Всеволод за сина свого Святослава [Марію] [1] Васильківну, [дочку] полоцького князя [Василька Святославича]. І зібралися брати всі, і безбожні ляхи, і пили у Всеволода, і тоді розійшлися.

Зима 1143/4

Тої ж зими вийшов Ізяслав [Мстиславич із Переяславля] до стрия свого Юрія [Володимировича] *в* Суздаль. Та, не поладивши з ним, він пішов до брата свого Ростислава *в* Смоленськ, а звідтіля пішов до другого брата свого, [Святополка], *в* Новгород і там же зимував. І прийшов Ізяслав із Новгорода *у* Переяславль свій, побувавши у братів своїх.

Літо 1144

Того ж року Ізяслав оддав дочку свою до Полоцька за Борисовича за Рогволода [2]. І Всеволод, князь київський, прийшов [у Переяславль] із жоною [Марією] і з усіма боярами на весілля.

У той же рік поставили єпископа *в* Полоцьк, Козьму.

У той же рік була [така] буря велика, якої ото не було ніколи, навколо [города] Котельниці, і рознесла доми, і майно, і комори, і хліб із стодол. А спроста сказати — наче рать узяла, і не зосталося в коморах анічого. А деякі знаходили лати в болоті, занесені бурею.

[4] Див. про це прим. 2 до 1141 р.

[5] Великий князь польський Владислав II Вигнанець, батько Болеслава Високого, син Болеслава Кривоустого, вів тоді боротьбу зі своїми меншими братами — Болеславом Кучерявим та Мешком III Старим; в Іп. і Хл. хибно «зяту», «зяти».

[6] Додано з Лавр.

1143

[1] Ім'я — з Любецького синодика. Під цим же роком у Новг. І говориться, що оженився Святополк Мстиславич, привівши жону з Морави; за чеськими джерелами та дослідженнями, це була Єфимія, дочка удільного моравського князя Отто II Чорного.

[2] На камені-валуні, знайденому біля города Друцька, є датований 7 травня 1171 р. напис, який свідчить, що хрестильне ім'я Рогволода, сина Рогволода-Бориса Всеславича, було Василій.

У РІК 6652[1144]. Було знамення за Дніпром у Київській волості: летів по небі до землі немов круг вогняний, і осталося по слі-
232 ду його знамення у вигляді змія великого, і стояло воно в небі з денну годину, і розійшлося [1].

У той же рік випав сніг великий у Київській стороні, коневі до
26.III 1144 черева, на Великдень.
30.VI 1144 У той же рік освячена була церква святих Апостолів [2] у Білгороді.

У той же рік поставили єпископа *в* Туров, на ім'я Іоакима.

Літо 1144 У той же рік розсварилися Всеволод з Володимирком [Володаревичем] із-за сина,— бо сів син його, [Всеволода, Святослав], *у* Володимирі,— і почали один на одного складати вину, і Володимирко кинув йому хресну грамоту. Всеволод тоді з братами пішов на нього.

Осінь 1144 Того ж року ходили Ольговичі на Володимирка: Всеволод із
1144 двома братами, з Ігорем *і* Святославом, Давидович Володимир і Вячеслав Володимирович, Мстиславичі два — Ізяслав [і] Ростислав, і Святослав Всеволодович, *і* Всеволодковичі два — Борис і Гліб, і Глібович Ростислав, і Володислав, лядський князь. Пішли вони на велемовного Володимирка, заставляючи його добровільно [3] приїхати до Всеволода поклонитися йому. Та він цього не хотів,— *навіть і слухати, не те що бачити,— і не схотів їхати поклонитися йому.* І угрів він привів до себе в поміч, але були вони йому без ніякої користі.

І став Всеволод по сій стороні города [Звенигорода] [4], а Володимир став по ту сторону, зійшовши з гори, а межи ними [була] ріка Білка [5]. І повелів Всеволод їм, кожному своєму полку, робити гаті. І назавтра перейшли вони ріку і взяли гори [в тилу] за Володимиром, бо Володимир, думаючи, що вони до нього йдуть, став, приготувавшись до бою, перед городом на оболоні, а цим [Всеволодовим] полкам не можна було битися з ними через тісноту, тому що болота підійшли аж під гори. Тому-то зійшли руські полки на гори і зайшли од [сторони] Перемишля і од Галича.

Коли ж побачили це галичани, вони занепокоїлись, кажучи: «Ми тут стоїмо, а там жінок наших візьмуть». І почав Володимир слати
233 [послів] до Ігоря: «Якщо ти замириш мене з братом, | то по Всеволодовій смерті я поможу тобі щодо Києва». І так підманув він Ігоря, і став Ігор благати Всеволода, *і* мольбою, і гніваючись, [і] кажучи: «Не хочеш ти мені добра. Нащо ти мені призначив єси Київ? Ти й приятелів мені не даси приймати». І послухав його Всеволод: того ж дня під вечір учинив мир.

І виїхав Володимир, і поклонився Всеволодові, а Всеволод зустрів його зі своїми братами. І дав Всеволоду Володимирко за

[1] Метеорит падав такий великий, що було видно його диск. «Денна година» — рідкісне свідчення того, що в давні часи день і ніч, незалежно від пори року, ділилися на дванадцять годин різної тривалості.

[2] Оскільки церква була побудована на честь (12) апостолів, то ясно, що освятили її 30 червня 1144 р., на храмове свято.

[3] В Іп. «волею», у Хл. «неволею».

[4] В Іп. тут пропущено попередній хід військової виправи, про яку розповідає Лавр. Десь незабаром після весілля в Ізяслава, коли сталася сварка між Всеволодом Ольговичем і Володимиром Володаревичем, величезна коаліція Всеволода рушила на Галич. Крім цього, Ізяслава Давидовича було послано привести половців. Війська прийшли до Теребовля. Сюди ж прийшов і Володимир, привівши свою підмогу, яку прислав йому молодий угорський король Гейза II на чолі зі своїм вуєм (дядьком по матері Олені), хорватським баном (начальником області-банату), угорським палатином Белушем; сам Володимир Володаревич був, за Татіщевим, угорськими джерелами та генеалогічними дослідженнями, одружений із Софією, дочкою угорського короля Коломана (Кальмана) від першого шлюбу, сестрою угорського короля Стефана (Іштвана) II і зведеною сестрою Бориса, сина Єфимії Володимирівни (див. прим. 2 до 1112 р.). Противники цілий тиждень ішли на північ по обох боках річки Серету, і лише у верхів'ї полки Всеволода перейшли цю річку, рушили далі і прийшли до Звенигорода, хоча мали намір битися на відомому місці ратей — на Рожнім полі, але Володимирко стояв на Голих горах. До коаліції Всеволода прилучився Ізяслав Давидович із половцями, який зайняв городи Ушицю і Микулин.

[5] У Лавр. хибно «рѣка мѣлка».

307. Мир Всеволода Ольговича з Володимиром Володаревичем. Мал. XIII (XV) ст.

труд тисячу і чотириста гривень срібла [6],— раніш багато наговоривши, а потім багато заплативши,— і цим його вблагав. Всеволод же з братами, цілувавши його, примирив його з собою. Сказавши йому: «Осе ти цілий єси і більше не гріши»,— повернув йому Всеволод Ушицю *і* Микулин. І вернулися вони до себе.

[6] У Лавр. «тысячю гривенъ серебра и двѣстѣ».

Срібло ж Всеволод не одному собі забрав, а роздаючи братам по частинах — Вячеславу, Ростиславу, Ізяславу і всім своїм братам, хто ото з ним був.

Друга пол. січня 1145

На ту ж зиму вийшов Володимир [із Галича] в [город] Тисмяницю на лови. А в цей час послали галичани [послів] по Івана по Ростиславича [7] у Звенигород і ввели до себе в Галич.

[7] Він мав прозвище Берладник.

Ніч на 18.ІІ 1145

Володимир же, почувши [про це], зібрав дружину, і прийшов на нього до Галича, і став навколо города. Та, виїжджаючи з города, билися кріпко [галичани], і багато падало з обох [сторін], і билися вони близько трьох неділь [8]. А в м'ясниці, в неділю на ніч, виступив на них Іван із галичанами, і багато вони билися. І побили в Івана дружини багато, і відрізали його од города, і не можна було йому вернутися в город. І пробіг він крізь [чуже] військо до Дунаю, а звідти полем прибіг до Всеволода *в* Київ. Галичани ж усю неділю билися після Івана з Володимиром, та поневолі одчинилися *йому*

[8] У Хл. «три дни».

Неділя 25.ІІ 1145

234 в масляну неділю. Володимир же, увійшовши в Галич, | багатьох людей порубав, а інших покарав карою лютою.

Зима 1144/5

Тої ж зими Всеволод [Давидович] оддав двох Всеволодківен, Володимирових внучок,[9] — одну за Володимира за Давидовича, а другу за Ярославича, за Юрія, обох однієї неділі.

[9] Дочки Всеволодка Давидовича були двоюрідними внучками Володимира Всеволодовича Мономаха.

9.VI 1144

У той же рік закладена була церква канівська святого Георгія [Побідоносця] Всеволодом-князем, місяця червня в дев'ятий день.[10]

[10] Дата закладин — не випадкова. 9 червня — день пам'яті св. Кирила Александрійського, патрона Всеволода-Кирила Ольговича.

14.V 1145

1145

У РІК 6653[1145]. Послав Всеволод [послів] по братів своїх, по Ігоря і Святослава, і по Давидовича по Володимира, *і* [по] Ізяслава [Мстиславича], і прийшли вони *до* Києва.

А тоді з'явилася звізда превелика на заході, випромінюючи світло [1] [...] [2].

[1] Комета Галлея перебувала в перигелії (найближчій точці до Сонця) 29 квітня 1145 р., до середини травня вона була вранішньою зорею, а з 14 травня з'явилася на заході.

[2] Тут в Іп. сім незаповнених рядків.

308. Георгіївський (Успенський) собор у Каневі. 1144 р. Сучасний вигляд.

«...і нам Володимир посадив Мстислава, сина свойого, після себе в Києві, а Мстислав — Ярополка, брата свойого. А тепер я мовлю: «Коли мене бог візьме, то я після себе даю братові своєму Ігореві Київ». І довелося Ізяславу Мстиславичу, який багато замишляв, і всім братам, що сіли у Всеволода на сінях, цілувати хреста. І сказав їм Всеволод: «Ігорю! Цілуй хреста, що будеш ти з братами у дружбі. А ви, Володимир, і Святослав, і Ізяслав, цілуйте хреста Ігореві, [що тільки те візьмете], що він вам дасть, але по своїй волі, а не по неволі». І цілували вони у повній згоді хреста. І сказав їм Всеволод: «Запрошує мене Володислав, лядський князь, на обох братів своїх». І сказав Ігор: «Ти не ходи, а підемо ми».

Поч. літа 1145

І рушив Ігор із братом своїм Святославом і з Володимиром [Давидовичем], а Ізяслав Мстиславич розболівся *і* не пішов із [города] Володимира; пішов [також] Святослав Всеволодович. І прийшли вони на середину землі Лядської, знайшли двох братів
235 Владиславових, Болеслава [Кучерявого] і Мешка [Старого], які стояли за болотом.

І, переїхавши на сю сторону, поклонилися вони обидва Ігореві з братами його, і, цілувавши хреста межи собою, так [усі] сказали: «Якщо хто переступить хресне цілування, на того бути всім». І дали вони оба брату своєму Владиславу чотири городи, а Ігореві з братами — [город] Визну. І тоді вернулись [Ольговичі] до себе, багато здобичі взявши.

Зима 1145/6

Тої ж зими помер Святослав [3], син Ярославів, у Муромі, а брат його Ростислав сів на столі; а *до* Рязані послали меншого Ростиславича — Гліба.

Зима 1145/6

Тої ж зими Владислав, лядський князь, схопивши мужа свого Петрка, осліпив *його,* і язика йому врізав, і майно його розграбував; тільки з жоною [Марією] і з дітьми вигнав [його] із землі своєї, і пішов він у Русь. Як ото євангельське слово говорить: «Якою мірою міряєш, такою [і] тобі одміряється»[4]. Він бо, схопивши підступно руського князя Володаря [Ростиславича] і помучивши його, майно його покрав усе, але його, [Володаря], бог по декількох днях не одкинув. Про нього ж було в попередніх роках писано [5].

У той же рік перенесла благовірна княгиня Олена, яска, князя свого Ярополка [Володимировича] із гробниці в церкву святого Андрія [Первозваного] і положила його коло Янки [Всеволодівни] [6].

Лютий — березень 1146

У РІК 6654[1146]. Всеволод зібрав братів своїх, Ігоря і Святослава,— якого зоставив у Києві,— і з Ігорем пішов до Галича, і з двома Давидовичами, [з Ізяславом] і з Володимиром, *і* з Вячеславом Володимировичем; [пішли також] Ізяслав і Ростислав Мстиславичі, синівці [1] його; і Святослава він узяв, сина свого, і Болеслава [Високого], лядського князя, зятя свого, і половців диких усіх.

І було многе-множество воїв, *і* йшли вони до Галича на Володимирка [Володаревича]. І був дощ, і стік сніг [за] божим промислом,
236 і тому йшли вони на повозах і на санях [...] [2] до города [Звенигорода], і спалили навколо нього острог *у* перший день.

А *на* другий день учинили віче звенигородці, хотячи здатися. Та був у них воєвода, Володимирів муж, Іван Халдійович. *І* схопив він у них трьох мужів, і вбив їх, і кожного з них, перетнутого навпіл, викинув із города. Цим він і їм загрозив, [городянам], і стали звенигородці відтоді битися без обману. Побачивши ж це, Всеволод став готуватися, щоб узяти город.

На третій же день, по зорі, пішли всі вої приступом до города, билися до пізньої вечерні і запалили город у трьох місцях, та городяни [з] божою поміччю погасили. Бог ото і свята богородиця ізбавили город од лютої раті, і вигукнули [городяни]: «Кирієлейсон!» [3],— із радістю великою воздаючи хвалу богові і пречистій матері його. І вернулися звідти [князі] кожен до себе.

Всеволод тим часом, прийшовши в Київ, розболівся і послав [послів] по брата свого по Ігоря і по [брата] Святослава. І був він вельми недужий, і став під Вишгородом на острові [4]. І прикликав

[3] Жона його невідома; за Воскр., був у нього ще один брат Юрій, що помер 1143 р.

[4] Єванг. від Матфія VII, 2.

[5] Про це є лише коротка згадка під 1122 р. З німецьких та польських джерел відомо, що цей Петрко (Петро Власт, Властович, Влостович), одружений з Марією, дочкою Олега Святославича, перебував на службі у Володаря під час його походу на польські землі в 1122 р. (чи, за іншими даними, 1120 р.), але зрадив його — дав знати Болеславу Кривоустому про військову ситуацію, і Володаря схопили, напавши на нього вночі. За викуп Володаря поляки вимагали від його брата, осліпленого Василька, величезну суму. За польськими джерелами, було дано 2000 гривень срібла і багато дорогих речей. Значна частина цього багатства перепала зрадникові.

[6] Після цього в Лавр. є таке свідчення: «Того же лѣта Кыевъ погорѣ, половина Подолья», а далі 1146 рік розпочинається звісткою: «Приде Володимеръ и взя Прилукъ». За дослідженнями, цей город Володимир Володаревич узяв після походу на нього в лютому — березні 1146 р., про який розповідатиметься далі. За Лавр., Всеволод через це хотів ще раз піти на Володимира «с Бориша дни» (з 24 липня 1145 р.), для чого зібрав своїх братів «на Радосыни», але тяжко захворів і незабаром помер.

1146

[1] Вони були синами Мстислава Володимировича, троюрідного брата Всеволодового.

[2] Тут в Іп. і Хл. залишено незаповненими сім рядків.

[3] «Господи, помилуй» (гр.).

[4] Отже, на цьому дніпровському острові у Всеволода був княжий двір.

Всеволод також до себе киян, і став *їм* мовити: «Я вельми єсмь недужий. А ось вам брат мій, Ігор. Згодьтеся на нього». Вони ж сказали: «Княже, ми радо згоджуємось». І взяли вони Ігоря в Київ.

Він пішов із ними [на княжий двір] під Угорське і скликав киян усіх, і вони всі цілували йому хреста, кажучи: «Ти нам князь». Та згодились вони на нього нещиро.

А на другий день поїхав Ігор *до* Вишгорода, і цілували йому хреста вишгородці.

Всеволод тим часом, іще за життя свого, послав до Ізяслава Мстиславича Болеслава [5], [князя лядського], зятя свого, а до двох Давидовичів, [Володимира та Ізяслава, боярина] Мирослава Андрійовича, кажучи: «Чи стоїте ви на хреснім цілуванні братові своєму Ігореві?» І вони сказали: «Стоїмо».

237 А на другий день преста|вився Всеволод [6], місяця серпня в перший день. І, опрятавши тіло його, положили *його* в церкві святих мучеників [Бориса і Гліба].

Ігор же поїхав *до* Києва і скликав усіх киян на Гору, на Ярославів двір, і цілували вони йому хреста. І знову зібралися всі кияни коло Турової божниці, і послали вони [послів] по Ігоря, кажучи: «Княже! Поїдь до нас». Ігор тоді, узявши брата свого Святослава, поїхав до них і став із дружиною своєю, а брата свого Святослава послав до них на віче.

І почали кияни складати вину на тивуна [7] на Всеволодового, на Ратшу, і на другого тивуна, вишгородського, на Тудора, кажучи: «Ратша нам погубив Київ, а Тудор — Вишгород. Тож нині, княже Святославе, цілуй нам хреста [сам] і за брата свойого. Якщо кому [з] нас буде обида, то ти суди». Святослав тоді сказав їм: «Я цілую хреста [і] за брата свойого, що не буде вам насильства ніякого. А ось вам і тивун. Хай [буде] по вашій волі». І Святослав, зсівши з коня, на тім цілував їм хреста на вічі. Кияни ж усі, зсівши з коней, стали мовити: «Брат твій — князь і ти». І цілували хреста всі кияни з дітьми на тім, що Ігоря вони не будуть обманювати, ні Святослава.

І Святослав узяв ліпших мужів-киян, і поїхав з ними *до* брата свого Ігоря, і сказав: «Брате! На тім цілував я їм хреста, що будеш ти до них ставитися справедливо і любити». Ігор тоді, зсівши з коня, цілував їм хреста на всім, чого волили вони і брат [його], *і* поїхав на обід.

Вони ж, [кияни], кинулися на Ратшин двір грабувати і на мечників [8]. І послав до них Ігор брата свого Святослава з дружиною, і він ледве втишив [їх].

У той же час послав Ігор [посла] до Ізяслава [Мстиславича і] сказав: «Осе брата нашого бог узяв. А ти чи стоїш на хреснім цілуванні?» Він же ні одвіту йому не дав на ту річ, ні посла до нього [не] послав.

238 І не вгоден | був киянам Ігор, і послали вони [послів] у Переяславль до Ізяслава, кажучи: «Піди, княже, до нас. Ми хочемо тебе».

Ізяслав же, се почувши, зібрав воїв своїх *і* рушив на нього з Переяславля, взявши благословення у [церкві] святого Михайла в єпископа у Євфимія. І перейшов він Дніпро [бродом] коло [города] Заруба [9], і тут прислали до нього [послів] чорні клобуки і все Пороссся, і сказали йому: «Ти — наш князь. А Ольговичів ми не хочемо. Поїдь-но вборзі, а ми — з тобою».

І рушив Ізяслав до [города] Дернового, і тут зібралися всі клобуки і порошани. У тім же місці прислали до нього [послів] білгородці й василівці, так само кажучи: «Піди, ти — наш князь, а Ольговичів ми не хочемо». У тім місці приїхали од киян мужі, кажучи: «Ти — наш князь, поїдь. [В] Ольговичів ми не хочемо бути як у спадщині. Де побачимо стяг твій, туди й ми з тобою готові єсмо».

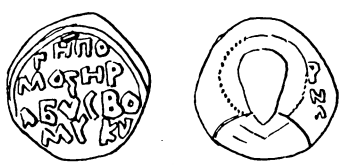
Ізяслав тоді, зібравши на полі і християн, і поганих, сказав їм: «Браття! Всеволода я мав управді [за] брата найстаршого, тому що він мені брат і зять, він старший за мене, як отець. А з сими — як мені бог дасть і сила животворящого хреста. Тож або голову

[5] В Іп. і Хл. помилково «Володислава»; ідеться про Болеслава Високого, чоловіка дочки Всеволода Ольговича Звенислави; Володислав (Владислав) II Вигнанець, батько Болеслава Високого, був сватом Всеволода Ольговича.

1.VIII 1146

[6] У Татіщева про Всеволода Ольговича сказано: ⟨«Сей великий князь був муж на зріст великий і вельми товстий, волосся на голові мав мало, борода широка, очі немалі, ніс довгий. Мудрий був у нарадах і судах, тому, кого хотів, того міг виправдати або звинуватити. Багато наложниць мав і більше веселощами, ніж справами, займався, через те киянам тягота від нього була велика. А як помер, то ледве чи по ньому хто-небудь, крім жінок любимих, заплакав. Більше ж були раді, але при цьому ще більше тяготи від Ігоря побоювалися, знаючи його лютий і гордий норов»⟩.

[7] Див. прим. 3 до 1093 р.

309. Печать Всеволода-Кирила Ольговича.

[8] *Мечники* — державні виконавці, що здійснювали судові рішення.

[9] В Іп. хибно «Зараба», у Хл. «Зароуба».

свою положу перед вами, або ж здобуду стіл діда свойого і отця свойого». І, це сказавши, він рушив на нього.

Ігор тим часом послав [послів] до двох братів своїх, Володимира *й* Ізяслава [Давидовичів], і сказав: «Чи стоїте ви мені, брати, на хреснім цілуванні?» А вони й зажадали од нього волостей багато. Ігор, отож, їм обом дав і повелів їм іти до себе, і вони оба пішли. Ігор покликав [10] також [тисяцького] Уліба і [воєводу] Івана Войтишича і сказав їм: «Чим були ви єсте оба у брата мойого, так само будете в мене». А Улібові сказав: «Держи ти тисячу, як у брата мойого держав єси».

[10] В Іп. «посла», у Хл. «позва».

Вселукавий же диявол, не хотячи любові межи братами, вложив
лихим наущенням у серце Улібові, тисяцькому, [й] Іванові Войти-
239 шичу [свій помисел]. І тому врадили вони обоє злу ра|ду з киянами
проти князя свого [Ігоря], і стали оба слати [послів] до Ізяслава Мстиславича, кажучи: «Піди, княже, вборзі, бо йдуть два Давидовичі Ігореві в поміч». Ті, що велику честь приймали були од Всеволода і од брата його, ті й стали обманювати князя свого.

Ізяслав же Давидович приїхав скоро, бо він цілував був хреста в [церкві] святого Спаса з братом Володимиром Ігореві і братові його Святославу, а єпископ чернігівський Онофрій пресвітерам своїм

5.VIII 1146 сказав: «Якщо хто од сього хресного цілування одступить, хай проклят він буде господніми дванадцятьма празниками». Та по небагатьох же днях одступили обидва Давидовичі од хресного цілування.

Призвідцями ж тої ради злої були ті, про яких ото ми раніш сказали: Уліб-таки тисяцький, [воєводи] Іван Войтишич і Лазар Саковський, а в Святославовім полку — Василь Полочанин і [воєвода] Мирослав, Хиличів онук. І зібрали вони навколо себе киян, і радилися, як би їм змогти обманути князя свого, а до Ізяслава [Мстиславича] послали [послів], кажучи: «Піди, княже. Ми ж нарадилися з киянами,— сказали вони,— ми кинемо стяг *і* побіжимо з військом своїм у Київ». А Ігореві і брату його Святославу стали вони лукаво говорити, кажучи: «Поїдь проти Ізяслава». Ігор тоді з братом Святославом поглянули на небо і сказали: «Ізяслав цілував хреста нам обом, що не позаздриться на Київ».

І прийшов Ізяслав до валу, [туди], де ото єсть Надове озеро близ Шелвового борка, і тут став полками коло валу із сином своїм Мстиславом. А кияни особно стали біля Олегової могили, многемножество.

І коли ще стояли полки одні проти одних, то побачив Ігор *і* всі
його вої, що кияни, пославши [воїв], захопили в Ізяслава тисяцько-
го зі стягом і привели його до себе. А потім берендичі, переїхавши|
240 через [ріку] Либідь, захопили Ігорів обоз перед Золотими воротами
і під гopóдами.

І, це побачивши, Ігор сказав братові своєму Святославу і синівцю своєму Святославу Всеволодовичу: «Поїдьте, брати, у свої полки. Хай як нас із ними бог розсудить». І Улібові, тисяцькому своєму, і [воєводі] Іванові Войтишичу так само сказав: «Поїдьте оба у свої полки».

І коли приїхав ото Уліб у свій полк [і] так само Іван, то покидали вони стяги і побігли до Жидівських воріт.

Побачивши ж це, Ігор, і [брат його] Святослав, і синовець його [Святослав] Всеволодович не розгубилися, а пішли проти Ізяслава. Та не можна було їм доїхати [до нього] через Надове озеро, і пішли вони у верхів'я озера. А тут їм були урвища — [одні] од озера, а другі — з [боку] Сухої Либеді. І тут стіснилися полки, і було їм од цього скрутно: саме в той час у тил [11] війську в'їхали берендичі з шаблями і почали їх сікти.

[11] В Іп. і Хл. хибно «взять», у Єрмол. «възадъ».

І тоді побіг Ігор і Святослав, [брат його], в горби дорогожицькі, а Ізяслав же з Мстиславом, сином своїм, і з своєю дружиною в'їхали в них у бік їм і стали сікти, і роз'єдналися вони один від одного. А з Ігорем же не було [нікого з тих], хто одлучився. І вбіг Ігор у болото дорогожицьке, і загруз під ним кінь, і не міг він його витяг-

310. Золоті ворота в Києві. 1037 р. Мал. 1651 р. (XVIII ст.).

ти, бо слабував на ноги. А Святослав, брат його, втік на устя Десни, за Дніпро. А Всеволодович Святослав [12] вбіг у Київ, до святої Орини в монастир, і тут його схопили.

І йшли [війська Ізяслава] вслід за ними, [втікачами], до Вишгорода, і до Дніпра, і до устя Десни, і до перевозу до київського, рубаючи їх, а других у воді побивали, і багатьом загибель була.

[12] В Іп. тут хибно повторено «Всеволодичь».

Початок княжіння Ізяслава, сина Мстиславового, в Києві

Ізяслав же, глянувши на небо, воздав хвалу богові і силі животворящого хреста за таку поміч його [і] з великою славою і честю в'їхав у Київ. І вийшло назустріч йому безліч народу, ігумени з
241 чорноризцями і попи всього города Києва, в ризах. | І приїхав він до святої Софії, і поклонився святій богородиці, і сів на столі діда свойого і отця свойого.

І привів він до себе Святослава [Всеволодовича], і сказав: «Свій ти мені єси, сестрич»,— і став його держати коло себе. А бояр багатьох похапали — Данила Великого і Юрія Прокопця, Івора Юрійовича, Мирославового [13] внука, і інших схопили багато в городі Києві, та згодом їх пустили за викуп. Це ж [усе] діється [за] пособ-

[13] Ідеться, очевидно, про внука Мирослава Гюрятинича, новгородського посадника; отже, у Мирослава був син Юрій (Гюрята).

311. Ізяслава Мстиславича зустрічають у Києві. Мал. XIII (XV) ст.

312. Марія. Мозаїка у Софійському соборі. XI ст.

ництвом божим, і силою чесного хреста, і заступництвом святого [архангела] Михаїла, і молитвами святої богородиці.

Вівторок 13.VIII 1146

Сталася ж сутичка [ця] місяця серпня в тринадцятий день, у вівторок. А Ігоря, через чотири дні схопивши в болоті, привели до Ізяслава. І послав він його в [Михайлівський] монастир на Видобич, і, окувавши його, одіслав *до* Переяславля, і всадив у поруб у монастирі святого Іоанна [Предтечі?]. І розграбували кияни з Ізяславом до́бра дружини Ігоревої і Всеволодової, і села, і скот, *і* взяли майна багато в домах і в монастирях.

Святослав же [Ольгович] вбіг у Чернігів з невеликою дружиною, послав [послів] до двох братів і сказав Володимиру й Ізяславу [Давидовичам]: «Чи стоїте ви, брати, на хреснім цілуванні? Бо ми

5.VIII 1146

цілували єсмо п'ятого дня». І вони сказали: «Стоїмо». І сказав їм Святослав: «Осе я вам оставляю Коснятка, мужа свойого, ачей у вас буде рада між собою»[14]. А сам він поїхав [до] Курська наводити порядок [серед] людей і звідти прийшов *до* Новгорода-[Сіверського].

А коли половецькі князі почули, що скоїлося над Ігорем, прислали вони [послів] до Ізяслава, миру просячи.

І почали оба Давидовичі радитись потай од Святославового мужа. Однак була вість Коснятокові, мужеві Святослава, що Давидовичі думають схопити брата свого Святослава. І прислав Коснятко [отрока] до князя свого, кажучи: «Княже! Вони радяться про тебе,

[14] В Іп. «ачеть ваи таи к собѣ», у Хл. «если вам та дума будет в собѣ»; тут Коснятко має ім'я Къстяжко.

хотять *тебе* схопити. Либонь, по тебе і пришлють обидва брати. Не їдь до них!»

Лукавий бо, пронирливий диявол, що не хоче добра межи братами, [а] прагне долучити зло до зла,— [це] він вложив їм обом
242 думку | не визволяти брата Ігоря, ні спом'янути роду, ні присяги
хрестом, ні божої любові, що як же б «добре жити братам однодумно вкупі» [15], оберігаючи рід свій.

І от, переступивши обоє хресну присягу, вони забули страх божий і послали [послів] до Ізяслава [Мстиславича]: «Ігор як тобі ото лихий був, так і нам обом. Держи-но *його* твердо!» І до Святослава [Ольговича] вони обоє послали [послів, і] сказали: «Піди із Новгорода *до* Путивля, а брата Ігоря облиш». Святослав же сказав: «Ні волості я [не] хочу, ні іншого чого, а тільки пустіте мені брата». Вони, однак, сказали: «Цілуй нам обом хреста, що не будеш ти просити [за] брата, ні його [не] визволиш, а волость держи».

І Святослав, заплакавши [і] пославши [посла] до Юрія [Володимировича] в Суздаль, сказав: «Брата мені Всеволода бог узяв, а Ігоря Ізяслав схопив. Піди-но в Руськую землю, *до* Києва. Змилосердившись, знайди мені брата. А я вже тут, покладаючи надію на бога і на силу животворящого хреста, буду тобі помічником».

У той же час [за] божим милосердям прибіг од стрия [Ростислава Ярославича] Святославич Володимир, Ярославів онук, до Святослава [Ольговича] *в* Новгород-[Сіверський], і тоді з війни прибіг до нього Іван Берладник [16].

У той же час послав Святослав у Половці [послів] до вуїв своїх, [Тюнрака і Камоси Осулуковичів], і вборзі прийшло їх, [половців], до нього триста.

Ізяслав же, водивши Всеволодовича Святослава до хреста, дав йому Божський і Межибоже, [всього] п'ять городів, а з [города] Володимира вивів. Вячеслав же [Володимирович], це почувши [і] надіючись на старшинство [своє] та послухавши бояр своїх, не воздав честі Ізяславу, *а* забрав назад городи, що їх від нього одібрав був Всеволод [Ольгович]. І не тільки це, але й Володимир він зайняв і посадив у нім Андрійовича [Володимира]. Тоді Ізяслав, се почувши, послав брата свого Ростислава і Всеволодовича Святослава на стрия свого Вячеслава, і забрав од нього Туров, і єпископа туровського Іоакима, і посадника його Жирослава Іванковича, і посадив
243 сина свого | Ярослава в Турові.

Давидовичі ж сказали: «Осе почали ми єсмо діло зле, то доведімо до кінця братовбивство. Підімо обоє, викоріньмо *брата* Святослава і переберімо волость його». Вони, отож, обдумали це і попросили Ізяслава іти на Святослава до Новгорода-[Сіверського].

У тім же році ходив Ізяслав до Давидовичів на збір і сказав їм: «Підіте удвох на Ольговича на Святослава». І послав він із ними обома сина свого Мстислава з переяславцями і з берендіями, сказавши їм: «Ідіте на нього. Якщо він перед вами не вибіжить, то станьте навколо нього. А як ви струдитесь, то я тоді зі свіжими силами прийду до вас і стану довкола нього, а ви додому підете».

І рушили вони *до* Новгорода, і, прийшовши, стали *коло* переспи. *І* звідти пішли стрільці з табору до города, до воріт Чернігівських, і тут бились багато. А на другий день приготувались вони до бою і пішли до Курських воріт. І послав Мстислав Ізяславич до Володимира і до Ізяслава Давидовичів [гінця], і сказав їм: «Брат ваш, а мій отець, так сказав: «До города ж ви не йдіть приступом, допоки [не] прийду я. А як тоді надумаємо, так *і* вчинимо». І вони сказали так: «Якщо так брат велів, то так ми *і* вчинимо». І, не дійшовши ще до города, вони стали обидва поблизу. А коли з'їхалися Володимир *та* Ізяслав Давидовичі і Мстислав Ізяславич, всі разом, то послали вони стрільців своїх до города, і християн, і берендіїв, а самі стали полками і почали битися.

І велика сутуга була городянам, і вперли їх у ворота острожні, і багато було в них убитих і поранених. У тій же сутичці вбили [боярина] Дмитра Жирославича і [сина воєводи] Андрія Лазаревича.

[15] Псалом CXXXII, 1.

[16] Тут уперше Івана Ростиславича названо Берладником (мабуть, князем берладським, хоча є й інші тлумачення). Звідки він утік — невідомо, але, очевидно, знову воював з Володимиром Володаревичем на пониззі Дунаю за свою волость Берладь.

Билися ж вони аж до вечора, а звідти пішовши, стали в селі Мелтекові. І, відтіля пославши [воїв], загарбали вони Ігореві і Святосла-
244 вові стада в лісі по [ріці] Рахні — кобил стадних три тисячі, а коней тисячу. Пославши ж по селах, вони попалили хліба і двори.

У той же час послав Святослав [Ольгович посла] до Юрія [Володимировича], і цілував йому хреста Юрій, що буде він визволяти брата Ігоря. І пішов Юрій на поміч йому.

Коли ж почув Ізяслав, що Юрій іде на поміч Святославу, то послав Ізяслав Мстиславич полем [посла] до Ростислава Ярославича в Рязань, а сам Ізяслав сів на коня *і* рушив на Святослава до Новгорода-[Сіверського], де ото були Володимир та Ізяслав Давидовичі і син його Мстислав. А Ростислав же, послухавши Ізяслава Мстиславича, став стерегти волості його.

Юрієві ж була вість, що Ростислав пустошить волость його. І послав Юрій сина свого Іванка до Святослава, а сам вернувся з [города] Козельська. Коли ж Іванко Юрійович прибув у Новгород до Святослава, то він дав йому Курськ із Посейм'ям.

А з мужами своїми порадившись, послав [Святослав] попа свого до обох Давидовичів, сказавши їм: «Брати мої! Осе землю мою ви оба розорили єсте, і стада мої і брата мойого зайняли, хліба попалили і все добро погубили єсте [17], *а нині ще до сього хочете мене вбити?» Вони ж обоє сказали: «Залиш брата свойого Ігоря, а мир візьми». Та він сказав: «Не можу я лишити брата свойого, допоки й душа мені в тілі!»*

А їм же обом по диявольському науценню не було й того іще досить. Тож пішли вони удвох на Ігореве сільце, де ото він поставив був добрий двір. Було ж тут готовизни багато у бретяницях [18] і в погребах — вина і меди; а що тяжкого добра всякого, до заліза й до мі-

[17] Далі в Іп. і Хл. сім пустих рядків; утрачений текст перекладено за Воскр.

[18] *Бретяниця,* або *медуша* — місце схову меду та інших напоїв і припасів.

313. Залізні вироби. Дужки для відер, клямки, ножі, кресало, гвіздки.

ді, [то] не могли вони тоді задля безлічі все те вивозити. І Давидовичі повеліли забирати [добро] на вози собі і воям, а потім звеліли запалити двір, і церкву святого Георгія [Побідоносця], і стодолу його, [Ігоря], в якій було дев'ятсот стогів.

245 А коли з'їхалися Ізяслав *та* Володимир Давидовичі з Мстиславом Ізяславичем, [то], порадившись, послали вони [гінців] назустріч

25.XII 1146 Ізяславу Мстиславичу, а самі рушили до Путивля на Різдво Христове і тоді пішли приступом до города. Та не здалися їм путивльці, допоки не прибув Ізяслав із київською силою. Оскільки ж вони кріп-

314. Путивль. Городище дитинця. Сучасний вигляд.

ко билися з городських стін, то поїхали оба Давидовичі і сказали їм: «Не бийтеся![19] Ми цілуємо на тім святую богородицю, що не дати вас на добичу». Але вони не здалися їм.

І прийшов Ізяслав Мстиславич із полками своїми до них, і вони вислали [мужів своїх] до Ізяслава Мстиславича, і поклонилися йому, і так сказали: «*Тебе* ми ждали єсмо, княже, тож цілуй нам хреста». Ізяслав тоді цілував їм хреста, а посадника їхнього вивів, а свого в них посадив. І при цьому двір Святославів він розділив на чотири частини — і скарбниці, і бретяниці, і добро, що його не можна було двигнути; а в погребах було п'ятсот берківців[20] меду, а вина вісімдесят корчаг[21]. І церкву святого Вознесіння вони всю облупили — начиння срібне, і индитії[22], і покрови служебні[23],— а все шито золотом,— і кадильниці дві, і кації[24], і Євангеліє оковане, і книги, і дзвони. І не зоставили вони нічого княжого, а все розділили, і челяді сімсот.

І прибула Святославу вість, що Ізяслав Мстиславич прийшов, і город його взяв, і все, що було в нім Святославове. І розповів йому отця його муж, який був у Володимира [Давидовича], що Ізяслав іде *на нього* і хоче обступити *в* Новгороді. Святослав тоді розповів Іванкові Юрійовичу, *Володимиру Святославичу*[25], Іванові Ростиславичу Берладнику, і дружині своїй, і половцям диким, вуям своїм, [хану] Тюнракові Осулуковичу і брату його Камосі: «Ось на мене іде Ізяслав Мстиславич. Тож промишляймо про себе!» І вони сказали: «Княже! Не барячись, поїдь! Тут тобі ні задля чого бути. Нема ні хліба, ні [іншого] чого. Піди в лісову землю, а звідтіля

[19] В Іп. «не бьитеся», у Хл. «не біитася»; можливо, треба перекласти — «не бійтеся».

[20] *Берковець* — 10 пудів (бл. 164 *кг*).

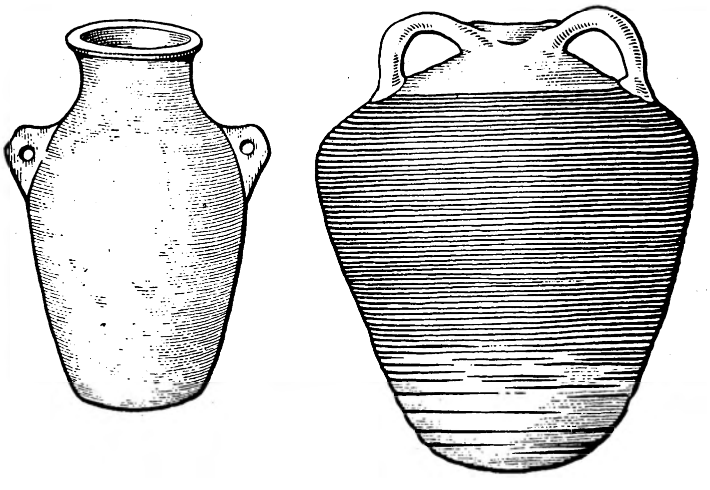
[21] Див. прим. 6 до 997 р.

[22] *Індитія* — світлі і блискучі напрестольні шати.

[23] *Покрови*, або *плати* — дорогоцінні (шовкові) убруси, якими покривають церковне начиння (чашу-потир і дискос).

[24] *Кація* — кадильниця з ручкою, а не на ланцюжках.

[25] Додано з Воскр.

315. Корчаги. Київ.

246 тобі близько | слати до отця свойого Юрія»[26]. І тоді побіг Святослав із Новгорода [до города] Корачева. А дружина його — ті пішли вслід за ним, а другі облишили його. А жона [Катерина] і діти [дочка і син Олег] *пішли* з ним, і ятрівку свою, [жону] Ігореву, він узяв із собою.

Новгородці ж сіверські дружину [27] [свою] *послали до Ізяслава Мстиславича, і до обох Давидовичів, і до Всеволодовича Святослава, кажучи: «Святослав облишив нас, пішов* [до] *Корачева». І тоді Ізяслав Давидович, розгордівшись* і роз'ярившись, сказав братам своїм: «Пустіте мене вслід за ним. Якщо сам він утече од мене, то жону і дітей від нього я одніму *і* майно його заберу». І так, одпросившись в Ізяслава у Мстиславича і у Володимира, у брата свого, він поїхав. Він узяв у Ізяслава [воєводу київського] Шварна і дружину братів [і] рушив із Путивля на [городи] Сівськ і на Болдиж, бо [це] йому була проста путь *до* Корачева.

І тут [до Святослава Ольговича] прибігли зажитники [28], бо в них берендичі захопили трьох мужів. Святослав же, довідавшись, що ті прийшли на нього, послав на них диких половців, і схопили вони в них декількох берендичів. Вість же була Святославу [та], що прийшов на нього Ізяслав Давидович, нахвалившись, і взяв із собою дружину у братів, і без возів він прийшов був, на конях, з трьома тисячами [мужів]. І Святославу не виходило з голови: або ж оддати жону, і дітей, і дружину в полон, або голову свою зложити.

Отож Святослав, порадившися з братами, і з половцями, [і] з мужами своїми [і] поклавши надію на бога *і* на святую богородицю,

Четвер 16.I 1147

вийшов насупроти нього в день четверга, місяця січня в шістнадцятий день. А було в той день Покладення вериг [на] святого апостола Петра, і тоді бог і сила животворящого хреста погнали їх.

Ізяслав Мстиславич і Володимир Давидович, пославши брата свого Ізяслава [Давидовича з воєводою] Шварном, самі пішли обоє вслід за ним. Та коли вони пройшли Болдижів ліс і тут стали були на обід, то прибіг муж до Ізяслава Мстиславича і сказав йому: «Брата
247 тобі Ізяслава побідив | Святослав і дружину вашу!» Ізяслав же Мстиславич, це почувши, сильно спалахнув серцем на Святослава, бо він, [Ізяслав], був хоробрим *і* сильним на рать.

І приготував він до бою воїв своїх, і рушив на Святослава до Корачева, і Давидович Володимир із ним, і Святослав Всеволодович із ним. Дружина, яка втікала, зустріла їх і верталася назад *до* Корачева. А Ізяслава [Давидовича] не було, лише ополудні приїхав він до них.

І пішов Ізяслав Мстиславич і Володимир Давидович. Весь той день, аж до ночі, вони йшли *до* Корачева і стали, не дійшовши [до] Корачева. А коли була пора лягати спати, то прийшла їм вість із Корачева, що Святослав почув од приятелів, що Ізяслав Мстиславич іде на нього *до* Корачева з братами.

І пустошили вони коло Корачева багато, і втік за ліс у Вятичі Святослав Ольгович. [А Ізяслав Мстиславич] сказав братам своїм, Володимиру [й] Ізяславу Давидовичам: «Чого ви оба хотіли єсте [з] волостей, те я вам добув. Ото — Новгород, а щодо Святославової волості — і те вам обом».

А сам він вернувся *до* Києва і таке сказав: «Що ж буде Ігореве в тій волості — чи челядь, чи добро,— те моє. А що буде Святославової челяді і добра,— те розділимо на частини». І так вони вчинили, і прийшов Ізяслав Мстиславич до Києва.

А Ігор [Ольгович] розболівся був у порубі і став вельми недужий. І прислав Ігор [посла] до Ізяслава, благаючи, і кланяючись, [і] кажучи так: «Брате! Я осе вельми єсмь недужий. Тому прошу я в тебе постригу, бо був у мене намір постригтися іще за княжіння мойого. Нині ж у біді сій я недужий єсмь вельми і не сподіваюсь собі живоття». І він, зжалившись, сказав: «Якщо був у тебе намір постригтися, у цьому ти волен єси. Але я тебе і без сього випускаю задля недуги твоєї».

І тоді, пославши [посла], звелів він розібрати над ним поруб.

[26] Юрій Володимирович не був Святославу Ольговичу батьком. Слово «отець» тут, як і в інших випадках, означає старшого і сильнішого взагалі, який дбав про менших і слабших.

[27] Тут в Іп. і Хл. шість незаповнених рядків. Утрачений текст перекладено за Воскр.

[28] *Зажитники* — заготовлювачі хліба, харчів; фуражири.

316. Постриження Ігоря Ольговича. Мал. XIII (XV) ст.

І таким чином вийняли *його* з поруба, вельми недужого, і однесли
248 *його* в келію. І на восьмий день тільки вернув йому бог душу, | бо не міг він ні пити, ні їсти, і повелів він єпископу Євфимію постригти себе.

Потім бог одпустив йому неміч, і привели [його] *до* Києва в монастир святого Феодора [Тірона]. І прикликав він ігумена [Онанію] і братію, звершивши [те], що обіцявся,— постригся в монастирі святого Феодора в схиму.

5.I 1147

А Давидовичі пішли до Брянська, а Всеволодович Святослав — у Корачев. І послав він [посла] *до* [города] Козельська до Святослава [Ольговича], стрия свого, сказавши йому: «Ізяслав же Мстиславич пішов *до* Києва, а Давидовичі обидва із смоленським Ростиславом хочуть іти вслід за тобою». І, отож, Давидовичі, прийшовши, стали *в* Брянську, а Святослав [Ольгович] із Козельська пішов до [города] Дідославля. [Звідти] ж пішов Святослав до [ріки] Осетра, і тут одступив од нього Іванко Берладник до Ростислава [Мстиславича], смоленського князя, взявши у Святослава двісті гривень срібла та дванадцять гривень золота.

Коли ж Святослав прийшов у городок Колтеськ, то тут прислав йому Юрій [Володимирович] на поміч тисячу латників [29] дружини білозерської. І Святослав, узявши собі [цю] дружину, збирався їхати з білозерцями на обох Давидовичів до Дідославля, та в той час став знемагати Іванко Юрійович і був вельми недужий. Святослав тому не поїхав од нього, ні дружини [не] послав.

Вони ж обоє, [Давидовичі], почувши, що Юрій прислав до нього, [Святослава, дружину] на поміч, не одважилися вслід за ним іти, а, скликавши вятичів, сказали їм: «Се ворог є *і* нам обом, і вам. Постарайтеся ж *убити його підступом і дружину його перебийте. А майно його* — на здобич [30] вам». І тоді вернулися вони обидва з Дідославля.

У той же час пішли два Юрійовичі, Ростислав [і] Андрій, до Рязані на Ростислава на Ярославича. А Ростислав утік із Рязані в Половці, до [хана] Єльтука.

У той же час Святослав [Ольгович] одпустив вуїв [31] своїх, [Тюнрака Осулуковича і брата його Камосу], що про них ми попереду написали, в Половці, давши їм дари многі. Пішло з ними | багато
249 половців.

Ніч на понеділок 24.II 1147

У той же час преставився Іванко Юрійович, місяця лютого у двадцять і четвертий [день], в ніч на понеділок масляної неділі. А на другий день приїхали до нього два брати, Борис і Гліб, і вчинили плач великий. А тоді, опрятавши тіло його, пішли вони з ним *у* Суздаль, до отця, з жалобою.

[29] В Іп. «бренидьець», у Хл. «берништець»; ідеться про воїнів, одягнутих у броню, себто в лати або в кольчуги.

[30] В Іп. хибно «на полъ», у Хл. «на полонъ».

[31] В Іп. і Хл. хибно «воѣ», «воя».

А Святослав [Ольгович] вернувся, *і* пішов уверх Оки, і, прийшовши, став на усті [ріки] Поротви в городі Лобинську. І тут прислав до нього Юрій [посла], утішаючи, *і* сказав: «Ти не тужи за сином моїм. Якщо того бог одібрав, то я тобі другого сина пришлю». *І* прислав [йому] Юрій дари многі, паволокою і хутром, і жоні його [Катерині], і дружину його одарив вéлико.

1147

У РІК 6655[1147]. Пішов Юрій пустошити Новгородську волость, і, прийшовши, взяв [город] Новий Торг і Мсту всю взяв [1]. А до Святослава приславши [посла], Юрій повелів йому Смоленську волость пустошити.

І, пішовши, Святослав захопив людей голядь у верхів'ї [ріки] Поротви, і таким чином набрала здобичі дружина Святославова. І, приславши [посла], Юрій сказав [йому]: «Прийди до мене, брате, в Москву».

І Святослав поїхав до нього з дитям своїм Олегом [і] з невеликою дружиною. Він узяв із собою Володимира Святославича, а Олег поїхав попереду до Юрія і дав йому пардуса [2].

П'ятниця 4.IV 1147

І приїхав по нім отець його Святослав, і так люб'язно вони обоє цілувалися, [вітаючись], у день п'ятниці, на Похвалу святої богородиці [3], і так були раді.

5.IV 1147

А на другий день звелів Юрій справити пишний обід і вчинив честь велику їм. І дав він Святославу дари многі, з любов'ю, і синові його Олегові, і Володимиру Святославичу, і мужів Святославових обдарував і тоді одпустив їх. І обіцявся Юрій сина [Гліба] послати до нього, і так він і зробив.

Неділя 13.IV 1147

Святослав же звідти вернувся до Лобинська, а відтіля пішов до [города] Неринська і, перейшовши Оку, став. А було [це] к Великодню, на вербну неділю. І тоді преставився поважний старець Петро Ілліч,— який був отця його мужем,— бо вже од старості не міг
250 він навіть | на коня всісти. Було йому дев'яносто літ.

Неділя 27.VII 1147

У той же рік поставив Ізяслав [Мстиславич] митрополитом Клима Смолятича, *русина* [4], вивівши [його] з [города] Заруба,— а був він чорноризець, *і* схимник, і був книжник і філософ такий, якого ж у Руській землі не було,— тому що сказав чернігівський єпископ: «Я довідався, що єпископам, зійшовшись, належить митрополита поставити».

Отож зійшлися чернігівський єпископ Онофрій, білгородський єпископ Феодор, переяславський єпископ Євфимій, юр'євський єпископ Деміан, володимирський Феодор. Новгородський Нифонт [і] смоленський Мануїл сказали: «Нема того в законі, щоб ставити єпископам митрополита без патріарха. Лише патріарх ставить митрополита. І ми оба не поклонимося тобі, ні служитимемо з тобою, бо не взяв ти єси благословення [ні] в святій Софії, ні од патріарха. Якщо ж ти се здійсниш — дістанеш благословення од патріарха,— то тоді ми тобі поклонимося. Ми оба взяли од Михаїла од митрополита рукописання, що не належить нам без митрополита у святій Софії служити». Він же, Онофрій таки чернігівський, тяжко сердячись на них за це, сказав: «Я довідався, належить нам поставити, бо голова в нас є́ святого Климента [5]. Адже ставлять греки рукою святого Іоанна». І тоді, обдумавши, єпископи головою [6] святого Климента поставили *його,* [Клима], митрополитом [7].

Святослав же [Ольгович], прийшовши, став коло [города] Неринська. І тоді прийшли до нього посли із Половців, од вуїв його, [Тюнрака Осулуковича і брата його Камоси],— з Василем половчином шістдесят чоловік було прислано,— так кажучи: «Ми питаємо про здоров'я твоє. А коли ти нам звелиш до себе із силою прийти?»

У той же час прибігли [до Святослава] із Русі отроки і розповіли йому, [що] Володимир [Давидович] — у Чернігові, а Ізяслав [Давидович] — у Стародубі. Святослав тоді прийшов до [города] Дідославля, і тут прибули до нього інші половці, Токсобичі. І приставив він до них [воєводу] Судимира Кучебича і [воєводу] Горіна, і послав їх на смольнян. І спустошили вони верхів'я [ріки] Угри.

[1] Тобто все пограбував у басейні ріки Мсти.
[2] Див. прим. 1 до 964 р.
[3] Тобто у п'ятницю похвальної неділі — п'ятого тижня великого посту.

[4] Додано з Лавр.
[5] Ідеться про ті реліквії, які 989 р. Володимир Святославич привіз із Корсуня до Києва.

[6] В Іп. хибно «славою», у Хл. «главою».
[7] 27 липня 1147 р. (дата відома з Лавр.) Ізяслав Мстиславич вибрав для поставлення Клима Смолятича митрополитом не випадково; в цей день була не лише неділя; це — день пам'яті св. Пантелеймона, патрона Ізяслава Мстиславича; Пантелеймон — хрестильне ім'я Ізяслава. Проти русина Клима, ставленика Ізяслава Мстиславича, виступили єпископ-грек Мануїл та єпископ Нифонт, можливо, також грек (русин?), прихильник Святослава Ольговича. Не зовсім ясно, скільки ж було єпископів на цьому дуже важливому зібранні. За Іп., їх сім, якщо вважати, що Нифонт і Мануїл були там присутні, або п'ять, коли їх не рахувати. У Лавр. говориться про шістьох єпископів; можливо, отже, що Мануїл та Нифонт на собор не прийшли, а шостим був єпископ туровський Іоаким, якого Ізяслав Мстиславич у 1146 р. привів до Києва. Аргумент Онофрія, що собор єпископів має право настановити митрополита, був канонічним, але на практиці єпископи цього робити не могли. Крім того, київський митрополит Михаїл, який у 1145 р. відбув (за Лавр.) до Константинополя, за Густ., тут 1147 р. помер; його заборона служити в київській Софії залишалася, і нового митрополита з Цесарограда прислано не було. Звичай благословляти патріархів рукою Іоанна Предтечі, про який говорить Онофрій, невідомий з візантійської церковної практики.

317. Євхаристія. Фрагмент мозаїки у Софійському соборі. XI ст.

318. Печать Ізяслава-Пантелеймона Мстиславича або Мстислава-Федора Ізяславича.

251 У той же час повтікали | посадники Володимирові *й* Ізяславові з Вятичів, і з Брянська, і з Мценська, і з Облова. І звідти, [з Дідославля], пішов [Святослав] *до* [города] Дев'ягорська, пішов, зайнявши всі Вятичі, і Брянськ, і до [города] Воробійні [він забрав] Подесення, [городи] Домагощ і Мценськ.

У той же час прийшли до нього, [Святослава], бродники і половців прийшло до нього багато [од] вуїв його, [Тюнрака і Камоси Осулуковичів].

У той же час Ізяслав Давидович із Новгорода-[Сіверського] пішов [до] Чернігова.

У той же час прийшов Юрійович Гліб до Святослава [в] Дев'ягорськ. І звідти пішли вони *до* Мценська з [Олегом] Святославичем, і з Юрійовичем [Глібом], і з половцями. І тоді, давши їм, [половцям], дари многі, [Святослав] пішов до города *Крома* на Ізяславича [Мстислава]. Та в [городі] Спаші догнали його посли од Володимира Давидовича і од [Святослава] Всеволодовича, кажучи: «Ти не май на нас жáлоби за те, а будемо всі, як один муж. І не спом'яни лиходійств наших, а хреста нам цілуй і отчину свою візьми. А що ми взяли єсмо твойого, то те тобі ми повернемо». І цілували вони хреста, і не додержали [цілування].

Серпень 1147

Того ж року послав Володимир [Давидович] Ізяслава Давидовича з Чернігова [з] послами до Ізяслава, князя київського, кажучи: «Брате! Осе зайняв Ольгович Святослав волость мою, Вятичі. Підімо на нього обидва. Якщо ми його проженемо, то підемо оба на Юріїв Суздаль. Ми з ним або мир учинимо, або будемо з ним битися». Ізяслав, отож, Мстиславич надумав з обома Давидовичами і з Всеволодовичем Святославом піти на Юрія і на Святослава [Ольговича].

Тоді ж Всеволодович Святослав держав, [діставши] в Ізяслава, Божський, і Межибоже, [і] Котельницю, а всіх — п'ять городів. І приїхав він до Ізяслава, *і* почав у нього проситися, кажучи: «Отче! Пусти мене *до* Чернігова попереду, там добро моє все. У братів моїх обох, у Володимира *і* в Ізяслава, хочу я волості просити». І він сказав: «Сину! Так тобі й гаразд. Ти готов, будь попереду. Іди, збирайся ж у путь». І пішов Святослав *до* Чернігова.

252 І, порадившись [8], | князі чернігівські послали [послів] до Ізяслава, велячи йому піти *і* кажучи: «Земля наша погибає, а ти не хочеш піти». Ізяслав тоді скликав бояр своїх і всю дружину свою, киян, і сказав їм: «Осе надумав я з братами своїми, з Володимиром і з Ізяславом Давидовичами, і з Всеволодовичем Святославом: хочемо ми піти на Юрія, на стрия свойого, і на Святослава до Суздаля, тому що прийняв він ворога мойого Святослава Ольговича. А брат Ростислав там із нами з'єднається, він має прийти до мене зі смольнянами і з новгородцями».

Кияни ж, почувши [це], сказали: «Княже! Не ходи з Ростиславом на стрия свойого. Ліпше з ним уладься. Ольговичам [9] віри не йми і не ходи з ними в похід». Та Ізяслав сказав їм: «Вони цілували мені хреста, і думу я з ними думав, тож ніяк сього походу я не маю наміру одмінити. Так що ви збирайтеся». Кияни ж сказали: «Княже! Ти на нас не гнівайся. Не можемо ми на Володимирове плем'я [10] руки зняти. Коли ж [на] Ольговичів — то хоч і з дітьми». Ізяслав тоді сказав їм: «А той добрий, хто за мною піде». І, це сказавши, зібрав він багато воїв і пішов.

5(?).IX 1147

Рушив же він на [ріку] Альту [11], а звідти пішов до [города] Княжатина [12], а од Княжатина [12] пішовши, став коло [города] Русотини полками своїми і звідтіля послав [воєводу] Уліба *до* Чернігова [13]. А брата свого Володимира він зоставив у Києві.

Уліб же, ввійшовши в Чернігів, довідався, що цілували хреста Володимир [та] Ізяслав Давидовичі і Святослав Всеволодович Святославу Ольговичу, маючи намір убити підступом Ізяслава. Це ж почувши, Уліб прибіг до князя свого Ізяслава і сказав йому, що відступили од нього князі чернігівські і цілували проти нього хреста. Прийшла також йому вість од приятелів із Чернігова: «Княже! Не ходи відтіля нікуди! Вони ведуть тебе обманом, хотять *тебе* вбити
253 або схопити за Ігоря [14]. Адже вони й хреста цілували | Святославу Ольговичу. Після сього вони послали до Юрія з хрестом, проти нього ж з тобою нарадившись».

Серед. вересня 1147

Ізяслав же, це почувши, вернувся назад [до Княжатина], і по-

[8] У цій змові, за Никон., брав участь також Андрій Ростиславич, син Ростислава Ярославича, князя рязанського і муромського, приїхавши до Чернігова з города Єльця; в Іп. цей князь не згадується.

[9] Ольговичами в літопису часто називаються не лише сини Олега Святославича-Гориславича, але й сини його брата Давида.

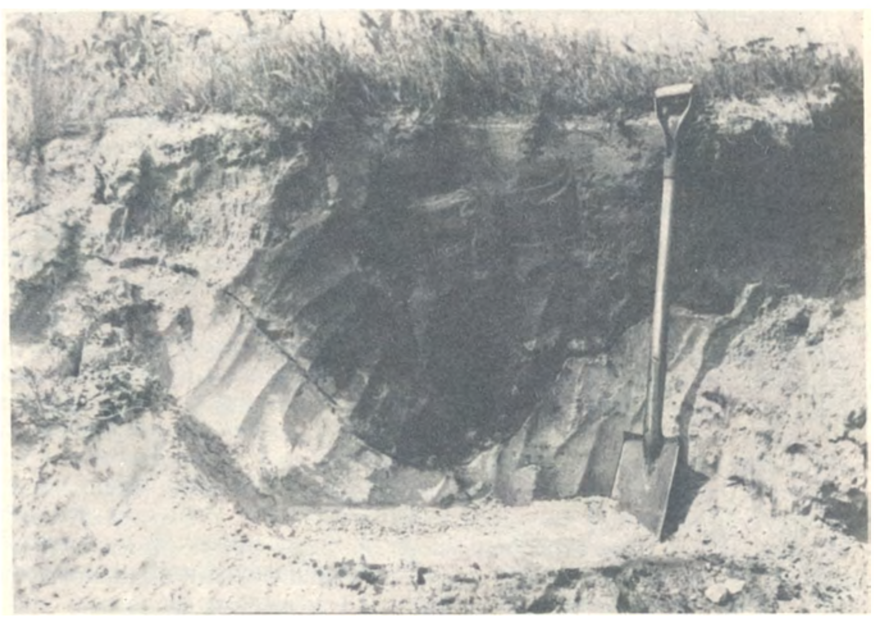
[10] Ідеться про Юрія Володимировича та його дітей, нащадків Володимира Мономаха.

[11] Треба думати, що Ізяслав Мстиславич пішов на Альту, щоб там помолитись у церкві Бориса і Гліба (див. прим. 8 до 1117 р.) 5 вересня, в день убивства Гліба Володимировича; тільки так, очевидно, можна пояснити, чому Ізяслав, ідучи на Чернігів, неподалік од Києва трохи завернув на південь.

[12] В Іп. «къ Снѣжатину», «отъ Нѣжатина», у Хл. «къ нежатиноу», «отъ нѣжатина»; в Єрмол. «къ няжатину», «отъ Княжатина».

[13] У Лавр. сказано, що Ізяслав перебрів Дніпро, став над Чорториєм («Черторыею») і звідси послав Уліба до Чернігова, а сам пішов на ріку Супій.

[14] Ізяслава хотіли схопити, щоб потім обміняти на постриженого в ченці Ігоря Ольговича або вбити у відплату за Ігореву біду.

319. Господарча яма на городищі Княжатина. Фото 1979 р.

слав послів своїх *у* Чернігів до Володимира і до брата його Ізяслава, і сказав їм: «Ми ото замислили єсмо похід великий і хреста єсмо цілували. А се єсть присяга дідів наших [і] отців наших. Так засвідчімо ж іще, що в сьому поході [нам] ні свар [не] мати, ні обману ж ніякого, ні підступу [15], а по правді [в] сей похід сходити і з противниками битися».

Але вони йому відповіли: «Так осе нам даремно хреста цілувати? Хреста ж ми тобі цілували єсмо. І яка наша провина?» І не схотіли вони цілувати хреста, *і* сказав їм посол Ізяслава Мстиславича: «А який гріх *у тім*, коли по приязні хреста цілувати? Се нам [і] вам на спасіння». Та вони не схотіли. А Ізяслав сказав був послу своєму [16]: «Якщо ж вони не згодяться по приязні хреста цілувати, то ти скажи їм [те], що ми чули єсмо». І сказав їм Ізяславів посол [княжі слова]: «Якщо стоїте ви на хреснім цілуванні, то я вам обом, брати, об'являю. Таке мені увійшло в уші, що мене ведете ви обманом. А Святославу ви хреста єсте цілували, Ольговичу, що в сьому поході вам або мене схопити, або вбити за Ігоря. То чи так се єсть, брати, чи не так?» Вони ж нічого не могли відповісти, тільки ззирнулися, а по довгій мовчанці сказав Володимир послові Ізяслава: «Вийди звідси, посиди, ми тебе знову покличем».

Довго ж вони радилися, тому що вони викриті є, і тоді покликали [посла]. І вони сказали: «Брате! Цілували ми єсмо хреста Святославу Ольговичу, бо жаль нам є. Ти брата нашого держиш, Ігоря, а він уже чернець і схимник. Пусти-но брата нашого, і ми будемо обік тебе їздити. Чи тобі, брате, було б любо, коли б ми брата твойого держали?»

254 І тоді по|сланець Ізяславів, приїхавши, сказав Ізяславу, що вони одступили від нього. Ізяслав же послав знову посла свого до них, із хресними грамотами, і сказав їм: «Ви хреста мені цілували єсте до кінця живоття свойого. А волості Святославові й Ігореві я вам дав. Я ж із вами обома і Святослава прогнав, а волость вам добув, і дав Новгород і Путивль, і добро його ми єсмо взяли, і майно його розділили на частини, а Ігореве я взяв. Тепер же, брати, ви оба хреста переступили єсте, а сюди мене повели підступом, убити мене хотячи. Хай же буде зо мною бог і сила животворящого хреста! Нехай як мені бог дасть!» І, це сказавши, кинув він їм грамоти хресні.

У той же час Ізяслав послав посла свого до Ростислава, брата свого, в Смоленськ, і сказав йому: «Брате! Осе Володимир *та* Ізяслав Давидовичі хреста нам обом цілували були і думу думали оба, [щоб] піти з нами на стрия нашого. Однак збиралися вони [йти] зо мною підступно, убити мене хотячи. Але бог і сила хресна [се] виявила. І тепер, брате, ти вже не ходи туди, куди ми думали були єсмо піти, на стрия свойого, а піди сюди, до мене. А туди наряди новгородців і смольнян, хай вони удержать Юрія, і до спільників пошли, і в Рязань, і повсюди».

У той же час Ізяслав послав у Київ *двох мужів, Добриньку і Радила* [4], до брата свого Володимира,— бо того зоставив був Ізяслав у Києві,— і до митрополита Клима [Смолятича], і до Лазаря [Саковського], тисяцького, і сказав їм: «Ззовіте киян на двір до святої Софії. Хай мій посол мовить річ мою до них і скаже про обман чернігівських князів».

19.IX 1147 Коли ж усі кияни зійшлися од малого і до великого до святої Софії на двір і стали вони на вічі, то сказав їм Ізяславів посол: «Вітав вас князь наш. «Я вам об'явив був: надумав ото я з братом

255 своїм Ростиславом і | з Володимиром [та] з Ізяславом Давидовичами піти на стрия свойого, на Юрія, і вас із собою закликав. А ви мені сказали єсте: «Не можемо ми на Володимирове плем'я, на Юрія, руки зняти. А коли на Ольговичів — хоч із дітьми підемо ми з тобою». Тепер же я вам даю знати: осе Володимир Давидович, і Ізяслав, і Всеволодович Святослав, якому я багато добра зробив, цілували мені хреста. А нині цілували вони потай од мене хреста Святославу Ольговичу і до Юрія послали, а надо мною обман учинили. Вони хотіли мене або схопити, або вбити за Ігоря. Але бог мене заступив

[15] В Іп. «ни ясти»; треба, вважаю, «ни лсти».

[16] Цим послом, ймовірно, був київський боярин Петро Бориславич, котрий, мабуть, і писав літопис за часів Ізяслава Мстиславича та його сина Мстислава Ізяславича; тому й розповідь тут і далі має такий яскравий колорит особистої присутності.

320. Софійський собор у Києві. Вигляд зі сходу. Мал. 1651 р. (XVIII ст.).

і хрест чесний, що його вони мені цілували. Нині ж, браття-кияни, підіть услід за мною до Чернігова на Ольговичів,— чого ви хотіли єсте і що мені обіцяли єсте. Збирайтеся од малого і до великого, хто має коня. А хто коня не має — то в човні, бо вони не мене одного хотіли вбити, але й вас іскоренити». І кияни сказали: «Раді ми, що бог нам тебе ізбавив од великого обману [і] братів наших. Ми йдемо за тобою навіть із дітьми, як ти ото волиш».

І сказав один чоловік: «За князем своїм ми радо йдемо. Та спершу про се подумаймо, як ото й раніш учинили при Ізяславі Ярославичі. Вирубавши Всеслава із поруба, оті лиходії поставили його князем собі, і багато лиха було через се городу нашому [17]. А ось Ігор, ворог нашого князя і наш,— не в порубі, а в святім Федорі! Лише вбивши його, ми до Чернігова підемо за своїм князем! Кінчаймо ж із ними!»

І, почувши це, народ рушив звідти на Ігоря в [монастир] святого Феодора. І сказав їм Володимир [Мстиславич]: «Сього вам брат мій не велів! Ігоря охороняють сторожі. А ми підемо до брата, *як ото* [4] він нам велів». Та сказали кияни: «Ми знаємо, що не кінчити добром із тим племенем ніколи ні вам, ні нам». Хоча митрополит [Клим] їм забороняв, і Лазар [Саковський], тисяцький, і Рагуйло | [Добринич], Володимирів тисяцький, щоб вони не вбили
256 Ігоря, але вони зняли крик і пішли убивати Ігоря. Володимир також, сівши на коня, погнав [туди], але люди йшли по мосту, і він, не маючи змоги їх обминути, повернув коня направо, мимо Глібового двора, і кияни випередили Володимира.

Ігор же, почувши [крики людей], пішов у церкву святого Феодора. І, зітхнувши з глибини серця [зі] скрушним, смиренним роздумом та проливши сльозу, спом'янув він усі [нещастя] Іова [18], і подумав у серці своїм: «Нізащо такі страждання і різні смерті находили на праведників». І як святії пророки *і* апостоли з мучениками вінець [страдницький] приймали і вслід за господом кров свою пролили, і як святії священномученики, преподобнії отці, многії напасті і гіркії муки і різнії смерті прийняли, випробувані бувши дияволом, мов золото в горнилі. «Їх же молитвами, господи, причисли мене до вибраного твойого стада з правобічними вівцями». І як святії правовірнії царі пролили кров свою, страждаючи за люди свої. «А ще ж *і* господь наш Ісус Христос ізбавив світ од спокуси диявольської чесною кровію». І, так говорячи, він утішав себе, і знову говорив: «Ти, господи, поглянь на неміч мою, і побач смирення моє, і злую печаль і скорботу, що нині проймають мене, аби, на тебе уповаючи, я витерпів. Ти бо, Спасе, говорив єси: «Той, хто вірує в мене, померши, жив

[17] Згадується повстання 1068 р., коли кияни звільнили з ув'язнення Всеслава Брячиславича і посадили його на київський стіл. Київський князь Ізяслав Ярославич тоді втік, навів поляків, а син Ізяслава Мстислав учинив криваву розправу над киянами.

321. Місце проїзду крізь Софійські ворота в Києві, викладене каменем. Сучасне фото.

[18] Мається на увазі біблійна історія, про яку розповідається в книзі Іова: аби довести сатані, що Іов праведник, бог розоряє його, покриває проказою і наводить на нього інші тяжкі нещастя.

буде вовіки» [19]. І за все це дякую я тобі, господи: що смирив ти єси душу мою, і сподобив мене прийти на [той] світ із темного, і суєтного, і короткочасного віку сього, і в царствії твоїм явив ти мене причасником нетлінних твоїх і несповідимих благ, з усіма праведниками, що вгодили тобі, господи. І от нині, якщо кров мою проллють, то я мучеником буду господу моєму».

Вони ж накинулись на нього, як ті звірі лютії, і схопили його, 257 *коли він стояв* [4], по обичаю [20], на обідні в церкві святого Феодора,| і мантію [21] на нім обірвали. Він тоді сказав їм: «О законопереступники, вороги всякої справедливості, одступники від Христа! За що, яко розбійника, ви хочете мене вбити? А що хреста ви цілували єсте мені, кажучи, що будете мати мене собі князем,— нині вже і всього того я не спом'янув був, бо сподобив мене бог монаший чин прийняти».

Лукаве ж, нечестиве зборище ще дужче заволало, викрикуючи: «Побийте! Побийте!» А тоді із свитки [22] виволокли його, і він, вельми закричавши, сказав: «О нещаснії! Ви не відаєте, що творите, бо творите се через невідання! Хоч і все тіло моє нагим оставте! Бо «нагим я вийшов із утроби матері моєї і нагим одійду на той світ» [23]. І коли він це говорив, його, схопивши, повели з монастиря.

[19] Посл. Павла до римлян VI, 8.

[20] В Іп. хибно «по обаю»; у Лавр. «по обычаю».

[21] *Мантія*, або *паллій* — верхнє монаше широке чорне одіння, без рукавів, що вільно спускається з плечей до ніг.

[22] *Свитка*, або *хітон* — власяниця (волосяниця), яку одягають на ченця при його постриженні.

[23] Іов І, 21.

322. Ігоря Ольговича ведуть із монастиря Феодора Тірона. Мал. XIII (XV) ст.

І стрів його Володимир у воротах монастирських, і сказав Ігор, глянувши на нього: «Ох, брате, куди мене ведуть?» І скочив Володимир з коня, і огорнув його корзном, кажучи киянам: «Браття мої! Не смійте вчинити сього зла! Не вбивайте Ігоря!» І повів його Володимир до воріт [садиби] матері своєї ⟨Любави⟩, і тут стали вони Ігоря убивати, а вдарили Володимира, б'ючи Ігоря. [Боярин же] Михаль побачив це і скочив з коня, хотячи помогти Володимирові, а Володимир увімчав його, [Ігоря], у двір матері своєї, оберігаючи, і зачинив ворота. Б'ючи ж Михаля, вони обірвали хреста на ньому з цепами, а в нім, [хресті], гривня злота. Коли ж таке множество убивало Ігоря, то примчав Володимир Мстиславич [24], і скочив з коня, і, *розігнавши людей*, упав на Ігоря. І тоді Ігор устав і ввійшов у Мстиславів двір, а люди тоді схопили Володимира і хотіли вбити із-за Ігоря. І коли [вбивці], які стояли серед народу, побачили, що Ігор вбіг у Мстиславів двір, то народ також двинув, і виломили вони ворота, і тоді били [його]. Ігор же, якого били, сказав: «Владико! В руки твої передаю я тобі життя моє. Прийми у мир твій душу мою».

258 Беззаконнії ж, | немилостивії, побивши його, тіло його зовсім нагим зоставили. І, кинувши, вони вірьовкою за ноги прив'язали, і,

[24] Куди він примчав, з Іп. неясно. За Лавр., Володимир, будучи вже у дворі своєї матері, відіслав Ігоря на Кожухові (кожухові?) сіни (галерея-веранда другого поверху на стовпах), але люди, які виламали ворота і ввійшли у двір, побачили його на сінях, розбили сіни, стягнули князя з них і тут його вбили кінець сходів. Про те, що Ігоря ще живого потягли на Великий Ярославів двір і лише тут прикінчили його, як це сказано в Іп., у Лавр. не говориться.

323. **Ігоря Ольговича волочать за ноги. Мал. XIII (XV) ст.**

коли він був іще живий, чинячи наругу царському і священному тілу, поволокли його з Мстиславового двора через Бабин торжок [25] на княжий двір, і тут прикінчили його.

І так прикінчили вони його, Ігоря-князя, сина Олегового, а був він добрий [муж] і поборник роду свого [26]. В руки божії передав він душу свою, скинувши одіж тлінної людини і в нетлінную і многостраждальную облачившись одіж Христа, який його і увінчав, і прийняв він муки нетлінний вінець. І так до бога він одійшов місяця вересня в дев'ятнадцятий [день], у день п'ятниці [27].

А звідти, поклавши його на воза [28], вони повезли його на Подолля, на торговище, і кинули [тут] на наругу, беззаконні, нерозумні, помутнілі очима своїми, знаючи, що месником єсть бог і покарає він за кров неповинного. Люди ж благочестиві, приходячи, брали од крові його і од покрову, що на ньому був, на тілі його, на спасіння собі і на зцілення, і покривали вони наготу тіла його своєю одежею.

І розповіли Володимиру, що кинуто його на торговищі, і послав [Володимир] тисяцького [29]. І приїхав він, побачив кинутого Ігоря мертвого і сказав: «Осе ви вже вбили єсте Ігоря. Давайте похоронимо тіло його». Кияни ж сказали: «Не ми його вбили, а Ольговичі, два Давидовичі і Всеволодович [30], що замислили на нашого князя зло, хотячи погубити [його] підступом. Та бог за нашим князем і святая Софія». І повелів тисяцький *Лазар* [4] [Саковський] узяти Ігоря, і, взявши, положили його в церкві святого Михайла [31].

На ту ніч бог явив над ним, [Ігорем], знамення велике: загорілися свічі всі над ним у церкві тій. А назавтра новгородці, прийшовши, розповіли [про це] митрополитові [Климу]. І митрополит заборонив, щоб вони нікому ж не говорили, і повелів потаїти таку
259 благодать, яку бог явив | над ним.

[25] У Татіщева тут додано, що коли Ігоря повели на Бабин торжок коло Десятинної церкви, то ⟨«Ігор, бачачи, що його хочуть убити, просив, аби йому дали священика висповідатися. Але народ кричав на Ігоря: «Коли ви з братом Всеволодом жінок і дочок наших брали на постелі і доми грабували, тоді попа не питали! І тепер піп без надоби!»⟩

[26] Татіщев наводить таку характеристику Ігоря: ⟨«Сей Ігор Ольгович був муж хоробрий і великий любитель ловитви [зі псами і птицями] звірів і птахів, читальник книг [великий] і навчений церковних співів. Часто мені доводилося з ним у церкві співати, коли він був у Володимирі. Священиків мало поважав і постів не додержував, через що його в народі мало любили. На зріст був середній і сухий, смаглявий з лиця, волосся, супроти звичаю, носив довге, як піп, а борода була вузька і мала. Коли перебував у монастирі під сторожею, тоді старанно уставів чернечих додержувався, але чи удавано він так себе проявляв, чи цілком покаявся, сього я не знаю, бо лише один бог знає совість людини»⟩.

П'ятниця 19.IX 1147

Ці татіщевські відомості, де один із авторів літопису говорить про себе у першій особі і розповідає про своє особисте знайомство з Ігорем, знову ведуть, як вважають, до Петра Бориславича (див. прим. 16). Ігор був смаглявий з лиця,— ці риси передала йому мати-половчанка, дочка половецького хана Осулука, друга жона Олега Святославича.

[27] За Никон., наступного року в Новгороді-Сіверському помер брат Ігоря Іван, якого Іп. і Лавр. не згадують.

[28] За Лавр., його поклали на воза («на кола») біля Десятинної церкви і повезли на Подолля.

Ніч на 20.IX 1147

[29] У Лавр. Володимир (йому було всього п'ятнадцять літ) посилає двох тисяцьких — Лазаря Саковського і Рагуйла Добринича.

[30] Тобто Святослав Ольгович, Володимир та Ізяслав Давидовичі і Святослав Всеволодович.

[31] У Лавр. уточнено — «в Новгородьскую божницю».

324. **Шиферна орнаментована плита з Софійського собору. XI ст.**

Субота, світання 20.IX 1147

У суботу ж на світанні послав митрополит [туди] ігумена [монастиря] святого Феодора Онанію. І приїхав ігумен, побачив [Ігоря] нагого, і одягнув його, і одспівав над ним належні співи, і одвіз на [Копирів] кінець города в монастир святого Симеона,— бо [це] був монастир отця його, [Олега Святославича], і діда його, Святослава [Ярославича],— *і* там положили *його*.

У той же час стояв Ізяслав [Мстиславич] у верхів'ї [ріки] Супою, і туди прислав до нього [брат] Володимир [посла], розповідаючи йому про вбивство Ігоря. Ізяслав же, почувши це і заплакавши, сказав: «Коли б я відав, що так сьому бути, то якби я звідти його подалі стерегти одіслав, я міг би Ігоря вберегти». І сказав Ізяслав своїй дружині: «Буде тепер мені нарікання всякого! Од людей не втекти. Буде в них річ: «Ізяслав велів *убити»*. Але тому бог свідок, що я не повелів, ні научив. Та се вже богові судити». І сказали йому мужі його: «Даремно ти журишся тим, що люди скажуть, ніби Ізяслав убив його чи повелів *людям* убити. Адже се, княже, бог відає і всі люди, що не ти його *вбив, а вбили брати його*. Бо, хреста тобі цілувавши, вони потім одступили і обман над тобою замірились вчинити, вбити *тебе* хотячи». Ізяслав же сказав: «Коли вже так учинилося,— а на тім світі нам усім бути,— то се вже богові судити». І жалівся він на киян, і послав Ізяслав Володимира [Мстиславича] в Городець [Остерський], а по Ростислава [Мстиславича] *послав* [посла] у Смоленськ.

І прийшла вість Володимиру Давидовичу, що Ігоря вбили, а Володимир послав [посла] до Святослава Ольговича і розповів йому: «Брата тобі Ігоря вбили». І він скликав дружину свою старшу, і дав знати їм, і так плакав гірко за братом своїм.

А в той час прибув до нього, [Святослава Ольговича], Гліб із Суздаля, Юрійович, і прийшли вони обидва до Курська. Мстислав же [Ізяславич], почувши, що йде Юрійович із Святославом Ольговичем на нього до Курська, розповів [про це] курянам. І куряни
260 сказали | Мстиславу: «Якщо се йдуть Ольговичі, ми раді за тебе битися навіть із дітьми [разом]. А на Володимирове плем'я, на Юрійовича [32], ми не можемо руки зняти». Мстислав тоді, це почувши, пішов до отця свойого.

[32] Гліба Юрійовича (див. також прим. 10).

Куряни ж послали [послів] до Юрійовича і взяли у нього посадника собі. А він, посадивши свого в них посадника, сам пішов із Святославом і одійшов звідти до [города] Вира.

І посаджав посадників своїх Гліб Юрійович по Посейм'ю, за полем. А коло Вира багато половців ходило тоді з ним до присяги. І туди прийшов до них Всеволодович Святослав, і послали вони [послів] до вирівців, кажучи: «Якщо ви нам не здастеся, ми оддамо вас половцям на добичу». Та вони сказали їм: «Князь у нас — Ізяслав»,— і не здалися їм. І звідтіля пішли вони до [города] В'яханя, і там не досягли нічого. А звідти пішли вони до [города] Попаша. *І* туди прийшов до них Ізяслав Давидович, і вони билися, і взяли Попаш.

І в той час прийшла Ізяславу вість, Мстиславичу, що В'яхань *та* інші городи одбилися, а Попаш вони взяли. Ізяслав же Мстиславич зібрав воїв многих, і од Вячеслава [Володимировича] прийшла поміч йому, і з [города] Володимира полк до нього прибув [33]. І пішов Ізяслав з полками своїми до Переяславля, і тут була йому вість од брата Ростислава, що Ростислав уже йде. І так йому сказав посол Ростиславів: «Брат тобі мовить: «Ти пожди мене. Я ж тут Любеч спалив, і багато пустошив, і лиха Ольговичам багато заподіяв. А обидва разом ми побачимо, що нам бог дасть». Почувши ж [це], Ізяслав пішов потиху, дожидаючи брата свого Ростислава.

[33] У Володимирі тоді сидів Володимир Андрійович, двоюрідний брат Ізяслава.

І став Ізяслав [там], де ото є Чорна могила, і туди прийшов до нього брат Ростислав *зі* смольнянами, із множеством воїв. І тоді Ізяслав, з'єднавшися з братом своїм Ростиславом, воздав хвалу богові, радуючись братові своєму. І став він радитися з братом своїм |
261 Ростиславом, з дружиною і з чорними клобуками, куди б їм піти навперейми їм, [Ольговичам], до [ріки] Сули, де ото вони стояли. І сказав Ростислав братові своєму Ізяславу: «Се нас, брате, бог

зібрав докупи. А тебе бог ізбавив од великого обману, тому що вони хотіли *тебе* або схопити, або вбити. Нині ж, брате, [ти йди] не гаячись. А куди ти [підеш] їм наперерізь, туди й ми до них поїдемо. Хай як нас із ними бог розсудить!» [І], це сказавши, пішли вони обидва на Сулу.

Коли ж Ізяслав Давидович, і Святослав Ольгович, і половці почули, що Ізяслав уже з'єднався з братом Ростиславом і вони обидва йдуть до них, то на ту ніч половці пішли од них в Половці, і мало половців зосталося в них. І самі вони пішли на [город] Глібль до Чернігова.

І коли почули це Ізяслав *і* Ростислав, що вже нарізно розійшлися половці, почувши [про] них, а [Ольговичі] пішли до Чернігова, то стали вони обидва думати з мужами своїми, і з дружиною, і з чорними клобуками, куди б їм наперерізь піти до них. І сказали їм обом чорні клобуки *і* дружина його, [Ізяслава]: «Туди нам наперерізь — до Всеволожа».

І, це сказавши, пішли вони їм наперерізь, *та* не перегнали їх до [города] Всеволожа, бо вже Ізяслав Давидович, і Святослав Ольгович, і Всеволодович Святослав пройшли були мимо Всеволожа. Ізяслав же Мстиславич із братом своїм Ростиславом не пішли вслід за ними, а, прийшовши сюди, до Всеволожа, полками своїми, взяли город Всеволож на добичу і в нім [жителів] двох інших городів, [що] сюди були ввійшли.

Коли ж почули інші городи,— Уненіж, Біла Вежа, Бохмач,— що Всеволож узятий, то побігли [жителі їхні] *до* Чернігова, і багато інших городів побігло. Почувши ж [це], Ізяслав і Ростислав послали вслід за ними [воїв]. І догнали вони [їх] на полі, і там узяли ті три городи, а інші втекли. І повелів Ізяслав запалити городи ті.

Коли ж почули глібльці, що Уненіж, і Бохмач, і Білу Вежу [спа-
262 лено, вони теж хотіли побігти], але не встиг|гли втекти. І, отож, Ізяслав із братом своїм Ростиславом, це почувши, пішли удвох до Глібля. І тоді, прийшовши до Глібля [і] приготувавшись до бою, рушили до города полками і почали битися. [Глібльці] завзято билися з городських стін,— а билися вони, почавши з зарання і до вечора,— і так бог, і свята богородиця, і святії оба мученики, [Борис і Гліб], ізбавили город од сильної раті.

Ізяслав же з братом своїм Ростиславом звідти вернулися і пішли *до* Києва, сказавши своїй дружині, киянам і смольнянам: «Готуйтеся всі, допоки ріки стануть. Підем же до Чернігова. Хай як нам із ними бог дасть!»

Прийшовши ж *до* Києва, воздали вони обидва хвалу богові, і поклонилися святим церквам, і веселились. А тоді, домовившись, сказав Ізяслав братові своєму Ростиславу: «Брате! Тобі бог дав верхню землю. Так ти там *і* піди проти Юрія, бо там у тебе смольняни, і новгородці, і дехто [із] спільників твоїх. Ти ж там удержи Юрія, а я тут зостануся. Хай як мені бог дасть з обома Ольговичами і з Давидовичами!» І Ростислав пішов *до* Смоленська.

Поч. зими 1147/8 А по тім часі, як уже ріки стали, [Святослав] Ольгович і оба Давидовичі, пославши дружину свою з половцями, розорили [город] Брягинь.

У тім же році поїхав Юрійович Гліб і зайняв отчий Городок [Остерський] в Ізяслава [Мстиславича]. І, почувши [це], Ізяслав послав до нього [посла], зовучи *його* [в] Київ до себе. І він обіцявся піти до нього, але не пішов, послухавши ото [воєводу] Жирослава [Нажировича], який сказав йому: «Ти піди *до* Переяславля, хотять тебе переяславці». І, послухавши його, він пішов уборзі до Переяславля.

І коли розсвітав день, а Мстислав [Ізяславич] і дружина його [ще] спали, сторожі, примчавши, сказали йому: «Не спи, княже! Гліб он прийшов на тебе!» *І він, уставши* [4] спішно [і] зібравши дружину, виступив проти нього з города. А Гліб, постоявши до ранку, вернувся назад. Мстислав же, зібравшись із дружиною і з пере-
263 яславцями, гнав услід за ним і догнав | коло [города] Носова на

[річці] Руді, [і] захопили вони трохи дружини його. А сам він пішов у Городець, а Мстислав пішов до Переяславля.

Коли ж почув Ізяслав, що сталося, то зібрав він дружину [і] берендіїв, і пішов Ізяслав на нього до Городка. І прислав Гліб [послів] до Володимира [Давидовича] і до Святослава Ольговича, і сказав йому: «Іде на мене Ізяслав. Пришліть-но мені поміч». Та вони не могли нічим помогти.

І прийшов Ізяслав до Городка на Гліба, і стояв навколо нього три дні. Юрійович же, убоявшись, виїхав із Городка, і поклонився Ізяславу, і помирився з ним.

Ізяслав тоді вернувся *до* Києва. А Юрійович прислав [посла] до Володимира [Давидовича], говорячи: «Поневолі цілував я хреста Ізяславу, бо він обступив був мене в городі, а од вас мені помочі не було. Нині ж я всіляко хочу бути з вами обома і буду сприяти вам».

У РІК 6656 [1148]. Знову пішов Ізяслав до Чернігова. Зібравши силу свою, він послав [посла] *і* взяв полк у стрия свого Вячеслава [Володимировича], і з Угрів привів полки собі в поміч [1], і володимирський полк привів.

Кін. зими 1147/8

1148

І, зібравши всі свої війська [і] берендіїв, рушив він до Чернігова, і, прийшовши, став на Ольговім полі. І тут стояли вони три дні, і не одважилися з Чернігова вийти супроти Ізяслава Святослав Ольгович, і Ізяслав та Володимир Давидовичі, і Всеволодович Святослав. Ізяслав же, тут стоячи, попалив усі села їх, аж до [ріки] Боловоса. *І* став Ізяслав говорити: «Осе ми села їхні усі попалили єсмо і добро їх усе. А [якщо] вони до нас не вийдуть, то підемо до Любеча, де ото є все їхнє добро».

І тоді Ізяслав, нарадившись, пішов до [города] Любеча. Ішли ж вони до Любеча п'ять днів, і став Ізяслав коло Любеча.

А в той час прийшли [сюди] Володимир [та] Ізяслав Давидовичі і Святослав Ольгович із синівцем своїм, із Святославом Всеволодовичем, Ольговичем, і рязанські прийшли князі, і половці [прийшли] з ними. І єсть річка [Ужик] коло Любеча, і вони, прийшовши,
264 стали, прикри|вшись нею.

Березень(?) 1148

А в недільний день Ізяслав приготував до бою військо своє *і* пішов проти них. Та не можна було йому доїхати через ту ріку [до] їхніх полків, лише стрільці билися через неї з обох [боків].

А на ту ніч був вельми великий дощ, і на другий день Ізяслав, побачивши, що Дніпро гіршає, сказав до мужів своїх [і] до угрів: «Осе з сим військом нам не можна битися через сю ріку. А сюди, за нами, Дніпро розливається. Підем-но за Дніпро».

І, це сказавши, Ізяслав пішов за Дніпро в понеділок, а на другий день рушив Дніпро. І по тій стороні [Дніпра] Ізяслав пішов *до* Києва. А угри уборзі в'їхали на озеро, *і* обломилися тут на озері, і трохи їх тут утопилося. Ізяслав же прийшов *до* Києва і воздав хвалу богові і силі животворящого хреста.

І послав Ізяслав [посла] до Ростислава, брата свого, і сказав йому: «Брате! Я даю тобі знати: на Ольговичів ходив я до Чернігова, і на Ольговім *полі* стояв, і багато лиха їм учинив, землю їхню попустошив, і там не змогли вони до мене вийти військом битися. А звідти пішли ми до Любеча, і тут вони до нас приїхали. Але роз'єднала нас із ними ріка, і не можна було нам із ними битися через ріку [всім] військом. А на ту ніч дощ був великий, і на Дніпрі став поганим лід, і через те пішли ми на ту сторону. І так бог, і святая богородиця, і сила животворящого хреста привели нас при здоров'ї в Київ. І тебе, брате, я питаю, чи при здоров'ї ти єси і як тобі там бог помагає?»

У той же час послав Володимир Давидович [послів] до Святослава Ольговича і до Святослава Всеволодовича і сказав: «Брати, зберітеся! Ми не можемо, бачачи війну проти нас, лежати!» [2]

І приїхав до них, [Давидовичів], Святослав [Ольгович], і послали вони послів своїх до Юрія [Володимировича], і сказали йому: «Ти нам хреста цілував єси, що ти підеш із нами на Ізяслава. А от не

[1] Ці війська дав Ізяславу Мстиславичу угорський король Гейза II, який десь у 1145—1146 рр. одружився з його рідною сестрою Єфросинією (див. ще прим. 12 до 1149 р.), ім'я якої відоме з угорських джерел.

[2] В Іп. хибно «держати», у Хл. «лежати».

пішов єси. А Ізяслав, прийшовши, за Десною городи наші спалив, і
265 землю нашу вони спустошили. А се ще раз | Ізяслав, прийшовши
знову до Чернігова, став на Ольговім полі, *і* тут села наші вони попалили аж до Любеча і все добро наше розорили. А ти ні до нас [не] пішов єси, *ні* на Ростислава [не] виступив єси. Нині ж, якщо ти хочеш піти на Ізяслава, то піди. А ми — з тобою. А як не підеш, то ми в хресному цілуванні є праві, бо не можемо ми одні од війни погибати».

У той же час Юрійович Гліб, змовившися з переяславцями, поїхав до них із [Остерського] Городця. А Мстислав Ізяславич, довідавшись, що він іде на нього, вийшов насупроти військом своїм, з переяславцями. Гліб же, побачивши, що йде на нього Мстислав,— а з Глібом *було* мало [дружини],— сказав: «Обманули мене переяславці». *І*, не маючи змоги стати насупроти, він утік. Вони ж, настигаючи дружину його, [одних] захопили, а других побили. І [воєводу] Станіславича вони тоді схопили і скарали карою лютою, і інших багатьох захопили. А сам Гліб вбіг у Городок і, не змігши в нім бути, втік у Чернігів до Володимира Давидовича.

У той же час приїхали посли їх од Юрія, і не знайшли вони собі в нім підмоги. Тоді Володимир *та* Ізяслав Давидовичі, і Святослав Ольгович і Всеволодович Святослав послали послів своїх до Ізяслава Мстиславича, домагаючись миру і так мовлячи: «Так воно було раніш дідів наших і при отцях наших: мир стоїть до війни, а війна — до миру. Нині ж ти на нас за те не жалійся, що ми встали єсмо на рать. Жаль бо нам єсть брата нашого Ігоря, і ми того домагались єсмо, аби ти пустив брата нашого. А коли вже брат наш убитий і пішов до бога,— а там усім нам бути,— то богові те судити. А ми допоки будемо Руськую землю губити? Хай би ми уладилися!»

Ізяслав же сказав їм: «Брати! Добре то є — про християн дбати. Але ви були єсте на [своїй] раді, і я пошлю до брата свойого Ростислава і з ним іще подумаю, і ми оба пошлемо послів своїх до вас». *І*, це їм сказавши в одвіт, він одпустив послів їхніх, а до Ростислава,
266 брата свого, послав | мужів своїх, кажучи йому: «Осе брати прислали
до мене, Володимир *та* Ізяслав Давидовичі, і Святослав Ольгович, і Святослав Всеволодович, миру прохаючи. А я ж раджуся з тобою. Як ото буде нам обом угодно? Чи вгоден тобі мир? Вони хоч і лиха нам натворили, але тепер миру просять у нас обох. Чи знову рать угодна? Бо я на тебе покладаюсь».

Ростислав же таке відповів братові своєму Ізяславу. Він сказав: «Брате! Я кланяюсь тобі. Ти за мене старший єси, і я́к ти надумаєш, то з тим я згоджуюсь. Якщо, брате, ти на мене честь покладаєш, то я, брате, сказав би так: «Заради руських земель і заради християн, то я, брате, люблю ліпше мир. Тії були на рать встали, *а* чого досягли? Так що нині, брате, християн заради і всеї Руської землі — замирися. Але вони, однак [3], ворожнечу із-за Ігоря хай облишать і знову того не зроблять, що ото хотіли вчинити. Як те *все* вони облишать, то мирися. Якщо ж їм [угодно] із-за Ігоря мати ворожнечу, то ліпше *нам* із ними у війні перебувати. Хай як нам із ними бог дасть».

Ізяслав же, це почувши, послав до Володимира Давидовича, і до брата його Ізяслава, і до Святослава Ольговича, і до Святослава Всеволодовича білгородського єпископа Феодора, і печерського ігумена Феодосія, і мужів своїх із ними *до* Чернігова, кажучи їм, [Ольговичам], так: «Ви мені оба хреста цілували єсте на тім, що брата *вашого* Ігоря ви не будете домагатися, та од сього ви одступили єсте, і досить мені пересердя вчинили єсте. Нині ж усього того я не споминаю заради Руської землі і християн заради. Якщо ви до мене прислали єсте заради миру і за те каєтесь, що ви хотіли єсте вчинити, то нині цілуйте *нам* хреста на тім, що ви із-за Ігоря ворожнечі не будете мати і не вчините того, що хотіли єсте раніш учинити». [І] так вони на тім цілували хреста у святім Спасі: ворожнечу із-за Ігоря облишити, а Руську землю берегти і бути всім, як один брат.

[3] В Іп. хибно «оба», у Хл. «обаче».

Осінь 1148

Того ж року, на осінь, з'їхалися на збір коло Городка |
267 [Остерського] Мстиславич Ізяслав, Володимир Давидович і брат його Ізяслав, і тут усі перебували.

У той же час прийшов був Юрійович найстарший, Ростислав, розсварившись із отцем своїм, бо отець йому волості не дав у Суздальській землі. І прийшов він до Ізяслава *в* Київ, і, поклонившись йому, сказав: «Отець мене сильно зобидив і волості мені не дав. І я прийшов, поклавшись на бога і на тебе, тому що ти єси старший [між] нас, між Володимирових онуків, а я за Руськую землю хочу труждатися і обік тебе їздити». Ізяслав тоді сказав йому: «За всіх нас старший отець твій, але з нами він не вміє жити. А мені дай, боже, до вас, братів усіх моїх і до всього роду свойого, ставитися справедливо, так, як до душі своєї. Нині ж, коли отець тобі волості не дав, то я тобі даю». І дав він йому Божський, Межибоже, Котельницю й інші два городи.

⟨14.IX 1148⟩

І взяв він Юрійовича Ростислава з собою на збір до Городка Остерського [4], і сказав Ізяслав Володимиру Давидовичу і брату його Ізяславу: «Хоча брат Святослав і сестрич мій [5] таки до мене оба не прийшли, але ви всі хреста цілували єсте на тім, що коли хто буде мені [чинити] зло, то вам бути проти того зо мною. Тепер же, брати, я раджуся з вами. Осе стрий мій Юрій, із Ростова [посилаючи], зобиджає мій Новгород [6], і данини од них одібрав, і на дорогах їм пакості діє. Тому хочу я піти на нього і се хочу владнати — або миром, або війною. А ви на тім єсте хреста цілували, що бути [вам] зо мною». Володимир тоді сказав: «Хоча брат Святослав не приїхав, ні сестрич твій, та ми оба єсть. А ми всі хреста цілували на тім, що коли тобі обида буде, то нам бути з тобою». І так домовились вони про свій похід: коли стане лід, піти на Юрія до Ростова. Давидовичам же обом і Святославу Ольговичу піти на Вятичі до Ростова, а Ізяславу піти до брата свого Ростислава в Смоленськ,
268 і всім зі|братися на Волзі.

А тоді Ізяслав Мстиславич узяв на обід до себе Володимира Давидовича і брата *його* Ізяслава. І так, пообідавши і пробувши у веселощах і в приязні, вони й роз'їхалися. Ізяслав пішов *до* Києва, а Володимир Давидович із братом пішов *до* Чернігова.

І сказав Ізяслав [Мстиславич] Ростиславу Юрійовичу: «Ти іди в Божський і перебудь же там, допоки я сходжу на отця твойого і або мир з ним візьму, або ще якось із ним уладнаюся. А ти постережи землю Руську звідтіля».

У той же час Ростислав [Мстиславич] смоленський попросив дочку у Святослава в Ольговича за Романа, сина свого, *до* Смоленська. І виведено її з Новгорода-[Сіверського] в неділю по Водохрещах, місяця січня в дев'ятий день.

Неділя 9.I 1149

У той же час Ізяслав пішов на Юрія, стрия свого. При цьому брата свого Володимира він зоставив у Києві, а сина свого Мстислава зоставив у Переяславлі, а сам пішов наперед до брата Ростислава. Полкам же він повелів услід за ним іти і всім зібратися у Смоленську в Ростислава.

І прийшов Ізяслав до брата Ростислава, і воздали вони хвалу богові, і святій богородиці, і силі животворящого хреста, бачивши брат брата при здоров'ї. І пробува́ли вони обидва у великій любові і у веселощах, з мужами своїми *і з* смольнянами, і при цім обдарували один одного дарами многими. Ізяслав дав дари Ростиславу, котрі [були] од Руської землі і од усіх цесарських земель [7], а Ростислав дав дари Ізяславу, котрі [були] од верхніх земель [8] і од варягів [9]. І так домовились вони удвох про свій похід.

Ізяслав, отож, пішов з невеликою дружиною *до* Новгорода, щоб повести новгородців і з ними піти, а брату Ростиславу наказав полками своїми туди ж піти по Волзі [і] всім зібратися на усті [ріки] Медведиці. І от, коли новгородці почули, що Ізяслав іде до них, то возрадувалися вони радістю великою, і вийшли тоді новгородці назустріч йому за три дні путі, а інші всіма силами зустріли його за день путі од Новгорода.

[4] За Татіщевим, з'їзд цей відбувся на Воздвиження, тобто 14 вересня.

[5] Святослав Ольгович і Святослав Всеволодович.

[6] Новгород Великий; його забрав Ізяслав Мстиславич для свого сина Ярослава, вивівши звідти до Володимира-Волинського свого брата Святополка Мстиславича.

[7] *Цесарські землі* — землі, що належали цесареві; так тоді нерідко називали великого князя київського.

[8] *Верхні землі* — див. прим. 1 до 997 р.

[9] Очевидно, це землі, де колись сиділи варяги.

325. Ярославове дворище і торговище у Новгороді. Сучасний вигляд.

269 І так у Новгород увійшов він із честю вели|кою, і в день недільний його тут зустрів син його Ярослав із боярами новгородськими, і поїхали вони обидва до святої Софії на обідню.

Ізяслав тим часом *і*з сином Ярославом послали підвойських [10] і биричів [11] по вулицях гукати, зовучи до князя на обід од малого і до великого. І тоді, обідавши, веселилися вони [з] радістю великою *і* [з] честю розійшлися у свої доми.

А на другий день послав Ізяслав [підвойських?] на Ярославів двір і повелів дзвонити [на] віче. І от новгородці і псковичі зійшлися на віче, і він сказав їм: «Осе, браття, син мій [і] ви прислали єсте до мене, що вас зобиджає стрий мій Юрій. На нього я прийшов сюди, зоставивши Руську землю, заради вас і задля ваших обид. Тож подумайте проти нього, браття, як на нього піти: чи мир ото з ним візьмемо, чи таки з ним війною покінчимо?» І вони сказали: «Ти — наш князь, ти — наш Володимир, ти — наш Мстислав! [12] Ми радо з тобою ідем із-за своїх обид». І так вони розійшлися. І ще сказали новгородці: «Княже! Давай же підем! Бо кожна душа [в нас піде], навіть і дяк, якщо тім'я йому пострижено, а він не поставлений буде, *і той піде. А хто поставлений* — нехай бога молить».

І так рушили новгородці з Ізяславом усіма силами своїми, і псковичі, і корела. І прибув Ізяслав на Волгу з новгородцями, на устя Медведиці, і тут ждав брата свого Ростислава чотири дні. І прийшов до нього Ростислав з усіма руськими силами і з полками смоленськими, і тут з'єдналися вони і рушили удвох униз по Волзі.

Вони бо раніш послали були обидва із Смоленська послів своїх до Юрія, до стрия свого, але він до них ні посла їхнього назад [не] пустив, ні свого [не] послав. І прийшли вони до [города] Кснятина, і тут їм од Юрія вісті не було. І стали вони городи його палити і села, і всю землю його пустошити обаполи Волги. І пішли вони звідти на [город] Углече Поле, а звідтіля пішли на устя [ріки] Мологи. І тут прийшла до них обох вість, що Володимир Давидович і Святослав
270 Ольгович стоять у своїх | Вятичах, ждучи і дивлячись, що там учиниться межи Юрієм *і* Ізяславом. А до них обох вони не пішли, як ото домовилися були *між собою* — усім зібратися на усті Медведиці.

Ізяслав тоді сказав братові своєму Ростиславу: «Хоча ті оба до нас не прийшли, як ото сказали, та аби з нами обома бог був». І звідтіля послали вони новгородців і русь пустошити до [города] Ярославля.

[10] *Підвойський* — дрібний урядовець, який передавав народові розпорядження властей.

[11] Див. прим. 3 до 945 р.

[12] Тобто новгородці так само поважають Ізяслава, як і його діда Володимира Мономаха, і його отця Мстислава Володимировича, котрий довго княжив у Новгороді Великому.

Неділя 27.III 1149

А в ту пору вже стало тепло, бо була вже вербна неділя, і вода по Волзі і по Молозі була на льоду коневі до черева. І в той час прийшли новгородці [і] русь, попустошивши, од Ярославля, і здобичі багато вони принесли, і багато лиха землі тій наробили. Ізяслав же з братом Ростиславом, [побачивши], що вже ріки рушають, [і] порадившись, надумали розійтися.

І тоді Ростислав пішов полками своїми *до* Смоленська, а Ізяслав, брат його, пішов до Новгорода Великого. А дружина руська — ті з Ростиславом пішли, а другі — кому куди завгодно. І так розійшлися вони до себе.

1149

У РІК 6657[1149]. Прийшов Ізяслав із Новгорода в Київ, і стали йому говорити на Юрійовича на Ростислава, кажучи: «Багато зла він замислив був. Він підмовив на тебе людей, берендичів і киян. Тільки б бог отцю його поміг, то він би, в'їхавши в Київ, і добро твоє забрав би, і брата б твойого схопив, і жону твою, і сина твойого [1]. Одішли-но ти його до отця. Се твій ворог. Держиш ти *його* на свою голову». І, це почувши, Ізяслав і послав [мужів] по Ростислава по Юрійовича.

[1] Ідеться про Володимира Мстиславича, невідому на ім'я жону Ізяслава Мстиславича (див. прим. 23 до 1151 р.) і його наймолодшого сина Ярополка.

326. Прикраси. 1—6 — персні; 7—11 — браслети; 12, 13 — голочники (футлярчики для голок); 14—16 — скляні браслети; 17—19 — скляні персні.

А в той час стояв Ізяслав навпроти [монастиря] святого Михайла, коло Видобича на острові. Ростислав теж приїхав туди. Ізяслав при цім послав насад [2] свій по *нього* і що [було] з ним дружини. Він увійшов у насад, і з ними й перевезли його. А поставили йому шатро особно, і там повелів Ізяслав Ростиславу висісти *і* йти в шатро.

І послав [Ізяслав] до нього мужів своїх, і сказав йому: «Осе,
271 брате, ти до мене од отця прийшов єси, бо | отець тебе сильно обидив і волості тобі не дав. Я ж прийняв тебе щиро, як достойного брата свойого, і волость тобі дав. Так що навіть отець тобі того [не] дав, що я тобі дав, а ще я і Руську землю наказав *тобі* стерегти. Бо так я тобі сказав: «Осе я, брате, іду на отця твойого, а на свойого стрия, а

[2] *Насад* — човен з високими, набитими, «насадженими» бортами; насади згадуються і в «Слові о полку Ігоревім».

ти постережи Руської землі. Я з ним або помирюсь, або ж хай як мене з ним бог розсудить». А ти, брате, надумав був єси так: коли б проти мене бог отцю твоєму поміг, то ти б, в'їхавши в Київ, брата мойого б схопив, і сина мойого, і жону мою, і добро моє забрав би».

Ростислав же йому так одповів: «Брате і отче! Навіть і в умі моїм, ні на серці мені того не було! Коли ж на мене хто говорить, якщо князь котрий, то тепер я [піду] на нього. Якщо муж котрий із християн чи з поганих,— то ти за мене старший, і ти мене з ним і розсуди».

Ізяслав тоді сказав йому: «Сього од мене ти не проси. Ти хочеш мене зворогувати з християнами чи з поганими. Та нині я сього тобі не зроблю. Піди-но ти до свойого отця». І тоді, одівши, всадили його в насад із чотирма отроками. А дружину його схопили і добро одняли.

Ростислав же, прийшовши до отця свого в Суздаль, ударив перед ним чолом і сказав: «Чув я, що хоче тебе вся земля Руськая і чорні клобуки. І так вони мовлять: «Він[3] нас зневажив. Піди-но на нього». Юрій же, зажурившись соромом сина свого, собі сказав: «Чи ото нема частки в Руській землі мені і моїм дітям?»

[3] Ізяслав Мстиславич.

24.VII 1149

[І], зібравши силу свою *і* половців, він рушив, поклавши надію на бога, місяця липня у двадцять і четвертий [день][4], і пішов на Вятичі.

[4] Тобто у велике руське свято — день пам'яті Бориса і Гліба.

Володимир же Давидович послав [посла] до Ізяслава, кажучи йому: «Ось Юрій, стрий твій, іде на тебе, і вже увійшов у наші Вятичі. А ми тобі хреста цілували єсмо, що будем з тобою. Тож я даю тобі знати — споряджайся».

272 Ізяслав же, це почувши, став готуватися, а | до Володимира послав [у Чернігів] мужа свого, кажучи: «Брате! Бог тобі поможи! Як ото і сам ти говориш, хреста ми єсмо цілували, щоб усім нам бути заодно. Нині ж, брате, осе муж мій[5], а ти пристав свого мужа, і пошлімо [їх] до Святослава Ольговича». Володимир же сказав послу Ізяславовому: «Ми з братом своїм готові єсмо [бути з тобою] за хресним цілуванням, і не дай нам бог од нього одступити. Та коли б додержав [сього] брат наш Святослав».

[5] Очевидно, Петро Бориславич (див. прим. 16 і 26 до 1147 р.).

І от коли ж послані мужі прийшли до Святослава [Ольговича у Новгород-Сіверський], то сказав йому посол Ізяславів: «Так тобі мовить Ізяслав, брат твій: «Хреста ми, брате, на тім єсмо цілували, що бути вам зо мною *заодно*. А тепер, брате, стрий мій іде на мене. Тож ти, брате, готуйся, як ото Володимир готується [та] Ізяслав, брат його». Володимирові ж мужі *та* Ізяславові сказали йому: «Брат тобі мовить Володимир *і* Ізяслав: «Ми хреста єсмо цілували, що усім нам бути заодно. Тож ми, брате, обидва готуємось. І ти, брате, так само готуйся». Але Святослав промовчав *і* нічого їм [не] одповів. Тільки так він їм сказав: «Ви підіте у свої стани, а я ще вас покличу сюди».

І держав він послів неділю, і сторожів поставив [неподалік] од станів їхніх, щоби до них ніхто ж не прийшов. Послав бо він був [посла] до Юрія, кажучи йому: «Чи ти вправду йдеш *на Ізяслава?* А якщо так, то дай мені знати. Не погуби-но волості моєї і мені тяготи не завдай!»

327. Хрест-енколпіон (складень). Бронза, литво, чернь. Київ. XII—XIII ст.

Коли ж Святослав почув Юріїв одвіт, то він покликав до себе послів Ізяслава [Мстиславича], і Володимира Давидовича, і брата його Ізяслава, і сказав Святослав Ольгович Ізяславу Мстиславичу: «Верни-но мені добра мойого брата скільки-небудь, і я з тобою буду».

І посол Ізяславів приїхав до Ізяслава [Давидовича] і брата його Володимира, і тут сказав Володимир послу Ізяславовому, *мовивши: «Повідай брату Ізяславу:* «Святослав же посилав до Юрія, питаючи його: «Чи ти вправду йдеш на Ізяслава?» І Юрій сказав йому: «Як се — не вправду піти? Синовець мій Ізяслав, на мене прийшовши,|
273 волость мою розорив і попалив, а іще й сина мойого вигнав із Руської землі, і волості йому не дав, і мене соромом покрив. Тож або сором

я зніму і за землю свою одомщу, або честь свою добуду, або ж голову свою зложу».

Ізяславів же посол приїхав у Київ *і* повідав йому, [Ізяславу Мстиславичу], Святославову річ і що йому Володимир сказав. Ізяслав тоді, *це* вислухавши, не забарився, а послав знову посла свого до Святослава [Ольговича], кажучи йому: «Брате! Ти хреста чесного цілував мені єси, що [тобі] зо мною бути і [що] ворожнечу із-за Ігоря і дóбра його ти облишив єси. Нині ж, брате, чи не побачивши се, що стрий мій на мене раттю іде, ти се споминаєш? Чи ж не нині хреста чесного додержати, як ти ото цілував єси? Будь зо мною! Чи ти не хочеш бути зо мною і ти вже хресне цілування переступив єси? А я без тебе навіть на Волгу ходив, а чи мені що було? І нині аби зо мною бог був та хресна сила!»

6.VIII 1149

Юрій же, прийшовши, став коло [города] Яришева. І туди до нього приїхав Святослав Ольгович, на Спасів день, і при цім Святослав позвав його до себе на обід, і, тут пообідавши, вони роз'їхалися.

Неділя 7.VIII 1149

А на другий день, у неділю рано, коли сходило сонце, родилася у Святослава Ольговича дочка, *і* нарекли її в хрещенні ім'ям Марія. І сказав Ольгович Святослав Юрієві: «Брате! Се нам ворог усім — Ізяслав. Він брата нашого вбив».

Понеділок 8.VIII 1149

У той же день пішов Юрій наперед з воями своїми, а Святослав рушив услід за ним на другий день, у понеділок, і догнав Юрія. А тоді, коли вони з'єдналися, послав Юрій і Святослав послів своїх до Давидовичів, кажучи: «Брати! Поїдьте обоє з нами двома на Ізяслава!»

Але Володимир Давидович і брат його Ізяслав так відповіли Юрієві, кажучи: «Ти єси нам хреста був цілував, а Ізяслав, при-
274 йшовши, землю нашу спустошив і по Задесенню городи | наші попалив. А нині цілували ми єсмо хреста Ізяславу Мстиславичу. З тими ж [клятвами] ми волієmo обоє бути, а душею не мóжемо грати». І відмовились вони обидва, і послали [послів] до Ізяслава, і розповіли йому, що Юрій іде на нього і [що] Святослав Ольгович прийде з ним.

Юрій же, почувши це, що відмовили йому Володимир *та* Ізяслав, пішов звідти на [город] Білу Вежу, на стару [6], і стояли вони коло Білої Вежі місяць [7], ждучи до себе половців, а од Ізяслава покори. Та побачивши, що від Ізяслава нема навіть вісті, вони звідти пішли до [ріки] Супою, і сюди [із Божського] приїхав до нього Святослав Всеволодович,— Святослав бо не хотів одступити од вуя свого Ізяслава [Мстиславича], але неволею поїхав стрия свого заради, Святослава Ольговича. І половці дикі прийшли до Юрія сюди на Супій, многе-множество.

Коли ж Ізяслав це почув, він послав [посла] по брата свого по Ростислава і сказав йому: «Ми ото домовились єсмо так: якщо Юрій промине Чернігів, то тобі прийти до мене. Нині ж, брате, Юрій уже проминув Чернігів. Піди-но, хай побачимо ми оба разом, що нам бог дасть». І Володимирові, [братові своєму], він послав війська [в Переяславль]. І тоді Ростислав, зібравши силу свою, пішов до брата свого Ізяслава.

Юрій же сказав: «Підем до Переяславля. Туди йому прийти, щоби там покоритися». І, прийшовши, стали вони коло Куднового сільця, перейшовши [річку] Стряків, тому що в Переяславлі був у залозі Володимир, брат Ізяславів, і Ярополк Мстиславич з порошанами.

Ізяслав же, почувши, що Юрій прийшов, [сказав киянам]: «Коли б він прийшов тільки з дітьми [своїми], то котра йому волость люба, ту він і взяв би. Але коли він на мене половців привів і ворогів моїх Ольговичів, то я волію битися». Оскільки ж кияни не хотіли [іти з ним], говорячи: «Мирися, княже, ми не йдемо»,— то він ска-
275 зав: «Підіте зо мною. Хай | мені добре *буде* [8] миритися з ними, силу

Ранок 15.VIII 1149

маючи». І пішли кияни за Ізяславом [9], і прибув до нього Ізяслав Давидович на поміч.

[6] У Лавр. «на старую» нема.

[7] Подальші дані Іп. свідчать, що він стояв тут тижнів зо два.

[8] Додано з Лавр.

[9] Розрахунки і та обставина, що 15 серпня — це день Успіння богородиці, дають підставу датувати цим числом виступ Ізяслава Мстиславича з Києва (в літописі неодноразово відзначено, що у важливі походи руські князі вирушали саме у ті чи інші свята, у дні пам'яті своїх християнських патронів).

Ізяслав же став, прийшовши, коло [броду] Вітечева, і туди прибув до нього брат його Ростислав *із* силою великою. І тоді, порадившись, тут перебрели вони обидва Дніпро і звідти рушили на [рі-
Полудень 16.VIII 1149 ку] Альту. Але тут прийшла до них вість, в полудне, що стрільці [Юрія] вже переїхали через Стряків, а половці вже йдуть через Стряків до города. Ізяслав тоді й Ростислав приготували до бою воїв своїх і пішли удвох до Переяславля.

А в цей час примчали до них половчина дикого, захопивши [його] коло Переяславля, де ото вони стрілялися. І стали обидва [князі] його допитувати: «Од котрого становища ви приїхали єсте?» І він сказав: «Іздалека ми приїхали єсмо. Але Юрій через те вборзі їхав, що вважав, що до тебе здасться Переяславль».

Ізяслав же, це почувши, повелів перетяти половчина, так, як він був, з опоною. А чорних клобуків і молодь свою пустили вони обидва наперед до Переяславля, а самі пішли удвох полками своїми за ними вслід. Стрільці ж, од Ізяслава і од Ростислава прийшовши, одбили противників од города і гнали їх аж до війська їхнього. А Ізяслав і Ростислав, прийшовши до Переяславля і переїхавши Альту, пішли за город полками своїми і стали оба по [ріці] Трубежу.

17—19.VIII 1149 Юрій же стояв три дні коло Стрякова. А [на] четвертий день,
Ранок 20.VIII 1149 по [вранішній] зорі, він пішов од Стрякова мимо города, приготувавшись до бою, і став межи двома валами. Став же він полками своїми по ту сторону Трубежа за звіринцем, коло зарості.

Вечір 20.VIII 1149 І стояли полки одні проти одних аж до вечора, а стрільці билися з обох військ. Коли ж прийшла ніч, Ізяслав і Ростислав тут і спішились вище города, по Трубежу. А Юрій там і став коло зарості, там же він і спішився.

Ніч на 21.VIII 1149 276 На ту ж ніч Юрій при|слав до нього, [Ізяслава, посла], так мовлячи: «Осе, брате, на мене ти приходив єси, і землю спустошив, і старшинство з мене зняв єси [10]. Нині ж, брате і сину, заради Руської землі і християн заради, не пролиймо крові християнської. Дай-но мені Переяславль, хай посаджу я сина свойого в Переяславлі, а ти сиди, цесарствуючи [11], в Києві. А як не хочеш ти сього зробити, *то* за всім воля божа».

Ізяслав же цього не вподобав, навіть посла його [не] одпустив, а вирядився увесь із города і став на оболоні, а обоз [лишив] за горо́дами.

Ранок 21.VIII 1149 І настав ранок. Ізяслав одслухав обідню у святім Михайлі і пішов із церкви, хоча ж Євфимій, єпископ, сльози проливав і молив його: «Княже! Помирися зі стриєм своїм! Многе спасіння дістанеш ти од бога і землю свою ізбавиш од великої біди». Але він не захотів, надіючись на безліч воїв [і] кажучи: «Я добув головою своєю Київ і Переяславль». І пішов він проти Юрія.

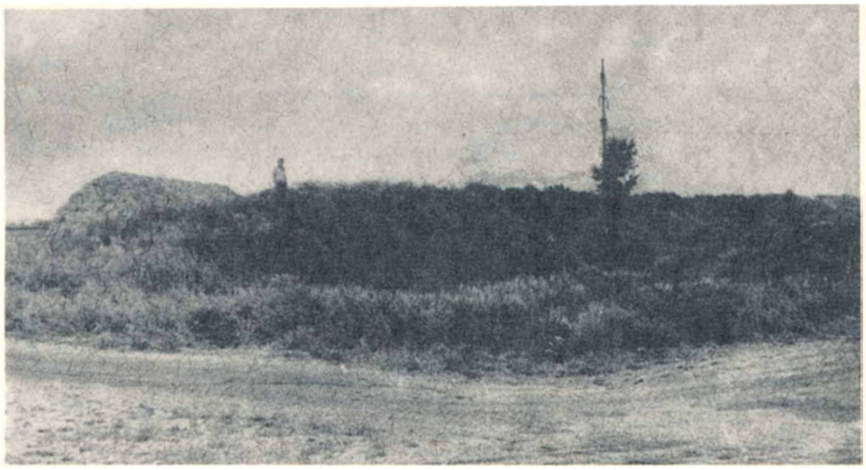
Юрій же стояв за Янчиним сільцем, і стояли вони одні проти
Вечерня 21.VIII 1149 одних аж до вечерні. Ізяслав тим часом із братом своїм Ростиславом *та Володимиром, і з сином своїм Мстиславом,* і з Ярополком [Мстиславичем] скликали бояр своїх і всю дружину свою і стали радитися з ними, маючи намір поїхати на Юрія на ту сторону, за Трубіж. При цім одні мужі йому говорили: «Княже! Не їздь услід за ним! [Щоб город] одняти, він перейшов землі і трудився, а сюди прийшовши, не досягнув нічого. А се вже повернув звідси, а на ніч він *зовсім звідси* піде. І ти, княже, не їздь услід за ним». Другі ж підбивали його, кажучи: «Поїдь, княже! Привів тобі бог — не упустимо його звідси».

Ізяслав же, вислухавши це від одних і других, зволів поїхати
Ранок 22.VIII 1149 вслід за ними. І так, приготувавши до бою воїв своїх, він перейшов услід за ним, [Юрієм], на ту сторону, за Трубіж. Перейшовши полками своїми [і] не сходячи на гору, він став на лузі, навпроти Кузнечих воріт.

Полудень 22.VIII 1149 277 І настало полудне, і побіг перебіжчик | од Юрія з війська, і вони погналися вслід за ним. А сторожі Ізяславові, це побачивши, пополошились, кричачи: «Рать!» Ізяслав же, це почувши, приготував до бою полки свої [і] виступив на поле, де ото є Красний двір.

[10] Тобто не дав йому київського великокняжого стола.

[11] В Іп. «цртвоуя» із «с» під титлом; перекладаємо «цесарствуючи», а не «царствуючи», оскільки текст Іп. уповноважує й «црь» (без «с» під титлом) перекладати як «цесар», бо тут же є багато паралельних форм «црь», «цря» із «с» під титлом (тобто треба читати тільки «цесарь», «цесаря»); слово «цар» залишаємо лише для біблійних цитат та окремих поодиноких випадків.

328. Оборонний змійовий вал поблизу Переяславля. Фото 1979 р.

Коли ж Юрій, і Святослав Ольгович, і Святослав Всеволодович побачили, що полки ідуть, то вони також, приготувавши полки свої до бою, пішли супроти них і, пройшовши вал, там стали. Дивилися вони одні на одних, а стрільці билися з обох військ, і так стояли

Вечір 22.VIII 1149 полки аж до вечора. А тоді Юрій, і Святослав Ольгович, і Святослав Всеволодович, повернувши полки свої, пішли у свій табір.

Ізяслав же, це почувши і побачивши, став радитися з братом своїм Ростиславом, і з Ізяславом Давидовичем, і з двома братами своїми, [з] Володимиром і з Ярополком, і з сином своїм Мстиславом, і з Андрійовичем Володи́миром, маючи намір поїхати вслід за ними. Але вони стали радити йому: «Не їздь услід за ними, а пусти їх у їхній табір. [Діло] вже тобі є вірне». Другі ж говорили: «Княже! Вони тікають уже!» Ізяславу ж це до вподоби було, і він пішов услід за ними.

Юрій же, і Святослав Ольгович, і Всеволодович Святослав побачили, що вже полки ідуть услід за ними, і вернулися назад, і пішли полками своїми супроти них. І поставив Юрій синів своїх праворуч, а Святослава Ольговича і синівця його Всеволодовича Святослава

Ранок 23.VIII 1149 ліворуч, і пішли полки одні до одних. Коли сходило сонце, вони зступилися, і була січа люта межи ними,і спершу побігли порошани, а потім Ізяслав Давидович, а після сих — кияни. А серед переяславців була змова, вони сказали: «Юрій нам князь. Він свій. Його було нам прикликати іздалека». Це кажучи, вони й побігли. Побачивши ж, що полки Ізяславові і Ростиславові *прийшли в замішання*, Ізяслав [Мстиславич] полком своїм *зітнувся* тоді зі Святославом Ольговичем і з половиною Юрієвого полку, і так він проїхав крізь

278 них. І, за ними будучи, він побачив, що | війська всі побігли, і багатьох побили вони, а других руками похватали. І коли Ізяслав побачив, що війська втікають, переможені, він побіг і перебрів [Дніпро] на Канів, всього утрьох, і прийшов *до* Києва. Сталося ж це місяця

Вівторок 23.VIII 1149 серпня у двадцять і третій день.

24.VIII 1149 А назавтра Юрій, воздаючи хвалу і славу богові, ввійшов у Переяславль. І, поклонившись святому Михайлу, він пробув у Пере-

24—26.VIII 1149 яславлі три дні. А звідти він рушив *до* Києва полками своїми *і*, при-

28.VIII 1149 йшовши, став навпроти [монастиря] святого Михайла по лугові.

Ізяслав же порадився з братом своїм Ростиславом, і вони дали знати киянам, кажучи: «Осе стрий наш прийшов, і ми обидва вам

30.VIII 1149 об'являємо. Чи можете ви за нас битися?» Та вони сказали: «Володарі наші, князі! Не погубіте нас до кінця. Бо нині отці наші, і браття наші, і сини наші на війні. Ті схоплені, а другі убиті, і оружжя знято. І нині хай вони не візьмуть нас на добичу. Поїдьте обидва у свої волості. Адже ви знаєте, що нам із Юрієм не вжитися. Якщо після сих днів ми де побачимо стяги ваші,— туди ми до вас готові єсмо».

⟨1.IX⟩ 1149 Ізяслав, отож, і Ростислав, порадившись, роз'їхалися. Ізяслав при цім, зібравшися з жоною і з дітьми, поїхав *до* [города] Володимира, а Ростислав пішов *до* Смоленська. Ізяслав же й митрополита Клима забрав із собою.

Початок княжіння в Києві князя великого Юрія, сина Володимира Мономаха, внука Всеволодового, правнука Ярославового, праправнука великого Володимира, що охрестив усю землю Руськую

⟨2.IX⟩ 1149

Юрій тим часом поїхав у Київ, і безліч народу вийшло назустріч йому з радістю великою. І сів він на столі отця свойого, воздаючи хвалу і славу богові.

І послав він [посла] по Володимира по Давидовича *до* Чернігова, і приїхав Володимир до Юрія, і поклонився йому. А Святослав Ольгович став йому, [Володимиру], мовити: «Ти держиш отчину мою».
279 І тоді взяв він Курськ із Посейм'ям, і сновську | тисячу в Ізяслава [Давидовича], і [город] Слуцьк, і [город] Клечеськ, і всі Дреговичі. І так, уладившись, вони роз'їхалися.

Юрій же найстаршого сина свого Ростислава посадив у Переяславлі, Андрія — *у* Вишгороді, а Бориса — в Білгороді, а Гліба — в Каневі, а Василька — в Суздалі.

Ізяслав же [Мстиславич], прийшовши у Володимир, став слати [послів] в Угри до зятя свого, короля [Гейзи], і в Ляхи до свата свого Болеслава [Кучерявого], і до Мешка [Старого, зятя свого], і до Індриха, [брата його], і до чеського князя, свата свого Владислава, просячи в них помочі, аби сіли вони на коней самі *з* військами своїми рушити до Києва [12]. Якщо ж самим не можна буде піти, хай війська свої пошлють,— або з меншими братами своїми, або ж із воєводами своїми.

Після 25.XII 1149

Та король йому відмовив, кажучи йому: «У мене війна з цесарем [13]. Якщо буду я вільний, то я сам піду, а ні — то полки свої пошлю». Лядські ж князі сказали йому: «Ми є коло тебе поблизу. Тож одного [з нас] ми в себе зоставимо стерегти землі своєї, а два до тебе поїдуть». А чеський князь сказав йому: «А я готов [піти] сам *із* полками своїми».

Ізяслав тоді знову послав послів своїх в Угри до короля, і в Ляхи, і в Чехи з дарами великими і з почестю і сказав їм: «Бог вам поможи, що взялись ви єсте мені помагати. Отож я вас прошу: «Браття! З Різдва Христового сядьте на коней!»

І з Різдва Христового сіли вони на коней. Але король був не вільний, і послав він йому угрів десять тисяч, і так сказав йому король: «Осе тобі посилаю я полки свої, а сам маю намір підступити під гори галицького князя [14] *і* не дати йому рушити. А ти розправляйся, з ким у тебе обида є. Якщо ж сі війська струдяться, то я пошлю інші, сильніші, а то й сам всяду на коня». Болеслав же сам поїхав із братом
280 своїм Індрихом полками своїми, а Мешка | зоставили вони оба стерегти землі своєї од пруссів.

Вячеслав же [Володимирович], це почувши, послав [посла] до Юрія [і] сказав йому: «Ось угри вже йдуть, і лядські князі сіли вже на коней, а Ізяслав теж уже збирається». І сказав він брату своєму Юрієві: «Ти або дай Ізяславу, чого ото він хоче, або ж піди куди-небудь до мене полками своїми. Заступи ж волость мою. Ізяслав мені таке мовить: «Будь ти мені замість отця. Піди і сядь у Києві, бо з Юрієм не можу я жити. Якщо ж не хочеш ти зо мною в приязні бути, ні *до* Києва не підеш сидіти — я попалю твою волость». Нині ж, брате, поїдь *куди-небудь,* хай побачимо ми оба разом, що нам бог дасть — чи добро, чи зло. Якщо ж, брате, ти не поїдеш, на мене не нарікай, коли мою волость попалять».

Юрій тоді, це почувши [і] зібравши силу свою, рушив із Києва.

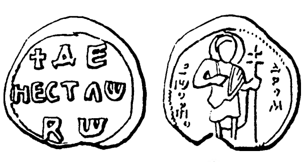
І половців же диких він привів був на поміч собі, і вони також пішли з ним.

У той же час прийшли до Ізяслава *в* [город] Володимир на поміч угри і Болеслав, лядський князь, із братом своїм Індрихом, із великою силою. Ізяслав тоді позвав їх до себе на обід, і, отож, обідавши, вони веселилися, [а] він, великою честю вшанувавши їх, дарами многими обдарував їх. І потім поїхали вони кожен у свій табір.

[12] Ізяслав звернувся по допомогу до своїх родичів. Угорський король Гейза II був чоловіком рідної сестри Ізяслава Єфросинії (див. прим. 1 до 1148 р.). Дочка Ізяславового брата Всеволода Верхуслава була першою жоною Болеслава Кучерявого, сина Болеслава Кривоустого (див. прим. 4 до 1137 р.). Одна дочка Болеслава Кривоустого, Агнеса, була жоною Ізяславового сина Мстислава; друга, невідома на ім'я, була, за польськими джерелами, жоною другого Ізяславового сина, Ярослава (за актовими печатями, його хрестильне ім'я — Іван). Дочка Ізяслава Євдоксія була жоною Мешка III Старого, сина Болеслава Кривоустого. Святополк Мстиславич (за актовими печатями, його хрестильне ім'я — Іван), третій брат Ізяслава, був одружений з Єфимією, дочкою Отто II Чорного (див. прим. 1 до 1143 р.), троюрідною сестрою чеського короля Владислава II, бо батьки Владислава II і Єфимії, тобто Владислав I та Отто II Чорний, були двоюрідними братами, синами Вратислава II і Отто I Красивого, онуками Бржетислава I, батько якого, чеський князь Ольдржих (Ондроник), син Болеслава II Побожного, згадується в нашому літописі під 996 р.

[13] Гейза II вів тоді тривалу війну з візантійським імператором Мануїлом I Комнином, який намагався забрати від Угорщини підвладні колись Візантії землі. Мануїл I Комнин був, до того ж, у родинних стосунках з Юрієм Володимировичем (див. прим. 7 до 1162 р.).

[14] Ідеться про Володимира Володаревича, спільника і Юрія Володимировича, і Мануїла I Комнина, бо дочка Юрія Ольга була за сином Володимира Ярославом Осмомислом, а сестра Володимира Ірина — за Ісааком, стриєм Мануїла.

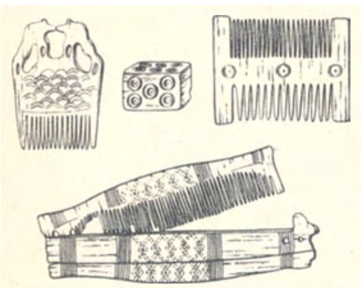
329. Печать Ярослава-Івана Ізяславича.

А на другий день виступив Ізяслав із Володимира і звідти рушив до Луцька, *а прийшовши до Луцька*, він пробув тут три дні. І тут Болеслав оперезав мечем багатьох боярських синів [15].

А в той час прийшли в [город] Пересопницю два Юрійовичі, Ростислав і Андрій, і підмога Володимирова з Галича. Сам же Володимир [Володаревич] приступив був ближче до [города] Шумська, і убоялися ляхи й угри. І Юрій прибув до брата Вячеслава в Пересопницю.

І прийшла Ізяславу вість, що Юрій прибув до брата свого Вячеслава *в Пересопницю*. А Ізяслав розповів [про це] уграм, і Болеславу, і брату його Індрихові, і тоді рушили вони полками | своїми од
281 Луцька, і, пішовши, стали коло [города] Чемерина на [ріці] Оличі.

У той же час прийшла вість Болеславу *і* брату його Індрихові од брата Мешка, що йдуть пруссі на землю їхню. Болеслав же *й* Індрих розповіли [про це] Ізяславу, а Ізяславу було [це] вельми не до вподоби. Нарадився він з Болеславом, і з Індрихом, і з уграми, щоб ото послати їм мужів своїх до Вячеслава і до Юрія, а угри — од короля своїх мужів, кажучи: «Ви нам єсте замість отця. Та ось нині ви обидва завели єсте війну *зі* своїм братом і сином Ізяславом. А ми єсмо в бозі усі християни, одне браття між собою, і нам належить усім бути разом. І ми межи вами того хочемо, аби бог дав вам, щоб уладились ви зі своїм братом і сином Ізяславом. Хай би ви сиділи оба в Києві, самі собі відаючи, кому з вас [куди] йти. А Ізяславу — ось його Володимир, готов, а се його Луцьк. І скільки його городів — хай він сидить у сьому. А туди, до Новгорода Великого, хай поверне Юрій данини їх усі».

330. Кістяні вироби. 1—3 — гребінці; 4 — гральна кість.

Вячеслав же і Юрій так сказали: «Бог поможи зятю нашому королеві, і братові нашому Болеславу, і синові нашому Індрихові, що ви межи нами добра хочете. Але якщо ж ви нам велите миритися, то не стійте на нашій землі і добра нашого, ні сіл наших не губіте. Але нехай Ізяслав піде у свій Володимир, а ви в свою землю підіте. А ми обидва *зі* своїм братом і сином Ізяславом самі порозуміємось».

І, почувши це, Ізяслав, і Болеслав, *і* Індрих, і угри роз'їхалися. Ізяслав, отож, пішов до Володимира, а угри — в Угри, а ляхи — в Ляхи.

І тоді почали вони ладитися, Вячеслав же, і Юрій, *і* Ізяслав, шлючи [послів] між собою. Як ото ми сказали були, Ізяслав же хотів для Новгорода усіх данин новгородських,— як воно й раніше було. І тут вони не поладили, бо не послухав його Юрій, прийнявши
282 [раду] дорадника, Юрія Ярославича, і не оддав данин, | а Ізяслав од них не відступився. Учинив же Юрій так [тому], що вже ляхи вернулися [16] [додому] і угри. Він навіть сказав: «Вижену Ізяслава, а волость його всю перейму». І князь Юрій з братом своїм Вячеславом і з усіма дітьми своїми пішли до Луцька.

Ростислав Юрійович із братом своїм Андрієм пішли наперед з половцями. Та коли вони стали поблизу [города] Муравиці, уночі був лютий пополох, так що половці всі кинулися втікати назад із своїм воєводою Жирославом [Нажировичем]. Андрій був [тоді] попереду, а брат його Ростислав за ним стояв і кликав [його] до себе. Та Андрій не послухав його, а видержав пополох той. Андрієва ж дружина, приїжджаючи до нього, нарікала: «Що ти робиш, княже? Поїдь-но, княже, звідси! Хіба ж ми добудем сорома́?» Але Андрій не послухав їх, а поклав надію на бога [і] переждав до світу. Коли ж побачив Андрій, що до світу втекли усі половці, він воздав хвалу богові, який укріпив його, і поїхав до брата свойого. А коли з'їхалися половецькі князі з ними обома, то вони, порадившись, одступили назад і стали ко́ло [города] Дубна, ждучи від отця *свого* помочі. І була їм вість, що князь Юрій іде з братом своїм Вячеславом, [і] рушили вони до Луцька, *і пішли у дві путі до Луцька,* бо Володимир, брат Ізяславів, перебував у Луцьку.

Коли ж вони наближалися до города і бачили стяги отця свого, то, узрівши піших воїв, які вийшли з города, перестрілювалися з

[15] *Оперезати мечем* — возвести в рицарі.

[16] У Хл. тут додано «и чехове», але чехи, як видно, на підмогу Ізяславові не прибули.

ними й Ростислав, і Борис, і Мстислав [17], *не знаючи заміру брата свого Андрія, що він хоче вдарити на піших, оскільки і стяг його бачили не розгорнутим.*

Він бо не був славен на ратне діло, а шукав похвали від одного бога. Тим-то за пособництвом божим, і сили хресної, і молитви діда свого [18], [Володимира Мономаха], він в'їхав раніш од усіх у [ряди] противників, а дружина його за ним їхала. *І* зламав Андрій списа
283 свого в супротивникові | своєму, коли ото бігли піші вої до города по греблі. Він сам кинувся вслід за ними, а дружина його [цього] не знала. Тільки двоє з менших отроків його, побачивши свого князя, що він у велику біду попав,— бо його обступили противники,— помчали вслід за ним. При цьому коня під ним ударили двома списами, а третім — у передню луку́ сідла, а з городських стін, як дощ, каміння метали на нього. А один із німців, побачивши його, хотів пронизати рогатиною, та бог оберіг його.

331. Лучани кидають каміння на Андрія Володимировича. Мал. XIII (XV) ст.

Бо часто бог увергає в напасть тих, що люблять його, але милістю своєю вибавляє. Князь же Андрій подумав [і] собі в душі сказав: «Осе буде мені смерть Ізяслава Ярославича» [19]. І помолився він богу, і видобув меча свого, і призвав на поміч собі святого мученика Феодора. І за віру його ізбавив [його] бог і святий Феодор цілим [од біди],— бо тоді був день пам'яті святого Феодора [Стратилата]. А один із тих двох отроків убитий був там.

8.II 1150

Отець же його Юрій, стрий Вячеслав і брати його всі радувалися, бачивши *Андрія* живим. А мужі отчі похвалу йому воздали велику, бо він мужньо діяв, ліпше од усіх, що там були. Кінь же його, винісши, вельми поранений, господаря свого, помер, і князь Андрій, жалкуючи за бойовим конем, звелів погребти його над [рікою] Стиром.

І стояли вони довкола города, і не давали [лучанам] навіть

8.II — 21.III 1150

води [з ріки] зачерпнути три неділі. А всього стояли вони поблизу Луцька шість неділь. Коли ж Володимир, брат Ізяславів, уже знемагав із людьми своїми в городі, то Ізяслав зібрався полками своїми з [города] Володимира, маючи намір піти на Вячеслава і на Юрія до Луцька битися військом. Але в той час рушив Володимир [Володаревич] із Галича полками своїми, і, прийшовши, став на [ріці] Полоній межи [городом] Володимиром і Луцьком, і таким чином роз'єднав їх. Добрий бо князь Володимир, братолюбством світячись,
284 миролюбством | славлячись [і] не хотячи нікому зла, задля того й став межи ними, що мав намір уладити їх між собою. Через це не можна було Ізяславу піти на Вячеслава і на Юрія, щоб дати їм бій.

Ізяслав тоді послав [посла] до Володимира галицького, свата Юрієвого [20], говорячи йому: «Помири мене зі стриєм моїм і сватом своїм Юрієм. Я в усьому винуват перед богом і перед ним». І благав Володимир за Ізяслава, але Ростислав, син Юріїв, із Юрієм Яросла-

[17] В Іп. після цього чотири з половиною порожні рядки; утрачений текст перекладено за Лавр.

[18] Тут можна бачити натяк на те, що Андрій Юрійович знав твори свого діда, Володимира Мономаха, зокрема його «Молитву».

[19] В Іп. «Ярославча смерть Изяславича»; у Лавр. «Ярославича смерть»; Андрій згадує про смерть Ізяслава Ярославича, вбитого 1078 р. на Нежатиній ниві ударом списа межи плечі.

[20] Володимир Володаревич та Юрій Володимирович були сватами тому, що Ярослава Осмомисла, сина Володимирового, одружили з дочкою Юрія Володимировича Ольгою (див. прим. 14 та початок 1150 р.).

вичем не давали миритися, тому Ізяслав ще більше благав миру. І вложив бог [добрий намір] у серце Андрієві, бо він є милостив до свого роду, а ще більше до християн, і став він благати отця, говорячи: «Ти не слухай Ярославича Юрія. Примири синівця з собою, не губи отчини своєї. Мир стоїть [...] [21], говорячи йому: «Отче-господине! Спом'яни слово Писання: «Як се добре *і як гарно,* коли жити братам вкупі» [22]. А князь галицький Володимир ще наполегливіше слав [послів] до Вячеслава, і до Юрія, і до Ізяслава, ладнаючи їх [і] говорячи Вячеславу і Юрієві: «Бог поставив нас властителями на кару лиходіям і на добродіяння благочестивим. А як ми можемо молитися тому, що сотворив нас: «Отче наш! Прости нам провини наші [так], як і ми прощаємо винуватцям нашим» [23], [коли] синовець ваш Ізяслав [24], [котрий], як вами обома рожденний, перед вами не виправдовується, а кланяється і милості вашої домагається? Я теж непростий є ходак межи вами. Ангела бог не зішле, а пророка в наші дні нема, ні апостола».

[21] Тут в Іп. три з половиною рядки не заповнено; у Хл. текст суцільний.

[22] Псалом CXXXII, 1.

[23] Єванг. від Матфія VI, 14; уривок із молитви «Отче наш».

[24] В Іп. і Хл. помилково «Святославъ».

Це вислухавши, князь Вячеслав схилився до миру. Тому що говориться: «Блаженні миротворці, бо вони синами божими наречуться,
285 блажен [...] [25] | нього земля Руська умножилася б і змогутніла у братолюбстві князів». Отож князь Вячеслав послухав брата свого і свата Володимира [і], узявши до серця слова його, схилився до переговорів і до миру. Був бо князь Вячеслав незлобивий серцем, воздаючи хвалу преславному богові [і] пам'ятаючи Писання: «Якщо ви маєте віру хоч із гірчичне зерно [і] скажете горі сій: «Перейди»,— вона перейде» [26]. І ще, спом'янувши слово, яке говорить: «Бога я люблю, брата ненавидячи. [Се] — лжа єсть. Якщо ти бога любиш, то люби *і* брата *свойого»* [27],— став тоді Вячеслав мовити братові *своєму* Юрієві: «Брате, мирися! Чи ти хочеш, не уладившись, піти звідси? То ти — звідсіля, а Ізяслав мою волость попалить?» Юрій же це вислухав, і вони так уладилися: Ізяслав одступив Юрієві Київ, а Юрій вернув Ізяславу усі данини новгородські, чого Ізяслав і домагався.

[25] Єванг. від Матфія V, 9; в Іп. тут прогалина в чотири рядки.

[26] Єванг. від Матфія XVII, 20.

[27] Перше посл. Іоанна Богослова IV, 20—21.

Весна 1150

І так, уладившись, вони роз'їхалися. І цілували вони хреста, і коли приспіла весна, вони мир учинили і вернулися в Пересопницю.

Ізяслав же рад був хресному цілуванню. І приїхав він до стриїв у Пересопницю, і тут, бувши всі разом, вони уладилися, і на цім хреста цілували: коли *після* переяславської битви було щось пограбовано — чи стада, чи челядь, чи що [інше] кому-небудь,— [то], своє пізнавши, забирати те, що знайдеться.

Ізяслав тоді послав мужів своїх і тивунів *своїх* по своє добро і свої стада, що ото утратив був. А мужі — ті самі поїхали заради свого, а другі тивунів своїх послали.

Квітень — поч. травня 1150

І так, приїхавши до Юрія, стали вони розпізнавати своє. Але Юрій того всього, [що присягнув], не додержав, і мужі Ізяславові приїхали до Ізяслава, нічого не виправивши свого. Ізяслав тоді послав мужів своїх до Вячеслава і до Юрія з жалобою, кажучи так: «Осе, брате, ми на тім хреста цілували єсмо: кожному, пізнаючи
286 своє,— забирати. Тож нині, брате, | якщо хочеш ти хреста додержати,— то дай нам бог пожити. Коли ж не хочеш додержати,— то се ми побачимо».

332. Сережка. Срібло, скань. XII ст.

У РІК 6658[1150]. Оддав Юрій дочку свою за Святославича за Олега, *а* другу, [Ольгу],— за Володимировича за Ярослава в Галич. Тоді князь Юрій закликав Вячеслава на стіл [до] Києва, але бояри одговорили Юрія, кажучи: «Брату твоєму не вдержати Києва. Так що не буде його ні тобі, ні йому». І Юрій, послухавши бояр і вивівши з Вишгорода сина свого Андрія, дав Вишгород Вячеславу.

У той же час послав Ізяслав [послів] до Вячеслава і до Юрія, кажучи так: «Ви оба єсте брати мої. Ви хреста цілували єсте на тім, що те оддати вам, що є мойого. Так от, брати, я раніш слав до вас і нині, щоби те, на чім ви хреста цілували єсте, ви додержали. А як того всього ви не повернете, то я в обиді [1] не можу бути».

1150

Вячеслав же в той час сидів у Вишгороді, а Юрій — у Києві, а син Юріїв Гліб — у Пересопниці і в Дорогобужі. Ізяслав же, оскільки

[1] В Іп. «въ бидѣ», у Хл. «въ обидѣ».

[2] В Іп. тут не заповнено три з половиною рядки.

він сказав був раніш: «Я в обиді не можу бути»,— і так, виправдавшись у хреснім цілуванні [...] [2] і, приїхавши, зсів [із коня] в Луцьку.

А на другий день він поїхав од Луцька *до* Пересопниці і тут застиг зненацька Гліба. Бо в той час Гліб стояв табором вище від города Пересопниці, на [ріці] Стублі, і звідти ледве втік сам Гліб у город. А обоз його забрали, і дружину його захопили, і коней його, і зайняли іншу дружину його. [Війська Ізяслава] заїхали од города, і не було з ким [Глібові] стояти супроти нього, [Ізяслава].

І Гліб, виславши [послів], сказав Ізяславу: «Як мені Юрій отець, так мені й ти отець, і я тобі кланяюсь. Ти з моїм отцем сам відаєшся, а мене пусти до отця. І цілуй мені святу Богородицю, що ти мене не
287 візьмеш, а пустиш мене до | отця мойого. А я до тебе сам поїду і поклонюся тобі». Ізяслав, отож, цілував йому [образ] святої Богородиці і сказав йому: «Ви мені своє браття. До вас нема речі ніякої. А зобиджає мене твій отець, і з нами не вміє він жити».

Гліб, отож, виїхав і поклонився Ізяславу. Ізяслав же позвав його до себе на обід і, тут пообідавши, узяв *його* звідти з собою до Дорогобужа, а там приставив до нього сина свого Мстислава [провести його] до [города] Корческа. І тоді, провівши його за Корческ, сказав йому Мстислав: «Поїдь же, брате, до отця свойого. А то волость отця мойого і моя — по Горину».

І, таким чином, Гліб пішов до отця свого туди, на [город] Ушеськ, а Ізяслав рушив на [городи] Гольсько та Кунилю в Чорні клобуки. І тут приїхали до нього з радістю великою всі чорні клобуки *з* усіма своїми військами.

Юрій же цього не знав, а думав, що оскільки [Ізяслав] ту, [Погори́нську], волость зайняв, то там він і пробуває. А того він не відав, що Ізяслав уже ввійшов у Чорні клобуки. Юрій, отож, не змігши бути в Києві, перебіг за Дніпро із синами своїми і втік у Городок в Остерський.

20.VIII 1150 [3]

[3] Цю і наступні дати вирахувано на підставі татіщевських відомостей, що Юрій Володимирович удруге сів у Києві 28 серпня 1150 р., а також беручи до уваги навальний розвиток подій і відстані між Києвом, Каневом та ін., які треба було подолати «вборзѣ».

Ізяслав тим часом прийшов із полками своїми *до* Києва. Але Вячеслав раніш увійшов був у Київ,— як тільки брат його [Юрій] пішов *на* ту сторону [Дніпра],— і, в'їхавши, зсів [із коня] на Ярославовім дворі. Та коли кияни почули, що Ізяслав іде, то вийшли тоді вони назустріч Ізяславу, многе-множество, і сказали Ізяславу: «Юрій вийшов із Києва, а Вячеслав сидить он у Києві. А ми його не хочем». Ізяслав же, це почувши, послав до Вячеслава [послів] і сказав йому: «Я заклика́в тебе *до* Києва сидіти, та ти не захотів єси. А нині чи не сього ти дождався єси, що брат твій виїхав і ти сідаєш

333. Іподром.
Фреска у Софійському соборі. XI ст.

у Києві? Нині ж поїдь *у* Вишгород свій!» Кияни ж сказали Ізяславу: «Ти — наш князь! Поїдь же до святої Софії *і* сядь на столі отця сво-
288 його і діда свойого». Вячеслав тоді послав мужів | своїх до Ізяслава, кажучи йому: «Якщо ти маєш мене вбити, сину,— на сім місці і вбий. А я не їду». Та Ізяслав, поклонившись святій Софії, в'їхав на двір на Ярославів усім своїм військом, і киян із ним прийшло безліч.

334. Полювання на ведмедя. Фреска у Софійському соборі. XI ст.

У той же час Вячеслав сидів на сінцях. І многі стали мовити князю Ізяславу: «Княже! Візьми його *і* дружину його схопи!» А другі казали: «Давайте підрубаєм під ним сіни!» Але Ізяслав сказав: «Не дай мені сього бог. Я не єсмь вбивця братам своїм. А він мені як отець, стрий мій, і я сам піду до нього». Узявши з собою трохи дружини, він зійшов на сіни до Вячеслава, до стрия свого, і поклонився йому. Вячеслав тоді встав назустріч Ізяславу, і поцілувались вони, і сіли оба разом. І сказав Ізяслав Вячеславу: «Отче! Я кланяюсь тобі. [Але] не можна мені з тобою *тут* рядитися. Ти бачиш, яка сила народу? Людей стоїть зборище. І вони багато лиха тобі замишляють. Так поїдь же у свій Вишгород. А звідтіля я буду з тобою рядитися». Вячеслав же сказав: «Ти мене, сину, сам закликáв єси *до* Києва, але я цілував був хреста брату своєму Юрієві. Коли ж нині так вийшло, сину, то ось тобі Київ, а я поїду у свій Вишгород». І тоді Вячеслав

20.VIII 1150 пішов із сіней і поїхав у свій Вишгород, а Ізяслав сів *у* Києві.

Ранок 21.VIII 1150 І послав [Ізяслав] сина свого Мстислава в Канів, велячи йому звідти Переяславль добути, а Мстислав послав [гінців] на ту сторону [Дніпра] до турпіїв і до дружини, наказуючи їм їхати до себе.

Коли ж почув це Ростислав [Юрійович], він послав [посла] до отця в Городок [Остерський], просячи в нього помочі. І Юрій послав йому *на* підмогу Андрія, брата його. Ростислав тоді зоставив брата в Переяславлі, а сам помчав до [города] Сакова, і догнав турпіїв коло Дніпра, і, захопивши їх, привів їх до Переяславля.

У той же час Юрій став слати [послів] із Городка до Володими-
289 ра Давидовича, і до брата його | Ізяслава, і до Святослава Ольговича, і до синівця його Святослава Всеволодовича, кажучи їм: «Осе вигнав мене Ізяслав із Києва, а сам сів у Києві. Поїдьте-но, поможіте мені».

А Ізяслав [Мстиславич] став також слати [послів] до Вячеслава [у] Вишгород, а Вячеслав — до Ізяслава, і почали вони оба ладитися.

У той же час рушив Володимир [Володаревич] із Галича *до* Києва сватові своєму Юрієві на поміч проти Ізяслава. І прийшла Ізяславу вість, що Володимир *уже* перейшов Болохів [і] йде мимо

Ранок 23.VIII 1150 [города] Мунарева до [города] Володарева. Ізяслав тоді послав [посла] до Мстислава, сина свого, кажучи йому: «Іде на мене до Києва Володимир галицький, а звідси — Юрій з Ольговичами. Поїдь-но вборзі, взявши берендичів».

Ранок 25.VIII 1150 Сам же Ізяслав із боярами своїми поїхав до Вячеслава [у] Вишгород, і сказав Ізяслав Вячеславу: «Ти мені єси отець. І ось тобі Київ, а ось волость. Котре тобі вгодно — те візьми, а інше мені дай». Вячеслав же сказав із гнівом Ізяславу: «Чому ти мені в той день не дав єси, а я з великим соромом їхав із Києва? А коли рать іде з Галича, а друга од Чернігова, то ти мені Київ даєш?» Ізяслав тоді сказав Вячеславу: «Я до тебе слав, Київ тобі даючи, і те я тобі заявляв: з тобою можу я жити, а з братом твоїм Юрієм не поладнати мені. А тебе я люблю, як отця, і нині тобі мовлю: «Ти мені єси отець, а Київ твій, поїдь у нього». Коли ж Вячеслав це почув, то любо стало йому, і тоді цілували вони оба хреста у [церкві] святих мучеників [Бориса і Гліба] на гробі про те, що Ізяславу мати отцем Вячеслава, а Вячеславу мати сином Ізяслава. На тім же і мужі їх цілували хреста: щоб межи ними обома добра бажати, і честь їхню берегти, і не сварити їх обох. Ізяслав же, поклонившись обом святим мученикам і отцю своєму Вячеславові, сказав йому: «Ти, отче, не трудися. Нехай-но я поїду до Звенигорода проти Володимира, а ти зо
290 мною пусти | військо своє. Сам же ти, отче, їдь у Київ, коли тобі вгодно». І Вячеслав сказав: «Що, сину, у мене дружини моєї — всіх із тобою пускаю».

Друга пол. дня 25.VIII 1150 Ізяслав тоді приїхав у Київ. І тут, затрубивши в труби, скликав він киян і рушив із Києва полками своїми проти Володимира, кажучи так: «Сюди мені є ближче, до того піду раніш». І, взявши брата *Ранок 26.VIII 1150* Володимира і сина свого Мстислава, він пішов до Звенигорода, і, сюди прийшовши, став полками своїми. І прийшла йому вість, що Володимир уже йде через Перепетове [поле]. Ізяслав же, це почувши, рушив од Звенигорода до [города] Тумаща, і туди прибули до нього чорні клобуки. Жінок своїх і дітей своїх у городах заперши на Пороссі, самі вони приїхали до Ізяслава всіма своїми силами.

Ранок 27.VIII 1150 А на другий день, по [вранішніх] зорях, приготувався Ізяслав, *і* рушив на бій проти Володимира полками своїми і, перейшовши [ріку] Стугну, він і [ріку] Ольшаницю перейшов. Володимир же в той час стояв у верхів'ї Ольшаниці полками своїми. І, приїхавши сюди од Ізяслава до [схід] сонця, вдарили [чорні клобуки] на конюхів його, і з них декількох мужів захопили. А в чорних клобуків мужа схопили і привели його до Володимира.

Коли ж Володимир почув, що Ізяслав перейшов уже Ольшаницю, то, приготувавшись до бою, рушив Володимир проти Ізяслава. Стрільці перестрілювалися через ріку, а Володимир почав приступати *з* [усією] силою. Погані ж, побачивши силу велику Володимирову, убоялися, а Ізяслав був із невеликим військом, а Вячеславів полк до нього не вспів був прийти. І стали чорні клобуки мовити Ізяславу: «Княже! Сила його велика, а в тебе мало дружини. Щоби не перейшов він на нас через ріку! Не погуби нас і сам не погибни! Адже ти наш князь. Коли ти будеш мати силу,— і ми з тобою. А нині — не твій час. Поїдь звідси!» Ізяслав же сказав: «Лучче, браття, помре-
291 мо тут, аніж сором сесь ві|зьмемо на себе!» Та кияни стали наполягати на нього, кажучи: «Поїдь, княже, звідси!» І, це сказавши, кияни побігли од нього назад, і чорні клобуки побігли звідти до своїх веж. Ізяслав же, це побачивши, сказав дружині своїй: «Уже мені доїхати тільки з чужоземцями, з уграми і з ляхами. А моя дружина вже перелякана». А тоді й сам він побіг звідти.

Володимир же, бачивши це, що кияни біжать, а сюди чорні клобуки за нього заходять, сказав: «Обман се. Ізяслав десь тут перебуває *з* полками своїми в горах». І через те все військо Ізяслава вціліло, а вони не одважились услід за ними погнатися. Ізяслав же прибіг *до* Києва, а Володимирова дружина догнала тил його,— тих захопили, а других перебили.

Вячеслав же до нього в'їхав був у Київ і зсів [із коня] на Ярославовім дворі. Тож Ізяслав приїхав до отця свого Вячеслава, і, тут *Полудень 27.VIII 1150* радившись, почали вони обидва обідати. А в той час прийшов Юрій із синами своїми, і Володимир *та* Ізяслав Давидовичі, і Ольгович Святослав, і синовець його Святослав Всеволодович до берега

335. Кістяні вироби.
Київ. X—XII ст.

[Дніпра] навпроти Києва. Ї многі кияни поїхали в насадах до Юрія, а другі почали в насадах дружину його перевозити на сю сторону, на Подолля. Вячеслав тоді з Ізяславом сказали, бачивши це: «Не наш час нині». І сказав Ізяслав отцю своєму Вячеславу: «Поїдь ти, отче, у свій Вишгород, а я поїду у свій Володимир. А там згодом, як нам бог дасть».

І, це сказавши, поїхали вони обидва. Вячеслав поїхав [до] Вишгорода, а Ізяслав у свій Володимир. І повелів Ізяслав дружині своїй

Ніч на 28.VIII 1150 зібратися коло [урочища] Дорогожича, а сам, діждавши ночі, поїхав із Києва.

28.VIII 1150 А на другий день прийшов Володимир галицький до Олегової могили, а тоді і Юрій приїхав до нього і з Володимиром Давидови-
292 чем, і з Ізяславом, братом його, | і з Святославом Ольговичем, і з Всеволодовичем Святославом. І тут поздоровались вони, не зсідаючи з коней, коло [ріки] Ситомля на оболоні [4], *і*, порадившись, послали вслід за Ізяславом [Мстиславичем] Святослава Всеволодовича [і] Бориса Юрійовича. І вони гналися за ними до Чортового лісу, та, не догнавши їх, вернулися.

336. Богородиця з немовлям.
Барельєф із тимпану над порталом
Десятинної церкви. X ст.

І поїхав Володимир *до* Вишгорода обом святим мученикам, [Борису і Глібу], поклонитися. А тоді, поклонившись *у* [церкві] святих мучеників, приїхав він до святої Софії, а звідти поїхав до святої Богородиці Десятинної і звідтіля поїхав до святої Богородиці *в* Печерський монастир.

Ізяслав [Мстиславич], ідучи, зайняв тоді Погорину і посадив сина свого Мстислава *в* [городі] Дорогобужі, а з братом *Володимиром* [5] пішов [до города] Володимира.

⟨28.VIII⟩ 1150 Кияни ж, убоявшись Володимира галицького, увели князя Юрія в Київ. І Юрій сів у Києві, [і] зустрівся з Володимиром у Печерському монастирі, і встановили вони межи собою приязнь велику.

А тоді Володимир пішов од Юрія в Галич, узявши в нього сина Мстислава. І коли він ішов до Дорогобужа, вибіг Мстислав Ізяславич із Дорогобужа і пішов до Луцька до стрия свого Святополка [Мстиславича]. Володимир же одняв городи всі, йдучи, і прийшов до Луцька. Але Святополк і Мстислав заперлися в городі, *і* коли Володимир прийшов, він не зміг нічого зробити і пішов у Галич. А Мстислава Юрійовича посадили вони в Пересопниці.

⟨5.IX⟩ 1150 Того ж літа прибули половці на поміч Юрію проти Ізяслава. І прийшли вони *до* Переяславля, а Юрій, який іще не розпустив воїв, ні Ольговичів, послав Всеволодовича Святослава [у] Переяславль

[4] У Лавр. розповідається про раніший етап їхнього прибуття до Києва: «Володимерко же ста у Кыева, у Теремца, и Гюрги о тъ чинь приде къ Кыеву, и со Олговичи и с Давидовичема и со Всеволодичемъ, и ста у Черторыѣ».
[5] Додано з Лавр.

до сина свого Ростислава, щоби він їх усмирив і вернув назад. Оскільки ж вони пакостили людям, які збіглися в город [і] не одважувалися навіть скот випустити з города, [то] Юрій послав сина свого
293 Андрія. І він приїхав *до* Переяславля і вчинив мир із половцями. Всеволодович же Святослав поїхав до Юрія в Київ, а Андрій зостався у брата *в* Переяславлі задля празника Воздвиження чесного хреста.
14.IX 1150 *І* празнували вони чесний празник хреста господнього у церкві
15.IX 1150 святого Михайла, а на другий день поїхав Андрій до отця в Київ.

Осінь 1150 Тої ж осені дав Юрій Андрієві, синові своєму, [городи] Туров, Пінськ і Пересопницю. Андрій, поклонившись отцю своєму і пішовши, сів у Пересопниці.

Зима 1150/1 Тої ж зими почав Ізяслав [Мстиславич] присилати [послів] до Андрія в Пересопницю, кажучи: «Брате! Помири мене з отцем твоїм». А посилав він до нього, розглядаючи порядки його *і* як город стоїть, бо тута, в Пересопниці, він раніш заскочив був брата його Гліба, і цього ж він на сьому ловив. Але не збувся замір його, тому що город був укріплений і дружину [Андрій] зібрав. Ізяслав же говорив: «Мені отчини в Уграх нема, ні в Ляхах, тільки в Руській землі. Попроси-но мені в отця волость Погорину». Та коли Андрій просив отця за Ізяслава, а він не хотів йому волості дати, Ізяслав тоді сказав: «Стрий мені волості не дає, не хоче мене в Руській землі. А Володимир галицький за його велінням волость мою взяв і знову до Володимира мойого хоче прийти на мене».

337. Черепиця із руїн Десятинної церкви. X ст.

Ізяслав, отож, це обдумавши, послав брата свого Володимира в Угри до короля [Гейзи], зятя свого, і сказав йому: «Ти мені сам говорив єси, що ото Володимир не посміє голови підняти, і я Юрія з Києва вигнав, і Юрій передо мною втікає. А Володимир, прийшовши [і] порадившись з Ольговичами, погнав мене з Києва. Нині ж, брате, як ти сам ото мені говорив єси, сідай-но на коні».

Король же, це почувши, послав [гінців] по всій своїй землі по
294 свою дружину і по всі свої війська. І тоді, зібравши всю силу | свою, король і сів на коней, а до Ізяслава послав мужів своїх, кажучи йому: «Я до тебе звідси з братом твоїм Володимиром уже вирушив. А ти піди звідтіля, зібравшись увесь. Буде ж знати Володимир, кого займати!»

А у Володимира були приятелі в Уграх. І послали вони [вість] до Володимира, *і* сказали йому, що король уже йде на нього. Володимир же в той час стояв коло [города] Белза. І почувши тут, що король уже ввійшов у Гору [6], він покинув тут вози свої, а сам погнав із дружиною своєю до Перемишля.

Король же, пройшовши Гору, взяв город Санок. А посадника його, [Володимирового], схопили, і багато сіл коло Перемишля [Гейза] взяв. Володимир же, це побачивши, убоявся і послав [7] [мужів своїх] *до* архієпископа Кукниша, і до інших двох біскупів, і до мужів королевих. І, таким чином, давши багато золота і підкупивши їх, доблагався, щоби вони завернули короля. І тоді вони умовили короля піти додому, і король послухав їх *і* став мовити: «Нині — се вже не час. Ріки замерзають. Підем-но додому. А коли вже ріки стануть, хай тоді як нам з ними бог дасть»,— бо було вже о Дмитро-
26.X 1150 вім дні. І король, це сказавши, пішов, багато лиха наробивши Володимиру [Володаревичу] і землі його. І Володимира [Мстиславича], шурина свого, він узяв із собою в Угри.

У той же час Ізяслав, порадившись із зятем своїм, королем
295 [Гейзою], і з сестрою своєю, королевою [Єфросинією], взяли у бана [Белуша] дочку за Володимира і послали її вперед до Ізяслава в [город] Володимир. А Володимир, якому було трудно без дружини своєї і [без] коней своїх, зостався відпочивати в короля. Король же велику честь склав йому, і сестра його, [Володимира], і мужі його, [короля]. А тоді, одаривши його всякими дарами, відпустили вони його до брата його Ізяслава. І король сказав Володимирові, одпускаючи його: «Отцю моєму і своєму брату Ізяславу поклонися і се йому дай знати: «Цесар грецький [8] на мене встає раттю, і мені сеї зими і весни не можна на коня до тебе сісти. Та все одно, отче, твій

[6] Карпатські гори.

[7] В Іп. «послаша», у Хл. «послася».

[8] Візантійський імператор Мануїл I Комнин (див. ще прим. 13 до 1149 р.).

щит і мій не є нарізно. Хоча мені самому не можна, але помочі, скільки ти хочеш,— чи десять тисяч, чи більше,— то се я тобі пошлю. А як *мені* бог дасть літом [вивільнитись], то я у твоїй волі. І тоді ми відомстимо оба за свої обиди. Хай як нам бог дасть».

І Володимир прийшов до брата свого Ізяслава. А Ізяслав, бачивши брата свого здоровим і чуючи королеву річ од брата свого і приязнь королеву, вельми був радий. І сказав Ізяслав братові своєму Володимиру: «Брате! Бог тобі поможи, що ти потрудився єси задля моєї честі і своєї. Тільки ж тут моїй невістці, а твоїй жоні, се затягнулося».

У той же час Ізяслав послав був угрів на покорм [у город] Устилог. І так, пославши [отроків], Ізяслав привів банівну за брата свого Володимира, і була радість велика і веселість.

(5.VI?) 26.XI 1150

У той же час Святослав Ольгович переніс останки брата свого Ігоря із [церкви монастиря] святого Симеона, з Копиревого кінця, в Чернігів. І положили [його] в [церкві] святого Спаса, в теремі [9].

296

Володимирові ж, брату своєму, Ізяслав сказав: «Брате! Ти був єси в Уграх у зятя свойого, у короля, ти знаєш | усі наміри і думи їх. Тому тобі, брате, і нині [доведеться] потрудитися знову задля моєї честі і своєї».

І тоді одрядив Ізяслав брата свого Володимира в Угри до короля, зятя свого, задля помочі. Володимир же сказав братові своєму Ізяславу: «Мені, брате, се не трудно є. Задля твоєї честі і брата свойого Ростислава я радо їду». І, отож, одрядив Ізяслав брата свого Володимира до короля, зятя свого, кажучи так: «Коли цесар устав раттю,— хай як тобі з ним бог дасть. Якщо тобі самому не можна, то поміч мені пошли, як ото мені ти сам казав єси. Бо мені бог [один] помічник проти Юрія, і проти Ольговичів, і проти галицького князя. Адже, брате, твоя обида — се не твоя, а моя обида. І так само моя обида — се твоя».

І король, це почувши, послав із Володимиром до Ізяслава *помочі* десять тисяч доблесних людей. Од короля ж і од Володимира наперед поїхали до Ізяслава [10] посли, [кажучи]: «Брату своєму, тобі, зять, наш король, послав десять тисяч і так тобі мовить: «Де твоя обида,— то ось тобі полки! Туди ж із ними їдь за свою обиду мстити. А [поки] ти, брате, приготувавшись, сиди».

Неділя 25.III 1151

Володимир тим часом прийшов до брата свого Ізяслава з угорськими полками. І Ізяслав, з'єднавшися з братом Володимиром і з уграми, рушив до Києва [11],— бо його покликали мужі Вячеславові, і берендії, і кияни,— і прийшов до Пересопниці. А в той час у Пересопниці пробува́в Андрій Юрійович, і Ізяслав, прийшовши, став вище Пересопниці і попалив [город] Зарічеськ. І тут прийшла йому вість, що Володимир галицький іде на нього. Ізяслав же, це почувши, почав думати з дружиною своєю, а дружина Ізяславу стала мовити: «Княже! Ти сам відаєш: багато тобі тяготи. Тут стоїш ти, прийшовши

297

до ворога, і сюди й|деш на Юрія. А ось за тобою рать — Володимир. Ти підеш на Юрія, а сі, з'єднавшись, услід за тобою підуть. Трудно ж нам вельми». Ізяслав же сказав дружині своїй: «Ви за мною вийшли єсте з Руської землі, своїх сіл і своїх дібр лишившись. І я також своєї дідизни і отчини не можу зректися. Тож або голову я свою зложу, або ж отчину свою добуду і все ваше добро. Якщо ж мене настигне Володимир із сими,— нехай я з ними суд божий побачу! Хай як бог розсудить [мене] з ним! Коли ж мене встріне Юрій,— нехай з ними я суд божий побачу! [Хай] як мене з ним бог розсудить!»

31.III 1151

Звідти ж Ізяслав послав брата свого Святополка у Володимир — стерегти [город] Володимир, а сам пішов із братом своїм Володимиром, і з сином своїм Мстиславом, і з Борисом [Всеволодовичем] городенським, і з уграми до [города] Дорогобужа. І дорогобужці, вийшовши з хрестами, поклонилися [йому]. А він сказав їм: «Ви єсте люди діда мойого і отця мойого. Бог же вам поможи!» І, так привітавши їх, він одпустив [їх] у город. І сказали йому дорогобужці: «Осе, княже, чужоземці з тобою, угри. Коли б не натворили вони

[9] До спорудженого в першій половині XI ст. чернігівського Спаського собору згодом було прибудовано капели-усипальниці («тереми»), де ховали чернігівських князів; час перенесення останків Ігоря датуємо, у відповідності з усталеною традицією, 26 листопада — днем Ігоревого патрона Георгія Побідоносця.

[10] В Іп. помилково «к Ростиславу», у Хл. «к Изяславоу».

[11] Знаючи тогочасну міцну традицію, можна твердити, що й цей вирішальний для долі Ізяслава Мстиславича похід розпочали у велике свято (див. також прим. 9 до 1149 р.) — на Благовіщення, тобто 25 березня 1151 р., коли була ще й неділя; безперечно також, що Ізяслав планував Великдень (у 1151 році він припадав на 8 квітня) святкувати уже в Києві на княжому столі; так воно й сталося.

лиха якого городу нашому». Ізяслав же сказав їм: «Я веду угрів і
всякі народи, але не на своїх людей. А хто мені ворог — на того я
веду. І ви ні на що не зважайте».

І, це сказавши, він пішов мимо, і, перейшовши [ріку] Горину,
Ніч на 1.IV 1151 став тут на [річці] Хотрії. А звідти пішов він до [города] Корчесь-
1.IV 1151 ка, і корчани також, вийшовши з радістю, поклонилися йому. Ізяслав
Ніч на 2.IV 1151 же, проминувши город здалека од города, став на ріці [Корчику],
не дійшовши [до ріки] Случі.

Володимир же галицький прислав до Андрія [Юрійовича] Ва-
силька Ярополковича, кажучи: «Ти піди, брате, до мене». Андрій
31.III 1151 тоді приїхав до нього і з'єднався з ним коло [города] Мильська.
І послали вони сторожів перед собою, а самі рушили удвох услід за
ними.

298 Ізяславу ж прийшла вість, що Володимир | галицький, і Андрій
1.IV 1151 Юрійович, і Володимир Андрійович прийшли до Дорогобужа з си-
Ранок 2. IV 1151 лою великою і переправляються через Горину. І на другий день,
2—3.IV 1151 уставши, Ізяслав перейшов Случ, а звідти пішов через Чортів ліс
до [города] Ушеська і перейшов ріку Ушу під Ушеськом.

Ранок 4.IV 1151 Як тільки переправилися всі війська Ізяславові через Ушу, то
сюди, на берег до ріки до Уші, прийшли стрільці Володимира га-
лицького, і Андрієві, і Володимира Андрійовича. Ізяслав же, це почув-
ши, послав стрільців своїх битися, і стали вони через ріку битися.
Ізяслав тим часом, одступивши до города, [туди, де] є річка неве-
лика [12], тут приготувався з братом своїм Володимиром і з сином
День 4.IV 1151 своїм Мстиславом до бою. Тут же він і став, на тій річці, і перестрілю-
валися вони через неї. При цім Ізяславові стрільці переїжджали
через ріку на ту сторону, а галичани — на сю. І тут Ізяславові стріль-
ці схопили в галичан мужа і привели *його* до Ізяслава. І допитував
його Ізяслав, кажучи йому: «Князь твій де?» *І він сказав:* «Ото за
городом первий ліс. Там він дістав вість про тебе, там же й став.
Він не одважився піти крізь ліс, а так сказав: «Якщо ми підемо
крізь ліс, то будуть вони битися з нами, а сила наша за нами далеко.
Підождем-но тут».

Ізяслав же, це почувши, сказав братові своєму Володимиру, і
синові своєму Мстиславу, і всій своїй дружині: «Поїдьмо на них
назад». Але дружина сказала йому: «Княже! Не можна тобі піти на
нього. Перед тобою ось ріка, та ще погана [13]. Як ти на нього поїдеш?
А він іще стоїть, прикрившись лісом. Нині ж сього, княже, не роби,
а поїдь *до* Києва *до* своєї дружини. Коли нас Володимир де настигне,
то там ми з ним битимемося так, як ти нам сказав єси коло Зарічська:
299 «Якщо нас Юрій устрі|не, то з ним будемо битися». Нині ж, княже,
не барись, а поїдь. А як ти будеш на Тетереві, то туди до тебе дру-
жина твоя вся приїде. А як тобі бог дасть і ти до Білгорода дійдеш
раніше од нього, то ще більше дружини до тебе приїде і більша
тобі сила». І, отож, послухавши браття свого, Ізяслав пішов.

Вечір 4.IV 1151 Рушивши ж звідти, Ізяслав став коло [річки] Святославової
Криниці [14]. А Володимир, перейшовши Ушу, тут також став. І так
стояли вони одні проти одних, що Ізяславовим сторожам було навіть
видно вогні галичан, а галицьким сторожам видно було Ізяславові
Ніч на 5.IV 1151 огні. І надумав Ізяслав з дружиною своєю піти вночі до [города]
Мичська, і повелів він усім воям своїм вогні великі *класти.*

І так, розіклавши вогні, самі вони пішли вночі до Мичська.
І тут зустріла його дружина, многе-множество, ті, що сиділи по Те-
тереву. І тут вони поклонилися Ізяславу і мичани з ними, кажучи:
«Ти — наш князь». Ізяслав же, перейшовши звідти на Тетерів, ізсів
Обід 5.IV 1151 тут із коней, щоб їм одпочити. Пообідавши тут і [давши] коням
одпочити, він рушив до [города] Здвиженя.

Вечір 5.IV 1151 Прийшовши ж туди, до Здвиженя, він став до вечора. І, сівши на
коня, покликав він до себе і брата Володимира, і сина свого Мсти-
слава, і Бориса [Всеволодовича] городенського, і угорських мужів.
Коли вони прийшли на думу, він сказав їм: «Ось Володимир услід за
нами йде, а ми тут стоїмо. Я, браття, мовлю вам: чи будемо ми тут
стояти, чи, незважаючи на свою струдженість, ми ще б і сеї ночі по-

[12] Нині вона називається Красногірка.

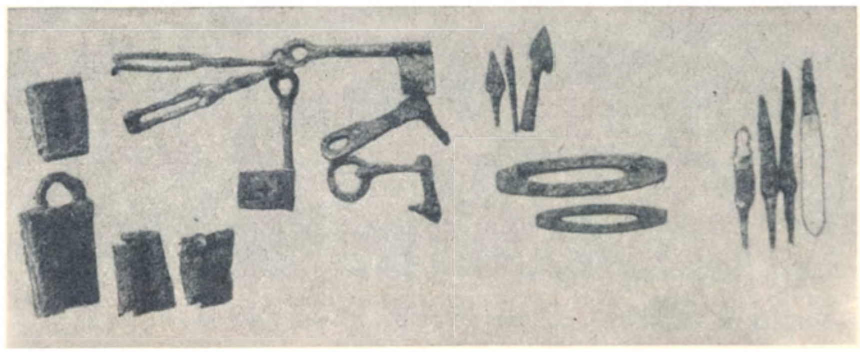
[13] Як видно, Уша вже розливалася, наставала повінь.

[14] Ця річка Криниця (староруське «криниця» — джерело) була, вважаємо, названа Святославовою тому, що саме тут відбувся символічний акт: малий Святослав Ігоревич кинув 945 р. списа, розпочавши знамениту битву з деревлянами, яка й привела до загибелі Іскоростеня і підкорення деревлян Києву. Нині ця річечка має назву Студениця (староруське «студенець» — джерело, криниця); біля неї є урочище-пагорб Студениця. Від Студениці до Іскоростеня (Коростеня) — близько 20 *км*, і тече ця річечка, якраз перетинаючи дорогу Київ — Білгород — Мичськ (Радомишль) — Іскоростень; біля Студениці дорога відгалужується також на Ушеськ.

338. Кістяні вироби. Білгород.

їхали? Якщо ж ми збираємось тут перебути, то он Володимир за нами, і він мало що нас не настигне. А тут друга рать перед нами — Юрій. Так і його дождемо, і нам, браття, буде трудно. Але якщо ми хочемо, то, надіючись на бога [і] незважаючи на свою струдженість, поїдьмо. Якщо нам буде можна у Білгород в'їхати, то Юрій готов
300 перед нами побігти, і ми в'їдемо у | свій Київ і до сильного війська до київського. Якщо ми в'їдемо до них, то я знаю: вони за мене будуть битися. Якщо ж нам не можна буде поїхати на Білгород, то ми в Чорні клобуки в'їдемо. А як уже в Чорні клобуки ми в'їдемо і з ними з'єднаємося, то, поклавши надію на бога, не побоїмось ми Юрія, ні Володимира».

339. Залізні вироби. Замки, ключі, клямки, наконечники стріл, кресала, ножі. Білгород.

І сказали йому угри: «Ми — гості єсмо твої. Якщо ти добре надієшся на киян, то ти сам знаєш людей своїх. А коні — під нами. І добре, княже, [як] другий [хто] прибуде, бо [се] ще нам сила. А сеї ночі — як нам бог дасть. Поїдьмо».

Ніч на 6.IV 1151

І сказав Ізяслав братові своєму Володимиру: «Поїдь ти на Білгород переднім загоном, а ми всі посилаємо з тобою дружину свою молодшу. Поїдь же попереду до Білгорода, а ми вслід за тобою ідем. Коли ти приїдеш до Білгорода і почнуть вони з тобою битися, то ти до нас вість пошли, а сам бийся завтра до обіду. А я тоді або на Обрамів міст переїду, або ж деінде в'їду в Чорні клобуки. А з'єднавшись тоді з чорними клобуками, я і поїду на Юрія *до* Києва. Якщо ж ти захопиш зненацька Білгород, то про се до нас [вість] пошли, і ми до тебе поїдемо».

Ніч на 6.IV 1151

Ізяслав, отож, сівши на коня, перейшов [річку] Здвижень і тут, приготувавши до бою війська свої, послав наперед брата свого Володимира до Білгорода, а сам пішов полками своїми услід за ним.

340. Писало, мідні та бронзові прикраси і пряслиця. Білгород.

Володимир бо прийшов до Білгорода, до містка [через Ірпінь], уборзі. А Борис [Юрійович] у той час пив у Білгороді на сінцях з дружиною своєю і з попами білгородськими. Коли б митник не встеріг і моста не підняв, то вони [Бориса] захопили б. А то, приїхавши до містка, війська зчинили крик, у труби затрубили, і Борис, це почувши, втік із Білгорода. Білгородці ж побігли назустріч до містка, кланяючись і кажучи: «Княже, поїдь! Борис он побіг!» І тоді вони
301 спішно помостили моста, а Володимир в'їхав | у Білгород, і послав [гінця] до брата свого Ізяслава, і сказав йому: «Я ж у Білгород в'їхав, а Борис вибіг. А вісті у Бориса не було, ні в Юрія нема вісті. Поїдь-но вборзі!»

Світання 6.IV 1151

Ізяслав тоді уборзі прибув до нього в Білгород і переправив військa свої [і] угорські через міст до світу. Сам же Ізяслав, приготувавши до бою війська свої, пішов до Києва з уграми, а брата свого Володимира зоставив у Білгороді з його військом задля Володимира галицького.

Борис же прибіг до отця свого Юрія,— а в той час Юрій був на Краснім дворі,— і розповів Борис отцю своєму [про] Ізяслава, і сказав: «Осе війна!» Юрій же, це почувши, не зміг собі нічим-таки до-

⟨6.IV⟩ 1151

помогти. Сівши в насад, він утік на ту сторону [Дніпра] і в'їхав у [Остерський] Городок.

⟨6.IV⟩ 1151

Кияни ж, почувши [про] Ізяслава, вийшли назустріч йому з радістю. І сів Ізяслав у Києві на столі діда свойого і отця свойого з честю великою, [і] багато захопили вони дружини Юрієвої по Києву.

341. Музики та скоморохи.
Фреска у Софійському соборі. XI ст.

Обід ⟨6.IV⟩ 1151

А од святої Софії Ізяслав поїхав із браттям на Ярославів двір. І угрів він позвав із собою на обід, і киян, і тут, обідавши з ними на Великім дворі на Ярославовім, вони сильно веселилися. Тоді ж угри на [арабських] конях і на скакунах вигравали на Ярославовім дворі, многе-множество. А кияни дивувалися безлічі угрів, і воїнській вправності їх, і коням їхнім.

Володимир же [Володаревич] з Андрієм [Юрійовичем] цього не знали і стали обидва коло Мичська. Однак, пославши сторожів, вони дізналися, що Юрій у Городці вже, а Ізяслав — у Києві. Коли ж Володимир галицький почув, що Ізяслав в'їхав у Київ, а Юрій вибіг із Києва, то сказав Володимир Андрієві Юрійовичу і Володимиру Андрійовичу: «Яке се княжіння є свата мойого? Коли рать на нього з
302 Володимира іде, то як сього не взнати? А ти, син його, сидиш у Пересопниці, а другий — у Білгороді, як сього не устерегти?» І сказав він

342. Музика.
Фреска у Софійському соборі. XI ст.

із гнівом Андрієві Юрійовичу: «Якщо так ви княжите зі своїм отцем, то справляйтесь самі, а я не можу на Ізяслава один піти. Ізяслав учора зо мною хотів битися, на вашого отця йдучи, а на мене обертаючись [і] маючи намір битися зо мною. А так як нині в'їхав він в усю землю Руськую, то не можу я один на нього поїхати». І, це сказавши, вернувся він у Галич.

343. Сережка київського типу. Срібло, скань, зернь. XII ст.

344. Київські сережки. Золото, скань, зернь. XII ст.

І сказав він мичанам: «Дайте мені сéребра, скільки я од вас вимагаю, а то візьму вас на добичу». Але вони не мали [того], чого од них вимагали дати. І вони, знімаючи срібло із ушей і з шиї [і] переливаючи, оддавали те срібло Володимиру. Володимир же, побравши срібло, пішов, так само беручи срібло по всіх городах, аж до своєї землі. Андрієві *ж* і Володимиру він сказав: «А ви обидва поїдьте до свойого отця». І поїхали Андрій та Володимир туди, на устя [ріки] Прип'яті, на [город] Давидову Боженку [15], а звідти удвох поїхали в Остерський Городок до отця свого Юрія.

[15] У Лавр. Давидова Боженка не згадується, а написано «перебреде Днѣпръ на Воровичѣ».

7.IV 1151

А на другий день Ізяслав послав у Вишгород [послів] до отця свого Вячеслава і сказав йому: «Отче, я кланяюсь тобі. Бо оскільки мені бог отця мойого Мстислава забрав, то ти мені єси отець. Нині я кланяюсь тобі і каюсь за те знову: завинив я і перший раз, коли мені бог дав побідити Ігоря коло Києва, а я тобі честі не склав, і потім, коли [воював] коло Тумаща. Нині ж, отче, я за все се каюся перед богом і перед тобою. Якщо мені, отче, се простиш ти, то й бог мені простить. А нині, отче, осе я даю тобі Київ. Поїдь і сядь на столі діда свойого і отця свойого». Вячеслав же сказав: «Сину! Бог тобі помо-
303 жи, що ти честь мені склав єси. Бо якби ти і давно так учинив, | то чи мене б ти ушанував єси? Богу б ти честь воздав єси. А що ти говориш: «Ти мій єси отець»,— то і ти мій син. У тебе отця нема, а в мене сина нема. Тому ти ж мій син, ти ж мій брат». І на тім вони хреста чесного цілували, що не розлучитися їм обом ні в добрі, ні в злі, а бути разом.

[16] Згідно з актовими печатями, хрестильне ім'я Ростислава було Яків; жона його невідома.

П'ятниця 6.IV 1151

У сей же рік преставився Ростислав [16] Юрійович *у* Переяславлі на світанні великої п'ятниці. І положили його брати Андрій, і Гліб, і Мстислав у церкві святого Михайла поблизу стриїв своїх Андрія і Святослава [Володимировичів].

Великдень [1] 8.IV 1151

1151

У РІК 6659 [1151]. Увів Ізяслав стрия свого і отця свого Вячеслава в Київ. Вячеслав же в'їхав у Київ, і поїхав до святої Софії, і сів на столі діда свойого і отця свойого. І позвав він сина свого Ізяслава до себе на обід, і киян усіх, і королевих мужів, і угрів із їхньою дружиною. І пробувáли вони у великій приязні [з ними], і Вячеслав *та* Ізяслав велику честь учинили уграм,— Вячеслав же од себе, а Ізяслав теж од себе,— і дарами многими оба одарили їх, і посудом, і одежею, і кіньми, і паволоками, і всякими дарами.

[1] Цю дату, як і попередні, вирахувано на підставі даних Татіщева, що Ізяслав Мстиславич сів у Києві 6 квітня 1151 р.; пишне святкування, про яке йде мова, підтверджує, що це був саме Великдень.

У той же час прийшла вість до Вячеслава і до Ізяслава, що Володимир галицький вернувся в Галич, а Андрій Юрійович і Володимир Андрійович ідуть обидва од нього туди, на устя Прип'яті, до отця свого, на Давидову Боженку.

9.IV 1151 А на другий день прислав Вячеслав до Ізяслава [посла] і сказав йому: «Сину! Бог тобі поможи, що склав ти єси мені честь, яко отцю своєму. І я також, сину, тобі мовлю: «Я вже старий і всіма ділами не можу вже рядити. Тож будемо ми оба *в* Києві. А якщо нам буде яке діло чи в християнах чи в поганих, то ми підемо разом. А дружина моя і військо моє — нехай се буде нам обом, і ти праву́й. І якщо нам можна буде куди поїхати, то оба поїдемо, а як ні, то ти їздь із моїм військом і з своїм». Ізяслав же з великою радістю і з великою честю

345. Змагання ряджених. Фреска у Софійському соборі. XI ст.

304 поклонився | отцю своєму і сказав: «Отче! Я кланяюсь тобі. Як ми сказали єсмо, так же нам і дай бог бути разом, допоки ото ми оба й жи́ві будемо».

10.IV 1151 А [на] третій день покликали вони до себе угрів, одряджаючи їх додому в Угри, і так сказали вони їм: «Поїдьте до свойого короля, а до нашого зятя, а ми оба вслід за вами шлемо сина свойого Мстислава». А королеві [Гейзі] вони сказали, мовлячи: «Бог тобі поможи, брате, що ти нам так поміг єси. Так може вчинити тільки брат рідний чи син отцю, як ото ти нам обом учинив єси. І ми тобі, брате, знову мовимо: «Осе шлемо ми до тебе сина свойого Мстислава зі словами». І, це сказавши, одпустили вони їх з великою честю до короля-таки в Угри.

А потім Вячеслав та Ізяслав, зібравшись разом, одрядили сина свого Мстислава до короля в Угри і королеві так сказали: «Ти нам так учинив єси, як ото може тільки брат рідний братові своєму або син отцю, так ото ти нам обом поміг. І ми знову, брате, собі мовимо: «Дай нам бог нероздільно з тобою бути в усьому». А якщо твоя обида де, то дай нам бог там самим стати за твою обиду, або ж [із] браттям своїм, або із синами своїми і полками своїми. А нам тобі нічим за се одплатити, тільки головами своїми, так, як ти нам обом учинив єси. Нині так само добре своє діло заверши. Самого тебе ми не зовемо, тому що цесар проти тебе воює, але пошли нам поміч. Або таку саму, або ж сильнішу од сеї пришли нам із братом своїм [2], а з нашим сином Мстиславом, тому що Юрій є сильним, а Давидовичі та Ольговичі з ним є, *а* іще й половці дикії з ним, бо він їх золотом приводить. Нині ж, брате, сеї весни поможи нам. А якщо ми оба сеї весни будемо не зайняті, то ми станемо зі своїми військами тобі на поміч. А як ти од цесаря збавишся, то ти будь нам помічником. А все тобі скажуть твої мужі і брат твій Мстислав: як нам бог поміг, а іще як за нами стала Руськая земля вся і чорні клобуки».

305 А то|ді, одрядивши ж Мстислава в Угри, вони обоє одрядили також мужів своїх до Ростислава [Мстиславича] у Смоленськ, і сказав

[2] В Іп. хибно «с моимъ», у Хл. «с своимъ».

Вячеслав Ростиславу: «Осе, брате, бог з'єднав нас разом із твоїм братом, а з моїм сином Ізяславом. І тепер, знову добувши Руськую землю, він склав мені честь і посадив мене в Києві. А я, сину, тобі [3] мовлю: «Як мені син брат твій Ізяслав, так мені *й* ти». І я тобі кажу, сину: «Потрудись до нас обох сюди, хай ми всі побачимо разом, що нам бог явить». Ізяслав же сказав братові своєму Ростиславу: «Ти мене, брате, багато спонукав єси, щоби ото скласти честь стриєві своєму і отцю своєму. І ось нині бог привів мене в Руськую землю, і поєднав я стрия свойого і твойого *в* Києві задля тебе і задля всеї Руської землі. І я також тобі, брате, мовлю: «Там у тебе в Новгороді, за волею божою, син твій і мій Ярослав, і там у тебе Смоленськ. Отож, брате, все урядивши там, піди-но ти до нас сюди, хай ми всі разом побачимо, що нам явить бог».

[3] В Іп. тут хибно повторено «сыну».

Юрій же послав [послів] *у* Чернігів до Давидовича до Володимира і до Святослава Ольговича, кажучи так: «Ось уже Ізяслав у Києві. Підіть-но обидва мені в поміч».

Понеділок 2.IV 1151
Вівторок 3. IV 1151
Великдень 8.IV 1151

Святослав тим часом не діждав Великодня, а пішов [із Новгорода-Сіверського] в понеділок страсної [4] неділі. А у вівторок родився в нього син, і нарекли його у святому хрещенні ім'ям Георгій, а по-мирському Ігор [5]. Великдень же він провів у [городі] Блестовиті, а звідти пішов *до* Чернігова. І коли він з'єднався з братом своїм Володимиром [Давидовичем], то рушили вони обидва в човнах у Городок [Остерський] до Юрія.

[4] В Іп. і Хл. хибно «святои» (під титлом).
[5] Майбутній герой «Слова о полку Ігоревім».

23.IV 1151

Тоді ж Ізяслав Давидович пішов *до* Києва, до Вячеслава [Володимировича] і до Ізяслава Мстиславича, і стали вони коло Городця [Пісочного], і тут одпразникували Юріїв день.

У той же час прийшов Ростислав зі смольнянами, із безліччю воїв, до стрия свого Вячеслава і до брата свого Ізяслава. Коли ж по-
306 бачив Вячеслав синівця свого Ростислава, а Ізяслав брата свого, то зраділи вони тоді радістю великою і воздали тоді хвалу богові, і його пречистій матері, і силі животворящого хреста, і пробували вони у великій веселості і у великій любові.

[6] Тактична ситуація була така. Коли Ізяслав Мстиславич та інші князі святкували Юріїв день у Пісочному Городці, в загородній княжій резиденції — дворі Родунії (Радосині, чи «Раю»), то в цей самий день, 23 квітня, у день свого патрона Георгія Побідоносця, Юрій Володимирович зі своїми спільниками, дотримуючись традиції виходити в похід у ті чи інші свята, вирушив на Київ із Городка (Городця) Остерського і 24 квітня теж став у цьому ж дворі Родунії. Подальші хронологічні розрахунки (по неділю 6 травня 1151 р.) зроблено, виходячи з цієї первісної дати 23 квітня. До речі, знаменитий похід Ігоря-Георгія (Юрія) Святославича у 1185 р., оспіваний «Словом о полку Ігоревім», теж розпочався саме 23 квітня.

346. Руси перепливають Дніпро у човнах. Мал. XIII (XV) ст.

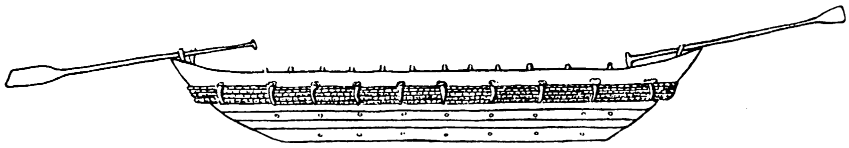
Ранок 23.IV 1151
24.IV 1151
Ранок 25.IV 1151

І рушив Юрій до Києва [6], і стали вони у [дворі] Родунії, і прибуло половців багато диких Юрієві на поміч. Оскільки ж Ізяслав стерігся і *не дав* [7] [їм] вбрести в Дніпро, то тоді стали вони битися в насадах по Дніпру од Києва і аж до устя Десни: ті з Києва в насадах виїжджали битися, а ті — з табору. І при цьому билися вони кріпко, але не могли нічого врадити проти Києва, бо Ізяслав хитро спорядив був човни: гребці ж у них були невидимі. Тільки весла [було] видно, а людей не було видіти, бо човни були покриті дошками, і борці, стоячи в бронях наверху, стріляли, а керманичів було два — один на носі, а другий на кормі; куди вони хотіли, туди йшли, не обертаючи човнів.

[7] Додано з Лавр.

І Юрій, порадившися з Володимиром з Давидовичем, і з Святославом Ольговичем, і з Всеволодовичем Святославом, і з половцями, хотів звідти піти вниз до Вітечівського броду. Але не одважилися вони пустити човни мимо Києва, а пустили їх [Чорториєм] у Долобське озеро [8] і звідти волокли їх берегом [Дніпра] у [річку] Золотчу. По Золотчі ж увійшли в Дніпро човни їх, а половці Юрієві ішли по лугу.

[8] В Іп. хибно «во озеро Лубѣиское», у Хл. теж помилково «Доулѣбское»; у Лавр. «в озеро Долобьское».

347. Запорозький човен.

Вячеслав тим часом та Ізяслав із братом своїм Ростиславом, і з Ізяславом Давидовичем, і з Володимиром [9], братом своїм, і з [Борисом Всеволодовичем], городенським князем, і з дружиною своєю, і з киянами, і з чорними клобуками, порадившись, також пішли по сій стороні Дніпра, по горі, а човни його, [Ізяслава], теж [рушили] по Дніпру.

[9] В Іп. помилково «съ Ярославомъ», у Хл. «Володимиром».

Вечір 25.IV 1151

Прийшовши ж, стали вони на Вітечевім [броді] коло Мирославського села, одні навпроти одних. І, стоячи тут, билися вони за брід, з'їжджаючись у насадах; ті захоплювали сих, а сі — тих. Бо коли
307 вони стояли тут одні проти одних, то Ізяслав не | дав їм тут вбрести [в Дніпро]. Не можна було ні тим на сю сторону, ні сим — на ту.

Юрій же, порадившися з синами своїми, покликав до себе Володимира Давидовича, і Святослава Ольговича, і Всеволодовича Святослава, і половців і став їм мовити: «Осе, браття, стоїмо ми тут. Чого ми тут достоїмося? Постараймося ж, щоб нам узяти в них якнебудь брід Зарубський і перейти на ту сторону». І, таким чином,

348. Шолом і кольчуга (броня).

уподобали це всі. Юрій тоді послав синів своїх з половцями, а Володимир Давидович і Святослав Ольгович послали обоє Всеволодовича Святослава, а самі вони тут стали, приготувавшись до бою військами своїми. *26—27.IV 1151* Вони стали споряджати човни свої коло піску біля своєї сторони [Дніпра], а тоді спорядили човни свої всі коло піску і самі поїхали обік них берегом.

Юрійовичі [10] ж, і Святослав Всеволодович, і половці дикі приїхали до Зарубського броду. Але на сій стороні був [воєвода] Шварно зі сторожами. *Ранок 28.IV 1151* І знайшли вони, [де] вбрести в Дніпро [11], і тоді половці, побачивши сторожів Ізяславових, що мало їх є, пішли, отож, вбрід проти них на конях, за щитами, і з списами, і в бронях, щоб битися. І покрили вони Дніпро множеством воїв, а руси переїхали в човнах.

Шварно ж, це побачивши, побіг і прибіг до Ізяслава. Він бо, [Ізяслав], у той час послав був сина свого Мстислава в Угри, і тому ненадійним був йому брід, оскільки не було тут князя, а боярина не всі слухають. Коли ж сини Юрієві і обидва Святослави з половцями перебрели Дніпро, вони послали [гінця] до Юрія, кажучи: «Поїдь уборзі, ми вже єсмо перейшли Дніпро. Щоб не ударив на нас Ізяслав». І Юрій з Володимиром спішно прийшов до [города] Заруба, і перебрели вони через Дніпро.

У той же час Вячеслав, і Ізяслав, і брат його Ростислав, і Ізяслав Давидович, і Володимир, брат Ростиславів, і городенський князь *Обід 28.IV 1151* [Борис Всеволодович] стояли всі коло [города] Івана. І тут прийшла
308 їм вість [про все], і вернулися вони *до* Києва. Бо Вячеслав, і Ізяслав, і Ростислав, скликавши браття своє, стали радитися. Ізяслав же із братом своїм Ростиславом завжди хотіли з ними битися, а дружина Вячеславова, і Ізяславова, і Ростиславова, і всіх князів удержували од цього. І кияни, а найпаче чорні клобуки од цього вдержували, кажучи: «Княже! Не можна тобі поїхати до них, тому що ратники наші всі на конях є. А ти до них поїдеш, а він піде перед тобою до Росі, і тобі доведеться, оставивши своїх піших воїв, поїхати услід за ним. Отож ми, княже, вам так мовимо: «Сього не робіть, а поїдьте у свій Київ. А до нас приставте брата свойого Володимира, хай поїдемо ми до своїх веж. Забравши ж вежі свої, і жінок своїх, і дітей своїх, і стада свої, і все, що є нашого, ми й підем до Києва. А ви будете до вечора в Києві, і ми будемо. Волимо ж ми за отця вашого, за Вячеслава, і за тебе, і за брата твойого Ростислава, і за все браття навіть голови свої зложити. Хай або честь вашу добудем, або ж тут із вами помремо. А Юрія ми не хочемо».

Вячеслав же, Ізяслав і Ростислав, послухавши дружини своєї, і киян, і чорних клобуків, одрядили тоді Володимира, брата свого, по вежі з торками, і з ковуями, і з берендіями, і з печенігами, а самі рушили до [города] Треполя і, прийшовши до Треполя, тут же й стали *Ніч на 29.IV 1151* на ніч. А на другий день, як сходило сонце, Вячеслав же, Ізяслав і *Ранок 29.IV 1151* Ростислав пішли од Треполя [до] Києва через борок.

Коли ж вони прибули, [то], не входячи в город, Вячеслав [та] *День 29.IV 1151* Ізяслав стали оба табором перед Золотими воротами коло яру [12], а Ізяслав Давидович став межи Золотими воротами і межи Жидівськими, навпроти Бориславового двора [13], а Ростислав із сином своїм
309 Романом став перед Жидівськими воротами | і многе-множество з ними, а городенський Борис — коло Лядських воріт. Кияни ж усіма своїми силами, і на конях, і піші, стали тоді якраз промежи князів: сюди вони стали, од Вячеслава [і] од Ізяслава праворуч, аж до Ізяслава [Давидовича] і до Ростислава, а од Ростислава і аж до Олегової могили; а ліворуч Вячеслава і Ізяслава — аж до Лядських воріт. І так стали вони довкола всього города, многе-множество.

А в той же час і Володимир прийшов з усіма чорними клобуками, і з вежами, і з стадами, і [з] скотом їх. І сила-силенна [люду було], і великої шкоди вони накоїли,— тої ратники [їхні], а тої — свої: і монастирі обдерли, і села попалили, і сади всі порубали. Так що Вячеслав, Ізяслав і Ростислав повеліли Володимирові одійти з берендіями, і з вежами, і з стадами їхніми,— піти до Олегової [могили]. І стали вони межи урвищами од Олегової [могили] аж

[10] В Іп. хибно «Гюргевичь», і в Хл. хибно «Гоургіи».

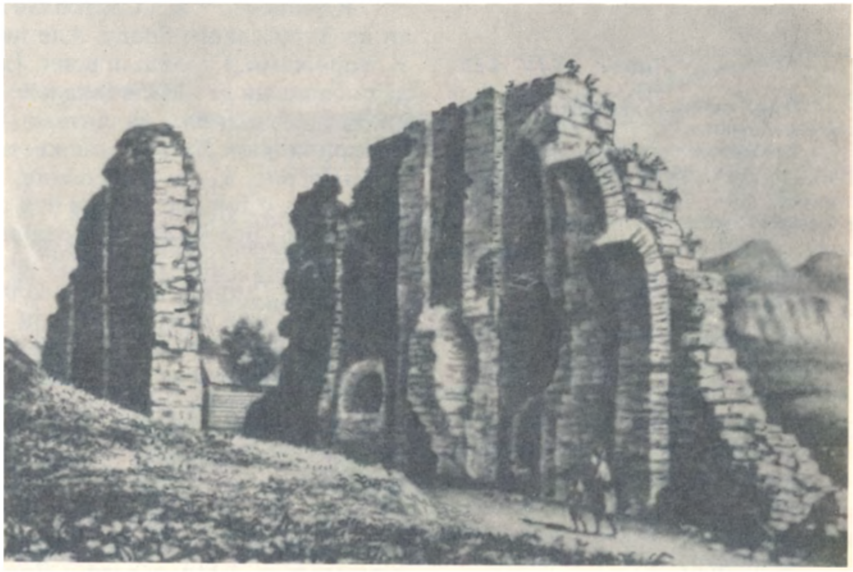
[11] Цей другий брід через Дніпро відомий, він був трохи вище від Зарубського.

[12] В Іп. «у язины»; треба, вважаємо, «у язвины»; *язвина* — яр; нора, підземний хід.

[13] Літописець спеціально виділяє Бориславів двір тому, вважають, що це була оселя боярина Борислава, батька Петра Бориславича (див. прим. 16 і 26 до 1147 р. і прим. 5 до 1149 р.).

у сад [церкви] святого Іоанна [Предтечі? в Копиревім кінці], і сюди, аж до [гори] Щековиці [14]. А ковуї, і торки, і печеніги туди стали — од Золотих воріт по тих садах до Лядських воріт, а звідти — аж до [урочища] Клова, і до [села] Берестового, і до Угорських воріт, і до Дніпра.

[14] Ситуацію описано, дивлячись з гори Щековиці.

349. Золоті ворота в Києві. 1037 р. Літографія 1835—1836 рр.

29.IV 1151

І так, навівши порядок у себе, князі, і дружина, і чорні клобуки, і кияни надумали тоді не йти супроти їхніх полків іти битися, а, припустивши їх до себе, тут-таки битися з ними. І сказав Ізяслав: «Якщо нам бог поможе, то ми одіб'ємося од них, бо вони не крилаті є, а, перелетівши за Дніпро, вони таки сядуть. А коли вже поверне він од нас, то тоді як нам бог дасть із ним». Вячеслав же сказав до Ізяслава і до Ростислава: «Осе ми, брати, уже приготувались єсмо. А Юрій мені брат є, але молодший за мене, а я старший єсмь. Тому хотів би я послати до нього і своє старшинство довести, або доведеться нам стати на суд перед богом. А бог на правду буде дивитися». І сказав Ізяслав і Ростислав: «Так ото, отче, ти й учини. Так правильно».
310 Вячеслав | тоді сказав мужеві своєму: «Ти поїдь до брата Юрія. Брата од мене цілуй. А ви, обидва брати і сини, Ізяславе і Ростиславе, слухайте. Перед вами я і одряджаю. Ти так скажи братові моєму: «Я, брате, вже багато говорив тобі і Ізяславу, обом вам: «Не пролийте крові християнської, не погубіте Руської землі». Сього вам боронячи, я не зважав на себе, що ви обидва мене сильно обидили, і перший раз, і другий, і безчестя на мене склали єсте. А я війська маю і силу маю, бо бог мені дав. Але я задля Руської землі і задля християн того всього не спом'янув, а навіть іще те вам дав знати, що Ізяслав, їдучи битися з Ігорем, так мовить: «Я Києва не собі домагаюсь, бо оно отець мій Вячеслав, брат старший, і йому його я домагаюсь». А як він се говорив, битися їдучи, то й бог йому поміг. А він же — Київ собі, а іще до того й Туров, і Пінськ у мене одняв. Так що Ізяслав мене тим сильно обидив. А ти також: «Брате, поїдь *до* Переяславля з Ізяславом битися». Ти так само говориш: «Я Києва не собі домагаюсь. Оно в мене брат старший Вячеслав, він як отець мені, і йому його я домагаюсь». І бог тобі поміг. А ти ж — Київ собі, а іще до того Пересопницю і Дорогобуж у мене одняв єси. І ти мене так само сильно обидив, а мені один Вишгород дав єси. Та я на все те не зважав задля Руської землі і задля християн, а іще вас обох удержував. А ви мене обидва не слухаєте, хоча ж не мені ви не вгодили, як кажуть, а богові. І се ти мені мовив єси: «Перед молодшим я не можу поклонитися». А от Ізяслав, хоча й двічі він одступив од слова свойого, нині ж осе, добувши Київ, і поклонився мені, і честь мені склав, і в Києві мене посадив, і отцем мене назвав, а я його — сином. А що

350. Руків'я меча. Залізо, інкрустація золотом. Київ. XI—XII ст.

ти зарікся єси: «Молодшому я не поклонюся, то я ось старший за тебе є не мало, а багато. Я вже бородатим [був], а ти родився єси.
311 Якщо ж ти хочеш на моє старшинство поїхати, як осе ти поїхав єси,— то хай буде воля божа в усьому». І так він послав.

29.IV 1151

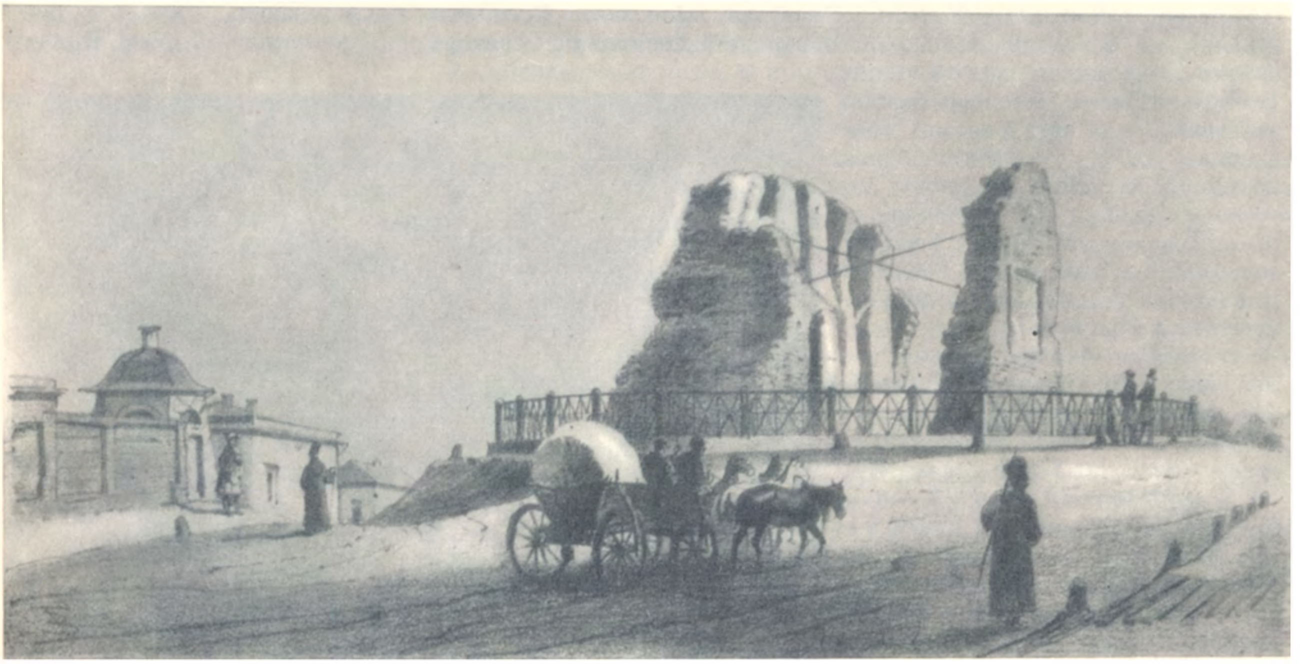
Юрій же в той час стояв коло [города] Василева, *і посол Вячеславів, прийшовши, проговорив усі ці речі Юрію* [15]. Юрій тоді так само прислав свого посла і сказав Вячеславу: «Я тобі, брате, кланяюся. Так воно правильно є, як ти се й мовиш. Ти мені єси як отець. Якщо хочеш ти зо мною рядити, то нехай поїде Ізяслав *до* Володимира, а Ростислав *до* Смоленська. А ми оба самі урядимось».

[15] Додано з Воскр.

Вячеслав же сказав: «У тебе сім синів, і я їх од тебе не відганяю. А в мене лише два сини, Ізяслав і Ростислав, а інші ж молодші є. Отож я, брате, тобі мовлю задля Руської землі і задля християн: «Поїдь ти у свій Переяславль і в Курськ зі своїми синами, а там у тебе Ростов Великий. І Ольговичів одпусти додому. А ми самі урядимось і крові християнської не пролиймо. Чи ти за своїм наміром таки підеш, як ти ото і поїхав єси?» І сказав Вячеслав, озирнувшись на святу Богородицю, що є над Золотими воротами: «А їй нас судити, пречистій владичиці, із сином своїм і богом нашим, у сей вік і в будучий». Це сказавши, він одпустив Юрієвого мужа.

День 30.IV 1151

А на другий день, приготувавшись до бою, прийшов Юрій до Києва. І при цім стали війська по тій стороні Либеді і почали битися через Либідь. Андрій же Юрійович і Володимир Андрійович з половцями налягли [своєю] силою і таким чином переїхали Либідь. Вони переїхали [там], де ото є Суха Либідь. *Та* не знала дружина його, [Юрія], що Андрій із половцями кинувся вперед,— а Володимира не пустив кормилець його [Паук], бо він молодий був

351. Золоті ворота в Києві. 1037 р. Літографія 1858 р.

на той час,— і коли Андрій гнав противників мало не до полків їх, один половчин схопив коня під ним і завернув його, лаючи дружину свою, тому що од нього відстали були всі половці. І вернувся Андрій назад цілим, бо уберіг його бог і молитва родителів його.

Вечір 30.IV 1151

І перестрілювалися ж вони до вечора через Либідь, а інші переїхали [її] і на оболоні билися супроти Вячеславового війська і
312 Ізяславового, а другі навпроти Лядських воріт на пісках билися. Ізяслав же, це побачивши, повелів усім своїм братам із полків нарядити дружину,— а полків не рушати,— і подав раду: всім заодно кинутись на них.

І так вони вчинили: і кинулися на них вони всі звідусіль, і чорні клобуки, і тоді вперли їх усюди в Либідь, а інші навіть броду не знайшли. І так побили вони їх, а другі захопили їх, інші *ж навіть* із коней повтікали, і багатьох побили. Тут же і Севенча Боняковича, дикого половчина, убили, який був прирік: «Буду я рубати в Золоті ворота так, як і отець мій!» І більше звідти ні один чоловік не переїхав уже на сю сторону. А Юрій, повернувши полки свої, пішов звідти, бо була йому вість, що йде на поміч йому сват Володимир [Володаревич] із Галича, і він пішов назустріч йому.

Вечір 30.IV 1151

Ізяслав же і Ростислав приїхали до Вячеслава, кажучи: «Як вони ото вернулися, поїдемо вслід за ними». Але Вячеслав сказав: «Сину! Се єсть початок божої помочі. Сюди приїхавши, вони не досягли нічого, а тільки сорома́ добули. А ви, сину, не кваптеся. Бо як бог дасть, то або звечора, або ж уранці, як порадимося, ми й підемо вслід за ними». Ізяслав тоді сказав Борисові городенському: «Вони намагатимуться до Білгорода поїхати. Поїдь-но, брате, *до* Білгорода по бору». Борис же сказав: «Ось я, брате. Я готов єсмь».

Юрій тим часом прийшов до Білгорода і сказав білгородцям: «Ви єсте люди мої. Одчиніть-но мені город!» Білгородці ж сказали: «А Київ тобі я́к одчинився? А князь наш — Вячеслав, Ізяслав і Ростислав».

1.V 1151

І Юрій, це почувши, рушив через бір до [города] Чернева [16], а звідти пішов за вал і став коло [річки] Бзяниці [17], бо тут він сподівався до себе галицького князя Володимира, оскільки, відступивши од Києва, він послав був по нього синівця Андрійовича Володимира.

[16] В Іп. хибно «к Верневу», у Хл. «к Черневу»; Юрій пішов не в цей город, а в напрямку до Чернева; йому не було потреби переходити на лівий берег Ірпеня (Ірпіні).

[17] Вивчення показало, що став Юрій якраз на Василівській дорозі, що вела з Києва через Василів, Володарів, Мунарів на захід.

313 Ізя|слав же, почувши цю вість, пішов услід за Юрієм, остерігаючись того, аби він не з'єднався з Володимиром галицьким. Отож Вячеслав, і Ізяслав, і Ростислав, поклонившись у вівторок святій Богородиці Десятинній і святій Софії, виступили з города. Кияни ж

Вівторок 1.V 1151

352. Деісус. Мозаїка у Софійському соборі. XI ст.

сказали Вячеславу, і Ізяславу, і Ростиславу: «Нехай же підуть усі, [кожен], коли він може хоч палицю в руки взяти. А якщо хто не піде, то нам їх дай, хай ми самі поб'ємо *їх*». І так рушили вони всі, один від одного не одстаючи, з радістю, за своїми князями, і на конях, і піші, многе-множество.

Середа 2.V 1151
Обід 2.V 1151

Пішовши, стали вони коло Звенигорода на ніч. А назавтра, в середу, встали пізно і, не дійшовши до [города] Василева, стали на обід.

У той же час посол пригнав із Угрів до Ізяслава од сина його Мстислава і сказав: «Син тобі кланяється і так мовить: «Осе я даю

тобі знати: король, зять твій, послав тобі поміч, якої ж ото ніколи не бувало, многе-множество, і я вже з ними пройшов Гору. Якщо ми будем тобі спішно до надоби, то пошли назустріч нам, хай ми боржій поїдемо». Ізяслав тоді, з'їхавшися з Вячеславом і з братом своїм Ростиславом і таким чином порадившись, одрядили [посла] назад до Мстислава, так кажучи: «Ми осе вже йдемо на суд божий. А ви нам, сину, завше до надоби. Постарайтеся ж якомога більше».

А самі вони знялись, рушили до Василева. А потім, приготувавши до бою полки свої, пішли мимо Василева через [ріку] Стугну і, прийшовши до валу, але не проходячи валу, тут і стали полками

Ніч на 3.V 1151

своїми на ніч. А застиг [Ізяслав] його, [Юрія], коло Перепетових [могил], маючи намір битися з ним. Сторожі, доїхавши під Юрієві полки, гонилися з ними.

Світання, четвер 3.V 1151

У день же четверга, перед [сходом] сонця, і Вячеслав, і Ізяслав, і Ростислав пройшли [через] вал на чисте поле і рушили битися [туди], де ото стояв Юрій. Бо слали вони послів межи собою щодо миру, але Ольговичі і половці не дали миритися, тому що вони скорі

Вечір 3.V 1151

314 були на кровопролиття. | І стояли вони до вечора [18]. Юрій [теж], перейшовши за [ріку] Рут, став.

Світання, п'ятниця 4.V 1151

Коли ж світала п'ятниця, Ізяслав, приготувавши до бою всі *полки свої*, рушив до нього. Та Юрій не хотів іще битися, а ждав Володимира [Володаревича]. Ізяслав тим часом приступав усе ближче, і тоді бог зробив [таку] млу, що нікуди не видно, тільки до кінця списа [було] видіти. І застиг [їх] дощ, і під ним уперлися вони в озеро обоє, і роз'єднало їх озеро, і тому не можна було [піти] ні тим [на сих, ні сим] на тих.

[18] За Лавр., у четвер був такий сильний дощ із вітром, що війська не могли бачити одні одних, і тому в цей день битви не починали.

День 4.V 1151

Мла ж піднялася опівдні, і прояснилося небо. *І* побачили війська *одні одних* обаполи озера; і тому билися вони на крилах обох військ, а самим військам не можна було з'їхатись. А як було к вечору, то тоді пішов Юрій за пагорби з полками своїми. Вячеслав же, Ізяслав і Ростислав пішли услід за ним у верхів'я озера, маючи намір битися з ним. Але Юрій попереду них зайшов полками своїми за [річку] Малий Рутець і, перейшовши грязину, там же й став на ніч. Вячеслав

Ніч на 5.V 1151

же, Ізяслав і Ростислав, прийшовши, стали на ніч тут же навпроти нього. Стояли вони так одні проти одних, що стріли не доходили.

Світання, субота 5.V 1151

А на другий день, у суботу [19], коли зорі почали займатися, спершу у війську в Юрія [ударили] в бубни і в труби затрубили, і полки стали готуватися. Так само у Вячеслава, і в Ізяслава, і в Ростислава почали бити в бубни і в труби трубити, а полки стали готуватися. Юрій тоді з синами своїми, *і Володимир Давидович,* і Святослав Ольгович, і Всеволодович Святослав, приготувавшись полками своїми, рушили на верхів'я Рутця. А Вячеслав, Ізяслав і Ростислав так само пішли полками своїми супроти них. Коли ж було [близько] до верхів'я Рутця, то тоді Юрій, і Володимир Давидович, і Святослав [Ольгович], і половці дикі, і Всеволодович Святослав, повернувши полки свої, пішли до Великого Руту, не хотячи битися, бо прагнули вони зайти за Рут, а тут і ждати Володимира галицького.

315 Вячеслав же, Ізяслав і Ростислав, | це побачивши,— що вони відходять од них,— послали вслід за ними стрільців своїх, чорних клобуків і русь, і тоді почали вони наїздити в тил полків [їхніх], перестрілюватися з ними і стали в них вози однімати. Коли ж побачив це Юрій, і сини його, і Володимир Давидович, і Святослав Ольгович, і Всеволодович Святослав, що не можна їм за Рут перейти, коли побачили вони, що ті наїздять на тил полків їхніх і вози їх однімають, то тоді, обернувшись полками своїми, стали вони супроти них.

[19] В Іп. і Хл. хибно «в п'ятницю», «в пяток».

353. Бойові топори.

І коли йшли вони битися, [то] Андрій став вести полк отця свого, через те що він тоді був старший між братами. Побачивши ж, що половці стоять позаду, і до них пригнавши і укріпивши їх на битву, він звідти в'їхав у свій полк і укріпив свою дружину.

У той же час Ізяслав і Ростислав примчали до отця свого Вячеслава, кажучи: «Ти багато добра хотів єси, та сього не схотів брат твій. Нині ж, отче, ми або голови свої зложимо за тебе, або ж честь твою добудем». Вячеслав же сказав: «Брате і сину! Од рождення

мойого неохоч був я на кровопролиття, та до сього мене довів брат мій. Коли осе ми вже єсмо на сім місці, то вже богові судити». І тоді вони оба поклонилися йому і поїхали у свої полки. І в'їхав Ізяслав у своє військо, і послав [гінців] по всіх своїх полках, кажучи: «Дивіться ж на мій полк. І як вам піде мій полк, так само й ви підіте». І тоді полки рушили одні до одних.

Коли ж іще полки йшли одні до одних, то Андрій Юрійович, узявши списа, поїхав наперед, і зітнувся раніше за всіх, і зламав списа свого. Тоді вдарили коня під ним у ніздрі, і кінь почав метатися під ним, і шолом спав із нього, і щита на ньому обірвали. [Але] через боже заступництво і молитву родителів своїх він зостався цілим. І так само перед усіма полками своїми в'їхав Ізяслав, один, у війська противників і списа свого зламав. І тут рубонули його в руку, і в стегно його вдарили, і од цього він злетів з коня.

Ранок 5.V 1151 316 Коли ж зступилися полки, була січа *люта* і завзята. | Бог же, і свята богородиця, і сила чесного животворящого хреста помогли Вячеславу, і Ізяславу, і Ростиславу, і тут побідили вони Юрія. А половці ж Юрієві, ні по стрілі [не] пустивши, тоді побігли, а потім — Ольговичі, а потім побіг Юрій із дітьми. *І* коли вони втікали через Рут, багато дружини втопилося в Руті, бо був він багнистий. І коли вони втікали, [то] тих побили, а других захопили. Тут же вбили Володимира Давидовича, князя чернігівського, доброго і кроткого, і інших многих побили, і половецьких князів багатьох захопили, а других побили.

354. Срібна чара Володимира Давидовича. Напис: «А се чара кня[зя] Володимирова Давыдовича кто из нее пь[еть] тому на здоровье а хваля бога своего и осподаря великого кня[зя]».

Коли ж зійшлися війська, і кінники, *і* піші, то Ізяслав лежав поранений. А тоді він схопився, і тут хотіли його піші кияни вбити, вважаючи за противника [і] не взнаючи його. Ізяслав же сказав: «Я князь є!» І один із них сказав: «А, так ти нам єси і потрібен!» І, вийнявши меча свого, став він його сікти по шолому. На шоломі ж над чолом був написаний золотом святий мученик Пантелеймон. І ударив він його мечем, і так пробився шолом до лоба. Ізяслав же сказав: «Я Ізяслав єсмь, князь ваш». І зняв він із себе шолом, і вони впізнали [20] його. І, це почувши, многі підхопили його руками своїми, з радістю, яко цесаря і князя свойого. І тоді вигукнули всі війська: «Киріє елейсон!»,— радуючись, що перемогли вони полки противників, а князя свого живого видячи.

Ізяслав же вельми знемагав од ран, бо зійшов був кров'ю. Та коли він почув Ізяслава [Давидовича], який плакав над братом своїм Володимиром, то тоді, облишивши свою неміч, [піднявся], і посадили його на коня, і він поїхав туди, і так тужив над ним, як ото по братові своєму. І, довго плакавши, він сказав Ізяславу Давидовичу: «Його нам обом уже не воскресити. Але се, брате, бог і святая пречиста ворогів наших побідили, і нині вони втікають кругом. А Чернігів — ось, і тому ти вже, брате, не стій, а зберися і, взявши брата свойого, поїдь-но *до* Чернігова. А я тобі поміч придам. Будь же нині до вечора
317 у Вишгороді». Ізяслав тим часом порадився з братом своїм Ростиславом, і послали вони з ним Романа, сина Ростиславового, придавши *йому* дружину.

Ніч на 6.V 1151 І тоді поїхав Ізяслав [Давидович] з Романом до Чернігова, узявши брата Володимира на полі бою. А як ото сказали їм Ізяслав і Ростислав до вечора бути у Вишгороді, так же вони й прибули, *і* тої ночі переправлялися [через Дніпро], а на другий день першими поїхали до Чернігова.

6.V 1151 Ізяслав, отож, в'їхав із Романом з Ростиславичем у Чернігів і, погребши брата свого, сам сів на столі брата свойого в Чернігові.

Полудень 5.V 1151 Юрій же з дітьми перебіг Дніпро коло Треполя [21] і поїхав по тій стороні [Дніпра] в Переяславль. А половці утекли в Половці, а Святослав Ольгович і Всеволодович Святослав перебігли Дніпро вище од [города] Заруба і втекли удвох в [Остерський] Городець. Святослав же Ольгович був важкий тілом і струдився був, утікаючи. І звідти, з Городця, він послав *до* Чернігова синівця свого Святослава Всеволодовича, а сам не міг їхати. Святослав же пригнав до перевозу, до Десни, і тут була йому вість, що Ізяслав Давидович

[20] В Іп. «и позна и», у Хл. «и познаша его».

[21] У Лавр. трохи інакше: «и [в] полудне прибѣгоша ко Днѣпру и переѣха Гюрги в лодьяхъ у Витечева, а прочии перебредоша». За даними гідрометрії Дніпра, коло Вітечева (Увітичів) броду не було. Ріка тут була глибока, тому Юрій переплив її в човнах; решта війська перебрела Дніпро, як видно з Іп., коло Треполя, де справді була мілина, а значить, і брід, хоча й складний, через рукави Дніпра.

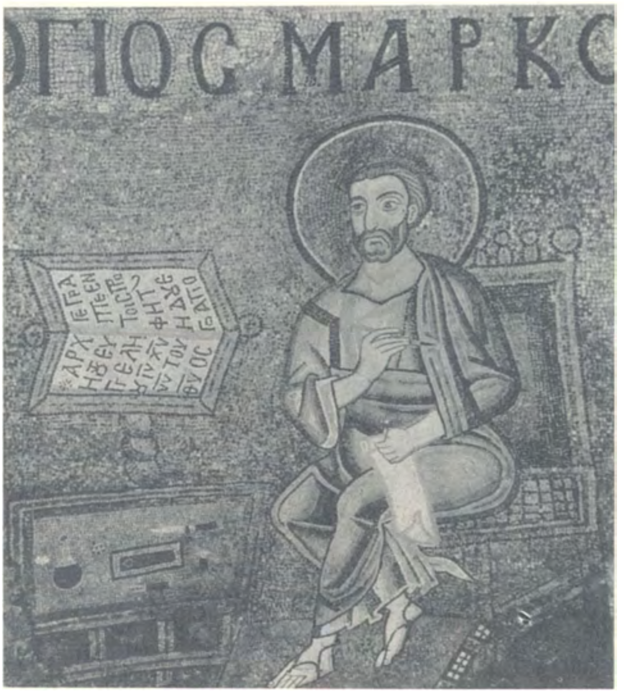
і Роман Ростиславич уже в'їхали в Чернігів. І, це почувши, він побіг назад, а назустріч стриєві *своєму* послав [гінця], кажучи: «Не їдь сюди, а туди поїдь, до Новгорода, бо сюди в'їхав уже Ізяслав Давидович і Роман Ростиславич». І, це почувши, Святослав [Ольгович] і [Святослав Всеволодович] побігли оба до Новгорода-[Сіверського].

Володимир же галицький пішов був до Юрія, свата свого, на підмогу, як той його і сподівався. Та коли він був коло [города] Божського, *то* тут прийшла йому вість, що Вячеслав, і Ізяслав, і Ростислав перемогли вже Юрія і половців його побили. Як же почув це Володимир, то також, поспішно повернувши, пішов до Галича.

І так, Вячеслав, і Ізяслав, і Ростислав, воздавши хвалу богові, і його пречистій матері, і силі животворящого хреста, з честю і похва-
318 лою великою рушили до Києва. І тоді вийшло назустріч | їм духовенство з хрестами: митрополит Клим [Смолятич], і ігумени поважані, і попи, і многе-множество духовенства. І з великою честю
Неділя 6.V 1151
в'їхали вони в Київ і, поклонившись тут святій Софії і святій Богородиці Десятинній, пробува́ли у великій веселості і в великій любові. І так стали вони жити.

Вячеслав тим часом та Ізяслав почали готуватися на Юрія до Переяславля, а Ростислав пішов до Смоленська.

У той же час, коли Ізяславич Мстислав вів на поміч отцю своєму угрів, почув Володимир галицький, що йде Мстислав Ізяславич од короля з підмогою, з уграми, і пішов услід за ним. Оскільки ж Мстислав не знав [цього], то він став коло [города] Сапогиня, а угри стали навколо нього. Тоді ж вислав був йому і уграм Володимир Андрі-

355. Євангеліст Марко. Мозаїка у Софійському соборі. XI ст.

йович із Дорогобужа багато питва, і потім розповів йому Володимир: «Іде за тобою Володимир галицький». Мстислав же, п'ючи з уграми, сказав їм: «Іде Володимир галицький услід за нами». Угри ж, п'яні, вихвалялися, мовлячи: «Як він на нас прийде, то ми будемо з ним битися». Мстислав, отож, на ту ніч розставивши сторожів, сам ліг спати з уграми. А опівночі прибігли до нього сторожі, кажучи: «Іде Володимир». Мстислав тоді з дружиною, сівши на коней, став будити угрів, а угри лежали п'яні, як мертві. І було перед світом, і вдарив на них Володимир галицький, і мало їх захопили,— всіх побили. Мстислав же втік у Луцьк із дружиною своєю.

Тоді ж Ізяславу прийшла вість до Києва, що син його переможений, а угри побиті. І сказав він слово те, яке ми і раніш чували: «Не йде місце до голови, а голова до місця. Та аби бог дав мені здоров'я і королеві, а помстам — бути».

Ранок 13.VII 1151

І, це сказавши, Вячеслав *та* Ізяслав рушили на Юрія до Переяславля, і брат Ізяславів Святополк [пішов], і берендичі. І, прийшов-
319 ши [22], билися вони коло Переяславля два дні. А на третій день поїхали вони, як звичайно, битися до *города*. І вирнули на них піші вої із города, і вони тоді, наїхавши *на них*, багато побили піших і передгороддя спалили.

15—16.VII 1151

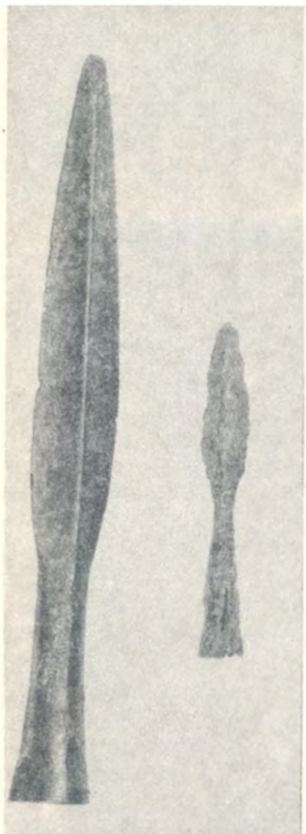
17.VII 1151

[22] У Лавр. тут уточнено, що вони перебрели Дніпро коло города Заруба і стали табором «у Мажева селца», звідки приїжджали битися до Переяславля.

Вячеслав тим часом та Ізяслав послали [послів] до Юрія, сказавши: «Ми оба кланяємося тобі. Ти іди *до* Суздаля, а сина посади *в* Переяславлі. Ми не можемо з тобою бути тут. Ти приведеш на нас половців знову». Юрій же не мав підмоги нізвідки, а дружина його була та́ побита, *а* та́ схоплена. І, присилуваний неволею, Юрій цілував їм хреста з дітьми своїми.

24.VII 1151

І приспів празник святих мучеників Бориса і Гліба, і сказали йому Вячеслав *та* Ізяслав: «Піди у свій Суздаль. Ти хреста єси цілував». Юрій же послав [послів] до них обох і сказав: «Я іду в Городок, а там, перебувши, піду в Суздаль». Вячеслав тоді *та* Ізяслав сказали: «Ти нам брат єси. Піди ж у свій Суздаль. А що про Городок ти мовиш, то, за сей місяць за один перепочивши, піди-таки у свій Суздаль. А як ти не підеш, то ми, так само прийшовши своїми полками, станемо навколо Городка, як осе і тут стоїмо. Але на тім цілуй хреста, що ти всього сього додержиш, а Києва од Вячеслава та од Ізяслава не [будеш] домагатися». І на тому на всьому поневолі довелося Юрієві цілувати хреста. Вячеслав же *та* Ізяслав сказали Юрієві: «А Святослав Ольгович тобі без надоби»,— і так Юрієві не [дозволили, щоб] він заставляв його.

356. Наконечники списа і сулиці.

І, уладившись тут, Вячеслав *та* Ізяслав пішли *до* Києва. Юрій же зоставив у Переяславлі сина свого Гліба, а сам пішов у Городок [Остерський]. Андрій тим часом випросився у отця [піти] наперед *до* Суздаля, кажучи: «Осе нам уже, отче, тут, в Руській землі, ні раті, ні чого іншого. Тож затепла підем». І пустив його отець, і пішов він до себе додому, а Юрій пішов у Городок.

Коли ж Святослав Ольгович почув, що Юрій з Вячеславом і з
320 Ізяславом уладився і з Переяславля виведений, | то тоді зібралися вони із синівцем своїм Святославом Всеволодовичем і послали [послів] до Ізяслава [Давидовича] *в* Чернігів, кажучи: «Брате! Мир стоїть до війни, а війна до миру. А нині, брате, ми брати єсмо між собою. Прийми-но нас до себе. А ось отчини межи нами обома — дві. Одна — мойого отця Олега, а друга — твойого отця Давида. А ти, брате,— Давидович, а я — Ольгович. Тому ти, брате, візьми [все] отця свойого, Давидове, а що Олегове, то те нам обом дай, хай ми тим поділимось». Ізяслав тоді по-християнському вчинив: прийняв обох братів своїх і отчину їм обом вернув, а свою собі взяв.

У той же час Ізяслав Мстиславич послав послів своїх до короля [угорського Гейзи], зятя свого, кажучи: «Ось Володимир галицький дружину мою і твою побив. Тож нині, брате, гадай про се, гадай. Нам обом на собі не дай *бог* сього облишити, а дай бог помстити за се і за свою дружину. Тому ти, брате, готуйся у себе, а я — тут. Хай як нам із ним бог дасть!».

Вересень(?) 1151

І тоді, одрядивши полки свої, сам він пішов до Городка на Юрія, взявши берендичів, і Ізяслава Давидовича, і Всеволодовича Святослава, і підмогу Святослава Ольговича. Юрій же заперся в Городку з дітьми своїми, і билися вони з городських стін протягом багатьох днів. *І* тяжко було йому, тому що не було йому помочі анізвідки, і цілував він їм хреста, що «я іду вже *до* Суздаля», і вони одступили од нього. Юрій тоді зоставив сина свого Гліба в Городку, а сам пішов *до* Суздаля із Городка. Юрій же туди пішов, на Новгород на Сіверський, до Святослава до Ольговича. І він, прийнявши його з честю великою, і повози дав йому. І пішов Юрій *до* Суздаля.

Ізяслав же з Вячеславом сів у Києві, причім Вячеслав — на

Великому дворі, а Ізяслав — [на дворі] під Угорським, а сина Мстислава він посадив *у* Переяславлі.

У тім же році схопили полочани Рогволода Борисовича, князя свого, і послали *до* Мінська, і тут його держали у великій неволі, а
321 Глібовича [Ростислава] до себе ввели. І | прислали полочани до Святослава Ольговича [послів] зі [словами] приязні, що будуть вони мати його отцем собі і будуть слухатись його, і на тім цілували вони хреста його.

У той же час преставилася княгиня Ізяславова [23].

[23] За польськими джерелами і дослідженнями, перша, невідома на ім'я, жона Ізяслава Мстиславича була принцесою з роду німецького імператора Священної Римської імперії Фрідріха I Барбаросси.

У РІК 6660[1152]. Ізяслав Мстиславич, зібравшись із Давидовичем Ізяславом і Святославом Всеволодовичем і при цьому порадившись, розвели Городок Юріїв [1] і спалили його, навіть і божницю святого Михайла; верх був зрублений з дерева, і це згоріло.

1152

[1] Тобто жителів Городка Остерського розселили по інших городах.

357. Апсида Михайлівської божниці в Городку Остерському. Сучасний вигляд.

У той же час король [Гейза] прислав до Ізяслава [посла], кажучи: «Отче! Я кланяюсь тобі. Ти прислав єси до мене про обиду [од] галицького князя, і я ж тут готуюсь. А ти теж готуйся. Ми не облишимо оба сього на собі. Хай як нам із ним бог дасть». Ізяслав тоді послав сина свого Мстислава до короля *в* Угри — повести короля на галицького князя. Король же, назвавши час, коли піти, послав [посла] до Ізяслава і сказав йому: «Я ось на коні вже сідаю і сина Мстислава із собою беру. І ти сідай уже на коні».

Ізяслав же, це почувши, зібрав усю свою дружину і рушив, узявши з собою Вячеславове військо все, і всі чорні клобуки, і киян ліпших, і всю руську дружину. І пішов він, а коли прийшов до Дорогобужа, то сюди приїхав до нього брат Володимир [Мстиславич]. Звідти рушили вони обидва до Пересопниці, і сюди прийшов до них Володимир Андрійович. Сюди ж прибув до них обох брат князь Святополк [Мстиславич] із [города] Володимира з військом своїм. І тоді, зібравшись усі, пішли вони до короля. Ізяслав, однак, брата свого Святополка не взяв, а зоставив його у Володимирі, а військо його із собою взяв.

І рушив Ізяслав од [города] Володимира з полками своїми по королевій дорозі, якою він, [король], приїхав був на Андрія на

Володимировича з Ярославом Святополковичем, котрого і вбили тут, коло Володимира [2]. Ізяслав, отож, прийшов на Сян — ріку, що тече під Перемишль; і коли ж він перебрів ріку Сян, то сюди пригнав до
322 нього посол од | короля із сотнею дружини і сказав Ізяславу: «Зять, король, тобі кланяється і так тобі мовить: «Осе вже я тут п'ятий день стою, ждучи тебе. Поїдь-но!» Ізяслав же, це почувши, з великим поспіхом поїхав; на другий же день Ізяслав рушив до [города] Ярославля. Поминувши його, він став на обід, і сюди прислав до нього король мужа свого з військом більше тисячі. Ізяслав же, пообідавши тут, а тоді виладнавши полки свої, пішов до короля. І коли він прибував до табору, то король, сівши на коней з мужами своїми, виїхав назустріч Ізяславу з радістю. І тут обнялися вони з великою любов'ю і з великою честю, і поїхали, і сіли в короля у шатрі, і стали думати, як ото завтра рано поїхати битися до ріки до Сяну. І, таким чином, вони [це] надумали.

На другий же день рано король, ударивши в бубни, а тоді приготувавши до бою полки свої, пішов до Ізяслава. *І*, прославши [гінця], він сказав: «Поїдь зі своїми полками поблизу мого війська. А де я стану, там же і ти стань, щоб добре нам про все гадати». Ізяслав же сказав королеві: «Сину! Хай буде так!»

І прийшли вони до ріки до Сяну нижче від города Перемишля, і тут стали полками своїми всіма. Володимир же став по тій стороні своїми полками. А в короля було війська сімдесят і три полки, опріч Ізяславових полків і опріч повідних коней і обозних.

І, ввійшовши в землю Галицьку Володимирову, вони стали, бо був день неділя, а король, за своїм звичаєм, ніде ж не знімався [в похід] у неділю. Володимир же, не даючи в свою землю раті ввійти, стрів їх *і* захопив зажитників [3] короля. А на другий день знявся король, рушив, а Володимир одступив назад [і] став за укріпленням.

І тоді король почав розставляти полки свої на бродах, а галичани насупроти розставляли свої полки. Але не могли вони вистояти проти короля, бо [куди] пішов Володимир своїм військом, там же і
323 король став навпроти нього. А Ізяслав пішов сво|ми полками вгору [Сяну], на броди, і, туди пішовши, став вище від короля на другім броді. Інші ж многі полки угорські пішли мимо Ізяслава на броди вище від Ізяслава.

Ізяслав, отож, сказав дружині своїй: «Браття і дружино! Бог ніколи Руської землі і руських синів на безчестя не давав! Вони всюди добували свою честь! І нині, браття, подбаймо про се всі. У сих землях і перед чужими народами дай нам бог честь свою добути!»

І, це сказавши дружині своїй, Ізяслав кинувся всіма своїми полками вбрід. А коли король і всі його полки побачили полки Володимирові, вони, не барячись, кинулися всі до них, кожен на свій брід, і в'їхали звідусіль у військо Володимирове. І так потоптали вони їх і багатьох тут побили, а інші потопились, а інших захопили.

Володимир же, побачивши силу угорську, побіг перед ними, та врізався в угрів і в чорних клобуків, [і] тільки один він утік з [боярином] Ізбигнівом з Івачевичем у город Перемишль. Город же Перемишль вони тоді [не] взяли були, хоча нікому із нього було битися. А не взяли його через те, що за городом, на лузі, над рікою над Сяном був княжий двір, і там у ньому добра було багато, і туди наринули всі вої.

Ізяслав же і король, зібравши всіх своїх воїв і всю свою дружину, тут же й стали оба табором, перед городом, над рікою над В'ягром. А Володимир почав слати [послів] до короля, миру просячи. На ту ж ніч вислав Володимир [мужів своїх] до арцибіскупа [Кукниша] і до воєвод королевих, і навмисне прикинувся, ніби він поранений, і сказав їм: «Благайте за мене короля: «Ранений я єсмь вельми. І я каюся за те, королю, що тобі я серце вередив, а іще, що став проти тебе. Нині ж, королю, бог гріхи прощає, і ти мені се прости. І не видай
324 мене Ізяславу, тому що я вельми єсмь недуж. А якщо | мене бог візьме, то сина мойого ти прийми до себе». І се йому [хай] спом'януть мужі [його], кажучи йому: «Отець твій був сліпий [4], а я отцю твоєму

[2] Згадується похід угрів 1123 р. з королем Стефаном II на город Володимир у складі війська Ярослава Святополковича; Ярослава тут підступно вбили два ляхи.

[3] Див. прим. 28 до 1146 р.

[4] Король Гейза II був сином короля Бели II Сліпого.

досить послужив своїм списом і своїми полками за його обиду, і з ляхами я за нього бився. Спом'яни ж про мене те́ і се́ мені прости». І многі дари вислав він арцибіскупу і мужам тим золотом, і сріблом, і посудом золотим і срібним, і одежею, аби вони вблагали короля, щоб він не став на нього і волі королеви не вчинив [5].

А *на* другий день король, з'їхавшися з Ізяславом, розповів [це] Ізяславу і сказав: «Отче! Я кланяюсь тобі. Осе Володимир прислав до мене. І благає він, і кланяється, а іще він і ранений *є* вельми, і не буде жити. І я тобі, отче, про се даю знати. А ти йому що одповіси?»

Ізяслав же сказав королеві: «Сину! Якщо Володимир помре, то [се] бог убив його, тому що він одступив од хресного цілування нам обом. Бо про що він цілував хреста і що тобі говорив — як він додержав? А іще до того соромом нас обох покрив! Тож нині чому ти ймеш йому віри? Адже він тобі не додержав і перший раз, і вдруге. Нині ж дав нам його бог, то ми самого захопімо, а волость його візьмімо!»

Мстислав Ізяславич також вельми переконував короля, *а* найпаче отця свого Ізяслава всіма провинами Володимира. Але король його не послухав, а послухав арцибіскупа і всіх мужів своїх, тому що Володимир вислав же був їм майно своє. І сказав король: «Я не можу його вбити, бо він благає мене, і кланяється мені, і за свою вину кається. Але якщо нині, хреста цілувавши, одступить він од сього, то тоді як мені з ним бог дасть. Хай або я буду в Угорській землі, або він у Галицькій!»

Володимир прислав [посла] також до Ізяслава і сказав: «Брате! Я кланяюсь тобі і каюся за свою вину, тому що я винуват єсмь. Тож нині, брате, прийми мене до себе, і прости мені, і короля застав, нехай
325 мене прийме. А мені дай бог з тобою бу|ти». Ізяслав же на все те не хотів навіть уваги звертати, але через королеву принуку і мужів його він почав тоді з ним ладитися.

І сказав король Володимирові: «На тім тобі цілувати хреста, що скільки [ти взяв] городів руських, то все тобі [треба] повернути, і з Ізяславом перебувати, і не одлучитися від нього ні в добрі, ні в злі, а завше з ним бути». І він на все це з радістю згодився.

Тим часом Ізяслав і король, з'їхавшись усі,— і з Володимиром [Мстиславичем], братом своїм, і [з] сином своїм Мстиславом [Ізяславичем],— до короля в шатро, стали слати мужів своїх із хрестом до Володимира [галицького]. Ізяслав, однак, не хотів водити його до хреста, але сказав король: «По правді я тобі, отче, мовлю. Се є той хрест, що на нім Христос бог наш своєю волею зволив пригвоздитися, і що його бог допровадив по своїй волі святому Стефану [6], і який сього хреста цілував. Хай він одступить і буде жив у той час, коли одступить од хресного цілування! А я тобі, отче, за се візьмуся: я або голову зложу, або добуду Галицьку землю. А нині я його вбити не можу». І тоді одрядили вони мужа свого з чесним хрестом до Володимира. Ізяслав послав [боярина] Петра Бориславича [7], а король послав своїх мужів.

І так послали вони мужів своїх, кажучи: «Ось ти прислав єси до нас обох, бо тепер нам дав був тебе бог і волость твою через твою вину. Але нині ми на тебе гнів облишаємо і волості від тебе не одбираємо. Але на тім тобі цілувати хреста: скільки [ти взяв] волостей Руської землі, то тобі [треба] повернути все, і від Ізяслава тобі не одлучитися, але завше разом із ним бути».

Мстислав же Ізяславич сказав отцю своєму Ізяславу і королеві: «Я вам обом мовлю: вам так належить, ви по-християнському дієте, що хресту чесному ймете віри і гнів на нього облишаєте. Але я вам перед сим хрестом мовлю чесним : я́к ото ви його обидва водите до хреста, та́к *і* він од хресного цілування одступить. Але ти, коро́лю,
326 свойого слова не забудь, як ти ото сказав єси: якщо Володи|мир одступить, то тобі коло Галича стояти знову». Король же сказав: «Я по правді тобі мовлю: якщо одступить од сього хресного цілування Володимир. Досі отець мій Ізяслав звав мене на поміч. Якщо він

[5] Володимир боявся Єфросинії, рідної сестри Ізяслава Мстиславича, жони Гейзи II (див. прим. 1 до 1148 р.).

[6] Ідеться про Стефана І Святого, першого короля угорського, за часів якого в Угорщині поширилося християнство в католицькому різновиді.

[7] В Іп. і Хл. помилково «Борисовича» (див. прим. 16 і 26 до 1147 р., прим. 5 до 1149 р. та прим. 13 до 1151 р.).

після сього одступить, то я тоді отця свойого позву собі на поміч». І, це сказавши, послали вони мужів своїх до Володимира.

І сказали мужі Ізяславові і королеві Володимиру: «Так тобі мовить брат Ізяслав і король: «Ти прислав єси до нас і за свою вину каєшся. Тому ми оба тобі те все прощаємо і волості од тебе не одбираємо. Але на тім цілуй хреста чесного: скільки за тобою городів руських, то тобі все [треба] повернути, і від Ізяслава тобі не одлучатися до кінця живоття свойого. А допоки ти жив єси, то бути *тобі* завше з ним разом». Володимир, отож, на всім на тім цілував хреста, але лежав, удаючи, ніби він знемагає од ран, хоча ран на ньому не було.

Ізяслав же з королем, з'їхавшись разом і таким чином пробувши у великій приязні і у великій веселості, роз'їхалися. Король у свою землю пішов, в Угри, а Ізяслав у Руську землю.

І прийшовши Ізяслав [до города] Володимира, послав посадників своїх у городи, що про них цілував був хреста Володимир,— у Бужськ, у Шумськ, у Тихомль, у Вигошев, у Гнійницю. Та не дав їх Володимир.

Ізяслав тим часом пішов до Києва, а до короля послав мужа свого, і розповів йому, що Володимир одступив од хресного цілування, і сказав: «Тобі вже не вертатися, ні мені. І я тільки даю тобі знати, що Володимир уже одступив од хресного цілування. Але ти тільки не забувай свойого слова, тому що ти сказав єси».

І прийшов Ізяслав у Київ до стрия свого Вячеслава з великою радістю і з великою честю. І, воздавши хвалу богові і його пречистій матері, пробували вони у великій любові і в великій веселості. Прийшовши ж до Києва, Ізяслав послав [посла] до брата сво-
327 го | Ростислава *в* Смоленськ і розповів йому, як він із королем бачився при здоров'ї, і як бог пособив їм обом побідити Володимира галицького, і [що] при здоров'ї бог *його* привів назад у Руську землю. І, це почувши, Ростислав обрадувався вельми і воздав хвалу богові.

Коли ж почув Юрій [Володимирович], що Городець його розвели і спалили весь город, то, зітхнувши тоді з [глибини] душі, він почав збирати воїв, а до Ярославичів [8] у Рязань послав [послів], кажучи: «Підіте мені в поміч».

Ізяслав же Мстиславич, це почувши, послав [посла] до брата свого Ростислава і сказав йому: «Там, брате, у тебе, за волею божою, Новгород сильний і Смоленськ. Тому, зібравшись, ти постережи ж землі своєї. Якщо Юрій піде на тебе, то я до тебе піду. А як він не піде до тебе, а помине твою волость, то піди ти сюди до мене».

26.XI 1152

Тоді ж пішли з Юрієм [9],— а не відмовили йому,— Ярославич Ростислав з браттям, і з рязанцями, і з муромцями, а також і половці — і Оперлюї, і Токсобичі, і весь половецький народ, скільки ото їх межи Волгою і Дніпром. І рушили вони туди, на Вятичі, і, отож, узяли їх там, [пішовши] на [город їхній] Мценськ. А звідти

13—14.XII 1152

пішли вони на [городи] Спаш та на Глухів і тут стали.

Володимир же [Володаревич], почувши, що сват його Юрій іде в Русь, рушив із Галича *до* Києва. Але Ізяслав пішов супроти Володимира, і Володимир вернувся в Галич.

Половців же безліч прийшло до [города] Ольгова до Юрія, і Юрій послав [посла] до Святослава Ольговича, свата свого, кажучи: «Поїдь зо мною». Але Святослав побоявся, кажучи: «А як тоді він [10] піде на мене?» Та потім він пішов за ним, бо Юрій так говорив: «Оскільки ви спалили єсте мій Городець і божницю, то я за се так само попалю».

І звідти пішов він, [Юрій], до [города] Березого. А так як він

Неділя 21.XII 1152

став із половцями коло [річки] Свині в суботу, то назавтра, в неділю, не хотячи йти до города [Чернігова], він став коло [села] Гуричева [11].

328 А оскільки ж Юрій поминув | Смоленську волость, то Ростислав вийшов услід за ним із Смоленська і випередив його, [прийшовши] до [города] Любеча раніше від Юрія. І тому що надумав він був із

[8] Ідеться не про синів, а про внуків Ярослава Святославича; це були Ростислав Ярославич і його сини Андрій, Гліб і, можливо, Юрій, та синівці — Ігор та Володимир Святославичі.

[9] Хоча в літопису про пору цього походу є лише згадка, що наприкінці його було «к заморозу», але знову, на підставі тогочасної міцної традиції символічного і детального планування таких походів, можна твердити, що й тепер Юрій вирушив у день свого патрона, осіннього Юрія, тобто 26 листопада, з тим, щоб Різдво (25 грудня) відсвяткувати уже в Чернігові. На цій основі і на підставі просторових розрахунків проставляємо деякі дати цього походу. Вони повністю узгоджуються з наступною татіщевською датою ⟨22 січня 1153 р.⟩.

[10] Ізяслав Мстиславич.

[11] У Лавр. уточнено деталі походу: «и поидоша к Чернигову, и перешедше Сновъ и сташа у Гуричева близь города, перешедше Канинъ».

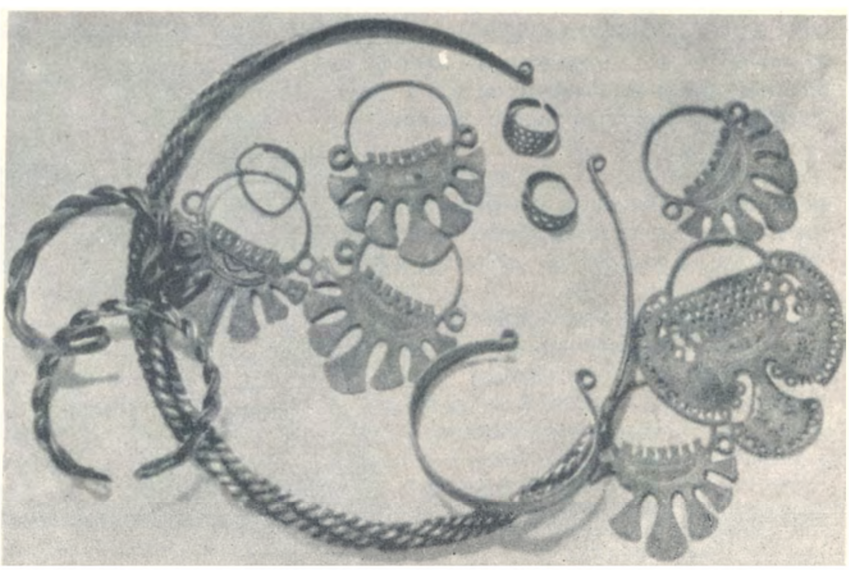
братом своїм Ізяславом піти в Чернігів на підмогу Ізяславу Давидо-
вичу, то Ростислав із Всеволодовичем Святославом увійшли в Чер-
нігів на поміч Ізяславу Давидовичу і заперлися обидва з ним у Чер-
нігові. Юрій же став коло Гуричева і послав половців до Чернігова
пустошити. Половці ж, прийшовши до города, багато здобичі взяли
Ніч на 22.XII 1152 і [село] Семинь спалили. На ту ж ніч Ізяслав, і Ростислав, і Свя-
тослав, побачивши силу половецьку, повеліли людям усім утікати з
острога в дитинець.

Понеділок 22.XII 1152 А на другий день Юрій і Святослав [Ольгович] приготували до
бою воїв своїх і рушили до города, але стали, не дійшовши до Се-
миня. Тоді ж усе множество половців пішло до города битися і,
одібравши острог, вони запалили передгороддя все. Але коли [кня-
зі], прийшовши усією силою, стали довкола города, а чернігівці
билися з городських стін, то князі, порадившись, [сказали]: «Не
кріпко б'ються дружина і половці, тому що з ними не їздимо ми са-
мі». Андрій же [Юрійович] сказав: «Учинимо так: нехай я почну свій
день». *І*, взявши дружину свою, він поїхав під город. А коли піші вої
вийшли з города перестрілюватися, він кинувся на них з дружиною і
з половцями: тих вони побили, а других увігнали в город. Тоді ж,
наслідувавши його, інші князі їздили після цього під город. А піші
вої, побачивши полки, не одважувалися вийти з города, тому що були
22.XII 1152 — 2.I 1153 перестрашені. Стояли ж вони дванадцять днів під городом.

У той же час Вячеслав з Ізяславом [Мстиславичем] стояли на
сій стороні Дніпра, біля [села] Ольжичів. І коли почули Вячеслав *та*
Ізяслав, що Юрій стоїть біля Чернігова, а половці, приїжджавши до
Чернігова, навіть город попалили, то рушили вони оба від Ольжичів
полками своїми до Чернігова. І коли ж вони були біля [города]
329 Моровійська, то тут побачи|ли одні одних сторожі Вячеславові,
Ізяславові і Юрієві, і тут захопили половці язика і привели до Юрія.

Коли ж Юрій, і Святослав Ольгович, і рязанські князі почули,
що Вячеслав *та* Ізяслав ідуть чернігівцям на поміч, то половці, убо-
явшись цього, почали зніматися звідти, а князі, побачивши, що по-
3.I 1153 ловці відходять, рушили од Чернігова і пішли за [ріку] Свинь та за
[ріку] Снов.

Вячеслав же *та* Ізяслав, прийшовши, стали на [ріці] Боловосі, і
сюди в'їхав до них обох Ростислав, Ізяслав Давидович і Святослав
Всеволодович. І почали вони радитися, маючи намір поїхати вслід
за ними. Однак вони не надумали [це], тому що ті відходили, не
зупиняючись, бо вже було к заморозу. І тоді дійшли вони гадки
кожному до себе додому поїхати і готуватися всім, допоки ото ріки
стануть.

358. Гривна, браслети, персні й висячі кільця вятичів. Срібло, лиття, гравірування. XII—XIII ст.

Половці ж пішли од них туди, на Путивль, у Половці, і сильно волості їхні [розорили]. А Юрій рушив на Новгород на Сіверський і звідти ж пішов до [города] Рильська. Але коли він збирався піти з Рильська *до* Суздаля, то сюди примчав до нього Святослав Ольгович і став благати його, намагаючись удержати його [і] кажучи йому: «Ти хочеш піти звідси, а мене покинути. Ти й так волость мою погубив єси і хліба́ навколо города *мойого* потравив єси. А половці пішли в Половці. А після сього Ізяслав, зібравшись *із* братами своїми, піде на мене із-за тебе і решту волості моєї погубить». Юрій тоді згодився оставити йому поміч — і не оставив. Він залишив тільки сина свого Василька з п'ятьма десятками дружини. І так Юрій пішов *до* Суздаля, туди, на Вятичі, і таким чином остаток вятичів забрав.

Серед. січня 1153 Коли ж ріки стали, то Вячеслав з Ізяславом порадились, і послав Ізяслав [послів] до брата свого Ростислава *в* Смоленськ, кажучи йому: «Ти за волею божою там, у Смоленську і в Новгороді у Великім єси. Тож ти там удержи Юрія з тими [12], а до мене пошли з підмогою сина свойого Романа».

330 І тоді, відрядивши послів і зібравши силу свою всю, Вячеслав *⟨22.I⟩ 1153* з Ізяславом пішли на Святослава Ольговича до Новгорода і на Василька Юрійовича. А коли ж вони стали на [ріці] Альті, то сказав Ізяслав Вячеславу: «Отче! Ти вже старий єси і тобі не варто трудитися. Поїдь-но ти у свій Київ, а зо мною пусти військо своє». І коли стали вони біля [города] Всеволожа, то тут Ізяслав одрядив сина свого Мстислава на половців з полками своїми і з усіма чорними клобуками. Вячеслав же пішов у Київ, а Ізяслав пішов до Новгорода-[Сіверського]. І сюди прийшов до нього Святослав Всеволодович і Роман Ростиславич, синовець його, із Смоленська з полками своїми.

Ізяслав же прийшов до Новгорода, і другий Ізяслав — Давидович, і Святослав Всеволодович, і Роман Ростиславич лютого місяця *⟨11⟩.II 1153* ⟨в одинадцятий день⟩. Вони рушили полками своїми до города і почали тут битися коло города, біля острожних воріт, і при цьому вперли їх, [новгородців], у город, а острог у них порубали [13]. А коли ж вони, [війська Ізяслава], вийшли із острога і, відступивши од города, пішли у стани свої, то настав же після взяття острога *⟨1.III⟩ 1153* третій [14] день. І вислав Святослав [послів] до Ізяслава Мстиславича, кланяючись і просячи миру. Хоча Ізяслав не хотів миритися з ним, та було вже к весні, і через те вони помирилися.

І так, цілувавши хреста межи собою, вони роз'їхалися: Ізяслав пішов з Давидовичем Ізяславом *до* Чернігова, а Роман *у* Смоленськ

[12] З рязанськими князями.

[13] Тобто порубали стовпи, якими було огороджено острог.

[14] Тут у Татіщева є доповнення, що ⟨16 лютого⟩ вони ⟨«послали по всій області Сіверській коней і скот відбирати, а стодоли і двори Святославові, чого не могли брати, попалили; сіл же і селян не розоряли»⟩.

359. Мстислав Ізяславич повертається в Переяславль, захопивши половецький полон. Мал. XIII (XV) ст.

до отця пішов, а Святослав Всеволодович у свою волость, а Василько Юрійович у Суздаль до отця пішов.

А коли ж прибув Ізяслав у Чернігів, то тут прийшла йому вість од сина од Мстислава, що бог йому поміг половців побідити на [ріці] Углі і на [ріці] Самарі. І велику здобич він узяв, самих прогнав, вежі їх узяв, коней їхніх і скот їхній зайняв, і безліч душ християнських визволив із полону. І вернулися вони в Переяславль, воздаючи хвалу богові за таку поміч, а визволених із полону він
331 одпустив у їхні рі|дні місця. Ізяслав же, почувши, що син його здоров, воздав хвалу богові, і веселилися вони тут з Ізяславом Давидовичем.

А на другий день Ізяслав рушив до Києва і ввійшов у Київ із сином своїм Мстиславом і з великою честю і з великою похвалою. Приїхали вони обидва до отця свого Вячеслава, і Вячеслав, побачивши сина свого Ізяслава здоровим, воздав хвалу богові і силі животворящого хреста, і пробували вони у великій любові і у великій веселості. І так стали вони жити.

Ізяслав же, пославши посла до брата свого Ростислава *в* Смоленськ, розповів йому, що сам він ходив на Святослава на Ольговича і помирився з ним, а Мстислав прийшов, половців перемігши і багато здобичі взявши. Ростислав же, це все почувши, воздав хвалу богові і силі животворящого хреста і возрадувався радістю великою.

У той же час Ізяслав послав до Володимира галицького [боярина] Петра Бориславича [15] з хресними грамотами, тому що той же і в Перемишлі з королевими мужами водив був [Володимира] до хреста. І сказав йому, [Володимирові], Ізяслав: «Ти хреста єси нам обом з королем цілував на тім, що скільки [ти взяв] Руської волості, то тобі [треба] все повернути. А ти сього всього не додержав єси. Нині ж я сього не споминаю всього, але якщо ти маєш намір хресного цілування додержати і з нами обома бути, то поверни мої городи, про які ти нам з королем хреста цілував єси. А як не хочеш оддати, то одступив ти єси од хресного цілування. І ось твої грамоти хресні. Хай нам обом з королем з тобою як бог дасть».

І сказав Володимир [Петру Бориславичу]: «Ти скажи: «Ти, брате, вибрав єси час проти мене і короля на мене привів єси. Але якщо буду я жив, то або голову свою зложу, або за себе одомщу». І сказав йому Петро: «Княже! Ти хреста братові своєму Ізяславу і королеві цілував єси, що ти всього додержиш і з ними будеш обома. А ти вже одступив єси од хресного цілування». І сказав Володимир: |
332 «Осей хрестик малий?» [І] мовив Володимиру Петро: «Княже! Хоча хрест малий, та сила велика його єсть на небі й на землі. А тобі, княже, король присилав того чесного хреста, на якому бог своєю волею руки свої простер, і допровадив його бог по своїй милості святому Стефану. І тé він дав тобі знати, що цілував ти [сього] всечесного хреста, а як ти одступиш, то не будеш жив» [16]. І сказав йому Петро: «А од королевого мужа ти ж чув єси про того чесного хреста?» І сказав Володимир: «Ви сього досить мовили єсте. А нині ти вийди звідси і поїдь до свойого князя!» І Петро, поклавши йому грамоти хресні, вийшов звідти. І не дали Петрові ні повоза, ні харчу. Петро ж поїхав на своїх конях.

І як тільки Петро з'їхав із княжого двора, то Володимир пішов до божниці, до святого Спаса, на вечерню. А коли саме був він на переходах [17] до божниці і тут побачив Петра, який їхав, то поглузував над ним і сказав: «Поїхав муж руський, схопивши всі волості!» І, це сказавши, він пішов на хори.

Лютий 1153

А одспівавши вечерню, Володимир таки *пішов* із божниці. І коли був він на тім місці, на сходах, де ото поглузував над Петром, він сказав: «Ой! Се хтось мене вдарив у плече!» І не міг він із того місця ні трохи поступити, і став падати. Але тут підхопили його під руки, і однесли його в горницю, і поклали його в окріп. І [одні] говорили, що [це] ломота підступила, а інші по-другому говорили, і багато прикладали [припарок] [18]. І настав пізній вечір, і став Володимир знемагати вельми, а коли було спати пора, то тоді Володимир, галицький князь, преставився [19].

[15] Див. про нього прим. 7 до 1152 р. та ін.

[16] Тут, мабуть, повинно було б бути якесь Володимирове зауваження.

[17] Тобто, коли Володимир ішов зовнішньою галереєю, що з'єднувала другий поверх князівського палацу з хорами церкви.

[18] Якщо це був приступ стенокардії — лікували правильно, якщо інфаркт — ні.

[19] У Володимира був ще старший брат Ростислав, який в Іп. не згадується, але добре знаний через сина Івана Ростиславича Берладника від невідомої жони; за Татіщевим, Ростислав помер близько ⟨1143 р.⟩.

Петро ж виїхав із Галича, і настав уже йому вечір, і ліг він [спати] в [селі] Большеві. А коли було вже перед півнями, то примчав отрок із Галича до Петра, кажучи: «Князь тобі мовить: «Не їдь нікуди, а жди тут, доки по тебе я вишлю». Оскільки ж Петро не відав про смерть князя, а отрок про це йому не сказав, то Петро
333 вельми був тим зажурений, що йому прийдеться на|зад у город поїхати, доведеться прийняти ще більше приниження. І Петро тужив. *Та* коли було ще до обіду, то тоді примчали із города до Петра [гінці], кажучи: «*Поїдь!* Князь тебе зове!»

360. Похорон Володимира Володаревича. Мал. XIII (XV) ст.

Петро ж поїхав у город і приїхав на княжий двір. І тут зійшли назустріч йому із сіней слуги княжі, всі в чорних накидках. І, побачивши це, Петро здивувався: «Що се є?» А коли він зійшов на сіни, то побачив Ярослава [Володимировича] [20], який сидів на отчому місці в чорній накидці і в шапці, а також і всіх мужів його. І поставили Петрові стільця, і він сів. Ярослав же, глянувши на Петра, розплакався. Петро, не знаючи, сидів, і почав він питати: «Що сталося?» І повідали йому: «Бог сеї ночі князя взяв». І сказав Петро: «А я сеї ночі поїхав, і він [був] при добрім здоров'ї». Вони ж сказали: «Щось його ударило в плече, і од того він став вельми знемагати. А тоді бог узяв його». І мовив Петро: «*Нехай буде* воля божа, бо усім там бути». Ярослав тоді сказав Петрові: «Ми тебе задля того позвали єсмо. Осе бог волю свою вчинив так, як йому вгодно. А нині поїдь ти до отця мойого [21] Ізяслава, і од мене йому поклонися, і се йому дай знати: «Оскільки бог отця мойого взяв, то ти мені будь замість отця. Адже ти із моїм отцем сам відався. Що межи вами обома [22] було, то се вже бог осудив, якщо бог отця мойого взяв. А мене бог на його місці зоставив, і військо його, і дружина його у мене є, крім одного списа, [якого] поставлено коло гробу його, але й той у моїх руках є. Нині, отче, я кланяюся тобі. Ти прийми мене. Як сина свойого Мстислава, так само й мене. Хай їздить Мстислав коло твойого стремена по одній стороні тебе, а я по другій стороні коло твойого стремена їздитиму *з* усіма своїми полками». І тоді одпустили Петра.

[20] Це знаменитий зі «Слова о полку Ігоревім» Ярослав Осмомисл.

[21] В Іп. хибно «своему», у Хл. «моемоу».

[22] В Іп. хибно «има», у Хл. «вама».

У РІК 6661 [1153]. Послав Ізяслав сина свого Мстислава на половців до [ріки] Псла, тому що пакостили вони тоді по [ріці] Сулі. Але, не дійшовши до них, він вернувся.

1153 *Осінь 1153*

334 На ту ж осінь послав отець Мстислава назустріч | мачусі [Русудан] [1], з Володимиром Андрійовичем і з берендичами. І ходили вони до [города] Олешшя, та, не знайшовши її, вернулися.

Святослав Ольгович, зібравшися з Ізяславом Давидовичем коло [города] Хоробора, утвердили, що їм за одного мужа бути. І, цілувавши межи собою хреста, вони роз'їхалися кожен до себе.

[1] Після смерті першої дружини в 1151 р. Ізяслав оженився вдруге, згідно з грузинськими джерелами та дослідженнями, на Русудан, дочці грузинського царя Дмитрія (Деметре) І (див. ще початок 1154 р.).

Бл. 17.І 1154

У тім же році Ізяслав Мстиславич почав готуватися на Ярослава Володимировича до Галича. І коли було три неділі до м'ясниць, то рушив Ізяслав на Галич, зібравши силу свою і Вячеславове військо узявши з собою; Ізяслав Давидович послав із ним своє військо, а син його, [Ізяслава Мстиславича], Мстислав прийшов із переяславським військом, і всі чорні клобуки [прибули]. І коли він прийшов до [города] Тихомля, то сюди прибув до нього з Дорогобужа брат Володимир [Мстиславич]; і Святополк, брат його, [Ізяслава], прийшов до нього з [города] Володимира, і Володимир Андрійович із [города] Берестія. А потім, коли вони зібралися всі біля [города] Володимира, пішов він до [города?] Станкова, а сюди ж і галицький князь вийшов полками своїми. Ізяслав тоді послав Володимира Андрійовича, і сина свого Мстислава, і чорних клобуків битися з ними через ріку через Серет, а сам пішов до [города] Теребовля.

Вівторок 16.ІІ 1154

А на другий день Феодорової неділі [2], у вівторок, перейшов він ріку Серет. Але настала в той день [така] мла велика, що не [було] видіти до кінця списа. Ізяслав тому, перейшовши [ріку], тут і став.

Вечір 16.ІІ 1154

А ввечері була вість Ярославу галицькому, що Ізяслав іде до Теребовля. І, це почувши, Ярослав пішов через [річку] Снов до Теребовля, та не встиг до бродів: Ізяслав перейшов був до них, [галичан], ріку Серет, а сторожі ж Ізяславові, побачивши полки галицькі [і] примчавши, розповіли [про них] Ізяславу. Ізяслав тоді, приготувавши до бою полки свої, рушив насупроти. І коли ото були вони один поблизу одного, то бог розігнав млу і прояснилось. І таким чином стали війська насупроти, дивлячись одні на одних.

[2] Першого тижня великого посту (див. ще прим. 2 до 1074 р.).

Галицькі ж мужі почали мовити князю своєму Ярославу: «Ти |
335 молодий єси. Поїдь-но звідси і на нас дивись. Оскільки нас отець твій кормив і любив, то волимо ми за отця твойого честь і за твою голови свої зложити». І [ще додали вони], кажучи князю своєму: «Ти в нас один князь єси. Якщо тобі що вчиниться, то що нам діяти? Поїдь-но, княже, до города, хай ми самі б'ємося з Ізяславом. А хто з нас буде жив, то прибіжить до тебе, і тоді ми запремося в городі з тобою». І так одіслали вони князя свого, а самі поїхали битися.

Полудень — вечір 17.ІІ 1154

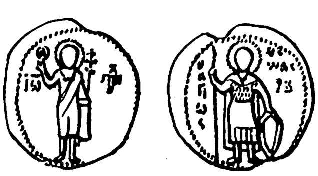
І зступилися полки, і була січа люта, і билися вони од полудня до вечора, і настало серед них замішання, і не знали вони, котрі побідили: Ізяслав гонив галичан, а брати його повтікали. Бо тоді побіг Святополк [Мстиславич], володимирський князь, а вслід за ним і Володимир Мстиславич, і Мстислав Ізяславич. Ізяслав же тут і став

Ніч на 18.ІІ 1154

на бойовищі на ніч, а галичани вбігли тоді в город свій Теребовль.

361. Утеча Святополка Мстиславича, Володимира Мстиславича та Мстислава Ізяславича від галичан. Мал. XIII (XV) ст.

362. Печать Святополка-Івана Мстиславича.

Ізяслав бо захопив галицьких мужів, а галичани захопили Ізяславових у розвідці. І зостався Ізяслав з невеликою дружиною на бойовищі, і поставив він стяги галицькі, і пішли галичани під свої стяги, *і* захопили [вої Ізяслава] безліч колодників.

На ту ж ніч, убоявшись, що він зостався був із малою дружиною на бойовищі, Ізяслав сказав: «Аби не зібралися вони на нас із города»,— бо колодників було більше, ніж його дружини. І побачив він многе-множество пов'язаних колодників-галичан, і тоді повелів рубати *їх*, а ліпших мужів із собою забрав.

18.II 1154

А на другий день Ізяслав же Мстиславич пішов у Київ, до себе додому, тому що брати його і дружина його розбіглися були.

1154

Був *же* плач великий по всій землі Галицькій.

У РІК 6662[1154]. Послав Ізяслав удруге сина свого Мстислава назустріч мачусі своїй [Русудан], бо вивів був [Ізяслав] із Обез
336 жону собі, цесареву дочку. І зустрів її [Мстислав] у порогах, | *і* привів її до Києва, а сам пішов у Переяславль. Ізяслав же узяв її собі за жону і справив весілля.

26.III 1154
17.IV 1154

[У] тім же році вигнали новгородці Ізяславича Ярослава, а Романа *Ростиславича* [1] посадили [в себе].

У тім же році коло [города] Корческа преставився Святополк Мстиславич,— він бо пішов був брату своєму Ізяславу на поміч. Ізяслав же, почувши, що бог узяв брата його, тужив по братові своєму.

А потім послав Ізяслав Ярослава, сина свого, *до* Володимира княжити.

23.IV 1154

У тім же році рушив Юрій [2] [Володимирович] з ростовцями, і з суздальцями, і з усіма дітьми в Русь. І стався мор серед коней в усьому війську його [такий], якого ж не було ніколи. І прийшов він у Вятичі, і став, не дійшовши [до города] Козельська, і приїхали до нього половці. Юрій же, порадившись, послав сина свого Гліба в Половці, а сам вернувся в Суздаль.

Того ж року преставилася княгиня Гліба Юрійовича, в Суздалі.

14.IX 1154

[У] тім же році розболівся великий князь київський Ізяслав *Мстиславич, на Ставрів день* [3]. *А тоді був він вельми недужий, і преставився великий князь київський,* поважаний, *і* благочестивий, і христолюбивий славний Ізяслав Мстиславич, онук Володимирів. І плакала по ньому вся земля Руськая, і всі чорні клобуки, яко по цесареві і володареві своєму, а найпаче ж, яко по отцю.

Ніч на неділю, на 14.XI 1154

Преставився він у ніч на неділю, на **Філіппів** день [4]. І тоді, опрятавши тіло його, положили його в церкві святого Феодора [Тірона], в отчому його монастирі [5].

Вячеслав же, стрий його, найбільше плакав по синівцю своєму, по Ізяславу, кажучи: «Сину! То моє було місце! Але перед богом нічого не вдіяти!» Син же Ізяславів Мстислав, опрятавши тіло отця свого і поклонившись гробу його, поїхав у свій Переяславль.

І прийшла вість *у* Чернігів до Ізяслава Давидовича, і він, ні трохи не загаявшись, поїхав *до* Києва. А була Вячеславу вість, що Ізяслав Давидович прийшов на Дніпро до перевозу. І Вячеслав
337 послав до нього [гінця], і сказав йому: «Чо|го ти приїхав єси? І хто тебе позвав? Їдь-но ти у свій Чернігів!» Ізяслав же сказав: «Я приїхав брата свойого оплакати, адже тоді не був я коло брата свойого. Дозволь же мені, хай оплачу я гроб його, прийшовши». Але Вячеслав, порадившись із Мстиславом і з мужами, не пустив його в Київ, тому що іще не прийшов був Ростислав *до* Києва із Смоленська. Ізяслав тоді поїхав назад *до* Чернігова.

Вячеслав тим часом послав [гінця] по Святослава по Всеволодовича, кажучи йому: «Ти єси Ростиславу син любимий. Так само і мені. Поїдь-но сюди до мене, перебудь же у мене *в* Києві, допоки ото прийде Ростислав. А тоді ми всі урядимось». Святослав же Всеволодович, не сказавши [про це ні] Ізяславу Давидовичу, ні стриєві своєму Святославу Ольговичу, поїхав до Вячеслава *у* Київ.

15(16?).XI 1154

І так перебували вони оба з Вячеславом у Києві, ждучи Ростислава із Смо-

[1] Додано з Лавр.; в Іп. «Изяславича Ярославича Романа посадиша»; в Іп. і Лавр. відомості про те, що Романа Ростиславича посадили в Новгороді — хибні; правильно у Новг. І «и въведоша Ростислава, сына Мстиславля, априля въ 17».

[2] Знаючи непохитну традицію Юрія Володимировича виходити в похід у свій патрональний день, можна не сумніватися, що й на цей раз він вирушив 23 квітня 1154 р., в день Георгія-Юрія Побідоносця (див. ще прим. 9 до 1152 р.).

[3] *Ставрів день* — день Воздвиження (14 вересня).

[4] *Філіппів день* — 14 листопада, день пам'яті апостола Філіппа, після якого розпочинається Пилипівка, Пилипів піст.

[5] У Татіщева подано таку характеристику Ізяслава Мстиславича: 〈«Сей великий князь був чесний і благовірний, славен у хоробрості; на зріст малий, але з лиця гарний, волосся коротке кучеряве і борода мала кругла; милостивий до всіх, не сріблолюбець і тих, що служили йому вірно, пребагато нагороджував; про добре управління і правосуддя дбав; був, однак, честолюбивим і не міг кривди честі своєї терпіти»〉.

ленська. Ізяслав же Давидович і Святослав Ольгович послали [послів] по Юрія *до* Суздаля.

У той же час Ростислав прийшов із Смоленська *до* Києва. І кияни всі вийшли з радістю великою назустріч своєму князю, і так були йому раді всі. І вся земля Руськая, і всі чорні клобуки обрадувалися, що Ростислав прийшов у Київ.

Ростислав тим часом, зібравшись зі Святославом Всеволодовичем, поїхали обидва, поклонилися отцю своєму Вячеславу. А Вячеслав, побачивши Ростислава, сина свого, обрадувався радістю великою і сказав йому: «Сину! Осе я вже в старості єсмь і всіма ділами не можу рядити. Отож, сину, я даю тобі [те], що й брат твій держав і рядив. Так само я і тобі даю, а ти мене май за отця і честь мені складай, як ото і брат твій Ізяслав честь мені складав, і за отця *мене* мав. А ось військо моє і дружина моя,— ти ряди». Ростислав же, це по-
338 чувши, поклонився отцю своєму Вячеславу і сказав йому: «Ве|льми рад я, господине *і* отче! Я маю тебе за отця *і* господина, як ото і брат мій Ізяслав мав тебе і в твоїй волі був».

Початок княжіння Ростиславового в Києві

⟨8.XII 1154⟩ [6]

[6] Подальші дати (по час вступу Ізяслава Давидовича на київський стіл) вирахувано, виходячи з цього татіщевського числа і відомостей Новг. І, що «иде Ростиславъ къ Чернигову ис Кыева, сѣдевъ Кыевѣ неделю 1, и побѣдиша и».

І посадили кияни Ростислава в Києві, кажучи йому: «Як ото і брат твій Ізяслав складав честь Вячеславу, то так і ти складай. А до кінця живоття твойого — Київ твій». Ростислав тоді сказав Святославу Всеволодовичу, сестричу своєму: «Осе я тобі даю Туров і Пінськ за те, що ти приїхав єси до отця мойого Вячеслава і волость мені постеріг єси. За се і наділяю я тебе волостю». І Святослав поклонився Ростиславу і прийняв [волость] з радістю.

9.XII 1154

У той же час прийшла вість Ростиславу: Гліб Юрійович із безліччю половців ідуть до Переяславля. Ростислав тоді зі Святославом виступили з Києва до [города] Пересічна і тут почали оба збирати дружину. І пригнав посол од Мстислава од Ізяславича з Переяславля до Ростислава і до Святослава, і розповів їм, що рать примчала до Переяславля, і перестрілювалися вони з ними, [половцями].

Ростислав же, це почувши, послав сина свого Святослава в Переяславль, а Мстислав виїхав із Переяславля назустріч Святославу. І тоді, з'єднавшись, поїхали вони оба у Переяславль.

Ранок 10.XII 1154

А на другий день прийшли половці до Переяславля, і [переяславці] стали битися з ними. Виїжджаючи з города, билися вони з ними кріпко. Половці ж, побачивши, що виїхала до них, [переяславців], підмога, одійшли від города [7]. А тоді, не стаючи, пішли вони за [ріку] Сулу, бо вони боялися Ростислава і Святослава [Всеволодовича]. Святослав же Ростиславич, одпровадивши половців, приїхав до отця свого і розповів, що половці пішли собі.

[7] У Лавр. тут сказано, що, відступивши, Гліб Юрійович з половцями «взя Пирятинъ».

10.XII 1154

Ростислав тим часом, це почувши, став радитися з братами своїми, [щоб] піти [до] Чернігова на Ізяслава на Давидовича. І, так надумавши і навіть у Київ не входячи, Ростислав пішов полками |
339 своїми *мимо* [города]. Узявши Всеволодовича Святослава, і Мстислава Ізяславича, і торків, і киян, він перейшов Дніпро коло Вишгорода. Тут же він і став, навпроти Вишгорода, збираючи дружину свою [і] кажучи: «Аби нам упередити Юрія. Ми або його проженемо, або примиримо з нами».

11.XII 1154

А на другий день примчали до Ростислава [гінці] з Києва і повідали йому: «Отця тобі Вячеслава бог узяв». Ростислав же сказав: «А ми вчора їхали, і він [був] при добрім здоров'ї». І він, [посланець], розповів йому і сказав: «Сеї ночі веселився він зі своєю дружиною і пішов спати здоров. А як ліг, так більше й не встав, тут його бог узяв».

Ніч на 11.XII 1154

Ростислав же, це почувши і тоді зоставивши полки свої, сам погнав до Києва. І тоді плакав він по отцю своєму, і провів його до гробу з честю великою, із безліччю народу. І положили *його* у святій Софії, де ото лежить Ярослав [Володимирович], прадід його, і Володимир [Мономах], отець його.

Неділя 12.XII 1154

363. Похорон Вячеслава Володимировича. Мал. XIII (XV) ст.

І, отож, опрятавши тіло його, Ростислав поїхав на Ярославів двір, і скликав мужів отця свого, Вячеславових, і тивунів, і ключників, велячи нести майно отця свого перед себе — і одежу, і золото, і сéребро. А знісши все, він став роздавати [його] по монастирях, і по церквах, і по затворах [8], і нужденним. І, так роздаючи все, собі ж він не взяв нічого, тільки хрест чесний узяв на благословення собі. А остаток майна він дав, щоб чим ото над ним справити поминки, за що свічу і просфору йому придбати. І, все це урядивши, він дав накази Мстиславовій княгині ⟨Любаві⟩, матері своїй, а сам, узявши решту дружини Вячеславової, поїхав назад, на ту сторону [Дніпра], до полків своїх.

[8] Тут: чернечі келії затворників.

364. Мозаїчний орнамент у Софійському соборі. XI ст.

12.XII 1154 І приїхав Ростислав у полки свої, і став думати зі Святославом Всеволодовичем, і з Мстиславом з Ізяславичем, із синівцем своїм, і з мужами своїми, маючи намір піти *до* Чернігова. Але мужі боро-
340 нили йому піти *до* Чернігова, кажучи йому: «Осе бог узяв | стрия твойого Вячеслава, а ти іще з людьми *в* Києві не договорився єси. Поїдь-но ліпше в Київ та з людьми договорися. І якщо стрий прийде на тебе, Юрій, коли ти з людьми вже дійдеш згоди, *то* вгодно тобі *буде* з ним помиритися — помиришся, а як ні, то рать почнеш із ним».

12.XII 1154 Ростислав же всього того не послухав, а рушив на Ізяслава на Давидовича до Чернігова. Почувши ж [це], Давидович Ізяслав послав [посла] по Гліба Юрійовича, щоб він прийшов із половцями до нього спішно. Ростислав тим часом, і Всеволодович [Святослав],
13.XII 1154 *і* Ізяславич Мстислав, прийшовши, стали на [ріці] Боловосі. При цім Ростислав, і Святослав, і Ізяславич послали мужів своїх до Ізяслава Давидовича *в Чернігів*, кажучи: «Цілуй нам хреста. Ти в отчині своїй, Чернігові, сиди, а ми в Києві будемо. Ми ж усі разом». Ізяслав, однак, сказав: «А нині [що] я вам зробив, що ви єсте на мене прийшли? Хай як мені з вами бог дасть!» Бо, пославши [посла], він підвів був [близько] Гліба Юрійовича з половцями, з якими той побував і коло Переяславля.

14.XII 1154 А на другий день Ізяслав з’єднався з половцями і з Глібом. І вийшли вони до Боловоса насупроти їм, [воям Ростислава], і

стрільці перестрілювалися через ріку. Ростислав же, побачивши силу-силенну половців, убоявся, бо [він і його спільники] прийшли були з невеликим військом. Почавши слати [послів] до Ізяслава Давидовича [і] миру просячи, він став давати йому од себе Київ, а од Мстислава — Переяславль. Мстислав же, почувши це, що він оддає од нього Переяславль, сказав: «Хай ні мені [не] буде Переяславля, ні тобі Києва». І, сказавши [це], повернув Мстислав коня під собою з дружиною своєю од стрия свого.

14—15.XII 1154

І тоді половці об'їхали військо їх, і вони билися з ними два дні, а потім зітнулися [з ними] половці, і побігли всі Ростиславові вої. І багатьох [половці] побили, а других многе-множество захопили.
341 І розбіглися | князі і дружина Ростиславова, і Святославова, і Мстиславова.

Під Ростиславом [9] же на першому поскоку упав кінь його, і Святослав, син його, це побачивши, зіскочив із коня, і заступив отця свого, і став битися, а за ним і тут, навколо нього, [Ростислава], зібралося трохи дружини, і вони тоді підняли йому коня.

[9] В Іп. помилково «подъ Изяславомъ», у Хл. перероблено на «подъ Ростиславомъ».

15.XII 1154

Ростислав, отож, побіг, і перебіг Дніпро нижче від [города] Любеча, *і* пішов *до* Смоленська. А Мстислав Ізяславич з Ростиславичем Святославом утік і вбіг у Переяславль. І взяв він жону свою [Агнесу], *і* пішов у Луцьк, а Святослава Всеволодовича, який тоді тікав, схопили половці. Однак Ізяслав із жоною своєю виручили Святослава од половців, і інших [із] руської дружини многих виручили, і багатьом добро зробили обоє; якщо хто од половців утікав у город [Чернігів], то [Ізяслав] тих не видавав.

Ізяслав тим часом послав [послів] до киян, кажучи: «Я хочу до вас поїхати». Вони ж боялися половців,— бо тоді тяжко було киянам, тому що не зостався був у них ні один князь у Києві,— і послали кияни єпископа Деміана канівського, кажучи: «Поїдь *до* Києва, хай не візьмуть нас половці. Ти єси наш князь. Поїдь-но».

16(17?).XII 1154

Ізяслав тоді, в'їхавши в Київ, сів на столі і Гліба [Юрійовича] послав у Переяславль княжити. Ізяслав також послав [послів]

365. Скарб золотих і срібних прикрас. Київ. XII-XIII ст.

до Святослава Ольговича і почав з ним радитися, щоби ото Ізяславу у Києві сидіти, а Святославу — в Чернігові. Але Святослав довідався, що Юрій іде, і таким чином перед Юрієм не можна [було] б їм удержатися.

Тоді ж багато лиха наробили половці навколо Переяславля, і села попалили всі, і Альтську божницю, святих мучеників Бориса і Гліба *храм,* запалили.

26.XI 1154

Тої ж зими рушив був Юрій [10] в Русь, почувши про смерть Ізяславову. І [коли] був він навпроти Смоленська, то прийшла йому
342 вість: «Брат тобі помер, Вячеслав, а Ростислав переможений, а Ізяслав Давидович сидить *у* Києві, а Гліб, син твій, сидить у Переяславлі».

30.I 1155 [11]

Тоді [ж] новгородці, прийшовши до Юрія, взяли в нього сина Мстислава князем собі.

[10] І тут можна твердити (див. прим. 9 до 1152 р. та прим. 2 до 1154 р.), що Юрій, дізнавшись про смерть Ізяслава в Києві у ніч на 14 листопада, вирушив у похід знову саме 26 листопада, у свій патрональний день. Розрахунки відстаней і той факт, що Юрій прибув до Смоленська після поразки Ростислава (15 грудня), повністю підтверджують виведену дату початку походу. Цей похід справді відбувся на початку зими.

[11] За Новг. І, це дата введення Мстислава у Новгород.

У той же час Юрій пішов до волості Ростиславової. І Ростислав, почувши це, і тоді зібравши воїв своїх многе-множество, *і* приготувавши до бою полки свої, рушив супроти нього до [города] Зароя, але тут і став. І коли Ростислав тут стояв, він послав [посла] до Юрія, просячи в нього миру [і] кажучи: «Отче! Я кланяюсь тобі. Ти раніше добрий був єси до мене і я до тебе. А нині я кланяюсь тобі. Ти мені стрий єси, як отець». І Юрій сказав: «Справді, сину. З Ізяславом я не міг бути, а ти мені єси свій брат і син». [І], не спом'янувши злоби брата його, він облишив на нього гнів. І тоді цілували вони оба межи собою хреста про повну злагоду, і Юрій пішов *до* Києва, а Ростислав у свій Смоленськ.

У РІК 6663[1155]. Зустрів його, свата свого Юрія, Святослав Ольгович біля [города] Синіна Моста, коло [города] Радоща, і вони зібралися обидва. Тоді ж зустрів його Всеволодович [Святослав] коло Стародуба і, приїхавши, ударив йому чолом, кажучи: «Я вже стеряв розум». А Святослав Ольгович став благати свата свого Юрія, прохаючи його помиритися із синівцем своїм [1] Всеволодовичем. Юрій тоді дав йому мир. І цілував він хреста Юрієві про все, чого той волив, і стриєві [своєму, Святославу], і повелів йому Юрій із собою піти *до* Києва. І рушили вони оба до Стародуба, а звідти пішли до Чернігова.

1155

[1] Із синівцем, небожем, племінником Святослава Ольговича, а не Юрія.

Тоді ж послав Святослав Ольгович [посла] до брата свого Ізяслава [Давидовича] в Київ, кажучи йому: «Поїдь ти, брате, із Києва. Іде до тебе Юрій. Позвали ж ми єсмо його оба». Але Ізяслав не хотів і не послухав брата свого Святослава.

І тоді, дійшовши [до] Чернігова, Святослав тут зостався, а по брата по Ізяслава послав [посла] знову, кажучи: «Піди з Києва. Нехай іде в Київ Юрій. А я тобі Чернігів одступлю, християнських
343 душ заради, аби не погинули»,— бо радився Святослав [із Юрієм] про сидіння Ізяславове в Києві. Та Ізяслав не хотів із Києва піти, тому що полюбився був Київ йому. І зостався Святослав [у] Чернігові, а Юрій став коло [города] Моровійська.

366. Срібні гривні (гроші) київського, новгородського та чернігівського типу.

І послав Юрій [посла] до Ізяслава, кажучи: «Мені отчина Київ, а не тобі». Ізяслав тоді прислав [посла] до Юрія, благаючи, і кланячись, [і] кажучи: «Чи я сам сів у Києві? [2] Посадили мене кияни, тому не вчини ти мені пакості. А ось твій Київ». Юрій же, милостивий сей, облишив на нього гнів, і таким чином вийшов Ізяслав із Києва.

[2] В Іп. «ѣхалъ Киевѣ», у Хл. «взял Кыевъ»; у Лавр. «сѣлъ Кыевѣ».

Початок княжіння Юрієвого в Києві

Неділя 20.III 1155

І так Юрій, дякуючи богові, увійшов у Київ [3]. *І* вийшло назустріч йому множество народу, і сів він на столі отців своїх і дідів, і прийняла *його* з радістю вся земля Руськая. Тоді ж, сівши, він роздав волості дітям: Андрія посадив *у* Вишгороді, а Бориса — *в* Турові, [а] Гліба — в Переяславлі, а Василькові дав Поросся.

[3] У Новг. І «на вьрьбницю» (тобто 20 березня 1155 р.) «въниде князь Гюрги Кыеву и сѣде на столѣ».

Весна 1155

Тої ж весни [4] прийшли половці і пустошили Поросся. Та Василько з берендичами, настигнувши, побив їх, а других [берендичі] захопили. І приїхав він до отця зі славою і честю.

[4] В Іп. і Хл. помилково «осени»; у Лавр. «весны».

Тоді [ж] приїхав до Святослава Ольговича синовець його Святослав Всеволодович і цілував йому хреста. Тоді ж він придав йому три городи, а Сновськ собі одібрав, і Корачев, і Воротинськ, тому що [Святослав Всеволодович] був од нього, [Святослава Ольговича], одступив. І пішов Святослав Ольгович [до] Сновська.

Тоді ж Ізяслав [Давидович] став підбивати [Святослава Ольговича] почати війну проти Юрія, та не дав йому Святослав [сього вчинити].

[У] тім же році послав Юрій [Володимирович] Юрія Ярославича [5] з [воєводою] Жирославом [Нажировичем] і з Вячеславовими внуками [6] на Мстислава на Ізяславича, і вигнали вони його з Пересопниці в Луцьк.

Тоді ж Юрій повелів зятеві своєму Ярославу [Володимировичу] галицькому іти на нього до Луцька. І Мстислав, зоставивши брата свого Ярослава в Луцьку, *сам пішов у Ляхи* [7], *а Володимирович Ярослав галицький* із Володимиром Мстиславичем, мачушичем [8], постоявши біля Луцька і не досягнувши нічого, вернулися назад.
344 Юрій | тоді послав посла [9] по синівця свого по Ростислава *до* Смоленська, кажучи йому: «Сину! Мені з ким Руськую землю удержати? З тобою. Поїдь-но сюди».

Тоді ж пішов Юрій назустріч половцям на збір [із ними] *до* Канева. І половці, приїхавши до нього, почали просити [за] браття своє, що їх захопили були берендії [10]. Але берендичі не оддали їх, кажучи: «Ми умираєм за Руськую землю з твоїм сином [11] і голови свої кладемо за твою честь». І Юрій не вчинив їм насильства, а половців, одаривши дарами, відпустив, а сам пішов *до* Києва.

У той же час прийшла Юрієва княгиня з дітьми своїми [12] із Суздаля *до* Смоленська, до Ростислава [Мстиславича]. Ростислав же, узявши стриїню свою з собою, пішов до стрия свого з усім військом своїм і прибув до стрия свого Юрія в Київ. І, отож, обнялися вони оба з великою любов'ю і з великою честю, а тоді веселилися.

[5] В Іп. хибно «Ростиславича», у Хл. і Лавр. «Ярославича».

[6] На ім'я відомий лише один внук Вячеслава Володимировича, син Михайла Вячеславича Роман; з тексту виходить, що їх разом було три чи більше, і вони, очевидно, теж були синами саме Михайла, жона якого невідома; жона Вячеслава Володимировича теж невідома.

[7] Див. прим. 12 до 1149 р.

[8] Володимир був сином Мстислава Володимировича від другої його жони ⟨Любави⟩ (див. прим. 1 до 1132 р.).

[9] В Іп. «посла посла», у Хл. хибно «посла».

[10] Маються на увазі полонянки, яких нещодавно захопили берендії на чолі з Васильком Юрійовичем.

[11] Ідеться про Василька Юрійовича.

[12] З Михалком і Всеволодом Юрійовичами.

Ростислав же, прийшовши *до* Києва, став просити за братанів своїх, і Юрій [його] послухав. Ростислав тоді послав [послів] по брата свого Володимира [Мстиславича] *до* [города] Володимира, а по Мстислава і по Ярослава [Ізяславичів] *до* Луцька і привів їх обох до Юрія, до стрия свого, із полками їх. А Мстислава він зоставив у Володимирі. Не одважився бо Мстислав їхати, кажучи: «Схопить мене Юрій». Юрій же з цими двома помирився, а до Мстислава послав [посла] із хресним цілуванням і з тим помирився.

[У] тім же році прийшла до Юрія галицька поміч од зятя його од Ярослава, тому що почав був замишляти Давидович Ізяслав війну проти Юрія.

У тім же році прийшли знову половці [по викуп] за мир і стали по [город] Дубницю і аж до верхів'я [ріки] Супою. Юрій тим часом,

зібравшись із синівцем своїм із Ростиславом, і з Володимиром [Мстиславичем], і з Ярославом Ізяславичем, і галицьку поміч узявши, пішов на збір до Канева. І послав він [посла] до половців,|
345 кажучи: «Підіте до мене миритися». Але половців приїхало до нього мало, як на розглядини, і вони сказали: «Ми прийдемо до тебе завтра всі». І на ту ніч усі вони втекли.

Юрій же вернувся у Київ, а тоді, порадившись із синівцями своїми, послав [посла] до Давидовича Ізяслава, кажучи: «Чи хочеш ти прийти до нас миритися? Чи щоб осе ми до тебе?» Ізяслав же, побачивши, що Юрій поєднався із синівцями своїми, цілував їм хреста, і тоді Юрій відпустив синівців своїх. Ростислав при цім поклонився стриєві своєму Юрієві і пішов у свій Смоленськ, а брат його Володимир — *до* [города] Володимира, а Ярослав [Ізяславич] — *до* Луцька.

Тоді ж Юрій пішов на збір з Ізяславом з Давидовичем і з Святославом з Ольговичем, і там зібралися вони, коло [города] Лутави. Тоді ж Юрій дав Ізяславу [город] Корчеськ, а Святославу Ольговичу — [город] Мозир, і, уладившись там із ними обома, він пішов у свій Київ.

У тім же році пішов Андрій від отця свого із Вишгорода в Суздаль без отчої волі. І взяв він із Вишгорода ікону святої Богородиці,

367. Ікона Богородиця (Володимирська Богоматір). Вишгород.

368. Ікона Богородиця (Володимирська богоматір). Мал. XIII (XV) ст.

що її допровадили з [іконою] Пирогощею із Цесарограда в одному кораблі, і накував на неї більше тридцяти гривень золота, опріч срібла, і опріч каменя дорогого, і великого жемчугу. Прикрасивши, він поставив її в церкві своїй святої Богородиці у Володимирі-[Суздальському] [13].

Зима 1155/6

Тої ж зими повелів Юрій Мстиславу, синові своєму, оженитися в Новгороді з дочкою [боярина] Петра Михалковича, і він оженився.

Зима 1155/6

Тої ж зими Юрій узяв у Ізяслава Давидовича в Чернігові дочку його за сина свого Гліба в Київ.

У той же час Ростислав Мстиславич, смоленський князь, цілував хреста з браттям своїм, з рязанськими князями, про повну злагоду. Бо вони всі покладалися на Ростислава і мали його за отця собі. А Володимир, брат його, сидів у [городі] Володимирі, а синівці його обидва, Мстислав і Ярослав [Ізяславичі,— в Луцьку].

346 Тоді ж Володимир Мстиславич пустив матір | свою, Мстиславову [удову Любаву], в Угри до короля [Гейзи], зятя свого, і король дав багато майна тещі своїй.

У РІК 6664[1156]. Прийшов [у Київ] блаженний єпископ новгородський Нифонт, ждучи митрополита Костянтина з Цесарограда, бо була йому вість, що митрополит уже вирушив [у дорогу]. І постигла його, [Нифонта], недуга, і болів він тринадцять днів, а тоді

8.IV 1156

Субота 21.IV 1156

почив із миром місяця квітня у двадцять і перший день [1], у суботу великодньої неділі. І покладений він був у Печерськім монастирі у Феодосієвій печері.

1156

Він же, який мав велику любов до [церкви] святої Богородиці і до отця Феодосія, про дивне-таки видіння розказав. За три дні до недуги своєї він бачив сон, коли він прийшов із заутрені і опочивав. «І осе опинився я в церкві Печерській на Святошинім місці [2]. І коли я молився много зі сльозами пресвятій богородиці, щоби побачити отця Феодосія, і збиралося багато братії в церкві, то один, приступивши, сказав мені: «Ти хочеш побачити отця Феодосія?» І коли я одповів: «Якщо можна — покажи мені»,— то він, узявши мене, ввів у олтар і тут показав мені отця Феодосія. І я, прийшовши, поклонився йому, а він, уставши, почав благословляти мене, і, обнявши мене руками своїми, став цілувати мене, і сказав мені: «Добре, [що] ти прийшов, брате [і] сину Нифонте. Однині будеш ти з нами нерозлучно». А держав він сувій у руці, і я попросив його, і коли він дав мені його, я розгорнув, прочитав його, і на початку було в ньому написано: «Се я і діти мої, що їх мені дав бог». І після сього я проснувся».

[13] Утрачена нині ікона богородиці «Пирогоща» (гр.— баштова) перебувала в київській церкві Пирогощій, яку закінчено будувати в 1136 р. і яка одержала назву від цієї ікони. Ікона богородиці, вивезена Андрієм Юрійовичем із Вишгорода до Володимира-Суздальського, нині експонується в Москві у Третьяковській галереї.

[1] В Іп. і Хл. «15 день»; у Новг. І «априля въ 21» — ця дата правильна, бо Великдень у 1156 р. був 15 квітня.

[2] Тобто, де звичайно молився князь-чернець Святоша-Миколай (Святослав Давидович).

Той бо Нифонт, єпископ, був поборником усеї Руської землі і ревнителем був про божественне. Його ото Клим силував служити з собою, а він йому так говорив: «Ти не дістав єси благословення од святої Софії, ні од святого великого собору, ні од патріарха. Тим-то не можу я з тобою служити, ні згадувати тебе у святій службі.
А молюся я за патріарха». І він, [Клим], мучився з ним і наущав
347 проти нього Ізяслава [Мстиславича] і своїх прибічників. [Та] не міг
він йому нічого вдіяти, бо патріарх[3] прислав йому грамоти, вихваляючи його і причислюючи його до святих. А він ще більше укріплювався, слухаючись грамот патріарших. Він також мав приязнь із Святославом з Ольговичем, бо Святослав сів був без нього, [Клима], *в* Новгороді-[Сіверському][4].

У той же рік утік Володимирович [Святослав], синовець Ізяслава [Давидовича], із [города] Березого в [город] Вщиж і зайняв у нього всі городи подесенські [і город] Всеволож. Не сказавши, що знімає [з себе] хресне цілування стриєві своєму [Ізяславу], він став на бік Ростислава [Мстиславича], на бік смоленського князя, а від стрия одступивши. І прийшов до нього Мстиславич [Ростислав] із Стародуба в залогу.

Тоді ж і Мстислав Ізяславич наїхав зненацька на стрия свого на Володимира [Мстиславича] *до* [города] Володимира, і схопив жону його і матір його [Любаву], і, посадивши їх на вози, повіз їх, *до* Луцька одіслав, а стрий його Володимир утік *до* Перемишля. А дружину його він розграбував і добро все одняв, що його принесла була з Угрів [удова] Мстиславова. А Володимир звідти, [з Перемишля], утік в Угри до короля [Гейзи], зятя свого.

Потім пішов Юрій, узявши з собою Ізяслава Давидовича і Святослава Ольговича, до [города] Заруба на стрічу з половцями і з ними учинив мир. А було їх многе-множество, тому Ізяслав, узявши їх, поїхав із ними до Березого на синівця свого на Святослава [Володимировича][5]. А Юрій пішов до Києва і Святослава Ольговича узяв із собою.

Тоді ж *і* митрополит Костянтин прибув із Цесарограда. І прийняв його князь Юрій з честю, і полоцький єпископ [Козьма], і Мануїл, смоленський єпископ, котрий тікав був од Клима. І тоді, звергнувши із Клима сан і [його] настановлення і вчинивши службу божу, благословили вони князя Юрія Володимировича. А потім
[Костянтин] і дияконам, що їх ставив був митрополит Клим, наста-
348 новлення вернув, бо вони писали до нього рукописання на Клима.

[3] У 1147—1151 рр. патріархом константинопольським був Миколай (Николай) IV Музалон, у 1151—1154 рр.— Феодот II.

[4] Себто сів у 1147 р., коли звідти вийшов Ізяслав Давидович, без благословення Клима Смолятича як митрополита.

[5] В Іп. і Хл., очевидно, помилково, «на Святослава на Всеволодича»; річ у тім, що Святослав Володимирович був рідним синівцем (небожем, племінником) Ізяслава Давидовича, а Святослав Всеволодович — двоюрідним.

369. Заруб. Городище. Сучасний вигляд.

370. Печать митрополита Костянтина I.

[У] тім же році Святослав [Ольгович] пішов до брата свого Ізяслава [Давидовича]. Стоячи там, коло [города] Мстиславля, вони оба вчинили мир із двома синівцями своїми, [Святославом Всеволодовичем та Святославом Володимировичем], і вернулися до себе.

1156/7
26.XI 1156

У РІК 6665[1157][1]. Рушив Юрій із зятем своїм Ярославом [Володимировичем] із галицьким, і з синами своїми, і з Володимиром з Андрійовичем, і з берендичами до [города] Володимира на Мстислава на Ізяславича. Хоча Ізяслав Давидович і Святослав Ольгович хотіли піти з Юрієм, але Юрій не взяв їх, послухавши зятя свого Ярослава галицького *і* ймучи йому віри, що вони з ними [собі] хочуть добути Володимир. І через те він їх обох не взяв. Юрій же [города] Володимира не собі домагався, а цілував він був хреста брату своєму Андрієві [Володимировичу] за живоття його іще, що по смерті його волость удержати синові його. А потім він Володимиру Андрійовичу хреста цілував, що добуде йому [город] Володимир. І через те пішов він до [города] Володимира добувати [його] Володимиру.

1157

[1] З 6665 і по 6685 р. включно Іп. знову переходить із березневого на ультраберезневе літочислення. У Лавр. сказано, що Юрій пішов на Мстислава Ізяславича «тое же зимы». Отже, можна знову вважати, що й на цей раз він діяв традиційно (див. прим. 9 до 1152 р. та прим. 2 до 1154 р.) — виступив у похід у день свого патрона, 26 листопада, уже по твердій путі і до глибоких снігів (особливо в лісах) з тим, щоб Різдво відсвяткувати у Володимирі-Волинському. Подальші дати проставлено, виходячи з розрахунків темпу ходу та відстаней і аналогічно до хронологічних даних походу Ізяслава Мстиславича з Володимира до Києва 25 березня — 6 квітня 1151 р.

Субота 8.XII 1156
Неділя 9.XII 1156

І зустрілися Юрій із Ярославом галицьким у Свинухах, у селі, а звідти рушили оба до [города] Володимира і стали в [селі] Хвалимичах. Туди ж прийшов до них Володимир Мстиславич із Угрів. І звідти ж і вчинили вони наїзд до города, в суботній день, і після перестрілки приїхали в табір. А назавтра ж, у недільний день, вони пішли до города з обозом і, прийшовши, стали довкола города. Юрій став коло Гридшиних воріт, *а* Ярослав коло Київських воріт, біля лугу.

І став Володимир Андрійович проситися воювати, і послав *його* Юрій, і поїхав він до [города] Червена. Але червеняни заперлися в городі, і під'їхав Володимир під город, і став мовити: «Я не війною прийшов до вас, тому що ви єсте люди, *які були* милії отцю моєму, а я вам свій княжич. Одчиніться ж!» А один із городських стін, потягнувши стрілою, ударив *його* в горло, але ж бог заступив його од
349 смерті. І | тоді, гніваючись, він повелів пустошити багато.

8—17.XII 1156

Юрій же стояв коло Володимира десять днів. І обложили вони його, [Мстислава Ізяславича], в городі, і багато крові проливалося з обох сторін, а інші, яким завдавали ран, умирали. І Юрій, бачачи непокору його перед собою, зжалився над погибеллю людською і став мовити дітям своїм і боярам своїм: «Не можемо ми стояти тут, тому що він, меншим будучи, не покориться мені. А я не радуюся з погибелі його, ні прогнанню його. Адже я сказав: «Приведу його до хресного цілування, як і братів його». Та він не схотів сього, а ще радується з пролиття крові».

І Юрій, порадившися з дітьми своїми і з мужами своїми, вернувся у Київ, а зять його [Ярослав] пішов у Галич, у свою волость. Так, не вчинивши миру, [Юрій] вернувся до себе. А Мстислав ішов услід за ним до [города] Дорогобужа, розоряючи і палячи села. І багато лиха він накоїв.

24(?).XII 1156

Юрій же, прийшовши до Дорогобужа, сказав Володимиру Андрійовичу: «Сину! Я із твоїм отцем, а з своїм братом Андрієм хреста цілував на тім, що коли хто із нас двох останеться, то той буде дітям обох нас за отця і волость удержить. А потім я тобі хреста цілував мати тебе собі за сина і Володимир тобі добути. Нині ж, сину, оскільки я тобі Володимира не добув, то ось тобі волость». І дав він йому Дорогобуж, і Пересопницю, і всі погоринські городи[2], а синові своєму Борисові дав Туров.

[2] Тобто городи по ріці Горині.

У той же час привів був Юрій Івана Ростиславича, прозваного Берладником, із Суздаля, окованого, маючи намір оддати його Ярославу, зятеві своєму. Бо прислав був уже Ярослав по Берладника князя Святополка [Юрійовича][3] і [воєводу] Коснятина Сірославича з великою дружиною. Та почав мовити Юрієві митрополит [Костянтин] *і* всі ігумени, кажучи: «Гріх тобі є. Цілувавши йому хреста, ти держиш [його] в такій біді і навіть іще хочеш видати на вбивство». І він, послухавши їх, одіслав *його* назад *до* Суздаля, окованого.

[3] *Святополк Юрійович* — син Юрія Ярославича, очевидно, служебний князь Ярослава Володимировича.

350 Узнавши ж, що Юрій одіслав [його] назад *до* Суздаля, Ізяслав [Давидович] послав напоперек *йому* мужів своїх і взяв його до себе *в* Чернігів. І так ото ізбавив бог Івана од великої тої біди.

1157/8

1158

У РІК 6666[1158]. Почав Ізяслав Давидович замишляти війну проти Юрія і перетягнув до себе Ростислава Мстиславича і Мстислава Ізяславича. І Святослава Ольговича він підмовляв до себе, [щоб] встати на Юрія. Але Святослав сказав: «Я хреста цілував йому і не можу без причини на нього встати»,— і не згодився з ним.

І призначив Ізяслав з Ростиславом і з Мстиславом похід на Юрія. І послав Ростислав Романа, сина свого, з військом своїм, а Мстислав рушив із Володимира. І коли Ізяслав збирався піти до Києва, то в той день приїхали до Ізяслава кияни, кажучи: «Поїдь, княже, *до* Києва. Юрій он помер». Він тоді, проливши сльозу і руки звівши до бога, сказав: «Благословен ти єси, господи, що мене ти єси розсудив із ним смертю, а не кровопролиттям».

9.V 1157

Юрій бо, пивши в осменика [1] у Петрила, в той день на ніч розболівся, і було недуги його п'ять днів. І преставився *в* Києві Юрій Володимирович, князь київський, місяця травня в п'ятнадцятий [день], у середу на ніч, а назавтра, в четвер, положили [його] в монастирі святого Спаса *на Берестовім* [2].

Ніч із середи на четвер, на 16.V 1157

І багато зла вчинилося в той день: розграбували двір його Красний, і другий двір його за Дніпром розграбували, що його він сам називав «Раєм», і Васильків двір, сина його, розграбували в городі, *і* побивали суздальців по городах і по селах, а добро їхнє грабуючи.

Початок княжіння Ізяславового в Києві

Неділя 19.V 1157

Ізяслав же Давидович увійшов у Київ місяця травня в дев'ятнадцятий [день] [3], в неділю п'ятдесятниці [4], а синівця свого Володимировича Святослава зоставив *у* Чернігові з усім військом своїм.

І приїхав Святослав Ольгович із Всеволодовичем Святославом 351 до Чернігова, і став Володимирович [5] [Святослав] не пускати його в город, а битися з ним. Святослав же Ольгович, це побачивши, із синівцем своїм із Всеволодовичем [Святославом] пішли од города і, пішовши, стали обидва за Свинь-рікою.

І прийшов Ізяслав із Києва з полками своїми, і Мстислав Ізяславич із ним, і Святослав Володимирович. І стали вони одні навпроти одних через ріку, і почали слати межи собою [послів], і тоді, замирившись, хреста цілували між собою. І дали Святославу Ольговичу Чернігів, а Всеволодовичу [Святославу] Новгород-[Сіверський], а Ізяслав пішов у свій Київ і з княгинею, і з дітьми, і з дружиною, увесь. І так вони роз'їхалися.

⟨1.VII⟩ 1157

У тім же році Ізяслав пішов на стрічу з половцями до Канева, і тут учинив з ними мир, і вернувся *до* Києва.

У тім же році, порадившись, ростовці, і суздальці, і володимирці всі взяли Андрія, сина Юрієвого найстаршого, і посадили його на отчім столі в Ростові, і Суздалі, і Володимирі, бо був він дуже любимий усіма за премногу його добродійність, що її він мав насамперед до бога і до всіх, сущих під ним. Тим-то він по смерті отця свого велику пам'ять [собі] вчинив: церкви прикрасив, і монастирі поставив, і церкву докончав, що її заклав був раніш отець його, *храм* кам'яний святого Спаса *в Переяславлі новім* [6].

Вівторок 8.IV 1158

Князь же Андрій сам у Володимирі-[Суздальському] заклав кам'яну церкву святої Богородиці місяця квітня у восьмий день, на святого апостола Родіона, у вівторок. І дав він їй багато маєтностей — і слободи, куплені і з данинами, і села ліпші, і десятини од стад своїх, і [з] торгу десяту [частку]. Зробив же він церкву [на] п'ять верхів і всі верхи золотом прикрасив, і зробив у ній єпископію, і город Володимир більший заложив.

1158

У тім же році прийшов Леон на єпископію в Ростов.

371. Срібна чаша. Чернігів. XII ст.

[1] *Осменик* — збирач торгового мита; пили, святкуючи Вознесіння, яке в 1157 р. припадало на 9 травня.

[2] Додано з Лавр. У Татіщева наведено таку характеристику Юрія Володимировича: ⟨«Сей великий князь був на зріст немалий, товстий, з лиця білий, очі не вельми великі, ніс довгий і скривлений, борода мала, великий любитель жінок, солодких наїдків і пиття; більше про веселощі, ніж про справи і про воїнство дбав, бо все те перебувало під владою і наглядом вельмож його і любимців. І хоча, незважаючи на договори і справедливість, багато війн розпочинав, однак сам мало що робив, а більше діти і союзні князі, через що дуже кепське щастя мав і тричі задля недбалості своєї із Києва вигнаний був»⟩. Дослідження мініатюр Радзивіллівського літопису підтверджують правильність наведеного Татіщевим словесного портрета цього князя.

[3] В Іп. хибно «въ 15», у Хл. «въ 19».

[4] *Неділя п'ятдесятниці* — Зелена неділя, Трійця.

[5] В Іп. хибно «Володимиръ», у Хл. «Володимерич».

[6] Додано з Акад.

Березень 1157 Того ж року вигнали новгородці Мстислава Юрійовича, а Ростиславича Святослава посадили *в* Новгороді.

1158(?) У тім же році преставилася Софія Ярославна, жона Ростислава Глібовича.

Літо(?) 1157 У тім же році пішов Ізяслав [Давидович] на Ярославича [Юрія] до [города] Турова, і з ним пішов Ярослав [Ізяславич] із
352 Луцька, і Андрійович Ярополк, і галицька поміч, і Ростиславич Рюрик зі смольнянами, і Володимир Мстиславич,— бо йому добували Туров.

372. Деталь чаші.

І полочани, прийшовши до Турова, попалили села навколо нього, а берендичі пустошили довкола Пінська і за [рікою] Прип'яттю. Та [обложені в Турові] билися кріпко, виходячи з города, і багато було поранених. І багато разів благав Юрій Ярославич, висилаючи з города [мужів] до Ізяслава [і] кажучи: «Брате! Дай мені мир із тобою». Але Ізяслав цього не схотів, а всіляко прагнув забрати од нього Туров і Пінськ.

І стояли вони довкола города десять неділь, і настав мор серед коней, і тому, не зробивши йому нічого, вони вернулись до себе, не вчинивши з ним, [Юрієм], миру. І многі пішки прийшли з тої війни.

У тім же році преставилася блаженна княгиня [Анастасія] [7], жона Гліба Всеславича, дочка Ярополка Ізяславича, сидівши по князеві своїм удовою сорок літ, а всіх літ її од рождення [було] вісімдесят і чотири роки. І покладена була вона в Печерськім монастирі з князем у гробі, в головах у святого Феодосія. Стався ж упокій її

3.I 1158 місяця січня в третій день, а в годину другу ночі, а в четвертий [день]

4.I 1158 вона покладена в гроб.

[7] Ім'я відоме з «Синопсиса», історичного твору XVII ст.

373. Спаський собор у Переяславлі новому (Залєському).

Ся ж блаженна княгиня із князем своїм велику мали любов до [церкви] святої Богородиці і до отця Феодосія, ревно наслідуючи отця свого Ярополка. Сей бо Ярополк оддав [монастиреві] все добро своє, Небльську волость, і Деревську, і Луцьку, і [маєтності] навколо Києва. Гліб же за життя свого дав із княгинею шістсот гривень срібла і п'ятдесят гривень золота, а по княжій смерті княгиня дала сто гривень срібла і п'ятдесят гривень золота. А по своїй смерті дала княгиня п'ять сіл із челяддю і все оддала — навіть до повоя [8].

[8] *Повой, повойник* — жіноче покривало на голову, а також пелюшка, саван.

1159

1158/9 **У РІК 6667 [1159].** Преставився князь Борис Юрійович місяця

2.V 1159 травня у другий день [1]. І положили його брати в церкві святих обох

[1] У Лавр. «мѣсяця мая въ 12 день»; жона Бориса невідома.

мучеників [Бориса та Гліба], що її спорудив був отець його Юрій на [ріці] Нерлі в [селі] Кидекші, там, де було становище святих мучеників Бориса і Гліба. |

353 [У] тім же році вигнали ростовці *і* суздальці Леона, єпископа, тому що він умножив був церкви, грабуючи попів.

Весна(?) 1158 *У* тім же році пішов Рогволод Борисович од Святослава од Ольговича добувати собі волості, узявши військо Святославове, тому що не вчинили милості йому брати його, забравши од нього волость його і добро його все. І, приїхавши до [города] Слуцька, став він слати [послів] до дручан. Дручани ж раді були йому і, приїжджаючи до нього, кликали його до себе, кажучи: «Поїдь, княже, не барись. Ми раді єсмо тобі. Якщо нам навіть [разом] з дітьми битися за тебе, то ми ладні битися за тебе».

374. Церква Бориса і Гліба в Кидекші.

І виїхало назустріч йому більше трьохсот човнів дручан і полочан, і ввійшов він у город [Друцьк] з честю великою, і раді були йому люди. А Гліба Ростиславича городяни вигнали, і двір його розграбували, і дружину його. І прийшов тоді Гліб до отця [Ростислава Глібовича].

І стався заколот великий у городі [Полоцьку] серед полочан, бо багато хто хотів Рогволода. Ледве ж утихомирив людей Ростислав [Глібович], і, одаривши дарами многими, він водив їх до хреста, а сам пішов із Всеволодом, і з Володарем [Глібовичами], і з усіма братами на Рогволода до Друцька.

Рогволод тим часом заперся в городі, і вони билися кріпко, і багато з обох сторін падало, а дручани багато глузували [з противників]. І вчинив мир Ростислав із Рогволодом, і цілували вони хреста межи собою, і придав [Ростислав] волості Рогволоду, і вернувся Ростислав із братами до себе.

У тім же році лиху раду врадили полочани на князя свого, на Ростислава на Глібовича, і таким чином переступили хресне цілування. На тім бо цілували були вони хреста йому, що «ти нам князь єси, і дай нам бог із тобою пожити, і зради ніякої щодо тебе не вчинити і щодо хресного цілування». І, отож, відступили вони од того, що сказали, і послали потай [послів] до Рогволода Борисовича [в] Друцьк, кажучи: «Княже наш! Согрішили ми єсмо перед богом і перед тобою, що встали на тебе без причини, і добро твоє все і твоєї
354 дружини | розграбували, а самого, схопивши, видали тебе Глібовичам на великую муку. Тож якщо ти нам не [2] спом'янеш усього того, що ми вчинили через своє недоумство [3], і хреста нам поцілуєш, то ми — люди твої, а ти єси наш князь. А Ростислава, схопивши, ми оддамо тобі в руки, і ти, що хочеш, те зробиш йому». І Рогволод цілував їм хреста на тому, що не спом'янути йому всього того, і одпустив їх до себе.

[2] В Іп. «ныне», у Хл. «нынѣ»; треба, думається, «ны не».

[3] Полочани згадують події, про які в літописі говориться коротко під 1151 р.

А були приятелі Ростислава із полочан, [і дали вони йому вість], що хотять його схопити. І стали [полочани] Ростислава хитрощами звати у братчину [4] до [церкви] святої Богородиці, до старої, на
29.VI 1158 Петрів день [5], щоб тут схопити його. Але він поїхав до них, натягнувши броню під одежу, і вони не посміли на нього дерзнути. А на другий день стали вони його запрошувати до себе, кажучи: «Княже! Поїдь до нас. Є нам з тобою мова. Поїдь же до нас у город»,— бо князь був у той час на [селі] Білчиці. І сказав Ростислав послам: «А вчора я у вас був. То чому ви не мовили єсте мені, що вам треба було сказати?» Однак без усякої підозри він поїхав до них у город.

[4] *Братчина* — святкова урочистість, на яку збиралися вскладчину парафіяни певної церкви; це найраніша звістка про існування братств на Русі.

[5] Петровим днем (29 червня) закінчувався Петрів, або апостольський піст, Петрівка.

І тут погнав із города отрок його назустріч йому: «Не їдь, княже! Віче он у городі, а дружину твою б'ють і тебе хотять схопити». І тоді вернувся він назад і зібрався весь із дружиною на Білчиці, а звідти пішов військом до брата до Володаря *в* Мінськ. І багато лиха він накоїв волості Полоцькій, розоряючи [і забираючи] і скот, і челядь.

І послали полочани [послів] по Рогволода *до* Друцька, і ввійшов
Липень 1158 Рогволод *до* Полоцька місяця липня, і сів на столі діда свойого і отця свойого з честю великою, і так були раді полочани.

А потім Рогволод зібрав воїв многих полочан, а Ростислав Мстиславич послав йому двох синів на поміч, Романа і Рюрика, і

[6] Аркадія тоді в Києві висвятили на єпископа (див. далі текст).

Серпень або поч. вересня 1158

[воєводу] Внізда, і смольнян, і новгородців, і псковичів, і сам був пішов, та вернув його Аркадій, єпископ новгородський, ідучи з Києва [6].

І рушили вони на Ростислава до Мінська, і прийшли спершу до
355 [города] Ізяславля на | Всеволода [Глібовича]. Але Всеволод заперся в Ізяславлі, і вони обступили [його] в городі. Однак Всеволод мав ґелику приязнь до Рогволода, і, на ту приязнь надіючись [та] поїхавши до Рогволода, він поклонився [йому]. Рогволод тоді дав [город] Ізяславль Брячиславу [Васильковичу], бо [це] того була отчина, а Всеволоду [Глібовичу] дав [город] Стрежев.

А звідти він пішов до Мінська і стояв коло Мінська десять днів. І вчинив він мир із Ростиславом, і хреста вони цілували, [і] вернулися до себе. А Володар [Глібович] не цілував хреста, тому що він був у поході під Литвою, в лісах.

375. Печать єпископа новгородського Аркадія.

[У] тім же році став Ярослав [Володимирович] галицький домагатися Івана Ростиславича, стрийчича свого. Ярослав бо підмовив був князів руських, і короля [угорського Гейзу], і лядських князів, щоб вони були йому помічниками проти Івана. І вони обіцялися йому всі, і послали послів *у* Київ до Ізяслава Давидовича: Ярослав галицький — Ізбигніва [Івачевича], Святослав Ольгович — Жирослава Іванковича, Ростислав Мстиславич і Мстислав Ізяславич — Жирослава Васильовича, Ярослав Ізяславич — Онофрія, Володимир Андрійович — Гаврила Васильовича, Святослав Всеволодович — киянина, король [Гейза] — мужа свого, і од ляхів — свій муж. Але Ізяслав переспорив усіх і, одвіт їм давши, відпустив їх.

Іван же тоді, переполошившись, поїхав у поле до половців і, пішовши з половцями, став у городах подунайських. І розбив він два кораблі, і взяв багато добра в них обох, і шкодили вони риболовам галицьким. І прибуло до нього половців багато, і берладників у нього скупчилося шість тисяч, і рушив він до [города] Кучелмина, і раді були [там] йому. А звідти він до [города] Ушиці рушив. Та в город увійшла була залога Ярославова, і стали кріпко битися вої залоги з городських стін, а смерди перескакували через заборола до Івана, і перебігло їх триста. І хотіли половці взяти город, *та* Іван не дав їм узяти, і, розгнівавшись, половці поїхали од Івана.

Ізяслав [Давидович] тим часом послав [мужів] по Івана і при-
356 вів | [його до] Києва. А коли довідався Ізяслав, що на нього із-за Івана хотять раттю піти Ярослав [Володимирович], Мстислав [Ізяславич і] Володимир Андрійович, то послав він до брата Святослава [Ольговича] *в* Чернігів [посла] Гліба Ракошича, даючи йому [городи] Мозир і Чичерськ, і розповів йому, що хотять на нього, [Ізяслава], раттю піти. Святослав же сказав: «Правда, брате, я гнівався єсмь на тебе за те, що ти мені Чернігівської волості не надав єси, та лиха я тобі не хотів. А коли вже так сталося, що на тебе збираються, то боже мене ізбав од волості сеї. Ти мені брат, *і* дай мені бог з тобою пожити добре». І цілували вони оба хреста межи собою про повну злагоду.

Тоді ж і зібралися в [городі] Лутаві Ізяслав [Давидович], і Святослав Ольгович, і син його Олег, [і син] Ігор, і Всеволодович [Святослав], і Володимирович Святослав. І пробували вони у великій злагоді три дні, і [дали один одному] дари многі. Тоді ж саме послали вони послів своїх у Галич і *до* [города] Володимира, повідомляючи про свою злагоду, і що бог [їх] поєднав [і] хрест чесний. Ті ж, довідавшись, що брати у злагоді, також не поїхали.

Неділя 10.VIII 1158

[7] У Новг. І сказано, що Аркадія настановив єпископом митрополит Костянтин і повернувся він до Новгорода Великого 13 вересня, «на канонъ святого Въздвижения».

[У] тім же році поставили Аркадія єпископом *у* Новгород місяця серпня в десятий день [7].

[У] тім же році Ізяслав Давидович почав війну проти Ярослава проти галицького, добуваючи волості Іванові Ростиславичу, на прозвище Берладнику. До нього бо, [Івана Ростиславича], слали [послів] галичани, велячи йому сісти на коней, і таким словом підмовляли його до себе, кажучи: «Тільки покажеш ти стяги, і ми одступимо од Ярослава». А до Ізяслава приходила ж йому тá вість із Володимира, що хотять, зібравшись, піти на нього до Києва.

І став він слати [послів] до брата *свого* Святослава до Ольговича і до Всеволодовича Святослава, велячи їм піти з ним на Галич. Він те їм обом розповів, що хотять піти на нього *до* Києва. Святослав же Ольгович слав до нього [послів] багато [разів], кажучи йому: «Брате! Кому ти домагаєшся волості — чи брату, чи синові? І добре б тобі не починати раті першим. А що ти кажеш: «Збираються на мене поїхати»,— то якщо вони поїдуть на тебе з похвальбою, то
357 бог буде з тобою, і я, і мої оба синівці». | Але Ізяслав не послухав брата [і] рушив із Києва [8].

Ранок 6(?).XII 1158

[8] Оскільки в літопису далі сказано, що Мстислав Ізяславич із союзниками захопив Київ 22 грудня (тобто щоб тут бути уже на Різдво), а Ізяслав Давидович утік од Білгорода в ніч на 22 грудня (тобто 21 грудня фактично закінчилося його друге князювання в Києві), то, роблячи розрахунки назад (часові та просторові), можна твердити, що Ізяслав вирушив із Києва 6 грудня. Це було вельми шановане на Русі свято зимнього Миколи-чудотворця, і похід розпочинався традиційно. Очевидно, Ізяслав Давидович, у свою чергу, планував Різдво святкувати уже в Галичі. Можливо, що 6 грудня було також патрональним днем Ізяслава Давидовича, і, отже, невідоме досі з жодних джерел його хрестильне ім'я могло бути Миколай. Ця гіпотеза підкріплюється тим, що Ізяславів дід Святослав Ярославич теж мав хрестильне ім'я Миколай. Відомо, що князі часто давали своїм синам імена дідів. Не випадково, мабуть, і старший брат Ізяслава Святоша (Святослав) Давидович постригся в ченці під ім'ям Миколая, як це видно з «Києво-Печерського патерика», де згадуються і його діти (безіменно).

Вечір(?) 6(?).XII 1158

Святослав тим часом послав услід за ним [тисяцького] Георгія Івановича, Шакушаневого брата. І догнав він його в [городі] Василеві, і став йому мовити: «Не велить тобі брат починати раті, а всіляко велить тобі вернутися». Ізяслав же з люттю відповів йому: «Відомо хай тобі буде, брате: я нізащо не вернуся, коли вже пішов. І се скажи, Георгію, братові Святославу: «Якщо ти сам [не] ідеш, ні сина [не] пошлеш, а мені бог дасть, [що] я добуду Галич, то ти тоді не жалкуй на мене, коли поповзеш із Чернігова до Новгорода!»

І вельми пожалівся Святослав на це слово, яке йому повідав Георгій, і сказав Святослав: «Господи! Поглянь на моє смирення! Скільки я поступався, не хотячи крові пролити християнської і отчини своєї погубити, [щоб] узяти Чернігів із сімома городами пустими, Моровійськ, Любеч, Оргощ, Всеволож,— адже в них сидять псарі лише та половці! А всю волость Чернігівську він сам держить із своїм синівцем [9]. І того йому не досить, а велить він мені іще з Чернігова піти, хоча хреста мені цілував, що не позаздриться забрати од мене Чернігів ніяким чином. Нехай бог усе розсудить і хрест чесний, що од нього ти мені одступаєш. Бо я, брате, не лиха тобі хотячи, бороню — не ходити, а хотячи тобі добра і спокою землі Руській».

[9] Святославом Володимировичем.

8(?).XII 1158

А Ізяслав, дійшовши [до города] Мунарева, тут ждав синівця свого [Святослава Володимировича], бо його він послав був назустріч половцям диким, велячи їм поїхати до нього вборзі. Та прийшла йому вість, що Мстислав [Ізяславич], і Володимир [Андрійович], і Ярослав [Володимирович], і галичани ідуть *до* Києва.

11(?).XII 1158

І [коли] був він коло [города] Василева, то тут догнав [його] Святослав, синовець його, з багатьма половцями. І звідти пішов він до Білгорода і, прийшовши до Білгорода, став на Київській путі.

Вечір(?) 11(?).XII 1158

10.XII 1158

Мстислав же [Ізяславич] із двома братами ввійшов у Білгород. [І] стали [вої Ізяслава Давидовича] битися кріпко, приїжджаючи до города, а ті, з города виїжджаючи, билися завзято. Ізяславу тим часом прийшла більша підмога до Білгорода: прибув же до нього
358 [хан] Башкорд із двадцятьма ти|сячами, отчим Святослава [10] Володимировича,— бо його мати [11] втекла була в Половці і вийшла за нього, [Башкорда]. Ізяслав тоді показував їм, [Мстиславу Ізяславичу з братами], полки свої, велячи їм вийти з города. [Але] вони не вийшли і стояли в городі дванадцять днів.

[10] В Іп. хибно «Мьстиславль».

[11] Ідеться про дочку городенського князя Всеволода (Всеволодка) Давидовича, яка була спершу дружиною Володимира Давидовича.

А була серед берендичів зрада: вони бо удавали, що мають намір битися, приїжджаючи до города, а входили в словесні зносини одні з одними. Призвідцями ж сьому були: Тудор Сатмазович, Каракоз Мнюзович і Карас Кокій. І вони ото захопили були [боярина?] Кузьму Сновидича з хлопцем, які заготовляли покорм, і послали хлопця Кузьминого вночі, написавши йому свій знак [і] сказавши йому: «Іди в Білгород до Мстислава і скажи йому так: «У нас до тебе, княже, єсть і добро, і зло. Коли будеш ти нас [так] любити, як ото любив нас отець твій, і по городу нам даси по ліпшому, то ми на сім одступимо од Ізяслава».

Мстислав, рад бувши мові цій, послав до них із тим же хлопцем тої ж ночі [боярина] Олбиря Шерошевича, і згодився їм на все, чого вони волили, і на присягу до них ходив.

Ніч на 22.XII 1158

І настала полуніч, і поїхали берендичі і торки, кричачи, до Білгорода. Ізяслав тоді зрозумів зраду їх і, сівши на коня, погнав до стану їхнього, і побачив, що стан горить, і вернувся назад. Він узяв синівця свого Святослава Володимировича і Володимира Мстислави-

ча, і побігли вони на Вишгород до [города] Гомія. І тут, у Гомії, він дождав княгині.

Княгиня ж утекла до зятя Гліба [Юрійовича] *в* Переяславль, а звідти поїхала на Городок [Остерський], та на Глібль, та на Хоробор, та на Ропеськ. Ярослав же Всеволодович, утішивши її і склавши їй честь у Ропську, допровадив її до Гомія, до Ізяслава.

Ізяслав тоді з княгинею пішов із Гомія до Вятичів і розграбував город [Облов], княгинин, [Катерини, жони] Святославової. А звідти він пішов у Вятичі і зайняв усі Вятичі за те, що Святослав [Ольгович] не пішов за ним, ні сина до нього [не] послав.

Святослав же, довідавшись, що [город] Облов узято і Вятичі
359 зайняті, став домагатися добра Ізяславових бояр, і жон їхніх | захопив, і взяв за них викуп.

Половці ж утекли од Білгорода на [город] Юр'єв. І багато їх захопили берендичі і юр'євці, а дещо їх у [ріці] Росі потопилося.

Мстислав же [Ізяславич], і Володимир [Андрійович], і Ярослав

22.XII 1158

[Володимирович] увійшли в Київ місяця грудня у двадцять і другий [день]. Мстислав тоді забрав багато добра Ізяславової дружини — золота, і срібла, і челяді, і коней, і скоту, і все одпровадив [до города] Володимира. Мстислав при цім, і Володимир, і Ярослав послали [послів] по Ростислава [Мстиславича] *у* Смоленськ, запрошуючи його *до* Києва на стіл, бо вони раніш цілували були йому хреста, що «ми тобі його домагаємось».

Ростислав тоді послав до них [бояр] Івана Ручечника і Якуна [Мирославича], мужа од смольнян і [мужа] од новгородців, сказавши їм, [князям]: «Якщо ви мене вправду зовете з приязню, то я таки піду *до* Києва на свою волю, щоб вам правдиво мати мене за отця собі і під моїм вам послушенством ходити. І се я вам заявляю: не хочу я Клима в митрополії видіти, *тому що* не взяв він благословення од святої Софії і од патріарха». Мстислав же завзято сперечався за Клима, кажучи так: «Не буде Костянтин у митрополії, бо він кляв мені отця». Іванко ж, почавши тяжкі переговори [12], пішов до князя Ростислава.

І прийшов він *до* Смоленська, і переповів усі речі князю своєму, і Ростислав послав сина свого найстаршого Романа *до* Києва із приязню, і зустрів його Мстислав *у* Вишгороді. Але тут сталася суперечка межи ними обома: Ростислав Клима не хотів митрополитом, а Мстислав Костянтина не хотів, який був висвячений патріархом [Костянтином] і великим собором Константинограда. Суперечка продовжувалася, і оскільки була вона запеклою межи ними, то тоді поклали оба [князі], що не сісти їм обом, [Климові й Костянтинові], на столі митрополичому. І на тім цілували вони удвох хреста, що привести їм іншого митрополита із Цесарограда [13].

[12] В Іп. «възмя тяжкы рѣчи».

[13] За Лавр., того ж 1159 р. Костянтин помер у Чернігові; він заповів, щоб його тіло викинули псам; так і було зроблено, але на другий день, за велінням Святослава Ольговича, митрополита поховали в Спаському соборі.

376. Медальйони княжих барм. Золото, жемчуг, кольорове скло, перегородчаста емаль, зернь. XII ст.

Початок княжіння Ростислава, сина Мстиславового, в Києві

1159/60 **У РІК 6668[1160].** Пішов Ростислав, син Мстиславів, із Смо-
360 ленська до Києва на стіл. | І ввійшов він у Київ місяця квітня у два-
Неділя 12.IV 1159 надцятий день, у неділю,— а тоді була Паска свята,— і зустріли *його* всі люди [київські] і безліч [іншого] народу. Прийняли його люди з достохвальною честю, і сів на столі діда свого і отця свого сей благовірний князь Ростислав, і була людям подвійна радість — і воскресіння господнє, і княже возсідання.

[У] тім же році зібрався Ростислав зі Святославом Ольгови-
1.V 1159 чем [у городі] Моровійську місяця травня в перший день, і з'їзд їх обох був про велику приязнь. Тоді ж Ростислав позвав Святослава до себе на обід, і Святослав поїхав до нього безо всякої підозри. І була ж радість у той день межи ними обома, і дари многі. Дав бо Ростислав Святославу [дари] соболями, і горностаями, і чорними куницями, і песцями, і білими вовками [1], і моржовими іклами. А на-
2.V 1159 завтра [2] позвав Святослав Ростислава до себе на обід, і тоді веселилися вони обидва дужче, ніж учорашнього дня. Святослав дав
1160 Ростиславу пардуса [3] і двох коней борзих під кованими сідлами. І тоді розійшлися вони до себе.

У тім же році воював Юрій Ярославич, із Турова [рушивши] до Путивля.

Того ж року ходив Ізяслав [Давидович до] *Путивля на Олега на Святославича і стояв три дні коло города. Та, не досягнувши нічого, вернувся він до* [города] *Вира, звідки ото він і прийшов був. Та коли він прийшов до Вира* [4], то виревці заперлися од нього і не пустили його до себе. Він тоді, звідти вернувшись, пішов у [город] Зартий і, перебувши тут, пішов назад, вернувшись у Вир.

Тоді [ж] Олег Святославич побив половців і Сантуза убив, половецького князя.

У тім же році послав Ростислав із Києва [воєвод] Юрія Нестеровича і Якуна [Мирославича] [5] в насадах на берладників, що були [город] Олешшя взяли. І, догнавши їх коло [города] Дциня, вони побили їх і здобич узяли.

[У] тім же році Володимир Андрійович, і Ярослав Ізяславич, і галичани побили половців межи [городами] Мунаревом і Ярополчем. І багато душ вернули вони з полону, що їх узяли були половці. Тоді ж і берендичів вони побили через помилку.

У тім же році ходив Рогволод [Борисович] із полочанами на Ростислава [6] Глібовича до Мінська. Ростислав [Мстиславич] при цім
361 послав був із Києва по|міч Рогволоду з [воєводою] Жирославом з Нажировичем — шістсот торків. Та в них померли [коні] з голоду, і прийшли вони [назад] піші, не діждавшись миру. Рогволод же стояв навколо города шість неділь. І вчинив він мир із Ростиславом по своїй волі, і вибавив Володшу [7] [Васильковича] з поруба, а Брячислава, [брата його],— із заліз. І цілували вони обоє хреста один одному.

[У] тім же році прийшло половців багато до Ізяслава Давидовича до [города] Вира. І рушив Ізяслав з усією силою половецькою до Чернігова на Святослава на Ольговича, і стали вони коло Десни по [річці] Крирову аж до [її] устя, а вниз — до [города] Гостоничів [8]. У Святослава ж тоді був синовець його Святослав Всеволодович і Рюрик [Ростиславич]. Ростислав [9] [же] узяв був у Святослава [Ольговича] Всеволода [10], сина його, щоб упевнити киян і берендіїв, бо вони не довіряли [Святославу Ольговичу] через свою провину. І билися вони з ними, [половцями], за ріку за Десну кріпко,— ті на конях, а інші в насадах їздячи,— і не пустили їх через ріку. І, стоявши, [половці] великої шкоди наробили — села попалили, людей пограбували. Святослави обидва тим часом послали [гінців] до Ростислава, прохаючи іще підмоги в нього. Ростислав тоді послав до них обох Ярослава Ізяславича [11], і Володимира Андрійовича, і галицька поміч [прийшла]. Ізяслав тим часом із половцями од'їхали в поле, а ці, прибувши, не знайшли його. [І] перебрели оба Святосла-

[1] Хутром, очевидно, рідкісних вовків-альбіносів.
[2] 2 травня — день пам'яті перенесення мощей Бориса і Гліба.
[3] Див. прим. 1 до 964 р.

[4] Текст перекладено за Воскр; у попередньому абзаці два слова «до Путивля» явно не на місці; вони правильно вжиті тут.

[5] Є підстави твердити, що це той самий Якун Мирославич, новгородський муж, якого в 1159 р. Ростислав посилав послом до Києва разом з Іваном Ручечником, смольнянином; тоді Якун посадничав у Новгороді, потім він там зникає, а незабаром у Києві в оточенні Ростислава з'являється Якун.

[6] В Іп. хибно «Рославнаго», у Воскр. «Ростислава».

[7] Володша під іменем Всеволода згадується у«Слові о полку Ігоревім»; жона його невідома.

[8] В Іп. «Стоняничь» (з припискою над рядком «го»), у Хл. «Гостянич».
[9] В Іп. помилково «Ростиславль», у Хл. «Ростиславь».
[10] Тут уперше в літопису згадується цей знаменитий зі «Слова о полку Ігоревім» Всеволод «буй-тур».

[11] В Іп. хибно «Ярославич Заславич (Изяслава)»; у Лавр. «Ярослава Изяславича».

ви і Рюрик [ріку], вслід за ним [ідучи] за Десну, та, ходивши за день путі, не знайшли його [і] вернулися кожен до себе.

Ізяслав же Давидович дійшов [до] Ігоревого броду [12], і тут догнала його вість із Чернігова од близьких його приятелів. [Вони сповіщали], кажучи йому: «Не їздь, княже, нікуди ж. Брат твій Святослав недуж, а синовець од нього пішов *до* Новгорода, а дружину свою він одіслав од себе»,— бо Святославу тоді нездоровилось.

Ізяслав тоді, спішно порадившися з дружиною [і] взявши спільників своїх, поїхав, щоб напасти зненацька, до Чернігова. Святослав
362 же не відав про наїзд Ізяслава. Він сто|яв перед городом у таборі з княгинею [Катериною] і з дітьми. А був тоді недільний день, і, приїхавши до Десни навпроти [села] Свинковичів, Ізяслав на зорі переправив полки свої через Десну і послав їх грабувати. Переїхав же був він і сам через Десну.

І була вість Святославу, що Ізяслав перебрідає через Десну, а половці грабують, і сільце [церкви] святого Спаса вони запалили. І спішно Святослав спорядив полки свої, а по Володимира по Андрійовича і по Рюрика послав [гінців] негайно. Так що Володимир у той день прийшов був із військом своїм і з київським військом, і [воєвода] Тудор Єлчич з галицькою підмогою прийшов уборзі. Володимир усі полки привів до Святослава.

Святослав тоді став, спорядивши полки всі [і] ждучи Ізяслава: він бо гадав тоді, що той піде на нього згідно зі своїм наміром, бо згідно з ним він уже рушив. І, взявши молодь із берендичами і з аєпичами [13], він послав [їх] на половців. І ті, з божою поміччю напавши на них, стали їх бити, і багато їх побили, а других руками похватали, і людей своїх вибавили з полону, що були половці побрали.

Коли ж Ізяслав побачив, що половці, яких рубали, втікають, а інші потопають у Десні, він почав їх питати: «Що сталося?» І вони розповіли йому: «Ми бачили війська многі, які стоять коло города». Ізяслав тоді, убоявшись, поїхав назад за Десну і під покровом ночі поїхав до [города] Вира.

Володимир же просився у Святослава їхати вслід за ним. І Святослав пустив його, але вслід за ним пішов увесь сам і, прийшовши до Вира, спалив острог довкола города. В городі ж заперся був із княгинею Іван Ростиславич, а сам Ізяслав пішов був у поле. І, постоявши тут, рушили вони до [города] Зартого [14]. А тут попаливши і багато лиха вчинивши, вернулися вони до себе.

До Ізяслава ж прибуло половців багато. І він пішов із ними до [городів] Воробійні і до Росухи, і, туди попустошивши, пішов до синівця свого [Святослава Володимировича] в [город] Вщиж.|

Зима 1159/60 363 Тої ж зими звідти пішов Ізяслав на Смоленську волость, попустошивши [її]. І там багато лиха накоїли половці; вони взяли більше десяти тисяч душ, а інших посікли.

Звідти ж Ізяслав послав [сватів] до Юрійовича до Андрія, випросив у нього дочку ⟨Ростиславу⟩ за синівця свого за Святослава і випрохав у нього поміч. І послав [Андрій] до нього сина свого Ізяслава з усім військом своїм, і муромська поміч [рушила] з ним, тому що прийшли були руські князі на Святослава на Володимировича і обступили були у Вщижі. Він же бився з ними із городських стін, дожидаючи Ізяслава, стрия свого, з поміччю і [підмогу] од тестя свого од Андрія.

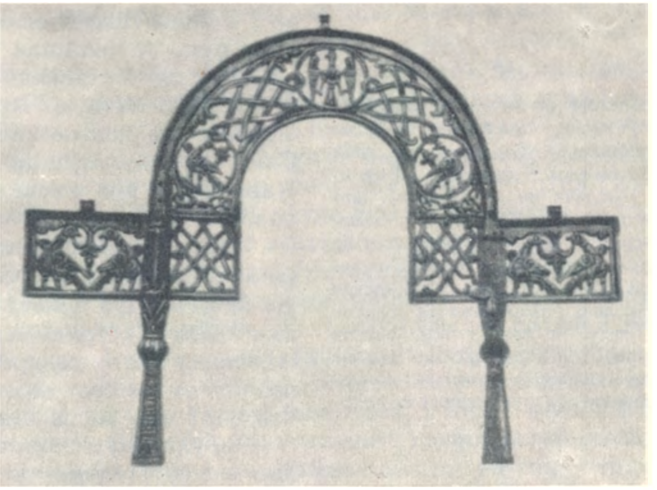
Святослави ж оба, Ольгович і Всеволодович, і Рюрик [Ростиславич], і інші князі, почувши, що йде Ізяслав Андрійович із силою великою ростовською, [і] убоявшись, дали йому мир [і] вернулися.

Коли ж Ізяслав Давидович [та] Ізяслав Андрійович почули, що вони вернулися, то пішов Ізяслав у Вятичі, а Андрійович Ізяслав вернувся до отця свого Андрія в Ростов. З того ж походу пішов *Ізяслав* у Вятичі, і тоді й зустрілися на Волоці [Ламському] вони оба — [Ізяслав] з Андрієм з Юрійовичем. Тоді ж [Ростиславу] Андріївну привели за Святослава за Володимировича у Вщиж.

[12] За змістом розповіді Ігорів брід (очевидно, назва, пов'язана з ім'ям Ігоря Рюриковича) був на якійсь лівій притоці Десни між Черніговом і Виром. Оскільки Ізяслава не знайшли на відстані дня путі (до 50—80 *км*), доводиться твердити, що він дійшов тоді до річки Борзни (можливо, так вона називалася і в давнину), яку й збирався перебрести; далі розпочиналося згадане кількома рядками вище поле, відоме з карти лісів тієї епохи, і до города Вира, куди Ізяслав, до того ж, не дійшов, жодна значна річка дорогу не перетинала.

[13] В Іп. і Хл. «и с Каепичи».

[14] В Іп. і Хл. «к Зарытому».

377. Бронзова арка. Лиття. Вщиж. Друга пол. XII ст.

Зима 1159/60

[У] тім же році пішов Святослав Ольгович до Вщижа на Святослава на Володимировича. І Всеволодовичі, [Святослав та Ярослав], з ним оба ходили, і Рюрик [Ростиславич] із київським військом, і Олег Святославич, [і] Роман [Ростиславич] із Смоленська, і Всеслав [Василькович] із Полоцька, [і воєвода] Коснятин Сірославич з галичанами. І стояли вони довкола нього, [города Вщижа], п'ять неділь, і вчинили з ним, [Святославом Володимировичем], мир. І на тім цілував хреста [Святослав] Володимирович Святославу [Ольговичу], що мати йому його замість отця і під його повною волею йому ходити. І тоді вернулися вони до себе.

Андрій же [Юрійович] з Ізяславом [Давидовичем] зустрілися на Волоці [Ламському] [15]. І послав [Андрій послів] до новгородців, кажучи їм: «Хай вам буде відомо: я буду добувати Новгород і добром, і лихом. Адже ви хреста мені цілували були єсте на тім, що мати
364 [вам] мене собі князем, а мені вам *добра* бажати». І відтоді стали новгородці бунтувати і віче часто почали вчиняти.

[15] Про цей самий похід на Вщиж і зустріч Андрія та Ізяслава щойно говорилося вище — там за північноволодимирським джерелом, тут — за південноруським.

Зима 1159/60

Тої ж зими ходив Мстислав Ізяславич, Ярослав [Ізяславич і] брат його Ярополк, Андрійович Володимир *і* брат його Ярополк до Турова на Юрія на Ярославича. І стояли вони дві з половиною неділі, і, не вдіявши йому нічого, вернулися до себе.

1160/1
Червень 1160

У РІК 6669 [1161]. Віче вчинили новгородці, і послали [послів] до князя свого Святослава Ростиславича, і сказали йому: «Ми не можемо двох князів держати. Пошли-но, виведи брата Давида з Нового Торга». І він, не вередячи їм серця [і] вивівши брата, послав його *у* Смоленськ до [брата] Романа. Та не спинилась на цім злоба їх, а ще за гірше зло вони заповзялися. Трохи часу переждавши, вчинили вони віче проти Святослава, переступивши хресне цілування Ростиславу і синові його Святославу.

Князь бо сидів на [селі] Городищі у [церкві] святого Благовіщення. І ось пригнав до нього вісник і сказав: «Княже! Велике зло діється в городі! Хотять тебе люди схопити!» І мовив Святослав: «А яке їм зло я вчинив, що вони мене хотять схопити? І отцю моєму цілувавши хреста на тім, що мати [їм] мене князем собі до кінця живоття мойого? А вчора мені вони всі цілували святу богородицю». І коли він це мовив, то тут пішло безліч народу, людей, і, взявши князя, заперли вони [його] в хижці, а княгиню послали в монастир. А дружину його окували, а добро його розграбували і дружини його. А потім послали вони князя в [город] Ладогу, приставивши багатьох сторожів до нього.

1161

І прийшла вість до Ростислава в Київ, що схоплено йому сина *в* Новгороді, і повелів він позабирати новгородців і повкидати їх у пересіченський погріб. І в одну ніч умерло їх чотирнадцять мужів. І розповіли Ростиславу, що вони задихнулися в погребі, і він опечалився із-за них, і повелів випустити їх із погреба і розвести їх по городах [1].

[1] У Лавр. послідовність і мотивація подій інші: новгородці ніби вигнали Святослава Ростиславича тому, що його отець у Києві (невідомо чому) розправився з купцями новгородської колонії: «поморив браття їх у погребі і багатьох майно взяв».

378. Рештки Староладозької кріпості. Сучасний вигляд.

365 Новгородці тим часом послали до Андрія Юрійовича в Суздаль [послів], прохаючи в нього сина [Ізяслава?] княжити *в* Новгороді. Але він не дав їм сина, а став їм давати брата свого Мстислава. Та [його] вони не схотіли, бо він раніш княжив був у них, і пустив [Андрій] до них синівця свого Мстислава Ростиславича.

21.VI 1160[2]

[2] За Новг. I, це дата вступу Мстислава на новгородський стіл.

Святослава ж бог і сила чесного хреста ізбавили [од неволі]. Він пішов на Полоцьк, а Рогволод [Борисович] із Полоцька допровадив *його* до Смоленська.

[У] тім же році докончана була церква святої Богородиці *у* Володимирі, кам'яна, благовірним боголюбивим князем Андрієм. Він і прикрасив її прегарно — і різноманітними іконами, і дорогим камінням без числа, і начинням церковним, і верхи її позолотив. За віру ж його і за дбання про святу Богородицю привів йому бог із всіх земель майстрів, і оздобив він її краще од інших церков.

[У] тім же році погорів Ростов, і церкви всі, і соборна прегарна велика церква святої Богородиці, якої ото не було ніколи й не буде.

[У] тім же році ходив Рогволод [Борисович] до Мінська на Ростислава на Глібовича, і вчинив із ним мир, і вернувся до себе.

18.VIII 1160

[3] В Іп. і Хл. хибно «въ 20 день»; затемнення було частковим.

[У] тім же році було знамення в місяці, наче він увесь мав згинути, місяця серпня у вісімнадцятий день[3].

[У] тім же році послав Ростислав [посла] до Святослава [Ольговича], кажучи йому: «Пусти до мене дитя, Олега, нехай він спізнає киян ліпших, і берендичів, і торків». І Святослав безо всякої підозри одпустив до нього сина свого. Олег же, прийшовши в [село] Ольжичі, послав [гінця] до Ростислава, кажучи йому: «Брате! Де ти мені велиш стати?» І Ростислав повелів йому біля Олегової могили стати, бо сам він стояв коло Шелвового сільця, під борком.

І був у нього [Олег] два дні на обіді. А на третій день, коли їхав Олег із табору на проїздку, то тут зустрів його попереду них, [дружинників], муж Ростиславів і сказав: «Княже! Єсть мені до тебе
366 діло велике, але запевни мене, що ти про се | не заявиш нікому». І він запевнив його, і той сказав йому: «Княже! Я правду тобі мовлю. Стережися. Хотять тебе схопити».

Олег тоді, пославшись на недугу матері [Катерини], став проситися в Ростислава *у* Чернігів до отця. Ростислав же приязно не хотів пускати його од себе, бо не мав він лиха в серці, але злії люди, не бажаючи добра межи братами бачити, так учинили. І Ростислав одпустив Олега до отця.

Олег же, прибувши до Чернігова, не заявив сього отцю, а прогнівався на отця потай і став проситися в отця *до* Курська. Святослав

379. Гора Щековиця. Гравюра 1888 р.

тоді, не знаючи всього того, одпустив од себе Олега *до* Курська. *І Олег пішов до Курська* [4], і тут настигли [його] посли Ізяслава [Давидовича] з приязню, з дружніми словами, а Олег передав мужам своїм Ізяславові слова, бо вже й обидва Всеволодовичі, [Святослав та Ярослав], заприязнилися з Ізяславом. І сказали мужі Олегові: «Княже! А чи ж добре се єсть, що тебе хотіли *в* Києві схопити, а Чернігів оддають з-під твойого отця? Тому вже прав є отець твій і ти в хресному цілуванні». І вступив Олег у дружбу з Ізяславом без отчої ради.

А була вість Святославу [Ольговичу], що оба Всеволодовичі і Олег, син його, заприязнилися з Ізяславом, і вельми він опечалився цим. І розповів Святослав мужам своїм, що оба Всеволодовичі і Олег прилучилися до Ізяслава. І сказали йому мужі: «Дивно є, княже, що жалієшся ти на синівця свойого [5] *і* на Олега, а про своє живоття не дбаєш. Се не лжа тобі є, що Роман Ростиславич посилає із Смоленська попа свойого до Ізяслава, кажучи так: «Оддає тобі батя Чернігів, а ти зо мною в дружбі поживи». А сам-таки він [6] хотів тобі сина схопити *в* Києві. А ти вже, княже, і волость свою погубив єси, держачись за Ростислава, а він тобі, однак, ліниво помагає». І так поневолі одійшов Святослав од дружби з Ростиславом до Ізяслава.

367 [Тим часом] багато половців пішло до Ізяслава. Ізяслав тоді зібрався з обома Всеволодовичами, [Святославом та Ярославом], і з братами, і з Олегом [Святославичем], лише Святослав [Ольгович] не пішов із Чернігова. І рушив він назустріч половцям у поле, і, з'єднавшися з половцями, поїхав до Переяславля на Гліба [Юрійовича], на зятя свого, велячи йому поїхати з собою за Дніпро на Ростислава. Та Гліб не їхав із ним, і стояв він коло Переяславля дві неділі, і не досягли вони нічого.

Ростиславу ж була вість, що Ізяслав прийшов до Переяславля з усім браттям. І великий князь київський Ростислав, зібравши воїв многих, рушив на Ізяслава і перебував у [городі] Треполі.

Коли ж почув Ізяслав, що Ростислав іде на нього з полками своїми, то побіг Ізяслав, а половці втекли у поле.

Серпень 1160

У тім же році прийшов митрополит Феодор із Цесарограда місяця серпня; посилав бо був по нього [послів] князь Ростислав.

Ізяслав тим часом, поєднавшися дружбою з браттям своїм, послав [послів] по половців, і прийшло до нього половців багато. Тоді Ізяслав, з'єднавшися з обома Всеволодовичами, і з Олегом, і з половцями, пішов за Вишгород до [города Давидової] Боженки [7], бо тут Дніпро [8] був став, а ніде ж інде не став був. Тут же перейшовши Дніпро, коло [Давидової] Боженки, він рушив полками до Києва, і,

[4] Додано з Воскр.

[5] На Ізяслава Давидовича.

[6] Ростислав Мстиславич.

[7] В Іп. «Божници».

[8] В Іп. хибно «и дни престалъ», у Хл. «Днѣпръ стал».

7.II 1161

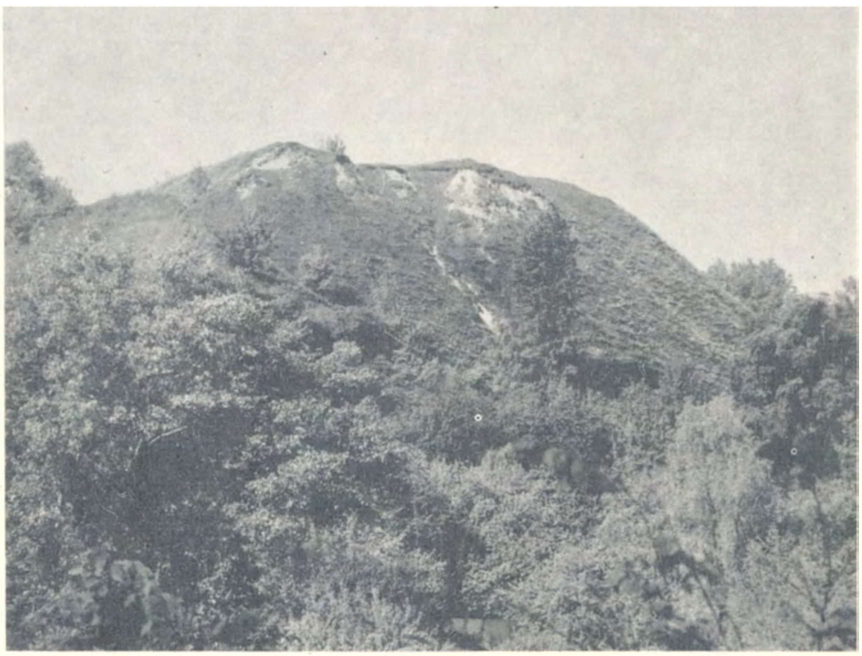
прийшовши, стали вони на оболоні, в лозах, навпроти [урочища] Дорогожича.

Середа 8.II 1161

Назавтра ж, у восьмий [день] [9] місяця лютого,— а день тоді був середа,— почав Ізяслав із браттям споряджати полки і, підготувавшись, пішов на Подолля. А Ростислав з Андрійовичем [Володимиром] стояв коло стовп'я, бо тоді загороджено було стовпами од Гори [Юрховиці] і аж до Дніпра. І запекла, вельми люта битва була з обох [сторін], і багато падало тих, яких убивали з обох [військ]. І так страшно було дивитися, ніби мало настати друге пришестя.

І почав одолівати Ізяслав, а половці вже в'їжджали в город, прорубуючи стовп'я. І запалили вони двір Лихачів, попів, і Радисла-
368 вів, і побігли берендичі: [одні] — до [урочища] Угорського, а другі — до Золотих воріт. І стала мовити дружина Ростиславова: «Княже! Осе брати твої до тебе не прибули, ні берендичі, ні торки, а сих — велика сила. Ти піди-но в Білгород і там підождеш братів своїх і пособників усіх своїх».

[9] Час битви обраний не випадково,— це день пам'яті Феодора Стратилата, воєводи-святого.

380. Гора Юрховиця (Юрковиця, Лиса гора). Сучасний вигляд.

Ростислав тоді, послухавши їх, пішов до Білгорода з військами своїми і з княгинею. У той же день прибув до нього Ярослав [Ізяславич], синовець його, з братом Ярополком, а [Володимир] Андрійович поїхав до [города] Торчського — і до берендіїв, і до торків.

Неділя 12.II 1161

Ізяслав же увійшов у Київ місяця лютого в дванадцятий [день] і, ввійшовши у святу Софію, дав прощення всім киянам, що їх були побрали [10]. І пішов Ізяслав до Білгорода.

12.II 1161

У той же час було знамення в місяці, страшне і дивне: ішов ото місяць через усе небо од сходу до заходу, змінюючи свій вигляд. Спершу він зменшувався помалу, поки весь не зник. І вигляд його був ніби трохи чорний, а тоді він став наче кривавий, а потім ніби мав два лиця, одне — зелене, а друге — жовте. І посеред нього ніби два ратники рубалися мечами, і одному з них наче кров ішла з голови, а другому — біле, як молоко, текло [11]. І тому говорили старії люди: «Недобре є отаке знамення, се провіщає княжу смерть»,— що й сталося. Та ми до попереднього повернемось.

Ізяслав же, прийшовши до Білгорода, стояв навколо дитинця чотири неділі [12]; острог Ростислав сам був спалив, до нього. Святослав [Ольгович] тим часом слав [послів] із Чернігова до Ізяслава, велячи йому мир узяти: «Якщо ж тобі не дадуть миру, то все-таки ти поїдь за Дніпро. Коли ти будеш за Дніпром, то в усьому ти будеш

[10] У Воскр. «ихъже бѣ поималъ Ростиславъ въ крамолѣ»; суть крамоли неясна, можливо, на неї натякає попередня розповідь, де один із мужів Ростислава лякає Олега Святославича.

[11] Картину затемнення доповнено фантастичними деталями.

[12] Ізяслав виступив із Києва 12 лютого, а був убитий 6 березня, тобто чотири тижні минути не могло; у літопису неповні тижні, місяці, роки часто рахуються за повні.

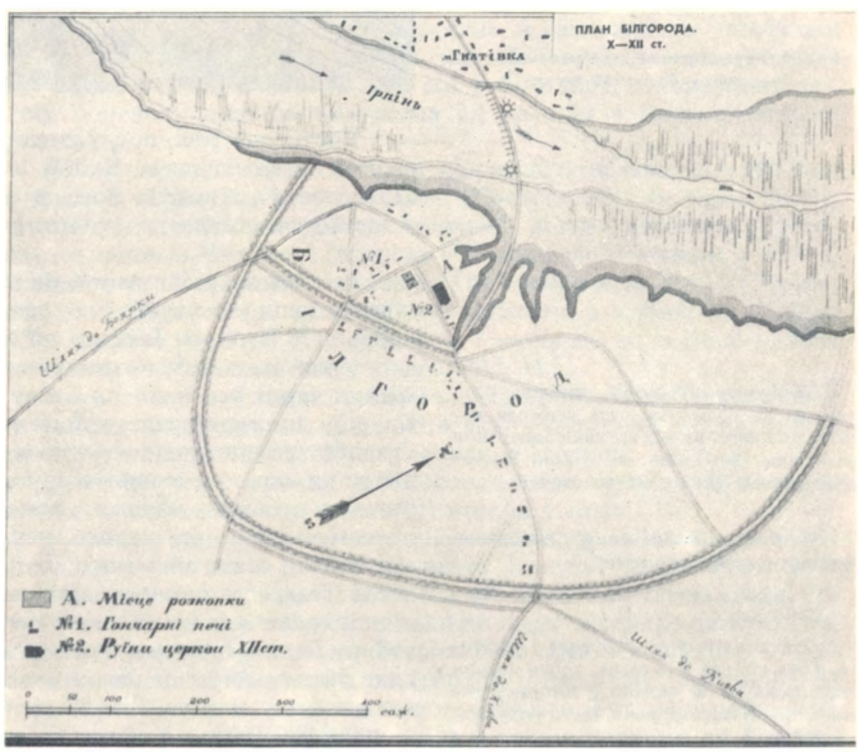

**381. Апостол Павло.
Мозаїка у Софійському соборі. XI ст.**

правий». Та Ізяслав не послухав брата свого Святослава, а сказав йому: «Брати мої, вернувшись, підуть у волость свою. А мені [куди] вернутися? У Половці я не можу йти і у Вирі не можу з голоду помирати. Тож ліпше волію тут померти». |

1161/2 369 **У РІК 6670[1162].** Рушив Мстислав [Ізяславич] із [города] Володимира військом своїм [і] з галицькою поміччю, а Рюрик [Ростиславич] пішов із Торчського з Володимиром з Андрійовичем, і з Васильком з Юрійовичем, і з берендіями, і з ковуями, і з торками, і з печенігами. І з'єдналися вони коло [города] Котельниці з Мстиславом, а звідти пішли до Білгорода на [город] Мутижир.

382. План Білгорода.

**383. Стіна Білгорода.
Реконструкція.**

384. Борисоглібський собор у Чернігові. XII ст. Сучасний вигляд.

385. Печать Мстислава-Івана Ростиславича.

І [коли] вони були на [селі] Кучарі, то почали проситися чорні клобуки у Мстислава [піти] наперед: «Хай ми поглянемо, княже, чи велика рать?» І Мстислав пустив їх.

[Але] дикі половці устерегли військо [Мстиславове], і примчали до Ізяслава, і розповіли йому про рать велику. Ізяслав тоді, навіть полків [не] бачивши, побіг од Білгорода, а Ростислав із Ярославом і з Ярополком [Ізяславичами] вийшли з города своїми полками і тут дождалися браття свого.

Зібравшись усі [і] привітавшись, вони поїхали вслід за ними, [військами Ізяслава]. Торки ж догнали вози їхні на [річці] Желяні, а війська їхні настигли [недалеко] од [села] Буличів і тут стали сікти їх, а інших руками хватати. Схопили ж тоді і [воєводу київського] Шварна, і обох Милятичів, Степана та Якуна, і Нажира Переяславича. Ізяслава ж настигли коло озер, коли він в'їжджав у борок. І догнав його [торчин] Воїбор Негечевич [1], і рубав по голові шаблею, а другий ударив його [списом] у стегно, піднявши його, і тоді полетів він з коня. І, взявши його, Мстислав ледве живого одіслав [його] в монастир, до [церкви] святого Симеона, що є в Копиревім кінці.

6.III 1161 Убитий же був Ізяслав місяця березня в шостий день, і звідти, [із церкви святого Симеона], одіслали його *до* Чернігова. І Святослав [Ольгович] опрятав зі сльозами тіло його, і положили тіло його в отчій його церкві, у [церкві] святих мучеників Бориса і Гліба,

Понеділок 13.III 1161 місяця березня *у* тринадцятий [день],— день же тоді був понеділок.

У тім же році знову новгородці взяли Святослава Ростиславича до себе княжити, а Юрієвого внука Мстислава [Ростиславича]

28.IX 1161 вигнали од себе.

У тім же році було знамення в сонці, місяця серпня в сімнадцят-

Четвер 17.VIII 1161 тий *день,* у четвер [2].|

370 *У* тім же році преставився князь Володимир, *у* Рязані, син Святославів, онук Ярославів [3].

У тім же році преставився князь Іван Ростиславич, прозваний Берладником, у [городі] Солуні. І деякі так говорили, що від отрути була йому смерть.

1162

[1] В Іп. «Генечевичь», у Хл. «Негечевичь».

[2] 17 серпня 1161 р. сонячного затемнення, яке б спостерігалося на Русі, не було. Очевидно, тут ідеться про якесь атмосферне явище. Є також припущення, що тут (із помилкою у назві дня і місяця) говориться про сонячне затемнення, яке було в середу 17 січня 1162 р.

[3] За Никон.. у Володимира Святославича, жона якого невідома, було ще два старші брати — Давид (помер 1147 р., від невідомої жони мав сина Ігоря) та Ігор.

У тім же році приходив Рогволод [Борисович] із полочанами на Володаря [Глібовича] до Городця. Але Володар не дав йому бою вдень, а вночі виступив на нього із города з литвою. І багато лиха вчинилося в ту ніч: тих побили, а других руками похватали безліч — [їх було] більше, ніж убитих. Рогволод тоді вбіг у [город] Слуцьк і, пробувши тут три дні, пішов у [город] Друцьк. А *до* Полоцька він не посмів іти, тому що множество погинуло полочан. Полочани ж посадили в Полоцьку Васильковича [Всеслава].

У тім же році поїхав Ізяславич Мстислав із Києва, розгнівавшись на стрия свого, на Ростислава, і багато сварок постало межи ними. Давид бо [Ростиславич] без отчого веління поїхав у [город] Торчський і, захопивши, привів *до Києва* посадника Мстиславового Вишка, а Ростислав послав сина свого Мстислава у Білгород[4].

Тоді ж Мстислав [Ізяславич] рушив із [города] Володимира на Володимира Андрійовича до [города] Пересопниці. І, прийшовши, став він на [селі] Вибучі, і почав слати [послів] до Володимира, велячи йому одступити од Ростислава. Володимир, однак, не відступив од хресного цілування Ростиславу, а всіляко держався Ростислава усім серцем. Мстислав тоді вернувся назад у Володимир.

У тім же році цілували Ольговичі хреста Ростиславу — Святослав Ольгович і Всеволодовичі оба, [Святослав і Ярослав].

У тім же році вигнав Андрій [Юрійович] єпископа Леона із Суздаля, і братів своїх погнав, Мстислава і Василька, і двох Ростиславичів, [Мстислава та Ярополка][5], синівців своїх, [і] мужів отця свого найзнатніших. А се він учинив, хотячи самовладцем бути усій Суздальській землі. Проте Леона, єпископа, він вернув назад, покаявшись за цей гріх, але в Ростов, а в Суздалі він не дав йому си-
371 ді|ти. Та держав він його чотири місяці в єпископії.

[Бо] став [Андрій] просити в нього [дозволу] од Воскресіння Христового до Всіх святих їсти м'ясо в середу і в п'ятницю, а єпископ дозволив йому в одну великодню неділю їсти м'ясо і в середу і в п'ятницю, а в інші [ці дні] строго додержувати [посту][6]. І він через цю причину погнав його *із* своєї землі, і прийшов [Леон] *у* Чернігів до Святослава Ольговича, а Святослав, утішивши гарно, одпустив [його] в Київ до Ростислава.

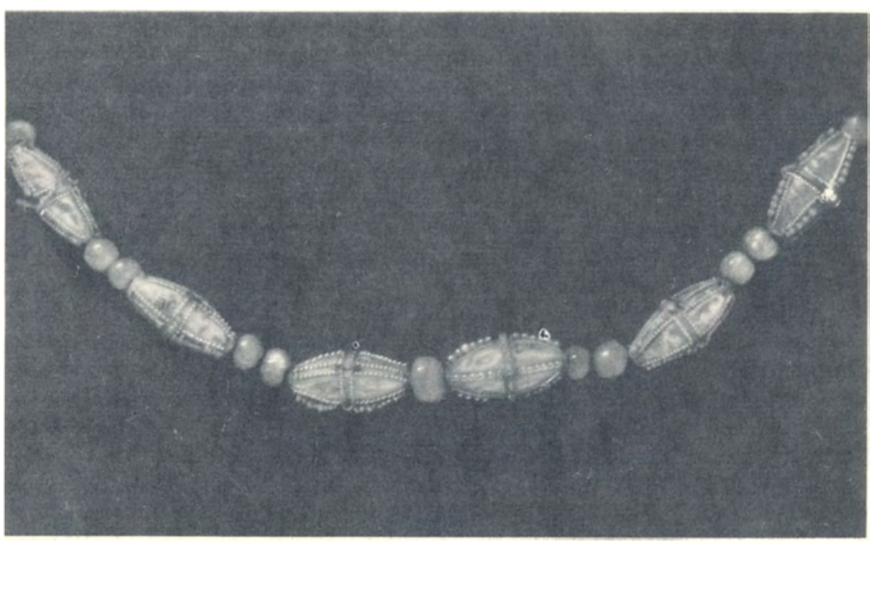
[У] тім же році вчинив мир Ростислав з Юрієм з Ярославичем.

У тім же році прийшли половці многі до [города] Юр'єва. І взяли вони багато веж [чорних клобуків] по [ріці] Роту, і [торчина] Воїбора [Негечевича] убили, який був Ізяслава [Давидовича] убив. Чорні ж клобуки, зібравшись усі, поїхали вслід за ними і настигли їх на [ріці] Росі. І багато вони побили їх, і здобич усю одібрали од них, і самих захопили більше п'ятисот. Захопили вони також і двох княжичів Сатмазовичів, *і* інших княжичів.

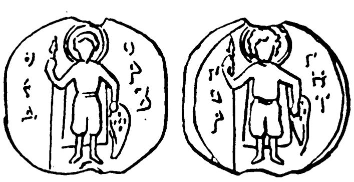
[4] Торчський і Білгород були волостями Мстислава Ізяславича.

[5] За актовими печатями, хрестильне ім'я Мстислава Ростиславича було Іван (Іоанн), а Ярополка Ростиславича — Федір.

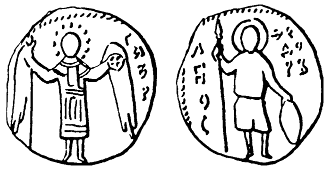
[6] Андрій просив дозволу їсти м'ясо від Великодня до неділі Всіх святих у середу і п'ятницю тоді, коли на ці пісні дні припадали свята; Леон частково порушив церковне правило; за ним дозволяється їсти м'ясо по середах і п'ятницях у великодній тиждень і в тиждень від Трійці до Всіх святих.

386. Намисто. Золото, самоцвіти, жемчуг, скань. XII ст.

387. Печать Мстислава-Федора Юрійовича.

388. Печать Ярослава-Гаврила Мстиславича.

[У] тім же році Рюрик [Ростиславич], і Святополк Юрійович туровський, і Святослав Всеволодович із братом Ярославом, і з Олегом Святославичем, і з Володимировичем [Святославом], і з кривськими князями пішли до [города] Слуцька на Володимира на Мстиславича. Володимир же, побачивши силу їх, дав їм мир і Слуцьк одступив їм, а сам пішов *у* Київ до брата Ростислава. Ростислав тоді дав йому Треполь *і* інші чотири городи придав йому до Треполя.

[У] тім же році пішли два Юрійовичі, Мстислав і Василько, з матір'ю [7] до Цесарограда і Всеволода молодого, третього брата, узяли з собою. І дав цесар [грецький Мануїл Комнин] Василькові на Дунаї чотири городи [8], а Мстиславу [9] дав волость Аскалонію.

1162/3

389. Печать митрополита Іоанна IV (?).

У РІК 6671[1163]. Учинив Ростислав мир із Мстиславом [Ізяславичем]. Він вернув усі городи Мстиславу, Торчський і Білгород, а за Треполь дав йому Канів.

[У] тім же році привів Ростислав із Половців Белуківну, князя половецького [Белука] дочку, за сина свого за Рюрика.

Того ж року він і мир уладнав із половцями. |

Червень 1162 372 Тоді ж і Феодор, митрополит, преставився, бувши [рік і] [1] | десять місяців у митрополії.

[У] тім же році пустошили ляхи навколо [города] Червена.

1163/4

У РІК 6672[1164]. Прийшов митрополит Іоанн в Русь. І не хотів його Ростислав прийняти, тому що одрядив був Ростислав [боярина] Гюряту Семковича до цесаря [грецького Мануїла Комнина], намагаючись настановити Клима [Смолятича] на митрополію. А повернувся Гюрята назад із [города] Олешшя з митрополитом [Іоанном] і з цесаревим послом.

390. Оксамит. Реконструкція.

І прислав цесар дари многі Ростиславу — оксамити, і паволоки, і всяке узороччя різноманітне. При цім посол цесарів говорив Ростиславу: «Мовить тобі цесар: «Якщо приймеш ти прихильно благословення од святої Софії [1], ⟨*буде тобі митрополит Іоанн». Великий же князь сказав до цесаревих послів: «Я сього митрополита задля честі і приязні цесаревої і патріархової* [2] *прийму, але надалі, якщо патріарх без призволення нашого всупереч правилам святих апостолів поставить митрополита, ми не приймемо* [його], *а будуть вибирати єпископи». І тоді ввів він митрополита з честю в Київ, а послів одпустив до цесаря з дарами і з приязню великою.*

Того ж року розболівся тяжко Святослав Ольгович чернігівський. Олег же, син його, був тоді в Курську. І прислав до нього отець [гінця], *щоб він приїхав до нього уборзі*⟩. І одказала дружина Олегові [Святославичу]: «Княже! Не барись, їдь уборзі, бо Всеволодович [3] недобре жив із отцем твоїм і з тобою. Ачей, він замислить що лихе!» І Олег спішно поїхав *до* Чернігова, та не застав отця

17.11 1164 живого, бо таїли смерть його три дні, до приїзду Олега.

391. Паволока. Реконструкція.

Учинила ж се княгиня [Катерина], порадившися з єпископом [4] і з мужами князя свого з найзнатнішими. І цілували вони [ікону] святого Спаса на тім, щоб не посилати [вість] до [Святослава] Всеволодовича *в* Новгород-[Сіверський]. Першим цілував святого

---

[7] Це підтвердження того, що друга жона Юрія Володимировича була грекинею; його тісні зв'язки з Візантією відомі. Оскільки ж Мануїл I Комнин так щедро наділив обох дорослих синів другої жони Юрія, то задовільно пояснити це можна лише тим, що вона була, очевидно, сестрою Мануїла, дочкою Іоанна II Комнина.

[8] В Іп. хибно «горы», у Хл. «городы».

[9] За Лавр., відомий лише один син Мстислава (за актовими печатями — Федора) — Ярослав, який, теж за актовими печатями, мав хрестильне ім'я Гаврило; за Новг. I, він мав прозвище Красний.

1163

[1] Слова в дужках [рік і] додаємо тому, що Феодор прибув до Києва в серпні 1160 р., і ці десять місяців мали б минути у червні 1161, а не 1162 р.

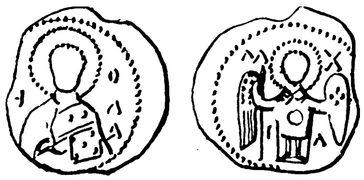
1164

[1] Далі в усіх списках літописів прогалина, але текст зберігся у Татіщева, звідки його й подаємо в перекладі.

[2] Патріархом константинопольським був тоді Лука Хрисоверг.

[3] Святослав Всеволодович.

[4] В Іп. «и съ пискупомъ»; потім виправлено на «и съ епискупомъ».

392. Печать Святослава-Миколая Ольговича.

393. Печать єпископа галицького Кузьми.

Спаса єпископ Антоній, а потім дружина цілувала. І сказав Юрій [Іванович], тисяцький: «Не гоже було нам дати єпископові цілувати святого Спаса, тому що він є священнослужитель, і не слід нам запідозрювати його, бо він князів своїх любив». І сказав єпископ: «Я задля того присягаю перед вами: хай бог мені [свідком] буде і та, яка його родила, що не послати мені до Всеволодовича аніяким чином, ні обману [не] вчинити. І вам також, синове, я мовлю: не погибніть душею і [не] будьте зрадниками, як Іуда».

Та се він говорив їм, обман таячи в собі, бо був він родом гречин. Отож він спершу цілував святого Спаса, і він же учинив *і* лихий злочин. Бо, написавши грамоту, він послав [гінця] до [Святослава] Всеволодовича, кажучи так: «Стрий тобі помер, а по Олега ж посла-
373 ли. Але ж дружина по городах далеко, а княгиня сидить у безпорадності з дітьми, і добрá безліч у неї. Поїдь-но вборзі. Олег же іще не в'їхав, і ти по своїй волі урядишся з ним».

Святослав тоді спішно прочитав грамоту і послав сина свого [Володимира?] в [город] Гомій, а посадників розіслав по [інших] городах. Сам же він хотів поїхати [до] Чернігова, *та* почув, що Олег уже в Чернігові. І почали вони оба слати між собою [послів], ладячись про волості, і Олег, поступившись своїм, уладився [так]: Святославу він уступив Чернігів, а собі взяв Новгород-[Сіверський]. І послав Олег із хрестом [боярина] Івана Радославича, і цілував Святослав хреста Олегові, що він додержить [слова],— і не додержав. Сказав бо був Всеволодович, хреста цілуючи: «А братів я обох тобі наділю, Ігоря і Всеволода»,— і тим обом він не додержав [слова].

15.II 1164
Понеділок 17.II 1164

Преставився ж Святослав [5] місяця лютого в п'ятнадцятий день, а в сімнадцятий покладений був у гроб, у понеділок.

[5] За Уставом Святослава Ольговича про церковну десятину 1137 р., його хрестильне ім'я було Миколай (Никола), а в ченцях (за Любецьким синодиком) — Гавриїл.

Зима 1163/4

У той же рік була повінь велика в [городі] Галичі. За божим допустом од сильного дощу в один день і в ніч із Дністра несподівано пішла велика вода на оболонь, і дійшла аж до Бикового болота, і потопила більше трьохсот чоловіка, що пішли були з сіллю із [города] Удеча. І багатьох людей знімали з дерев, і вози, що їх вода була повикидала, а багато інших потопилося. І хліб у них був сильно дорогий на ту зиму.

28.X 1165

У той же рік преставився благовірний князь христолюбивий Ізяслав, син великого князя Андрія [Юрійовича]. І плакав по ньому князь Андрій, отець, і брат його, [Ізяслава], Мстислав. І тоді положили його у церкві святої Богородиці *в* [городі] Володимирі-[Суздальському] з плачем великим місяця жовтня у двадцять і восьмий день.

1164/5

У РІК 6673[1165]. Прибіг із Цесарограда братан цесарів кир Андроник [1] до Ярослава [Володимировича] в Галич. І прийняв його Ярослав із великою приязню, і дав йому Ярослав декілька городів для піддержки. Але потім прислав цесар [грецький Мануїл Комнин] двох митрополитів, кличучи його до себе, і Ярослав одпустив [Анд-
374 роника] до нього з великою честю, приставивши до нього, [Андроника], єпископа свого Кузьму і двох мужів своїх найзнатніших.

29.VI 1164

[У] тім же році одведена була Ростиславна Огафія за Олега за Святославича місяця червня у двадцять і дев'ятий день [2].

[У] тім же році Давид Ростиславич сів *у* Вітебську, а Романові [Михайловичу], Вячеславовому внуку, дав Ростислав [Мстиславич городи] Василів і Красний.

[У] тім же році Василько Ярополкович [3] побив половців на [ріці] Росі [4]. Багато ж їх він руками захопив, і збагатилася дружина його оружжям і кіньми, а сам він багато викупу взяв за них.

1165

[1] Андроник I Комнин, син Ісаака, внук Олексія I Комнина, двоюрідний брат (а не братан) тодішнього візантійського імператора Мануїла I Комнина, був двоюрідним братом також Ярослава Володимировича Осмомисла: дочку Володаря Ростиславича, сестру Володимира Володаревича, тітку Ярослава Ірину у свій час видали за Ісаака (див. прим. 1 до 1104 р.). Андроник претендував на візантійський трон, і Мануїл кинув його до тюрми, звідки він утік і подався до свого родича в Галич. Мануїлові це було небезпечно, бо Андроник нібито збирався піти на нього війною, і тому імператор замирився зі своїм двоюрідним братом.

[2] Тобто на свято Петра і Павла.

[3] Василько Ярополкович, син першої (невідомої на ім'я) жони Ярополка Ізяславича, був одружений (за польськими даними) з невідомою на ім'я дочкою великого князя польського Болеслава Кучерявого від другого шлюбу.

[4] В Іп. і Хл. хибно «на Руси»; у Воскр. «на Рси»; у Єрмол. «на Роси».

1165/6
28.III 1165

У РІК 6674[1166]. Поставив Ростислав [1] князь єпископом у Новгород Великий Іллю; той бо Ілля родом був новгородець.

[У] тім же році одвели дочку Святослава Ольговича за Ярополка за Ізяславича.

[У] тім же році преставився благовірний князь христолюбивий Ярослав, син великого князя Юрія [Володимировича]. І плакав по ньому брат Андрій, і положив [його] в церкві святої Богородиці *в* [городі] Володимирі-[Суздальському] місяця квітня у дванадцятий [день].

12.IV 1166

Преставилася княгиня [Катерина, удова] Святослава Ольговича.

1166/7

У РІК 6675[1167]. Помер Святослав Володимирович у [городі] Вщижі, онук Давидів.

[У] тім же році зняв війну Святослав Всеволодович з Олегом [Святославичем] із-за [волості] Володимировича [Святослава]. Олег бо просив справедливого наділу *її*, але Святослав йому [його] не надав, а дав брату своєму [Ярославу] ліпшу волость, а сина [Олега?] посадив у Вщижі. І Ростислав, подбавши про справедливість, оскільки Святослав зобиджає Олега, став через це помагати Олегові. Багато ж посилав Ростислав [послів] до Святослава, велячи йому по-справедливому наділити Олега і добра їм бажаючи, але Святослав не послухав його.

Олег тоді поїхав до [города] Стародуба, бо стародубці прислали були [послів] до Олега. *Та* [його] упередила підмога Ярославова, [увійшовши] в город, і городянам не можна було свій намір сповнити. І Олег, вернувшись назад у гніві, багато [людей] взяв у полон.

375 Святослав тоді послав брата свого Ярослава з половцями до Новгорода-[Сіверського], і вони, дійшовши [до] *ріки* Молочної, вернулися там *назад*, на віддалі п'ятнадцяти верст од города. Олег же був у той час вельми нездоров, так що не міг він навіть на коня всісти. І Ростислав, довідавшись, що Олег вельми слабує, став слати [послів] до Олега, велячи йому миритися. Отож Олег послухав його, уладнав мир із братом, і Святослав дав Олегові чотири городи, і вони обидва хреста цілували.

Коли ж довідались половці, що князі не в приязні живуть, [то], пішовши в пороги, стали вони шкодити гречникам [1]. І послав Ростислав [воєводу] Володислава [Воротиславича], ляха, з воями, і вони провели гречників [крізь небезпеку].

[У] тім же році родився Олегові [Святославичу] син, і нарекли йому ім'я в хрещенні Борис, а мирське — Святослав.

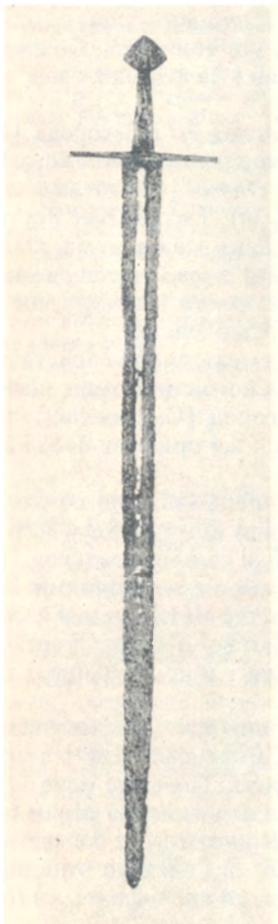
[У] тім же році пішов Володар Глібович раттю до Полоцька, а Василькович Всеслав рушив супроти нього з полочанами. Володар тоді, довідавшись, що йдуть супроти нього, не дав йому з'єднатися [з військом Давида Ростиславича], і вдарив на них зненацька, і багато їх побив, а інших руками взяли. Всеслав при цім утік до [города] Вітебська, а Володар увійшов у Полоцьк і цілував хреста з полочанами.

І рушив він *до* Вітебська на Давида [Ростиславича] і на Всеслава, і, прийшовши, став на ріці [Двіні], і почали вони битися через ріку [2]. Давид же не дав йому бою через те, що *ждали* вони [зі Всеславом] брата свого Романа [Ростиславича] зі смольнянами. І тут дивне вдіялось: ополуночі був грім сильний, наче вої перебрідали через ріку, і страх напав на військо Володареве, і сказала дружина Володареві: «Чого ти стоїш, княже, не їдеш звідси? Адже ж се Роман перебрідає, а звідси — Давид». І побіг Володар од Вітебська [3].

А назавтра Давид, побачивши, що Володар утік, послав [військо] вслід за ними. Та вони не настигли їх, тільки тих, що по лісу блукали, багато захопили. А Всеслава [Давид] послав *до* Полоцька.

[У] тім же році взяв Ярослав [Володимирович], галицький князь, за сина свого за Володимира дочку Святослава [4] Всеволодовича Болеславу. |

376 [У] тім же році привів Ярослав [5] Ізяславич, із Турова взявши за сина Всеволода, дочку Юрія Ярославича Малфрідь.

394. **Меч з околиць Удеча. XII ст.**

1166

[1] В Іп. і Хл. помилково «Ярославъ»; у Воскр. «Ростиславъ»; за Новг. І, Іллю поставив єпископом у Новгород митрополит Іоанн «при князи русьстѣмь Ростиславѣ мѣсяця марта въ 28, на вьрьбницю», а прибув він до Новгорода 11 травня 1165 р.

1167

[1] Руським купцям, що торгували з Греками.

[2] Тобто перестрілювалися, не переходячи до бою врукопаш.

[3] Треба думати, що побіг до города Городця на ріці Березині (див. 1162 р.). Більше Володар Глібович не згадується; у Лавр. під 1186 р. виступає його син Василько, князь логожський, а Татіщев під 1182 р. говорить про другого сина його ⟨Володимира⟩; князя мінського.

[4] В Іп. «Славлю» хибно виправлено на «Всеславлю», у Хл. «Святославлю».

[5] В Іп. і Хл. хибно «Ярославичь»; у Воскр. «Ярославъ».

[У] тім же році померла Андріївна за Олегом за Святославичем [6].

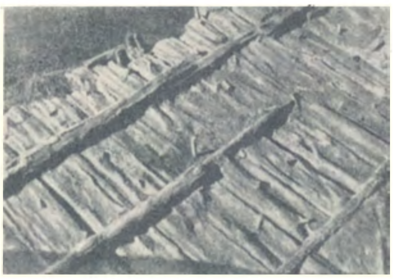
[У] тім же році бився Олег Святославич із [ханом] Боняком [7] і переміг Олег половців.

У тім же році схопили половці [воєводу київського] Шварна за Переяславлем, а дружину його перебили. І взяли вони за нього викупу безліч.

1166/7

У РІК 6676 [1168] [1]. Послав Ростислав [послів] до братів своїх і до синівців своїх, велячи їм усім зібратися в себе з усіма військами своїми. І прийшов Мстислав [Ізяславич] із Володимира, Ярослав, брат його, із Луцька, Ярополк, [другий брат], із Бужська, Володимир Андрійович, Володимир Мстиславич, *Ярослав Всеволодович* [2], Гліб Юрійович, Рюрик, Давид, Мстислав — *діти Ростиславові* [2], Гліб [Всеволодович] городенський, Іван *Юрійович* [3], *онук Ярослава Святополковича* [2], і галицька поміч. І стояли вони коло Канева довгий час, допоки пройшли [валки] Гречника і Залозника, і звідти вернулися вони до себе.

Лютий 1167

395. Мостова у Новгороді.

Того ж року наприкінці пішов Ростислав *до* Новгорода [Великого], бо недобре жили новгородці зі Святославом, сином його. І прибув він *до* [города] Чичерська до зятя Олега [Святославича], бо тут ждав був його Олег із жоною [Огафією]. І взяв Олег Ростислава на обід, і була радість велика у той день межи ними. Олег же многі дари дав Ростиславу, і дочка [Огафія] дала йому дари многі. А на другий день позвав Ростислав до себе Олега і дочку і, ще більшими дарами наділивши всіх, пішов до Смоленська.

І почали його зустрічати ліпші мужі смольняни за триста верст, а потім зустріли його внуки, а тоді зустрів його син Роман, і єпископ Мануїл, і [боярин] Внізд, і мало не весь город [Смоленськ] вийшов назустріч йому. І так вельми обрадувалися всі приходу його і безліч дарів дали йому.

А звідти [він рушив] у [город] Торопець і відтіля послав [гін-
377 ця] *до* сина Святослава *в* Новгород, велячи йому виїхати назустріч собі на [город] Луки, бо вже Ростислав був вельми нездоров.

І зустрівся він тут, на Луках, із сином і з новгородцями. І цілували новгородці хреста Ростиславу на тім, що мати їм сина його собі князем, а іншого князя не шукати, аж поки вони з ним смертю [не] розлучаться. І много дарів узяв він у сина і в новгородців, і звідти вернувся *до* Смоленська.

Рогнідь же, сестра його, бачивши, що брат вельми знемагає, стала благати його, велячи йому лягти *у* Смоленську в його власному домі. Але він сказав їй: «Не можу я тут лягти. Повезіте мене *до* Києва. Якщо мене бог візьме в путі, то покладіте мене, за отчим благословенням, у [церкві] святого Феодора. Якщо *ж* мені бог одпустить недугу сю молитвами пречистої його матері і святого отця нашого Феодосія, Печерського монастиря *ігумена, то пострижусь я в Печерському монастирі»*.

А коли відходив він із життя сього, короткочасного і минущого, [то] говорив він Симеонові, попові [4], отцю своєму духовному: «Тобі дати одвіт перед богом за те, що удержав ти мене од постригу». Бо мовив Ростислав часто цю річ ігуменові печерському Полікарпу: «Тоді, ігумене, я *взяв думку* про постриг, коли ото прийшла мені вість із Чернігова про смерть Святослава Ольговича». Говорив же і таке він завше ігумену: «Постав мені, ігумене, келію добру. Боюсь я несподіваної смерті. Хай що ото мені бог уготовить і ваша молитва».

Установив же він був і таке добродіяння: у великий піст, у кожну суботу і в неділю, він саджав на обіді в себе дванадцять ченців, тринадцятий ігумен Полікарп, і тоді їх нагодує, а голодними не одпускав. Сам же він кожної неділі причащання приймав, сльозами омиваючи лице своє, і зітханням частим смиряючи себе, і стогін із серця свого добуваючи. Усі, хто бачив його, як він у такому смиренні стояв, також не могли вдержатися од сліз. А коли кінчався увесь
378 піст, то тоді він угощав усю братію, а в Лазареву суботу [5] призи-

[6] Тут ідеться про смерть невідомої на ім'я дочки Андрія Юрійовича, першої жони Олега (за Любецьким синодиком — Феодосія?) Святославича-Михайловича; далі під 1176 р. як шурин Олега діє невідомий на ім'я син Юрія Ростиславича (від невідомої жони), князя рязанського, отже, дочка цього Юрія (за Любецьким синодиком, вона, можна думати, мала ім'я Єфросинії?) була другою жоною Олега Святославича. В наступному реченні говориться про іншого Олега — Олега Святославича-Миколайовича, старшого брата Ігоря Святославича (героя «Слова о полку Ігоревім»).

[7] Оскільки Боняк виступає в літопису як воєначальник уже в 1096 р., то в 1167 р. йому, виходить, було щонайменше 90 літ (можливо, це був інший Боняк?).

1168

[1] Події, внесені до літопису під цим роком, стосуються в основному попереднього, 1166/7 р. Пересунено на рік уперед і наступні дати: 6677 (треба 6676 ультраберезневий, або 6675 березневий рік), 6678, 6679, 6680.

[2] Додано з Воскр.

[3] В Іп. і Хл. хибно «Иванъ Ярославичь. сынъ».

[4] В Іп. «Семьюнови и попови», у Хл. «Семіонови попови»,— ідеться про одну особу, а не про дві.

[5] Див. прим. 3 до 1074 р.

вав [6] усіх печерян і по всіх монастирях кликав, а в інші дні, у середу і в п'ятницю, підтримував братію печерську.

Велику любов він мав до [церкви] святої Богородиці і до святого отця Феодосія. І так він говорив із Полікарпом повсякдень: «Хотів би я звільнитися од короткочасного і суєтного світу сього і [од] минущого і многотривожного життя сього, про що я *і* раніш нагадував тобі». Але він, [Полікарп], йому так говорив: «Вам бог так велів жити: правду діяти на сім світі, по правді суд судити і в хресному цілуванні вам стояти». Ростислав же йому так казав: «Отче! Княжіння і світ не можуть без гріха бути, а я вже прожив немало на світі сьому. Тож хотів би я ревно наслідувати [праведників]. Адже і всі правовірнії цесарі постраждали і дістали нагороду од господа бога свойого, адже і святії мученики кров свою пролили [і] дістали вінці нетлінниї, адже і святії отці, виснаживши тіло своє постом і вузькою і тісною путтю ходивши, дістали царство небеснеє, адже і самого правовірного цесаря Костянтина [7] слухав я, котрий говорив: «Коли б я відав, що такий достойний сан чернечий, що він восходить з ангелами до престолу господнього без перепони,— зняв би я вінець і багряницю». І коли він отак розмовляв з Полікарпом, ігуменом, то сказав йому ігумен: «Якщо ти сього бажаєш, княже, то воля божая нехай буде». Ростислав же, почувши [це] од ігумена, вложив [його слова] в серці своїм, сказавши йому: «Пережду я іще деякий час. Єсть у мене невеликі діла». І він, [ігумен], отак побесідувавши з ним і благословивши його, одпустив його. Та ми до попереднього повернемось.

І рушили вони з ним із Смоленська,— а він уже вельми знемагав,— і коли він був у селі в Рогнідіному, [у волості] в Зарубі, то став він мовити Іванкові Фроловичу, покладникові [8] своєму, і [боярину] Борисові Захаровичу: «Призовіте мені сюди Симеона-попа,
379 нехай одправить молитву». А сам, звівши руки свої, став він молитву діяти, дивлячись на ікону святої богородиці: «Пречистая богородице! Ти вища єси од ангелів, архангелів *і* од усього сущого найсвятішая! Помічнице зобиджених, надіє обезнадієних, сиротам заступнице, убогим кормилице, печальним утіхо, грішним спасіння, християнам усім підпомога! Милостива ти єси, владичице! Милістю своєю помилуй мене, грішного раба свойого Михайла [9], ризою мене святою захисти і умоли втіленого із тебе бога, укріпи мене силою з неба на невидимих і видимих ворогів! Всемилостивая владичице богородице! Підніми мене із глибини гріховної, і просвіти мені очі сердечнії, і спасіння сподоби мене, грішного раба свойого, яко сила Христа, бога нашого, з отцем і сином і святим духом» [10].

14.III 1167
21.III 1167

І, глянувши на ікону самого творця, став він говорити тихим голосом, сльози ллючи із очей: «Нині одпусти раба свойого, владико, по глаголу твоєму, з миром». І було видіти сльози його, що лежали на щоках його, яко жемчужні зерна. І так, отираючи сльози убрусцем, він почив місяця березня в чотирнадцятий [день], а в двадцять і перший покладений був у гроб у [церкві] святого Феодора [Тірона], в отчому його монастирі, прилучившись до предків своїх. Було ж княжіння його *в* Києві вісім літ без місяця [11].

Зима 1166/7

Тої ж зими ходили Ольговичі на половців, а зима була тоді вельми люта. І взяв Олег [Святославич] вежі Кози [Сотановича], і жону, і дітей, і золото, і срібло, а Ярослав [Всеволодович] Белукові [12] вежі взяв. І, воздавши хвалу богові і пречистій матері його, вернулися вони до себе.

1167/8

У РІК 6677 [1169]. По Ростиславовій смерті почали слати [послів] по Мстислава [Ізяславича] брати Володимир Мстиславич, Рюрик [Ростиславич], Давид [Ростиславич]. *І* кияни од себе [послів] послали, [і] чорні клобуки од себе [послів] послали. Мстислав тоді послав поперед себе [воєводу] Володислава Воротиславича до Василька до Ярополковича, велячи йому сидіти *в* Києві до себе, і тивуна свого послав [1].

380 І стали приятелі Мстиславові розповідати Василькові і Володиславу, що Володимир Мстиславич, і [Володимир] Андрійович, і

396. Печать Ростислава-Михайла Мстиславича.

[6] В Іп. помилково «взимаше», у Хл. «възываше».
[7] Ідеться про візантійського імператора й письменника Костянтина (Константина) Порфірогенета (Багрянородного); з тексту виходить, що хтось читав Ростиславові його твори.
[8] *Покладник* може означати: спальник — людина, що дбала про стан княжих покоїв; скарбник; улюбленець.
[9] Ростислав мав хрестильне ім'я Михайло.
[10] Молитва із молебного канону богородиці, який співають в усякій душевній скорботі; скорочена і пристосована до особи Ростислава.
[11] Ростислав почав самовладно князювати в Києві 12 квітня 1159 р. (короткочасне князювання Ізяслава Давидовича в 1161 р. не береться до уваги). У Татіщева Ростислав Мстиславич має таку характеристику: ⟨«Сей князь на зріст був середній, лице широке і борода кругла, широка. Дбав про церкву святу і ледве чи коли проминув співи, чин святительський шанував і багато милостині священикам, удовицям і вбогим давав. Про воїнство і суди не дбав, через що в ратях мало щастя мав, а в судах тивуни його поборами збагатились, і був од них убогим утиск»⟩.
[12] В Іп. і Хл. «Беглюковы»; але далі йдеться про Белуківну, його дочку.

1169

[1] За Лавр., після смерті Ростислава Мстиславича у Києві днів із п'ятдесят сидів його брат Володимир Мстиславич «мачушич», бо «выгна Мстиславъ Володимера Мстиславича ис Кыева, и иде в Половци Володимеръ; а сам сѣде в Кыевѣ». Отже, Василько Ярополкович і тивун Мстислава Ізяславича захопити Київ одразу після смерті Ростислава не змогли,— це видно з подальшої розповіді. Володимир Мстиславич, судячи з ситуації, сів на київський стіл близько 20 березня 1167 р. Оскільки ж 11 травня, як це теж видно з тексту, Володимир пішов уже з Треполя, то Київ він залишив десь 9 чи 10 травня, куди вже прийшов у цей день Ярополк Ізяславич.

Ярослав, Мстиславів брат, і Рюрик, і Давид цілували хреста, що взяти їм волость у Мстислава своєю волею: Володимиру [Мстиславичу] до своєї волості [додати город] Торчський з усім Пороссям, [Володимиру] Андрійовичу [взяти город] Берестій, Ярославу [Ізяславичу] — [город] Володимир. І Василько, узнавши намір їх, послав [посла] до Мстислава *у* Володимир, сповіщаючи його про всі переговори їхні. Мстислав тоді послав [послів] до своїх спільників — до Ярослава [Володимировича] в Галич, і до ляхів, і до двох Всеволодковичів, [Мстислава та Бориса], даючи їм знати про силу братів.

І зібрався Мстислав [Ізяславич] з ляхами *і* з Ярославом [Володимировичем] галицьким, і пішов Мстислав *до* Києва на стіл. І п'ять галицьких полків дав йому Ярослав, і Мстислав *та Борис* Всеволодковичі теж [пішли] з ним. І прийшов він до [города] Микулина, і прибули туди *до* нього берендичі всі, і торки, і печеніги, і весь чорний клобук. І, водивши їх до присяги, він послав поперед себе брата свого [Ярополка] з берендичами, а сам рушив услід за ним.

Ранок 11.V 1167

І в той час Володимир Мстиславич пішов із Треполя [1] *до* Вишгорода з жоною і з дітьми. У той же день [і вдова] Мстиславова [Любава], мати його, [Володимира], пішла *до* Вишгорода. Ярополк же з берендичами настигли Володимира на [ріці] Желяні коло [села] Доброго Дуба, та не дали берендичі стрілятися з ними, [військами Володимира], бо берендичі хитрували. І так їхали берендичі за ними до Всеволодового монастиря [2], і звідти вернувся Ярополк *назад* у город.

День 11.V 1167

Ранок 12.V 1167

Мстислав же, виладнавши полки свої, назавтра рушив услід за ним, [Ярополком], *до* Києва Василівською дорогою та до Олегової [могили] і в Київ увійшов. Тут вийшли кияни всі. І, урядившись із браттям, і з дружиною, і з киянами, в той день він пішов до Вишгоро-

День 12.V 1167

[2] Кирилівського монастиря, збудованого на честь Всеволода-Кирила Ольговича його жоною Марією Мстиславівною.

397. Церква Кирила Кирилівського монастиря в Києві. Серед. XII ст. Сучасний вигляд.

398. Боротьба Геракла з левом. Шиферний рельєф із Києво-Печерського монастиря.

да, а берендичів пустив у напад. І на оболоні од Дніпра запалили вони двір тисяцького [вишгородського] Давида Радила, а інших
381 дворів сім згоріло.

Мстислав же, прийшовши | [до Вишгорода], став по горі од бору, а піших воїв поставив по валу. Берендичі тоді вбили Володимирового мужа, убили також і ті ліпших берендичів. День же тоді був п'ятниця. А назавтра ж, у суботу, стали вони битися, їздячи до города і з города виходячи. Билися вони кріпко, а тоді стали рядитися про волость, шлючи [послів] межи собою,— Рюрик, і Давид, і Володимир зі Мстиславом, і, уладившись щодо волості, цілували вони хреста. А Мстислав у понеділок увійшов у Київ.

П'ятниця 12.V 1167
Субота 13.V 1167
Понеділок 15.V 1167

Початок княжіння в Києві Мстислава, сина Ізяславового

15.V 1167

Увійшов Мстислав у город місяця травня в п'ятнадцятий [3] день і сів на столі Ростиславовім [4], і отця свойого, і предків своїх.

І став Володимир Мстиславич замишляти на Мстислава. А там, [у Треполі], був у той час муж Давидів, Василь Настасич. І, приїхавши [до Вишгорода], він розповів [про це] князю своєму, а Давид [Ростиславич] дав знати брату Мстиславу. Володимир же, довідавшись, що Мстислава повідомлено про його замір, приїхав виправдовуватися.

І приїхав Мстислав у Печерський монастир, а за ним Володимир приїхав. І повелів йому [Мстислав] зсісти [з коня] коло економової келії, а сам ізсів коло ігуменової келії. І, пославши до нього [посла], Мстислав сказав: «Брате! Задля чого ти єси приїхав? Я ж по тебе не посилав?» І прислав Володимир дячка Імормижа, [і] сказав: «Брате! Чув я, що наговорили на мене злії люди». [І] сказав Мстислав: «Розповів мені брат Давид». І послали вони [послів] до Давида у Вишгород. І прислав Давид Василя [Настасича] на тяжбу, і приставив до нього [Давида] Радила, тисяцького, і [боярина] Василя Волковича.

І знову, переждавши три дні, *Мстислав* приїхав туди ж, у Печерський монастир. *І прибули туди Давидові мужі* [5], і Володимир прислав мужів своїх: [тисяцького] Рагуйла [Добринича] *і* [боярина] Михаля. І стали вони сперечатися з Василем, і вийшов свідок у захист Василя, [боярин?] Давид Боринич. Мстислав тоді облишив це на волю божу і сказав Володимиру: «Брате! Ти хреста єси цілу-
382 вав, і тобі ще навіть | і уста не обсохли! А се ж єсть отців наших і дідів наших присяга, і хто [її] переступить — нехай бог йому буде суддя. А нині, оскільки ти на мене не замишляв єси і не шукаєш мені лиха, цілуй мені хреста». *І Володимир сказав: «Я радо, брате, цілую.*

[3] В Іп. і Хл. помилково «въ 19 день».

[4] В Іп. і Хл. «Ярославли», але ясно, що тут ідеться про недавно померлого Ростислава Мстиславича.

[5] Додано з Воскр.

399. Кибела на колісниці. Шиферний рельєф із Києво-Печерського монастиря.

А то все на мене лжа». І цілував він хреста, і Мстислав одпустив його в [город] Котельницю.

У тім же році переступив хреста Володимир Мстиславич. Почали слати до нього [послів половці] Чагровичі,— Чекман, і брат його Тошман, і [брат] Моначюк,— *мовлячи: «Ми тобі сприятимем!»* [5]. І Володимир, рад бувши заміру їх, послав [послів] до [тисяцького свого] Рагуйла Добринича, і до [боярина] Михаля, і до [боярина] Завида, повідомляючи їх про свій задум. І сказала йому дружина його: «Адже ти сам, княже, замислив єси. Тому ми не їдем за тобою. Ми сього не відали». Володимир тоді сказав, глянувши на отроків: «Хай се будуть мої бояри».

І поїхав він до берендичів, і зустрівся з берендичами нижче [города] Ростовця. І побачили вони, що він один їздить, і сказали йому: «Ти нам так говорив: «Браття всі зо мною є». А де є Андрійович Володимир, і Ярослав, і Давид? А ось ти їздиш один, і без мужів своїх, а нас обманувши? Та нам лучче в чужу голову [вдарити], аніж у свою». І стали вони в нього пускати стріли, і вдарили князя двома стрілами. І сказав князь: «Не дай бог поганому коли-небудь йняти віри. А я вже загинув і душею, і життям». І побіг він, і тоді побили вони отроків навколо нього. А сам він утік до [города] Дорогобужа. Туди ж і жона його втекла була раніш од нього.

Але Андрійович [Володимир] підняв моста на [ріці] Горині і не пустив його до себе [в Дорогобуж]. І він, повернувши на Радимичі, [пішов] до Андрія [Юрійовича] *в* Суздаль. Андрій тим часом послав назустріч йому [гінця] і сказав йому: «Ти іди в Рязань до отчича свойого до Гліба [6], а я тебе наділю».

І пішов він туди, а жону зоставив з двома дітьми, [Святославом і Ростиславом], у [городі] Глухові, в [удови] Всеволодової [Марії] [7].

Мстислав же [Ізяславич] сказав матері Володимировій [Любаві]: «Ти іди в Городок [8], а звідти куди тобі вгодно. Не можу я з тобою жити *в* одному місці, тому що син твій завше чигає на мою голову,
383 а хреста | переступаючи». І пішла вона *в* Чернігів до Всеволодовича [Святослава].

У тім же році стали новгородці віче діяти, потай, по дворах, проти князя свого, проти Святослава Ростиславича [9]. І, приїхавши на [село] Городище, приятелі його стали розповідати: «Княже! Діють люди віче уночі і хотять тебе схопити. Ти подбай-но про себе». Князь тоді, дізнавшись напевне про себе і про них, [новгородців], дав знати дружині своїй. І сказала йому дружина: «Хоча вони тепер тобі хреста цілували всі по смерті отця, але ж вони завше є невірні до всіх князів. Тож подбаймо про себе, а то почнуть про нас люди дбати».

[6] Очевидно, батько Гліба Ростиславича, Ростислав Ярославич, був хрещеним батьком Володимира Мстиславича, і тому Гліба Андрій називає «отчичем» Володимира.

[7] У рідної сестри Володимира Мстиславича, що була за покійним Всеволодом Ольговичем.

[8] У зруйнований Остерський Городок.

[9] В Іп. і Хл. хибно «Ярославича».

1168/9

У РІК 6678[1170]. Вложив бог у серце Мстиславу Ізяславичу добру мисль про Руську землю, бо він їй хотів добра усім серцем. І скликав він братів своїх і став думати з ними, кажучи їм так: «Браття! Поклопочіться про Руськую землю і про свою отчизну і дідизну, бо ведуть [погані] християн кожного року у вежі свої, а з нами присягу приймаючи [і] завше переступаючи. І вже вони в нас і Грецький шлях однімають, і Соляний, і Залозний. Тому гоже було б нам, браття, поклавши надію на божу поміч і на молитву святої богородиці, добути путі отців своїх і дідів своїх, і своєї честі». І вгодна була річ його насамперед богові, і всім братам, і мужам їхнім. І сказали йому брати всі: «Бог тобі, брате, поможи в сьому, оскільки бог вложив тобі таку мисль у серце. А нам дай бог за християни і за Руськую землю голови свої зложити і до мучеників причисленими бути». І послав він *у* Чернігів [послів] до Ольговичів усіх і до Всеволодовичів обох, [Святослава та Ярослава], велячи їм бути всім у нього: бо тоді були Ольговичі у Мстиславовій волі, і всім угоден був намір його, Мстиславів.

1170

І зібравшись усі брати *в* Києві,— Рюрик, і Давид, військо усе,— бо йому самому нездоровилось,— і Всеволодовичі обидва, Свято-
384 слав і Ярослав, Олег Святославич, брат його | Всеволод, Ярослав [Ізяславич] із Луцька, Ярополк [Ізяславич], Мстислав Всеволодкович [1], Святополк Юрійович, Гліб [Юрійович] із Переяславля, брат його Михалко та інших багато,— [і] поклавши надію на божу поміч, і на силу чесного хреста, і на молитву святої богородиці, рушили вони із Києва місяця березня в другий день, у день суботній, [напередодні] середохресної неділі [2].

Субота 2.III 1168

Ярополк Ізяславич, брат Мстиславів, вельми недугував, ідучи в похід [і] не хотячи од братів своїх одстати. І перебував він у [городі] Тумащі, і вельми став знемагати. І настигла вість Мстислава за Каневом: «Брат твій вельми знемагає». І послав Мстислав [гінця] до ігумена Полікарпа і до Даниїла, попа свого, велячи їм їхати до брата Ярополка [і] кажучи їм обом так: «Якщо ото бог візьме брата мойого, то, опрятавши тіло його, одвезіте ж до святого Феодора». А преставився Ярополк, син Ізяславів, місяця березня в сьомий день, у день четверга середохресної неділі. І положили тіло його в [церкві] святого Феодора [Тірона], де й отець його лежить. Та ми до попереднього повернемось.

Четвер 7.III 1168

І йшли князі од Києва дев'ять днів. І була вість половцям од полоняника од Гаврилкового од Ізяславича [3], що йдуть на них князі руські, і вони побігли, лишившись жінок і дітей. Князі ж, довідавшися, що половці побігли, лишившись жінок своїх і возів своїх, поїхали спішно вслід за ними, а Ярослава Всеволодовича зоставили позаду себе коло возів.

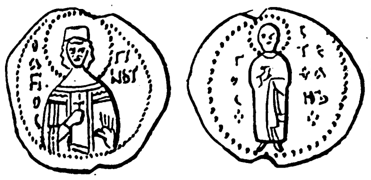
І взяли [князі] вежі їх на Углі-ріці, а другі — по [ріці] Снопороду [4], а самих настигли коло Чорного лісу і тут, притиснувши до лісу, побили їх, а інших руками побрали. Бастії [5] ж та багато інших гонилися вслід за ними навіть за [ріку] Оскол [6], б'ючи їх. І таку вони взяли здобичі силу, що ото всі вої руські збагатилися
385 вдос|таль і колодниками, і полонянками, і дітьми їх, і челяддю, і скотом, і кіньми. Християн же, вибавивши з полону, вони пустили на свободу всіх. Але всі брати пожалілися на Мстислава, бо він, утаївшись од них, послав у напад сідельників [7] своїх і отроків під покровом ночі, потай, і серце їх не було насправді з ним.

Князі тим часом усі, з'їхавшись, оглядали полки свої, які з божою поміччю всі були цілі, бо лише двоє з усіх полків убиті були — [боярин?] Коснятин Васильович, Ярунів брат, і сідельник Ярослава Ізяславича, та [воїн] Коснятин Хотович був захоплений.

І князі, воздавши хвалу всемилостивому богові і силі чесного хреста, вернулись до себе з радістю великою, і були в домах своїх на самий Великдень. І була людям подвійна радість: і воскресіння господнє, і князів своїх повернення з побідою і з радістю.

31.III 1168

А трохи згодом послав Мстислав [послів] по братів своїх. І зібралися всі брати у нього *в* Києві: Ярослав [Ізяславич] із Луцька,

400. Печать Ярополка-Стефана (?) Ізяславича.

[1] За Никон., цей Мстислав начебто був сином Всеволода Мстиславича і помер він нібито в цьому поході, «тогда же на томъ пути». Але в Іп. ідеться про смерть Ярополка Ізяславича (за актовими печатями, його хрестильне ім'я було, можливо, Стефан?); про смерть Мстислава тут нема й натяку, як нема згадки в Никон. про смерть Ярополка. Вважаємо, що в Никон., де ім'я Мстислава як сина Всеволода Мстиславича зустрічається єдиний раз в усій літописній спадщині, трапилась помилка; такого князя не було. Мстислав Всеволодкович — це добре відомий син Всеволодка Давидовича.

[2] Тобто в суботу напередодні третьої неділі (день) великого посту, після якої іде вже четвертий (середохресний) тиждень цього посту (див. ще прим. 3 до 1111 р.).

[3] В Іп. «от кощѣя от Гаврилкова. от Иславича», у Хл. «Изяславича». *Кощій* — хлопець, отрок (зокрема княжий); раб, бранець, полоняник. Як видно, полоняник-половець, що належав якомусь киянинові, очевидно, бояринові Гаврилку Ізяславичу, дав половцям звістку.

[4] У Хл. виправлено на помилкове «Слѣпороду».

[5] *Бастії* — воїни ватажка ковуїв Бастія.

[6] В Іп. «за Въсколь», у Хл. «за Ворскол»; судячи з маршруту походу, під час якого князі дійшли до ріки Угла (Орелі) і Снопороду (Самари), далі вони гнали половців за ріку Оскол (Оскіл), а не назад до ріки Ворскола (Ворсклi).

[7] *Сідельники* — майстри, що робили сідла та іншу збрую.

Володимир Андрійович із Дорогобужа, Рюрик [Ростиславич] із Вручого, Давид [Ростиславич] із Вишгорода і Юрійович Іван із Турова. І став мовити Мстислав братам своїм: «Осе, браття, ми половцям багато зла наробили єсмо. Вежі їх ми захопили єсмо, дітей їхніх ми захопили єсмо, і стада, і скот, але вони все-таки будуть пакостити Гречнику нашому і Залознику. Тож вийшли б ми назустріч гречникам» [8]. І любою була річ [його] усім братам, і сказали йому брати: «Хай так буде. Се єсть нам на честь [9] і всій Руській землі».

І, пішовши, стали вони коло Канева. При цім Гліб [Юрійович] позвав Мстислава на обід до себе і, многі дари давши йому, одпустив його з приязню.

Та спервовіку вселукавий диявол не хоче добра кожному християнину і любові межи братами. Стали [бояри] Бориславичі, Петро [10] і Нестор, говорити лихі речі Давидові [Ростиславичу] на Мсти-
386 слава [Ізяславича], брешучи, бо Мстислав, озлобивши їх, | одіслав
був [їх] од себе з тої причини, що холопи їх обох покрали були коней Мстиславових у стаді і тавра свої наклали, забиваючи [княжі] знаки. Давид тоді, ймучи [їм обом] віри, став розповідати братові Рюрику: «Брате! Приятелі мені кажуть, що Мстислав хоче нас обох схопити». І Рюрик сказав: «Брате! А за що і за яку провину? А хреста чи давно він нам обом цілував?» Сказали ж були [Петро й Нестор] і таке слово Давидові: «Коли вас Мстислав стане звати на обід, то там вас і схоплять, і нас обох слово вам обом справдиться».

401. Половецька чоловіча статуя.

Мстислав же всього того не відав, ні мислі такої не мав у серці своїм, бо він обходився з братами, сповнений істинної любові. І став Мстислав звати на обід Рюрика й Давида, але Рюрик і Давид не поїхали до нього, кажучи йому так: «Якщо ти нам хреста цілуєш, що ти на нас лиха не замислиш, то ми тоді удвох поїдемо до тебе». І Мстислав ужахнувся од [сеї] підозри і дав знати дружині своїй: «Велять мені обидва брати хреста їм цілувати, а я не знаю, в чім моя вина?» І сказала йому дружина його: «Княже! Необдумано тобі велять оба брати хреста цілувати. Хіба ж [се не] будуть лихії люди, які, завидуючи твоїй любові, що ти її маєш до братів, вложать лихе слово? Бо лиха людина — гірша біса. Того й біс не замислить, що лиха людина замислить. А ти в усім прав *єси* перед богом і перед людьми. Тобі без нас сього не можна було замислити, ані вчинити, а ми всі знаємо твою істинну любов до всіх братів. Пошлино до них і скажи їм: «Я хреста цілую вам обом, що лиха я на вас не замислив, а ви мені видайте, хто нас пересварює». І послав Мстислав [посла] до Давида з тою мовою, і сказав Давид: «А хто мені знову скаже, якщо сих я видам?» Мстислав тоді, поклавшись на божу правду і на силу чесного хреста, цілував їм обом хреста, і вони
387 йому хреста цілували. Але | серце їх не було насправді із ним.

У той же час Володимир Андрійович став припрошувати волості у Мстислава, а Мстислав, зрозумівши, що він підступно в нього просить волості, сказав: «Брате Володимире! Чи давно ти єси хреста мені цілував і волость узяв єси в мене?» Він тоді, розгнівавшись, пішов до Дорогобужа.

У той же час Андрій Юрійович перебував у Суздалі, князюючи, і не мав він приязні до Мстислава.

Неділя 14.IV 1168 [11]

У тім же році прислали новгородці [послів] до Мстислава, прохаючи сина в нього, і він дав їм Романа.

І постала ще більша ворожнеча у братів проти Мстислава, і почали всі брати входити у зносини-переговори проти Мстислава, а тоді хрестом заприсягнулися брати.

Зима 1168/9

Тої ж зими послав Андрій [Юрійович] сина свого Мстислава з полками своїми із Суздаля на київського князя на Мстислава на Ізяславича,— з ростовцями, і з володимирцями, і з суздальцями, і інших князів [послав] одинадцять, і [воєводу] Бориса Жидиславича. [Рушили тоді] Гліб Юрійович із Переяславля, Роман [Ростиславич] із Смоленська, Володимир Андрійович із Дорогобужа, Рюрик

[8] В Іп. «гречнику», у Хл. «гречником»; ясно, що тут ідеться про гречників, руських купців, що торгували з Греками.

[9] В Іп. хибно «на часть», у Хл. «на честь».

[10] Див. про нього прим. 16 до 1147 р. та інші; отже, ясно, що цей текст, який викриває недостойний учинок братів Петра та Нестора Бориславичів, писав уже не Петро Бориславич, а ігумен Полікарп.

[11] За Новг. I, це дата вступу Романа на новгородський стіл.

402. Кирилівський монастир (з дорогожицькими горбами). Мал. 1843 р.

[Ростиславич] із Вручого, Давид [Ростиславич] із Вишгорода, брат його Мстислав, Олег Святославич, Ігор, брат його, і Всеволод Юрійович, і Мстислав [Ростиславич], онук Юріїв.

Тоді ж послав був Мстислав [Ізяславич] князя Михалка Юрійовича в Новгород [Великий] до сина [свого Романа] з ковуями, *з* Бастієвим людом. А була вість Рюрикові і Давидові, що [йде] Андрійович [Володимир і] Роман [Ростиславич] поблизу іде зі смольнянами. І послали вони оба [отроків], і схопили Михалка за [городом] Межимостям, коли він ішов до [города] Мозиря. Підступ же цей учинив над Михалком [ковуй] Бастій.

1169/70

Неділя 9.III 1169

У РІК 6679[1171]. Зібралися брати [у] Вишгороді і, прийшовши,стали на [урочищі] Дорогожичі під святим Кирилом Феодорової неділі [1], а другої неділі [2] обступили увесь город Київ. Мстислав тим часом заперся в Києві, [а кияни] билися з городських стін. І була
388 битва | завзята повсюди, *і* знемагав Мстислав у городі, а берендичі і торки обманювали Мстислава. І стояли [князі] три дні біля города, і зійшла [з висот] усіх князів дружина [горою] Юрховицею [3], і ринули вони до них, [киян], униз, у тил Мстиславу почали стріляти. Мстиславу ж стала дружина мовити: «Чого ти, княже, стоїш? Поїдь із города. Нам їх не перемогти».

403. Фрагмент фрески із Десятинної церкви. Кін. X ст.

І поміг бог Андрійовичу Мстиславу з братами, і взяли вони Київ. Мстислав же Ізяславич побіг із Києва на Василів. А Бастієві люди, догнавши його, стали стріляти в спину його, і багато захопили дружини навколо нього: схопили вони [воєводу] Дмитра Хороброго і Олексу, двірського, Здислава [4] Жирославича, [сина воєводи], і [воєводу] Іванка Творимирича, Рода, тивуна його, [Мстиславового], та інших багатьох. А він із братом Ярославом [Ізяславичем] з'єднався за [рікою] Уновою, і тоді пішли вони обидва *до* [города] Володимира.

Середа 12.III 1169

Узятий же був Київ місяця березня у дванадцятий [5] [день], у середу другої неділі посту. І грабували вони два дні увесь город — Подолля, і Гору, і монастирі, і Софію, і Десятинну Богородицю. І не було помилування анікому і нізвідки: церкви горіли, християн убивали, *а* других в'язали, жінок вели в полон, силоміць розлучаючи із мужами їхніми, діти ридали, дивлячись на матерів своїх. І взяли вони майна безліч, і церкви оголили од ікон, і книг, і риз, і дзвони познімали всі [ці] смольняни, і суздальці, і чернігівці, і Олегова дружина,— і всі святині було забрано. Запалений був навіть монастир Печерський святої Богородиці поганими, але бог молитвами святої богородиці оберіг його од такої біди.

І був у Києві серед усіх людей стогін, і туга, і скорбота невтишима, і сльози безперестаннії. Се ж усе вдіялося за гріхи наші. |

1171

[1] Див. прим. 2 до 1074 р.; тут — неділя, а не тиждень.

[2] Тут — тиждень.

[3] В Іп. і Хл., вважаємо, хибно «Серховицею»; не досить виразне або напівстерте кириличне «ю» у протооригіналі легко можна було прочитати як «се».

[4] В Іп. і Хл. помилково «Сбыслава».

[5] В Іп. і Хл. хибно «марта въ 8»; середа другого тижня великого посту в 1169 р. була 12 березня.

404. Розорення Києва військами Андрія Юрійовича; родину Мстислав. Ізяславича беруть у полон. Мал. XIII (XV) ст.

Початок княжіння Глібового [6] в Києві

389 Мстислав же Андрійович посадив стрия свого Гліба *в* Києві на

12.III 1169 столі місяця березня у дванадцятий [5] [день]. Гліб тоді дав синові своєму Володимиру Переяславль, а Мстислав Андрійович пішов у Суздаль до отця Андрія з великою честю і славою.

Мстислав же Ізяславич із братом Ярославом *і* з галичанами пішов до [города] Дорогобужа на Володимира на Андрійовича, і стали вони довкола города, б'ючись. Але Володимир був вельми нездоров, і тому через недугу він і не дав їм бою. Мстиславу тим часом городи здавалися. І вивів він [жителів] города Шумська, і послав [їх] до [города] Володимира, [і] посадника Паука, кормильця Володимирового, він туди ж послав. І, багато інших городів розоривши і спаливши, він вернувся до себе. А Гліб [Юрійович] не послав підмоги Володимирові [Андрійовичу]. Сказав бо був Гліб: «Я пошлю тобі поміч»,— і не послав.

[6] У Хл. тут додано «Дюрдевича».

405. Софійський собор. Права частина західного фасаду. Мал. 1651 р. (XVIII ст.).

28.I 1170
П'ятниця 20.II 1170

Того ж року наприкінці преставився князь Володимир Андрійович, місяця січня у двадцять і восьмий [день], і привезли *його до* Вишгорода у п'ятницю Феодорової неділі. Він же лежав був непохованим декілька днів.

І послав Гліб ігумена святої Богородиці Печерського монастиря Полікарпа і Симеона, ігумена [монастиря] святого Андрія, до Вишгорода, велячи їм обом доправити Володимира до Києва. А сам він поїхав на ту сторону [Дніпра] в Городок [Пісочний], а звідти,— в Переяславль.

Володимир же Мстиславич був у [городі] Полоному. І, почувши, що Андрійович Володимир помер, він пішов до Дорогобужа, але дружина Андрійовича не пустила його в город. Він тоді послав [посла] до [воєводи] Славна [Борисовича] і до дружини *і* сказав: «Я цілую вам обом хреста, [тобі] й княгині вашій, що мені на вас |
390 не глянути лихом, ні на ятрівку свою, ні на села її, ні на інше що». І цілував він хреста їм обом, і ввійшов у город, і переступив хресне цілування на другий день,— такий ото він був до всіх братів своїх вертливий, не додержував їм хресного цілування. І спокусився він на майно, і на села, і на стада [Володимира] Андрійовича, і погнав княгиню [Марію] [7] із города. Вона тоді, узявши [тіло] князя, пішла на [город] Вручий *до* Вишгорода.

8.II 1170

Того ж року пішов був Мстислав [Ізяславич] із Володимира до Києва раттю з братом Ярославом. А галичани, і Святополк Юрійович, і два Всеволодовичі, [Мстислав та Борис (Гліб?)] [8], послали були з ним свою підмогу. Та ми до попереднього повернемось.

Субота 21.II 1170

Назавтра ж, у суботу, вирушили ми [9] з Володимиром із Вишгорода, а княгиню Давид-князь не пустив із мужем до Києва. Він сказав їй: «Як я можу тебе, ятрівко, пустити? Адже прийшла мені

Ніч на 21.II 1170

вість ночі сеї, що Мстислав у Василеві». А дружині його, [Володимира Андрійовича], він сказав: «А кому з вас угодно, хай іде». І вони сказали йому: «Княже! Ти сам відаєш, щó ми єсмо вчинили киянам. Тому не можемо ми їхати — вони переб'ють нас». Тоді мовив ігумен Полікарп: «Княже! Оскільки дружина його не їде з ним, то ти пусти своєї дружини трохи. Ні́кому ні коня довести, ні стяга донести». Давид *же* сказав: «Його стяг і честь із душею пішли». Але мовив: «Оно тобі попи мученицькі» [10]. І ігумени, ченці, попи, кияни зі славословієм *і* з благохвальними співами положили його в монастирі,

Субота 21.II 1170

у святім Андрієві, місяця лютого у двадцять і перший день [11], у першу неділю посту, в суботу.

1169—71

У РІК 6680[1172]. Пішов Мстислав [Ізяславич] з великою силою до берендичів і до торків і, з'єднавшись, пішов до Треполя,
391 а звідти рушив *до* Києва [1].|

Ранок(?), неділя 22.II 1170
1172

І, ввійшовши в Київ [та] урядившись із братами, з Ярославом [Ізяславичем], і з Володимиром Мстиславичем, і з галичанами, і з Всеволодковичем [Мстиславом], і з Святополком Юрійовичем, і з киянами,— торки тим часом і берендичі обманювали їх,— він пішов до Вишгорода. І пустилися вони в напад, і кріпко билися [вої Давида] з городських стін,— Давид бо своїм повелів спалити острог до їх [приходу]. І став Мстислав під бором, і,звідти приходячи, вони билися. У Давида ж у городі багато було своєї дружини, і братів його поміч, і князь Гліб [Юрійович] прислав був Григорія [Хотовича], тисяцького свого, з підмогою, і половці дикі [були] — [хан] Кончак із племенем своїм, і свої [погани] — берендичі, Бастієві люди.

З галичанами ж Ярослава [Володимировича] був воєвода Коснятин [Сірославич]. І сказав він, приславши [гінця] до Мстислава: «Велено мені моїм князем Ярославом п'ять днів стояти коло Вишгорода *і* йти додому». І послав до нього Мстислав [свого гінця], кажучи так: «Мені брат Ярослав так мовить: «Доки ото не владнаєшся ти із братами, доти й не одпускай полків моїх од себе». Але він [2], [Коснятин], написавши грамоту ложну, послав [її] до нього, [Мстислава], і пішли од нього галичани.

---

[7] За даними графіті Софії київської, Марія була дочкою Святослава Ольговича.

[8] Або, отже, Гліб Всеволодович.

[9] В Іп. «поидохомъ» (ми пішли, ми рушили); це підтвердження того, що літопис тоді вів ігумен Києво-Печерського монастиря Полікарп.

[10] Тобто попи з вишгородської церкви мучеників Бориса і Гліба.

[11] В Іп. хибно «въ 15 день», у Хл. вірно «въ 21 день».

[1] Про цей похід коротко говорилося вище під 1171 р. Оскільки там Давид Ростиславич сказав, що в ніч на 21 лютого він дістав звістку про прихід Мстислава Ізяславича до Василева, то ясно, що той прибув до Києва десь уранці 22 лютого, в неділю; це якраз припадало на кінець першого тижня великого посту — Феодорової (Тіронової) неділі; ім'я Феодора (Стратилата), як знаємо, було хрестильним ім'ям Мстислава, тому зрозуміло, що виступив він у похід у день пам'яті свого патрона — 8 лютого 1170 р.

[2] В Іп. «они», у Хл. «он».

Мстислав тоді з братами став перед Золотими воротами, в садах. А погані,— і дикі [і] свої,— з Вишгорода виїжджаючи, багато зла творили: тих убивали, а інших руками брали. Схопили вони й тисяцького [князя Мстислава] Всеволодковича *та* інших багатьох. Од Мстислава тим часом розійшлись були всі пособники, знемігшись.

406. Золоті ворота в Києві. 1037 р. До реконструкції.

407. Печать Святослава-Івана Ростиславича.

І прийшла вість Мстиславу, що Гліб [Юрійович] перебрідає на сю сторону [Дніпра] з половцями, а до Давида більше підмоги прибуло. І дав знати [про це] Мстислав братам своїм, і брати сказали
392 йому: |«Осе од нас вої розійшлися, а сим більше підмоги приходить. А чорний клобук обманює нас. Тому не можемо ми стати проти них. Поїдемо ж у свою волость. Перепочивши трохи, ми знову вернемось».

Понеділок 13.IV 1170

І пішов Мстислав од Києва в понеділок другої неділі після Великодня. І була вість Давидові, що Мстислав пішов, і послав він услід за ним [воєводу] ляха Володислава [Воротиславича] з половцями, і настигли вони їх коло [города] Болохова [3], і, вчинивши тут із ними перестрілку, вернулися. Половці ж вернулися назад, багато наробивши зла,— вони людей розорили.

Весна 1170

Тоді ж Гліб [Юрійович] одпустив половців у вежі, і, пішовши, стали вони за [городом] Василевом у сідельників, піджидаючи дружину свою. А Василько Ярополкович, довідавшись про них із [города] Михайлова, поїхав на них уночі. Ніч же тоді була темна, і пішли вони іншою дорогою, проблудили всю ніч, а вранці, коли сходило сонце, вдарили на них, [половців]. Але половці, з'єднавшись із сідельниками, билися з ними. І ледве втік Василько до города, а дружину навколо нього побили, а інших руками захопили.

Весна 1170

Тоді ж Гліб пішов на Василька до [города] Михайлова з Рюриком, і з Давидом, і з Мстиславом [Ростиславичами]. *І*, усмиривши його, послали вони *його до* Чернігова. А город його спалили *і* вал розкопали.

Кін. лютого — поч. березня 1170

[У] тім же році преставився князь Святослав Ростиславич на Волоці [Ламському]; він бо тоді пустошив Новгородську волость [4]. І, опрятавши тіло його, одвезли [його] *до* Смоленська, і положили тіло його з честю у святій Богородиці, в єпископії.

Сей же благовірний князь Ростиславич Святослав був прикра-
393 шений всякою доброчесністю, і хоробрим був у бою, і приязнь мав до всіх, а особливо старався про милостиню. І про монастирі він подбав, ченців піддержуючи, і про мирські церкви подбав, і про попів, і всьому святительському чину достойну честь воздавав. Дружину він держав [у достатках] і майна [їй] не жалів, не збирав золота і срібла, а давав дружині або ж складав на поминання душі своєї [5].

[3] В Іп. хибно «Борохова», у Хл. «Болохова».

[4] Новг. І свідчить, що в лютому 1170 р. війська Андрія Юрійовича пішли на Новгород Великий; 25 лютого їх розбили новгородці, очолювані Романом Мстиславичем. Як видно з Іп., у цьому поході брав участь і Святослав Ростиславич (за актовими печатями, його хрестильне ім'я — Іван).

[5] У Татіщева до цієї характеристики додано, що він ⟨«навчений був грецької мови і книги охоче читав»⟩.

[І] прилучився він до предків [своїх], сповнивши спільний довг, од якого не втекти всякому рожденному.

1170/1

У тім же році родився в Андрійовича у Мстислава син, і нарекли *його ім'ям* у хрещенні Василій.

У тім же році чудо нове сотворив бог і свята Богородиця *у* Володимирі-городі [Суздальському]: вигнав бог і свята Богородиця володимирська лихого, і пронирливого, і погордливого дурисвіта, облудного владику Федорця [6] з Володимира із святої Богородиці церкви Золотоверхої і з усієї землі Ростовської.

Не захотів [сатана] благословення [од бога], оддалився від нього. І так і сей нечестивий не захотів послухатись христолюбивого князя Андрія [Юрійовича], який велів йому піти на поставлення до митрополита [Костянтина] *в* Київ. Не захотів він, і тим паче бог не схотів його і свята богородиця,— викинув [бог] його із землі Ростовської. Бо коли хоче бог покарати чоловіка, [то] відніме в нього ум. Так само і над цим учинив бог: одняв у нього ум.

Князь бо про нього добре думав і добра хотів йому, а сей же не тільки не захотів поставлення од митрополита, але й церкви всі *у* Володимирі замкнув, і ключі церковні забрав. І не було дзвону, ні співів по всьому городу і в соборній церкві, що в ній чудотворна мати божа [7] [пробуває і] всяка інша святиня її. До неї ж, [сеї ікони],
394 усі християни *зі* страхом звертаються | [за поміччю], утіхою і заступницею [її] маючи та зцілення од неї приймаючи душам і тілам своїм,— і сю церкву він посмів замкнути. І тому бога він розгнівив і святую богородицю: в той же день його було вигнано, місяця травня у восьмий день, [в день] пам'яті святого Іоанна Богословця.

8.V 1169

Багато *бо* постраждали люди од нього в єпископство його — і сіл позбулися, [і] оружжя, і коней. А інші неволю добули, і заслання, і грабування. Не тільки до простих людей, але й до монахів, ігуменів та ієреїв немилостив [був] сей мучитель. Одним людям він голови одрізував і бороди, а другим очі випікав і язики вирізував, ще інших розпинав на стіні і мучив немилосердно, намагаючись од усіх одібрати майно, бо ненаситний він був на майно, як пекло [на грішників].

Отож послав його князь Андрій до митрополита *в* Київ, а митрополит Костянтин обвинуватив його за всі злочини і повелів одвести його на Песій острів. І там його скалічили: і язика урізали, яко лиходію-єретику, і руку праву одсікли, і очі йому вийняли, тому що хулу він вимовив на святую богородицю.

«І будуть вигублені беззаконники на Землі, так що не стане їх» [8]. І збулось на ньому слово євангельське, котре глаголить: «Якою мірою ви міряєте, такою одміряється вам. Яким судом ви судите, таким вас судитимуть» [9], «бо [буде] суд без милості тому, хто не вчинив милості» [10]. А друге слово мовить: «Якщо кого за беззаконня мучитимуть, він не сподобиться нагороди, бо грішний і тут за гріх мучиться, і на суді [страшному] на муку осудиться» [11].

Літо 1169

Отак же і сей без спокою пробував аж до останнього подиху, уподібнившись лихим єретикам, котрі не каються. Погубив він душу свою з тілом, і погибла пам'ять його з тріском. Бо так біси шанують тих, що воздають їм честь, як ото і сього довели біси: вознісши помисел його до хмар, зробили в ньому другого Сатанаїла і звели його в пекло. «Обернеться бо злоба [його] на голову його, і на тім'я його лиходійство [його] упаде» [12], «він канаву вирив, *і* викопав яму,
395 і впав у неї» [13]. Він бо зле покинув життя своє [14], | а християни, вибавлені богом і святою богородицею, говорили, радуючись і веселячись: «Благословен ти єси, Христе боже, бо завдяки тобі пройшли ми крізь вогонь і воду і прийшли до благої радості, бо ти призволенням благим спасаєш нас». Ти бо страшен. Хто стане супроти тебе? З могутністю рук твоїх хто зрівняється? Ти всемогучий єси: ти зубожуєш і збагачуєш, ти умертвляєш і оживляєш, ти чиниш усе премудро, із ночі ти робиш день, а із зими весну, а із бурі тишу, а із засухи дощ, і підносиш ти кротких на висоту, і пригинаєш грішників до землі. Видячи бо, ти побачив лихо сих людей своїх кротких

408. Печать митрополита Костянтина II.

[6] За Татіщевим, єпископ Федорець (Феодор) був братом Петра Бориславича (див. прим. 16 до 1147 р. та ін.), за Никон.,— його сестричем, сином сестри.

[7] Ідеться про знамениту ікону Богородицю, вивезену Андрієм Юрійовичем із Вишгорода до Володимира-Суздальського (див. прим. 13 до 1155 р.).

[8] Псалом XXXVI, 38.

[9] Єванг. від Матфія VII, 2.

[10] Посл. Іакова II, 13.

[11] Джерело цитати установити не вдалося.

[12] Псалом VII, 17.

[13] Псалом VII, 16.

[14] Далі Іп. текст переписано іншою рукою, тією самою, що й арк. 41—103.

Ростовської землі, що погибали од нього, звірожерного Федорця, і, помігши, ти спас людей своїх рукою сильною, десницею високою, рукою благочестивою цесарською справедливого благовірного князя Андрія.

А се ми написали, щоб не наскакували деякі на святительський сан, а [восходив на нього лише той], кого покличе бог. Усякий бо дар із неба йде, од тебе, отця всесвіту, і кого благословлять люди на землі, [той] буде благословен, а кого проклenуть люди, той буде проклят. Так і сей Федорець: не захотів благословення [божого] і оддалився від нього, [бога]. Злий бо зле загине [15].

[15] У Татіщева сказано, що вкрай спотвореному Федорцю зрештою відрубали голову ⟨«і прокляли його собором, а книги, написані ним, на торзі перед народом спалили»⟩.

У той же рік чудо сотворив бог і свята Богородиця, церква Десятинна в Києві, що її спорудив був Володимир [Святославич], який охрестив землю [Руськую] і дав був десятину церкві тій по всій Руській землі. Сотворила ж те чудо мати божа понад наші сподівання.

Коли ото Гліб Юрійович сидів у Києві на столі отчому і дідньо-
1169 му, [то] в перший рік прийшло безліч половців, розділившись надвоє. Одні пішли до Переяславля і стали коло [города] Пісочна, а другі пішли по тій стороні Дніпра *до* Києва і стали біля [города] Корсуня. І прислали вони обоє [послів] до Гліба, говорячи: «Бог посадив тебе і князь Андрій на отчизні твоїй і на дідизні в Києві. Тому хочемо ми урядитися з тобою взаємно, і ми дамо [тобі] присягу, а ти нам, щоб ні нам не боятися вас, ні вам нас». Гліб же, почувши річ половецьких князів, зібрався до них [іти] на стрічу, сказавши послам половецьким: «Я іду до вас». І радився він із дружиною про
396 це: | «*До* котрих ми підемо попереду?»

409. Предмети з кочівницьких поховань. Шолом, маска, кольчуга, шабля, наконечник списа.

І надумали вони раніш іти до Переяславля, оберігаючи Переяславль,— бо князь переяславський Володимир Глібович у той час був малий, яких дванадцять літ. [І] пішов Гліб до переяславських половців на стрічу, а до других половців, до корсунських [16], послав [послів], кажучи їм: «Пождіте мене тут. Я іду до Переяславля. Помирившися з тими половцями, я прийду до вас на мир». Замирившися з половцями і одаривши їх, він поїхав од них. Потім же вони назад вернулися в Половці, а Гліб Юрійович пішов *до* корсунських половців із братом з Михалком і з дружиною своєю.

І коли був він на Перепетівському полі, то ті [корсунські] половці, почувши, що Гліб поїхав до Переяславля, надумали: «Осе Гліб поїхав на ту сторону до тих половців, і там він забариться. А до нас він не поїхав. Підемо за Київ, візьмем села і підемо з добичею в Половці».

І поїхали вони за Київ пустошити, і приїхали до Полоного, до города [церкви] святої Богородиці Десятинної, і до [города] Сімця, і взяли сіл без ліку з людьми, і з чоловіками, і з жінками. І коні, і скот, і овець погнали вони в Половці. А князь Гліб вернувся од Переяславля і збирався на ту сторону [Дніпра] до [города] Корсуня на стрічу. Та коли був він на Перепетівському полі, то прийшла йому вість, що не дождалися половці зустрічі з ним, поїхали пустошити і пустошать. Гліб тоді, їхавши, [це] почув і хотів на них сам іти, та берендії взяли коня за повід, кажучи: «Княже! Не їздь! Тобі гоже їздити у великому війську і коли ти з'єднаєшся з браттям. А нині ти пошли брата котрого-небудь і берендіїв трохи». І Гліб послав брата свого Михалка і з ним переяславців сто, а берендіїв півтори тисячі.

[16] В Іп., Хл. і Лавр. «к Руськымь», «к роускым», «к руськимъ»; у Радз. і Акад. «корсуньскимъ»; київська сторона Дніпра у XII ст. називалася руською.

410. Половці женуть полон: чоловіків, жінок, коней, скот, овець. Мал. XIII (XV) ст.

І Михалко послухався брата, хоча дружини його не було з ним і не знала вона про спішну поїздку князя свого. Отож Михалко, попрощавшися з братом своїм Глібом і з усією дружиною братовою, пішов услід за половцями. І берендії пішли вслід за ними в дорогу
397 половецьку | з Михалком. І знайшли вони сторожів половецьких,— а їх же було числом триста,— і, об'їхавши їх, зненацька побили їх, а других захопили. І стали вони допитувати живцем узятих: «Чи багато ваших позаду?» І сказали *половці:* «Багато їх є, із сім тисяч». Наші ж, почувши [це], подумали: «Якщо ми дамо сим життя, а половців багато є позаду, а нас є мало, [і] якщо ми з ними станем битися, то се нам будуть перші вороги». *І* вибили вони їх усіх, не випустивши ні *одного* мужа, і пішли по дорозі їх. Воєводою ж був у Михалка Володислав [Воротиславич], Янів брат.

І встріли вони половців, які йшли з полоном, і, бившись, одоліли їх: самих побили, а полон свій одібрали. І допитували вони також і тих: «Чи багато вас іще позаду?» І вони сказали: «Тепер велике військо йде позаду» [17]. Наші ж укріпилися божою поміччю і святою богородицею і дождали й того війська великого. І поїхали вони одні супроти одних. [Наші рушили], уповаючи на хрест чесний,— бо було ж у поганих дев'ятсот списів, а в русі — дев'яносто списів,— [а] погані, надіючись на силу [свою], пішли супроти наших. Переяславці тоді, сміливими будучи, поїхали наперед з Михалком, але берендії взяли коня княжого за повід і не дали їм їхати, кажучи: «Не їздьте ви наперед, ви єсте наша кріпость. Нехай ми підемо наперед».

[17] В Іп. тут, очевидно, хибно повторено «идѣть».

І зустрілися стрільці з обох сторін, і була січа люта, і порубали вони й стягоносця нашого, і чілку стягову [18] обірвали *із* стяга, і прийшли в замішання оба [війська], б'ючись. Володислав тоді надумав узяти стяг Михалків і надів на нього шолом. І зібралися [наші коло стяга], і вдарили на них, і стягоносця половецького порубали. Михалка *ж* князя ударили вороги двома списами в стегно,

[18] Китиця із кінського волосу на знамені, бунчук.

411. Михалка Юрійовича ударили двома списами в стегно. Мал. XIII (XV) ст.

а третім у руку, але бог молитвою отця його ізбавив [його] од смерті. Як і колись на лукомор'ї, билися [наші] з ними кріпко, і, побачивши [це], половці побігли, а наші вслід за ними погнали, тих рубаючи, тих хапаючи. І взяли їх руками півтори тисячі, а решту їх побили, а князь їхній Торлій утік.

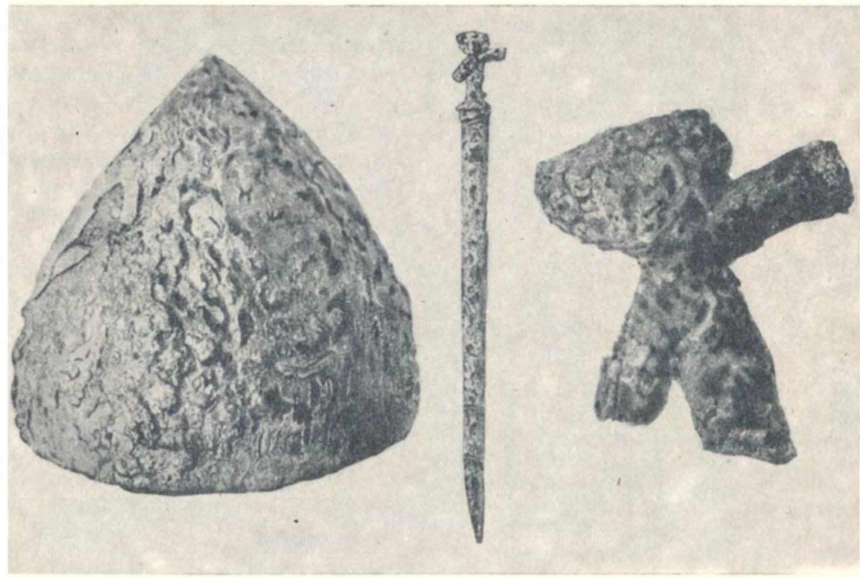
398 І була | [се] поміч хреста чесного і [церкви] святої матері божої, Богородиці великої Десятинної, бо ж із [її] волості вони були зайняли [людей і до́бра]. Бо якщо бог не дає в обиду простого чоловіка, коли начнуть його зобиджати, то хіба він [дасть в обиду] своєї матері храм?

І прийшов Михалко з переяславцями і з берендіями *до* Києва, побідивши половців, а полонені християни, вибавлені з тої неволі, вернулися до себе. І всі інші християни воздали хвалу богові і святій богородиці, скорій помічниці роду християнському.

Того ж року наприкінці [19] розболівся князь Мстислав Ізяславич у Володимирі, і недуга в нього була тяжка. І став він слати [послів] до брата Ярослава, щоб урядитися про дітей своїх. Урядившись як слід із братом,— той хреста цілував, що не буде він зазіхати на волость дітей його,— преставився князь Мстислав місяця серпня в дев'ятнадцятий [день]. І, опрятавши тіло його, з честю великою і зі співами гласохвальними положили тіло його у святій Богородиці,

[19] Київський літопис всюди розпочинає новий рік у лютому-березні. Тут кінцем року названо серпень; ймовірно, що джерело, звідки взято відомості про хворобу Мстислава Ізяславича, вело лік рокам за вересневим (візантійським) літочисленням, за яким новий рік розпочинався 1 вересня.

19.VIII 1170

412. Шолом, меч і кольчуга з тайника під Десятинною церквою.

[20] У Татіщева Мстислав Ізяславич схарактеризований так: 〈«Сей князь на зріст був не вельми великий, але широкий плечима і міцний, так що лук його ледве чи хто натягнути міг. З лиця гарний, волосся кучеряве і коротке носив. Мужній був у битві, любитель правди, задля його хоробрості всі князі його боялися і поважали. Хоча часто з жінками і дружиною веселився, але ні жінки, ні вино ним не володіли. Він завжди до урядування і до розпорядку був готовий, через те мало спав, а багато книг читав, і в радах про урядування землею з вельможами трудився, і дітей своїх старанно того навчав, кажучи їм, що честь і користь князя полягає у правосудді, урядуванні і хоробрості»〉.

в єпископії, що її він сам був спорудив у Володимирі-[Волинському] [20].

1173

1170—72

Лютий 1170

У РІК 6681[1173]. Ходив Роман Ростиславич із братом Мстиславом на Романа на Мстиславича до Великого Новгорода [1]. Андрій же [Юрійович] послав сина Мстислава з усією дружиною і з усіма військами ростовськими і суздальськими. І рязанських князів він послав, і муромських князів послав із полками, і Бориса Жидиславича [2], воєводу-таки свого. І таке було множество воїв, що й числа [їм] нема.

Неділя 22.II 1170

І як тільки прийшли вони в землю їх, багато лиха вони вчинили: села взяли і попалили, і людей посікли, а жінок, і дітей, *і* майно забрали, і скот зайняли, і прийшли тоді до города. Новгородці тим часом заперлися в городі з князем Романом і кріпко билися з городських стін. Війська ж, прийшовши, стали здалеку од города. І, приходячи, війська завзято билися коло города, а Мстислав [Андрійович] в'їхав був у ворота і, заколовши декількох мужів, вернувся назад до своїх.

Середа 25.II 1170

І настав мор великий серед коней і в військах, і не вдіяли вони
399 нічого городу їх. І вернулися вони назад до себе [3], і ледве до своїх домів добралися пішки, а інші люди померли з голоду. І не було ж ніколи такого тяжкого походу людям сим, а деякі з них навіть конину їли і у великий піст [4].

Сталося ж се за гріхи наші. Чували ми три роки тому про знамення, яке було в Новгороді [і] яке всі люди бачили. У трьох же церквах новгородських плакала на трьох іконах святая богородиця, бо побачила мати божа пагубу, що мала бути над Новгородом і над його волостю. Тож молила вона сина свойого зі сльозами, аби він їх ніяким чином не скоренив, як ото колись Содом і Гоморру, а, яко ніневітян, помилував [5]. Так воно й сталося. Очевидно ж: бог і мати божа ізбавили [їх] милістю своєю, тому що вони християни є. Пише ж Давид, говорячи: «Караючи, покарай мене,— сказав він,— господи, [та] смерті не оддай мене» [6]. Отак і сих людей новгородських покаравши, він смирив їх сильно. За переступ [цілування] хресного і за гордість їхню він навів на них [рать, а] милістю своєю ізбавив город їх. Але ми не говоримо: «Праві є новгородці, *бо здавна вони є звільнені* [7] прадідами князів наших». Адже лиха невірність у них вкоренилася — хреста князям переступати, а князів — онуків і правнуків — безчестити і осоромляти, а хрест чесний, їм цілувавши, переступати. То доки господеві бути терпеливим до них? За гріхи він навів [рать] і покарав [їх] по заслузі рукою благовірного князя Андрія.

[1] Про цей похід на Великий Новгород у лютому 1170 р. уже говорилося вище (див. прим. 4 до 1172 р.); останні сім слів («на Романа... Новгорода») в Іп. і Хл. вписано не на своєму місці — після «воєводу-таки свого».

[2] В Іп. і Хл. хибно «Жирославича»; у Лавр. «Жидиславичемъ».

[3] За Новг. І, Роман Мстиславич з новгородцями під вечір 25 лютого 1170 р. так розправився з нападниками: «овы исѣкоша, а другыя изъмаша, а прокъ ихъ злѣ отбѣгоша, и купляху суждальць по 2 ногатѣ».

[4] Великий піст у 1170 р. був із 16 лютого по 4 квітня.

[5] Ідеться про міста Содом і Гоморру, які, за Біблією (Буття, XIX), бог спалив за гріхи їхніх жителів (насправді вони загинули від землетрусу). Тим часом жителів ассірійської столиці Ніневії, які теж грішили, але не вміли відрізнити правої руки від лівої і покаялися за свої гріхи, бог помилував (Кн. Іони).

[6] Псалом CXVII, 18.

[7] Додано з Лавр.

Того ж року наприкінці [8] прийшла вість Романові [Мстиславичу] про смерть отця, і Роман дав знати [про це] дружині своїй і приятелям своїм новгородцям. І, порадившись, дружина сказала
Вересень 1170 йому: «Не можемо ми, княже, уже тут бути. Піди-но ти до братів у Володимир». І він послухав дружини своєї, поїхав до братів [8].

Вересень(?) 1170 У той же час преставився був його, [Романа], брат менший [Володи]мир у [городі] Берестії.

У тім же році послав Андрій [Юрійович посла] до Ростиславича до Рюрика [у Смоленськ і] дав йому Новгород Великий, і Рюрик
4.X 1170 приїхав. Він дав [9] волость свою брату своєму Давидові, а сам пішов
18(?).IX 1170 до Новгорода місяця вересня у вісімнадцятий (?) [10] день.|

400 Того ж року родився в Ігоря [Святославича] син, місяця
8.X 1170 жовтня у восьмий день, і нарекли його ім'ям Володимир, а в хрещенні Петром.

Зима 1170/1 Тої ж зими прийшли половці на Київську сторону і взяли безліч сіл за Києвом з людьми, і [з] скотом, і з кіньми, і пішли із множе-

[8] Див. прим. 19 до 1172 р. Новг. І свідчить, що 4 жовтня 1170 р. у Новгород прибув новий князь Рюрик Ростиславич, прийшовши сюди із Смоленська. Значить, Роман Мстиславич виїхав із Новгорода десь у вересні, дізнавшись про смерть батька, що сталася 19 серпня. Слова «того ж року наприкінці» знову вказують на вересневе літочислення.

[9] В Іп. хибно «за»; треба «да».

[10] В Іп. хибно «августа въ 8 день»; розрахунки відстаней показують, що звичайно дорога зі Смоленська до Новгорода тривала приблизно два тижні.

413. Половці беруть полон на Київській стороні. Мал. XIII (XV) ст.

ством полону в Половці. Гліб же [Юрійович], князь київський, у той час був недужий. Він послав [гінців] по двох братів своїх, по Михалка і по Всеволода. І Михалко та Всеволод поспішно приїхали до нього, і він послав *їх* услід за половцями.

Отож Михалко і Всеволод, послушливі ці, пішли вборзі вслід за половцями. Вони з берендіями, і з торками, [і] з воєводою своїм, Володиславом [Воротиславичем], наздогнали їх за рікою Бугом. Вони виїхали на дорогу їх, і поїхали по дорозі вслід за ними, і настигли їх із полоном, і билися з ними. Михалко ж і Всеволод з божою поміччю тих побили, а других захопили і сказали захопленим: «Чи багато ваших позаду?» І вони сказали: «Багато є». І мовив Володислав: «Осе ми держимо колодників собі на смерть. Повели-но, княже, нехай посічуть їх». І посікли їх усіх.

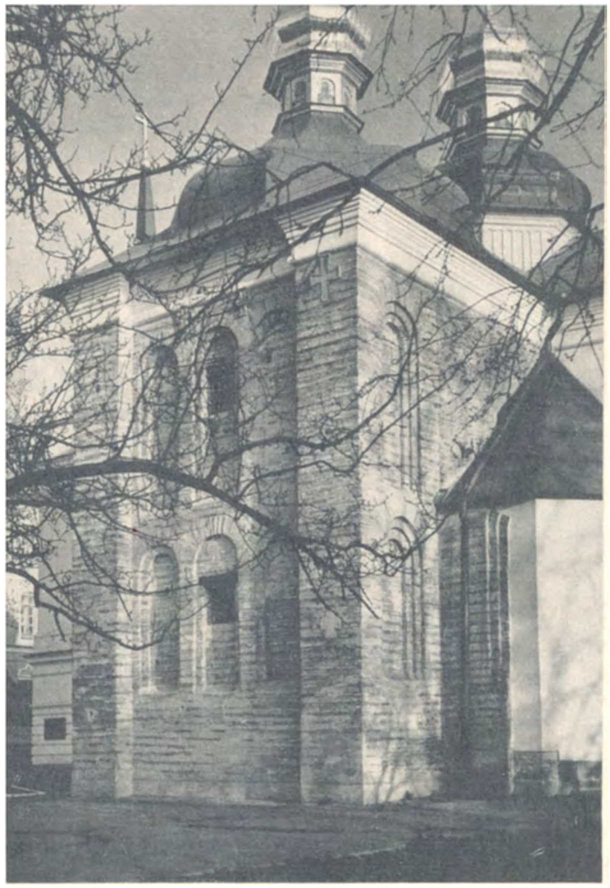
І поїхали вони по дорозі вслід за ними, і настигли їх знову, других, і зступилися з ними, і билися кріпко. І поміг Михалкові і Всеволоду проти поганих бог, дідня і отча молитва. І сталося [це] в неділю,— самі вони поганих побили, а других захопили, і полон одняли, чотириста людей, і пустили їх до себе. А самі вони вернулися *до* Києва, славлячи бога, і святую богородицю, і силу чесного хреста, і святих обох мучеників, [Бориса і Гліба], що помагають у битвах з поганими.

414. Кам'яна іконка в срібній оправі. Новгород. XII ст.

У той же час преставився благовірний князь Гліб, син Юріїв, онук Володимирів, у Києві, княживши два роки. Сей князь був братолюбцем; [якщо] кому-небудь він хреста цілував, то не одступав од

415. Церква Спаса на Берестовім. Сучасний вигляд.

нього аж до смерті. Був же він кротким, доброчесним, любив монастирі, чернечий чин поважав, убогим щедро помагав. І, опрятавши тіло його, положили його в [церкві] святого Спаса в монастирі [на Берестовім], де й отець його лежить. Преставився ж Гліб місяця
20.I 1171 січня у двадцятий [день], в день [пам'яті] святого отця Євфимія.

⟨8.III⟩ 1171 У тім же році утекла [Ольга], княгиня Ярославова, з Галича
401 в Ляхи *із* сином з Володимиром. І [воєвода] Коснятин Сірославич, і многі бояри з нею були там вісім місяців. І стали слати до неї [послів князь (?)] Святополк [11] і інша дружина, просячи її назад: «А князя твойого ми візьмемо». Володимир тим часом послав [посла] до Святослава до Мстиславича, прохаючи в нього [города] Червена: «Хай, там сидячи, добре мені буде слати в Галич. Якщо ж я сяду в Галичі, то Бужськ твій поверну і три городи придам до нього». Святослав тоді дав йому [Червен] і хреста йому цілував, [що буде] помагати йому.

І пішов Володимир до Червена з матір'ю, і встріла його вість од Святополка із Галича: «Поїдь уборзі. Отця твойого ми схопили єсмо і приятелів його, Чаргових людей, побили. А ось твій ворог — Нас-
Листопад 1171 таська» [12]. І галичани, розіклавши вогонь, спалили її, а сина її [Олега] в заслання вигнали, а князя [Ярослава Осмомисла] водили до хреста, що буде він по правді жити з княгинею. І так вони уладилися.

Зима 1171/2 Тої ж зими послав князь Андрій [Юрійович] сина Мстислава на Болгар [13]. А муромський князь [Юрій Володимирович] сина [Володимира] послав, а рязанський князь [Гліб Ростиславич] сина [Романа] послав. І немилий був похід той усім людям цим, тому що невчас є [це] — зимою пустошити Болгар. Ідучи, вони не йшли.

І був ото князь [Мстислав Андрійович] на Городці, а [далі] він з'єднався з двома братами своїми, з [Володимиром] муромським і з [Романом] рязанським, на усті Оки. І ждали вони дружини своєї

[11] Цей Святополк (Святополк Юрійович?) був, можливо, служебним князем Ярослава Осмомисла.

[12] Ідеться про нешлюбну жону Ярослава Настасію (Анастасію).

[13] На землі волзьких болгар.

дві неділі, і, не дождавши, поїхали з передовою дружиною. А Борис Жидиславич воєводою був у той час і порядок увесь держав. І в'їхали вони несподівано в поганих, і взяли шість сіл, а сьомий город, мужів порубали, а жінок і дітей захопили.

Коли ж болгари почули, що князь Мстислав, прийшовши з малою дружиною, іде з полоном *назад*, вони приготувалися спішно і поїхали вслід за ними шістьма тисячами. *І* замалим не настигли вони їх за двадцять верст, *бо* князь Мстислав [був] на усті [Оки] з невеликою дружиною, а всю дружину він одпустив од себе. Та одвернув бог поганих од нього, а християн покрив рукою своєю. А наші ж, почувши се, прославили бога: заступив бо очевисто він [їх] од поганих, і святая богородиця, і християнськая молитва,— погані ж повернулися назад, а християни, воздаючи хвалу богові і пречистій богородиці, вернулися до себе.

Кін. січня 1171

У тім же році послали Давид і Мстислав [Ростиславичі посла] по стрия свого [Володимира Мстиславича до города] Дорогобужа,
402 запрошуючи його *в* Київ на стіл. І він, переступивши хреста спільникам своїм, Ярославу [Ізяславичу] і Мстиславичам [Роману, Всеволоду і Святославу], пішов *до* Києва, потаївшись, а сина Мстислава посадив у Дорогобужі.

[14] В Іп. і Хл. «въ 15 день»; масляна неділя припадала на цей день у 1170 р., але тоді ще був живий Гліб Юрійович; із тексту цілком ясно, що тут ідеться не про день — масляну неділю, а про тиждень масляниці, який у 1171 р. припадав на 1—7 лютого, отже, вірною буде дата 5 лютого, а день тоді був п'ятниця.

Початок княжіння Володимирового в Києві

П'ятниця 5.ІІ 1171

І сів Володимир [Мстиславич] *у* Києві на столі місяця лютого в п'ятий день [14], на масляну неділю. Андрієві ж [Юрійовичу] нелюбим було сидіння Володимирове *в* Києві, і насилав він на нього [послів], велячи йому іти з Києва, а Романові Ростиславичу повелівав він іти *до* Києва.

Вівторок 28.ІІІ 1172

Того ж року преставився благовірний князь Мстислав Андрійович [15], місяця березня у двадцять і восьмий день, у вівторок. Положили його у святій Богородиці *в* [городі] Володимирі, у церкві, що її спорудив отець його Андрій. І плакали по ньому отець його і вся Суздальська земля.

Кін. зими 1171/2

Весна 1172

У ту ж зиму вийшов Рюрик [Ростиславич] із Новгорода. А потім новгородці послали [послів] до князя Андрія в Суздаль, і він дав їм дитя своє, Юрія [16], і прийняли вони його з честю.

П'ятниця 7.IV 1172

А коли Рюрик ішов з Новгорода і Смоленська і перебував у [городі] Лучині, [то] вербної неділі у п'ятницю, як сходило сонце, родився у нього син, і нарекли його у святім хрещенні дідовим ім'ям Михайло, а княжим — Ростислав, теж дідовим ім'ям. І була радість велика, що він родився, і дав йому отець Лучин-город, в якому він народився, і поставили на тім місці церкву святого Михайла, де він родився.

1171—74

Понеділок 10.V 1171

У РІК 6682[1174]. У Володимира [Мстиславича] була недуга тяжка, і од неї він скончався місяця травня в десятий [день]. Преставився він у понеділок русальної неділі [1], і положили тіло його

416. Печать Юрія-Георгія Андрійовича.

---

[15] У Мстислава Андрійовича від невідомої жони був син Василій.

[16] Цей Юрій Андрійович, вигнаний навесні 1175 р. новгородцями з Новгорода, потім дядьком (стриєм) Всеволодом Юрійовичем із Володимирської землі, подався до половців, а наприкінці 1185 р. одружився з царицею Грузії Тамар (Тамарою), де намагався захопити всю владу у свої руки. Через два роки, не витримавши його різного мерзенного неподобства і заявивши: «Я не в силах випрямити тінь кривого дерева»,— Тамар наказала вислати його до Константинополя, звідки він, як родич візантійських імператорів, потім двічі безуспішно пробував захопити грузинський престол. Дальша доля його невідома. В Андрія Юрійовича був іще один син, Гліб, не відомий з літописів, якого поховали у Володимирі, в Успенському соборі.

1174

[1] В Іп. «мѣсяця маия въ 30 прѣставися русальноѣ недѣлѣ в недѣлю», у Хл. «маа въ 10 преставися русалное недѣли в понед[ѣлникъ]», і ця дата — вірна; про русальну неділю (тиждень) див. прим. 1 до 1177 р.

у святім Феодорі, в отчому його монастирі. І було всього сидіння його *в* Києві чотири місяці [2]. Сей же багато зазнав біди, втікаючи од Мстислава [Ізяславича] то в Галич, то в Угри, то в Рязань, то в Половці за свою провину, тому що не встояв він на хресному цілуванні, і воно завше його гонило.

[У] тім же році прислав Андрій [Юрійович послів] до Ростиславичів, [Рюрика, Давида і Мстислава], кажучи так: «Ви нарекли єсте мене собі отцем, і я хочу вам добра. Тому я даю Романові, брату вашому, Київ» [3]. [І] послали [кияни послів] по Романа *до*
403 Смоленська, і прийшов Роман *до* Києва, і зустріли його з хрестами митрополит [Костянтин], і архімандрит, печерський ігумен [Полікарп], і інші ігумени всі, і кияни всі, і брати його.

[2] *Чотири місяці* — це лютий, березень, квітень і перша третина травня; маємо типову літописну хронологію, де неповні дати рахуються за повні.

[3] За Татіщевим, після смерті Володимира Мстиславича у Києві сів Михалко Юрійович; враховуючи ситуацію, можна твердити, що до Києва він прибув 12 чи 13 травня 1171 р.

417. Укняжіння Романа Ростиславича в Києві. Мал. XIII (XV) ст.

Початок княжіння Романа Ростиславича *в* Києві

⟨1⟩.VII 1171

Отож князь Роман увійшов у Київ і сів на столі отця свойого і діда, [а] синові Ярополку [4] дав Смоленськ. І була радість усім людям, що Роман став княжити, а сів Роман у Києві, коли місяць липень настав.

У той же час, коли Святослав Всеволодович сидів у Чернігові, а Роман сидів у Києві, стали половці шкоду чинити по [ріці] Росі.

У той же час родився Ярославу [Всеволодовичу] [5] син, і нарекли його ім'ям Ростислав, а в хрещенні Іваном, бо родився він був на *24.VI 1171* Різдво Іоанна Хрестителя.

29.VI 1171

Того ж року, на Петрів день, Ігор Святославич, зібравши війська свої, поїхав у поле за [ріку] Ворскол і стрів половців, які тут підстерігають язика. Він захопив їх, і розповів йому колодник, що [хани] Кобяк і Кончак пішли до Переяславля. Ігор тоді, почувши це, поїхав супроти половців і переїхав Ворскол коло [города] Лтави, [йдучи] до Переяславля, і узрілись вони з військами половецькими. Але рать [половців] була мала, і тому не змогли вони стати супроти Ігоря. І через те побігли вони, всю здобич свою покидавши. Пустошили ж вони були коло [города] Серебряного і коло [города] Баруча. Дружина ж Ігорева, настигнувши їх, тих побила, а інших захо- *20.VII 1171* пила. І так поміг бог християнам у день святого пророка Ілії.

Од Переяславля ж [Ігор] поїхав [до Києва] к празнику святих *24.VII 1171* мучеників Бориса і Гліба, але не встиг [прибути] напередодні, [а] після вечерні приїхав. Назавтра ж став він давати здобич князям і мужам, і тоді Роман, і Рюрик, і Мстислав [Ростиславичі], одаривши його, відпустили його до себе.

[4] За німецькими джерелами, Ярополкова дочка Вислава (Вишеслава?) від невідомої жони була першою жоною західнопоморського (щецінського) князя Богуслава II.

[5] За Любецьким синодиком, ім'я жони Ярослава Всеволодовича — Ірина.

Лютий 1173

[6] Див. прим. 8 до 1146 р.

Того ж року став Андрій [Юрійович] складати вину на Ростиславичів і прислав до них [мечника] [6] Міхна, кажучи так: «Видайте мені Григорія Хотовича, і Степанця, і Олексу Святославця, бо се вони уморили брата мойого Гліба, і вони є вороги нам усім». Але
404 Ростиславичі його не послухали і одпустили Григорія від себе. І сказав Андрій Романові: «Не ходиш ти у моїй волі з братами своїми, так піди ти з Києва, а Давид — із Вишгорода, а Мстислав — із Білгорода. А ото вам Смоленськ, ним і поділіться».

І заремствували вельми Ростиславичі, що він позбавляє їх Руської землі, а брату своєму Михалкові дає Київ. Роман тоді пішов у Смоленськ, а Михалко ж сам не пішов із [города] Торчського в Київ, а послав сюди брата Всеволода і синівця свого Ярополка Ростиславича. І сидів Всеволод п'ять неділь у Києві.

Бл. 18. II 1173

Ростиславичі ж — і Рюрик, і Давид, і Мстислав — послали [послів] до Андрія, кажучи так: «Брате! Ми вправду нарекли єсмо тебе отцем собі. І хреста ми єсмо цілували тобі, і стоїмо на хреснім цілуванні, хотячи добра тобі. А ти осе нині брата нашого Романа вивів єси із Києва і нам дорогу показуєш із Руської землі без нашої вини. Хай нас бог усіх розсудить і сила хресна». Андрій же одвіту їм *не* дав.

Ніч на 24.III 1173

[7] Себто в ніч на п'яту суботу (похвальну) великого посту; в 1173 р. ця субота припадала на 24 березня.

Ростиславичі тоді, порадившись і поклавши надію на бога, і на силу чесного хреста, і на молитву святої богородиці, в'їхавши в ніч на Похвалу святої богородиці [7] в Київ, схопили Всеволода Юрійовича, і Ярополка [Ростиславича], Юрієвого внука, і [воєводу] ляха Володислава [Воротиславича], і [мечника] Міхна, і бояр усіх. А Київ дали брати Рюрикові.

24.III 1173

І князь Рюрик, син Ростиславів, увійшов у Київ *зі* славою великою і честю і сів на столі отців своїх і дідів своїх.

Того ж року Святослав Всеволодович заклав церкву кам'яну святого Михайла в Чернігові на княжім дворі.

Літо(?) 1173

У той же рік утік Володимир, син Ярослава [Володимировича], галицького князя, до Ярослава [Ізяславича] в Луцьк, бо той узявся був йому волость добути. [А] Ярослав галицький, пославши [послів], привів ляхів на підмогу собі і дав їм три тисячі гривень срібла, *спалив* два городи і став слати [послів] до Ярослава: «Пусти сина мойого до мене, а то піду на тебе раттю». І він, убоявшись, що попалять волость його, одіслав Володимира з матір'ю до Михалка [Юрійовича] в Торчський, бо Михалко був братом Ользі-княгині. А звідти покликав його Святослав Всеволодович, тесть його, у Чер-
405 нігів, маючи намір одіслати його *в* Суздаль до Андрія, але не одіслав.

Літо 1173

Того ж року пішли Ростиславичі на Михалка до Торчського. І стояли вони довкола нього шість днів, а на сьомий день прислали до них [послів] і урядилися так, що Михалко прихватив до Торчського Переяславль. І позбувся Андрій брата свого і Святослава Всеволодовича чернігівського. А [Святослав] до Ростиславичів пристав, бо тоді перебував Рюрик у Києві. І він, [Святослав], так був урядився, що він [має] Володимира Ярославича галицького, сестрича Михалкового, оддати Ростиславичам і одіслати його до отця, а Ростиславичі мають одпустити Всеволода [Юрійовича], і Ярополка [Ростиславича], і всю дружину. І вони, [Ростиславичі], Всеволода одпустили, а Ярополка не пустили: «Ти його од нас не вимагав єси». Тією ж дорогою йдучи, Ростиславичі й синівця його, [Михалкового], Мстислава [Ростиславича] вигнали з Треполя. Мстислав же пішов звідти до Чернігова, а Михалко не прийняв його.

Того ж року Андрій [Юрійович], князь суздальський, розгнівався на Ростиславичів із-за Григорія із-за Хотовича, тому що вони волі його, [Андрія], не вчинили. І, се почувши, Ольговичі раді були. Святослав Всеволодович і всі брати його послали мужів своїх до Андрія, підбиваючи його на Ростиславичів і кажучи йому: «Хто тобі ворог, той і нам. А ми ось із тобою готові».

І Андрій, прийнявши раду їх, сповнившись зарозумілості, розгордівшись вельми, надіючись на силу тілесну і безліччю воїв ото-

чившись, розпалився гнівом і послав Міхна, мечника, *сказавши йому:* «Їдь до Ростиславичів і скажи їм: «Не ходите ви в моїй волі, то ти, Рюриче, піди в Смоленськ до брата у свою отчину». А Давидові скажи: «А ти піди в Берладь, а в Руській землі я не велю тобі бути». А Мстиславу мов: «У тобі стоїть усе, тому не велю я тобі в Руській землі бути».

Але Мстислав од юності звик був не боятися нікого, а тільки бога одного берегтися. І повелів він, Андрієвого посла узявши, постригти [йому] перед собою голову й бороду, сказавши йому: «Іди ж до князя *свойого* і скажи йому: «Ми тебе до сих пір по приязні як за
406 отця мали. | А коли ти з сякими речами прислав єси не яко до князя, а як до підручного і простого чоловіка, то що ти замислив єси, то те й роби. Нехай бог усе розсудить».

Коли ж Андрій почув це од Міхна, то спохмурнів вираз лиця його, і роз'юдився він на війну, і став готов. І, пославши [гінців], зібрав він воїв своїх — ростовців, суздальців, володимирців, переяславців, білозерців, муромців, і новгородців, і рязанців,— і, полічивши їх, знайшов, що їх п'ятдесят тисяч. І послав він із ними сина свого Юрія і Бориса Жидиславича воєводою, велячи їм Рюрика і Давида вигнати із отчини своєї [і] сказавши їм: «А Мстислава, схопивши, не вчиніте ж йому нічого. Приведіте його до мене». Саме так він наказав Борисові Жидиславичу і повелів йому іти до Святослава Всеволодовича, як із ним і з усіма його братами вони нарадилися були.

Через підступ многолукавого диявола, що воює проти християн, отож, Андрій-князь, сей такий розсудливий в усіх ділах, доблесний сей, і погубив розум свій, і, нездержливістю розпалившись, у гніві такі й випустив слова похвальби. Адже богові стидка і мерзенна похвальба і погорда, бо це все було од диявола проти нас, який всіває в серце наше похвальбу й погорду. Як ото Петро[8] говорить: «Гордим бог противиться, а смиренним дає благодать». Отак і збулося слово, яке мовив апостол Петро[8], про що ми потім скажемо. Та ми до попереднього повернемось.

І йшли вони мимо Смоленська, бо наказав був [Андрій] Романові [Ростиславичу] послати сина свого [Ярополка] *зі* смольнянами. І Роман тоді, *не* хотячи [сам] з'явитися, поневолі послав сина свого зі смольнянами на братів, бо був він тоді в руках його. І полоцьким князям [Андрій] повелів піти всім, і туровським, і пінським, і городенським. І коли прийшли вони до Ольговичів і з'єдналися обоє навпроти Києва, то сюди прибули до них два Юрійовичі, Михалко і Всеволод, і два Ростиславичі, Мстислав і Ярополк[9], [і] два
407 Глібовичі, [Володимир та Ізяслав], і переяславці всі. І, пере|йшовши
6.IX 1173 Дніпро, в'їхали вони в Київ.

Ростиславичі ж не заперлися були в Києві, а пішли були у свої городи: Рюрик у Білгороді заперся, а Мстислава заперли у Вишгороді з Давидовим військом, а Давид поїхав у Галич до Ярослава [Володимировича] задля підмоги.

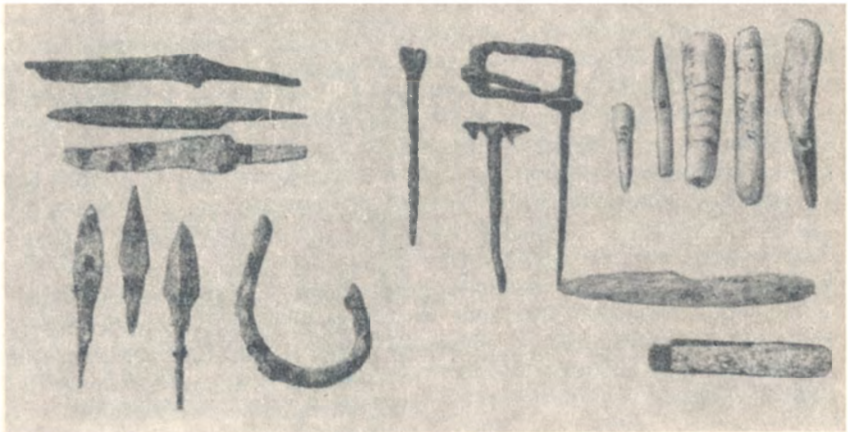
Святослав же [Всеволодович] із братами і Михалко з братом із Всеволодом і з синівцями, киян зібравши, і берендичів, і [жителів] Поросся, і всю Руськую землю, пішли полками од Києва до Вишго-
8.IX 1173 рода на Різдво святої владичиці нашої богородиці присnодіви Марії. І було всіх князів більше двадцяти, а старшим од усіх був Святослав Всеволодович. І одрядив він Всеволода Юрійовича *та* Ігоря [Святославича] з молодшими князями до Вишгорода.

І коли приїхали вони під Вишгород, то Мстислав Ростиславич, побачивши прибулу рать, виладнав полки свої і виїхав на оболонь супроти них, бо обидві [сторони] іще жадали бою. І завелися стрільці їхні, і почали перестрілюватися, одні за одними гонячись. Мстислав тоді, побачивши, що стрільці його змішалися з противниками, відразу кинувся на них і сказав дружині своїй: «Браття! [Ударимо], поклавшись на божую милість і на святих обох мучеників Бориса і Гліба поміч!» І тут же він поїхав до них.

Противники ж стояли, [розділившись] на три полки,— новгородці, ростовці, а посередині них Всеволод Юрійович своїм полком

[8] В Іп. і Хл. хибно «Павєлъ»; 1 посл. Петра V, 5.

[9] *Мстислав Безокий і Ярополк* — це сини Ростислава Юрійовича, онуки Юрія Володимировича. Оскільки, як видно далі, війська Андрія на чолі з Михалком і Всеволодом Юрійовичами, а також війська Ольговичів, очолені Святославом Всеволодовичем, пішли від Києва 8 вересня, то ясно, що вступили вони сюди 6 вересня, в один із патрональних днів Михалка (чудо архангела Михаїла). Святослав Всеволодович із Києва не пішов, і, отже, як «старший од усіх», він і зайняв 6 вересня (уже вдруге) київський стіл, хоч і ненадовго, до 18 чи 19 грудня 1173 р., коли примушений був утекти, бо вже ⟨20 грудня⟩, за Татіщевим, на цей стіл сів Ярослав Ізяславич.

418. Різні предмети. Ножі, наконечники стріл, гачок, писало, гвіздки, кістяні вироби. Вишгород.

стояв. І тут же Мстислав зітнувся з полками їх, і потоптали вони середній полк, а інші противники, побачивши [це], оточили його, бо Мстислав в'їхав був у них з невеликим військом. І тоді змішалися обоє, і велике було сум'яття, і стогін, і крик сильний, і голоси невідомі, і видно було тут, як ламалися списи, і [чути] було брязкіт оружжя, од великої пилюги не узнати [було] ні кінника, ні пішого.

А тоді, бившись кріпко, вони розійшлися, бо багато було поранених [10], а мертвих було небагато. І се був один бій першого дня на оболоні Мстислава [Ростиславича] із Всеволодом [Юрійовичем],
408 з Ігорем | [Святославичем] та з іншими молодшими людьми. А після цього прийшли всі сили, і тоді обступили вони весь город, і ходили приступом повсякдень. І [обложені], виїжджаючи з города, билися затято, і багато було [у] Мстиславовій дружині ранених і мертвих, доблесних [мужів]. І стояли вони довкола города дев'ять неділь.

8.IX — 26.X 1173

Опісля ж, на Ростиславичів таки, прийшов Ярослав [Ізяславич] луцький з усією волинською землею, домагаючись собі старшинства од Ольговичів. Але вони не одступили йому Києва, і він, увійшовши в зносини з Ростиславичами, урядився з ними щодо Києва і відступив од Ольговичів. Він, знявшись [і] виладнавши полки свої, пішов од них до Рюрика [в] Білгород.

І, це побачивши, [противники] убоялися, кажучи: «Тепер вони на нас усі зберуться з галичанами і з чорними клобуками». І прийшли в замішання війська їх, і, не дождавши світу, в сум'ятті вели-

Ніч на 18(19).XII 1173

[10] В Іп. хибно «ратьныхъ», у Хл. «раненых».

419. Сокири, долото, булава, бронзові вироби. Вишгород.

кому, не маючи змоги удержатись, побігли вони через Дніпро, і багато з воїв їхніх потопилося.

І, це побачивши, Мстислав воздав хвалу всемилостивому богу і помочі святих, Бориса і Гліба, що невидимо гонила їх. І виїхав він із города [Вишгорода] з дружиною своєю, і, догнавши *їх*, дружина його і вдарила на обоз їхній, і багато колодників вони захопили. Мстислав же багато поту втер із дружиною своєю і немало мужності показав із мужами своїми. Се так і збулося слово апостола Петра [11], який сказав те, що ми попереду написали: «Той, хто возноситься,— смириться, а хто смиряється,— вознесеться».

І так вернулась уся сила Андрія [Юрійовича], князя суздальського, а зібрав він був усі землі, і множеству воїв не було числа. Прийшли бо вони зарозумілими, а смиренними одійшли у доми свої. Ростиславичі ж склали старшинство на Ярослава і дали йому Київ.

[11] В Іп. і Хл. помилково «Павла»; 1 посл. Петра V, 6 (виклад).

420. Печать Ярослава-Івана Ізяславича.

Початок княжіння Ярослава Ізяславича в Києві

⟨20.XII⟩ 1173

Увійшов Ярослав у Київ, і сів на столі діда свойого і отця свойого. А Святослав [Всеволодович] став слати [послів] до Ярослава з жа́лобою, кажучи йому: «На чім ти цілував єси хреста? Згадай-но давню угоду. Ти ж сказав єси: «Якщо я сяду в Києві, то я тебе наділю. А якщо ти сядеш у Києві, то ти мене наділи». Нині ж ти сів єси,— чи право, чи криво,— тож наділи мене». Але він став йому
409 мовити: «Чому тобі наша | отчина? Тобі ся сторона без надоби». Святослав тоді став йому говорити: «Я не угрин, ні лях, а ми одного діда єсмо внуки. І скільки тобі до нього [12] [діла], стільки й мені. Якщо ти не стоїш на давній угоді, то воля твоя».

І, це сказавши йому і зібравшися з братами, він поїхав у напад *до* Києва. Ярослав же не зібрався був із братами і не осмілився запертися в Києві один, а втік *до* Луцька. А Святослав в'їхав у Київ і сів на столі діда свойого і отця свойого [13]. Сів же він, забравши майна Ярославового без числа. Тоді ж напали вони на княгиню Ярославову [14] і взяли *з меншим* сином, [з Ізяславом], і дружину його схопили всю, [і всіх] одіслали до Чернігова. Вони бо несподівано напали, і братам його, [Ярослава], не було вісті, [що] Ольгович [15] в'їздив у Київ.

[12] Києва.

[13] За Лавр., Святослав Всеволодович сидів у Києві 12 днів; дід Святослава Ольговича, тобто Олег Святославич, у Києві не сидів ніколи (див. вище: «на столі діда свойого»); так само слова Святослава, сказані ним вище, «ми одного діда єсмо внуки», означають, що Святослав і Ярослав Ізяславич були нащадками одного предка (прапрадіда і прапрапрадіда) Ярослава Володимировича Мудрого.

Друга пол. лютого 1174

[14] Невідому на ім'я дочку князя польського Болеслава Кривоустого (див. прим. 12 до 1149 р.).

[15] Уже відзначалося, що Ольговичами називали усіх нащадків Олега Святославича-«Гориславича».

Поч. березня 1174

Ярослав же, почувши, що стоїть Київ без князя, пограбований Ольговичами [15], приїхав назад *до* Києва [і] в гніві замислив тяготу киянам, кажучи: «Підвели ви єсте на мене Святослава,— думайте, чим викупити княгиню і дитя». А вони не знали, що відповідати йому. І обложив він оплаттю весь Київ — *і* ігуменів, і попів, і ченців, і черниць, латинян і купців [16] — і запер [у городі] всіх киян.

[16] Тобто іноземну колонію в Києві та чужоземних купців.

У той же час чернігівський князь [Святослав Всеволодович] не мирив із Олегом Святославичем, [князем новгород-сіверським], і пустошив Олег Святославову волость, волость Чернігівську. Святослав тоді замирився з Ярославом з Ізяславичем з київським, пішов на Олега і попалив волость його. І, багато лиха вчинивши, вернулися вони до Чернігова.

11.I 1174

Того ж року преставився благовірний князь Святослав Юрійович, місяця січня в одинадцятий день. Сей же князь вибранцем божим був: од рождення і до змужніння була йому недуга люта, а такої недуги просили собі у бога святії апостоли і святії отці. Бо хто постраждає од недуги тієї, то, як [святії] книги говорять, «тіло його мучиться, а душа його спасеться» [17]. Отак же і той воістину *святий* Святослав [був] божий угодник, вибраний з-поміж усіх князів: не дав йому бог княжити на землі, а дав йому царство небеснеє. По
410 успінню його положив брат Андрій тіло його в церкві святій Богородиці в Суздалі, в єпископії.

[17] Джерело цитати встановити не вдалося.

19.I 1174

У тім же році преставився Юрій [Володимирович] [18], князь муромський, місяця січня в дев'ятнадцятий день. І покладений він був у Христовій церкві в Муромі, що її він сам спорудив.

[18] За Лавр., Воскр. і Никон., у Юрія Володимировича від невідомої жони залишилося три сини: Володимир, Давид і Юрій-Георгій; Давид Юрійович (у ченцях — Петро) мав, за цими ж літописами, теж від невідомої жони, двох синів — Святослава та Юрія-Георгія, а також, за Татіщевим, дочку ⟨Євдокію⟩, що була жоною володимиро-суздальського князя Святослава Всеволодовича; Юрій Юрійович мав сина Олега від невідомої жони.

Березень — квітень 1174

У той же час прислали Ростиславичі [Давид, Рюрик і Мстислав послів] до князя Андрія, просячи з братами своїми [дати] Романові Ростиславичу княжити в Києві [19]. Але князь Андрій сказав: «Пождіте трохи, я послав до братів своїх у Русь. Як мені вість буде од них, тоді й дам одвіт».

Убивство великого князя Андрія Юрійовича володимирського

1174/5
У ніч на суботу, з 28 на 29.VI 1174

У РІК 6683[1175]. Убитий був великий князь Андрій суздальський, син Юріїв, онук Володимира Мономаха, місяця червня у двадцять і восьмий день [1], напередодні [дня пам'яті] святих апостолів [Петра і Павла]; день тоді був субота.

Спорудив же він був собі город кам'яний, на ім'я Боголюбий; так оддалеки, як ото Вишгород од Києва, так само і Боголюбий од Володимира.

1175

Сей благовірний і христолюбивий князь Андрій, змолоду Христа возлюбивши і пречистую його матір, а помисел і ум облишивши, душу *свою,* яко палату красну, прикрасив усякими доброчесностями. Він уподібнився царю Соломону: яко дім господу богу, він і церкву преславну Різдва святої богородиці, кам'яну, посеред города спорудив у Боголюбому і оздобив її ліпше від усіх церков.

Подібно до тої Святої святих, що її був Соломон, цар премудрий, спорудив, так і сей князь, благовірний Андрій, спорудив церкву оцю на пам'ять про себе. І прикрасив він її іконами многоцінними, золотом і камінням дорогим, і жемчугом великим безцінним, і нарядив він її різними прикрасами, і оздобами з яшми прикрасив, і всякими узорոччями убрав її. А од сяйва й дивитися було ніяк, бо вся церква була золота. І прикрасив він її, і спорядив її начинням золотим і многоцінним так, що всі, хто приходить [сюди], дивуються, і всі бо, хто бачив її, не можуть висловити незвичайну красу її. *І* золотом, і емаллю, і всякою дорогоцінністю, і церковними
411 оздобами вона прикрашена, і всяким начинням церковним: і єрусалим [2] [у ній] золотий з каменями дорогими, і ріпідами [3] многоцінними [вона споряджена, і] кандилами [4] різноманітними. Усередині церкви, од верха і до долу, і по стінах, і по стовпах, оковано золотом [5], і двері ж, і одвірки церкви золотом-таки оковано. Була ж і сінь [6] золотом оздоблена од верха і до Деісуса [7]. І всякою дорогоцінністю церковною вона сповнена, прикрашена всякими витворами [8].

Князь же Андрій городські стіни Володимира сильно був укріпив і до них ворота Золоті виготовив, а другі із срібла зробив. І звів він церкву кам'яну соборну святої Богородиці, предивну вельми. І всякими різноманітними прикрасами нарядив він її із золота і срібла, і п'ять верхів її позолотив, а троє дверей церковних золотом оздобив. Камінням дорогим і жемчугом многоцінним він убрав її, і всякими узорոччями прикрасив її, і багатьма панікадилами золотими та срібними освітив церкву, а амвон [9] із золота і срібла зробив, а богослужебного начиння, і ріпід, і всякого спорядження церковного, золотом, і камінням дорогим, і жемчугом великим [оздобленого, було] вельми багато; і три єрусалими вельми великі він зробив, що [були] з чистого золота і з каміння многоцінного.

І всіма оздобами і прикрасами обидві [церкви] були подібні диву, до Соломонової Святої святих. І в Боголюбому, і в городі Володимирі верх же він золотом прикрасив, і склепіння позолотив, і пояс [10] золотом оздобив, камінням осяяв, і башту він позолотив іззовні церкви, а по склепіннях птахів золотих, і кубки, і вітрила [11], золотом прикрашені, поставив — і по всій церкві і по склепіннях навколо. Після цього ж він інших багато різних церков кам'яних поставив і монастирів багато спорудив.

На весь бо церковний чин і на церковників одкрив *йому* був бог сердечні очі, він не затьмарив ума свого п'янством, і кормителем був він ченцям, і черницям, і вбогим, і всякому чину він яко улюблений отець був. Особливо ж на милостиню він був милостив, слухаю-

[19] У Лавр. сказано трохи інакше і вірніше — сам Роман із братами просив, щоб йому дали київський стіл.

[1] В Іп. «вь 28 и день», у Хл. ця сама дата; у Лавр. «июня въ 29 день, на память святою апостолу Петра и Павла, в суботу на ночь»; в Іп. далі також наводиться точна дата убивства; за церковним календарем, наступний день розпочинається з вечерні попереднього (а не з опівночі, як це прийнято астрономічно).

[2] *Єрусалим* — дарохранильниця у вигляді маленької церкви.

[3] *Ріпіди* — опахала; золоті чи срібні кружки із зображенням шестикрилих херувимів, прикріплені до ручок; два диякони, стоячи обабіч престолу, повівають ними над святими дарами після освячення їх.

[4] *Кандила* — різні підсвічники, стоячі й висячі; висячі світильники називались *полікандило* (від 7 до 12 свічок) і *панікандило* (понад 12 свічок).

[5] Тобто оббито листами позолоченої міді.

[6] *Сінь,* або *ківорій* — навіс із дорогої оздобленої матерії, який у деяких церквах напинали над престолом; ківорій або підвішували до склепіння, або укріплювали на колонах, що стояли довкола престолу. Розкопки княжого замку і палацової церкви Різдва богородиці у Боголюбому показали, що згаданий у літопису ківорій являв собою, очевидно, окрему споруду зовні церкви, поблизу її західних дверей.

[7] *Деісус* — ікона (одна або три), де в центрі зображено Ісуса Христа в царському одінні, а праворуч і ліворуч у молитовних позах Богородицю та Іоанна Хрестителя.

[8] Закінчення цього опису треба читати нижче, через абзац — текст «верх же він золотом прикрасив» до «і по склепіннях навколо»; тут один опис пристосовано до двох церков — однобанної Різдва богородиці у Боголюбому і п'ятибанного Успенського собору у Володимирі-Суздальському.

[9] *Амвон* — середина солеї (підвищеного місця перед іконостасом) проти царських врат, на якій читають Євангелія, проголошують проповіді тощо.

[10] *Пояс* — тут: аркатурний пояс, верхня частина церковних стін, на якій робили різні оздоблення.

[11] *Вітрила* — флюгери.

421. Церква Різдва Богородиці в Суздалі. Сучасний вигляд.

422. Капітель порталу церкви Різдва Богородиці в Суздалі.

423. Лампада з церкви Різдва Богородиці в Суздалі. XII ст.

412 чись господа, який глаголить: «Оскільки вчинили ви братії | меншій моїй, то мені ви вчинили» [12], і також [як] Давид говорить: «Добрий муж милує і дає весь день, він за господом не спіткнеться» [13]. Мужність і розум у ньому жили, правда й істина з ним у парі ходили, *й* іншого добродіяння багато в нім було, і всякий добропорядний обичай він мав.

Уночі він входив у церкву і свічі запалював сам, і, бачачи образ божий, на іконах написаний, дивився [на нього], яко на самого творця. І всіх святих, на іконах написаних, бачачи, смиряв він образ свій, сокрушався серцем і зітхав [із глибини] серця, і сльози лив із очей, покаяння Давидове приймаючи, плачучи за гріхи свої. Возлюбивши нетлінне паче тлінного, і небеснеє — паче дочасного, і царство *зо* святими у вседержителя бога — паче минущого сього царства земного, він і всякою доброчесністю був прикрашений, другий мудрий Соломон.

І *сé* також добродійство він мав: він велів повсякдень возити по городу поживок і питво різне недужим і вбогим на потребу. І бачачи всякого нищого, який приходив до нього просити, він, подаючи їм те, чого вони просили, говорив так: «А може, се єсть Христос, що прийшов випробувати мене?» І так він приймав усякого, приходящого до нього, як ото Христос заповідав [і] сказав: «Оскільки ви сим, меншим, учинили, братії моїй, то мені ви вчинили» [12]. І слово це пам'ятав він у серці завжди.

Тому достойно од бога страдницький вінець прийняв ти єси, княже Андрію, чиє ім'я означає мужність. Ти слідом обох братів благорозумних святих страстотерпців, [Бориса і Гліба], пішов єси, кров'ю умившись страждання твоєю. Бо якщо напасті нема, то нема вінця, а якщо муки нема, то нема нагороди. Всякий бо, хто додержує доброчесності, не може тому без многих ворогів бути.

Отож князь Андрій, почувши наперед, що мають його вбити вороги, духом розгорівся божественним і вважав це за ніщо, говорячи: «Господа бога мойого, вседержителя і творця свойого, возлюбленії люди на хресті пригвоздили, говорячи: «Кров його хай буде на нас і на дітях наших» [14]. І ще глаголить слово [божеє] устами святих
413 євангелістів: «Якщо хто положить душу свою | за други свої, той може моїм учеником бути» [15]. Сей же боголюбивий [16] князь не за друга, а за самого творця, який сотворив усе із небуття в буття, душу свою положив.

Тому в пам'ятний день убивства твойого, страстотерпче княже Андрію, прогнівалися небеснії вої, бачачи кров, що проливається за Христа. Ридає ж множество правовірних, бачачи отця сиротам і кормителя, зорю світоносну, що вона меркне для них, які в мороці пробувають. А окаяннії вбивці вогнем охрестяться безконечним, що спалює всякого гріха купину, себто діяння. Ти ж, страстотерпче, молися всемогущому богу за плем'я своє, і за рідних [своїх], і за землю Руськую, щоб він дав мирові мир. Та ми до попереднього повернемось.

П'ятниця, обідня 28.VI 1174

Се ж сталося в п'ятницю, на обідні, рада [ця] лукава, пагубовбивча. Був ото в нього, [Андрія], Яким, слуга, улюблений ним. І почув він од когось, що брата його князь велів скарати, і кинувся він за диявольським наущенням, і побіг, волаючи, до браття свого, до злих порадників, як той Іуда до жидів, стараючись угодити отцю своєму — сатані. І стали вони мовити: «Сьогодні він того скарав, а завтра нас. Так подбаймо про князя сього». І врадили вони убивство на ніч, як ото Іуда проти господа.

І коли настала ніч, то кинулись вони, взявши оружжя, пішли на нього, яко звірі лютії. Та коли йшли вони до ложниці його, то пройняв їх страх і трепет, і побігли вони з сіней, *і*, пішовши в медушу, пили вино. А сатана веселив їх у медуші, слугуючи їм невидимо, збуджуючи і укріплюючи їх [на те], що вони йому були пообіцялися. І тоді, упившись вином, пішли вони на сіни.

Заводієм же убивцям був Петро Кучков, зять [Якимів], Амбал, ясин, ключник, Яким Кучкович, а всіх невірних убивць [було] чис-

[12] Єванг. від Матфія XXV, 40.
[13] Псалом CXI, 5, 6.
[14] Єванг. від Матфія XXVII, 25.
[15] Єванг. від Іоанна XV, 13 і від Луки XIV, 26 (або 27 чи 33).
[16] В Іп. хибно «благолюбивии», у Хл. «боголюбивыи».

лом двадцять, що зібралися були на окаянну раду того дня у Петра у Кучкова, зятя [Якимового] [17].

Ніч на суботу, з 28 на 29.VI 1174

Коли ж приспіла суботня ніч, у [день] пам'яті святих апостолів Петра й Павла, вони, взявши оружжя, прийшли, яко звірі дикії, до ложниці, де ото блаженний князь Андрій лежить, і сказав один,
414 стоячи | коло дверей: «Господине, господине!» І князь спитав: «Хто се є?» А він же сказав: «Прокопій». І мовив князь: «О парубче, ти не Прокопій!» Вони ж, почувши слово княже [і] прискочивши до дверей, стали бити в двері і силою виламали двері. Блаженний же схопився, хотів узяти меча, і не було тут меча, бо його в той день вийняв [18] Амбал, ключник його: той бо меч був [мечем] святого Бориса. І вскочило двоє окаянних, і схопилися з ним, та князь кинув одного під себе, і вони, подумавши, що кинуто князя, поранили навіть свого друга. А потім, пізнавши князя, боролися вони з ним завзято, бо він був сильний, і сікли його мечами і шаблями, і списами завдали йому ран. І сказав він їм: «О горе вам, нечестивії! Чого ви уподібнюєтеся Горясіру? [19] Яке я вам зло учинив? А що кров мою ви пролили на землі, то хай бог одомстить вам і мій хліб!» А сі нечестиві, подумавши, що його вбито до кінця і взявши друга свого, винесли *його* звідти. Трепечучи, вони одійшли.

28.VI 1174

Він же, зопалу вискочивши вслід за ними і почавши кричати й кликати од болю в серці, пішов під сіни, і вони, почувши голос, вернулися назад на нього. І коли вони стояли, то сказав один: «Стоячи, я бачив, як князь ішов із сіней долів». І вони сказали: «Поглядіть його!» І побігли вони подивитись на нього, аж нема [його] там, де вони пішли од нього, убивши. І сказали вони: «Тож ми погибли єсмо! Вборзі шукайте його!» І тоді, запаливши свічі, знайшли вони його по [слідах] крові.

Князь же, побачивши, що вони йдуть до нього, підвів руки до неба [і] помолився богу, говорячи: «Хоча, господи, і в сьому осудження і кінець я приймаю, хоча й багато я согрішив, господи, заповідей твоїх не додержавши, але знаю я, який ти милостив єси. Ти бачиш того, що плаче, і спішиш назустріч, навертаючи блудного». І, зітхнувши з глибини сердечної, він пролив сльозу і спом'янув усе, що було з Іовом [20], і роздумував у душі своїй, і говорив: «Господи! Хоча ж у часи життя мойого [добра було] мало, а повно гріха і злих діл, та одпущення ти мені даруй і сподоби мене, господи, недостойного, прийняти кінець сей так, як ото всі святії. Нізащо бо такі страждання і різні смерті находили на праведників». [І] як святії пророки і апостоли з мучениками [страдницький] вінець приймали *і* вслід за
415 господом кров свою пролива|ли, і як і святії священномученики і преподобнії отці *многії напасті*, і гіркії муки, *і* різнії смерті прийняли, випробувані бувши дияволом, мов золото в горнилі. «Їх же молитвами, господи, до вибраного твойого стада з правобічними вівцями причисли мене». *І* як святії правовірнії цесарі пролили кров *свою*, страждаючи за люди свої. «А іще ж і господь наш, Ісус Христос, ізбавив світ од спокуси диявола чесною кровію своєю». І, *так* мовлячи, він утішав себе і знову говорив: «Господи, поглянь на неміч мою, і побач смирення моє, і злую мою печаль, і скорботу мою, що нині приймає мене, бо, [на тебе] уповаючи, я терплю. *І* за все це дякую я тобі, господи: що смирив ти єси душу мою і в царствії твоїм причасником мене зробив. І осе нині, господи, якщо ж кров мою проллють, то причисли мене до сонму святих мучеників твоїх, господи».

І коли він говорив це і молився за гріхи свої до бога, то сидів він за стовпом сходів. А вони довго шукали його, і побачили його, що сидів, мов ягня непорочне, і тут окаянні прискочили до нього, і Петро відтяв йому праву руку [21]. Князь же, глянувши на небо, сказав: «Господи! В руки твої передаю тобі я душу мою». І тоді упокоївся.

Неділя, до світання 30.VI 1174

Убитий же він був у суботу на ніч. А перед світом на другий день, у неділю, [в день] пам'яті дванадцяти апостолів, ті ж окаянні, пішовши звідтіля, вбили Прокопія, улюбленця його. А звідти пішли вони на сіни і вибрали золото, і каміння дороге, і жемчуг, і всяке узо-

[17] З літопису не цілком зрозуміло, чиїм зятем був Петро Кучков (Кучкович), хто такий Яким Кучкович. Ситуація прояснюється на основі даних «Повѣсти о началѣ царствующего града Москвы», які відомі також за іншими джерелами і наведені у Татіщева. Коло ріки Москви було відоме з літопису село Кучкове, власність великого боярина (за Татіщевим — тисяцького) Степана Івановича Кучка. 1147 р. сюди приїхав Юрій Володимирович і, будучи жонатим ⟨«другые жены многи приводя, веселяся почасту»⟩ та п'ючи з дружиною, взяв собі за полюбовницю і піддатливу красуню, жону Кучка. Обурений Кучко запер свою жінку під замок. Юрій за це його вбив, а дочку забитого Улиту тут же віддав за свого сина Андрія (за «Синопсисом» його друге ім'я — Китай), можливо, уже один (чи більше) раз одруженого на невідомій жінці, бо тоді йому було добрих 35 літ. Справили весілля, на яке приїхали, зокрема, чернігівський князь Святослав Ольгович із сином Олегом, привізши Юрієві в дарунок гепарда (див. про це під 1147 р.). Забрали тоді й обох малолітніх сиріт, синів Кучка — Петра і Якима, котрі потім жили у Володимирі-Суздальському. Пройшли роки. Петро Кучков, як виходить, одружився з дочкою Якима, улюбленого слуги Андрія Юрійовича. Яким Кучкович, мабуть, був іще парубком. З цих же джерел відомо, що брат Андрія Юрійовича Михалко (чи Всеволод?) тоді ж убив учасників змови, а третю (?) жону Андрія, родом, за Татіщевим, ⟨ясиню⟩ (осетинку) чи, за іншими припущеннями, булгарку, теж скарали чи заслали в монастир. Можна припустити, отже, що ясин Амбал, ключник Андрія Юрійовича, був родичем його третьої (?) жони.

[18] В Іп. хибно «вынялы», у Хл. «выняль».

[19] *Горясір* — убивця, який 1015 р. за наказом Святополка Окаянного звелів зарізати Гліба Володимировича.

[20] Див. прим. 18 до 1147 р.

[21] На мініатюрі Радз. йому відрубують ліву руку, як і було насправді; це підтверджено антропологічним обстеженням скелета князя.

424. Убивство Андрія Боголюбського. Мал. XIII (XV) ст.

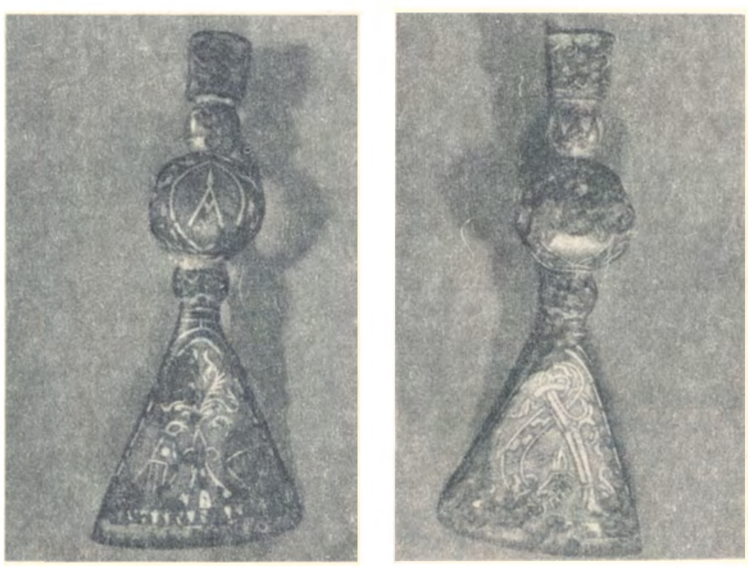

425. Андрій Боголюбський.

роччя — аж до всякого улюбленого майна — і, поклавши на улюбленцевих коней, до світання одіслали звідти.

А самі, взявши на себе оружжя княже улюблене, почали вони збирати дружину до себе, кажучи: «Та хіба ж на нас приїде дружина володимирська?» І зібрали вони військо, і послали [послів] до [города] Володимира: «Чи ви замишляєте що на нас? Бо ми хочемо з вами [се] закінчити. Не *про* нас бо одних дума [ся], але й про вас. Бо й ви так само думаєте». І сказали володимирці: «Якщо хто з вами в думі, то нехай він буде вам, а нам — без надоби». І розійшлися вони, і взялись грабувати — страшно дивитися.

І побіг на місце [вбивства] Кузьмище, киянин, аж нема *там*
416 князя, *де* він *був* убитий. | І став питати Кузьмище: «Де є убитий господин?» І вони сказали: «Лежить он, виволочений в горóд. Але ти не смій узяти його. Так тобі мовлять усі. Ми викинемо його псам. Якщо ж хто подбає за нього, той наш ворог є, і того ми уб'єм!» І став плакати над ним Кузьмище: «Господине мій! Як ти не розпізнав єси мерзенних і нечестивих пагубовбивчих ворогів своїх, що йшли до тебе? Або як ти не додумався єси побідити їх, колись перемагаючи полки поганих болгар?»

426. Топірець Андрія Боголюбського. Сталь, срібло, позолота, гравірування. XII ст.

427. Частина палацу Андрія Боголюбського. Боголюбий.

І так оплакував він його, і прийшов Амбал, ключник, ясин родом,— а той держав кормило в усім домі княжім, і над усіма [князь] дав був йому волю. І сказав, глянувши на нього, Кузьмище: «Амбале-вороже! Скинь же ковер, чи що, щоб послати або чим прикрити господина нашого». І сказав Амбал: «Ти йди звідси, ми викинемо його псам». І сказав Кузьмище: «О єретиче! Уже псам викинути? А чи пам'ятаєш ти, жидовине, в якій одежині ти прийшов був? Ти нині в оксамиті стоїш, а князь нагий лежить? Та я благаю тебе, скинь мені що-небудь». І той скинув ковер і корзно [22].

І, загорнувши його, [князя], він поніс його в церкву, і сказав: «Одімкніте мені божницю». І вони одказали: «Кинь його тут у притворі [23], коли тебе печаль узяла»,— бо вже вони п'яні були. І сказав Кузьмище: «Уже тебе, господине, пахолки твої не признають. А колись, якщо ж купець приходив із Цесарограда, і з інших країв, із Руської землі а чи [з] Латинян, то до всього християнства і до всіх поганих ти говорив: «Уведіте їх у церкву і на хори, хай побачать істинне християнство і охрестяться». Як воно й сталося: і болгари, і жидове, і всі погани, бачивши славу божую і красу церковную, і ті більше плачуть по тобі, а сі навіть у церкву не велять положити». І так положив він його у притворі коло божниці, прикривши його корзном, і лежав він тут два дні і [дві] ночі.

2.VII 1174

На третій день прийшов Арсеній, ігумен [монастиря] святих Кузьми і Дем'яна, і сказав: «Довго нам дивитися на старших ігуменів і довго сьому князю лежати? Одімкніте мені божницю, нехай
417 я одспіваю | над ним. Вложимо його або в буді, *або ж* у гроб. А коли перестане лиходійство се, то тоді, прийшовши з Володимира, і однесуть його туди». І, прийшовши і взявши його, крилошани боголюбські внесли його в божницю, і вложили його в гроб кам'яний, одспівавши над ним заупокійну службу з ігуменом Арсенієм.

Городяни ж боголюбці розграбували дім княжий і майстрових, які прийшли були для діла, [забрали] золото і срібло, одежу і паволоки — майно, що йому не було числа. І багато зла вчинилося у волості його: доми посадників *його* і тивунів пограбували, а [їх] самих, і отроків його, і мечників побили, а доми їх пограбували, не відаючи, що говориться: «Де ото закон, там і обид багато» [24]. Грабіжники ж, навіть із сіл приходячи, грабували. Так само й у Володимирі [було], поки ж не став ходити [піп] Микулиця з [образом] святої богородиці [25], в ризах, по городу: тоді перестали грабувати.

[22] *Ковер* — різновид килима; *корзно* — плащ, накидка (див. ще прим. 34 до 1015 р.).

[23] *Притвор* — вхідна частина церкви; тут мовиться про зовнішній не покритий дахом притвор (паперть).

[24] Посл. Павла до римлян IV, 15.

[25] Див. прим. 13 до 1155 р.

428. Б'ють тивунів, мечників і отроків. Мал. XIII (XV) ст.

429. Успенський собор у Владимирі (Суздальському). Сучасний вигляд.

Пише апостол Павло: «Всяка душа властям [нехай] повинується, бо власті богом настановлені» [26]. Природою бо земною цесар подобен єсть до всякої людини, а владою сану — вищий, як бог. Говорить великий Златоустець: «Якщо хто противиться власті, він противиться закону божому. Князь бо *недарма* носить меч, бо він слуга божий єсть» [27]. Та ми до попереднього повернемось.

П'ятниця 5.VII 1174

У шостий день, у п'ятницю, сказали володимирці ігумену Феодулові і Луці, доместику [28] святої Богородиці: «Спорядіть обидва носилиці, нехай поїдем візьмемо князя великого і господина свойого Андрія». А Микулиці вони сказали: «Збери попів усіх. Облачившись у ризи, вийдіте ж перед Серебряні ворота зі святою богородицею. Там підождеш князя». І він так зробив. Феодул, ігумен [монастиря] святої Богородиці володимирської, з крилошанами *і* з володимирцями поїхали по князя в Боголюбий і, взявши тіло його, привезли *до* Володимира з честю *і* з плачем великим.

І минуло трохи часу, і почав виступати стяг од Боголюбого, і люди не могли ніяк удержатися, а всі волали і од сліз не могли дивитися, і плач далеко було чути. І став увесь народ, плачучи, мовити: «Чи ти вже *до* Києва поїхав, господине, в ту церкву тими зо-
418 лотими воротами, що їх ти послав був робити тій церкві на Великім дворі на Ярославовім, кажучи: «Я хочу спорудити церкву таку саму, як і ворота сі золоті [29]. Нехай буде пам'ять усьому роду моєму». І так плакав по ньому весь город, і, опрятавши тіло його, з честю і зі співами благохвальними положили його в чудовній, хвали достойній, у святій Богородиці Золотоверхій, що її він сам був спорудив.

430. Золоті ворота у Владимирі (Суздальському). Сучасний вигляд.

---

[26] Посл. Павла до римлян XIII, 1.

[27] Посл. Павла до римлян XIII, 2, 4.

[28] Див. прим. 8 до 945 р.

[29] Це народне голосіння, яке дає цінну фактичну інформацію, тлумачили по-різному. Наш переклад точно передає оригінал. І ситуація ясна, у ній яскраво виступає момент авторської присутності. Убитого Андрія везуть із Боголюбого до Володимира. Біля Срібних воріт його зустрічає, плачучи, народ. Процесія іде в город, проходить мимо натовпу до Успенського собору, що виблискує своїм золотим порталом («врата», «ворота» — канонічна назва церковних вхідних дверей). Покійного вносять «в ту церкву тими золотими воротами». Згідно з народними уявленнями, покійник поїхав у далекий край. Андрій, якого внесли через золоті ворота в Успенську церкву,— голосять люди,— поїхав, очевидно, до Києва, здобути який він так жадав.

Мідні позолочені ворота володимирського Успенського собору, оздоблені різними зображеннями, були, безумовно, подібні до дверей боголюбовської церкви Різдва богородиці, в якої «і двері ж, і одвірки золотом-таки оковано». Як свідчить голосіння, за розпорядженням Андрія і на його кошти ворота Успенського собору було зроблено («послав був робити тій церкві») у Києві, на Великім Ярославовім дворі, де, отже, працювали видатні майстри-декоратори. Ці ж кияни, що створили золоті ворота собору, були, безсумнівно, у складі тих «изъ всѣхъ земль мастеры» (Лавр., 1160 р.), які в 1160 р. оздоблювали золотом («хочу спорудити церкву таку саму, як і ворота сі золоті») закладений ще 8 квітня 1157 р. Успенський собор. Ворота собору було виготовлено і встановлено в стіну до того, як почалося оздоблення храму,— це звичайна послідовність опоряджувальних робіт. Є підстави твердити, що київські майстри брали участь і в побудові Золотих воріт города Володимира; вони за головними розмірами дуже близькі до Золотих воріт Києва.

Сей бо князь Андрій не дав за життя свойого тілу своєму покою, а очам своїм дрімоти, доки ото не звів дім істини, захисток усім християнам — [церкву] цариці небесних чинів і владичиці усього всесвіту, яка всякого чоловіка і многими путями до спасіння приводить. Як ото апостол [Павло] учить: «Кого любить господь, то того й карає, і б'є ж він кожного сина, якого приймає. Бо якщо ви покару терпите, то бог поводиться з вами, як із синами» [30]. Не поставив же бог прекрасне сонце на одному місці, а доволі його, щоб звідти увесь всесвіт освітити, бо сотворив він йому схід, і полудне, і захід.

[30] Посл. Павла до євреїв XII, 6, 7.

Так і угодника свого, Андрія-князя: не привів він його до себе дарма, а щоб міг він таким життям також і душу свою спасти. Адже кров'ю мученицькою омивши гріхи свої, він і з двома братами своїми, з Романом і з Давидом [31], однодушно до бога прийшов і в [такому] райському блаженстві несказанно оселявся з ними обома, що його [ні] око не бачило, ні вухо *не* чуло, ні на серце людині [яке не] зійшло, а яке уготував бог тим, що люблять його, сподобившись ті блага видіти вовіки.

[31] Що це за Андрієві брати — Роман і Давид, літописи не уточнюють; у покажчиках до літописів їхні імена випущено. Традиційною є думка, що тут маються на увазі Борис-Роман і Гліб-Давид Володимировичі, убиті 1015 року за наказом Святополка Ярополковича Окаянного, як брати Андрія за своєю долею, його духовні брати, котрих чекає райське блаженство за перенесені муки.

Радуєшся ти, Андрію, княже великий, уповання маючи на всемогущого і між багатих найбагатшого,— на бога, що сидить на високостях! Молися, [щоб] помилував він браття твоє, дав їм побіду над ворогами, і мирне володарювання, і цесарювання славне й многолітнє в усі віки віків. Амінь.

Довідавшися ж про смерть княжу, ростовці, і суздальці, і переяславці, і вся дружина, од малого до великого, з'їхалися до Володимира і сказали: «Се вже так сталося. Князь наш убитий, а дітей у нього нема. Синок його малий [32] у Новгороді, а брати його в Русі.
419 По кого пошлемо між своїх князів? Нам князі муромські і рязанські є в сусідах, та ми боїмося помсти їх: іще підуть зненацька раттю на нас, бо князя в нас нема. Пошлім-но до Гліба [33], кажучи: «Князя нашого бог узяв, а ми хочемо обох Ростиславичів, Мстислава [і] Ярополка, твоїх шуринів». Отак, хресне цілування забувши,— цілувавши князю Юрію [Володимировичу] про менших князів, про дітей [його], про Михалка і про брата його [Всеволода],— переступивши хресне цілування, посадили вони Андрія [Юрійовича], а менших вигнали і потім, після Андрія, не спом'янули [їх], а слухали Дідильця і Бориса, двох рязанських послів.

[32] Юрій.

[33] Гліба Ростиславича рязанського, сина Ростислава Ярославича від невідомої жони; оскільки ж Мстислав і Ярополк Ростиславичі названі шуринами, братами жінки Гліба, то ясно, що вона була дочкою Ростислава Юрійовича.

І, присягнувшись святою богородицею [25], послали вони [послів] до Гліба [Ростиславича]: «Твої два шурини — се наші князі. Бо осе, присягнувши межи собою, послали ми до тебе послів своїх, а ти приставиш до них послів своїх, нехай вони ідуть по обох князів наших *у Русь*». Гліб же, почувши [це], рад був, що йому честь складають і шуринів обох його хотять. І, присягнувшись хресним цілуванням і святою богородицею, послали вони по них, кажучи: «Ваш отець добрий був, коли у нас був. Поїдьте-но оба до нас княжити, а інших ми не хочемо».

Посли, приїхавши, повідали річ дружинину Михалку і Всеволоду Юрійовичам, що були з ними обома, [Мстиславом і Ярополком], у князя Святослава [Всеволодовича] в Чернігові. І сказали Мстислав і Ярополк: «Поможи бог дружині, що не забувають вони любові отця нашого». *І*, порадившись, вони самі сказали: «Чи зле, чи добре усім нам, підемо всі чотири, і Юрійовичів два, [і] Ростиславичів два».

І рушили удвох попереду Михалко Юрійович [і] Ярополк Ростиславич. Присягнувши межи собою, цілувавши хреста із рук єпископа чернігівського [Порфирія], давши Михалкові старшинство, вони оба приїхали в Москву. Почувши, ростовці обурилися цим [і] сказали Ярополку: «Ти поїдь сюди». А Михалку вони сказали: «Ти пожди трохи в Москві».

Ярополк тоді поїхав, потай од брата, до дружини в Переяславль-[Суздальський]. А Михалко, побачивши, що брат поїхав, також поїхав до Володимира-[Суздальського] і заперся в городі. Дружини в городі не було, бо вони поїхали були назустріч Ярополку. І, поба-

420 чивши князя Ярополка, вони привітали *його*, і, присягнувши хресним цілуванням, із ним поїхали до Володимира на Михалка.

Михалко ж заперся в городі, а [дружини] володимирців не було *у* Володимирі, бо вони поїхали були, за велінням ростовців, назустріч обом князям з півтором а тисячами, і ті так само цілували хреста. І приїхала зо всією силою ростовська земля на Михалка до [города] Володимира, і багато зла вони вчинили, і муромців і рязанців привели, і попалили довкола города. Володимирці ж билися з городських стін, [і] свята богородиця помагала їм. І стояли *Серпень — вересень 1174* вони довкола города сім неділь, і свята богородиця ізбавила город свій. Бо володимирці, не видержуючи голоду, сказали Михалку: «Ти мирися або промишляй про себе». І він, одповівши, сказав: «Ви праві єсте. Чи вам задля мене погинути?» [І] поїхав він у Русь, [і] проводили його володимирці з плачем великим.

Потім же володимирці, присягнувши з обома Ростиславичами хресним цілуванням, що вони оба не вчинять ніякого зла городу, вийшли з хрестами назустріч Мстиславу і Ярополку з города. І, ввійшовши в город, заспокоїли вони володимирців, і, розділивши волость Ростовську, сіли обоє княжити.

А Ярополка-князя посадили володимирці з радістю в городі Володимирі на столі, у святій Богородиці весь обряд звершивши. Бо не проти обох Ростиславичів билися володимирці, а не хотячи покоритися ростовцям, і суздальцям, і муромцям, тому що ті говорили: «Ми спалимо Володимир або ж якогось посадника в нім посадимо. Вони є наші холопи-каменярі». Потім же ростовці посадили Мстислава у себе в Ростові, на столі дідньому і отчому, з радістю великою.

Тої ж зими оженився Ярополк Ростиславич, князь володимирський. Пославши [сватів] до Смоленська, він узяв за себе княгиню, дочку Всеслава [Васильковича], князя вітебського. Вінчався він із нею у Володимирі, у святій Богородиці, місяця лютого в одинадця- *Вівторок 11.II 1175* тий день, у вівторок м'ясопусної неділі [34].

1175 421 Того ж року смольняни вигнали од себе Романовича Ярополка, а Ростиславича Мстислава ввели *до* Смоленська княжити.

1174/5 Того ж року, коли оба Ростиславичі, [Ярополк і Мстислав], сиділи на княжінні у землі Ростовській, роздавали вони були посадництва руським отрокам. А ті велику тяготу людям сим учинили продажами і вірами [35], бо самі князі, молодими будучи, слухали бояр, а бояри навчали їх брати побільше. [У] святій Богородиці володимирській вони золото і срібло взяли оба в перший день, [і] ключі відібрали [од] церковних скарбниць, і город [36] її [забрали], і данини, що [їх] надав був церкві тій *блаженний* князь Андрій.

І почали *володимирці* мовити: «Ми єсмо двох вільних князів прийняли до себе, хреста цілували на всім. А сі як не своєю волость вважають, ніби не збираючись у нас сидіти. Грабують вони не тільки волость усю, але й церкви. Подумайте-но, браття!» І послали вони [вість] до ростовців і до суздальців, даючи їм знати про обиду свою. Та вони, [ростовці і суздальці], на словах були за них, а ділом були далеко. А бояри князів тих обох кріпко держалися.

1174 У той же рік почав війну Олег Святославич. Він послав [послів] до шуринів своїх, [Рюрика, Давида і Мстислава Ростиславичів], і повів їх на брата свого Святослава [Всеволодовича] на Чернігів. І, прийшовши, Ростиславичі та Ярослав [Ізяславич] попалили [городи] Лутаву і Моровійськ. Цілувавши хреста, вони вернулися до себе, а Олег із двома братами, [Ігорем та Всеволодом], прийшов до Стародуба. Та города він не взяв, а що [було] скоту навколо Стародуба [з] усіх сіл *його*, [Святослава Всеволодовича], він, зайнявши, погнав до Новгорода-[Сіверського].

Святослав тоді з братом Ярославом пішов на Олега до Новгорода. І приступили вони до города, і вийшов супроти них Олег, нарядив військо своє. І зступилися вони, [але], тільки стріливши по стрілі, [вої його] побігли, а сам князь утік у город. Дружину ж його вони захопили, а другу посікли, а острог попалили. І назавтра він

[34] В Іп. «генваря вь 3 день масопустьнои недѣлѣ во вторникъ»; у Хл. і Лавр. ця сама помилкова дата; з «Хроніки Лівонії» Генріха Латвійського відомий ще син Всеслава Васильковича Володимир, князь полоцький.

[35] Див. прим. 12 до 996 р. та прим. 4 до 1093 р.

[36] У Лавр. «городы».

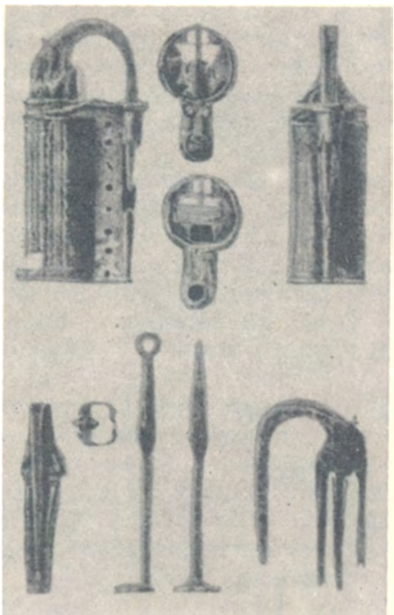
прислав [послів] просити миру, і, замирившись, вернулися вони до себе.

1174/5 Того ж року родився Ігореві [Святославичу] син, і нарекли його ім'ям Олег, а в хрещенні Павлом.

Кін. 1174 Тоді ж прийшов був Роман [Ростиславич] зі Смоленська до братів своїх на підмогу, і Ярослав [Ізяславич] сказав: «Ви привели
422 єсте | брата свойого Романа і даєте йому Київ». І пішов він із Києва в Луцьк. Вони ж стали слати [послів] услід за ним, запрошуючи *його* назад у Київ, але він не послухав їх і пішов у Луцьк. Роман тоді сів у Києві на столі діда свойого і отця свойого.

1175/6
21.V 1175 **У РІК 6684[1176].** Пішов Михалко [Юрійович] і Всеволод, брат його, із Чернігова місяця травня у двадцять і перший день, у празник Костянтина і Олени, а Святослав [Всеволодович] приставив [до них] сина свого Володимира з військом. Але коли Михалко вирушив, то пойняла його недуга тяжка на [ріці] Свині. І, поклавши на носилиці, несли [його] ледве тільки живого. [І] йшли з ним до Кучкова, себто до Москви [1], і тут зустріли його володимирці з Андрійовичем Юрієм, бо одні володимирці були до нього добрі.

Коли він сів обідати, то прийшла йому вість, що синовець його Ярополк [Ростиславич] іде на нього. І вийшли вони із Москви, і рушили до [города] Володимира. Ярополк же, почувши [це], уступив їм на сторону, а московляни, почувши, що йде на них Ярополк, вернулися назад, оберігаючи доми свої. І переїхав [Михалко] ріку Кулакшу [2], і перебували вони на полі Белеховім, а Володимир Святославич їхав попереду. І виступило військо [Мстислава] із загір'я [3], всі в бронях, немов кожен у льоду [4], і вдарив він на них, [воїв Володимира], зненацька, і підняли [вої Мстиславові] стяг. Михалко тим часом готувався з братом Всеволодом, наряджаючи полки свої. [І] пішов Мстислав [Ростиславич] із суздальцями, а Всеволод [Юрійович] із володимирцями і з Володимиром [Святославичем], нарядивши полки, рушили до них. І пішли вої Мстиславові [5], кричачи, немов пожерти [противників] хотячи, [а] стрільці стріляли з обох полків. Михалко ж іще був недужий, носили *його* на носилицях, і хоча тих було многе-множество, а правда була *і* святий спас із Михалком. Отож вої Мстиславові [5], не доїхавши, покинули стяг і побігли, гнані гнівом божим і святої богородиці, [і] поміг бог Михалку і брату його Всеволоду.

431. Замки і ключі. XII—XIII ст.

1176

[1] Див. прим. 17 до 1175 р.
[2] В Іп. хибно «Лакшу», у Хл. «Коулашкоу».
[3] У Хл. «загородя».
[4] Себто, сталеві лати і кольчуги блищали, як лід.
[5] В Іп. і Лавр. «Мстиславичи»,— тобто дружина, вої Мстислава.

432. Недужого Михалка Юрійовича везуть на носилицях. Мал. XIII (XV) ст.

Неділя 15.VI 1175

423 Оскільки бог помагає і захищає сильніш од усіх людей,| то переміг [Михалко] синівця свого [Мстислава] місяця червня в п'ятнадцятий день, [на] святого пророка Амоса, в неділю. І погнав він їх, і побіг [Мстислав] до Новгорода [Великого], а Ярополк побіг до зятя [Гліба Ростиславича] в Рязань.

Михалко ж і Всеволод, одаривши Володимира Святославича, відпустили його до себе, а потім Михалко і Всеволод поїхали у Володимир зі славою і з честю великою, ведучи перед ним, [Михалком], колодників. Бог покарав князів, щоб хреста вони не переступали і старшому братові честь складали, а лихих людей не слухали, які не хотять добра межи братами. Тоді володимирці, узрівши князя свого, вийшли зо хрестами, і з радістю і честю великою. І ввійшов Михалко в город, до святої Богородиці, і сів на столі діда свойого і отця свойого. Того ж дня, в неділю, була радість велика в городі Володимирі.

А потім послав Святослав [Всеволодович] жон їхніх, Михалкову [Февронію] і Всеволодову [Марію] [6], приставивши до них сина свого Олега провести їх до Москви. Олег же, провівши їх, вернувся у свою волость, до [города] Лопасни. [А] звідти, пославши [воїв], Олег зайняв [город] Свірилеськ, бо й то була волость чернігівська. Гліб же [Ростиславич], довідавшись про це, послав синівця свого Юрійовича [7] на Олега, а Олег, зібравши дружину свою, вийшов до нього. І вони билися на Свірилеську, і переміг Олег Святославич шурина свого, і багато дружини захопив, а сам він ледве втік [8].|

[6] Ім'я Февронії відоме з Лавр.; так само ім'я Марії, за грузинськими джерелами,— осетинки, відоме з Лавр.; вона померла 19 березня 1205 р., незадовго перед цим прийнявши чернецтво під ім'ям Марфи (на честь імені своєї сестри Марфи); 1209 р. Всеволод Юрійович оженився вдруге, за Воскр., на Любові, дочці князя вітебського Василька Брячиславича, одруженого (за дослідженнями) з невідомою на ім'я дочкою Давида Ростиславича; Василько, за дослідженнями, мав ще сина Брячислава, жінка якого невідома; дочка Брячиславова, яка, за Татіщевим, мала ім'я ⟨Прасковія⟩, а за іншими даними — Олександра, була, за Новг. І, дружиною Олександра Ярославича Невського.

[7] Ім'я цього синівця (племінника) Гліба Ростиславича, сина Юрія Ростиславича — невідоме; і сам Юрій, власне, ніде не згадується.

[8] Далі 18 рядків до кінця другого стовпця 212 арк. (423 с.) і зворот 212 арк. (424 с.) в оригіналі не заповнені; з 213 арк. (425 с.) і до кінця літопис переписано четвертою рукою.

1176/7
Між 16—22.V 1176

425 **У РІК 6685[1177].** Прийшли половці на Руську землю на русальній неділі [1]. Оскільки Роман [Ростиславич] сидів у Києві, то він послав [проти них] брата свого Рюрика і двох синів своїх, [Ярополка і Мстислава]. Половці тим часом узяли шість городів берендицьких і пішли до [города] Ростовця. Давид же [Ростиславич] не прийшов був, і сталася суперечка межи братами. Однак наздогнав він братів своїх, Рюрика і обох синівців своїх, Ярополка і [Мстислава-] Бориса, і настигли вони половців коло Ростовця. Але половці, повернувшись, перемогли полки руські і багато бояр захопили, а князі вбігли в Ростовець.

А се бог напустив кару на нас, [оцих] поганих, та не яко милуючи їх, але нас караючи, навертаючи нас до покаяння, щоби удержалися ми од лихих діл,— і тому карає він нас нашестям поганих. Се бо єсть бич його, щоби ми, смирившись, схаменулися од злої путі. Коли почули це Ольговичі і Всеволодович Святослав, вони обрадувалися, ніби не відаючи про божу кару.

433. Печать Олександра Ярославича Невського.

434. Печать Олександра Ярославича Невського.

1177

Того ж року Святослав поїхав до Києва, і говорив Романові Святослав: «Брате! Я ж не домагаюсь од тебе нічого, але угода наша є така: якщо князь завинить, то [погубить] волость, а муж — голову. А Давид — винуват». Але він, [Роман], цього не зробив [2].

Святослав тоді послав брата свого Ярослава [3] і [сина] Олега з воями. І вони, перейшовши Дніпро [на Вітечівськім броді], послали [послів] до Мстислава Володимировича, до зятя свого [4], велячи йому одступити від Ростиславичів, і Мстислав обіцявся їм так учинити. І рушили вони до города до Треполя, а Мстислав же пішов до воріт до водяних, удаючи, [що буде] битися, [бо] домовився він [із ними] потай із города, утаївшись од Ярополка [Романовича], а трепольців зрадивши, і одчинив на них город. І Ярополк пішов до отця.

[1] Русальна неділя (тиждень) розпочиналася в неділю через шість тижнів після Великодня і передувала Трійці; у 1176 р. вона припадала на 16—22 травня. Четвер русального тижня називався «русалчиним великоднем».

[2] Тобто не покарав свого брата Давида.

[3] В Іп. хибно «Рослава», у Хл. «Ярослава».

[4] Отже, невідома на ім'я дочка Святослава Всеволодовича була жоною Мстислава Володимировича.

Святослав же, прийшовши з полками своїми, став коло [броду] Вітечева, і туди приїхали до нього чорні клобуки; туди ж приїхали до нього кияни, кажучи: «Уже Роман пішов до Білгорода».

20.VII 1176 Святослав тоді увійшов у Київ, у день святого пророка Ілії, а звідти послав братів своїх до Білгорода. Не досягнувши нічого, вони вернулися.

1176/7 426 У тім же році родився в Ігоря | [Святославича] син, і нарекли його в хрещенні ім'ям Андріян, а княже — Святослав.

У той же час прийшов [із Новгорода] Мстислав [Ростиславич] із військом своїм, і сказали [Роман, Мстислав і Рюрик] Ростиславичі: «Якщо бог зволить, то завтра ми дамо бій Святославу».

Коли ж Святослав довідався, що хотять йому дати бій Ростиславичі, *Кін. липня 1176* то побіг Святослав через Дніпро [коло] устя Либеді, і потопилося багато людей. А перед цим він послав був [послів] у Половці, і половці, почувши, що Святослав вибіг із Києва і, приїхавши до [города] Торчського, багато людей захопили.

Ростиславичі ж, не хотячи губити Руської землі і християнської *Кін. липня — поч. серпня 1176* крові проливати, порадившись, дали Київ Святославу, а Роман пішов до Смоленська.

Понеділок 7.III 1177 ...[5] люди ж володимирські зустріли з хрестами князя свого [Всеволода Юрійовича], який ішов з побідою, і возрадувалися, побачивши християн, визволених із полону в поганих. А ворогів у руках [своїх] він привів, схоплених, у город Володимир — князя Гліба [Ростиславича] із сином його Романом і з шурином його, Мстиславом [Ростиславичем] [6]. *І* дружина [їх була] схоплена, і всі вельможі їх, *і* була радість велика в городі Володимирі.

435. Похорон Михалка Юрійовича. Мал. XIII (XV) ст.

[5] Перед цим в Іп. і Хл. прогалина. Судячи з Лавр., перед словами «люди ж володимирські» була розповідь про події у Володимиро-Суздальській землі: смерть Михалка Юрійовича в ніч на 20 червня 1176 р., початок князювання у Володимирі Всеволода Юрійовича, перемога його 27 червня над синівцем Мстиславом Ростиславичем, онуком Юрія Володимировича, спалення восени 1176 р. Глібом Ростиславичем рязанським Москви, похід його взимку 1176/7 р. на Всеволода, довге стояння військ на ріці Кулакші, перемога Всеволода над Глібом 7 березня 1177 р. і повернення його до Володимира, де його зустрічають володимирці.

У Татіщева наведено таку характеристику померлого Михалка Юрійовича: ⟨«На зріст був малий, і сухий, борода вузька і довга, волосся довге і кучеряве, ніс нагнутий; вельми навчений був [святого] Писання, з греками і латинами говорив їхніми мовами так, як руською, але про віру ніколи суперечок мати не хотів і не любив, вважаючи, що всі суперечки від гордості або невігластва духовних виникають, а закон божий для всіх є один»⟩.

[6] Звідси ясно, що невідома на ім'я дочка Гліба Ростиславича вийшла за Мстислава Ростиславича, але, за дослідженнями, це була його друга жона; першою ж була, за дослідженнями, також невідома на ім'я дочка Ярослава Володимировича Осмомисла; її, за даними угорських джерел, ще малою посватали за майбутнього угорського короля Стефана (Іштвана) III, відіслали на виховання в Угри, але шлюб цей у 1164 році розладнався, бо Ярослав Володимирович виступив на боці візантійського імператора Мануїла І Комнина, свого родича, у його війні з уграми. Отже, незабаром її видали за Мстислава, бо тільки так можна пояснити той факт, що син Мстислава Ростиславича, теж Мстислав (Удатний), законно запрошувався і сидів деякий час на галицькому столі.

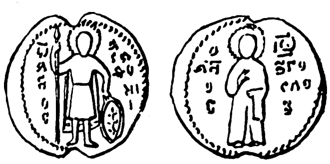
Крім Романа, у Гліба Ростиславича було (за Лавр., Воскр., «Русским временником» та «Повѣстью о разорении Рязани Батыемъ») п'ять синів: 1. Ігор, одружений з Агрипиною (дочкою Ростислава Мстиславича), який мав трьох синів — Інгваря, Романа, Юрія-Георгія та дочку Феодосію, третю жону Ярослава Всеволодовича (в черницях — Єфросинію); Інгвар, у свою чергу, від невідомої жони мав чотирьох синів — Романа-Гліба (?), Юрія-Георгія, Олега Красного, Інгваря-Кузьму та дочку Євдокію (за Татіщевим — ⟨Надію⟩), жону Володимира Костянтиновича (який залишив синів Андрія та Романа); 2. Володимир, який від невідомої жони мав чотирьох синів: Гліба (одруженого з дочкою Давида Ростиславича), Олега,

Костянтина (який від невідомої жони мав сина Остафія) та Ізяслава; 3. Всеволод, який від невідомої жони мав сина кир-Михайла, одруженого з дочкою Всеволода Святославича Чермного (за Татіщевим — ⟨Вірою⟩), а кир-Михайло мав сина, невідомого на ім'я; 4. Святослав, який від невідомої жони мав трьох синів: Святослава, Мстислава і Ростислава (одруженого з невідомою на ім'я дочкою Давида Ростиславича); 5. Ярослав, одружений із Всеславою, дочкою Рюрика Ростиславича.

При цьому Гліб Володимирович разом із братом Костянтином 20 липня 1217 р. організував убивство рідного брата Ізяслава та п'яти двоюрідних братів: Романа Ігоревича, кир-Михайла Всеволодовича і синів Святослава Глібовича — Святослава, Ростислава і, очевидно, Мстислава.

436. Успенський собор Єлецького монастиря в Чернігові. Серед. XII ст. Сучасний вигляд.

437. Печать Святослава-Агафоника Мстиславича.

10.III 1177

А на третій день стався заколот у городі Володимирі. Повстали бояри і купці, кажучи: «Княже! Ми тобі добра хочемо, за тебе голови свої кладемо, [а] ти нині ворогів своїх держиш просто. Адже се вороги твої і наші — суздальці і ростовці. Тож скарай їх, чи осліпи, або дай нам».

Князь же Всеволод, благовірний і богобоязливий, не хотячи цього вчинити, повелів усадити їх у поруб задля людей, аби втишився заколот. А по Ярополка [Ростиславича] він послав [послів], говорячи: «Видайте нашого ворога, або я іду на вас». Рязанці тоді, порадившись, сказали: «Князь наш і браття наші погибли із-за чужого князя». І, поїхавши *у* [город?] Вороняж, вони схопили його самі, і привели його, Ярополка, у Володимир, *і* всадили його тут же в поруб.

Зять *же* Глібів, Мстислав Ростиславич [6], порадившись, послав [посла] до Святослава [Всеволодовича], кажучи: «Пошли до Всеволода щодо Мстислава і Ярополка»,— бо присилала до нього, [Святослава Всеволодовича], і Глібова княгиня [посла], благаючи за мужа
427 і за сина. І послав Святослав | до Всеволода [Юрійовича] Порфирія, єпископа чернігівського, і Єфрема, ігумена [монастиря] святої Богородиці [7], і продержав їх Всеволод два роки. Бо сказав був Святослав: «Якщо пустить він Гліба, той піде в Русь». Але Гліб сказав: «Лучче я тут умру. Не піду». Тоді ж князь Гліб [і] помер, [місяця]

30.VI 1177

червня у тридцятий [8] [день], а Романа, сина його, ледве визволили, цілувавши хреста. А Мстислав [9] і Ярополк у порубі були. А потім, вивівши їх і осліпивши, пустили [їх].

1179/80

1178

У РІК 6686 [1178] [1]. Прислали новгородці мужів своїх до Мстислава до Ростиславича [в Білгород], зовучи його *до* Новгорода Великого. Але він не хотів іти з Руської землі, кажучи їм: «Не можу я іти з отчини своєї і з браттям своїм розійтися». Він бо ревно дбав, стараючись трудитися од усього серця, за отчину свою. Завше бо на великі діла прагнучи, роздумуючи із мужами своїми, намагався він піднести отчизну свою. *Отож,* про це все роздумуючи в серці своїм, він не хотів іти. Та присилували його брати його і мужі його, кажучи

[7] Тобто ігумена Єлецького монастиря з церквою Успіння богородиці (Успенським собором).

[8] У Хл. «іюл[я] 31».

[9] За Новг. I, у Мстислава був син Святослав (за актовими печатями, його хрестильне ім'я — Агафоник) від першої, невідомої, жони; удруге Мстислав оженився на дочці новгородського посадника Якуна Мирославича.

[1] З 6686 по 6708 р. (у Хл. по 6706 р.) включно Іп. знову переходить в основному з ультраберезневого на березневе літочислення; при цьому відомостей про події 6686 (1178/9) березневого року в літопису нема.

438. Софійський собор у Новгороді. 1045—1050 рр. Сучасний вигляд.

йому: «Брате! Якщо зовуть тебе з честю, ти йди. Бо там хіба не наша отчина?»

І він, послухавши братів своїх і мужів своїх, пішов із боярами новгородськими, але це́ поклав в умі своїм: «Якщо бог приведе мене здоровим у сі дні? Бо не можу ж я ніяк Руської землі забути».

1. XI 1179

І прийшов він до Новгорода, і зустрів *його* єпископ [Ілля] з новгородцями і [з] ігуменами, з хрестами. І всі, ввійшовши у святу Софію, поклонилися святому спасу і святій богородиці, і сів він на столі діда свойого і отця свойого зі славою і з честю великою.

439. Печать архієпископа новгородського Іллі (Іоанна).

А коли сидів Мстислав у Новгороді Великому, то вложив бог у серце Мстиславу добрий намір: піти на Чудь. І скликав він мужів новгородських, і сказав їм: «Браття! Осе зобиджають нас погані. А коли б, поклавшись на бога і на святої богородиці поміч, одомстили ми за себе і визволили б Новгородську землю од поганих?» І була любою річ його всім мужам новгородським, і сказали вони йому: «Княже! Якщо се богові вгодно і тобі, то ми ось готові єсмо». |

428 І Мстислав, зібравши воїв новгородських і полічивши їх, знайшов, що їх двадцять тисяч числом. І тоді рушив Мстислав на Чудську землю, і, ввійшовши в неї, він стояв у ній тиждень, спустошуючи по всій землі їх. І так попалив він усю землю їхню, і, захопивши в полон челядь і [зайнявши] скот, вернулися вони до себе, діставши од бога побіду над поганими, *зі* славою і честю великою.

А коли він ішов із Чуді, то ввійшов у Псков і захопив соцьких із-за Бориса [2] [Романовича], синівця свого, тому що не хотіли [псковичі] синівця його Бориса. І тоді, присягнувшися з людьми, він пішов звідти до Новгорода і тут перебував усю зиму.

Зима 1179/80

[2] Княже ім'я його було Мстислав.

Весна 1180

А на весну, надумавши із мужами своїми, він пішов на Полоцьк на зятя [3] на свого на Всеслава [Васильковича], бо дід його, [Святослав Всеславич], ходив був на Новгород і взяв дарохранильницю церковну і начиння служебне, і погост один одмежував Полоцьку. Та коли Мстислав, маючи намір за все те одплатити, за Новгородську волость і обиду, прийшов на [город] Луки з воями новгородськими, то Роман, брат його, почувши [про] це в Смоленську, послав сина свого Мстислава у Полоцьк до зятя свого [Всеслава Васильковича] на підмогу. А до брата свого Мстислава він послав мужа свого, кажучи йому: «Обиди тобі до нього нема. Але якщо ти йдеш на нього, то спершу піти тобі на мене». І він, не хотячи вередити серця братові своєму старшому, вернувся в Новгород.

І пойняла його недуга тяжка, і ослабівали сили, і однімало мову, і він, глянувши на дружину свою і на княгиню, зітхнув із глибини серця свойого і, зронивши сльозу, став їм мовити: «Осе поручаю я дитя своє, Володимира, Борисові Захаровичу [4] і з ним даю [сина] з волостю на руки брату Рюрикові і Давидові. Хай що про мене бог промислить». І так, поручивши дітей своїх братам своїм, і звівши руки до неба, і зітхнувши із глибини серця, він пролив сльозу і оддав душу свою в руки божії.

У ніч на суботу, з 13 на 14.VI 1180

Преставився ж князь Мстислав, син Ростиславів, онук великого князя Мстислава [Володимировича], місяця червня у тринадцятий *день,* у п'ятницю [5], в день [пам'яті] святої мучениці Акилини, прийнявши причастя на святій літургії. І тоді, опрятавши тіло його, [хоронили його] з честю і з благохвальними співами, і з кадилами запахущими Ілля-єпископ і всі ігумени. І плакала по ньому вся земля
429 Новгородська, а найбільше плакали за ним ліпші мужі новгородські. І положили тіло його в тій же гробниці, де ото лежить Володимир, син великого князя Ярослава Володимировича.

І так промовляли вони, плачучи: «Уже не зможемо ми, господине, поїхати з тобою на іншу землю, поганих підкорити під область Новгородську. Ти бо багато говорив, господине наш, маючи намір [піти] на всі краї поганські. Добре б нам, господине, [було] з тобою вмерти, бо вчинив ти новгородцям такий визвіл од поганих, як ото і дід твій Мстислав [6], ти ізбавив був нас од усіх обид. Ти ж, господине мій, ревно наслідував був його і пішов по путі діда свойого. Нині ж, господине, ми вже більше не зможем тебе побачити, уже бо сонце наше зайшло нам, і в обиді всі ми зосталися». І так потуживши над ним, усе множество новгородське, і сильні, і мізерні, і нищі, і вбогі, і чорноризці,— бо він був милостив до всіх убогих,— розійшлися тоді у доми свої.

Сей же благовірний князь Мстислав, син Ростиславів, на зріст був середній, і з лиця гарний [7], і всякою доброчесністю прикрашений, і доброзвичайний, і приязнь мав до всіх, а особливо старався про милостиню. Він про монастирі подбав, ченців піддержуючи, і всіх ігуменів піддержуючи, і з любов'ю приймаючи [їх], і беручи в них благословення. І про мирські церкви він подбав, і про попів, і всьому святительському чину достойну він честь воздавав. І в бою він був сильний, і завше прагнув умерти за Руськую землю і за християни. Коли ж бачив він християн, полонених поганими, то так говорив дружині своїй: «Браття! Нічого ж не майте в умі своєму. Якщо нині ми умрем за християн, то очистимось од гріхів своїх і бог прийме кров нашу так, як мучеників. Якщо ж подасть бог милість свою, то слава богу, коли ми ото нині умрем. Бо умрем все одно». І, так мовлячи, він надавав сміливості воям своїм, і, отож, од усього серця бився за отчину свою. Був же він приязний до дружини, і майна [їй] не жалів, і не
430 збирав золота, ні срібла, а давав дружині своїй | або ж складав на поминання душі своєї. І прилучився він до отців своїх і дідів своїх, сповнивши спільний довг, од якого не втекти всякому рожденному.

Не було ж тої землі в Русі, котра б його не хотіла і не любила, бо завше ж він прагнув на великі діла, а преставився молодим. І вельми опечалились брати, почувши, що він преставився, і тужила по ньому

[3] Тут зять — чоловік сестри; отже, жоною Всеслава Васильковича була невідома на ім'я дочка великого князя київського Ростислава Мстиславича.

[4] Це той самий боярин, що був найближчою довіреною особою отця Мстиславового, Ростислава Мстиславича. Старшим братом Володимира, за Лавр., був Мстислав Удатний (за актовими печатями, його хрестильне ім'я — Федір; далі він неодноразово виступатиме в Іп., див. також прим. 6 до 1177 р.); молодшим, очевидно, був Давид (за актовими печатями, його хрестильне ім'я — Гліб). За Новг. І, Володимир мав від невідомої жони сина Ярослава (див. ще прим. 2 до 1130 р.) і дочку, яку було видано, згідно з «Хронікою Лівонії» Генріха Латвійського, за рицаря-воєводу Теодеріха (Дітріха) фон Буксгевдена, брата першого ризького єпископа-місіонера Альберта. Ярослав, у свою чергу, мав від першого шлюбу з невідомою жоною сина, який 1243 р. убив свою мачуху Євпраксію Рогволодівну.

[5] У Новг. І «июня въ 14»; у Лавр. «в суботу 50-ю»; отже, помер Мстислав Ростиславич (за актовими печатями, його хрестильне ім'я — Федір) у ніч із п'ятниці на суботу, з 13 на 14 червня 1180 р.

[6] В Іп. і Хл. помилково «Всеволодъ».

[7] У Татіщева додано: ⟨«волосся мало, тільки на потилиці мав»⟩.

440. Великий сіон (єрусалим) із Софійського собору в Новгороді. Позолочене срібло, чеканка, чернь. XII ст.

441. Кратир із Софійського собору в Новгороді. Позолочене срібло, чеканка, чернь, гравірування. XII ст.

442. Печать Мстислава-Федора Ростиславича.

вся земля Руськая. Не може вона забути доблесті його, і чорні клобуки всі не можуть забути ласки його.

Між 15.XI — 24.XII 1179 У той же рік привів Святослав [Всеволодович] за Всеволода, за середнього сина, жону з Ляхів, [Марію] Казимирівну [8], у Філіппів

Осінь(?) 1180 піст.

Того ж року прикликав Всеволод Юрійович Володимира Святославича до себе *в* [город] Володимир і оддав за нього братаницю

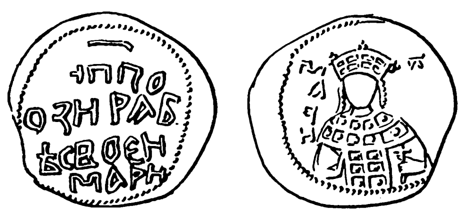
Кін. літа — поч. осені 1180 свою ⟨Пребрану⟩ [9], Михалкову дочку. [І] пішов Володимир з жоною в Чернігів до отця, бо тут жив Святослав [Всеволодович],

1179/80 прийшовши з Києва.

Того ж року преставилася [удова] Глібова, [дочка Ростислава

Бл. ⟨6.VIII⟩ 1179 Юрійовича], княгиня рязанська.

Того ж року преставилася [Марія, удова] Всеволодова, прийнявши на себе чернечу схиму. І покладена вона була в Києві, у [церкві] святого Кирила, що її сама була спорудила.

443. Печать Марії-⟨Агафії⟩ Мстиславівни, жони Всеволода Ольговича.

Серпень 1179 Того ж року, місяця серпня, прийшли іноплемінники на Руську землю, безбожні ізмаїльтяни, окаянні агаряни, нечисті виплодки диявола [10], сатанинські норовом, на ім'я Кончак, призвідця лиха правовірним християнам, а особливо усім церквам, де ото ім'я боже славиться, а цими поганими хулиться,— се не кажу одним християнам, але й самому богу вороги. Бо якщо хто любить ворогів бога, то самі вони що приймуть од бога?

Сей же богопротивний Кончак із однодумцями своїми, приїхавши до Переяславля за гріхи наші, багато зла вчинив християнам — тих вони забрали в полон, а інших побили, а найбільше побили дітей.

У той же час Святослав [Всеволодович] вийшов із Києва [і] стояв нижче Треполя, піджидаючи до себе Ростиславичів, [Рюрика, Давида і Мстислава]. Він бо ждав до себе половців на мир, а була
431 їм, [князям], інша вість: «Війна!» І в той час пригнав посол [од Володимира Глібовича] із Переяславля: «Пустошать половці навколо города». Почувши ж [це], князі руські пішли за [ріку] Сулу

[8] В Густ. і в Татіщева дочка великого князя польського Казимира II Справедливого названа Марією (в Любецькому синодику — Анастасією, а Всеволод — Данилом) і поєднана, вважаємо, з іншою Марією (за Татіщевим — ⟨Агафією⟩), дочкою Мстислава Володимировича, удовою Всеволода Ольговича, про смерть якої ідеться тут же, через два абзаци.

[9] Ім'я з Татіщева; в Любецькому синодику вона має ім'я Євдокія, а Володимир — ім'я Борис.

[10] В Іп. хибно «дѣломъ», у Хл. «діаволом».

і стали поблизу городища Лукомля. А коли дістали [про це] вість половці, вони кинулися втікати назад своєю дорогою, і князі вернулися до себе.

16.I 1180 У тім же році преставився Олег Святославич, місяця січня в шістнадцятий *день*, і положили його [в Чернігові] у [церкві] святого Михайла.

Потім же Ігор, брат його, сів у Новгороді-Сіверськім, а Ярослав Всеволодович у Чернігові сів.

Оддав Ярослав [Всеволодович] дочку свою ⟨Забаву⟩ за Володи-
8.XI 1179 мира за Глібовича в Переяславль [місяця] листопада у восьмий день.

25.X 1179 Того ж року, перед Дмитровим днем, родилася у великого князя Всеволода [Юрійовича] четверта дочка. І нарекли її ім'ям у святому хрещенні Палагія, а княже — Збислава [11], і хрестила її тітка Ольга [Юріївна].

1180—81 **У РІК 6688[1180]** [1]. Пішов Святослав [Всеволодович] до Любеча і прикликав до себе братів своїх — Ярослава [Всеволодовича], Ігоря [та] Всеволода [Святославичів]. Коли він вів переговори, то
Літо(?) 1180 тут, у Києві, скоїлося велике лихо: погоріли двори по Горі, і церква загорілась велика, митрополія, свята Софія.

Кін. літа (поч. осені?) 1180 Того ж року послав Святослав [Всеволодович] Гліба, сина свого, в [город] Коломну, у Рязанську волость, помагаючи рязанським князям і зятеві своєму Романові [Гліборичу] [2], бо вони воювали із Всеволодом [Юрійовичем]. Коли ж почув Всеволод, що прислав Святослав сина свого, помагаючи зятю своєму, він покликав його, [Гліба], до себе. Гліб же Святославич не хотів їхати, але і волею і неволею поїхав до нього, тому що був у його руках. А він схопив його, і окував його, і послав його у волость свою, [город] Володимир, і приставив до нього сторожів; і дружину його коло нього так само схопили.

Почувши ж [це], Святослав розпалився гнівом, і розпікся люттю, і розмислив в умі своєму, кажучи: «Одомстив би я Всеволоду, та не можна. Ростиславичі — то ті мені в усьому шкодять в Руській землі. А в Володимировім племені [3] [лише] хто мені родич, той добрий».

У той же час ходив Давид Ростиславич по Дніпру в човнах, лови-
432 діючи, а Святослав ходив по чернігівській стороні, [теж] лови|діючи навпроти Давида. І тоді Святослав, порадившись із княгинею своєю [Марією] і з Кочкарем, улюбленцем своїм, [надумав схопити Давида], але не сказав сього мужам своїм ліпшим, про свій намір. І одразу кинувся Святослав на битву із-за Гліба, сина свого, і, не вдержавшись од люті, переступивши хреста, переїхав він через Дніпро, бо замислив в умі своєму: «Давида схоплю, а Рюрика вижену із землі і візьму один із братами волость Руську. І тоді я одомщу Всеволоду за обиди свої».

Та бог не любить високих помислів наших. Того, хто заноситься, він смиряє. Так от, одразу вдарив Святослав на стан на Давидів, а Давид не знав і не мислив на себе нізвідки ж зла, тому що він хрестом чесним заприсягнувся був із ним, [Святославом], і вірив тому [хресту]. І той [хрест] ізбавив [Давида] от рук його, і вбіг [Давид] у човен із княгинею своєю, а вони, наздогнавши понад берегом, стали стріляти в нього, та все ж бог уберіг його цілим. Святослав же захопив дружину його і стан його і вернувся, і поїхав до Вишгорода. Та помилився Святослав у замислі своєму. Бо, простоявши тут, під Вишгородом, ніч, на другий же день він поїхав до нього, [але], шукавши Давида, не знайшли вони його ані на якій путі. Він тоді знявся [і] поїхав за Дніпро, сказавши: «Уже ми об'явилися Ростиславичам, так що не можна мені бути в Києві».

І приїхав він у Чернігів до братів, і скликав усіх синів своїх і молодше браття, і зібрав усю чернігівську сторону і дружину свою, і став радитися *з ними*, сказавши: «Де ми поїдемо? По Смоленська чи до Києва?» І сказав йому Ігор [Святославич]: «Отче! Добре [4] було, тихо. Та коли вже не вийшло, то аби нам бог дав, [щоб] ти здоров був».

[11] Далі в Іп. виступатиме її молодша сестра Верхуслава, за «Києво-Печерським патериком» — Анастасія; з Лавр. відомі дві старші сестри Збислави — Олена і Всеслава (за Любецьким синодиком — Євпраксія?); отже, друга (чи третя) дочка Всеволода Юрійовича невідома.

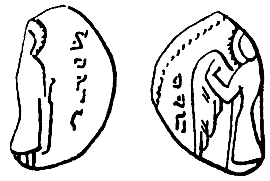
1180

[1] В Іп. і Хл. 6687 р. пропущено.
[2] Значить, дочка Святослава Всеволодовича була за Романом Гліборичем; ім'я її невідоме.
[3] Тобто, серед нащадків Володимира Мономаха (див. ще прим. 10 до 1147 р.).
[4] В Іп. хибно «дро», у Хл. «добро».

444. Воїн. Фреска у Кирилівській церкві в Києві. Серед. XII ст.

Кін. літа — поч. осені 1180

445. Печать Романа-Бориса Ростиславича.

Кін. літа — поч. осені 1180

Давид же прибіг у Білгород до брата [Рюрика]. І Рюрик, почувши, що Святослав утік за Дніпро, в'їхав у Київ у недільний день і сів на столі діда свойого *і* отця свойого. І послав він [послів] по братів своїх, по Ярославичів, по Всеволода і по Інгваря, і привів їх до себе, і Ярославова поміч [прийшла], галицького князя, з [воєводою] Тудором з Єлчичем. А Давида він послав у Смоленськ до Романа, до брата свого, на підмогу.

433 І встріла [Давида] вість на Сковишинім | бору: «Брата тобі Романа бог узяв». Він же, почувши [це], вельми опечалився. Плачучи, він поїхав борзо до Смоленська, і зустрів його єпископ Костянтин, з хрестами, і з ігуменами, і з попами,— всі смольняни [зустріли]. І ввійшовши Давид у церкву святої Богородиці, сів на столі діда свойого *і* отця свойого.

І преставився князь Роман, син Ростиславів, онук великого князя Мстислава [Володимировича], і, опрятавши тіло його, єпископ Костянтин *і* ігумени всі з благохвальними співами і з кадилами запахущими положили тіло його у святій Богородиці. І плакали по ньому всі смольняни, споминаючи добросердя його до себе. А ще ж більше сини його плакали, сльозами обливаючи лице своє, і, останнюю службу одправивши родителю своєму, опрятавши тіло його, вложили [його] в гроб.

Княгиня ж його безперестану плакала, стоячи перед гробом [і] так голосячи: «Цесарю мій благий, кроткий, смиренний, справедливий! По правді тебе наречено ім'ям Роман. Всею доброчесністю ти подобен єси йому[5]. Багато досади дістав ти од смольнян, та не бачила я тебе, господине, ніколи, щоб ти за їх зло яким злом воздавав, а, на бога покладаючи, ти все переносив».

Сей же благовірний князь Роман був на зріст високий, у плечах великий, з лиця гарний, і всякою доброчесністю прикрашений — смиренний, кроткий, незлобивий, справедливий, він приязнь мав до всіх і до братів своїх істинну, нелицемірну. Страху божого сповнений, убогим милостиню даючи, він про монастирі подбав і церкву спорудив кам'яну святого Іоанна [Богослова], і прикрасив її всяким убором церковним,— а ікони [були] золотом і емаллю оздоблені,— пам'ять зводячи роду своєму, а найпаче ж душі своїй прощення гріхів просячи[6]. І прилучився він до дідів своїх і отців своїх, сповнивши спільний довг, од якого не втекти всякому рожденному.

Прийшла також вість Рюрикові про смерть Романову, і опечалився він, і плакав за ним, як за отцем, бо він був од них старший.

Святослав же [Всеволодович] зібрався з братами своїми і з половцями, і сказав Святослав братам своїм: «Осе я старший Ярослава, а ти, Ігорю, старший Всеволода, і нині я | вам замість отця 434
оставився. Тож велю я тобі, Ігорю, тут зостатися з Ярославом стерегти Чернігова і всеї волості своєї, а я піду із Всеволодом до Суздаля і одберу сина свойого Гліба. Хай як нас із Всеволодом бог розсудить».

Лютий 1181

І, розділившись надвоє з братами, пішов він до Суздаля, і взяв із собою Ярополка Ростиславича. І половців він так само розділив надвоє: половину їх *із* собою взяв, а половину їх зоставив братам. А *йдучи*, Святослав з'єднався на путі *з* сином Володимиром і зо всім військом новгородським,— бо син його Володимир княжив у Новгороді Великому,— і ввійшов у землю Суздальську.

І вийшов супроти нього Всеволод [Юрійович] з усіма суздальськими військами, і з рязанськими військами, і [з] муромськими, і стрів його на Влені-ріці. І стояли вони обаполи ріки Влени дві неділі, билися обоє через ріку ту, бо ріка та неприступно тече, крутоберега, і суздальці стояли на горах, у пропастях і виломах, так що не можна [було] до них дійти військам Святославовим. Всеволодова дружина сильно хотіла їхати на Святослава, але Всеволод, добросердий сей, не хотячи кровопролиття, не їхав на нього. І послав Всеволод рязанських князів, і ввігнались вони в обози Святославові, і потоптали їх, а інших [людей] захопили, а других посікли.

446. Водогін у Новгороді.

[5] Роман Ростиславич (за актовими печатями, його хрестильне ім'я — Борис) уподібнюється до Бориса-Романа Володимировича, якого разом із братом Глібом-Давидом забито 1015 р. за наказом Святополка Ярополковича.

[6] У Татіщева маємо світський аспект характеристики Романа Ростиславича: 〈«Він був вельми навчений усяких наук, а оскільки він сам честь, славу і багатство зневажав, неправди тяжко ненавидів, то, хоча в молодості багаторазово хоробрість проявив і вельми сильним був, війни він ненавидів, хіба що примушений [до цього] був. Так він часто у бесідах братів своїх і вельмож цього повчав і до учення молодих людей спонукав, влаштувавши для цього училища, і вчителів — греків і латиністів — своєю казною утримував, і не хотів мати священиків невчених. І так на це він маєтність свою вичерпав, що на погреб його смольняни примушені були давати срібло і куни, скільки хто хотів. А що всі народом його любили, то зібрали таку силу, що більше було, ніж князеві в рік приходило»〉.

І тоді спішно приготувалися [до бою] у війську Святославовім, і Всеволод Святославич уборзі примчав до руських полків зі своїм полком. І тоді рязанські князі втекли, а других вони захопили, а інших побили; схопили вони тут навіть [воєводу] Івора Мирославича.

Святослав тим часом послав попа свого до Всеволода [Юрійовича], кажучи: «Брате і сину! Багато я тобі добра робив, і не чаяв я такої віддяки од тебе. Але ж ти замислив єси на мене зло і схопив сина мойого, то недалеко тобі мене шукати. Одступи далі од річки тої, дай мені путь, хай я ближче до тебе переїду. Нехай нас розсудить бог. Якщо ти мені путі не даси, то я тобі дам, ти переїдь на сю сторону, хай нас тут бог розсудить».

Всеволод же, схопивши тих послів, одіслав [їх] *до* [города] Володимира, а Святославу не відповів. Святослав тоді, ждавши ба-

Березень 1181 435 гато днів [і] остерігшись тепліні, спішно пішов. А Всеволод | послав [воїв] у стани його, і багато вони [всього] взяли, а вслід за ним самим [Всеволод] не велів гнатися. Святослав же, ідучи із землі Суздальської, попалив город Дмитров. А коли вийшов він із Суздальської землі, то одпустив брата свого Всеволода [Святославича], і Олега, сина свого, і Ярополка [Ростиславича] в Русь, а сам [із] сином з Володимиром пішов *до* Новгорода Великого.

Ярослав же [Всеволодович] порадився з Ігорем [Святославичем], і пішли вони оба до [города] Друцька, узявши з собою половців, а Всеволода, Ігоревого брата, і Олега Святославича зоставили в Чернігові. І прийшли полоцькі князі на стрічу, помагаючи Святославу: два Васильковичі — Брячислав із Вітебська, брат його Всеслав [7] із полочанами,— а з ними були і ліби, і литва,— [і] Всеслав Микулич [8] із Логожська, [і] Андрій Володшич, і синовець його, [Андрія], Ізяслав [Микулич], і Василько Брячиславич. Зібравшися всі, пішли вони мимо Друцька назустріч Святославу.

І в'їхав Давид [Ростиславич], князь смоленський, у Друцьк з усім військом своїм, з'єднавшися з Глібом з Рогволодовичем [9], і пішов наперерез Ярославу, бо хотів Давид Ярославу *та* Ігореві дати бій до [приходу] Святослава. Ярослав же *та* Ігор не одважились удвох дати бій Давидові без Святослава, а пішли в неприступні місця. І стояли вони одні навпроти одних неділю обаполи [ріки] Друті. Але од Давидового війська приїжджали стрільці *та списники*, і билися вони з ними кріпко. А потім Святослав приїхав із новгородцями, і раді були йому брати його, і перегатили вони Друть, маючи намір їхати до Давида. Давид тоді під покровом ночі втік *до* Смоленська, а Святослав приступив до Друцька і попалив острог. І звідти він одпустив новгородців, а сам пішов до [города] Рогачова. Із Рогачова він поїхав по Дніпру до Києва. Ігор же, взявши з собою половців, [ханів] Кончака і Кобяка, дождався Святослава навпроти Вишгорода. І, почувши це, Рюрик [Ростиславич] поїхав у Білгород.

[7] У «Слові о полку Ігоревім» згадується ще інший брат Брячислава (жона його невідома) — Ізяслав, а також Всеволод, невідомий з інших джерел; безсумнівно, що Володша літопису — це і є Всеволод.

[8] Микула Володшич (Всеволодович) відомий лише через своїх синів — Всеслава та Ізяслава: жона його теж невідома.

[9] В Густ. під 1160 р. згадується Глібів брат, як вважають, Всеслав із Полоцька.

Початок княжіння Святославового в Києві

Літо 1181 *А* Святослав в'їхав із двома братами, [Ярославом Всеволодовичем та Ігорем Святославичем], у Київ. І половці випросили у Святослава Ігоря, щоб він отаборився з ними по Долобську [10], і Святослав одпустив *його*.

436 Коли ж Рюрик | почув, що Святослав привів собі половців на підмогу і отаборились вони з Ігорем по Долобську, то послав він Мстислава Володимировича з чорними клобуками, і Лазаря [Саковського], воєводу свого, з молоддю своєю, і [воєвод] Бориса Захаровича зі Здиславом з Жирославичем і з Мстиславовим полком [11] із [города] Треполя; Борис Захарович [пішов] з людьми Володимира [Мстиславича], княжича свого. І, поклавши надію на бога, поїхали вони на них [12].

[10] В Іп. і Хл. хибно «по Лобьскоу», «в подлобьскоу».

[11] Ідеться про військо Мстислава Мстиславича Удатного.

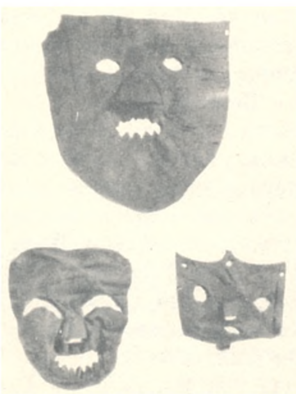
[12] Отже, війська прийшли з Білгорода і з Треполя; щоб перейти на лівий берег Дніпра, треба було переправитися на Вітечівському броді.

Половців же було багато, і стояли вони табором без боязні і без сторожі, надіючись на силу свою і на Ігореве військо. Мстислав, отож, приїхав до них, *і* чорні клобуки розвідали їх і розповіли [про все] Мстиславу, і браттям своїм, і воєводам руським.

Чорні ж клобуки, почувши [про це] од браття свого, кинулися на них і пустили коней до табору їхнього, хоча воєводи руські [цього] не веліли їм, але не змогли їх удержати, бо була ще ніч. А вони, помилившись, не попали на табір їхній. Тільки крило їх невелике, одлучившись од дружини своєї, ввігнало в їхній стан. А половці, побачивши їх, загонців тих, чорних клобуків, схопили кількох [із] них,— бо не було тут ліпших [мужів] і мало їх увігнало було в табір їхній,— і вони побігли.

Чорні ж клобуки, втікаючи, вчинили були сум'яття русам і вбігли у Мстиславове військо [13]. А Мстислав подумав, що їх переможено, і тоді прийшла в замішання дружина Мстиславова. І Мстислав не зміг удержати їх, ні чорних клобуків, ні людей своїх, і побіг він сам із ними. [А] чорних клобуків ліпші мужі зосталися були, [і] Лазар-воєвода з полком Рюриковим, і Борис Захарович з полком свого княжича Володимира, і Здислав Жирославич із Мстиславовим полком [11]. І, поклавши надію на бога, поїхали вони супроти половців.

[13] Військо Мстислава Володимировича, сина Володимира Мстиславича «мачушича».

447. Маски скоморохів. Шкіра. Новгород. XIII ст.

Половці тим часом, побачивши *їх*, кинулися на них і зітнулися з ними, але русь потоптала їх. Половці ж, утікаючи перед руссю, многі потопилися в Чорториї, а інших захопили, а других посікли.
437 Ігор же, побачивши, що половці переможені, і вскочивши тоді удвох із Кончаком у човен, утік [по Чорторию] на Городок [Остерський] до Чернігова.

А тоді вбили половецького князя Козла Сотановича, і Єлтута, Кончакового брата, і двох Кончаковичів схопили, і Тотура, і Бякобу, і Кунячюка багатого, і Чюгая, і визволили з полону своїх поганих.

І так поміг бог Русі, і вернулися вони до себе, діставши од бога над поганими побіду. І приїхали вони до Рюрика з побідою, а Рюрик, хоча й здобув побіду, та нічого згорда не вчинив, бо возлюбив він мир паче раті, пожити хотячи в братолюбстві, особливо ж заради християн, що їх повсякдень брали в полон погані, і пролиття крові їх, [християн], не хотячи бачити.

Отож, обдумавши [і] з мужами своїми порадившись,— бо Святослав був старший літами,— він урядився з ним *і* одступив йому старшинство і Київ, а собі всю узяв Руську землю. І, присягнувшись хрестом чесним, жили тоді вони оба у приязні і родичанням обнявшись. Рюрик тільки пожалівся на Володимировича на Мстислава, кажучи йому: «Ти колись Треполь передав Ольговичам, а нині, хоча ти й побіг єси *до* Ольговичів, і половцям добро чинив, та бог і хрест поміг моїм боярам. А ти їх хотів прикінчити». І вельми він на нього жалівся.

Кін. осені 1181

Тої ж осені [14] вигнали новгородці Володимира Святославича з Новгорода.

[14] У Новг. І «на зиму».

А Всеволод [Юрійович] суздальський пустив Гліба Святославича з оков, зайшовши у велику приязнь зі Святославом [Всеволодовичем] і сватаючись із ним. Він оддав за сина його меншого [Мстислава] своячку свою [ясиню Марфу].

1181

1182/3

4.VII 1182

У РІК 6689[1181]. Преставилася благовірна княгиня Ольга [Юріївна], сестра Всеволода великого, наре́чена в чернецтві Єфросинією, місяця липня в четвертий день, і покладена у святій Богородиці Золотоверхій *у Володимирі* [1] [Суздальському].

[1] Додано з Лавр.

1182

1183/4

У РІК 6690[1182]. Князь київський Святослав Всеволодович оженив двох синів: за Гліба взяв [Анастасію] Рюриківну, а за Мстислава — ясиню [Марфу] [1] із Володимира-Суздальського, Всеволодову своячку, і весілля було велике.

438 Того ж року Всеволод Юрійович, князь суздальський, почав війну з Болгарами і прислав до Святослава [посла], помочі прохаючи. І послав [Святослав] до нього сина свого Володимира, сказавши йому, [Всеволодові]: «Дай бог, брате і сину, в наші дні стати нам на війну проти поганих».

[1] Імена Анастасії і ясині (осетинки) Марфи є в Любецькому синодику, де Гліб має хрестильне ім'я Пахомій, а Мстислав — Пантелеймон.

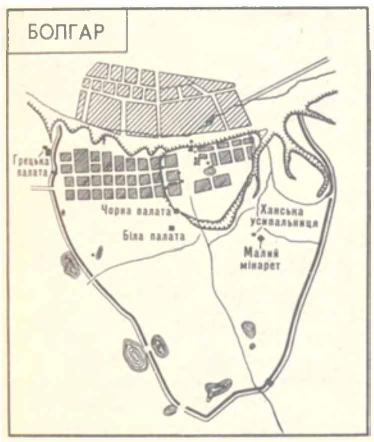
⟨8.VI⟩ 1183

[2] *Галія* — різновид великих суден (про насади див. прим. 2 до 1149 р.).
[3] У Лавр. його ім'я Фома Лазкович.

[І] коли йшли вони по Волзі на Болгар, то рушили на [те] місце, де ото [є] острів, який зовуть Ісади. [В] усті [ріки] Цівки ви́сівши на берег, вони тут залишили всі насади й галії [2], і білозерський полк теж зоставили коло них, воєводу Фому Назаковича [3] і другого — Дорожая, бо це був його, [Всеволода], отчий слуга. *І* інших воєвод вони зоставили, і князів, кожного біля своїх людей, а самі рушили на конях у землю Болгарську, до [Болгара], Великого города серебряних болгар.

448. Всеволод Юрійович воює волзьких болгар. Мал. XIII (XV) ст.

449. Болгар. План городища.

Болгари ж, побачивши множество руських полків, не змогли стати [супроти них і] заперлися в городі, а молоді князі розохотилися їхати до воріт битися. І тут застрілили крізь броню під серце Ізяслава Глібовича, синівця Всеволодового. І принесли [його] ледве живого в стан, і була печаль велика Всеволоду, і всім князям, і дружині сум.

Навколишні ж городи болгарські — со́бі, куляни і челмата [4] — з'єдналися з іншими болгарами, що звуться темтюги [4]. І коли зібралося їх п'ять тисяч, [то] рушили вони насадами, а із [города] Торцького — на конях. Коли вони приїхали на човни руські, то, вийшовши на острів той [Ісади], пішли вони на русь.

[4] Тобто жителі болгарських городів Собі, Куля, Темті і жителі узбережжя ріки Ками-Челмати.

Руси ж, приготувавши військо [і] божою поміччю укріплюючись, пішли супроти них і схопилися з ними. А вони, побачивши [це], побігли, а наші погналися, рубаючи поганих магометан. І прибігли вони до Волги, і повскакували в учани [5], а тут одразу [руси] поперевертали учани, і тоді втопилося більше тисячі їх.

[5] *Учан* — різновид суден.

І поміг бог русі, і перемогли вони їх, побили їх дві з половиною тисячі. А інші [болгари] пішли до човнів, не відаючи того, що сталося: що [руські] човнярі до [приходу] їх перемогли військо болгарське і воздали хвалу богові за те, що сталося.

На тім же острові, на Ісадах [6], преставився князь Ізяслав Глібович од стрільної тої рани. І, опрятавши тіло його, вложили [його]
439 в човен, і понесли його із собою, і положили у Володимирі | у святій Богородиці Золотоверхій.

[6] В Іп. і Хл. хибно «носадѣ ихъ», «насадех».

24.VII 1183

У той же рік преставився блаженний архімандрит, ігумен печерський, на ім'я Полікарп, місяця липня у двадцять і четвертий день, в день празника святих мучеників Бориса і Гліба. І, опрятав-

ши тіло його, погребли [його] з останніми співами, як ото він сам заповів.

По смерті ж його було замішання в монастирі, бо після старця того не могли вони вибрати собі ігумена. І була скорбота братії, і туга, і печаль велика, бо не подобає такому багатолюдному дому

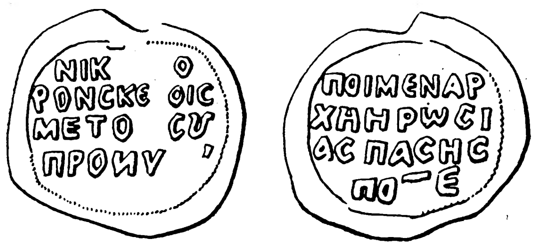
Вівторок 26.VII 1183 навіть один час без пастиря бути. У вівторок же вдарили, отож, братія в било, і зійшлися в церкву, і стали молитви діяти до святої богородиці. І дивне тут сталося діло. Яко одними устами, многі сказали: «Пошлемо до попа Василія на Щековицю, аби був він нам за ігумена і управителя стаду чорноризців Феодосієвого монастиря Печерського».

І, прийшовши [до церкви], поклонилися вони Василію-попові, і сказали: «Ми, вся братія і чорноризці, кланяємося тобі і хочемо тебе мати собі за отця ігумена». А піп Василій, у великому здивуванні бувши, поклонився так само їм і сказав: «Отці і братія! Я чернецтво на серці вже мав. А щодо ігуменства, чого ви подумали про мою мізерність?» Однак, багато посперечавшись із ними, він пообіцяв

П'ятниця 29.VII 1183 їм, і вони, взявши його, повели [його] в монастир, у п'ятницю.

Неділя 31.VII 1183 А як прийшла неділя, то приїхав митрополит Никифор на постриження його, і туровський єпископ Лаврентій, і Миколай, полоцький єпископ [7], і всі ігумени. Постриг *же* [його] Никифор своєю рукою, і став він ігуменом і пастирем чорноризцям Феодосієвого монастиря.

[7] Полоцьким єпископом Миколай став трохи пізніше (див. далі).

450. Печать митрополита Никифора II.

1184/5
23.II 1184
1183

У РІК 6691 [1183], місяця лютого у двадцять і третій *день*, у другу [1] неділю посту, прийшли ізмаїльтяни, безбожні половці, на Русь пустошити, до [города] Дмитрова, з окаянним Кончаком і з Глібом Тирійовичем. Але через боже заступництво і не було шкоди од них.

Тим часом князь Святослав Всеволодович, порадившися, зі сва-
440 том своїм Рюриком | [Ростиславичем] рушили на половців і стали коло [села] Ольжичів, дожидаючи Ярослава [Всеволодовича] з Чернігова. І зустрів їх Ярослав, і сказав їм: «Нині, браття, ви не ходіте. А назначивши час, як дасть бог, на літо ми підемо». І Святослав та Рюрик, послухавши його обидва, вернулися.

Весна 1184 Святослав, однак, послав синів своїх із військами своїми полем до Ігоря [Святославича], велячи йому їхати замість себе, а Рюрик послав Володимира Глібовича зі своїми військами. Володимир же Глібович послав [посла] до Ігоря, прохаючи в нього [дозволу] їздити попереду полком своїм, але князі руські дали були [Ігореві наказ] попереду їздити в Руській землі, так що Ігор не дав йому того. Володимир тоді, розгнівавшись, вернувся і, звідти йдучи, рушив на сіверські городи, і взяв у них багато здобичі. Ігор також вернув київські війська і приставив до них [сина] Олега [і] синівця свого Святослава [Ольговича], аби якось довести військо цілим, а сам поїхав [на половців], узявши з собою брата свого Всеволода [Святославича], і Святославича Всеволода [Чермного], і [синів своїх] Андріяна [2] з Романом, і трохи од чорного клобука з [ханами] Кулдюрем і з Кунтувдієм.

І прийшли вони до ріки до Хирії, і було тої ночі тепло і дощ сильний, і збільшилося води, і не було їм кудою переїхати [ріку]. А половці, котрі встигли перейти [Хирію] вежами, спаслися, а котрі не встигли, то тих захопили. І казали, що в ту рать багато веж, і коней, *і* скоту потопилося в Хирії, коли втікали [половці] перед руссю.

[1] В Іп. і Хл. хибно «въ 1-ю».

[2] В Іп. і Хл. «Андрѣя»; княже ім'я його було Святослав.

1184 *1183* У той же рік преставився єпископ полоцький на ім'я Діонісій, і ми, отож, про се поговоримо. Коли преставився Леон, ростовський єпископ, то настановлений був єпископом Миколай, гречин. Але Всеволод Юрійович, князь суздальський, не прийняв його, а послав [посла] *у* Київ до Святослава до Всеволодовича і до митрополита Никифора, сказавши: «Не обирали сього люди землі нашої. А якщо ти єси поставив його, то де тобі вгодно, там і держи. А мені постав Луку, смиренного духом і кроткого ігумена святого Спаса на Берестовім». Хоча митрополит Никифор не хотів настановити його,
Неділя 11.III 1184 але, сильно приневолений Всеволодом і Святославом, поставив |
441 він Луку єпископом у Суздальську землю, а [Миколая] послав *до* Полоцька єпископити.

У тім же році була пожежа велика в городі Володимирі-[Суздальському], місяця квітня у вісімнадцятий день, у середу [3].
Середа 18.IV 1184 Погорів бо мало не весь город, і княжий двір великий згорів, і церков числом тридцять і дві, і соборна церква свята Богородиця Золотоверха, що її прикрасив був благовірний князь Андрій [Юрійович], і всі п'ять верхів [її] золотих згоріли. А загорілася вона тоді зверху, і [згоріло все], що було в ній усередині — узорочча, і панікадила срібні, і начиння золотого і срібного без числа, [і] одеж, шитих золотом і жемчугом, що їх вішали на празник на двох вірьовках [4] од Золотих воріт до [церкви] Богородиці, а од [церкви] Богородиці до владичних сіней, на двох же вірьовках чудовних.

451. Печать єпископа полоцького Діонісія.

Того ж року бог вложив у серце Святославу [Всеволодовичу], князю київському, і великому князю Рюрикові Ростиславичу [добрий намір]: піти на Половців, і послали вони [послів] по навколишніх князів. І зібралися до них обох: два Святославичі, Мстислав і Гліб, і Володимир Глібович із Переяславля, Всеволод Ярославич із Луцька з братом Мстиславом [Німим], Романович Мстислав, Ізяслав Давидович, і городенський Мстислав [Всеволодкович], Ярослав [Юрійович] [5], князь пінський, з братом Глібом, [князем дубровицьким], і з Галича од Ярослава [Володимировича] поміч. А свої брати не пішли, кажучи: «Далеко нам іти у низ Дніпра. Не можемо ми своєї землі пустою зоставити. Але якщо ти підеш на Переяславль, то зберемося з тобою на Сулі».

І Святослав, невдоволений на своїх братів, рушив, приспішуючи похід свій і подвигнений божим промислом, тому старші сини його не встигли з чернігівської сторони. Він же йшов по Дніпру і став там, де ото брід, що називається Інжир. І там перебрів він на ворожу сторону Дніпра, і п'ять днів шукали вони їх, [половців]. Тут-таки одрядив він молодших князів попереду своїх військ: одрядив же Володимира [Глібовича] переяславського, і Гліба, [сина свого], і Мстислава, сина свого, і Романовича Мстислава, і Гліба Юрійовича, князя дубровицького [6], і Мстислава Володимировича, і берендіїв з ними було дві тисячі і сто [7].

Половці ж, побачивши Володимирове військо, що сильно йшло |
442 на них, побігли, гнані гнівом божим [і] святої богородиці. А ті руси, що їхали вслід за ними, не догнавши [їх], вернулися і стояли на місці, котре іменується Єрель і яке русь зове Угол.

Половецький же князь Кобяк, подумавши, [що це всього] стільки русі, вернувся і погнав услід за ними. Та коли вони йшли вслід за ними, [русичами, то] узріли *їх* війська руські. [І] стали вони перестрілюватися через ріку [Єрель], і почали ганятися одні за одними, і було це в них довго. Почувши ж [про це], Святослав і Рюрик послали більше війська їм на підмогу і самі пішли обидва за ними, поспіваючи.

Як тільки побачили половці війська підмоги, то подумали, що тут Святослав і Рюрик. *І* одразу вони побігли, а руси, діставши поміч божу, ввертілися в них і почали їх сікти *і* хватати. І так учинив господь милість християнам, возвеличив у той же день бог князя Святослава і Рюрика за віру їх обох. А тоді схопили Кобяка Карлийовича з двома синами, Белуковича Ізая [8], і Тоглія [9] *з* сином, і брата його Бокмиша [10], Осулука [Бурчевича], Барака, Тарха, Данила,

[3] В Іп. і Хл. помилково «въ 13 день въ среду»; у Лавр. «въ 18 день», коли й була середа; правда, середа була 13 квітня 1183 р., але ж тут Іп. відстає на один рік.

[4] При освяченні храму архієреєм покритий дорогою одежею (індитією) престол обв'язується вірьовкою (вервієм), і при цьому так, що з усіх чотирьох сторін вона утворює хрест; довжина цієї «чудовної вірьовки» понад 42 *м*.

[5] Жоною Ярослава Юрійовича була, за Татіщевим та висновками учених, Єфросинія, дочка Бориса Юрійовича.

[6] Це одне слово свідчить, що в ті часи уже існував город Дубровиця і він був центром удільного князівства (волості); жона Гліба Юрійовича невідома.

[7] У Хл. «полтрети тисяч», тобто дві з половиною тисячі.

[8] В Іп. «Билюковича Изая»; ясно, що це син хана Белука (Беглюка).

[9] В Іп. і Хл. помилково «Товлыя»; у Лавр. «Толгыя Давыдовича тести с сыномъ»,— отже, звідси ясно, що Мстислав (за актовими печатями, його хрестильне ім'я — Федір) Давидович, князь новгородський, був одружений з дочкою цього половецького хана.

[10] У Хл. «Токмиша»; у Лавр. перелік захоплених половецьких ханів дещо інший, ніж в Іп.

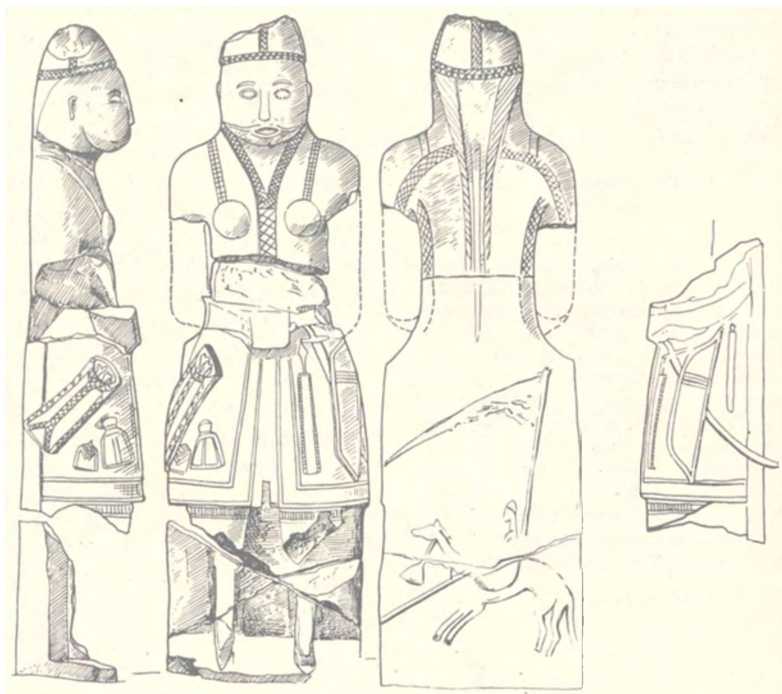
і Содвака Кулобицького схопили також; і Корязя Калотановича тут убили, і Тарсука, а інших — без числа.

Понеділок 30.VII 1184

Сотворив же бог побіду сю місяця липня у тридцятий [день], у понеділок, у [день] пам'яті Іоанна Воїна. А великий князь Святослав Всеволодович і Рюрик Ростиславич, діставши од бога над поганими побіду, вернулися до себе зі славою і честю великою.

Того ж року Ігор Святославич, почувши, що пішов Святослав на Половців, прикликав до себе брата свого Всеволода, і синівця Святослава [Ольговича], і сина свого Володимира, і мовив до братів і до всеї дружини: «Половці повернули проти руських князів, і ми без них спробуймо на вежі їх ударити». Та коли він був за [рікою] Мерлом, то стрівся з половцями,— бо поїхав був Обовли Костукович з чотирмастами [воїв] пустошити до Русі,— і тоді одразу пустили вони до них коней. І половці побігли, за повелінням божим, а руси погнали їх, і тут перемогли їх, і вернулися до себе.

452. Половецька чоловіча статуя.

453. Церква Василія Великого (Трьохсвятительська) в Києві.

443 У той же час Володимир Ярославич галицький, шурин Ігорів, перебував у Ігоря [Святославича], тому що він був вигнаний отцем своїм із Галича. Той бо Володимир прийшов спершу в [город] Володимир до Романа [Мстиславича], [але] Роман, остерігаючись отця його, не дав йому одпочити в себе. Тоді звідтіля він пішов до Інгваря [Ярославича] *в* Дорогобуж, і той, остерігаючись отця його, не прийняв його, і він звідти поїхав до Святополка [Юрійовича] в Туров. І той так само одіслав його до Давида [Ростиславича] *в* Смоленськ. Давид же одіслав *його* в Суздаль до Всеволода [Юрійовича], вуя його, але Володимир галицький і там не знайшов собі покою. Він прийшов *у* Путивль до зятя свого, до Ігоря Святославича. І той прийняв [його] з любов'ю, і склав йому честь велику, і два роки держав його в себе, а на третій рік помирив його з отцем його і послав із ним сина свого, зятя Рюрикового, Святослава.

Літо — осінь 1184

Того ж року Городен погорів увесь і церква кам'яна од мигання блискавки і ударів грому.

У той же рік освячена була церква святого Василія [Великого], що стоїть у Києві на Великім дворі, великим освяченням [11] місяця

1.I 1185

січня в перший день. [Вчинили це] священний митрополит [Никифор], і блаженний Никифор, єпископ юр'євський [12], і архімандрит печерський, ігумен Василій. Споруджена вона була Святославом

[11] *Велике освячення* — освячення нової церкви і антимінса (шовкової чи лляної хустини із зображенням покладення Ісуса Христа в гроб, в яку загортаються частинки святих мощей); освячення відбулося в день пам'яті (успіння) Василія Великого.

[12] Єпископ Никифор перебував не в давно запустілому, знищеному Юр'єві, а в Каневі, де в 1144 р. Всеволод Ольгович заклав храм святого Георгія (Юрія) Побідоносця.

Всеволодовичем, і він зізвав на пир той духовний священного митрополита Никифора, *і* інших єпископів, *і* ігуменів, і все священство, і киян, і всі веселилися. І він одпустив їх, і вони розійшлися до себе.

1185 **У РІК 6692[1184].** Прийшов був окаянний, і безбожний, і треклятий Кончак із безліччю половців на Русь, похвалившись, що візьме городи руські і попалить вогнем. Він бо знайшов був мужа такого, бусурменина, який стріляв живим огнем; були також у них луки тугі самострільні, [що їх] ледве п'ятдесят чоловік могли натягти. Але «всемилостивий господь бог гордим противиться» [1], і заміри їхні він розбив.

454. Намисто. Срібло, чеканка. Київ. XII ст.

Коли [Кончак] прийшов, то став він на [ріці] Хоролі, бо послав
444 був [посла] із обманом до Ярослава Всеволодовича, миру прохаючи. І Ярослав, не відаючи підступу їх, послав до них мужа свого Ольстина Олексича, хоча Святослав Всеволодович слав [послів] до Ярослава, кажучи: «Брате! Не йми ти їм віри і свойого мужа не шли. Я на них піду».

Неділя 17.II 1185 І Святослав Всеволодович та Рюрик Ростиславич з усіма полками своїми, не барячись, пішли супроти них. При цім Рюрик і Святослав одрядили удвох [наперед] Володимира Глібовича. Вирядили вони в напад також Мстислава Романовича, а сам Рюрик і
1184 Святослав пішли позаду них. І коли вони їхали, то встріли оба купців, що йшли назустріч їм із Половців, і ті розповіли їм, що половці стоять на Хоролі. Святослав же і Рюрик, це почувши, раді були і пішли до них. І Володимир, і Мстислав, почувши, рушили до місця того, де ото вказали купці. Та коли вони прибули на місце те, де тоді стояли [половці], то не побачили анікого, бо вони пішли були на інше місце коло Хорола.

Тим часом вої з передового загону, перейшовши Хорол, зійшли на узвишшя, розглядаючи, де побачити їх. Але Кончак стояв у лузі, і вони, їдучи по узвишші, оминули [його], а інші ватаги [2] побачивши,
1.III 1185 вдарили на них. Коли ж Кончак це побачив, то позаду них утік через дорогу [3], а молодшу жону його захопили, і того бусурменина схопили, що в нього був живий огонь,— і того теж до Святослава привели з наладнаним *вогнем* [4]. А інших воїв їхніх — тих побили, *а других захопили* [4], а коней і оружжя *їх* многе-множество набрали.

1185/6 **У РІК 6693[1185].** Учинив господь спасіння своє, дав побіду обом князям руським, Святославу Всеволодовичу і великому князю
1.III 1185 Рюрикові Ростиславичу, місяця березня в перший день. Довідавшися ж, що Кончак утік, вони послали вслід за ним Кунтувдія з шістьма

[1] Притчі Солом. III, 34.

[2] В Іп. і Хл. хибно «вагаты», «въгаты».
[3] Можливо, йдеться про Залозний шлях.
[4] Додано з Єрмол.

455. Перемога Святослава Всеволодовича над половцями. Мал. XIII (XV) ст.

тисячами [чорних клобуків], і той, гнавши, самого [його] не знайшов, бо розтав слід за Хоролом.

⟨22.III⟩ 1185 [1]

А Святослав і великий князь Рюрик, побіду здобувши молитвами святих мучеників Бориса і Гліба, пішли кожен до себе, славлячи бога во трійці — отця і сина і святого духа.

Князь же Ярослав [Всеволодович] чернігівський не пішов був
445 із братом із Святославом, бо він мовив так: «Я послав до них мужа свойого Ольстина Олексича і не можу на свойого мужа поїхати». Тим-то він одмовив братові своєму Святославу, а Ігор [Святославич] говорив мужеві Святослава: «Не дай бог одмовлятися їздити на поганих. Погані є усім нам спільний ворог».

15—16.II 1185

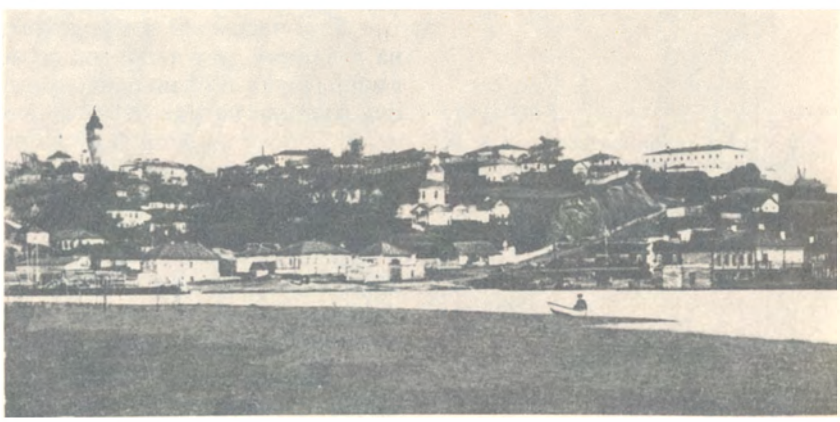
Через те ж гадав Ігор з дружиною, куди б він *міг* поїхати навперейми полкам Святослава, *але* сказала йому дружина: «Княже! Птахом ти не можеш перелетіти. Осе приїхав до тебе муж од Святослава в четвер, а сам він іде в неділю із Києва. То як ти зможеш, княже, настигнути?» Ігореві ж було не любо, що йому так мовить дружина, бо він хотів їхати полем напоперек, коло Сули. Але був великий обледенілий сніг, так що вої не могли за день до вечора перейти ту віддаль, яку було видно. Тому він нікуди й не зміг знайти собі путі, щоб їхати за Святославом.

Четвер 14.II 1185
Неділя 17.II 1185
⟨26.II⟩ 1185

Тої ж весни князь Святослав послав [воєводу] Романа Нездиловича з берендичами на поганих половців. [І з] божою поміччю взяли вони вежі половецькі, багато здобичі і коней місяця квітня у двадцять і перший [день], на самий Великдень.

Неділя 21.IV 1185

Тоді ж Святослав-князь пішов у Вятичі [до города] Корачева за своїми ділами.

456. Новгород-Сіверський. Вид на городище-дитинець. Фото поч. XX ст.

У той же час Святославич Ігор, онук Олегів, поїхав із Новгорода-[Сіверського] місяця квітня у двадцять і третій день, у вівторок, узявши з собою брата Всеволода з [города] Трубецька, і Святослава Ольговича, синівця свого, з [города] Рильська, і Володимира, сина свого, із Путивля, і в Ярослава [Всеволодовича] випросив він підмогу — Ольстина Олексича, Прохорового внука, з ковуями чернігівськими.

Вівторок 23.IV 1185

І, отож, ішли вони тихо, збираючи дружину свою, та й коні були в них тучні вельми. І коли вони йшли до Дінця-ріки, то у вечірню годину Ігор, глянувши на небо, побачив, що сонце стояло, яко місяць [2]. І сказав він боярам своїм і дружині своїй: «Ви бачите? Що се є за знамення?» А вони, поглянувши, побачили [це] всі і поникли головами, і сказали мужі: «Княже! Се є не на добро знамення осе». Але Ігор сказав: «Браття і дружино! Тайни божої ніхто ж не відає,
446 а знаменню і всьому миру своєму творець — бог. А нам що вчинить бог,— чи на добро, чи на наше лихо,— то се нам і побачити». І, це сказавши, він перебрів Донець.

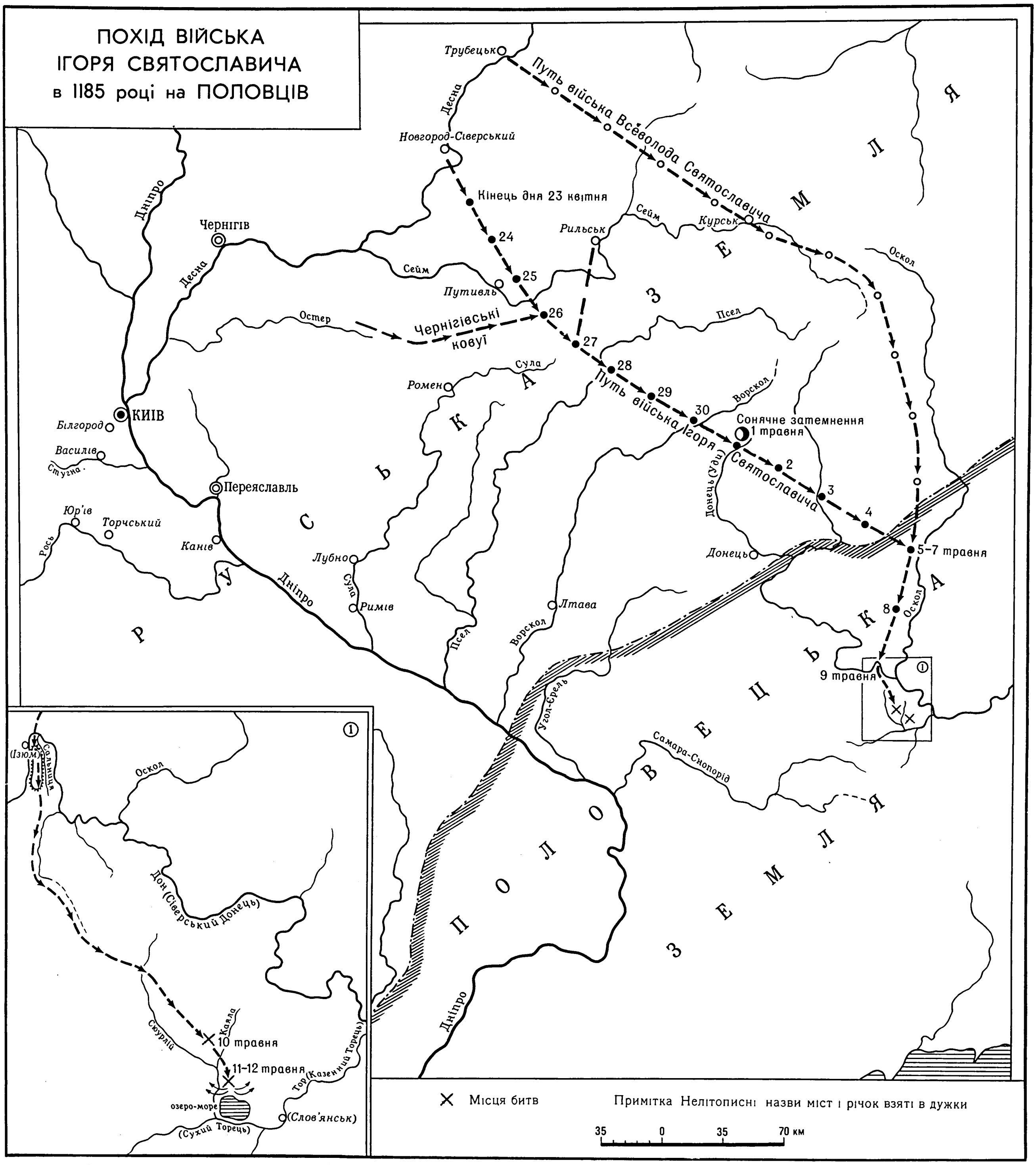
1.V 1185

А тоді, прийшовши до [ріки] Осколу, він ждав два дні брата свого Всеволода,— той ішов був іншою дорогою з Курська,— і звідти рушили вони до [річки] Сальниці. Тут же до них і сторожі при-

1185

[1] Ця татіщевська дата — день повернення Святослава до Києва. Від перемоги над Кончаком минуло 20—21 день. Переможці йшли додому так повільно тому, що треба було пристосуватись до ходу піших полоняників, а насамперед через те, що був глибокий обледенілий сніг або весняне болото, у якому грузнули коні. Виходячи з цих погодних умов, можна вирахувати, що Святослав і Рюрик спішно вирушили з Києва 17 лютого (неділя, день пам'яті Феодора Тірона), подолавши відстань до Хорола (близько 230 *км* по прямій) за 11 днів. Посланець до Ігоря прибув у Новгород-Сіверський 14 лютого (четвер). Невдачу Ігоря (він не з'єднався зі Святополком), яка спіткала новгород-сіверського князя на самому початку його виступу («був великий обледенілий сніг» — «бяшеть серенъ великъ»), Татіщев датує 26 лютого, наводячи слова бояр, що Святослав вирушив 8 днів тому; отже, ці слова були сказані ними 25 лютого, перед походом.

[2] У районі Дінця затемнення сонця, яке в давні часи вважалося лиховісною ознакою, відбулося 1 травня 1185 р. о 16 год. 55 хв. (момент найбільшої фази) за київським часом, себто тоді, коли в церквах правили вечерні.

457. Карта походу Ігоря Святославича на половців у 1185 р. і району бойових дій.

їхали, що їх вони послали були язика ловить, і сказали вони, приїхавши: «Бачилися ми з ворогами. Вороги ваші оружно їздять. Тому або ви поїдете борзо, або вернемось [3] додому, бо не наша є пора». Але Ігор сказав із братами своїми: «Якщо нам, не бившися *з ними,* вернутися *додому,* то сором нам буде гірше смерті. Хай як нам бог дасть». І тоді, порадившись, їхали вони всю ніч.

П'ятниця 10.V 1185

А назавтра, коли настала п'ятниця, в обідню пору, зустріли вони полки половецькі,— бо ті приготувалися були до їхнього [приходу]: вежі свої одіслали назад, а самі, зібравшись од малого і до великого, стояли на тій стороні ріки Сюурлію.

[3] В Іп. хибно «возворотися», у Хл. «възворотимся».

І от виладнали [русичі] шість полків: Ігорів полк посередині, а праворуч — брата його, Всеволодів, а ліворуч — Святославів, синівця його; попереду його, [Ігоря],— син Володимир і другий полк, Ярославів, ковуї, що були з Ольстином, і третій полк теж попереду,— стрільці, що були од усіх князів виведені. І так виладнали вони полки свої, і сказав Ігор до братів своїх: «Браття! Сього ми шукали єсмо! Тож ударимо!» І тоді рушили вони до них, поклавши на бога уповання своє.

458. Русичі й половці перестрілюються через Сюурлій. Мал. XIII (XV) ст.

І коли прибули вони до ріки до Сюурлію, то виїхали з половецьких полків стрільці і, пустивши по стрілі на русь, так і поскакали. Руси ж не переїхали були іще ріки Сюурлію, як поскакали й ті половці сили половецької, котрі ото здалеку од ріки стояли. Тоді Святослав Ольгович, і Володимир Ігоревич, і Ольстин з ковуями, *і* стрільці кинулися вслід за ними, а Ігор і Всеволод помалу йшли оба, не розпустивши війська свого. Передні ж ті руси били їх, брали, і половці пробігли вежі, а руси, дійшовши до веж, набрали полону.
447 Другі ж уночі приїхали | до полків із полоном.

459. Військо Ігоря Святославича захоплює половецькі вежі. Мал. XIII (XV) ст.

[4] В Іп. і Хл. хибно «половци»; треба «полци» — війська, полки.

[5] Ідеться про половців.

І коли зібралися війська [4] всі, то сказав Ігор до братів і до мужів своїх: «Осе бог силою своєю наслав на ворогів наших біду, а на нас — честь і слава. Та ось бачили ми війська половецькі, що їх багато є. Але чи ж вони тут усі зібралися? Нині ж поїдемо вночі. А хто поїде завтра вслід за нами, то чи всі вони поїдуть? [5] Тільки луччі кінники [5] переберуться, а з самими [ними] як нам бог дасть!» І сказав Святослав Ольгович обом стриям своїм: «Далеко я гонив услід за половцями, і коні мої не можуть. Якщо мені нині поїхати, то доведеться мені тільки в дорозі одстати». І піддержав його Всеволод, щоб ото стати тут, і сказав Ігор: «Та негаразд є, браття, розуміючи [все], померти». Однак вони стали тут.

Субота 11.V 1185

А коли світала субота, почали виступати війська половецькі, як бори, *і* не знали князі руські, кому з них до котрого поїхати, бо було їх незчисленне множество. І сказав Ігор: «Се, видати, зібрали ми на себе землю всю: *і* Кончака, і Козу Бурновича, і Токсобича, [і] Колобича, і Єтебича, і Тертробича». І тоді, порадившись, усі вони зсіли з коней, бо мали намір, б'ючись, дійти до ріки Дінця. Вони бо говорили: «Якщо ми побіжимо, утечем самі, а чорних людей оставимо, то од бога нам буде гріх, як сих видамо. Підем, і або вмремо, або жи́ві будемо *всі* вкупі». І, так сказавши, всі зсіли з коней і пішли б'ючись.

І тут за допустом божим поранили Ігоря в руку і умертвили лівицю його, і була печаль велика у полку його. І воєводу вони схопили,— той був раніш поранений. Однак тоді кріпко вони билися тої днини до вечора, і багато було ранених [і] мертвих у полках руських. Настала й ніч суботня, а вони пішли б'ючись.

Неділя 12.V 1185

А коли світала неділя, сталося замішання ковуїв, у полку [їх] побігли. Ігор же був у той час на коні, тому що був поранений, *і* рушив він до полку їх, намагаючись завернути *їх* до військ. Зрозумівши ж, що далеко одійшов од [своїх] людей і знявши шолом, він помчав знову до війська [ковуїв], щоби вони впізнали князя
448 і вернулися б.| Однак же не вернувся ніхто, а тільки [боярин] Михалко Юрійович, упізнавши князя, вернувся. Але ліпші [мужі] не прийшли були в замішання з ковуями, і мало [хто] із простих [людей] чи хто з отроків боярських, бо всі ліпші [мужі] билися, ідучи пішо, і серед них Всеволод немалу мужність показав.

460. Половецька жіноча статуя.

І коли приблизився Ігор до полків своїх, то поїхали [половці] навпоперек, і тут схопили [його] на віддалі одного перестрілу од полку свойого. І схоплений Ігор бачив брата свого Всеволода, який кріпко боровся, і просив він душі своїй смерті, щоби не бачити загибелі брата свого. Всеволод же так бився, що навіть оружжя в руках його було не досить, а билися ж вони, ідучи навкруг біля озера.

І так, у день святої неділі навів на нас господь гнів свій: замість радості, навів на нас плач, а замість веселості — жаль на ріці Каялі.

Сказав же тоді Ігор: «Спом'янув я гріхи свої перед господом богом моїм, що багато убивств [і] кровопролиття вчинив я в землі християнській, що я ж бо не пощадив християн і взяв у здобич город Глібів коло Переяславля. Тоді бо немало лиха зазнали безневинні християни, бо одлучали батьків од дітей своїх, брата од брата, друга од друга свойого, і жінок од подружжів своїх, і дочок од матерів своїх, і по́друга од подруги своєї, і все було тоді охоплене замішанням од полону і скорботи. Живії мертвим завидували, а мертвії радувалися, яко мученики святії, вогнем од життя сього випро́бу прийнявши. Ста́рці [вмерти] поривалися, а юнаки лютих і немилостивих побоїв зазнали, а мужів рубали й розсікали, а жінок оскверняли. І тому, що те все вчинив я,— сказав Ігор,— не достойно мені було жити. І ось нині бачу я відо́мсту од господа бога мойого. Де нині улюблений мій брат? Де нині брата мойого син? Де дитя, порожджене мною? Де бояри-дорадники, де мужі хоробрії, де лад бойовий? Де коні і оружжя многоціннеє? Чи не всього того я позбувся, і мене, в'язня, оддав *господь* у руки беззаконним тим? «Се воздав мені господь за беззаконня моє і за лиходійство моє [прогнівався]
449 на мене» [6], і «впа|ли тепер гріхи мої на голову мою» [7]. «Праведен

[6] Псалом CII, 10, 9.
[7] Псалом VII, 17.

461. Половецька жіноча статуя.

господь і справедливі вельми суди його» [8], і я ж не маю з живими долі. *Бо* ось нині бачу я, як другі муки вінець дістають, а чому я, один винуватий, не прийняв страждання за все це? Але, владико, господи боже мій, «не одвергни мене до кінця» [9], а коли воля твоя, господи, то [дай] же милість нам, рабам твоїм».

А тоді, коли кінчалася битва, [половці] розведені були, і пішов кожен у свої вежі. Ігоря ж узяли були Тарголови, муж на ім'я Чилбук, а Всеволода, брата його, узяв Роман Кзич, а Святослава Ольговича [10] — Єлдечюк із Бурчевичів, а Володимира — Копті з Улашевичів. Тоді ж на бойовищі Кончак поручився за свата [свого] Ігоря, тому що був він поранений.

Із стількох же людей мало їх спаслося. Ніяким чином не можна було навіть тим, що бігли, утекти, бо, немов стінами сильними, огороджені вони були полками половецькими. Але наших [11], русів, з п'ятнадцять мужів утекло, а ковуїв менше, а інші в морі-[озері] [12] втопились.

У той же час великий князь Всеволодович Святослав пішов був у [город] Корачев і збирав із верхніх земель воїв, маючи намір іти на половців до Дону на все літо. [І] коли вернувся Святослав і був коло Новгорода-Сіверського, то почув він про братів своїх, що вони пішли на половців, потаївшись од нього, і нелюбо було [це] йому. Святослав же йшов у човнах, і коли він прибув до Чернігова, то в ту пору прибіг [воїн] Біловолод Просович і розповів Святославу, що сталося в Половцях.

Святослав же, це почувши і вельми зітхнувши, утер сльози свої і сказав: «О любі мої браття, і синове, і мужі землі Руської! Дав мені *був* бог придушити поганих, але ви, не вдержавши молодості, одчинили ворота на Руськую землю. Воля господня хай буде в усьому. Хай як мені жаль було на Ігоря, але нині більше я жалію за Ігорем, братом моїм».

А після цього Святослав послав сина свого Олега і [другого], Володимира, в Посейм'я, бо, почувши те [горе], збентежилися городи посеймські, і настала [така] скорбота і туга люта, якої ото ніколи ж не бувало в усьому Посейм'ї, і в Новгороді-Сіверськім, і по всій волості Чернігівській: князі забрані, і дружина забрана *й* побита. І металися [люди], як у водоверті, городи повставали, і немиле було тоді кожному своє ближнє, а многі тоді зрікалися душ своїх, жаліючи за князями своїми.

А після цього послав Святослав [посла] до Давида [Ростиславича] *в* Смоленськ, кажучи: «Домовились ми були піти на половців і літувати на Дону. Нині ж половці ось побідили Ігоря *з* сином і брата

[8] Псалом CXVIII, 137.
[9] Псалом XXVI, 9 або L, 13.
[10] Востаннє Святослав Ольгович згадується саме тут, отже, й загинув він, перебуваючи в полоні; за Любецьким синодиком, ім'я його жони — Анастасія; за Лавр., у нього був син Мстислав, убитий татарами 1241 р.
[11] В Іп. хибно «ношахуть», у Хл. «но наших».
[12] В Іп. «в морѣ», у Хл. «в мори»; про це озеро, навколо якого точилася битва, говорилося вище; морем у давнину називали також озеро (це засвідчують, напр., біблійні тексти: Єванг. від Іоанна VI, 16—25).

його. Поїдь-но, брате, постережемо[13] землі Руської». І Давид прийшов по Дніпру, прибули й інші на поміч, і стали вони коло Треполя. А Ярослав [Всеволодович], зібравши воїв своїх, у Чернігові стояв.

Погані ж половці, перемігши Ігоря з браттям, сильно загордилися і зібрали весь народ свій на Руську землю. Але була в них суперечка, бо Кончак говорив: «Підемо на Київську сторону, де побиті браття наші і великий князь наш Боняк»[14]. А Коза [Бурнович] говорив: «Підемо на Сейм, де зосталися жінки і діти,— готов нам полон зібрано, і візьмемо городи без опасу». І тоді розділилися вони надвоє.

Кончак пішов до Переяславля і оступив город, і билися вони тут увесь день. Князем же в Переяславлі був Володимир Глібович,— а був він одважний і сильний у бою,— *і* виїхав він із города, і помчав до них, хоча за ним мало дерзнуло дружини, і бився з ними кріпко, і обступило *його* багато половців. Тоді інші, бачивши, що князь їхній завзято б'ється, виринули з города і, отож, одняли князя свого, який був поранений трьома списами. І сей доблесний Володимир, поранений *і* струджений, в'їхав у город свій і втер мужнього поту свого за отчину свою.

Володимир бо слав [послів] до Святослава [Всеволодовича], і до Рюрика [Ростиславича], і до Давида [Ростиславича], і сказав їм: «Ось половці в мене, поможіть-но мені». Святослав тим часом слав [послів] до Давида, а Давид стояв коло Треполя зі смольнянами. І смольняни почали віче діяти, кажучи: «Ми пішли до Києва, і коли б була рать, *то* ми билися б. Якщо ж нам іншої раті
451 шукати, | то ми не можемо. Ми вже єсмо знемогли». Святослав тоді з Рюриком та з іншими підмогами увійшли в Дніпро супроти половців, а Давид вернувся назад зі смольнянами.

Це почувши, половці вернулися од Переяславля і, йдучи мимо, пішли приступом до [города] Римова, а римовичі заперлися в городі. І коли вони вилізли на заборола, то тут, за божим промислом, упали дві городниці[15] з людьми прямо до ворогів, і на інших городян найшов страх. І котрі ж городяни вийшли з города і билися, ходячи по римівському болоту, то ті уникнули полону, а хто зостався в городі, то ті всі взяті були.

Володимир, отож, слав [послів] до Святослава Всеволодовича і до Рюрика Ростиславича, спонукуючи їх до себе, щоб вони йому помогли. Та вони спізнилися, дожидаючи Давида *зі* смольнянами. І так руські князі опізнилися, і не заскочили їх, а половці, взявши город Римів і набравши здобичі, пішли до себе. Князі теж вернулися до домів своїх, і були вони печальні із сином своїм Володимиром Глібовичем, бо він тяжко був поранений ранами смертельними, і [сумували] із-за християн, забраних у полон поганими.

І осе бог, караючи нас за гріхи наші, навів на нас поганих, [але] не яко милуючи їх, а нас караючи і навертаючи нас до покаяння, щоб ми здержалися од лихих своїх діл,— і тому карає він нас нашестям поганих, щоби ми, смирившись, опам'яталися од злої путі.

А другі половці пішли по тій стороні до Путивля — Коза [Бурнович] із силами великими,— і, попустошивши волость [їх], вони й села їх[16] попалили. Спалили вони також і острог коло Путивля, і вернулися до себе.

Ігор же Святославич на ту пору був у Половцях і говорив: «Я по заслузі моїй зазнав біди. За повелінням твоїм, владико господи, а не поганською одвагою обломано силу рабів твоїх. Не жаль мені є за своє лиходійство прийняти всі біди, що їх я прийняв».

Половці ж, поважаючи його як воєводу, не чинили йому [ути-
452 сків], тільки приставили до нього п'ятнадцять сторожів із синів своїх та володаревичів п'ять, так що їх усіх двадцять. Але волю вони йому давали, де хотів, там він їздив, і яструбом діяв лови, а своїх слуг із п'ять чи з шість із ним їздило. Сторожі ж ті слухалися його і поважали його, і де він посилав кого,— не перечачи, робили звелене ним. Попа теж він привів був із Русі до себе із святою службою:

[13] В Іп. «постерези», у Хл. «постережем».
[14] Див. про це під 1167 р. (прим. 7); але оскільки тут іде мова про Київську сторону, то можливо, що мається на увазі перемога над половцями воєводи Романа Нездиловича з берендичами 21 квітня 1185 р. Але в 1185 р. Бонякові було б уже близько 110 років.

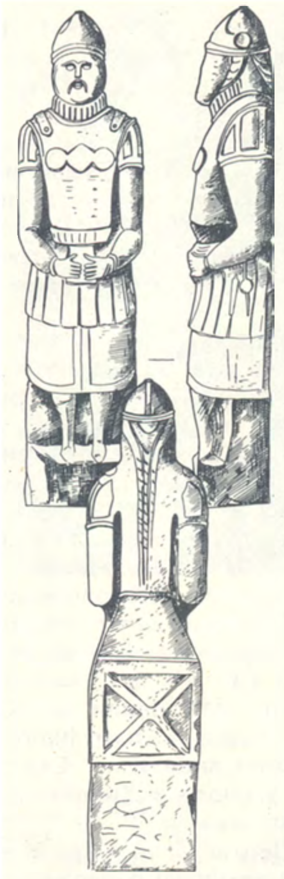

462. Водолій. Бронза. Переяславль. XII — поч. XIII ст.

463. Половецька чоловіча статуя.

[15] *Городниця* — частина заборола (забрала), дерев'яної стіни (брустверу) на валу, що завжди оточував город-укріплення.
[16] Села князів — учасників невдалого походу на половців.

464. Половецька чоловіча статуя.

не відав бо він божого промислу і думав, що там йому довго бути. Та вибавив його господь через молитву християнську, тому що многі за ним печалувалися і проливали ж сльози свої за нього.

Отож, коли він пробував у Половцях, там знайшовся муж, родом половчин, на ім'я Лавор. І той прийняв добрий намір, і сказав: «Я піду з тобою в Русь». Ігор же сперва не йняв йому віри, а держався високого помислу своєї молодості. Він бо думав, узявши мужів, утікати в Русь і говорив: «Я задля слави не побіг тоді од дружини і нині по безславній путі не піду». А з ним був тисяцького син і конюший його, і ті [17] оба заставляли його, говорячи: «Піди, княже, в землю Руськую. Якщо захоче бог, він вибавить тебе». Та не нагодилася йому пора така, якої ж він шукав.

Але, як ото ми раніш сказали, повернулися од Переяславля половці, і мовили Ігореві дорадники його: «Помисел високий і невгодний господеві маєш ти в собі. Ти [не] стараєшся взяти мужа і втекти з ним. А про се чому не подумаєш, що приїдуть половці з війни? Ми ж ось чували, що вони мають убити князя, і нас [18], і всіх русів. То не буде слави тобі, ні життя!»

І князь Ігор, узявши в серце раду їх, убоявся приїзду їх, [половців], і шукав, [як] тікати. Та не можна було йому втекти ні вдень, ні вночі, тому що сторожі стерегли його, а пору таку він знайшов тільки при заході сонця. І послав Ігор до Лавра́ конюшого свого, кажучи йому, [Лаврові]: «Переїдь на ту сторону Тору зповідним конем»,— бо нарадився він був із Лавром утікати в Русь.

У той самий час половці напилися були кумису, а він, [Ігор], був
453 при вечері. | Конюший, прийшовши, сказав князю своєму Ігореві, що жде його Лавор. Він тоді, вставши, зляканий і трепетний, поклонився образу божому і хресту чесному, говорячи: «Господи серцевидче! Чи спасеш ти мене, владико, недостойного?» І, взявши на себе хреста, ікону і піднявши стіну [вежі], він вийшов звідти. А сторожі його гуляли й веселилися, а про князя думали, що він спить.

П'ятниця 21(?).VI 1185

Він же, прийшовши до ріки [Тору] і перебрівши її, сів на коня, і тоді рушили вони оба крізь вежі. А визволення се вчинив господь у п'ятницю ввечері [19].

І йшов він пішки одинадцять день до города Дінця, а звідти рушив у свій Новгород, і обрадувалися йому [всі]. Із Новгорода він пішов до брата Ярослава [Всеволодовича] в Чернігів, помочі прохаючи на Посейм'я, і Ярослав зрадів йому, і поміч йому дати обіцяв.

Поч. серпня 1185

Звідти ж Ігор поїхав до Києва до великого князя Святослава [Всеволодовича]. І рад був йому Святослав, і так само Рюрик [Ростиславич], сват його, [Святослава].

25.III 1186

У РІК 6694[1186], місяця березня, Святослав Всеволодович освятив у Чернігові церкву святого Благовіщення [1], що її сам був спорудив.

1187—89

У РІК 6695[1187]. Надумав князь Святослав зі сватом своїм Рюриком піти на половців, уборзі, наїздом, бо їм розповідали: «Половці близько, на Татинці, на дніпровському броді». І їхали вони в напад без возів. Володимир Глібович також приїхав до них із Переяславля з дружиною своєю. Він випросився у Святослава і в Рюрика їздити попереду з чорним клобуком. Хоча Святославу не любо було пустити Володимира попереду, перед синами своїми, але Рюрик *та* інші всі [це] схвалили, тому що він був муж доблесний, і сміливий, і сильний у бою; він бо завше прагнув на доблесні діла.

Але коли князі руські йшли на них, [половців], то з чорних клобуків дали вість сватам своїм у Половці, а половці, почувши, що йдуть на них князі руські, втекли за Дніпро. Князям же руським не

---

[17] В Іп. хибно «тоу», у Хл. «та» (двоїна).

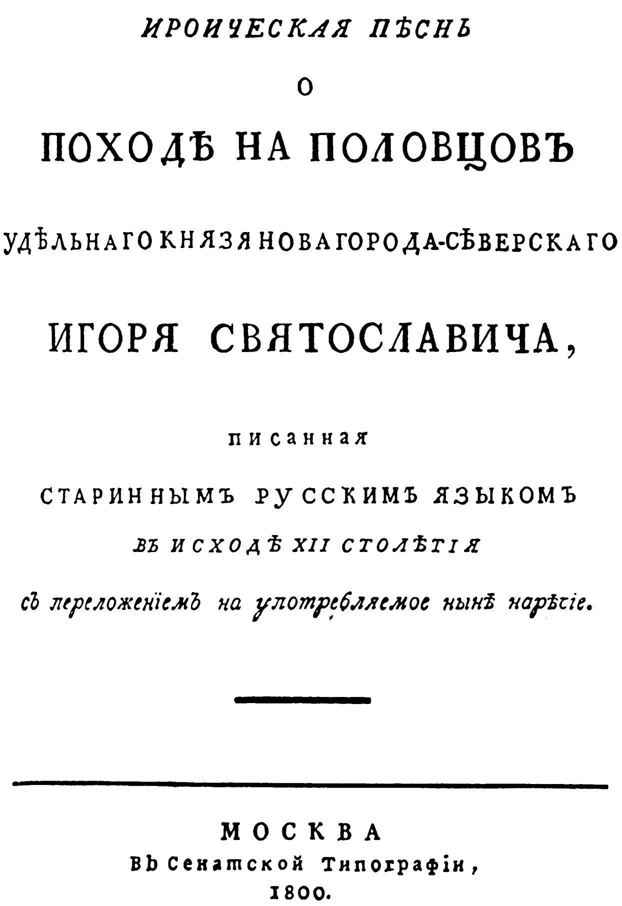
[18] В Іп., треба думати, хибно «васъ».

[19] 21 червня 1185 року як дуже ймовірну (вважаю, що певну) дату втечі Ігоря встановлено на підставі свідчення «Слова о полку Ігоревім», що тоді йому «соловии веселыми пѣсньми свѣтъ повѣдають», а за народними прикметами та дослідженнями орнітологів солов'ї співають лише до дня Петра і Павла (29 червня). Дата прибуття Ігоря до Києва (після перебування вдома у Новгороді-Сіверському, а потім у Чернігові) встановлюється на основі іншого речення «Слова» — «Игорь ѣдетъ по Боричеву къ святѣи Богородици Пирогощеи». Церква Пирогоща називалася ще Успенською; сюди на храмове свято Успіння, що відзначається 15 серпня, і прибув Ігор,— після приблизно двотижневого перебування в Києві у великокняжому оточенні,— з'їхавши з Гори на Поділля по Боричевому узвозу.

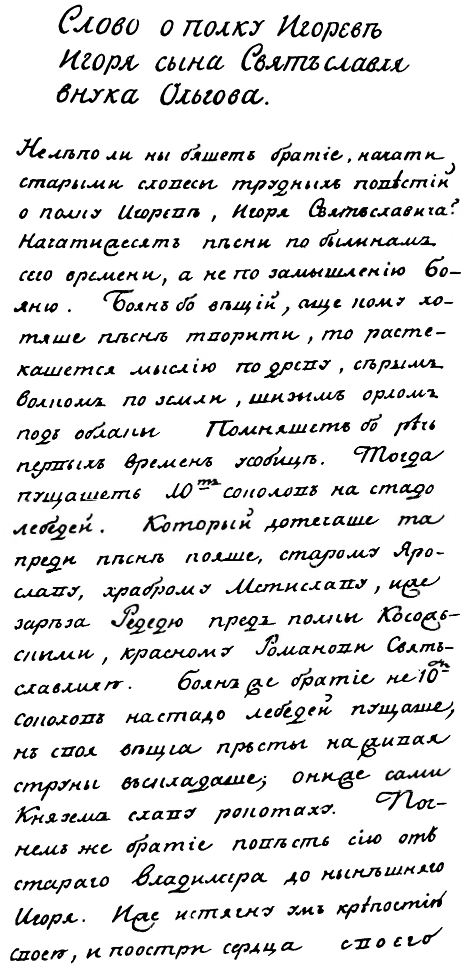
1186

[1] Оскільки свято Благовіщення припадає на 25 березня, то цілком ясно, що саме в цей день і було освячено храм.

465. «Слово о полку Ігоревім».
Титульна сторінка першого видання.

ИРОИЧЕСКАЯ ПѢСНЬ
О
ПОХОДѢ НА ПОЛОВЦОВЪ
УДѢЛЬНАГО КНЯЗЯ НОВАГОРОДА-СѢВЕРСКАГО
ИГОРЯ СВЯТОСЛАВИЧА,
писанная
СТАРИННЫМЪ РУССКИМЪ ЯЗЫКОМЪ
ВЪ ИСХОДѢ XII СТОЛѢТІЯ
съ переложеніемъ на употребляемое нынѣ нарѣчіе.

МОСКВА
Въ Сенатской Типографіи,
1800.

Слово о полку Игоревѣ
Игоря сына Святъславля
внука Ольгова.

Нелѣпо ли ны бяшетъ братіе, начати
старыми словесы трудныхъ повѣстій
о полку Игоревѣ, Игоря Святъславича?
Начатижеся тъ пѣсни по былинамъ
сего времени, а не по замышленію Бо-
яню. Боянъ бо вѣщій, аще кому хо-
тяше пѣснь творити, то расте-
кашется мысію по древу, сѣрымъ
волкомъ по земли, шизымъ орломъ
подъ облаки. Помняшеть бо рѣчь
пер̃выхъ временъ усобицѣ. Тогда
пущашеть 10ти соколовъ на стадо
лебедей. Который дотечаше та
преди пѣснь пояше, старому Яро-
славу, храброму Мстиславу, иже
зарѣза Редедю предъ полкы Косож-
скими, красному Романови Святъ-
славличю. Боянъ же братіе не 10ти
соколовъ на стадо лебедей пущаше,
нъ своя вѣщіа пръсты на живая
струны въскладаше; они же сами
Князема славу рокотаху. Поч-
немъ же братіе повѣсть сію отъ
стараго Владимера до нынѣшняго
Игоря. Иже истягну умъ крѣпостію
своею, и поостри сердца своего

466. «Слово о полку Ігоревім».
Копія кін. XVIII ст.
Перша сторінка тексту.

можна було їхати вслід за ними,— бо Дніпро вже швидко покрився
Весна 1187 ополонками, бо була весна,— і вернулися вони до себе.

454 У тім же поході розболівся Володимир Глібович недугою тяжкою, од якої він і скончався. І принесли його в город його Переяславль на носилицях, і тут преставився він, місяця квітня у вісім-
18.IV 1187 (Середа 18.III 1187) надцятий день [1], і покладений був у церкві святого Михайла, і плакали по ньому всі переяславці.

Він бо любив дружину, і золота не збирав, майна не жалів, а давав дружині; був же він князь доблесний і сильний у бою, і мужністю кріпкою відзначався, і всякими доброчесностями [був] сповнений. За ним же Україна багато потужила.

1187 У той же рік помер Борис [2], син великого Всеволода [Юрійовича], і покладений був у церкві святої Богородиці, соборній, коло Ізяслава Глібовича.

467. Печать Костянтина Всеволодовича.

У той же рік пустошив [хан] Кончак по [ріці] Росі з половцями. А після цього стали вони часто пустошити по Росі і в Чернігівській волості.

1187

[1] У Лавр. смерть Володимира Глібовича датована 18 березня як середою вербної неділі; справді, 18 березня 1187 р. це був той день.

[2] За Лавр., 29 вересня 1188 р. (6697 ультраберезневого року) помер молодший брат Бориса, теж немовля, Гліб; першим сином Всеволода був, за Лавр., Костянтин.

Осінь 1187 І на ту осінь була зима вельми люта. Такої ж за нашої пам'яті не бувало ніколи.

Зима 1187/8 Тої ж зими Святослав увійшов у зносини з Рюриком, сватом своїм, і надумали вони оба йти на Половців. Рюрик бо уподобав мову Святославову і сказав йому: «Ти, брате, їдь у Чернігів і зберися з братами своїми, а я тут — зі своїми».

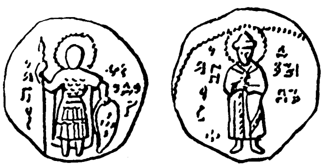
І тоді, зібравшись усі, князі руські рушили по Дніпру,— бо не можна було інде йти, бо був сніг великий,— і дійшли до [ріки] Снопороду. А тут захопили вони сторожів половецьких, і ті розповіли: «Вежі і стада половецькі — коло Голубого лісу».

Ярославу ж [Всеволодовичу] не до вподоби було далі піти, і став він мовити брату Святославу: «Не можу я йти далі од Дніпра. Земля моя далеко, а дружина моя знемоглася». Рюрик тим часом став слати [послів] до Святослава, спонукуючи його [і] кажучи йому: «Брате і свате! Нам було [б] сього в бога просити. Адже вість нам є, що половці осьо отаборилися за півдня [путі]. Якщо хто роздумує і не хоче йти, то ми обидва до сих пір хіба на се зважали? А що нам бог давав, теє ми оба відали» [3]. Святославу ж було [це] до вподоби, і він сказав йому: «Я, брате, готов є завше і нині. Але ти пошли до брата Ярослава і застав його, щоби ми поїхали всі». Рюрик тоді послав [посла] до Ярослава і сказав йому: «Брате! Тобі не гоже було знехтувати нами. Адже вість нам правдива є, що вежі поло-
455 вецькі осьо за півдня [путі], і великої їзди нема. Тому, брате, я кланяюсь тобі, ти задля мене піди всього півдня, а я задля тебе їхатиму десять днів». Але Ярослав, не хотячи їхати, сказав: «Не можу я поїхати один. Адже полк мій піший. Ви б сказали єсте мені вдома, що доти йти». І стався межи ними розлад, бо Рюрик, сильно спонукуючи їх, не зміг їх повести. Хоча Святослав хотів іти з Рюриком, але не лишив брата Ярослава, і вернулися вони до себе.

7.V 1187 Того ж року преставився князь вишгородський Мстислав Давидович, місяця травня [в сьомий день] [4], і покладений був у церкві святого Феодора [Тірона] в Києві, в монастирі.

4.IX 1187 Того ж року було знамення, місяця вересня в четвертий день [5]. Тьма настала по всій землі, так що дивувалися всі люди, бо сонце зникло, а небо загорілося хмарами вогнесвітними.

2.X 1187 Такі бо знамення не на добро бувають: у той же день того місяця взятий був Єрусалим безбожними сарацинами [6]. Але знамення ці не по всій Землі бувають, а в тім краї, на який владика хоче що навести. Тоді бо, говорили, тьма була в Галичі, так що й зорі [було] видіти, посеред дня сонце померкло, *а* в Київській стороні ніхто ж [нічого] не бачив у той час. І ми про се поговоримо.

468. Печать Мстислава-Федора Давидовича (старшого).

Якщо в наші дні передав господь город святий Єрусалим беззаконним отим агарянам, то хто звідає промисел господній? Хіба звідає хто тайну, ним учинену? Знаходим бо ми в Книгах Суддів, що коли Ілій-жрець у давні дні був суддею в Ізраїлі, то виступили іноплемінники на Єрусалим, а [ізраїльтяни], взявши дощицю-скрижалі завіту господнього [і] приготувавшись до бою, пішли на бій супроти них. Але бог тоді навів гнів свій на Ізраїля, і переможені були ізраїльтяни іноплемінниками, і святиню завіту господнього вони забрали [7]. А по декількох літах, як ото розповідають Книги Царств, господь вернув обидві скрижалі завіту господнього назад в Єрусалим, і перед ними богоотець Давид, веселості сповнившись, скакав [і] грав [8]. Так і ми, зневажені будучи, ганьбу дістаємо од беззаконних отих агарян, але чаємо ми єсмо божої благодаті торжества преславного.

---

[3] В Іп. і Хл. «есвѣ дали».

[4] Число додано за Густ. і за Татіщевим.

[5] В Іп. і Хл. це повне сонячне затемнення датоване хибно «15 день».

[6] Єрусалим було завойовано єгипетсько-сірійським султаном Саладіном у 1187 р., але на місяць пізніше — 2 жовтня; 4 вересня було захоплено місто Аскалон.

[7] Про цю битву між іноплемінниками (філістимлянами) та ізраїльтянами говориться не в Книгах Суддів, а в Першій книзі Царств IV, 1—11.

[8] Друга книга Царств VI; 14—17.

1.X 1187 Того ж року преставився галицький князь Ярослав [9], син Володимирів, місяця жовтня в перший день, а в другий день покладений був у церкві святої Богородиці.

456 Був же він князь мудрий, і красномовний, | і богобійний, і поважаний в [усіх] землях, і славен військами,— бо де була йому обида, [то] сам він не ходив полками своїми, [а посилав їх з воє] водами [10]. Він бо навів лад у землі своїй і милостиню щедру роздавав, прочан люблячи і нищих годуючи. Чорноризький чин люблячи і честь [їм] воздаючи од могутності своєї, він в усьому сповняв закон божий, до церковників сам приходячи і дбаючи добре [про них].

469. Саркофаг Ярослава Володимировича Осмомисла. Камінь. Сучасний вигляд.

А перед кончиною своєю, од недуги тяжкої відчувши слабість, він скликав мужів своїх і всю галицьку землю; позвав він також і духовенство все, і монастирі, і вбогих, і багатих, і простих і так говорив, плачучи, до всіх: «Отці, і браття, і синове! Осе вже одходжу я зі світу сього суєтного і йду до творця свойого. Хай согрішив я паче всіх, як ото ніхто інший согрішив, але, отці *і* браття, простіте і даруйте!» І так плакав він три дні перед усім духовенством і передо всіма людьми, і повелів роздавати майно своє монастирям і вбогим. І, отож, давали [його] по всьому Галичу три дні і не могли роздати.

І се мовив він мужам своїм: «Я ось, однією простою своєю головою правуючи, вдержав усю Галицьку землю. А тепер я заповідаю місце своє Олегові, синові своєму меншому, а Володимиру даю Перемишль». І, урядивши їх, він привів Володимира до хреста і мужів галицьких на тім, що йому не домагатися од брата [города] Галича,— бо Олег був Настасьчич і був йому милий, а Володимир не сповняв волі його, і через те він не дав йому Галича.

Осінь 1187 По смерті ж Ярославовій був заколот великий в Галицькій землі, бо галицькі мужі, надумавши з Володимиром [і] переступивши хресне цілування, вигнали Олега з Галича. І втік Олег звідти в [город] Вручий до Рюрика [Ростиславича], а Володимир сів у Галичі на столі діда свойого і отця свойого.

Осінь 1187 Тої ж осені родився Рюрикові син, і нарекли його у святім хрещенні ім'ям Дмитрій, а по-мирському — Володимир.

17.IV 1188 Того ж року, з Великодня, послав князь Рюрик князя Гліба [Юрійовича], шурина свого, з жоною, *тисяцького Славна* [Борисовича] *з жоною,* [боярина] Чюрину з жоною [та] інших многих бояр із жонами до Юрійовича до великого Всеволода в Суздаль по
24.VII 1188 [11] Верхуславу за Ростислава, [сина свого]. І на Борисів день оддав
457 Верхуславу, дочку свою,| великий князь Всеволод. І дав він за нею многе-множество, без числа, золота і срібла, а сватів обдарував великими дарами і з великою честю одпустив. Їхав же він за милою своєю дочкою до трьох стоянок, і тужив за нею отець і мати, тому що вона була мила їм обом і молода, маючи вісім літ.

І так, многі дари давши, одпустив він її в Русь з великою любов'ю за князя Ростислава, а з нею послав сестрича свого Якова [Ольговича?] [12] з жоною та інших, бояр із жонами.

---

[9] Крім відомих з Іп. двох синів Ярослава Осмомисла — Володимира (від Ольги Юріївни) та Олега (від Настаськи; за Густ. і польськими джерелами, його друге ім'я було Мстислав чи Мечислав?),— у нього було ще три дочки: найстарша, невідома на ім'я (див. про неї прим. 6 до 1177 р.); друга — Єфросинія, жона Ігоря Святославича (Ярославна зі «Слова о полку Ігоревім»; ім'я її вперше зустрічається в джерелах кін. XVIII ст., але воно, очевидно, певне, бо це ж саме ім'я прийняла в чернецтві мати Єфросинії Ольга Юріївна); третя — Вишеслава, була, за польськими джерелами, жоною Одона, сина Мешка III Старого.

[10] Тут у Татіщева маємо таке продовження характеристики Ярослава Володимировича: ⟨«З усіма князями він жив у злагоді і раді, особливо дбав про порядок [своєї] землі і тому всім сусідам був страшний. Ніхто не смів на нього нападати, тому що воєводи [його], безперестану грекам, уграм і чехам допомагаючи, були умілі в ратних справах і хоробрі в битві. Земля ж його була повна в усьому достатку, процвітала і множилася в людях, тому що вчені умільці і ремісники з усіх країн до нього приходили і городи населяли, котрими збагачувалася земля Галицька в усьому. По Дунаю він городи укріпив, купцями населив; тим, які торгували через море в Греках і ремесла налагоджували, він зі своїх маєтностей допомагав. Він був щедрим, милостивим і правосудним, через те безліч іноземців йому служило. Навчений був мов, багато книг читав, у церковному чині багато що виправляв, і клір влаштовуючи і навчаючи, зловір'я скореняв, а мудрості і правдивої віри навчав і вчити спонукав. Монахів же і їхні прибутки призначив для навчання дітей»⟩.

[11] У Лавр. «июля въ 30 день».

[12] Сином якої сестри Всеволода Юрійовича був Яків — точно невідомо; можливо, що одна з дочок Юрія Володимировича була жоною якогось боярина. Але вірніше, думається, вважати, що Яків був сином померлого в 1180 р. новгород-сіверського князя Олега Святославича від першої жони, сестри Всеволода Юрійовича, яка померла 1164 р.; не маючи наділу, Яків, очевидно, жив у свого дядька-вуйка.

25.IX 1188 Привели ж її в Білгород на день [святої] Єфросинії, а назавтра,
26.IX 1188 [на Іоанна] Богослова, і звінчана вона у дерев'яній церкві святих Апостолів блаженним єпископом Максимом. І справив Рюрик Ростиславу вельми велике весілля, якого ото не бувало в Русі, і було на весіллі князів багато,— понад двадцять князів. Невістці ж своїй він дав многі дари і город Брягинь, а Якова [13], свата, з боярами одпустив до Всеволода в Суздаль з великою честю і дарами многими одаривши.

[13] В Іп. і Хл. хибно «такова», «тако ж».

26.IX — 1.X 1188 Тої ж неділі оддав Рюрик дочку свою Ярославу за Ігоревича за Святослава [14] в Новгород-Сіверський.

Осінь 1188 Тоді ж прийшов Володимир [Ігоревич] із Половців з Кончаківною. І справив Ігор [Святославич] весілля синові своєму, і звінчав його і [її, Свободу], з дитям [Ізяславом].

Тої ж осені родився син у великого князя Всеволода [Юрійовича] в Суздалі, у Філіппів піст, місяця листопада у двадцять і
26.XI 1188 шостий день, на освячення церкви мученика Георгія [Побідоносця в городі Юр'єві], і звелів отець його Всеволод єпископу Луці наректи його ім'ям Юрій, дідовим ім'ям. І була радість велика в Суздальській землі в усій, і великий пир учинив Всеволод.

[14] За польськими джерелами, відома їхня дочка Агафія, що була дружиною Конрада I, сина Казимира II Справедливого.

Тоді ж і Яків приїхав із Русі, провівши Верхуславу, і була радість великому князю, і його княгині [Марії], і боярам, і всім людям.

Зима 1188/9 Тої ж зими, надумавши Святослав [Всеволодович] зі сватом своїм із Рюриком, послали оба чорний клобук і Романа Нездиловича воєводою на [половецькі] вежі за Дніпро. І взяли вони вежі за Дніпром, і вернулися до себе зі славою і честю великою: половці бо пішли були на Дунай, і не було їх удома у вежах своїх.

1188/9 **У РІК 6696[1188].** Коли Володимир [Ярославич] княжив у Галицькій землі, то любив він пити багато, а думи не любив із мужами своїми. А взяв він [був ще раніш] у попа жону і зробив собі жо-
458 ною, і родилося | в неї два сини, [Василько та Володимир-Іван]. І Роман Мстиславич володимирський сватався з ним, і оддав дочку свою [Федору] за сина його за старшого [Василька]. Та ось, коли довідався Роман, що мужі галицькі недобре живуть із князем своїм, про його насильство,— тому що уподобавши де жону або чию дочку, він брав [її] насильно,— то слав Роман [послів] без опасу до мужів галицьких, підбиваючи їх на князя свого, щоб вони його вигнали із отчини його, а самого б прийняли на княжіння.

Отож мужі галицькі, прийнявши раду Романову, зібравши війська свої і присягнувшись хрестом, повстали на князя свого. Але не сміли вони його схопити, ні вбити, тому що не всі були на думі тій, бо вони боялися приятелів Володимирових,— і так надумавши, послали [послів] до князя свого: «Княже! Ми не на тебе повстали єсмо. Але ми не хочемо кланятися попаді і маємо намір її вбити. А ти — де хочеш, ту за тебе візьмемо». А се казали вони, знаючи, що він не пустить попаді, але аби їм якось прогнати його, то цим вони йому пригрозили.

470. Грифон. Керамічна плитка. Галич. XII ст.

Він же, убоявшись [і] взявши золота й срібла багато, і жону свою [попадю] взявши, і двох синів, поїхав з дружиною в Угри до короля [Бели]. Галичани ж Романівну Федору одняли у Володимира [і] послали по Романа. Роман тоді оддав братові Всеволоду [город] Володимир назовсім і хреста йому цілував: «Більше вже мені Володимир без надоби». І в'їхав Роман у Галич, і сів у Галичі, князюючи.

1188 І прийшов Володимир до короля [Бели], а король узяв Володимира і з усіма *своїми* військами рушив до Галича. А коли почув Роман, що король за Горою [1] вже, то він побіг, не маючи змоги стати супроти нього. Отож, забравши весь добиток Володимирів, він із галичанами втік із Галича у Володимир, але тут, у Володимирі, заперся од нього брат Всеволод. І сам [Роман] пішов у Ляхи, а жону [Передславу] послав із галичанками у [город] Вручий на Пінськ. Та не було Романові і в Ляхах підмоги, [і] пішов він до Рюрика [Ростиславича], до тестя свого, в Білгород із мужами тими, котрі ото ввели були його в Галич.

[1] Тобто по цей бік Карпат.

471. Фрагмент віка кам'яної скриньки. Галич. XII ст.

Король же [Бела] в'їхав у Галич, [але] не посадив у нім Володимира, а дав увесь уряд галичанам і посадив у ньому сина свого Андрія. А Володимира він узяв із собою назад в Угри, силоміць, одняв добиток і всадив його в башту з жоною його,— король, отож,
459 великий гріх був учинив: він хреста цілував Володимиру, але бог ізбавив його, [Володимира], од такої біди.

Роман тим часом випросився у тестя свого у Рюрика [піти] на Галич, кажучи йому: «Ведуть мене галичани до себе на княжіння. Пусти-но зі мною сина свойого Ростислава». І Рюрик послав із ним сина свого і Славна Борисовича, воєводу. Роман тоді вперед послав воїв [2] до [города] Плісneська [3], щоб вони спершу напали на Плісneськ [3]. Але вони, [городяни], заперлися, а угри й галичани заскочили їх, [воїв Романових], коло Плісneська [3],— тих захопили, а другі втекли.

Роман же, *це* почувши, пустив шурина свого [Ростислава] додому, а сам поїхав у Ляхи до [князя] Казимира [Справедливого] [4]. Із Ляхів же він прийшов до [города] Володимира, та не пустив його брат [Всеволод] у Володимир. Роман бо прийшов був на брата з ляхами, з [князем] Мешком [Старим], вуєм своїм [5], але, не вдіявши йому нічого, пішов до Рюрика, до тестя свого. Рюрик тоді дав йому [город] Торчський, а на брата його на Всеволода наслав [військо] з погрозою. І Всеволод убоявся Рюрика і одступив брату Романові [город] Володимир. Роман, отож, поїхав у Володимир, а Всеволод — у Белз.

1188/9

У РІК 6697[1189]. Прислав король [угорський Бела посла] до Святослава [Всеволодовича], так кажучи: «Брате! Пришли сина свойого до мене. Що я тобі пообіцяв, те тобі сповню, тому що я тобі хреста цілував». І Святослав, потаївшись од Рюрика, зрадів, гадаючи, що ото дадуть йому Галич, і послав сина свого Гліба до короля. Коли ж Рюрик довідася про це, він вирядив услід за ним Святослава Володимировича, приставивши до нього мужа свого, а на Святослава [Всеволодовича] став насилати [мужів своїх], так кажучи: «Як ти послав єси сина свойого до короля, а зо мною не порадився? Одступив ти єси од угоди». І було свар багато, та преблагий бог не дав радості дияволу, бо вони поєдналися хресним цілуванням. Святослав при цім так одпирався: «Брате і свате! Я сина свойого послав не приводити на тебе короля, а послав я за своїм ділом. Якщо ти хочеш [1] іти на Галич, то я ось із тобою готов». Говорив бо й митрополит [Никифор] Святославу і Рюрикові: «Осе іноплемінники одняли отчину вашу, і гоже *було* б вам потрудитися».

1189

І отож, порадившись, пішли вони до Галича,— Святослав із синами своїми, а Рюрик із братами своїми. Та коли вони були всі разом і рядилися про волость Галицьку, то Святослав давав Галич Рюрикові, а собі хотів усієї Руської землі навколо Києва. Але Рюрик
460 сього не вподобав — лишитися отчини своєї, не хотів поділитися Галичем. І так, не урядившись, вернулися вони до себе.

Того ж року послали галицькі мужі [послів] до Ростислава до Берладничича, зовучи його *до себе* в Галич на княжіння. І він, почувши, рад був, і одпросився в Давида [Ростиславича],— бо Давид прийняв був його до себе,— і поїхав із Смоленська вборзі. І приїхав же він до України Галицької, і взяв два городи галицькі, а звідти пішов до Галича за їх, [галичан], радою. Але мужі галицькі не були всі при одній думці, бо чиї сини і брати були [заложниками] в короля [Бели], то ті кріпко держалися за королевича [Андрія].

У той же час прислав *був* король угорського війська багато синові на підмогу, боячись князів руських. А коли почув се королевич і воєводи угорські, що йде Ростислав до Галича за радою галицьких мужів, то королевич, *не* ймучи їм віри, став водити їх до хреста,— і праві цілували, не відаючи, а винуваті — остерігаючись угрів.

Ростислав тим часом прийшов до полків галицьких з невеликою дружиною, не знаючи обману їх [і] подумавши,— як ото вони йому обіцялися *були*,— [що], побачивши військо його, вони одступлять од королевича, бо ж і у військо його, [Ростислава], кілька мужів

[2] В Іп. хибно «свои», у Хл. «вои».
[3] В Іп. «Прѣсньскоу», «Преснескъ», у Хл. «Плѣснескь», «Плѣсньскоу», «оу Плѣнска».

[4] Казимир II Справедливий, син Болеслава Кривоустого, був родичем Романа: тітка Романової жони Передслави Олена, дочка Ростислава Мстиславича, сестра Рюрика Ростиславича, була дружиною Казимира (другою).
[5] Мешко III Старий, син Болеслава Кривоустого, теж був родичем Романа через свого молодшого брата Казимира II Справедливого; крім того, тітка Романова Євдоксія, дочка Ізяслава Мстиславича, сестра Мстислава Ізяславича, була другою жоною Мешка (див. ще прим. 12 до 1149 р.).

[1] В Іп. хибно «хочеть», у Хл. «хочешь».

галицьких було приїхало. Але сі ж [мужі], побачивши обман браття свого [і] підпустивши їх до війська свого, одступили од нього, [Ростислава]. І сказала йому дружина його: «Княже! Ти ось уже бачиш обман їх. Поїдь-но звідси». Але він сказав: «Браття! Ви знаєте, на чім вони мені хреста цілували. Якщо вони ловлять голову мою, нехай бог судить їх і той хрест, що його вони мені цілували. А я не хочу блукати в чужій землі, а волію голову свою положити в отчині своїй».

І, це сказавши дружині своїй, кинувся він до полків галицьких, а війська галицькі та угри, оточивши його, збили його з коня і, взявши його вельми пораненого і ледь живого, понесли його в Галич. Галичани тоді збурилися, хотячи одібрати його в угрів і прийняти собі на княжіння. Але угри, побачивши це [2], приклали зілля смертельне до [його] ран, і від того він помер. І положили його в монастирі, у церкві святого Іоанна, і прилучився він до дідів своїх і до отців своїх.

[2] В Іп. хибно «его», у Хл. «то».

461 Угри ж, знаючи обман галичан,— що галичани шукають собі князя руського,— стали насильство чинити в усьому: і в мужів галицьких стали однімати жон і дочок на постелі до себе, і в божницях та в хатах почали коней ставити, і багато іншого насильства діяти. І галичани стали вельми тужити і багато каялися, що прогнали князя свого.

472. Дмитрій Солунський. Мозаїка з Михайлівського Золотоверхого собору. Поч. XII ст.

1189—91
19.IV 1189

У РІК 6698[1190]. Преставився князь Святополк, син Юріїв, шурин Рюриків, місяця квітня в дев'ятнадцятий день. І покладений він був у церкві святого Михайла Золотоверхого, що її спорудив був прадід його, великий князь Святополк [Ізяславич].

Того ж року преставився єпископ білгородський Максим, і Рюрик замість нього поставив єпископом отця свого духовного Андріяна, ігумена [монастиря] святого Михайла Видобицького.

Весна 1189

Того ж року втік Володимир Ярославич із Угрів, із вежі кам'яної,— бо тут держав його король [Бела] з попадею його і з двома

дітьми, [Васильком та Володимиром]. Йому бо поставлене було шатро на вежі, і він, порізавши шатро, звив собі вірьовку і спустився звідти додолу. А із сторожів його двоє були до нього приязні, які й довели *його* до землі Німецької, до цесаря німецького [Фрідріха Барбароссі]. Цесар же, довідавшись, що він є сестричем великому князю Всеволоду [Юрійовичу] суздальському, прийняв його з приязню і з великою честю і, приставивши до нього мужа свого, послав його до [князя] Казимира [Справедливого] в Ляхи, велячи йому добути [для Володимира] Галич,— бо він, [Володимир], по своїй волі згодився був давати цесареві по дві тисячі гривень срібла в рік.

Казимир тоді, приставивши до нього мужа свого [воєводу] Миколая, послав його в Галич. І галицькі мужі зустріли його з радістю великою, князя свого і дідича, а королевича [Андрія] прогнали із землі своєї. І Володимир сів на столі діда свойого і отця свойого
6.VIII 1189 на Спасів день.

І послав він до Всеволода [Юрійовича], до вуя свого, в Суздаль [посла], благаючи його: «Отче господине! Удержи Галич за мною, а я божий і твій є з усім Галичем, і в твоїй волі єсмь я завше». Всеволод же суздальський прислав [послів] до всіх князів, і до короля [Бели, і] в Ляхи, і водив їх до хреста щодо свого сестрича,— що вони ніколи не старатимуться одібрати од нього Галич. Володи-
462 мир, | отож, утвердився в Галичі, і відтоді не було на нього [походів] анікого.

23.IV 1189 У той же рік пішов цесар німецький [Фрідріх Барбаросса] з усією своєю землею битися за гроб господній, бо явився був йому ангел господній, велячи йому йти. І вони прийшли, і кріпко билися з богопротивними тими агарянами. Бог же тому напустив гнів свій на весь мир, що сповнилася лиходійствами нашими вся Земля, і цих усіх [поган] навів на нас *господь* за гріхи наші. Він по правді суд учинив, і справедливі вироки його, тому оддав він місце святині своєї іншим, іноплемінникам.

А сі німці, яко мученики святії, за Христа пролили кров свою із цесарями своїми. Для них бо господь бог наш знамення явив: якщо хто з них у бою був убитий іноплемінниками, то по трьох днях тіла їх невидимо із гробів їхніх ангелом господнім були забрані. А інші, бачачи се, прагнули постраждати за Христа. Для них же хай збудеться воля господня і [хай] причислить він їх до вибраного стада свойого у сонм мучеників! Бо се вчинив господь за гріхи наші, караючи весь мир і знову навертаючи [всіх до добра], тому що ми согрішили і накоїли беззаконня і не оправдалися перед ним. Та хто звідає промисел господній і таїну, ним творену, хто відає?

1190 Того ж року Святослав [Всеволодович] оженив онука свого Давида Ольговича з Ігорівною.

Літо(?) 1190 Того ж року Святослав *зі* сватом своїм із Рюриком, утишивши землю Руську, а половців підкоривши під волю свою і порадившись, пішли удвох на лови по Дніпру в човнах, на устя Тесмені, і тут, лови діявши, наловили безліч звірів. І тоді вони назабавлялися обидва, і пробули в приязні і в веселості всі дні, і вернулися до себе.

Осінь 1190 Тої ж осені Святослав схопив Кунтувдія, торчського князя, по наговору, і прислав до нього сват Рюрик [посла], заступаючись за нього, тому що він був муж сміливий і надобен в Русі. Святослав, отож, послухав свата свого Рюрика і, водивши його, [Кунтувдія], до присяги, пустив [його]. А він, не стерпівши сорома́ свого, пішов у Половці і прибув до Тоглія, половецького князя.

Половці ж обрадувалися йому і стали з ним думати, куди б їм поїхати в Руську землю. І він став їх водити, підбивши на розорення, |
1190
463 щоб йому відомстити якось за сором свій Святославу. Так що половці, уподобавши раду його [і] розтоптавши присягу заради нього, сіли на коней, і, поїхавши, напали зненацька на город Чюрнаїв, і острог взяли, і двір запалили, і статок його весь забрали, і дві жони його взяли, і челяді багато забрали [1]. А поїхавши [звідти], вони отаборилися по [річках] Висях і, давши тут перепочити коням своїм, поїхали

[1] Із тексту неясно, чий двір запалили половці, чиї статки забрали, дві жони, челядь. Очевидно, половці, очолені ображеним Кунтувдієм, розправилися з якимось чорноклобуцьким ханом, що стояв на боці Святослава Всеволодовича.

до [города] Борового, та почувши, що Ростислав Рюрикович у Торчському, вернулися до ватаг своїх.

Осінь 1190

А звідти ж їздячи, вони стали часто пустошити по [ріці] Росі з Кунтувдієм, бо Святослава тої осені не було в Києві — він поїхав був за Дніпро. Із братами своїми вони оба, [Святослав і Ярослав Всеволодовичі], збиралися на раду. А Рюрик поїхав у Вручий за своїми ділами, сина свого Ростислава зоставивши в Торчському, бо знав Рюрик, що буде Кунтувдій пустошити Русь, відомщаючи за себе Святославу. З тим же наміром [Рюрик] і до Святослава послав [посла], кажучи йому: «Осе ми свої діла робимо обоє, та Руської землі не оставляймо беззахисною. Я зоставив сина свойого з військом його, а ти зостав свойого сина». І він, [Святослав], згодився йому послати сина Гліба, але не послав, тому що була в нього незгода з Рюриком, і з Давидом, і з Смоленською землею; через те він і з братами був зібрався, щоб як-небудь її, [Русь], йому, [Рюрикові], не уступити.

Рюрик тим часом увійшов у зносини із Всеволодом [Юрійовичем], сватом своїм, і з Давидом, братом своїм, [і] послали вони до Святослава мужів своїх, кажучи йому: «Ти, брате, нам хреста цілував на Романових умовах, коли ото наш брат Роман сидів у Києві. Якщо ти стоїш на тих умовах, то ти нам брат. Якщо ж споминаєш ти давні незгоди, котрі були при Ростиславі, то одступив ти єси од угоди. Ми на се не дамось, і ось тобі хресні грамоти».

Святослав же, прийнявши грамоти, не схотів хреста цілувати, а багато сперечався і говорив з мужами [їхніми]. Та, одпустивши їх і знову вернувши їх, він цілував їм хреста на всім, чого вони волили.

Зима 1190/1

Тої ж зими нарадилися ліпші мужі в чорних клобуках, і приїхали в Торчський до Ростислава Рюриковича, і сказали йому: «Осе половці сеї зими розоряють нас часто, і ми не знаємо, чи подунайці
464 ми є, чи що? [2] | А отець твій далеко є, так само Святославу ми даремно не шлемо,— нині він до нас недобрий із-за Кунтувдія». І Ростислав Рюрикович із мужами своїми уподобав намір їх і послав [послів] до Ростислава Володимировича, кажучи йому: «Брате! Хотів би я їхати на вежі половецькі, та отці наші далеко є, а інших старших нема. Хай будемо ми оба за старших. Поїдь-но до мене вборзі».

І тоді, зібравшися з чорними клобуками, поїхали вони бистро в напад до Протолчів і тут зайняли багато стад половецьких у лузі у дніпровському. А за Дніпро не можна було їм їхати, бо Дніпро був у кригах,— і таким чином зайняли вони стад безліч і вежі, котрі осталися були в лузі, і, те узявши, вернулися до себе.

Половці ж, побачивши, що стада їхні забрано, і жінок, і дітей, [і], поспішивши, вбрели в Дніпро, і настигли їх на [ріці] Івлі у третій день [путі] од Дніпра. А були у війську половецькому три князі Колдечі, Кобан, Урусобичі оба, і Бігбарс, а також Кочайовичів чотири; Ярополк Томзакович зі сторони приїхав своїм полком.

Ростислав же [Рюрикович], побачивши половецькі війська многі [і] поклавши надію на бога, поїхав до них. А стрільців своїх молодих він [попереду] послав до них, щоби вони встріли їх *і* почали з ними перестрілку. Але половці, побачивши стяги Ростиславові і не дождавши полків Ростиславових, побігли, а стрільці руські й чорні клобуки ввертілися в них і взяли їх живих шість сот, а інших же побили багато. Чорні клобуки схопили були половецького князя Кобана, але, остерігаючись князя Ростислава [і] не водячи його в стан, уладилися з ним за викуп і пустили його. І так, діставши од бога над поганими побіду, вернулися вони до себе.

Ростислав, отож, приїхав у свій Торчський зі славою і честю великою, побідивши половців, і вборзі поїхав до отця у Вручий. Отець бо його рушив був на Литву і перебував у Пінську у тещі своєї і в шуряків своїх, бо тоді було весілля Ярополкове [3]. Але настало

Весна 1191

тепло, і стік сніг, і не можна було їм дійти до землі їх, [литви], і вернулися вони до себе.

Зима 1190/1

465 Тої ж зими половці, [хан] Тоглій [4] з Якушем, в'їхали Ростиславовою дорогою і хотіли пуститися в напад по [Руській] землі. Та

[2] Вище говорилося, що взимку 1188/9 р. половці ходили воювати подунайські землі. Чорні клобуки порівнюють своє становище зі становищем подунайців.

[3] Ярополка Юрійовича, сина Юрія Ярославича; жона Ярополка невідома.

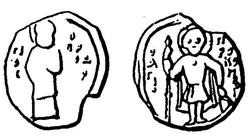
[4] В Іп. і Хл. хибно «Итогды», «итогда».

взяли вони язика під час нападу [5] і почули, що Святослав [Всеволодович] стоїть, зібравшись, коло [города] Кулдюрова [6], і тому, повернувшись, вони побігли, покидавши стяги і списи. А Святослав звідти поїхав *до* Києва, оставивши сина свого Гліба в Каневі.

Поч. весни 1191 Коли ж половці почули, що Святослав поїхав у Київ, то, перебравшися з Кунтувдієм [через ріку Рось], поїхали вони до [города] Товарова. А була [про це] вість Глібові, і Гліб заскочив їх коло Товарова. І половці, втікаючи од города, обломилися на Росі,— і тут вони тих захопили, а других побили, а інші потопилися, а Кунтувдій утік.

1191/2 **У РІК 6699[1191].** Ігор [Святославич] надумав із братами піти на Половців. І, пішовши, зайняли вони скоту і коней, і вернулися до себе.

Зима 1191/2 І знову, на зиму, ходили Ольговичі таки на Половців: Ігор із братом із Всеволодом, а Святослав [Всеволодович] послав трьох синів — Всеволода, Володимира, Мстислава, а Ярослав [Всеволодович] послав свого сина Ростислава [1], а Олег Святославич послав сина Давида, і їхали вони до [ріки] Осколу.

473. Печать Ростислава-Івана Ярославича.

Але половцям була вість про них, і вони одіслали вежі назад, а самі, зібравшись, ждали їх. Ольговичі ж, не маючи змоги битися з ними, під покровом ночі пішли звідти. А половці, коли розсвіло і вони не побачили їх, [Ольговичів], гонилися за ними, але не настигли їх.

1192—93
Літо 1192 **У РІК 6700[1192].** Князь Святослав зі сватом своїм із Рюриком, зібравшися з братами, стояли біля Канева все літо, стережучи землі Руської. А тоді, оберігши землю свою од поганих, розійшлися вони до себе.

Осінь 1192 Тої ж осені нарадилися ліпші мужі в чорних клобуках і стали просити в Рюрика [пустити] сина Ростислава на Половців, *бо половці поїхали були* на Дунай. І послав Ростислав [боярина] Рогволода до отця, просячись із чорними клобуками на Половців, та не пустив його отець. Однак два Володимировичі, Святослав із братом Ростиславом, рушили з чорним клобуком і доїхали до Дніпра [1]. Але чорні
466 клобуки не схотіли | їхати за Дніпро, бо за Дніпром поблизу сиділи їхні свати. І вони, розсварившись, вернулися до себе.

Зима 1192/3 Тої ж зими послав Рюрик [посла] по Кунтувдія в Половці, і половці, взявши його, приїхали до Рюрика. Рюрик тоді, одаривши половців дарами многими і водивши їх до присяги, одпустив їх до себе, а Кунтувдія зоставив у себе і дав йому город на Росі Дверен Руської землі заради.

Того ж року великий князь Всеволод [Юрійович] учинив
27.IV 1193 постриги [2] синові своєму Ярославу і на коня його посадив у день святого Симеона, родича господнього, і була радість велика у Володимирі.

474. Печать Ярополка-Гаврила Ярославича.

---

[5] В Іп. і Хл. хибно «во Воротцехъ», «въ воротцѣх»; *«воропъ»* — напад, несподіваний наїзд.

[6] Город цей, отже, належав чорноклобуцькому ханові Кулдюру. Де він був розташований — точно невідомо. Але з тексту ясно, що стояв він на дорозі, по якій Ростислав Рюрикович їхав із Торчського до Протолчів на Дніпрі, і при цьому нижче від Канева, на крайньому рубежі Руської землі. Ця обставина і вивчення давніх доріг дають підставу гадати, що кочівницький город Кулдюрів міг стояти на лівому березі річки Тесмені (Тясмину) в районі нинішньої Сміли; ця гіпотеза підкріплюється тим, що тут виявлено курганний могильник і кургани кочівників цього періоду.

1191

[1] Цей Ростислав Ярославич був, за Лавр., одружений зі Всеславою (за Любецьким синодиком, можливо, Євпраксією), дочкою Всеволода Юрійовича; за Новг. І, він мав меншого брата Ярополка-Гаврила, одруженого, за Любецьким синодиком, на Василисі; за Татіщевим, у Ростислава був іще один — сумнівний — брат ⟨Ігор⟩.

1192

[1] В Іп. і Хл. хибно «Добра».

[2] *Постриги* — обряд, яким урочисто відзначали перехід дитини у хлоп'ячий вік; тут Ярославу (за Лавр., його хрестильне ім'я — Федір) минуло три роки; в Іп. і Хл. хибно «постѣгы», «подстягы».

4.VI 1193
Серпень 1193
Вересень 1193

Того ж року великий князь Всеволод заклав дитинець у Володимирі, *і* церкву обновив [після пожежі] святу Богородицю у Володимирі, [побіливши] вапном, і в Суздалі також обновив [ветху] церкву святої Богородиці, і стала вона як нова.

25.X 1193

Того ж року у великого князя Всеволода родився син, до заутрені на день святого Дмитрія, і тоді ж були іменини, бо Всеволод велів дати синові своєму у святім хрещенні своє ім'я — Дмитрій, а княже ім'я дав йому Володимир [3], діда свого ім'я, Мономаха Володимира.

1193/4

У РІК 6701 [1193]. Послав Святослав [Всеволодович посла] до Рюрика, кажучи йому: «Осе ти зустрічався з половцями з лукоморськими. А нині пошлемо по половців по всіх [і] по обох Бурчевичів». І послав Рюрик [послів] по лукоморських половців, по Якуша і по Тоглія, а Святослав — по обох Бурчевичів, по Осулука і по Ізая.

[3] За Лавр., у 1215 (1216) р. Володимир одружився з невідомою на ім'я дочкою Гліба Святославича; її з дітьми та іншими людьми спалили татари в Суздалі 7 лютого 1238 р.

475. Половецька жіноча статуя. Велетенська постать половчанки-воїна.

Осінь 1193

На осінь Святослав і Рюрик зібралися оба в Каневі. І послав Рюрик сина свого Ростислава назустріч лукоморським [половцям], і привів він і Тоглія, і Якуша до себе в Канів. А Бурчевичі приїхали по тій стороні Дніпра, навпроти Канева, але не їхали на іншу сторону, а сказали Святославу і Рюрикові: «Якщо вам угодно — їдьте до нас на сю сторону». Князі ж, порадившись, сказали їм: «Ні діди наші, ні отці наші не їздили назустріч вам. Якщо вам угодно, то їдьте до нас, а коли ж вам не вгодно, то вільні ви єсте».

1193

Отож Бурчевичі, не хотячи дати промаху (?) [1], не приїхали, бо
467 в них були колодники | із чорних клобуків, і поїхали звідти. А лукоморці хотіли миру, та Святослав не згодився. Хоча Рюрик спонукував Святослава на мир, але Святослав сказав: «Не можу я з половиною їх миритися». І так, не замирившись, поїхали вони до себе.

Рюрик тим часом, порадившися з мужами своїми, послав *до* Святослава [посла], кажучи йому: «Осе, брате, не згодився ти єси на мир, і нам уже не можна неготовими бути. Тому, брате, подумаєм про землю свою. Якщо ми вчинимо похід на зиму, то ти також дай нам знати, нехай я повелю дружині своїй і братам своїм готовими бути. А якщо ми будемо своєї землі стерегти, то ти так само нам скажи». І Святослав сказав: «Тепер, брате, походу не

[1] В Іп. і Хл. не вияснене точно слово «билинча»; за змістом виходить, що Бурчевичі побоювалися невигідного для них повороту справи.

476. Половецька чоловіча статуя.

можна вчинити, тому що в землі нашій хліб не вродився *був* нині. Нині аби свою землю вберегти». Рюрик тоді сказав йому: «Брате і свате! Якщо в тебе походу нема, то я тобі даю знати: я збираюсь іти на Литву і сеї зими хочу поробити свої діла». Святослав же досадливо сказав йому: «Брате і свате! Якщо ти йдеш із отчини своєї за своїм ділом, то я теж іду за Дніпро задля своїх діл. А в Руській землі хто нам зостанеться?» І тими речами він перебив похід Рюрикові.

Поч. зими 1193/4

Тої ж зими, нарадившись, ліпші мужі в чорних клобуках приїхали до Ростислава до Рюриковича і стали йому мовити: «Поїдь, княже, з нами на вежі половецькі, нагода тобі є. А в отця ми б тебе просили, та прочули ми єсмо, що отець хоче йти на Литву чи мало *де*, і через той похід він не пустить тебе. А такої нагоди тобі ніколи не буде».

Ростислав Рюрикович, уподобавши річ їх [і] порадившися з ними, вборзі поїхав з ловів од [города] Чорнобиля в Торчський, не сказавши отцю. А по дружину свою він послав [гінця], сказавши дружині своїй: «Нагода нам є, поїдем на половців. Поки в отця мойого буде похід, то ми туди з'їздимо».

І, зібравшися з дружиною своєю за три дні, послав він також [посла] у Треполь по Мстислава по Мстиславича [Удатного], по стрийчича свого, зовучи його з собою. Він же поїхав до нього спіш-
468 но зі Здиславом з Жирославичем, із мужем своїм, і догнав його за [рікою] Россю, Ростислава, брата свого. А тоді, з'єднавшися з чорним клобуком, поїхали вони в напад. І [коли] були вони на Івлі, на ріці на половецькій, то тут захопили сторожів половецьких, і діставши в них вість, що половці отаборились на віддалі дня путі, і вежі, і стада [їх] по сій стороні Дніпра, по руській, вони їхали всю ніч і вдарили на розсвіті на них.

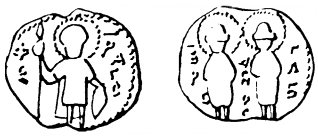
І набрали Ростислав і чорні клобуки скоту і коней. І челяді, і колодників багато вони взяли, [і] княжичів їхніх, і знатних мужів захопили,— так що колодникам, і коням, і скоту, і челяді, і всякій здобичі й числа не було. І, воздавши хвалу всемилостивому богу, діставши од бога над поганими побіду, вернулися вони до себе зі славою і з честю великою.

Половці ж, побачивши, що табір їх узято, а браття їхні полонені, і жінки, і діти, то, зібравшись, настигли вони війська Ростислава Рюриковича. [Але], побачивши силу їх, не сміли вони напасти, а їхали вслід за ними до Русі.

25.XII 1193

Ростислав же приїхав у Торчський зі славою, перемігши вдруге половців. Приїхав він на Різдво, а звідти з добичею поїхав уборзі до отця у Вручий, бо отець його збирався йти на Литву.

Святослав тим часом послав [посла] до Рюрика, кажучи йому: «Осе син твій зайняв половців, почав рать, а ти хочеш іти кудись, свою землю оставивши. Нині ж піди в Русь і стережи своєї землі». Рюрик тоді, облишивши похід свій, пішов у Русь зо всіма своїми полками, а Ростислав випросився у отця [піти] з добичею до стрия свого до Давида у Смоленськ.

477. Печать Мстислава-Федора Давидовича (молодшого).

І приїхав Ростислав до стрия свого, побідивши половців, *зі* славою великою. Почувши ж [це], Всеволод [Юрійович], тесть його, позвав його до себе, і Ростислав поїхав до тестя свого в Суздаль з добичею. А тесть його, державши у себе зиму всю і одаривши дарами многими зятя свого і дочку свою [Верхуславу], із честю великою одпустив його до себе [додому].

Зима 1193/4

Тої ж зими родився у Давида [Ростиславича] син, [і] нарекли [його] у хрещенні *ім'ям* Федір, а княже — Мстислав [2].

Зима 1193/4

Тої ж зими пустошили половці по узбережжі [Росі], захопили торків. Святослав бо і Рюрик довго стояли коло [города] Василева,
469 стерігши | землі своєї. Та поїхав Святослав за Дніпро в [город] Корачев, а Рюрик поїхав у свою волость, і, це почувши, половці пустошили по узбережжі.

[2] Жона Мстислава Давидовича невідома.

1194/5

1194

У РІК 6702[1194]. Святослав [Всеволодович] покликав братів своїх у Корачев [1],— Ярослава [Всеволодовича], Ігоря [Святославича], Всеволода [Святославича],— і став з ними радитися, маючи намір [піти] на рязанських князів, бо була в них суперечка із-за волості. І послали вони [послів] до Всеволода [Юрійовича] в Суздаль, просячись у нього на Рязань, але Всеволод їх волі не вчинив.

[1] В Іп. «въ Роговъ», у Хл. виправлено на «в Корачевь».

23.IV 1194

І вернувся Святослав із Корачева з Юрієвого дня, і їхали вони вліті на санях, бо щось прикинулось було йому на нозі, і в насадах рушив по Десні.

П'ятниця 22.VII 1194

Святослав же, прибувши в Київ, поїхав до Вишгорода, у п'ятницю, поклонитися святим мученикам, [Борису та Глібу], і, ввійшовши в церкву, зі сльозами поцілував святу раку.

А після цього він прийшов до отчої гробниці і хотів увійти, як звичайно. Але піп [кудись] одійшов із ключем, і Святослав, не діждавши, поїхав, досадуючи в душі своїй, що не поклонився отчому гробу, і приїхав *до* Києва.

Субота 23.VII 1194

У суботу ж поїхав він до Святих мучеників, [Бориса і Гліба], *до* церкви, що є тут коло [храму] святого Кирила, яко останнюю службу свою одправляючи.

Неділя 24.VII 1194

Понеділок 25.VII 1194

А в неділю, коли настав празник [Бориса та Гліба], він не міг поїхати з Нового двора, а тут і празнував празник святих обох мучеників. Назавтра ж, у понеділок, прийшла йому вість од сватів, що йдуть бра́ти онуку Святославову, Глібівну Єфимію, за [грецького] цесаревича [Олексія], і Святослав послав назустріч їм мужів київських.

1.VIII 1146

⟨27.VII⟩ 1194

У нього ж вельми підупадала сила і затемняло мову, і, прийшовши до пам'яті, він сказав до [Марії], княгині своєї: «Коли буде,— спитав,— святих Маковіїв?» І вона *сказала:* «В понеділок». А князь сказав: «О, не діжду я вже того»,— бо отець його Всеволод [Ольговим] у день святих Маккавеїв пішов був до бога. Княгиня ж, подумавши, що князь її *бачив* якесь сновидіння, стала питати, але він, не відповівши їй, сказав: «Я вірую во єдиного бога». І, велячи постригти себе в ченці, він послав [посла] по свата по Рюрика і преставився місяця липня ⟨у двадцять і сьомий день⟩, і положили його у святім Кирилі, в отчому його монастирі.

[Був] же князь Святослав мудрим, додержував заповідей божих, і чистоту тілесну пильнував, і чернецтво та священство любив, і вбогим помагав.

1.VIII 1194

І поїхав Рюрик [Ростиславич] *до* Києва [2], *і* вийшли назустріч йому з хрестами митрополит [Никифор], *і* ігумени всі, і кияни всі, од
470 малого і до великого, з радістю великою. А Рюрик, увійшовши у святу Софію, поклонився святому спасу і святій богородиці і сів на столі діда свойого і отця свойого [зі] славою і з честю великою. І обрадувалася вся земля Руськая княжінню Рюриковому — кияни,

[2] Оскільки Святослав Всеволодович помер 27 липня (похорон, отже, відбувся 28 чи 29), а княжі столи претенденти захоплювали після смерті попередника негайно, то ясно, що Рюрик, який перебував тоді у Вручому (за якихось 190 *км*), прибув до Києва 1 серпня, приурочивши приїзд до свята Маккавеїв.

і християни, і погани, тому що всіх він приймав *до себе* з приязню, і християн, і поган, і не одганяв нікого.

1195—96

У РІК 6703[1195]. Послав Рюрик [посла] по брата свого по Давида до Смоленська, кажучи йому: «Осе, брате, ми двоє зосталися найстаршими з усіх в Руській землі. Поїдь-но до мене в Київ. Що буде нам думи про Руську землю і про браття своє, про Володимирове плем'я, то все те ми оба докончаємо і самі, при здоров'ї, побачимось».

478. Інтер'єр церкви Кирила Кирилівського монастиря в Києві. Сучасний вигляд.

Середа 17.V 1195

1195

І рушив Давид із Смоленська в човнах *зі* смольнянами, і прибув *у* Вишгород у середу русальної неділі [1]. І позвав його Рюрик на обід, і Давид приїхав до *брата* Рюрика на обід, і пробува́ли вони в любові великій, і веселилися багато. І [Рюрик], одаривши [його] дарами многими, одпустив його.

А звідти позвав *його* синовець його Ростислав Рюрикович до себе на обід у Білгород, *і Давид приїхав до Білгорода,* і тут пробува́ли вони у веселості великій і в любові щедрій. *І* Ростислав, одаривши [його] дарами многими, одпустив його.

Давид також позвав великого князя Рюрика, брата свого, і дітей його на обід до себе, і тут пробува́ли вони у веселості і в любові великій. І Давид, одаривши брата свого Рюрика дарами многими, одпустив його.

А потім Давид позвав монастирі всі на обід, і веселився з ними, і милостиню щедру роздавав їм і вбогим, і одпустив їх.

Потім же позвав Давид чорних клобуків усіх, і тут попилися в нього всі чорні клобуки, і він, одаривши їх дарами многими, одпустив їх.

Кияни теж стали звати Давида на пири, оддаючи йому честь велику і дари многі. Тоді Давид позвав киян до себе на обід, і тут був із ними у веселості великій і в приязні щирій, і одпустив їх.

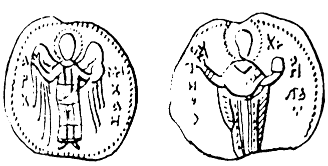
І з братом своїм Рюриком докончав він усі переговори про Руську землю і про браття своє, про Володимирове плем'я, і пішов Давид у свій Смоленськ.

Того ж року преставився князь Всеволод [2], син Мстиславів, прийнявши монаший чин. І тоді, опрятавши тіло його, провели *його* до гробу єпископ володимирський [який?], і всі ігумени, й попи, і положили його у святій Богородиці місяця квітня.

Квітень 1195

Літо 1195

Того ж року прислав Всеволод [Юрійович], князь суздальський,
471 послів своїх | до свата свого Рюрика, кажучи йому так: «Ви єсте нарекли мене у своїм племені, у Володимировім, старшим. А нині ти сів єси в Києві і мені частки не вділив єси в Руській землі, а роздав єси іншим, молодшим братам своїм. Навіть частки мені в ній нема,

479. Печать Святослава-Михайла Всеволодовича.

[1] Див. прим. 1 до 1177 р.

[2] Жона Всеволода Мстиславича невідома.

480. Воїн.
Фреска у Софійському соборі. XI ст.

а як тобі — то й Київ, і Руська область. Тож кому ти єси в ній частку дав, *то* з тим же її і гляди, і стережи. Але як ти її з ним удержиш, то я те побачу, бо мені без надоби».

Коли ж почув се Рюрик од послів од Всеволодових, що жаліються на нього із-за волості, що він дав був ліпшу волость зятеві своєму Романові Мстиславичу, то став Рюрик думати з мужами своїми, як би йому дати [ту] волость Всеволоду, котрої ото волості він у нього просив. Бо Всеволод просив у нього Торчський, Треполь, Корсунь, Богуславль, Канів, а їх він дав був зятю своєму Романові і хреста йому цілував, що од нього не віддасть нікому. Рюрик, отож, стараючись додержати хресного цілування, не хотів дати [Всеволоду] волості з-під Романа і стояв кріпко за нею, а йому давав іншу волость. Але він, [Всеволод], нею нехтував, а хотів Романової, котрої ото він був просив. І постала межи ними звада велика і свари, і хотіли вони один проти одного стати на рать.

Рюрик тим часом прикликав митрополита Никифора і сказав йому все [про] хресне цілування Романові щодо волості, через що й рать постає із Всеволодом. І сказав митрополит Рюрикові: «Княже! Ми приставлені єсмо в Руській землі богом удержувати вас од кровопролиття. Якщо ж пролитися крові християнській в Руській землі тому, що ти дав єси волость молодшому в обхід старшого і хреста єси йому цілував, то нині я знімаю з тебе хресне цілування і беру на себе. А ти послухай мене: узявши волость у зятя у свойого, дай же старшому, а Романові даси іншу, замість тої».

Рюрик тоді послав [посла] до Романа, повідомляючи його: «Всеволод просить з-під тебе волості і жаліється на мене із-за тебе». А Роман послав [посла] до Рюрика [і] сказав йому: «Отче! То чи із-за
472 мене тобі не жити *зі* сватом своїм і не помиритися? А ти мені або іншу волость замість тої даси, або кунами даси за неї, у що вона там буде».

І Рюрик порадився з братами і з мужами своїми і послав до Всеволода *мужів своїх,* кажучи йому: «Оскільки ти, брате, жалівся на мене із-за волості, *то ось тобі волость,* котрої ти і просив єси». І дав Рюрик Всеволоду п'ять городів: Торчський, Корсунь, Богуславль, Треполь, Канів, і присягнулися вони хрестом чесним про свою повну злагоду.

А Всеволод дав Торчський зятеві своєму Ростиславу Рюриковичу, а в інші городи послав посадників своїх. Коли ж Роман почув, що Всеволод узяв його волость у Рюрика і Торчський, належний йому, дав знову шурину його, [Романа], то став Роман слати [послів] до тестя свого [Рюрика], жаліючись із-за волості [і] подумавши, що той, змовившись із Всеволодом, одняв у нього волость задля сина свого. І тому почав він винити тестя свого, хресне цілування споминаючи йому.

Рюрик тоді сказав йому: «Я поперед усіх дав тобі волость сю. Але ж Всеволод наслав на мене, жаліючись із-за тебе, що ми йому насамперед честі не склали єсмо. Я тобі заявляв про всі речі його, а ти мені одступив єси її по своїй волі. Адже нам якось треба було йому її дати, бо нам без Всеволода не можна бути. Ми, всі браття, признали єсмо за ним старшинство у Володимировім племені. А ти мені свій, син, і ото тобі волость інша, рівна тій».

Але Роман знехтував ту волость, стараючись найти звинувачення тестю своєму і не хотячи з ним приязні. І став він радитися з мужами своїми, слав [послів] до Ольговича, до Ярослава до Всеволодовича, в Чернігів, і цілував із ним хреста, підбиваючи його на Київ, на тестя свого.

Коли ж почув це Рюрик, що Роман одступився до Ольговичів і підбиває Ярослава на старшинство, то став Рюрик думати з братами своїми і з мужами своїми і послав [послів] до Всеволода, повідомляючи його: «Роман присилав до Ольговичів і підбиває їх на Київ і на все Володимирове плем'я. А ти, брате, у Володимировім племені старший єси нас, тож думай *і* гадай про Руську землю, і про свою честь, і про нашу». А до Романа, до зятя свого, він послав мужів своїх, обвинуватив його і кинув йому хресні грамоти.|

473 Роман же, остерігаючись тестя свого, який кинув йому хресні грамоти, поїхав у Ляхи задля підмоги до обох Казимировичів [3]. Але сказали йому Казимировичі: «Ми б тобі радо помогли, та зобиджає нас стрий наш Мешко. Він хоче забрати в нас волость. Тому ти спершу захисти нас, щоби всі ляхи були не нарізно, а щоб *усі* за одним були щитом із тобою і одомстили б за обиди твої».

І Роман, уподобавши раду їх і послухавши їх, поїхав на Мешка [Старого] із синівцями його, з Казимировичами. Він, порадившися з мужами своїми, сказав: «Якщо покорю сих і бог мені проти них поможе, то тоді, зібравши всіх разом, я удовольню з ними честь свою і прагнення помислу свойого здійсню».

Вересень 1195 І, це задумавши в серці своїм, він поїхав проти Мешка битися. Мешко ж, приславши [мужів] назустріч йому, не хотів битися з ним, а велів Романові, аби він уладив його із синівцями його. Але Роман, *13.IX 1195* не послухавши їх, ані мужів своїх, дав йому бій. І зітнулися ляхи з руссю, і потоптали ляхи русів, і переміг Мешко Романа, і побили вони у війську його русів багато і ляхів, своїх. А сам [Роман] утік до Казимировичів у город [Краків], і звідти, взявши його, дружина його однесла його до [города] Володимира.

Звідтіля ж послав він посла свого до Рюрика, до тестя свого, кланяючись йому, і благаючи, і складаючи на себе всю вину свою. І до митрополита він слав [послів], до Никифора, велячи йому благати за нього і просити за всю вину його, щоби він, [Рюрик], прийняв його до себе і облишив би гнів на нього.

Отож Никифор, митрополит київський, благав Рюрика за Романа, і Рюрик, послухавши митрополита, облишив на нього гнів, бо не хотів бачити кровопролиття. Він, порадившися з мужами своїми, сказав їм: «Якщо він уже мене благає і кається за вину свою всю, то я його прийму, і до хреста поведу, і наділок йому даю. Якщо він на сьому стоятиме, і за отця мене буде мати вправду, і добра мойого буде хотіти, то я його матиму за сина собі, як ото й раніш я його мав і добра йому хотів». І, це все обдумавши з мужами своїми,
474 він послав до нього посла свого, сказавши йому: «Я облишаю на тебе гнів».

І водив він його до хреста про все, чого сам волив, і дав йому [город] Полоний і половину області Корсунської.

Того ж року прийшла сарана в Руську землю.

Осінь 1195 Тої ж осені увійшов Рюрик у зносини зі Всеволодом [Юрійовичем], сватом своїм, і з братом своїм Давидом, [і] послали вони мужів своїх до Ярослава [Всеволодовича] і до всіх Ольговичів, сказавши йому: «Цілуй нам хреста *усім* з усім своїм браттям, що ви не будете домагатися отчини нашої, Києва і Смоленська, од нас, ні од наших дітей, ані од усього нашого Володимирового племені, як нас розділив предок наш Ярослав — по Дніпро. А Київ вам не надобен».

І Ольговичі-таки, порадившись і обурившись, сказали Всеволоду: «Адже ти нам призначив єси Київ, щоби нам його держати під тобою і під сватом твоїм Рюриком, і ми на тім стоїмо. Якщо ж ти нам велиш лишитися його назавжди, то ми єсмо не угри, ні ляхи, а одного діда єсмо внуки. За вашого життя ми не домагаємося його, а от по вас — кому *його* бог дасть».

І настало межи ними багато суперечок і свар великих, і не владилися вони, так що Всеволод, прагнучи захистити все плем'я Володимирове, збирався на них іти тої ж зими.

Ольговичі тоді, убоявшись, послали до Всеволода мужів своїх *та* ігумена Діонісія, кланяючись і здаючись йому на повну волю його, і він, ймучи їм віри, зсів із коня. Ольговичі також других послів послали до Рюрика, мовлячи йому: «Брате! Нам із тобою ніколи ж не бувало лиха. Оскільки ми єсмо не докончали сеї зими переговорів із Всеволодом, і з тобою, і з братом твоїм Давидом,— а ти поблизу нас єси,— то цілуй ти з нами хреста, що тобі з нами не воювати, допоки ми із Всеволодом і з Давидом або владимося, або не владимося».

[3] Малолітніх синів недавно померлого Казимира II Справедливого — Лешка Білого та Конрада І.

481. Хрест-енколпіон (складень). Бронза, литво. Київ. Кін. XII — поч. XIII ст.

І Рюрик, порадившися з мужами своїми, послав посла до Ярослава [Всеволодовича], стараючись помирити його із Всеволодом і з Давидом, і водив його до хреста, що йому не стати на рать до [кінця] переговорів, і сам цілував *хреста* на тім же йому.

І розпустив [Рюрик] дружину свою, і братів своїх, і дітей своїх, і диких половців одпустив у вежі свої, одаривши їх дарами многими, а сам поїхав у Вручий за своїми ділами.

Вівторок 12.III 1196

Тої ж зими, по Феодоровій неділі [4], у вівторок, у дев'ятий час [5]
475 потрусилася земля по всій області Київській і по Києву: церкви кам'яні і дерев'яні хиталися, і всі люди, бачачи [це], од страху не могли стояти — ті падали ниць, а інші трепетали.

І сказали ігумени блаженнії: «Се бог проявив себе, показуючи *нам* силу свою за гріхи наші, щоби одвернулися ми од лихої путі своєї». Інші ж говорили один одному: «Сі знамення не на добро бувають, а на погибель многим, і на кровопролиття, і на великі замішання в Руській землі». Що й збулося.

[4] Див. прим. 2 до 1074 р.

[5] *Дев'ятий час* (церковний) — проміжок між 16—18 (включно) годинами дня; оскільки далі говориться, що землетрус стався «на обідні», то виходить, що це трапилося наприкінці 15 — на початку 16 години.

⟨10⟩.II 1196

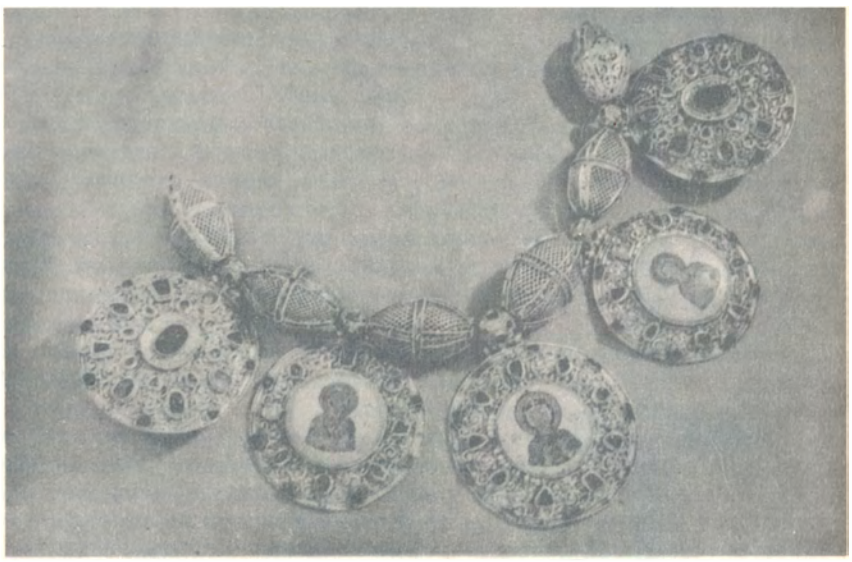
Тої ж зими преставився князь Ізяслав Ярославич менший, місяця лютого ⟨в десятий день⟩, і положили тіло його у святім Феодорі близ отчого гробу.

Після 3.III 1196

Тої ж зими, у великий піст, Ярослав Всеволодович, князь чернігівський, порадившися з братами своїми, переступив хресне цілування, на чому він умовився був із Рюриком і хреста йому цілував,— щоб не воюватися до переговорів, допоки ото [не] з'їздять посли Всеволодові і Давидові. Отож Ярослав, не діждавши переговорів, послав двох синівців своїх, [Олега і Гліба(?)] [6], до Вітебська на зятя на Давида [7]. Рюрика в Києві не було, бо поїхав він був у Вручий за своїми ділами, розпустивши братів своїх і дружину свою і йнявши віри хресному цілуванню,— і Ольговичі, не доїхавши [до] Вітебська, пустошили Смоленську волость.

[6] Або, можливо, когось іншого із п'яти братів, але далі Олег та Гліб діють спільно.

[7] Отже, дочка Ярослава Всеволодовича була жоною Давида Ростиславича.

482. «Рязанські барми».
Намисто з медальйонами.
Золото, самоцвіти, жемчуг, перегородчаста емаль, скань, зернь.
Рязань. XII ст.

Коли ж Давид почув про обох Ольговичів, він послав супроти них Мстислава Романовича, синівця свого, і Ростислава Володимировича з військом своїм, і рязанського княжича, зятя свого, Гліба [Володимировича] зі смольнянами.

Вівторок 12.III 1196

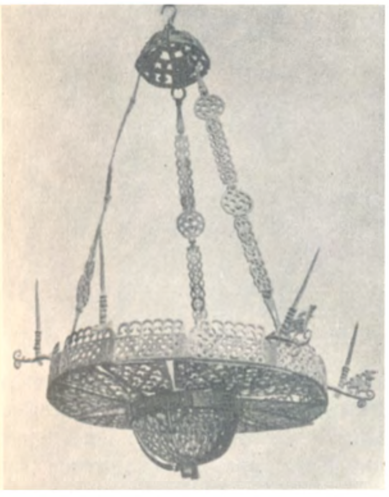
А на другій неділі посту, у вівторок, на обідні, [оте] сталося — потрусилася земля, і того дня зустрілися обидва війська. Ольговичі тим часом вже були насторожі: нарядивши полки свої і отоптавшись у снігу,— бо був сніг великий,— вони стали супроти них. Коли ж Мстислав і дружина його побачили їх,— *а* поблизу був ліс,— то тут же, *не* виладнавши полків своїх, [а] вборзі кинувшись на них, вони помчали до них, і зітнулися з Олеговим полком, і лави Олегові

потоптали, і сина його Давида порубали. А Давидів тисяцький Михалко зі смоленським полком був наряджений на полоцький полк,
476 бо полоцькі князі | помагали Ольговичам. Але смольняни, не доїхавши до них, поскакали, а полочани, побачивши, що Мстислав одоліває Олега [Святославича], не погналися услід за смольнянами, а, повернувши, ударили в тил полку Мстиславового і потоптали його, бо Мстислава тут не було. Він бо замчав був із передніми [воями] вслід Олегового полку і вернувся до своїх, подумавши, що вже він побідив Олега, а не знаючи, що своїх переможено. І, вважаючи їх своїми, він в'їхав між противників, і полочани, пізнавши, схопили його.

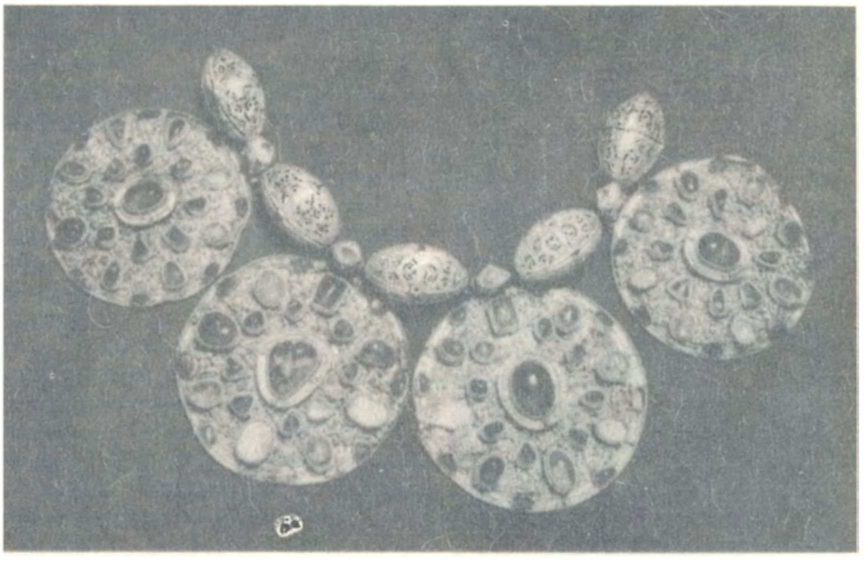
Ростислав же Володимирович, і Давидова дружина, і рязанський княжич [Гліб Володимирович], зять Давидів, гонивши за Ольговичами, вернулися до своїх. Та побачили вони полки свої, потоптані [8] полочанами, і, прийшовши в замішання, побігли в Смоленськ до Давида, і інші з ними.

Олег же Святославич, побачивши, що полочани потоптали лави Мстиславові, вернувся до них і, приїхавши, побачив Мстислава, схопленого. І обрадувався він, *і* випросив [собі] Бориса-Мстислава Романовича, друцького князя [9], і послав вість до стрия свого до Ярослава в Чернігів, і до братів своїх, і повідав їм: «Мстислава я схопив, і військо його побідив, і Давидове військо *зі* смольнянами. І розказують мені схоплені смольняни, що браття їх недобрі з Давидом. А нині, отче, такої нагоди нам не буде знову. Поїдь-но, не барячись, зібравши браття своє. Нині ми добудем честь свою».

Почувши ж це, Ярослав [Всеволодович] і всі Ольговичі обрадувалися і поїхали до Смоленська в напад. Та коли почув це Рюрик, він послав із Вручого йому навпоперек [посла] із хресними грамотами, кажучи йому: «Якщо ти поїхав єси брата мойого вбити і обрадувався єси сьому, то ти вже одступив єси од угоди і од хресного цілування, і ось тобі хресні грамоти. Ти піди-но до Смоленська, а я — до Чернігова. Хай як нас бог розсудить і хрест чесний».

483. Хорос (панікадило). Бронза. Київ. XII—XIII ст.

484. Намисто з медальйонами. Золото, самоцвіти, жемчуг. Рязань. XII ст.

Почувши ж це, Ярослав не поїхав до Смоленська, а вернувся назад у Чернігів і послав посла свого до Рюрика, оправдуючись щодо хресного цілування, а Давида обвинувачуючи за Вітебськ, що він помагає зятеві своєму [Ростиславу Святославичу] [10]. Але Рюрик сказав йому: «Я Вітебськ одступив тобі і посла свойого послав був уже до брата Давида, даючи знати йому, що я одступив Вітебськ тобі. Ти ж, сього не діждавши, послав єси двох синівців своїх до
477 Вітебська, а синівці твої, ідучи, пустошили Смоленську воло|сть.

[8] В Іп. і Хл. помилково «потаены»; у Воскр. «потоптаны».
[9] В Іп. і Хл. хибно «испроси оу Бориса оу Дрюютьского (дръютьскаг) князя Мьстислава Романовича».
[10] На ім'я тут називає цього Давидового зятя Никон.; значить, дочка Давида Ростиславича була жоною Ростислава Святославича.

Давид тоді, почувши про війну, і послав Мстислава, синівця свойого».

І таким чином постало межи ними багато суперечок і свар великих, і не владилися вони.

Тої ж зими преставився благовірний князь Гліб туровський, *⟨7⟩.III 1196* шурин Рюриків, син Юріїв, місяця березня ⟨в сьомий день⟩. І привезли його в Київ, і зустрів його митрополит київський [Никифор], *і* ігумени всі, і князь великий Рюрик київський, і тоді провели *його* з узвичаєними співами. І жалкував Рюрик за шурином своїм, бо він був любим йому, і, опрятавши тіло його, положили [його] в церкві святого Михайла Золотоверхого.

485. Мозаїчний орнамент із Михайлівського Золотоверхого монастиря. Поч. XII ст.

1196/7 **У РІК 6704[1196].** Рюрик порадився з мужами своїми і послав *Друга пол. березня 1196* посла до свата свого Всеволода [Юрійовича], суздальського князя, кажучи йому: «Оскільки ти умовився був єси зі мною і з братом моїм Давидом всісти на коней з Різдва Христового і з'єднатися всім у Чернігові, то я, зібравшись із братами своїми, і з дружиною своєю, і з дикими половцями, сидів, приготувавшись [і] ждучи од тебе вісті. Ти ж тої зими не сів [на коня], ймучи їм віри, що вони сповнятимуть всю волю нашу. І я, почувши се, що ти не сів єси на коня, розпустив братів своїх і диких половців, а з Ярославом з чернігівським цілував хреста на тім, щоб ото не воюватися, допоки або владимося всі, або не владимось усі. А нині, брате, і мойого сина, і твойого Мстислава таке спіткало, що ув'язнений він у Ольговичів. Аби ти, не гаячись, сів на коня, то ми б, зібравшись де-небудь, одомстили б за обиду і за сором свій, і синівця б свого визволили, і права свойого добилися». *Літо 1196* Але од Всеволода не було вісті все літо.

486. Всеволод Святославич «буй-тур».

Рюрик тоді привів братів своїх і диких половців, і стали вони воювати з Ольговичами, бо сказав був йому Всеволод: «Ти починай, а я готов із тобою».

Ярослав же чернігівський став слати послів своїх до Рюрика, кажучи йому: «Чому ти, брате, почав єси волость мою пустошити і поганим руки наповняєш? Адже мене з тобою ніщо ж не розвело і я од тебе Києва не домагаюсь. А Давид, хоча й наслав був Мстислава на моїх двох синівців, та оскільки їх бог розсудив, то я Мстислава оддаю тобі без викупу, по приязні. А ти хреста зі мною цілуй і з Давидом помири мене. А Всеволод як захоче з нами уладитися, то вла-
478 диться, а тобі з братом Давидом | те без надоби». Але Рюрик сказав йому: «Якщо ти хочеш управду зо мною миру, то дай мені путь слати до Всеволода і до Давида. А як ми всі порадимося, так і з тобою уладимось». Рюрик же задля того хотів послати посла свого, що насправді хотів помиритися. Але Ярослав Рюриковій речі не йняв віри, думаючи, що вони ото збираються радитися проти нього, і тому він не пропустив послів Рюрикових через свою волость,— Ольговичі бо зайняли були всі путі.

Літо 1196 І, отож, воювали вони межи собою, їздячи, все літо і до осені.

⟨17⟩.V 1196 Того ж року з Ольговичів преставився князь Всеволод Святославич, брат Ігорів, місяця травня ⟨в сімнадцятий день⟩. І тоді, опрятавши тіло його, [хоронили його] всі брати з Ольговичевого племені з великою честю, і з плачем великим, і *з* риданням, тому що з усіх Ольговичів він [був] найудаліший зроду, і норовом, і ростом, і [сповнений був] усякою добротою і мужньою доблестю, і приязнь мав до всіх [1]. Єпископ же чернігівський [Порфирій], і всі ігумени, і попи

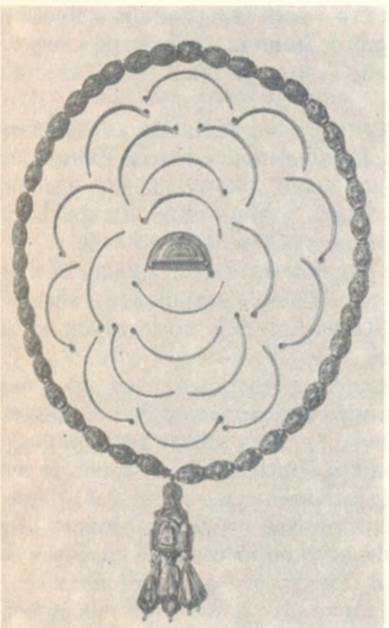
1196

[1] Жоною «буй-тура» Всеволода була, як доводять, Ольга, дочка Гліба Юрійовича, внучка Юрія Володимировича; за Новг. І, відомий його, очевидно, син Святослав, князь трубецький.

провели його до гробу з узвичаєними співами, і положили його в церкві святої Богородиці в Чернігові. І прилучився він до отців своїх і дідів *своїх*, сповнивши спільний довг, од якого не втекти всякому рожденному.

Поч. осені 1196

Тої ж осені Роман Мстиславич, зять Рюриків, послав людей своїх пустошити волость Рюрикову і Давидову, помагаючи Ольговичам, про що він їм і хреста цілував був потай од тестя свого,— хоча тестеві своєму Рюрикові він хреста був цілував перед тим, що надалі він Ольговичів лишить; а буде в його волі і слухатиметься його. Рюрик же був і гнів на нього облишив, [спонуканий] Никифором, митрополитом київським, і Полоний йому дав, ймучи йому віри за хресним цілуванням. А Романувіслав людей своїх у Полоний і звідти повелів їм, їздячи, пустошити.

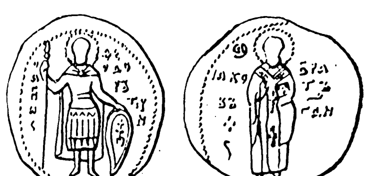
487. Золоті прикраси. Київ.

Коли ж почув Рюрик, що вони, виїхавши із Полоного, пустошили волость брата його Давида і сина його Ростислава [Рюриковича], то через це він хотів іти на зятя свого, а синівця свого Мстислава [Мстиславича Удатного] послав у Галич до Володимира [Ярославича], кажучи йому: «Зять мій переступив умову і пустошив волость мою. Так ти, брате, звідти із синівцем моїм пустоште оба волость
479 його. Я й сам хотів уже йти до Володимира [2], та є мені | вість, що Всеволод, сват мій, сів на коня, як мені обіцяв був, помогти проти Ольговичів і стати коло Чернігова. І мені твердять, що він уже з'єднався з братом моїм Давидом, і вони обидва волость їх палять, і вятицькі городи забрали й попалили. Отож я сиджу, приготувавшись [і] ждучи од них правдивої вісті».

[І] Володимир [Ярославич], поїхавши з Мстиславом [Мстиславичем], попустошив і попалив волость Романову довкола [города] Перемиля, а Ростислав Рюрикович, поїхавши звідси з Володимировичами [Мстиславом, Ростиславом і Святославом] і з чорним клобуком, попустошили і попалили волость Романову довкола Каменця. І тоді, набравши здобичі челяддю і скотом і відомстивши, вернулися вони до себе. Та ми до попереднього повернемось.

Осінь 1196

Тої ж осені, коли Ярослав Всеволодович чернігівський почув, що Всеволод і Давид, увійшовши в землю їх, [Ольговичів], палять оба волость їх і вятицькі городи забрали й попалили, *то* Ярослав, зібравши браття своє і порадившися з ними, розгнівався за землю свою. І запер він двох Святославичів, Олега та Гліба, в Чернігові, *і* інші городи запер, остерігаючись Рюрика, а сам поїхав супроти Всеволода й Давида, зібравши браття своє, і двох синівців своїх [Володимир(?), Всеволод (?), Мстислав(?)] [3], і диких половців, і став під лісами своїми, укріпившись засіками од Всеволода і од Давида, і по ріках звелів мости підрубати. А до Всеволода і до Давида він послав мужа свого, кажучи йому: «Брате і свате! Ти отчину нашу і хліб наш узяв єси! Якщо ти волиш із нами справедливий лад мати і в приязні з нами бути, то ми од приязні не втікаємо і сповнятимем усю твою волю. А коли ти що замислив єси, то й од того ми не втікаємо. Хай як нас бог розсудить із вами і святий спас».

488. Печать Ярополка-Федора Ростиславича.

Всеволод тоді став радитися з Давидом, і з рязанськими князями, і з мужами, воліючи, щоб якось із ними помиритися. Але Давид не волів миру, а наущав його піти до Чернігова, кажучи йому: «Оскільки ти умовився був єси з братом своїм Рюриком і зо мною, щоб зібратися всім коло Чернігова і щоб ми або замирилися всі на всіх наших умовах, [або не замирилися], а нині ти ні мужа свойого [не] послав єси до брата свойого Рюрика, і [не] даєш йому знати ні
480 про свій прихід, ні про мій, то умовся з ним через мужа | свойого, хай він сидить, приготувавшись, до весни, і воює з Ольговичами, і жде од тебе правдивої вісті. Він же нині воює з ними і волость свою спалив задля тебе [4], а ми тепер без його ради збираємось миритися. Тому, брате, я даю тобі знати: сього ж миру тут не вподобає брат мій Рюрик».

Всеволод, однак, не вподобав ради Давидової, ні рязанських князів, а став слати [послів] до Ольговичів, рядячись із ними [і] прохаючи в них Мстислава Романовича, свата свого, а Ярополка

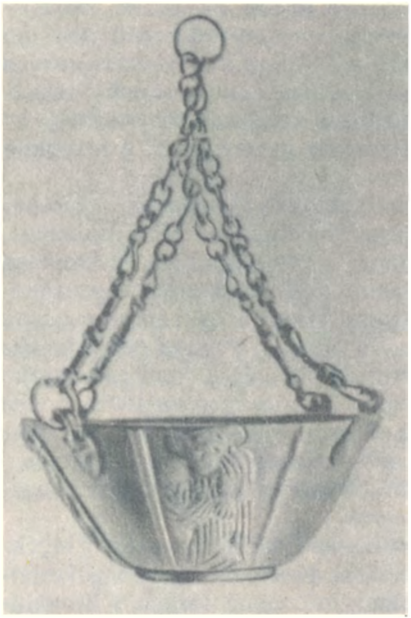
[2] До города Володимира-Волинського.

[3] Оскільки з п'яти синівців (племінників) Ярослава Всеволодовича, синів Святослава Всеволодовича, Олега і Гліба залишили в Чернігові, то в похід пішло двоє із решти (Володимир, Всеволод, Мстислав); під браттям тут можуть матися на увазі якісь інші князі, бо жодного рідного брата в Ярослава у цей час не було, а двоюрідний лише один — Ігор Святославич.

[4] Себто, наразив на спалення Ольговичами.

[Ростиславича] велячи їм вигнати із землі своєї і од Романа одступити од Мстиславича. А Ярослав же не волив од Романа *Мстиславича* одступити, тому що він поміг був *йому* проти тестя свого проти Рюрика, а Мстислава згодився йому оддати і Ярополка вигнати із землі своєї.

Друга пол. вересня 1196

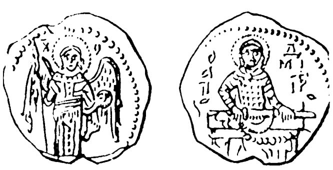
489. Бронзова лампада. Київ. XII—XIII ст.

І Всеволод, уподобавши речі їх, послав мужів своїх до Ярослава, і домовився з ним про волость свою і про дітей своїх, і [щоб] Києва од Рюрика не домагатися, а од Давида Смоленська не домагатися. І водив він Ярослава до чесного хреста і всіх Ольговичів, а Ярослав послав своїх мужів і водив Всеволода і Давида до хреста, і рязанських князів, на своїх умовах. І так заприсяглися вони хрестом чесним.

Преблагий і премилосердний Христос бог наш! Не хотячи дати радості дияволу, ні диким половцям, які були на се готові, і кинулися на кровопролиття, і обрадувалися були зваді між руськими князями, ізбавив бог християн од рук нечестивих і окаянних агарян. Присягнувши хрестом чесним, розійшлися вони кожен до себе.

Всеволод же, замирившися з Ярославом, послав мужа свого до Рюрика, даючи знати йому: «З Ярославом я вже замирився, і він мені хреста цілував, що вони не будуть Києва од тебе домагатися, ні од брата твойого Давида Смоленська».

Рюрик же, почувши про Всеволодову нараду, не вподобав [цього], розгнівався на нього,— бо він же, що йому був обіцяв, то того не сповнив,— і послав мужа свого до Всеволода, кажучи йому: «Свате! Ти хреста мені цілував єси на тім, [що] хто мені ворог, то той і тобі ворог. І в Руській землі ти часті просив єси в мене, і я дав тобі
481 волость ліпшу, не від достатку, а одібравши у браття свойого | і в зятя свойого Романа задля тебе. І він нині ворогом мені зробився не через кого ж, а тільки через тебе! Ти ж я́к мені обіцявся єси? Всісти на коня і помогти мені. А ти єси те літо й зиму перевів. А нині ти всів єси, то як мені єси поміг? Тільки про своє домовився єси! А із-за кого була мені навіть війна? Із-за зятя свойого. І того ти дозволив єси Ярославу розпоряджатися ним з волостю моєю, котру ж я йому дав? А із-за кого ж я тебе й на коня посадив? А мені з Ольговичами яка обида була? Вони ж од мене Києва не домагалися. Але оскільки тобі було негаразд, то і я через тебе ж із ними в неладі є, і воював із ними, і волость свою *всю* запалив. Нині ж, я́к ти зо мною умовився *був* єси, на чім єси мені хреста цілував — того всього ти не додержав єси!» І отож, розгнівавшись на нього, він одняв отчі городи, ті, котрі ото він дав був йому в Руській землі, і роздав знову братам своїм.

490. Печать Ярослава-Михайла Володимировича.

26.XI 1196

Тої ж зими вигнали новгородці Ярослава Володимировича[5] з Новгорода, багато [разів] славши [послів] до Всеволода до суздальського і благаючи його, щоби він дав їм свого сина або іншого кого. Але Всеволод їх волі не вчинив, і вони, поїхавши до Ярослава до Всеволодовича чернігівського, випросили в нього сина меншого [Ярополка] *до* Новгорода на стіл.

30.III 1197

Зима 1196/7

Тої ж зими ходив Роман Мстиславич на Ятвягів мститися, бо вони пустошили були волость його. І, отож, Роман увійшов у землю їхню, а вони, не маючи змоги стати супроти нього, втекли у свої твердині. А Роман, попаливши волость їх і відомстивши, вернувся до себе.

1197/8

У РІК 6705[1197]. Преставився благовірний князь смоленський Давид, син Ростиславів, а внук великого князя Мстислава [Володимировича], прийнявши монаший чин,— котрого він бажав і про що ми потім скажемо,— місяця квітня у двадцять і четвертий[1] [день, в день] пам'яті святого мученика Георгія. Єпископ же смоленський Симеон, і всі ігумени, і попи, і синовець його Мстислав Романович, і всі бояри провели його з благохвальними співами і з кадилами запахущими. І тоді, опрятавши тіло його, положили його в благословенній отчій його церкві [монастиря] святих мучеників | Христових
482 Бориса і Гліба, що її спорудив був отець його Ростислав.

24.IV 1197

Сей же благовірний князь Давид на зріст був середній, з лиця гарний, всякою доброчесністю прикрашений, доброзвичайний, хри-

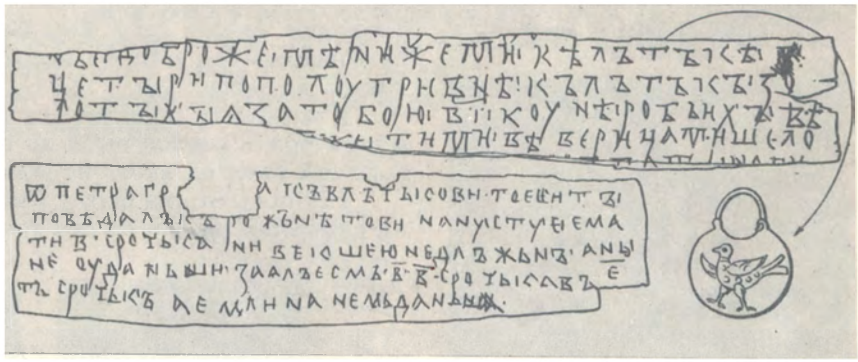

491. Печать Давида-Гліба Ростиславича.

[5] За Лавр., жоною Ярослава (за актовими печатями, його хрестильне ім'я — Михайло) Володимировича була своячка Всеволода Юрійовича; за Татіщевим, її ім'я ⟨Олена⟩ і вона була сестрою Всеволодової першої жони, осетинки (ясині) Марії; за Новг. I, Ярослав мав невідому на ім'я дочку, сина Ізяслава-Михайла, другого сина (невідомого на ім'я) і третього — Ростислава.

1197

[1] В Іп. «априля во 24», у Хл. «априля въ 23»; день пам'яті Георгія (Юрія) Побідоносця відзначається 23 квітня (див. ще прим. 1 до 1175 р., про хронологію в межах доби); за актовими печатями, друге ім'я Давида Ростиславича — Гліб.

492. Новгородські берестяні грамоти. XII ст.

столюбивий, приязнь мав до всіх. Він же складав на поминання душі своєї, а насамперед старався про милостиню; [і] про монастирі він подбав, ченців піддержуючи, і всіх ігуменів з любов'ю приймаючи і беручи в них благословення. І про мирські церкви він подбав, і всьому святительському чину достойну честь воздавав. Був же він сильним у бою, завше бо прагнув на великі діла, золота і срібла не збирав, а давав дружині, бо любив дружину, а лихих карав, як і належить цесарям чинити [2].

Сам же він такий обичáй мав: повсякдень ходив до церкви святого архістратига божого Михаїла, що її сам був спорудив за княжіння свого. Такої ж нема [другої] в північній стороні, і всі, хто приходить до неї, дивуються незвичайній красі її: ікони золотом, і *сріблом*, і жемчугом, і камінням дорогим оздоблені, і всякою благодаттю вона сповнена. Та ми до попереднього повернемось.

І, бачачи образ божий і всі святії ікони, смиряв він образ свій, сокрушався серцем, і смиренно зітхав із глибини душі, і сльозами обливав лице своє, дивлячись [на образ божий], яко на самого творця, і покаяння Давида-царя приймаючи, [і] плачучи за гріхи свої, [і] говорячи: «Господи! Як ти ото колись розбійника, і блудницю, і митника оправдав єси [3], так і мене, господи боже мій, очисти од гріхів моїх». І так молячись, *помишляв він* у душі своїй: «Якби мене бог сподобив монашого чину, то визволився б я од многотривожного життя і короткочасного світу сього».

І, це все розмисливши, він *поклав* [це] собі на ум, і не облишив бог бажання його, а причислив його до вибраного свойого стада, в лик монаший. Коли ж сподобив його творець свойого ангельського чину, він радувався душею і тілом, і побачивши жона, княгиня його,
483 що він прийняв монаший чин, постриглася і сама княгиня його.

Стіл же свій Давид дав синівцю своєму Мстиславу Романовичу, а сина свого Костянтина він у Русь послав на руки брату своєму Рюрикові. А самого [його] понесли, недужого, в монастир до [церкви] святих мучеників Бориса і Гліба на [річку] Смядиню. І, ввійшовши в монастир [і] звівши руки свої до неба, він молився, говорячи: «Владико, господи боже мій! Господи, поглянь на неміч мою *і* побач смирення моє, що нині проймають мене, бо, на тебе уповаючи, я терплю. І за все це дякую я тобі, господи: що смирив ти єси душу мою і в царствії твоїм зробив мене причасником молитвами пречистої твоєї матері, пророків, і апостолів, і мучеників, і всіх преподобних святих отців. А так як навіть ті, постраждавши і вгодивши тобі, випробувані були дияволом, мов золото в горнилі, то їх молитвами, господи, до вибраного *твойого* стада, з правобічними вівцями причисли мене».

І було життя його до того-таки дня, і він, слабий, відчувши, що знемагає перед одходом душі, глянувши на небо і воздавши хвалу богові, говорив: «Безсмертний боже! Я восхваляю тебе, за все воздаю, цар бо ти єси всім один, ти воістину подаєш своїм створінням все багатство [своє] їм на радість. Сотворивши бо світ сей, ти дбаєш, дожидаючи душ, яких ти послав, щоби тим, які добре життя прожили, воздати честь яко бог, а тих, що не підкорилися твоїм

[2] У Татіщева тут додано: 〈«хоча не багато учений був, але любив читати книги і пам'ять гостру мав»〉.

[3] Із першої молитви Василія Великого (при послідуванні до причащання).

493. Дощечка з азбукою для писання по восковій поверхні. Писала для писання по бересті. Новгород.

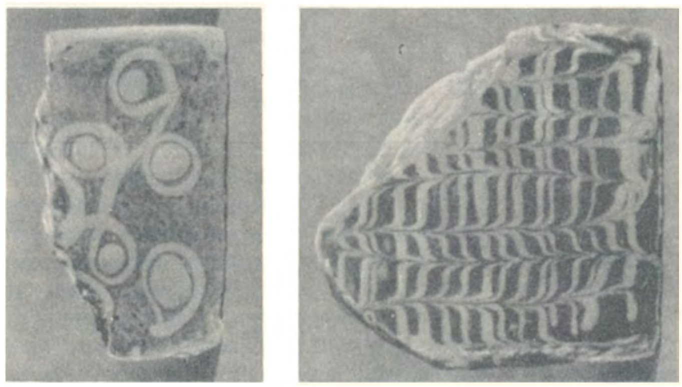
494. Церква Михаїла в Смоленську. Сучасний вигляд.

заповідям, оддати суду. Весь бо суд праведний — од тебе, і життя безконечне — од тебе, ти благодаттю своєю милуєш усіх, що приходять до тебе».

І, скончавши молитву, звівши руки до неба, він оддав душу свою в руки божії, *і* прилучився до отців своїх і дідів своїх, сповнивши спільний довг, од якого не втекти всякому рожденному.

І було княжіння його у Смоленську вісімнадцять літ, а всіх літ од рождення шістдесят без трьох.

495. Майолікові плити для підлоги. Білгород. XII ст.

6.XII 1197

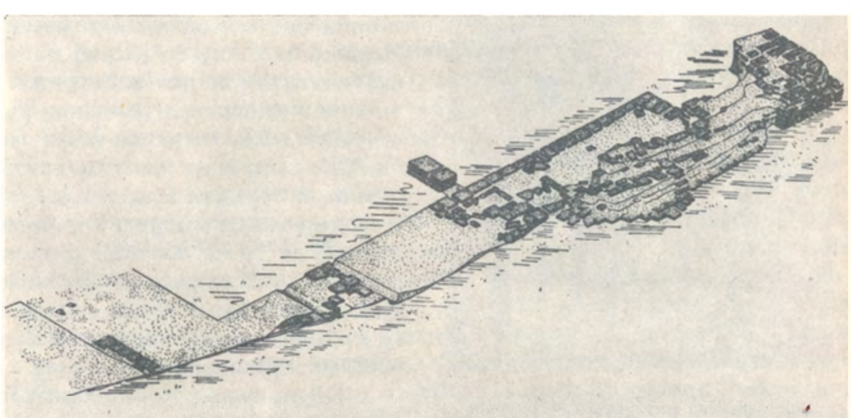
Того ж року, місяця грудня в шостий день, благовірний князь Рюрик звершив церкву кам'яну святих Апостолів у Білгороді. Коли він приїхав із Києва, то освятив церкву кам'яну святих Апостолів, єпископію білгородську, великим освяченням [4] блаженний митропо-
484 лит Никифор *і* єпископ | Андріян, єпископ юр'євський, який добре правив престолом тої церкви. Споруджена була вона благовірним і христолюбивим князем Рюриком Ростиславичем, висотою ж і величиною [значна], і всякою іншою окрасою дивовижно оздоблена. Як говорить творець притч [Соломон]: «Вся прегарна ти, улюблена моя, і плями нема на тобі» [5].

Тоді ж князь із однодумною княгинею [Анною] і з дітьми, що їх бог послав, зізвав духовний той пир: єпископа Андріяна, юр'євського єпископа, і архімандрита Василія, печерського ігумена, *і* Мойсея, ігумена [монастиря] святого Михайла Видобицького, і інших ігуменів, і чорноризців, і пресвітерів, і все священство. І, вгостивши їх немало, він дарами великими вшанував усіх, од великих і аж до малих, так що ні одного не залишилось, хто б потребував [чого].

[4] Див. прим. 11 до 1183 р.

[5] Пісня пісень Соломона IV, 7.

496. Рештки фундаменту церкви Василія Великого на Новім дворі в Копиревім кінці Києва.

1.I 1198

Того ж року спорудив великий боголюбивий князь Рюрик церкву святого Василія [Великого] на свою честь у Києві на Новім дворі. Освятив її великим освяченням [4] митрополит Никифор [6] і єпископ білгородський та юр'євський Андріян місяця січня в перший день.

[6] Це остання згадка про митрополита Никифора; скільки він іще діяв — невідомо; неясна справа також із його нібито наступниками Гавриїлом та Діонісієм, яких згадано лише у Новг. I (у списку митрополитів). За Лавр., у 1210 р. на київському митрополичому столі був уже Матфій, який помер 26 (19?) серпня 1220 р.; з цього часу і до 6 січня 1225 р., коли, за Лавр., на престолі сів грек Кирило I, митрополія, з усією ймовірністю, була незайнята. Кирило I, за Акад., помер 1233 р., а в 1236 чи 1237 р. (за цим же джерелом) прийшов грек Іосиф, який сидів у Києві до татаро-монгольського нападу 6 грудня 1240 р.

28.VIII 1197

Того ж року у великого князя у Всеволода [Юрійовича] родився менший син, місяця серпня у двадцять і восьмий день [7], *і* нарекли його у святім хрещенні ім'ям Іван — задля [дня] усікновення [8] Іоанна Хрестителя,— і була радість велика в городі Володимирі, що він родився.

[7] В Іп. «въ 1 день», у Хл. «въ 8 день»; у Лавр. «въ 28 день, на память святаго отца Моисѣя Єфиопа»,— ця дата правильна. Іван був восьмим, останнім сином Всеволода Юрійовича і мав,за Воскр., від невідомої жони сина Михайла; перед Іваном у Всеволода, за Лавр., народився Святослав-Гаврило, який мав сина Дмитрія.

[8] В Іп. і Хл. помилково «зачатия ради».

497. Печать митрополита Кирила I.

1198/9

1198

У РІК 6706[1198]. Преставився чернігівський князь Ярослав Всеволодович. І єпископ [Порфирій], ігумени, і синівці його, опрятавши тіло його поважане, положили *його* в церкві святого Спаса, в єпископії того города [1]. *І* сів на столі його благовірний князь Ігор Святославич.

[1] В Іп. хибно «и того ради», у Хл. «того града».

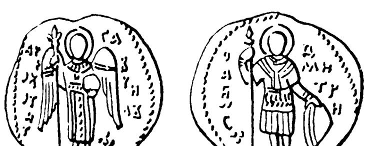
Поч. зими 1198/9

Того ж року, на зиму, родилася дочка у Ростислава у Рюриковича, і нарекли її ім'ям Єфросинія, а на прозвання Ізмарагд, як ото називають дорогий камінь. І була радість велика в городі Києві і у Вишгороді, *і* приїхав Мстислав Мстиславич [Удатний] і тітка її Передслава [Рюриківна] [2], і взяли вони її обоє до діда і до баби, [Рюрика і Анни], і тоді виростили її в Києві на Горах.

[2] Передслава Рюриківна була першою жоною Романа Мстиславича, який, за Татіщевим, вигнав її десь у 1197 чи 1198 році, перебуваючи в поганих стосунках з тестем Рюриком Ростиславичем.

У РІК 6707[1199]. *Того ж року* благовірний великий князь Рюрик Ростиславич оддав дочку свою Всеславу в Рязань за Ярослава за Глібовича.

485

498. Печать Святослава-Гаврила Всеволодовича.

У той же час благоволив бог, поновлюючи милість свою до нас благодаттю єдинородного сина свойого, господа нашого Ісуса Христа і благодаттю пресвятого і животворящого духа, і надихнув добрий намір у богоугодне серце великому князю Рюрикові, а по нарожденні ж нареченому духом божественної купелі Василію, сину Ростиславовому, і той, з радістю прийнявши [цей намір], постарався, яко добрий і вірний раб, одразу подвоїти [його] ділом, щоб не бути караним, [як той раб], що скрив талант [1].

П'ятниця 10.VII 1199

Того бо року, місяця липня в [десятий] день, [в день] пам'яті святих сорока і п'яти мучеників, в Нікополії мучених, коли заходило на суботу, заклав він стіну кам'яну коло Дніпра під церквою святого Михаїла, що на Видобичі. Про неї ж многі із давніх [князів] не дерзнули [й] помислити, а не те щоб за діло взятися; бо сто і одинадцять літ маємо [2], відколи ото споруджена була церква, і за стільки літ багато й самодержців пройшло, що держать стіл княжіння київського,— од того-таки боголюбивого Всеволода [Ярославича], що спорудив церкву ту, [пройшло] чотири покоління, і ні один же [не] успадкував любові до місця того.

1199

Сей же богомудрий князь Рюрик п'ятий був од того [Всеволода], так само, [як] пише [Писання] про праведного Іова, [що був п'ятим] од Аврама [3]: Всеволод бо родив Володимира, Володимир же родив Мстислава, а Мстислав родив Ростислава, а Ростислав родив Рюрика і братів його. Брати ж його були добрі і боголюбиві, ті — старші за нього, *а* інші — менші, але не благоволив бог *у них* про діло стіни тієї, бо «[свій] час потребував слуги свойого» [4].

Сей же христолюбець Рюрик, літами немногий сей, чад прижив собі по плоті,— про яких не час розповідь вести,— та по духу більше було йому плоду у спадок. Про них же віщав цар отой [Давид]: «Од дня сього я дітей породжу, що возвістять правду твою, господи, спасіння твойого» [5].

Це ж було начало його мудролюбства: од страху господнього він здержливість, немов яку основу, заклав, за Іосифом же [дбав про]

[1] За євангельською притчею (Єванг. від Матфія XXV, 14—30), один володар, ідучи в чужу землю, роздав свої гроші-таланти рабам, щоб вони пустили їх у діло, і вони подвоїли їх. Лише один лінивий раб закопав талант (26 *кг* срібла) у землю і не здобув володареві прибутку; його звеліли кинути в пітьму кромішню, де є плач і скрегіт зубів.

[2] Це число підтверджує правильність літописної дати, бо церкву Михаїла освячено 1088 року; матеріали, подані під 1200 роком, продовжують розповідь про події 1199 року.

[3] Іов XLII, 17.

[4] Екклезіаст III, 1 (осмислення, виклад тексту).

[5] Псалом XXI, 32; в Іп. «моего», у Хл. «твоего».

499. Променеві сережки і намисто. Золото, емаль. Київ. XII ст.

чистоту тілесну, і Мойсеєву доброчесність [наслідував], і Давидове смирення, і Костянтинову правовірність [6]. І інші доброчесності
486 додаючи для додержання заповідей владичних, він також | поучав, молячись повсякдень, щоб так дістати спасіння. Маючи ж милосердя до них, [усіх людей], од великих і аж до малих, він милостиню для жебрущих [давав] щедро, і благовоління [мав] до монастирів і до всяких церков, і любов ненаситну до споруд.

Так само й христолюбива його княгиня, тезкою будучи Анні, родительці матері бога нашого,— а це [ім'я] і означає «благодать»,— ні про що ж інше не дбала, а тільки лиш про церковні потреби та про милість упослідженим, немічним і всім бідуючим.

А обоє вкупі труд праотців звершаючи, щоб і спільний вінець од того, хто воздає одплату, удвох дістати і блаженства наситися, возвіщеного в Євангелії,— вони наслідували це́ і посланих богом дітей своїх научали.

А більше од тих усіх зробив великий князь Рюрик, сильно постаравшись далі йти по стопах праотців трудолюбством для святого архістратига Михаїла, раніш згадуваного монастиря, що він старанно всім богомудрим ділом показав: знайшов ото підхожого для діла й умільця серед своїх же приятелів, на ім'я Милоніга, а в хрещенні Петра, яко Мойсей колись того Веселіїла [7], і настановив його наглядачем богоугодному ділу і майстром непростим стіни, про яку написано раніш. І отож, щоб уберегти святий храм, узявся він за споруду ретельно, ні од кого й підмоги не потребуючи, а сам за волею Христа долаючи [і] споминаючи господа, який глаголить: «Усе можливе віруючому» [8].

24.IX 1199

1200

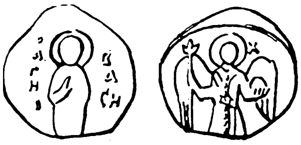
У рік 6708 [1200] [1]. *Того ж року* завершив він стіну ту місяця вересня у двадцять і четвертий день, на страсть святої первомучениці Феклі.

У той же день приїхав у монастир великий князь Рюрик, кир Василій, із христолюбивою княгинею [Анною], і з сином Ростиславом та Володимиром, і з дочкою своєю Передславою, і з невісткою, [жоною] Ростиславовою [Верхуславою]. І поставив він кутю у [церкві] святого Михаїла, і молитву приніс про прийняття труда старання свойого, і спом'янув писання Златоустого: «Добра молитва, що [мовиться] устами, а тим паче немічними» [2], і вчинив пир немалий і трапезу з приготовленням. І нагодував він ігуменів з ченцями усіма, і всякий чин церковний, і обдарував усіх, од перших і аж до послідніх, не тільки тут сущих, але й тих, що прилучилися
487 тоді. І возвеселився він духовно, що прийшов | у діло такий цесарський задум його.

А ігумен же Мойсей і вся братія во Христі велегласно восхвалили бога і святого Михаїла і великого князя поздоровили, яко єдиними устами глаголячи: «Дивне сьогодні бачили очі наші. Многі бо, що були раніш од нас,«бажали бачити [те], що ми бачимо, але не бачили і чути не сподобилися» [3], що бог нам дарував твоїм княжінням. Ти бо не тільки ізбавив єси нас од приниження нашого, але й, зі славою приймаючи нас, поставив на просторіні ноги рабів твоїх. Ми ж, смиреннії, що́ воздамо тобі за благодіяння твоє, що ти його чиниш і вчинив єси нам? Бо ж сам ти його не потребуєш, а тільки зітхання й молитви і за здоров'я, і за спасіння твоє. Але бог милості воздасть тобі одплатою за труд і архістратиг Михаїл, що йому ти послужив єси по правді.

Ти ж, що за волею Христа державно милосердствуєш про всіх за звичаєм твоїм добрим, і нашої простоти писання прийми яко дар словесний на похвалу доброчесностей. У скарбницю бо княжіння твойого любов і благовоління кинувши, яко вдовиця та́ дві мідниці [4], *і* [про] інше ми, на милість твою надіючись, узяти слово за волею господа дерзаєм.

І, отож, не із скудності нашого нищеумства, а з діл твоїх приклад здобувши, ми з преподобним Мефодієм говоримо. Бо сьогодні збулись божественні слова його, що їх він виклав у своїх власних написаннях, віщаючи: «Мале небо — [це] богомудрого душа, яка

500. Печать Рюрика-Василія Ростиславича.

[6] Мається на увазі імператор Костянтин (Константин) І Великий, який проголосив християнство державною релігією.

[7] У кн. Вихід (XXXI—XL) розповідається, що будувати святилище богові Мойсей доручив майстрові-художнику Веселіїлу.

[8] Єванг. від Марка IX, 23.

[1] Звідси і до кінця літопису дати (за поодинокими винятками) не відповідають дійсності; їх немає в Хл.; далі на ці роки зважати не слід. У перекладі, однак, зберігаються всі ці дати, бо вони є в Іп. і винесені, як і попереду, в колонтитули та примітки.

[2] З якого твору цитата — встановити поки що не вдалося.

[3] Єванг. від Матфія XIII, 17.

[4] Маєтні давали в скарбницю храму багато зі свого достатку, а бідна вдова поклала все, що в неї було,— дві мідні монети (лепти), і це Ісус Христос відзначив особливо (Єванг. від Марка XII, 41—44 або Єванг. від Луки XXI, 1—4).

завше повідає про славу божу правдивістю віри, і словами істинними, і ділами добрими. Небеса — це безсловесне єство, також спізнаванне самостійно, але тільки через світло сонця і зростання місяця [та] через окрасу — зорі. Вони за велінням владики незмінно бережуть мірила часу, повідають славу його, щоб усі, які пильно глядять на творця, восхвалили його за це добре творіння» [5].

Тут же це більш над усе через тебе, [княже], виявляється: слова бо [твої] чесні, і діла боголюбні [6], і держава самовладна, до бога піднесена славою вище од зір небесних,— вона не тільки бо в
руських краях відома, але й сущим далеко в морі. «По всій бо землі
розійшлися,— за пророком [Давидом],— богомирні слова твої» [7],
і в кінець всесвіту — христолюбиві *твої* діла, що за них усі прослав-
488 ляють владику твойого. | Нехай бо, побачивши діла ваші добрі,—
віщав євангеліст,— прославлять «отця вашого, що є на небесах» [8].
Віднині бо многі боголюбці пізнаються, котрі без лінощів прагнуть іти вслід за тобою, взявши тебе за провідника,— яко Мойсея новий сей Ізраїль,— що виводить із рабства немилосердя і з мороку скупості. Звідси бо, не на березі ставши, а на стіні, тобою зведеній, я співаю тобі пісню побідную, немов Маріам колись [9].

Сьогодні, за Ісайєю, обновляються острови [10] і говорять праведних душі, бачачи оновлення святого храму господнього старанням твоїм за волею господньою, [і] як і при Зоровавелі [11], визволившись од вавілонського одчаю.

Сьогодні і множество віруючих киян, і насельники їх більше старання і любові до архістратига господнього мати починають не тільки заради спасіння свого, але й задля нового чуда, що у дні цесарства твойого звершилося.

Утверждаючи бо непорушно стопи свої на зведеній тобою споруді і очима на сé приязно дивлячись, яке звідусіль радість душі притягає, так що здається, немов неба досягнув, [всі] потім заледве одходять, з любов'ю похваляючи богомудрість твою. Блаженнії ж, не бачивши, а віруючи, радуються, як ото віщав Соломон: «Праведнику, гідному хвали, радіють люди» [12].

Сьогодні однялися од многих сердець помисли суєтні і слова маловірні: одні бо говорили, що золотим волосом прив'язана єсть церква од небес і тим же укріплена, а інші, що підступає церква до монастиря, а [ще] інакше — многі. І ні від жодних же не було справжньої підмоги для радості, допоки не прийшло йому [те], що було уготоване: благодать і милість між преподобних його і благостиня між вибраних його.

Іще ж і ми, вдячні тобі молитвеники, наш вічний владико, котрі однодушно зійшлись до вибраного сього місця, надіємось, що ти не забудеш *примітити нас*, які жадають од тебе милості, немов олень джерел водних.

А бог милості і отець щедротам, і любов єдинородного сина його, і причастя святого духа нехай буде з цесарством твоїм разом із любими тобою.

489 А ти, архістратиг Михаїл, його прикривай, бережучи | покровом
крил твоїх, нині і завжди і в будучії віки. Амінь».

[5] Текст із «Одкровення», яке приписували Мефодієві Патарському (див. також прим. 11 до 1096 р.).

[6] В Іп. «благолюбна», у Хл. «боголюбна».

[7] Псалом XVIII, 5.

[8] Єванг. від Матфія VI, 9 або Єванг. від Луки XI, 2; із молитви «Отче наш».

501. Половецька жіноча статуя.

[9] *Маріам* — сестра Мойсея, біблійна пророчиця, яка співала на березі Червоного моря славу богові, що євреї вийшли з Єгипту, а військо фараона Мернепти загинуло під водою (Вихід, XV, 20, 21).

[10] Ісайя XLV, 16; про острови див. прим. 18 до початкової недатованої частини літопису.

[11] За Біблією, навіть у тяжкі для Іудеї часи бог звелів її правителеві Зоровавелю,— під началом якого перша партія полонених іудеїв у 536 р. до н. е. вернулася з Вавілону,— відбудувати храм Святую святих в Єрусалимі, а коли вони це зробили, бог пообіцяв їм благополуччя (Кн. Аггея). Не випадковою була також дата закінчення підпірної стіни — 24 вересня, шостого місяця березневого року,— так розпочинається друга глава Книги пророка Аггея: «Въ двадесять четвертыи день мѣсяця шестаго», і далі ще тричі повторюється це число дев'ятого місяця.

[12] Притчі Солом. XI, 10.

У рік 6709[1201]. Початок княжіння великого князя Романа, що був державцем всеї Руської землі, князя галицького [1]

19.VI 1205

* Речення розірване вставкою; закінчення його — далі після такого самого знаку.

По смерті ж великого князя Романа, вікопомного самодержця всеї Русі, який одолів усі поганські народи, мудрістю ума додержуючи заповідей божих, [*...] Він бо кинувся був на поганих, як той лев, сердитий же був, як та рись, і губив [їх], як той крокодил, і переходив землю їх, як той орел, а хоробрий був, як той тур, бо він ревно наслідував предка свого Мономаха, що погубив поганих ізмаїльтян, тобто половців, вигнав [хана їхнього] Отрока в Обези за Залізнії ворота [2], а [хан] Сирчан зостався коло Дону, рибою живлячись [3].

502. Печать Романа-Бориса Мстиславича.

503. Постриження Рюрика Ростиславича, його жони та дочки в чернецтво. Мал. XIII (XV) ст.

Тоді Володимир Мономах пив золотим шоломом із Дону, забравши землю їх усю і загнавши окаянних агарян. По смерті ж Володимировій остався у Сирчана один лиш музика Ор, *і* послав він його в Обези, кажучи: «Володимир уже вмер. Тож вернися, брате, піди в землю свою». Мов же ти йому слова мої, співай же йому пісні половецькії. А якщо він не схоче,— дай йому понюхати зілля, що зветься євшан» [4].

1201

[1] У Хл. дати і цього заголовка нема. Галицько-Волинський літопис насправді розпочинає мову не з 1201 р., а з середини 1205 р. Найважливіші події у південній Русі з 1199 р., за Лавр. і Новг. І, такі. Після смерті Володимира Ярославича (у 1198 р.) Роман Мстиславич (за актовими печатями, його хрестильне ім'я традиційне — Борис) держав і Володимир, і Галич. Продовжувалася його усобиця з Рюриком Ростиславичем: Рюрик із Ольговичами десь улітку 1201 р. пішов на Романа, але той упередив їх, і, приязно зустрінутий киянами, які відчинили йому По-

1118
19.V 1125

дільські ворота в Копиревому кінці, узяв Київ, і посадив тут Інгваря Ярославича, а Рюрика відіслав у Вручий. Тоді ж, узимку 1201/2 р., Роман успішно ходив на половців. 2 січня (за Новг. І — 1 січня) 1203 р., мстячи киянам, Рюрик, Ольговичі і половці страшенно спустошили Київ. Інгвар утік. Але й Рюрик довго у Києві не сидів, бо на Київську землю пішов Роман і десь у середині січня до Києва знову повернувся Інгвар. 16 лютого 1203 р. Роман зустрівся у Вручому з Рюриком, якому знову віддано Київ. Узимку 1203/4 р. Роман, Рюрик та інші князі успішно ходили на половців, але, повертаючись назад десь на початку лютого 1204 р., не поладнали щодо волостей. Роман схопив тестя Рюрика і силоміць постриг у ченці разом із його жоною, своєю тещею Анною Юріївною і своєю жоною Передславою, дочкою Рюрика (яку він ще раніше відіслав до батька), а сам тижнів на два сів у Києві. Далі на київський стіл Роман десь у другій половині лютого знову посадив Інгваря Ярославича, а синів Рюрика — Ростислава і Володимира — забрав із собою, ідучи в Галич. Але через кілька днів під тиском Всеволода Юрійовича Роман ще в дорозі пустив Ростислава, зятя Всеволодового, у Київ на стіл, де той сидів з кінця лютого 1204 р. до смерті Романа, що сталася 19 червня 1205 р. під час його походу на Польщу.

У Татіщева Роман має таку характеристику: ⟨«Сей Роман Мстиславич, онук Ізяславів, на зріст був хоча не дуже великий, але широкий і понад міру сильний; з лиця гарний, очі чорні, ніс великий з горбом, волосся чорне і коротке; вельми ярий був у гніві; запинався, коли сердився, довго не міг слова вимовити; багато веселився з вельможами, але п'яним ніколи не був. Багатьох жінок любив, але жодна ним не володіла. Воїн був хоробрий і вмілий на військові виправи; найпаче [це] він показав, коли угрів велике військо з малим своїм розбив. Усе життя своє у війнах провадив, багато перемог здобув, а в одній був переможений. Через те всім навколишнім був страшний. Коли йшов на поляків, то сказав: «Або поляків подолаю і підкорю, або сам не вернусь!» І збулося останнє»⟩.

[2] За грузинськими джерелами, коли Володимир Мономах вигнав хана Отрока (Атрака), сина Шаруканя, з басейну пониззя Дону (про це на своєму місці в літопису мови нема,— під 1116 р. говориться про похід на половців Володимирового сина Ярополка), то Отрок у 1118 р. з двадцятьма тисячами половців (кількість їх вказують різну) через Залізні ворота пішов у Обези (Грузію) до свого тестя, грузинського царя Давида IV Будівника. Тут Отрок, одружений з царською дочкою Гурандухт, був, звичайно, у славі.

[3] В Іп. «рыбою оживьшю»,— буквально — який зберіг собі життя, ожив, харчуючись рибою.

[4] Полин.

Той же не схотів [ні] вернутися, ні послухати. І дав [Ор] йому зілля, і той, понюхавши і заплакавши, сказав: «Да лучче єсть на своїй землі кістьми лягти, аніж на чужій славному бути» [2]. І прийшов він у землю свою. Од нього родився Кончак, що зніс Сулу [5], пішо ходячи, котла носячи на плечах.

Отож Роман-князь ревно наслідував [Володимира] в цім і старався погубити іноплемінників. [*...] велика смута постала в землі Руській. Зосталися ж два сини його, один, [Данило], чотирьох літ, а другий, [Василько], двох літ.

У рік 6710 [1202]. Рюрик тим часом зібрав половців і русі багато і прийшов на Галич [1], облишивши монаший чин,— бо його він прийняв був через боязнь перед Романом. І коли він прийшов на Галич, то встріли його бояри галицькі і володимирські коло [города] Микулина на ріці Сереті. І билися вони одні з одними весь день через
490 ріку Серет, і многі ранені | були, і, не видержавши, вернулися вони в [город] Галич.

Рюрик же, хоча прийшов у Галич [1], але не досягнув нічого, тому що по смерті Романовій зустрічався був король [угорський Андрій] з ятрівкою своєю [Анною] [2] у [городі] Саноці. Прийняв бо він був Данила, яко милого сина свойого, і зоставив був у нього [в Галичі] залогу — [воєвод] Мок'я[на] великого сліпоокого, і Корочюна, і Волпта, і сина його Вітомира, і [воєводу] Благиню, *та* інших угрів багато,— і через те не посміли галичани [3] нічого вчинити; було й інших багато угрів. Тоді ж два князі половецькі Сутойовичі, Котянь і Сомогур, ударили на піших воїв, та вбиті були коні під ними обома і замалим їх не схопили. Рюрик тоді вернувся *до* Києва.

Коли ж минуло трохи часу, то привели [галичани [3] бояр] Кормильчичів [4], що їх загнав був великий князь Роман за невірність,— вони бо вихваляли обох Ігоревичів, [Володимира й Романа]. І, послухавши їх, галицькі бояри [3] послали [послів] по них, [Ігоревичів], і посадили їх: у Галичі — Володимира, а Романа — у Звенигороді [5]. Княгиня ж Романова [Анна], узявши дітей своїх, утекла в [город] Володимир.

---

[5] Тобто понищив городи та інші поселення по ріці Сулі.

1202

[1] На Галицьку землю, а не в город Галич. Це останні згадки в нашому літопису про Рюрика Ростиславича, хоча він іще кілька років розвивав бурхливу

Осінь 1205

діяльність. Після смерті Романа Мстиславича 19 червня 1205 р., коли про це дійшла звістка на Русь (тобто близько 25 червня), Рюрик усьоме забрав Київ від свого сина Ростислава. Рюрика десь у середині серпня 1206 р. вигнав із Києва Всеволод Святославич

Кін. літа — поч. осені 1205

Чермний, а незабаром (у жовтні?) все повторилося, тільки навпаки. У квітні 1207 р. Рюрика знову вигнав Всеволод Святославич, а Рюрик Всеволода — наприкінці жовтня того ж року і сидів (удев'яте) в Києві до весни 1210 р., коли остаточно зрікся думки про київський стіл на користь Всеволода, і помер, за Татіщевим, ⟨19 квітня 1212 р.⟩.

Про Рюрика Ростиславича у Татіщева сказано: ⟨«Багато постраждав, не маючи спокою нізвідки. Оскільки ним пиття многе і жінки володіли, то мало про управління державою і про свою безпеку дбав. Судді його і по городах

Кін. серпня 1206

Липень 1206

управителі багато тяготи народові чинили, через те він у народі дуже мало любові, а від князів поваги мав, але задля сили свата його Всеволода Юрійовича не сміли його більше скинути»⟩.

Цілком точних даних про всі перипетії боротьби за великокняжий київський стіл між 1201 і 1210 роками нема. Вони реконструюються на основі різних літописів, даних Татіщева та міркувань, і тому тут можливі деякі уточнення і поправки. Це ж саме стосується і наступних десятиліть, до 30 вересня 1246 р. Відомості тут скупі, епізодичні, та ще нерідко й суперечливі.

[2] *Ятрівка* — жінка брата. Роман Мстиславич і Андрій (Ендре) II були троюрідними братами: рідною бабою Андрія, жоною його діда Гейзи II і матір'ю батька — Бели III, була Єфросинія Мстиславівна, сестра Ізяслава Мстиславича; вона ж — двоюрідна баба Романа, бо Ізяслав Мстиславич — його рідний дід. Спільним прадідом Романа, Андрія II і князя краківського Лешка Білого був великий князь київський Мстислав Володимирович.

Ім'я другої жони Романа Анни давно встановлено на основі того, що над її могилою в городі Володимирі-Волинському, як сказано в самому кінці літопису, внук Романа Мстислав Данилович 1289 р. спорудив каплицю-ротонду, освятивши її іменами праведників Іоакима та Анни (тобто Анну не поклали, як звичайно, у православному соборі). Генеалогічні дослідження автора цих рядків дають підставу твердити, що Анна була дочкою (невідомою з інших джерел) візантійського імператора Ісаака II Ангела від другої його жони Маргарити-Марії, сестри Андрія II, дочки Бели III,— тобто Анна була племінницею Андрія II. Отже, в такому разі стає цілком ясно, чому Андрій прийняв малого Данила, «яко милого сина свойого»,— він був його двоюрідним онуком. Дуже важливо, що Данило, за Іп., народився у 1201 р. (бо в час смерті батька йому було повних чи неповних чотири роки), а Добриня Ядрійкович (див. про нього прим. 5 до 1128 р.) пише, що в середині 1200 р. у Константинополі було посольство від Романа Мстиславича у складі Твердяти Остромировича, Недана, Домажира і посла Негвара (про це літопис мовчить). Виходить, що це посольство мало насамперед шлюбний характер і ці бояри й привели Романові зовсім юну нову жону Анну (батька якої Ісаака п'ять років тому скинув з візантійського трону брат Олексій III і при цьому осліпив, що не завадило Ісаакові у 1203 р. знову захопити престол). Цікаво, що вже Татіщев писав «о браке Романа с королевною венгерскою, сущею сестрою Коломановою или Андреевою», хоча про це «нигде не находится». Анна, як бачимо, справді була двоюрідною сестрою синів Андрія II — Коломана (Кальмана) і Андрія (Ендре) — і водночас ятрівкою, жоною їх троюрідного брата Романа Мстиславича. Лише візантійсько-угорське імператорсько-королівське походження Анни пояснює її претензію «княжити самою», як про це сказано далі під 1208 р., і ту підтримку, яку їй подавав Андрій II. Жіноче княжіння було майже немислимим у Давній Русі взагалі, а в Галичі особливо. Тільки одна жінка князювала раніше самовладно на Русі — але це була Ольга, і то лише як регент малолітнього сина Святослава Ігоревича.

[3] Ідеться про ту частину галицького боярства, котре було на боці Рюрика та Ігоревичів.

[4] *Кормильчичі* — боярський рід, що походив від княжого кормильця (вихователя, дядька). Їх запросила до Галича та частина боярства, що стояла на боці синів Ігоря Святославича. А сини Ігоря претендували на Галич тому, що їхня мати Єфросинія була дочкою Ярослава Володимировича Осмомисла, князя галицького. Є гіпотеза, що цих Кормильчичів Роман загнав був на пониззя Дунаю, куди сягало Галицьке князівство, або навіть в Угри. В Іп. і Хл., очевидно, хибно «Кормиличича» (двоїна), бо дієслова далі подано у множині.

[5] Це сталося в результаті другого походу Рюрика та Ігоревичів з великими силами на Галич; в Іп. про це мови нема, але є в Лавр. Анна втекла у Володимир до приходу Рюрика.

Кін. 1206 — поч. 1207

Однак Володимир [Ігоревич] і безбожні галичани, які [йому] помагали, іще ж хотіли скоренити плем'я Романове. Тому послав Володимир за радою галицьких бояр до володимирців попа з погрозою, кажучи їм: «Не зостанеться города вашого, якщо ви мені не видасте обох Романовичів [і] якщо не приймете брата мойого Святослава княжити у Володимирі». Володимирці ж хотіли вбити попа, [але бояри] Мстибог, і Мончюк, і Микифор сказали: «Не подобає нам убити посла»,— бо вони мали обман у серці своєму, тому що вони хотіли видати обох володарів своїх і город,— і спасли вони попа.

А назавтра княгиня [Анна], довідавшись [про це], вчинила раду з [воєводою] Мирославом, із дядьком [6], і на ніч утекли вони в Ляхи. При цім Данила узяв дядько перед себе [і] вийшов із города, а Василька взяв піп Юрій з кормилицею [і] вийшов *із города* дірою городської стіни [7].

І не знали вони, куди втікати, бо Роман був убитий в Ляхах, а [князь лядський] Лестько миру не вчинив [8]. Та бог став на поміч: Лестько не спом'янув ворожнечі, а з великою честю прийняв ятрівку свою і дітей, зжалившись, і сказав: «Як диявол, він увергнув во-
491 рожнечу осю межи | нами»,— бо Володислав [8], [князь лядський], увів їх обох в обман, заздрість маючи до приязні його [з Романом].

[6] Кормильцем, вихователем.

[7] В Іп. «дырею градною»,— очевидно, ідеться про підземний хід (потерну) під городською стіною.

[8] Роман Мстиславич, князюючи у Володимирі, увійшов був у приязні стосунки зі своїм троюрідним братом Лешком Білим (у нашому літопису — Лестьком; див. вище прим. 2), сином Казимира II Справедливого, одруженого (вдруге), за польськими даними, з двоюрідною тіткою Романа Оленою Ростиславівною (див. ще прим. 4 до 1188 р.). Але, як твердить нижче літопис, через інтриги Владислава III Тонконогого (Лясконогого), сина Мешка III Старого, який боровся з Лешком Білим за краківський стіл, ці відносини зіпсувалися. Роман пішов на Польщу, можливо, щоб здобути собі Люблінську землю, і був убитий, як сказано, 19 червня 1205 року біля города Завихвоста на ріці Віслі, виїхавши на розвідку з невеликою дружиною.

Перша пол. 1207

У рік 6711 [1203]. *У ті ж роки* Лестько послав Данила в Угри і з ним послав посла свого Вячеслава Лисого, кажучи королеві [Андрієві]: «Я не спом'янув звади Романової, бо тобі він другом був і ви клялись були оба мати приязнь до племені його, що лишилося в живих. А тепер прийшло на них вигнання. Тому нині підім і, взявши, передаймо удвох їм отчину їх». Король же, ці слова прийнявши, пожалкував про те, що сталося, і залишив Данила у себе, а Лестько княгиню [Анну] й Василька — у себе. Тим часом Володимир [Ігоревич] многі дари послав королеві й Лестькові [1].

1203

[1] Володимир послав ці дари, щоб Лешко і Андрій не пішли на нього походом у Галич.

Літо 1207

А після цього, коли минув довший час, постав нелад межи двома братами, і Володимиром, і Романом. Роман тоді поїхав в Угри, і,

Осінь 1207

взявши угрів, бився з братом і, перемігши, узяв Галич. А Володимир утік в Путивль.

1207

У рік 6712 [1204]. *У той же час* навів Олександр [Всеволодович] Лестька і Кондрата [1]. І прийшли ляхи на [город] Володимир, і одчинили їм ворота володимирці, кажучи: «Се *є* синовець Романові». *А* ляхи пограбували город увесь, хоча Олександр благав Лестька про останки города і про церкву святої Богородиці. Оскільки в ній були міцні двері, то [ляхи] не могли їх порубати, допоки Лестько [не] приїхав і Кондрат, які побили удвох ляхів своїх,— і так спаслася церква і останок людей. І жалкували володимирці, що пойняли їм віри і присязі їх: «Коли б не був із ними свояк їх Олександр, то не перейшли б вони навіть Бугу».

1204

[1] Конрада I мазовецького, брата Лешка Білого, сина Казимира II Справедливого. Олександр Всеволодович, син Романового брата Всеволода Мстиславича, теж був ріднею (троюрідною) Лешкові і Конрадові.

1207

Святослава ж [Ігоревича] вони схопили і одвели його в Ляхи, а Олександр сів у Володимирі. Тоді ж схопили Володимира [Ростиславича] пінського, бо з ляхами був Інгвар і Мстислав [Ярославичі].

1207

А потім сів Інгвар у Володимирі. Лестько взяв у нього дочку [Гремиславу] і одіслав *її* [до себе], а [сам] пішов до [города] Орельська.

І приїхали берестяни до Лестька, і просили [в нього] Романову княгиню і дітей, бо вони обоє малими були, і дав він їм [Василька], щоб той володів ними. І вони з великою радістю зустріли його, немов великого Романа живого побачили.

Потім же Олександр [Всеволодович] жив у Белзі, а Інгвар [Ярославич] у Володимирі. Але бояри не любили Інгваря, і Олек-
492 сандр за радою Лестька забрав Володимир. Тим часом княгиня | Романова послала [воєводу] Мирослава до Лестька, говорячи: «Сей усю землю нашу і отчину держить, а син мій — в одному Берестії». Олександр узяв [тоді собі] Угровськ, Верещин, Столп'є [2], Комов, а Василькові дав Белз.

[2] В Іп. хибно «Столпъ», у Хл. «Столпье».

1207—1209
1208 (1209?)

У рік 6713 [1205]. *У ті ж роки,* коли Олександр сидів у Володимирі, а брат його Всеволод у Червені, литва ж і ятвяги ходили

1205

[1] В Іп. помилково «повоева», у Хл. «повоеваша».

[2] Отже, у цього Люба була дочка, жінка Матія.

війною. І спустошили [1] вони тоді [город] Турійськ, і навколо Комова, і аж до Червена, і билися коло воріт червенських. А залога [Олександрова] була в [городі] Уханях, і тоді вбили вони [боярина] Матія, Любового зятя [2], і [боярина] Доброгостя, що виїхали в сторожі. Біда ж була в землі Володимирській од воювання литовського і ятвязького! Та ми до попереднього повернемось,— до того, що сталося в Галичі.

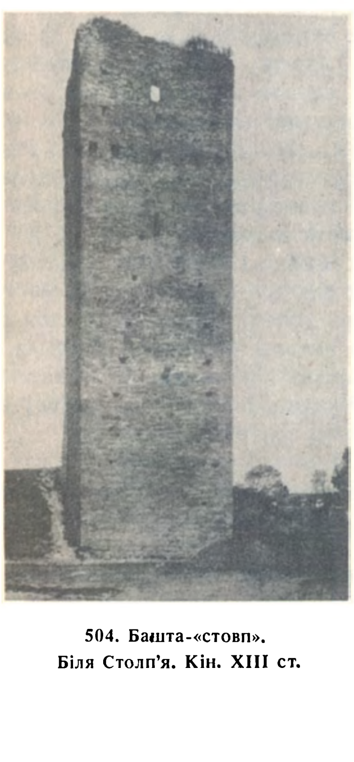
Осінь 1208 Андрій же, король [угорський], довідавшись про беззаконня галицьке і смуту, послав [палатина] [3] Бенедикта [Бора Лисого] з воями своїми, і він схопив Романа [Ігоревича], коли той мився в бані, й одіслав його в Угри [4]. А був у Галичі Тимофій, премудрий книжник, родом із Києва, [і] притчею він сказав слово про сього мучителя Бенедикта: «В часи страшного суда трьома іменами назоветься антихрист» [5]. І втікав Тимофій од нього, бо він був мучитель боярам і городянам, і, блуд чинячи, [він і вої його] оскверняли і жінок, і черниць, і попадь. Управду він був антихрист мерзотними ділами своїми.

У рік 6714 [1206]. Галичани тоді привели Мстислава [Ярославича Німого] на Бенедикта. І прийшов він до Галича, але не досягнув він нічого. [Боярин] Щепанович Ілля, вивівши його на Галичину могилу [і] усміхнувшись, сказав йому: «Княже! Ти вже на Галичиній могилі посидів єси, отож, і в Галичі ти княжив єси!» Насміялися ж вони над ним, [і] вернувся він у Пересопницю. А після цього ми скажемо про Галичину могилу і про початок Галича, звідки він постав [1].

Весна 1209 Роман [Ігоревич] тим часом утік із Угрів. І послали галичани *його* до брата його Володимира [в Путивль], говорячи: «Ми провинилися перед вами. Ізбав нас [од] мучителя сього Бенедикта». *Серед. 1209* Вони тоді пішли раттю, а Бенедикт утік в Угри. І сів Володимир у Галичі, а Роман у Звенигороді, а Святослав у Перемишлі. Синові ж своєму Ізяславу [2] [Володимир] дав Теребовль, а Всеволода [2], [другого] сина свого, послав в Угри до короля з дарами.

493 Данило перебував [тоді] в Уграх, і король Андрій хотів | оддати дочку свою [Марію] за князя Данила, і бояри угорські, і вся земля [Угорська],— вони обоє були дітьми,— тому що сина в нього не було [3].

21.VI 1208 У рік 6715 [1207]. *У ті ж роки* убитий був цесар великий, Філіпп римський, за намовою [Екберта], брата [угорської] королеви [Гертруди], який благав сестру, щоби вона знайшла йому помічника. І вона, ніяк ото не маючи змоги помогти брату своєму, й оддала дочку свою за ландграфовича за Людовіка, бо [отець його Герман] був муж сильний і помічник братові її. Її ж, [дочку Андрія], нині

504. Башта-«стовп». Біля Столп'я. Кін. XIII ст.

---

[3] *Палатин* (від латинського palatinus — придворний) — володар області, палатинату, чи банату, фактичний її самодержець (називався також баном); друга особа після короля, головний воєвода.

[4] За Воскр., перед цим галичани вигнали були Романа і в Галичі сів Ростислав Рюрикович. Але восени того ж року його також вигнали, а Романа посадили знову з братом (Святославом?).

[5] В Одкровенні (Апокаліпсисі) Іоанна Богослова говориться, що звір, змій, «котрий є диявол і сатана» (XX, 2), має свою ознаку — «звірине число» 666 (XIII, 18). Власне ім'я Бенедикт, котре поруч з іншими двома власними іменами (Лампетіс і Титан) Тимофій вичитав у «Тлумаченні на Апокаліпсис» Андрія Кесарейського, у грецькому звучанні βενέδικτος за сумою числового значення літер і дає «звірине число». «Викриття» антихриста за допомогою цього числа було дуже популярним у давні часи.

1206

[1] Цю обіцянку так і не було виконано.

[2] За Любецьким синодиком, хрестильне ім'я Ізяслава було Пилип, ім'я жони його — Агафія (за Воскр., він загинув у бою з татарами на річці Калці 31 травня 1223 р.); за цим же синодиком, друге ім'я Всеволода — Симеон, ім'я жони його — Єфимія.

[3] Тобто, до 1206 р. Андрій II хотів зробити Данила, свого двоюрідного внука, спадкоємцем угорського престолу, одруживши зі своєю дочкою. Але 1206 р. в Андрія уже народився син Бела (у 1235—1270 рр. король Бела IV), і Марію (у шлюбі — Анну) 1221 р. видали за болгарського царя Івана II Асеня.

11.IX 1227

святою називають [1], на ім'я Альжбіт, а раніше ім'я її — Кінека. Багато ж послужила вона богові [по смерті] мужа свого, і [її] святою називають. Та ми до попереднього повернемось, як ото вже раніш почали були.

Кін. 1209 (?)

У рік 6716 [1208]. Ігоревичі тим часом учинили змову проти бояр галицьких, щоб вибити їх, [і] при нагоді вони були побиті. І був ото вбитий Юрій Вітанович, Ілля Щепанович [та] інші великі бояри; убито ж було їх числом п'ятсот, а інші розбіглися.

При цім Володислав Кормильчич утік в Угри, і Судислав [Бернатович], і Філіпп. Знайшли вони Данила в Угорській землі, що був дитиною, і просили в короля угорського: «Дай нам отчича Данила *в* Галич, хай ми з ним одберемо його од Ігоревичів». Король тоді з великою охотою послав воїв, многе-множество, [Данила] і великого двірського [1] Пота, поручивши йому воєводство над усіма військами. Імена ж воєвод, що були з ним, [такі]: перший — Петро Турович, другий — Банко, третій — Міка Бородатий, четвертий — Лотохарот, п'ятий — Мок'ян, шостий — Тибрець, сьомий — Марцел, та інших багато, що про них неможливо сказати, ані списати.

Поч. літа 1210

Отож, зібравшись усі, спершу пішли вони на город Перемишль. І, прийшовши до города, Володислав [Кормильчич] сказав їм, [перемишлянам]: «Браття! Пощо ви вагаєтесь? Хіба не сі [2] побили отців ваших і браття ваше? А інші майно ваше розграбували і дочок ваших оддали за рабів ваших. А отчинами вашими заволоділи інші пришельці. То чи за тих ви хочете душі свої положити?» І вони, пожалкувавши про те, що сталося, здали город. А князя їхнього Святослава [Ігоревича] схопили.

Звідти ж пройшли [3] [угри з Данилом] до Звенигорода. Але
494 звенигородці люто боролися з ними | і не пускали їх до города, навіть до острожних воріт. І вони стояли довкола города.

Василько ж, [син Романів, тоді] княжив у Белзі. І прийшли од нього із Белза [на поміч уграм і Данилові] великий [боярин] Вячеслав Товстий, і [воєвода] Мирослав, і [тисяцький] Дем'ян, і [боярин] Воротислав, [і] багато інших бояр і воїв. А од [князя лядського] Лестька із Ляхів [прибув] Судислав Бернатович із багатьма полянами, і од Пересопниці прийшов Мстислав [Ярославич] Німий з багатьма воями, [і] Олександр [Всеволодович] із братом [Всеволодом прийшов] од [города] Володимира з багатьма воями, а Інгвар [Ярославич] послав сина свого [Ярослава?] із Луцька з багатьма воями з Дорогобужа і *з* Шумська.

Але приїхали також і половці на підмогу Романові [і] з ними Ізяслав Володимирович. І хоча угри не перемогли воїв [цих], та гнали *їх* з їхніх становищ, а Міка заколов [4] [хана] Тобаша і голову йому стяв. Половці ж, побачивши їх, [угрів], сильно налягли на них, і вони їхали перед ними до ріки Лютої,— тому що не приїхали були [ні] ляхи, ні русь [5],— і, зійшовши [з коней], *ледве* переправились вони через ріку Люту, *бо* половці й руси [6] стріляли на них. Тоді ж Марцел хоругов свою покинув і руси взяли її. І ганьба велика була Марцелові, і вернулися [угри] у вежі свої, тобто в шатра.

Роман тим часом вийшов звідти, з города [Звенигорода], помочі шукаючи в руських [7] князях. Та коли він був *у* Шумську на мосту, його схопили [вої] Зерњко і Чюхома, і його приведено в стан до князя Данила, і до всіх князів, і до воєвод угорських. І послали вони [послів] до городян [Звенигорода], кажучи: «Здавайтеся! Князя вашого схоплено». Але ті не йняли їм віри, допоки [це] не стало відомо їм напевне, і [тоді] здалися звенигородці.

Звідти ж пішли вони до Галича. І втік Володимир [Ігоревич] із Галича і син його Ізяслав, і гнали вони його до Нізди. Ізяслав при цім бився з ними [коло] Нізди-ріки, і вони одібрали від нього в'ючних коней, а потім вернулися в Галич.

Тоді ж приїхала [Анна], велика княгиня Романова, побачити
495 сина свойого рідного Данила. Тоді ж бояри | володимирські й галицькі,— Вячеслав [Товстий] володимирський, *і Володислав* [Кормильчич, боярин] *галицький,* і всі бояри володимирські й га-

---

1207

[1] Альжбіт (Єлизавета), до чернецтва Кінека (Кінга, Кунегунда), яка померла 19 листопада 1231 р., незабаром (1234 р.) була канонізована як свята.

1208

[1] Тобто палатина (див. прим. 3 до 1205 р.).

[2] Ігоревичі.

[3] В Іп. «проидоша», у Хл. «поидоша».

[4] В Іп. хибно «оубоденъ», у Хл. «оубоде».

[5] Руські війська, що мали допомагати Данилові й уграм.

[6] Руські війська, що стояли на боці Романа Ігоревича.

[7] Тут: київських.

лицькі,— і воєводи угорські посадили князя Данила на столі отця його, великого князя Романа, у церкві святої Богородиці приснодіви Марії. Так що король Андрій не забув своєї ранішої приязні, що її він мав до брата свого, великого князя Романа, а послав воїв своїх і посадив сина свого [Данила] в Галичі.

Князів же, що були схоплені,— Романа, Святослава [і] Ростислава [Ігоревичів] [8],— угри хотіли, отож, вести до короля. Але галичани просили їх, щоби вони їх повісили задля помсти. І угри, переконані бувши великими дарами, [згодилися]. [Князі] оддані були на повішення, місяця вересня.

Данило ж, який став княжити в Галичі, був такий малий, що й матері своєї не впізнав [9]. А коли минув час, то галичани вигнали Данилову матір із Галича [10]. Данило ж не хотів зоставити матір свою і плакав за нею, ся дитина. Але, приїхавши, Олександр, тивун шумський [11], узяв [коня] за повід, і він, [Данило], видобувши меча, ударив його, та рубнув коня його під ним. Тоді мати, взявши меча із рук [і] умовивши його, [Данила], зоставила [сина свого] в Галичі, а сама пішла в Белз, лишивши його в невірних галичан за порадою Володислава [Кормильчича]. Вона бо хотіла княжити сама, *і* король [Андрій], довідавшись про вигнання її, пожалкував.

У рік 6717 [1209]. *Коли ж настала зима,* прийшов король у Галич і привів ятрівку свою, велику княгиню Романову. І бояри володимирські [прибули], і Інгвар [Ярославич] прийшов із Луцька, *і* інші князі. [Король] учинив раду з ятрівкою своєю та з боярами володимирськими *і* сказав: «Володислав княжить собі, а ятрівку мою вигнав». І схоплено було Володислава [Кормильчича], і Судислава [Бернатовича], і Філіппа, і мучили їх. Але, багато майна давши, Судислав же [уграм] у золото обернувся, тобто багато золота давши, визволився, [а] Володислава, закувавши, повели в Угри.

А коли Володислава вели в Угри, [боярин] Яволод і Ярополк, брат його, утекли в Пересопницю до Мстислава [Ярославича Німого і] привели Мстислава. І прийшов Мстислав із ними до Буж-
496 ська,| а [воєвода] Гліб Поткович утік із Бужська, і [боярин] Station
славич Іванко, і брат його Збислав. Прибігли вони в Галич, розповідаючи [про] рать і [про] одступництво галичан. Тоді княгиня Романова *із* сином своїм Данилом і з [боярином] Вячеславом Товстим утекла в Угри, а Василько з [кормильцем-воєводою] Мирославом поїхали в Белз. А коли минув час, король зібрав рать велику.

У рік 6718 [1210]. *У той же рік* прийшов до Белза Лестько, [князь лядський], якого переконав Олександр [Всеволодович],— бо Олександр не сприяв обом Романовичам, а хотів [їм] зла,— і забрав Белз [у Василька], і дав Олександрові. Але бояри не зрадили [Романовича], а пішли всі з князем Васильком у Каменець.

Король тим часом пустив Володислава [Кормильчича], зібрав багато воїв і пішов на Галич. Та коли він став у монастирі Лелесовім, то невірні бояри хотіли його вбити, але вбили жону його [Гертруду], а шурин його [Бертольд], патріарх аквілейський [1], ледве втік, і багато німців було побито [2]. А потім, коли король вернувся, багато [змовників] було побито, а інші розбіглися. Оскільки ж був заколот, то король не зміг війни вчинити через беззаконня їх. А Володислав поїхав уперед з усіма галичанами, бо Мстислав [Ярославич], довідавшись [про] королеву рать велику, утік із Галича. Володислав же в'їхав у Галич, і вкняжився, і сів на столі.

Данило тим часом пішов *од короля* із матір'ю своєю у Ляхи, відпросившись од короля, і Лестько прийняв Данила з великою честю. А звідти ж [Данило] пішов у Каменець із матір'ю своєю. І брат його Василько, і бояри всі зустріли його з великою радістю.

[8] В Іп., Хл. і Воскр. наведено імена трьох повішених князів. Але у Новг. І Всеволод Святославич Чермний обурюється, що повішено двох його братів (троюрідних); отже, щось не зовсім ясно з Ростиславом, або, швидше, помилка в Новг. І.

[9] Данила одвели в Угри, коли йому було лише п'ять років, і відтоді минуло ще неповних чотири.

Вересень 1210

Поч. 1211

[10] Галицькі бояри сподівалися, що вони, маючи в руках малого Данила, будуть правити Галичем самі. Але Анна, в жилах якої текла кров візантійських імператорів та угорських королів (див. прим. 2 до 1202 р.), рішуче прагнула володарювати сама, і тому її вигнали.

[11] В Іп. і Хл. помилково «шюмавиньскыи», «щюмавинскыи».

Зима 1211/2

1212

1213

Вересень 1213

28(13?).IX 1213

1210

[1] В Іп. і Хл. хибно «авлѣскыи», «явлеискіи».

Поч. осені 1213

Зима 1213/4

[2] Дружина Андрія II Гертруда належала до німецького княжого роду і привела з собою в Угри братів та інших родичів, загалом німців, які тут стали верховодити. Це викликало різкий спротив угорських бояр. Вони хотіли розправитися з самим Андрієм і обрати королем семилітнього Андрієвого сина Белу. Свого молодшого брата Бертольда, про якого мовиться, Гертруда зробила баном, воєводою, архієпископом; з 1218 р. і до смерті він був аквілейським патріархом.

Весна 1210 — бл. 15.VII 1212 У рік 6719 [1211]. *У ті ж роки* в Києві княжив Всеволод Святославич [Чермний] [1], який мав велику любов до дітей [княгині] Романової.

А потім Мстислав [Ярославич] пересопницький, *Весна 1214* припровадивши [2] Лестька, пішов у Галич. Лестько ж узяв Данила з Каменця, а Олександра [Всеволодовича] з Володимира, а Всеволода [Всеволодовича] з Белза, кожного з них із їхніми воями, причому військо Данила було більше й сильніше — бояри великі отця його були всі в нього. І коли побачив се Лестько, то став він мати велику приязнь
497 до князя Данила і бра|та його Василька.

Тим часом [бояри] Ярополк і Яволод заперлися в Галичі, а Володислав виїхав [із города] з уграми й чехами своїми і, зібравшись із галичанами, прийшов на ріку Бобрку. Лестько, довідавшись [про це], послав на нього ляхів, а од Данила ж — [воєводу] Мирослава і [тисяцького] Дем'яна, а од Мстислава — [воєвод] Гліба Зеремійовича і Прокопійовича Юрія. І сталася січа велика, і одоліли ляхи й русь,— Данило ж тоді був дитям, так що тільки міг на коні їздити,— а Володислав утік: многі *були* побиті із воїв його. Але потім же Лестько не зміг узяти Галича і, пішовши, пустошив він довкола Теребовля, і довкола Моклекова, і Збаража, а Биковен узятий був ляхами і руссю. І взяв він здобич велику, і вернувся в Ляхи.

Весна 1214 Потім же Данило й Василько з Лестьковою підмогою забрали Тихомль і Перемиль од Олександра і княжили обидва з матір'ю *своєю* у ньому, а на [город] Володимир поглядаючи. «Чи сяк, чи так, а Володимир буде наш з божою поміччю»,— [говорили вони оба], на Володимир приглядаючись.

Потім же король [Андрій] пішов на Лестька,— Данило тоді пе-*Літо 1214* ребував у Лестька,— і Лестько послав посла свого Лясотича Пакослава [3], воєводу, кажучи [королеві]: «Не гоже є боярину княжити в Галичі. Візьми-но ти дочку мою за сина свойого Коломана і посади його в Галичі».

І вподобав король Андрій раду сю Пакославову, і зустрівся з *Осінь 1214* Лестьком у [городі] Спіші, і взяв дочку його [Саломею] за сина свого. І, пославши [воїв], схопив [Андрій] Володислава [Кормильчича] в Галичі, *і* заслав його. І в тому засланні він помер, знайшовши лихо племені своєму і дітям своїм задля княжіння, бо всі князі не зглянулись на дітей його через те.

Осінь 1214 Король посадив сина свого [Коломана] в Галичі, а Лестькові дав Перемишль, а Пакославу — Любачів. Пакослав же був приятелем і Романовій княгині, і дітям її, і за радою Пакослава Лестько послав [посла] до Олександра [Всеволодовича], кажучи: «Дай Володимир Романовичам, Данилові й Василькові. А як не даси — я піду на тебе з Романовичами». Але той не дав, і Лестько [силою] *Кін. 1214 або поч. 1215* посадив обох Романовичів у Володимирі.

1215 або 1216 У рік 6720 [1212]. *Після цього ж, коли минув час,* король [Андрій] одібрав од Лестька Перемишль *і* Любачів. А Лестько образився *Поч. літа 1217* за соромоту свою і послав [посла] до Новгорода [Великого] по

1211

[1] Всеволод Святославич, який утретє сів у Києві навесні 1210 р. (див. прим. 1 до 1202 р.), князював тут десь до 15 липня 1212 р., коли втік од наступу Мстислава Мстиславича Удатного. За Новг. І, Мстислав вирушив із Новгорода на Київ 8 червня 1212 р. (У Новг. І хибно 1214 р.), тобто в день свого патрона Феодора Стратилата. У Смоленську на нього чекав Мстислав Романович, син Романа Ростиславича. Оскільки під час походу об'єднані війська вели бої, вступили до Вишгорода, то до звичайних 25 днів путі з Новгорода до Києва треба додати ще тиждень-півтора. За Новг. І і Татіщевим, київський стіл тоді урочисто, в Софії, зайняв (вважаємо, 15 липня, в неділю, в день пам'яті Володимира Святославича) Мстислав Романович і війська негайно рушили на Чернігів. Князі держали його в облозі 12 днів, замирилися і розійшлися кожен до себе. За Воскр., Мстислав Романович чомусь нібито не відразу сів у Києві і Чернігів нібито був у облозі три тижні (тоді ж помер Всеволод Святославич), а після замирення у Києві ніби сів Інгвар Ярославич (жінка його невідома). Мстислав же Романович начебто спершу сидів у Вишгороді, а вже потім його посадили в Києві. Однак логіка подій підказує, що Інгвар сидів у Києві лише під час чернігівського походу, тобто десь із 17 (?) липня 1212 р. до кінця липня 1212 р., оберігаючи великокняжий стіл до повернення Мстислава Романовича, який знову сів у Києві в кінці липня 1212 р.; жінка Мстислава Романовича невідома.

[2] В Іп. і Хл. «посадивъ»; треба, вважають, «повадивъ».

[3] В Іп. і Хл. помилково «Лѣсьтича и Пакослава»,— це не дві особи, а одна.

Мстислава [Мстиславича Удатного], кажучи: «Ти брат мені єси [1].
498 Піди і | сядь у Галичі».

Липень 1217 Мстислав, отож, пішов на Галич за радою Лестьковою. Тим часом галичани всі і [боярин] Судислав [Бернатович] послали [посла] по Данила. Але Данило не зміг в'їхати [2] [в Галич], а Бенедикт [Бор]. Лисий, [воєвода угорський], утік в Угри з Судиславом,

1212 *Серпень 1217* і Мстислав сів у Галичі.

[1] Лешко Білий і Мстислав Мстиславич Удатний були двоюрідними братами: мати Лешка, друга жона Казимира II Справедливого, Олена Ростиславівна, була тіткою Мстислава Мстиславича (див. ще прим. 8 до 1202 р.).

[2] В Іп. «ѣхати», у Хл. «оуехати».

505. Інструменти для ювелірних робіт. Пінцети, ковадельце, молоточки, зубильні молоточки.

Осінь 1217 У рік 6721 [1213]. *У ті ж роки, коли минув час,* узяв Данило в нього, [Мстислава], дочку, на ім'я Анну, і родилися від неї сини й дочки. Первенцем бо в нього був Іраклій, по нім же — Лев, а за ним Роман, Мстислав, Шварно та інші, що малими одійшли зі світу сього [1].

Зима 1217/8 Коли ж минув час, поїхав Данило до Мстислава в Галич, кажучи на Лестька: «Він отчину мою держить». Але той одповів: «Сину! Через давню приязнь не можу я на нього стати. Знайди-но ти собі других».

Кін. зими 1217/8 Данило тоді вернувся додому, і поїхав з братом [Васильком] і забрав Берестій, і Угровськ, і Верещин, і Столп'є, і Комов, і всю Україну.

Весна 1218 Лестько ж великий гнів мав на Данила. І коли настала весна, поїхали ляхи воювати і пустошили по [ріці] Бугу. І послав услід за ними Данило [воєвод] Гаврила Душиловича, і Семена Олуйовича, [і] Василька Гавриловича, і вони били їх до [річки] Сухої Дорогви, і колодників захопили, і вернулися у Володимир з великою славою.

Тоді ж убитий був Клим Христинич, один з усіх його, [Данила], воїв, що ото його хрест і донині стоїть на Сухій Дорогві. А ляхів вони багатьох побили і гнали вслід за ними до ріки Вепра.

Друга пол. 1218 Лестько ж вважав, що Данило узяв Берестій за Мстиславовою радою. Тому Лестько послав [посла] до короля: «Не хочу я часті в Галичі, а дай його зятеві моєму».

Осінь 1219 Король тоді послав багато воїв і Лестько, і прийшли вони до
1213 Перемишля. А Ярон, що тоді тисячу держав у Перемишлі, утік перед ними.

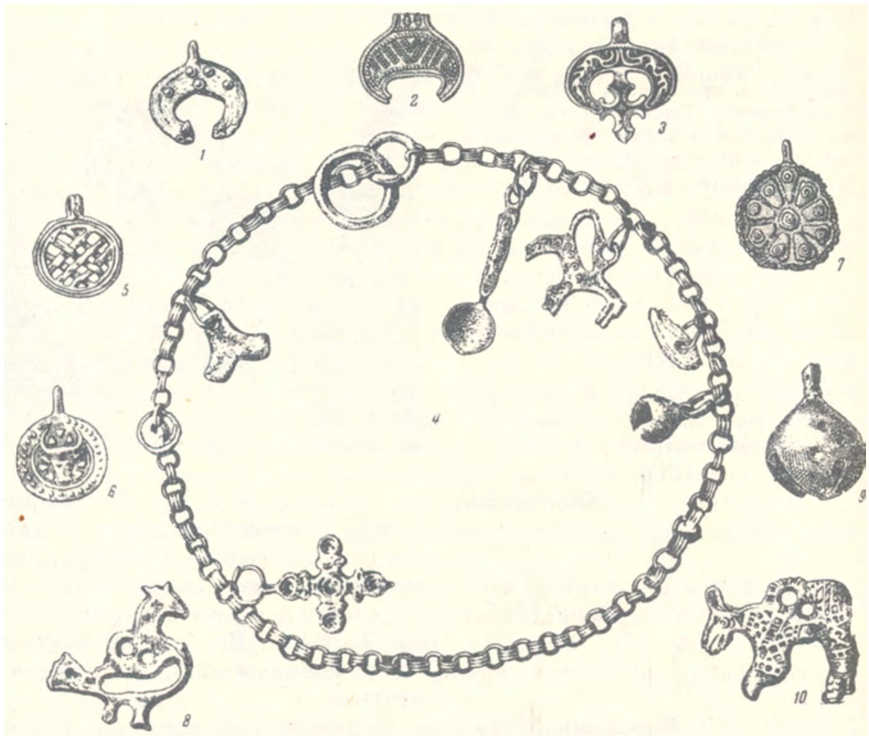
Мстислав же був [поза Галичем] [2] з усіма князями руськими і чернігівськими. І послав він [тисяцького] Дмитра, [воєводу] Мирослава *і* [боярина] Михалка Глібовича проти них до Городка, бо Городок був відокремився,— в ньому були люди Судислава [Бернатовича]. Та коли Дмитро бився під городом, прийшли на нього угри й ляхи, і побіг Дмитро. Тоді ж Василь, дяк, за прозвищем Молза, застрілений був під городом, і [боярина] Михалка Скулу вбили, догнавши на [ріці] Щирці. І голову йому вони одрубали, три цепи знявши золоті, і принесли голову його до Коломана. Мстислав же стояв на [ріці] Зубр'ї, [і] Дмитро прибіг до нього. Оскільки ж
499 Мстислав | не міг битися з уграми, він просив зятя свого Данила і Олександра [Всеволодовича], щоб вони обидва заперлися у Галичі. [І] обіцявся йому Данило й Олександр піти в Галич, але Данило заперся в Галичі, а Олександр не зважився.

[1] Крім безіменних синів і дочок, що померли малими, в Лавр., німецьких та польських джерелах виступають три дочки Данила: Переяслава, жона Земовита I, сина Конрада I мазовецького (див. ще прим. 1 до 1204 р.); невідома на ім'я дочка, дружина князя Андрія Ярославича; Софія, жона німецького графа Генріха V Шварцбурзького (фон Шварцбург).

[2] Де перебував Мстислав Мстиславич — невідомо; князі руські — київські.

9.IX(?) 1219 Тоді ж велика княгиня Романова [Анна] прийняла монаший чин.

Жовтень 1219 А потім прийшла рать під город [Галич],— Коломан і ляхи. І великий бій був на Кривавім броді, і впав на них сніг, [і] вони, [угри й ляхи], не могли стояти,— пішли вони за [город] Рогожину, пішли на Мстислава і прогнали його *із* землі [Галицької].

506. **Ювелірні вироби.**
1—3, 5—10 — підвіски;
4 — намисто-ланцюг.

Мстислав тоді сказав Данилові: «Вийди з города». І Данило вийшов [із Галича] з Дмитром тисяцьким, і з [воєводою] Глібом Зеремійовичем, і з [воєводою] Мирославом. Вийшли вони з города, і [коли] були навпроти [города] Толмача, догнав їх невірний [боярин] Вітович Володислав. Вони, повернувши на нього, прогнали його і коня від нього одібрали. Данило ж був молодим, але, бачивши, як мужньо їздили Гліб Зеремійович і [боярин] Семен Коднинський, він приїхав до них обох, піддержуючи їх, а інші ж кинулись були тікати.

Того ж дня билися вони весь день аж до ночі і тої ночі вернулися. Данило і Гліб Зеремійович удвох схопили Янця [3]. Молодик сей [Данило] показав мужність свою, і вони обидва цілу ніч билися. А на ранок догнав його [боярин] Гліб Васильович, але Данило, повернувши на нього, гнав його далі поприща,— і той утік перед ним, бо кінь був борзий. Коли ж Данило вернувся і один їхав межи ними, [противниками], то вони не осмілювалися напасти на нього,— допоки ото не під'їхав до нього [боярин] Гліб Судиславич та [боярин] Гаврило Іворович і [воїн] Переніжко.

[3] *Янець* — це, очевидно, той Ян, що далі виступає як боярин-воєвода Олександра Всеволодовича; ворог Данила Романовича.

Звідти пройшли вони в [город] Онут і рушили в поле. І настав [у них] голод великий, [але] рушили вози [з Галича?] до [города]

25.X 1219 Плава напередодні святого Дмитрія [Солунського і], захопивши вози, нагодувалися вони вдосталь і воздали хвалу богородиці і святому Дмитрію, що він нагодував їх.

А звідти прийшли вони нижче [від города] Кучелмина, думаючи, де перейти ріку Дністер. Та за божою милістю прийшли човни з [города] Ѳлешшя, і переїхали [4] вони в них через Дністер, і наситилися рибою і вином. Звідти ж приїхав Данило до Мстислава [Мстиславича].

[4] В Іп. і Хл. хибно «приѣхаша».

500 Мстислав же велику | честь склав Данилові, і дари йому дав великії, і коня свого борзого сивого, і сказав йому: «Ти піди, княже,

у Володимир, а я піду в Половці. Помстимось оба за сором свій». І Данило приїхав у Володимир.

У рік 6722 [1214]. Була тиша[1].

У рік 6723 [1215]. *У той же час* за божим повелінням прислали князі литовські [послів] до великої княгині Романової [Анни], і *до* Данила, і *до* Василька, мир даючи. Імена ж литовських князів були [такі]: це старші — Живинбуд, Дов'ят, Довспрунк, брат його Миндовг, брат Дов'ятів[1] — Вілікаїл; а жемоїтські князі — [це] Єрдивил, Викинт; а [з] Рушковичів — Кинтибут, Вонибут, Бутовит, Вижійк і син його Вишлій, Китеній, Пликосова; а це — Булевичі: Вишимут,— що ото його вбив Миндовг, а жону його забрав і братів його побив — Єдивила [і] Спрудійка; а це князі із Дяволтви: Юдьки, Пукийк, Бикши, Ликийк. Ці ж усі мир дали князю Данилові і Васильку, і була земля [їхня] спокійна[2].

Ляхи ж не перестаючи пакостили. І привів [Данило] на них литву, і пустошили вони Ляхів, і багато убивств учинили між них.

У рік 6724 [1216]. Не було нічого[1].

У рік 6725 [1217]. *У той же час* вийшов [на Данила воєвода] Філя, здавна прегордий, надіючись обійняти землю [й] вичерпати[1] море, з багатьма уграми. Він сказав: «Один камінь багато горнців

507. Горшки.

побиває». І друге слово він сказав прегордо: «Острий мечу, борзий коню — многая [ви гибель] русі!» Але бог того не потерпів, в інший час убитий був Данилом Романовичем здавна прегордий Філя.

Олександр же [Всеволодович] одступив од Данила і од Василька до Лестька. І не було їм обом підмоги ані від кого, тільки од бога, допоки [не] прийшов Мстислав [Удатний] з половцями. Вийшов тоді Філя з багатьма уграми і ляхами із Галича, узявши бояр галицьких, і тестя Судислава [Бернатовича][2], і [боярина] Лазаря [Домажирця], і других; а інші розбіглися, бо загордився він був.

У рік 6726 [1218]. Тиша була[1].

У рік 6727 [1219]. *У той же час* прийшов Лестько на Данила до [города] Щекарева, бороначи йому іти на поміч Мстиславу, тестеві своєму. Приїхав також Кондрат, [брат Лестьків], мирить Лестька і
501 Данила, | але узнав він обман Лестьків і не велів князю Данилу їхати до Лестька.

Філя тим часом готувався до битви, бо ж він уважав, що ніхто [не] може стати проти нього на бій. А Коломана він зоставив у Галичі, і той зробив укріплення на церкві пречистої владичиці нашої Богородиці[1], яка, не стерпівши осквернення храму свого, і оддала його, [Коломана], в руки Мстиславові. Був же тут із Коломаном [воєвода] Іван Лекин, і Дмитро, і Бот[2].

А коли половці приїхали побачити рать [Філі і Лестька], то угри й ляхи гонилися за ними, [і один] половчин, повернувшись, застрілив [угрина] Уза в око. І впав він із коня[3], *і* взяли вони тіло його, і тужили по ньому.

1214

[1] Цього речення (як і дати) у Хл. нема.

Кін. 1219 або поч. 1220

1215

[1] В Іп. «Довъяловъ», у Хл. «Довьяловь»; у Єрмол. «Довятовъ».

[2] Як вважають, литва і жмудь запропонували мир тому, що в 1219 р., за даними датських джерел, датський король Вальдемар II Переможець рушив у великий похід на Естонію, загрожуючи й Литві.

1220

1216

[1] Цього речення (як і дати) у Хл. нема.

Зима(?) 1220/1

17.VIII 1245

Весна 1221

1217

[1] В Іп. і Хл. «потребити»; буквально — знищити, погубити.

[2] Отже, дочка Судислава Бернатовича була жоною Філі.

1218

[1] Цього речення (як і дати) у Хл. нема.

1219

[1] Споруджений Ярославом Володимировичем Осмомислом головний собор Галича — Успенська церква був, за дослідженнями, одноверхим триапсидним храмом, із трьох боків його оточували

23.III 1221

криті галереї. На цих галереях Коломан і «созда градъ», тобто побудував укріплення типу заборол.

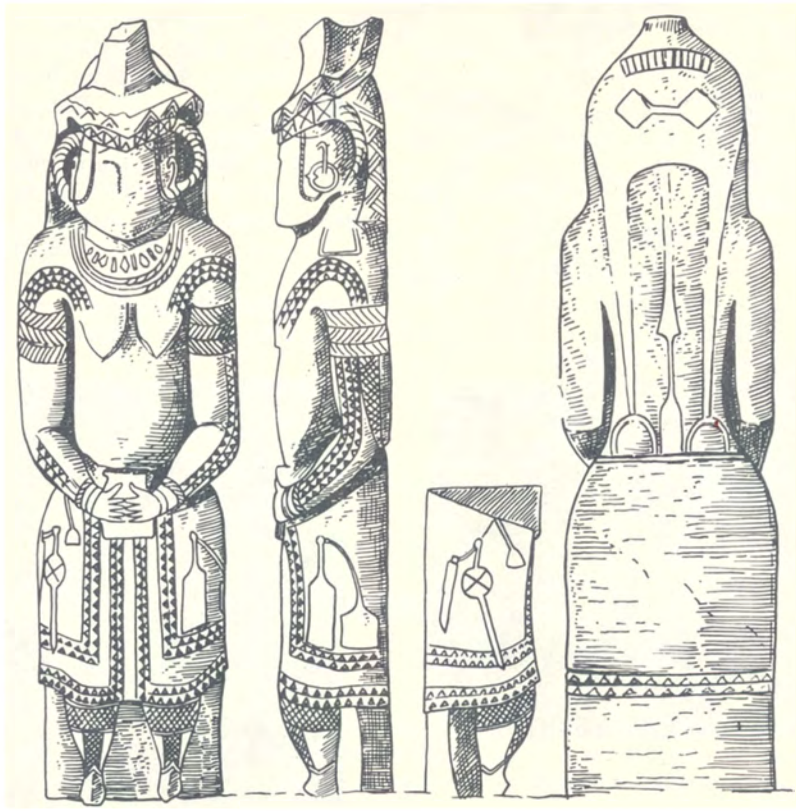
[2] В Іп. хибно «ибо», у Хл. «ибо т».

[3] В Іп. і Хл. «фаря», «фарѣ»,— ідеться про арабських коней.

24.III 1221

А назавтра, напередодні [Благовіщення] святої богородиці, прийшов Мстислав уранці на гордого Філю і на угрів з ляхами, і була битва тяжка межи ними, і одолів Мстислав [4]. Коли ж угри й ляхи втікали, побито було їх безліч і схоплений був гордливий Філя пахолком Добрининим. Але його викрав був облудний [боярин] Жирослав, котрого викрили, і через нього, [Філю], він погубив отчину свою.

[4] За Татіщевим, тоді в бою загинув Святослав Володимирович, син Володимира Мстиславича «мачушича» і невідомий з інших джерел ⟨Ігор⟩ Романович, син Романа Ростиславича.

508. Половецька жіноча статуя.

509. Богородиця з немовлям
Кам'яна іконка. Галич.

І коли Мстислав переміг, він пішов до Галича, і билися вони за городські ворота. І вибігли тоді [угри] на склепіння церковні, а інші на вірьовках піднялися, а коней [3] їхніх половили. Укріплення ж було зроблене на церкві, і ті стріляли і каміння метали на городян, [але] знемагали од спраги, бо не було води в них. А коли приїхав Мстислав, то вони здалися йому і їх зведено було з церкви.

Данило ж приїхав з невеликою дружиною, з Дем'яном-тисяцьким,— але він не приїхав був у той час, а потім приїхав Данило до Мстислава,— і радість була велика, *бо* спас *їх* бог од іноплемінників: усі бо угри й ляхи були вбиті, а інші були схоплені, а ще інші, утікаючи по землі [Галицькій], потопилися, а другі смердами побиті були. І нікому ж [не вдалося] утекти із них. Така бо милість од бога Руській землі.

Потім же привели Судислава [Бернатовича] до Мстислава. Але той не замислив на нього зла, а милість йому виявив, і він, обні-
502 маючи ноги його, обіцявся покоритися йому. І Мстислав повірив словам його, і, честю великою вшанувавши його, Звенигород дав йому.

1220

У рік 6728 [1220]. Не було нічого [1].

[1] Цього речення (як і дати) у Хл. нема.

Весна 1221

1221

У рік 6729 [1221]. *У той же час* одступив був Олександр [Всеволодович од Данила й Василька] і вчинив мир з Лестьком, і з Коломаном, і з Філею гордим, Романовичам обом не перестаючи хотіти зла [1].

[1] Про це вже говорилося вище під 1217 р.

1221(?)

Але після Мстиславової побіди і після литовського воювання на Ляхів Лестько вчинив мир із Данилом і Васильком через [послів] Держислава Абрамовича і Творіяна Войтиховича, а Романовичі

вчинили [з ним] мир через Дем'яна-тисяцького. [І] відступив Лестько від Олександра.

А на ніч у суботу Данилом і Васильком пограбовано було довкола Белза і довкола Червена і вся земля розорена була: боярин боярина грабував, смерд смерда, город город, так що не лишилось ні одного села *не* спустошеного. Як ото речѐнням говорять [святії] книги: «Не зосталося каменя на камені» [2]. А ніч сю белжани називають злою, бо ся ніч злу гру їм зіграла: вони бо розорені були перед світом.

Мстислав тоді сказав: «Пощади брата Олександра». І Данило вернувся у Володимир, відійшов од Белза.

У рік 6730 [1222]. Не було нічого [1].

У рік 6731 [1223]. *У літа ж* [княжіння] Данила й Василька Романовичів були [такі] володимирські єпископи: був ото Іоасаф, блаженний і преподобний святитель Святої гори [1], а потім був Василій із Святої гори, а потім був Никифор, за прозвищем Станило, що раніш був слугою Васильковим, а потім Кузьма, кроткий, преподобний, смиренний єпископ володимирський.

Оскільки ж бог зволив, то Данило звів город, на ймення Холм,— але про його спорудження ми іншим разом скажемо,— і за божою волею єпископом князь Данило вибрав і поставив Іоанна, із кліру великої церкви святої Богородиці володимирської. Бо перед тим був єпископ Іоасаф у [городі] Угровську,— який скочив на митрополичий престол і за те звергнутий був *зі* стола свого,— і переведена була єпископія у Холм.

Калкське побоїще [2]

У рік 6732 [1224]. *У той же рік* прийшла нечувана рать: безбож-
503 ні моавитяни, прозвані | татарами, прийшли на землю Половецьку, і половці стали [супроти них. Але навіть хан] Юрій Кончакович, що був найбільший між усіх половців, не зміг вистояти перед ними. І побіг він до ріки Дніпра, і многі [половці] побиті були. А татари, вернувшись, пішли у вежі свої.

І прибігло половців *багато* в Руську землю, і говорили вони руським князям: «Якщо ви не поможете нам,— [то] ми нині порубані були, а ви завтра порубані будете». І була рада всіх князів у городі Києві, [і] нарадились вони так: «Лучче б нам зустріти їх на чужій землі, аніж на своїй».

Тоді бо Мстислав Романович був [князем] у Києві, а Мстислав [Святославич] у Козельську і в Чернігові, а Мстислав Мстиславич [Удатний] у Галичі,— це ж були старійшини в Руській землі. А Юрія [Всеволодовича], князя великого суздальського, не було на тій раді. Се ж іще молоді князі, [котрі були тут]: Данило Романович, Михайло Всеволодович, Всеволод Мстиславич київський [1] *та* інших багато князів. Тоді ж великий князь половецький охрестився, Бастий. А Василька [Романовича] не було, бо він, молодий, лишився у Володимирі.

Звідти ж, [із Києва], рушили [2] вони місяця квітня і прийшли до ріки Дніпра, до острова Варязького. І приїхала туди до них уся земля половецька, і чернігівці приїхали, і кияни, і смольняни, *й* інші землі. Всі ми [3] посуху Дніпро перейшли,— так ото покрита вода була безліччю човнів [4]. А галичани й волинці, кожен зі своїми князями, і куряни, і трубчани, і путивльці, кожен зі своїми князями, прийшли кіньми. А вигонці галицькі рушили [2] по Дністру [5] і ввійшли в море,— човнів же було тисяча. І ввійшли вони в *ріку* Дніпро, і провели [човни] вгору до порогів, і стали коло ріки Хортиці, на броді близ Протолчів. Був же з ними [воєвода] Домажирич [6] Юрій і [боярин] Держикрай Володиславич.

Коли ж прибули вісті у стани, що [татари] прийшли вже поглянути на руські човни, то Данило Романович, почувши [це] і сівши на коня, помчав подивитися на небачену рать. І кінники, які були

1222 — поч. 1223

[2] Єванг. від Матфія XXIV, 2; Єванг. від Марка XIII, 2; Єванг. від Луки XVIII, 24; XXI, 6.

1222

[1] Цього речення (як і дати) у Хл. нема.

1223

[1] Ідеться про Святогорський (Зимнянський) монастир коло города Володимира (Волинського).

510. Печать Всеволода-Петра Мстиславича.

[2] У Хл. цього заголовка нема; в Іп. написано у виносці.

1223

511. Печать Святослава-Симеона Мстиславича.

1224

[1] Очевидно, Всеволод (за актовими печатями, його хрестильне ім'я — Петро) жив тоді в Києві біля батька, великого князя київського Мстислава Романовича Старого; в Іп. виступають ще два його брати — Ізяслав та Ростислав Мстиславичі, у Новг. І — третій брат Святослав (за актовими печатями, його хрестильне ім'я — Симеон); з Лавр. відоме чернече ім'я його сестри — Огафії, жони Костянтина Всеволодовича.

[2] В Іп. і Хл. хибно «придоша», «прідоша»; треба — «поидоша».

Квітень 1223

[3] В Іп. і Хл. «всянамъ», «всянам»; треба, очевидно, «всѣмъ намъ»; тоді нібито виходить, що ці слова належать учасникові походу і саме чернігівцю, бо чернігівців він згадує попереду киян; переправлялися вони на правий берег Дніпра.

[4] В Іп. і Хл. помилково «людии», «людеи»; треба — «лодии», «лодеи»; ймовірно, що з човнів було зроблено наплавного моста.

[5] В Іп. і Хл. хибно «по Днѣпроу»; тут ідеться про галичан, що оселилися на «вигоні», на середній течії Дністра.

[6] В Іп. і Хл. хибно «Домамѣричь», «Домамѣлрѣч»,— ці помилки є і далі.

512. Поріг Лоханський на Дніпрі.

з ним, і багато інших князів, з ним погнали подивитись на не-
504 бачену рать. Але ті одійшли, і Юрій [Домажирич] їм, [князям], говорив: «Вони стрільці є». А інші казали: «Вони прості люди є, гірші половців». Юрій же Домажирич мовив: «Вони ратники є і добрі вої».

І, приїхавши [назад], вони сказали [це] Мстиславу [Романовичу], і Юрій [про] все сказав. І промовили молоді князі: «Мстиславе і другий Мстиславе! Не стійте! Підемо проти них!»

І перейшли всі князі, Мстислав [Романович], і другий Мстислав, [Святославич] чернігівський, ріку Дніпро. *І* інші князі прибули, і рушили [всі разом] у поле Половецьке. Перейшли ж вони Дніпро
Вівторок 23.V 1223 в день вівторок.

І встріли татари полки руськії, але стрільці руськії перемогли їх і гнали в поле далеко, рубаючи, і зайняли їх скот,— а зі стадами втекли, так що всі вої набрали повно скоту.

513. Поріг Ненаситець на Дніпрі.

Звідти ж ішли вони вісім днів до ріки Калки. [І] встріли їх сторожі татарські, і сторожі [ці] билися з ними, і вбитий був [воєвода] Іван Дмитрійович *та* інших двоє з ним, а татари од'їхали звідти.

На ріці Калці татари встріли їх, війська половецькі *і* руські. Мстислав Мстиславич тим часом повелів Данилові попереду перейти з полками ріку Калку *і* іншим полкам [піти] з ним, а сам після нього перейшов. Сам же поїхав він у сторожі, і, коли побачив полки татарські, він, приїхавши, сказав: «Оружіться!»

Мстислав же [Романович] і другий Мстислав, [Святославич], сиділи у стані, не знаючи [цього], тому що Мстислав [Мстиславич] їм обом [нічого] не сказав — через завість, бо велика незгода була межи ними.

Коли зітнулися війська між собою, то Данило виїхав наперед, і [воєвода] Семен Олуйович, і [воєвода] Василько Гаврилович. Ударили вони в полки татарські, і Василько був збитий [з коня], а сам Данило поранений був у груди. Але через молодість і одвагу він не чув ран, що були на тілі його,— був бо він віком вісімнадцяти літ [7], був бо він сильний,— і Данило кріпко боровся, побиваючи татар. Мстислав [Ярославич] Німий, бачивши це [і] подумавши,
505 що Данило збитий був, | помчав і сам між них, бо був той муж дужий, [і] тому, що він [був] родич Романові, із племені Володимира, на прозвище Мономаха. Він бо, велику приязнь маючи до отця його, йому й поручив по смерті свою волость — оддав князю Данилові.

Татари ж утікали, а Данило побивав їх своїм військом, і Олег [Святославич] [8] курський. Кріпко вони билися, [але] інші полки [татарські] зітнулися з ними, [і] за гріхи наші руські полки було переможено. Данило, бачивши, що все сильніше в битві налягають вороги [і] стрільці їх стріляють сильно, повернув коня свого на втечу — через те, що кинулися [за ним] противники. І коли він біг, то захотів води, [і], пивши, відчув рану на тілі своєму,— в битві не помітив він її через силу *й* мужність віку свого. Був бо він смілий і хоробрий, «од голови й до ніг його не було на нім вади» [9].

І сталася побіда над усіма князями руськими, якої ото не бувало ніколи [10]. Татари ж, перемігши руських князів за гріхи християн, пішли й дійшли до Новгорода Святополчського [11], а руси, які не знали лукавства їх, виходили назустріч їм із хрестами, і вони побили їх усіх.

Дожидаючи бог покаяння християнського, повернув їх назад на землю східну, і пустошили вони землю Тангутську, і на інші країни [ходили]. Тоді ж і Чінгіз, хан їх, тангутами убитий був [12], а їх, [тангутів], обманувши, [татари] потім лукавством погубили. І інші землі вони війнами, а найпаче хитрістю погубили.

У рік 6733 [1225]. *І минули після цього часи,* [а] Олександр [Всеволодович] усе ворожнечу мав до своїх обох братів Романовичів, Данила й Василька. Почувши, що Мстислав [Мстиславич] не має приязні до зятя свого, князя Данила, він, радістю сповнившись, спонукав Мстислава на війну.

І Мстислав, рушивши на війну, прийшов на Лису гору. Данило тим часом поїхав у Ляхи, і привів князя Лестька, і пішов проти нього. Мстиславу ж послав підмогу Олександр, але їх устріла [Данилова]
506 рать, увігнали їх у город Белз і замалим | города не взяли. Назавтра пішли вони супроти них, [воїв Мстислава], і Мстислав не видержав і вернувся в Галич.

А Данило-князь пустошив із ляхами землю Галицьку, і довкола [города] Любачова, і пограбував усю землю Белзьку і Червенську аж до останнього, а Василько-князь багато здобичі набрав, стад коней і кобил. Ляхам же стало завидно, і було [послано] послів од обох [князів, Лестька і Данила], і [Данилом] посланий був [тисяцький] Дем'ян і [двірський] Андрій.

А після цього привів Мстислав [хана] Котяня [Сутойовича], і половців многих, і Володимира [Рюриковича] київського, наміряючись за порадою Олександра на Ляхів іти. Олександр же ніколи не переставав [твердити Мстиславові] про брата свого [Данила],

30(?).V 1223

31.V 1223

1227

25.VIII 1227

Бл. 1224

Бл. 1225

[7] Насправді Данилові було 22 роки.

[8] За Лавр. і Никон., дочка Олега Святославича (за Любецьким синодиком — Георгія) Марина (від невідомої жони) була видана за Всеволода-Івана Костянтиновича, від якого мала сина Василія.

[9] Друга кн. Царств XIV, 25.

[10] За даними Лавр., Новг. І, Воскр., Густ. і за Татіщевим, під час битви на Калці загинули: великий князь київський Мстислав-Борис Романович і його зяті (одружені з його дочками) князь Андрій (невідомого походження) та князь дубровицький Олександр Глібович; князь чернігівський Мстислав (за Любецьким синодиком — Пантелеймон) Святославич і його син ⟨Василько⟩ (за Любецьким синодиком — Дмитрій; його жона — Мамелфа); князь канівський Святослав Рюрикович; князь шумський Святослав, очевидно, Інгваревич та його брат Ізяслав Інгваревич; князь теребовльський Ізяслав Володимирович; князь несвізький Юрій (невідомий по-батькові; ця згадка свідчить, що Несвіж був центром удільного князівства-волості в Полоцькій землі; можливо, що Юрій був з роду Ізяслава Святополковича) та його син ⟨Ярослав⟩, князь неговорський. «А бояр та інших воїв,— додає Лавр.,— многе-множество, і говорять так, що одних киян погибло в битві тій десять тисяч». При цьому деякі князі загинули не в бою. Оточені ворогами, вони здались на їхню присягу, що ті не вчинять їм ніякого зла, а випустять за викуп. Татаро-монголи ж, захопивши князів, поклали їх під дошки, а самі сіли на дошках обідати і подушили їх.

[11] Тобто до города, побудованого Святополком Ізяславичем «на Вытечевѣ холму»; князь назвав його на свою честь «Святополчь город».

[12] Чінгісхан помер власною смертю під час походу на тангутів.

кажучи, що мов: «Зять твій убити тебе хоче». Вияснення ж [наклепу] було коло шатра його, [Мстислава], але сам Олександр не одважився приїхати, [а] послав Яня, [воєводу] свого. І Мстислав сказав: «[Се] твоя була річ, Яню, що Данило вдруге підбурює[1] ляхів на мене».

І всі князі узнали Олександрів наклеп, а Яневу лжу, і сказали тоді всі князі [Данилові]: «Забери всю волость його за сором свій». Але він через братолюбство не забрав волості його, [Олександра], і всі похвалили його.

Мстислав тоді прийняв зятя свого [з] приязню і, вшанувавши його великими дарами, дав йому коня свого борзого Актаза[2], [такого], якого в ті літа не було. І дочку свою Анну обдарував він великими дарами, і, з братами [Данилом та Васильком] побачившись у Перемилі, утвердили вони мир.

1226

У рік 6734 [1226]. *А потім* облудний [боярин] Жирослав сказав боярам галицьким, що мов: «Іде Мстислав у поле і хоче вас видати тестеві своєму Котяню[1] на побій». Мстислав же цього не замишляв і нічого не знав про них, [ці слова]. А вони, [бояри], пойнявши віри [Жирославу], пішли в землю Перемишльську, в гори Кавкасійські, себто в Угорські, на ріку Дністер[2] [і] послали послів своїх, кажучи: «Жирослав розказав нам, *що ти маєш видати нас Котяню*»[3]. Мстислав тоді послав отця свого [духовного] Тимофія: «Дарма на-
507 клепав на мене вам Жирослав». І Тимофій клявся їм про те, | що не знав Мстислав нічого сього, і привів бояр усіх до нього.

А князь викрив Жирослава *і* прогнав його від себе, як ото прогнав бог Каїна з-перед лиця свого, кажучи: «Проклят ти будь, стогнучи і трясучись на землі, бо розверзла земля уста свої прийняти кров брата твойого»[4]. Отак і Жирослав розверз уста свої на володаря свойого. Хай не буде йому пристанку в усіх землях, в руських і в угорських, і ні в яких же краях! Нехай ходить він, блукаючи, по землях! Хай жадає він харчу, а вина і пива скудно хай буде йому! І хай буде двір його пустим, і в селі його [хай] не буде живущого!

Звідти вигнаний, він пішов до Ізяслава [Мстиславича]. Був же він лукавим облудою прозваний, і од усіх підступнішим, і лжею поломеніючою, знаменитий [тільки] отцем добрим. [Лише] убожество здержувало злобу його, брехнею кормився язик його, а мудруванням перевертав він довіру на лжу, красувався брехнею він більше, ніж [інший] вінцем. [Це був] самозванець, тому обманював він не тільки чужих, але й своїх, кого любив, заради маєтності [він сіяв] лжу. Задля цього він і жадав бути в Ізяслава. Та ми до попереднього повернемось.

Кін. 1221

Мстислав же за радою облудних бояр галицьких оддав дочку свою меншу [Марію] за королевича [угорського] Андрія[5] і дав йому Перемишль. Але Андрій, послухавши підступного [боярина] Семюнка Чермного, утік в Угри і почав піднімати рать. А коли

Кін. 1226
Зима 1226/7

настала зима, він прийшов до Перемишля. Тисячу тоді держав Юрій [Домажирич], він здав Перемишль, а сам утік до Мстислава. Король [Андрій] тим часом став у Звенигороді і послав воїв своїх до Галича, бо сам він не одважився їхати до Галича: сказали ото йому волхви[6] угорські, що коли він побачить Галич — не бути йому живим. І він через цю причину не посмів піти в Галич, бо вірив волхвам.

Весна 1227

І Дністер[2] наводнився, не могли вони перейти.

Мстислав тим часом виїхав супроти [короля] з військами. І подивилися вони одні на одних, і поїхали угри у стани свої. З королем же був [воєвода лядський] Пакослав [Войцехович] з ляхами.

508 А звідти пішов ко|роль до Теребовля і взяв Теребовль, і пішов до Тихомля і взяв Тихомль. Звідти ж прийшов він до Крем'янця і бився під Крем'янцем, і багато угрів побили й поранили.

Тоді ж Мстислав послав [боярина] Судислава [Бернатовича] до зятя свого, князя Данила, кажучи: «Не одступай од мене». І той сказав: «Я маю правду у серці своїм».

Звідти ж прийшов король до Звенигорода, а Мстислав виїхав [на нього] з Галича. Угри, отож, виїхали супроти нього з короле-

1225

[1] В Іп. помилково «всаживаеть», у Хл. «сваживаеть».

[2] *Ак* — білий (тюрк.); *таз* — чаша, таз (також анат.)

1226

[1] Отже, Мстислав Мстиславич був одружений з дочкою половецького хана Котяня.

[2] В Іп. і Хл. хибно «Днѣпръ», «Днѣпроу».

[3] Додано з Єрмол.

[4] Буття IV, 11; «стогнучи і трясучись на землі» — апокрифічний додаток.

[5] Булла папи Гонорія III на дозвіл шлюбу датована 27 січня 1222 р.; у 1221 р. наприкінці були, власне, заручини; ім'я Марії відоме з Густ., друге її ім'я (за угорськими джерелами) — Олена.

[6] Астрологи.

вих станів, і Мстислав бився з ними, і переміг їх, і гнали [його вої] за ними до станів королевих, рубаючи їх. Тоді ж Мартиниша вбили, воєводу королевого, і король розгубився і пішов із землі [Галицької] спішно.

Данило тим часом прийшов до Мстислава з братом Васильком до Городка, і [воєвода] Гліб [Зеремійович прийшов] із ними обома, і мовили вони [Мстиславу]: «Піди, княже, на короля. Він же пополоханий ходить!» [7] Але Судислав боронив йому, [Мстиславу, йти], бо мав він облуду у серці своїм: не хотів бо він пагуби королеві, тому що мав у ньому надію велику, а король уже знесилився був.

У той же час Лестько ішов на поміч [королеві], хоча Данило боронив йому [це, казав] не помагати королеві. Оскільки той дуже сильно старався, то Данило й Василько послали людей своїх до [ріки] Бугу [8], не дали удвох йому прийти. І він, звідти вернувшись, пішов у свою землю, бо знемігся був, ходивши на війну.

А король угорський [Андрій] пішов в Угри. Тоді ж догнав [його] Ізяслав [Мстиславич] з облудним Жирославом, [і] пішли вони обидва з ним в Угри.

Потім же Судислав, обманюючи Мстислава, сказав йому: «Княже! Оддай дочку свою заручену за королевича і дай йому Галич. Ти ж не можеш [його] держати сам, а бояри не хотять тебе». Але він не хотів дати [Галич] королевичу, найпаче він хотів дати Данилові. Гліб же Зеремійович і Судислав [Бернатович] здержували його, щоб він не дав Данилові. Вони бо сказали йому: «Якщо ти даси королевичу,— коли захочеш, зможеш забрати од нього. А як даси Данилові,— вовіки не буде твоїм Галич». А тому, що галичани хотіли Данила, і звідти, [з Галича], послали [до Данила послів] для пере-
509 говорів,| [то] Мстислав дав Галич королевичу Андрієві, а сам узяв
Серед. 1227 Пониззя. Звідти пішов він до [города] Торчського.

1227

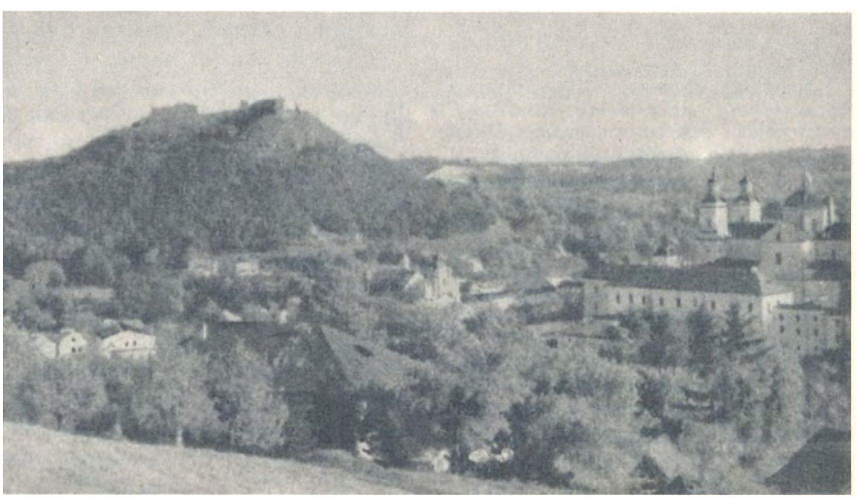
Мстислав же [Ярославич] Німий оддав отчину свою князю Данилові [9] і сина свого поручив [йому], Івана. Але Іван помер, і Луцьк узяв Ярослав [Інгваревич], а Чорторийськ — [князі]-піняни.

У рік 6735[1227]. Почнем же розповідати про незчисленні битви, і про страждання великі, і про часті війни, і про многі крамоли, і про часті заворушення, і про многі заколоти,— бо змалку не було їм обом, [Данилові й Васильку], спокою

Поч. грудня 1227

1227

Коли ж сидів Ярослав [Інгваревич] у Луцьку, поїхав Данило в Жидичин поклонитися і помолитися святому Миколі [1]. І звав його Ярослав до Луцька, і сказали йому бояри його: «Візьми Луцьк, схопи тут князя їх». Але він, [Данило], відповів: «Я приходив сюди молитву вчинити святому Миколі і не можу сього вдіяти». І пішов він у Володимир.

514. Крем'янець.
Вид на місце городища.

[7] В Іп. і Хл. «по Лохти ходить»; має бути або «полохъ ти ходить», або «полохатии ходить».

[8] В Іп. хибно «къ братоу», у Хл. «ко Богоу».

[9] Як видно, Мстислав Німий помер близько 1225 р., князюючи в Луцьку; жона його невідома.

[1] У Жидичинському монастирі (недалеко від Луцька) була церква Миколи Мирлікійського чудотворця, вельми поважаного на Русі святого. Природно, що на «зимового Миколу» (6 грудня) сюди приїхав на прощу Данило..

Кін. 1227

А звідти, зібравши рать, послали вони обоє, [Данило й Василько], на нього [двірського] Андрія, [боярина] Вячеслава [Товстого], [воєводу] Гаврила [Душиловича], [сідельничого] Івана [Михалковича]. І коли той, [Ярослав], виїхав [із Луцька], він був схоплений із жоною своєю. Схоплений же він був [боярином] Олексою Орішком: під ним бо був борзий кінь, [і], погнавшись за ним, [Ярославом], він узяв його поблизу города.

І заперлися лучани, але назавтра прийшов Данило й Василько, і здалися лучани. Брат тоді дав Василькові Луцьк і Пересопницю, а Берестій він йому раніше був дав.

Кін. 1227 — поч. 1228

515. Печать Мстислава-Федора Мстиславича Удатного.

[Тим часом] попустошили ятвяги довкола Берестія. І погналися удвох [Данило й Василько] за ними із Володимира, але на [їхнє] військо напало двоє [ятвягів], Мондушич Шутр і Стегут Зібрович. І вбитий був Данилом і Вячеславом [Товстим] Шутр, а Стегут убитий був [воєводою] Шелвом. А коли ятвяги втікали, догнав їх Данило [і князя (?) їх] Небра поранив чотирма ударами, але [вороже] древко вибило списа з рук його. А коли Василько погнався за ним, [Небром], був голосний крик: «Брат твій б'ється позаду»,— і він, лишивши [Небра], вернувся брату на поміч. А той од них утік, і інші [ятвяги] розбіглися. Та ми, це залишивши, до попереднього повернемось.

Поч. 1228

Данило тим часом послав [тисяцького] Дем'яна до тестя свого [Мстислава Мстиславича Удатного], кажучи йому: «Не подобає
510 пінянам держати Чорторийськ, бо не можу я їх терпіти». І коли Дем'ян вів із ним, [Мстиславом], мову, [Мстислав сказав Данилові]: «Сину! Завинив я, не давши тобі Галича, а давши іноплеміннику за радою Судислава обманника. Обманув бо він мене. Якщо бог захоче, ми підемо оба на них [2]. Я посаджу [на коней] половців, а ти [підеш] *зі* своїми. Коли бог дасть його [3] нам обом [побити],— ти візьми Галич, а я Понизззя. Хай бог тобі поможе! А про Чорторийськ ти прав єси».

[2] На угрів.

[3] Королевича Андрія, який сидів у Галичі.

Великдень 26.III 1228

І Дем'ян приїхав у велику суботу, а назавтра, на Великдень, приїхали Данило й Василько до Чорторийська. В ніч на понеділок облягали вони город,— тоді ж кінь Данилів застрілений був із городської стіни,— а на ранок оточили удвох город. [І воєвода] Мирослав та Дем'ян сказали: «Оддав бог ворогів наших у руки ваші». Данило тим часом повелів піти приступом до города, і взяли вони город їх, і князів їхніх [4] захопили.

[4] В Іп. «князя ихъ», у Хл. «князи ихъ».

Серед.(?) 1228

А потім Мстислав помер, великий удатний князь. Він жадав ото [перед смертю] побачити сина свого Данила, але Гліб Зеремійович, підбурений будучи завистю, не пустив його, хоча він, [Мстислав], хотів поручити статки свої і дітей у руки його, [Данила], бо мав до нього любов велику у серці своїм.

1228 (друга пол. ?)

А потім же [Данило й Василько] відпустили Ярослава [Інгваревича] і дали йому Перемиль, а згодом Межибоже.

Осінь(?) 1228

У рік 6736 [1228]. *У той же рік* Кирило, митрополит, преблаженний і святий, приїхав був уладнати мир, але не зміг [1].

Потім же Ростислав [Святополкович] пінський, не перестаючи, обмовляв [Данила],— бо діти його були забрані [в полон]. І Володимир [Рюрикович] київський зібрав [проти Данила] воїв, [і] Михайло [Всеволодович] чернігівський [теж]. [Володимир говорив]: «Отець же його постиг був отця мойого»,— бо була в нього боязнь велика в серці його [2].

Кін. 1228 — поч. 1229

Володимир, отож, посадив [хана] Котяня на коня і всіх половців, і прийшли вони до Каменця,— Володимир же з усіма князями, *і Михайло з усіма князями,* і куряни, і пініяни, і новгородці, і туровці,— *і* обложили Каменець.

Данило ж, обманюючи їх, удавав, що хоче мир із ними вчинити, і поїхав у Ляхи по підмогу, а Павла, [посла] свого, послав до Котяня, кажучи: «Отче! Одверни війну сю, помирись зо мною». І він, [Ко-
511 тянь], поїхавши, пограбував землю | Галицьку *і* пішов у землю Половецьку, а до них не вернувся.

У Галичі ж пробува́в королевич [Андрій] і [боярин] Судислав [Бернатович] із ним, і [Андрій] мав мир з Володимиром [Рюри-

1228

[1] Конфлікт Данила з Володимиром Рюриковичем і Михайлом Всеволодовичем виник, очевидно, з приводу Чорторийська, бо нижче говориться, що їхній родич Ростислав пінський (за дослідженнями — син Святополка Юрійовича від невідомої жони) підбив їх на війну проти Данила; жона Ростислава Святополковича теж невідома.

[2] Володимир Рюрикович згадує епізод, який переказано у прим. 1 до 1201 р. Київський князь,— а ним Володимир став десь на початку червня 1223 р., після того, як 31 травня на Калці загинув Мстислав Рома́нович,— побоювався, отже, Данила, на цей час уже могутнього володаря.

ковичем] і [з] Михайлом [Всеволодовичем]. Але ці, не досягнувши нічого, вернулися.

Данило ж і Василько, зібравши ляхів многих, пішли до Києва з Пакославом [Войцеховичем], воєводою [лядським], і Олександр [Всеволодович] з ними обома [пішов]. Але [їх] зустріли посли од Володимира й Михайла, [бояри] Воротислав Петрович *і* Юрій Толігнівич, пропонуючи мир. *І* вони замирилися, а ляхи вернулися назад.

23.XI 1227 У рік 6737[1229]. *У ті ж роки* Лестько убитий був, великий князь лядський, на сеймі був убитий Святополком [поморським] [1] *і* Одоничем [2] Володиславом за намовою бояр невірних.

По смерті брата свого [Лестька] Кондрат, [князь лядський], увійшов з Данилом і Васильком у велику приязнь і просив їх, щоб
Літо 1229 вони прийшли йому на підмогу. І вони пішли удвох йому в поміч
1229 на Володислава на Старого [3]. Самі ж вони пішли обидва на війну, а в Берестії зоставили Володимира [Ростиславича] пінського, і угровчан, і берестян — стерегти землі од ятвягів.

У той же час пустошила литва Ляхів. Вважаючи, що вони в мирі є [з Данилом і Васильком, литовці] прийшли до Берестія, але Володимир сказав: «Хоча ви й у мирі єсте, та зо мною ви єсте не в мирі». І вийшов він на них і берестяни всі, [і] побили вони їх усіх.

Данило ж і Василько прийшли до Кондрата. І, порадившись, рушили вони до [города] Каліша, і ввечері прийшли до [города] Варти [4]. А назавтра, коли світало, перейшли вони ріку Просну [5] і рушили до города, і тої ночі був великий дощ. Побачивши ж, що ніхто не чинить спротив, вони пустили [воїв] пустошити і грабувати. Руси тоді домчали [до города] Милича і Старгорода, і кілька сіл воротславських [6] зайняли, і взяли здобич велику, і вернулися. І прийшли вони в стани, гадаючи, як піти до города на бій, бо ляхи не хотіли битися [7].

Назавтра ж Данило й Василько, узявши воїв своїх, пішли до города. Кондрат теж, який любив руський бій, заставляв ляхів своїх [битися], але ті все одно не хотіли. Тим часом вони обидва, [Данило й Василько], пішли приступом до воріт калішських, а [воєводу]
512 Мирослава й інші полки послали в тил города. Город же обступила вода і сильні лози й верби, і вони самі не знали, де ото хто бився,— тому коли ці [руси] відступали од бою, то ті [руси] налягали на них, [городян], а коли ті [руси] одступали, то ці налягали на них. Через те, що вони не бачили [одні одних], не був узятий город у той день. Із забрал же йшло каміння, як дощ сильний, [і] вони стояли у воді, доки не стали на суші, на накиданім камінні, і [тоді] підпалили звідний міст і журавець [8]. Ляхи ж ледве погасили ворота городські.

Тим часом Данило й Василько ходили коло города, деякі стрільці стріляли на городські стіни, і було поранено мужів, що стояли на заборолах, сто і шістдесят. А коли настав вечір, вернулися вони у стани свої, і [боярин] Станіслав Микулич сказав: «Де ото ми стояли, там нема води, ні валу високого». Данило тоді, сівши на коня, поїхав сам оглянути город і побачив, що так воно і є. І приїхав Данило до Кондрата, і сказав йому: «Якби ми сперва знали місце се, то город був би взятий». І Кондрат просив їх обох, щоб назавтра вони знову пішли приступом до города.

Назавтра ж Данило й Василько послали людей своїх, і ті стояли і розчищали ліси довкола города, а городяни ні каменя не одважувалися вергнути на них. Вони просилися, щоби Кондрат прислав до них Пакослава [Войцеховича] і Мстиуя. Пакослав тоді сказав Данилові: «Перемінивши одіж свою, поїдь із нами». Оскільки ж Данило не хотів, сказав йому брат: «Іди та послухай віче їх»,— бо Кондрат не довіряв Мстиуєві.

Отож, Данило, узявши на себе шолом Пакославів, став за ними обома, [Пакославом і Мстиуєм]. А на заборолах стояли мужі, і вони говорили: «Так скажіте оба великому князю Кондрату: «Сей город хіба не твій є? А ми, мужі, що знемогли в городі сьому, хіба ми які приходні єсмо? Ми ж люди твої єсмо і ваше браття єсмо. Чому ж ви над нами не зжалитеся? Якщо нас руси захоплять, то яку славу

[1] За німецькими джерелами, першою, очевидно, жоною поморського князя Святополка І Великого була Саломея, дочка Романа Мстиславича від Передслави Рюриківни.

[2] В Іп. і Хл. хибно «Одовичемь», «Олговичем».

[3] Владислав Одонич, син Одона, онук Мешка III Старого, убивши Лешка Білого, захопив Краків. Конрад І мазовецький після смерті брата теж претендував на великопольський стіл і в боротьбі за Краків проти Владислава III Старого (Тонконогого, сина Мешка III Старого), котрий перед цим розбив свого синівця Владислава Одонича, запросив на підмогу Данила й Василька.

[4] В Іп. і Хл. хибно «Ветроу».

[5] В Іп. «Пресноу», у Хл. «Прѣсноу».

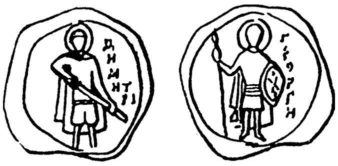
[6] Села поблизу города Воротславля.

[7] Ідеться про військо Конрада І мазовецького.

[8] Журавель, пристрій для піднімання моста.

513 Кондрат здобуде? Якщо руська хоругов стане на заборолах, то кому ти честь учиниш? Чи не обом Романовичам? А свою честь ти принизиш. Нині ми брату твоєму служим, а завтра твої будемо. Не дай слави русі, не погуби города сього!» І багато *інших* слів вони говорили.

Пакослав тоді сказав: «Кондрат би радо милість учинив вам, *та* Данило дуже лютий є. Він не хоче од нас одійти звідси, не взявши города». *І*, розсміявшись, він сказав: «А ось він стоїть сам, говоріте з ним». Князь же ткнув його древком і зняв із себе шолом, а вони закричали з городських стін: «Прийми нашу покору. Ми благаємо — вчини мир». І той, багато сміявшись і багато говоривши з ними, узяв од них двох мужів і приїхав до Кондрата.

516. Печать Всеволода-Дмитрія Юрійовича.

І вчинив Кондрат із ними мир, і взяв у них заложників. Руси ж узяли були в полон багато челяді і бояринь. І поклялися межи собою руси і ляхи: якщо після цього буде коли межи ними усобиця, [то] не брати ляхам руської челяді, ні русам — лядської.

Потім же вернулися вони обидва од Кондрата до себе додому з честю, тому що бог їм поміг. Учинили вони удвох йому, [Кондрату], поміч велику і ввійшли зі славою у землю свою. Ніякий же князь [руський] не входив був у землю Лядську так глибоко, окрім Володимира Великого, що охрестив землю [Руську].

14.IV 1230 [9]

Потім же, коли минув час, поїхав Василько *в* Суздаль, до великого князя Юрія [Всеволодовича], на весілля шурина свого [Всеволода Юрійовича], узявши [воєводу] Мирослава з собою та інших.

Коли ж Данило перебував у [городі] Угровську, прислали [до нього] галичани [послів], кажучи: «Судислав пішов у Пониззя, а королевич у Галичі зостався. Піди-но боржій!» І Данило спішно зібрав воїв, послав [тисяцького] Дем'яна на Судислава [Бернатовича], а сам рушив із невеликою дружиною до Галича з Угровська. У третій день на ніч він був коло Галича, а Судислав не встояв перед Дем'яном і побіг у Галич. Коли ж Данило приїхав до Галича, а Галич заперся був, то Данило узяв двір Судиславів,— а що там [було] вина,
514 і овочу, і харчу, і списів, і стріл — дивно дивитися. Потім же Данило, побачивши, що люди його понабирали повно [10] всього, не схотів стати коло города, а пішов на ту сторону Дністра.

Лютий — березень 1230

Тої ж ночі, коли Судислав вбіг у город, із війська його були схоплені люди, і вони сказали, що Судислав уже в Галичі. [А] Данило стояв [у городі] Угольниках на березі Дністра. Тим часом виїхали [з Галича] галичани й угри, і перестрілювалися вони на льоду. А коли настав вечір, то піднявся лід і ріка наводнилася, [і] беззаконний лихий [боярин] Семюнко [Чермний], подібний до лисиці рудизною, запалив моста на Дністрі. Але прийшов також Дем'ян зо всіма боярами галицькими — з Мирославом [11] і з Володиславом [Юрійовичем], і з багатьма боярами галицькими. І Данило цьому зрадів, а за мостом жалкував: «Як Дністер перейти?» Однак, помчавши до моста, Данило побачив, що кінець моста погас, і настала радість велика.

А назавтра прийшов Володимир Інгваревич, і перейшли [війська] міст, і стали на березі Дністра. Назавтра ж, уставши, об'їхав Данило город і, зібравши землю Галицьку, став, [розділившись] на чотири частини, довкруги нього,— а зібрав він [людей] од [ріки] Бобрки і аж до ріки Ушиці і Пруту. І обложив він *їх*, [угрів], силою великою, і вони, знемігшись, здали город.

Березень 1230

Данило ж, узявши город, спом'янув приязнь короля Андрія і пустив сина його [Андрія]. І провів він його до ріки Дністра, і вийшов із ним один Судислав [Бернатович], а на нього кидали каміння, кажучи: «Іди геть з города, баламуте землі!»

Коли ж Андрій прийшов до отця свого і брата [Бели], то Судислав говорив безперестану: «Виступіте на Галич і візьміте землю Руськую. Якщо ти не підеш, *то* вони укріпляться проти нас».

Літо 1230

Виступив тоді Бела-рикс [12], себто король угорський, з великою силою. Він сказав: «Не останеться города Галича. Нема того, хто із-

[9] Це дата, за Лавр., весілля Всеволода-Дмитрія Юрійовича; він одружився тоді, за Воскр., з Мариною, дочкою великого князя київського Володимира Рюриковича.

[10] В Іп., очевидно, хибно «испилися», у Хл. «исполнилися».

[11] В Іп. хибно «Милославомъ», у Хл. «Мирославомъ».

[12] *Рикс* — грецька вимова латинського слова rex — цар, король; Бела IV тоді був співправителем Андрія II, свого батька.

бавить його од рук моїх». Та коли увійшов він у гори Угорські, послав на нього бог архангела Михаїла одкрити потоки небесні,— так що коні [їх] потопали і самі вони вибігали на високі місця. Але він усе
515 одно подався узяти город [Галич] і [Галицьку] землю. А оскільки Данило молив бога, ізбавив його бог од руки сильних.

Отож обступив [Бела] город, і послав посла, і заволав посол голосом гучним, і сказав: «Слухайте словеса великого короля угорського! Хай не заспокоює вас Дем'ян, говорячи: «Із землі нашої викине [їх] бог!» І хай не уповає ваш Данило на господа, говорячи: «Не буде оддано город сесь королеві угорському». Я стільки ходив на інші землі,— то хто може вдержатися од рук моїх і перед силами полків моїх?» [13]

Дем'ян же все одно стояв кріпко, погрози його не убоявся,— бог пособником був йому. Данило тим часом привів до себе ляхів і половців Котяневих, а в короля були половці Бігбарсові [14].

[І] напустив бог на них, [угрів], кару фараонову [15],— город же стояв кріпко,— і [король] Бела знесилювався, і пішов од города. Покинув же він людей за собою, оружників многих і кінників, і напали на них городяни, [і] багато [їх] попадало в ріку [Дністер], а інші побиті були, інші були поранені, ще інші схоплені були. Як в іншому місці говориться: «Скирт-ріка злу гру зіграла городянам» [16],— отак і Дністер злу гру зіграв уграм.

Звідти ж пішов король до [города] Василева, і перейшов Дністер, і пішов до [ріки] Пруту, бо наслав був бог *на них* кару *і* ангел побивав їх. Вони так умирали: в одних одпадали підошви, як од черевиків, а інші, вилізши на коней, померли, ще інші вмирали, зійшовшись довкола вогню і м'ясо піднісши до рота. Від багатьох ото різних недуг вони помирали, а потоки небесні все одно топили їх.

Отак пішов він, [Бела], через невірність бояр галицьких, а Данило за божою волею вдержав город свій Галич.

[13] Ці слова посла, виголошені від імені Бели до оточених галичан, є біблійним текстом, пристосованим до даної ситуації. З подібними словами звертається гучним голосом глашатай (Рабсак) ассірійського царя Сінахеріба до оточеного в Єрусалимі іудейського царя Єзекії (Четверта кн. Царств XVIII, 28—30, 35 або Ісайя XXXVI, 13—15, 20).

[14] В Іп. і Хл. «Бѣговаръсови», «Бѣговарсови».

[15] Про фараонові кари див. прим. 21 до 986 р.; тут мається на увазі десята кара — мор (пошесть) серед людей.

525

[16] Фразеологізм із слов'янського перекладу «Хроніки» Іоанна Малали (кн. 17); під час повені ріки Скирту в *525* р. було затоплено місто Едессу, і згодом там знайшли камінь із наведеними словами, що стали прислів'ям.

Після цього розкажемо про многі заколоти, *і* великі обмани, *і* незчисленні битви

Кін. 1230 — перша пол. 1231

У рік 6738 [1230]. Тим часом була крамола серед безбожних бояр галицьких. Учинили вони змову з двоюрідним братом його, [Данила], Олександром [Всеволодовичем], щоб [Данила] вби-
516 ти | і передати [1] землю його [Олександрові]. Та коли вони сиділи на раді і збиралися вогнем підпалити [дім Данила разом із князем], милостивий бог вложив у серце Василькові [намір] вийти [звідти] і, граючи, видобути меча свого на слугу королевого [2], [а] той, граючи, схопив щита. Як побачили це невірні [бояри] Молибоговичі, був їм страх од бога, [і] вони сказали: «Замір наш провалився». І побігли вони, як той окаянний Святополк. Вони втікали, хоча [про змову] ще не довідався князь Данило й Василько.

1230

Отож Василько поїхав *до* [города] Володимира, а безбожний [боярин] Філіпп позвав князя Данила в [город] Вишню, *бо* вони вчинили другу змову з Олександром, братом його, щоб убити його. Та коли він, [Данило], в'їхав у [село] Браневичеву Ріль, то прибув *до* нього посол [Коснятин] од тисяцького його Дем'яна, [і] він сказав: «Пир тобі лихий є, бо враджено безбожним твоїм боярином Філіппом і братом твоїм Олександром, що бути тобі вбитому. І, се почувши, ти піди назад і держи стіл отця свойого».

Коли Коснятин розповів [це], то той вернувся на ріці Дністрі, а бояри безбожні перевезлися [через ріку] в іншому місці, не хотячи бачити лиця його. [Данило] ж, приїхавши в Галич, послав посла до брата свого, князя Василька: «Ти піди на Олександра».

Кін. 1230 — перша пол. 1231

Олександр тоді вибіг [із Белза] в Перемишль до спільників своїх, а Василько узяв Белз. Івана ж [Михалковича], сідельничого свого, [Данило] послав услід за невірними Молибоговичами і за [боярином] Волдрисом, і схоплено було їх двадцять і вісім Іваном Михалковичем. Однак ті смерті не прийняли, а милість дістали.

[1] В Іп. і Хл. хибно «преднее»; треба — «предание».

[2] На слугу Данилового; Данило тут уперше називається королем (хоч і не в прямій формі).

А якось, коли він на пиру веселився, один із тих безбожних бояр лице залив йому чашею,— і це він стерпів: «Колись же нехай бог їм одплатить».

У рік 6739 [1231]. Сам Данило тим часом скликав віче, зоставшися з вісімнадцятьма отроками вірними і з Дем'яном, тисяцьким своїм, і сказав їм, [галичанам]: «Чи ви будете вірними мені, щоб пішов я на ворогів моїх?» І вони вигукнули: «Вірні ми єсмо богу і тобі, господину нашому! Виступай з божою поміччю!» А соцький Микула сказав: «Господине! Не подушивши бджіл — меду не їсти».

8(?).IX 1231

517 Помолився він тоді *богу*, і святій пречистій богородиці, *і* Михаїлу, архангелу божому, [і] поспішив виступити [1] з невеликим числом ратників. І [воєвода] Мирослав прийшов до нього на поміч з невеликим числом отроків. Невірні теж усі на підмогу йому йшли, вдаючи, що вони вірні є, і з ними й [ті, що] змову вчинили, бо було горе їм.

1231

Коли Данило приїхав *до* Перемишля, Олександр, не видержавши, побіг, і в тій погоні [воєвода] Шелв поранений був,— а був він хоробрий,— і в великій честі помер. Невірний же [боярин] Володислав Юрійович, що з ними [2] змову вчинив, гнав його, [Олександра], аж до [города] Санока *і* [до] Воріт Угорських.

І спасся втечею Олександр, залишивши все майно своє, і, отож, прийшов в Угри. А прийшов він до Судислава [Бернатовича],— бо Судислав тоді перебував в Уграх,— і Судислав, узявшись [за діло], прийшов *до* короля Андрія і навів короля угорського Андрія [на Данила].

1232

І прийшов же король Андрій і з сином Белою, і з другим сином Андрієм до [города] Ярославля [3], але боярин Давид Вишатич і [воєвода] Василій Гаврилович, що [були] од князя Данила в Ярославлі, заперлися. І хоча угри билися, допоки й сонце зайшло, одбили вони їх од города.

Увечері [ярославці] вчинили раду, [і] Давид переполошився, бо теща його, [жона] кормильця Нездила,— він же матір'ю своєю називав її,— була вірна Судиславу [і] віщувала йому, [зятеві]: «Не зможеш ти вдержати город сей». Тим часом Василько [Гаврилович] говорив йому: «Не погубімо честі князя свойого, тому що рать ся не зможе город сей узяти». А був він мужем сильним і хоробрим, але Давид не слухав його, все одно хотів здати город, хоча [боярин] Чак приїхав з угорських полків [і] сказав йому: «Вони вже не зможуть вас узяти, бо вельми є побиті». Так що Василько кріпко боровся, щоб не здати города, але він, [Давид], страх маючи в серці, *усе одно здав город,* а сам вийшов цілим зо всіма воями.

І король, узявши Ярославль, рушив до Галича. При цім [боярин] Климята з [города] Голих Гір утік од князя Данила до короля, а за ним усі бояри галицькі передалися [4].

Звідти, [із Галича], король рушив до [города] Володимира.
518 І коли він прийшов до Володимира, він, здивувавшись, сказав: «Города такого не знаходив я навіть у німецьких землях»,— такий він був з оружниками, що стояли на нім [5]: блищали щити і оружники [в броні], подібно до сонця. [Воєвода] ж Мирослав був у городі; колись-таки він був хоробрим, а тоді, бог зна [чому], помутився він умом, учинив мир із королем без згоди князя Данила і брата його Василька, а за умовою оддав Белз і Червен Олександру [Всеволодовичу]. Король же за порадою невірних галичан посадив у Галичі сина свого Андрія.

А Мирослав запирався [потім перед Данилом і Васильком], мовляв: «Не здав я Червена за умовою»,— бо мав він велику нагану од обох братів: «Пощо ти мир учинив, коли був ти з великим військом?»

Оскільки король стояв коло Володимира, то князь Данило узяв велику здобич, спустошуючи довкола Белза [6]. Король тим часом вернувся в Угри.

Зима 1232/3

Володимир же [Рюрикович київський] послав [посла] до Данила, кажучи: «Іде на мене Михайло [7]. Поможи-но мені, брате!» І коли Данило прийшов учинити мир межи ними обома, то Данило з Ру-

[1] Поєднання молитов богородиці та Михаїлу-архангелу може свідчити, що Данило виступив 8 вересня 1231 р.; 6 вересня — день Михайлового чуда, 8 вересня — Друга пречиста, або Різдво богородиці.

[2] В Іп. хибно «с нимь», у Хл. «с ними».

[3] В Іп. і Хл. «Ярославоу».

[4] Як видно, Данила в цей час у Галичі не було.

[5] Тобто стояли на городських стінах.

[6] В Іп., мабуть, хибно «около Бозкоу», у Хл. «около Белза».

[7] Михайло Всеволодович чернігівський.

ської землі [8] взяв собі частину — Торчський — і тоді дав його дітям Мстиславовим [9], шурятам своїм, сказавши їм: «За доброчесність отця вашого візьміте і [10] держіте город Торчський».

Березень 1233

По тих же літах двинув рать Андрій-королевич на Данила і пішов до [города] Білобережжя. А [боярин] Володислав [Юрійович] їхав у сторожі од Данила з Києва. І стрів він рать у Білобережжі, і билися вони через ріку Случ, і гонили [угри] *їх* до ріки Деревної.

Із лісу Чортового прийшла вість *до* Києва Володимиру і Данилові од Володислава, і сказав Данило-князь Володимиру: «Брате! Знаючи про нас обох, вони йдуть *на* нас. Пусти мене, хай піду я їм у тил». Вони тоді, довідавшись [про це], вернулися до Галича.

Данило ж з'єднався із братом [Васильком] і догнав їх коло [города] Шумська, і перемовлялися вони обидва з ними через ріку Велю. А з королевичем [Андрієм] був Олександр [Всеволодович], і [воєвода] Гліб Зеремійович, *та* інші — князі болохівські [11], і угрів безліч. Коли ж побачився Данило через ріку Велю з королевичем, то сказав він одне слово похвальне, що його бог не любить [12].|
519 А назавтра перейшов він ріку Велю на Шумськ і, поклонившись богу і святому Симеону [13] [та] приготувавши до бою полки свої, рушив до [города] Торчева.

Довідавшися ж [про це і теж] приготувавши до бою полки свої, Андрій-королевич рушив супроти нього, сиріч на січу. Він ішов по рівнині, а Данилові й Василькові [треба] було з'їхати з високих гір. І деякі ж заперечували: «Хай би стали ми на горах»,— вони були проти того, щоб сходити. Данило тоді сказав, як ото писання говорить: «Той, хто зволікає на битву — боязливу душу має» [14],— [і] заставивши їх, він поспішив зійти на них.

Василько при цім ішов проти угрів [праворуч], а Дем'ян-тисяцький та інші війська многі йшли ліворуч, а Данило йшов своїм полком посередині. Полк же його був великий і виладнаний був із хоробрих людей із ясним оружжям, і вони, [угри], бачачи [їх], не хотіли зітнутися з ним, а повертали на Дем'яна та на інші полки.

Але приїхали соколи, стрільці [Данилові], і не видержали люди [Андрієві] — вони побили їх, і ті прийшли в замішання. Дем'ян тим часом зітнувся з Судиславом [Бернатовичем], а князь Данило заїхав у тил їм і [вої його] кололи їх. Дем'ян же подумав, що то все вороги є, і побігли [люди Дем'янові] перед ним, [Данилом]. А Данило ввігнав списа свого в противника, та спис зламався, і він видобув меча свого, і, поглянувши сюди й туди, побачив, що полк Васильків стоїть, добре борючись і угрів ганяючи. Видобувши меча свого, він рушив братові на підмогу і багатьох поранив, а інші ж од меча його умерли. З'єднавшись із [воєводою] Мирославом і побачивши, що угри збираються [докупи], вони поїхали на них удвох, і ті, не видержавши, побігли. Та приїхали другі [угри], і вони зітнулися [з ними], і ті не видержали. А вони обидва, ганяючись, розлучилися. Потім же [Данило] бачив, що брат його добре бореться — і сулиця його була кривава, і ратище посічене ударами мечів.

1232

У рік 6740 [1232][1] *А тоді знову* Гліб Зеремійович, зібравши
520 угрів, приїхав на полк Васильків. І Данило приїхав до них | і спонукував їх, та ні одного не бачив серед них войовника, лише отроків, що держали коней. Вони ж, [угри], впізнали його і хотіли мечами порубати коня його. Та милостивий бог без рани виніс його з-поміж ворогів,— тільки ото гострим кінцем меча було відтято шерсті на стегні коня його. І, приїхавши до них, [своїх полків], він спонукував воїв своїх їхати на них.

Васильків полк гнав угрів до [самих] станів, і стяг королевичів вони підрубали були, а інших багато угрів утікало, аж у Галичі вони стали.

А коли стояли ці на горі, а ті — на долині, і Данило й Василько заставляли удвох людей своїх з'їхати [вниз] до них, то бог так зволив за гріхи [наші]: повернула дружина Данилова навтікача. Але вони, [угри], не одважились гнатися, і не було шкоди у військах Данилових, окрім тих убитих п'яти.

[8] Із Київської землі.

[9] Синам Мстислава Мстиславича Удатного, брата Данилової жони (шуринам, шурякам Данила); скільки їх усіх тоді було — невідомо, але не менше трьох. За Новг. I, у нього був син Василій, який помер ще 1218 р., а за Лавр., на з'їзді князів у Києві 1231 р. брав участь Мстислав Мстиславич,— це, мабуть, другий син Мстислава Мстиславича Удатного.

[10] В Іп. і Хл. хибно «ни».

[11] Питання про цих болохівських князів, незважаючи на значну літературу, залишається проблематичним. Їх жодного разу не названо на ім'я, виступають вони завжди у збірній формі (див. ще прим. 7 до 1234 р.).

[12] Очевидно, вилаявся з нахвалянням.

[13] Ідеться про церкву святого Симеона (Стовпника?) в Шумську.

[14] Слова Александра Македонського з давньоруського перекладу «Александрії», грецької повісті II—III ст. н. е. про його життя і подвиги.

517. Воїн на башті. Віко кістяної скриньки. Пліснеськ. XII ст.

[1] Тут ця дата особливо недоречна: вона розриває розповідь про перебіг бою.

Коли ж назавтра Данило зібрався [своїм військом], він не знав про брата [Василька], з ким він де є. А королевич повернув у Галич, тому що були втрати великі у військах його. Інші ж угри втекли, аж у Галичі вони стали.

І була битва велика у день той, і тих угрів упало багато, а Данилових бояр — мало. Їх же імена оці були: Ратислав Юрійович, Мойсій, Степан, брат того, [і] Юрій Янович.

Субота 2.IV 1233

Потім же Данило, довідавшись, що брат його здоров, не переставав готувати на них, [угрів], рать. А був він у Торчеві [2] в суботу велику.

[2] В Іп. і Хл. хибно «Торцьвьскыи», «Торцескіи».

Потім прислав Олександр [Всеволодович послів] до брата Данила й Василька: «Не гоже мені бути без вас обох». І вони прийняли його з приязню.

Квітень 1233

А як з'явилась трава, то Данило пішов із братом і з Олександром [до города] Плісneська. І, прийшовши, він узяв його од [бояр] Ярбузовичів [3], велику здобич узяв, *і* вернувся у Володимир.

[3] В Іп. «Аръбоузовичи», у Хл. «Ярьбоузовичи».

Літо 1233

У рік 6741 [1233]. Тим часом королевич [Андрій] і Судислав [Бернатович] вивели [воєводу] Діаниша на Данила. Данило тоді поїхав *до* Києва і привів половців та Ізяслава [Мстиславича] проти них. Він з Ізяславом і з Володимиром [Рюриковичем] водили один одного в божницю [присягатися], [і] ті обидва прийшли супроти
521 Діаниша. Ізяслав, однак, учинив обман і звелів | [військам своїм] пустошити землю Данилову, і вони взяли Тихомль [1] і вернулися. Зостався Володимир із Данилом та [хан] Котянь один.

«Од облуди — лихо буде,— як ото пише Омир.— До *викриття — вона солодка є*, а викрита — гірка є. Хто в ній ходить — кінець лихий знаходить. О, лихіше лиха є се лихо!» [2]

1233

[1] Основне значення слова «взяти» у численних подібних ситуаціях — це пограбувати, а не взяти у володіння.

[2] Цих сентенцій нема ні в «Іліаді», ні в «Одіссеї»; мабуть, походять вони із джерела, де їх приписано Гомеру.

Серпень — вересень 1233

Звідти ж, [із Галича], Андрій-королевич, Діаниш і угри пішли до Перемиля. Билися вони через міст із Володимиром [Рюриковичем] і Данилом, але ті одбилися від них. Угри тоді вернулися до Галича і пороки [3] покидали, а Володимир і Данило пішли вслід за ними. Василько також прийшов до брата, і Олександр [Всеволодович], і зібралися вони коло [города] Бужська. Володимир же, і Котянь, *і* Ізяслав вернулися.

[3] *Пороки* — балісти, метавки, метальні пристрої.

У рік 6742 [1234]. *У той же час* одступив [воєвода] Гліб Зеремійович од королевича до Данила, бо Данило і Василько все одно йшли удвох до Галича.

Осінь 1233

Зустріла його, [Данила], більша половина Галича: Доброслав [Суддич], і Гліб [Зеремійович], *і* багато інших бояр. І, прийшовши, став [Данило] на березі Дністра, і взяв землю Галицьку, і роздав городи боярам і воєводам. І було в них харчу багато, а королевич [Андрій], і [воєвода] Діаниш, і [боярин] Судислав [Бернатович] знемагали в городі од голоду.

Поч. зими 1233/4

Стояли тоді [війська Данила] дев'ять неділь, воюючи [і] ждучи льоду, поки й перейшли на них.

Судислав тим часом облудно послав [посла] до Олександра [Всеволодовича], кажучи: «Я дам тобі Галич. Ти піди од брата». Він тоді пішов звідти, і галичани думали схопити [Олександра],— галичани й виїхали вслід за Данилом [доганяти його].

Кін. 1233

Коли ж минуло трохи часу, королевич [Андрій] помер, [і] послали галичани по Данила [боярина] Чермного Семюнка. А Судислав пішов в Угри.

Весна 1234

Коли ж настала весна, Олександр, убоявшись злого свого вчинку, пішов до тестя свого [1] [Володимира Рюриковича] *в* Київ. Але Данило, довідавшись [про це], вийшов на нього з Галича, догнав його в [городі] Полоному, і схопили його в лузі Хоморському. Данило не спав тоді три дні *і* три ночі, так само і вої його.

1234

[1] Отже, дочка Володимира Рюриковича від невідомої жони була жоною Олександра Всеволодовича; у Моск. літоп. зводі згадується ще син Володимира — Андрій.

Коли ж Володимир [Рюрикович] перебував у Києві [на княжінні], прислав він сина свого Ростислава в Галич, і [Данило] зав'язав із ним, [Володимиром], братство і приязнь велику.

Михайло ж [Всеволодович та] Ізяслав [Мстиславич] все одно не переставали ворогувати проти нього, [Володимира, хоча Данило] зоставив у нього [воєвод] Гліба Зеремійовича і Мирослава, *і* багато інших бояр. Послав тому Володимир [посла до Данила], кажучи:

Кін. 1234

«Поможи мені, брате!» І Данило, знаючи [2] їх обох, [Володимира і сина його], приязнь, скоро зібрав війська [і] пішов [на підмогу].
522 Михайло тоді, не видержавши, відійшов од Києва.

Данило, отож, пішов до Володимира [Рюриковича], і рушили вони обидва до Чернігова, і прийшов до них Мстислав Глібович. А звідти пішли вони, грабуючи землю [Чернігівську], *і* взяли багато городів по Десні. Тоді ж узяли вони і Хоробор, і Сосницю, і Сновськ, *і* багато інших городів, і прийшли ото знову *до* Чернігова.

І вчинили мир із Володимиром і Данилом Мстислав [Глібович] і чернігівці: лютий бо був бій коло Чернігова. Навіть і таран [3] проти нього поставили, і метали каменем [на] півтора перестріли [4]. А камінь [був такий], що його [ледве] могли чотири мужі сильні підняти. Звідти з миром прийшли вони *до* Києва.

Від 6.I до 17.V 1235

Ізяслав же [Мстиславич] все одно не переставав: він навів був половців на Київ. А Данило і вої його струдилися були, бо захопив він був усі Чернігівські землі, бо воював він був од Хрещення до Вознесіння, учинив мир [і] вернувся *до* Києва. Отож, коли половці прийшли *до* Києва і грабували землю Руську, то Данило хотів вийти [з Києва] додому лісовою стороною, бо Данило знесилився був [5]. Але Володимир просив, а [воєвода] Мирослав піддержував його: «Виступимо на поганих половців».

Устріли ж їх половці коло Звенигорода. І Володимир хотів вернутися, і Мирослав говорив про повернення, але Данило сказав: «[Так] не подобає! Воїну, який кинувся в бій, або побіду здобути, або впасти од ворогів. Я ж забороняв вам, а нині бачу, що боязливу душу ви маєте [6]. Чи я вам не сказав, що не годиться струдженим воям виступити проти свіжих? Так нині пощо ви тривожитесь? Виходьте супроти них!»

Кін. травня 1235

І встрілися вони із многим військом половецьким коло [города] Торчського, *і* була січа люта, і Данило гонився за половцями, допоки його кінь [не] був постріляний гнідий,— бо спершу деякі половці повернули навтікача. А коли Данило побачив, що кінь його біжить постріляний, він, повернувши [його], утікав. Володимир же був схоплений у Торчському, і Мирослав, за порадою безбожного [боярина] Григорія Васильовича і Молибоговичів, *і* багато інших бояр схоплено було.

Коли ж Данило прибіг до Галича, то Василько був у Галичі з військом, і зустрів він брата свого. Тоді Борис [Ярославич] межи-
523 бозький [7] за намовою [бояр] Доброслава | [Суддича] і Збислава [Станіславича] послав [посла] до Данила, кажучи: «Ізяслав і половці ідуть до Володимира». А се був обман, але Данило послав [посла] до брата свого: «Стережи Володимир!»

Бояри ж галицькі, побачивши, що Василько відійшов із військом [8], підняли крамолу. І [боярин] Судислав Ілліч сказав [Данилові]: «Княже! Облудну мову мають галичани. Не погуби себе. Піди звідси». [І] Данило, довідавшись про крамолу їх, пішов *в* Угри [9].

Осінь 1235

Кін. 1235

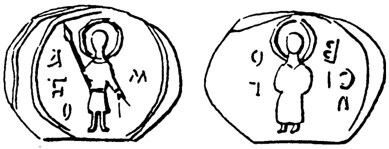
Коли ж приспіла зима, рушив Василько *до* Галича, узявши ляхів. Данило ж у той час прийшов до брата свого з Угрів, і пустошили вони [Галицьку землю, але], не дійшовши [до] Галича, вернулися обидва додому.

Травень 1236

У рік 6743 [1235]. *У той же час* прийшли галичани на Каменець і всі болохівські князі з ними. І спустошили вони по [ріку] Хомору, і пішли до Каменця. Взявши здобич велику, вони пішли [звідти]. У той же час послав був Володимир [Рюрикович] [1] Данилові підмогу — торків і [воєводу] Данила Нажировича. Тоді Данилові бояри, виїхавши з Каменця [і] з'єднавшися з торками [2], настигли їх. І переможені були невірні галичани, і всі князі болохівські схоплені були, і привели їх *у* Володимир до князя Данила.

Літо 1236

Коли ж прийшло літо, став посилати Михайло [Всеволодович] та Ізяслав [Мстиславич до Данила послів], грозячи: «Оддай наше браття, або ми прийдемо на тебе війною». А Данило молився богу *і*

518. Печать Володимира-Дмитрія Рюриковича.

[2] В Іп. сильно перекручене «вѣлъеюь», у Хл. «вѣдавь ею».

[3] Хоча тут ужито слова «таран», але цілком ясно, що це була катапульта, метавка, праща.

[4] *Перестріл* — віддаль польоту стріли з лука (70—90 *м*).

[5] З Іп. неясно, чому Данило знесилився,— похід його нібито був цілком успішним. Але Новг. І розповідає більше про кінець виправи на Чернігівщину. Михайло Всеволодович не витримав тоді облоги і вийшов із Чернігова. Чернігівці здалися, і Данило посадив тут Мстислава Глібовича, Михайлового двоюрідного брата. Але коли Данило і Володимир Рюрикович збиралися вертатись назад, на них несподівано напав Михайло і «побив галичан без числа». Сам Данило ледве врятувався і тому хотів іти додому безпечною «лісовою стороною», тобто Поліссям.

[6] Див. прим. 14 до 1231 р.

[7] Оскільки після 1228 р. Данило з Васильком дали Межибоже, город у Болохівській землі, Ярославу Інгваревичу, то можна твердити, що Борис межибозький був сином Ярослава; згадані на початку 1235 р. болохівські князі теж були синами (не менше трьох, разом із Борисом) Ярослава Інгваревича.

[8] В Іп. і Хл., очевидно, хибно «с полономъ»; треба, думається, «с полкомъ».

[9] Після цього, за Новг. І, галицькі бояри посадили в Галичі Михайла Всеволодовича. Данило взяв участь в інтронізації нового угорського короля Бели IV, бо батько його король Андрій (Ендре) II помер 21 вересня 1235 р.

1235

[1] Коли наприкінці травня 1235 р. половці схопили Володимира Рюриковича в городі Торчському, то в Києві, за Новг. І, сів Ізяслав Мстиславич. Навесні 1236 р., як це також видно з Новг. І, тут засів. Ярослав Всеволодович, але ненадовго. ⟨10 квітня⟩ 1236 р., за Татіщевим, сюди вдруге повернувся Ізяслав Мстиславич, але, як це свідчить текст, був у Києві десь із місяць, до травня 1236 р., коли київський стіл знову забрав Володимир Рюрикович і послав Данилові підмогу.

[2] В Іп. хибно «со отрокы», у Хл. «съ торкы».

9.V 1236 святому архієрею Миколі, котрий показав чудо своє [3],— навів бо був
Михайло й Ізяслав на Данила ляхів, і русів, і половців множество.
Кін. літа 1236 Тим часом Кондрат, [князь лядський], став [там], де нині город
Холм стоїть. Послав він [ляхів] пустошити до [города] Червена,
але васильковичі [4], стрінувши їх і бившися з ними, захопили лядських
боярів [і] привели їх перед Данила в Городок.

Михайло ж стояв на Підгір'ї. Він хотів з'єднатися з Кондратом і
дожидав половців з Ізяславом. І половці прийшли в землю Галицьку,
[але] не схотіли йти на Данила. Пограбувавши всю землю Галицьку,
вони вернулися.

Осінь 1236 Це почувши, Михайло вернувся в Галич. А Кондрат утік до Ляхів
уночі, і потопилося було із воїв його в [ріці] Вепрі множество.

Літо 1237 Коли ж настало літо, [Данило й Василько], зібравшись, пішли
на Галич, на Михайла і [сина його] Ростислава. Але ті удвох заперлись
були в городі; і угрів безліч було в нього, [Михайла]. Отож,
524 вернувшись, [Данило й Василько] пустошили удвох довкола Звенигорода.
І город вони хотіли [взяти], але не взяли, бо була свята
Богородиця в нім, чудотворна ікона [5].

Осінь 1237 Тої ж осені замирилися вони оба [з Михайлом].

Лютий — березень 1238 Коли ж настала весна, рушили вони удвох на Ятвягів. І прийшли
вони *до* Берестія, [але] ріки наводнилися, і не змогли вони йти на
Ятвягів. Данило сказав: «Не гоже є держати отчину нашу крижевникам-темпличам,
тобто соломоничам» [6]. І пішли вони на них із великою
Березень 1238 силою, узяли город [Дорогичин] місяця березня, і старійшину
їх Бруна схопили, і воїв [7] захопили, і вернулися обидва [8] у Володимир.

Літо — осінь 1237 Данило ж у тім самім році пішов на Михайла [Всеволодовича]
на Галич. І вони, [Михайло, син його Ростислав і угри], просили
миру [і] дали йому Перемишль [9].

Весна 1238 А по тім році Данило-таки навів на Кондрата литву — [князя]
Миндовга [та] Ізяслава [Микулича] новгород[ок]ського.

Поч. весни 1237 У той же час Данило пішов був із братом своїм в Угри до короля
[Бели], бо той кликав його на честь.

Кін. 1236 — поч. 1237 У той же час рушив був Фрідріх-цесар на герцога [Фрідріха]
війною, і мали намір Данило з братом Васильком піти герцогові на
підмогу, але король заборонив їм, [і] вони вернулися в землю
свою [10].

Січень(?) 1238 А потім прийшов Ярослав [Всеволодович] суздальський і забрав
Бл. 10.III 1238 Київ од Володимира [Рюриковича]. Не можучи його держати,
він пішов назад *до* Суздаля [11]. І взяв [Київ] од нього Михайло, а
Ростислава, сина свого, він зоставив у Галичі. І відняли вони од
Данила Перемишль.

Був тоді межи ними іноді мир, іноді війна. І коли Ростислав
пішов у [Рожнє?] поле, то за божою поміччю прийшла вість Данилові,
який перебував у Холмі, що Ростислав виступив на Литву зо

---

[3] Ідеться про Миколу Мирлікійського (див. також прим. 1 до 1227 р.). На Русі популярними були місцеві «чуда» Миколи як помічника в боротьбі проти половців. Отже, й Данило молився, щоб Микола йому допоміг. Свято «весняного Миколи» припадає на 9 травня.

[4] Воїни Василька.

[5] У Звенигороді в урочищі П'ятницьке розкопано рештки, очевидно, дерев'яної П'ятницької церкви, яку спалили татаро-монголи у 1241 р.; в ній і могла бути ця ікона.

[6] Ідеться про орден тевтонів-хрестоносців, або крижевників (криж — хрест; вони носили білий плащ з чорним хрестом); виник в Єрусалимі наприкінці XII ст. Організаційним центром його, як і інших орденів, був єрусалимський храм (латинське — templum, звідси — темпличі, тамплієри), побудований на місці Соломонового храму Святая святих. У 1237 р. цей орден злився з орденом мечоносців, і тоді ж (3 березня 1237 р.) Конрад І мазовецький віддав їм Дорогичин — давньоруський город, який раніше, до Берестія, був удільним центром.

[7] В Іп. хибно «во», у Хл. «вои».

[8] В Іп. «возъвратися», у Хл. «възвратися», хоча, мабуть, замість однини повинна б бути двоїна «возъвратистася».

[9] Тут повторено і доповнено попередню розповідь про похід Романовичів на Галич, який спричинився до примирення восени 1237 р.

[10] Фрідріх II Штауфен (Гогенштауфен), король (цесар) німецький та імператор Священної Римської імперії, виступив проти австрійського герцога Фрідріха II Войовничого з роду Бабенбергів, ворога Бели IV, і Данило та Василько пішли на підмогу герцогові, тому що Бела підтримував тоді ворогів Данилових — Михайла Всеволодовича та його сина Ростислава, котрі сиділи в Галичі. Але Бела, запросивши Данила й Василька «на честь», зумів не допустити їх союзу з герцогом.

[11] Ярослав пішов до Суздаля, дізнавшись про смерть брата Юрія Всеволодовича, який загинув 4 березня 1238 р. у боротьбі з татаро-монголами. Зважаючи на терміновість справи і враховуючи відстані, які потрібно було подолати гінцям з вістями, можна твердити, що Ярослав залишив Київ близько 10 березня. Довідавшись про це в Галичі, Михайло, отже, не барився і прибув до Києва у середині цього ж місяця.

Кін. 1238 або поч. 1239

519. Кінний монгол. Мал. XVII ст.

всіма боярами і кінниками. І коли се прилучилося, вийшов Данило з воями із Холма, і був він на третій день у Галичі, і радо його прийняли городяни.

Коли ото він під'їхав під город і сказав їм: «О мужі-городяни! Допоки ви будете терпіти іноплемінних князів владу?»,— то вони, вигукнувши, сказали: «Се єсть державець наш, богом даний!» І пустилися вони [до нього], яко діти до отця, як ті бджоли до матки, як [олені], спраглі води, до джерела.

Єпископ же Артемій і двірський Григорій [Васильович] [12] не давали йому [увійти до Галича]. Але, побачивши, що не можуть
525 удвох удержати город, вони [удали], малодушні, | ніби й вони готові передати город. Вийшли вони обидва зі сльозами на очах і з усміхненими лицями [13],— бо не мали влади княжіння свого,— і, облизуючи уста свої, сказали тоді удвох поневолі: «Прийди, княже Данило! Візьми город!»

І Данило увійшов у город свій, і прийшов до [церкви] пречистої святої Богородиці, і взяв стіл отця свойого, і на знак побіди поставив на Німецьких воротах хоругов свою.

А назавтра прийшла до нього вість, що Ростислав рушив був до Галича, але, почувши про взяття города, утік в Угри по путі, котрою йдуть на Борсуків діл. І прийшов він до Бані [14], що зветься Родна, і звідти пішов в Угри.

Бояри ж, прийшовши, упавши до ніг його, [Данила, і] просячи милості, [говорили]: «Завинили ми перед тобою, іншого князя держали». А він, одповівши, сказав їм: «Милість ви дістали, та знову сього не вчиніть. Щоб не попали ви в гірше».

Данило тим часом, довідавшись про вступ їх, [військ Ростислава, в землю Галицьку], послав на них воїв своїх, і вони гнали вслід за ними до Гори [15], і вернулися.

[12] Це був двірський (найвища світська адміністративна особа при князеві, його заступник) Ростислава Михайловича, якого залишили під час походу князя оберігати Галич.

[13] В Іп. «ослабленомь лицемь», у Хл. «ослабленным лицемь»; приєднуємось до думки, що тут має бути «осклабленомь лицемь».

[14] Очевидно, селище, де добували сіль.

[15] Карпати.

Побоїще Батиєве [16]

21.XII 1237

[16] У Хл. «Побоище Батыєво» — відсутнє. Замість цього заголовка на берегах рукопису приписано: «Батыева рат[ь] начася в Руси в лѣт[о] 6745»; року 6744 (1236) в літопису нема.

У рік 6745 [1237]. *У ті ж часи* прийшли безбожні ізмаїльтяни, які раніш билися з князями руськими на Калках [1]. Перше нашестя їх було на землю Рязанську, і взяли вони город Рязань списом. Вививши хитрістю князя Юрія [Інгваревича], вони повели *його* до [города] Пронська [2],— бо княгиня його в той час була *в* Пронську [2],— вивели княгиню його хитрістю *і* вбили Юрія-князя і княгиню його. І весь народ перебили, і не пощадили [навіть] дітей — до немовлят.

Кир Михайлович же утік із людьми своїми [із Пронська] до Суздаля і розповів великому князю Юрієві [Всеволодовичу] про навалу-нашестя безбожних агарян. Це почувши, великий князь Юрій послав [проти них] сина свого Всеволода з усіма людьми, і з ним [пішов] кир Михайлович.

⟨1.І 1238⟩

Батий же ринувся на землю Суздальську. І стрів його Всеволод біля [города] Коломни [3], і билися вони, і багато упало із них з обох [сторін]. [І] переможений був Всеволод, *і прибіг Всеволод у Володимир з невеликою дружиною* [4], [і] розповів отцю про битву, що була з [ворогами], які ринулися на землю і городи його.

526 І Юрій-князь, зоставивши сина | свого у Володимирі і княгиню [Огафію], вийшов із города. І збирав він навколо себе воїв, але, не маючи сторожів, застигнутий був зненацька беззаконним Бурондаєм,— весь город [Суздаль] він спустошив, а [згодом] самого князя Юрія вони вбили.

4.III 1238

2 — 6.II 1238

Коли ж Батий стояв коло города [Володимира], борючись кріпко за город, вони, [татари], облудно говорили городянам: «Де є князі рязанські, *і* ваш город [5], і князь ваш великий Юрій? Чи не наша рука, схопивши, його смерті оддала?»

І, почувши про се, преподобний Митрофан, єпископ, став говорити зі сльозами до всіх: «Чада! Не убоїмось облуди нечестивих і не візьмемо собі в ум тлінне се і скороминуще життя, а про інше,

1237

[1] Множину тут ужито, очевидно, тому, що йдеться про всі річки й річечки коло ріки Калки, повноводої весною.

[2] В Іп. «Прыньскоу», «Прыньскы», у Хл. «къ Прынскоу», «в Прынскоу».

[3] В Іп. і Хл. «на Колоднѣ»; у Лавр. «у Коломны»; тоді тут убитий був коломенський князь Роман-Гліб (?) Інгваревич.

[4] Додано з Лавр.

[5] Татаро-монголи мають на увазі захоплений ними 4—5 лютого 1238 р. Суздаль. Але, кажучи далі про смерть Юрія Всеволодовича, вони обманювали оточених володимирців, бо тоді їхній князь був іще живий; його вбито, за Лавр., 4 березня 1238 р.

не скороминуще життя подбаємо, про життя, яке з ангелами. Якщо навіть город наш вони, захопивши, списом візьмуть і смерті нас оддадуть, я про те, чада, поручником є, що вінці нетлінні ви од Христа бога дістанете». І згідно з цим словом, почувши [його] всі, стали вони кріпко боротися.

А татари пороками городські стіни били, стрілами без числа стріляли. Побачивши це, що все сильніше в битві *вороги* налягають, князь Всеволод убоявся,— бо ж сам він був молодий,— сам із города вийшов з невеликою дружиною, несучи з собою дари многії: він бо надіявся од нього, [Батия], життя дістати.

Але він, як той розлючений звір, не пощадив юності його, велів
7.II 1238 перед собою зарізати і город увесь вибив. А коли єпископ преподобний вбіг у церкву з княгинею і з дітьми, то повелів нечестивий вогнем [храм] запалити. І так душі свої оддали вони в руки богові [6].

Коли він вибив город Володимир *і* пограбував [інші] городи суз-
Весна 1238 дальські, то прийшов до города Козельська. [А] був у ньому князь молодий, на ім'я Василій. І довідався нечестивий, що помисел сильних духом мають люди в городі,— словами облудними город не можна було взяти. Козляни бо вчинили раду — не здатися Батию, сказавши: «Хоча князь наш молодий є, та положимо життя своє за нього. І тут ми славу сього світу здобудемо, і там небесні вінці од Христа бога дістанемо».

527 Татари, отож, билися за | город, маючи намір узяти город. Розбивши городську стіну, татари зійшли на вал, і козляни ножами різалися з ними. А тоді вчинили вони раду — вийти на полки татарські. І, вийшовши з города, посікли вони пращі їх, [а], напавши на війська їх, убили із татар чотири тисячі, і самі теж побиті були.

Батий же взяв город, вибив усіх, і не пощадив [навіть] од дітей до немовлят. Про князя Василія [нічого] невідомо, але деякі говорили, що він у крові утонув,— і він же молодий був [7].

Тому-то в татар не сміють його, [цей] город, називати Козельськ, а [називають] «лихий город», бо вони билися за нього *сім* неділь, бо з-поміж татар [козляни] вбили трьох синів темничих [8], і татари, шукавши їх, не змогли їх знайти мертвих серед множества трупів.

1238—39 Батий же, взявши Козельськ, пішов у землю Половецьку, а
3.III 1239 звідти став посилати [війська] на городи руські. І взяв він город Переяславль списом, вибив *його* увесь, і церкву архангела Михаїла сокрушив, і начиння церковне незчисленне *срібне й* золоте, і дороге каміння узяв. І єпископа, преподобного Симеона, вони убили.

У той же час послав він [війська] на Чернігів. Обступили вони город великою силою, і Мстислав Глібович, почувши про напад на город іноплемінних, прийшов на них зо всіма воями. Билися вони, переможений був Мстислав [9], і безліч із воїв його побито було, і
18.X 1239 взяли вони город, і запалили вогнем. Єпископа [Порфирія] вони зоставили живим і одвели його в Глухів.

Осінь 1239 Менгухан тим часом прийшов розвідати город Київ, і став він на тій стороні Дніпра коло Городка Пісочного. Побачивши город, він здивувався красі його і величі його. Він прислав послів своїх до Михайла [Всеволодовича] і до городян, хотячи їх обманути, та вони не послухали його.

---

[6] За Лавр., тоді ж, 7 лютого 1238 р., татаро-монголи вбили Мстислава Юрійовича, меншого брата Всеволодового, а перед цим,— між 3 і 6 лютого,— іншого брата, Володимира Юрійовича. У церкві, крім Огафії (чернече ім'я), дочки Всеволода Святославича Чермного, другої, за Татіщевим, жони Юрія Всеволодовича (перша, невідома на ім'я, померла 1211 р.), напасники спалили її десятилітню дочку Федору і трьох невісток: Марину Володимирівну, жону Всеволода Юрійовича, дочку Володимира Рюриковича; Христину, жону Володимира Юрійовича, і Марію, жону Мстислава Юрійовича (імена цих двох жінок — із «Временника»); спалили також невідому на ім'я жону вже померлого Володимира Всеволодовича, дочку Гліба Святославича; спалено було княжих дітей, силу-силенну бояр і простого люду.

[7] З Іп. відомо, що Козельськ держав Мстислав Святославич, який загинув у битві на річці Калці 31 травня 1223 р. За Любецьким синодиком та дослідженнями, у Мстислава був син ⟨Василько⟩-Дмитрій, який загинув тоді ж (див. прим. 10 до 1224 р.), та ще нібито три сини — Андрій, Іван та Гаврило. Василько козельський, за цими ж матеріалами та дослідженнями, був сином Івана від невідомої жони; приймаємо це гіпотетично.

[8] *Темник* — воєначальник тьми, тобто десяти тисяч.

[9] Мстислав сам тоді ледве утік. За свідченнями Плано Карпіні, у Мстислава від невідомої жони був жонатий син Андрій (дружина його — невідома), убитий татаро-монголами у 1245 р., та інший син, тоді ще підліток.

Осінь 1239

У рік 6746 [1238]. *Потім же* Михайло побіг услід за сином своїм [Ростиславом] перед татарами *в* Угри, а Ростислав [1] Мстиславич, [онук Романа Ростиславича] смоленського, сів *у* Києві.

1238 *Зима(?) 1239/40*

Данило тим часом поїхав на нього, [Ростислава Мстиславича], і схопив його, і зоставив у нім, [Києві, тисяцького] Дмитра. І оддав
528 він Київ у руки Дмитрові, [щоб] удержати [город] проти іно|племінних народів, безбожних татар.

Коли Михайло втік із Києва в Угри, [Ярослав Інгваревич], поїхавши, узяв княгиню його [Олену] [2], і бояр його схопив, і город Каменець узяв. Почувши ж се, Данило послав [до нього] послів, кажучи: «Пусти сестру до мене, тому що Михайло обом нам зло замишляє». І Ярослав послухався слів Данила, і так воно сталося — прийшла до них сестра [Олена], до Данила й Василька, і держали вони її у великій честі.

Зима 1239/40 (Весна 1240?)

Король же [угорський Бела] не оддав дівки своєї [Анни] Ростиславу [Михайловичу], а погнав його від себе. Пішли [тоді] Михайло й Ростислав у Ляхи до вуя свого, до Кондрата, [князя лядського], і прислав Михайло послів до Данила й Василька, кажучи: «Многократ провинилися ми оба перед вами, і многократ я шкоду робив тобі. Що тобі я обіцяв,— то того не сповнив. Якщо коли хотів я приязнь мати з тобою,— невірні галичани не давали мені. Нині ж клятвою клянусь я тобі, що ніколи ото ворожнечі з тобою не буду мати».

І Данило, й Василько не спом'янули зла, оддали йому сестру і привели його з Ляхів. Данило також раду вчинив із братом своїм [і] пообіцяв Київ йому, Михайлові, а синові його Ростиславу дав Луцьк. Але Михайло через страх перед татарами не одважився йти до Києва, тому Данило й Василько дозволили йому перебувати в землі своїй, і дали йому пшениці багато, і меду, і худоби, і овець доволі.

Весна — літо 1240

Михайло тим часом, довідавшись про взяття Києва, утік із сином своїм у Ляхи *до* Кондрата. А коли татари приблизились, то він не видержав тута, пішов у землю Воротславську і прибув до

Серед. грудня 1240

міста німецького, що зветься Середа. Німці ж, побачивши, що в нього добра багато є, побили йому людей, і добра багато одібрали, і онуку [3] його вбили. І Михайло не дійшов [туди, куди рушив]. І зібрався він, і був у печалі великій,— бо татари вже прийшли були на бій до

9.IV 1241

Індриховича [4],— і вернувся Михайло назад знову до Кондрата [5]. Та ми до попереднього повернемось.

У рік 6747 [1239].

Кін. осені 1240

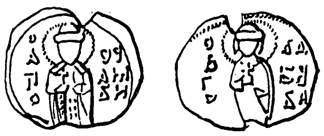
У рік 6748 [1240]. *У той же рік* прийшов Батий *до* Києва з вели-
529 кою силою | многим-множеством сили своєї, і окружив город. І обступила [1] [Київ] сила татарська, і був город в облозі великій. І пробува́в Батий коло города, а вої [2] його облягали город. І не було чути [нічого] од звуків скрипіння теліг його, ревіння безлічі верблюдів його, і од звуків іржання стад коней його, і сповнена була земля Руська ворогами.

1240

[Кияни] тим часом захопили в них татарина, на ім'я Товрула, і той розповів їм про всю силу їх. Се́ бу́ли брати його, [Батия], сильні воєводи: Урдюй, Байдар, Бирюй, Кайдан, Бечак, і Менгу, і Куюк,— який [потім] вернувся, довідавшись про смерть ханову, і став ханом [3],— але він [був] не із його, [Батия], роду. А першим його воєводою був Себідяй-богатир [4], і Бурондай-богатир, що взяв

---

[1] За актовими печатями, хрестильне ім'я Ростислава — Борис.

520. Печать Ростислава-Бориса Мстиславича.

[2] Ім'я — з Любецького синодика.

[3] Як вважають, дочку Романа Михайловича.

[4] Завоювавши в 1237—1240 рр. Русь, татаро-монголи рушили на Польщу й Угорщину. 9 квітня 1241 р. коло города Легниці велике польське військо, очолене князем Генріком II Побожним (у літопису — Індриховичем), сином Генріка I Бородатого і батьком Генріка III Білого, зазнало в бою з нападниками нищівної поразки. За переказами, татаро-монголи відіслали назад у свої становища цілі вози, навантажені правими вухами забитих поляків.

[5] Конрад I мазовецький тоді перебував у своїй Мазовії, куди вороги не добралися.

[1] В Іп. хибно «остолпи», у Хл. «оступи».

[2] В Іп. і Хл. «отроци».

[3] 11 грудня 1241 р. помер великий монгольський хан Угедей, третій син Чінгісхана. Навесні 1242 р. ослаблені в боях татаро-монголи на чолі з Батием (Бату, Сеїнхан; він був другим сином Джучі, першого сина Чінгісхана) пішли з Угорщини до себе обирати нового великого хана. Ним у серпні 1246 р. став Куюк (Гуюк), перший син Угедея. За даними Рашідаддіна та іншими документами, генеалогічні стосунки згаданих у літопису нащадків Чінгісхана такі: рідним братом Батия, першим сином Джучі, був Урдюй (Орду-Ічен, Орда); двоюрідними братами — Куюк (Гуюк) і Кайдан (Кадан, Хадан), перший і шостий сини Угедея; Менгу (Менгухан, Мунке) і Бечак (Бучек, Буджак), перший і сьомий сини Тулуя, четвертого сина Чінгісхана; Байдар, шостий син Чагатая (Джагатая), другого сина Чінгісхана; двоюрідним племінником Батия був Бирюй (Бурі), другий син Мутугена (Мотукана), першого сина Чагатая.

Під час виборів великого хана у 1246 р. рід Батия залишився осторонь династичної вершини, і тому Батий не визнавав обрання Куюка. Отаборившись своїми ордами на пониззі Волги, Батий у 1242 р. заснував державу Золоту Орду зі столицею Сараєм-Бату і встановив півторавікове татаро-монгольське іго над підкореними народами.

[4] Слово «богатир» тут виступає у своєму первісному значенні — воєвода, начальник.

521. Піший монгол. Мал. XVII ст.

522. Руїни Десятинної церкви. Поч. XIX ст.

Болгарську землю і Суздальську. *І* інших [було] без числа воєвод, що їх ми не списали тут.

День 4. XII 1240
Ніч на 5.XII 1240

І поставив Батий пороки *під* город коло воріт Лядських,— бо тут підступили були дебрі,— і пороки безперестану били день і ніч. Вибили вони стіни, і вийшли городяни на розбиті стіни, і було тут видіти, як ламалися списи і розколювалися щити, [а] стріли затьмарили світ переможеним, і Дмитро поранений був. Вийшли татари на стіни і сиділи [там] того дня й ночі, а городяни зробили ще друге укріплення навколо [церкви] святої Богородиці [Десятинної].

День 5.XII 1240
Ніч на 6.XII 1240

523. Десятинна церква. Частково відновлена в 1630—1640 рр.

524. Братська могила киян біля Десятинної церкви, що загинули в битві з татаро-монголами в грудні 1240 р.

Ранок 6.XII 1240

А назавтра прийшли [татари] на них, і була битва межи ними велика. Люди тим часом вибігли і на церкву, і на склепіння церковне з пожитками своїми, [і] од тягаря повалилися з ними стіни церковні,

6.XII 1240

і так укріплення було взяте [татарськими] воями. Дмитра ж вивели [до Батия], пораненого, але вони не вбили його через мужність його.

Осінь 1240

У той же час поїхав був Данило в Угри *до* короля [Бели] [5], бо він іще не чув був про прихід поганих татар на Київ. А коли Батий узяв город Київ і почув він про Данила, що той в Уграх є, *то* рушив сам *до* [города] Володимира.

[5] Данило мав намір одружити свого сина Льва з дочкою Бели IV Констанцією (про що сказано ще раз нижче).

525. Скелети киян, що загинули в битві з татаро-монголами в грудні 1240 р.

526. Бойова бронзова булава-рогатиця. Колодяжин. XIII ст.

І прийшов він до города Колодяжна, і поставив дванадцять пороків. Та не міг він розбити стіни і став перемовляти людей. Вони тоді, послухавши злої ради його, здалися і самі перебиті були. І прийшов він *до* Каменця [та] Ізяславля [і] взяв їх. А коли

527. Зрубні житла. Колодяжин.

побачив, що Крем'янець і город Данилів неможливо взяти йому, то
530 відійшов | од них. І прийшов він до Володимира, і взяв його списом, і вибив його без пощади, так само і город Галич, *і* інших городів багато, що їм нема числа.

Тим часом Дмитро, київський тисяцький Данила, сказав Батиєві: «*Не* барися у землі сій довго. Настала тобі пора на Угрів уже йти. Якщо ж ти забаришся,— то земля [та] єсть сильна. Зберуться вони на тебе і не пустять тебе в землю свою». А сказав він йому [так] через те, що бачив, як гине земля Руська од нечестивого.

Ранок 11.IV 1241

Отож Батий послухав ради Дмитрової, пішов *в* Угри, а король Бела і [брат його] Коломан стріли їх на ріці Солоній. Билися їхні війська, [і] побігли угри, і гнали їх татари до ріки Дунаю. Стояли вони після побіди три роки [6].

Осінь 1240

Перед цим поїхав був Данило-князь до короля в Угри, маючи намір заприязнитися з ним; посвататись. Та не було приязні межи ними обома, і вернувся він од короля, і приїхав у Синеводсько [7] в монастир святої Богородиці.

Кін. 1240 — поч. 1241

Але назавтра, вставши, побачив він безліч утікачів од безбожних татар і вернувся назад в Угри,— не міг бо він пройти Руської землі [до Холма], тому що мало було з ним дружини. І, зоставивши сина свого [Льва] в512Уграх,— бо [не] оддав він його в руки галичанам, знаючи невірність їх: тому не взяв його з собою,— він пішов

Поч. 1241

із Угрів у Ляхи, на [город] Бардуїв, і прибув у [город] Судомир. [Тут] почув він про брата свого, і про дітей *своїх*, і про княгиню свою [Анну], що вони вийшли з Руської землі в Ляхи перед безбожними татарами, і постарався одшукати їх. І знайшов він їх на ріці, що зветься Полиця [8], і зраділи вони, що зібралися всі разом, і жалкували, що побідили [вороги] землю Руську і що взято городів іноплемінниками множество.

Данило тоді сказав: «Недобре нам зоставатися тут, близ іноплемінників, що воюють нас». [І] пішов він у землю Мазовецьку до Болеслава *до* Кондратового сина. І дав йому князь Болеслав город Вишгород, і пробував він тут, допоки вість [не] дістав, що вийшли вже із землі Руської безбожні, і вернувся він у землю свою.

Кін. березня — поч. квітня 1241

І прибув він до города Дорогичина, і захотів увійти в город, та було сповіщено йому: «Ти не ввійдеш у город». [І] він сказав: «Сей город був наш і отців наших, а ви не дозволили увійти в нього». І ві-
531 дійшов він, думаючи собі, що бог колись же вчи|нить одплату державцеві города того. І оддав його, [город, бог] у руки Данилу, і він, обновивши його, спорудив [тут] церкву прекрасну *на честь* святої Богородиці, і сказав: «Се город мій, бо я раніш здобув його списом».

Данило тим часом прибув із братом до Берестія, і не змогли вони вийти на поле [бою] через сморід од безлічі вбитих. А в [городі] Володимирі не зосталося [жодного] живого. Церква святої Богородиці наповнена *була* трупами, інші церкви [теж] були наповнені трупами і тілами мертвих.

Кін. березня — поч. квітня 1241

А потім Михайло [Всеволодович] пішов *із* сином своїм [Ростиславом] од вуя свого [Кондрата] на Володимир і звідти рушив до Пінська. Ростислав же Володимирович прийшов до Данила в Холм,— бо зберіг був [сей город] бог од безбожних татар,— і Ростислав доказав правоту свою, що він не є у змові з Михайлом. Михайло натомість не додержав присяги, [даної] і Данилу й Васильку за [їх] добродіяння, а пройшов землю його, [Данила], і, пославши посла, прибув у Київ, і жив під Києвом на острові. А син його Ростислав пішов у Чернігів.

Квітень 1241

Лев же, [син Данила], вийшов із Угрів з боярами галицькими і приїхав у [город] Во[ло]даву до отця свого, і рад був йому отець.

Бояри ж галицькі Данила князем собі називали, а самі всю землю держали. Доброслав же Суддич, попів онук, укняжився був і грабував усю землю, а ввійшовши в [город] Бакоту, все Пониззя забрав без княжого повеління. Григорій же Васильович замишляв підгірську землю Перемишльську собі захопити. І була смута велика в землі [Галицькій] і грабіж од них.

[6] Ідеться про кінець 1240 березневого року, 1241 рік і початок 1242 березневого року; тобто загалом трохи більше року.

[7] В Іп. хибно «Синеволодьско», у Хл. «Синеводско».

[8] В Іп. і Хл. «на рѣцѣ рекомѣи Полцѣ»; треба б «Полицѣ».

Літо — осінь 1241

[9] *Стольник* — княжий урядовець, що виконував різні обов'язки, від слугування за столом починаючи і посольськими та воєводськими справами кінчаючи.

[10] Номінально визнаючи Данила князем, бояри робили своє. Данило особливо нарікає на Доброслава, який по суті захопив княжі прерогативи: він приймав на службу втікачів — чернігівських бояр, серед яких могли бути прихильники ворога Данилового Михайла Всеволодовича, роздавав їм землі. Князь вимагає, щоб коломийську сіль, яка була одним із основних джерел княжих прибутків і якою платили війську, залишили йому.

Отож, коли Данило довідався [про це], він послав Якова [Марковича], стольника [9] свого, з великою жáлобою до Доброслава, кажучи до них, [бояр]: «Князь ваш я́ єсть, [а] ви повеління мойого не сповняєте *і* землю грабуєте. Чернігівських бояр я не велів тобі, Доброславе, приймати, а дати волості галицьким. А коломийську сіль залишіть для мене» [10]. І він, [Доброслав], сказав: «Нехай буде так».

У той же час, коли Яків сидів у нього, [Доброслава], прийшли Лазар Домажирець та Івор Молибожич, два беззаконники, із роду смердів, і поклонилися йому до землі. Яків тоді здивувався і запитував про причину, чому вони поклонилися. І Доброслав сказав:
532 «Я дав їм обом Коломию». Яків тоді сказав йому: | «Як ти можеш без княжого повеління оддати її сим обом, коли великі князі держать сю Коломию, щоб роздавати [сіль] оружникам? Сі ж обидва не достойні навіть Вотнин держати». І він, усміхнувшись, сказав: «То що ж я можу говорити?»

Яків же, приїхавши, усе це розповів князю Данилові. І Данило уболівав і молився богові *за* отчину свою, що нечестивим сим [вдається] держати її і володіти нею.

Коли ж минуло трохи часу, прислав Доброслав [до Данила посла з доносом] на Григорія [Васильовича], кажучи: «Він тобі невірний є»,— бо [Доброслав] виступав проти нього і сам хотів усю землю [Галицьку] захопити. [А потім], пересварившись самі, вони приїхали [до Данила] з великою гординею. Доброслав їхав у одній сорочці, гордовито, навіть на землю не дивлячись, а галичани бігли коло стремена його. І Данило та Василько, бачачи погорду його, сповнились до нього ще більшою ворожнечею. А коли Доброслав і Григорій стали один одного обмовляти, то Данило, вислухавши речі їх, [побачив], що вони повні є облуди і не хотять під його волею ходити, а волость його [ладні] іншому передати. Тому, порадившись із братом, він ото мимоволі, бачачи беззаконня їх, повелів їх схопити.

Осінь (поч. зими?) 1241

1241

[1] *Печатник* — охоронець княжої печаті, начальник княжої канцелярії, канцлер.

У рік 6749[1241]. *Потім же* Ростислав [Михайлович] зібрав князів болохівських і останок галичан [і] прийшов до [города] Бакоти. Але Курило-печатник [1] був тоді в Бакоті, посланий Данилом-князем і Васильком списати грабунки нечестивих бояр, [і] він утишив народ.

Бо коли вони, [війська Ростислава], билися коло воріт [Бакоти, Ростислав], одступивши, хотів перемовити його, [Курила], багатьма словами. Але Курило відповів йому: «Осе так ти оддячуєш вуям своїм за добродіяння? А чи не пам'ятаєш ти, як король угорський вигнав тебе був з отцем твоїм із землі [своєї], як тебе прийняли обидва володарі мої, вуї твої? Отця твойого вони у великій честі держали, і Київ пообіцяли, *і* тобі Луцьк дали, і матір твою, а сестру свою з Ярославових рук одібрали і отцю твоєму оддали». *І* іншими словами мудрими говорив він [2] йому багато. Але, побачивши, що той не послухав його, він вийшов на нього з пішими воями. Він тоді, побачивши це, пішов звідти. Так що він, [Курило], мудрістю і силою вдержав Бакоту, а Ростислав пішов за Дніпро.

[2] В Іп. і Хл. хибно «глаголаста» — форма двоїни, яку, мабуть, помилково вжито під впливом попередніх числених форм двоїни.

533 Данило ж, почувши [про] при|хід Ростислава з князями болохівськими [3] на Бакоту, відразу кинувся на них: городи їх вогневі оддав і вали їх розкопав. А Василько-князь зостався стерегти землі [своєї] од литви, [бо] воїв своїх він послав був із братом. Данило тим часом, узявши здобич велику, вернувся, а взяв він [такі] городи їх: Деревич, Губин і Кобуд, Кудин, Городець, Божський, Дядьків. Прийшов також Курило, печатник князя Данила, з трьома тисячами піших воїв і трьома стами кінників, і дав їм [Данило] узяти город Дядьків [4]. Звідти ж він, [Данило, пішов назад], пограбувавши землю Болохівську і попаливши,— бо зоставили їх, [болохівських князів], татари, щоб вони їм орали [та сіяли] пшеницю і просá. Данило ж на них тим більшу ворожнечу *держав*, що вони од татар велике сподівання мали.

[3] Про цих болохівських князів див. прим. 11 до 1231 р. та прим. 7 до 1234 р.

[4] Тобто Данило дозволив розграбувати цей город.

Осінь(?) 1236

Адже він князів їхніх вибавив із рук Болеслава, князя мазовецького, коли Болеслав сказав: «Чого вони увійшли в землю мою,

якщо я не дав їм [її]?» Кажучи [Данилові]: «Вони не є вої твої, а є особні князі»,— він хотів розграбувати їх. Вони тоді обіцялися покоритись [Данилові], вони тоді благали, і Данило й Василько за них збиралися з ним [5], [Болеславом], битву вчинити. Але Василько, поїхавши, переконав його, тобто ублагав його, і дав йому дари многі за визволення їх. Та вони все одно не пам'ятали добродіяння.

Бог воздав їм одплату [за це], бо не зосталося нічого в городах [6] їхніх, що не було б пограбоване. А він, [Данило], прийшов до брата свого, за милістю божою знаменуючи побіду.

Поч. 1242

Ростислав же все одно не переставав у злобі своїй, а, зібравши воїв і [боярина] Володислава [Юрійовича] невірного [взявши], рушив на Галич. І, прийшовши до [города] Печери Домажирової [7], обманув їх, [городян], Володислав, і здалися вони Ростиславу. А звідти, узявши [город], пішов [Володислав] до Галича, кажучи [Ростиславу]: «Твій є Галич». А сам він дістав тисячу [8] од нього.

Весна 1242

Почувши ж [це і] зібравши воїв *своїх*, Данило й Василько скоро пішли на них. І він, [Ростислав], не видержав, вибіг із Галича до [города] Щекотова, а з ним утік Артемій, єпископ галицький, та інші галичани.

Та коли Данило й Василько гналися вслід за ним, вість прийшла йому, що татари вийшли вже із землі Угорської, ідуть у землю Галицьку, і тою вістю [Ростислав] спасся, а декількох із бояр його схоплено було.

Весна 1242

534 Данило тим часом, | прагнучи встановити порядок у [Галицькій] землі, поїхав до [городів] Бакоти і Каліуса, а Василько поїхав у Володимир. Данило також двірського [Андрія] вирядив на Перемишль, на Костянтина [Володимировича] рязанського, посланого [туди] Ростиславом, і [проти] владики перемишльського, який із ним, [Ростиславом], чинив коромолу. Та коли Костянтин почув, що Андрій іде на нього, він утік уночі. Отож Андрій не застав його, але застав владику, і слуг його розграбував гордих, і сагайдаки їх боброві роздер, і прилбиці [9] їх вовчі й борсукові розідрані були. Славетного співака Митусу [10], який колись із гордості не схотів [11] служити князю Данилові, розшарпаного, яко в'язня [12], привели. Сиріч, як ото сказав творець притч [Соломон]: «Гордість дому твойого сокрушиться» [13], бобра, і вовка, і борсука обдеруть [14]. Се так рече́нням сказано було.

Кін. весни 1242

1244

У рік 6750 [1242]. Не було нічого [1].

Кін. весни 1242

У рік 6751 [1243]. *У той же час* розігнали татари [військо] Ростислава в борку [1]. І втік він *в* Угри, і оддав усе-таки за нього король угорський [Бела] дочку свою [Анну] [2].

А коли Данило перебував у Холмі, прибіг до нього половчин його, на ім'я Актай, кажучи: «Батий уже вернувся з Угрів і одрядив на тебе двох богатирів, Манмана і Балая, щоб знайти тебе». Данило тоді, заперши Холм, поїхав [у Володимир] до брата свого Василька *і* взяв із собою Курила-митрополита [3]. А татари пустошили до [города] Володави і по озерах [4], *і вернулися*, багато лиха натворивши.

1244

У рік 6752 [1244]. Не було нічого [1].

* У рік 6753 [1245]. Михайло ж [Всеволодович], почувши, що король [Бела] оддав дочку за сина його, утік *в* Угри. Але король

---

[5] В Іп. хибно «с ними», у Хл. «съ ным».

[6] В Іп. «градѣ», у Хл. «градех».

[7] В Іп. «ко Печерѣ Домамири», у Хл. «к Печери Домамири».

[8] Тобто став тисяцьким, одержав округ тисяцького.

[9] *Прилбиця* — шолом зі шкіряною заслоною обличчя, шиї та плечей.

[10] З тексту виходить, що Митуса був півчим при єпископському дворі, очевидно, з феноменальним голосом.

[11] В Іп. хибно «не восхотѣста», у Хл. «не восхотѣвшу».

[12] В Іп. і Хл. хибно «икы связаного», «аки связаннаго».

[13] Притчі Соломона XV, 25.

[14] В Іп. «снѣдяться» — буквально, яких з'їдять, знищать.

1242

[1] Цього тексту (як і дати) у Хл. нема.

1243

[1] Тут, очевидно, сосновий лісок (біля однойменного города?).

[2] З угорських, чеських і польських джерел відомо, що в Ростислава й Анни потім було два сини і чотири дочки: перший — Михайло, бан Мачви (Мачо) та Боснії; другий — Бела, бан Мачви; невідома на ім'я дочка, що була за царями Болгарії — Михайлом І Асенем, потім (?) нібито за Костянтином Асенем (Тихом); друга дочка — Кунегунда,— спершу друга жона чеського короля Пржемисла II Оттокара, потім — чеського магната Завіші з города Рожмберка; третя — Грифіна, жона князя краківського Лестька (Лешка) Чорного; четверта — Маргарита, черниця-абатиса. Для генеалогічної послідовності відзначимо, що Пржемисл II Оттокар був сином Вацлава І, онуком Пржемисла І Оттокара і правнуком Владислава (Володислава) II.

[3] Свого печатника Курила Данило настановив митрополитом київським пізніше, десь восени чи уже взимку 1246/7 р.

[4] Нині — озера Світязьке, Пулемецьке, Луки; на схід від города Володави.

1244

[1] Цього тексту (як і дати) у Хл. нема.

1245

* До цього знаку в Іп. унизу сторінки є така виноска-заголовок: «Оубьение бл(а)говѣрнаго великаг(о) кн(я)зя Михаила Черниговьскаг(о) и Федора боярина ег(о) от Батыя ц(а)ря безбожнаго»; у Хл. цього заголовка нема.

угорський і син його Ростислав честі йому оба не вчинили, і він, розгнівавшись на сина, вернувся *до* Чернігова.

Серпень 1246

Звідти поїхав він [до] Батия, просячи волості своєї у нього [1]. Батий же сказав: «Поклонися отців наших закону». Але Михайло відповів: «Коли бог передав нас і землю нашу за гріхи наші в руки ваші, ми тобі кланяємося і честь складаємо тобі. А закону отців твоїх і твоєму богонечестивому повелінню — не кланяємося». Батий тоді, як той розлючений звір, роз'ярився, повелів заколоти

20.IX 1246

князя Михайла, і заколений був він беззаконним Доманом, пу-
535 тивльцем нечестивим, і з ним | заколений був боярин його Федір. Так мученицьки постраждали вони і дістали обидва вінець од Христа бога [2].

Зима(?) 1243/4

Данило тим часом із братом Васильком розпочали війну з Болеславом [Стидливим], князем лядським, [і] ввійшли в землю Лядську чотирма дорогами. Сам Данило пустошив довкола [города] Любліна, а Василько — по [ріках] Ізволі і по Ладі, довкола [города] Білої, двірський же *княжий* Андрій — по [ріці] Сяну, а [воєвода] Вишата пустошив Підгір'я. Узявши здобич, вони вернулися [3].

Весна 1244

І знову виступили вони обидва і спустошили землю Люблінську аж до ріки Вісли і Сяну. Але коли приїхали вони під [город] Завихвост, [то лише] стрілив Василько-князь через ріку Віслу, бо переїхати через сю ріку вони не могли, тому що вона наводнилася була. І вернулися вони обидва, взявши здобичі багато.

Коли ж минуло трохи часу, то ляхи, приїхавши, пустошили довкола [города] Андрієва. І, почувши [це], Данило-князь із братом Васильком зібрали силу свою і повеліли підготувати праці та інші знадоби для взяття города, і прийшли на город Люблін. За один день були вони удвох під городом [Любліном], [вирушивши] із Холма зо всіма воями і пращами.

І пращі метали, і стріли, як дощ, ішли на город їх, і ляхи, побачивши, що все сильніше в битві налягають русичі, стали просити, [щоби] милість дістати. Данило ж і Василько дали наказ, зобов'язавши їх [і] кажучи: «Не помагайте князю своєму». І вони пообіцялися се вчинити, і Данило з братом вернулися, пустошивши землю ту.

Поч. 1244

Ростислав [Михайлович] тим часом, виблагавши в тестя, [короля Бели], багато угрів, просився, щоб виступити на Перемишль. Коли він увійшов {у Перемишльську землю, то] зібрав багато смердів, піших, і згуртував їх [іти] в Перемишль. Данило ж і Василько, почувши [це], послали [на Ростислава] Льва, який був [ще] молодим. А оскільки йому [не можна] було піти в бій, молодим будучи, [Данило] послав синівця свого Всеволода [Олександровича] [4], [двірського] Андрія, і [стольника] Якова [Марковича], і інших бояр.

Билися вони на ріці Січниці, [й] одолів Ростислав, бо він мав багато піших воїв. Але Андрій і Яків билися [і] рубалися люто,—
536 [тільки] Всеволод не поміг | їм, а повернув коня свого навтікача,— і хоча билися вони багато, та од'їхали цілі. Данилові тим часом була вість [про все], і він пішов, зібравши воїв многих і піших [людей], і прогнав [Ростислава] із землі [Перемишльської]. І пішов той в Угри.

Кін. 1243 — поч. 1244

У рік 6754 [1246]. *У той же рік* прийшла литва, [князь] Айшевно Рушкович, і пустошили вони довкола [города] Пересопниці. Данило ж і Василько поїхали в Пінськ і впередили його, допоки *стався* прихід його. І коли вони, [литва], йшли по полю пінському, вийшли на них обидва [князі] з города. Та погані все одно мали гординю у серці своїм. [Війська Данила й Василька] погнали їх, і вони, не видержавши, побігли, і, втікаючи, падали з коней, і Василько привів першу здобич до брата свого. Всі ж вої його, [Рушковича], побиті були, а сам Рушкович з невеликою дружиною втік. І була радість велика в городі Пінську від побіди Данила й Василька: усю бо здобич [литви] вони одібрали, тому що бог помагав їм.

1245(?) або пізніше

У рік 6755 [1247]. *Потім же, коли минули роки,* пустошила литва, [князь] Ленгевін [1], довкола [города] Мельниці, і велику здобич

[1] Неясно, що просив Михайло в Батия — Чернігівську волость (це ймовірніше) чи Київ, де, як видно з Лавр., із весни 1243 р. княжу владу од Батия мав Ярослав Всеволодович, надіславши сюди свого посадника, боярина Дмитра Єйковича.

[2] Гробниця з останками Михайла Всеволодовича нині стоїть в Архангельському соборі в Москві. У Михайла, крім відомих з Іп. Ростислава та Романа (Старого, за Любецьким синодиком; за цим же синодиком, його жоною була Анна, названа також Анастасією), були, за даними «Бархатної книги», сини Мстислав, Симеон (Семен) та Юрій (Георгій), жона якого невідома. У Лавр. виступає Михайлова дочка Марія, жона Василька Костянтиновича, який мав від неї двох синів — Бориса та Гліба. Існує «Житіє Феодулії» (в черницях — Єфросинії), дочки Михайла Всеволодовича, яка була нареченою княжича Федора Ярославича.

[3] Похід цей був викликаний тим, що Данило й Василько допомагали своєму союзникові Конраду I мазовецькому, який вступив у боротьбу за Краків зі своїм синівцем, сином Лестька (Лешка) Білого, Болеславом Стидливим.

[4] Всеволод Олександрович був, власне, сином не рідного, а двоюрідного Данилового брата, Олександра Всеволодовича.

1247

[1] В Іп. «Лековнии»; за дослідженнями, він був, очевидно, чоловіком сестри великого князя литовського Миндовга.

вони взяли. Данило, отож, і Василько гналися вслід за ними до Пінська. А в Пінську [був князь] Михайло [2] [Ростиславич]. Він дав був їм вість, [що мають прийти Данило й Василько], і вони стали, поробивши засіки, в лісі; дав їм вість Михайло, перебуваючи в Пінську. Однак Данило й Василько помчали на них, і двірський Яків [3] [Маркович повів] воїв своїх. Литва ж, не пойнявши віри Михайлові, вийшла зі станів своїх. [І] за милістю божою побігла литва, і побиті вони були, і здобич усю [в них] одібрали, а сам Ленгевін, поранений, утік. *І* прийшла [про це] вість Данилові й Васильку, і була радість велика в Пінську-городі.

А ще перед чернігівською війною Данила [4], коли він сидів у Галичі, а Василько у Володимирі [5],

У рік 6756 [1248]. пустошили ятвяги довкола [городів] Охожі та Бусовна і всю землю ту розграбували,— бо іще ж Холм не був поставлений Данилом. Гнав тоді вслід за ними Василько з Володимира, *і* догнав їх, і був він на третій день із Володимира в Дорогичині. Коли ж ті, [ятвяги], билися біля воріт дорогичинських, то прийшов
537 на них Василько. І ті виїхали супроти | них, [воїв Василька], і не видержали перед Васильком. Оскільки бог [йому] поміг, побігли лихі поганії. І була січа люта з ними, і гнали їх за багато поприщ, і вбито було сорок князів, *і* інших багато було побито, і не встояли вони. *І* послав він, [Василько, посла] у Галич до брата свого, і була радість велика в городі тому Галичі в день той.

Василько ж був на зріст середній, розумом великий і одвагою, який то [сам] багато разів перемагав поганих, а то багато разів вони удвох [із Данилом] посилали [воїв] на поганих, [на таких], як Скомонд і Борут, лютих воєвод, що були вбиті посланими [воями]. Скомонд же був волхв і чаклун знаменитий, а бистрий був, як той звір,— пішо бо ходячи, спустошив він землю Пінську *й* інші краї,— та вбитий був нечестивий, і голова його наткнута була на кіл. І в інші часи, за божою милістю, побиті були поганії, що про них ми не схотіли писати через безліч [їх] [1].

У рік 6757 [1249]. *Потім же* Ростислав [Михайлович] благав тестя свого, короля [Белу], щоб той послав йому воїв на Данила. Узявши воїв, він пішов у Лядську землю, і благав [удову] Лестькову [Гремиславу], і умовив її, щоб вона послала з ним ляхів. І вона послала з ним воїв. Визначні *ж* бояри й інші ляхи втекли були із землі [її], маючи намір іти до Данила. Але, довідавшись про виступ [у похід] Ростислава, захотіли вони дістати милість у Лестьковича [Болеслава] і в матері його [Гремислави]. Пішли вони йому, [Ростиславу], на підмогу, а через деякий час старший їх Творіян [Войтихович] схоплений був Данилом [1].

Отож Ростислав, кинувшись, прийшов на город Ярославль. Але в городі були Данилові й Василькові люди, і бояр багато. [І] він, побачивши, що город укріплений, пішов до Перемишля. І, зібравши багато тамтешніх жителів, знадобів ратних, і для взяття города, і пороків, він, спорядивши воїв своїх, знову пішов до Ярославля, а за собою зоставив город Перемишль. Він думав: «Якщо сього я не візьму, то сей удержу».

Але коли стояв він біля города і ладнав пороки, щоб ними взяти город, то великий був бій перед городом. І він звелів своїм прикритися, щоб вої його не були поранені городянами, допоки він не наладнає знаряддя-пороки. І нахвалявся він перед воями своїми,
538 і казав: «Якби я | навідав де Данила й Василька — поїхав би на них. Навіть би з десятком воїв я поїхав би на них».

І вигорджувався він, і затіяв гру перед городом, і зітнувся він з [рицарем] Воршем. І впав під ним кінь, і вивихнув він плече, і не на добро прилучилось йому [це] знамення.

Данило ж і Василько, почувши, що він прийшов раттю, помолилися богу [і] стали збирати воїв. І послали вони [послів] до Кондрата, кажучи: «Із-за тебе виступили на нас обох ляхи, бо ми тобі помічники єсмо». І послав він [їм] підмогу. А тим часом Данило й Василько послали [послів] у Литву, помочі прохаючи. І послана

[2] З літопису неясно, чиїм сином був Михайло; судячи з усього,— це син Ростислава Святополковича пінського, один із тих, кого 17—18 років тому Данило захопив у полон (див. текст під 1228 р.); ворожі дії його проти Данила тому цілком зрозумілі.

[3] В Іп. хибно «яко и во», у Хл. «Яковъ».

[4] Ідеться про похід Данила (разом з Володимиром Рюриковичем) на Чернігів проти Михайла Всеволодовича наприкінці 1234 — у травні 1235 р.

[5] Продовження цього речення відокремлене в Іп. хронологічною вставкою.

Осінь(?) 1234

1248

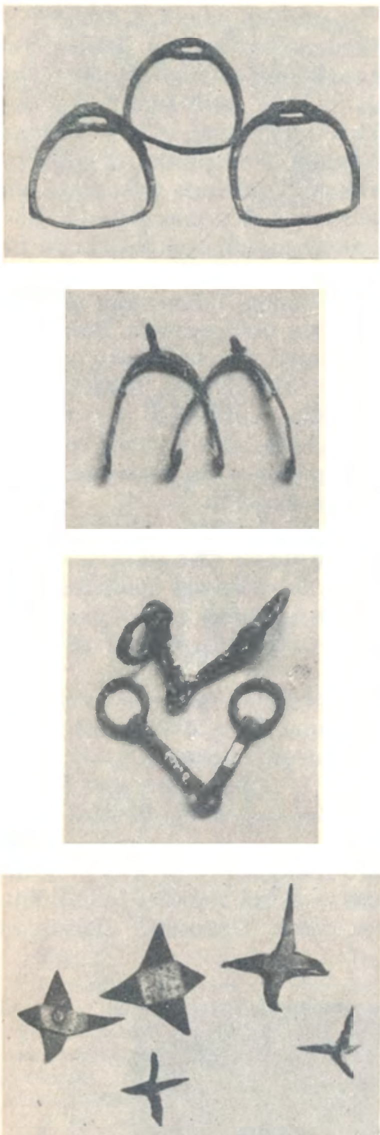
[1] Відомості про ятвязького князя Скомонда, який здійснював також функції жерця, внесено в літопис після 1285 р., бо в цей час, як свідчать документи, він іще жив.

Після 1285

Літо (липень?) 1245

1249

[1] Оскільки Данило підтримував Конрада І мазовецького в його боротьбі з Болеславом Стидливим, «Лестьковичем», сином Лестька (Лешка) Білого (див. прим. 3 до 1245 р.), то Ростислав знайшов собі спільників проти Данила в особі матері Болеслава, удови Лестька Гремислави (дочки Інгваря Ярославича) і самого Болеслава, який був йому ще й родичем: одна дочка Бели IV, Анна, була за Ростиславом, а друга, Кунігунда (Кінга, Кінька),— за Болеславом Стидливим. Частина бояр на чолі з сандомирським воєводою Флоріаном (Творіяном) Войцеховичем Авданцем спочатку виступила проти політики Гремислави і Ростислава, але згодом підтримала її, і Флоріан навіть потрапив до полону, пішовши на Данила.

528. Стремена, шпори, вудила, якірці.

була од Миндовга, [князя литовського], поміч. Та не встигли вони обидва [зі своєю поміччю], а бог явив їм поміч свою, тому що не од підмоги людської [буває] побіда, а від бога. Скоро зібравши воїв, вони рушили, а [двірського] Андрія послали удвох, щоб він розвідав їх, [противників], і піддержав город [Ярославль], тому що вже близько є спасіння їх.

І коли вої [ще] не дійшли до ріки Сяну і зсіли в полі [з коней], щоб оружитися, то сталося таке знамення над військом: стільки налетіло орлів і багато воронів, як хмара велика. І птахи вигравали, а орли клекотали, і ширяли крильми своїми, і шугали в повітрі так, як ото іншим разом і навіть ніколи не було. І се знамення не на добро було [2].

Данило тим часом, оружившись [і] взявши воїв своїх, пішов *по* ріці Сяну. Але брід був глибокий, і вперед [ріку] переїхали [3] половці, і, переїхавши [3], побачили вони стада їх, [противників]. І хоча не було сторожів їхніх коло ріки, та половці не посміли розграбувати їх, [ці стада], без повеління княжого. А вони, [противники], побачивши [половців], утекли зі стадами своїми у стани свої.

Данило й Василько також не забарилися, а скоро перейшли ріку і, приготувавши до бою кінників з пішими воями, спокійно пішли на битву, бо серця їх обох завзяті були до бою і рвались до бою. Лев же був [іще] дитиною, [і Данило] поручив його Василькові [Гавриловичу], хороброму і сильному бояринові, щоб він оберігав його в бою.

Коли ж побачив Ростислав прихід противників, він теж, приготувавши до бою воїв своїх,— русь, і угрів, і ляхів,— підійшов до них насупроти, а піших воїв зоставив навпроти воріт города: стерегти
539 ворота, щоб не вийшли [ярославці] на підмогу Данилові і не порубали пороків.

Ростислав, отож, виладнавшись до бою, перейшов глибокий яр,— він бо йшов супроти Данилового полку,— але Андрій-двірський постарався, щоб він не зітнувся з Даниловим полком. Прискоривши [хід, Андрій] зітнувся з військом Ростиславовим кріпко: списи так ламалися [об броню], наче це були удари грому, і з обох же [сторін] многі, упавши з коней, померли, *а* інші поранені були сильними ударами списів.

Данило тоді послав на поміч йому, [Андрієві], двадцять вибраних мужів. [І] хоча [боярин] Василій Глібович і[князі] Всеволод Олександрович [4] [та] Мстислав [Глібович], не маючи змоги [помогти] Андрієві, побігли обидва назад до Сяну, але Андрій, що зостався з невеликою дружиною, в'їжджаючи, кріпко боровся з ними.

І коли побачив Данило, що ляхи кріпко ідуть на Василька, «кєрліш» [5] співаючи, [і] сильним голосом ревли у війську їх, коли ж побачив Данило зблизька битву Ростиславову і Філю, [воєводу угорського], що стояв у задньому полку із хоругвою [і] казав: «Руси скорі є на битву, але вистіймо перед натиском їх, бо вони не видержують довгий час у січі»,— бог, однак, не послухав нахваляння його,— [то] рушив на нього Данило зі [стольником] Яковом Марковичем і з [боярином] Шелвом [6]. Шелв тоді був збитий [списом], а Данила [Філя] схопив. Він вирвався з рук його і виїхав із битви, але, побачивши угрина, що йшов на поміч Філі, списом збив його, і [спис], загнаний в нього, зламався, [а] він упав [з коня] і спустив дух. А об того гордого Філю Лев, ся дитина, зламав списа свого. І знову Данило скоро прийшов на нього, [Філю], і розтрощив військо його, і хоругов його роздер навпіл. Побачивши ж це, Ростислав побіг, і повернули угри навтікача.

Василько тим часом зітнувся з ляхами, які повернули [на нього]. І дивилися обидва [війська] одні на одних, а ляхи лаялися, казали: «Поженемо на великі бороди!» Василько тоді сказав: «Брехня є слово ваше. Бог єсть наш помічник». І вдарив він коня свого, і двинув [на них], і ляхи, не видержавши, побігли од нього.

Данило ж гнав через яр глибокий на угрів і русь, бив їх [і] журився про брата, не знаючи, [що з ним]. Але, побачивши хоругов

[2] В Іп. «не на добро бысть», у Хл. «на добро бысть»,— протилежний зміст походить, мабуть, від того, кому це знамення вважалося сприятливим.

[3] В Іп. «приѣхаша», «приѣхавше», у Хл. «преехаша», «преехавше».

[4] За польськими та німецькими джерелами, Всеволод Олександрович від невідомої жони мав дочку Гремиславу, яку було видано за князя опольського Болеслава I.

[5] *Кєрліш* — сполонізована форма грецького «кіріє елейсон» — господи, помилуй. Вважають, що поляки співали пісню-гімн «Bogurodzica», де є цей приспів.

[6] Це був інший Шелв, очевидно, боярин, близький Данилові, бо про смерть першого, воєводи, сказано під 1231 р.

його, що мчала вслід за ляхами, він був сильно радий. І став він на
540 могилі навпроти города, | і приїхав Василько до нього. Данило тим часом хотів гнати вслід за ними, але Василько заборонив йому. Ростислав же, збагнувши [поразку], пустив коня свого навтіки.

Угри ж і ляхи многі побиті були і схоплені були; і з усіх [військ] багато схоплено було. Тоді ж і Філя гордий схоплений був Андрієм, двірським, і приведений був до Данила, і вбитий був Данилом. А [боярин] Жирослав[7] привів [тисяцького] Володислава [Юрійовича], лихого баламутника землі [Галицької]. У той же день і той убитий був, і багато інших угрів побито було в гніві.

Данило й Василько не пішли тоді в город, і Лев став на місці [бою], як воїн, посеред трупів, знаменуючи побіду свою. Воїни тим часом ганялися і приїжджали навіть опівночі, і вели багато здобичі, так само всю ніч не переставав крик тих, які шукали один одного.

17.VIII 1245

Явив же бог милість свою і дав побіду Данилові напередодні [дня пам'яті] великих мучеників Фрола і Лавра. Данило тоді запалив укріплення, що його Ростислав зробив, і пішов із багатьма колодниками в [город] Холм, що його спорудив був сам.

Литва теж приїхала, і ляхи Кондратові прибули до нього, [Данила], на битву і вернулися до себе. А Ростислав утік в Ляхи і, взявши жону свою [Анну], пішов в Угри,— із Угрів бо він прийшов був у Лядську землю з жоною через те, що в умі своєму замишляв узяти Галич і володіти ним. Але бог за високодумність його і не сповнив того, що він замишляв.

Вересень(?) 1245

1250

У рік 6758 [1250]. Тим часом [хан] Могучій прислав посла свого до Данила й Василька, коли вони обидва були в [городі] Дороговську: «Дай Галич!» [І Данило] був у печалі великій, тому що не укріпив він був землі своєї[1] городами. І, порадившися з братом своїм, поїхав він до Батия, кажучи: «Не дам я пів-отчини своєї, а їду до Батия сам».

26.X 1245

Вибрався ж він на празник святого Дмитрія [Солунського], помолившись богу. І прибув він до Києва,— Київ держав [тоді] Ярослав [Всеволодович] через боярина свого Єйковича Дмитра,—

[7] Можливо, це той самий «облудний Жирослав», котрий навесні 1227 р. утік в Угри з Ізяславом Мстиславичем, виступаючи проти Мстислава Мстиславича Удатного, тоді противника свого зятя Данила Романовича; пізніше він міг повернутися і стати на службу Данилові.

[1] В Іп. хибно «еѣ», у Хл. «своея».

529. Шолом Ярослава Всеволодовича. Кін. XII — поч. XIII ст.

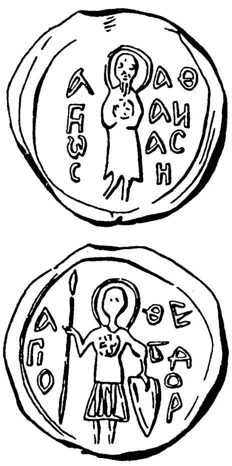
530. Печать Ярослава-Федора Всеволодовича.

531. Печать Андрія Ярославича.

532. Печать Ярослава-Афанасія Ярославича.

Поч. січня 1246

і, прийшовши у храм архістратига Михаїла, тобто Видобич, скликав чорноризців і [весь] монаший чин. І коли він сказав ігумену і всій братії, щоб вони вчинили молитву за нього, то вони вчинили, щоб він од бога милість дістав. І було [сповнено] так, і, упавши [в покло-
541 ні] перед архістратигом | Михаїлом, вирушив він із монастиря у човні, бачачи біду страшну і грізну, і прибув *до* Переяславля.

І зустріли *його* татари, і звідти поїхав він до [хана] Куремси і побачив, що нема в них добра. Відтіля ж став він іще дужче скорбіти душею, бачачи, що володіє ними диявол. [Він бачив] нечестиві їх чаклунські суєслів'я і Чінгізханові наслання, нечестиві його, [Куремси], кровопиття, многі його волхвування. Цесарів, і князів, і вельмож, що приходять [до них], вони водили навколо куща, [заставляли] поклонятися їм, сонцю, і місяцю, і землі, *і* дияволу, і померлим, [що тепер] у пеклі, отцям їх, і дідам, і матерям. О нечестива облудо їх! І, се чуючи, вельми він став скорбіти.

Звідти ж прибув він до Батия на Волгу. [І] коли він збирався поклонитися [ханові], то прийшов чоловік Ярослава [Всеволодовича] Сонгур [і] він сказав: «Брат твій Ярослав [2] кланявся кущу, і тобі кланятися». І одказав йому [Данило]: «Диявол говорить із уст ваших [3]. Бог запре уста твої, і не буде почуто слово твоє». *І* в той час він покликаний був Батиєм: ізбавив його бог і од лихого їх біснування, і од чаклування.

І поклонився він за обичаєм їх, і ввійшов у вежу його. Він, [Батий], сказав: «Данило! Чому ти єси давно не прийшов? Але якщо нині ти прийшов єси,— то й се добре. Чи п'єш ти чорне молоко, наше пиття, кобилячий кумиз?» [4] І він сказав: «Досі я не пив. А нині ти велиш — я п'ю». Він тоді сказав: «Ти вже наш-таки, татарин. Пий наше пиття!» І він, [Данило], випивши, поклонився за обичаєм їх, [і], промовивши свої слова [подяки], сказав: «Я іду поклонитися великій княгині Баракчиновій» [5]. [Батий] сказав: «Іди». Пішовши, він поклонився *їй* за обичаєм. І прислав [Батий] вина дзбан, і сказав [6]: «Не звикли ви пити молока, пий вино!»

О, лихіша лиха честь татарськая! Данило Романович, що був князем великим, володів із братом своїм Руською землею, Києвом, і Володимиром, і Галичем, *і* іншими краями, нині сидить на колінах і холопом себе називає! А вони данини хотять, і погрози ідуть, [і] він життя не надіється! О, лиха ти, честь татарськая!

Його ж отець був цесарем у Руській землі, який покорив Половецьку землю і воював проти інших усяких країв. [І коли] син того не дістав честі, то інший хто може дістати? Адже лиходійству їхньому і облуді немає кінця. Ярослава [Всеволодовича] [7], великого

---

[2] Данило і Ярослав Всеволодович були «братами» насамперед як князі; справжнє родичання в них було інше — вони були свояками, бо держали дочок Мстислава Мстиславича Удатного — Анну і Ростиславу (?).

[3] В Іп. «вашихъ», у Хл. «твоих»; у першому випадку Данило, очевидно, має на увазі всіх поганих, якими «володіє диявол», у другому — ця відповідь стосується лише татарина Сонгура, слуги Ярослава Володимировича.

[4] Чому Батий називає кумис «чорним молоком»,— не зовсім ясно. Як гадають, слово «чорний» тут має специфічне значення — «підкорений». «Чорне молоко» — напій, яким той з іновірців, хто його п'є, визнає свою покірність і підлеглість. Вважалося, що хто вип'є кумису, той перестає бути християнином. Пити кумис у хана — велика честь, але греки і руси кумису взагалі не пили: це вважалося богопротивним. Тому з такою гіркотою тут говориться про цю честь.

[5] За даними Рашідаддіна, Баракчинова (Буракчин, Борахджин) була першою, найстаршою жоною Угедея. Дітей від неї не залишилося. Після смерті Угедея владу захопила його друга жона, владна і підступна Туракіна (Торегене), яка фактично була великою ханшею близько п'яти років. Саме за її наказом, як свідчить Плано Карпіні, отруїли Ярослава Всеволодовича. Коли в 1246 р. на великоханський трон зійшов її син Куюк, вона й сама померла підозріло скоро, через два-три місяці. Очевидно, Баракчинова, «велика княгиня», змушена була тікати від Туракіни до свого племінника Батия, з яким та ворогувала. Батий, як зауважувалося (див. прим. 3 до 1240 р.), навіть не приніс присяги Куюкові. Той виступив був проти Батия, але в поході 1248 р. помер.

[6] В Іп. «шедъ поклонися (у Хл. додано «еи») по обычаю. и присла вина чюмъ и рече». Хто прислав вино і сказав? Батий? Баракчинова? Як і в багатьох інших випадках, текст Галицько-Волинського літопису доводиться розгадувати.

[7] За Лавр., першою жоною Ярослава Всеволодовича була дочка половецького хана Юрія Кончаковича; другою (за дослідженнями) — Ростислава (?), дочка Мстислава Мстиславича Удатного; третьою, за Лавр. і Новг. І, Феодосія (в черницях— Єфросинія), дочка князя брянського (?) Ігоря Глібовича; четвертою — невідома за походженням і на ім'я, убита, за Лавр., татарами 1252 р. Феодосія народила вісім синів: Федора (помер молодим, перед весіллям з Феодулією, потім у черницях Єфросинією, дочкою чернігівського князя Михайла Всеволодовича), Олександра (Невського), Андрія (жоною якого була невідома на ім'я дочка Данила Романовича), Костянтина, Ярослава-Афанасія (одружився з Оксинією, дочкою Юрія Михайловича, сина Михайла Всеволодовича), Данила, Михайла (Хоробрита), Василія і дочку Марію.

Олександр Невський, одружений, за Татіщевим, з ⟨Прасковією⟩ (за іншими даними — Олександрою), дочкою князя ізяславського Брячислава Васильковича, мав чотирьох синів — Василія, Дмитрія, Андрія, Данила і одну дочку — Євдокію, жону (за дослідженнями) полоцького князя Костянтина Тевтивиловича. Дочка Дмитрія Олександровича Марія була другою, очевидно, жоною Довмонта, князя литовського.

30.IX 1246 542 князя суздальського, [труй] зіллям вони уморили. Михайла [Всеволодовича], князя чернігівського, який не поклонився кущу, із його
20.IX 1246 боярином Федором вони ножем закололи,— як ото ми раніш сказали про заколення їх, котрі вінець дістали оба мученицький,— *і* інші многі князі побиті були, і бояри.

Січень 1246 Пробув же князь у них днів двадцять і п'ять, [а тоді] одпущений був [із тими], що були з ним, і поручена була земля його йому. І при-
Квітень 1246 йшов він у землю свою, і зустрів його брат [Василько] і сини його. І був плач через обиду [8] його, але ж більша була радість, що він є здоров.

Зима 1245/6 Тої ж зими Кондрат, [князь лядський], прислав посла по Василька, кажучи: «Підем на Ятвягів». [Але] випав сніг і покрився корою, вони не могли йти і вернулися на [ріці] Нурі [9].

І стало відомо всім землям про повернення його, [Данила], з Татар, що бог спас його.

Літо — осінь 1246 У той же рік прислав король угорський [Бела] вісника [10], кажучи [Данилові]: «Візьми дочку мою за сина свойого Льва»,— боявся бо він його, тому що той був уже в Татарах [і] побідою подолав Ростислава [Михайловича] і угрів його. Але [Данило], порадившися з братом своїм, слову його не пойняв віри, бо колись він змінив був його, пообіцявши оддати дочку свою [Констанцію].

Осінь — (зима?) 1246 Тим часом Курило-митрополит ішов [через Угри в Греки], посланий Данилом і Васильком, щоб [там його] поставили на митрополію руську. І коли був він у короля, вговорив його король багатьма словами [і] дарами умовив: «Я проведу тебе в Греки з великою честю, якщо учинить *Данило* зо мною мир». Він тоді сказав: «Клятвою клянися мені, що не переміниш ти слова свойого. Я, пішовши, приведу його». І, прийшовши, митрополит сказав йому, [Данилу]: «Чого ти хотів — те в тебе єсть. Візьми дочку його синові своєму за жону». Василько [братові] сказав: «Іди до нього, адже він християнин є».

1247 Звідти ж, [із города Холма], Данило вирушив, узявши сина свого Льва і митрополита. *І* пішов він до короля [Бели] в [город] Ізволин, і взяв дочку його [Констанцію] синові своєму за жону. І оддав він йому, [Белі], захоплених бояр, що їх бог дав у руки його, коли він із братом одолів *біля* Ярославля. І вчинив він із ним мир, і вернувся у землю свою.

31.VIII 1247 У рік 6759 [1251]. *У ті ж роки* помер князь великий лядський Кондрат, що був славний і предобрий. [І] жалкував за ним Данило й
Після 25.II 1248 543 Василько.| Потім також син його помер, Болеслав, мазовецький князь. А Мазовше [Болеслав] оддав брату своєму Сомовитові, послухавши князя Данила, бо за ним, [Болеславом], була племінниця його, [Данила], дочка [двоюрідного] брата, Олександра [Всеволодовича], на ім'я Настасія, яка вийшла потім за боярина угорського, на ймення Дмитра.

Кін. 1248 — поч. 1249 У ті ж роки, [коли] сів Сомовит у Мазовші, послав до нього Данило й Василько [послів], сказавши йому: «Ти добро бачив єси од нас обох. Виступи-но з нами на Ятвягів». І в Болеслава [Стидливого] узяли вони підмогу — Суда, воєводу, і [воєводу] Сигніва. І зібралися вони в Дорогичині, і рушили [на Ятвягів], і перейшли болота, і напали на землю їх.

Але ляхи не видержали, запалили їх перше село, і тим вони лихо вчинили, бо подали їм, [ятвягам], знак,— тому мали на них, [ляхів], гнів Данило й Василько. І пустошили вони їх, [ятвягів], до вечора, здобич велику захопивши.

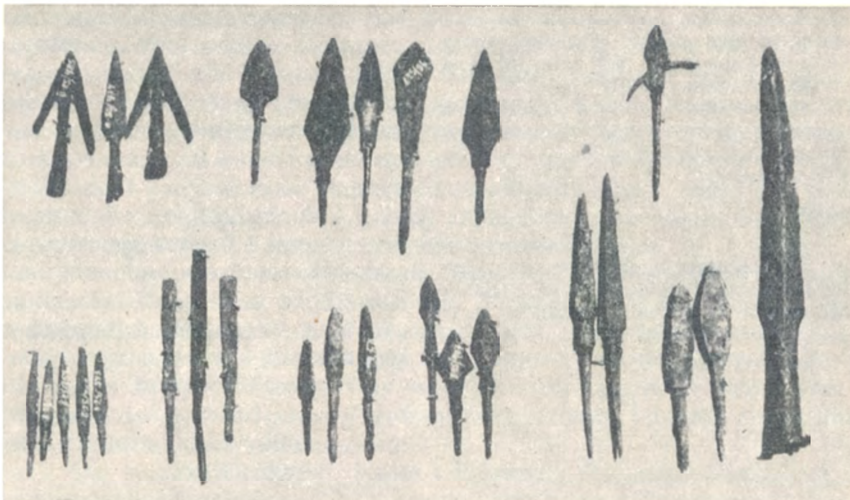
Коли ж настав вечір, приїхали злинці, так що зібралась уся земля ятвязька. І прислали вони до Данила [посланця] Небяста,
1251 кажучи: «Зостав нам ляхів, а сам піди мирно із землі нашої. Бо чого ти хочеш — того не добудеш» [1]. Тож хоча ляхи обгородилися, а руси не обгородилися, вони напали вночі на ляхів, і ляхи кріпко боролися. А [ятвяги] сулицями метали, і головнями, що летіли, як блискавки, і каміння, як той дощ із неба, йшло. Тим-то ляхам було дуже скрутно, [і] послав Сомовит [гінців до Данила й Василька], благаючи:

[8] В Іп. «о бидѣ», у Хл. «о бѣдѣ»; може йтись і про обиду, і про біду; гадаємо, що йдеться про кривду, про зневагу, якої зазнав Данило в Батия.

[9] Ці два речення («Тої ж зими... Нурі») є вставкою, що відокремила попередній текст від наступного; тому й виділяємо їх в окремий абзац.

[10] В Іп. «вицькаго», у Хл. «вицкаго»; це слово (яке може бути й попсованим) викликало різні думки щодо свого походження, але ясно, що тут мовиться про вісника, герольда, посла-придворного.

[1] В Іп. «и хотѣния не полоучиши», у Хл. «и хотеніа не полоучиша»; якщо прийняти текст Хл., то переклад буде такий: «Але того, чого хотіли, вони не досягли»,— і ці слова не ввійдуть у пряму мову.

533. Наконечники стріл і сулиць.

«Пришліте мені стрільців». Але вони обидва мали гнів за [той] перший підпал [і] заледве послали [підмогу], тому що [ятвяги] огорожу проломити збиралися [і] врукопаш билися. А коли прийшли стрільці, вони багатьох поранили, і багатьох убили стрілами, і одперли їх від огорожі. Але тої ночі не було покою од них.

А назавтра зібралися всі ятвяги, *і* піші і кінні, дуже багато, так що ліси ними наповнилися, і, знявшись, запалили вони вежі свої, тобто шатра, у день воскресіння, тобто в неділю.

Данило-князь тим часом рушив наперед і далеко відійшов з Бо-
леславовими ляхами, а Василько зостався з Сомовитом. [Боярин]
544 же Лазар назаді був | із половцями, [і ятвяги] напали на нього кріп-
ко, і хоругов його відібрали. Він прибіг тоді до Василька і Сомовита. [І] люта була битва межи ними, і багато падало з обох [сторін]. Василько ж і Сомовит кріпко держали бій, а двірський Андрій, що мав сильне серце, але якому недуга тіло його пойняла і руки, помчав теж межи ворогів, упустив списа і замалим не був убитий.

Послав тоді Василько [гінця] до брата свого, говорячи: «Битва ж велика є, ти поспіши до нас». І Данило вернувся, і гнали вони їх до лісу, але вони, [ятвяги], все одно налягали на них, [воїв Данила й Василька], і багато упало межи ними. [Боярин] Федір Дмитрович, кріпко борючись, поранений був, і з тої рани він і смерть прийняв на ріці Нареві.

Ящелт же, [князь ятвязький], сказав: «Слід нам ізсісти [з коней]. Якщо ж ви жалієте нас, то насамперед себе жалійте і безчестя свого. Хіба нашими головами зберегти [вам] честь свою?» [2]

І було [зроблено] так. Сказав Данило зсідати [з коней] воям своїм, і, зсівши [3], пішли вони. І ослабіли серця ятвягам, коли побачили вони силу руську і лядську. Вони ж ішли, і грабували, і палили землю їхню. А коли вони перейшли ріку Олег [4] [і] збиралися стати в тісних місцях, то князь Данило, побачивши [це і] гукнувши, сказав їм: «О мужі-воїни! Хіба ви не знаєте, що християнам простір є сила, а поганим — тіснота? Чагарі звичні є для битви [їм]». І пройшов він зарості, захоплюючи [ятвягів], і прийшов на чисті місця, [і] стали вони станом.

Ятвяги ж усе одно нападали на них, і гнали руси і ляхи вслід за ними, і многі князі ятвязькі побиті були. І гнали їх до ріки Олега, і скінчилася битва.

А на другий день, коли через незнаючих проводарів вони, [Да-
нилові війська], блудили, двох вармів [5] убито було, [а] третього жи-
вого руками взяли. І приведений він був до Данила, і [князь] ска-
зав йому: «Виведи мене на правильну путь — життя дістанеш»,—
545 і подав йому руку. | [Варм] вивів його, і перейшли вони ріку Лик [4].

А назавтра, коли примчали до них, [ятвягів], прусси і борти, усі вої [Данила] зсіли [з коней]. І оружилися піші вої, [і вийшли

[2] Як виходить, цей Ящелт був спільником Данила у боротьбі зі своїми одноплемінниками.
[3] В Іп. «всѣдше», у Хл. «въсѣдше»; за змістом треба «съсѣдше».
[4] *Олег і Лик* — одна річка.
[5] В Іп. «два варва», у Хл. «два варьва»; треба — «варма».

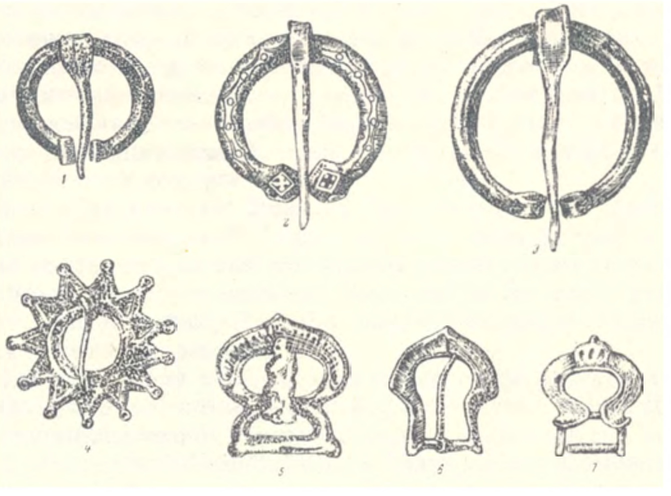
всі] зі стану. Щити ж їх як зоря були, а шоломи їх — як те сонце на сході, а списи їх погойдувалися у руках, як безліч тростин. А стрільці обабіч ішли і держали в руках луки [6] свої, наклавши на них стріли свої проти ворогів. Данило ж на коні сидів і воям лад давав. І сказали пруси ятвягам: «Хіба можете ви дерево піддержати сулицями [7] і на осю рать одважитись?» І вони, побачивши [це], вернулися до себе.

А князь Данило звідти прийшов до [города] Визни і перейшов ріку Нарев. І багато християн із полону вони удвох, [Данило й Василько], вибавили, і пісню слави вони співали їм. Бог поміг їм обом, і прийшли вони зі славою на землю свою, наслідувавши путь отця свого, великого князя Романа, що вигострив був [зуби] на поганих, як той лев, і яким половці дітей страхали.

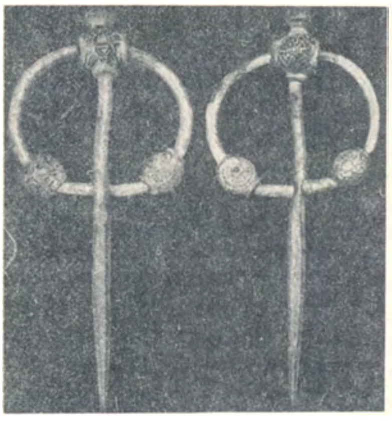
Літо 1248

У рік 6760 [1252]. *У ті ж роки* прислав король угорський [Бела] до Данила [посла], прохаючи його [прийти] на поміч, на бій,— бо він мав війну з німцями. [Данило] рушив йому на поміч і прийшов до [города] Пожга.

Та прийшли були посли німецькі до нього, [Бели],— бо цесар [Фрідріх] держав був Відень, землю Рагузьку і Штірську [1], тому що герцог [Фрідріх] уже вбитий був [2],— а імена послів були: [герцог Оттон], воєвода цесарів, і [Філіпп], біскуп зальцбурзький [3], тобто сольський, і Генріх Брунньский, і Отто Гардек Петтауський [4]. І виїхав король із ними назустріч же Данилу-князю, і Данило прибув до нього, спорядивши всіх людей своїх.

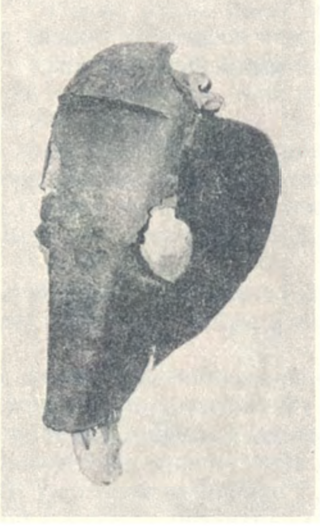

534. Поясні пряжки.

535. Срібні фібули (застібки). Київ.

Німці тим часом дивувалися оружжю татарському: бо коні були в личинах [5] і в попонах шкіряних, а люди — в латах [6], і велике було сяйво полків його од оружжя, що виблискувало. Сам же [Данило] їхав обіч короля, за звичаєм руським, а кінь під ним був диву подобен і сідло позолочене [7], і стріли і шабля золотом [були] оздоблені

536. Налобник кінський.

[6] В Іп. і Хл. «рожанци»; лук схожий на два великі з'єднані волячі роги; можливо, що вої Данила були озброєні луками-самострілами.

[7] Це, мабуть, прислів'я: дерево, яке падає, не вдержати тонкими палицями; так само безуспішною буде боротьба з Данилом.

1252

[1] В Іп. і Хл. «землю Ракоушьскоу и Штирьскоу»,— тобто землю коло міста Рагузи (Дубровника) на східному побережжі Адріатичного моря та австрійське герцогство Штірію.

[2] Коли бездітний австрійський і штірійський герцог Фрідріх II Войовничий з роду Бабенбергів був убитий 15 червня 1246 р., то земля його перейшла до німецького імператора Фрідріха II Гогенштауфена. Але на австрійську спадщину претендував також Бела IV, який здійснив на Австрію кілька безуспішних нападів і тоді покликав на поміч Данила. Та коли Данило прибув до Бели, там уже були імператорські посли, що мали обговорювати з королем справу австрійської спадщини (див. ще прим. 10 до 1235 р.).

[3] В Іп. «Жалошь. Поурьскыи», у Хл. «Жалошь Поурскіи»; Зальцбург — соляний город, тому й пояснено: «тобто сольський».

[4] В Іп. «и Гарихъ Пороуньскыи. и Отагаре теньникъ. Пѣтовьскыи», у Хл. «и Гарихъ Поуроунскыи и Отагаре Теник Пѣтовскіи».

[5] Налобниках.

[6] В Іп. і Хл. «ярыцѣхъ»,— це слово більше в літопису не зустрічається; нема цілковитої певності, що це були саме лати.

[7] В Іп. і Хл. «сѣдло от злата. жьжена»,— як видно, дерев'яну основу сідла було оббито мідною позолоченою бляхою; мідь покривали розчиненим у ртуті золотом і нагрівали на вогні; утворювалася міцна золота плівка.

та іншими прикрасами, що аж дивно, а жупан [8] із золототканого
546 єдвабу грецького і широким золотим мереживом | обшитий, і чоботи зелені козлові, обшиті золотом. І коли німці дивилися *і* багато дивувалися, сказав йому король: «Я не взяв би тисячі се́ребра замість сього, що ти прийшов єси згідно з обичаєм руським предків своїх». І попросився [Данило] у нього в шатро, тому що велика спека була дня того. І він узяв його за руку і повів його у намет свій, і сам роздягнув його, і убрав його в одежу свою. Таку ото честь він учинив йому, і прийшов [Данило] до себе додому.

1248(?)

У той же рік вигнав Миндовг, [князь литовський], двох синівців своїх, Тевтивила і Єдивида. Він послав *їх обох* з вуєм [9] їхнім з Викинтом на війну [10], на Русь, пустошити до Смоленська, і сказав: «Що хто займе — собі держить». Але ворожістю, через ворожнечу з ними він Литву [зайняв]: тому забрана була вся земля Литовська, і незчисленне майно їх, знищено було багатство їх, і послав він на них воїв своїх, хотячи вбити їх.

Але вони обидва, [Тевтивил і Єдивид], довідалися [про це], і втекли до князя Данила й Василька, і приїхали у Володимир. Миндовг тоді прислав послів своїх, кажучи: «Ти не чини їм обом милості». [Однак] вони, Данило й Василько, не послухали [його], тому що сестра їх обох, [Тевтивила і Єдивида] [11], була за Данилом.

1249(?)

Потім же Данило порадився з братом своїм і послав [послів] у Ляхи до князів лядських, кажучи: «Нагода є християнам на поганих [піти], бо вони самі воюють межи собою». І ляхи обіцялися, але не сповнили [слово].

Тим часом Данило й Василько послали Викинта в Ятвяги, і в Жемоїть, [і] до німців у Ригу. І Викинт умовив їх, [німців], сріблом і дарами многими, [і] ятвягів, і пів-Жемоїті. Німці тоді відповіли Данилові: «Заради тебе ми вчинимо мир із Викинтом, а то він багато браття нашого погубив». І пообіцялися німці-браття піти на підмогу Тевтивилу.

Данило, отож, і Василько рушили до Новгород[к]а. Тим часом Данило й Василько, брат його, порадилися з сином [Данила Львом, і Данило] брата свого послав на Волковийськ, а сина — на Слонім [12], а сам пішов до Здітова. І взяли вони багато городів, і вернулися додому.

1250 547

А потім прислав Викинт [посла], кажучи: «Німці хотять | стати на поміч Тевтивилу». І послав Данило Тевтивила, і поміч свою з ним, русів і половців, [на Миндовга], і багато воювали вони межи собою.

А звідти Тевтивил пішов із добичею Даниловою у Ригу. І прийняли *його* рижани з великою честю, і він охрещений був. Коли ж довідався про це Миндовг, що хотять йому, [Тевтивилу], помагати божі слуги [13], біскуп [Миколай] і всі вої ризькі, то, убоявшись, послав він таємно [посла] до Андрія [Стірлянда], магістра ризького, і умовив його дарами многими, сиріч ублагав його. Послав бо він був золота багато, і срібла, і посуду срібного і золотого прегарного, і коней багато, кажучи: «Якщо ти уб'єш або проженеш Тевтивила, то ще більше, ніж се, дістанеш». Але він, [Андрій], сказав: «Ти не зможеш [його] позбутися. Якщо ти не пошлеш до папи і [не] приймеш хрещення — ти не одолієш ворога. Я дружбу маю до тебе». О, лихіше [се] од лиха! Золотом осліпив він очі свої, і через нього він іще нині од них, [слуг божих], біди зазнає.

1250 — поч. 1251

Миндовг, отож, послав до папи [Іннокентія посла] і прийняв хрещення. Але хрещення його обманливим було, бо потай він приносив жертви богам своїм: першому Нонадієві, і Телявелі, і Дивериксу, [і] заячому богу Медейну [14]. Коли він виїжджав на поле і вибігав заєць [із лісу] на поле, він не входив у ту лісову зарість і не смів навіть різки вломити. І приносив він богам своїм жертви, і тіла мертвих спалював, і поганство своє явно діяв.

Тевтивилу ж [про змову Андрія з Миндовгом] розповів біскуп [Миколай] і пробощ [15] рижан [16] [Іван]. Жалкували [рижани-німці] за ним, [Тевтивилом], бо вони знали, що коли б Тевтивил не

---

[8] В Іп. «кожюх», у Хл. «кожоух»; ясно, що це був не кожух (від слова «кожа»), а легкий одяг, жупан, каптан.

[9] В Іп. хибно «со воемь», у Хл. «съ вуемь».

[10] В Іп. і Хл. слова «на воиноу» в реченні хибно повторено.

[11] Оскільки Тевтивил і Єдивид були синівцями Миндовга, тобто синами його брата Довспру́нка (з літопису відомий лише один брат Миндовга), то Довспрункова дочка була другою жоною Данила.

[12] В Іп. «Оуслонимъ», у Хл. «Слонимъ».

[13] В Іп. «божии дворянѣ», у Хл. «божии дворяне»,— тобто «слуги бога», рицарі.

[14] В Іп. «заеячемоу богоу и Мѣидѣиноу»; сполучник «и» тут зайвий, бо далі йде (не зовсім виразне) пояснення, що Медейна, литовський бог — покровитель лісу, був і заячим богом.

[15] *Пробощ* — парафіяльний ксьондз; у Ризі він був найзначнішою після єпископа (біскупа) духовною особою.

[16] В Іп. «Вирьжань», у Хл. «Виржанъ».

був вигнаний, [то] Литовська земля була б у їхніх руках і хрещення [литовці] поневолі б прийняли. А цей Андрій всю Литву зробив нехристиянами, і вигнаний він був із сану свого браттям.

1251 Тевтивил же прибіг у Жемоїть до вуя свого Викинта [17] [і], узявши ятвягів, і жемоїть, і підмогу Данилову, що її дав був Данило йому раніш, пішов на Миндовга. Миндовг також зібрався був, але надумавши ото собі не битися з ними в бою. Він увійшов у город, що зветься Ворута, і вислав шурина свого вночі. Та розігнали його [військо] руси і ятвяги.

А назавтра виїхали *на них,* [воїв Тевтивила], німці із самострі-
548 лами. І поїхали на них, [німців], руси | з половцями *зі* стрілами, і ятвяги з сулицями, і гонилися вони на полі [бою], немов у грі, і звідти вернулися [війська Тевтивила] в Жемоїть.

І прийшов Миндовг, зібравши силу велику, на город Викинтів, що зветься Твиреметь. І виїхав Тевтивил із города, [і] руси й половці Данилові з ними, і жемоїть із ними, і багато піших воїв. І коли гонилися вони [за Миндовгом], устрілив кощавий половчин Миндовга в стегно, і вернувся Миндовг у землю свою. А багато ратних билися межи собою, [і князь литовський] Вишимут [18] [Булевич] під тим же городом убитий був [Миндовгом].

Зима 1251/2 У рік 6761 [1253]. *А потім* Тевтивил прислав [посла] Ревбу, кажучи [Данилові]: «Піди до Новгород[к]а». Данило тоді рушив із братом Васильком, і з сином Львом, і з половцями — зі сватом своїм [ханом] Тігаком [1] — і прийшов до Пінська. А тому що князі пінські мали облуду [в серці своїм], то він узяв їх із собою неволею на війну.

І послала сторожів литва, [і встріли їх Данилові вої] на озері Зьяті, і гнали *їх* через болота до ріки Щар'ї. А коли зібралися всі вої, вони вчинили раду, кажучи: «Вість уже є про нас». Однак вони, [князі-піняни], сперечалися, не хотіли йти воювати, і Данило мудрістю спір уладнав: «Соромоту ми матимем [2] од Литви і од усіх земель, якщо ми не дійдемо і вернемось. Назавтра ж,— сказав він,— ми раду вчинимо». [А] тої ночі він послав [посланців] по всіх військах, кажучи: «Ви підіте! Хай буде зрозуміло всім, які не хотять іти на війну». І, побачивши, що війська рушили, і самі [князі-піняни] поневолі пішли, *а* також інші всі.

А назавтра розграбували вони всю землю Новгородську і звідти вернулися до себе додому. Ятвяги теж поїхали на підмогу Данилові, [але] не змогли вони доїхати, тому що сніги були великі. І вернулися звідти [війська Данилові], з божою поміччю узявши здобич
1252 велику.

Потім же [Данило] послав із братом [Васильком] і з сином Романом людей своїх. І взяли вони оба Городен, а самі удвох верну-
1252 лися од [города] Більська.

А потім послали вони обидва, [Данило й Василько], багатьох своїх піших воїв і кінників на городи їхні, [Миндовга і синів його], і розграбували вони всю вотчину їх і землі їх. Миндовг тоді послав
1252 сина свого [Войшелка], і пустошив він довкола [города] Турійська.

Того ж року прислав Миндовг [послів] до Данила, прохаючи миру і домагаючись приязні через сватання.

549 Тоді ж Тевтивил прибіг до Данила із Жемоїті і Ятвягів,| кажучи: «Миндовг умовив їх сéребром многим». І тому Данило гнів мав на них.

У рік 6762 [1254]. У ті ж роки, коли минув час,— бо хронікареві треба писати чисто все, що відбулося, іноді ж писати про попереднє, а іноді вступати в пізніше: мудрий, читаючи, зрозуміє; число ж рокам ми тут не писали, ми пізніше впишемо за антіохійським вселенським правилом, [за] олімпіадами, грецьким-таки численням, і [за] римськими високосами, так, як Євсевій Памфіл та інші хронікарі написали од Адама до Христа; усі ж роки ми напи-
15.VI 1246 шемо, розчисливши пізніше [1],— після того вбивства герцога, тобто Фрідріха,— бившись, він одолів короля угорського [Белу], але був убитий своїми боярами в бою,— настав тоді роздор межи сильними

[17] *Тевтивил* — син литовського князя Довспрунка; оскільки тут Викинт названий вуєм Тевтивила (дядьком по матері), то Тевтивилова мати, жона Довспрунка, була сестрою Викинта.

[18] В Іп. і Хл. хибно «Висимотъ».

1253

[1] Отже, дочка половецького хана Тігака була жоною Мстислава Даниловича.

[2] В Іп. і Хл. хибно «имѣешь».

1254

[1] Запозичене з «Хроніки» Іоанна Малали (кн. 18) міркування про характер роботи літописця включене в інше складне речення, що робить цю конструкцію найгроміздкішою в усій книзі. У місті Антіохії існувало місцеве досить поширене літочислення (початок цієї ери припадав на осінь 48 р. до н. е.); греки вели умовний лік часу за олімпіадами, себто чотирьохлітніми періодами між олімпійськими іграми (перша олімпіада відбулася 776 р. до н. е.); Юлій Цезар у римському (юліанському) календарі ввів високосний рік — кожен четвертий рік повинен був мати не 365, а 366 днів. Літописець збирався

людьми за честь, і за волость убитого герцога, [і] за землю Рагузьку, і за землю Штірську. І король угорський рикс [2] [Бела], і король чеський [Оттокар] билися за неї, тому король угорський привів [Данила]. Він шукав підмоги, *бо* хотів узяти землю Німецьку, і послав до Данила [посла], кажучи: «Пошли мені сина Романа, щоби я оддав за нього сестру герцогову і оддав йому землю Німецьку» [3].

І поїхав [Данило] в Німці з Романом, і оддав [Бела] сестру герцогову [Гертруду] [4] за Романа, і вчинив обітницю, що її через величину ми всю не списали [5].

А потім послав [Бела послів] до Данила, кажучи: «Ти родич мені і сват єси. Поможи мені проти чехів». І умовив він його, і пішов на [город] Опаву своєю дорогою,— сам ото грабував він землю Моравську, і багато городів розорив, і села попалив, і велике побоїще вчинив землі тій.

Данило тим часом, зібравшись із Болеславом [Стидливим, князем лядським], радився, як пройти [в] землю Опавську. А тому що Болеслав не хотів [воювати], то жона його помагала Данилові порадами, бо вона була дочкою короля угорського [Бели], на ймення Кінга. А Данило-князь хотів [піти на Чехів] і заради короля, і слави бажаючи: не було ж у землі Руській раніше [нікого], хто воював би землю Чеську,— ні Святослав [Ігоревич] хоробрий [не ходив сюди], ні Володимир [Святославич] святий. *І* сповнив бог його бажання, бо прагнув він і поривався на війну. Тож, узявши
550 сина свого Льва і підмогу од брата | Василька, тисяцького Юрія [Домажирича], [і], з'єднавшися з Болеславом, він рушив із Кракова.

[І] прийшли вони на ріку Одру до города, *що зветься* Козлій. І приїхав до нього Володислав, [князь лядський], син Казимирів, [онук] Лясконогого Мешка, і, взявши кінників та піших воїв, прийшли вони до ріки Псини. І вчинив тоді раду Данило і Лев з Володиславом, куди б [піти] воювати, але він правди не сказав і дав [їм] проводаря для обману. І послав князь Данило Льва, і Тевтивила, і Єдивида, і двірського [Андрія], і всіх воїв, а сам зостався з невеликою [дружиною], зі старими боярами, з Юрієм, тисяцьким.

Лев, отож, пішов і воював, але побачив він, що обманюють проводарі, і не послухав їх: він рушив у лісисті гори і взяв здобич велику.

А коли йшов Данило з Болеславом [Стидливим] до Опави, пославши [уперед] сторожів своїх, ляхів, то виїхав із Опави [воєвода чеський] Андрій з чехами. І зустрілися вони, і зітнулися, [і] одолів Андрій, [бо] мало було ляхів,— одних він побив, а інших захопив, і найшов великий страх на ляхів.

Данило тоді, приїхавши, сказав їм: «Чого ви лякаєтесь? Хіба ви не знаєте, що війна без полеглих, мертвих не буває? Хіба ви не знаєте, що на мужів на ратних ви прийшли єсте, а не на жінок? Якщо муж убитий є в бою, то яке [тут] диво є? Інші ж і вдома умирають без слави, а сі зі славою померли! Укріпіте серця ваші і здійміть оружжя своє на ворогів!»

І сими словами укріпивши їх, *і* багато іншого говоривши їм, він рушив до Опави. Побачивши ж, що околишні села біжать у город, многе ж множество, і не було йому кого послати [на них], він сказав тоді Володиславу: «Мені ти вчинив єси несправедливо і себе єси погубив. Якщо б Лев і люди мої тут були всі, то великого збитку ми б землі сій учинили і город сей, ачей, був би взятий».

І пожалкував він, що одіслав сина свого Льва і воїв, бо ляхів він заставляв їхати до города, але вони все одно не хотіли. Побачивши се, він зажурився. Не знав він [також нічого] про сина свого, ні про воїв, де вони є. Ляхи ж не хотіли їхати до города, а хотіли подалі стати од города, хоча збір було призначено всім воям, здатним воювати,— вони мали приїхати до города.

Данило тоді сказав: «Якщо ви й підете звідси, то я зостанусь |
551 сам, з невеликою дружиною, і дожду воїв моїх». І, послухавшись, Болеслав і ляхи стали нижче города на ріці Опаві, бо не сміли вони одлучитися *від* нього.

орієнтуватися також на «Хроніку» Євсевія Памфіла, історіографа, котрий у синхронному порядку виклав події від «сотворіння світу» до 323 р. н. е. Вписані пізніше в Іп. дати виявилися, як правило, неточними; у Хл., як зазначалося, датування нема.

Весна 1252

[2] *Рикс* — див. прим. 12 до 1229 р.

[3] Як говорилося в прим. 2 до 1252 р., після смерті австрійського і штірійського герцога Фрідріха II різні можновладці претендували на австрійські (в літопису — «німецькі») землі. Гору взяли племінниця покійного герцога Гертруда та її чоловік Герман V. Але Герман незабаром помер, і частина австрійських баронів та духовенство підтримали чеського королевича, згодом короля, Пржемисла II Оттокара, котрий восени 1251 р. вступив до Австрії і проголосив себе герцогом австрійським. А на Австрію і далі претендував Бела IV. Оскільки Гертруда, овдовівши, перебувала за велінням папи Іннокентія IV під опікою Бели, він вирішив видати її за Романа і таким чином втягнути Данила у війну за австрійську спадщину.

Червень 1253

[4] Гертруда була не сестрою герцога Фрідріха, а племінницею, дочкою його старшого брата Генріха Бабенберга.

[5] Ідеться про угоду між Данилом і королем Белою IV, за якою Бела мав допомагати Романові, котрий став мужем Гертруди, здобути Австрію. Весілля відбулося навесні 1252 р. в замку Гімберг під Віднем.

Того ж вечора прийшов Лев із воями, маючи здобич велику з собою. Того-таки вечора вчинили вони раду, щоб назавтра перейти ріку, і оточити город, і попалити все підгороддя — доми, і обори, і стодоли.

І коли настав ранок, вони учинили так. Але Болеслав не виступив за ріку, а став на горах, приготувавшись до бою. Володислав тим часом пішов.

І, прийшовши до перших воріт, вони спалили [все коло них]. Тоді прийшли вони на другі ворота, але виїхали [з города] чехи, і вони декількох їх убили, а інших вигнали. Хоча [воєвода] Бенеш стояв перед воротами з хоругвою, вони і довкола других воріт попалили околиці города. А коли вони прийшли до третіх воріт, сказав Данило зсідати [з коней] і палити околиці города. Але люди раптом пустилися до города, і німці, побачивши, як сильно ринули русичі, побігли, і декількох їх убили у воротах. І воріт вони не заперли, втікаючи.

Данило ж тяжко болів на очі, і не бачив він, що сталося у воротах. Але бачив він, що люди його біжать, і видобув він меча свого, одігнав їх, і через те не взяв город. А потім, побачивши, *що сталося,* він жалкував, що не взяв города, і, недугою зневолений і струдившись, сказав він синові своєму: «Ти попали всі околиці города, а я піду в колимагу свою» — тобто в шатро. Він бо всю війну болів на очі, і многі заставляли *його* вернутися, але він не зробив сього.

Назавтра ж, зібравшись, пішов він у верхів'я [ріки] Опави, грабуючи і палячи, і став поблизу города, що зветься Насилля, почувши, що є захоплені руси і ляхи в городі тому. А на другий день, приготувавшись до бою, він пішов до нього, і [городяни], побачивши, що ринула сила-силенна війська, не видержали і здалися. Узявши город, [Данило] випустив колодників і поставив хоруговсвою на городській стіні на знак побіди, а самих [городян] помилував. І, одійшовши, став він на німецькому селі.

А коли почув Данило, що Бенеш поїхав у [город] Глубичичі, |
552 то на другий день, приготувавшись [разом] із Болеславом [Стидливим] до бою, він пішов, грабуючи і палячи, до Глубичичів. Володислав тим часом, пославши [воїв], попалив усі села поблизу, тобто околишні, і зле вчинив, бо через це не взяли вони города.

Коли ото Данило й Болеслав прийшли до города, усі вої збиралися взяти город, підкидаючи [вогонь], бо вітер сильно віяв на город, а городські стіни зроблені були з ялиці, і вал вони бачили невеликий. Але шукали вої, їздячи сюди й туди, дерева й соломи, щоби підкинути під городські стіни, [і нічого] не знайшли, бо все попалив був Володислав — околишні і поблизькі села, і тому не був підпалений город.

Того ж вечора вони думали: «Куди ми підемо? Чи до Особологи, чи на Герборта [6], чи вернемося до себе додому?» Але Герборт прислав Данилові меча і [висловив цим] покору свою; *і* Данило, і Болеслав, *і Лев*, порадившись, [сказали]: «Всю землю ми повоювали єсмо». І назавтра, повернувшись до себе, перейшов [Данило] ріку Одру і пройшов землю Володиславову.

Серпень 1253

Тоді ж у Кракові перебували посли папині, що принесли [Данилові] благословення од папи [Іннокентія], і вінець, і сан королівський. Вони хотіли бачити князя Данила, але він сказав їм: «Не подобає мені бачитися з вами в чужій землі, нехай потім».

Кін. серпня 1253

Звідти ж пройшов він землю Судомирську і прибув у город Холм із честю і зі славою у храм Пречистої [богородиці]. Упавши, поклонився він і прославив бога за те, що сталося: жоден бо князь руський не воював землі Чеської. І, побачившись із братом своїм [Васильком], він вельми радувався. І перебував він у храмі святого Іоанна в городі Холмі, з веселістю прославляючи бога, і пречистую його матір, і святого Іоанна Златоустого [7].

8.IX 1253

14.IX 1253

Вересень 1253

У рік 6763 [1255]. *У той же час* прислав папа послів достойних, що принесли [Данилові] вінець, і скіпетр, і корону, які означають королівський сан, кажучи: «Сину! Прийми од нас вінець королівст-

[6] Ідеться про город Особологу і про замок воєводи Герборта Фульштейн.

[7] За польськими джерелами, зустріч Данила з папськими послами відбулася наприкінці серпня 1253 р.; враховуючи відстані й повільний темп повернення додому, можна твердити, що Данило прибув до Холма на свято Другої пречистої (8 вересня); день пам'яті (успіння) Іоанна Златоустого, Данилового патрона (див. прим. 5 до 1259 р.), припадає на 14 вересня.

1255

ва». Він бо перед цим прислав [був] до нього біскупа веронського і каменецького [1] [Якова Браганца], кажучи йому: «Прийми вінець королівства». Але він, [Данило], у той час не прийняв був [вінця], сказавши: «Рать татарська не перестає. Зле вони живуть із нами. |
553 То як можу я прийняти вінець без підмоги твоєї?»

Тим часом Опізо, [посол папський], прийшов [2], несучи вінець [і] обіцяючи: «Ти матимеш поміч од папи». Але він, [Данило], все одно не хотів, та умовила його мати його [Анна], і [князі лядські] Болеслав [Стидливий] та Сомовит, [син Кондрата], і бояри лядські, кажучи: «Прийняв би ти вінець, а ми [готові] єсмо на підмогу проти поганих».

[1] В Іп. і Хл. «Береньского и Каменецького»,— ідеться про одну, а не про дві особи, про біскупа міста Верони і Кремони, яке й було центром біскупства (єпископату).

[2] За польськими дослідженнями подорожей та місць перебування абата Опізо, він був у Данила в Дорогочині у грудні 1253 р.

Грудень 1253

Він, отож, прийняв вінець од бога, од церкви Святих апостолів, від престолу святого Петра, і від отця свого, папи [Ін]нокентія, і від усіх єпископів своїх. [Ін]нокентій же проклинав тих, що хулили віру грецьку православну, і збирався він собор учинити про істинну віру [і] про возз'єднання церкви.

Прийняв же Данило од бога вінець у городі Дорогичині, коли він ішов на війну [проти ятвягів] із сином Львом і з Сомовитом, князем лядським. Брат же його [Василько] вернувся, бо в нього рана була на нозі, але послав він із братом воїв своїх усіх.

Кін. 1253

Коли ж король Данило прийшов на землю Ятвязьку і пустошив [її], то Лев, довідавшись, що Стекинт, [князь ятвязький], у лісі укріпився засікою і з ним [були] ятвяги, помчав на нього, захопив людей і прийшов до засіки. *Але* коли ятвяги вибігли на нього із засіки, то кінники, що були з ним, утекли. Лев тоді один зсів із коня і бився з ними кріпко, і вони, [кінники], побачивши, що Лев один б'ється з ними, вернулися невеликим [загоном] на підмогу йому. Лев тим часом увігнав сулицю свою у щит його, [Стекинта], так що не міг він прикритися, [і тоді] Лев Стекинта мечем убив і брата його пронизав мечем. І вони, [ятвяги], побігли [3], а він гнав їх пішки, і вони, [вершники], на конях ганяючись, побивали їх і кололи їх.

[3] В Іп. і Хл. хибно «погибоша», «погыбоша»; треба — «побѣгоша».

Коли ж Данило-король став у домі Стекинтовім, [то] приніс до нього Лев оружжя Стекинтове і брата його на знак побіди своєї. І отець його король був у радості великій од мужності і одваги сина свого. А [князь] Комат приїхав од ятвягів, і обіцялись вони покоритися.

Ляхи тим часом сповнилися завистю та облудою [і] стали сприяти поганим. Коли ж про се довідався Данило-король, повелів він пустошити землю Ятвязьку, і рід Стекинтів увесь погублений був, так що й донині [дім його] пусто стоїть.

Зима 1253/4

554 А коли Данило-король | ішов по озеру [Лик], то побачив він при березі гору прегарну і город, що був на ній колись, за назвою Рай, і звідти прийшов він до себе додому.

Кін. 1252(?)

У ті ж роки, *чи раніше, чи потім*, приїхали татари до [города] Бакоти, і прилучився Милій, [старший города], до них. Данило тоді пішов на війну проти Литви, на Новгородок, але тому, що була розкаль, послав він сина свого Льва на Бакоту, [а] Лев послав двірського [4] перед собою. Напавши зненацька, схопили вони Милія *і* баскака [5], і привів Лев Милія до отця свого, і стала знову Бакота королевою, отця його.

[4] Про чийого двірського тут мовиться — неясно; або про Андрія, Данилового двірського, або про невідомого на ім'я Левового двірського.

[5] *Баскак* — повноважний представник золотоординського хана; мав військову силу і людей, які наглядали за діями місцевих властей, збирали данину тощо. В Іп. «Милѣя баскака», у Хл. «Милѣя и баскака»; ідеться, вважаємо, про двох осіб; за іншими міркуваннями — про одну.

Потім же, порадившися з сином, він, [Данило], одпустив його, [Милія], а поручником був Лев, [запевнивши отця], що той буде вірним. Але коли знову приїхали татари, то він, [Милій], учинив обман і оддав її, Бакоту, знову татарам.

1254

А потім Куремса, [хан татарський], прийшов до Крем'янця і пустошив довкола Крем'янця. Андрій же, [посадник крем'янецький], надвоє держався. То він запевняв: «Я королів єсть», а то [називав себе] татарським, бо мав він неправду в серці. [І] оддав бог його в руки їх, [татар], і хоча він казав: «Батиєва грамота в мене єсть»,— вони ж іще більше розлютились на нього. І був він убитий, і серце його вони вирізали, але, не досягнувши нічого коло Крем'янця, вернулися у стани [6] свої.

[6] В Іп. «страны», у Хл. «станы».

1254

Ізяслав [Мстиславич] тим часом просив у них підмоги, [щоб]

іти на Галич. А вони казали йому: «Як ти підеш на Галич? Адже Данило князь лютий є. Якщо він одніме тобі життя, то хто тебе спасе?» Та він не послухав їх, а, зібравши навколо себе [воїв], пішов у Галич.

Данило ж, почувши се, роздосадувався, тому що без його відома це сталося. Він послав на нього сина свого Романа і бояр своїх усіх,— бо Льва він раніш одрядив був до короля [угорського Бели],— а сам поїхав провести воїв своїх.

6.XII 1254

Коли ж він їхав до [города] Грубешова, то убив шість вепрів: і сам ото він убив їх рогатиною три, а три — отроки його, і дав він м'яса воям на дорогу. Сам же він, помолившись святому Миколі[7], сказав воям своїм: «Якщо навіть будуть татари, хай не ввійде страх у серце ваше». І вони сказали: «Бог нехай буде помічником тобі. Ми сповнимо повеління твоє».

Узявши ж воїв, Роман ішов день і ніч. І коли вони несподівано напали на них, [воїв Ізяслава Мстиславича], то той, не маючи змоги куди втекти, вибіг на склепіння церковні, куди ото вибігали були
555 беззаконні угри[8]. І стояв навколо нього князь | Роман, [а] вони, [вої Ізяслава], умирали од спраги без води. [На] четвертий день [Ізяслав] зійшов, а князь [Роман] привів його до отця свого.

Лев же, почувши, що [боярин] Федір посланий од нього, [Ізяслава], до [города] Солей, узяв із собою слуг своїх [і] гнав услід за ним. Але сам [Федір] утік, а людей *його* [Лев] захопив [і] *поїхав був в Угри*.

Кін. 1254

А потім Войшелк, [син Миндовга], учинив мир з Данилом, і видав дочку Миндовгову, сестру свою, за Шварна, [сина Данилового], і прибув у Холм до Данила, залишивши княжіння своє і прийнявши чернечий чин. І дав він Романові, синові королевому, Новгородок од Миндовга, а од себе і Слонім і Волковийськ, і всі городи. Сам же він просився [в Данила] піти на Святу гору[9], і добув йому король [Данило] дозвіл у короля угорського [Бели] пройти [через Угри]. Та не зміг він дійти до Святої гори і вернувся у Болгарах.

1257

Зима 1255/6

1256

У рік 6764 [1256]. *Потім* рушив Данило на Ятвягів із братом [Васильком], і [з] сином Львом, і з Шварном, що був іще молодим, і послав [гінця] по Романа в Новгородок. І прийшов до нього Роман з усіма новгородцями і з тестем своїм Глібом, [князем волковийським], і з Ізяславом, з [князем] свіслоцьким[1], а з сеї сторони прийшов Сомовит, [князь лядський], з мазовшанами і підмога од Болеслава [Стидливого] із судомирцями і краків'янами. І рать була [така] велика, що можна було наповнити болота ятвязькі військом.

Коли ж учинили раду всі князі руські і лядські, то сказали мужі ратні [Данилові]: «Ти єси король, голова всім військам. Якщо ти нас пошлеш кого наперед, хто не послухається? Але ти знаєш воїнське діло, на ратях тобі звично бувати, і всякий тебе посоромиться і убоїться. Виступай ти сам наперед».

І Данило, спорядивши війська і [сказавши], кому [з] військом ходити, сам виступив наперед, і стрільців теж пустив наперед, а других [послав] обабіч дороги. Двірському ж [Андрію] він повелів за собою ходити, а сам їхав з невеликим [загоном] оружних отроків.

І коли він їхав, то приїхав до нього син Лев, один, і сказав йому: «Нікого з тобою нема. Я поїду[2] з тобою». [І] король сказав йому: «Нехай буде так». І йшов він по своїй путі.

Анкад же, [князь ятвязький], поводарем був йому, і пообіцяв [Данило] йому, що село його не буде спалено. Приїхав також до нього син Роман, один. І, приїхавши до села, що зветься Болдики-
556 ща, [Данило] послав Льва з братом | [його Романом], і Лев, тихо оточивши село, порубав [його] все, а одного [ятвяжина] привів. Король тоді допитав його, і той один сказав: «У селі, що зветься Привища, зібралися ятвяги». Почувши [це], король послав отрока Андрія, кажучи двірському [Андрієві]: «Якщо ти побачиш, що ми помчали, скоріше вслід за нами пожени». І розпустив [Данило] військо, як ото хто може гнати, а Василько-князь сказав іншим полкам і своєму

[7] Про «зимового Миколу» див. прим. 1 до 1227 р.

[8] Згадується битва Мстислава Мстиславича Удатного з уграми 1221 р., про яку йде мова під 1219 р.

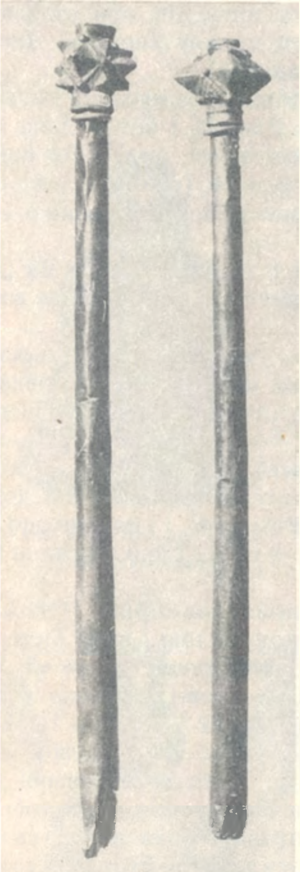
[9] Афон.

[1] Гліб волковийський, Ізяслав свіслоцький та деякі інші — це дрібні князі, що з'явилися на заході Русі після татарської навали і служили в Данила, який давав їм держати ті чи інші городи — Волковийськ, Свіслоч. У літопису нема вказівок про їхній родовід.

[2] В Іп. «не ѣдоу», у Хл. «не едоу»: за змістом треба «поѣдоу».

537. Лев. Деталь капітелі Успенського собору в Галичі.

538. Бойові бронзові булави-рогатиці.

полку також, щоб вони пішли потиху на рисях. Він же, [отрок Андрій], був молодим і сказав слово навпаки — наказав двірському не розпустити людей і задержати військо.

Тим часом один ятвяжин утік із сільця [Б]олдикищі, [сповістив своїх], і вони, оружившись, встріли стрільців кінець села, що зветься Привища, і прогнали їх. Тоді Данило й Лев кинулися на них, [стрільців], крикнули обидва сильним голосом: «Біжать, біжать ятвяги!» І ятвяги, побачивши, що вони скоро прийшли, не видержали і повернули навтіки, але коли були вони посеред села, то вернулися назад. Данило ж і Лев усе одно налягали на них удвох, і вони, кинувши сулицями, знову повернули навтікача. Стрільці ж стріляли, бо оружників [3] не було з ними, [Данилом і Львом]. І коли прибігли вони, [ятвяги], до воріт, то сталося сум'яття: і вони прибігли у ворота, і інші [ятвяги] навернулися, і багато [їх] попадало один на одного, бо був лід слизький, а Данило й Лев уборзі наскочили на них біля воріт. І вони побігли і знову не вернулися.

І була велика милість [божа] у день той над королем [Данилом] і над воями його, що з такою [невеликою] дружиною переміг він гордих ятвягів — і злинців, і крисменців, і покінців. Як ото пише [Соломон] у [святих] книгах: «Не од сили в бою, а од бога залежить побіда» [4].

Тим часом король [Данило] хотів далі гонити, вслід за ними йти, та здержав його Лев, кажучи: «Пошли мене вслід за ними». Але отець не пустив його.

А один [5] воїн простягнув десницю свою [і], вийнявши булаву [6] з-за пояса свого [і] далеко кинувши, збив князя ятвязького з коня його. І полетів він до землі, [і] вийшла душа його [з тіла] із кров'ю у пекло. Данило ж і Лев тих в'язали, а інших із чагарів виводили [і] рубали їх.

557 Прийшов також двірський [Андрій] з військом, | і Данило-король сказав йому: «Зле ти *мені* учинив єси». А двірський одповів: «Не я, ані воля моя. А зле нам учинив посол. Він не передав нам правильно наказ».

Потім же король і Лев забрали колодників, і вернувся [Данило] до Василька і Сомовита. І коли зустрілись вони, то була радість велика, що погибли погані.

І палили вони доми їх, і грабували села їх. Ставши ж на [селі] Привищах на ніч і побравши майно їх, вони попалили доми їх, а назавтра рушили [далі], грабуючи землю [їх] і палячи. Запалили вони [село] Таїсевичі, і [двори князів] Буряля, і Раймочі, і Комата, і Дора, і городи грабували, і також дім Стекинтів запалили.

І стали [7] вони на селі Корковичах, і предивно було, що [тут] такому множеству воїв [удалось] насититися, коням і [їм] самим, на двох дворах. Навіть не змогли вони [всього] поїсти самі і коні їх, тому остаток вони спалили.

А на другий день приїхав од ятвягів [князь] Юндил, [і] сказав він так: «Данило! Добру дружину ти держиш і велике військо твоє».

А назавтра пішли [вої Данилові], грабуючи і палячи землю їх. І не було втрати у воях його, бо хоча [ятвяги] іноді хоробрі були, [але] вложив бог страх у серце їх.

Тої ж ночі став [Данило] у болотах на островах, а назавтра приїхали ятвяги, даючи заложників [8], і мир, [і] благаючи, щоби не перебив він колодників.

Потім же божою милістю прийшов він у землю свою з честю і славою, подолавши ворогів своїх. І мав він намір знову виступити проти них на битву, і збирав воїв, але ятвяги, довідавшись про це, послали послів своїх і дітей своїх, і данину дали, і обіцялися покоритись йому і городи ставити в землі своїй.

1256

У рік 6765[1257]. *Потім же* Данило послав [воєводу свого] Костянтина, на прозвище Положишила, щоби побирав він із них, [ятвягів], данину. І Костянтин, поїхавши, побрав із них дань: чорні куни, і біль, [і] срібло [1]. І дав він, [Данило], із данини ятвязької

---

[3] *Оружники* — воїни взагалі, озброєні люди, але частіше, як і в даному випадку, оружниками звалися піші вої.

[4] Притчі Соломона XXI, 31.

[5] В Іп. хибно «он», у Хл. «один».

[6] В Іп. «иземь рогтичю», у Хл. «изем рогатицю»; оскільки «рогатицю» носили за поясом і кидали її, то це могла бути лише бойова булава. Вона мала форму гранчастої кулі з шипами; усередині її заливали свинцем і набивали на ручку.

[7] В Іп. «ста», у Хл. «сташа».

[8] В Іп. «таль» (заложників), у Хл. «дан[ь]».

1257

[1] В Іп. «черныя куны и бѣль сребро», у Хл. «черныя куны и бѣло сребро». Це місце можна тлумачити по-різному; ймовірно, що «чорні куни» — це реальне хутро куниць; «біль», як стало недавно відомо з берестяних грамот,— це горностай, а не білка (див. ще прим. 1 до 859 р.); срібло, як рідкісна річ у ятвязького населення, тут стоїть на третьому місці.

дар Сигніву, воєводі [лядському], для засвідчення: аби узнала вся земля Лядська, що платили-таки ятвяги данину королеві Данилу, синові великого князя Романа [Мстиславича].

558 Після великого бо князя Романа | ніхто ж із руських князів не воював був проти них, окрім сина його Данила, і богом дана йому [ця] данина. Засвідчив він для Лядської землі, сиріч для пам'яті нащадків своїх, як за волею божою мужність [свою] він показав. Як ото премудрий хронікар написав, що добрі діла вовіки славляться [2].

Так от, розказали ми про раті многі, а це, що написали ми [далі] про Романа [Даниловича], слід було давніш написати, однак вписано це було тут нині, в останні [дні].

Весна 1252

Потім же, як ото ми раніше сказали, учинив король [угорський Бела] обітницю велику Романові,— і не сповнив її. Зоставив же він [його] в городі Гімберзі [3], а [сам] пішов звідти. Пообіцявши йому [підмогу] — він не помагав йому, бо мав він облуду [в серці своїм], хотячи городів його. Він бо клявся був перед богом клятвою великою Романові і княгині його [Гертруді], що коли він добуде землю Німецьку [4], то оддасть він її всю Романові. І княгиня, що знала норов його, заприсягла його хрестом,— та все одно ніколи не став він на поміч йому, [Романові].

Часто також на нього, [Романа], приходив герцог [Оттокар]. І одного разу, коли він приїхав із великою силою і вони билися, а [герцог], ставши перед городом [на віддалі] поприща, не міг його взяти, він, улещуючи, говорив йому, [Романові]: «Облиш короля угорського, адже ти родич мені єси і свояк [5]. Земля Німецька розділена буде з тобою. Рикс угорський, тобто король, тобі багато обіцяє, та не сповнить. А я кажу правду, і поставлю тобі свідка, отця свойого, папу [6], і дванадцять біскупів на засвідчення, і дам тобі півземлі Німецької». Але він сказав: «Я по правді обіцявся отцю своєму, королеві угорському. Не можу я послухати тебе, бо буде мені сором і гріх не сповнити обітниці».

[І] хоча послав [Роман посла] до короля угорського [передати] всі слова, що ними обіцявся йому герцог, і прохаючи в нього підмоги, але він, [Бела], не послав йому помочі, а городів [німецьких] домагався. Йому ж, [Романові], він окремо обіцяв дати інші городи в землі Угорській.

Княгиня ж [Гертруда], яка розуміла обман його, [Бели], сказала: «Сина мойого [7], узявши до дочки, ви держите в заложниках,
559 а нині городів | наших ви хочете. А ми через нього [8] терпимо і з голоду вмираємо»,— бо була [тільки одна] баба, що ходила і купувала харчі потай у городі Відні *і* приносила [їм]. Голод же був такий, що вони вже й коней збиралися їсти.

Княгиня тоді сказала: «Княже! Піди до отця!» Але він, [город], був оточений, не можна було йому, [Романові], виїхати. І, бачачи доброту його,— бо був з ним на війні,— дав [йому виїхати воєвода] Бернгард, на прозвище Прейсель [9]. Зжалившись над Романом і приїхавши з силою, він вивів Романа з города.

Кін. 1253 — поч. 1254

А про те ми раніше сказали, що Войшелк дав був Новгородок Романові.

Зима 1254/5

Після крем'янецької ж війни [хана] Куремси Данило здійняв війну проти татар. Порадившися з братом [Васильком] і з сином [Львом], послав він [воєводу] Діонісія Павловича [і] взяв [город] Межибоже. А потім Данилові-таки люди і Василькові пустошили Болохів [10], а Львові — Побожжя і людей татарських [11].

Весна 1256

Коли ж настала весна, послав [Данило] сина свого Шварна на Городок, і на Сімоць, і на всі [тамтешні] городи. І взяв він Городок, і Сімоць, і всі городи, що піддались татарам, Городеськ і [городи] по [ріці] Тетереву до Жедечева [12]. Але возвягляни обманули Шварна: узявши тивуна [його], вони не дали йому тивунити, і Шварно прийшов [назад], узявши городи всі. А вслід за ним прийшли білобережці, і чернятинці [13], і всі болохівці [з покорою] до Данила.

[2] Ці слова наводить Іоанн Малала у своїй «Хроніці».

[3] В Іп. «Инепѣрьцѣ», у Хл. «Инеперцѣ».

[4] Як і в інших місцях, мовиться про австрійську спадщину.

[5] Пржемисл II Оттокар у 1252 р. одружився з сестрою покійного австрійського герцога Фрідріха II Войовничого Маргаритою Бабенберг, а жона Романа, Гертруда Бабенберг (він був її третім чоловіком), як відзначалося (див. прим. 4 до 1254 р.), була племінницею Фрідріха.

[6] Іннокентія IV.

[7] За німецькими та угорськими джерелами, у Гертруди від другого шлюбу з маркграфом Германом V (див. прим. 3 до 1254 р.) був син Фрідріх; його, тоді шестилітнього хлопчика, Бела IV узяв, як виходить з нашого літопису, в заложники до своєї дочки. Дочкою цією могла бути лише дванадцятилітня Маргарита (Маргіт), яку при народженні Бела прирік постригти в черниці, якщо буде вигнано татаро-монголів, і яку саме в час літописних подій відправили до жіночого монастиря, недавно збудованого її батьком на дунайському острові (потім названому на її честь Маргіт); у цьому монастирі-фортеці тримали, отже, й сина Гертруди.

[8] Белу.

[9] В Іп. «Вереньгѣрь прирокомъ Просвѣлъ», у Хл. «Веренгерь прирокомъ Просвелъ»; воєвода Бернгард Прейсель був прибічником Гертруди.

[10] В Іп. і Хл. «Болоховъ»; тут ідеться не про город, а про Болохівську землю-область (див. ще прим. 11 до 1231 р. та прим. 7 до 1234 р.).

[11] *Татарські люди* — населення, що було безпосередньо залежне від татар.

[12] В Іп. «Жедьчевьева», у Хл. «Жедечева».

[13] В Іп. «чарнятинци», у Хл. «чернятинци»; так засвідчується існування города Чернятина.

Прислав *також* Миндовг [посла] до Данила: «Я пришлю до тебе Романа і новгородців, щоби він пішов до Возвягля, [а] звідти й до Києва». І призначив він строк [збору] коло Возвягля.

Літо — осінь 1256

У рік 6766 [1258]. Данило тоді з братом [Васильком] рушили до Возвягля з великою силою, ждучи вісті од Романа і литви. І стояв [Данило] на [ріці] Корчику[1] днину, ждучи вісті од них, і пішов до Возвягля. Раніш послав він сина свого Шварна, щоб він оточив город і щоб ніхто ж не втік із них.

539. Дзвін. Бронза, литво. Городеськ. XII ст.

Воїв же було з ним п'ятсот, і городяни, бачивши мало ратників із князем, сміялися, стоячи на городській стіні. Але назавтра прийшов Данило із силою-силенною війська, із братом своїм [Васильком] і з сином Львом. І коли побачили [це] городяни, то страх напав на них, і не видержали вони, і здалися. І [Данило] город запалив, | а людей вивів і оддав їх на поділ,— то брату своєму, а то — Львові, інших — Шварнові. І пішов він до себе додому, взявши город.

Коли ж Роман прийшов до города [Возвягля] і литва, то литовці, кинувшись на город, не побачили нічого, тільки самі головні [та] псів, що бігали по городищу. І [литовці] досадували і плювали, кажучи по-своєму «Янда», призиваючи богів своїх Андая і Диверикса і всіх богів своїх споминаючи, тобто бісів.

540. Бойові бронзові гирі.

Потім Роман поїхав услід за отцем, узявши з собою трохи людей, а інших пустив додому. Данило ж і Василько раді були [йому]. А Лев поїхав до себе додому.

Литва тим часом, роздумавши [їхати додому], пустошила [землю Данилову], бо держали вони гнів [на нього]. Отож, поїхавши, пустошили вони довкола Луцька, а [цього] Данило не відав, ні Василько. Тоді князі, що служили в Данила, і Васильковi люди — [тисяцький] Юрій [Домажирич], Олекса [Орішок] двірський *та* інші — поїхали на них. Але коли вони їхали на них, то ті примчали насупротив до притоки[2], і кінники зітнулися. [Литовці] не видержали і повернули навтікача, а вони, рубаючи їх і колячи, ввігнали їх в озеро. Десять мужів *хапалися* за одного коня, думаючи, що «кінь винесе нас», і при цім тонули, бо ангел їх топив, посланий богом. І натонуло в озеро трупів, і щитів, і шоломів, так що місцеві жителі велику користь мали, виволікаючи їх.

Велика ж проти литви була січа. Побідники славили бога і святую владичицю богородицю, і послали вони здобич Данилові й Василькові. І обрадувалися Данило й Василько божій помочі, що [була] проти поганих. А були се люди Миндовгові і воєвода їх Хвал, що велике убивство чинив землі Чернігівській, і [князь] Сирвид Рушкович. Сирвид тоді втік, а Хвал убитий був *і* багато інших.

Листопад 1257

У рік 6767 [1259]. *А потім* [хан] Куремса рушив на Данила і на Василька; несподівано він приїхав. Василько тоді збирався [на війну] у Володимирі, а Данило — в Холмі, [і] вони послали [гінців] до Льва, щоби він поїхав до них.

Куремса ж, не перейшовши [ріки] Стиру, послав людей до [города] Володимира. А коли в'їхало[1] військо противників *до*[2] города, | вийшли на них піші городяни і билися з ними кріпко, і вибігли вони з города, прибули до Куремси *і* розповіли, що городяни кріпко борються з ними.

Данило ж і Василько все одно збиралися удвох, маючи намір битися з татарами. Але прилучилось ото за гріхи [наші] загорітися Холмові через окаянну бабу,— та про це ми потім напишемо: про спорудження города, і прикрасу церкви, і про велику загибель його, так що всі жалкували,— і полум'я було таке, що зо всеї землі [Холмської] заграву [було] видіти. Навіть і зо Львова дивлячись, було видно [її] по белзьких полях од палахкотіння сильного полум'я. І люди, бачачи [це, думали], що город був запалений татарами, і повтікали в лісові місця, і тому вони не могли зібратися. Данило тоді зустрівся з братом і втішав його, що над бідою, посланою богом, не слід погансько тужити, а на бога надіятися і на нього возложити печаль,— як воно й сталося.

1258

[1] В Іп. «на Кореики», у Хл. «на Корецку».
[2] В Іп. «соупротивъ ко строузѣ», у Хл. «съпротивь къ струзѣ»; ідеться про праву притоку Стиру Глушець.

1259

[1] В Іп. хибно «выѣхавшимъ», у Хл. «въехавшим».
[2] В Іп. хибно «из», у Хл. «къ».

Потім же поїхали вони обидва у Володимир і, зібравши трохи дружини, молилися богу, щоби ізбавив їх бог од нашестя татар. Не маючи змоги дружини зібрати, посилали вони обоє [гінців] сюди й туди. І коли прилучилося Васильковим людям виїхати [в поле], то, знайшовши татар, вони били їх і колодників захопили.

А потім, коли Куремса стояв біля Луцька, сотворив бог чудо велике. Луцьк був неукріплений і непідготовлений, і збіглося у нього багато людей. А був уже холод і вода велика. І коли він, [Куремса], прийшов до Луцька, то не міг перейти [ріку Стир]. Він хотів міст захопити, але городяни одрубали міст. Він тоді пороки поставив, намагаючись одігнати [їх], але бог чудо вчинив, і святий Іоанн [Златоустий], і святий Микола [Мирлікійський][3] : знявся ж такий вітер, що коли порок вергав [камінь], то вітер повертав каменя на них, [татар]. Вони все одно далі сильно метали на них, [городян, і] зламався силою божою порок їхній. І, не досягнувши нічого, вернулися вони в сторони [4] свої, тобто в поле.

6.XII 1257

Бл. 1237

Так от, раніш ми писали про пожежу города Холма в Куремсину війну. Город же Холм так був споруджений за божим велінням. Коли ото Данило княжив у Володимирі, спорудив він город Угровськ і поставив у ньому єпископа [Іоасафа]. Але [якось], коли він, [Да-
562 нило], їздив | по полю і діяв лови, то побачив він на горі гарне і лісисте місце, оточене навкруги його полем, і запитав тамтешніх жителів: «Як іменується се місце?» І вони сказали: «Холм йому ім'я є». І, уподобавши місце те, надумав він, що поставить на ньому невеликий городок. Він дав обітницю богу і святому Іоанну Златоусту [5], що спорудить на честь його церкву.

І поставив він невеликий городок, та, побачивши, що бог помічником йому, а Іоанн підпомагачем йому є [5], спорудив він інший город, що його татари не змогли взяти, коли Батий всю землю Руську захопив. Тоді й церква святої Трійці запалена була і знову була споруджена.

Коли ж побачив се князь Данило, що бог сприяє місцю тому, став він прикликати приходнів — німців і русів, іноплемінників і ляхів. Ішли вони день у день. І юнаки, і майстри всякі утікали [сюди] од татар — сідельники, і лучники, і сагайдачники, і ковалі заліза, і міді, і срібла. І настало пожвавлення, і наповнили вони дворами навколо города поле і села.

Звів також [Данило] церкву святого Іоанна [Златоустого], красну і гожу. І споруда її була така: склепінь чотири; з кожного вугла — склепіння, і стояли вони на чотирьох головах людських, вирізьблених одним умільцем; троє вікон прикрашені [були] склом римським [6]; при вході в олтар стояли два стовпи з цілого каменя, і на них — склепіння; а верх же вгорі прикрашений [був] зорями золотими на лазурі; внутрішній же поміст її був вилитий з міді і з чистого олова, так що блищав він, як дзеркало. Дверей же її двоє [були] прикрашені каменем тесаним — галицьким білим і зеленим холмським; різьблені одним умільцем Авдієм горорізьби [їх були] всяких барв і золоті; спереду ж їх [на західних дверях] був зроблений Спас, а на північних — святий Іоанн [Златоустий], так що всі, хто дивився [на них], дивувалися. Прикрасив [Данило] камінням дорогим, бісером *і* золотом також ікони, які він приніс із Києва, і *образ* Спаса *і* пресвятої Богородиці, що їх йому сестра Федора дала з [київського] монастиря [святого] Феодора; приніс він також ікону Стрітення з [города] Вручого од отця його [Мстислава Мстиславича] [7]. Диву подібні [були образи сі], що погоріли в церкві святого
563 Іоанна; один | [архангел] Михаїл зостався [з] чудових тих ікон. І дзвони [Данило] приніс із Києва, [а] інші тут вилив. Усе це вогонь спалив.

І вежа [стояла] посеред города висока, щоб бити з неї довкола города. Знизу зведена з каменю п'ятнадцять ліктів у висоту, а сама зроблена з тесаного дерева і вибілена, як сир, сяяла вона на всі сторони. Близь неї був студенець, тобто колодязь, що мав тридцять і п'ять сажнів.

[3] Про Миколу Мирлікійського див. прим. 1 до 1227 р. та прим. 3 до 1235 р.; день пам'яті Іоанна Златоустого (житіє) — 13 листопада, «зимового Миколи» — 6 грудня, отже, в цей період Куремса і облягав Луцьк.

[4] В Іп. хибно «во станы своя», у Хл. «въ страны своя».

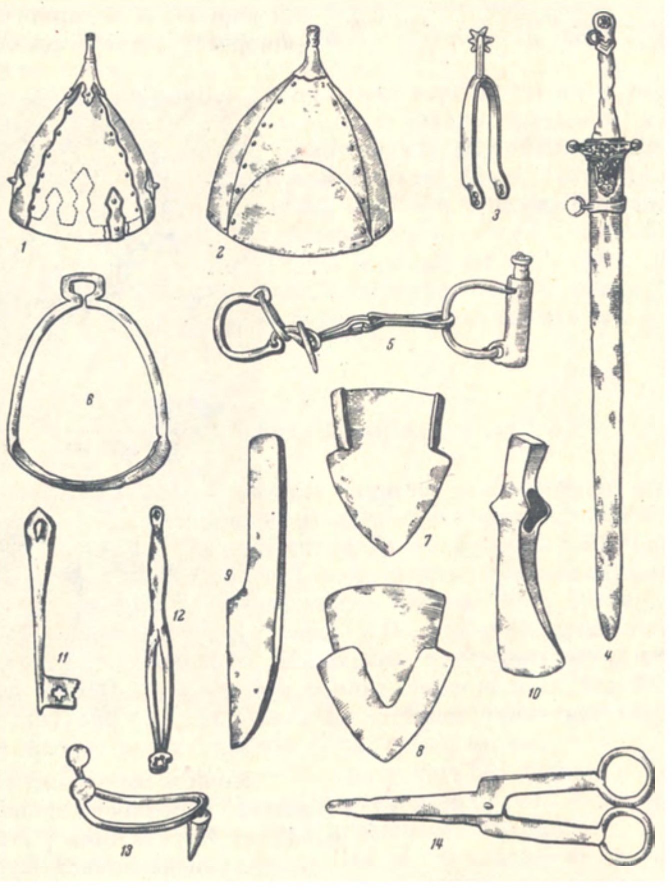
541. Порок (метавка). Мал. XIII—XIV ст.

[5] Пієтет Данила до Іоанна Златоустого як до патрона-помічника, спорудження надзвичайно багатої церкви на честь цього святого, є доказом того, що хрестильне ім'я Данила було Іван. Справді, лист папи Іннокентія IV від 3 травня 1246 р. до Данила адресований Ioanni regi Russie.

[6] *Римське скло* — вітражі трьох вівтарних вікон.

[7] Тут мовиться не про Данилового батька Романа Мстиславича, а про батька Анни, Данилової жони, Мстислава Мстиславича Удатного.

Храми [були] прекраснії, і мідь од вогню повзла, як смола.
Посадив він також сад гарний і спорудив церкву на честь святих безмездників Кузьми [і] Дем'яна; має вона чотири стовпи, витесані з цілого каменя, що держать верх; з таких же [каменів витесані] і другі [стовпи]; а в олтарі перед бічними дверима стоїть також гарний [образ] пресвятого Дмитрія [Солунського], принесений здалеку.

542. Вироби городського ковальства. 1, 2 — шоломи; 3, 13 — шпори; 4 — меч; 5 — кінські пута; 6 — стремено; 7, 8 — лемеші; 9 — чересло; 10 — топір; 11, 12 — ключі; 14 — ножиці.

За поприще од города [Холма] стоїть також башта кам'яна, і на ній — орел кам'яний вирізьблений; висота ж каменя — десять ліктів, а з верхівками і з підніжжями — дванадцять ліктів.

Побачивши ж таку пагубу городу,— [а] ввійшовши в церкву, він теж побачив пагубу,— [Данило] вельми пожалкував. Помолившись богу, він знову обновив церкву, і освятив [її] єпископ Іоанн. А ще помолившись богу, він спорудив [город Холм] кріпшим і вищим [8], але вежі такої не зміг зробити, бо інші городи він ставив проти безбожних татар,— через те й не зробив він її.

543. Ливарська форма для браслетів. Шифер. Київ. XII—XIII ст.

1257—59

544. Срібні пластинчаті браслети. Київ. XII—XIII ст.

[8] Тобто зробив міцнішими і вищими стіни города-фортеці.

У рік 6768 [1260]. Спорудив він також превелику церкву в городі Холмі на честь пресвятої приснодіви Марії, величиною *і* красою не меншу од тих, що були раніш, і прикрасив її пречудовими іконами; приніс він також чашу із землі Угорської з багряного мармуру, вирізьблену з дивовижним умінням,— навіть змієві голови були навкруг неї,— і поставив її перед дверима церковними, що їх називають царськими. Зробив він також у ній хрещальню — хрестити воду на святе Богоявлення, а блаженний єпископ Іоанн зробив у
1260 ній вирізаний із гарного дерева і позолочений усередині та ззовні [ківорій?] [1], диву подобен.

[1] З літопису не зовсім ясно, що зробив єпископ.

545. Речі з житла художника. Київ.

546. Речі з житла художника. Київ.

Коли ж минув час, то прийшов [воєвода] Бурондай, безбожний,
Літо 1258 лютий, з безліччю полків татарських, з великою силою, і став на
564 місцях Куремсиних | [татар]. Данило ж воював із Куремсою і ніколи-таки не боявся Куремси: Куремса бо не міг йому був ніколи вчинити лиха, допоки [не] прийшов Бурондай із силою великою. Послав він тоді послів до Данила, кажучи: «Я іду на Литву. Якщо ти спільник єси, піди зо мною».

Данило, отож, сів із братом [Васильком] *і* з сином [Львом думати]. Печальними бувши, радились вони, бо знали, що як Данило поїде, то не буде він *назад* із добром. Коли порадилися вони всі, то поїхав Василько замість брата, і провів *його* брат до Берестія, і послав із ним людей своїх. І, помолившись богу святому, Спасу ізбавителю,— а це ікона, яка є у городі Мельниці в церкві святої Богородиці і нині стоїть у великій честі,— дав йому обітницю Данило-король прикрасою оздобити її.

1258 Коли ж Василько їхав за Бурондаєм один по Литовській землі, він, знайшовши десь литву [і] побивши її, привів здобич Бурондаєві. І похвалив Бурондай Василька: «Хоча брат твій не їхав». І пустошив [Василько], їздячи з ним, [Бурондаєм], шукав він синівця свого Романа [2], [і] розоряли вони землю Литовську і Нальщанську. Княгиню ж [Олену] він зоставив був у брата [Данила], і сина свого Володимира.

А потім Данило-король, поїхавши, узяв [город] Волковийськ і Гліба [3]-князя. Пославши їх, [бранців, у Холм, Данило] держав його, [Гліба], в честі, бо до Волковийська він їхав більше тому, що намагався схопити ворога свого, Войшелка і Тевтивила, але не застав їх обох [4] у городі. Він шукав їх по становищах, посилаючи людей, але не знайшов їх, бо великий обман вони удвох учинили були: схопив

[2] Князь литовський Войшелк схопив Романа Даниловича, мабуть, за вимушений похід Василька з Бурондаєм на Литву; про це говориться нижче. Тоді ж, як видно, литовські князі і вбили Романа.

[3] В Іп. «Глѣба князя» хибно повторено.

[4] В Іп. хибно «его», у Хл. «ею» (двоїна).

Войшелк сина його Романа [2]. І ще послав [Данило] Михайла [Ростиславича], і пустошив він по [ріці] Зельві, шукаючи їх обох, але не знайшов їх.

Потім же, думаючи іти на Городен [і] гадаючи, що вони там обидва, [Данило] послав тому [гінця] по Льва, сина свого, і по людей своїх, і приїхали вони в город Мельник [5]. Але коли він збирався іти до Городна і всі поспішали, то була із Ляхів у короля Данила вість, що татари пробувають у Ятвягах. Лев тоді сказав [Данилові]: «Вої твої голодні є і коні їх». А він, одповівши, сказав йому: «Ми пошлем сторожів до Визни». І дав Данило-король харчу воям досита і коням їхнім.

[5] Вище і далі цей город зветься ще Мельниця.

Послано було раніше також двох послів у Ятвяги, довідатися
565 про брата [Василька]. Але тому що татари приїхали | в Ятвяги, посли обидва схоплені були, і допитував *їх* [Бурондай]: «Де є Данило?» І вони відповіли: «У Мельниці він є». Вони, [татари], сказали тоді: «То є спільник наш. Брат його воював із нами. Туди ідем».

Але сторожі [Данилові] розминулися з ними, [татарами], і вони пройшли до Дорогичина. І була [про це] вість Данилу, [і] послав він звідти, [з Мельника], Льва, і Шварна, і Володимира [Васильковича], кажучи їм: «Якщо ви будете в мене — їздити вам у стани до них. Коли ж я буду...» [6]

[6] Тут в Іп. і Хл. розповідь уривається, і цим закінчується Галицький літопис; далі розпочинається Волинський літопис.

А після цього, коли минув рік [7] *і*

[7] В Іп. «По сем же минувшему лѣтоу», у Хл. «По сем же миноувшима двѣма лѣтома и».

Поч. листопада 1259

1261

У рік 6769 [1261] [1]. настала тиша по всій землі, то в ті дні весілля було у Василька-князя у Володимирі-городі. Став він оддавати дочку свою Ольгу за Андрія-князя Всеволодовича [2] *до* Чернігова, і був тоді [тут] брат Васильків Данило-князь [3] з обома синами своїми, зі Львом і з Шварном, і інших князів багато, і бояр багато.

[1] В Іп. дату вставлено знову дуже недоречно: вона розбиває речення.

[2] Андрій був сином Всеволода-Лаврентія Ярополковича, відомого, як і його жона Анастасія, лише з Любецького синодика.

І коли була ж веселість немала у Володимирі-городі, то прийшла тоді вість Данилові-князю [3] і Василькові, що Бурондай іде, окаянний, проклятий, і опечалилися цим обидва брати вельми. Він бо прислав був [посла], так кажучи: «Якщо ви єсте мої спільники — зустріньте мене. А хто не зустріне мене — той ворог мені».

Отож, Василько-князь поїхав назустріч Бурондаєві зі Львом, синівцем своїм. А Данило-князь [3] не поїхав із братом — він бо послав був замість себе владику свого холмського Іоанна.

І поїхав Василько-князь зі Львом і з владикою назустріч Бурондаєві, узявши дари многі і пиття, і зустрів його коло [города] Шумська. І прийшов Василько зі Львом і з владикою перед нього з дарами, а він великий гнів положив на Василька-князя і на Льва, *а* владика стояв у страху великому. А потім сказав Бурондай Василькові: «Якщо ви єсте мої спільники — розмечіте ж городи свої всі».

Листопад 1259

[І] Лев розкидав [городи] Данилів і Стіжок, а, звідти пославши [воїв], Львів розметав. Василько ж, пославши [воїв], Крем'янець розметав і Луцьк.

Тим часом Василько-князь послав із Шумська владику Іоанна
566 вперед до брата | свого Данила. І владика, приїхавши до Данила-*князя,* почав йому розповідати про те, що сталося, і про Бурондаїв гнів сказав йому. Данило тоді, убоявшися, втік у Ляхи, а з Ляхів побіг в Угри.

І тоді рушив Бурондай до [города] Володимира, а Василько-князь — із ним. Але не дійшов він до города, а став на [селі] Житані на ніч. Бурондай же став мовити про Володимир: «Васильку! Розмечи город!» І князь Василько почав думати в собі про город, тому що не можна було розкидати його скоро через [його] величину. [І] повелів він запалити його, і так за ніч він згорів увесь.

А назавтра приїхав Бурондай у Володимир і побачив своїми очима, що город згорів увесь. І став він обідати у Василька на дворі і пити. Пообідавши ж і пивши, ліг він на ніч у [городку] П'ятиднях.

А назавтра прислав він татарина, на ім'я Баймура [4], і Баймур, приїхавши до князя, сказав: «Васильку! Прислав мене Бурондай і

[3] В Іп. тут виправлено іншою рукою на «король», «королю».

[4] Цей воєвода, з усією ймовірністю, мав ім'я Бай-Тімур і був, за Рашідаддіном, першим сином Тука-Тімура, тринадцятого сина Джучі.

велів мені город розкопати» [5]. Сказав тоді йому Василько: «Роби, що звелено тобі». І став він розкопувати город на знак побіди.

А після цього рушив Бурондай до Холма, і Василько-князь [пішов] із ним, і з боярами своїми, і слугами своїми. Але коли вони прийшли до Холма, то город був запертий. І стали вони, прийшовши до нього, одаль його, і не добились вої його нічого, бо були в ньому, [Холмі], бояри і люди доблесні, а город сильно укріплений, [з] пороками і самострілами.

Бурондай тоді, роздивившись укріплення города, [побачив], що не можна взяти його, і тому став він мовити Василькові-князю: «Васильку! Се город брата твойого. Їдь скажи городянам, щоб вони здалися». І послав він із Васильком трьох татаринів, на ім'я Куйчія, Ашика, Болюя, і Хому, тлумача [6], який розумів руську мову, [аби знати], що мовитиме Василько, приїхавши під город.

Василько ж, ідучи під город, узяв собі в руку каміння [і], при-
567 йшовши під город, став мовити городянам, а татари, послані з ним,— слухати: «Костянтине-холопе, і ти, другий холопе, Луко Іванковичу! Се город брата мойого і мій,— здайтеся!» Сказавши, та й кине камінь додолу, даючи їм знак хитрістю, щоб вони билися, а не здавалися. Так ці слова мовивши і тричі кидаючи каменем додолу, сей же великий князь Василько ніби богом посланий був на поміч городянам: він подав їм хитрістю знак. І [посадник] Костянтин [Положишило], стоячи на заборолах городських стін, збагнув умом знак, поданий йому Васильком, і сказав князю Василькові: «Поїдь звідси, а то буде тобі каменем в лоб. Ти вже не брат єси брату своєму, а ворог єсь йому».

І татари, послані з князем під город, чувши [це], поїхали до Бурондая і повідали річ Васильковu, як він мовив городянам і що тоді городяни сказали Василькові.

Листопад 1259

І після цього пішов Бурондай уборзі до Любліна, а од Любліна пішов до [города] Завихвоста. І прийшли вони до ріки до Вісли, і знайшли тут собі брід у Віслі, і пішли на ту сторону ріки, і стали пустошити землю Лядську.

Кін. листопада 1259

Потім же прийшли вони до [города] Судомира, і обступили його з усіх сторін, і обгородили його довкола своїм укріпленням, і пороки поставили. І пороки ото били неослабно день і ніч, а стріли не давали [городянам] виникнути із-за заборол. І чотири дні билися вони, а на четвертий день збили заборола з городської стіни, і почали татари приставляти драбини до городської стіни, і тоді полізли на стіну.

29.XI 1259

Наперед же вилізли на городську стіну два татарини з хоругвою і пішли по стіні, рубаючи і колячи,— один ото з них пішов по одній стороні стіни, а другий — по другій стороні. Але якийсь із ляхів, не боярин, ні знатного роду, а простий собі чоловік, не в збруї, *а* в одній накидці, із сулицею, захистившись одвагою, немов надійним
568 щитом, учинив діло, пам'яті достойне. Він побіг супроти татарина і як зітнувся з ним, так і вбив татарина, поки другий татарин [не] прибіг іззаду і [не] рубонув ляха. Тут і вбитий був лях.

Люди ж, побачивши татар на стіні города, кинулись утекти до дитинця, але не могли вміститися у ворота, тому що міст був вузький біля воріт. І подавилися вони самі, а інші падали з містка в рів, як ті снопи. Рови ж, якщо глянути, були вельми глибокі, і наповнилися вони мертвими, і можна було ходити по трупах, наче по мосту.

Житла ж у городі були соломою покриті, і загорілися вони самі од іскор, а потім і стіни города почали горіти. Церква також була в городі тім кам'яна, велика і предивна, що сіяла красою, бо була вона зроблена з білого каменю тесаного, і та́ була повна людей. Але верх у ній, деревом покритий, загорівся, і вона згоріла, і в ній — незчисленне множество людей. Ледве ратники вибігли з города.

30.XI 1259

А назавтра ігумени з попами і з дияконами, підготувавши крилос і одспівавши обідню, стали причащатися — спершу самі, а потім бояри з жонами *і* з дітьми, а тоді всі, од малого і до великого. І стали

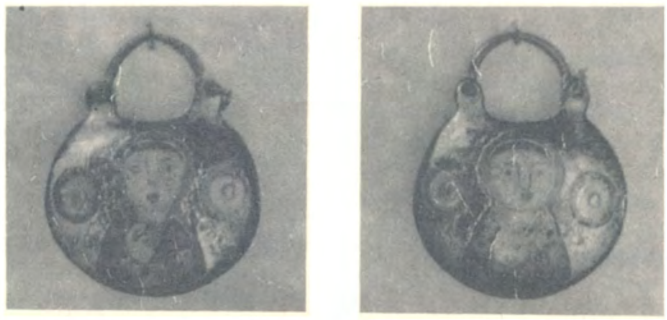
[5] Тобто розкопати вали, які оточували город-фортецю; дерев'яні стіни на валах уже згоріли.

[6] В Іп. «и к томоу толмача», у Хл. «и Хомоу толмача».

вони сповідатися — ті ігуменам, а інші — попам і дияконам, тому що людей було безліч у городі.

А потім пішли вони з хрестами із города, і з свічами, і з кадилами. І пішли ж і бояри, і бояриі, нарядившись у весільне вбрання і одяг, а слуги боярські несли перед ними дітей їхніх. І був плач великий і ридання. Мужі оплакували жон своїх, а матері оплакували дітей своїх, [а] брат брата, і не було того, хто б помилував їх, бо гнів божий звершився на них.

І коли вигнали їх із города, то посадили їх татари на оболоні коло Вісли, і сиділи вони два дні на оболоні. А тоді стали вони побивати
569 їх усіх — чоловічу стать і жіночу. І не зосталося з | них ані одного.

547. Сережки. Мідь, перегородчаста емаль. XIII ст.

Потім же пішли вони до Лисця-города. І коли ото прийшли вони до нього, то обступили [його]. Город же був у лісі на горі, і церква була в нім кам'яна святої Трійці, але стіни города некріпкі були. І взяли вони і його, і вирубали *в нім* усіх од малого і до великого.

Січень 1260

А потім вернувся Бурондай назад [7] у свої вежі, і так закінчилось взяття Судомира [8].

[7] В Іп. хибно «на западъ», у Хл. «назадъ».

[8] За одними польськими джерелами, татаро-монголи взяли Судомир напередодні свята Андрія Первозваного (тобто 29 листопада 1259 р.), що цілком вірогідно, бо тоді вони переходили Віслу, значить, була ще осінь. За іншими даними, також польськими, Судомир було взято аж 2 лютого 1260 р.,— така довга облога малоймовірна.

Червень 1262

У рік 6770 [1262]. *Потім же* пішла литва на Ляхів воювати, [послана] Миндовгом. І [князь] Остафій Костянтинович [пішов] із ними, окаянний і беззаконний,— він бо забіг був [сюди] із Рязані.

23—24.VI 1262

Отож литва зненацька напала на [город] Єздов напередодні й Іванового дня, [і] на самого Купала. Тут же й Сомовита, князя [мазовецького], вони вбили, а сина його Кондрата захопили, і здобичі багато взяли, і тоді вернулися до себе.

Літо (осінь?) 1262

1262

Припом'янув Миндовг [також], що Василько-князь із богатирем [Бурондаєм] пустошив землю Литовську. І послав він рать на Василька, і пустошили вони довкола [города] Каменя [1]. Але князь Василько не поїхав услід за ними, тому що сподівався він другої раті. Він послав за ними [воєвод] Желислава та Степана Медушника. І гонили вони вслід за ними аж до [ріки] Ясольди [2], але не догнали їх, бо рать [литовська] була мала,— вони тільки набрали були здобичі, і тому й одійшли спішно.

[1] В Іп. помилково «Каменца»; город Каменець на річці Случі був зруйнований ще в 1240 р. Батиєм; у Хл. «Камена».

[2] В Іп. хибно «Ясолны», у Хл. «Ясолды».

Друга ж рать литовська пустошила тої самої неділі довкола [города] Мельниці. Був же з ними воєвода Тюдіяминович Ковдижад, і взяли вони здобичі багато. Тому князь Василько поїхав услід за ними *із* сином своїм Володимиром, і з боярами *своїми*, і зі слугами, поклавши уповання на бога, і на пречистую його матір, і на силу чесного хреста, і догнали вони їх коло Небля-города.

Литва ж стала була при озері [Неблі], але, побачивши війська, виладналися вони і стояли у три ряди за щитами по своєму звичаю. Василько тим часом, нарядивши свої війська, пішов супроти них. І зітнулися вони обоє, і литва, не видержавши, кинулась навтіки. Але не можна було втекти, бо обійшло було [їх] озеро довкола. І тоді стали вони сікти їх, а інші в озері потопились. І так пере-
570 били вони їх усіх, і не остався з них | ні один.

Почувши ж се, князі пінські Федір, і Демид, і Юрій [Володимировичі] приїхали до Василька з питтям, і стали вони веселитися, бачачи, що вороги їх побиті, а своя дружина вся ціла. Тільки один

[воїн] був убитий із війська Василькового — [боярин] Прейбор, син Степана Родовича [3].

Після цього ж князі пінські поїхали до себе, а Василько поїхав до [города] Володимира з побідою і честю великою, воздаючи славу і хвалу богові, що вчинив [диво] предивнеє: покорив ворогів під ноги Васильковi-князю.

Послав тоді [Василько] здобич брату своєму королеві [Данилу], з [боярином] Борисом з Ізеболком [4],— король бо *тоді* поїхав був в Угри,— і догнав його Борис коло [города] Телича.

Король же вельми печалувався за братом [Васильком] і за синівцем своїм Володимиром, бо той молодий був. [Але] один із слуг його, [Данила], увійшовши, став розповідати так: «О господине! Люди якісь осе їдуть за щитами із сулицями, і коні з ними повідні». І король, од радості схопившись, і знявши руки, [і] хвалу воздавши богові, сказав: «Слава тобі, господи! Се ж Василько побідив литву!»

Борис тим часом приїхав і привів здобич королеві — коней у сідлах, щити, сулиці, шоломи. Король же став питати про здоров'я брата свого і синівця. А Борис розповів, що обидва вони здорові, і про все, що сталося, розказав йому. *І* велика була радість королеві, що здоров брат його і синовець, а вороги побиті. Бориса ж, обдарувавши, він одпустив до брата свойого.

Осінь(?) 1262

Після цього ж був з'їзд руських князів із лядським князем, з Болеславом [Стидливим]. І збиралися у [городі] Тернаві Данило-князь із обома синами своїми, зі Львом і з Шварном, а Василько-князь зі своїм сином Володимиром, і урядилися вони межи собою про землю Руську і Лядську, заприсягнувши хрестом чесним. І тоді роз'їхалися вони до себе.

5.VIII 1263 (12.IX 1263?)

А після цього з'їзду, коли минув один рік, то восени убитий був великий князь литовський Миндовг, що був самодержцем в усій
571 землі Литовськi|й. Про вбивство ж його таке скажемо.

548. Медальйон «дерево життя». Золота бляшка. Галич.

Коли княжив він у землі Литовській, то став він побивати братів своїх і синівців своїх, а інших вигнав із землі [цієї] і став княжити один в усій землі Литовській. І став він гордувати вельми, і вознісся славою і гордістю великою, і не вважав за рівного собі анікого. Був також у нього син Войшелк і дочка. Дочку ж він оддав за Шварна Даниловича до Холма, а Войшелк тим часом почав княжити в Новгородку, в поганстві пробуваючи. І став [Войшелк] проливати крові много: убивав бо він повсякдень по три [чоловіка], по чотири. А котрого дня, було, не вб'є кого — тоді сумував, а коли вб'є кого — тоді веселий був.

1254 Але потім увійшов страх божий у серце його. Надумав він собі, що слід прийняти святе хрещення. І охрестився він тут, у Новгородку, і став жити у християнстві. А після цього пішов Войшелк до *1254—55* Галича, до Данила-князя і Василька, маючи намір прийняти монаший чин. Тоді ж Войшелк охрестив Юрія Львовича. А потім пішов він у [город] Полоний [5], до [ігумена] Григорія в монастир, і *1255—57* постригся в ченці, і пробував у монастирі в Григорія три роки. Звідти ж пішов він у Святу гору [6], узявши благословення од Григорія. А Григорій був [таким] чоловіком святим, якого ото не було *1257* перед ним і ні по ньому не буде. Але Войшелк не зміг дійти до Святої гори, тому що смута була велика тоді в тих землях. І прийшов він назад у Новгородок, і поставив собі монастир на ріці на Німані, межи Литвою і Новгородком, і тут жив. Отець же його Миндовг докоряв йому за його життя, а він на отця свого досадував вельми.

Кін. 1262 — поч. 1263

У той же час померла княгиня Миндовгова, і став він оплакувати її. А сестра її була за Довмонтом, за нальщанським князем, і послав Миндовг до нальщан [посла] по свою своячку, так кажучи: «Ось сестра твоя мертва. Поїдь-но оплакати свою сестру».
572 А коли вона приїхала оплакати [сестру], то Миндовг | захотів узяти своячку свою за себе і став їй мовити: «Сестра твоя, умираючи, веліла мені взяти тебе за себе. Вона так сказала: «Нехай інша дітей не зобиджає». І взяв він її за себе.

[3] В Іп. «Родивича», у Хл. «Родовича».

[4] В Іп. «с Борисом и со Изѣболкомъ», у Хл. «с Борисом съ Изеболком»; з подальшого викладу видно, що це одна особа, а не дві.

[5] В Іп. і Хл. «в Полониноу», очевидно, помилково; прийменник «в» не поєднується зі словом «полонина», та й значення це буде зовсім невиразним.

[6] Афон.

Довмонт же, се почувши, опечалився вельми сим і помишляв, аби якось убити *йому* Миндовга, але не міг, тому що сила його була мала, а сього — велика. Тому Довмонт шукав собі, аби з ким можна [було] йому вбити Миндовга. *І* знайшов він собі Треняту, сестрича Миндовгового [7], і з тим думав убити Миндовга. Тренята ж пробував тоді в Жемоїті.

[7] Ім'я сестри Миндовга і її чоловіка — невідоме.

Друга пол. липня 1263 У рік 6771 [1263]. *У сей же час* послав був Миндовг всю свою силу за Дніпро, на Романа [Михайловича], на брянського князя. Довмонт теж пішов був із ними на війну, але вибрав принагідну пору собі і вернувся назад, так кажучи: «Віщування мені не дає з вами піти».

Вернувшись же назад, він помчав уборзі, догнав Миндовга і тут *5.VIII 1263 (12.IX 1263?)* же вбив його. І обох синів його з ним убив, Рукля і Репек'я. І так звершилось убивство Миндовга.

Після вбивства ж Миндовга Войшелк, убоявшись такого самого, утік до Пінська і тут жив. А Тренята став княжити в усій землі Литовській і в Жемоїті. І послав він [посла] по брата свого по Тевтивила до Полоцька, кажучи так: «Брате! Приїдь сюди. Ми розділимо удвох *собі* землю і добиток Миндовгів».

І коли він, [Тевтивил], приїхав до нього, то став радитися Тевтивил, маючи намір убити Треняту. А Тренята собі радився так само на Тевтивила. І розголосив намір Тевтивилів боярин його, Прокопій, полочанин, і Тренята, попередивши і вбивши Тевтивила, *Зима(?) 1263/4* став княжити один.

А після цього стали радитися конюхи Миндовгові, чотири парубки, як би їм можна [було] вбити Треняту. І коли він ішов до мийні миться, то вони, вибравши собі цю пору, вбили Треняту. І так *1264* звершилось убивство Треняти.

1264 573 Почувши ж се, Войшелк пішов із пінянами до Новгородка. А звідти, узявши з собою новгородців, пішов він у Литву княжити, і Литва вся прийняла його з радістю *великою,* сина свойого володаря.

У рік 6772 [1264]. Войшелк, отож, почав княжити в усій землі Литовській. І став він ворогів своїх побивати, *і* побив їх незчисленне множество, а інші розбіглися, куди хто глядячи. І того Остафія [Костянтиновича] він убив, окаянного, проклятого, беззаконного, що про нього ото ми попереду писали.

Друга пол. липня 1263 У вищезгаданий же рік убивства Миндовга було весілля в Романа-князя [Михайловича], у брянського, і став він оддавати милую дочку свою, на ймення Ольгу, за Володимира-князя, сина Василькового, внука великого князя Романа [Мстиславича] галицького. І в той час прийшла рать литовська на Романа, і він бився з ними, і переміг їх. Сам же він поранений був, та не малу показав мужність свою. І приїхав він у Брянськ із побідою і честю великою, і, не думаючи 1264 од радості про рани на тілі своїм, оддав дочку свою. Було бо в нього інших три [1], а се — четверта. Але ся була йому од усіх миліша, і послав він із нею сина свого старшого Михайла і бояр багато. Та ми до попереднього повернемось.

[1] Див. ще прим. 3 до 1238 р.; очевидно, дочка, вбита 1240 р., тут до уваги не береться.

Коли ж Войшелк княжив у Литві, то став йому помагати Шварно-князь і Василько, бо він назвав був Василька отцем собі і володарем. А король [Данило] впав тоді був у недугу велику, і в ній *Літо(?) 1264* він і скончав живоття своє. І положили *його* в церкві святої Богородиці в Холмі, що її він сам був спорудив.

Сей же король Данило [був] князем добрим, хоробрим і мудрим, який спорудив городи многі, і церкви поставив, і оздобив їх різноманітними прикрасами, і братолюбством він світився був із братом своїм Васильком. Сей же Данило був другим по Соломоні.

Після цього ж Шварно пішов на поміч Войшелкові, а Василько-князь од себе послав йому підмогу — все своє військо, бо Вой-
574 шелк назвав був Василька | за отця собі і володаря. І прийшов ото Шварно з підмогою у Литву до Войшелка, і Войшелк, побачивши поміч Шварнову і Василькову, отця свого, радий був вельми. І почав він готуватися [в похід], і рушив з великою силою, і став городи

брати в Дяволтві і в Нальщанах. А взявши городи і ворогів своїх побивши, прийшли вони тоді до себе.

28.VI — 2.X 1264 [1] У рік 6773[1265]. *У ті ж роки* з'явилася звізда на сході, хвостата, на вигляд страшна, що випускала із себе промені великі,— тому ся звізда називається волосата. Од вигляду ж сеї звізди страх обняв усіх людей і жах. А знавці, дивившись, так сказали: «Смута велика буде на землі». Але бог спас [людей] своєю волею і не сталося нічого.

1264 Того ж року преставилася велика княгиня, [жона] Василькова, на ім'я Олена [2]. І положили тіло її у церкві святої Богородиці, в єпископії володимирській.

1264(?) У рік 6774[1266]. *Тоді ж була* смута велика в самих татарах, *і* побили вони самі одні одних незчисленне множество, як піску морського [1].

У рік 6775[1267]. І настала тиша.

1265 У рік 6776[1268][1]. *А після цього,* коли княжив Войшелк у Литві і Шварно, *і* рушила литва на Ляхів воювати проти Болеслава [Стидливого], князя [лядського], *і* йшли вони мимо Дорогичина, то слуги Шварнові теж пішли з ними. І пустошили вони навколо [города] Скаришева, і навколо Визлжі [2], і Торжка, і взяли здобичі багато.

Князь же Болеслав тоді вельми був недужий, але потім Болеслав виздоровів [і] послав посла свого до Шварна,— а Шварно перебував тоді в Новгородку,— так кажучи: «Чому ти мене єси розорив, без моєї вини землю єси мою взяв?» Але Шварно одперся перед ним, так кажучи: «Не я розоряв тебе, а литва тебе розоряла». Посол тоді сказав Шварнові: «Так тобі мовить князь Болеслав: «Я на литву не жаліюсь. Якщо мене розоряв немирник мій, то розоряв він мене так, як і належить йому. Але на тебе я жаліюсь. Тож нехай бог буде за правим і той розсудить межи нами».

Поч. 1266 575 І відтоді зняли вони війну, і стали ляхи | пустошити довкола Холма, а воєводами були з ними Сигнів, Ворж, Сулко, Невступ. Але не взяли вони нічого, бо [люди] повтікали були в город, тому що вість їм подали були ляхи-україняни.

Весна 1266 Після цього ж Шварно приїхав із Новгородка вборзі. І став він збирати силу свою, і Василько-князь, і син його Володимир. Зібравшись, пішли вони в Ляхи пустошити. І Шварно став пустошити довкола Люბліна, а Володимир — довкола [города] Білої. І взяли вони здобичі багато, і тоді пішли до себе. Шварно пішов до Холма, а Володимир пішов до Червена,— *бо* тут перебував отець його Василько,— а з Червена пішов до Володимира.

Коли ж прийшли вони додому, то після цього, тої самої неділі, ляхи стали пустошити довкола Червена. Але, не взявши нічого, пішли вони тоді назад.

А потім Болеслав-князь прислав до Василька посла свого Григорія, пробоща люблінського, так кажучи: «Свояче! [3] Зберімося удвох!» *І* Василько сказав: «Хай, я рад». І призначили вони *оба* собі з'їзд у [городі] Тернаві.

І після цього Василько рушив на з'їзд до Тернави. Але коли був він у [городі] Грабовці, то прийшла йому вість, що ляхи обман учинили,— на з'їзд не пішли, а, обійшовши [Василька] стороною, [рушили] на Ворота. А тоді пішли вони до Белза і стали пустошити і села палити.

Василько тому рушив уборзі од Грабовця *зі* Шварном і *з* сином своїм Володимиром. І прийшли вони до Червена, і побачили, що села горять, а ляхи пустошать. І пустив Василько на них погоню, [туди], де ото ляхи розімчалися були, розоряючи, по селах, і вбили з них [вої Василькові] багатьох, а інших захопили. І ляхи, убоявшись, пішли *назад* до себе.

Василько тоді послав услід за ними Шварна, синівця свого, і Володимира, сина свого, але наказав був їм обом, так мовлячи: «Не бийтеся ж із ними поблизу, а пустіте їх у землю свою. Коли вони підуть, розділившись, тоді й бийтеся з ними».

1265

[1] У перигелії ця комета була 19 липня 1264 р.

[2] За Густ., першою жоною Василька Романовича була Дубровка (її ім'я відоме з грамоти папи Іннокентія IV від 5 грудня 1247 р.), дочка Юрія Всеволодовича; Олена, друга жона Василька, це, за дослідженнями, дочка Лестька (Лешка) Білого і Гремислави, дочки Інгваря Ярославича.

1266

[1] Ідеться, очевидно, про один із епізодів затятої боротьби між золотоординським ханом Берке і монгольським ханом Персії Гулагу, що точилася в 1262—1265 рр.

1268

[1] У Хл. текст «У рік 6775» до «У рік 6776» — відсутній.

[2] В Іп. «и около Визълъжѣ», у Хл. «и около Визлъже».

[3] Свояками вони були тому, що Лев, син Данила, синовець Василька, був одружений з дочкою угорського короля Бели IV Констанцією, а Болеслав Стидливий — з іншою його дочкою, Кунігундою (див. прим. 1 до 1249 р. і текст під 1250 р.).

549. Іранський світильник. Бронза.

І, отож, рушив услід за ними Шварно з Володимиром із великою
силою, і були полки [їхні] з виду як бори великії. Шварно ж був по-
576 переду, | ідучи полком своїм, а Володимир ішов позаду своїм полком.
Ляхи ж іще не ввійшли були навіть у свою землю, а тільки лиш
пройшли були Ворота,— а се було місце неприступне, бо не можна
було його обійти нізвідки; тим-то й називалося воно «Ворота» через
свою тіснину,— і тут вони й догнали їх.

Шварно попереду йшов своїм полком і, не пам'ятаючи речі
стрия свого *і не*[4] дождавши полку брата свого Володимира, ки-
нувся на бій. І коли зітнулися вони чолами, то зламали тоді *ляхи*
полк Шварнів, а іншим полкам не можна було помогти [йому] ні-
звідки через тісноту.

17.VI 1266 І так перемогли ляхи русь і вбили з них многих — із бояр, і з
простих людей. Тут же вбили вони обох синів тисяцького [Дем'яна],
Лаврентія і Андрія. Вони бо немало показали удвох мужності своєї,
і не побігли брат од брата, а тут *і* прийняли обидва побіденний
кінець.

А після цього замирилися ляхи з руссю, Болеслав із Васильком
1266—67 і з Шварном, і стали вони жити у приязні великій.

1267 Після цього ж Войшелк дав княжіння своє зятю своєму Швар-
нові[5], а сам ізнову захотів прийняти монаший чин. Шварно тим
часом сильно благав його, аби він іще княжив із ним[6] у Литві. Але
Войшелк не хотів, так кажучи: «Согрішив я багато перед богом і
людьми.Ти княжи, а земля [ся] тобі безпечна». Тому ж що Шварно
не зміг ублагати його, то став він тоді княжити в Литві, а Войшелк
пішов до [города] Угровська в монастир святого Даниїла [Стовпни-
ка]. І взяв він на себе чернече одіння, і став жити в монастирі, так
мовлячи: «Тут осе близько коло мене син мій Шварно, і другий —
господин мій, отець, князь Василько. І тими обома я буду втішатися».

Григорій же, [ігумен] полонийський[7] і наставник його, був
іще живий, і Войшелк, допитавшись про живоття його, рад був. Він
послав до нього [посла], кажучи: «Господине, приїдь сюди». І він
приїхав до нього, і наставив його на путь чернечу.

577 А в той час прислав Лев [посла] до Василька, так ка|жучи: «Хо-
тів би я зустрітися з тобою, [і] аби тута і Войшелк був». Ва-
1—7.IV 1268 силько тоді страсної неділі послав [посла] по Войшелка, так кажу-
чи: «Прислав до мене Лев, аби ми зустрілися. А ти не бійся ні-
чого»,— бо Войшелк боявся Льва і не хотів їхати. Але поїхав він за
9—14.IV 1268 Васильковою порукою, і приїхав на святій неділі у Володимир, і
став у монастирі святого Михайла великого.

Тим часом Маркольт, німчин, позвав усіх князів до себе на
обід — Василька, Льва, Войшелка. І стали вони обідати, і пити, і ве-
селитися. Василько ж, напившись, поїхав додому спать, а Войшелк
поїхав до монастиря, де ото він стояв.

Але після цього приїхав до нього в монастир Лев і почав гово-
рити Войшелкові: «Куме! Випиймо *по чаші вина!»* І стали вони пити,
а диявол, споконвіку не хотячи добра роду людському, вложив у
серце Львові [злий намір], *і* вбив він Войшелка од зависті, що той
дав був землю Литовську брату його Шварнові. І так зверши-
лось убивство його, *і*,опрятавши тіло його, положили [його] в церк-
ві святого Михайла великого.

І княжив по Войшелкові Шварно в Литовській землі. Але,
Бл. 1269 княживши літ небагато, і він же преставився. І положили тіло його
в церкві святої Богородиці [в Холмі] поблизу отчого гробу.

У рік 6777 [1269]. Не було нічого.

1270 *Бл. 1270* У рік 6778 [1270][1]. *А після цього* став княжити в Литві окаян-
ний, і беззаконний, і проклятий, *і* немилостивий Тройден, що про
його беззаконня не змогли ми писати сорома ради. Такий бо він
був нечестивець, як і Антіох сірійський, *і* Ірод єрусалимський, і Не-
рон римський. І іншого багато, ще гіршого од того беззаконня,
Бл. 1282 він чинив. Живши ж дванадцять літ, тоді преставився нечестивець.
Були також у нього брати — Борза, Сирпутій, Лісій, Свелкеній,
але жили вони у святім хрещенні. Сі ж жили в любові, у покорі і в

[4] В Іп. хибно «но», у Хл. «и не».

[5] Шварно був одружений із сестрою Войшелка, дочкою Миндовга.

[6] В Іп. хибно «с ними», у Хл. «с ним».

[7] В Іп. і Хл. «Полониньскыи» (див. прим. 5 до 1262 р.).

[1] У Хл. текст «У рік 6777» до «У рік 6778» — відсутній.

смиренні, додержуючи істинної віри християнської [і] над усе вподобавши віру і вбогих. Але ці *всі* [брати] преставилися за живоття Тройденового.

1269 У рік 6779 [1271]. *У той же час* преставився благовірний і хри-
578 сто|любивий великий князь володимирський, на ім'я Василько, син великого князя Романа [Мстиславича]. І положили тіло його в церкві святої Богородиці, в єпископії володимирській.

У рік 6780 [1272]. *І по ньому* став княжити замість нього син його Володимир, правдолюбством світячись до всіх своїх братів, і до бояр, і до простих людей. А Лев став княжити в Галичі і в Холмі після брата свого, після Шварна.

550. Срібний пластинчатий браслет з черню. XIII ст.

1271—72 У рік 6781 [1273]. *А після цього* замирилися вони з ляхами, з Болеславом-князем. Болеслав же [Стидливий] тоді почав війну з
1271 воротславським князем [Генріком Правим], *і* пішли йому на підмогу Лев [і] Мстислав [Даниловичі]. А Володимир сам не пішов, а послав свою рать із [воєводою] Желиславом; через те він не пішов сам, що почав був війну з Ятвягами.

А після цього, порадившись, князі [надумали] піти на Ятвягів.
Зима 1271/2 Але приспіла зима, [і] князі самі не пішли, а послали воєвод своїх з військом. Лев тоді послав зі своєю раттю Андрія Путивлича, а Володимир послав зі своєю раттю Желислава, а Мстислав послав зі своєю раттю Володислава Ломоносого. І, ходивши, взяли вони [город] Злину. І хоча ятвяги зібралися, але не осмілились вони битися з ними, і, отож, прийшли вони з побідою і честю великою до своїх князів.

1272 А після цього приїхали до Льва, і Володимира, і Мстислава князі ятвязькі — Минтеля, Шюрпа, Мудійко, Пестило, миру собі прохаючи. Але вони ледве дали їм мир, і раді були ятвяги мирові, і тоді поїхали у землю свою.

У рік 6782 [1274]. Коли ж Тройден іще княжив у Литовській землі, [то] жив він зі Львом у великій приязні [і] слали вони дари многі один одному. А з Володимиром він не жив у приязні через те, що отець Володимирів, князь Василько, убив був на війнах трьох братів Тройденових, [Борзу, Лісія і Свелкенія],— тому й не жив він
1274 із ним у приязні, а воював із ним, але невеликими ратями. Тройден ото, пославши піших воїв, грабував, як злодій, [землі] Володимира, а Володимир, пославши [своїх воїв], так само пустошив [його землі]. І так воювалися вони обидва цілий рік.

579 Після цього | ж Тройден, забувши приязнь Львову [і] пославши городнян, звелів узяти Дорогичин. А з ними ж був [воєвода] Трид, і сей знав про город, як можна [його] взяти. І, виступивши
14.IV 1275 вночі, взяли вони тоді його, [Дорогичин], на самий Великдень, *і* перебили їх, [городян], усіх од малого і до великого.

Коли ж почув се Лев, *то* опечалився він сим вельми. І став він промишляти [про помсту], і послав у Татари [послів] до великого цесаря Менгу-Тімура [1], просячи собі підмоги в нього проти Литви. Менгу-Тімур дав, отож, йому військо, і Ягурчина з ними, воєводу, і задніпровських князів усіх дав йому на поміч — Романа [Михайло-

1274
[1] Менгу-Тімур, золотоординський хан, був сином хана Тутукана (Тукана) і онуком Батия; старшим братом Менгу-Тімура був Тарбу, батько хана Телебуги (Тула-Буки) і Кончака (Кунчека).

вича] брянського із сином Олегом, і Гліба [Ростиславича] [2], князя смоленського, *і* багато інших князів, бо тоді всі князі були у волі в татарській.

Кін. 1275

А як приспіла зима, то стали споряджатися князі руські — і Лев, *і* Мстислав, *і* Володимир; пішли також із ними князі пінські і туровські. І коли йшли вони мимо Турова до Слуцька, то тут з'єдналися з татарами коло Слуцька і тоді рушили всі вборзі до Новгородка. І, не дійшовши [до] ріки Сирвячі, тут же *й* стали вони на ніч.

А назавтра, рано вставши, рушили вони і, перейшовши ріку до світу, тут же й діждались світання. І коли сходило сонце, то почали вони споряджати полки, а спорядивши полки, пішли тоді до города. Татари ж ішли по праву[руч] своїм військом, а од них [зліва] Лев ішов своїм військом, а по ліву[руч] од Льва Володимир ішов своїм військом.

Тим часом татари прислали [гінців] до Льва і до Володимира, так кажучи: «Діти наші бачили, що рать стоїть за горою: пара іде з коней. Пошліте-но доблесних людей з нашими татарами, нехай роздивляться, що [воно там] буде».

Вони тоді послали з ними доблесних людей, і ті ото, поїхавши, роздивилися, що нема раті, а пара йшла з потоків, які течуть із гір, тому що морози були великі. І тоді прийшли вони до города і стали довкола нього.

Але Мстислав не прийшов був,— а він ішов був од [города] Копиля, пустошачи по Поліссі,— ні Роман, ні Гліб, оті князі задні-
580 провські, а тільки один Олег, син | Романів, приєднався, бо прийшов він був раніш із татарами. Татари ж вельми жадали Романа, аби він приєднався.

Лев тим часом обманув братів своїх. Потаївшись од Мстислава і Володимира, він узяв із татарами окольний город, а дитинець зостався. А назавтра, після взяття города, прийшов Роман і Гліб [3] із великою силою. І гнівалися всі на князя Льва — Мстислав, Володимир, і тесть його Роман брянський, і Гліб смоленський, і інші князі многі. Всі гнівалися на нього за те, що він не вважав їх людьми, рівними собі: сам узяв город з татарами. Вони ж бо надумали були так, щоб їм усім, узявши Новгородок, потім піти також у землю Литовську. Але не пішли вони через гнів на Льва і тоді вернулися до себе.

Поч. 1276

Також од Новгородка приїхав у [город] Володимир до своєї сестри [Ольги] Олег [Романович], бо Володимир сильно тоді звав *до себе* тестя свого [Романа], так кажучи: «Господине отче! Поїдь, побудеш у своїм домі і дочку свою побачиш, як здоров'я її». Але Роман відмовив йому, так кажучи: «Сину мій, Володимире! Не можу я од раті своєї од'їхати. Я ж ходжу у землі ворожій, а хто мені допровадить рать мою додому? А ось замість мене син мій Олег, нехай він їде з тобою». І, поцілувавшись, поїхали вони тоді до себе.

У рік 6783 [1275].

У рік 6784 [1276]. *А після цього* до Тройдена прийшли прусси зі своєї землі, поневолі [втікаючи] перед німцями. І він прийняв їх до себе, і посадив частину їх у Городні, а [іншу] частину їх посадив у Слонімі. Володимир тоді, порадившись зі Львом, із братом своїм, [і] пославши удвох рать свою до Слоніма, захопили їх, щоб вони землі не заселяли.

1276

А після цього Тройден, пославши свого брата Сирпутія, пустошив довкола [города] Каменя [1]. Володимир же за це, пославши [рать], узяв у нього Турійськ на ріці на Німані і села довкола нього забрав.

1276—77

А після цього вони оба замирилися і стали жити у великій приязні.

І після цього вложив бог у серце князю Володимирові добрий
581 намір: почав він собі | думати, аби де за Берестієм поставити город.

1276

І взяв він Книги пророків, і, так собі в серці мислячи, сказав: «Господи боже! Сильний і всемогучий, що своїм словом все сотворяєш і лад усьому даєш! Що ти мені, господи, возвістиш, грішному рабу своєму, то на тім я стану».

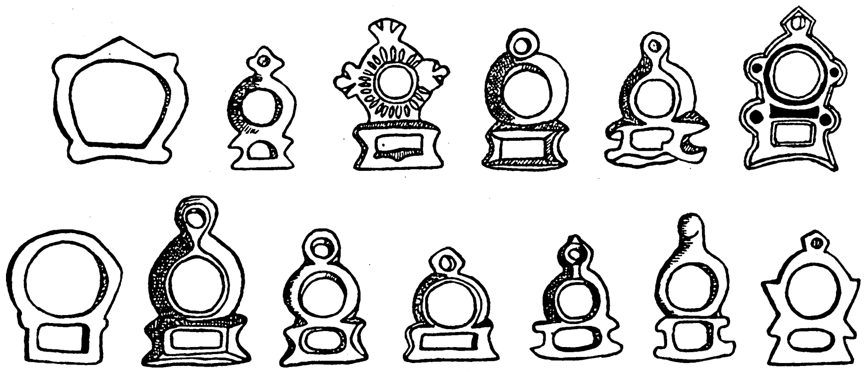
[2] Цей Гліб був сином Ростислава Мстиславича, котрий в Іп. не згадується, як і його жона; Олег Романович, за Любецьким синодиком, мав хрестильне ім'я Леонтій (у ченцях — Василій).

[3] В Іп. хибно «Романъ Глѣбовъ», у Хл. «Романъ и Глѣбъ».

[1] В Іп. правильне «Камене» виправлено на невірне «Каменца», у Хл. «Камена» (див. також прим. 1 до 1262 р.).

І коли розігнув він Книги, то випало йому пророцтво Ісайїне: «Дух господній на мені, і задля того він помазав мене, щоби благовістити убогим; він послав мене ізцілити скрушених серцем, возвіщати полоняникам, що їх одпустять, і сліпим, що вони прозріють; призивати пору господню сприятливу і день одплати бога нашого; утішити всіх плачущих; дати плачущим на Сіоні вість, [що] замість попелу [буде їм] помазання і радість, *а* одіж слави — замість духу скорботи; і назовуть їх племенем правди, насадженням господнім во славу [його]. І забудують вони пустині віковічнії, здавна запустілії, відновлять городи пусті, що пустували з роду [в рід]» [2].

[2] Ісайя LXI, 1—4.

551. Бронзові застібки книг. X—XIII ст.

І князь Володимир із сього пророцтва збагнув милість божу до себе, і почав він шукати місця придатного, аби де поставити город,— бо ся земля опустіла була вісімдесят літ [тому], після Романа [Мстиславича], а нині бог підняв її милістю своєю.

1277

І послав Володимир мужа-умільця, на ім'я Олексу, який *і* за [часів Василька], отця його, багато городів поставив,— а послав його Володимир [3] з тамтешніми жителями в човнах у верхів'я ріки Лосни, аби де знайти таке місце, [щоб там] город поставити,— і сей, знайшовши місце таке, приїхав до князя і став розповідати.

[3] В Іп. хибно «во Володимѣръ», у Хл. без «во».

Князь тоді сам поїхав із боярами і слугами, і вподобав місце те над берегом ріки Лосни, і розчистив його [од лісу]. А потім поставив він на нім город і нарік його ім'ям Каменець, тому що земля була кам'яна.

Поч. осені 1277

У рік 6785 [1277]. *А після цього, на зиму,* прислав окаянний і беззаконний Ногай, [хан татарський] [1], послів своїх Тегичага, Кутлубугу і Єшимута з грамотами до Льва, і Мстислава, і Володимира, так кажучи: «Завше ви жалієтеся мені на Литву. Так ось я вам дав
582 рать і воєводу з ними Мамшія. Підіть же з ним | на ворогів своїх».

Зима 1277/8

І коли приспіла зима, то пішли тоді князі руські на Литву — Мстислав [і] Володимир. А Лев не пішов, а послав сина свого Юрія. І так рушили вони всі до Новгородка.

1277

[1] Юридично Ногай (Нокай; монгольське — собака) ханом не був; золотоординський темник (воєвода тьми — десяти тисяч), він не мав права на цей титул: його батьком був Татар (Тутар), незаконнонароджений син Бувала (Боала), сьомого сина Джучі; золотоординським ханом у 1266—1282 рр. був Менгу-Тімур, але хитрий і лукавий Ногай зумів захопити численні ханські прерогативи.

Але коли прийшли вони до Берестія, то вість прибула їм, що татари вже попередили [їх прийти] до Новгородка. Князі тоді стали радитися собі,— Мстислав, *і* Володимир, *і* Юрій,— так кажучи: «Якщо ми підемо до Новгородка, то там уже татари пограбували все. Підімо де до незайманого місця». І тоді, порадившись, пішли вони до Городна. І коли вони далеко минули Волковийськ, *то* стали на ніч.

Тут Мстислав і Юрій, утаївшись од Володимира, послали удвох луччих своїх бояр і слуг із [воєводою] Тюймою пустошити. І вони, пустошивши, а до раті своєї не пішовши, там і лягли на ніч,— і без сторожів, і збрую свою познімавши.

Тоді ж утік од них утікач один до города і став розповідати городянам так: «Там люди сплять на селі без порядку». Пруси, отож, і борти, виїхавши з города, ударили на них уночі і побили їх усіх, а інших захопили і в город одвели, а Тюйму на санях одвезли, бо був він ранений вельми.

А назавтра, коли полки прийшли до города, то прибіг Ратиславко, [слуга] Мстиславів, голий і босий. І став він розповідати, що скоїлося, що побиті бояри всі Мстиславові *і* Львові *і* слуги всі побиті, а інші *бояри* схоплені. І вельми опечалилися сим Мстислав і Юрій за своє безумство. А Володимир досадував на них обох, що, утаївшись од нього, вони так учинили.

І почали вони собі думати, як узяти город, бо перед воротами городських стін стояла башта кам'яна висока і в ній заперлися були прусси. І не [можна] було їм, [русичам], мимо неї піти до города, бо побивали вони з башти тієї. І тоді пішли вони до неї приступом, і взяли її.

583 І страх великий, і жах напав на город, і стояли вони, [городяни], наче мертві, на заборолах після взяття башти, тому що то була надія їх.

І стали [руські князі] радитися про своїх бояр: «Як би їх можна добу́ти?» Але не могли вони ніяк. Тоді Мстислав, і Володимир, і Юрій докончали з городянами [діло] так [2]: города їм не брати, а своїх бояр одібрати. *І* забрали вони бояр своїх, а городу не вдіяли нічого, [і] тоді вернулися до себе.

[2] В Іп. хибно «како», у Хл. «тако».

1278

У рік 6786 [1278]. А коли Тройден іще княжив у Литовській землі, то послав він рать велику на Ляхів і брата свого Сирпутія послав. Тоді ж і ятвяги пустошили були довкола Любліна три дні. І взяли вони незчисленну силу здобичі, і тоді прийшли з честю великою додому.

Весна 1279

У рік 6787 [1279]. *А після того року* голод був по всій землі — і в Русі, і в Ляхах, і в Литві, і в Ятвягах. І через це прислали ятвяги послів своїх до Володимира, так кажучи: «Господине княже Володимире! Приїхали ми єсмо до тебе одо всіх ятвяг, надіючись на бога і на твоє благополуччя. Господине, не помори нас, а прокорми нас собі. Пошли, господине, до нас хліб свій продавать, а ми радо купимо. Чого ти захочеш — чи воску, чи білі [1], чи бобрів, чи чорних куниць [1], чи се́ребра,— ми радо дамо».

1279

[1] Див. прим. 1 до 1257 р.

Отож Володимир послав із Берестія до них хліб у човнах по Бугу з людьми з добрими, кому він довіряв. І йшли вони по Бугу, а тоді вийшли на [ріку] Нарев і пішли по Нареві. І коли вони йшли і прибули під город під Полтовеськ, то тут *і* стали собі на ніч опочивати,— і тоді перебиті вони були всі під городом уночі. Хліб забрали, а човни потопили.

І Володимир дошукувався цього вельми, хотячи довідатись, хто се вчинив. А до Кондрата [Сомовитовича], брата свого [2], він слав [послів], так кажучи йому: «Під твоїм городом побиті мої люди,— або за твоїм повелінням, або іншого [кого]. Ти відаєш
584 у твоїй землі — ти скажи».

[2] Конрад II мазовецький, син Земовита I, онук Конрада I мазовецького, називається братом Володимира тому, що друга жона Василька Олена, мати Володимирова, була дочкою Лешка Білого (син Лешка Болеслав Стидливий, отже, доводився Володимирові вуєм), тобто двоюрідною тіткою Конрада, і Володимир з Конрадом були троюрідними братами. Крім того, двоюрідна сестра Володимира, дочка Данила Романовича Переяслава, була жоною Земовита, отже, по материнській лінії Конрад був двоюрідним сестричем Володимира.

Але Кондрат заперся: «Я не побивав, а іншого я не знаю, хто повбивав»,— аж поки [не] розповів Володимиру вуй його [2], князь Болеслав [Стидливий], на синівця свого на Кондрата так мовлячи: «Недоладно ото він запирається, бо сам же він побив твоїх людей». Болеслав тоді жив у неприязні із синівцем своїм Кондратом, тому Болеслав сказав Володимирові: «Ти розправся з ним, бо великий сором наклав він на тебе. Скинь-но із себе сором свій».

Весна — літо 1279

Володимир тоді послав на Кондрата рать свою, і пустошили вони по сій стороні Вісли, і взяли здобичі багато.

Друга пол. 1279

А після цього Кондрат прислав [посла] до брата свого Володимира, миру хотячи з ним [3]. І Володимир замирився, і стали вони оба жити у великій приязні. Володимир же й челядь йому вернув, що рать була захопила.

[3] В Іп. і Хл. помилково «мира не хотя с нимь»; у Єрмол. «мира хотя с нимь».

7.XII 1279

Того ж року преставився великий князь краківський Болеслав, добрий, тихий, кроткий, смиренний, незлобивий, *братолюбивий*. Поживши ото багато літ, він тоді в старості поважній одійшов до господа, а тіло його, опрятавши, положили в божниці святого Францішка, у городі Кракові.

У рік 6788 [1280]. По смерті ж великого князя Болеслава не було кому княжити в Лядській землі, тому що не було в нього сина.

І захотів собі Лев [Лядської] землі, але бояри [в Ляхах] були сильні, *і* не дали вони йому [сеї] землі.

Було, однак, у Болеслава п'ять синівців: Сомовитовичів двоє — Кондрат і Болеслав, а Казимировичів троє — Лестько [Чорний], Земомисл, Володислав [Локетек]. І бояри лядські вибрали собі одного із них, Лестька, і посадили його в Кракові на столі Болеславовім, і став княжити Лестько.

Після цього ж Лев захотів частини в землі Лядській — города на Вкраїні [1]. Він поїхав до [хана татарського] Ногая, окаянного, проклятого, підмоги собі просячи в нього на Ляхів, і він дав йому поміч — окаянного Кончака, і Козія, і Кубатана [2].

Поч. 1280 І коли приспіла зима, вони тоді й рушили: Лев радо пішов із та-
585 тарами і з сином своїм Юрієм,| а Мстислав [Данилович], і Володимир [Василькович], *і* син Мстиславів Данило [3] пішли через неволю татарську.

І так рушили вони всі до [города] Судомира. І, прийшовши до Судомира, пішли вони на ту сторону ріки Вісли і тут же перейшли ріку по льоду під самим городом: спершу перейшов Лев *зі* своїм полком і [з] сином своїм Юрієм, а після нього — Мстислав і син його Данило, а вже після них — татари. І тоді, перейшовши, стали вони довкола города. Але, стоявши трохи часу, вони не билися.

Після цього ж рушив Лев *зі* своїми полками, із силою великою, до [города] Кропивниці, з гордістю великою, маючи намір іти до Кракова. Володимир же був позаду, стоячи коло города *зі* своїм полком, і стали йому розповідати: «Осік [4] у лісі повен людей і товару» [5]. Але не взяла його ніяка рать, тому що був він сильно укріплений, і Володимир одрядив до нього людей доблесних і з ними ж — [воєводу] Кафілата Селезенця [6]. Але коли прийшли вони до осіка, то билися з ними ляхи кріпко, заледве вони змогли їх узяти з великим потом, і забрали в ньому безліч людей і товару.

Як ото ми попереду писали про Льва, коли він ішов полками своїми і стали вони розходитися пустошити, [то] бог учинив над
23.II 1280 ним волю свою, бо вбили ляхи із війська його багатьох бояр, і слуг добрих, і татар частину вбили. І так вернувся Лев назад із великим безчестям.

У рік 6789 [1281]. *А в одплату за се* рушив Лестько [Чорний]
9(?).III 1280 на Льва і взяв у нього город Перевореськ. *І* порубав він у ньому людей усіх, од малого і до великого, а город запалив і пішов назад до себе.

1282 А потім вложив диявол ненависть у *серце* обох Сомовитовичів, у Кондрата і в Болеслава, і стали вони ворогувати межи собою і воюватися. Кондрат же жив із братом своїм, з Володимиром [Васильковичем], заодно, а Болеслав жив із Лестьком і з братом його Володиславом заодно.

Отож Болеслав, зібравши рать свою і взявши поміч собі у Володислава [Локетка], рушив на брата на свого на Кондрата до города до
586 Єздова. А тому, що Кондра|та не було тоді в городі, то вони, отож, пішовши приступом, узяли город.

Закон же в ляхів був такий: челяді не брати, ні бити, а оббирали вони. Так що коли город [було] взято, то набрали вони в ньому добра багато і людей облупили. І ятрівку свою [Ядвігу Болеслав] обібрав, княгиню Кондратову, і синовицю [1] свою [Анну] обібрав, і вчинив соромоту велику братові своєму Кондратові.

Після цього ж Кондрат послав посла свого до брата свого Володимира, жаліючись йому про свою соромоту. І Володимир, пожалкувавши і розплакавшись, сказав послу брата свойого: «Брате,— скажи,— бог нехай буде месником за твою соромоту. А я тут готов тобі на поміч».

І став він споряджати рать на Болеслава, і до синівця свого
1282 Юрія [Львовича посла] послав, підмоги прохаючи. Але синовець йому так сказав: «Стрию мій! Я радо б і сам із тобою пішов, та ніколи мені. Їду я, господине, до Суздаля женитися. Але із собою я візьму

1280

[1] Як припускають, Лев претендував на Люблінську землю.

[2] Ясно, що підвладні Ногаєві воєводи Кончак, Козій і Кубатан повинні були належати до нащадків золотоординських ханів. Вивчення їхнього родоводу, відомого з Рашідаддіна, показує, що Кончак (Кунчек) — це син Тарбу, молодший брат Телебуги (Тули-Буки); Козій — це, мабуть, Газан, син Аячі, четвертого сина Кулі; Кулі — це старший брат Куремси (Куруміші, Хурумші), другий син Урдюя; Кубатан (Кутуган, Кудукан) — це восьмий син Менгу-Тімура, молодший брат Алгуя (Алкуя). У 1291 р. і Алгуй, і Кубатан, і Телебуга були вбиті за наказом Ногая (див. ще прим. 1 до 1283 р.).

[3] За Західноруським літописом, у Мстислава був ще другий син Володимир.

[4] *Осік* — засіка, укріплене валеними деревами місце в лісі.

[5] *Товар* — тут насамперед худоба, скот; добро взагалі.

[6] *Селезенець* — це прізвисько воєводи, яке може означати, звідки він походив (сілезець).

1281

[1] *Синовиця* — небога, племінниця по брату, братова дочка.

небагато людей, так що всі мої люди і бояри — богу на руки і тобі. І коли тобі буде вгодно, тоді з ними піди».

Весна 1283

Володимир тоді, спорядивши рать, пішов до Берестія. Тут він і зібрався. І холмляни прийшли до нього,— а воєвода був із ними Тюйма. І рушив Володимир до [города] Мельника із безліччю воїв. Із Мельника ж одрядив Володимир *із ними* воєводу Василька [Романовича] [2], князя слонімського, і [воєводу] Желислава, і [воєводу] Дуная, а з Юрієвою раттю був воєвода Тюйма. І так рушили вони в Ляхи, а Володимир, одрядивши рать, поїхав до Берестія.

Тим часом попереду, перед раттю, послав він був посла до брата свого Кондрата,— бо в нього були бояри невірні, і щоб не дали вони вісті Болеславу,— і посол Володимирів, приїхавши до Кондрата, став йому говорити при всіх його боярах: «Так тобі мовить брат твій Володимир: «Радо б я поміг тобі за твою соромоту, та не можна мені, вчинили між нас замішання татари». А після цього посол, узявши князя за руку, стиснув йому руку. І князь, зрозумівши, вийшов із ним [3] звідти, і той став йому повідати: «Брат тобі так мовить: «Споряджайся сам і човни [4] споряди, щоб перевезтися через Віслу. Рать бу-
587 де в тебе завтра». | І Кондрат був сильно радий, і повелів він спішно спорядити човни, [і] сам спорядився.

Коли ж прийшла рать, вони перевезлися і стали споряджати полки. А, спорядившись, рушили так: Василько ото пішов своїм полком, а Желислав — своїм полком, а Дунай — своїм полком, Кондрат же князь із ляхами — своїм полком, а Тюйма — своїм полком. І так вони йшли з великим завзяттям, бадьоро.

А коли ж дійшли вони [5] [до] города Сохачева, то радилися [воєводи] про взяття його, щоби [полки] в землю [Лядську] глибоко не входили. Але заборонив їм [це] Кондрат-князь, ведучи їх до Гостиного, бо то було улюблене місто Болеславове.

І прийшли полки до города [Гостиного], і стали довкола города, як бори великії, і почали вони готуватися до взяття города. А князь Кондрат, їздячи [перед воями], став мовити: «Браття мої милії! Руси! Вдарте одностайно!» І тоді пішли вони під заборола, а другі полки стояли недвижно, стережучи несподіваного наїзду од ляхів [Болеславових]. Коли ж прийшли вони під заборола, [то] ляхи пускали на них каміння, як град сильний, але стріли ратників не давали *їм* навіть виникнути із-за заборол. І стали вони колоти одні одних списами, і многі поранені були на городських стінах — то списами, то стрілами. І стали мертві падати із заборол, як ті снопи.

І тоді взяли вони город, і набрали в нім добра багато і здобичі незчисленне множество, а пороки [6] порубали і город спалили. І так вернулися вони до себе з побідою і честю великою.

Кондрат же князь поїхав у свій город [Єздов], узявши на себе вінець побідний і скинувши з себе соромоту *свою* [з] поміччю брата свого Володимира. А Василько [Романович], князь [слонімський], пішов до Берестія з безліччю здобичі і послав попереду себе вість володареві своєму князю Володимиру.

Володимир тим часом сильно журився, тому що *довго* не було вісті од війська його. А після цього прийшла йому вість од війська його, що всі живі-здорові ідуть, з честю великою. І Володимир
588 сильно був рад, що дру|жина його вся ціла, а од сорому брата свого Кондрата він ізбавив. Тільки ото двоє було вбитих із війська його, не під городом, а в погоні, і один був пруссин родом, а другий був двірський його, слуга любимий, син боярський, Михайлович, на ім'я Рах. Про вбивство ж їх обох таке скажемо.

Коли війська йшли мимо Сохачева-города, то в сей час виїхав був князь Болеслав із города, підстерігаючи, аби де вдарити [на противника] в розвідці. Володимир же князь наказав був своїм воєводам, Васильковi, і Желиславу, і Дунаєві, так: не розпускати *раті* пустошити, а піти всім до города. Але ці, чоловіка з тридцять, і [воєвода] Блус Юр'єв із ними, утаївшись од війська, поїхали на село і, перейнявши дорогу од села, тому що челядь утікала до лісу, поїхали вслід за ними. І в той час ударив на них Болеслав з ляхами.

[2] За висновками генеалогів, Василько був сином Романа Даниловича від другого шлюбу з Оленою, дочкою Гліба, князя волковийського (родовід якого невідомий); Василько мав від невідомої жони сина Данила, який став родоначальником знаменитих князів острозьких і заславських. Перша дружина Романа Гертруда Бабенберг після розлучення з ним народила дочку Марію, яка потім вийшла заміж за Іоахіма Гуткеледа, підкоморія (придворного сановника) угорського короля Ласло IV, сина Стефана (Іштвана) V.

[3] В Іп. хибно «с ними», у Хл. «с ним».

[4] В Іп. хибно «людье», у Хл. «лодіа».

[5] В Іп. «не дошедшим же имъ», у Хл. «но дошедшим же имъ»; приймаємо друге читання.

[6] В Іп. «прокъ», у Хл. «порокы»; можливо, слід перекласти «решту».

**552. Вершник.
Фрагмент керамічної плитки.**

І дружина їх обох, [пруссина і Раха], не видержавши, кинулася навтікача вся з Блусом. А ці два не побігли, Рах із пруссином, а вчинили діло, достойне пам'яті, і стали битися мужньо: пруссин з'їхався з Болеславом-*князем* і тут був убитий багатьма [ляхами], а Рах убив боярина знатного Болеславового, але тут і сам прийняв подібний [7] кінець. Так померли сі оба, мужні серцем, зоставивши по собі славу будущому віку.

Після цього ж Володимир поїхав із Берестія до [города] Володимира.

1282

У рік 6790 [1282]. *А пізніш*, коли йшов [1] окаянний і нечестивий [хан] Ногай і [хан] Телебуга з ним на Угри силою великою, у незчисленному множестві, то повеліли вони з собою піти *і* руським князям — Льву, Мстиславові, Володимиру, Юрію Львовичу. Але Володимир шкутильгав тоді на ногу, і тому він не пішов,— бо була рана тяжка на ньому,— а послав рать свою з Юрієм, синівцем своїм. Тоді бо були князі руські у волі татарській і, отож, пішли вони всі. І тільки один Володимир лишився, тому що був кульгавий.

Лютий(?) 1285

Болеслав же [Сомовитович] іще гордився своїм недоумством. Вибравши пору таку [і] прийшовши із двомастами [воїв], пустошив
589 він довкола [города] Щекарева і взяв десять сіл. А тоді | ішов назад із великою гордістю — він бо удавав, ніби всю землю [Руську] взяв.

Лютий(?) 1285

А після цього Лев, увійшовши в Угорську землю, одпущений був. І приїхав він додому, і пожалкував над тим, що сталося, тому що Болеслав пустошив його землю. І послав він [посла] до брата свого Володимира, кажучи йому так: «Брате! Складемо із себе сором сей. Пошли підніми литву на Болеслава».

Володимир тоді послав [воєводу] Дуная піднімати литву, і литва обіцялася йому так учинити, кажучи: «Володимире, княже добрий, справедливий! Ми можем за тебе голови свої зложити. Коли тобі вгодно, ми осе єсмо готові».

Лев, отож, і Володимир спорядили удвох свою рать *і рушили*. А коли прийшли вони до Берестія, [то] дожидали литви. Але литва не приспіла вчасно, і Лев та Володимир самі не пішли, а послали воєвод: Лев послав зі своєю раттю Тюйму, і Василька, белжанина, і Рябця, а Володимир послав зі своєю раттю Василька [Романовича], князя [слонімського], і Желислава, і [Борка] Олов'янця, і Вишту. І, отож, рушили вони на Болеслава, і стали пустошити

Березень 1285

довкола Вишгорода, і захопили челяді незчисленне множество, і скоту, і коней.

А після цього прийшла литва до Берестія, і стали вони мовити князю Володимирові: «Ти нас підняв, так поведи нас куди. А ми ось готові, на те ми єсмо прийшли». Князь тоді став думати *собі*, аби куди їх повести, бо його рать пішла була вже далеко на Болеслава, а вже ріки розливаються. І спом'янув Володимир, що раніш перед цим Лестько [Чорний], пославши люблінців, узяв був у нього село на Вкраїниці, за назвою Воїнь. І допоминався од нього Володимир про те багато, щоб вернув він йому челядь, але він не вернув йому челяді його. За це й послав він на нього литву,

Березень 1285

і пустошили вони довкола Любліна, і захопили челяді безліч, і, набравши здобичі, пішли тоді назад із честю.

А після цього прийшла рать Львова і Володимирова з честю великою, узявши здобичі многе-множество. І тоді розійшлися вони кожен до себе. |

9(?).III 1280 590

У вище *ж* згадані роки, коли Лестько взяв Перевореськ, город Львів, ляхи пустошили також коло Берестія по [ріці] Кросні, і взяли десять сіл, і пішли назад. Берестяни тоді зібралися і гнали вслід за ними, хоча ляхів було двісті, а берестян сімдесят, бо був у них воєвода Тит, що всюди славився мужністю — на ратях і на ловах. І, отож, догнавши їх, билися вони з ними, і за божою милістю побідили берестяни ляхів, і вбили їх вісімдесят, а інших захопили, а здобич їхню вернули назад. І тоді прийшли вони в Берестій із честю, славлячи бога і пречистую його матір в усі віки. Та ми *після цього* до попереднього повернемось.

[7] В Іп. «подобныи», у Хл. «побѣдныи».

[1] В Іп. «пришедшоу», у Хл. «идоущю».

Весна 1285

Коли йшов окаянний і нечестивий Ногай і Телебуга з ним, пустошивши землю Угорську, [то] Ногай пішов на [город] Брашев, а Телебуга пішов упоперек [через] Гору [2], яку [можна] було перейти за три дні. А ходив він тридцять днів, блудячи в горах, бо водив його гнів божий. І настав у них голод великий, і почали люди [коней] їсти, а потім стали й самі умирати, і померло їх незчисленне множество. Самовидці ж так казали: померлих було сто тисяч. А окаянний і нечестивий Телебуга вийшов пішки, зі своєю жоною, [та] з одною кобилою, осоромлений богом.

А Болеслав-князь і пізніше був *усе* ще сповнений свого недоумства, і не переставав він зло творити Володимирові-князю і Юрієві. Тому Володимир і Юрій почали удвох рать свою споряджати на Болеслава, а Володимир, пославши [своїх мужів], і литву підняв. І тоді рушили вони всі, і Юрій-князь із ними теж пішов на Болеслава. *Але* коли були вони в [городі] Мельниці, то прислав до нього, [Юрія], отець його Лев [посла], кажучи йому так: «Сину мій Юрію! Не ходи сам із литвою. Убив я князя їх Войшелка. Іще захочуть вони помсту вчинити». І Юрій не пішов, згідно з отчим словом, а послав рать свою.

1285—86

І тоді, пішовши, узяли вони Сохачев-город, і набрали
591 в ньому добра багато й челяді, а решту [3] порубали. І так | набрали вони здобичі і пішли до себе.

Кін. осені 1287

1283

У рік 6791 [1283]. *А пізніше ж* захотів піти окаянний і нечестивий Телебуга [1] на Ляхів. І зібрав він силу велику,— бо забув він про кару божу, що збулась над ним в Уграх і про що ми попереду сказали [2],— і прийшов до Ногая. Та була межи ними обома неприязнь велика, і Телебуга послав [послів] до задніпровських князів і до волинських,— до Льва, і до Мстислава, і до Володимира,— велячи їм піти з собою на війну; тоді ж були всі князі в неволі татарській. І так рушив Телебуга на Ляхів, зібравши силу велику.

Кін. листопада 1287

І коли прийшов він до [ріки] Горині, то зустрів його Мстислав з питтям і з дарами. І пішов він звідтіля мимо Крем'янця до Перемиля. Тут його зустрів Володимир-князь із питтям і з дарами на [ріці] Липі. А після цього догнав *його* Лев-князь коло [села] Бужковичів і з питтям, і з дарами. А коли ж прийшли вони на бужківське поле, то тут оглянули свої полки, і князі думали, що їх переб'ють, а городи візьмуть. Але звідти пішли вони до [города] Володимира і стали на [селі] Житані, а Телебуга поїхав оглядати город Володимир; інші ж говорять, що ніби він і в городі був, та це невідомо.

Неділя 7.XII 1287

У неділю ж, після Микулиного дня [3] на другий день, минули вони город. Бог ізбавив [од них] своєю волею, і не взяли вони города, але насильство велике чинили в городі і пограбували добра незчисленне множество і коней. І тоді нечестивий Телебуга пішов у Ляхи.

Але зосталися другі татари коло Володимира годувати охлялих коней, і ці зробили пустою землю Володимирську. Не давали бо вони навіть із города вийти за покормом, а якщо хто виїхав,— [то] тих побили, а других захопили, а інших обдирали і коней однімали. І в городі померло в облозі, за гнівом божим, незчисленне множество.

А коли Телебуга ішов у Ляхи, то з ним ішли всі князі через неволю татарську: Лев-князь із сином своїм Юрієм [і] *з своєю рат-*
592 *тю,* а Мстислав зі сво|єю раттю, а Володимир зі своєю раттю. І, отож, рушили вони до [города] Завихвоста, і прийшли до ріки до Вісли. Але ріка не стала була, і не могли вони її перейти, і пішли вони

Бл. 11.XII 1287

в верх її до [города] Судомира, і перейшли Сян-ріку по льоду. Тут же, на Сяні, Володимир вернувся од них назад, а Віслу вони перейшли по льоду вище від Судомира. І пішли вони приступом до города з усіх сторін, але не досягли нічого. І стали вони пустошити землю Лядську, і перебували в ній десять днів.

Бл. 25.XII 1287
24.XII 1287

Телебуга тим часом хотів іти до Кракова, але, не дійшовши до нього, вернувся у [городі] Торжку, бо вість прийшла йому, що Ногай попередив його до Кракова прийти. І через це постала межи ними обома ще більша неприязнь, і тоді, не зустрівшись із Ногаєм, він пішов назад на Львову землю, на город на Львів.

---

[2] Карпати.

[3] В Іп. «прокъ», у Хл. «порокы»; можливо, слід перекласти «пороки».

[1] Саме цього 1287 р. Телебуга (Тула-Бука) разом із молодшим братом Кончаком (Кунчеком) скинув свого дядька Туда-Менгу (третього сина Тутукана-Тукана), який став золотоординським ханом у 1282 р. після смерті старшого брата Менгу-Тімура. Телебуга оголосив Туда-Менгу божевільним і сам став золотоординським ханом до 1291 р., коли йому разом з іншими поламали хребет (кара без пролиття крові) за наказом всесильного темника Ногая.

[2] В Іп. «сказахомъ», у Хл. «списахомъ».

[3] Дня «зимового Миколи» (див. прим. 1 до 1227 р. та ін.); у 1287 р. він випадав на суботу.

Січень 1288 І стояли вони на Львовій землі дві неділі, кормлячись [і] не розоряючи, але не давали вони навіть із города вийти за покормом. Хто ж виїхав із города,— [то] тих вони побивали, а других захопили, а інших, обдерши, пускали нагих, і тії од морозу померли, тому що була зима люта вельми. І зробили вони пустою землю всю.

553. Львів. Високий замок. Місце городища-дитинця. Сучасний вигляд.

Се ж навів [їх] на нас бог за гріхи наші, караючи нас, щоби покаялися ми за лихі свої *і* беззаконні діла. А іще ж і накінець нашле він на нас гнів *свій*!

І померло в городах в облозі незчисленне множество, а інші померли в селах, вийшовши з городів, після того, як пішли нечестиві агаряни. Та ми до попереднього повернемось.

Грудень 1287 Ногай же окаянний не пішов із Телебугою у Ляхи одною дорогою, тому що була межи ними обома неприязнь велика, а пішов своєю дорогою на Перемишль. *24.XII 1287* Та коли він прийшов до города Кракова, то, не досягнувши біля нього нічого, так само, як і Телебуга коло Судомира, пустошив він землю Лядську. А з Телебугою він не зустрічався, тому що боялися вони обидва, той — сього, а сей — того. І тоді пішли вони назад у свої вежі: Телебуга пішов своєю дорогою назад, а Ногай — своєю дорогою.

Зима 1287/8 Тої ж зими і в Ляхах був мор великий: померло їх незчисленне множество. |

593 А коли одійшли Телебуга і Ногай, Лев-князь перелічив, скільки погибло в його землі людей,— що захоплено, побито, а що їх за божою волею померло: дванадцять з половиною тисяч.

Зима 1287/8 У рік 6792 [1284]. *Тої ж зими* у Юрія-князя у Львовича помер син, на ім'я Михайло [1], який був малим. І плакали по ньому всі люди, і, опрятавши тіло його, положили його в церкві святої Богородиці в Холмі, що її спорудив був прадід його, великий князь Данило-король [2], син Романів.

Зима 1287/8 Тої ж зими не тільки в одній Русі був гнів божий — мор, але і в Ляхах. Тої ж зими і в Татарах вимерло все — *і* коні, і скот, і вівці. Все вимерло, не зосталося нічого.

Березень 1288 У рік 6793 [1285]. *Тої ж зими, як настав* [початок] *року* [1], почали розповідати, що в Німцях, вийшовши [з берегів], море потопило *1282* землю, за гнівом божим. Більше шістдесяти тисяч [2] душ потонуло, а церков кам'яних — сто і одинадцять, опріч дерев'яних.

1288 Того ж року Лестько Казимирович, пославши військо своє, пустошив [землю] князя Кондрата Сомовитовича. І князь Кондрат,

1284

[1] За Воскр., першою дружиною Юрія Львовича, матір'ю Михайла, була невідома на ім'я дочка Ярослава Ярославича; другою, за дослідженнями вчених,— Єфимія, дочка Казимира І, внучка Кондрата (Конрада) І, від якої в Юрія народилося два сини — Андрій та Лев і дочка Марія, що вийшла заміж за Тройдена І, сина Болеслава II, онука Земовита І; у Юрія було ще дві сестри — Святослава, черниця, і Анастасія, жона Земовита, сина Казимира І.

[2] В Іп. це слово приписане на полі книги; у Хл. його нема.

1285
[1] Себто на початку березневого року.
[2] У Хл. шістнадцять тисяч; ідеться про величезний прорив Північного моря на суходіл Голландії, в результаті чого виникла затока Зейдер-зе.
[3] Святий (гр.).

зібравши дружину свою, гнав услід за ними і бився з ними. І переміг він їх із божою поміччю, і багатьох побив із війська Лесткового бояр і простих людей, і воєводу його вбив серадзького, Матія, а здобич, яку вони в нього взяли, одібрав назад. І тоді вернувся він до себе з честю великою, воздаючи хвалу і славу в трійці отцю і сину і святому духу і нині [і] *в усі віки агіос* [3].

1288 У рік 6794 [1286]. *Того ж року* ходила литва вся і жемоїть уся на німців до Риги. Але тим була вість [про це], і збіглися вони в городи. Вони ж, [литва і жемоїть], прийшовши до города *і* не досягнувши *коло нього* нічого, звідтіля ж рушили на Летьголу. І, доходивши [до] города Медвежої Голови, але не досягнувши коло нього нічого, вернулися вони тоді до себе, добувши мало здобичі.

Коли ж почули се торунські німці, що жемоїть уся пішла на Ригу, *то* рушили *німці* на Жемоїть, помагаючи своїм німцям, і захопили їх незчисленне множество, а інших побили, і тоді прийшли до себе із безліччю здобичі.

30.IX 1288 594 Того ж року преставився великий | князь Лестько Казимирович краківський. Єпископ же [Фулко], і ігумени, і попи, і диякони, опрятавши тіло його *і* співавши належні співи, положили тоді тіло його в Кракові-городі у церкві святої Трійці. І плакали по ньому всі люди, бояри і прості, плачем великим.

Грудень 1287 У рік 6795 [1287]. *А коли настала зима,* [то] послав бог на нас меч свій, який служить гніву його за умноження гріхів наших.

Коли ото йшов [хан] Телебуга і [хан] Алгуй із ним великою силою, то з ними [йшли] руські князі,— Лев, і Мстислав, і Володимир, і Юрій Львович, *і* інші князі многі,— *бо* тоді були всі князі руські у волі татарській, покорені гнівом божим.

1287
[1] Про цей похід у грудні 1287 р. уже говорилося під 1283 р.

Бл. 11.XII 1287 І так рушили вони всі вкупі [1], хоча Володимир-князь був слабий, тому що послана була на нього богом недуга незцілима. І коли вони йшли в Ляхи і дійшли до ріки, що зветься Сяном, то Володимир-князь, занепокоївшись немічччю тіла свого, став слати [послів] до брата свого Мстислава, так кажучи: «Брате! Ти бачиш мою неміч, що я знемагаю, а дітей у мене нема. Тож даю я тобі, брату своєму, землю свою всю і городи по своїм животті. І се даю я тобі при цесарях [2] і при його [3] рядцях».

[2] Тобто в присутності ханів Телебуги і Алгуя.
[3] Його — Телебуги (див. прим. 1 до 1283 р.).

Серед. грудня 1287 Мстислав тоді вдарив чолом перед братом своїм Володимиром, і послав Володимир [послів] до брата до Льва *і* до синівця до Юрія з такими словами: «Осе я вам обом об'являю: дав я єсмь брату своєму Мстиславу землю свою і городи». Лев же сказав Володимиру: «Так і гаразд, що ти єси дав. Хіба мені домагатися од нього по твоїм животті? Адже всі ми ходимо під богом. Аби мені дав бог зі своїм змогти справитися в сей час».

А після цього послав Мстислав [послів] до брата *свого* до Льва і до синівця свого [Юрія], так кажучи: «Осе ж, брате мій, Володимир дав мені землю свою всю і городи. Ачей, захочеш ти чого домагатися по животті брата мойого і свойого,— то ось тобі цесарі. Ось цесар, а ось я. Мов зо мною: чого ти захочеш?» Лев, однак, не сказав на це слово анічого.

Після цього ж пішов Телебуга в Ляхи, і Аглуй із ним, [і] всі князі. А Володимира вернули назад, бо жалісно було глядіти на нього, бачачи його в болісті. |

595 І приїхав він *у* Володимир, і раді були всі люди, бачачи свого володаря, який приїхав благополучно. І, перебувши кілька днів у Володимирі, став він мовити княгині своїй [Ользі] і боярам: «Хотів би я доїхати до Любомля, бо досадила мені погань ся [4], а я чоловік єсмь недужий. Я з ними не можу навіть говорити, бо пройняли вони мені уже до печінок. А осе замість мене — єпископ-таки Марко».

[4] В Іп. було «зане дѣла мь погань си», потім переправлено на «зане досадила мь погань си»; у Хл. «занеже дѣла ми с погаными нѣт»; виходячи з контексту, приймаємо виправлене читання Іп.

І поїхав він до Любомля з княгинею і зі слугами своїми двірськими. Із Любомля поїхав він до Берестія і, перебувши у Берестії два дні, поїхав до Каменця. Тут же, в Каменці, і лежав він у болісті своїй, і сказав княгині своїй і слугам: «Як тільки піде мимо погань ся із землі, то й поїдемо до Любомля».

Січень 1288

А коли минуло декілька днів, [то] приїхали слуги його до нього в Каменець, які ото були з татарами на війні в Ляхах, і Володимир став розпитувати їх про Телебугу: «Чи вже він пішов із землі Лядської?» І вони сказали: «Пішов».— «А брат мій Лев, і Мстислав, і синовець мій чи здорові?» І вони сказали: «Господине! Живі всі і здорові, і бояри, і слуги». І Володимир за це воздав хвалу богові. А [про] Мстислава вони розказали, що пішов він із Телебугою на Львів. Тоді ж вони розповіли: «Брат твій [5] оддає город Всеволож боярам і села роздає». І Володимир був сильно обурений на брата свого, і став він мовити: «Осе лежу я в болісті, а брат мій придав мені іще більшої болісті. Я іще живий єсмь, а він роздає городи мої і села мої. Міг би вже по моїм животті роздавати».

І послав Володимир посла свого з жа́лобою до брата свого Мстислава, кажучи: «Брате! Ти мене ані на війні [6] не взяв, ні списом мене не добув єси, ні із городів моїх не вибив мене єсь, раттю прийшовши на мене,— а так чиниш ти надо мною! Ти мені брат єсь, а другий мені брат — Лев, а синовець мені — Юрій. Я ж із вас трьох вибрав єсмь тебе одного і дав тобі єсмь землю свою всю і городи по своїм животті.
596 А за мойого ж живоття не вмішуватися тобі ні в що. Бо се я учинив єсмь за гордість брата свойого і синівця свойого,— дав єсмь тобі землю свою».

Мстислав тоді сказав брату своєму [через посла]: «Господине,— скажи,— брате! Земля — божа і твоя, і городи твої, і я над ними не волен. Та я єсмь у твоїй волі, і дай мені бог мати тебе за отця собі і служити тобі зо всею правдою до кінця мойого живоття. Аби ти, господине, здоров був, бо більша мені надія на тебе,— скажи».

І приїхав до Володимира посол його в Каменець, передаючи мову Мстиславову, і Володимиру до вподоби була мова та.

Після цього ж поїхав він із Каменця до [городка] Раю. І коли перебував він тут, то став мовити княгині своїй: «Хочу я послати по брата свого по Мстислава, щоби з ним я ряд учинив про землю, і про городи, і про тебе, княгине моя милая, Ольго, і про сю дитину, про Ізяславу, що любив я її, як дочку свою рідную. Бог бо не дав мені своїх родити за мої гріхи, але ся мені була як од своєї княгині народжена, бо я взяв єсмь її од матері її в пелюшках і вигодував».

І послав він до брата [Мстислава] єпископа свого володимирського Євсигнія, а з ним [боярина] Борка-таки Олов'янця [7], з такими словами, кажучи йому: «Брате! Приїдь до мене. Хочу я з тобою ряд учинити про все».

Мстислав, отож, приїхав до нього в Рай зі своїми боярами і зі слугами, і з ними — єпископ володимирський і Борко Олов'янець [7]. І став Мстислав на подвір'ї, і сказали Володимиру слуги його [8]: «Брат твій приїхав». Той же лежав у болісті своїй, [та], почувши про братів приїзд, встав, і сів, і послав по брата. Він тоді прийшов до нього і поклонився йому, і Володимир став розпитувати його про Телебугу, як воно діялося в Ляхах і куди він пішов із Ляхів. Він же розказав йому все по порядку, що було, і про багато інших речей говорив із ним.

Мстислав тоді пішов на подвір'я, а Володимир послав до нього єпископа свого з Борком із Олов'янцем [7], так кажучи: «Брате мій! На те ж я тебе,— скажи,— призвав єсмь, [що] хочу з тобою ряд учинити про землю, і про городи, і про княгиню свою, і про сю дитину. Хочу я *також* грамоти писати».

Мстислав же сказав єпископу брата свого: «Господине,— ска-
597 жи,— брате мій! Я сього чи хотів, щоб мені домагатися твоєї землі по твоїм животті? Сього ні на серці моїм не було. Адже ти [се] мені сказав єси був, коли ми в Ляхах єсмо були з Телебугою і з Алгуєм. І брат мій Лев тута ж [був], і синовець мій Юрій. Ти ж, господине мій *і* брате мій, прислав до мене, так кажучи: «Мстиславе, я даю тобі землю свою всю і городи по своїм животті». Мстислав сказав також єпископу брата свого: «Господине,— скажи,— брате! [9]

[5] В Іп. хибно «братьи», у Хл. «брат ти».

[6] В Іп. «ни на полоноу» (перероблене з «ни на лькоу»), у Хл. «ни на полкоу».

[7] В Іп. «Борка же Оловянца», «и Борко и Оловянець», «с Боркомь и со Оловянцемь»,— ідеться про одну особу, а не про дві.

[8] В Іп. «и повѣдаша слоуги его Володимѣру», у Хл. «и повѣдаша Вълодимероу слугы его»,— приймаємо читання Хл.

[9] В Іп. «братоу», у Хл. «брате».

Як богові вгодно і тобі, що хочеш ти грамоти писати,— то воля божа і твоя».

А коли єпископ прийшов од Мстислава, передаючи мову братову, то Володимир повелів писцю своєму Федорцю писать грамоти.

Князя Володимира заповіт [10]

«Во ім'я отця і сина і святого духа. Молитвами святої богородиці і присnодіви Марії і святих ангелів. Се я, князь Володимир, син Васильків, онук Романів, даю землю свою всю і городи по своїм животті брату своєму Мстиславу і стольний свій город Володимир. А другу грамоту написав я брату своєму, таку саму. Хочу я також іще й княгині своїй писати грамоту, таку саму».

«Во ім'я отця і сина і святого духа. Молитвами святої богородиці і присnодіви Марії *і* святих ангелів. Се я, князь Володимир, син Васильків, онук Романів, пишу грамоту. Дав єсмь я княгині своїй по своїм животті город свій Кобринь із людьми і з даниною; як при мені вони давали, так і по мені нехай дають княгині моїй. А що я дав єсмь їй *і* село своє Городло [11] із митом, то люди як ото на мене робили [12], так і на княгиню мою [нехай роблять] по моїм животті. Якщо буде [треба] князю город ставити, то вони [нехай ідуть робити] до города, а побори і подать татарську [нехай дають] князю [13]. А [село] Садове і Comино я також дав єсмь княгині своїй і монастир свій [святих] Апостолів, який спорудив я своєю силою. А село Березовичі я купив єсмь у Юрійовича у Давидовича *у* Федірка [14] і дав єсмь за нього п'ятдесят гривень кун і п'ять ліктів шарлату та броні дощаті [15], і теє *село* я дав єсмь теж [монастиреві святих] Апостолів. А княгиня моя по моїм животті якщо захоче в черниці піти — [нехай] піде, [а] якщо не захоче іти — то як їй угодно. Мені
598 не встати, аби подивитися, що хто чинитиме по моїм животті».

А після цього послав Володимир до брата [єпископа свого], так кажучи: «Брате мій, Мстиславе! Цілуй мені хреста на тім, що ти по моїм животті не одбереш од княгині моєї нічого, що я єсмь їй дав, і од сеї дитини, од Ізяслави-таки, [що] не оддаси ти її неволею ні за кого ж, а куди буде княгині моїй вгодно, то туди її оддати».

Мстислав тоді сказав [єпископові]: «Господине,— скажи,— брате! Не дай мені бог того, щоби мені одібрати що по твоїм животті у твоєї княгині і в сеї дитини, а дай мені бог мати свою ятрівку за достойну матір собі і шанувати. А про се дитя, коли ти так мовиш, [то] аби її бог до того привів. Дай мені її бог оддати, як дочку свою рідную». І на тім він хреста цілував. Діялося ж се Феодорової неділі [16].

9 — 15.II 1288

Урядившися ж з братом, [Мстислав] поїхав до [города] Володимира. А приїхавши *у* Володимир, поїхав він у єпископію до [церкви] святої Богородиці і скликав бояр володимирських брата свого, і міщан руських, і німців, і повелів передо всіма читати грамоту братову про оддання [йому] землі, і всіх городів, і стольного города Володимира. І слухали всі, од малого і до великого. Єпископ же володимирський Євсигній навіть благословив Мстислава хрестом воздвижальним [17] на княжіння володимирське, бо хотів він уже княжити у Володимирі. Але брат йому не дав, так кажучи: «Міг би ти вже по моїм животті княжити». І Мстислав, перебувши декілька днів у Володимирі, поїхав у свої городи, в Луцьк, і в Дубен, і в інші городи, що про них я не написав [18].

Друга пол. лютого 1288

Володимир же приїхав із Раю в Любомль. Тут же він і лежав усю зиму в болісті своїй, розсилаючи слуги свої на лови, бо й сам він був ловець добрий *і* хоробрий: ніколи ото до вепра і ні до ведмедя не ждав він слуг своїх, аби йому помогли, *а* скоро сам убивав усякого звіра. Тим-то й прославився він був в усій землі, що дав був йому бог щастя не тільки лиш на одних ловах, але й в усьому за його добро і справедливість. Та ми до попереднього повернемось.

Літо 1288

Коли ж настало літо, то почув Кондрат-князь Сомовитович, брат Володимирів [19], що дав [Володимир] землю свою всю і городи

[10] В Іп. «Князя Володимеря роукописаніе», у Хл. цього заголовка нема.

[11] В Іп. «Городелъ», у Хл. «Городло».

[12] В Іп. «страдалѣ» (трудилися, робили), у Хл. «тягли» (відбували повинності).

[13] Речення це складне для перекладу і тлумачення. В Іп. «аже боудеть князю городъ роубити. ини (у Хл. «и они») к городоу а поборомъ. и тотарьщиною. ко князю». Суть розпорядження полягає в тому, що побори й данину, яку з населення стягали для татар, треба було віддавати не княгині, як власниці города чи села, а князеві (в даному разі Мстиславу), як носієві державної влади; що ж до участі в побудові городів, то за Іп. ніби виходить, що підлеглі княгині люди до цього не зобов'язані, за Хл.— зобов'язані, і це, гадаємо, ймовірніше.

[14] В Іп. «Фодорка» (перероблене з «Ходорка»), у Хл. «Ходорка».

[15] *Гривня кун* — гривня грошей; *шарлат (скарлат)* — шовкова яскраво-червона тканина; *броні дощаті* — панцир зі сталевих бляшок.

[16] Першого тижня великого посту (див. прим. 2 до 1074 р. та ін.).

[17] *Воздвижальний хрест* — напрестольний.

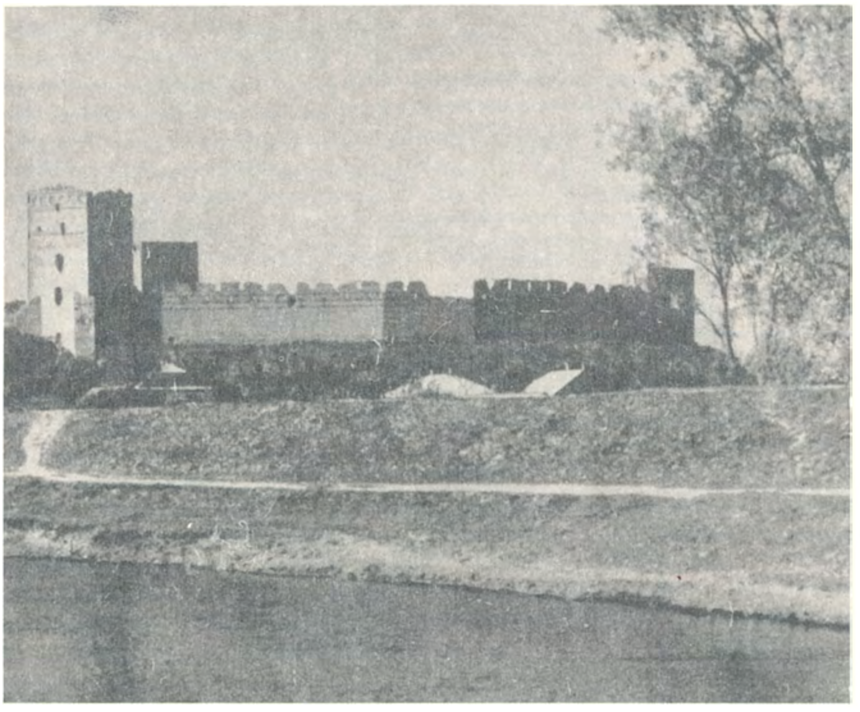
[18] В Іп. «не псахъ» (однина), у Хл. «не списахом» (множина).

[19] Див. прим. 2 до 1279 р.

Мстиславу[20], [і] прислав він до Володимира посла свого, кажучи
599 так: «Господине, брате мій! Ти ж мені був замість отця! | Як держав ти мене єси під своєю рукою своєю милістю! Завдяки тобі, господине, я княжив єсмь, і городи свої держав, і од братів своїх оддилився єсмь, і грозен був. А нині, господине, почув[21] єсмь я, що дав ти єси землю свою всю і городи брату своєму Мстиславу. Тож надіюсь я на бога і на тебе, аби ти, господин мій, послав свого посла з моїм послом до брата свойого Мстислава, щоб мене, господине, за твоєю милістю прийняв брат твій під свою руку і стояв би за мене у моїй обиді [так], як ти, господин мій, стояв за мною у моїй обиді».

[20] Додано з Єрмол.

[21] В Іп. хибно «не слышалъ есмь», у Хл. «слышалъ есмь».

554. Луцьк. Замок на місці дитинця.

555. Луцьк. Башта замку.

Володимир тоді послав [посла] до брата свого до Мстислава, так кажучи: «Брате мій! Ти сам відаєш, як дбав я за брата свойого Кондрата. І шанував я, і обдаровував, а в обиді його я стояв єсмь за нього [так], як і за себе. Аби ти так само задля мене прийняв його з приязню під свою руку і стояв за нього в його лиху». І Мстислав обіцявся Володимиру, так кажучи: «Брате мій! Радо я задля тебе приймаю [його] з приязню під свою руку. А в обиді його дай мені бог голову свою зложити за нього».

І після цього прислав Мстислав [посла] до Володимира, кажучи йому: «Хотів би я зустрітися з Кондратом. Та покладаюсь я на бога і на тебе, як ти мені повелиш». І Володимир сказав: «Зустрінься з ним». Мстислав тоді послав посла свого до Кондрата, кажучи: «Хочу я зустрітися з тобою. Приїдь до мене». І приїхав посол Мстиславів [до Кондрата], передаючи мову Мстиславову *і* Володимирову, і зрадів він цьому.

Друга пол. вересня 1288

Після цього поїхав Кондрат до Мстислава і приїхав у Берестій, а потім приїхав у Любомль. [І] сказали Володимиру слуги його, мовлячи: «Брат твій, господине, приїхав, Кондрат». Він *тоді* велів йому прийти до себе. І Кондрат прийшов до Володимира, де ото лежав він у болісті своїй, тяжко страждаючи, і, ввійшовши, поклонився йому, і плакав сильно, бачачи болість його і упадок тіла його гарного.

Поговоривши ж із братом про багато речей, що про них ми попереду писали, пішов він на подвір'я, а Володимир прислав коня йому свого доброго. І, пообідавши, поїхав він до [города] Володимира, а з Володимира поїхав до Луцька.

600 Коли ж прибув він до Луцька, то Мстислав перебував не тут, а поблизу города, *в* одному місці, за назвою Гай. Місце ж те гарне *було* на вигляд і забудоване різними хоромами, і церква була в нім пречудова, що красою сіяла,— тим-то вгодно було князеві перебувати в ньому.

І поїхав Кондрат із Луцька в Гай. Мстислав же зустрів *його* з боярами своїми і зі слугами і прийняв його з честю і з приязню під свою руку, згідно з братовим словом, з Володимировим, так кажучи: «Як за тебе дбав брат мій, і шанував, і обдаровував, то мені дай бог так само дбати за тебе, і шанувати, і обдаровувати, і стояти за тебе у твоїй обиді».

І після цього стали вони веселитися. І Мстислав, обдарувавши Кондрата кіньми гарними і в сідлах у чудових, і одежами дорогими, *і* інші дари многі давши йому, одпустив тоді [його] з честю.

Поч. жовтня 1288

А по від'їзді Кондратовім із Любомля примчав [сюди] Яртак, лях із Любліна. І сказали Володимирові: «Яртак приїхав». Та не велів він йому перед себе [прийти], а сказав княгині своїй [Ользі]: «Іди [22] розпитай його, з чим він приїхав?» Княгиня тоді послала посла по нього. І він прийшов уборзі, і стала вона питати його: «Князь тобі мовить: «З чим ти єсь приїхав? Розкажи». Він же став розповідати: «Князь Лестько мертвий,— і Володимир, зжалившись, розплакався за ним [23],— а прислали мене люблінці. Вони хотять князя Кондрата. Княжити у Кракові. Тож найборжій я хочу знайти Кондрата, де він буде». І княгиня, увійшовши [до князя], повідала мову Яртакову, а Володимир звелів дати під нього коня, бо його коні пристали були.

І погнав він уборзі, і знайшов його, [Кондрата], у Володимирі, і став мовити Кондратові: «Князь Лестько мертвий. А прислали мене люблінці. Поїдь княжити до нас, до Кракова».

Кондрат, отож, возвеселився серцем і возрадувався душею за княжіння краківське. І поїхав він уборзі, і приїхав у Любомль: хотів бо він поговорити з братом [Володимиром] про це, аби він йому якось порадив. Але Володимир не велів йому до себе прийти, а сказав княгині своїй: «Іди ж поговори з ним та одряди його. Нехай їде звідси, бо в мене йому нічого робити». Княгиня ж, [поговоривши з Кондратом і] ввійшовши [до князя], повідала мову Кондрато-
601 ву: «Брат тобі, господине, мовить: «Пошли зо мною | свого Дуная. Щоб була мені честь». І поїхав він уборзі до Любліна.

Серед. жовтня 1288

Та коли приїхав він до Любліна, то заперли ляхи город, а Кондрата не пустили до себе. І став Кондрат на горі у монахів, і послав [послів] до городян, так кажучи: «Нащо ви мене єсте привели, а нині город єсте передо мною заперли?» І городяни сказали: «Ми тебе не привели і не слали по тебе. А голова нам — Краків. Там же і воєводи наші, і бояри великі. Якщо ти княжитимеш у Кракові, то ми готові, твої».

А після цього сказали Кондратові [слуги його]: «Рать іде до города». Вони бо думали, що [то] рать литовська, і пополошилися. І вбіг Кондрат у башту до монахів з боярами своїми і слугами, і Дунай, [воєвода] Володимирів, із ними. Та коли військо прийшло до города, вони впізнали, що [це] руська рать.

Кондрат тоді запитав ратників: «Хто єсть воєвода в сій раті?» І вони сказали: «Князь Юрій Львович». Він бо хотів собі Любліна і землі Люблінської.

І приїхав Юрій до города, але городяни не оддали йому города і споряджалися сильно на бій. Юрій тоді збагнув обман їх. Вони тим часом говорили: «Княже! Хвацько ти їздиш, [а] рать із тобою мала. Приїде ляхів багато — сором тобі буде великий».

І Юрій, почувши ці слова од них, розпустив дружину свою пустошити. І взяли вони здобичі багато, а хліба́ попалили і села. І не зосталося [нічого] навіть у лісах, а все спалено було воями. І тоді вернувся він до себе із множеством здобичі — і челяді, і скоту, і коней.

А Кондрат поїхав до себе, діставши собі сорому великого. Ліпше б йому було не жити.

[22] В Іп. і Хл., очевидно, помилково «иже»; треба «иди».

[23] Ці вставлені у пряму мову слова про реакцію Володимира на смерть Лестька (Лешка) доречніші нижче, коли Ольга передала звістку своєму чоловікові (після «повідала мову Яртакову»).

А після цього смута була велика в землі Лядській.

Друга пол. жовтня 1288

У рік 6796 [1288]. *Коли ж після цього минуло декілька днів,* [то] прислав Юрій Львович посла свого до стрия свого князя Володимира, кажучи йому: «Господине, стрию мій! Бог відає і ти, як я тобі служив єсмь зо всею правдою своєю. Я мав тебе єсмь за отця собі. Пожаліти б тобі мене за службу, бо нині, господине, отець мій прислав до мене. Однімає він у мене городи, що мені був дав,— Белз, і Червен, і Холм,— а велить мені бути в Дорогичині і в Мель-
602 ниці. Тож б'ю я чолом | богові і тобі, стриєві своєму: дай мені, господине, Берестій, і то б мені разом було».

Володимир же сказав послу: «Синівче,— скажи,— не дам. Ти знаєш сам, що я не говорю двояко, ні лжею я іще не був. І бог [те] відає, і все піднебесся. Не можу я порушити ряду, котрий я докончав єсмь із братом своїм Мстиславом. Я дав єсмь йому землю свою всю і городи і грамоти єсмь написав». [І] з тими словами одрядив він посла синівця свого.

А після цього послав Володимир слугу свого доброго, вірного, на ім'я Рачшу, до брата свого Мстислава, так кажучи [слузі]: «Скажи брату моєму: «Прислав,— скажи,— до мене синовець мій Юрій. Просить він у мене Берестія. Але я йому не дав ні города, ні села. І ти,— скажи,— не давай нічого». І, взявши соломи в руку з постелі своєї, він сказав: «Хоч би я тобі,— скажи,— брате мій, осей віхоть соломи дав — і сього не давай по моїм животті нікому».

Рачша ж ізнайшов Мстислава в [городі] Стіжку і сказав йому річ братову. Мстислав тоді вдарив чолом за слова брата свого, кажучи: «Ти ж мені брат, ти ж мені отець мій, Данило-король, бо прийняв ти мене єси під свою руку. А що ти мені велиш, то я радо, господине, тебе слухаюсь». Рачшу ж, одаривши, він одпустив. І той, приїхавши, розказав усе по порядку Володимирові.

Листопад 1288

Прислав також потім Лев до Володимира єпископа свого перемишльського, на ім'я Мемнона. І слуги його, [Володимира], сказали йому: «Владика, господине, приїхав». Він же спитав: «Котрий владика?» І вони сказали: «Перемишльський. Приїхав од брата твойого, одо Льва». І Володимир, який розумів, що було раніш і буде потім, нащо він приїхав, послав по нього.

556. Ливарські форми для сережок.

Він, отож, увійшов до нього і поклонився йому до землі, кажучи: «Брат тобі кланяється». І велів [князь] йому сісти, і став він посольську мову правити: «Брат тобі, господине, мовить: «Стрий твій, Данило-король, а мій отець лежить у Холмі, у святій Богородиці, і сини його, брати мої і твої, Роман і Шварно,— і всіх кості тута лежать. А нині, брате, чуємо ми про твою неміч велику. Аби ти, брате мій, не загасив свічі над гробом стрия свойого і браття сво-
603 його. Аби дав | ти город свій Берестій, то б твоя свіча була».

Але Володимир розумів мову наздогад і неясне слово. І, поговоривши з єпископом багато [реченнями] зі [Святих] книг,— тому що був він книжник великий і філософ, якого ото не було в усій землі і ні після нього не буде,— сказав він єпископу: «Брате,— скажи,— Льве-княже! Чи ти без ума мене вважаєш, щоби не розумів я сеї хитрості? Чи мала тобі,— скажи,— своя земля, що Берестія ти хочеш? Адже сам ти держиш три княжіння — Галицьке, Перемишльське, Белзьке,— і тобі не досить! А осе пак,— скажи,— мій отець, а твій стрий лежить в єпископії, у святій Богородиці у Володимирі. А чи багато ти єсь над ним свіч поставив? Щó, дав єсь ти котрий город, аби то свіча була? Якщо,— скажи,— ти просив єси живим, то вже пак мертвим просиш? Не дам. Не скажу — города, а навіть села не візьмеш у мене! Розумію я твою хитрість! Не дам!» І Володимир, одаривши владику,— тому що той не бував у нього ніколи,— одпустив його.

Князь же Володимир Василькович великий лежав у болісті *своїй повних* чотири роки. Про недугу його оце скажемо [1].

1288

Почала йому гнити нижня губа. Першого року — мало, на другий і на третій — більше стала гнити. Але він іще ж не вельми *був* недужий, а ходив і їздив на коні, *коли хотів*.

[1] В Іп. ці два речення написано кіновар'ю, як заголовок.

І роздав він убогим майно своє все — золото, і срібло, і каміння дороге, і пояси золоті отця свого, і срібні, і своє, що після отця свого придбав був,— усе він роздав. І блюда великі срібні, і кубки золоті та срібні сам він перед своїми очима побив і перелив у гривні; і намиста великі золоті баби своєї [Анни] і матері своєї [Олени],— все перелив і розіслав милостиню по всій землі. І стада він роздав убогим людям — *і* в кого ото коней нема, і тим, у кого погинули вони в Телебужину війну.

557. Сережки. Золото, перегородчаста емаль. Родень. XII — перша пол. XIII ст.

«До [2] сього ж хто розповість про многі твої нічні [3] милостині і дивні [4] щедроти, що їх ти убогим чинив, і сиротам, і болящим,
604 і вдовицям, і нужденним? І всім ти чинив милість,| хто потребує милості.

Ти бо чув був слово господнє до Навуходоносора-царя: «Порада моя нехай буде вгодна тобі, *гріхи твої ти милостинями очисти* [5] і неправди твої — щедротами [для] нищих» [6]. Почувши його, ти, о достойниче, ділом звершив почуте: просящим — подаючи, нагих — одягаючи, спраглих і голодних — насищаючи, болящим — усяку підмогу посилаючи, боржників — викуповуючи, *рабів — визволяючи* [7]. Твої бо щедроти і милостині *й* нині в людях споминаються, а тим паче — перед богом і ангелами його. Через неї ж, вельми улюблену богом милостиню, ти й велике упования маєш на нього, яко істинний раб Христів. Помагає мені [Іаков], словами кажучи: «Милість хвалиться на суді», «милостиня мужа, як печать, із ним» [8]. Та вірніш самого господа глагол: «Блаженні милостивії, бо вони помилувані будуть» [9]. А інше, ясніше і вірніше свідчення приведемо ми про тебе зі Святих Писань, пророчене Іаковом-апостолом: «Той, хто одвернув грішника од неправедної путі його,— спасе душу *од смерті* [10] і покриє безліч гріхів» [11].

Ти ж і церков Христових багато поставив, і служителів його ввів [туди], подобниче великого Костянтина [12], рівнорозумниче, рівнохристолюбче, рівнопочеснику служителям його! Він зо святими отцями Нікейського собору закон людям установляв, а ти, з єпископами та ігуменами збираючись часто, з великим смиренням багато бесідував» [13] [словами] зі [Святих] книг про життя світу сього тлінного. Та ми до попереднього повернемось.

Зима 1288/9

Коли ж кінчався четвертий рік і настала зима, то став він дужче слабувати — і одпадало йому все м'ясо з підборіддя, і зуби нижні вигнили всі, і щелепа підборіддя перегнила. Се ж був другий Іов [14].

2.XII 1288

І ввійшов він у церкву святого і великого мученика Христового Георгія [Побідоносця], хотячи взяти причастя у отця свого духовного, і ввійшов у олтар малий, де ото ієреї знімають ризи свої: тут бо був у нього звичай завше ставати.

І сів він на стільці, тому що не міг стояти од немочі, і, звівши руки до неба, молився зі сльозами, говорячи: «Владико, господи, боже мій! Поглянь ти на неміч мою і побач смирення моє, що проймають мене нині,— на тебе бо уповаючи, я терплю. *І* за все це

[2] Звідси розпочинається велика, дещо вільна (переосмислена або попсована під час переписування) цитата зі «Слова о законі і благодаті» Іларіона; його похвалу Володимирові Святославичу переадресовано Володимирові Васильковичу; у Хл. текст ближчий до оригіналу, ніж в Іп.

[3] В Іл. і Хл. «нощныя», «нощныа»; в Іп. «нещаныа» (перероблене в «нещадъныа»).

[4] В Іл. «дневныа»; в Іп. і Хл. «дивныя».

[5] Додано з Іл., є ці слова і в біблійному тексті.

[6] Даниїл IV, 24.

[7] Ці слова є в Хл. і в Іл.

[8] Послання Іакова II, 13; Книга премудрості Ісуса, сина Сірахового XVII, 18.

[9] Єванг. від Матфія V, 7.

[10] Додано з Іл., є ці слова і в біблійному тексті.

[11] Послання Іакова V, 20; далі продовжується текст із «Слова о законі і благодаті», але пропущено 90 слів.

[12] Див. прим. 2 до 1015 р. «Повість минулих літ» та Іларіон порівнюють діяльність хрестителя Русі Володимира Святославича з державно-релігійними заходами Константина І Великого; тут це порівняння перенесено на Володимира Васильковича.

[13] Тут закінчується цитата з Іларіона.

[14] Див. прим. 18 до 1147р.

605 дякую я тобі, господи боже: [коли] добра дістав | я од тебе в животті моїм, то лихого чи не можу терпіти? Як величі твоїй угодно,— так воно й сталося, бо смирив ти єси душу мою *і* в царствії твоїм зробив мене причасником молитвами пречистої твоєї матері, пророків, і апостолів, *і* мучеників, *і* всіх преподобних святих отців. А так як навіть ті, постраждавши і вгодивши тобі, випробувані були дияволом, мов золото в горнилі, то їх молитвами, господи, до вибраного твойого стада, з правобічними вівцями, причисли мене» [15].

[15] Ця молитва — цитата з Київського літопису під 1147 р.

А коли прийшов він із церкви, то ліг, нікуди потім не виходячи, і став ще більше знемагати. І одпадало йому м'ясо все з підборіддя, і кість підборіддя перегнила була, і було видіти *навіть* гортань. І не брав він до уст по сім неділю [16] нічого, крім одної води, і тої ж потроху.

[16] В Іп. «по семь недѣль», у Хл. «по 7 недел»; навряд чи жив Володимир 49 днів після причащання і без їжі; та й причащання припадало б тоді на осінь, а не на зиму.

Четвер 9.XII 1288

А в четвер на ніч став він знемагати. І коли було в півні, то відчув у собі він, що дух слабіє перед виходом душі, і, глянувши на

558. Успенський собор у Володимирі-Волинському. Сучасний вигляд.

небо і воздавши хвалу богові, він говорив: «Безсмертний боже! Хвалю тебе за все. Цар бо ти єси всім один, воістину ти подаєш усякому створінню все багатство [своє] їм на радість. Сотворивши бо світ сей, ти дбаєш, дожидаючи душ, яких ти послав, щоби тим, які добре життя прожили, воздати честь, яко бог, а тих, що не підкорилися твоїм заповідям, оддати суду. Весь бо суд праведний — од тебе, і життя безконечне — од тебе, ти благодаттю своєю милуєш усіх, що приходять до тебе».

І, скончавши молитву [та] звівши руки до неба, оддав він душу свою в руки божії і прилучився до отців своїх і дідів *своїх*, сповнивши спільний довг, од якого не втекти всякому рожденному [17].

[17] Від слів «відчув у собі» до «рожденному» — цитата з Київського літопису під 1197 р.

П'ятниця 10.XII 1288

А коли світала п'ятниця, то тоді преставився благовірний *і* христолюбивий великий князь Володимир, син Васильків, онук Романів, княживши після отця двадцять літ. Преставився ж він у Любомлі-городі у рік 6797 [1289] [18], місяця грудня в десятий день, на святого отця Мини.

[18] Як видно, рік цей проставлений за вересневим літочисленням.

Княгиня ж його [Ольга] зі слугами двірськими обмила його, і обвили його оксамитом із мереживом, як ото достоїть цесарям, і положили його на сани, і повезли *його* до [города] Володимира. А городяни, од малого і до великого,— мужі, і жони, і діти,— з пла-
606 чем великим провели свойого володаря.

Коли ж привезли його у Володимир, в єпископію, до святої Богородиці, то поставили тоді його на санях у церкві, тому що було пізно. Того ж вечора по всьому городу довідалися про смерть княжу.

А на другий день, як одспівали заутреню, прийшла княгиня його [Ольга], і сестра його Ольга, і княгиня Олена, черниця [19].

[19] *Олена* — удова Романа Даниловича (див. прим. 2 до 1281 р.).

З плачем великим прийшли вони, і весь город зійшовся, і бояри всі, старі і молодії, плакали над ним.

Єпископ же володимирський Євсигній, і всі ігумени, і Огапіт, печерський ігумен, і попи всього города, співавши над ним узвичаєні співи, провели його з благохвальними піснями і [з] кадилами запахущими і положили тіло його в отчій гробниці.

І плакали по ньому володимирці, споминаючи його добросердя до себе, а ще більше слуги його плакали над ним, сльозами обливаючи лице своє. І, останнюю службу одправивши йому, опрятавши тіло його, вложили його в гроб місяця грудня в одинадцятий день, в [день] пам'яті святого Даниїла Стовпника, у суботу.

Субота 11.XII 1288

Княгиня ж його безперестану плакала, стоячи перед гробом, сльози свої проливаючи, як воду, так голосячи [і] примовляючи: «Цесарю мій благий, кроткий, смиренний, справедливий! По правді наречено було тебе у хрещенні ім'ям Іван. Всею доброчесністю подобен ти єсь йому. Багато обид зазнав ти од своїх родичів, [та] не бачила я тебе, господине мій, ніколи ж, щоб ти за їх зло яким злом воздавав, а, на бога покладаючи, ти все переносив» [20].

Та найпаче плакали по ньому ліпші мужі володимирські, кажучи: «Добре б нам, господине, з тобою вмерти! Дав бо ти таку свободу, як ото й дід твій Роман. Він ізбавив був [нас] од усіх обид, а ти, господине, ревно наслідував був його і пішов по путі діда свойого. А нині, господине, ми вже більше не зможемо тебе бачити, уже бо сонце наше зайшло для нас, і в обиді всі ми зосталися» [21].

І плакало тоді над ним усе множество володимирців — мужі, і жони, і діти; німці, і сурожці, і новгородці; і жиди [22] плакали, немов
607 при взятті | Єрусалима, коли вели їх у полон вавілонський; і нищі, і вбогі, і чорноризці, і черниці: був бо милостив він до всіх убогих.

Сей же благовірний князь Володимир на зріст був високий, у плечах великий, з лиця гарний, волосся мав жовте кучеряве, бороду стриг, і руки мав гарні, і ноги. Голос же в нього був низький і нижня губа дебела. Говорив він ясно [словами] зі [Святих] книг, тому що був філософ великий. І ловець він [був] умілий *і* хоробрий. [Був] він кроткий, смиренний, незлобивий, справедливий, не загребущий, не лживий, злодійство ненавидів, а пиття не пив [хмільного] зроду. Приязнь же він мав до всіх, а особливо ж до братів своїх, у хресному ж цілуванні стояв він по всій правді істинній, нелицемірній, і страху божого сповнений. Особливо ж старався він про милостиню, [і] про монастирі подбав, ченців піддержуючи і всіх ігуменів з любов'ю приймаючи, і монастирі многі він спорудив [21].

На весь [бо] церковний чин і на церковників одкрив був йому бог серце і очі, і не затьмарював він ума свого п'янством, і кормителем він був ченцям, і черницям, і вбогим, і всякому стану він яко улюблений отець був. Особливо ж на милостиню він був милостив, слухаючись господа, який говорить: «Оскільки вчинили ви братії моїй меншій, то й мені вчинили» [23], *а* також [як] Давид говорить: «Добрий муж милує і дає весь день, він за господом не спіткнеться» [24].

Мужність і розум у ньому жили, правда й істина з ним у парі ходили, *й* іншого добродіяння в нім багато було. Гордості ж у ньому не було,— тому що мерзенна є гордість перед богом і людьми,— а завше смиряв він образ свій, сокрушався серцем, і зітхав із глибини душі, і сльози лив із очей, покаяння Давидове приймаючи, плачучи за гріхи свої, [бо] возлюбив він нетлінне паче тлінного і небесне — паче дочасного, і царство зо святими у вседержителя бога — паче минущого сього царства земного [25].

[26] «І честі тебе господь сподобив бути причасником на небесах за твоє благочестя, що ти мав у житті своєму. Добрий свідок благочестя твого, о блаженниче [27],— святая церква святої богородиці
608 Марії, що її спорудив прадід твій на правовірній | основі і де також мужнє твоє тіло лежить, ждучи труби архангелової [28].

Добрий дуже свідок — брат твій Мстислав [29], що його зробив господь наступником по тобі у твоїм володінні, який не порушає твоїх порядків, а утверждає, не умаляє приношення твоєму благо-

[20] Для характеристики Володимира, опису його передсмертних днів та похорону, молитов використано, крім «Слова о законі і благодаті», матеріали Київського літопису (про Андрія Боголюбського, Романа Ростиславича та ін.). Зокрема, примовляння Ольги — це пристосування-повторення плачу жони Романа Ростиславича (під 1180 р.), і тому не ясно, до кого уподібнюється Володимир-Іван, можливо, до Іоанна Златоустого, Іоанна Богослова чи ще когось іншого; Іоанн — древньоєврейське «дар», або «благодать божа».

[21] Від слів «Добре б нам» до «всі ми зосталися» — цитата з Київського літопису із плачу новгородців над покійним Мстиславом Ростиславичем у 1180 році; нижче — також цитата звідси.

[22] У Володимирі, отже, жили колоніями німці, сурожці (жителі з Сурожа), купці з Новгорода Великого, євреї.

[23] Єванг. від Матфія XXV, 40.

[24] Псалом CXI, 5—6.

[25] Від слів «на весь [бо] церковний чин», до «царства земного» — цитата з Київського літопису із характеристики Андрія Боголюбського під 1174 р.

[26] Звідси знову йде велика цитата із «Слова о законі і благодаті», пристосована до даної ситуації.

[27] Так в Іл.; в Іп. і Хл. помилково «обителниче», «обилниче».

[28] Іларіон говорив про побудову Володимиром Святославичем у Києві церкви Різдва богородиці Десятинної, де його поховано, тут мовиться про споруджену у Володимирі прадідом Володимира Васильковича Мстиславом Ізяславичем церкви Успіння богородиці, де поховано Володимира.

[29] В Іл. тут ідеться про Георгія (Юрія), тобто Ярослава Мудрого, сина Володимира Святославича.

честю, а ще більше додає, не занедбує, а здійснює, бо не скінчене тобою він довершує, як Соломон Давидове, бо храм божий, великий і святий, він своєю мудрістю спорудив [30] на святість і окрасу городу твоєму, бо всякою красою він його оздобив, золотом, і сріблом, і камінням дорогим, і начинням церковним, і та церква чудовна і славна в усіх окружних сторонах, і такої іншої не знайдеться в усій опівнічній землі, од сходу і до заходу.

[30] В Іл. тут іде мова про спорудження Софійського собору («дому премудрости»); краса його переноситься на володимирську церкву Успіння богородиці.

559. Золота гривна з емалевими зображеннями. XII—XIII ст.

І славний город твій Володимир [31] величчю, яко вінцем, оточений. [І] вручив ти людей твоїх і город святій *і* славній і скорій на поміч християнам святій Богородиці [32], і те благословення, що його архангел [Гавриїл] дав богородиці, буде і городу сьому. До неї бо він сказав: «Радуйся, обрадувана, господь з тобою!» [33] І до города: «Радуйся, благовірний городе, господь з тобою!»

Встань із гробу твойого, о преславна голово, встань! Отряси сон! Ти бо не вмер, а спиш до спільного *всім* [34] воскресіння! Встань, ти бо не вмер, бо не гоже умерти тобі, який вірував у Христа, всього світу життєдавця. Отряси сон, зведи очі, і побачиш ти, якої тебе честі господь там сподобив і на землі не безпам'ятного тебе зоставив через брата твойого Мстислава [35].

Встань, поглянь на брата твойого, що прикрашає стіл землі твоєї [36], і, образом приємним лиця його насичуючись, моли за землю брата свойого, оддану йому тобою, і за людей, у яких ти благовірно володарював. І сохрани ти їх у мирі і в благочесті, і хай славиться в нім правовір'я, і хай береже [його] господь бог од усякої раті, і полонення, і од голоду, [і од] нашестя іноплемінників, і од усобної раті. Паче же помолися за брата свойого Мстислава, який добрими ділами, без гріха, богом даними йому людьми управляє, [щоби] стати з тобою безбоязно перед престолом вседержителя бога і за труд пастирства людей його дістати од нього вінець слави нетління зо всіма праведними. Амінь.

До сього ж поглянь ти і на благовірну свою княгиню [37], як вона благочестя додержує за твоїм заповітом, як поклоняється імені твоєму [38], бо відає вона, що коли не тілом, то духом показує тобі

[31] В Іл. мовиться про Київ.
[32] В Іл. ідеться про церкву Благовіщення богородиці, що її Ярослав Мудрий спорудив над Золотими воротами.
[33] Єванг. від Луки І, 28.

[34] Додано з Іл.

[35] Іларіон тут і далі говорить про Ярослава Мудрого.
[36] Далі в Іпатському списку текст утрачено; зберігся він у Хлєбниковському списку, де теж вміщений не на своєму місці; переклад друкуємо з втяжкою.

[37] В Іл. ідеться про невістку Володимира Святославича Інгігерд-Ірину, жону Ярослава Мудрого; тут ці слова переадресовано Ользі, жоні Володимира.
[38] В Іл. говориться про поклоніння імені Христовому.

560. Башта-«стовп». Каменець. Кін. XIII ст. Сучасний вигляд.

господь все це, як твій вірний посів не був висушений спекою невірства, а дощем божої помочі розплоджений був многоплідно.

Радуйся, учителю наш і наставниче благочестя! Ти правдою був одягнений, *а* силою перепоясаний, і милостинею, яко гривною, оздобою золотою, красуючись, ти істиною обвитий [39], розумом увінчаний!

609 Ти був, о преславна голово, нагим одіння, ти був | голодним кормитель і спраглим утробам освіження [40], удовицям помічник, подорожнім пристанище, беззахисним захист, зобиджуваним заступник, убогим збагачення, чужинцям притулок. За ці добрі діла [та] інші ти нагороду дістаєш на небесах — блага, що їх уготував бог тим, які люблять» [41] отця і сина і святого духа [42].

Князь же Володимир за княжіння свого багато городів поставив, після отця свого. Він поставив Берестій [43], а за Берестієм поставив город на пустому місці, що називається Лосна, і назвав його ім'ям Каменець,— тому що [там] була кам'яна земля. Спорудив він також у нім башту кам'яну, заввишки сімнадцять сажнів, гідну подиву всім, хто дивиться на неї, і церкву поставив Благовіщення святої богородиці, і прикрасив її іконами золотими, і начиння служебне викував срібне, і Євангеліє апракос, оковане сріблом, [і] Апостола апракос, і Паремію, і Соборник отця свого тута ж положив [44], і хреста воздвижального положив.

Так само і в Більську спорядив він церкву іконами і книгами.

У Володимирі ж розписав він увесь [храм] святого Дмитрія [Солунського], і начиння служебне срібне викував, і ікону пресвятої Богородиці окував сріблом, з камінням дорогим, і завіси [45] [придбав], золотом шиті, а другі — оксамитні, з дрібним жемчугом, і всяким узороччям оздобив він його.

В єпископії ж, у [церкві] святої Богородиці, образ Спаса великого він окував сріблом, [і] Євангеліє, списавши, він окував сріблом і дав святій Богородиці, і Апостола списав апракос [і] святій Богородиці дав і начиння служебне позолочене [46] з камінням дорогим Богородиці-таки він дав, [і] образ Спаса, окований золотом, з дорогим камінням, поставив він у святій Богородиці на пам'ять про себе.

У монастир у свій [святих] Апостолів він дав Євангеліє апракос, і Апостола, сам списавши, тута ж положив, і Соборник великий отця свого, і хреста воздвижального і Молитовника дав.

В єпископію перемишльську він дав Євангеліє апракос, оковане сріблом, з жемчугом, яке сам був списав.

А до Чернігова послав він у єпископію Євангеліє апракос, золотом розписане, а оковане сріблом, з жемчугом, і посеред нього [на оправі зроблено] Спаса, з емаллю.

В луцьку єпископію дав він хреста великого срібного позолоченого, з чесним древом.

Спорудив він також і церков багато. В Любомлі ж він поставив церкву кам'яну святого і великого мученика Христового Георгія [Побідоносця], прикрасив її іконами окованими, і начиння служебне срібне викував, і покрови [47] оксамитні, шиті золотом, із жемчугом, херувимом і серафимом, [придбав], і індитію [48], золотом шиту всю, а другу — з паволоки [49] білуватої, а в оба малі олтарі — обидві індитії з білуватої-таки паволоки; Євангеліє він списав апракос, окував його все золотом, і камінням дорогим із жемчугом [оздобив], і Деісуса [50] на ньому викувано із золота, образки великі, з емаллю, чудовні на вигляд; а друге Євангеліє, теж апракос, обтягнуто золототканим єдвабом, і образок він положив на нього з емаллю, а на ньому — два святі мученики Гліб і Борис; Апостола апракос, Пролог [51] списав він [на] дванадцять місяців, [де] викладено житія святих отців і діяння святих мучеників, як вони діставали

[39] В Іл. «обутъ»; в Іп. «обитъ», у Хл. «обвит».

[40] В Іп. «и жажющим во вьртьпѣ оглашение», у Хл. «и жажющим въ оутробѣ оглаженіе; в Іл. «жаждющіимъ оутробѣ оухлажденіе».

[41] Тут закінчується запозичення зі «Слова о законі і благодаті».

[42] Після цього в Іп. знов утрачено великий уривок тексту (аж до кінця 1288 р.); зберігся він у Хл., де знову вписаний не на своєму місці; переклад друкуємо з втяжкою.

[43] Ідеться про те, що Володимир спорудив тут нові укріплення-стіни, бо город Берестій відомий ще з XI ст.

[44] *Євангеліє апракос* (гр. ''απρακτος — святковий день) і *Апостол апракос* містять тексти, розподілені на кожен день в такому порядку, в якому їх читають під час богослужіння на протязі року (за «зачалами»); порядок тут інший, ніж у тетроєвангелії (четвероєвангелії); *Паремія* (гр. παροιμία — притча), *Паремийник (Паримійник)* — книга вибраних текстів, насамперед зі Старого завіту, які читають головним чином на вечернях перед великими святами і неділями; про який *Соборник* тут говориться — невідомо, це, очевидно, якийсь збірник церковних текстів.

[45] *Завіса* — тканина, якою завішують царські врата зсередини вівтаря. У давнину, коли справжніх іконостасів у церквах, як правило, не було, вівтар відокремлювався від середньої частини храму дерев'яною оградою, і вся вона запиналася завісами; особливо пишною робили центральну завісу перед царськими вратами.

[46] У Хл. «жьженого золота» (див. прим. 7 до 1252 р.).

[47] *Покров* — див. прим. 23 до 1146 р.

[48] *Індитія* — див. прим. 22 до 1146 р.

[49] *Паволока* — див. прим. 9 до 907 р.

[50] *Деісус* — див. прим. 7 до 1175 р.

[51] *Пролог*, або *Синаксар* — збірник коротких житій, розміщених у хронологічному порядку на кожен день року, а також слів і поучень.

нагороду за кров свою, [пролиту] за Христа, і Мінеї[52] [на] дванадцять [місяців] списав, і Тріоді, і Октай, і Єрмолой; списав він також і Служебник[53] [церкві] святого Георгія, і молитви вечірні і заутренні списав, окрім Молитовника; Молитовника ж він купив у жони протопопа, і дав за нього вісім гривень кун, і оддав святому Георгію; кадильниці дві — одну срібну, а другу мідяну, і хрест воздвижальний він дав святому Георгію; ікону також він написав на золоті, намісну[54], святого Георгія, і гривну золоту возложив на неї, з жемчугом; і святу Богородицю написав він, теж на золоті, намісну, і возложив на неї намисто золоте з камінням дорогим; і двері вилив мідяні.

Почав він також був розписувати її, і розписав усі три олтарі, і шия[55] вся розписана була, та не скінчана, бо постигла його болість. Вилив він також і дзвони дивного звуку. Таких ото не було в усій землі.

У Берестії ж звів він башту кам'яну, [таку] висотою, як і каменецьку; поставив він також і церкву святого Петра, і Євангеліє дав апракос, оковане сріблом, і служебне начиння викуване, срібне, і кадильницю срібну, і хреста воздвижального тута положив.

І багато інших добрих діянь учинив він за живоття свого, які славляться по всіх землях.

А тута ми положимо кінець Володимировому княжінню. Коли ж сього благовірного князя Володимира, нарéченого у святім хрещенні Іваном, сина Василькового, покладено в гроб і лежало в гробі тіло його незапечатане від одинадцятого дня місяця грудня до шостого дня місяця квітня, то княгиня його не могла заспокоїтися. І от, прийшовши з єпископом Євсигнієм і з усім крилосом [і] одкривши гроб, побачили вони тіло його цілим і білим, і пахощі од гробу були, і запах, подобен до ароматів многоцінних. Таке ото чудо побачили вони, а побачивши, прославили бога і опечатали гроб його місяця квітня в шостий день, у середу страсної неділі. *Середа 6.IV 1289*

[52] *Мінеї, Четьї-Мінеї* — збірник поширених житій, так само розміщених у хронологічному порядку, слів, поучень, легенд тощо.

[53] *Тріодь (Пісна і Цвітна), Октай (Октоїх, Осьмогласник), Єрмолой (Ірмологіон), Служебник* — різні типи богослужебних книг.

[54] *Намісна ікона* (храмова) — ікона святого (або празника), в пам'ять якого збудовано церкву.

[55] *Шия* — основа церковної бані.

Початок княжіння великого князя Мстислава у Володимирі

У рік 6797 [1289]. *Коли ж Володимира покладено в гроб, то брат його,* князь Мстислав, не встиг на погреб тіла брата свого Володимира, а приїхав опісля з боярами своїми і зі слугами. *7—8.IV 1289* І поїхав він у єпископію, до святої Богородиці, де ото похований був брат його Володимир, і плакав над гробом його плачем великим вельми, як по отцю своєму, по королю [Данилу]. А коли заспокоївся од плачу, то став він розсилати залогу по всіх городах.

Але коли він мав намір послати [залогу] до Берестія, і до Каменця, і до Більська, то прийшла йому вість, що вже залога Юрієва в Берестії, і в Каменці, і в Більську.

1288 Берестяни бо вчинили були коромолу: коли іще Володимир-князь був недужий, то вони, поїхавши до Юрія-князя, цілували [йому] хреста на цім, кажучи: «Як не стане стрия твойого, то ми твої і город твій, а ти — наш князь». *Квітень 1289* А коли Володимир преставився[1] і Юрій почув вість про стрия свого [Мстислава], то в'їхав він у Берестій і став княжити в ньому за порадою нерозумних своїх бояр молодих і коромольників-берестян.

Мстиславу тоді сказали бояри його і братові бояри[2]: «Господине! Синовець твій велику соромоту положив на тебе. [Берестій] тобі дав бог, і брат твій, і молитва діда твойого і отця твойого. Ми можемо, господине, *навіть* голови свої положити за тебе, і діти наші. Піди сперва займи городи його Белз і Червен, а тоді підеш до Берестія». Але князь Мстислав був м'якосердий, і сказав він боярам своїм: «Не дай мені бог того вчинити, щоби мені пролити кров неповинную. А я [Берестій] добуду з божою поміччю і благословенням брата свойого Володимира».

1289

[1] Ідеться, власне, про похорон Володимира у квітні 1289 р.

[2] Бояри Володимира Васильковича.

І послав він послів до синівця свого, так кажучи: «Синівче! Коли б ти мені не був у тім поході і не чув ти. А ти сам чув гаразд, і отець твій, і рать уся чула, що брат мій Володимир дав мені землю
610 свою всю | і городи, по своїм животті, при цесарях і при його рядцях [3]. І він вам сказав, і я теж [вам] сказав. Якщо ти чого єси хотів, чому єсь тоді зо мною не говорив при цесарях? Скажи-но мені се: чи сам ти єсь у Берестії сів, своєю волею, а чи за велінням отця свойого, щоб мені відомо було. Не на мені ж та кров буде, а на винуватому, бо за правим — бог помічник і хрест чесний. Я ж маю намір підняти татар, а ти — сиди. Якщо ти не поїдеш добром, то злом тоді поїдеш-таки».

Після цього послав він до брата свого до Льва єпископа свого володимирського [Євсигнія], кажучи йому: «Жаліюсь я,— скажи,— богові і тобі, тому що ти мені,— скажи,— єсь за волею божою брат, ти мені єсь старший. Скажи мені, брате мій, по правді: чи своєю волею син твій сів у Берестії, а чи за твоїм повелінням? Якщо буде, що за твоїм повелінням він се вчинив, то осе я тобі даю знати, брате мій, не таячись: послав єсмь я привести татар, а сам споряджаюся. Хай як мене бог розсудить із вами. Але не на мені та кров буде, а на винуватім, а на тім, хто неправо вчинить».

Лев же убоявся цього вельми, бо іще йому не зійшла оскомина [од] Телебужиної раті, і сказав він єпископу брата свого: «Син мій,— скажи,— не з мойого відома се вчинив,— се один бог відає,— а своїм молодим умом учинив. Об сім,— скажи,— брате мій, ти не журись. Шлю я до нього, нехай поїде геть із города син мій».

Єпископ тоді приїхав до Мстислава і став переповідати річ братову, і Мстиславу до вподоби було се. Після цього ж Мстислав уборзі послав гінців услід за Юрієм, князем пороським, велячи вернути його назад, бо послав він був *його* привести татар на синівця свого,— тоді бо Юрій пороський служив Мстиславу, а спершу служив він Володимирові.

Почувши ж це, Лев-князь послав [боярина] свого Семена Дядьковича до сина свого з твердими словами, кажучи йому: «Поїдь геть із города, не погуби землі. Брат мій послав привести татар. А як не поїдеш ти геть, то і я буду помічником брату своєму *Мстиславу* проти тебе. Якщо мені буде смерть,— по своїм животті оддаю я землю свою всю брату своєму Мстиславу. А тобі не дам, коли ти мене не слухаєш, отця свойого».

Коли ж Семен їхав до Юрія, то Мстислав послав із ним [боярина] Павла Діонісійовича, бо той їздив був до Льва і знає усі | речі.
611 Послав він також із ним і отця свого духовного, кажучи Павлові: «Якщо ж поїде геть синовець мій, то ти приготуй до мойого прибуття харч і пиття. Так само і в Каменці приготуй».

Коли ж Семен приїхав до Юрія і повідав річ отчу, то назавтра поїхав Юрій геть із города з великим соромом, пограбувавши всі доми стрия свого. І не зосталося [од них] каменя на камені в Берестії, і в Каменці, і в Більську. А Павло Мстиславу дав знати: «Синовець уже поїхав, і ти, господине, поїдь у свій город».

Травень (і червень?) 1289

Мстислав тоді поїхав до Берестія. І коли їхав він до города, то зустріли його городяни з хрестами, од малого і до великого, і прийняли його з радістю великою, свого володаря. Берестяни ж, призвідці коромоли, утекли вслід за Юрієм до Дорогичина, бо цілував він їм хреста на цім: «Не видам я вас стриєві своєму».

Мстислав же, перебувши кілька днів у Берестії, поїхав до Каменця і до Більська, і раді були йому всі люди. Давши лад людям, посадив він залогу в Більську і в Каменці, і приїхав у Берестій, і сказав боярам своїм: «Чи є ловці тут?» І вони сказали: «Нема, господине, споконвіку». Мстислав тоді сказав: «Так я встановляю на них ловче [4] за їх коромолу, щоби мені не дивитись на їх кров» [5]. І повелів він писцю своєму писати грамоту:

«Се я, князь Мстислав, син королів, онук Романів, установляю ловче на берестян вовіки за їх коромолу: з сотні — по два лукна [6] меду, і по дві овці, і по п'ятнадцять десятків льону, і по сто хлібів,

[3] Мстислав пригадує Юрієві похід у грудні 1287 р. на ляхів, коли хворий Володимир у присутності татарських ханів Телебуги і Алгуя оддав Мстиславові своє князівство.

[4] *Ловче* — подать на утримання княжих ловчих, мисливців.

[5] Тобто, Мстислав замінює цією податтю тілесну кару.

[6] *Лукно* — міра місткості сипких тіл і меду; в XI—XIII ст. приблизно 24 *кг* (меду).

і по п'ять цебрів овса, і по п'ять цебрів жита, і по двадцять курей; і по стільки з кожної сотні [7]; а з городян — чотири гривні кун. А хто моє слово порушить, то стане зо мною перед богом. І вписав я єсмь у літопис коромолу їх».

І, укріпивши залогу в Берестії, поїхав він до Володимира. А коли приїхав він у Володимир, то з'їхалися до нього бояри його, старі і молодії, незчисленне множество [8].

Неділя 10.IV 1289

Князь же Мстислав сів на столі брата свого Володимира на самий Великдень, *у рік 6797* [*1289*], місяця квітня в десятий день, і став княжити після брата свого, правдолюбством світячись до всіх братів своїх, і до бояр, *і* до простих людей. І була радість велика тоді людям: се воскресіння господнє і се княже возсідання.

Він держав мир із навколишніми землями: з Ляхами, і з Німцями, *і* з Литвою, [а] землю свою держав величиною аж по Татар, а сюди — по Ляхи *і* по Литву.

Весна — літо 1289 612 Тоді ж литовський князь Будикид | і брат його Будивид дали князю Мстиславу город свій Волковийськ, щоби з ними він мир держав.

Літо 1289 Тоді ж приїхав був Кондрат, князь Сомовитович, до Мстислава, просячи собі підмоги проти ляхів, бо хотів він піти на княжіння судомирське. І Мстислав обіцяв йому, а Кондрата обдарував, і бояр його всіх, і одпустив *його*, сказавши йому: «Ти поїдь, а я вслід за тобою пошлю рать свою».

І коли Кондрат поїхав, то Мстислав зібрав рать свою [і] послав її, призначивши [боярина] Чюдина воєводою. І тоді сів Кондрат-князь у Судомирі завдяки князеві Мстиславу, синові королевому, і його підмозі.

У рік 6798 [1290]. Після ж Лестька [Казимировича] сів у Кракові Болеслав Сомовитович, брат Кондратів. Та, прийшовши, Індріх, князь воротславський, вигнав його, бо хотів сам княжити. Болеслав тоді зібрав рать свою і братів своїх, Кондрата і [Володислава] Локетка, *і* рушили вони на Індріха до Кракова.

Зима 1288/9 Індріх же не видержав приходу їх і виїхав звідти до Воротславля, а залогу свою посадив у Кракові — німців, луччих своїх мужів. Обіцявши їм дари великі і волості, він самих [їх] водив до хреста, щоби вони якось не здали города Болеславу. І вони цілували *хреста,* кажучи: «Ми можемо голови свої за тебе зложити, а не здамо города». Індріх же й харчу їм зоставив удосталь.

Коли ж Болеслав прийшов із братами своїми [до Кракова], то в'їхав він у місто, а в город [1] не можна було в'їхати ратникам, бо кріпко боронилися [2] [німці] із нього пороками і самострілами,— тим-то *й* не можна було піти приступом до нього, і стали вони довкола города, поїдаючи села.

І коли [Болеслав] одного разу поїхав добувати покорм подалі од города, то міщани не билися за Болеслава з городянами [залоги

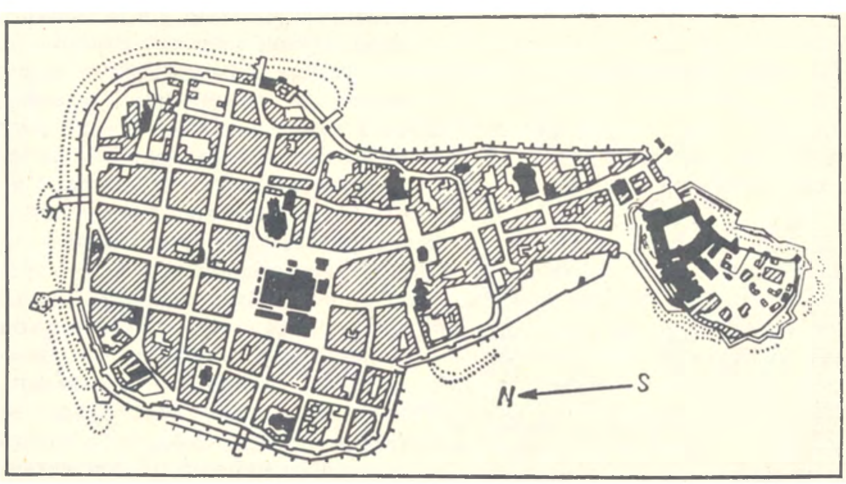
[7] Адміністративно городи ділилися на десятки, сотні й тисячі душ (чоловічих).

[8] Ці два речення в Іп. неправильно вписані далі, після слів «щоби з ними він мир держав»; вірно вони вміщені в Хл.

1290

[1] У літопису чітко розрізняється саме місто і город-замок; далі виступають міщани, мешканці міста (мѣстичѣ) і залога замку — городяни (горожаны); взагалі слово «город», «град», яке безліч разів зустрічалося попереду, найчастіше означало укріплений феодальний замок-двір, навколо якого зосереджувалися села; рідше слово «город» у літопису означає суто військову споруду — укріплений сторожовий пункт (особливо на порубіжних землях); у значенні міста слово «город» виступає лише якихось десять-п'ятнадцять разів (Київ, Новгород Великий, Чернігів, Галич та інші центри земель-князівств).

[2] В Іп. «боряху», у Хл. «бороняху».

561. План середньовічного Кракова.

562. Вид Кракова. 1493 р.

Індріха], а казали: «Хто сяде княжити в Кракові — той наш князь».

Літо 1289

І стояли вони коло города літо ціле, б'ючись біля города, але не досягли коло нього нічого.

Друга пол. червня 1289

У рік 6799 [1291]. *Того ж року* Лев-князь, брат Мстиславів,
613 син королів, онук Романів, сам рушив на поміч Болеславу. І коли прийшов він до Кракова, то рад був йому Болеслав, і Кондрат, і Локетко, яко отцю своєму, тому що Лев був князь мудрий, і хоробрий, і сильний у бою,— немало бо показав він мужності своєї у многих ратях.

І став Лев їздити довкола города, [роздивляючись], щоби йому можна [було] де взяти *його,* і городянам погрожуючи, але не можна було [проникнути] нікуди, бо весь він був споруджений із каменю і укріплення його [було] немале — пороками і самострілами коловоротними, великими і малими.

563. Печать Кракова.

Після цього ж поїхав він у свій стан, а назавтра, вставши, коли сходило сонце, рушив він до [города] Тинця. І билися вони біля нього кріпко, ледве города не взяли: многі городяни ними побиті були, а другі — поранені, а свої всі цілі були.

І прийшов Лев знову до Кракова, і повелів воям своїм споряджатися, маючи намір піти битися до города, і ляхам так само він повелів. І пішли вони всі, і полізли до заборол, і билися кріпко з обох сторін.

І в той час прийшла вість Львові-князю, що рать іде на нього велика. І повелів він перестати битися, і почав наряджати полки свої, а Болеслав з Кондратом — свої полки. А сторожів він послав роздивитися противників. Але не було нічого, бо [то] воєводи лядські самі полохали його, аби не взяти города.

Лев тоді, побачивши обман їх і радившись багато з боярами своїми, послав рать свою до [города] Воротславля пустошити Індріхові землі. І взяли вони незчисленне множество челяді, і скоту, і
30.VI 1289 коней, і добра, тому що не входила була ніяка ж рать так глибоко в землю його [1]. І прийшли вони до Льва з честю великою і з безліччю здобичі, і Львові радість була велика, що свої всі живі-здорові, а здобичі багато.

Серпень 1289 Тоді ж Лев поїхав у Чехи, [в город Опаву], на зустріч до короля [Вацлава], тому що мав він із ним приязнь велику, докончавши з ним мир до [скону] свого життя. Король же, обдарувавши Льва дарами всякими дорогими, одпустив тоді *його* з великою честю. І приїхав він до своїх полків, і раді були йому бояри і слуги його, бачачи свого володаря.

1291

Коло города ж коло Кракова не досягли вони нічого. І пішов|
614 Лев до себе з честю великою, узявши незчисленне множество здобичі — *і* челяді, і скоту, і коней, і добра, славлячи бога і пречистую його матір, які помогли йому.

Того ж року вложив бог Мстиславу-князю у серце його добру мисль: спорудив він гробницю кам'яну над гробом баби своєї [Анни,
9.IX 1289 жони] Романової, у монастирі коло [церкви] святого [...] [2], і освятив її на честь праведників Іоакима і Анни, і службу в ній одправив.

Осінь 1289 Того ж року в Чорторийську в городі заклав він башту кам'яну.

Зима 1289/90 У рік 6800 [1292]. *Тої ж зими* преставився пінський князь Юрій, син Володимирів [1], кроткий, смиренний, справедливий. І плакала по ньому княгиня його, і сини його, і брат його, Демид-князь, і всі люди плакали за ним плачем великим.

1292

Зима 1289/90 Тої ж зими преставився степанський князь Іван, син Глібів [2]. *І* плакали за ним усі люди, од малого і до великого, і став княжити замість нього син його Володимир.

[1] За польськими та німецькими джерелами, 30 червня 1289 р. війська Льва Даниловича пустошили землі довкола городів Гроткова і Ниси.

[2] В Іп. і Хл. нема імені святого [Василій Великий?].

[1] Жони Володимира Ростиславича і Юрія Володимировича — невідомі.

[2] Жони Гліба Ростиславича й Івана Глібовича — невідомі.

564. Каплиця-ротонда Василія (Іоакима та Анни) у Володимирі-Волинському. Кін. XIII ст.

Володимир Мономах

Твори

565. Печать Володимира-Василія Всеволодовича Мономаха.

Лютий 1117

566. Печать Марії-(Анастасії?), жони Всеволода Ярославича.

Весна 1099

ПОУЧЕННЯ

155 Я, недостойний, дідом своїм Ярославом, благословенним, славним, наречений у хрещенні Василієм, [а] руським іменем Володимир, отцем улюбленим і матір'ю своєю [з] Мономахів [1] *у благочесті наставлений, дітям моїм у доброчесності домогтись успіхів бажаючи, се пишу поучення вам, улюблені* [2], і задля християнських людей, бо скільки оберіг [3] [їх] я по милості божій [4] і отчою молитвою од усяких бід!

Сидячи на санях [5], помислив я в душі своїй і воздав хвалу богові, що він мене [до] сих днів, грішного, допровадив. Тому, діти мої чи інший хто, слухавши сю грамотку, не посмійтеся, а кому [вона] люба [із] дітей моїх,— нехай прийме він її в серце своє і не лінуватися стане, а так, як і [я], труждатися.

Найперше, задля бога і душі своєї, страх майте божий у серці своїм і милостиню чиніть щедру, бо се єсть начаток всякому добру.

Якщо ж кому нелюба грамотка ся, хай не насміються чи так ото скажуть: «На далекій путі та на санях сидячи, нісенітницю ти єси мовив».

Зустріли бо мене посли од братів моїх на Волзі, кажучи: «Поспіши до нас та виженемо ми обох Ростиславичів, а волость їхню однімем. Якщо ж ти не підеш із нами — то ми [самі] собі будемо, а ти [сам] собі». І сказав я: «Хоча ви й гніваєтеся — не можу я вам іти, ні хреста переступити» [6].

І, одрядивши їх [та] взявши Псалтир, я в печалі розігнув його, і се́ мені випало: «Чого печалуєшся, душе [моя]? Чого непокоїш мене?» [7] Та інше. А потім зібрав я слівця сі любі, і склав по порядку, і написав. Якщо вам останні не до вподоби, то попередні [хоча] приймайте.

«Чого печальна єси, душе моя? Чого непокоїш мене? Уповай на бога, тому що я буду славити його!» [7]

156 «Не наслідуй лиходіїв, не завидуй тим, що творять беззаконня, бо лиходії винищені будуть, а ті, що надіються на господа, заволодіють землею. Бо іще трохи — і не стане нечестивого, шукатиме він місця свого — і не знайде [його]. А кроткії унаслідують землю [і] радуватимуться у тривалому мирі. Підстерігає грішний праведного і скрегоче на нього зубами своїми. Господь же посміється над ним, бо бачить, що прийде день його. Оружжя видобули нечестиві, натягли лука свого, [щоби] постріляти нищого і вбогого, заколоти праведних серцем. Оружжя їх увійде в серця їх, і луки їх сокрушаться. Лучче єсть у праведника мале, аніж багатство беззаконників велике. Бо рамена грішників сокрушаться, а праведників укріплює господь. Так що нечестиві погибнуть, а праведним він чинить милосердя і дає. Бо ті, що їх благословляє він, унаслідують землю, а

[1] Всеволодом Ярославичем і Марією, дочкою візантійського імператора Костянтина IX Мономаха.

[2] Тут у Лавр. бракує чотири з половиною рядки; перекладаємо їх за текстом XVIII ст. у рукопису XV ст.: «во благочестии наказанъ, чаадомъ моимъ преспеяти въ добродѣтеляхъ желая, се пишу поученье вамъ взлюбленнии» (див.: Лѣтопись по Лаврентіевскому списку, СПб., 1897, с. 41, другий додаток). Правильність цієї вставки стверджує не лише текст її, що точно включається в зміст твору, але й те, що вона літера в літеру відповідає розмірові прогалини в рукопису Лавр. У рядку «Поучення» в цьому стовпці вписано по 20 (19—22) літер, в середньому 20,3 літери, отже, пропущений текст мусить складатися з 90—92 букв; так воно і є: доданий уривок має 91 букву.

[3] У Лавр. «сблюдь», у списку XVIII ст. «сблюхъ».

[4] У Лавр., мабуть, хибно «своеи», у списку XVIII ст. «божіеи».

[5] Тобто готуючись до смерті; ці слова, як і слова «мене [до] сих днів, грішного, допровадив», свідчать про те, що «Поучення» Володимир Мономах написав у вельми поважному віці; аналіз тексту показує, що твір постав десь у середині лютого — на початку великого посту 1117 р.

[6] Ідеться про двоюрідного брата Володимира Мономаха Святополка Ізяславича та його синів, двоюрідних небожів (синівців) Володимирових, Мстислава та Ярослава, а також двоюрідних Володимирових небожів Ярослава та Вячеслава Ярополковичів і Святослава (Святошу) Давидовича, які навесні 1099 р. виступили проти Володаря і Василька Ростиславичів (див. про це також в Іп. під 1097 р.).

[7] Псалом XLI, 6, або 12, або XLII, 5.

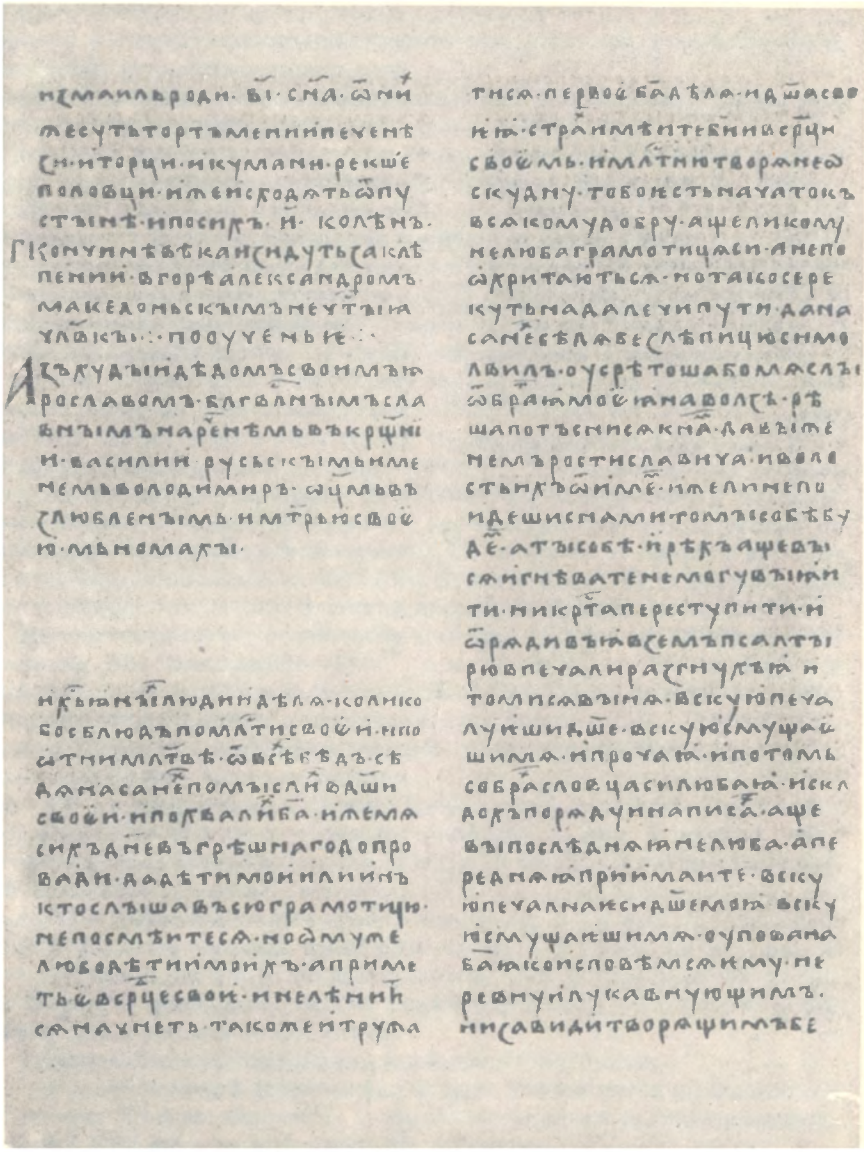
прокляті ним — вигинуть [8]. Господом стопи чоловіка направляються. Коли він буде падати, то не розіб'ється, бо господь піддержує руку його. Був молодим я і зостарівся, а не бачив я праведника покинутим, ні потомства його, щоби воно просило хліба. Повсякдень чинить милосердя і позичає праведник, і плем'я його благословенне буде. Ухилися од зла, вчини добро, шукай миру, і йди за ним, і живи во віки віків» [9].

«Коли б повстали люди, то живцем би пожерли нас. Коли б розгнівалась ярість його на нас, то вода б нас потопила» [10].

[8] У Лавр. і древньому тексті псалма «яко благословящии єго наслѣдять землю, кленущии же єго потребятся»; точний переклад цього уривка: «ті, що благословляють його,— унаслідують землю, а ті, що проклинають його,— вигинуть»; але це не дає задовільного змісту, і тому перекладаємо за канонічним тлумаченням цього місця.

[9] Псалом XXXVI, 1, 9—17, 20—27; XXXIII, 15.

[10] Псалом CXXIII, 2—4.

567. Початок «Поучення» Володимира Мономаха. Лаврентіївський літопис. 1377 р.

«Помилуй мене, боже, бо потоптав мене чоловік. Повсякдень нападаючи, він утискує мене. Потоптали мене вороги мої, бо многі постають на мене, о всевишній!» [11]

«Возрадується праведник, коли побачить одплату, і руки свої він умиє в крові нечестивого. І скаже тоді чоловік: «Якщо єсть нагорода праведнику, то єсть і бог, що чинить суд на землі» [12].

«Ізбав мене од ворогів моїх, боже, і од тих, що встають на мене, вибав мене. Ізбав мене од творящих беззаконня, і од кровожерного спаси мене, бо ось уловили вони душу мою» [13].

«Бо лиш [на мить] гнів у ярості його, а [все] життя у благоволінні його: увечері здійметься плач, а на ранок — радість» [14].

[11] Псалом LV, 2, 3; у Лавр. замість «всевишнии» хибно «с выше».

[12] Псалом LVII, 11, 12.

[13] Псалом LVIII, 2—4.

[14] Псалом XXIX, 6.

«Бо ліпше милість твоя, ніж моє життя, і уста мої восхваляють
157 тебе. Так благословлю я тебе у житті моїм і во ім'я | твоє здійму руки мої» [15].

«Укрий мене од зборища лукавих і од множества тих, що творять несправедливість» [16].

«Возрадуйтеся всі, праведнії серцем» [17].

«Благословлю господа повсякчас, безустанно хвала йому» [18]. Та інше.

Бо так і Василій учив, зібравши при цім юнаків: [треба мати] душі чисті, непорочні, тіла худі, лагідну бесіду і в міру слово господнє; при їді і питті без галасу великого бути, при старих — мовчати, премудрих — слухати, старшим — покорятися, з рівними і меншими — приязнь мати; без лукавства розмовляти, багато розуміти; не лютувати словом, не хулити розмовою, не надміру сміятися, соромитися старших; до жінок недостойних не говорити; долу очі мати, а душу — вгору; уникати, не старатися повчати легковажних; власть же — ні за щó мати, як [і] од усіх честь. Якщо ж хто [з] вас може іншим помогти — од бога нагороди нехай той сподівається, і вічними благами він пораює [19].

«О владичице богородице! Забери із убогого серця мойого гордість і зухвалість, щоб не возносився я суєтою світу сього» [20].

У нікчемному сьому житті научися, віруючий чоловіче, діяти благочестиво, научися, за євангельським словом, «очима управляти» [21], язик здержувати, ум смиряти, тіло упокорювати, гнів подавляти, помисел чистий мати, спонукаючи себе на добрі діла господа ради; тебе позбавляють — не мсти, ненавидять — люби, гонять — терпи, хулять — благай, умертви гріх [22].

«Визволіть зобидженого, захистіть сироту, вступітесь за вдовицю. Прийдіте та розсудимо,— говорить господь.— Якщо будуть гріхи ваші як обагрені,— як сніг я обілю їх» [23]. Та інше.

«Возсіяє весна посту і цвіт покаяння. Очистімо себе, браття, од усякої крові, тілесної і душевної. До світодавця волаючи, скажімо: «Слава тобі, чоловіколюбче!» [24]

Воістину, діти мої, розумійте, як ото єсть чоловіколюбець-бог милостив і премилостив. Ми, люди, грішні є і смертні, а коли нам хто зло вчинить, то ми хочем його пожерти і кров його про-
158 ли|ти найскоріш. А господь наш, володіючи і животтям і смертю, согрішення наші, вищі од голови нашої, терпить [раз], і знову, і до [скону] живоття нашого. Як отець, [що], чадо своє люблячи, поб'є [його] і знову пригорне його до себе, так ото і господь наш навчив нас, [як добути] над врагом-[дияволом] побіду: трьома ділами добрими [можна] позбутись його і побідити його — покаянням, сльозами і милостинею. І то вам, діти мої, не тяжка заповідь божа, бо тими ділами трьома [можна] позбутися гріхів своїх і царства [небесного] не лишитися.

Тож, бога ради, не лінуйтеся, я благаю вас, не забувайте трьох діл тих, бо не є важкі вони. [Се] ні самотина, ні чернецтво, ні голод, як інші добрії [люди] терплять, а малим ділом [сим] досягти [можна] милості божої.

«Щó єсть чоловік, що ти пам'ятаєш його?» [25] «Велик ти єси, господи, і дивні діла твої, і ніяк розум людський не може осягнути чудеса твої» [26]. І знову скажемо: «Велик ти єси, господи, і дивні діла твої, і благословенне і славне ім'я твоє вовіки по всій землі!» [26] Бо хто не восхвалить [і] не прославляє силу твою і твої великі чудеса і блага, вчинені на сім світі!

Як небо створено, або сонце як, або місяць як, або зорі як, і тьма, і світ? І земля на водах покладена, господи, твоїм промислом! Звірі різноманітнії, і птиці, і риби прикрашено твоїм промислом, господи! І сьому чуду ми дивуємся: як із землі сотворив ти людину, які різноманітні образи людських лиць! Якщо б і весь мир зібрати докупи,— не всі на одну подобу, а кожен із своїм образом лиця, за божою мудрістю. І сьому подивуємось: як птиці небеснії з ірію йдуть, і спершу [в] наші руки, та не зостаються на одній

[15] Псалом LXII, 4, 5.

[16] Псалом LXIII, 3, 7.

[17] Псалом XXXI, 11.

[18] Псалом XXXIII, 2.

[19] Виклад уривка із «Слова про подвижництво» Василія Великого, патрона-покровителя Володимира Мономаха, яке було відоме, зокрема, з «Ізборника Святослава» 1076 р.

[20] Молитва; джерело її встановити поки що не вдалося.

[21] В Євангеліях ці слова виявити не вдалося.

[22] Виклад уривка зі «Слова про доброчинність» Василія Великого.

[23] Ісайя I, 17, 18.

[24] Тріодь пісна — тропар повечір'я масничної середи.

[25] Псалом VIII, 5.

[26] Псалом XCV, 5, 7 і XCI, 6, 7.

землі, але й сильні і слабі ідуть по всіх землях, за божим повелінням, щоб наповнилися ліси і поля. А все те дав бог на благо людям, на їжу, на радість. Велика, господи, милість твоя до нас, коли блага ті сотворив ти єси задля грішної людини. І ті ж птиці небесні умудрені тобою, господи: коли повелиш — то заспівають і людей ве-
159 селять тобі, а коли ж ти не повелиш їм,| то, язика маючи, оніміють.

«Благословен же ти єси, господи, і прославлений вельми!» [27] Всякі чудеса ти і блага сотворив і зробив. «Тож хто не восхваляє тебе, господи, і не вірує всім серцем і всею душею во ім'я отця і сина і святого духа,— нехай буде проклят!» [28]

Сі слівця божественнії прочитаючи, діти мої, похваліте бога, який дав нам милість свою.

А се — мізерного, слабого ума мойого поучення. Послухайте мене, якщо не все прийміте, то [хоч] половину.

Якщо вам бог зм'якшить серце, то сльози свої пролийте за гріхи свої, кажучи: «Як ото блудницю, і розбійника, і митника ти помилував єси, [господи], так і нас, грішних, помилуй» [29]. І в церкві се дійте, і [спати] лягаючи. Не пропустіте ж ні одної ночі. Якщо ви при силі, [хоч раз] поклонітесь до землі, а коли вам стане немічно — то тричі. І сього не забувайте, не лінуйтеся, бо тим нічним поклоном і співом [молитви] чоловік побіждає диявола,— і що за день людина согрішить, то сим ізбавляється [од гріха]. Навіть і на коні їздячи, [коли] не буде [у вас] ні з ким діла [і] якщо інших молитов не умієте ви мовити, то «господи, помилуй», благайте безперестану потай,— бо ся молитва єсть ліпша од усіх. [Молітеся краще], ніж думати нісенітницю, їздячи.

Усього ж паче — убогих не забувайте, але, наскільки є змога, по силі годуйте і подавайте сироті, і за вдовицю вступітесь самі, а не давайте сильним погубити людину. Ні правого, ні винного не вбивайте [і] не повелівайте вбити його; якщо [хто] буде достоїн [навіть] смерті, то не погубляйте ніякої душі християнської.

Річ мовлячи і лиху і добру, не клянітеся богом, ні хрестітеся, бо немає ж [у сім] ніякої потреби [30]. А якщо ви будете хреста цілувати братам чи [іншому] кому, то [робіть се], лише вивіривши серце своє, що на нім, [цілуванні], ви можете устояти,— тоді цілуйте. А цілувавши, додержуйте [клятви], щоб, переступивши [її], не погубити душі своєї.

Єпископів, і попів, і ігуменів [поважайте], з любов'ю приймайте од них благословення і не одсторонюйтеся од них, а по силі любіте і подбайте [про них], щоб дістати через їх молитву [милість] од бога.

160 Паче всього — гордості не майте в серці і в умі. А | скажімо: «Смертні ми єсмо, нині — жи́ві, а завтра — у гробі. Се все, що ти нам, [боже], дав єси,— не наше, а твоє, [його] нам поручив ти єси на небагато днів». І в землі не ховайте [нічого],— се нам великий єсть гріх.

Старих шануй, як отця, а молодих — як братів.

У домі своїм не лінуйтеся, а за всім дивіться. Не покладайтесь на тивуна [31], ні на отрока [32], щоби не посміялися ті, які приходять до вас, ні з дому вашого, ні з обіду вашого.

На війну вийшовши, не лінуйтеся, не покладайтеся на воєвод. Ні питтю, ні їді не потурайте, ні спанню. І сторожів самі наряджайте, і [на] ніч лише з усіх сторін розставивши довкола [себе] воїв, ляжте, а рано встаньте. А оружжя не знімайте із себе вборзі, не розглядівши [все] через лінощі, бо знагла людина погибає.

Лжі бережися, і п'янства, і блуду, бо в сьому душа погибає і тіло.

А куди ви ходите в путь [за даниною] по своїх землях,— не дайте отрокам шкоди діяти ні своїм [людям], ні чужим, ні в селах, ні в хлібах, а не то клясти вас начнуть. А куди підете і де станете,— напоїте, нагодуйте краще стороннього; а ще більше вшануйте гостя, звідки він до вас [не] прийде,— чи простий, чи знатний, чи посол,— якщо не можете дарунком, [то] їжею і питвом. Вони бо, мимо-

[27] Псалом CXVIII, 12.

[28] Перше послання Павла до корінфян XVI, 22 (виклад).

[29] Перша молитва Василія Великого із послідування до причащання (уривок).

[30] Єванг. від Матфія V, 34—36 (виклад суті).

[31] Див. прим. 3 до 1093 р.

[32] Див. прим. 2 до 945 р.

ходячи, прославлять чоловіка по всіх землях — або добрим, або лихим.

Недужого одвідайте, за мерцем ідіте, тому що всі ми смертні єсмо. І чоловіка не миніть, не привітавши, добре слово йому подайте.

Жону свою любіте, але не дайте їм, [жінкам], над собою власті.

А се вам основа всього: страх божий майте вище над усе.

Якщо забуваєте [се] все, то часто перечитуйте: і мені буде без сорома́, і вам буде добре.

А коли добре щось умієте — того не забувайте, а чого не вмієте — то того учітесь, так же, як отець мій. Удома сидячи, він зумів знати п'ять мов,— а за се почесть єсть од інших країв. Лінощі ж — усьому [лихому] мати: що [людина] вміє — те забуде, а чого ж не вміє — то того не вчиться.

А добре поводячись, не лінуйтеся ж ні до чого доброго, а насам-
161 перед до церкви | [ходити]. Хай не застане вас сонце на постелі,— так бо отець мій діяв блаженний і всі добрії люди достойні. Вранішню воздавши богові хвалу, і потім, коли сходить сонце, і побачивши сонце, [слід] прославити бога з радістю. Бо сказано: «Просвіти очі мої [33], Христе боже, ти, що дав мені єси світ твій прекрасний». І ще: «Господи, приложи мені рік до року, щоб надалі, в гріхах своїх покаявшись, виправив я живоття [своє]» [34]. Так хвалю я бога і сівши думати з дружиною, [і коли маю] людей розсуджувати, або на лов їхати, або поїздити [за даниною], або лягти спати. Спання в полудне назначене єсть богом: о ту пору бо почиває і звір, і птиці, і люди.

А тепер я вам розповім, діти мої, про труд свій, тому що тру-
1066 ждався я, походи діючи і лови, [з] тринадцяти літ.

Осінь 1068 Спершу я до Ростова пішов [княжити] крізь Вятичі; послав мене отець, а сам він пішов до Курська [на княжіння].

(1069—70?) І знову, удруге, [пішов я княжити] до Смоленська [з воєводою] зі Ставком з Гордятичем: той потім пішов до Берестія з Ізяславом [Ярославичем], а мене він послав до Смоленська. А із Смоленська
1073 пішов я [княжити до] Володимира.

Зима 1073/4 Тої ж зими іще послали мене обидва брати [35] [до] Берестія на головні, де [ляхи] попалили були, то і тут оберіг я город тихим [36].

Весна 1074; після 20.IV 1074 Потім пішов я [в] Переяславль [до] отця, а після Великодня — із Переяславля та [назад до] Володимира: в [городі] Сутійську
Літо 1074 мир учиняти з Ляхами. Звідти знову [пішов я] на літо [до] Володимира назад.

1076 Потім послав мене Святослав [Ярославич] у Ляхи [37]. Ходив я за [город] Глогов до Чеського лісу, пробувши в землі їх, [чехів], чотири місяці.

⟨1.VI⟩ 1076 І в той же рік і дитя родилося [в мене] старше, новгородське [38].

1076 — весна 1077 Потім звідти, [з Ляхів, пішов я до] Турова, а на весну — та [до] Переяславля і ще [до] Турова.

27.XII 1076 І Святослав помер, і я знову [пішов княжити до] Смоленська.
Зима 1076/7 А із Смоленська тої ж зими [ходив я] ще до Новгорода; на весну —
Весна 1077 [ходив] Глібові [Святославичу] в поміч [39].

Літо 1077; зима 1077/8 А на літо [ходив я] з отцем під Полоцьк; а на другу зиму зі Святополком [Ізяславичем знову ходив я] під Полоцьк, [і] спалили ми [околиці] Полоцька. Він пішов [княжити до] Новгорода [40], а я з половцями [рушив] на Одрськ, воюючи, і [до] Чернігова.

І знову із Смоленська до отця прийшов я [у] Чернігів, і Олег [Святославич сюди] прибув, із Володимира виведений. І позвав я

[33] Псалом XII, 4 і молитва.

[34] Молитва; джерело її встановити поки що не вдалося.

[35] Тобто Святослав і Всеволод Ярославичі, дядько і батько Володимира Мономаха.

[36] Як видно, поляки спалили не сам Берестій, а суміжні осади.

[37] Мономах ходив проти чехів, допомагаючи Болеславу Сміливому (див. також про це Іп. під 1076 р.).

[38] Себто, Мстислав Володимирович, який з кінця 1088 до початку 1094 і з початку 1096 до 17 березня 1117 р. князював у Новгороді Великому.

[39] Мономах допомагав своєму двоюрідному братові Глібу Святославичу новгородському в його тривалій боротьбі зі Всеславом Брячиславичем полоцьким.

[40] Виходить, що незабаром після смерті батька Гліб Святославич був вигнаний з Новгорода (бо Гліб був убитий 30 травня 1078 р. в Заволочч і), і вже зимою 1077/8 рр. його стіл зайняв Святополк Ізяславич.

Великдень 8.IV 1078 його до себе на обід з отцем у Чернігові, на Краснім дворі, і дав
отцю триста гривень золота.
Кін. серпня — 162 І знову, із Смоленська ж прибувши, пройшов я крізь половецькі
поч. вересня 1078 війська, б'ючись, до Переяславля, і отця [тут] знайшов, який з походу вернувся [41].
А потім ходили ми, [в] тім же році, з отцем і з Ізяславом [Ярославичем до]
3.X 1078 Чернігова битися з Борисом [Вячеславичем], і побідили ми Бориса і Олега [Святославича] [42]. І знову пішли ми [до] Переяславля і стали в [городі] Оброві.
А Всеслав [Брячиславич] Смоленськ спалив, і я, сівши з чернігівцями [кожен] на двоє коней [43], [рушив на нього], та не застали
Осінь 1078 ми [його] в Смоленську. В тім же поході вслід за Всеславом спалив я землю [Полоцьку], попустошивши [її] до [городів] Лукомля і Логожська та проти Друцька воюючи, і [вернувся до] Чернігова [44].
Зима 1078/9 А на ту зиму попустошили половці Стародуб увесь, і я, пішовши з чернігівцями і з половцями [45], на Десні захопив князів [половецьких] Асадука і Саука, а дружину їх ми перебили. А назавтра за Новим городом [Сіверським] розігнали ми сильне військо [хана половецького] Белкатгина, а [захоплених ним] сеймичів [46] і здобич усю одібрали.
Зими 1082/3 і 1083/4 А у Вятичі ми ходили дві зими підряд на [князя] Ходоту і на сина його. І до [города] Кордна ходив я [в] першу зиму.
А потім [гонили ми] вслід за Ростиславичами [47] за [город]
Весна 1084 Микулин, та не настигли їх. І на ту весну [ходив я] до Ярополка [Ізяславича] зустрічатися, на [город] Броди.
Літо 1084 [У] тім же році гонили ми вслід за половцями за [ріку] Хорол, які [город] Горошин узяли.
Осінь 1084 І на ту осінь пішли ми з чернігівцями, і з половцями, з читійовичами, до Мінська. Захопили ми город зненацька і не оставили в ньому ні челядина, ні скотини.
Зима 1084/5 На ту зиму пішли ми до Ярополка [Ізяславича] зустрічатися, на Броди, і велику дружбу зав'язали ми.
Весна 1085 А на весну посадив мене отець у Переяславлі, попереду братів-[князів] [48], і ходили ми за [ріку] Супій. І коли ми їхали до Прилука-города, то стріли нас зненацька половецькі князі, вісім тисяч [воїв]. І хотіли ми з ними, отже, битися, та оружжя одіслали були
14.VIII або 7.IX 1085 вперед на повозах, і ввійшли ми в город. Тільки сеймича [49] схопили вони одного живим та смердів декілька, а наші їх більше побили і захопили. І не одважились вони навіть коня [нашого] піймати у
15.VIII або 8.IX 1085 [свої] руки, і втекли на Сулу тої ночі. А назавтра, в день владичиці [50], пішли ми до [города] Білої Вежі. І бог нам поміг і свята богородиця: побили [наші] дев'ятсот половців і двох князів [їхніх] схопили, Багубарсових братів, Осіня і Сакзя, а два мужі тільки утекли.
1086—87 163 А потім на [город] Святославль гонили ми вслід за половцями, а потім на Торчський город, а потім на Юр'єв услід за половцями. І знову на тій же [правій] стороні [Дніпра] поблизу [города] Красна половців ми побідили. А потім з [братом] Ростиславом-таки коло [города] Варина вежі [їхні] ми взяли.
А потім, ходивши до [города] Володимира, я знову Ярополка
22.XI 1087 [Ізяславича] посадив [на княжім столі], але Ярополк помер [51]

---

[41] Себто після того, як у битві на ріці Сожиці (Оржиці?) 25 серпня 1078 р. Всеволод зазнав тяжкої поразки від половців (див. про це в Іп. під 1078 р.).
[42] Див. про це також в Іп. під 1078 р.
[43] Тобто, взявши кожен верхового і повідного коня.
[44] Тлумачать, що тут Володимир повторно розповідає про свій похід на Полоцьк зі Святополком Ізяславичем, але з тексту виходить, що це був другий похід, коли Мономах уже князював у Чернігові (після 3 жовтня 1078 р.).
[45] Володимир Всеволодович, як і Олег Святославич, нерідко спілкувався з одними половцями, наймаючи їх, зокрема, для боротьби з іншими половцями.
[46] У Лавр. «се мечи»; напевне, йдеться про жителів Посейм'я.
[47] У Лавр. «по Изяславичихъ», що є явною опискою, бо про цей похід проти Василька та Володаря Ростиславичів говориться і в Іп. під 1084 р.
[48] Зауважено, що Переяславське князівство звичайно займав той князь, який мав бути наступником великого князя київського.
[49] У Лавр. «семцю»; вважаємо, що йдеться про сеймича.
[50] Це або день Успіння (15 серпня) або Різдва богородиці (8 вересня).
[51] Див. про це також в Іп. під 1087 р.

І знову, після смерті отця і при Святополці [Ізяславичі], на
26.V 1093 [ріці] Стугні [52] бившися з половцями, до вечора були ми коло [го-
Весна — поч. літа 1094 рода] Халепа. А потім мир учинили ми з Тугорканом [53] і з ін-шими князями половецькими, а в Глібових людей [54] забрали [полонену] дружину свою всю.

Серед. липня 1094 А потім Олег [Святославич] на мене прийшов з половецькою землею до Чернігова, і дружина моя билася з ним вісім днів через малий рів, не давши їм увійти в острог. Пожалівши християнські душі, і села, що горіли, і монастирі [55], я сказав: «Не хвалитися поганим!» І оддав я брату отця його місце, а сам пішов на місце отця свого — [до] Переяславля.

24.VII 1094 І вийшли ми в день святого Бориса із Чернігова, і їхали крізь полки половецькі з дружиною близько ста [мужів], і з дітьми, і з жонами. І облизувалися вони на нас, як вовки, стоячи [й дивлячись] і од перевозу [через Десну], і з [Болдиних] гір. Бог і святий Борис не дали їм мене в користь, без утрат дійшли ми до Переяславля.

1094—97 І сидів я в Переяславлі три літа і три зими з дружиною своєю, і багато біди зазнали ми од раті і од голоду [56]. І пішли ми на військо їх, [половців], за [город] Римів, і бог нам поміг: [наші] побили їх, а других захопили.

Після 24.II 1096 І знову Ітларевих людей [наші] перебили, і вежі їхні ми взяли, пішовши [на них], за [городом] Голтавом [57].

4(5).V—8(9).VI 1096 І [до города] Стародуба пішли ми на Олега [Святославича], тому що він поєднався був з половцями [58].

22(23).VI 1096 І на [ріку] Бог пішли ми з Святополком на [хана] Боняка [59], за [ріку] Рось.

Поч. осені 1096 І [до] Смоленська пішли ми, з Давидом [Святославичем там] помирившись. Знову пішли ми, вдруге, з [города] Ворониці.

Осінь 1096 Тоді ж і торки прийшли до мене, із половців — читійовичі, [і] пішли ми назустріч їм на Сулу.

Зима 1096/7 А потім ще пішли ми до Ростова на зиму і три зими підряд ходили до Смоленська. І се нині іду я [до] Ростова [60].

1099(?) І знову зі Святополком гонили ми вслід за Боняком, але тільки [наші] вбили [кого?], та ми не настигли їх [61]. І потім за Боняком-таки гонили ми за Рось, і не настигли його.

Зима 1100/1 А на зиму я [до] Смоленська пішов; із Смоленська після Вели-
Після 21.IV 1101 кодня вийшов [62].

7.V 1107 І Юрієва мати померла [63].

Літо 1107 164 [До] Переяславля прийшовши на літо,| зібрав я братів [64]. А Боняк прийшов з усіма половцями до [города] Снятина. Ми

---

[52] У Лавр. «по Святополцѣ на Сулѣ», але битва за участю Святополка Ізяславича сталася тоді на річці Стугні 26 травня 1093 р., де втопився Ростислав, брат Володимира Мономаха (див. про це в Іп. під 1093 р.),

[53] Див. про це в Іп. під 1094 р.

[54] Ідеться про людей Гліба — половецького вельможі.

[55] Коло Чернігова було два монастирі — печерний Богородиці (Іллінський) та Успіння Богородиці (Єлецький).

[56] Володимир тут говорить про перші, найтяжчі роки свого князювання в Переяславлі, де він сидів з 1094 по 1113 р.

[57] Див. про це Іп. під 1095 р.

[58] Див. про це Іп. під 1096 р.

[59] За Іп., Боняк напав на Київ 20 червня 1096 р.; отже, десь 22—23 червня, спішно прибувши до Києва після перемоги над Тугорканом (19 червня коло Переяславля), на Боняка й вирушили Володимир і Святополк.

[60] У Лавр. «и се нынѣ иду Ростову». Речення це викликало багато домислів. Одні гадають, що Володимир тут говорить про той самий похід на Волгу весною 1099 р., про який мовиться на початку «Поучення», а оскільки тут вжито форму теперішнього часу, то це й визначає час написання твору (а все подальше — нібито додане Володимиром пізніше). Інші вважають, що замість «и се нынѣ иду Ростову» треба читати «И-Смолиньска идохъ Ростову», себто в минулому часі і «и се нынѣ» переробляючи на «И-Смолиньска». Але можна твердити, що Володимир тут говорить про свою подорож до Ростова в лютому 1117 р. (в Ростово-Суздальській землі сидів його син Юрій), коли, як вважає більшість учених, і було написане «Поучення». У зв'язок із цією поїздкою можна поставити той факт, що, за даними Новг. І, Мстислав 17 березня 1117 р. залишив Новгород Великий, а в Іп. сказано, що його «приведе Володимиръ» з Новгорода в Білгород. Тобто, не «выведе», як часто говориться в літопису, а «приведе», в чому можна вбачати безпосередню участь Володимира. Можливо, він тоді із Ростова поїхав до Новгорода. Взагалі ж ці відомості про зимові походи по данину на Смоленськ і Ростов мають сумарний характер.

[61] У Лавр. «гонихомъ бо Боняцѣ, но ли оли убиша. и не постигохомъ ихъ». Текст частково попсований («но ли оли»?). З Іп. відомо, що в 1099 р. Святополк Ізяславич воював із Давидом Ігоревичем, спільником якого був Боняк. Очевидно, тоді ж Володимир зі Святополком намагалися схопити Боняка; було вбито, судячи з дефектного тексту, мабуть, якогось дрібного половецького хана.

[62] Умовно датуємо цей похід зимою 1100/1 р., бо в Іп. є відомості про закладини Володимиром 2 травня 1101 р. у Смоленську єпископської церкви святої Богородиці; Великдень у 1101 р. був 21 квітня.

[63] Ідеться про дружину Володимира Гіду, матір Юрія Володимировича.

[64] Див. про це також в Іп. під 1107 р.

пішли за ними з Переяславля за [ріку] Сулу, і бог нам поміг: і війська їхні ми побідили, і князів захопили ліпших [65].

12.VIII 1107

12.I 1108 А після Різдва ми вчинили мир із [ханом] Аєпою і, взявши у нього дочку [66], пішли [до] Смоленська. А потім пішов я [до] Ростова.

1108 або 1109 Прийшовши з Ростова, знову пішов я зі Святополком на половців, на [хана] Урубу [67], і бог нам поміг.

1108 (1109?) А потім знову [пішли ми] на Боняка до [города] Лубна, і бог нам поміг.

Весна 1110 А потім ходили ми до [города] Воїня [68] зі Святополком.

26.II 1111 А потім ще на Дон [69] пішли ми зі Святополком і з Давидом [Святославичем], і бог нам поміг.

Травень(?) 1113 А до [города] Вира прийшли були Аєпа і Боняк, хотіли взяти його. [Та] до [города] Ромна пішов я з Олегом [Святославичем] і з дітьми [своїми] на них, і вони, дізнавшись [про се], втекли [70].

26.I 1116 — березень 1116 А потім до Мінська ходили ми на Гліба [Всеславича], бо він людей у нас був захопив. І бог нам поміг, і здійснили ми своє задумане [71].

1117 А потім ходили ми до [города] Володимира на Ярославця [Святополковича] [72], не терплячи лиходійства його.

А з Чернігова до Києва зо сто разів їздив я до отця,— за день переїжджав я [сю путь], до вечерні. А всіх походів [зробив я] вісімдесят і три великих, а решти не пам'ятаю, менших.

І мирів учинив я з половецькими князями без одного двадцять, і при отці, і без отця, і скоту даючи [їм] багато, і багато одежі своєї.

І пустив я князів половецьких ліпших із оков стільки: Шаруканевих двох братів, Багубарсових — трьох, Осінєвих братів [73] — чотирьох, а всіх інших ліпших князів — сто. А самих князів бог живими в руки [мені] дав [таких]: Коктуся з сином, Аклана Бурчевича, таревського [74] князя Азгулуя [та] інших витязів молодих п'ятнадцять,— і цих, живих привівши [і] порубавши, повкидав я в ту річку Сальницю [75]. По черзі перебито в той час зо двісті ліпших [мужів].

1078
1117
А так труждався я, лови діючи: з тих пір, коли сів я в Чернігові, а з Чернігова вийшовши і до [сього] року — по сто [звірів] заганяв я і брав без усякого зусилля,— окрім іншого лову, крім [лову] турів [76],— тому що з отцем ловив я всякого звіра.

А се я в Чернігові робив: коней диких своїми руками зв'язав у пущах десять і двадцять, живих коней, а крім того ще, по [ріці] Росі [77] їздячи, ловив я своїми руками тих же коней диких. Два тури на рогах підкидали мене з конем, олень мене один бив [рогами] і два
165 лосі | — один ногами топтав, а другий рогами бив. Вепр мені на бедрі меча одірвав, ведмідь мені біля коліна пітник укусив, лютий звір [78] скочив до мене на бедра і коня зо мною кинув [на землю], та бог мене уцілілим зберіг. І з коня багато я падав, голову собі розбив двічі, і руки й ноги свої покалічив, у юності своїй покалічив, не бережучи живоття свойого, ні щадячи голови своєї.

Що належало робити отроку моєму — те сам я робив: діла на війні і на ловах, уночі і вдень, на спеці і на холоді, не даючи собі супокою. На посадників не покладаючись, ні на биричів [79], сам робив я [все], що було треба. Весь порядок і в домі своїм — се я наводив, і в ловчих ловчий порядок сам держав, і в конюхів, і про соколів, і про яструбів [я сам дбав].

Також і бідного смерда, і вбогу вдовицю не давав я сильним обидити, і за церковним порядком, і службою сам наглядав.

Та не осудіте мене, діти мої, ні інший хто, прочитавши [се], бо не хвалю я себе, ні одвагу свою, а хвалю бога і прославляю милість його, що мене, грішного і недостойного стільки літ оберігши од того смертного часу, не лінивим мене, недостойного, сотворив був, [а] на всякі діла людські здатного. Тож, сю грамотку прочитаючи, постарайтеся на всякі добрі діла, славлячи бога зо святими його.

Смерті бо, діти, не боячись ні [на] раті, ні од звіра, діло мужеське робіте, як вам бог дасть. Бо коли я од війни, і од звіра, і од води,

---

[65] Див. про це також в Іп. під 1107 р.

[66] Володимир узяв дочку хана Аєпи за свого сина Юрія (див. про це також в Іп. під 1107 р.).

[67] Припускають, що тут ідеться про велику перемогу над половцями 4 квітня 1103 р., коли було вбито Урусобу та ще дев'ятнадцять половецьких ханів (див. про це в Іп. під 1103 р.). Але з тексту видно, що це був новий похід Володимира і Святополка на хана Урубу (невідомого з літопису) у 1108 чи 1109 р.

[68] У Лавр. хибно «в воину» (див. про цей похід в Іп. під 1110 р.).

[69] Мовиться про похід на Сіверський Донець (див. про це в Іп. під 1111 р.).

[70] Див. про це в Іп. під 1113 р.

[71] Див. про це в Іп. під 1116 р.

[72] Див. про це в Іп. під 1117 р.

[73] У Лавр., очевидно, помилково, «Овчины братьѣ».

[74] Що це за таревський князь — неясно; мабуть, товаровський.

[75] У Лавр. «въ Славлии»,— це, мабуть, описка: ідеться про річку Сальницю, куди Володимир у 1111 р. здійснив свій знаменитий похід.

[76] У Лавр. «кромѣ иного лова. кромѣ Турова»: зрозуміло, що тут мовиться не про город Туров, а про лови турів; *тур* — дикий бик; імовірно, що це були зубри, бо справжні тури у нас зникли дуже давно.

[77] У Лавр. хибно «по Рови».

[78] Очевидно, звір із роду котячих, але який — точно невідомо, гадають, що рись; він згадується і в «Слові о полку Ігоревім».

[79] *Бирич* — див. прим. 3 до 945 р.

[і] з коня падаючи, [не помер], то ніхто й із вас не зможе покалічитись і вбитися, допоки не буде [се] богом звелено. А якщо од бога буде смерть, то ні отець, ні мати, ні брати не зможуть [від неї] одняти, бо хоча добре [се] — берегтися, [та] боже оберігання ліпше єсть од людського.

568. Амулет-змійовик Володимира Мономаха.

[ГРАМОТКА ДО ОЛЕГА СВЯТОСЛАВИЧА] [1]

О многостраждальний і печальний я! Багато борешся ти, душе [моя, з] серцем, і одоліваєш ти серце моє. Тому що [всі] ми тлінні є, помишляю я: «Як [нам] стати перед страшним судією, нам, що покаяння і замирення не прийняли між собою?»

«Бо коли хто мовить: «Бога я люблю, а брата свойого не люблю,— [се] лжа єсть» [2]. І ще: «Якщо не одпустите ви прогрішень братові, то [й] вам не одпустить отець ваш небесний» [3]. Пророк [Давид] говорить: «Не наслідуй лиходіїв, не завидуй творящим без-
166 законня» [4]. «Що єсть ліпше і краще, [як жити] браттям | укупі» [5].

А все [це сталося через] диявольське наущення! Адже ж були раті при розумних дідах наших, при добрих і при блаженних отцях наших, бо диявол не хоче добра роду людському, пересварює нас.

А се я тобі написав тому, що спонукав мене син мій, котрого ти хрестив єси і який сидить поблизу тебе [6]. Прислав він до мене мужа свойого і грамоту, кажучи: «Поладьмося і замирімся, а братцю моєму [7] суд [божий] прийшов. Та ми оба не будемо за нього месниками, а покладемо [се] на бога,— адже стануть вони перед богом,— а Руської землі не погубим».

І побачив я смирення сина свойого, пожалкував і, бога устрашившись, сказав: «Він у юності своїй [8] і в нерозумі так смиряється, на бога [все] покладає, [а] я — чоловік грішний є, паче всіх людей».

Послухав я сина свойого, написав тобі грамоту. А чи приймеш ти її з добром, чи з поругою — се вже я побачу у твоїм писанні. Сими бо словами я попередив тебе, чого я чаяв од тебе, смиренням і покаянням прагнучи од бога [дістати] одпущення старих своїх гріхів. Господь бо наш не людина єсть, а бог усього всесвіту,— що він захоче, як оком змигнути, все сотворить,— але [й] сам він перетерпів хулу, і оплювання, і биття, і на смерть оддав себе, животтям володіючи і смертю [всіх]. А ми що єсмо? Люди грішнії, лихі, сьогодні живі, а завтра мертві, сьогодні у славі і в почесті, а завтра в гробі і в непам'яті. Інші зібране нами розділять.

Глянь, брате, на отців наших. Що вони оба взяли [із собою]? Або нащо їм обом одіж? Адже тільки те [їхнє і єсть], що вчинили вони для душі своєї. Та сими словами було б [тобі], брате, пославши першим до мене, упередити мене. Коли ж убили дитя моє і твоє [9] перед тобою, то було [б] тобі, побачивши кров його і тіло, що зів'яло, як той цвіт новорозквітлий, як того агнеця заколеного, то було [б тобі] сказати, стоячи над ним [і] вникнувши [в] помисли душі своєї:

[1] Лист Володимира Мономаха до Олега Святославича було написано наприкінці 1096 або на початку 1097 р. за таких обставин. У 1094 р. Олег утретє навів половців на Руську землю і захопив (законно) отчину свого батька — Чернігів, де тоді сидів (незаконно) Володимир. У 1096 р. Святополк Ізяславич та Володимир Мономах вигнали Олега з Чернігова, потім перемогли в битві під Стародубом, і він пішов до Мурома, де засів син Мономаха Ізяслав. У битві під Муромом 6 вересня 1096 р. Ізяслав загинув і перемогу здобув Олег, захопивши також Ростов і Суздаль. Мстислав, син Володимира, який сидів у Новгороді, пішов на Олега, вигнав його з Ростова і Суздаля, запропонувавши йому помиритися з Володимиром. У зв'язку з цим Мстислав написав лист своєму батькові, а батько написав оцього листа до Олега.

[2] Перше послання апостола Іоанна IV, 20.

[3] Єванг. від Матфія VI, 15.

[4] Псалом XXXVI, 1.

[5] Псалом CXXXII, 1.

[6] Після вбивства Ізяслава Мстислав, вигнавши Олега до Рязані, деякий час, виходить, сидів у Суздалі.

[7] Тобто Ізяславу Володимировичу.

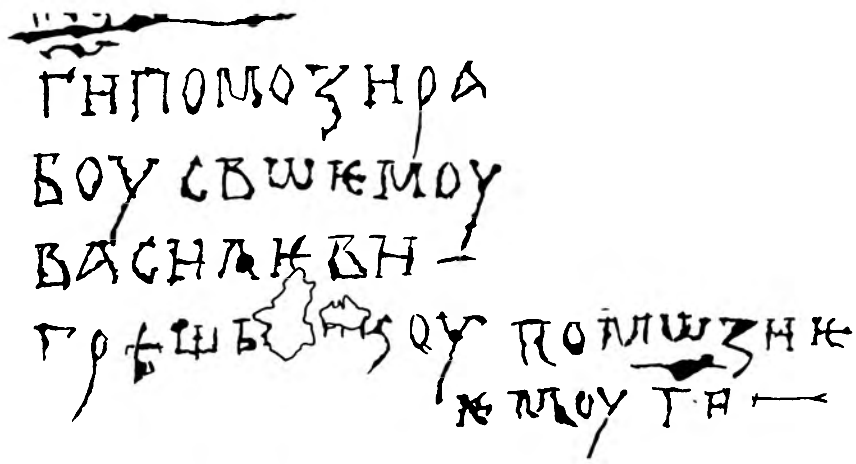
[8] У 1096 р. найстарший син Володимира Мстислав мав 20 років.

[9] Отже, Олег Святославич був хрещеним батьком Ізяслава, як і Мстислава.

«Горе мені! Що я скоїв? Виждавши [вчинок] його нерозуму, задля неправди світу сього суєтного знайшов я гріх собі, [а] отцю і матері [його] — сльози!»

І сказати було [б] по-Давидовому: «Я знаю, гріх мій завше єсть передо мною» [10]. Не через кровопролиття, [а коли] перелюбство вчинив, помазаник божий Давид посипав [попелом] голову свою і
167 плакався гірко — [і] в той час одпустив йому | согрішення його бог. І [тобі] перед богом було [б] покаятися, а до мене [написати] було [б] грамоту утішливу, а невістку мою послати до мене,— бо нема в ній ні зла, ні добра,— щоби, обнявши [її], оплакав я мужа її і те весілля їхнє, замість пісень. Не бачив бо я їх першої радості, ні вінчання їх за гріхи свої. Тож, бога ради, пусти її до мене вборзі з першим послом. Нехай, з нею покінчивши сльози, дам я притулок [їй] у себе, і сяде вона, як та горлиця на сухім дереві, горюючи, а я втішусь у бозі.

По тій бо путі йшли діди і отці наші: суд од бога йому прийшов, а [не] од тебе. Коли б ти тоді свою волю вчинив і Муром добув, а Ростова б не займав, а послав до мене, [то] ми звідси [11] б [усе] владили. Адже ти сам розумій: чи мені б послати до тебе [першим] достойно, а чи тобі до мене? Коли б повелів ти єси дитяті: «Пошли до отця»,— я десять разів послав [би до тебе].

569. Автограф-графіто Володимира Мономаха у Софійському соборі в Києві.

Хіба дивно, що муж ото помер на війні? [Так] ліпші померли в роду нашому. Не домагатися було б [йому] [12] чужого [і] мене в сором, ні в печаль [не] ввести. Підучили бо його [на се] слуги, аби собі [користь] добути, та йому лиха добули.

Тож коли покаєшся ти перед богом і до мене станеш добрий серцем, пославши посла свого чи попа [13], то грамоту напиши правдиву,— тоді й волость візьмеш добром, і нас обох серця [14] прихилиш до себе, і ліпше ми будемо [жити], аніж колись. Я не є тобі ворог, ні месник.

Не хотів бо я крові твоєї бачити коло Стародуба [15], і не дай мені бог крові од рук твоїх бачити, ні од повеління твойого, ні од котрого брата. Якщо ж я мовлю неправду — нехай бог мене судить і хрест чесний! Коли ж ото я був гріх учинив, що на тебе пішов до Чернігова задля поганих,— то за се каюся. Адже про се я словами перед браттям жалкував і знову осе [тобі] сказав, тому що я людина є.

Якщо тобі добре,— то з сим [бувай здоров]. Хіба тобі зле, що ото сидить [у Суздалі] син твій хресний із малим братом своїм [16], хліб їдять дідівський, а ти сидиш у своїм [княжінні]? Про нього ти і дбай. Якщо хочеш ти їх обох убити,— то осе вони тобі! Тому що не хочу я лиха, а добра хочу браттям і Руській землі.

А коли ти чого хочеш [добути] насильством,— так ми ж обидва,
168 змилувавшись над тобою, давали [тобі] і коло Стародуба отчи|ну твою. Адже бог тому свідок: з братом твоїм [Давидом] ми обидва

[10] Псалом L, 5.

[11] Тобто, з Києва і Переяславля.

[12] Ізяславу Володимировичу.

[13] У Лавр. «ппа» із «с» чи «о» під титлом; читають «пископа», але зауважено, що, судячи зі змісту, тут ідеться про попа.

[14] Серця Володимира Мономаха і Святополка Ізяславича.

[15] У 1096 р. Володимир і Святополк пішли на Олега тому, що він не виступив з ними разом проти половців, а поєднався з ними. Олег із Чернігова втік, був обложений у Стародубі, у битві зазнав поразки, але брати його помилували (див. ще «Поучення»).

[16] Ідеться про Мстислава і Юрія Володимировичів.

рядилися, та він не може рядитися без тебе. І не вчинили ми оба [тобі] ніякого лиха, не сказали єсмо: «Посилай до брата доти, поки ми [не] владимось».

Якщо ж хто [з] вас не хоче добра, ні миру християнам, то хай не побачить він на тім світі од бога миру душі своїй.

Не з нужди я тобі [се] мовлю, ні од біди мені якоїсь, їй-богу,— сам ти узнаєш. А душа мені своя лучча од усього світу сього.

«На страшнім [суді] без обвинувачів сам себе звинувачую» [17]. Та інше.

[17] Тріодь пісна — тропар утрені першого понеділка великого посту.

[МОЛИТВА]

«Премудрості наставниче і розумодавче, нетямущих навчителю і вбогих заступниче! Утверди, врозуми моє серце, владико! Ти дай мені отче слово, а устами моїми не заборони волати до тебе: «Милостивий, помилуй падшого!» [1]

«Уповання моє — бог, пристанище моє — Христос, покров мій — дух святий» [2].

«Надіє і покрове мій, не зневаж мене, благословенна! Тебе бо маючи за помічницю в печалі, і в болісті, і од усяких зол, я славлю тебе, преоспівана!» [3]

«І розумійте, і побачте, що я єсть бог, який спитує серця і знає помисли, який викриває діла, очищає гріхи, дає [правий] суд сироті, і бідному, і вбогому» [4].

«Піднесись, душе моя, і про діла свої помисли, що ти їх вчинила, перед свої очі винеси [їх], і краплю пролий сліз своїх, і повідай наяву діяння [свої] всі і мислі Христу, і очистися» [5].

«Андрію святий, отче треблаженний, пастирю Крітський! Не переставай молитись за нас, що шанують тебе, щоби збулися ми всі гніву, і печалі, і тліні, і гріха, і бід теж, шануючи пам'ять твою вірно» [6].

«Град свій [7] сохрани, діво-мати чистая, який під [покровом] твоїм незмінно царствує! Хай тобою він укріпляється і на тебе надіється, побіждає в усіх бранях, повергає противників і заставляє [їх] покоритися» [8].

«О преоспівана мати, що породила найсвятіше з усіх святих Слово! Прийнявши нинішнє приношення, од усякої напасті і грядущих мук заступи до тебе волаючих» [9].

«Ми молимось тобі, раби твої, і схиляємо коліна серця свойого: прихили ухо твоє, чистая, і спаси нас, у скорботах поринулих вічно, і вбережи од усякого полонення ворожого твій град, богородице!» [10]

«Пощади, боже, потомство твоє, прогрішення наші всі прости,
нас, що нині молять тебе [і] ту, що породила на землі без сімені
169 тебе, милість земную, | зволивши втілитися [тобі], Христе, в чоловіка» [11].

«Пощади мене, Спасе, ти, який родився і сохранив нерозтлінною після рождення [свого] ту, що тебе породила, коли сядеш судити діла мої, яко безгрішен і милостив, яко бог і чоловіколюбець!» [12]

«Діво пречистая, в замужжі незаймана, богообрадувана, віруючим научителько, спаси мене, погиблого, який волає до сина твойого: «Помилуй мене, господи, помилуй! Коли будеш судити, не осуди мене в огонь [вічний], не обвини мене у гніві своїм,— молить тебе діва чистая, що породила тебе, Христе, і множество ангелів [молять], і мучеників сонм» [13].

«Во ім'я Христа Ісуса, господа нашого, що йому подобає честь і слава, отцю і сину і святому духу, завжди і нині, [і] вічно вовік» [14].

[1] Тріодь пісна — кондак утрені масляної неділі.
[2] Там же, молитва св. Іоанникія; кінець великого повечір'я у понеділок першого тижня посту; включається також у щоденні молитви «на сон грядущим».
[3] Джерело молитви не виявлено.
[4] Тріодь пісна — тропар десятий другої пісні канону св. Марії Єгипетській; утреня четверга п'ятого тижня великого посту.
[5] Там же, третій тропар (за четвертим ірмосом) четвертої пісні Великого канону Андрія Крітського; повечір'я понеділка першого тижня великого посту.
[6] Там же, молитва за Великим каноном Андрія Крітського; наприкінці повечір'я четверга першого тижня великого посту (та в інші дні).
[7] Мається на увазі Київ.
[8] Тріодь пісна — молитва за Великим каноном Андрія Крітського; наприкінці повечір'я четверга першого тижня великого посту (та в інші дні).
[9] Там же, кондак тринадцятого акафіста богородиці; утреня суботи п'ятого тижня великого посту.
[10] Там же, п'ятий тропар за першим ірмосом сьомої пісні канону; утреня неділі п'ятого тижня великого посту.
[11] Там же, п'ятий тропар за першим ірмосом дев'ятої пісні канону; утреня неділі п'ятого тижня великого посту.
[12] Джерело молитви не виявлено.
[13] Джерело молитви не виявлено; друга половина її зустрічається серед молитов, приписуваних Кирилові Туровському, як четвертий тропар канону молебного.
[14] Заключна формула багатьох молитов.

ІМЕННО-ОСОБОВИЙ ПОКАЖЧИК

ОСНОВНІ СКОРОЧЕННЯ

архім.	—	архімандрит	кн.	—	князь
бібл.	—	біблійне	кор.	—	король
бл.	—	близько	митр.	—	митрополит
бояр.	—	боярин	міфол.	—	міфологія
в.	—	великий	н.	—	народився (лася)
воєв.	—	воєвода	н. е.	—	наша ера
д.	—	дочка	невід.	—	невідомий (а)
див.	—	дивись, дивіться	п.	—	помер (ла)
			пам.	—	пам'ять
єванг.	—	євангельське	патр.	—	патріарх
єп.	—	єпископ	с.	—	син
ж.	—	жона, жінка	св.	—	святий (а)
ігум.	—	ігумен	уд.	—	удільний
імп.	—	імператор	(V)	—	княжий ступінь покоління від Рюрика
кін.	—	кінець			

Набрані світлим *курсивом* імена й назви
мають свої окремі позиції в цьому
і в географічно-археологічно-етнографічному
покажчику

А

Б

В

Г

Д

Е

Є

Ж

З

І

К

Л

М

П

Р

Т

У

Ф

Х

Ц

Ч

Ш

Щ

Ю

Я

ВЕЛИКІ КНЯЗІ КИЇВСЬКІ

Олег Віщий — весна (?) 882 — осінь 912
Ігор Рюрикович (II) — осінь 912 — осінь 945
Ольга (II), жона Ігоря Рюриковича — осінь 945—957; регент біля сина Святослава Ігоревича (III)
Святослав Ігоревич — 957 — серед. липня 969 (березень 972)
Ярополк Святославич (IV) — серед. липня 969 — 11.VI 978; від серед. липня 969 до березня 972 — намісник Святослава Ігоревича
Володимир Святославич Великий (Святий) (IV) — 11.VI 978—15.VII 1015
Святополк Ярополкович Окаянний (V) — 15.VII 1015—26.XI 1015
Ярослав Володимирович Мудрий (V) — 26 (27). XI 1015—14.VIII 1018
Святополк Ярополкович (удруге) — 14.VIII 1018 — зима 1018/19
Ярослав Володимирович (удруге) — зима 1018/19—20.II 1054; від початку 1024 до ⟨весни⟩ 1026 у Києві сиділи його посадники
Ізяслав Ярославич (VI) — кінець лютого 1054—15.IX 1068
Всеслав Брячиславич (VII) — 15.IX 1068 — серед. квітня 1069
Ізяслав Ярославич (удруге) — 2.V 1069—22.III 1073
Святослав Ярославич (VI) — 22.III 1073—27.XII 1076; спершу удвох зі Всеволодом Ярославичем (VI)
Всеволод Ярославич — 1.I 1077—15.VII 1077.
Ізяслав Ярославич (утретє) — 15.VII 1077—3.X 1078
Всеволод Ярославич (удруге) — 3.X 1078—13.IV 1093
Святополк Ізяславич (VII) — 24.IV 1093—16.IV 1113
Володимир Всеволодович Мономах (VII) — 20.IV 1113—19.V 1125
Мстислав Володимирович Великий (VIII) — 20.V 1125—15.IV 1132
Ярополк Володимирович (VIII) — 17.IV 1132—18.II 1139
Вячеслав Володимирович (VIII) — 22.II 1139—4.III 1139
Всеволод Ольгович (VIII) — 5.III 1139—1.VIII 1146
Ігор Ольгович (VIII) — 1.VIII 1146—13.VIII 1146
Ізяслав Мстиславич (IX) — 13.VIII 1146—⟨1.IX⟩ 1149
Юрій Володимирович Довгорукий (VIII) — ⟨2.IX⟩ 1149—20.VIII 1150
Вячеслав Володимирович (удруге) — 20.VIII 1150 (кілька годин)
Ізяслав Мстиславич (удруге) — 20.VIII 1150—27.VIII 1150
Юрій Володимирович (удруге) — ⟨28.VIII⟩ 1150—⟨6.IV⟩ 1151
Ізяслав Мстиславич (утретє) — ⟨6.IV⟩ 1151—13.XI 1154; з 8.IV 1151 — разом з Вячеславом Володимировичем (утретє)
Вячеслав Володимирович (продовження третього княжіння) — 13.XI 1154—⟨8.XII⟩ 1154; з 15 (16). XI 1154 — разом зі Святославом Всеволодовичем (IX)
Ростислав Мстиславич (IX) — ⟨8.XII⟩ 1154—15.XII 1154; з ⟨8.XII⟩ до 10.XII 1154 — разом з Вячеславом Володимировичем (кінець його третього княжіння)
Ізяслав Давидович (VIII) — 16 (17?). XII 1154 — бл. 20.III 1155
Юрій Володимирович (утретє) — 20.III 1155—15.V 1157
Ізяслав Давидович (удруге) — 19.V 1157—21.XII 1158
Мстислав Ізяславич (X) — 22.XII 1158—12.IV 1159
Ростислав Мстиславич (удруге) — 12.IV 1159—12.II 1161
Ізяслав Давидович (утретє) — 12.II 1161—6.III 1161
Ростислав Мстиславич (утретє) — 6.III 1161—14.III 1167
Володимир Мстиславич (IX) — бл. 20.III 1167—9 (10). V 1167
Ярополк Ізяславич (X) — 9 (10). V 1167 — 15 (12). V 1167
Мстислав Ізяславич (удруге) — 15 (12). V 1167—12.III 1169
Гліб Юрійович (IX) — 12.III 1169—20.II 1170
Мстислав Ізяславич (утретє) — 22.II 1170—13.IV 1170
Гліб Юрійович (удруге) — 13.IV 1170—20.I 1171
Володимир Мстиславич (удруге) — 5.II 1171—10.V 1171
Михалко Юрійович (IX) — 12 (13). V 1171—⟨1⟩. VII 1171

Роман Ростиславич (X) — ⟨1⟩. VII 1171 — серед. лютого 1173
Михалко Юрійович (удруге) — бл. 18.II 1173—23.III 1173; номінально; фактично — його брат Всеволод Юрійович (IX)
Рюрик Ростиславич (X) — 24.III 1173—6.IX 1173
Святослав Всеволодович (удруге) — 6.IX 1173—18(19).XII 1173
Ярослав Ізяславич (X) — ⟨20.XII⟩ 1173 — друга пол. лютого 1174 (перерва — 12 днів)
Святослав Всеволодович (утретє) — друга пол. лютого 1174 — поч. березня 1174 (12 днів)
Ярослав Ізяславич (продовження княжіння) — поч. березня 1174 — кінець 1174
Роман Ростиславич (удруге) — кінець 1174—19 (?). VII 1176
Святослав Всеволодович (учетверте) — 20.VII 1176 — кінець липня 1176 (тиждень?)
Роман (утретє), Мстислав, Рюрик (удруге) Ростиславичі (X) — кінець липня 1176 — початок серпня 1176
Святослав Всеволодович (уп'яте) — початок серпня 1176 — кінець літа — початок осені 1180
Рюрик Ростиславич (утретє) — кінець літа — початок осені 1180 — літо 1181
Святослав Всеволодович (ушосте) — літо 1181—⟨27⟩. VII 1194
Рюрик Ростиславич (учетверте) — 1.VIII 1194 — літо (?) 1201
Інгвар Ярославич (XI) — літо (?) 1201—2 (1). I 1203
Рюрик Ростиславич (уп'яте) — 2 (1). 1203 — серед. січня 1203
Інгвар Ярославич (удруге) — серед. січня 1203—16.II 1203
Рюрик Ростиславич (ушосте) — 16.II 1203 — початок лютого 1204
Роман Мстиславич (XI) — початок лютого 1204 — середина лютого 1204 (два тижні)
Інгвар Ярославич (утретє) — друга половина лютого 1204 (кілька днів)
Ростислав Рюрикович (XI) — кінець лютого 1204 — бл. 25.VI (після 19.VI) 1205
Рюрик Ростиславич (усьоме) — бл. 25.VI (після 19.VI) 1205 — серед. серпня 1206
Всеволод Святославич (X) — серед. серпня 1206 — жовтень (?) 1206
Рюрик Ростиславич (увосьме) — жовтень (?) 1206 — квітень 1207
Всеволод Святославич (удруге) — квітень 1207 — кінець жовтня 1207
Рюрик Ростиславич (удев'яте) — кінець жовтня 1207 — весна 1210
Всеволод Святославич (утретє) — весна 1210 — бл. 15 липня 1212
Мстислав Романович (XI) — бл. 15 липня 1212 (один-два дні)
Інгвар Ярославич (учетверте) — бл. 17 липня 1212 — кінець липня 1212
Мстислав Романович (продовження княжіння) — кінець липня 1212—31.V 1223
Володимир Рюрикович (XI) — початок червня 1223 — кінець травня 1235
Ізяслав Мстиславич (XII) — кінець травня 1235 — весна 1236
Ярослав Всеволодович (X) — весна 1236 — ⟨10.IV⟩ 1236
Ізяслав Мстиславич (удруге) — ⟨10.IV⟩ 1236 — травень 1236
Володимир Рюрикович (удруге) — травень 1236 — січень (?) 1238
Ярослав Всеволодович (удруге) — січень (?) 1238 — бл. 10.III 1238
Михайло Всеволодович (XI) — серед. березня 1238 — осінь 1239
Ростислав Мстиславич (XII) — осінь 1239 — зима (?) 1239/40
Данило Романович (XII) — зима (?) 1239/40—6.XII 1240; посадив у Києві тисяцького Дмитра
Михайло Всеволодович (удруге) — квітень 1241 — весна 1243
Ярослав Всеволодович (утретє) — весна 1243—30.IX 1246; посадив у Києві боярина Дмитра Єйковича

МИТРОПОЛИТИ КИЇВСЬКІ

Леонтій (Михаїл) — 992 (?) — 1008 (?)
Іоанн І — 1008 (?) — 1036 (?)
Феопемпт — 1037 (?) — 1039—1051
Іларіон (Ларіон) — 1051—1052 (1053?)
Єфрем — ? — 1055 — ?
Георгій — ? — 1072—73 — ?
Іоанн II Добрий — 1077—1089
Іоанн III — весна (?) 1090 — весна (?) 1091
Миколай — ? — 1096—1101 — ?
Никифор І — 18.XII 1104 — квітень 1121
Микита — 1122—9.III 1126
Михаїл — 1130—1145
Клим Смолятич — 27.VIII 1147—1155 (?), з перервами
Костянтин І — січень 1156 — до 22.XII 1158
Феодор — серпень 1160 — червень 1162
Іоанн IV — 1164—〈12.V〉 1166
Костянтин II — 1167—1171—?
Никифор II—?—1183—1198—?
Гавриїл — ? — ?
Діонісій — ? — ?
Матфій — ? — 1210—26 (19?). VIII 1220
Кирило І — 6.І 1225—27.XI 1233
Іосиф — 1236 (1237) — 6.XII 1240
Кирило (Курило) II — осінь/зима 1246/7—6.XII 1281 (1280?); з осені 1250 сидів у Суздалі

РОДОВОДИ ВІЗАНТІЙСЬКИХ ІМПЕРАТОРІВ, ЩО ВИСТУПАЮТЬ В ЛІТОПИСУ РУСЬКОМУ

СІРІЙСЬКА (ІСАВРІЙСЬКА) ДИНАСТІЯ (717–802)

ЛЕВ III ІСАВР *бл 675 +741
імператор (717-741)

- КОСТЯНТИН V КОПРОНИМ *719 +775
  імп (741-775)

АМОРІЙСЬКА (ФРІГІЙСЬКА) ДИНАСТІЯ (820–867)

МИХАЙЛО II ТРАВЛ +829
імператор (820-829)

- ФЕОФІЛ +842
  імп.(829-842)
  - МИХАЙЛО III П'ЯНИЦЯ *бл 839 +867
    імп (842-867)

ДИНАСТІЯ ДУК (1059–1078)

КОСТЯНТИН X ДУКА *бл 1007 +1067
імп (1059-1067)
ꚙ 2.(1) Євдокія Макремволітиса
ꚙ 2. (2) Роман IV Діоген +1072
імп (1068-1071)

- КОСТЯНТИН
  наречена-Янка (Анна) (VII), д Всеволода Ярославича, потім-черниця
- КОСТЯНТИН +1073
  (син Романа від першого ꚙ)
- ЛЕВ (Леон) +1116 (син Романа від першого ꚙ)
  ꚙ Марія-Марица (VIII), д Володимира Всеволодовича Мономаха

ДИНАСТІЯ КОМНИНІВ (1081–1185)

ОЛЕКСІЙ I *1048 +1118
імп (1081-1118)

- ІОАНН II *1088 +1143 імп (1118-1143)
  ꚙ Піроска-Ірина, д кор угорського Ласло I Святого
  - ОЛЕКСІЙ +1142 співправитель Іоанна II
    ꚙ (Добродія, Євпраксія)-Ірина (IX), д Мстислава Володимировича
  - МАНУЇЛ I
    *1123? + 1180
    імп (1143-1180)
  - ?
    дочка
    ꚙ (2) Юрій Володимирович (VIII)
- ВАРВАРА-ІРИНА +1125
  ꚙ (3) Святополк Ізяславич (VII)
- ІСААК *бл 1100 +після 1131
  ꚙ Ірина (IX), д Володаря Ростиславича
  - АНДРОНИК I *1122? + 1185
    імп (1183-1185)

МАКЕДОНСЬКА ДИНАСТІЯ (867–1056)

ВАСИЛІЙ I МАКЕДОНИН
*бл.812 +886
імп (867-886)

- ЛЕВ (ЛЕОН) VI МУДРИЙ
  *866 +912
  імп (886-912)
  - КОСТЯНТИН VII ПОРФІРОГЕНЕТ (Багрянородний) *905 +959
    імп (913-959; з 945-самовладно)
    ꚙ Олена, д Романа I Лакапіна
    - РОМАН II *938 (939) +963
      імп (959-963)
      - ВАСИЛІЙ II БОЛГАРОБІЙЦЯ
        *бл 956 +1025
        імп разом з Костянтином VIII (976-1025)
      - КОСТЯНТИН VIII *959 +1028
        імп разом з Василієм II
        (976-1025; 1025-1028 самовладно)
        - ЗОЯ *бл 980 +1050
          ꚙ 3 (3) Костянтин IX Мономах +1055 імп (1042-1055)
          ꚙ 4 (2) Склірина
          - МАРІЯ-АНАСТАСІЯ? +(1067)
            ꚙ (1) Всеволод Ярославич (VI)
      - АННА *963 +1011
        ꚙ (6) Володимир Святославич (IV)
    - ФЕОДОРА
      ꚙ 2.Іоанн I Цімісхій *бл 924 +976
      імп (969-976)
- ОЛЕКСАНДР +913
  імп (912-913)

РОМАН I ЛАКАПІН +948
імп (920-944)

- СТЕФАН +963
  співімп Романа
  (924-945)
- КОСТЯНТИН +946
  співімп Романа
  (924-945)
- ОЛЕНА +961
  ꚙ Костянтин VII Порфірогенет

ДИНАСТІЯ АНГЕЛІВ (1185–1204)

АНДРОНИК

- ІСААК II +1204
  імп (1185-1195; 1203-1204-разом із сином Олексієм IV)
  ꚙ 2 Маргарита-Марія, д кор угорського Бели III
  - ОЛЕКСІЙ IV *1182 +1204
    (син Ісаака від першого ꚙ)
    імп (1203-1204 разом з батьком)
    ꚙ Єфимія (XI), д Гліба Святославича
  - АННА
    (дочка Ісаака від другого ꚙ)
    ꚙ (2) Роман Мстиславич (XI)
- ОЛЕКСІЙ III +1210 (1211)
  імп (1195-1203)

Склав Л Є Махновець

РОДОВІД
ПОЛЬСЬКИХ КНЯЗІВ І КОРОЛІВ, ЩО ВИСТУПАЮТЬ В ЛІТОПИСУ РУСЬКОМУ

- ЗЕМОМИСЛ +до 963, князь польський
  - МЕШКО I *бл 922 +992, князь польський
    - БОЛЕСЛАВ ХОРОБРИЙ (Великий) *966 (967?) +1025, князь польський (992-1025); кор польський (1025)
      - МЕШКО II ЛАМБЕРТ *990 +1034, кор польський (1025-1034)
        - КАЗИМИР I ВІДНОВИТЕЛЬ (Мних) *1016 +1058, князь польський (1034-1058), ∞ Доброніга-Марія (V), д Володимира Святославича
          - БОЛЕСЛАВ СМІЛИВИЙ (Щедрий) *бл 1040 +1081, кн польський (1058-1076); кор. польський (1076-1079), ∞ (наречена?) Вишеслава (Вислава) (VII), д Святослава Ярославича
            - МЕШКО *1068 +1089, ∞ Євдокія? (VII), д Ізяслава Ярославича
          - ВЛАДИСЛАВ I ГЕРМАН *бл 1043 +1102, кн польський (1079-1102)
            - ЗБІГНЄВ *до 1085 +після 1112, кн польський (1102-1106)
            - БОЛЕСЛАВ КРИВОУСТИЙ *1085 +1138, кн польський (1102-1138), ∞ 1 Збислава (VIII), д Святополка Ізяславича
              - ВЛАДИСЛАВ II ВИГНАНЕЦЬ *1105 +1159, вел кн польський (краківський) і сльонський (1138-1146)
                - БОЛЕСЛАВ ВИСОКИЙ *1127? +1201, кн сльонський, ∞ 1 Звенислава (IX), д Всеволода Ольговича
                  - ГЕНРІК I БОРОДАТИЙ *бл 1163 +1238, кн. вроцлавський, краківський, великопольський
                    - ГЕНРІК II ПОБОЖНИЙ *бл 1191 +1241, кн вроцлавський, краківський, великопольський
                      - ГЕНРІК III БІЛИЙ *бл 1229 +1266, кн вроцлавський
                        - ГЕНРІК IV ПРОБУС *бл 1257/1258 +1290, кн вроцлавський
                - МЕШКО I ПЛУТОНОГИЙ (Лясконогий) *бл 1130 +1211, кн сльонський, ратиборський, опольський, краківський
                  - КАЗИМИР I *1178 (1179?) +1229 (1230?), кн опольський і ратиборський
                    - ВЛАДИСЛАВ +1281, кн опольський і ратиборський
                      - БОЛЕСЛАВ I *до 1265 +1313, кн опольський, ∞ Гремислава (XIV), д Всеволода Олександровича
              - дочка, ∞ Всеволод Давидович (VIII)
              - РИКСА *1116 +після 1155, ∞ 2. Володимир Всеволодович (X)
              - БОЛЕСЛАВ КУЧЕРЯВИЙ *бл 1120 (1125) +1173, кн мазовецький, вел кн польський (1146-1173), ∞ 1 Верхуслава (X), д Всеволода Мстиславича
                - дочка *до 1160 +після 1178 (від другого ∞ Болеслава), ∞ Василько Ярополкович (XI)
              - МЕШКО III СТАРИЙ *1126 (1127?) +1202, кн великопольський, вел кн польський (1173-1177), ∞ 2 Євдокія (X), д Ізяслава Мстиславича
                - ОДОН *1141/1149 +1194, кн великопольський і калішський, ∞ Вишеслава (XI), д Ярослава Володимировича Осмомисла
                  - ВЛАДИСЛАВ ОДОНИЧ *бл 1190 +1239, кн калішський, великопольський
                - ВЛАДИСЛАВ III ТОНКОНОГИЙ (Лясконогий) *1161/1167 +1231, кн великопольський і краківський
              - ГЕНРІК *1127/1131 +1166, кн сандомирський
              - дочка, ∞ Ярослав Ізяславич (X)
              - АГНЕСА (Агнешка) *бл 1137 +після 1182, ∞ Мстислав Ізяславич (X)
              - КАЗИМИР II СПРАВЕДЛИВИЙ *1138 +1194, кн сандомирський, куявський, мазовецький, вел кн польський (1177-1194), ∞ 2. Олена (X), д Ростислава Мстиславича
                - МАРІЯ-АНАСТАСІЯ *1164, ∞ Всеволод Святославич Черминий (X)
                - ЛЕШКО БІЛИЙ *1186/1187 +1227, кн сандомирський, кн краківський, ∞ Гремислава (XII), д Інгвара Ярославича
                  - САЛОМЕЯ *1211 (1212?) +1268, ∞ кор. галицький Коломан (Кальман), с кор угорського Андрія (Ендре) II
                  - ОЛЕНА +1264, ∞ (2) Василько Романович (XII)
                  - БОЛЕСЛАВ СТИДЛИВИЙ *1226 +1279, кн сандомирський і краківський, ∞ Кунігунда, д кор угорського Бели IV
                - КОНРАД I *1187 (1188?) +1247, кн мазовецький, куявський, сєрадзький, ленчицький, краківський, ∞ Агафія (XI), д Святослава Ігоревича
                  - БОЛЕСЛАВ I *1208 +1248, кн сандомирський, сєрадзький, мазовецький, ∞ 2 Настасія (XIII), д Олександра Всеволодовича
                  - КАЗИМИР I *бл 1211 +1267, кн куявський і ленчицький
                    - ЛЕШКО ЧОРНИЙ *1240/1242 +1288, кн ленчицький, краківський і сандомирський, ∞ Грифіна (XIII), д Ростислава Михайловича
                    - ЗЕМОМИСЛ *1241/1245 +1287, кн куявський
                    - ВЛАДИСЛАВ I ЛОКЄТЕК *1260/1261 +1333, кн ленчицький і куявський, сєрадзький, великопольський, краківський, кор польський (1320-1333)
                    - ЗЕМОВИТ *1262/1267 +1306, кн добжинський, ∞ Анастасія (XIV), д Льва Даниловича
                    - ЄФИМІЯ +1308, ∞ (2) Юрій Львович (XIV)
                  - ЗЕМОВИТ I *1224 +1262, кн черський і мазовецький, ∞ Переяслава (XIII), д Данила Романовича
                    - КОНРАД II *1251/1255 +1294, кн черський, ∞ Ядвіга, д кн вроцлавського Болеслава II Лисого
                      - АННА *1274/1276 +1324
                    - БОЛЕСЛАВ II *після 1251 +1313, кн плоцький і мазовецький
                      - ТРОЙДЕН I *1284/1286 +1341, кн сохачевський і черський, ∞ Марія (XV), д Юрія Львовича
            - дочка, ∞ (2) Ярослав(ець) Святополкович (VIII)
        - ГЕРТРУДА-ОЛІСАВА (Єлизавета) *1025 +1108, ∞ Ізяслав Ярославич (VI)
      - дочка *991/1001 +після VIII 1018, ∞ Святополк Ярополкович Окаянний (V)

Склав Л Є Махновець

РОДОВІД
УГОРСЬКИХ КОРОЛІВ І КНЯЗІВ (ПРИНЦІВ), ЩО ВИСТУПАЮТЬ В ЛІТОПИСУ РУСЬКОМУ

АЛЬМОШ +бл 894
вождь кочових угорських племен

АРПАД +бл 907
вождь союзу угорських племен (894-907; з 904 - єдиновладно)

ЖОЛЬТ (Золтан) *бл 896 +949/50
глава союзу угорських племен (907-947)

ТАКШОНЬ *бл 930 +972
глава союзу угорських племен (947[952?]-972)

ГЕЙЗА (Геза) *940/45 +997
кн (принц) (972-997)

МИХАЙ (Михайло) *944/48 +976/78
⚭ ? руська княжна

СТЕФАН (Іштван) І СВЯТИЙ *бл 975 +1038
кн (принц) з 997, перший кор (1000-1038)

?
дочка
⚭ Святослав Володимирович (V)

ЛАСЛО САР ЛИСИЙ *бл 976 +1037
⚭ 2? ⟨Премислава⟩ (V), д Володимира Святославича

АНДРІЙ (Ендре) І *бл 1013 +1060
кор (1046-1060)
⚭ Анастасія-Агмунда (VI), д Ярослава Володимировича Мудрого

БЕЛА І *бл 1016 +1063
кор (1060-1063)

ЛАСЛО І СВЯТИЙ *бл 1040 +1095
кор (1077-1095)
?⚭ 2 Предслава (VII,) д Святослава Ярославича

ГЕЙЗА (Геза) І *бл 1044 +1077
кор (1074-1077)

ЛАНКА (Олена)
⚭ 1 Ростислав Володимирович (VII)
2 кор хорватський Дмитрій Звонимир

дочка
⚭ (1) Ярослав(ець) Святополкович (VIII)

ПІРОСКА-ІРИНА +1126
⚭ імп візантійський Іоанн II Комнин

КОЛОМАН (Кальман) *бл 1074 +1116
кор (1095-1116)
⚭ 2 Єфимія (VIII), д Володимира Всеволодовича Мономаха

АЛЬМОШ +1129
⚭ Передслава (VIII), д Святополка Ізяславича

УРОШ І
сербський жупан

ОЛЕНА
⚭ кор угорський Бела II Сліпий

БЕЛУШ
хорватський бан, угорський палатин

дочка
⚭ Володимир Мстиславич Мачушич (IX)

СОФІЯ *бл 1098
⚭ Володимир(ко) Володаревич (IX)

СТЕФАН (Іштван) II
*1100/1101 +1131
кор (1116-1131)

БОРИС *[1113] +1154
⚭ з роду імп візантійського Іоанна II Комнина

БЕЛА II СЛІПИЙ *1108 +1141
кор (1131-1141)
⚭ Олена, д жупана сербського Уроша І

ГЕЙЗА (Геза) II *бл 1130 +1162, кор (1141-1162)
⚭ Єфросинія (IX), д Мстислава Володимировича

СТЕФАН (Іштван) III *бл 1147 +1172
кор (VI 1162, VI 1163-1172)
наречена-д (XI) Ярослава Володимировича Осмомисла

БЕЛА III *1148 +1196
кор (1172-1196)

МАРГАРИТА-МАРІЯ *1175
⚭ (2) імп візантійський Ісаак II Ангел

АНДРІЙ (Ендре) II *1176 (1177?) +1235
кор (1205-1235)
⚭ 1 Гертруда, д герцога меранського Бертольда III

АННА
⚭ (2) Роман Мстиславич (XI)

МАРІЯ-АННА *бл 1203 +бл 1237
наречена Данила Романовича Галицького (XII)
⚭ цар болгарський Іван II Асень

БЕЛА IV
*1206 +1270
кор (1235-1270)

ЄЛИЗАВЕТА (Альжбіт, Кінека)
*1207 +1231
⚭ ландграф тюрінгський Людвіг (Людовік) IV

КОЛОМАН (Кальман) *1208 +1241
кор галицький (1215-1217; 1219; 1227)
⚭ Саломея, д кн сандомирського і краківського Лешка Білого

АНДРІЙ (Ендре) +1233
кн галицький
⚭ Марія-Олена (XII), д Мстислава Мстиславича Удатного

КУНІГУНДА *1224 (1234?) +1292
⚭ кн сандомирський і краківський Болеслав Стидливий; потім-черниця

АННА
⚭ Ростислав Михайлович (XII)

КОНСТАНЦІЯ
⚭ Лев Данилович (XIII); потім-черниця

СТЕФАН (Іштван) V
*1240 +1272
кор (1270-1272)

МАРГАРИТА (Маргіт)
*1242 +1271
черниця

ЛАСЛО IV
*1262 +1290
кор (1272-1290)

Склав Л Є Махновець

РОДОВІД
ЧЕСЬКИХ КНЯЗІВ І КОРОЛІВ ТА КНЯЗІВ МОРАВСЬКИХ, ЩО ВИСТУПАЮТЬ В ЛІТОПИСУ РУСЬКОМУ

- БОЛЕСЛАВ II ПОБОЖНИЙ +999 кн чеський (967 [972?]-999)
  - БОЛЕСЛАВ III РУДИЙ +1037 (1035) кн чеський (999-1002 (1003) ꚙ2 (?) ⟨Передслава⟩ (V), д Володимира Святославича
  - ОЛЬДРЖИХ (Ондроник, Удальрік) +1034 кн чеський (1012-1034)
    - БРЖЕТИСЛАВ I *бл 1012 +1055 кн.чеський (1034-1055)
      - ВРАТИСЛАВ II +1092 кн чеський (1061-1085) кор чеський (1085-1092)
        - ВЛАДИСЛАВ I +1125 кн чеський (1109-1117 і 1120-1125)
          - ВЛАДИСЛАВ II +1174 кн.чеськ (1140-1158) кор чеський (1158-1172)
            - ПРЖЕМИСЛ I ОТТОКАР *бл 1155 +1230 кор.чеський (1198-1230)
              - ВАЦЛАВ I *1205 +1253 кор чеський (1230-1253)
                - ПРЖЕМИСЛ II ОТТОКАР *1233 +1278 кор чеський (1253-1278) ꚙ1 (2) Маргарита, д герцога австрійського Леопольда VI Бабенберга 2 (1) Кунегунда (XIII), д Ростислава Михайловича
                  - ВАЦЛАВ II *1271 +1305 кор чеський (1278-1305) кор польський (1300-1305)
      - КОНРАД I +1092 кн моравський (бренський) кн чеський (1092)
        - ОЛЬДРЖИХ +1115 кн моравський (бренський)
          - ВРАТИСЛАВ +1156 кн моравський (бренський) ꚙ д (IX)? Василька Ростиславича
      - ОТТО I КРАСИВИЙ +1087 кн моравський (оломоуцький)
        - ОТТО II ЧОРНИЙ +1126 кн моравський (оломоуцький)
          - ЄФИМІЯ *1115 ꚙ Святополк Мстиславич (IX)

РОДОВІД
ДАТСЬКИХ КОРОЛІВ, ЩО ВИСТУПАЮТЬ В ЛІТОПИСУ РУСЬКОМУ

- Англосаксонський магнат ꚙ Естрід, д короля датського Свена I Габельбарта
  - СВЕН II ЕСТРІДСЕН *бл 1019 +1076 кор датський (1047-1076) ꚙ 3 (2) Єлизавета (Еллісів) (VI), д Ярослава Володимировича Мудрого
    - ЕРІК I ЕЙЄГОД (Добрий) +1103 кор датський (1095-1103)
      - ЕРІК II ЕМУН +1137 кор датський (1134-1137) ꚙ (2) Малфрідь (IX), д Мстислава Володимировича
      - КНУТ ЛАВАРД +1131 принц датський, кор.бодричів ꚙ Інгеборг (IX), д Мстислава Володимировича
        - ВАЛЬДЕМАР I ВЕЛИКИЙ *1131 +1182 кор датський (1157-1182) ꚙ (1) Софія (IX), д Володимира Всеволодовича
          - ВАЛЬДЕМАР II ПЕРЕМОЖЕЦЬ *1170 +1241 кор датський (1202-1241)

Склав Л Є Махновець

ЛИТОВСЬКІ КНЯЗІ, ЩО ВИСТУПАЮТЬ В ЛІТОПИСУ РУСЬКОМУ

Старші князі

- ЖИВИНБУД
- ДОВ'ЯТ
- ДОВСПРУНК
- МИНДОВГ, брат Довспрунка
- ВІЛІКАЇЛ, брат Дов'ята

Великий князь литовський

- ДОВСПРУНК ∞ сестра ки жемайтського Викинта
  - ТЕВТИВИЛ + (1263) ки полоцькии
    - КОСТЯНТИН ки полоцькии ∞ Євдокія (XII), д Олександра Ярославича Невського
  - ЄДИВИД
  - дочка ∞ (2) Данило Романович (XII)
- дочка ∞ невід
  - ТРЕНЯТА (Троинат) +1264 ки жемайтський
- МИНДОВГ +1263 ∞ 1 сестра жони ки нальщанського Довмонта 2 жона Довмонта
  - ВОЙШЕЛК +1268 ?
    - ТРОЙДЕН + бл 1282
      - БУДИВИД (Пукувер)
      - БУДИКИД
    - БОРЗА
    - СИРПУТІЙ
    - ЛІСІЙ
    - СВЕЛКЕНІЙ
  - РУКЕЛЬ +1263
  - РЕПЕКЬ +1263
  - дочка ∞ Шварно Данилович (XIII)
- дочка ∞ ? ки (нобіль) литовський Ленгевін
- сини

РУШКОВИЧІ

- КИНТИБУД
- ВОНИБУТ
- БУТОВИТ
- ВИЖІЙК, його син ВИШЛІЙ
- КИТЕНІЙ
- ПЛИКОСОВА
- АИШЕВНО
- СИРВИД

БУЛЕВИЧІ

- ВИШИМУТ +1251; його жона
- ЄДИВИЛ
- СПРУДІЙКО

АУКСТОТЕ (Аукштайтія)

Дяволтва (Делтува, Дзявалтов)

- ЮДЬКИ
- ПУКИЙК
- БИКШИ
- ЛИКИЙК

Нальщани (Нальшенайська земля)

- ДОВМОНТ-ТИМОФІЙ +1296 ∞ 1 невід, брат її 2? Марія (XIII), д Дмитрія Олександровича

ЖЕМОЇТЬ (Жмудь, Жемайте)

- ЄРДИВИЛ
- ВИКИНТ, сестра його
- ТРЕНЯТА (Троинат) +1264

Я Т В Я Г И

- БОРУТ +осінь (?) 1234
- СКОМОНД
- СТЕКИНТ
- Брат Стекинта
- АНКАД (нобіль?)
- ки ятвязькии +(1255)
- БУРЯЛЬ (нобіль?)
- РАЙМОЧА (нобіль?)
- КОМАТ (нобіль?)
- ДОР (нобіль?)
- ЯЩЕЛТ
- МИНТЕЛЯ
- ШЮРПА
- МУДІЙКО
- ПЕСТИЛО
- НЕБР (нобіль?)
- ЮНДИЛ

РОДОВІД МОНГОЛЬСЬКИХ ХАНІВ, ЩО ВИСТУПАЮТЬ В ЛІТОПИСУ РУСЬКОМУ

- ЧІНГІСХАН *бл 1155 +1227 великий хан (1206-1227) засновник Монгольської держави
  - ДЖУЧІ +1227 улусний хан (1223-1227)
    - УРДЮЙ (Орду-Ічен, Орда) хан Білої орди
      - КУЛІ
        - АЯЧІ
          - ? КОЗІЙ (Газан)
      - КУРЕМСА (Куруміші, Хурумші)
    - БАТИЙ (Бату, Сеїнхан) *1208 +1255 хан (1236-1255), засновник Золотої орди (1242)
      - ТУТУКАН (Тукан)
        - ТАРБУ
          - ТЕЛЕБУГА (Тула-бука) +1291 золотоординський хан (1287-1291)
          - КОНЧАК (Кунчек)
        - МЕНГУ-ТІМУР (Мунга-Тімур) +1282 золотоординський хан (1266-1282)
          - АЛГУЙ (Алнуй) +1291
          - КУБАТАН (Кутуган, Кудукан) +1291
        - ТУДА-МЕНГУ золотоординський хан (1282-1287)
    - БЕРКЕ *1209 +1266 золотоординський хан (1257(?)-1266)
    - БУВАЛ (Боал)
      - ТАТАР (Тутар)
        - НОГАЙ (Нокай) +1300
    - ТУКА-ТІМУР
      - БАЙМУР (Бай-Тімур)
  - ЧАГАТАЙ (Джагатай) +1242 улусний хан (1227-1242)
    - МУТУГЕН (Мотукан)
      - БИРЮЯ (Бурі)
    - МОГУЧІЙ (Муджі Яя, Мауці)
    - БАЙДАР
  - УГЕДЕЙ (Огодай) *1186 +1241 вел хан (1229-1241) ∞ 1 Баранчинова (Буранчин) 2 Тураніна (Торегене) +1246 вел ханша (фактично) (1241-1246)
    - КУЮК (Гуюк) *1205 +1248 вел хан (1246-1248)
    - КАЙДАН (Кадан, Хадан)
  - ТУЛУЙ *1192 +1232 (1233) улусний хан (1227-1232 (1233)
    - МЕНГУ (Мунке) *1208 +1259 вел хан (1251-1259)
    - ГУЛАГУ *1217 +1265 хан-засновник династії і держави Гулагуїдів в Ірані (1256-1265)
    - БЕЧАК (Бучек, Буджак)

Склав Л Є Махновець

ГЕОГРАФІЧНО-АРХЕОЛОГІЧНО-ЕТНОГРАФІЧНИЙ ПОКАЖЧИК

ОСНОВНІ СКОРОЧЕННЯ

бас.— басейн
бер.— берег
Біл.— Білорусія, БРСР
верх.— верхів'я
верхн.— верхній
віл.— вілайєт, іл (провінція в Туреччині)
Вінн. обл.— Вінницька область
воє-во — воєводство
Волин. з., обл.— Волинська земля, область
вул.— вулиця
г.— гора (з назвою)
г.— город (з назвою)
Гал. з.— Галицька земля
г-ище — городище IX—XIII ст.
д-ва — держава
див.— дивись, дивіться
дит.— дитинець (укріплений центр города)
Житом. обл.— Житомирська область
з.— земля (територія)
Закарп. обл.— Закарпатська область
зб.— зберігся, збереглася
Зх.— Захід
зх.— західний
Ів.-Франк. обл.— Івано-Франківська область
іст.— історичний
Київ. з., обл.— Київська земля, область
км — кілометр
кн-ство — князівство
л.— лівий
Львів. обл.— Львівська область
м — метр
м.— місто, містечко (з назвою)
м.— море (з назвою)
м-р — монастир
Муром. з.— Муромська земля
нар.— народ
нижн.— нижній
Новгор. з.— Новгородська земля
н. п.— населений пункт
о., о-ви — острів, острови
обл.— область, обласний (історично і територіально-адміністративно)
обл. ц.— обласний центр
оз.— озеро
окол.— околиця
п.— правий
Переясл. з.— Переяславська земля
Пд.— Південь
пд.— південний
Пн.— Північ
пн.— північний
Полов. з.— Половецька земля
Полоцьк. з., обл.— Полоцька земля, область
Полт. обл.— Полтавська область
посел.— поселення IX—XIII ст.
поч.— початок
р.— ріка, річка, річечка
р-н — район (територіально і адміністративно)
р. ц.— районний центр
Ровен. обл.— Ровенська область
Рост.-Сузд. з.— Ростово-Суздальська земля
РРФСР — Росія, Російська Радянська Федеративна Соціалістична Республіка
Ряз. з., обл.— Рязанська земля, область
с.— село
сер.— середній
с-ище — селище
см — сантиметр
Смол. з., обл.— Смоленська земля, область
смт — селище міського типу
с-рада — сільрада
ст.— століття
старод.— стародавній
стол.— столиця
Сум. обл.— Сумська область
Сх.— Схід
сх.— східний
тер.— територія
Терноп. обл.— Тернопільська область
уд.— удільний
узб.— узбережжя
Укр.— Україна, УРСР
уроч.— урочище
Харків. обл.— Харківська область
Хмельн. обл.— Хмельницька область
ц.— центр, центральний
Черк. обл.— Черкаська область
Чернів. обл.— Чернівецька область
Черніг. з., обл.— Чернігівська земля, область

КИЇВ

(з околицями)

Найдавніша частина

Город Володимира

Город Ярослава

Город Ізяслава — Святополка (Михайлівська частина)

Копирів кінець

Подолля

Оболонь

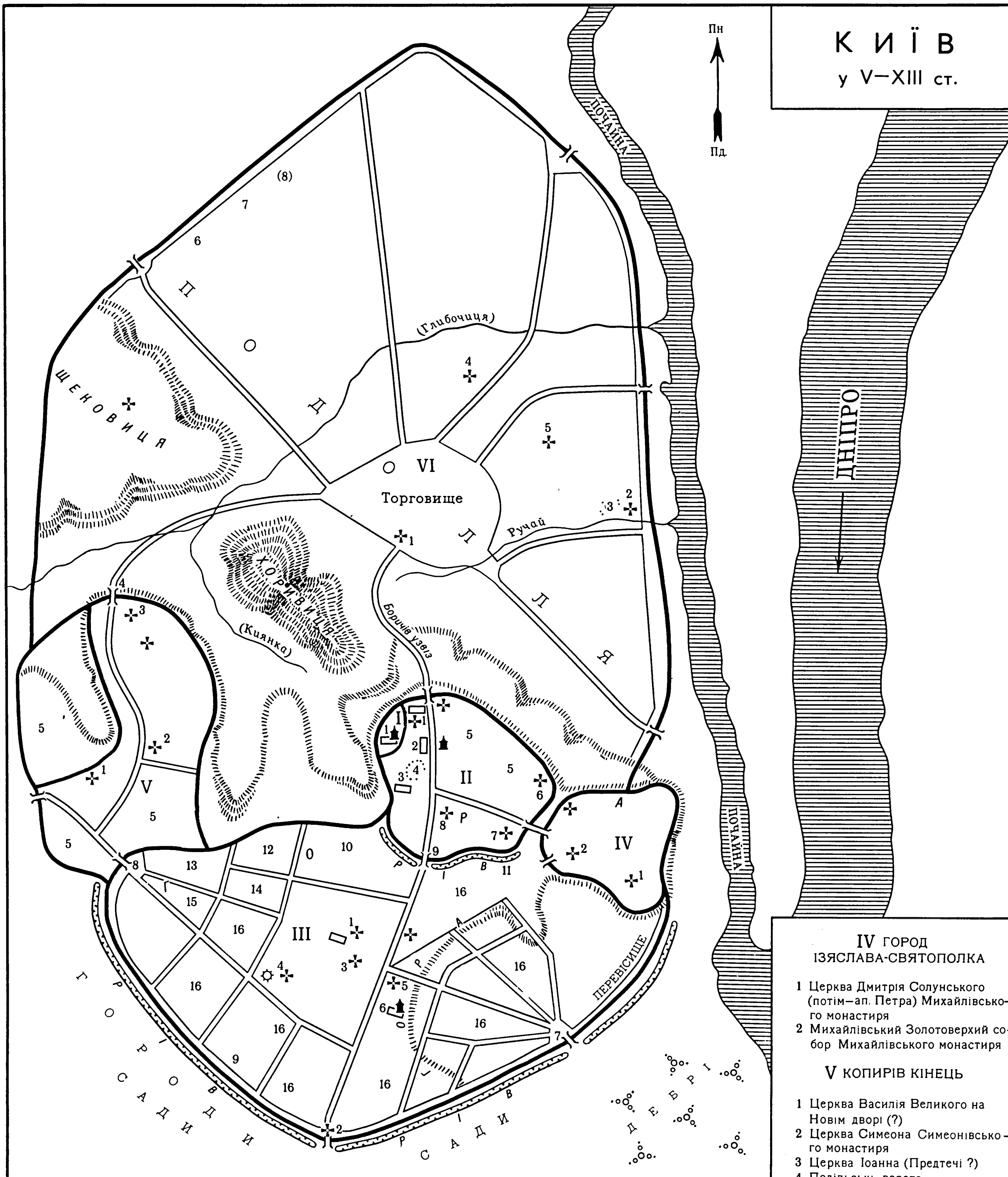
Щековицько-Кирилівська частина

Либідська частина

Печерська частина

Лівобережжя

КИЇВ
у V—XIII ст.

IV ГОРОД ІЗЯСЛАВА-СВЯТОПОЛКА

1 Церква Дмитрія Солунського (потім—ап. Петра) Михайлівського монастиря
2 Михайлівський Золотоверхий собор Михайлівського монастиря

V КОПИРІВ КІНЕЦЬ

1 Церква Василія Великого на Новім дворі (?)
2 Церква Симеона Симеонівського монастиря
3 Церква Іоанна (Предтечі ?)
4 Подільські ворота
5 Двори

I ГОРОДОК КИЯ

1 Ольжин (княжий) двір з теремом; пізніш—двори Воротислава, Гордяти, Никифора і Чюдина

II ГОРОД ВОЛОДИМИРА

1 Церква Різдва Богородиці Десятинна; раніш—варягів двір
2 Володимирів двір з палацом; пізніш— частина Великого Ярославового двора
3 Мстиславів двір з палацом
4 Бабин торжок
5 Великий Ярославів двір
6 Церква Василія Великого на Великому Ярославовім дворі, на пагорбі, де раніш стояв Перун та інші боги
7 Церква Андрія Первозваного Андріївського (Янчиного) монастиря, з гробницею
8 Церква Феодора Тірона Феодорівського монастиря
9 Софійські ворота з мостом через рів

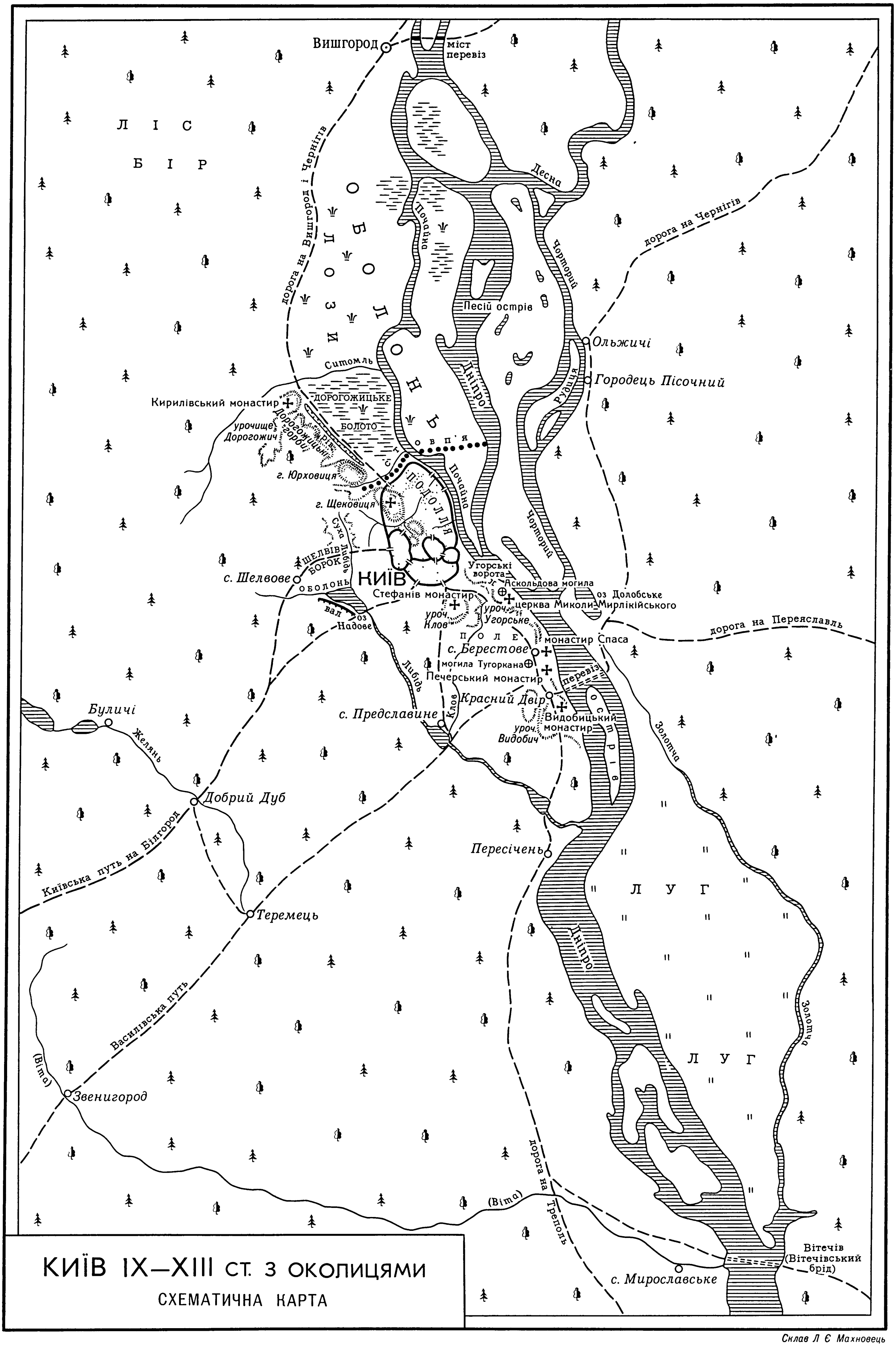
III ГОРОД ЯРОСЛАВА

1 Софійський собор
2 Золоті ворота з церквою Благовіщення Богородиці
3 Церква Георгія Побідоносця Георгіївського монастиря
4 Церква Ірини Ірининського монастиря з могилою Діра
5 Церква Успіння Богородиці
6 Теремний двір Ольги з теремом, пізніш—двір доместика з будинком
7 Лядські ворота
8 Жидівські ворота
9 Бориславів двір
10 Брячиславів двір з порубом
11 Глібів (Улібів) двір
12 Коснячків двір (?)
13 Васильків двір (?)
14 Путятин двір (?)
15 Ратшин двір (?)
16 Інші двори

VI ПОДОЛЛЯ

1 Церква Успіння Богородиці Пирогоща
2 Церква Іллі
3 Пасинча бесіда
4 Церква Михаїла (Новгородська божниця) (?)
5 Церква Бориса і Гліба (Турова божниця) (?)
6-7(8) Двори Лихачів (попів?), Радиславів

Інші споруди, які не згадуються в Літопису

КИЇВ IX–XIII СТ. З ОКОЛИЦЯМИ

СХЕМАТИЧНА КАРТА

Склав Л Є Махновець

А

Б

В

Г

Д

Е

Є

Ж

З

І

Й

К

Л

М

Н

О

П

Р

С

Т

У

Ф

Х

Ц

Ч

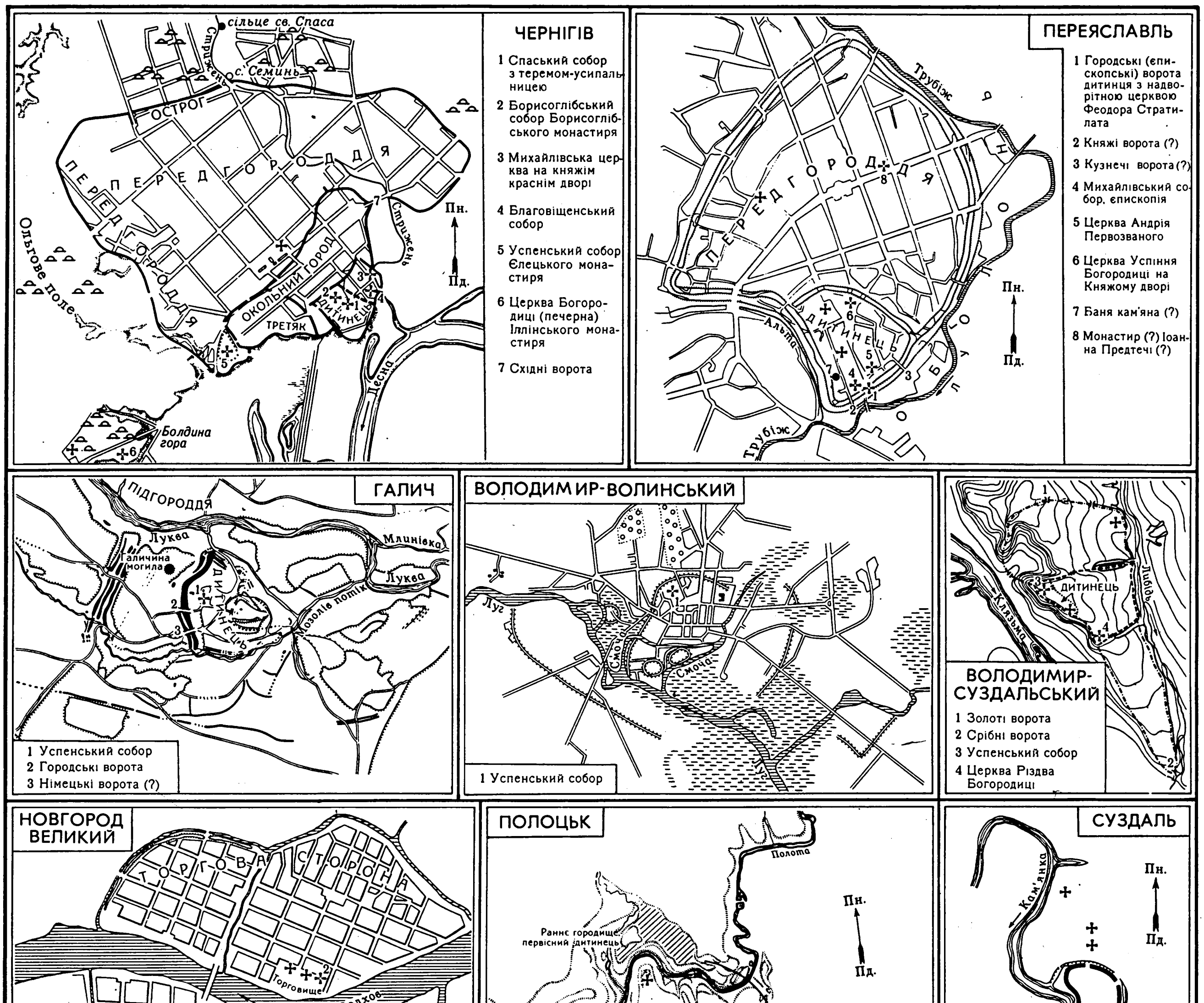
Ш

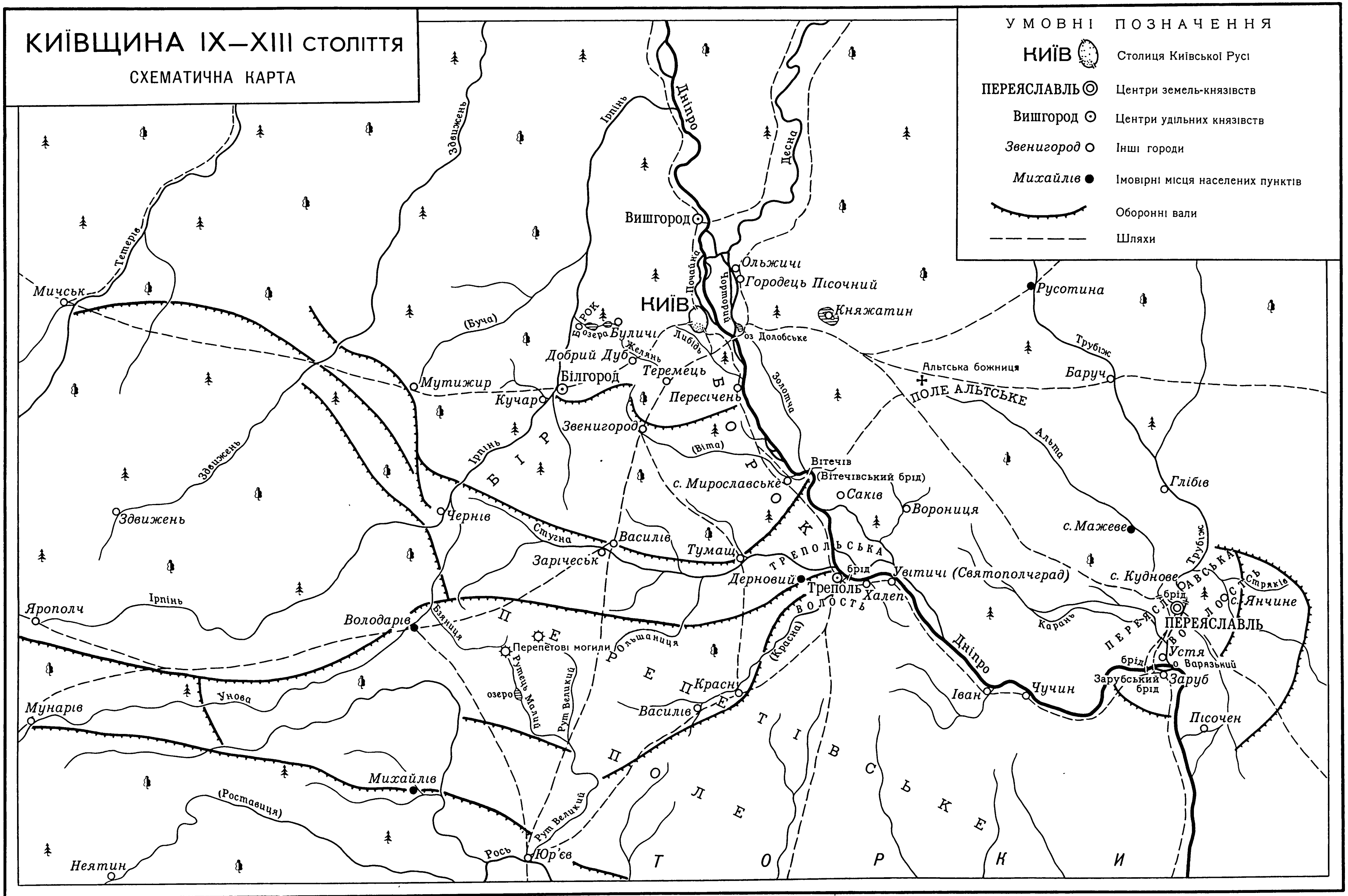
Щ

Ю

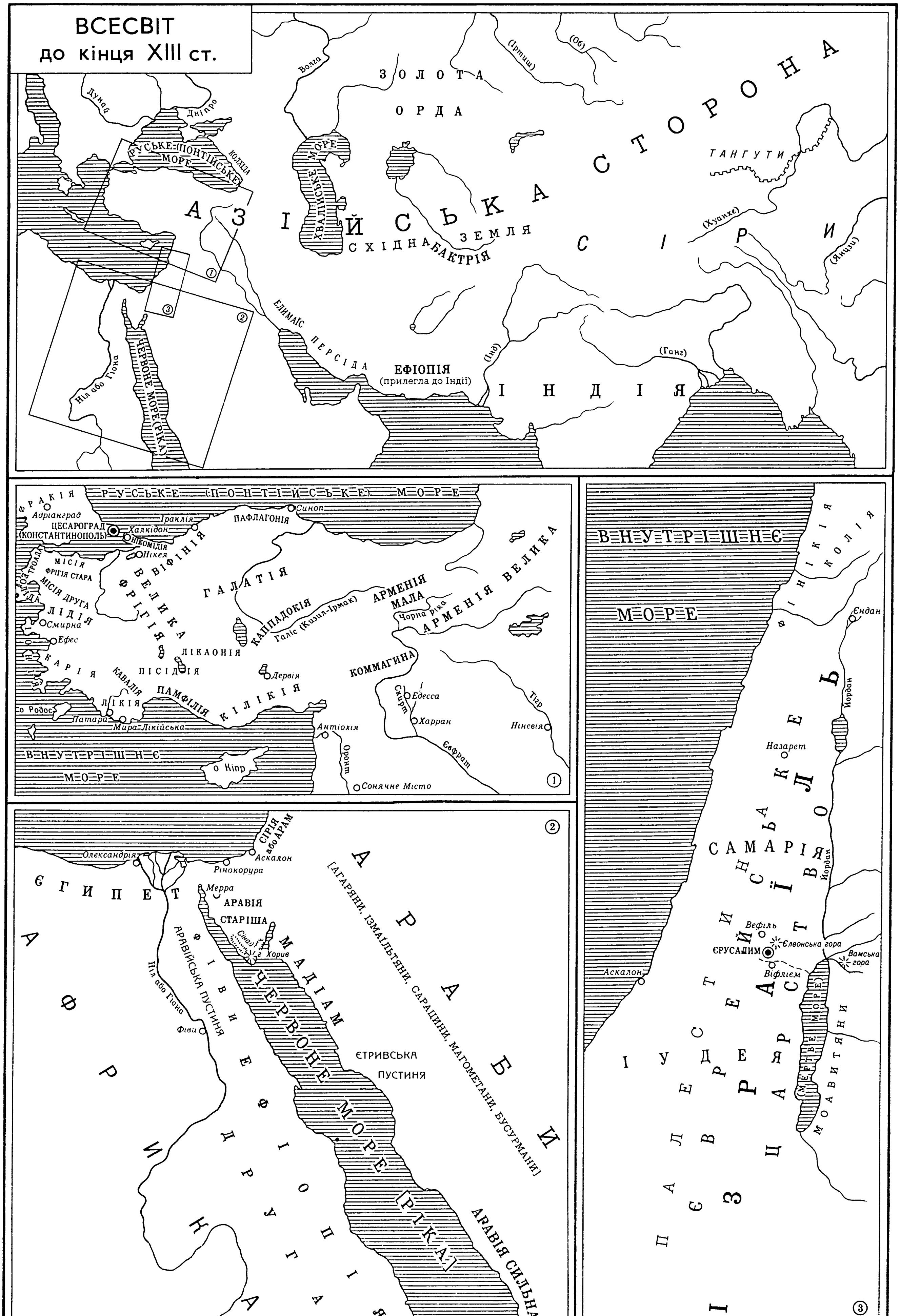
Я

ЦЕНТРИ ЗЕМЕЛЬ-КНЯЗІВСТВ КИЇВСЬКОЇ РУСІ

КИЇВЩИНА IX—XIII СТОЛІТТЯ
СХЕМАТИЧНА КАРТА
УМОВНІ ПОЗНАЧЕННЯ
КИЇВ Столиця Київської Русі
ПЕРЕЯСЛАВЛЬ Центри земель-князівств
Вишгород Центри удільних князівств
Звенигород Інші городи
Михайлів Імовірні місця населених пунктів
Оборонні вали
Шляхи
Дніпро
Десна
Ірпінь
Тетерів
Здвиженъ
Мичськ
Вишгород
Почайна
Чорторий
Ольжичі
Городець Пісочний
Княжатин
КИЇВ
БОРОК
озера
Буличі
Либідь
оз Долобське
Добрий Дуб
Желянь
Білгород
Теремець
Пересічень
Мутижир
Кучар
(Буча)
Золотча
Звенигород
(Віта)
Вітечів
(Вітечівський брід)
с. Мирославське
Саків
Вороница
Черніє
Стугна
Василів
Заріческ
Тумащ
ТРЕПОЛЬСЬКА ВОЛОСТЬ
Дерновий
Треполь
брід
Увітичі (Святополчград)
Халеп
Ярополч
Володарів
Бзяниця
Перепетові могили
Ольшаниця
Рутець Малий
озеро
Рут Великий
Унова
Мунарів
Михайлів
(Ростaвиця)
Неятин
Рось
Юр'єв
(Красна)
Красн
Василів
Іван
Чучин
Русотина
Трубіж
Баруч
Альтська божниця
ПОЛЕ АЛЬТСЬКЕ
Альта
Глібів
с. Мажеве
с. Кудново
ПЕРЕЯСЛАВСЬКА ВОЛОСТЬ
Стряків
с. Янчине
ПЕРЕЯСЛАВЛЬ
Карань
Устя
о Варязький
брід
Зарубський брід
Заруб
Пісочен
БІР
БОРОК
ПЕРЕПЕТОВЕ ПОЛЕ
ТОРКИ
ПОЛЕ ТОРКИ
Склав Л. Є. Махновець

ВСЕСВІТ до кінця XIII ст.

Склав Л. Є. Махновець

ПЕРЕЛІК ДОКУМЕНТІВ-ІЛЮСТРАЦІЙ

1. Нестор-літописець. Графічний портрет за черепом, виконаний Є. І. Даниловою. Труна з мощами Нестора перебуває в Ближніх печерах Києво-Печерської лаври.
2. «Літопис руський» за Іпатським списком. Перша сторінка. До 1425 р. Місце зберігання (далі — м. зб.): Бібліотека АН СРСР у Ленінграді.
3. Апостол Андрій ставить хрест на київських горах.— Радзивиловская, или Кенигсбергская летопись. I. Фотомеханическое воспроизведение рукописи. СПб., 1902 (далі — Радз.); мініатюри XV ст. тут копіюють малюнки XIII ст.; арк. 3 зворотний (звор.).
4. Боричів (Андріївський) узвіз. Хромолітографія 1889 р. невідомого художника.— Крізь віки. Київ в образотворчому мистецтві XII—XX століть. Живопис. Графіка. Автори-упорядники Ю. В. Белічко, В. П. Підгора. К., 1982 (далі — Крізь віки), № 193.
5. Гора Київська. Місце городка Кия. Сучасний вигляд.
6. Гора Щековиця. Сучасний вигляд.
7. Гора Хоривиця. Сучасний вигляд.
8. Кий, Щек, Хорив і сестра їх Либідь. Скульптор В. З. Бородай, архітектор М. М. Фещенко. Скульптурна група встановлена 1982 р. в Києві поблизу літописного перевозу через Дніпро.
9. Народи дають данину Русі.— Радз., арк. 5.
10. Жінки везуть обрина.— Радз., арк. 5 звор.
11. Скіфська золота пектораль (нагрудна прикраса). IV ст. до н. е. Місце знахідки (далі — м. зн.): курган Товста могила біля м. Орджонікідзе Дніпропетровської обл.; розкопки 1971 р.; м. зб.: Музей історичних коштовностей УРСР у Києві.
12. Фрагмент пекторалі.
13. Фрагмент пекторалі.
14. Лаврентіївський літопис. Перша сторінка. 1377 р. М. зб.: ДПБ ім. М. Є. Салтикова-Щедріна в Ленінграді.
15. Ігрища межи селами.— Радз., арк. 6 звор.
16. Половецька жіноча статуя з дитиною. Сірий піщаник. М. зн.: смт Чорнухине Перевальського р-ну Ворошиловградської обл., 1971; м. зб.: Ворошиловградський іст.-краєзн. музей.— *С. А. Плетнева.* Половецкие каменные изваяния. М., 1974 (далі — ПКИ), № 818.
17. Меч — руська данина хозарам.— Радз., арк. 7 звор.
18. Ізборськ. Труворове городище. VIII—IX ст. Сучасний вигляд.— *В. В. Косточкин.* Крепостное зодчество Древней Руси. М., 1969, № 1.
19. Бронзовий топірець зі сталевим лезом. X—XI ст. М. зн.: с. Стара Ладога Волховського р-ну Ленінградської обл., 1910; м. зб.: Державний історичний музей (далі — ДІМ) у Москві.— *Б. А. Рыбаков.* Русское прикладное искусство X—XIII веков. Л., 1970 (далі — РПИ), № 57.
20. Аскольдова могила. Церква-ротонда, збудована 1810 р. архітектором А. І. Меленським. Акварель, сепія Т. Г. Шевченка. 1846 р.
21. Аскольдова могила. Сучасний вигляд паркового павільйону.
22. Кирило і Мефодій перекладають Святе письмо.— Радз., арк. 13.
23. Стіни Цесарограда (Константинополя).— *Б. А. Рыбаков.* Киевская Русь и русские княжества XII—XIII вв. М., 1982 (далі — КРиРК), с. 295.
24. Кораблі Олега на колесах.— Радз., арк. 15.
25. Візантійські амфори. X—XIII ст.— *П. П. Толочко.* Древний Киев. К., 1983 (далі — ДрК), № 86.
26. Ідол Святовита-Рода. Вигляд з чотирьох боків. Камінь. X ст. М. зн.: витягнутий 1848 р. з річки Збруч поблизу смт Гусятина, р. ц. Тернопільської обл.; м. зб.: Краківський археологічний музей.— Історія українського мистецтва в шести томах. Т. I. К., 1966 (далі — ІУМ), № 80.
27. Руси присягають Перуном.— Радз., арк. 16.
28. Золоті ворота Цесарограда (Константинополя) і сім башт.— Ansichten von Konstantinopel. Константинополь (альбом без дати і пагінації).
29. Змія кусає Олега.— Радз., арк. 19 звор.
30. Гора Щековиця. Акварель М. М. Сажина. Кін. 1840-х рр.— Крізь віки, № 135.
31. Фібула (застібка). X ст. М. зн.: Київ, розкопки 1900 р.— *М. К. Каргер.* Древний Киев. Т. I—II. М.— Л., 1961 (далі — ДК I або ДК II); ДК I, табл. XV.
32. Грецький вогонь.— Радз., арк. 22 звор.
33. Срібна оправа турячого рога. Позолота, чеканка, різьблення, чернь. X ст. М. зн.: Чернігів, Чорна могила; м. зб.: ДІМ у Києві.— РПИ, № 2.
34. Деталь оправи.— РПИ, № 4.
35. Рештки кріпосних стін Корсуня (Херсонеса). VI ст. до н. е.— Повесть временных лет. Ч. I. М.— Л., 1950 (далі — ПВЛ), с. 240—241 (вклейка).
36. Софійський собор у Цесарограді (Константинополі). 532—537 рр. Автори-будівничі Анфімій із Тралл та Ісидор із Мілета.— Искусство стран и народов мира. Т. I. М., 1962 (далі — ИСиНМ), с. 394.
37. Капище в Києві. Розкопки 1912 р. Мал. В. В. Хвойки.— ДК I, № 12.
38. Убивство Ігоря деревлянами.— Радз., арк. 27 звор.
39. Боричів (Андріївський) узвіз. Сучасний вигляд.
40. Зруб. X ст. Розкопки 1972 р. на Червоній площі Подолу в Києві.— *П. П. Толочко.* Киев и Киевская земля в эпоху феодальной раздробленности XII—XIII вв. К., 1983 (далі — КиКЗ), с. 72.
41. Зруб. X ст. Розкопки 1972 р. на Червоній площі Подолу в Києві.— ДрК, № 54.
42. Деревлянських послів несуть у човнах і кидають у яму.— Радз., арк. 28 звор.
43. Спалюють деревлянських послів.— Радз., арк. 29.
44. Сільськогосподарські знаряддя. XI—XII ст.— История культуры Древней Руси. Т. I. М.— Л., 1948 (далі — ИКДР), № 28.
45. Леміш і чересло. З розкопок Райковецького городища (с. Радянське Бердичівського р-ну Житомирської обл.).— Експозиція ДІМ у Києві.
46. Коси, оковка лопати, мотика, сокири. З розкопок на Княжій горі біля с. Пекарів Канівського р-ну Черкаської обл.— Експозиція ДІМ у Києві.

47. План Вишгорода.— Експозиція ДІМ у Києві.
48. Ольга зі Святославом.— Радз., арк. 30.
49. Ольга у Цесарограді (Константинополі).— Радз., арк. 32.
50. Перевіс. Схема конструкції — ИКДР, № 38.
51. Серпи. З розкопок на Княжій горі біля с. Пекарів Канівського р-ну Черкаської обл.— Експозиція ДІМ у Києві.
52. Кістяна пластинка з княжим знаком Святослава Ігоревича. X ст. М. зн.: городище біля кол. хутора Попова Цимлянського р-ну Ростовської обл.— КРиРК, с. 379.
53. Хлопця беруть у човен.— Радз., арк. 35.
54. Похорон Ольги.— Радз., арк. 36 звор.
55. Саркофаг Ольги(?). Шифер. X ст. М. зн.: Десятинна церква у Києві; м. зб.: Софійський музей у Києві.— ІУМ, № 177.
56. Наконечники списів.— Експозиція ДІМ у Києві.
57. Греки підносять меч Святославу Ігоревичу.— Радз., арк. 38 звор.
58. Срібна печать-перстень з княжим знаком Рюриковичів. XII ст. М. зб: ДІМ у Москві.— РПИ, № 35.
59. Печать Святослава Ігоревича. М. зн.: Київ, на території Десятинної церкви, 1912 р.; нині — не розшукана.— *В. Л. Янин.* Актовые печати Древней Руси X—XV вв. в двух томах. Т. I—II. М., 1970 (далі — АП; з другого тому — з відповідною позначкою), № 1. (Прорисовано свинцеві печаті, які привішувалися до різних документів; зменшено на 1/3).
60. Вовнизький поріг на Дніпрі. Дореволюційне фотовидання. СПб.; з відділу образотворчих мистецтв ЦНБ АН УРСР.
61. Мечі, знайдені у дніпрових порогах. X ст.— ИКДР, № 243.
62. Деталі мечів.— ИКДР, № 244.
63. Лют жене за звіром.— Радз., арк. 41.
64. Олега Святославича зіпхнули в рів — Радз., арк. 41 звор.
65. Рогнідь-Горислава хоче зарізати Володимира Святославича.— Радз., арк. 163.
66. Кам'яна іконка. Чорний сланець. XII—XIII ст. З розкопок на Княжій горі біля с. Пекарів Канівського р-ну Черкаської обл.— ІУМ, № 195.
67. Воїни на фоні городської стіни. Золота інкрустація на міді. XII—XIII ст. З розкопок на Княжій горі біля с. Пекарів Канівського р-ну Черкаської обл.— ІУМ, № 300.
68. Варяги убивають Ярополка Святославича.— Радз., арк. 44.
69. Наріжний камінь з Борисоглібського собору в Чернігові з зображенням Сімаргла. Вапняк. XII ст. М. зб.: Софійський музей у Києві.— ІУМ, № 188.
70. Дзеркало. Бронза, різьблена кістяна ручка. XI—XIII ст. Ймовірно, з розкопок на Княжій горі біля с. Пекарів Канівського р-ну Черкаської обл.— КиКЗ, с. 150.
71. Перун у Києві.— Радз., арк. 45.
72. Вали дитинця у Білгороді. X ст. Сучасний вигляд.— ІУМ, № 100.
73. Різьблені капітелі з Борисоглібського собору в Чернігові. Вапняк. XII ст. М. зб.: Софійський музей у Києві.— ІУМ, № 189.
74. Світильники. М. зн.: Київ.— Експозиція ДІМ у Києві.
75. Свічник.— Експозиція ДІМ у Києві.
76. Підрубують сіни під варягом-християнином.— Радз., арк. 47.
77. Деревообробні інструменти. З розкопок на Княжій горі біля с. Пекарів Канівського р-ну Черкаської обл.— Експозиція ДІМ у Києві.
78. Гривна (шийна) і семипроменеві кільця радимичів. Мідь, лиття. XI—XII ст. М. зб.: ДІМ у Москві.— РПИ, № 7.
79. Інтер'єр Софійського собору в Цесарограді (Константинополі).— ИСиНМ, т. I, с. 400—401 (вклейка).
80. Руїни Корсуня (Херсонеса). Сучасний вигляд.— ІУМ, № 61.
81. Русичі підкопують стіни Корсуня (Херсонеса).— Радз., арк. 61.
82. Везуть жону Анну Володимирові Святославичу.— Радз., арк. 62.
83. Охрещення Володимира Святославича.— Радз., арк. 62 звор.
84. Григорій Назіанзин Богослов. Мозаїка у Софійському соборі в Києві. XI ст.— Софія Київська. Державний архітектурний заповідник. Упорядник Г. Н. Логвин. К., 1971 (далі — Софія), № 88.
85. Пам'ятник (на місці) хрещення Русі. Пам'ятник магдебурзькому праву. 1802—1808 рр. Архітектор А. І. Меленський. Сучасний вигляд.
86. План фундаментів Десятинної церкви. За розкопками 1938—1939 рр.— ІУМ, № 108.
87. Десятинна церква.— Радз., арк. 67 звор.
88. Закладини Білгорода.— Радз., арк. 67 звор.
89. Кожум'яка задушив печеніжина.— Радз., арк. 69.
90. Десятинна церква. Фундамент західної стіни. X ст. Розкопки 1939 р.— ДК II, № 7.
91. Фрагмент підлоги Десятинної церкви. X ст.— *Ю. С. Асеев.* Архитектура Древнего Киева. К., 1982 (далі — АрхК), с. 34.
92. Златник Володимира Святославича. X—XI ст. Збільшено.— *С. Р. Килиевич.* Детинец Киева IX — первой пол. XIII вв. К., 1982 (далі — ДетК), № 28.
93. Срібник Володимира Святославича. X—XI ст. Збільшено.— КРиРК, с. 386.
94. Дерев'яна ложка. Київ. XII ст.— ДК I, № 133.
95. Горшки.— Експозиція ДІМ у Києві.
96. Дерев'яні вироби. Київ. X—XI ст. Розкопки на Подолі 1972—1973 рр.— ДрК, № 75.
97. Горщик-амфорка. М. зн.: с. Білогородка Києво-Святошинського р-ну Київської обл.
98. Варять кисіль у Білгороді.— Радз., арк. 72 звор.
99. Уламок корчаги з написом. Київ. XI ст.— Експозиція ДІМ у Києві.
100. Вироби городських гончарів.— ИКДР, № 97.
101. Корчага. Київ. З розкопок 1949 р.— ДК I, табл. LXXV.
102. Гончарна піч. Розкопки у с. Білогородці Києво-Святошинського р-ну Київської обл.
103. Печать Ізяслава Володимировича. М. зн.: Новгород, 1953; м. зб.: ДІМ у Москві.— АП, № 2.
104. Обрис фундаментів Десятинної церкви, викладений каменем. Сучасний вигляд.
105. Володимира Святославича опускають на вірьовках.— Радз., арк. 74.
106. Пам'ятник Володимирові Святославичу в Києві. 1853 р. Скульптори В. І. Демут-Малиновський та П. К. Клодт, архітектор О. К. Тон. Сучасний вигляд.
107. Деталь пам'ятника Володимирові Святославичу.
108. Шийні гривни.— ИКДР, № 166.
109. Добивають Бориса Володимировича.— Радз., арк. 75 звор.
110. Кам'яна іконка з зображенням Гліба-Давида Володимировича. XI ст. М. зн.: станиця Таманська Темрюцького р-ну Краснодарського краю РРФСР; м. зб.: Львівський іст. музей.— ІУМ, № 194.
111. Борис і Гліб. Ікона кін. XIII — поч. XIV ст. М. зб.: Київський музей російського мистецтва.— ІУМ, № 268.

176. Ізборник Святослава 1073 р. Фронтиспіс. Книга первісно була переписана для Ізяслава Ярославича. На фронтиспісі — Святослав Ярославич з жоною (другою) Одою Штаденською, перед якою стоїть їх малий син Ярослав, та синами від першого шлюбу з Килікією — Романом, Глібом, Давидом, Олегом Гориславичем. М. зб.: ДІМ у Москві.
177. Святослав Ярославич показує німцям своє багатство.— Радз., арк. 115.
178. Печать Всеволода-Андрія Ярославича. М. зн.: кол. с. Вигурівщина Броварського р-ну Київської обл.; м. зб.: ДІМ у Києві.— АП, № 17.
179. Печать Мстислава-Федора Володимировича. М. зн.: Новгород, до 1912; м. зб.: Ерм.— АП, № 80.
180. Печать Ізяслава-Дмитрія Ярославича. М. зн.: Новгород, 1962; м. зб.: ДІМ у Москві.— АП, № 3.
181. Війська Володимира Мономаха палять окольний город Чернігова.— Радз., арк. 116.
182. Убивство Бориса Вячеславича.— Радз., арк. 116 звор.
183. Печать Ізяслава-Дмитрія Ярославича. М. зн.: Княжа гора біля смт Турова Житковицького р-ну Гомельської обл., Біл., до 1908; м. зб.: Ерм.— АП, № 6.
184. Убивство Ізяслава Ярославича.— Радз., арк. 117.
185. Христос у славі, що вінчає на царство Ярополка Ізяславича та Ірину. Мініатюра з Трірського псалтиря. 1078—1087 рр. М. зб.: м. Чівідале-дель-Фріулі, провінція Удіне, область Фріулі-Венеція-Джулія, Італія.— ІУМ, № 281.
186. Печать Романа-Бориса Святославича. М. зн.: с. Старі Безрадичі Обухівського р-ну Київської обл., 1928; м. зб.: Ерм.— АП, № 36.
187. Печать посадника Ратибора-Климента. М. зн.: Київ, бл. 1906; м. зб.: Ерм.— АП, № 70.
188. Жорно. М. зн.: котлован лівого берега Дніпра біля кол. села Кічкаса, район Запоріжжя, 1929.— Експозиція ДІМ у Києві.
189. Убивство Ярополка Ізяславича.— Радз., арк. 119.
190. Печать Ярополка-Гаврила-Петра Ізяславича (?). М. зн.: Київ, 1927; м. зб.: не розшукана.— АП, № 316, 2.
191. Освячення церкви Михаїла на Видобичі.— Радз., арк. 120.
192. Печать митрополита Іоанна III. М. зн.: Київ, 1956; м. зб.: ДІМ у Києві.— АП, № 44.
193. Хорос (панікадило). XI ст. М. зн.: Переяслав-Хмельницький; м. зб.: Архів-музей Переяславського іст.-культ. заповідника.— *М. І. Сікорський, Д. Т. Швидкий.* На землі Переяславській. К., 1983 (далі — НаЗП), с. 41.
194. Б'ють у било, викопують мощі Феодосія.— Радз., арк. 121.
195. Посуд для зберігання зерна. Розкопки в Києві 1949 р. на садибі Михайлівського Золотоверхого монастиря.— ДК І, табл. LXXIV.
196. Змій упав з небес.— Радз., арк. 123 звор.
197. Біси на вулицях Полоцька.— Радз., арк. 124.
198. Знамення в небі (круг).— Радз., арк. 124 звор.
199. Архангел. Мозаїка у Софійському соборі. XI ст.— Софія, № 29.
200. Портрет княжича. Фрагмент фрески у Софійському соборі. XI ст.— ІУМ, № 227.
201. Родина Ярослава Мудрого. Фрагмент фрески у Софійському соборі. XI ст.— Софія, № 125.
202. Печать Святополка-Михайла Ізяславича. М. зн.: с. Стара Ладога Волховського р-ну Ленінградської обл., 1950; м. зб.: Ерм.— АП, № 37.
203. Оранта. Мозаїка у Софійському соборі. XI ст.— Софія, № 50.
204. Піхви меча та їх наконечник. Київ. З княжого поховання у Десятинній церкві. XI ст. Розкопки 1939 р.— ДК І, табл. XLII.
205. Половці палять город Торчський.— Радз., арк. 128 звор.
206. Сарана.— Радз., арк. 129 звор.
207. Убивають Ітларя.— Радз., арк. 131.
208. Оправа Мстиславового євангелія. Переписане в Новгороді між 1103 і 1117 рр. поповичем Олексою для Мстислава Володимировича. Срібна оправа з емалями та образками, оновлена в XVI ст. М. зб.: ДІМ у Москві.
209. Сарана.— Радз., арк. 132.
210. Копають могилу Тугоркановї.— Радз., арк. 133 звор.
211. Успенський собор Києво-Печерської лаври. 1073—1078 рр.— ІУМ, № 125.
212. План Успенського собору Києво-Печерської лаври.— ІУМ, № 124.
213. Пагорб коло Видобича, де стояв Красний двір Всеволода Ярославича. Сучасний вигляд.
214. Половці палять Всеволодів Красний двір.— Радз., арк. 134.
215. Ковальські вироби. Київ. X—XIII ст.— ДрК, № 66.
216. Рештки древнього валу в Суздалі. XI—XII ст. Сучасний вигляд.— Суздаль. Фотоальбом. Сост. А. А. Варганов. М., 1982 (далі — Суздаль), № 3.
217. Замок Володимира Мономаха в Любечі. Реконструкція Б. О. Рибакова за розкопками 1957—1960 рр.— КРиРК, с. 425.
218. План замку в Любечі.— КРиРК, с. 424.
219. Переправа через Дніпро коло Видобича. На місці літописного перевозу. Картина В. І. Штернберга. 1837 р.— Крізь віки, № 160.
220. Василька Ростиславича душать дошками.— Радз., арк. 141.
221. Попадя знімає з Василька криваву сорочку.— Радз., арк. 141.
222. Василька везуть на возі.— Радз., арк. 141.
223. Половецька чоловіча статуя. Вапняк. М. зн.: с. Благовіщенка Запорізької обл.; м. зб.: Запорізький іст.-краєзн. музей.— ПКИ, № 134.
224. Половецька чоловіча статуя. Вапняк. М. зб.: Сімферопольський іст.-краєзн. музей.— ПКИ, № 1156.
225. Вішають Лазаря і Василя.— Радз., арк. 145.
226. Печать Мстислава-Андрія Всеволодовича. М. зн.: с. Білогородка Києво-Святошинського р-ну Київської обл., 1947; м. зб.: Інститут археології АН УРСР.— АП, № 31.
227. Княжий з'їзд в Увітичах.— Радз., арк. 147.
228. Мир із половцями коло Сакова.— Радз., арк. 148.
229. Оковують Ярослава Ярополковича.— Радз., арк. 148 звор.
230. Княжий з'їзд на Долобську.— Радз., арк. 149 звор.
231. Печать Володимира-Василія Всеволодовича Мономаха. М. зн.: с. Стара Ладога Волховського р-ну Ленінградської обл., 1957; м. зб.: Ерм.— АП, № 38.
232. Селянин струдився. Малюнок з Псковського уставу XII ст. М. зб.: Москва, б-ка Печатного двора.— ИКДР, № 146.
233. Похід русів на половців.— Радз., арк. 150.
234. Острів Хортиця на Дніпрі. Фото 19 лютого 1905 р. М. зб.: відділ образотворчих мистецтв ЦНБ АН УРСР.
235. Знамення в сонці.— Радз., арк. 152.
236. Печать єпископа полоцького Мини. М. зн.: с. Янчин

(нині — Іванівка) Перемишлянського р-ну Львівської обл., 1909; м. зб.: не розшукана.— АП, № 93.
237. Камінь Рогволода-Бориса Всеславича на Західній Двіні.— ИКДР, № 193.
238. Печать Гертруди-Олісави, жони Ізяслава Ярославича. М. зн.: Київ, 1909; м. зб.: Ерм.— АП, № 226, 1.
239. Землетрус.— Радз., арк. 153 звор.
240. Михайлівський Золотоверхий собор у Києві. 1108 р.— ІУМ, № 131.
241. Голосники з Михайлівського Золотоверхого собору.— ДК І, № 130.
242. Феодосія вписують у синодик (пом'яник).— Радз., арк. 154.
243. Город Чучин. Реконструкція. За даними розкопок.— КРиРК, с. 388.
244. Мідна накладка на оправу книги із зображенням Василія Великого. Друга пол. XI ст. М. зн.: с. Балико-Щучинка Кагарлицького р-ну Київської обл.— ІУМ, № 297.
245. Вогненний стовп над Києво-Печерським монастирем.— Радз., арк. 154 звор.
246. Іоанн Златоуст. Мозаїка у Софійському соборі. XI ст.— Софія, № 82.
247. Сережки. Птахи, посередині — «дерево життя». Золото, перегородчаста емаль. XII ст. М. зб.: ДІМ у Києві.— РПИ, № 143.
248. Печать Давида Ігоревича. М. зн.: с. Сонсядка Радечницької гміни Замойського воєводства, Польща, 1946—1956; м. зб.: невідоме.— АП, № 28, 2.
249. Прясельце Янки Всеволодівни (?). М. зн.: Київ, 1968; м. зб.: ДІМ у Києві.— ДетК, № 58.
250. Печать Святополка-Михайла Ізяславича. М. зн.: Новгород, до 1917; м. зб.: Державна Третьяковська галерея в Москві. (далі — Трет.).— АП, № 74, 3.
251. Георгій Побідоносець та Феодор Стратилат. Шиферний рельєф із Михайлівського Золотоверхого собору. М. зб.: Софійський музей у Києві.— ІУМ, № 182.
252. Нестор Солунський та Дмитрій Солунський. Шиферний рельєф із Михайлівського Золотоверхого собору. М. зб.: Трет.— ІУМ, № 183.
253. Печать Варвари-Ірини, жони Святополка Ізяславича. М. зн.: с. Пирове Городище Вязниківського р-ну Владимирської обл., РРФСР, 1961; м. зб.: Владимирський музей.— АП, № 78.
254. Печать Володимира-Василія Всеволодовича Мономаха. М. зн.: Київ, 1909; м. зб.: Ерм.— АП, № 97.
255. Миколо-Дворищенський собор у Новгороді. 1113 р.— Novgorod Art Treasures und Architectual Monuments 11th—18th centuries. Укладачі В. Гормін та К. Жустіс. Л., 1984 (далі — Novgorod), № 64.
256. Скляні вироби.— ИКДР, № 104.
257. Ковальські інструменти. З розкопок на Княжій горі біля с. Пекарів Канівського р-ну Черкаської обл.— Експозиція ДІМ у Києві.
258. Ковальські інструменти.— ИКДР, № 46.
259. Рештки фундаменту церкви Бориса і Гліба у Вишгороді. 1115 р. Розкопки 1952 р.— ДК II, № 106.
260. План фундаменту церкви Бориса і Гліба у Вишгороді.— ДК II, № 116.
261. Знамення в сонці.— Радз., арк. 155 звор.
262. Печать Олега-Михайла Святославича. М. зн.: невід.; м. зб.: Берлінський музей.— АП, № 29.
263. Печать Теофанії (Феофано) Музалон, жони Олега Святославича. М. зн.: невід., до 1883; м. зб.: Ерм.— АП, № 30, 1.
264. Інтер'єр Спаського собору в Чернігові.— ІУМ, № 122.
265. Два сарацини убивають Леона Діогеновича.— Радз., арк. 156.
266. Ярополк Володимирович привів собі жону ясиню.— Радз., арк. 156 звор.
267. Печать єпископа переяславського Лазаря. М. зн.: Новгород, 1951; м. зб.: ДІМ у Москві.— АП, № 225.
268. Печать митрополита Никифора І. М. зн.: невід.; м. зб.: Ерм.— АП, № 46.
269. Половецька жіноча статуя. Піщаник. М. зб.: ДІМ у Києві.— ПКИ, № 121.
270. Торки і печеніги втікають з Русі.— Радз., арк. 158.
271. Печать Христини, жони Мстислава Володимировича. М. зн.: Новгород, до 1912; м. зб.: Ерм.— АП, № 39, 2.
272. Печать Давида Святославича. М. зн.: Переяслав-Хмельницький, 1888; м. зб.: Ерм.— АП, № 79.
273. План фундаменту церкви Іоанна (Предтечі?) в Копиревім кінці у Києві. Розкопки 1947 р.— ДК II, № 157.
274. Розкопки на Подолі в Києві у 1972 р.— Експозиція ДІМ у Києві.
275. Печать Володимира-Василія Всеволодовича Мономаха. М. зн.: Київська область (?), 1918 (?); м. зб.: Ерм.— АП, № 101, 1.
276. Саркофаг Володимира Мономаха (?). Мармур. М. зб.: Софійський собор.— ІУМ, № 176.
277. Мстислав Володимирович сідає на столі в Києві.— Радз., арк. 189 звор.
278. Золота княжа діадема з перегородчастою емаллю. XI—XII ст. М. зн.: городище Дівич-гора коло с. Сахнівки Корсунь-Шевченківського р-ну Черкаської обл., 1900; м. зб.: ДІМ у Києві.— ІУМ, № 290.
279. Ярослав Святославич кланяється Мстиславові Володимировичу.— Радз., арк. 161.
280. Печать архієпископа новгородського Антонія. М. зн.: Новгород, до 1941; м. зб.: Держ. російський музей у Ленінграді.— АП, № 62.
281. Руїни церкви Феодора Тірона в Києві. Мал. А. ван Вестерфельда. 1651 р. (копія XVIII ст.).— Крізь віки, № 45.
282. Мстислав Володимирович засилає полоцьких князів з жінками і дітьми в Греки.— Радз., арк. 164.
283. Печать Софії, жони Святослава Всеславича. М. зн.: м. Кокнесе, Латвія, 1962; м. зб.: Інститут історії Латв. РСР.— АП, № 221, 2.
284. Печать Передслави (Єфросинії) Святославівни полоцької. М. зн.: Новгород, Городище, 1968; м. зб.: Новгор. іст.-худ. музей-заповідник (далі — НМуз.).— АП, № 121 а.
285. Хрест Єфросинії полоцької. Зроблений у Києві в 1161 р. майстром Лазарем Богшею. М. зб.: США, приватна колекція.— *В. М. Василенко.* Русское прикладное искусство. М., 1977 (далі — РусПИ), № 122.
286. Данина з чуді.— Радз., арк. 164.
287. Печать митрополита Михаїла. М. зн.: н. п. Гарван, повіт Галац, Румунія, 1954; м. зб.: Музей старожитностей у Бухаресті.— АП, № 48.
288. Печать Мстислава-Федора Володимировича. М. зн.: Новгород, до 1906; м. зб.: Ерм.— АП, № 117.
289. Печать посадника новгородського Дмитра Завидовича. М. зн.: Новгород, 1926; м. зб.: не розшукана.— АП, № 124, 2.
290. Мстислав Володимирович закладає церкву Пирогощу в Києві.— Радз., арк. 164 звор.

291. Печать посадника новгородського Мирослава Гюрятинича. М. зн.: Новгород, Городище, 1922; м. зб.: НМуз.— АП, № 131, 2.
292. Рештки фундаменту церкви Успіння Богородиці Пирогощої. Розкопки 1976—1979 рр.
293. Ольговичі з половцями беруть полон.— Радз., арк. 166 звор.
294. Церква Успіння Богородиці Пирогощої. Фото 20-х рр. XX ст.— АрхК, с. 117.
295. Печать єпископа смоленського Мануїла. М. зн.: невід., до 1911; м. зб.: Ерм.— АП, № 63, 1.
296. Печать посадника новгородського Петрила Микулича. М. зн.: с. Стара Ладога Волховського р-ну Ленінградської обл., 1912; м. зб.: Ерм.— АП, № 129, 1.
297. Печать Всеволода-Гаврила Мстиславича. М. зн.: Новгород, до 1912; м. зб.: Ерм.— АП, № 133, 3.
298. Печать Володимира-Івана (?) Всеволодовича. М. зн.: Новгород, Городище, до 1964; м. зб.: Новгород, приватна колекція.— АП, № 138, 9.
299. Мир Ярополка Володимировича зі Всеволодом Ольговичем.— Радз., арк. 169 звор.
300. Печать єпископа новгородського Нифонта. М. зн.: невід.; м. зб.: Афінський музей, Греція.— АП, № 54, 1.
301. Печать ⟨Ігоря⟩-Івана Васильковича. М. зн.: с. Крилос Галицького р-ну Ів.-Франківської обл.; м. зб.: Львівський ДІМ.— АП, № 227, 2.
302. Знамення: три сонця.— Радз., арк. 172.
303. Сережка. Золото, перегородчаста емаль. XII ст. М. зб.: ДІМ у Києві.— РПИ, № 49.
304. Сережка. Золото, перегородчаста емаль. XII ст. М. зб.: ДІМ у Києві.— РПИ, № 50.
305. Сережка. Золото, перегородчаста емаль. XII ст. М. зб.: ДІМ у Києві.— РПИ, № 51.
306. Сережка. Золото, перегородчаста емаль. XII ст. М. зб.: ДІМ у Києві.— РПИ, № 52.
307. Мир Всеволода Ольговича з Володимиром Володаревичем.— Радз., арк. 174 звор.
308. Георгіївський (Успенський) собор у Каневі. 1144 р. Сучасний вигляд.
309. Печать Всеволода-Кирила Ольговича. М. зн.: невід.; м. зб.: ДІМ у Києві.— АП, № 114.
310. Золоті ворота в Києві. 1037 р. Мал. А. ван Вестерфельда. 1651 р. (копія XVIII ст.).— ІУМ, № 109.
311. Ізяслава Мстиславича зустрічають у Києві.— Радз., арк. 176.
312. Марія. Мозаїка у Софійському соборі. XI ст.— Софія, № 40.
313. Залізні вироби.— Експозиція ДІМ у Києві.
314. Путивль. Городище дитинця. Сучасний вигляд.— ІУМ, № 141.
315. Корчаги. М. зн.: Київ.— ИКДР, № 171.
316. Постриження Ігоря Ольговича.— Радз., арк. 177.
317. Євхаристія. Фрагмент мозаїки у Софійському соборі. XI ст.— Софія, № 52.
318. Печать Ізяслава-Пантелеймона Мстиславича або Мстислава-Федора Ізяславича.— М. зн.: Псков, Довмонтів город, 1963; м. зб.: Ерм.— АП, № 214, 2.
319. Господарча яма на городищі Княжатина. З керамікою XI, XII, XIII, XIV і XV ст.— Фото 14 серпня 1979 р.
320. Софійський собор. Вигляд зі сходу. Мал. А. ван Вестерфельда. 1651 р. (копія XVIII ст.).— Крізь віки, № 38.
321. Місце проїзду крізь Софійські ворота в Києві, викладене каменем. Сучасне фото.
322. Ігоря Ольговича ведуть із монастиря Феодора Тірона.— Радз., арк. 178 звор.
323. Ігоря Ольговича волочать за ноги.— Радз., арк. 179 звор.
324. Шиферна орнаментована плита з Софійського собору. XI ст.— ІУМ, № 180.
325. Ярославове дворище і торговище у Новгороді. Сучасний вигляд.— Novgorod, № 63.
326. Прикраси.— ИКДР, № 156.
327. Хрест-енколпіон (складень). Бронза, литво, чернь. XII—XIII ст. М. зн.: Київ, Поділ, розкопки 1974 р.— КиКЗ, с. 49.
328. Оборонний змійовий вал поблизу Переяславля. Фото 21 серпня 1979 р.
329. Печать Ярослава-Івана Ізяславича. М. зн.: с. Крилос Галицького р-ну Ів.-Франківської обл., 1940; м. зб.: невід.— АП, № 84.
330. Кістяні вироби.— ИКДР, № 105.
331. Лучани кидають каміння на Андрія Володимировича.— Радз., арк. 185.
332. Сережка. Срібло, скань. XII ст. М. зб.: ДІМ у Києві.— РПИ, № 41.
333. Іподром. Фреска у Софійському соборі. XI ст.— ІУМ, № 228.
334. Полювання на ведмедя. Фреска у Софійському соборі. XI ст.— ІУМ, № 232.
335. Кістяні вироби. X—XII ст. М. зн.: Київ, Поділ, розкопки 1972—1974 рр.— ДрК, № 77.
336. Богородиця з немовлям. Барельєф із тимпану над порталом Десятинної церкви. X ст.— АрхК, с. 33.
337. Черепиця із руїн Десятинної церкви. X ст. М. зн.: Київ, розкопки 1948 р.— ДК I, № 129.
338. Кістяні вироби. М. зн.: с. Білогородка Києво-Святошинського р-ну Київської обл.— Експозиція ДІМ у Києві.
339. Залізні вироби. М. зн.: с. Білогородка Києво-Святошинського р-ну Київської обл.— Експозиція ДІМ у Києві.
340. Писало, мідні та бронзові прикраси і пряслиця. М. зн.: с. Білогородка Києво-Святошинського р-ну Київської обл.— Експозиція ДІМ у Києві.
341. Музи́ки та скоморохи. Фреска у Софійському соборі. XI ст.— Софія, № 256.
342. Музи́ка. Фреска у Софійському соборі. XI ст.— Софія, № 260.
343. Сережка київського типу. Срібло, скань, зернь. XII ст. М. зб.: ДІМ у Києві.— РПИ, № 36.
344. Київські сережки. Золото, скань, зернь. XII ст. М. зб.: ДІМ у Москві.— РПИ, № 40.
345. Змагання ряджених. Фреска у Софійському соборі. XI ст.— ІУМ, № 234.
346. Руси перепливають Дніпро у човнах.— Радз., арк. 190.
347. Запорозький човен.— ИКДР, № 183.
348. Шолом і кольчуга.— Експозиція ДІМ у Києві.
349. Золоті ворота в Києві. 1037 р. Кольорова літографія невідомого художника за малюнком Задорожного. 1835—1836 рр.— Крізь віки, № 111.
350. Руків'я меча. Залізо, інкрустація золотом. XI—XII ст. М. зн.: Київ, Оболонь, розкопки 1971 р.— КиКЗ, с. 34.
351. Золоті ворота в Києві. 1037 р. Кольорова літографія В. Ф. Тімма. 1858 р.— Крізь віки, № 113.
352. Деісус. Мозаїка у Софійському соборі. XI ст.— Софія, № 46.

353. Бойові топори.— Експозиція ДІМ у Києві.
354. Срібна чара Володимира Давидовича.— ИКДР, № 181.
355. Євангеліст Марко. Мозаїка у Софійському соборі. XI ст.— Софія, № 33.
356. Наконечники списа і сулиці.— Експозиція ДІМ у Києві.
357. Апсида Михайлівської божниці в Городку Остерському. Сучасний вигляд.— ІУМ, № 139.
358. Гривна, браслети, персні й висячі кільця вятичів. Срібло, лиття, гравірування. XII—XIII ст.— РПИ, № 8.
359. Мстислав Ізяславич повертається в Переяславль, захопивши половецький полон.— Радз., арк. 196.
360. Похорон Володимира Володаревича.— Радз., арк. 196 звор.
361. Утеча Святополка і Володимира Мстиславичів та Мстислава Ізяславича від галичан.— Радз., арк. 197.
362. Печать Святополка-Івана Мстиславича. М. зн.: Новгород, Городище, 1958; м. зб.: НМуз.— АП, № 143.
363. Похорон Вячеслава Володимировича.— Радз., арк. 198 звор.
364. Мозаїчний орнамент у Софійському соборі. XI ст.— ІУМ, № 207.
365. Скарб золотих і срібних прикрас. XII—XIII ст. М. зн.: Київ, розкопки 1955 р.— ДетК, с. 100.
366. Срібні гривні (гроші) київського, новгородського та чернігівського типу. М. зб.: Музей історичних коштовностей УРСР у Києві.
367. Ікона Богородиця (Володимирська богоматір). Вивезена з Вишгорода у Володимир-Суздальський. М. зб.: Трет.— The Tretyakow Gallery. Л., 1983, № 1.
368. Ікона Богородиця (Володимирська богоматір).— Радз., арк. 199 звор.
369. Заруб. Городище. Сучасний вигляд.
370. Печать митрополита Костянтина І. М. зн.: невід.; м. зб.: Греція, Афіни, Бенакі.— АП, № 49.
371. Срібна чаша. XII ст. М. зн.: Чернігів; м. зб. Чернігівський ДІМ.— ІУМ, № 295.
372. Деталь чаші.— ІУМ, № 296.
373. Спаський собор у Переяславлі новому (Залєському).— Школа изобразит. искусства. Вып. IX. М., 1963, № 272.
374. Церква Бориса і Гліба в Кидекші.— Старые русские города. Справочник-путеводитель. Сост. Г. К. Вагнер. М., 1984, № 235.
375. Печать єпископа новгородського Аркадія. М. зн.: Новгород, до 1906; м. зб.: Ерм.— АП, № 56.
376. Медальйони княжих барм. Золото, жемчуг, кольорове скло, перегородчаста емаль, зернь. XII ст. М. зн.: с. Сахнівка Корсунь-Шевченківського р-ну Черкаської обл.: м. зб.: ДІМ у Києві.— РПИ, № 31, 32, 33.
377. Бронзова арка. Лиття. Друга пол. XII ст. М. зн.: с. Вщиж Жуковського р-ну Брянської обл., РРФСР; м. зб.: ДІМ у Москві.— РПИ, № 120.
378. Рештки Староладозької кріпості. Сучасний вигляд.— ПВЛ, с. 384—385 (вклейка).
379. Гора Щековиця. Гравюра Паннемакера з малюнка І. Попова. 1888 р.— Крізь віки, № 199.
380. Гора Юрховиця (Юрковиця, Лиса гора). Сучасний вигляд.
381. Апостол Павло. Мозаїка у Софійському соборі. XI ст.— Софія, № 30.
382. План Білгорода.— Експозиція ДІМ у Києві.
383. Стіна Білгорода. Реконструкція Б. О. Рибакова.— КРиРК, с. 387.
384. Борисоглібський собор у Чернігові. XII ст. Сучасний вигляд. Реставрований у 1957 р.
385. Печать Мстислава-Івана Ростиславича. М. зн.: Новгород, Городище, 1952; м. зб.: НМуз.— АП, № 166.
386. Намисто. Золото, самоцвіти, жемчуг, скань. XII ст. М. зн.: с. Сахнівка Корсунь-Шевченківського р-ну Черкаської обл., 1900; м. зб.: ДІМ у Києві.— РПИ, № 27.
387. Печать Мстислава-Федора Юрійовича. М. зн.: Новгород, Городище, 1965; м. зб.: ДІМ у Москві.— АП, № 157, 2.
388. Печать Ярослава-Гаврила Мстиславича. М. зн.: Новгород, до 1906; м. зб.: Ерм.— АП, № 179, 1.
389. Печать митрополита Іоанна IV (?). М. зн.: невід.; м. зб.: США, Думбартон-Окс.— АП, № 50.
390. Оксамит. Реконструкція.— ПВЛ, с. 240—241 (вклейка).
391. Паволока. Реконструкція.— ПВЛ, с. 224—225 (вклейка).
392. Печать Святослава-Миколая Ольговича. М. зн.: Новгород, Городище, 1957; м. зб.: НМуз.— АП, № 141.
393. Печать єпископа галицького Кузьми. М. зн.: с. Крилос Галицького р-ну Ів.-Франківської обл., до 1888; м. зб.: не розшукана.— АП, № 65, 1.
394. Меч з околиць Удеча. XII ст. М. зн.: околиці м. Жидачева, р. ц. Львівської обл., 1982; м. зб.: Відд. археології Інституту суспільних наук АН УРСР у Львові.
395. Мостова у Новгороді.— ИКДР, № 120.
396. Печать Ростислава-Михайла Мстиславича. М. зн.: Новгород, 1950; м. зб.: НМуз.— АП, № 152, 9.
397. Церква Кирила Кирилівського монастиря в Києві. Серед. XII ст. Сучасний вигляд.
398. Боротьба Геракла з левом. Шиферний рельєф із Києво-Печерського монастиря. М. зб.: Києво-Печерський іст.-культ. заповідник.— ІУМ, № 184.
399. Кибела на колісниці. Шиферний рельєф із Києво-Печерського монастиря. М. зб.: Києво-Печерський іст.-культ. заповідник.— ІУМ, № 185.
400. Печать Ярополка-Стефана (?) Ізяславича. М. зн.: Новгород, до 1912; м. зб.: Ерм.— АП, № 242.
401. Половецька чоловіча статуя.— ІУМ, № 59.
402. Кирилівський монастир (з дорогожицькими горбами). Акварель Ф. Г. Солнцева. 1843 р.— Крізь віки, № 145.
403. Фрагмент фрески із Десятинної церкви. Кін. X ст.— ІУМ, № 196.
404. Розорення Києва військами Андрія Юрійовича; родину Мстислава Ізяславича беруть у полон.— Радз., арк. 206.
405. Софійський собор. Права частина західного фасаду. Мал. А. ван Вестерфельда. 1651 р. (копія XVIII ст.).— Крізь віки, № 36.
406. Золоті ворота в Києві. 1037 р. До реконструкції.— ІУМ, № 111.
407. Печать Святослава-Івана Ростиславича. М. зн.: Новгород, Городище, 1957; м. зб.: НМуз.— АП, № 160, 20.
408. Печать митрополита Костянтина II. М. зн.: в 1888 р. належала церкві с. Звенигорода Пустомитівського р-ну Львівської обл.; м. зб.: не розшукана.— АП, № 53, 1.
409. Предмети з кочівницьких поховань. Шолом, маска, кольчуга, шабля, наконечник списа.— Експозиція ДІМ у Києві.
410. Половці женуть полон: чоловіків, жінок, коней, скот, овець.— Радз., арк. 207 звор.
411. Михалка Юрійовича ударили двома списами в стегно.— Радз., арк. 209.
412. Шолом, меч і кольчуга з тайника під Десятинною церквою. Розкопки 1939 р.— ДК І, табл. XCVIII.
413. Половці беруть полон на Київській стороні.— Радз., арк. 210 звор.
414. Кам'яна іконка в срібній оправі. XII ст. М. зн.: Новго-

род.— Новгород — город-музей. М., 1980 (із комплекту листівок).
415. Церква Спаса на Берестовім. Сучасний вигляд.
416. Печать Юрія-Георгія Андрійовича. М. зн.: Новгород, Городище, до 1920; м. зб.: НМуз.— АП, № 175, 5.
417. Укняжіння Романа Ростиславича в Києві.— Радз., арк. 212.
418. Різні предмети. М. зн.: Вишгород, р. ц. Київської обл.— Експозиція ДІМ у Києві.
419. Сокири, долото, булава, бронзові вироби. М. зн.: Вишгород, р. ц. Київської обл.— Експозиція ДІМ у Києві.
420. Печать Ярослава-Івана Ізяславича. М. зн.: Новгород, Городище, 1953; м. зб.: НМуз.— АП, № 150, 8.
421. Церква Різдва Богородиці в Суздалі. Сучасний вигляд.— Суздаль (титульна сторінка).
422. Капітель порталу церкви Різдва Богородиці в Суздалі.— Суздаль, № 8.
423. Лампада з церкви Різдва Богородиці в Суздалі. XII ст.— Суздаль, № 11.
424. Убивство Андрія Боголюбського.— Радз., арк. 215.
425. Андрій Боголюбський. Скульптурний портрет за черепом, виконаний М. М. Герасимовим.— КРиРК, с. 555.
426. Топірець Андрія Боголюбського. XII ст. М. зб.: ДІМ у Москві.— РПИ, № 58, 59.
427. Частина палацу Андрія Боголюбського у Боголюбому.— Золотое кольцо России. Сост. К. С. Полунина. М., 1982, № 44.
428. Б'ють тивунів, мечників і отроків.— Радз., арк. 215 звор.
429. Успенський собор у Владимирі (Суздальському). Сучасний вигляд.— *В. В. Косточкин.* Древнерусские города. М., 1972 (далі — ДрГ), № 35.
430. Золоті ворота у Владимирі (Суздальському). Сучасний вигляд.— ДрГ, № 33.
431. Замки і ключі. XII—XIII ст. М. зн.: Москва, Кремль.— ИКДР, № 143.
432. Недужого Михалка Юрійовича везуть на носилицях.— Радз., арк. 219 звор.
433. Печать Олександра Ярославича Невського.— М. зн.: Новгород, Городище, 1901; м. зб.: не розшукана.— АП, т. II, № 372, 2.
434. Печать Олександра Ярославича Невського. М. зн.: Новгород, до 1906; м. зб: ДІМ у Москві.— АП, т. II, № 376, 2.
435. Похорон Михалка Юрійовича.— Радз., арк. 221 звор.
436. Успенський собор Єлецького монастиря в Чернігові. Серед. XII ст. Реставрований у 1668—1670 рр. Сучасний вигляд.
437. Печать Святослава-Агафоника Мстиславича. М. зн.: Новгород, до 1912; м. зб.: Ерм.— АП, № 178, 3.
438. Софійський собор у Новгороді. 1045—1050 pp. Сучасний вигляд.— Novgorod, № 10.
439. Печать архієпископа новгородського Іллі (Іоанна). М. зн: с. Стара Ладога Волховського р-ну Ленінградської обл., 1910; м. зб.: Ерм.— АП, № 58.
440. Великий сіон (єрусалим) із Софійського собору в Новгороді. Позолочене срібло, чеканка, чернь. XII ст. М. зб.: НМуз.— РПИ, № 81.
441. Кратир із Софійського собору в Новгороді. Позолочене срібло, чеканка, чернь, гравірування. XII ст. Майстер Братило. М. зб.: НМуз.— РПИ, № 78.
442. Печать Мстислава-Федора Ростиславича. М. зн.: Новгород, до 1917; м. зб.: Ерм.— АП, № 186.
443. Печать Марії-⟨Агафії⟩ Мстиславівни, жони Всеволода Ольговича. М. зн.: Київ, 1910; м. зб.: не розшукана.— АП, № 116.
444. Воїн. Фреска у Кирилівській церкві в Києві. Серед. XII ст.— ІУМ, № 252.
445. Печать Романа-Бориса Ростиславича. М. зн.: Новгород, до 1906; м. зб.: Ерм.— АП, № 182.
446. Водогін у Новгороді.— ИКДР, № 121.
447. Маски скоморохів. Шкіра. XIII ст. М. зн.: Новгород; м. зб.: ДІМ у Москві.— РПИ, № 142.
448. Всеволод Юрійович воює волзьких болгар.— Радз., арк. 228 звор.
449. Болгар. План городища.— ИСиНМ, т. III. М., 1971, с. 558.
450. Печать митрополита Никифора II. М. зн.: невід.; м. зб.: Ерм.— АП, № 52.
451. Печать єпископа полоцького Діонісія. М. зн.: Новгород, Городище, 1954; м. зб.: НМуз.— АП, № 64, 1.
452. Половецька чоловіча статуя. Черепашник. М. зб.: Херсонський іст.-краєзн. музей.— ПКИ, № 1206.
453. Церква Василія Великого (Трьохсвятительська) в Києві на Великім Ярославовім дворі. Перебудована. Гравюра кін. XIX ст.
454. Намисто. Срібло, чеканка. XII ст. М. зн.: Київ, 1901; м. зб.: ДІМ у Києві.— РПИ, № 28.
455. Перемога Святослава Всеволодовича над половцями.— Радз., арк. 232.
456. Новгород-Сіверський. Вид на городище-дитинець.— Поштова листівка поч. XX ст.
457. Карта походу Ігоря Святославича на половців у 1185 р. і району бойових дій.— КРиРК, с. 507 та *М. Ф. Гетманец.* Тайна реки Каялы. X., 1982, с. 15.
458. Русичі й половці перестрілюються через Сюурлій.— Радз., арк. 233.
459. Військо Ігоря Святославича захоплює половецькі вежі.— Радз., арк. 232 звор.
460. Половецька жіноча статуя. Піщаник. М. зб.: ДІМ у Москві.— ПКИ, № 1303.
461. Половецька жіноча статуя. Піщаник. М. зн.: привезена з с. Дубової Балки Верхньодніпровського р-ну Дніпропетровської обл.; м. зб.: Дніпропетровський іст. музей.— ПКИ, № 11 та ІУМ, № 59.
462. Водолій. Бронза. XII — поч. XIII ст. М. зн.: Переяслав-Хмельницький; м. зб.: Інститут археології АН УРСР.— НаЗП, с. 33.
463. Половецька чоловіча статуя. Піщаник. М. зн.: привезена з с. Миколаївки Ворошиловградської обл.; м. зб.: Дніпропетровський іст. музей.— ПКИ, № 45.
464. Половецька чоловіча статуя. Піщаник. М. зн.: привезена з с. Ступки Артемівського р-ну Донецької обл.; м. зб.: ДІМ у Москві.— ПКИ, № 1286.
465. «Слово о полку Ігоревім». Титульна сторінка першого видання.
466. «Слово о полку Ігоревім». Копія кін. XVIII ст. Перша сторінка тексту. М. зб.: Центральний державний архів древніх актів, Москва.
467. Печать Костянтина Всеволодовича. М. зн.: Новгород, до 1928; м. зб.: не розшукана.— АП, № 201, 3.
468. Печать Мстислава-Федора Давидовича (старшого). М. зн.: Новгород, до 1914; м. зб.: Ерм.— АП, № 193, 4.
469. Саркофаг Ярослава Володимировича Осмомисла. Камінь. Сучасний вигляд. М. зн.: під підлогою Успенського собору в с. Крилосі Галицького р-ну Ів.-Франківської обл., 1937; м. зб.: Ів.-Франківський краєзн. музей.
470. Грифон. Керамічна плитка. XII ст. М. зн.: с. Крилос Га-

лицького р-ну Ів.-Франківської обл.; м. зб.: Інститут суспільних наук АН УРСР у Львові.— ІУМ, № 309.

471. Фрагмент віка кам'яної скриньки. XII ст. М. зн.: с. Крилос Галицького р-ну Ів.-Франківської обл.; м. зб.: Інститут суспільних наук АН УРСР у Львові.— ІУМ, № 312.

472. Дмитрій Солунський. Мозаїка з Михайлівського Золотоверхого собору. Поч. XII ст. М. зб.: Трет.— ІУМ, № 242.

473. Печать Ростислава-Івана Ярославича. М. зн.: с. Сидори Михайлівського р-ну Волгоградської обл., 1965; м. зб.: ДІМ у Москві.— АП, № 223.

474. Печать Ярополка-Гаврила Ярославича. М. зн.: Новгород, Городище, 1958; м. зб.: НМуз.— АП, № 195, 3.

475. Половецька жіноча статуя. Велетенська постать половчанки-воїна. Черепашник. М. зб.: Миколаївський іст.-краєзн. музей.— ПКИ, № 1205.

476. Половецька чоловіча статуя. Піщаник. М. зн.: привезена в 1916 р. із Рогачицької економії (нині — смт Верхній Рогачик, р. ц. Херсонської обл.); м. зб.: Херсонський іст.- краєзн. музей.— ПКИ, № 1207.

477. Печать Мстислава-Федора Давидовича (молодшого). М. зн.: Київ, 1915; м. зб.: Ерм.— АП, № 217.

478. Інтер'єр церкви Кирила Кирилівського монастиря в Києві. Сучасний вигляд.— ІУМ, № 144.

479. Печать Святослава-Михайла Всеволодовича. М. зн.: Новгород, до 1912; м. зб.: Ерм.— АП, № 188, 1.

480. Воїн. Фреска у Софійському соборі. XI ст.— ІУМ, № 221.

481. Хрест-енколпіон (складень). Бронза, литво. Кін. XII — поч. XIII ст. М. зн.: Київ, Старокиївська гора, 1968.— КиКЗ, с. 35.

482. «Рязанські барми». Намисто з медальйонами. Золото, самоцвіти, жемчуг, перегородчаста емаль, скань, зернь. XII ст. М. зн.: с. Стара Рязань Спаського р-ну Рязанської обл., РРФСР, 1822; м. зб.: Державна оружейна палата, Москва, Кремль.— РПИ, № 29.

483. Хорос (панікадило). Бронза. XII—XIII ст. М. зн.: Київ; м. зб.: ДІМ у Києві.— РПИ, № 20.

484. Намисто з медальйонами. Золото, самоцвіти, жемчуг. XII ст. М. зн.: с. Стара Рязань Спаського р-ну Рязанської обл., РРФСР, 1822; м. зб.: Державна оружейна палата, Москва, Кремль.— РПИ, № 30.

485. Мозаїчний орнамент із Михайлівського Золотоверхого монастиря. Поч. XII ст.— ІУМ, № 247.

486. Всеволод Святославич «буй-тур». Скульптурний портрет за черепом, виконаний М. М. Герасимовим.

487. Золоті прикраси. М. зн.: Київ, тер. Михайлівського Золотоверхого монастиря, 1887.— ДК І, табл. LXV.

488. Печать Ярополка-Федора Ростиславича. М. зн.: Новгород, 1917; м. зб.: Ерм.— АП, № 180, 4.

489. Бронзова лампада. XII—XIII ст. М. зн.: Київ, тер. Михайлівського Золотоверхого монастиря.— КиКЗ, с. 162.

490. Печать Ярослава-Михайла Володимировича. М. зн.: Новгород, 1966; м. зб.: ДІМ у Москві.— АП, № 192, 9.

491. Печать Давида-Гліба Ростиславича.— М. зн.: Новгород, 1951; м. зб.: ДІМ у Москві.— АП, № 156.

492. Новгородські берестяні грамоти. №№ 335 і 336. XII ст.— КРиРК, с. 533.

493. Дощечка з азбукою для писання по восковій поверхні. Писала для писання по бересті. М. зн.: Новгород; м. зб: НМуз.— Новгород — город-музей. М., 1980 (із комплекту листівок).

494. Церква Михаїла в Смоленську. Сучасний вигляд.— Ист. рус. искусства. Т. І. М., 1953, с. 32.

495. Майолікові плити для підлоги. XII ст. М. зн.: с. Білогородка Києво-Святошинського р-ну Київської обл.; м. зб.: ДІМ у Києві.— ІУМ, № 306.

496. Рештки фундаменту церкви Василія Великого на Новім дворі в Копиревім кінці Києва. Розкопки 1967 р.— *П. П. Толочко.* Історична топографія Стародавнього Києва. К., 1972, с. 137.

497. Печать митрополита Кирила І. М. зн.: Княжа гора біля с. Пекарів Канівського р-ну Черкаської обл., 1877; м. зб.: ДІМ у Москві.— АП, № 53, 2.

498. Печать Святослава-Гаврила Всеволодовича. М. зн.: Новгород, до 1912; м. зб.: Ерм.— АП, № 199, 3.

499. Променеві сережки і намисто. Золото, емаль. XII ст. М. зн.: Київ.— ДрК, № 140.

500. Печать Рюрика-Василія Ростиславича. М. зн.: невід.; м. зб.: Ерм.— АП, № 170, 2.

501. Половецька жіноча статуя. Піщаник. М. зн.: привезена з с. Воскресенська Запорізького р-ну Запорізької обл.; м. зб.: Дніпропетровський іст. музей.— ПКИ, № 43.

502. Печать Романа-Бориса Мстиславича. М. зн.: невід.; м. зб.: Ерм.— АП, № 167, 7.

503. Постриження Рюрика Ростиславича, його жони та дочки в чернецтво.— Радз., арк. 245 звор.

504. Башта-«стовп». Кін. XIII ст. Біля с. Столп'є Хелмської гміни Хелмського воє-ва, Польща.— ІУМ, № 171.

505. Інструменти для ювелірних робіт.— Експозиція ДІМ у Києві.

506. Ювелірні вироби.— ИКДР, № 155.

507. Горшки.— Експозиція ДІМ у Києві.

508. Половецька жіноча статуя. Піщаник. М. зн.: привезена з м. Хортиці Запорізького р-ну Запорізької обл.; м. зб.: Дніпропетровський іст. музей.— ПКИ, № 47.

509. Богородиця з немовлям. Кам'яна іконка. М. зн.: с. Крилос Галицького р-ну Ів.-Франківської обл., 1981; м. зб.: Ів.-Франківський краєзн. музей.

510. Печать Всеволода-Петра Мстиславича. М. зн.: Новгород, Городище, 1951; м. зб.: НМуз.— АП, № 208.

511. Печать Святослава-Симеона Мстиславича. М. зн.: Новгород, до 1912; м. зб.: Ерм.— АП, № 207.

512. Поріг Лоханський на Дніпрі. Дореволюційне фотовидання. СПб.; з відділу образотворчих мистецтв ЦНБ АН УРСР.

513. Поріг Ненаситець на Дніпрі.— З поштової листівки 20-х рр. XX ст.

514. Крем'янець. Вид на місце городища. Замок XIII — поч. XIV ст.— *Г. Н. Логвин.* По Україні. К., 1968 (далі — По Україні), с. 186.

515. Печать Мстислава-Федора Мстиславича Удатного. М. зн.: невід.; м. зб.: ДІМ у Москві.— АП, № 203.

516. Печать Всеволода-Дмитрія Юрійовича. М. зн.: невід.; м. зб.: Ерм.— АП, № 211, 2.

517. Воїн на башті. Віко кістяної скриньки. XII ст. М. зн.: поблизу с. Підгірців Бродівського р-ну Львівської обл.— ІУМ, № 313.

518. Печать Володимира-Дмитрія Рюриковича. М. зн.: Княжа гора біля с. Пекарів Канівського р-ну Черкаської обл., бл. 1901; м. зб.: ДІМ у Києві.— АП, № 216.

519. Кінний монгол. Мал. з Китайської енциклопедії XVII ст.— ИКДР, № 20.

520. Печать Ростислава-Бориса Мстиславича. М. зн.: Новгород, до 1908; м. зб.: Ерм.— АП, № 218.

521. Піший монгол. Мал. з Китайської енциклопедії XVII ст.— ИКДР, № 21.

522. Руїни Десятинної церкви. Гравюра Паннемакера 1884 р. з малюнка невідомого художника поч. XIX ст.— Крізь віки, № 102.
523. Десятинна церква. Частково відновлена в 1630—1640 рр. Петром Могилою на руїнах стародавньої Десятинної. Мал. поч. XIX ст.
524. Братська могила киян біля Десятинної церкви, що загинули в битві з татаро-монголами в грудні 1240 р.— ДК I, № 141.
525. Скелети киян, що загинули в битві з татаро-монголами в грудні 1240 р.— ДК I, № 138.
526. Бойова бронзова булава-рогатиця. XIII ст. М. зн.: городище біля с. Колодяжного Дзержинського р-ну Житомирської обл.; м. зб.: Інститут археології АН УРСР.— IУМ, № 302.
527. Зрубні житла. За розкопками городища біля с. Колодяжного Дзержинського р-ну Житомирської обл.— КиКЗ, с. 155.
528. Стремена, шпори, вудила, якірці.— Експозиція ДІМ у Києві.
529. Шолом Ярослава Всеволодовича. М. зн.: на Липецькому полі поблизу м. Юр'єва-Польського Владимирської обл., де в 1176 і 1216 р. відбувалися битви, 1808; м. зб.: Державна оружейна палата, Москва, Кремль.— ИКДР, № 261.
530. Печать Ярослава-Федора Всеволодовича. М. зн.: Новгород, до 1941; м. зб.: НМуз.— АП, т. II, № 369, 2.
531. Печать Андрія Ярославича. М. зн.: Новгород, до 1930; м. зб.: НМуз.— АП, II, № 379, 2.
532. Печать Ярослава-Афанасія Ярославича. М. зн.: привішена до новгородської грамоти 1262—1263 рр.; м. зб.: Ризький архів.— АП, т. II, № 382, 2.
533. Наконечники стріл і сулиць.— Експозиція ДІМ у Києві.
534. Поясні пряжки.— ИКДР, № 149.
535. Срібні фібули (застібки). М. зн.: Київ.— ДК I, табл. XXII.
536. Налобник кінський.— Експозиція ДІМ у Києві.
537. Лев. Деталь капітелі Успенського собору в Галичі. М. зн.: с. Крилос Галицького р-ну Ів.-Франківської обл.; м. зб.: Ів.-Франківський краєзн. музей.
538. Бойові бронзові булави-рогатиці.— Експозиція ДІМ у Києві.
539. Дзвін. Бронза, литво. XII ст. М. зн.: с. Городське Коростишівського р-ну Житомирської обл.— КиКЗ, с. 157.
540. Бойові бронзові гирі.— Експозиція ДІМ у Києві.
541. Порок (метавка). Мал. Рашідаддіна. XIII—XIV ст.— ИКДР, № 284.
542. Вироби городського ковальства.— ИКДР, № 75.
543. Ливарська форма для браслетів. Шифер. XII—XIII ст. М. зн.: Київ; м. зб.: ДІМ у Києві.— IУМ, № 305.
544. Срібні пластинчаті браслети. XII—XIII ст. М. зн.: Київ; м. зб.: ДІМ у Києві.— IУМ, № 292, 293.
545. Речі з житла художника. З розкопок у Києві.— Експозиція ДІМ у Києві.
546. Речі з житла художника. З розкопок у Києві.— Експозиція ДІМ у Києві.
547. Сережки. Мідь, перегородчаста емаль. XIII ст. М. зб.: ДІМ у Києві.— РПИ, № 53, 54.
548. Медальйон «дерево життя». Золота бляшка. М. зн.: с. Крилос Галицького р-ну Ів.-Франківської обл.; м. зб.: Ів.-Франківський краєзн. музей.
549. Іранський світильник. Бронза. Завезений з Ірану на Прикарпаття у XII ст. М. зн.: с. Сапогів Галицького р-ну Ів.-Франківської обл.; м. зб.: Ів.-Франківський краєзн. музей.
550. Срібний пластинчатий браслет з черню. XIII ст. М. зн.: с. Вікторів Галицького р-ну Ів.-Франківської обл.; м. зб.: Львівський іст. музей.— IУМ, № 316.
551. Бронзові застібки книг. X—XIII ст.— ПВЛ, ч. II. М., 1950, с. 377.
552. Вершник. Фрагмент керамічної плитки. М. зн.: с. Жовтень Галицького р-ну Ів.-Франківської обл.; м. зб.: Ів.-Франківський краєзн. музей.
553. Львів. Високий замок. Місце городища-дитинця. Сучасний вигляд.
554. Луцьк. Замок кін. XIII ст. з пізнішими добудовами на місці дитинця.— Украина и Молдавия. Справочник-путеводитель. Авт. текста и сост. альбома Г. Н. Логвин. М., 1982 (далі — Украина и Молдавия), № 142.
555. Луцьк. Башта замку.— Украина и Молдавия, № 143.
556. Ливарські форми для сережок.— КиКЗ, с. 44.
557. Сережки. Золото, перегородчаста емаль. XII — перша пол. XIII ст. М. зн.: Княжа гора біля с. Пекарів Канівського р-ну Черкаської обл.; м. зб.: ДІМ у Києві.— РПИ, № 24, 25.
558. Успенський собор у Володимирі-Волинському. Сучасний вигляд.— IУМ, № 156.
559. Золота гривна з емалевими зображеннями. XII—XIII ст. М. зн.: с. Кам'яний Брід Коростишівського р-ну Житомирської обл.— IУМ, № 294.
560. Башта-«стовп». Біла вежа. Кін. XIII ст. Сучасний вигляд. Смт Кам'янець, р. ц. Брестської обл.— IУМ, № 172.
561. План середньовічного Кракова.— ИСиНМ, т. III. М., 1971, с. 202.
562. Вид Кракова. Дереворит Г. Шедля з кн. Liber chronicarum. Нюрнберг, 1493.— Julian Krzyżanowski. Historia literatury polskiej. Варшава, 1964, с. 85.
563. Печать Кракова.— Mateusz Siuchniński, Szymon Kobyliński Ilustrowana kronika polakow. Варшава, 1971, с. 31.
564. Каплиця-ротонда Василія (Іоакима та Анни) у Володимирі-Волинському. Кін. XIII ст.— По Україні, с. 165.
565. Печать Володимира-Василія Всеволодовича Мономаха.— М. зн.: Новгород, Городище, 1960; м. зб.: НМуз.— АП, № 25.
566. Печать Марії-(Анастасії?), жони Всеволода Ярославича. М. зн.: коло пристані с. Ходорова (біля Дніпра) Миронівського р-ну Київської обл., до 1917; м. зб.: Ерм.— АП, № 23, 1.
567. Початок «Поучення» Володимира Мономаха. Лаврентіївський літопис. 1377 р.
568. Амулет-змійовик Володимира Мономаха. М. зб.: Ерм.— РусПИ, № 144, 145.
569. Автограф-графіто Володимира Мономаха у Софійському соборі.— *С. А. Высоцкий.* Средневековые надписи Софии Киевской. К., 1976, № 131, табл. XXXVII.

При вступній статті — Іпатський монастир у Костромі, де знайдено «Літопис руський».

ЗМІСТ

ЛЂТОПИСЕЦЬ РУСКИЙ
(ИПАТЬЕВСКАЯ ЛЕТОПИСЬ)

Перевод с древнерусского
Л. Е. МАХНОВЦА

Ответственный редактор
А. В. МЫШАНИЧ

Киев,
издательство художественной литературы
«Днипро», 1989

(На украинском языке)

Художнє оформлення *В. І. Юрчишина*

Фотографування і фоторепродукції *О. І. Ранчукова, М. Ф. Мироненка, Л. Є. Махновця, О. І. Омельченка*

Ретушери *О. М. Анікін, М. Ф. Мироненко, А. А. Найда*

Родовідні таблиці, карти і плани виготовив *М. Ф. Сухенко*

Художній редактор *В. А. Кононенко*

Технічний редактор *Л. І. Ільченко*

Коректори *Л. М. Кирилець, С. І. Крищенко*

Макет *В. І. Юрчишина, В. А. Кононенка, Л. І. Ільченко, Л. Є. Махновця*

До книги додано родовідну таблицю руських князів
та дві карти — Європи і Східної Європи

ИБ № 4401

Здано до складання 31.08.87. Підписано до друку 16.08.88.
Формат 60×84[1]/8. Папір офсетний. Гарнітура таймс.
Друк офсетний. Умовн. друк. арк. 70,68+3 карти. Умовн. фарбовідб. 143,915.
Обл.-вид. арк. 79,313. Тираж 50 000 пр. Зам. 7—3010. Ціна 8 крб. 10 к.

Видавництво художньої літератури
«Дніпро».
252601, Київ-МСП, вул. Володимирська, 42.

Головне підприємство
республіканського виробничого об'єднання
«Поліграфкнига».
252057, Київ, вул. Довженка, 3.

Літопис руський / Пер. з давньорус. Л. Є. Махновця; Відп. ред.
Л64 О. В. Мишанич.— К.: Дніпро, 1989.— XVI+591 с.

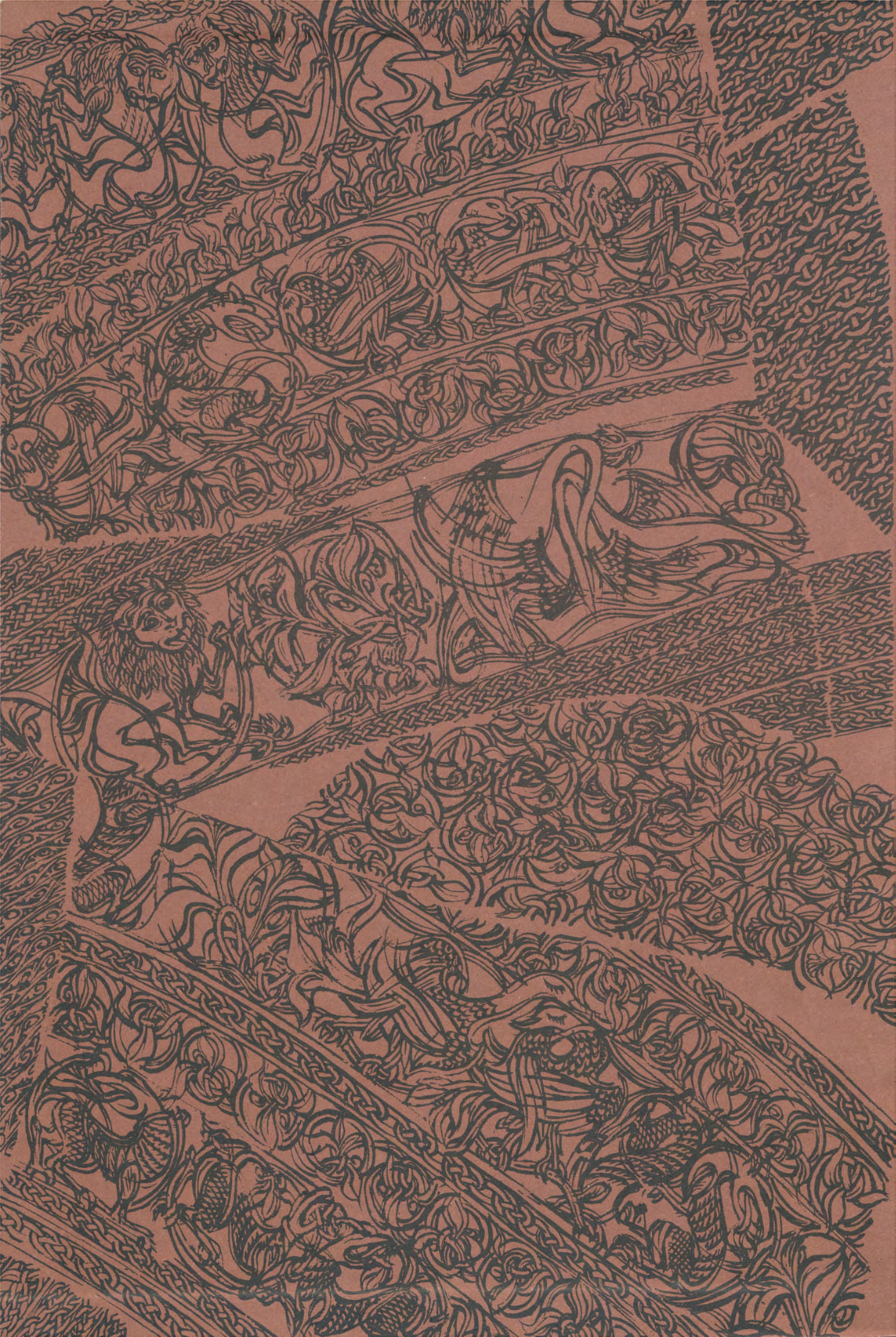
ISBN 5-308-00052-2

Книгу цю писали триста років. «Літопис руський» за Іпатським списком (Іпатський літопис) — це велетенська епопея про події всесвітньої історії та історії Давньої Русі від незапам'ятних часів до кінця XIII ст. Це — документальне першоджерело, де значущим є кожне слово. Складається воно з «Повісті минулих літ», Київського літопису та Галицько-Волинського літопису. Переклад «Літопису руського» (з додатком творів Володимира Мономаха) українською мовою здійснено вперше. Книга містить фундаментальний науковий апарат, широко ілюстрована.

Видання універсальне. Воно придатне і для наукової роботи, і для задоволення інтересів любителя рідної історії.

Л $\frac{4702590100—222}{М205(04)—88}$ Бз 4.10.88.

ББК 63.3(2)4

8 крб. 10 к.